

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૮-૧૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ બેંગ્લોર નિબંધ કાવ્યમાળા

વિષય ૬૩૫૭:૬

બાંકિમનિબંધમાલા

‘ધર્મતત્ત્વ’ તથા બાબુ બંકિમચંદ્રના
જીવનવૃત્તાંતસહિત

અનુવાદકો:-

જગજીવન કાલિદાસ પાઠક-પોરબંદર (ઝાઠિયાવાડ)
કલ્યાણજી વિકુલભાઈ મહેતા-મુંબઈ
ભીમજી હરજીવન મુશીલ-મદરા

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક: શિક્ષુ-અખંડાનંદ
રથજી-અમદાવાદ અને મુંબઈ

આવૃત્તિ બીજી, પૃષ્ઠસંખ્યા ૫૬૨, પ્રત ૩૩૦૦, કુલ ૭૬૦૦
અમદાવાદમાં મૂલ્ય ૧૧૧૧ અન્યત્ર ૨, પોસ્ટ ચાર્જ
વિંસં ૧૯૮૧. ધંસં ૧૯૨૪

“ સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન ”

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૦૦૭

અમદાવાદ ‘ સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ’ થી
શિક્ષુઃ અખંડાનંદના પ્રત્યક્ષી મુદ્રિત

નવી આવૃત્તિવિષે પ્રકાશકના વે બોલ

આગલી આવૃત્તિ મં ૧૯૭૩માં વિવિધ ગ્રંથમાળાના પુસ્તક ૮૦-૮૧-૮૨ રૂપે નીકળ્યા પછી થોડાજ સમયમાં આ પુસ્તક મળતુ બધ પડયુ હતુ સયોગીની અનુકૂળતા થતાં આજે તેની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આગલી આવૃત્તિની ચોઠે આમાં બે વિભાગ ન પાડતાં બધા લેખો સળગજ અપાયા છે.

આગલી આવૃત્તિમાં બહિમ બાબતુ નાના ફોટો પૃષ્ઠતુ જે છેક ડુંક ચરિત્ર અપાયલું, તેના કરતા આ આવૃત્તિમાં અપાયલું ચરિત્ર અનેકમણા વિસ્તારવાળુ તેમજ એ પુરુષની અસામાન્ય નિડરતા, ન્યાયપ્રિયતા, દયાળુતા, સત્યપ્રત્યેનો પ્રેમ, વડિલો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ, વગેરે સદ્ગુણોને દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ તેમજ રસપ્રદ બનાવોના સમાવેશવાળુ જણાશે.

એ ઉપરાંત બહિમ બાબતુના ‘ધર્મતત્ત્વ’ નામક એક ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથનો અનુવાદ પણ આ આવૃત્તિ સાથે ઉમેરાયલો જણાશે. એ ગ્રંથ તેમજ ઉપર જણાવેલું ચરિત્ર, જૂદા પુસ્તક તરીકે પણ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૧૬૭-૬૮ માં અકરૂપે હાલ-માંજ બહાર પડેલ છે.

આ પ્રમાણે ઉમેરો થવાથી આ પુસ્તકતુ કદ આગલી આવૃત્તિ કરતાં દોઢાથી ચોણાબેમણુ થયું છે. તેમજ કાગળો પણ આગલી આવૃત્તિ કરતા આમાં ચઢતી જાતના અને સ્વદેશી વાપરવામાં આવ્યા છે.

બહિમચરિત્ર તો કાર્યાલયમાંજ હાથોહાથ તૈયાર કરી લેવાયલુ છે; પરંતુ ‘ધર્મતત્ત્વ’ના અનુવાદક જૂદા હોવાથી આ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠપર અનુવાદક તરીકે તેમના સહિત તથુ નામ અપાયા છે.

અંગ્રેજી વાંચી જાણનારા પાઠકો થોડાજ હોય છે, તેથી આગલી આવૃત્તિમાં અંગ્રેજી લીપીમાં છપાયલા અંગ્રેજી શબ્દો અને વાક્યોને કમી કરીને આ આવૃત્તિમાં માત્ર તેનો અનુવાદજ રહેવા દીધો છે. જ્યાં અંગ્રેજી શબ્દ રાખવા જેવુ જણાયું ત્યાં પણ તે ગુજરાતીમાંજ આપેલા છે.

ચરત્પૂર્ણિમા. સં. ૧૯૮૦.

‘ધર્મતત્ત્વ’નું નિવેદન

આ સંસ્થા તરફથી જે મહાન સાહિત્યસેવકની કૃતિઓ અમારે (સ. ૧૯૭૩) માં ‘બ્રહ્મ નિબંધમાળા’ રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલી, તેઓજ આ ‘ધર્મતત્ત્વ’ ના મૂળ લેખક છે તેમનું સરકારી ઉપાધિસહિત નામ “રાય મહાદુર બ્રહ્મચર્યજી (ચેટરજી) સી. આર્ચ ઇ.” હતું અસામાન્ય સાહિત્યસેવાને લીધે જનમમૂલમાં તેઓ ‘બ્રહ્મ સાહિત્ય સમાજ’ ના નામથી વિશેષ વિખ્યાત છે તેમની વિદ્વતા જેમ અસામાન્ય અને બહુ-દેશી હતી, તેમ તેમનામા લેખનશક્તિ અને ચારિત્ર્યબળ પણ અસામાન્ય હતાં. સામાજિક બાબતોના તેઓ જેટલા હિડા અભ્યાસી અને વિચારક હતા, તેટલોજ તેમનો ધાર્મિક અભ્યાસ અને વિશ્વાસ હિડો હતો. દેશના સામાન્ય જનવર્ગની અનેકવિધ અવદશા અને અજ્ઞાન તેઓને બહુ યુક્ત હતા, તેમ શિક્ષિત લોકો પણ વિદેશી અને વિદ્યાર્થી સત્તાના શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિથી અજાણ જાણને નાણુક તેમજ આર્યધર્મથી અજાણ અને વિમુખ થતા ચાલે છે, એ પણ તેઓ જોઈ શક્યા હતા. બ્રહ્મનું દેશભક્ત હૃદય આવી સ્થિતિ જોઈને દ્રવીભૂત થાય અને હિડા અભ્યાસ તથા લાંબા અનુભવના ફળરૂપે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા કલ્યાણકારી ધાર્મિક વિચારો પોતાની કુશળ લેખિનીદ્વારા પોતાના દેશજનુઓને પહોંચાડવાને તેઓ પ્રેરાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

‘કૃષ્ણચરિત્ર’ અને ‘ધર્મતત્ત્વ’ નામક તેમના બન્ને ગ્રંથો એવી ઉચ્ચ પ્રેરણા અને હિડા ધાર્મિક અભ્યાસનુજ પરિણામ છે ‘કૃષ્ણચરિત્ર’ માં તેમણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા એવી અપૂર્વ રીતે દર્શાવી આપ્યો છે કે, તેવો અત્યાર સુધી બીજા કોઈએ દર્શાવેલો જણાયો નથી ‘ધર્મતત્ત્વ’ માં તેમણે વિશુદ્ધ પ્રભુભક્તિ તેમજ નિષ્કામ કર્મનાં હિડા રહસ્યો હિંદી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને ઇશુખ્રિસ્તની અસામાન્ય શ્રદ્ધા, આત્મબોગ, સ્વાર્થત્યાગ, તેમજ લોકહિતાવહતા કરતાં ભારતીય પ્રજાની યોગ્યતા એ સર્વ બાબતોમા જેવી અનુપમ છે, તે લખાયુંથી તેમજ અસરકારક રીતે તેમણે સમજાવ્યું છે.

બ્રહ્મકૃત ‘કૃષ્ણચરિત્ર’ આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરીને વિશેષ પ્રચલિત થાય તેમ કરવાનો ઇરાદો અનેક વર્ષોથી છે, પરંતુ તેનો શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીકૃત અનુવાદ લાંબા સમયથી નીકળી ચૂકેલો હોવાથી એ બાબત ત્વરાથી હાથ ધરવાની કાળજી હિડી નથી.

આ ‘ધર્મતત્ત્વ’ નો અનુવાદ શ્રીયુત સુશીલે જે કાળજીથી તૈયાર કર્યો છે તેને માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

‘અકિમનિઅધમાળા’ની પહેલી આવૃત્તિ સાથે રોયલ હશેક પૃષ્ઠનું અથર્કતાનું જે છેકે કુંકે વૃતાન્ત અપાયલું, તેના કરતાં ખીજી આવૃત્તિ માટે છેં સાત મથ્થા વિસ્તારવાળું રસપ્રદ વૃતાન્ત યોગ્યલું હોવાથી, અને એમાં તેમની અસામાન્ય નિડરતા, ન્યાય-પ્રિયતા, દયાળુતા, સત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ, વડીલો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ, વગેરે દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ બનાવો વર્ણવેલા હોવાથી એ વૃતાત આ ધર્મતત્ત્વની સાથે પણ જોડવામાં આવ્યું છે.

‘ધર્મતત્ત્વ’ અથવા તો કોઈ પણ અથમાનો એકે એક વિચાર તો સર્વ કોષને સમત નજ થાય, પરતુ અકિમ જાણુ જેવા સમર્થ વિદ્વાને આ અથમાં જે ઉદ્દેશથી, જે હબથી અને જે શુદ્ધિમત્તાથી ધર્મિક વિચારો ગુથ્યા છે, તે જોતાં આજે તે લખાયાને ૩૬ વર્ષ થઈ જવા છતાં પણ હિંદુધર્મના અનુયાયી-ઓને માટે તેમજ શિક્ષિત યુવકવર્ગને માટે તેની એકદરે ઉપકારકતા તો પ્રત્યેક વિચારકને સ્વીકારવીજ પડે તેમ છે.

આવું ઉપયોગી પુસ્તક ભેટ તેમજ લઘુશ્ણીતરીકે પુષ્કળ ફેલાય તેવા હેતુથી તેની એએક હજાર પ્રત વધુ છપાવી છે, અને સામટી પ્રત લેનારને તે પોણી કિમતે અપાશે. શુદ્ધિપત્ર મુખ્ય સુધારી લીધા પછીજ હરકોઈ પુસ્તક વાચવું ઘટે.

શરતપૂર્ણિમા સ ૧૯૮૦

લિપ્તુ-અખંડાનંદ

બંકિમ બાબુની ધર્મતત્ત્વની ભૂમિકાનો અનુવાદ

પ્રસ્તાવનામાં પુસ્તક સંબધી જે બે બોલ કહેવામાં આવે છે, તે મેં પુસ્તકની અદર કહેતાં છે જેઓ માત્ર પ્રસ્તાવના જોઈનેજ પુસ્તક વાંચવા કે ન વાંચવાના નિર્ણય ઉપર આવે છે, તેઓ આ પુસ્તક વાંચે એવો સલવ ધણોજ ઓછો રખાય તેટલા સારૂ ભૂમિકામાં મારે વિશેષ લખવાનું પ્રયોજન નથી.

પહેલાં દશ અધ્યાયજ એક પ્રકારની ભૂમિકારૂપે છે અનુશીલન તત્ત્વ સંબધ-માં મુખ્ય વાત જે લખવાની છે, તે અભિચારમાં પ્રકરણથી શરૂ થાય છે. પહેલાં દશ અધ્યાય નીરસ અને વચ્ચે વચ્ચે કટાણો આપે તેવા છે એ દોષનો સ્વીકાર કરવો એજ આટલી ટુકડી ભૂમિકા લખવાનો હેતુ છે સાતમો અધ્યાય સૌથી વધારે નીરસ છે, તેથી જે વાંચકોને તે અધ્યાયમાં કટાણો આવે તેઓ તેને છોડી દેશે તો ચાલશે.

મુખ્યત્વે આ અથ કેળવાયેલા વાચકવર્ગને સારૂ લખવામાં આવ્યો છે. તેટલા સારૂ સધળી બાબત દરેક સ્થળે ખુલાસાવાર સમજાવી નથી.

પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનનો સારાંશ

આ પુસ્તકમાં નામીયા. બગાળી લેખક સ્વં બાબુ બકિમચંદ્ર ચેટરજીના ઉપ-
યોગી લેખો આપવામાં આવ્યા છે બકિમ બાબુને તેમની અસામાન્ય વિદ્વતા, અદ્ભુત
લેખનશક્તિ, ઉત્તમ ચારિત્ર્ય, તેમજ હાર્દિક લોકહિતૈષિનાને લીધે અદ્યાપિ ‘ બક
સાહિત્યસમ્રાટ્’ના અનિ ગારવભર્યા ઉપનામથી ઓળખવામાં આવે છે

આ પુસ્તકની શરૂઆત આવેલા સાહિત્ય, નીતિ, ધર્મ, સમાજ, રૂઢિ, ઇતિહાસ
વગેરે જૂદા જૂદા વિષયો ઉપરના ૨૨ લેખોના અનુવાદક શ્રીયુત જગજીવન કાલિદાસ
પાઠકનો પરિચય ‘વિવિધઅથમાળા’ ના વાચકોને પહેલીજ વાર થતો હોવા છતાં આશ્ચર્ય
છે કે તેઓનું કાર્ય વાચકબધુઓમાં પ્રીતિપાત્ર નિવડશે

એ પછી લોકરહસ્ય, કમલાકાંતનું દ્વિતર, કમલાકાંતના પત્રો, તેમજ કમલાકાંતની
જીખાની, એ નામના વિષયો આવેલા હોઇને તેમાં બકિમ બાબુના હાસ્ય અને કટાક્ષ-
મય-ઠર્તા અતિ બોધપ્રદ-લખાણોનો સમાવેશ થયેલો જણાશે. આ લખાણોને બોધપ્રદ
પ્રહસનો કહીએ તોપણ ચાલે “લોકરહસ્ય” ના હિદી અનુવાદની સમાલોચના
કરતા એક સમાલોચકે તેના વિષે આરોપેલું કવન યોગ્યજ છે કે, “વસ્તુધાર્મ
સુધારસ જાત બહા હૈ.” આ લેખોના અનુવાદક શ્રીયુત કલ્યાણજી વિદ્વલભાઈ
મહેતા આ અગાઉ પણ વાચકોના પરિચયમાં આવી ચૂકેલા છે આ પ્રકારના લેખોનો
અનુવાદ કરી ખૂબની ખૂબીઓ તેમાં ઉતારવી એ કાર્ય સરળ નથી રા. કલ્યાણજીભાઈએ
બનતો શ્રમ કરીને તેમજ દરેક વિષય ગુજરાતના ચિરસ્મરણીય સાહિત્યસેવક સ્વં
રણજીતરામ વાવાભાઈ પાસે જોવરાવી તેમના તરફની જરૂરી સૂચનાઓનો ઉપયોગ
કરીને જે કાળજીથી આ કાર્ય બજાવ્યું છે તેને માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

“કોઈ પણ ખરાબ રીતરિવાજ ઉપર આ પ્રકારના પ્રહસનો તીક્ષ્ણ શસ્ત્રનું
કામ સારું છે બસો વર્ષપગ વિલાયતમાં “એડીસન” કરીને એક મોટો વિદ્વાન લેખક
થઈ ગયો તેણે તે સમયના ત્યાંના સામાજિક અને નૈતિક વિચારોને તેમજ મનુ-
ષ્યોના ચારિત્ર્યને ઉચ્ચ બતાવવાના હેતુથી તે સમયના સામાજિક તથા જાતીય
કુવિચારોના ચિત્રો, પ્રહસનો તેમજ ટુકડી વાર્તાઓના રૂપમાં બહુજ કુશળતાથી રજુ
કર્તા હતા. પોતાના આ પ્રકારના લખાણોથી ઇંગ્લેન્ડના સામાજિક જીવનમાં તેણે
જે પરિવર્તન કર્યું છે, તે વાત તે દેશનો ઇતિહાસ વાચનારાઓથી અજાણી નથી.
પ્રહસનદ્વારા કોઈપણ કુરીતિનું ખરૂં ચિત્ર ખેંચવું એ કાંઈ સહેજ નથી એને માટે
અસામાન્ય યોગ્યતાની જરૂર છે બહુધા જોવામાં આવે છે કે આપણા અગ્રેજી શિક્ષા-
પ્રાપ્ત યુવકો અગ્રેજી સભ્યતાની અનેક કુરીતિઓથી રમીસ જાય છે કોઈનો ગુણ
અહણુ કરવાની અપેક્ષાએ તેનો અવગણુ અહણુ કરવો બહુ સહેલો હોઈને પ્રાપ્ત-
તેમજ થતું જણાય છે આ નવયુવકો પોતાની પ્રાચીન સભ્યતાને તિલાંજલિ આપીને

* આ પેરો હિદીમાં નીકળેલા “લોકરહસ્ય”ની ભૂમિકામાંથી અનુવાદિત છે.

અહીંની કોઈ સારી ગ્રાખતનો પશુ ત્યાંસુધી સ્વીકાર કરી શકતા નથી, કે જ્યાં સુધી તે ગ્રાખત ઉપર તેમને વિદેશી વિદ્વાનોના પ્રમાણ ન મળે ! તેઓ પોતે પશુ પ્રમાણ આપવામાં વિદેશીઓનું શરણ લેતા હોઈને તેમની વાતોને વેદવાક્ય માને છે. આવી અને બીજી કુરીતિઓ દૂર કરવા માટેજ બકિમ બાણુએ આ પ્રકારના લેખો એકીસનના ધોરણપર લખ્યા હતા બંગાલીઓના સામાજિક જીવનપર આ લેખોનો ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિથી પશુ આ લેખો બહુજ ઉચ્ચ કાદીના છે. અંગ્રેજીમાં “ ગુલીવરની મુસાફરી ” અને “ સ્પેક્ટેટર ” જેમણે વાંચ્યા હશે તેઓને આ લેખો તેનાથી ઉતરતા નહિજ જણાય. અંગ્રેજીમાં ઉપજા બન્ને પુસ્તકોનો ખણેજ આદર છે ”

અધિક ભાદ્રપદ વિ. સ. ૧૯૭૩

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિવિષે થોડા અભિપ્રાય

દેશી વેપારી જેમ્મરનું માસિક—“ પ્રસ્તુત પુસ્તક વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક બન્ને ઉપયોગિતા ધરાવે છે તે વાંચવાથી દરેક પ્રતિના વાચકને રસ મળે છે અને લાભ થવા સંભવ છે. ભાષા પશુ સરળ અને ઓજસવાળી છે, એટલે અનુવાદકોએ કાર્ય સ્તુતિપાત્ર કર્યું છે એમ કહેવામાં બાધ નથી ”

સરસ્વતી—“ ઈસ પુસ્તકને પ્રકાશકને બકમચંદ્રે બંગ સાહિત્યકા રસ ગુજરાતી ભાષાને પાડકો કે યોદ્ધાહી આનેમે સુલભ કર દિયા ખૂબ હુઆ ”

પટેલજી—“ યૂરોપની ભાષા, આચારવિચાર, પહેરવેશ અને સંસ્કૃતિ ઉપર મોહી પડેલા વર્ગને તેમજ અહીં તો તેજ સાચુ માનનાર રૂઢિચુકાને ટોકાર મારીને ઠેકણે લાવવાનો ઉપકારક પ્રયત્ન કરાયેલો છે ઠેકણે બકિમ બાણુનું વિજ્ઞાન અને તત્ત્વરૂપથી જ્ઞાન, દેશાભિમાન, અલૌકિક વર્ણનશક્તિ, ભાષાભાર, મર્મચ્છેદા અને અલંકાર એવાં તો તરવરી રહે છે કે લેખકને માટે હરકોઈને હિયુ માન ઉપજ્યા સિવાય રહેતું નથી નિષ્પક્ષપાતપણે જોનારને કબૂલ કરવું પડશે કે બકિમ બાણુ જેવો હાસ્યરસ જમાવનાર ગુજરાતમાં હજી જન્મ્યો નથી. ”

મોહનચંદ્રિયુ—“ બકમ બાણુનો હાસ્યરસ અજબ રીતે આનંદ આપે છે અને ભાષાંતરમાં પશુ તે રસ જળવાઈ રહ્યો છે ”

સાહિત્ય—“ દેશમાં જ્યારે નવા વિચારો ધૂમે છે, ત્યારે છેક હમણાજ સમાપ્ત થયેલા જમાનાના મહાન લેખકોએ સામાજિક જીવનના સામાન્ય પ્રશ્નો સબધી શુ શું વિચાર્યું હતું, તે બાણુનું ઉપયોગનું છે, અને તેટલાં માટે બકિમચંદ્રના આ નબંધો વાંચી જવાથી દેશહિતના કામમાં મદદ મળશે ”

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ ૧ થી	પૃષ્ઠાંક
વિવિધ નિબંધો	૧ થી ૧૬૭	
ઐરદાસ બાવાની લિલાઓળી ..		૧
ભારત-કલક		૧૨
લોકશિક્ષા		૨૨
સુશિક્ષિત દેશીઓ અને દેશીભાષા		૨૬
રામધન પોદ		૩૦
સંગીત		૩૬
સ્નેહનો જીવન		૪૧
બાહુબળ અને વાણીબળ	...	૪૬
ચિત્તશુદ્ધિ	..	૫૮
અદ્રલોક	...	૬૪
સૂર્યઉપરના આશ્ચર્યજનક ઉત્પાતો		૬૮
આકાશમા તારા કેટલા છે ?		૭૨
ગમનવિહાર		૭૬
ધૂલિ (ધૂળ)		૮૬
આર્યજાતિનું સૂક્ષ્મ શિક્ષ		૮૮
પ્રાચીન ભારતવર્ષની રાજનીતિ		૯૨
પૃથ્વી ઉપર માણુમો કેટલા વર્ષોથી વસે છે ?		૧૦૦
જ્ઞાન		૧૦૭
અનુકરણ		૧૧૪
સમાનતા		૧૨૨
દ્રોપદી		૧૫૨
દેશી સાહિત્યનો આદર		૧૬૧
નવીન લેખકોને થોડી સૂચના		૧૬૬
લોકરહસ્ય	૧૬૬
વ્યાત્રાચાર્ય જુહાનાગૂલ	...	૧૬૮ થી ૨૨૫
બાણુ		૧૬૮
ગર્દભ		૧૮૩
વસન્ત અને વિરહ	..	૧૮૬
સુવર્ણગોલક	..	૧૮૮
		૧૯૨

રામાયણની સમાલોચના	૧૯૬
સમસંબંધી સંજ્ઞાનો કાયદો	૨૦૧
એક “ ખાસ ખબર પત્રી”નો પત્ર	૨૦૬
વર્ષસમાલોચના	૨૧૦
હનુમદ્બાણુ-સંવાદ	૨૧૪
આમ્મકથા	૨૧૬
કમલાકાન્તનું દર્શન	પૃષ્ઠ ૨૨૬ થી ૩૦૬
કમલાકાન્તનો પરિચય	૨૨૬
એકાંત	૨૨૭
મનુષ્યરૂપી રૂળ	૨૩૦
યુટિલિટી અથવા ઉદરદર્શન	૨૩૭
પતંગીહિ	૨૪૧
મારૂં ચિત્ત	૨૪૫
એસતું વર્ષ	૨૫૨
ચાંદનીમા	૨૫૪
વસન્તઋતુની કાકિલા	૨૬૪
શ્રીઓનુ રૂપ	૨૬૬
ફલનો વિવાદ	૨૭૭
જગતરૂપી જગર	૨૮૦
મારો દુર્ગોત્સવ	૨૮૭
એક ગીત	૨૯૦
ખિલાડી	૨૯૮
દીક્ષી	૩૦૨
કમલાકાન્તના પત્રો	પૃષ્ઠ ૩૦૭ થી ૩૨૫
પત્ર ૧ લો-શુ લખ્યું ?	૩૦૭
પત્ર ૨ જો-પોલિટિક્સ	૩૧૧
પત્ર ૩ જો-ભારતવાસીઓનું મનુષ્યત્વ	૩૧૪
પત્ર ૪ થો-પડપણની વાનો	૩૧૮
પત્ર ૫ મો-કમલાકાન્તની વિદાય	૩૨૫
કમલાકાન્તની જીવ્યાની	પૃષ્ઠ ૩૨૭ થી ૩૩૮
બાળુ બંકિમચંદ્રનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત	પૃષ્ઠ ૧ થી ૪૮
ધર્મતત્ત્વ...	પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૮૭
૧ લો-દુ ખ એટલે શું ?	૧

૨ ભો—સુખ એટલે શુ ?	૫
૩ ભો—ધર્મ એટલે શુ ?	૧૧
૪ થો—મનુષ્યત્વ એટલે શુ ?	૧૭
૫ મો—અનુશીલન	૨૮
૬ કો—સામજસ્ય	૩૨
૭ મો—સામજસ્ય અને સુખ	૩૭
૮ મો—શારીરકવૃત્તિ	૫૫
૯ મો—જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ	૬૬
૧૦ મો—મનુષ્યભક્તિ	૭૨
૧૧ મો—ધર્મરભક્તિ	૮૨
૧૨ મો—ધર્મરભક્તિ—શાકિય	૯૦
૧૩ મો—ભગવદ્ગીતાનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ	૯૪
૧૪ મો—ભગવદ્ગીતા—કર્મયોગ	૯૬
૧૫ મો—ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન	૧૦૦
૧૬ મો—ભગવદ્ગીતાનો સંન્યાસ	૧૦૪
૧૭ મો—ભક્તિ—ધ્યાન—વિજ્ઞાનાદિ	૧૦૮
૧૮ મો—ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ	૧૧૧
૧૯ મો—ધર્મરભક્તિ—વિષ્ણુપુરાણ	૧૧૫
૨૦ મો—ભક્તિનું સાધન			.	.	૧૨૯
૨૧ મો—પ્રીતિ	૧૩૭
૨૨ મો—આત્મપ્રીતિ		૧૪૭
૨૩ મો—સ્વજનપ્રીતિ		૧૫૫
૨૪ મો—સ્વદેશપ્રીતિ	૧૬૪
૨૫ મો—પશુપ્રીતિ		૧૬૮
૨૬ મો—દયા		૧૭૦
૨૭ મો—ચિત્તરજની વૃત્તિ		૧૭૭
૨૮ મો—ઉપસહાર	૧૮૪

બંકિમનિબંધમાલાનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાકિા	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૧૫	બાવાજી	બાવાજી
૧૫	૧૩	હિ દન	હિ દના
૨૯	૨૮	સા	સૌ
૩૦	૨	ચાજકે	ચોજકે
૪૭	૧૪	ભારતને	ભરતને
૫૩	૭	અધિકાર	(અધિકાર)
૫૯	૨૮	હાનિ	હાનિ
૬૩	૪	નિયમથી	નિયમથી
૬૬	૧૧	મુકાબલે	મુકાબલે
૮૨	૧૯	અધી	અધી
૯૫	૧૨	પગલે પગલે	પગલે
૧૦૨	૨૫	મહેલી	મહેલી
૧૦૩	૭	આવેલી	આવેલી
૧૩૨	૪	બળવાવાળાઓ	બળવાળાઓ
૧૩૨	૧૫	(લી	“ ધી
૧૩૨	૧૫	સોશીયલ	સોશીયલ ”
૧૩૩	૨૪	સા	સૌ
૧૫૧	૧૭	અને	અને
૧૬૮	૧		લોકરહસ્ય
૨૦૫	૧૦	અશ્રુપાત	અશ્રુપાત
૨૧૦	૧૭	પાપ	પોપ
૨૧૫	૩૦	પ્રસન્નતા	પ્રસન્નતા
૨૨૩	૨૫	પદયાતિ	પદયતિ
૨૨૪	૩૧	જૂબડી	જૂબડી
૨૩૪	૧૮	મોડા	મોટા
૨૩૯	૧૨	મહાકાર્યો	મહાકાર્યો
૨૪૦	૧૭	ઉદરપૂર્તિ	ઉદરપૂર્તિ
૨૪૪	૮	+	*
૨૪૪	૨૫	+	*

૨૫૬	૨	પાત્રના	પૌત્રના
"	૩	દાહિત્ર	દૌહિત્ર
૨૬૦	૧૬	કથુ	કથુ
૨૬૦	૧૬	બાહ	બૌહ
૨૬૩	૧	વસતત્રકુ કાકીલા	ચાંદનીમાં
૨૯૧	૩૦	આવોરે	આવો આવોરે
૩૦૬	૬	મથી	મળી
૩૦૭	૯	તીથયાત્રાએ	તીર્થ યાત્રાએ
૩૧૨	૨૪	મે	મે
૩૩૫	૩૧	કુતુહલ	કુતુહલ

ધર્મતત્ત્વનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૬	હોય	હાય
૪	૧૧	અધમની	અધર્મની
૩૯	૨૯	નિહર્વામાંથી	નિર્વાહમાંથી
૪૭	૨૬	પરકાળે	પરકાળ
૪૮	૧૭	સ્વાંગીન	સ્વાંગીન
૫૫	૧૩	સ	સૌ
૭૧	૧૫	સન	દેશના
૭૭	૨૯	બાહના	બૌહના
૮૮	૧૪	કરશે	કરશે
૯૪	૨૧	મ	એમ
૧૧૨	૧૩	એટનાજ	એટલાજ
૧૧૫	૪	ભક્તિવાન	ભક્તિવાદ
૧૨૮	૧૬	પછીની ત્રણ બાજબોધી પંક્તિઓજ માત્ર દીપણીરૂપે છે, માટે તેનેજ પૃષ્ઠને છેડે મૂકીને દીપણીતરીકે વાચવી, અને એની નીચે જે ગુજરાતી લીટીઓ છે તે ચાલુ લખાણુ તરીકે સમજવી.	
૧૩૨	૧૪	કહેવાથી	કરવાથી
૧૪૬	૧૭	વના	વિના
૧૫૫	૨૫	પોતાની	પોતાની

વાવુ બંકિમચંદ્રનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત*

બંગાળના ચોવીસ પરમણુ જીલ્લામાં મગાકિનારે આવેલા 'કાલકપાડા' નામે ગામમાં અનેક ગ્રંથસ્તોના લેખક બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૮ ના જુનની ૨૭ મીએ થયો હતો. બંકિમના માતાજી શરીરે બહુજ સૂળ, રંગે કાળા, મધુરભાષી, દયાળુ, અને શાંત સ્વભાવના હતા. બંકિમના પિતા યાદવચંદ્ર તપાવેલા સુવર્ણના જેવા રમના, હિંમત, પ્રતિભાશાળી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા, ઉદાર અને તેજસ્વી પુરુષ હતા.

બાલ્ય વયમાં બંકિમ બાળુનું શરીર ઘણું ભારે બિમાર રહેતું હતું, પરંતુ તેમની બુદ્ધિ તો પહેલેથીજ બહુ તીક્ષ્ણ હતી. પાંચ વર્ષની હિમરે તેમને વિદ્યાભ્યાસનો પ્રારંભ કરાવાયો, અને બાલક બંકિમે પહેલેજ દહાડે કક્કાના બધા અક્ષરો શીખી લીધા ! સાતમે વર્ષે તેમને મેદિનીપુરની જીલ્લા સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા તે સમયે તેમના પિતા ત્યાના ડેપુટી કલેક્ટર થયા હતા એ વર્ગમાં બંકિમ હમેશા પહેલે નંબરે રહેતા. તેમના અનુપમ ગુણો જોઈ શિક્ષકોને સાનદાશ્ય થતું.

બાર વર્ષની હિમરે બંકિમ બાળુએ કુમલી કોલેજમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં પણ તે હમેશા પોતાના વર્ગમાં હિંમતે નંબરેજ રહેતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ તેમનામાં જ્ઞાન-તૃષ્ણા એટલી બલવાન હતી કે માત્ર શાળામાં ચાલતા પુસ્તકોના વાંચનથીજ તેમને તૃપ્તિ થતી નહિ કોલેજના પુસ્તકાલયમાંથી તે વિવિધ વિષયના પુસ્તકો લાવીને વાંચ્યા કરતા. પરીક્ષાનો સમય નજીક આવે ત્યારેજ માત્ર શાળામાં ચાલતા પુસ્તકો લક્ષ્ય દઈને વાંચી જતા, કે જેથી પોતાનો હિપરનો નંબર ખોલો પડે નહિ. કુમલી કોલેજમાંથી તેમણે સિનિયર સ્કોલરશીપની પરીક્ષા પસાર કરી અને પછી કલકત્તાની પ્રેસિડન્સી કોલેજમાં કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો એ સમયે એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં બી. એ. ની પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ નીકળ્યું. આથી બંકિમ બાળુએ કાયદાનો અભ્યાસ હિંમતે મૂકી બી. એ. બનવાની તૈયારી કરવા માંડી. માત્ર ૨૦ વર્ષની હિમરે અને બેજ મહિનાના પરિશ્રમે તેઓ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા. તે સમયના બંગાળના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર મિ. હાલીડેએ બંકિમ બાળુના ગુણો જોઈ તેમને તરતજ ૩૦ માસ્ટ્રેટના હોદ્દા ઉપર નિમ્યા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ બંકિમચંદ્રના હૃદયમાં સાહિત્યસેવાનો પવિત્ર ભાવ જાંકુ-

* સુવિખ્યાત 'સરસ્વતી'માં આવેલા પડિત બાલકૃત પાડેયના લેખ ઉપરથી તેમજ કવિરત્ન રૂપનારાયણ પાંડેચરમિત મંગા પુસ્તકમાળાના ૧૫ માં પુણ્ય "બંકિમચંદ્ર ચટ્ટો" ઉપરથી આ ચરિત્ર યોજવામાં આવ્યું છે. સંપાદક

રિત થયો હતો. તે સમયે નીકળતાં “સવાહ પ્રભાકર” અને “સાધુરજન” નામનાં પત્રોમાં તે પોતાના લેખો તથા કવિતાઓ મોકલતા, અને તેમાં તે પ્રસ્ટ થતાં. તેમને પત્રના સપાદક બનવાની ધણીજ અભિલાષા હતી, પરંતુ સરકારી હોદ્દો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો એટલે તેનો અસ્વીકાર કરવો એ ચોખ્ખા લાગ્યું નહિ આ પ્રમ.એ કેવળ વીસ વર્ષની કાચી ઉંમરમાંજ બંકિમચંદ્ર કર્મક્ષેત્રમાં દાખલ થયા સરકારી કામમાં નિરતર જોડાઈ રહેવા છતાં પણ તેમનો વિદ્યાભ્યાસ તો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિજ પામતો હતો. સરકારી કમકાજમાંથી તેમને જે કાંઈ અવકાશ મળતો તેમાં તે સાહિત્યસેવા કરતા જ્યારે તે અગ્રેજી સ્કૂલમાં ભણતો હતા ત્યારે પણ કૅપ્ટેનના અભ્યાસ સાથે સાથે તેમણે મુખ્યાવખોધવ્યાકરણ તથા કેટલાક કાવ્યગ્રંથોનો અભ્યાસ કરેલો હતો.

બંકિમની કિશોરાવસ્થા બહુ સુખમાં ગઈ હતી. સવારે, ખેતરે, સંજે, રાત્રે, બધે વખત તે પુસ્તકો વાંચવામાંજ મગ્ન રહેતા. તેમણે જરૂરિયાતમાં તેમના એક સહાધ્યાયીને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આ જગતમાં બીજા કોઈપણ કામથી નથી મળતો.” એ પછી જુવાનીના અંતિમ ભાગમાં, બહેરામપુરમાં રહતી વખતે એક વાર બંકિમે મુનસફ નહર બાળુને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તક લખવામાં જેટલો આનંદ મળે છે, તેટલો બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો.”

તેમનો પહેલો વિવાહ અગિયાર વર્ષની ઉંમરે થયો હતો, પરંતુ પાંચ છ વર્ષ પછી તેમનાં પહેલાનાં પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બહુજ તપાસ કર્યા પછી એકવીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાનો બીજો વિવાહ એક રૂપલાવણવાળી વિદુષી કન્યાની સાથે કર્યો હતો. તેનાપર તેમને બહોળો પ્રેમ હતો, અને તેને પોતાનો ‘નીનિગુરુ’ તથા ‘ધર્મગુરુ’ માનતા એ પત્નીથી તેમને પોતાનું આરિત્ય ખીવવવામાં તથા હિત્ય કર્તવ્યો બજાવવામાં સહાય મળી હતી, અને ત્યારથી તે બીજાંતિના ભક્ત બન્યા હતા. તેમના પુસ્તકોમાં એ વાતો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે એક સ્થળે તેમણે લખ્યું છે કે, “બીઓ એ સાક્ષાત્ ક્ષમા દયા અને સ્નેહની દેવી મૂર્તિઓ છે.”

બંકિમે અગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ દેશપ્રસિદ્ધ શિક્ષક ઇશાનચંદ્ર બટ્ટેપાખ્યાય પાસે હુગલી કેલેજમાં કર્યો હતો અને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ કાંઈ બટપદ્મીનિવાસી પંડિત પામેથી લીધું હતું. સન ૧૮૫૩ થી ચાર વર્ષ સુધી તેમની પાસે બંકિમ બાળુ વ્યાકરણ અને સાહિત્ય શીખ્યા હતા, તથા એટલાજ સમયમાં દશ વર્ષનો અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યો હતો.

બંકિમે સોળ વર્ષની ઉંમર પછી કવિતા લખવાનું છોડી દીધું હતું. ત્યાર બાદ સાંભળ્યું છે કે કવિવર ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તે (જેમના પ્રભાકર પત્રમાં બહોળાં બંકિમચંદ્ર

લખતા હતા) એક દિવસ બંકિમ બાળુને કહ્યું હતું કે “ તમારામાં લેખનશક્તિ સારી છે; પણ તમે કવિતા ન લખતાં મલ્લ લખ્યા કરો.”

ધંધરચંદ્રે બંકિમને ક્યારે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તેની ખબર નથી. મમે-તે વખતે આપ્યો હોય, પરંતુ બંકિમે તે માથે ચઢાવ્યો હતો. બંકિમચંદ્ર હમેશાં ધંધરચંદ્ર ગુપ્તને શ્રુતુલ્પ મણુતા હતા. પોતાના મૃત્યુ પહેલાં બે ત્રણ વર્ષ ઉપર બંકિમ બાળુ ‘ કાચરા પાકા ’ ગામમાં ધંધરબાળુને ઘેર ગયા હતા. ત્યાં ધંધરચંદ્રના સમાવહાલા પાસે બેસીને તેમણે બહુ વાર સુધી આસુ વહાવ્યા હતા. બંકિમ બાળુ બીજી વાર પણ કવિનો તે આશ્રમ ભેગા ગયા હતા. તે વખતે તેઓ ધંધરચંદ્ર ગુપ્તનું હૃદયનચરિત્ર લખતા હતા.

હુમલીમાં છેલ્લી પરીક્ષા આપ્યા પછી પણ બંકિમે હુમલી કોલેજ છોડી ન હતી. એ સમયે તેમની ઉંમર ૧૯ વર્ષની હતી. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એ સમયે અચાતિ ફેલાઈ ચૂકી હતી. ૧૮૫૭ ના બળવાની આગ બારકપુર અને બહેરામપુરમાં પણ સળગી ઉઠી હતી. મદ્રાસ અને અવધ એ આગમાં લાકડા નાખતા હતાં. દિલ્હી અને કાનપુર પણ એ આગળથી બચ્યાં ન હતા.

બાળુઓ એ આગ સળગાવીને દૂર ખસી ગયા હતા—આથે હિલા રહીને પશ્ચિમ-આકાશમાં અમિતુ ભયાનક રક્તવર્ણુ ચિત્ર બેધ રચ્યા હતા. મોમલોની આગ પુનઃ તાજી થઈ હતી, અને મરાઠા વેર વાળવાને મથી રચ્યા હતા.

સિપાઇઓના બળવાની આગ આ પ્રમાણે ચારે બાળુ સળગી ઉઠી તે વખતે હુમલી પાસેના ‘ ચચુડા ’ સ્થાનમાં માર્શલ લૉ ચાલુ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે ચચુડામાં એક ‘ હાઇલેન્ડર ’—ગેરાઓની પલટણ રહેતી હતી. ત્યાં એક ઘાટ પણ છે તેને બારિકનો ઘાટ કહે છે.

બંકિમચંદ્ર એક દિવસે સંખ્યાકાળ પહેલાં તેમના નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રને લખને એજ ક્ષાત્રમાં ઉતર્યા. તેઓ નાટક ભેગા જતા હતા. ચચુડાના એક ધનવાન પુરુષે એક નાટકશાળા ઉભી કરી હતી. બંકિમચંદ્ર સિવાય કાંટાલપાડાના અનેક માણસોને પણ નાટક ભેગા જવાનું આમત્રણ મળ્યું હતું. બધાય ભલા અને શિક્ષિત પુરુષો હતા.

બંકિમ બાળુ તેમના નાના ભાઈને લખને એક નાનકડી હોડીમાં ગયા હતા. પૂર્ણબાળુ બંકિમ બાળુથી ત્રણચાર વર્ષ નાના હતા. બારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષનું ઘર પાસે ન હતું. બીજા ઘાટ-ઘટા ઘાટથી પાસે હતું. બંકિમચંદ્ર જરા દરવાના ધરાણથી બારિકના ઘાટેજ ઉતર્યા. નજીકના ‘ કાંટાલપાડા ’થી આવેલા બીજા લોકો બીજી હોડીમાં હતા. તેમની હોડી ઘંટાઘાટ પાસે જઈને ઉભી રહી.

બારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષના ઘર સુધી જે રસ્તો મગાને કિનારે કિનારે જતો હતો તેજ રમણીય માર્ગે બંકિમ બાળુ હોડીમાંથી ઉતરીને ચાલ્યા.

રસ્તાને કિનારે-ગંગાની તરફ વાંસનો કઠેરો બનાવેલો હતો. વચ્ચે વચ્ચે ચાંલલા પથ્થુ હતા. થોડે દૂર ગયા પછી તેમણે જોયું કે કેટલાક લશ્કરી અમલદારો રસ્તાને કિનારે બાસપર બેઠા હતા તેમની સાથે બે એક કૂતરા પથ્થુ હતા. એક કૂતરાએ પૂર્ણચંદ્રનો પીછો પકડ્યો કૂતરાની ટેવ હોય છે કે જે ડરે છે તેના પર તે વધારે હુમલો કરે છે કૂતરાને જોઈ પૂર્ણ બાણુ બીન્ના અને તેથી કૂતરો વધારે પાછળ પડ્યો.

કૂતરાનો ગોરો માલિક એ બનાવથી રાજી થઈને ઉઘટો તે કૂતરાને ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યો. કૂતરો વધારે ઉત્સાહિત થઈને દોડ્યો અને પૂર્ણ બાણુની લગોલગ પહોંચી ગયો. પૂર્ણ બાણુ બીન્ને ઉપાય ન હોવાથી રસ્તાના ચાંલલા ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

બકિમચંદ્રનું ધ્યાન પ્રથમ આ બાબત તરફ ખેંચાયું ન હતું. તેઓ બીજી બાણુ ગંગાની શોભા જોતા જોતા ચાલ્યા જતા હતા. એકાએક તેમણે પાછળ ફરીને જોયું તો કૂતરાને પૂર્ણબાણુ પર હુમલો કરવાને ઉદ્ધત થયેલો જોયો. બકિમ બાણુનો ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો. તેમણે ક્રોધપૂર્વક સાહેબો તરફ જોઈને કહ્યું “સાચું જાણતો તો સારી કરી ! તમને શરમ નથી આવતી ?” બકિમે એટલા તેજપૂર્વક આ વાક્યો કહ્યા કે સાહેબે શરમાઈ જઈને તુરતજ કૂતરાને બેલાવી લીધો.

રાત્રે નાટક પૂરું થતાં મોડું થઈ ગયું. કાટલપાડાથી જે લોકો ગયા હતા તેઓ બધા સાથે ત્યાંથી પાછા ફર્યા તે ટોળામાં બકિમબાણુ પથ્થુ હતા પહેલાં કહી ગયા છીએ કે તે વખતે ચતુડામા માર્શલ લૉ ચાલુ હોયો આ ચુકના કાયદા અનુસાર ચતુડાની હદની અંદર રાતના નવ વાગ્યા બાદ જો કોઈ બહાર રસ્તા પર નીકળે તો પહેરા પર ઉભેલો ગોરો તેને ગોળી મારી શકતો હતો ધટાધાટ ઉપરના પહેરા પર બે ગોરા ઉભા રહ્યા હતા કાટલપાડાના લોકો ટોળું જોડું ધટાધાટ પાસે પહોંચ્યું કે તરતજ અધિકારમાંથી બહાર આવીને એક ગોરાએ આમલા ગૃહસ્થની છાતી ઉપર સગીન ધરી બધા ગૃહસ્થો આનંદપૂર્વક નાટકની વાતો કરતા કરતા ઘેર જતા હતા. સામે આ વિપત્તિ આવેલી જોઈને તેઓ ગભરાઈ ઉઠ્યા. બકિમચંદ્ર થોડા પાછળ હતા. બધાને ઉભા રહેવા જોઈને તેઓ આગળ ગયા જોયું તો એક ગોરો હાથમા બદુક લઈને રસ્તો રોકીને ઉભો છે અને બીજો ગોરો આગળના લલા માથુસની છાતી પર સગીન રાખીને અગ્રેજીમા કંઈક પૂછી રહ્યો છે. તે વખતે બકિમ બાણુને માર્શલ લૉનો ખ્યાલ આવી ગયો. તેમણે વિચાર્યું કે આ વિધાન અનુસાર ગોરો તે બધાની પથ્થુ હત્યા કરી શકે તેમ છે એટલે આગળ ઉભેલા ધૂજતા ગૃહસ્થને દૂર કાઢીને ખુદ બકિમ તે ગોરાની સામે ઉભા રહ્યા અને જાત સંયમ-પૂર્ણ લાપામા ગોરાને સમજાવી દીધું કે જામે બધા માથુસો ગંગાને પેલે પારથી અહીં નાટક જોવા આવ્યા હતા. ગોરાએ કહ્યું- “હું તે કેવી રીતે જાણું ?” બકિમે જવાબ આપ્યો “તમે જુદામાજુસ્ટ્રેટને પૂછજો. તે પથ્થુ ત્યાં હાજર હતા.”

ગોરાએ કહ્યું—“હું તમારું કહેવું સાચું માનું છું. તમે તરતજ ચાલ્યા જાઓ.”

ગોરા રસ્તો હોડીને આધો ખસી ગયો. ધૂણ રહેલા ગામના બધા માણસો વટોળાબાની પેઠે મગાતટ તરફ દોડ્યા, પરંતુ ઘાટપર પણ મહા વિપત્તિ દેખાઈ ! ત્યાં હોડી મળે નહિ ! ગોરા તો “ચાલ્યા જાઓ” કહીને છૂટો થયો, પણ બધા હવે બચ કેવી રીતે ? તરીને જવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો જમીન ઉપર ગોરાઓનો ડર, અને પાણીમાં જળજીવુઓનો ભય ! કોઈ કોઈએ તો જળનેજ વધારે સલામતીભર્યું ગણીને કપડા સંકેલવા માંડ્યાં. ત્યારે બકિમ તેમને એમ કરતા રોકીને પાસેના કાલેજ ઘાટમાં લઈ ગયા બકિમે તે ઘાટ ઉપરથી ચાંદની-માં બેસી કે મામે રેતીમાં બે હોડીઓ બાંધેલી છે. જૂમ પાડીને માછીઓને બોલાવવાની પણ કોઈનામાં હિમત રહી નહોતી બકિમે માછીઓને જૂમ મારી તેઓ આબ્યા અને બીધેલા તથા ચાકેલા માણસોને હોડીમાં બેસાડીને પેઢે પાર લઈ ગયા.

બકિમચંદ્ર કિશોર અવસ્થામાં અને જુવાનીની શરૂઆતમાં શરીરે દુર્બળ હતા, પરંતુ મનોબળમાં સાહસિક હતા. નહેરકિનારાના બેખમી રસ્તાઓમાં સંખ્યાકાળ પછી જવાનું કોઈ સાહસ કરી ચૂકતું ન હતું, કેમકે ત્યાં સાપ, શિયાળ, વડ વગેરે બહુ હતા, પણ કોઈ કોઈ દિવસ બકિમચંદ્ર સંખ્યાકાળ થઈ ગયા પછી એકલાજ આ રસ્તેથી ઘેર આવતા. તે વખતે તેમના હૃદયમાં બચનું નામનિશાન પણ નહોતું જણાતું.

પ્રૌઢાવસ્થામાં બહેરામપુરમાં રહેતા ત્યારે પણ બકિમે પોતાના અપૂર્વ તેજનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તેની હકીકત પણ નીચે પ્રમાણે છે બકિમને અને એક સાહેબને ઝગડો થયો હતો સાહેબ પણ કોઈ રેણપેશ જેવો ન હતો તેનું નામ કર્નલ ડહિન હતું. તે વખતે બહેરામપુરમાં લશ્કરની હાવણી હોઈને અનેક ગોરાઓ ત્યાં રહેતા હતા કર્નલ સાહેબ તે સેનાના સચાલક અર્થાત્ કમાન્ડીંગ ઓફિસર હતા.

ઝગડો બારે હોવા છતાં તેનું કારણ એટલું બારે ન હતું ગોરાઓ જે બરાકો-માં રહેતા હતા તેની મામે એક મેદાન હતું તે મેદાન વચ્ચે થઈને એક નાનીશી ચમડડી જતી હતી. બકિમ બાળુ એજ રસ્તે થઈને રોજ કચેરીમાં જતા આવતા હતા. કોઈ વાર ચાલતા જતા તો કોઈ વાર પાલખીમાં જતા હતા. બીજા લોકો પણ આ રસ્તેથી આવજા કરતા હતા. બીજો પણ એક રસ્તો સહેરમાં જતો હતો; પણ ત્યાંથી બહુ દૂરીને જવું પડતું તેથી તે બરાકો આગળ થઈનેજ બધા લોકો આવજા કરતા હતા. આથી એ તરફની ગોરા લોકોને ચીડ થતી હતી.

એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બકિમચંદ્ર પાલખીમાં બેસીને કચેરીમાંથી આ રસ્તે થઈને ઘેર આવતા હતા. બોહોળો આ રસ્તેથી ચાલ્યા. પાલખીનું એક બારણું બંધ હતું. પાલખી બ્યારે અરધે રસ્તે પહોંચી ત્યારે તેના બંધ બારણું ઉપર કોઈએ ભેરથી હાથ માર્યો. બકિમ તરતજ પાલખીનું બારણું ઉઘાડીને બહાર ફૂટી

પડ્યા બાળુ તો સામે એક હવા ચરીરવાળો સાહેબ બહાર ઉભો છે અને થોડે દૂર કેટલાક સાહેબ લોકો ક્રિકેટ રમતા હતા. બકિમ બહુ ગયા કે પાસે ઉભેલા સાહેબો-જ પાલખીના બારણાપર હાથ માર્યો છે. બકિમચંદ્ર કર્નલ સાહેબને ઓળખતા હતા કે નહિ તેની ખબર નથી. બકિમે પાલખીની ગહાર આવતાજ ક્રોધપૂર્વક સાહેબને કહ્યું- ‘હું ધ ડેવીલ યુ આર ?’ અર્થાત્ હું દુષ્ટ તું કેાણુ છે ?

સાહેબે કંઈ જવાબ ન આપતાં બકિમનો હાથ પકડીને ભેરથી તેમને ધક્કો માર્યો પછી બકિમ બાળુ બીજા જે સાહેબો રમતા હતા તેમના તરફ ગયા તેમની પાસે જઈને જોયું તો બે ત્રણ સાહેબ તો તેમના ઓળખીતાજ હતા. તેઓમા એક ન્યાયાધીશ બેનધિજ સાહેબ પણ હતા બકિમે ન્યાયાધીશ સાહેબને પૂછ્યું-પેલો માણસ મારી સાથે કેવી રીતે વત્યા છે તે તમ જોયું ?

સાહેબે કહ્યું — ‘બાળુજી ! હું દુકા દષ્ટિવાળો છું, મેં કશું જ જોયું નથી.

તે સાચેજ એક જોષ શક્તા હતા. ભગવાન જણે તે બકિમને ઓળખી શક્યા હતા કે નહિ, પણ પાછળથી તેમણે અને કર્નલ ડહિને કહ્યું હતું કે તેઓ તે વખતે બકિમચંદ્રને ઓળખી શક્યા ન હતા.

બકિમ બાળુ ન્યાયાધીશ બેનધિજ સાહેબ પાસેથી બીજા સાહેબો પાસે ગયા અને પૂછ્યું કે આ પ લોકોએ કંઈ જોયું છે કે નહિ ?

તેમણે પણ કહ્યું- ‘અમે કશું જોયું નથી’

ત્યારે ‘‘ ઠીક છે, અદાલતમા આ પ્રમાણેજ કહેજો. ’’ એમ કહીને ક્રોધ અને હોશથી અધીર થયેલા બકિમચંદ્ર ઘેર આવ્યા.

બીજે દિવસે ફાજદારી અદાલતમા બકિમે કર્નલ સાહેબના નામ ઉપર ફરિયાદ નોંધાવી વિચારક મેજસ્ટ્રેટ ન્યાયનિષ્ઠ અને બકિમના ગુણોને જાણવાવાળા હતા. કર્નલ સાહેબ ઉપર કેટલો સમન નીકળ્યો.

ગમના લોકો ઉપલા બનાવથી કર્નલ વિરુદ્ધ એટલા ઉત્કેષાત્ ગયા હતા કે સાહેબને પોતાની ગાડીના બારણા બધ રાખી સતાઈને અદાલતમા જવું પડ્યું હતું સાબળ્યું છે કે તેમ છતાં પણ સાહેબની ગાડી ઉપર કાકરા ફેંકવામા આવ્યા હતા.

સાહેબ આવીને આરોપીના પાંજરામા ઉભા રહ્યા. મુકદ્દમા જોવાને માટે આખા શહેરના લોકો તૂટી પડ્યા હતા એક બાજુએ સાહેબ ઉપર ફરિયાદ કરી હતી, તે પણ મમે તેવા સાહેબ ઉપર નહિ પણ એક લશ્કરી અમલદાર-કર્નલના ઉપર ! તે જમાનામાં આવું દૃશ્ય વિચિત્ર હતું-અદ્યુત હતું આશ્ચર્યથી ચકિત થયેલા નગરવાસીઓ આ અત્યુત્પૂર્વ મુકદ્દમાનો ફેસલો જોવાને માટે અદાલતમાં એકઠા થયા હતા. કોઈ કેપુટી બકિમચંદ્રને, કોઈ કર્નલ સાહેબને અને કોઈ ન્યાયાધીશને જોવા આવ્યા હતા. વકીલ, મુખ્યાર અધિકારીઓ વગેરે બધાય પોતપોતાનું કામ છોડીને મુકદ્દમા જોવા આવ્યા.

હતા, અને અદાવતનું મકન બિચોખીય ભરાઈ ગયું હતું.

આ મુકદ્દમામાં બીજી પણ એક વિશેષતા હતી બહેરામપુરમાં તે વખતે લગભગ દોઢસો વકીલ અને મુખત્યાર હતા. એ બધા વકીલ અને મુખત્યાર આપોઆપ બકિમચંદ્રના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા. ત્યાંએ જ બકિમચંદ્રના વકિલાતનામાં ઉપર સહી કરી મોકલી. આથી કર્નલ સાહેબ ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા. તેઓ જે વકીલ પાસે જતા તે કહેતો કે—“હું બકિમ બાબુનો પક્ષ લઈ ચૂક્યો છું.” અને તે વકીલોને રહેતા જમને મુખત્યારો પાસે ગયા તો ત્યાં પણ તેમને નિરાશ થવું પડ્યું. કોઈ પણ મુખત્યાર બકિમચંદ્ર ઉમેરવાને રાજી ન જણાવ્યો.

હવે તો કર્નલ સાહેબ બહુ જ ડર્યા. સરકારની પક્ષમાં બિલકી. કમિશનર સાહેબ સુદાનુ આસન ડોલવા લાગ્યું સાહેબ લોકોની મડળીમાં ગભરાટ છવાઈ ગયો. તે વખતે બહેરામપુરમાં અનેક અગ્રેજ રહેતા હતા મુકદ્દમા જેવી લેવા માટે કમિશનર સાહેબ પણ બકિમ બાબુને વિનંતિ ન કરી શક્યા. તેમણે અને બીજા સાહેબોએ બેનુબિજ સાહેબ દ્વારાજ તેમ કરવાને કહ્યું.

બેનુબિજ સાહેબ એક સારા ન્યાયાધીશ અને ઉદાર અગ્રેજ હતા. જે વખતની આ વાત છે તે વખતે બેનુબિજ સાહેબ બહેરામપુરમાં રહેતા હતા. તેઓ બકિમના મુણે ઉપર મુગ્ધ હતા. સાહેબોએ જમને જ્યારે તે મને ઘેરી લીધા ત્યારે તેમણે કહ્યું—“કર્નલ ડફિને બકિમ બાબુનું અપમાન કર્યું છે; માટે જો તેઓ બકિમ બાબુની માફી માગવાનું કબૂલ કરે તોજ હું વચ્ચે પડીને રાજીનામું અપાવવાની કોશિશ કરી શકું.”

ડફિને તેજ વખતે માફી માગવાનું કબૂલ કરી દીધું. બેનુબિજ સાહેબે બહુ પ્રવલ્નપૂર્વક, બકિમને મનારીને મુકદ્દમા પાછો ખેંચાવી લીધો. કર્નલ સાહેબે ખુશી અદાલતમાં બકિમબાબુની માફી માગતા કહ્યું કે—“બકિમ બાબુ ! તમારો જે હાથ પકડીને મેં તમને બજારોનીથી પાછા હાંપ્યા હતા, તેજ હાથ પકડીને હું અત્યારે તમારી પાસે ક્ષમા માગુ છું.”

૧૮૬૦ ના નવમ્બરમાં બકિમ બાબુની બદલી પાંચમી એપ્રિલના મેજસ્ટ્રેટતરીકે ‘ખુશના’માં થઈ હતી ખુશના શહેર તે સમયે યશોહર જિલ્લાના તાબાનો એક કસ્બો ગણાતું હતું. બેનુબિજ સાહેબ તે વખતે યશોહરના જિલ્લામેજસ્ટ્રેટ હતા. મી. બેનુબિજ સાહેબ અહીંજ પદલવહેલો બકિમચંદ્રને પરિચય થયો હતો અને એ પરિચય બહેરામપુરમાં થયેલી ઉપલી કર્નલ ડફિનવાળી ઘટના પછી મિત્રતાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો હતો.

ખુશનામાં આવીને પણ બકિમને ધોર અરાજકતા સામે થવું પડ્યું હતું. એક બાબુ ગળીની ખેતી કરાવનાર માહેબોનો અત્યાચાર હતો અને બીજી બાબુ ચોરલૂટારાઓના ભાગંકર ઉપદ્રવ હતો. ગળીવાળા સાહેબોને રાજી રાખતા રાખતાં સરકાર પણ હેરાન થઈ ગઈ હતી. એ ગળીવાળા સાહેબો જમીનદાર પણ જેવા તેવા ન હતા.

કુબ્જનગરના હિલ્સ સાહેબને ત્રણ લાખ વીધાં જમીન હતી !

બંકિમચંદ્ર સાહેબો ગળીવાળા સાહેબોનો ઝગડો મમળવવા માટે અહીં કેટલીક અપ્રાસંગિક વાતોનો ઉલ્લેખ જરૂર કરવો પડશે. ગળીવાળા સાહેબોનું જોર કેટલું વધુ હતું તે જાણવા સિવાય વાચકવર્ગ આ વાત નહિ જાણી શકે કે તે સાહેબોને ક્યાવ-વામા-તેમના અત્યાચાર મટાડવામાં-બંકિમબાબુને કેટલું હેરાન થવું પડ્યું હતું.

આ બધા જમીનદાર ગળીવાળા સાહેબોએ સન ૧૮૬૧ ની આખરમાં સરકાર પાસે મુકદ્દમા રજુ કર્યો કે જૈસોર અને નદિયા જિલ્લાની પ્રજાએ મહેસુલ આપવાનું બંધ કરી દીધું છે સાથે સરકારને તે મહેસુલ વસુલ કરવાનો ઉપાય કરવા માટે પણ અરજ કરવામાં આવી. હિંદી સરકારનું આમન ડાલવા લાગ્યું. તેણે ન્યાયાધીશ મોરિસ અને મૅગસ્ટ્રેટને ખાસ કમિશનર તરીકે નીમીને તપાસ કરવા મોકલ્યા.

કમિશનર સાહેબોએ તપાસ કરીને તારણ કાઢ્યું કે “ ગળીવાળા સાહેબો સીધા, સાદા ભલા માણસો છે તેમણે કદી પણ પ્રજાના શરીરે હાથ અડકાડ્યો નથી કોઈ-પણ પ્રકારનો અત્યાચાર તેમણે કર્યો નથી. બધો દોષ બગાળી પ્રજાનોજ છે તેઓ કોઈ પણ રીતે મહેસુલ આપતા નથી ” આ બધા નિરપૂર્ણ (૧) સાહેબોના ટોળામાં મૅગસ્ટ્રેટ નામનો એક ખેડખા ગળીવાળો અને જમીનદાર હતો. તેની નિંદા કરી એ ઠીક નથી કારણ કે તે સમયનાં અગ્રિય વર્તમાનપત્રોમાં તેની પ્રશ્નસાના પૂલ બાધવામાં આવ્યા હતા અને તે વખતના ગવર્નર સર જે. પી. ગ્રાન્ટ સાહેબે પોતાની ઈન્ડિગો મિનીટ (ગળીની તોષ)માં મૅગસ્ટ્રેટ સાહેબને આદર્શ ગળીવાળા તરીકે દર્શાવ્યા હતા (૧)

પણ એજ આદર્શ જમીનદારે સન ૧૮૬૧ ના નવેમ્બર મહીનામાં એક દિવસ જમાવ્યો હતો. તેની વિગત આગળ લખીશું પહેલાં તો મૅગસ્ટ્રેટ સાહેબના બળ અને ઐશ્વર્યનો પરિચય આપવો જરૂરનો છે મૅગસ્ટ્રેટ સાહેબે એક નગર વસારીને તેનું નામ મૅગસ્ટ્રેટગજ પાડ્યું હતું. સાહેબ આ નગરના રાજા હતા. તેમની પાસે જે લઠધારી સેના હતી, તેની સખ્યા લગભગ પાંચસો છસોની હશે. એમાંના કોઈ કોઈ પાસે બંદુક, કુહાડી વગેરે પણ હતા.

આ લશ્કરના કમાન ડેનિસ હેલી સાહેબ હતા હેલી સાહેબ પહેલાં યોમનરી કેવેલરીમાં હતા, પરંતુ ત્યાં માણસોની હત્યા કરવાની અને ધર સળગાવવાની આવી સગવડ ન હતી ! વળી પગાર પણ સાધારણ હતો એટલે હેલી સાહેબે તે નોકરી છોડીને મૅગસ્ટ્રેટ સાહેબના લઠધારીઓની સરદારી સ્વીકારી હતી.

મૅગસ્ટ્રેટ સાહેબની સંપત્તિનો ધણો ભાગ જૈસોર જિલ્લામાંજ હતો. મૅગસ્ટ્રેટગજ બંકિમચંદ્રના ઇલાકામાં હતું બંકિમે ખુલનામાં આવીને જોયું કે-મૅગસ્ટ્રેટ સાહેબનું જોર બહુ જામ્યું છે. તેઓ આદર્શ પેન્ટર (૧) તરીકે દેશનું રાજ્ય ચલાવી રહ્યા છે. બંકિમચંદ્રે ખુલનામાં ચાર્જ લીધા પછી એક વર્ષે મૅગસ્ટ્રેટ સાહેબે દિવસ કર્યો. તેના

સંબંધમાં 'ફ્રેન્ડ ઓફ ઇન્ડિયા'એ જરાએ સકાચ સિવાય લખ્યું કે—“ મારેલ સાહેબના પોલીસે રક્ષા નહિ કરી, તેથી તેઓને આત્મરક્ષણ કરવાની ફરજ પડી. ” કેટલાક વખત પછી તેને પણ એ વિચાર બદલવો પડ્યો હતો કામળપત્રોથી આ વિષયમાં જે કંઈ માલમ પડ્યું છે તે નીચે લખીએ છીએ.

૨૬ મી નવેમ્બર સન ૧૮૬૧ માં માણસોથી ભરેલી કેટલીક હેડીઓ બડખાલી મામના કિનારાની આસપાસમાં ગોઠવાઈ ગઈ. તે વખતે તદ્દન સવાર પણ નહોતું થયું. આખું જાંબુ અંધારું હતું હોડીના માણસોએ જાનામાના જમને મામને ઘેરી લીધું. તે માણસો લગભગ ત્રણસો હતા. કોઈના હાથમાં લઠ, કોઈના હાથમાં બલ્લમ અને કોઈના હાથમાં બંદુક હતી તેઓ બધા મારેલ સાહેબના માણસો હતા હેલી સાહેબ તેમના નેતા તથા જમીનદારીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા; તેથી જમીનદારીના દિતનું રક્ષણ કરવા માટે આ પ્રમાણે લડવાળાઓને લઈને પ્રજનો બળવો સમાવવા આવ્યા હતા.

બડખાલીની પ્રજા બહુજ બદમાસ છે ! તે વધારાનું મહેસૂલ ભરવા નથી ઇચ્છતી ! ગણીની ખેતી કરવામાં પણ તેને અણુમતો છે, તેથી તેને શિક્ષા કરવાની જરૂર પડી; પણ મારેલ સાહેબના તેમને દયાવી શક્યા નહિ પ્રજાની સખ્યા વધારે હતી. તેમનામાં ઐક્ય પણ ખૂબ હતું અને સહેજે તે લોકોને સખ્ત શિક્ષા કરવા માટે હેલી સાહેબની સરદારી નીચે ૧૨ હોડીઓમાં હિપરજણાબધુ તેમ કરે ૮૦ લોકધારીઓને મોકલ્યા હતા.

બંકિમચંદ્ર અને પોલીસે પહેલેથીજ સાંભળ્યું હતું કે હેલી સાહેબ એક દગો કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પણ દગો ક્યા થશે તે કોઈ જાણતું નહતું સાહેબોની હીલચાલ જોઈને સફલીઆ મામપર હુમલો થશે એમ લાગ્યું એટલે પોલિસ ત્યાં જઈ પહોંચી, પણ માહેબો તો રાત્રે છુપાઈને બડખાલી જતા રહ્યા હતા.

સવારે બડખાલી ઉપર હુમલો થયો ત્યારે મામના લોકો ઊઠી ગયા હતા. તેઓ પણ લડ વગેરે હથિયાર લઈને 'મારો મારો' કરતા દોડ્યા મામ બહાર આવ્યા પછી તેમને માલમ પડ્યું કે આ વખતે સાહેબના માણસો બહુ છે. મામવાળાઓનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું તેઓ જહુ બપોળીત થયા પણ તેમનામાંથી કોઈ પણ પાછો તો ફર્યોજ નહિ રહીમ ઉલ્લા નામનો એ મામનો એક બળવાન પડાણુ લાડી લઈને આવળ વધ્યો. તેની લાડીથી કેટલાય હથિયારમય સિપાઈ ધરત્રીપર ઢળી પડ્યા એવટે હેલી સાહેબે તેનાપર જહુકનો બાર ક્યો અને રહીમ ધાવલ થઈને નીચે પડ્યો.

રહીમ એક હિમતવાળો માણસ હતો. તે ધાવલ થવા છતાં પણ ત્યાંથી આલીને તેને ધેર ગયો. ધરના આંગણમાં બેસીને તે પોતાના ધા જોવા લાગ્યો અને તેને ખટા બાધવા લાગ્યો. ધરની બીનો નાની હતી, ચારે બાજુએ ઝાડ હતા. રહીમ જે વખતે બેઠો બેઠો પાટો બાંધતો હતો તેજ વખતે બીજ એક ગોળી આવીને તેની છાતીમાં લાગી ! રહીમ તેજ વખતે મરી ગયો. મુઠ્ઠામાં સાક્ષીઓએ કહ્યું હતું કે તે ગોળી પણ પહેલી ગોળીની પેઠે હેલી સાહેબેજ મારી હતી.

રહીમ તેના મામનો એક મુખ્ય માણસ હતો. લોકો તેનું બહુ સન્માન કરતા. તે બ્યારે મરી ગયો ત્યારે મામના લોકો ડરી જઈને પાસેના જ મલ તરફ નાસવા લાગ્યા. તે વખતના દશનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. લાઠીમલ લોકો ઉદ્ધાસપૂર્વક મામને લૂટવા અને સળગાવવા લાગ્યા. જેટલું લૂટી શકાય તેટલું લૂટી ગયા. જે લઈ જવાઈ તેવું ન હતું તેને આગમાં ફેંક્યું અને જે સળગી શકે નહિ તેને પાણીમાં ફેંકી દીધું. જે વસ્તુ સામી આવી તેનો નાશ કરી દીધો, જે માણસ સામે થયો તેને માર્યો, સ્ત્રીઓ સુદ્ધા બચવા ન પામી. જે જીવન હતી તેમને ફેંક કરવામાં આવી રહીમની તો સ્ત્રી, બહેન વગેરે કાંઈને ન છોડ્યા. આ પ્રમાણે વિજય મેળવનાર મોરેલ સાહેબના માણસો લૂટેલી સ્ત્રીઓને, સ્ત્રીઓને અને રહીમની લાશને પોતાની સાથે લઈ ગયા. જે મામ અરુણોદય વખતે શાંતિપૂર્ણ, સુખી અને સમૃદ્ધ હતું તેજ બપોર સુધીમાં સ્મશાનથી પણ વધારે ખરાબ થઈ ગયું ! આખા મામમાં સ્ત્રીઓના હાહાકાર અને આર્તનાદ છવાઈ ગયા. કેટલાય કેસ દૂરથી સળગતાં ધરોનો ધૂમાડો દેખાતો હતો. આ ઉત્પાતની ખગર બકિમચંદ્ર પાસે પહોંચતાજ તેઓ અસ્થિર થઈ ગયા.

બકિમ બાણુ પોલીસને સાથે લઈને તેજ વખતે પચકયાસ કરવા ગયા. મોરેલ-ગંજમાં જઈને જોયું તો લોકો નાસી ગયા છે. એક વાત પહેલી લખવાની રહી મલ લાઇટફુટ નામના એક ખીજ સાહેબ મોરેલ સાહેબના ભાગીદાર હતા. બકિમચંદ્રના પહોંચતા પહેલાજ મોરેલ, હેલી અને લાઇટફુટ બધા નાસી ગયા. બગાળી લાશધારીઓ પકડ્યા તેઓમાં દોલત ચોકીદારનું નામ ખાસ ઉલ્લેખ કરવા જેવું છે. બકિમચંદ્રે હેલી સાહેબના નામનું વારંટ કાઢીને ગુન્હેગારોને તપાસ માટે જૈસોર મોકલી દીધા-પોતે કેસ ન ચલાવ્યો, કેમકે કાયદા પ્રમાણે પચકયાસ કરનાર કેસ ચૂકવી શકે નહિ.

આરોપીઓ સીધાદોર થઈ ગયા. ત્યાંના ફેસવામાં દોલતને ફાંસીનો હુકમ થયો; અને બાકીના ૨૪ માણસોને જન્મભર દેશનિકાલની સજા થઈ. સાહેબ લોકો તો છુપાઈ ગયા હતા. સન. ૧૮૬૨ ના છેલ્લા ભાગમાં મોરેલ અને લાઇટફુટ સાહેબ વિલાયત જતા રહ્યા. હેલી સાહેબ વેશ બદલીને, પોતાનું ખીજ નામ પ્રસિદ્ધ કરીને નાસી છુટવાના પ્રયત્નમાં હતા, પણ પોલીસે મુખ્યમાં પકડી લીધા. તેમણે બહુ દિવસ સુધી કેદખાનાની હવા ખાધી અને સન ૧૮૬૩ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં લાઇટફુટ સાથે હેલી સાહેબ મુક્ત થયા. કેમકે તેને કોઈ ઓળખી શક્યું નહિ. વળી રહીમની લાશનો પણ પત્તો લાગ્યો ન હતો.

સાહેબ લોકો ભાગી ગયા હતા ત્યારે ખુલનામાં એવી અફવા ઉડી હતી કે બકિમચંદ્રને મારી નાખવા માટે પ્રયત્ન રચવામાં આવ્યો છે. જે બકિમને મારી નાખશે

તેને એક લાખ રૂપિયા આપવામાં આવશે ખતર નથી કે બાળુ કોણ જાહેર કંઈ હવું અને કોણ એટલા રૂપિયા આપનાર છે. અરવા એવી પણ હતી કે કોઈ અંગ્રેજ એક ખિસ્સામાં એક લાખની નોટ અને બીજા ખિસ્સામાં રિવૉલ્વર લઈને બકિમને મળવા ગયો હતો. તેણે રિવૉલ્વર અને નોટોનું બહુ બકિમ સમક્ષ ટેપલ ઉપર મૂકીને કહ્યું હતું - “તમે શું ઇચ્છો છો? જો આ ધન લેવા રાજી ન હો તો હું હમણાં જ તમને મારી નાખીશ.”

બકિમે શાસ ખાધને વિચારીને કહ્યું “હું મરી સહખમિંશીની સલાહ લઈને જવાબ અપુ છું.” એમ કહીને બકિમચંદ્ર ઉડીને બીજા ઓરડીમાં ગયા, અને અહરથી ત્યારણ બધ કરીને નોકરોને હક મારી. પેશો અંગ્રેજ તો તરતજ મમરાઈને અગીવારા મણી ગયો.

ઉપલા બનાવ પછીજ પૂર્વોક્ત જાહેરાતનો પ્રચાર થયો હતો પણ બકિમને કોઈ મારી ન શક્યું. ભગવાન તેમના રક્ષક હતા બકિમ બાળુનો એક હજુરિયો મેં રેલ-મજના બદમ સેના હાથમાં પકડાઈ ગયો હતો. તેના છૂટકારા માટે બકિમે બહુજ પ્રયત્ન કર્યો અને અંતે તેને છોડાવી પણ લાગ્યા.

પણ આ કામમાં તેમને બહુ હેરાન થવું પડ્યું. જૈસોર જીલ્લાના બીજા કસ્ટા-ઓમ પણ આવજા ઉત્પાત થતા રહ્યા, પણ બકિમના પ્રતાપે ખુશના શાન રહ્યું હતું. બેન્ડાજ સાહેબે બકિમના કામોથી બહુ ખુશ થઈને સરકારમાં તેમના વખાણુ લખી મોકલ્યાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર બીડન સાહેબે ૧૮૬૩ ની સરખાતમાં બકિમના પમારમાં રૂા ૧૦૦) નો વધારો કર્યો આ રીતે ચાર વર્ષ અને પાંચ મહીનામાં બકિમે બેવાર પ્રમોશન મેળવ્યું હવે સ.ડી.ઓ.વી.સી. વર્ષની હિમરમાં બકિમ બાળુ ચતુર્થ ટ્રેણીના મેજ ટ્રેડ થયા.

ચાંચીઆઓને ઠેકાણે લાવવામાં પણ બકિમ બાળુએ પોતાના સાહસ અને તેજ-સ્વિતાનો મહેજ પરિચય આપ્યો છે, પણ મારેલમજના મામલા અમળ એ બધા કામ સાધારણ છે બગાળની અનર્થાકિયલ પાર્કમેન્ટ હીને જે મળીવાળા સાહેબો-નો હિલેખ કરવામાં આવ્યો છે; જે મળવાળા સાહેબોએ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર માન્ટ સહેન ઉપર પણ લાઇબલ કેસ ચલાવવામાં ખાફી રાખ્યું ન હતું. તે વેપારી સાહેબો સહેનમાં દગાઈ જાય તેવા ન હતા. બકિમ બાળુએ તેમને કબજામાં રાખીને અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, તેથીજ આ ઘટનાનું વર્ણન આટલા થોડા વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે બકિમચંદ્રનું ચારે બાળુએ ચાંચીઆ અને બગાસો ફરતા હતા; જ્યારે પ્રમળ મળીવાળા સાહેબો સાથે તેમને ઝગડો ચાલતો હતો; તે વખતે પણ તેઓ રિયરમિત્તે દુર્ગેશન દિની નામની નવલકથા લખ્યેજ જતા હતા.

બકિમ બાળુની બી. એલ. ની કાયદાની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી સને ૧૮૬૬ ની

રહી નવેમ્બરે બહેરામપુરમાં બહારી મર્ઝ. પહેલાં તો તેઓ કોઈની સાથે બહુ હળતા હળતા ન હતા અને લોક પશુ તેમની પાસે ઓછા આવતા જતા હતા, પણ બંને તેમ નહોતું રહ્યું. બકિમચંદ્ર સ્વભાવથી જ જરા આત્માભિમાની હતા તેથી તેમજ તેમનું તેજ જોઈને પણ લોક તેમનાથી દૂર રહેતા હતા. તેઓ પણ લોકોની પ્રીતિના શૂન્ય ન હતા, પણ બેએક વર્ષ ત્યાં રહ્યા બાદ તેઓ એવા તો લોકપ્રિય થયા, કે સામાન્યરીતે એવી લોકપ્રીતિ કોઈકના જ નસીબમાં હોય છે બકિમચંદ્ર જ્યારે ૧૮૭૪ માં રાજ લખને બહેરામપુરથી વિદાય થયા ત્યારે તેમને ત્યાં રહેતા માટે લોકોએ બહુજ આગ્રહ કર્યો હતો. લગભગ દોઢસો વિનંતિપત્ર તેમની પાસે આવ્યાં હતાં; પણ તેમનું સ્વાસ્થ્ય ખરાબ થઈ ગયું હતું તેથી તેઓ ત્યાં ન રહી શક્યા. તેમની વિદાય પ્રસંગે દાન કરવા માટે ત્યાંના રહેવાસીઓએ લગભગ ૫૦૦૦ રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા અને સાત દિવસ સુધી કમાળ અને દુખીઓને અન્નવસ્ત્ર વહેંચવામાં આવ્યા હતા.

માત્ર દેશજનુઓએ જ તેમને રોકવાની ઇચ્છા નહોતી બતાવી, પણ મેજસ્ટ્રેટ, કમિશ્નર વગેરે હાકોએ પણ તેમને બહેરામપુરમાં રાખવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૮૭૩ માં બકિમે રાજ માટે અરજી કરી. મેજસ્ટ્રેટે કહ્યું “હું તમને કોઈ પણ રીતે છોડી શકું તેમ નથી.” ત્યારે બકિમે કમિશ્નર સાહેબને અરજી કરી અને કહ્યું—“સાહેબ! મારી તખીયત ખરાબ થઈ ગઈ છે. મને ત્રણ માસની રજા આપો.” કમિશ્નરે હસીને કહ્યું—“તમને હું તેમજ મેજસ્ટ્રેટ છોડી શકીએ તેમ નથી હા, તમારી ઇચ્છા હોય તો હું એટલી સરતે રજા આપું કે રજા પૂરી થયા પછી અહીં બાંજ આવો.” બકિમે કહ્યું—“મારી ઇચ્છા હવે અહીં આવવાની નથી આ બધું છો કે અહીંની આબોહવા ખરાબ છે.” કમિશ્નરે કહ્યું—“તો એક કામ કરો તમે ખાસ રજા લો.” બકિમે કહ્યું “ખાસ રજા લેવાથી શું? બે ચાર દિવસની રજા તો રસ્તામાં જ પૂરી થશે.” કમિશ્નરે કહ્યું—“તમે આહો તેટલીવાર તેવી રજા માગો હું કંઈ પણ અડચણ સિવાય મંજૂર કરી દઈશ.”

બકિમચંદ્ર સાહેબની કૃપા જોઈને મુશ્મ થઈ ગયા અને જ્યાંસુધી બની શક્ય ત્યાંસુધી એક દિવસની પણ રજા લીધા સિવાય કામ કરતા રહ્યા, પણ જ્યારે આ શક્તિ થઈ ગયા ત્યારે ડૉક્ટરના પ્રમાણપત્ર સાથે તેમને રજા માગવી પડી. આ રજા ન આપવી એ કમિશ્નરના અધિકાર બહારની વાત હતી, તોપણ તેમણે અરજ દખાવી રાખી. અને બકિમે ડેપુટી સાહેબને પત્ર લખ્યો ડેપુટી સાહેબ તે વખતે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરના સેક્રેટરી હતા તેઓ બકિમના ગુણ ઉપર મોહિત હોઈને તેમને પરમ મિત્ર હતા ડેપુટી સાહેબે બકિમની રજા તરતજ મંજૂર કરાવી આપી.

બહેરામપુરમાં બકિમ બાબુ બહુ સુખી હતા. ધન, જન, માન, પ્રતિષ્ઠા સર્વ

કાંઈ પ્રાપ્ત હતું. જાહી આવ્યા પહેલાં તેમનીતરફ નવલકથાઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી ને તેમનો ચક્ષુ પશુ ઠીક ફેલાયો હતો. બહેરામપુરમાં બહલી થવા પહેલાં છ માસની રજા લઈને એકવાર દેશની મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા. બનારસમાં જઈને લગભગ દોઢ માસ રહ્યા હતા. ત્યાં કોઈ ખીજી કામ ન હતું. ફક્ત પોતાનાં છપાતાં પુસ્તકોનાં પ્રૂફ જોતા હતા. તે પછી પાછા બકિમબાળુ બહેરામપુર ગયા હતા. ત્યાં બહુ દિવસ મુઠી રહ્યા. ત્યાં એક બે ઘટનાઓથી બકિમબાળુને જે કેટલુંક કષ્ટ ઉડાવવું પડ્યું હતું, તેમાંની એક ઘટના કર્નલ હર્ફિનવાળા આગળ લખવામાં આવી છે. બીજી ઘટના નીચે પ્રમાણે હતી.

એ પ્રસંગે બકિમની માતા સ્વર્ગવાસી થયા હોવાથી તેઓ ખુદને પત્ર અને ખુદને શરીરે માત્ર ખેસજ નાખીને બે એક દિવસ કચેરીમાં ગયા અને તે પછી રજા લઈને ઘેર ગયા. તે વખતે ઇ આઈ. આરની હુપ લાઇન ખુલી ચૂકી હતી; પણ આજમગજ યા લાલ ગોલાની લાઇન નહોતી થઈ આથી બકિમને નલહટી સ્ટેશને જઈને ગાડીએ બેસવું પડ્યું. આ પ્રસંગે તેમને એક મુશ્કેલી સામે થવું પડ્યું. બકિમે ગાડીમાં પેસતાજ જોયું કે બે અંગ્રેજ દારૂ પીતા હતા. પાછા ઉતરીને બીજે બેસવાનો વખત ન હતો, અને વળી બીજા વર્ગનો બીજો ડુબ્બો પણ ન હતો. આથી લાચાર થઈને તેઓ તેજ ડુબ્બોમાં બેસી રહ્યા.

સાહેબોએ જોયું કે એક ખુદતા પગવાળો અને ખુદલા શરીરવાળો બગાળી ગાડીમાં ચઢી બેઠો છે ! તેઓ સમજ્યા કે આ દેશી માણસ બૂલથી આ ડુબ્બોમાં ચઢી બેઠો હશે તેઓ “ ઉતર, ઉતર ” કહીને જૂમ મારવા લાગ્યા. આમગાડી તે વખતે પૂર જોસમાં ચાલતી હતી બકિમે જાણ્યું કે સાહેબો બેઝઅન છે. તેમની સાથે એક નોકર હતો, તે પણ ત્રીજા વર્ગના ડુબ્બોમાં હતો. બે દારૂના નિશામાં ચકચૂર અંગ્રેજોના મુઠાખલામાં ફીણકાય, દુર્બળ બકિમચંદ્ર એકલાજ હતા, છતાં તેઓ બિલકુલ દબાયા નહિ. દબાવું એ તો તેમના સ્વભાવથીજ વિરુદ્ધ હતું. સ્પષ્ટ અને સુદર અંગ્રેજીમાં બકિમે અંગ્રેજોને કહ્યું—“ ચાલતી ગાડીએ કેવી રીતે ઉતરાય, તે તો તમેજ પહેલા ઉતરીને બતાવો. ” સાહેબોએ જોયું કે આ દેશી તો બહુ અંગ્રેજી જાણે છે. બકિમ તેમના તરફ કટાક્ષપૂર્ણ આંખે જોઈને તીવ્ર ભાષામાં તેમની ઝાટકણી કાઢવા લાગ્યા, ત્યારેજ એ સાહેબ લોક ચૂપ થયા. ઝોટલામાં આમલું સ્ટેશન આવી પહોંચતાં બકિમ બાળુ પ્રથમ વર્ગના ડુબ્બોમાં જઈને બેઠા. ત્યારથી તેઓ બીજા વર્ગમાં મુસાફરી નહોતા કરતા. તેઓ કહેતા કે “ બીજા વર્ગમાં હાકડી કાઢના અંગ્રેજો મુસાફરી કરે છે. માટે આપણા લોકોએ પોતાની મર્યાદા અને પ્રતિષ્ઠા જાળવવામાટે પ્રથમ વર્ગમાં અથવા તો ઇન્ટર વર્ગમાં મુસાફરી કરવી જોઈએ. ”

પ્ર. ૧૮૭૨ ના વૈશાખ મહીનામાં બકિમે ‘ બ મહર્ષન ’ માસિકપત્ર સંપાદન

બંગદર્શન નીકળ્યા બાદ એકવાર બંકિમ બાળુને સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્ત મળ્યા હતા. તેઓ કદાચ બહેરામપુરમાં જ મળ્યા હતા. રમેશ બાળુએ બંગદર્શન અને કપાલ-કુકળા વાચીને ખુશ થઈને કહ્યું હતું કે-“ મને પહેલાં બાવી અબર ન હતી કે બગાળી ભાષા આટલી ખુબીપૂર્વક લખી શકાય છે. ” તેના જવાબમાં બંકિમે કહ્યું હતું કે “ બગાળી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર તમને આટલો બધો પ્રેમ છે તો તમે પણ બગાળીમાં શામાટે લખતા નથી ? ” રમેશ બાળુએ કહ્યું-“ હું તે બગાળીમાં શું લખીશ ! મેં જીવનભરમાં કદિ પણ બગાળી લખ્યું નથી લખવાની રીત પણ હું જાણતો નથી. ” બંકિમે કહ્યું-“ લખવાની રીત વળી કેવી ? તમારા જેવા શિક્ષિત પુરુષ જે પ્રમાણે લખશે તેજ રીત બની જશે ”

થોડા દિવસ પછી બંકિમ બાળુએ ફરીથી એક પ્રસંગે રમેશબાળુને કહ્યું હતું “ તમારી અંગ્રેજી રચના કદી રચવી નહિ થઈ શકે બીજા લોકો તરફ જુઓ તમારા કાકા ગોવિંદચંદ્ર, શશીચંદ્ર અને મધુસૂદન દત્તની બગાળીમાં લખેલી કવિતાઓ કદી નાશ પામશે નહિ જ્યાંસુધી બગાળી સાહિત્ય રહેશે ત્યાંસુધી તે અમર રહેશે ”

આ વાતચીતને બે વર્ષ થયા પછી રમેશ બાળુની ‘બંગલિંગેતા’ નામની નવલ-કથા પ્રગટ થઈ ત્યાર બાદ ૭ માંથી ૬ કક્ષ, સમાજ, સસાર, રાજપૂત-જીવનસંધ્યા વગેરે જે ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો તેમણે પ્રગટ કર્યા છે, તે સદજમા નાશ થાય તેવા નથી, ત્યારે તેમની ‘લેઝ ઓફ એન્સિયન્ટ ઇન્ડિયા’ (પ્રાચીન ભારતના પર્વ) બૃહાતી જગ્ય છે ‘ચેરી બ્લોસમ’ અને શશીદત્તની ‘વીઝન ઓફ સુમેરુ’ (સુમેરુનું દશ્ય) તો લુપ્ત પણ થઈ ગયા છે મધુસૂદન દત્તની ‘કંપ્લીટ લેડીનું પણ હવે કોઈ નામ નથી લેતું, પણ ‘મેઘનાથ વધ’ વાળી તેમની કૃત અમર થઈ ચુકી છે

બંકિમે પણ ‘રાજમોહનની પત્ની’ નામની એક વાર્તા અંગ્રેજીમાં લખી હતી; પણ તે પૂર્ણ કરવા પહેલાંજ તેમને પોતાની બૃહ સમજાઈ જવાથી તેમણે તે પડતી મૂકી હતી અને દુર્ગેશનદિની લખવી શરૂ કરી હતી

‘બંગદર્શન’ ૪૦ સં ૧૮૭૫ સુધી પૂર્ણ તેજથી ચાલતું હતું બંગદર્શનનો હિસાબકિતાબ બંકિમના પિતા ચાંદવચંદ્ર રાખતા હતા તેમના બાપ સજીવચંદ્ર છપાઈના કામપર દેખરેખ રાખતા હતા, અને બંકિમ બાળુ સંપાદનનું કામ કરતા હતા સન ૧૮૭૬ ના માર્ચ મહીનામાં બંકિમ બાળુની હુમલીમાં બદલી થઈ. કાંટાલ-પાડાથી હુમલી બહુ પાસે છે એક કલાકનો પણ રસ્તો નહિ હોય બંકિમબાળુ ઘેર રહીનેજ ત્યાં કામ કરવા જવા લાગ્યા, પણ આ કામ થોડા દિવસ સુધીજ રહ્યો. ત્યાર બાદ ૪૦ સં ૧૮૮૩ ની શરૂઆતમાંજ કોઈ કારણથી બંકિમચંદ્રે બંગદર્શન બંધ કરી દીધું અને તેઓ સપરિવાર અયુડામાં રહેવા ગયા.

બંકિમ બાળુનું ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વાંચન વિશાળ હતું. તેમની વધ

વધતી ગઇ તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં ધર્મભાવ પણ વધતો ચાલ્યો હતો. એક સમયે તેમની મોટી પુત્રી પ્રસવવેદનાથી અત્યંત દુઃખી થઇ રહી હતી; ત્યારે બકિમ બાળુએ ધકુરમદિરમાં પન્નાસનથી બેસીને હિંડા હૃદયથી પ્રભુ પાસે તે દુઃખ દાખવાની પ્રાર્થના કરી હતી. એકપ્રસંગે તેમના ઘરમાં એક બાળક એક કઠિન રોગથી પીગમ્મને અત્યંત દુઃખી થતું હતું ત્યારે પણ બકિમબાળુએ મોટી રાત સુધી જાગીને ભગવાનની આગળ પ્રાર્થના કરી હતી અને છેક પાછલી રાત્રે સુતાં હતા. એ પછી સવારે ઉઠતાજ તેમણે ભગવાનની મૂર્તિનું ચરણોદક લાવીને બાળકના મસ્તકપર લગાવ્યું હતું; અને બાળકનો રોગ જલદી મટી ગયો હતો આ બનાવ પછી બકિમ-બાળુના હૃદયમાં ધર્મભાવની જડ પાડી જમી ગઇ અને ભક્તિનું ઝરણું ખુલી ગયું પ્રૌઢાવસ્થામાં એ ઝરણાએ એક નાની સૂરખી નદીનું રૂપ લીધું હતું, અને તે પછીના જીવનમાં તે નાની નદી વિશાળ તરંગમયી મારગે બની ગઇ હતી. એક ઘટનાનું વર્ણન કરવાથી પાઠકગણને એ બાબતનો પરિચય થશે

દેહ છૂટવા પહેલા ત્રણ ચાર વર્ષ અગાઉ એકવાર બકિમ બાળુ બહુજ ગિમાર પડી ગયા હતા. બાધિ એવો વિચિત્ર હતો કે તેમાં જ્વર ના બીજા કાંઈ પીડા ન હતી; પણ દાંતોમાંથી લોહી વસા કરતું હતું થોડું નહિ પરંતુ પાસેર પાસેર સુધી લોહી કેટલીક વાર વહી જતું હતું. ધરના માણસોએ એક જણીતા યૂરોપીઅન ડૉક્ટરને તેડાવ્યા. સાહેબ આવ્યા તેમની જાણમાં આવ્યું કે બકિમબાળુ દરરોજ બહુ વાર સુધી ગીતાનો પાઠ કરતા રહે છે. ડૉક્ટરે કહ્યું કે ગીતાપાઠ બધ કરવો પડશે અને વાત-ચીત પણ બહુજ ઓછી કરવી જોઈએ. બકિમ બાળુ એ સાંભળીને હસી પડ્યા. તેમનું એ હસવું બગનું અથવા અહંકારનું ન હતું, પરંતુ ધર્મભાવજન્ય વિશુદ્ધ આનંદનું હતું તેમના અડગ ધર્મવિશ્વાસનું એ હસવું હતું.

સાહેબ દવાનો નુસખો લખી આપીને ચાલ્યા ગયા. ધરનો નોકર તે પ્રમાણે દવા લઇ આવ્યો. દવાની શીશી બકિમબાળુની આગળ મૂકવામાં આવી, પરંતુ તેમણે તે શીશી ખોલીને બધી દવા પીકલનમાં નાખી દીધી, અને ખૂન હસી લાઇને પછી હિંમત સ્વરથી ગીતાપાઠ ચાલુ કરી દીધો. ધરના માણસોને તેમના માટે વધારે ચિંતા થવા લાગી અને બીજા લોકોએ પણ તેમનો ગીતાપાઠ ઊડાવવાની બહુ કોશિશ કરી, પરંતુ તેમણે ઉવટ સુધી ગીતાનો પાઠ બધ કર્યો નહિ. એક દિવસે ડૉક્ટર મહેન્દ્રલાલ સરકાર તેમને જોવા આવેલા તેમણે પણ બહુજ સમજાવ્યા; પરંતુ બકિમ બાળુ એ વિષયમાં તેમને કંઈ પણ ન કહેતા કેવળ હસતાજ રહ્યા. ઉવટે ડૉક્ટરે ખીજાઈને કહ્યું “તમે આત્મહત્યા કરી રહ્યા છો.” બકિમે કહ્યું “કેવી રીતે ?”

ડૉ. સરકાર:—જે દવા ખાધ નહિ તે વૃથા ખોતાનો જીવ મુમાવે છે.

બકિમ:—કોણ કહે છે કે હું દવા નથી ખાતો ?

ડૉ. સરકાર — બાબો છો ? તમારી દવા કયા છે ?

બકિમે આંખોની વડે ગીતાનું પુસ્તક બતાવ્યું.

“ તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે. ” એમ કહીને ડૉક્ટર ચાલ્યા ગયા.

એ પછી બકિમ બાળુનો રોગ થોડા દિવસ સુધી તો એટલો વધ્યો કે જીવવાની આશા પણ રહી ન હતી, પરંતુ પછી ધીરે ધીરે ગીતાપાઠથીજ^x સાજા થઈ ગયા. આવા બનાવો હિપરથી કહી શકાય છે કે તેમના હૃદયમાં ભક્તિભાવરૂપી નદી મહાન વેગવાળી મજીર મારૂપ બની ગઈ હતી. એ ભક્તિ મગાની લહેરોમાંથીજ આપણને કૃષ્ણચરિત્ર અને ધર્મતત્ત્વ જેવા અચરત્ત વાચવા મળ્યા છે. સાથે એવા બનાવો હિપરથી એવું પણ શિક્ષણ મળે છે કે બ્યાસુધી માણુમનું ધર્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ અથવા અધુરું હોય છે ત્યાસુધી તો તે અહંકાર ને નાસ્તિકતાજ હિપત્ત કરે છે, અને પછી જેમ જેમ એ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ માનવહૃદય નિરભિમાન અને આસ્તિક બનતું ચાલે છે.

બકિમ બાળુ હુગલીમાં પાંચ વર્ષ રહ્યા એ દરમિયાન તેમને પ્રતિષ્ઠા અને ધન પૂરતા પ્રાપ્ત થયા હુગલીના કનેક્ટર સાહેબ આખા જીવનનું કામ બકિમ બાળુ હિપર નિશ્ચિતપણે મૂકતા હતા ડિવીઝન કમિશ્નરે બકિમચંદ્રના કામથી ખુશ થઈ તેમને પોતાના ખાસ મદદગાર (પર્સનલ એસિસ્ટન્ટ) બનાવ્યા હતા લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર એડન સાહેબે બકિમ બાળુની ભલામણથી તેમના નાનાભાઈ પૂર્ણચંદ્રને ડેપુટી કનેક્ટરનું પદ આપ્યું હતું પુસ્તકોના વેચાણની પણ ઠીક આવક થતી હતી તેમનું વહાલું બગદર્શન પાછું ફરીથી નીકળવા માડ્યું હતું કમલાકાન્તા પત્ર, રાજસિંહ, મુચીરામ મોડનું જીવનચરિત્ર, કમલાકાન્તાની જુગાની, આનંદમઠ, વગેરે અથો એક પછી એક લખાતા ગયા અને બગદર્શનમાં પ્રગટ થતા ગયા બગદર્શનમાં ‘આનંદમઠ’ પ્રગટ થયા પહેલા થોડા દિવસે બકિમ બાળુ હુગલી છોડીને આવ્યા હતા.

બકિમ બાળુ સરકારી નોકરતરીકે પણ કેવા નિડર અને મજબૂત મનના હતા તે નીચલો બનાવ દર્શાવી આપે છે.

૪૦ સં ૧૮૮૧ માં બકિમ બાળુની નોકરી હાવરામાં હતી એ સમયે મિ. બકલેડ કરીને કનેક્ટર હતા એ સાહેબ બકિમ બાળુ હિપર બહુ નાખુશ રહેતા; કેમકે બકિમ બાળુ પોલીસે ચલાવેલા કેસોમાં આરોપીઓને મોટે ભાગે છોડી દેતા હતા. આવી એક ઘટનાની હકીકત નીચે આપવામાં આવે છે.

એક પ્રસંગે હાવરા મ્યુનિસિપાલિટીએ અંગ્રેજીમાં નેટીસ કાઢી કે કોઈએ પણ કાંમ્યુસ્ટીઅલ પદ્ધતિથી પોતાનું ઘર જાવવું નહિ, નહિ તો સજા કરવામાં આવશે. આ

x અહાવાન ભક્ત હૃદય આવી રીતે પણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં કંઈજ સંશય નથી.

સંપાદક

નોટીસનું બાપાતર મ્યુનિસિપાલિટીના એક અંગ્રેજ સેક્રેટરીને હાથે તૈયાર મળ્યા. સરકારમાં વહેંચવામાં આવ્યું હતું. તે અંગ્રેજે કોમ્યુનિસ્ટીયલ સંબંધનો અર્થ બંગાળીમાં જલ્દી (સળગી ઉઠે એવું) લખવાને બદલે “જલ્દી” (પાણીવાળું) એવો લખ્યો હતો.

આ ‘જલ્દી’ શબ્દ એક વૃદ્ધ સ્ત્રીને પોતાના સપાટામાં લીધી. તે બિચારીની એક નાની સરખી ઝુપડી સુકાં પાદડાથી ઢાંકેલી હતી. લખવા વાચવાનું તે એ ડાશી બાળુતીજ ન હતી. નોટીસ નીકળ્યાનું સાંભળીને એક ભણેલા માણસને પૂછતાં તે વેદીયા ઢોર જેવા માણસે તેને સમજાવ્યું હતું કે પાણીવાળા પદાર્થોથી ઝુપડી ઢાંકવી જોઈએ નહિ. ડાશીમાને એથી શાંતિ વળી હતી. કેમકે તેમની ઝુપડી સુકા પાનથીજ ઢાંકેલી હતી.

ચોડા દિવસમાં મ્યુનિસિપાલિટીના માણસોએ તે ડાશી ઉપર ફરીઆદ માડી. ચેરમેન સાહેબે તે એકી પંચાશી વર્ષની ડાશીને ફાજદારી કોર્ટમાં મોકલી આપી. જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ મુકદ્દમા બંકિમબાળુનો કોર્ટમાં મોકલી આપ્યો. બંકિમ બાળુને જજીવ મરુ કે ડાશીને બચાવ સલાવવામાં આવી છે જે નોટીસનો અર્થ મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરીની સમજમાં ન આવ્યો તેનો અર્થ બિચારી આ ડાશી કેવી રીતે સમજી શકે! બંકિમ બાળુએ ડાશીને છોડી દઈ ફેસલામાં લખ્યું કે નોટીસની મતલબ સમજાતી નથી; તેથી નોટીસને ‘અપૂર્ણ’ સમજીને આરોપીને છોડી દઈ છુ ડાશી બંકિમ બાળુને આશીર્વાદ દેતી દેતી પોતાને ઘેર ગઈ.

ડાશીને છોડી મૂકવાની ખબર સાંભળીને જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ બકલેડ સાહેબના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. બંકિમ બાળુના જજમેટ ઉપર તેણે લખ્યું કે “બંકિમ બાળુના બંગાળી બાપાના અભિમાને ફેસલાને ફેરવી નાખ્યો છે.”

ઉપલો શેરો વાચીને બંકિમ બાળુને પણ ક્રોધ ચડ્યો. તેમણે સાહેબને લખ્યું કે “તમે મારા ઉપર નથી, માટે મારા ફેસલા પર ચર્ચા કરવાનો તમને કાંઈ અધિકાર નથી, માટે એ વિષે કંતો તમારે એક મહિનાની અદર મારી ક્ષમા માગવી અથવા તો ફેસલા સર્વ કામગીરી કમિશનર તરફ મોકલી આપવા.”

મહીનો વીતી ગયો પણ બકલેડ સાહેબે ક્ષમા પણ માગી નહિ તેમ ફેસલા કામગીરી પણ કમિશનર તરફ મોકલ્યા નહિ. પછી કમિશનરનું હાવરામાં આવવું મતા બંકિમ બાળુએ તેની મુલાકાત લઈને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી.

આ તરફ જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને ઉપલી ખીના તેના એક માણસદારા મળી ગઈ. જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ હજી નવોસર્વો અને કમચલાઉ તરીકેજ નિમાયલો હતો. તેને સમજાઈ ચૂક્યું હતું કે જજમેન્ટ ઉપર અભિપ્રાય લખવામાં તેણે અનુમિત કર્યું છે; પરંતુ આ વાતની તો તેને કંપના પણ નહોતી આવી કે એક દેશી ડેપુટી આટલી હદ સુધી જશે! બંકિમને મળીને નિમ્નલ લાવવાના હેતુથી સાહેબે પોતાના ચિરસ્તેદારને કહ્યું, કે

બપોર પછી બકિમ બાળુ ઘેર જવા નીકળે ત્યારે મને ખબર આપળે. કિરસ્તેદારે તે પ્રમાણે ક્યું અને બકિમ બાળુના ધર તરફ જવાના સમયે સાહેબ તેમની પાસે પહોંચી ગયા. બકિમ સાથે તેમણે નાંચે પ્રમાણે વાતચીત કરી.

બકલેડ — બકિમ બાળુ ! તમે જાણો છો કે વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મેં તમારે માટે શું લખ્યું છે ?

બકિમ :— જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ પોતાના રિપોર્ટમાં મારે માટે શું લખે છે તે જોવાની મને અમત્ય નથી.

બકલેડ.—મેં તમારી બહુ પ્રશ્નસા કરી છે

બકિમ :—તે જાણવાની મને પરવા નથી

સાહેબ જરા સુઝાયા. આવા આકરા જવાબોની તેમણે આશા રાખી ન હતી. બકિમના કહેવામાં ધન્યવાદ અથવા કામળતાનો ભાવ જરા પણ તેમણે જોયો નહિ.

ખીજે ઉપાય ન જણાવાથી સાહેબે સ્પષ્ટ બાબમાં કહ્યું કે બકિમ બાળુ ! જજમેન્ટ ઉપરના મારા અભિપ્રાયથી નારાજ થઈને તમે કેસના કામળ કમિશનર તરફ મોકલવાનું લખ્યું હતું, તે બાબતમાં મારું એમ કહેવું છે કે તમારો તે પત્ર તમે પાછો ખેંચી લો તો સારું

બકિમ — તમે ક્ષમા નહિ માગો ત્યાંસુધી કદી પણ તે પત્ર ખેંચી નહિ લઈ.

બકલેડ — એટલું તો તમે સ્વીકારશોજ કે જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટનો અમુક મોભો હોય છે.

બકિમ :— મોભો જરૂર હોય છે, પરંતુ સર્વ કાંઈ તે જાળવવા નથી માગતા.

બકલેડ — ઠીક, બકિમ બાળુ એક કામ કરો, હું મારો અભિપ્રાય પાછો ખેંચુ અને તમે તમારો પત્ર પાછો ખેંચી લો.

બકિમ બાળુ એથી રાજી થયા સાહેબે પોતાના અભિપ્રાય નીચે લખ્યું કે હું ઉપર લખેલા ક્ષુદ્રો માટે દીલગીર છું અને તે પાછા ખેંચી લઉં છું.

બકિમ બાળુએ પણ પોતાનો પત્ર ખેંચી લીધો. આ સમયથી બંને વચ્ચે ચૈત્રી બધાઈ બકલેડ સાહેબ બકિમ બાળુ તરફ સદા શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જોતા, અને છેવટ સુધી તેમના હિતોથી થઈ રહ્યા તેમણે પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ “બેંગાલ અન્ડર ધી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર્સ” માં બકિમ બાળુનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં છે.

ઉપલા બનાવને લગતી હકીકત તે સમયના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર એક્ઝીક્યુટીવ એડનના કાન સુધી પણ પહોંચી હતી. તે ઉચ્ચ હક્કના ગવર્નર એથી જરા પણ નારાજ ન થતાં હિલટા બકિમ બાળુ ઉપર ખુશ થયા હતા.

બકિમ બાળુના દેવગુહ્ય પિતા યાદવચંદ્ર ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં સ્વર્ગવાસી થયા. યાદવચંદ્ર દિવસનો ઘણો ભાગ પોતાની પૂજના ઓરડામાં જ બાજઠ ઉપર બેસીને ગાળતા હતા. બકિમ બાળુના ‘બગદશ્ચર્ન’ માસિકની વ્યવસ્થાનું કાર્ય પણ ત્યાંજ

એકા એકાતેજો બનવતા. ગામ લોકોના અહર અહરના કજીયા પણ તેઓ એક રમણે બેસીને ચૂકવતા હતા. તેમના જમણા હાથ તરફ એક પાટ અને તેના ઉપર એક ગાલીચો ખીજાવેલો રહેતો. જે કોઇ સાધુ બ્રાહ્મણ આવતા તે તેનાપર બેસતા હતા. ડાબી બાજુએ એક ખીજી પાટ બિજાવેલી રહેતી. તેના ઉપર અન્ય સારા માણસોને બેસાડવાનું રાખ્યું હતું. યાદવચંદ્રના પોતાના બિછાના ઉપર ધરનાં રમતિયાળ નાનાં બાળકો સિવાય બીજી કોઇ બેસતું નહિ. તેમના હોકરાઓ બ્યારે તેમની પાસે આવતા ત્યારે તેઓ ધણે હાથે હાથે રહેતા અને પિતાની આજ્ઞા થાય તોપણ કંઈક સકાચની સાથે જૂદા આસન ઉપરજ બેસતા હતા. બકિમ બાળુને કદિ પણ કોઇએ તેમના પિતાની સામે ખુરશી ઉપર અથવા તો તેમની સાથે એક આસનપર બેઠેલા જોયા નથી.

એક વખત યાદવચંદ્રની તબીયત બહુ ખરાબ થઇ ગઈ હતી. તેઓ પલગ પર સુતા હતા બકિમે પોતાના પિતાની નાડી જોવાનો વિચાર કર્યો. યાદવચંદ્રની એક બાજુ ભીત હતી ભીતને અડીને તેમનો પલગ પાથર્યો હતો. પલગ ઉપર પગ મૂક્યા વિના યાદવચંદ્રના શરીરને અડકવું અસંભવિત હતું બકિમબાળુ વિચાર-મા પડ્યા. પલગપર પગ મુકાય તેમ ન હતું અને તકલીફ થાય એટલા માટે પિતાને પણ કહી શકતા ન હતા. અતે એક બાજુનું બિછાતું વાળી લઇને પગ પલગ ઉપર રાખીને તેમણે પિતાની નાડી જોઈ પિતાના પલગને, અને પિતાની વપરાશની ચીજોને તે પવિત્ર સમજતા હતા પિતાના ઓરડામાં કોઇ દિવસ જોડા પહેરીને જતા ન હતા. પિતાના ઉપયોગની ચીજોને પોતે કદી વાપરતા નહિ.

બકિમ માતા-પિતાના કેવા અનન્ય ભક્ત હતા તે બતાવવા માટે અત્રે બીજી બે એક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ એક દિવસ બકિમ પિતાજીને મળવા આવ્યા આવીને ઓરડામાં હોવા રહ્યા, યાદવચંદ્ર આ વખતે માથું નમાવીને બગદશનનો હિસાબ લખતા હોવાથી બકિમચંદ્રના આવ્યાની તેમને ખબર ન પડી મરતા પહેલાં કેટલાંક વર્ષોથી તેઓ ઓછું સામળતા હતા. પગનો અવાજ સાંભળવો તો દૂર રહ્યો પણ પાસે હોવા રહીને ધીરથી બોલાવે તો તે પણ સાંભળી શકતા ન હતા. પિતૃભક્ત પુત્ર પિતાના કામમાં અડચણ કરતો નહિ. શિક્ષિત બકિમ પિતાને જોરથી બોલાવવાની અસંમતતા પણ નહોતા કરી શકતા. પિતાને મળવા આવીને એમને એમ પાછા જવું તે પણ બકિમને ઠીક ન લાગ્યું; કેમકે એથી તો પિતા તરફ કંઈક અવગાનો ભાવ દેખાય, કંઈક અધૈર્ય અને વિરક્તિનો ભાવ પ્રગટ થાય. બકિમચંદ્ર એમને એમ ચૂપચાપ હોવા રહ્યા. બહુ વાર થઈ ગઈ. એટલામાં યાદવચંદ્રની એક વૃદ્ધ દાસી ત્યાં આવી. બકિમને આમ વિચારમાં ગરક થયેલો જોઇને તે હસી પડી. તેણે જોરથી બૂમ પાડીને યાદવચંદ્રને બકિમ આવ્યાની ખબર આપી ત્યારેજ

ચાલવચ્ચે માથુ ઊંચું કરીને જોયું અને બકિમને રોહપૂર્વક બેસવાની આજ્ઞા કરી.

બકિમબાળુ જ્યારે પહેલ વહેલા નોકરી કરવા જૈસોર ગયા, ત્યારે માતા અને પિતાના પગ ધોઈને ચરણોદક બે શીશીઓમાં ભરીને પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા. બકિમચંદ્ર યુવક છતાં પણ માતૃપિતાના આવા ભક્ત હતા.

સન ૧૮૮૨ માં જનજીવનમાં બકિમબાળુ ૬ મહીના રહ્યા. જ્યારે તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની સાથે તેમના વચ્ચે જમાઈ પણ હતા તે વખતે ત્યાં રહેલું નહોતી થઈ રસ્તો બહુજ ખરાબ હતો. વળી રસ્તામાં ચોર ડાકુનો પણ બહુ ડર હતો. એવે ભયવાળે રસ્તે બકિમબાળુ પાલખીમાં બેસીને જતા હતા તેમના જમાઈ બીજી પાલખીમાં બેઠા હતા. નોકર-ચાકર સરસામાન લઈને બીજે રસ્તેથી ગયા હતા. સાથે માત્ર બે માણસ હતા. તેઓ મશાલ લઈને પાલખીઓની સાથે ચાલતા હતા. રાત્રીનો સમય હતો. ચારે બાજુ શાંતિ હતી. ચંદ્ર પણ વાદળોમાં સતાકુકડી બેલતો બેલતો જતો હતો. દિવસે ખૂબ વરસાદ વરસ્યો હતો.

રસ્તાની બન્ને બાજુ જંગલ હતું તે વિશાળ વનની વચ્ચે બે મશાલના પ્રકાશમાં બોંધે પાલખી ઉઘડીને જતા હતા ટાઢ પણ ખુબ હતી બકિમ બાળુની પાલખી આગળ અને તેમના જમાઈની પાલખી પાછળ હતી.

બે પાલખીના સોળ બોંધ હતા. પણ તેઓ ઉડીયા (ઉડીસા પ્રાંતના) હતા એટલે માટીનાં પુતળાંથીયે વધારે નકામા હતા. બોંધ તેમની ધૂનમાં જાત જાતની વાતો કરતા ચાલતા હતા, તેવામાં એકાએક તેઓ ભડકી ઉઠ્યા. તેઓને તેમની સામે અને આબુઆબુ બહુજ માણસો દેખાયા તેમણે ધાર્યું કે તેઓ લૂટારા છે. ધીમે ધીમે અદર અદર વાત કરીને તેઓ અટકી પડ્યા, અને તરતજ પાલખી નીચે ઉતારી. તે વખતે બકિમ બાળુની આંખમાં જરા ઉંધ આવી હતી પાલખી પૃથ્વીપર ઠપકાતાજ તેઓ જાગી ઉઠ્યા. તેમણે મોટા અવાજે કહ્યું—“શું થયું છે ?”

જવાબ કેાણુ આપે ? બીકણુ બોંધ લોકો તો નાસવા લાગ્યા હતા.

બોંધઓ નાસી ગયા મશાલવાળા બે માણસો પણ નાસી ગયા હતા. લૂટારા-ઓએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા. તેમના હાથમાં લાઠી સિવાય બીજું કંઈયાર ન હતું.

બકિમચંદ્રની પાલખીનું એક બાજુનું બારણું બંધ હતું બીજી બાજુનું ખુલ્લું હતું. બકિમે ડોકું બહાર કાઢીને જોયું તો દશ પદર ડાકુઓએ બન્ને પાલખીને ઘેરી લીધી છે. તેઓ પાલખીમાંથી ઉતરીને રસ્તામાં ઉભા રહ્યા. સાબળ્યું છે કે તેમના હાથમાં પણ એક લાઠી હતી. તેમણે લાઠી ઉઠાવીને સામેના ડાકુને સ્પષ્ટ ઉડિયા બાપામાં કહ્યું—“જે આગળ આવશે તેને ઠાર મારીશ.” લૂટારાઓ ઉભા રહ્યા. બકિમચંદ્ર તદ્દન નિર્ભય હતા. તે નિર્ભય વનમાં વીસ લૂટારાની સામે દુર્ગળ નિ સહાય બકિમચંદ્ર સ્થિર વિકારશૂન્ય બાવથી ઉભા રહ્યા હતા. ફરી પાછું તેમણે

નિર્ભયતાથી લૂટારાઓને કહ્યું—“તાકાત હોય તો આવી જાઓ” ઝડપે તેમનાથી બીધા, અને દૂર જઈને ઉભા રહ્યા.

આ વખતે મી. હેસ્ટી સાથે બકિમબાબુને ઘોર લેખિની-યુદ્ધ સ્ટેટ્સમેન પત્રમાં ચાલતું હતું. બન્નેનાં લખાણો લોકો આતુરતાથી વાંચતા હતા એ લેખમાળાને લીધે સ્ટેટ્સમેનની એટલી ખપત વધી હતી કે કોઈ કોઈ દિવસે તો તે બે વાર જાપણ પડતું હતું. આ ઝગડો ઉભો થવાનું કારણ બહુજ સાધારણ હતું તે દિવસોમાં હેસ્ટી સાહેબના હાથમાં કંઈ ખાસ કામકાજ ન હતું. તેથી તેમણે હિન્દુઓને અને તેમના ધર્મને બહુ જુડું કહેવાનું શરૂ કર્યું. શોભા બજારના રાજબવનમાં એક માણસનું શ્રાદ્ધ હતું, એ તેમાં કારણજૂત થયું. મહારાજ કાલીકૃષ્ણ બહાદુરની સ્ત્રીનું શ્રાદ્ધ ખૂબ ધામધૂમથી થયું હતું. તેને લગતા સભામંડપમાં બગાળાના પ્રસિદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ પુરુષો એકત્ર થયા હતા. આ સભામાં ૪૦૦૦ અધ્યાપક પડિતો હતા. તે સભામંડપમાં રાજબવનના ઇશ્ટદેવ ગોપીનાથજીની મૂર્તિ ચાલીના સિંહાસન ઉપર પધરાવવામાં આવી હતી તે જોઈને હેસ્ટી સાહેબનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. ક્રોધને ન રોકી શકવાથી તેઓ હિન્દુ ધર્મ ઉપર તીવ્ર વાગ્જ્વાળા છોડવા લાગ્યા. તેમણે હિન્દુધર્મવિરુદ્ધ લેખ પણ લખવા શરૂ કર્યા બકિમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન અને ધાર્મિક પુરુષ આ કેમ કરીને સહન કરી શકે ? તેમણે રાજચંદ્રના નામથી તેમના લેખોના સચોટ જવાબ આપવા શરૂ કર્યા. તેમની આ લેખમાલાથી તેમનું અગાધ પાડિત્ય જણાઈ આવે છે ચોતાના લેખોના સચોટ જવાબ મળતાં હેસ્ટી સાહેબ તેના લેખકનું અસહ્ય નામ જાણવાને આતુર થઈ રહ્યા હતા.

બકિમચંદ્રની જાજપુરથી હાવરા બહુથી થઈ. તે વખતે ઈ. વી. વેસ્ટ મર્કેટ સાહેબ હાવરામાં મેજસ્ટ્રેટ હતા થોડાજ દિવસમાં ઉક્ત સાહેબ સાથે બકિમ બાબુને તકરાર થઈ. એક રેલ્વે સંબંધી મુકદ્દમા બકિમચંદ્રની કચેરીમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે મુકદ્દમાનું પરિણામ જાણવા માટે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ અત્યંત ઉત્કર્ષિત હતા. એક દિવસ તેમણે સાંભળ્યું, કે બકિમચંદ્રે આરોપીને છોડી દીધો છે સાહેબને તે અસહ્ય થઈ પડ્યું. તેઓ બહુજ નારાજ થઈને બકિમ બાબુની કચેરીમાં ગયા.

બકિમબાબુ પાસે તે વખતે એક બીજો મુકદ્દમા ચાલતો હતો. સાહેબને જોઈને બકિમચંદ્ર ઉભાથે થયા નહિ તેમજ તેમની સાથે કંઈ બોલ્યા પણ નહિ. સાહેબે કોર્ટના માનની ખાતર ટોપી ઉતારી. ત્યાર બાદ પ્લેટફોર્મની નીચે ઉભા રહીને બકિમચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું:—

“બકિમ બાબુ! રેલ્વેવાળા મુકદ્દમામાં આપે આરોપીને છોડી દીધો ?”

બકિમે એમને એમજ ખુરશી ઉપર બેઠાં બેઠાં કહ્યું “હા, તો—”

સાહેબ:—આપે આરોપીને સજા કરવી જોઈતી હતી.

બકિમ.—આપ આવા શબ્દો ઉચ્ચારીને કોર્ટનું અપમાન કરી રહ્યા છો. અત્યારે હું મહારાણીનો પ્રતિનિધિ છું.

સાહેબ.—આપે બૂલ કરી છે; તે આપને બતાવવી જોઈએ.

બકિમચંદ્ર વધારે વાદવિવાદમાં ન ઉતરતાં સાહેબ વિરુદ્ધ તુમાર લખવા લાગ્યા. સાહેબે જાણ્યું કે આ તો બારે આદત આવી ! જે કદી સાંભળ્યું નથી, જોયું નથી, તેજ કરવા એક હિંદુસ્તાની મેજસ્ટ્રેટ તૈયાર થયો છે ! જુદિમાન અને કાયદો જાણનાર સાહેબ સમજી ગયા કે તેનું આ કામ નિયમવિરુદ્ધ થયું છે. તેમણે તરતજ માફી માગી લીધી બકિમે પણ તેમને માફી આપી.

બકિમે પોતાના મનમાં ધાર્યું હતું કે સાહેબો સાથે ઝગડો કરતાં કરતાં સંભવ છે કે કોઈ દિવસ નોકરી છોડવી પડશે. તેથીજ કાયદાની પરીક્ષા આપીને વકિલાત કરવાનો રસ્તો તેમણે પોતાને માટે કરી રાખ્યો હતો.

ઝગડા બાદ બે ત્રણ મહીનામાંજ વેસ્ટમેકોર્ટ સાહેબની બદલી થઈ. તેઓ જો વધારે દહાડા હાવરામાં રહ્યા હોત તો જરૂર બકિમ બાણુને થોડું ધણું હેરાન થતું પડત. સાહેબે થોડા હેરાન કર્યા પણ હતા તે વખતે બકિમચંદ્ર કલકત્તામાં રહેતા હતા. તેઓ હમેશાં કલકત્તાથી હાવરા જતા હતા. સાહેબે કુકમ કર્યો કે તેમણે હાવરામાંજ રહેવું. બકિમચંદ્ર તેમાં સમવડ ન હોવા છતાંયે કંઈ બોલ્યા નહિ અને હાવરામાંજ રહેવા લાગ્યા.

બકિમચંદ્રના હૃદયમાં કર્તવ્યજ્ઞાન બહુ પ્રબળ હતું પોતાના પરિવારના પ્રસંગોનાં અથવા નોકરીના કામોમાં કોઈએ કદી પણ તેમને કર્તવ્યવિમુખ જોયા નથી. ઉદાહરણતરીકે અહીં એક વાત લખવામાં આવે છે. તેઓ પોતાના કોઈ સગાને દર મહીને કંઈક ધનની મદદ કરતા હતા. આવી મદદ તેમના તરફથી બહુ લોકોને મળતી હતી જેને ખાવાપીવાની તગી હોય, જેઓ અનાથ હોય, તેમને થોડા રૂપિયા માસિક આપવા એ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા જે સગાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેની તરફ બકિમચંદ્રને બહુ તિરસ્કાર હતો. તેઓ તેને ઝેરથીયે ખરાબ સમજીને તેનાથી છેટા રહેતા હતા, તોપણ દર મહીને થોડી ધનની મદદ તો આપ્યાજ કરતા હતા. તે સમા તરફ બકિમચંદ્રને એટલી ધૃષ્ટિ હતી કે કદી તેનું નામ પણ જીભથી નહોતા લેતા અને તેમની કલમથી પણ લખતા ન હતા. તેને જે ધન તેઓ આપતા હતા તેને માટે પણ હિસાબમાં તે સગાના નામને બદલે ‘ફિઝુલ ખર્ચ’ એવું લખતા હતા.

હાવરામાં બકિમચંદ્રની ફરીથી બદલી થઈ હવે તેઓ ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટ થયા. માસિક પગાર રૂ. ૮૦૦ થયો. તે વખતે પ્રુસ્ટકોના વેચાણમાંથી પણ પૂરતી આવક થતી હતી. જીવનભરમાં તેમને પૈસાની તગી નથી જોમવવી પડી.

આમજી જતાં બલીપુરમાં બહલી થયા પછી એક વખત બંકિમચંદ્રની અફાલતમાં એક મુકદ્દમે ચાલતો હતો. મુકદ્દમે નજીવો-આબકારી કેસ-હતો. આબકારી-ખાતાએ મોકલેલો હતો. બંકિમચંદ્રે આરોપીને ગુનેગાર ઠરાવીને થોડો દડ કર્યો. થોડા વખત પછી જુલ્લા મેજસ્ટ્રેટ બેઠક સાહેબે “ દડ ઓછો થયો છે. ” એવો અભિપ્રાય જજમેન્ટ ઉપર લખ્યો. બંકિમે કહ્યું “ બરાબર દડ કરવામાં આવ્યો છે. એમ મને ખાતરી છે. આસામી મરીબ છે એટલા રૂપિયા આપતાં પણ તે હેરાન હેરાન થઈ જશે.”

સાહેબે કહ્યું “ પરંતુ ગુન્હા પ્રમાણેજ દડ તો થવો જોઈએ.”

બંકિમે કહ્યું: “જનાબ, જ્યારે હું ન્યાયાધીશ થયો હતો ત્યારે આપણે પારણામાં હતા.

સાહેબ વચ્ચેથીજ અટકાવીને હસી પડ્યા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. બીજો કેસ અંગ્રેજ હોત તો બહુજ નારાજ થાત, પણ હિંદુસ્તાન બેઠક સાહેબે જરા પણ ખોટું ન લગાડ્યું.

એકવાર બીજી એક ઘટના થઈ હતી. ચોવીસપરગણાના રેવન્યુખાતાનું વાર્ષિક-સ્ટેટમેન્ટ નવર ૧૦ આપવાનો વખત થઈ ગયો હતો. તે વખતે મહેસુલ ખાતુ બંકિમચંદ્રના હાથમાં હતું. સ્ટેટમેન્ટ વખતસર તૈયાર ન થઈ શક્યું. અતે તાકીદનો હુકમ આવ્યો. બંકિમચંદ્રે તેની કંઈ પરવા ન કરી તે માત્ર એટલુંજ જોતા હતા કે કામકરનારાઓ તૈયાર કરવાની બનતી મહેનત કરે છે કે નહિ. તે લોકોને તનતોડ મહેનત કરતા જોઈને બંકિમચંદ્ર નિશ્ચિત રહ્યા કેમકે: બોર્ડ તરફથી, સરકાર તરફથી, એમ ચારે બાજુથી તાકીદ ઉપર તાકીદ થવા લાગી. બંકિમચંદ્રે જરા પણ નહિ મહારાતાં કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. અતે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબનું આસન ડાહ્યું કહેવાય છે કે સરકાર તરફથી તેમના ઉપર તાકીદની ચિઠ્ઠી આવી હતી. છેવટે બેઠક સાહેબ બંકિમચંદ્રની કચેરીમાં ગયા અને પૂછ્યું “સ્ટેટમેન્ટ તૈયાર થઈ ગયું ? ”

બંકિમ:— ના જી

સાહેબ:— કેમ નથી ગયું ?

બંકિમ:—અધિકારીઓ ખૂબ મહેનત કરીને કામ કરે છે. હું તેમને ચારી નજ નાખી શકું.

સાહેબ ઉઠીને કામકરનારાઓની પાસે ગયા, અને આમ તેમ ફરતા ફરતા કામ જોવા લાગ્યા. જોઈને સંતુષ્ટ થયા અને કેમકે કંઈ પણ ન કહેતાં સરકારમાં લખી દીધું. બેઠક સાહેબની દયા અને ન્યાયપરામણતા બતાવવા માટેજ અહીં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સામે સામે એ પણ ઉદ્દેશ છે કે વાચક સમજી શકે કે બંકિમ બાબુ ડરપોક દેહી અમલદાર ન હતા, કે જેથી ઉપર અમલદારોથી દબાઈ જઈ પોતાના બાઈઓ ઉપર લુલ્લમ કરે.

અહીં બકિમચંદ્રની ન્યાયાધીશતરીકેની રીતભાત વિષે થોડો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. બકિમચંદ્રના એક સમાજે આ સંબંધમાં જે લખ્યું છે તેજ અહીં આપવામાં આવે છે તે લખે છે કે -

“બકિમ બાણુ અધીપુરમાં હતા ત્યારે હું પશુ કોષ્ટ કોષ્ટવાર તેમની કોર્ટનું કાર્ય જોવા જતો હતો. એક વખત હાઇકોર્ટમાંથી એક યુરોપીઅન બેરિસ્ટર સાહેબ આવ્યા હતા, અને આરોપીના પક્ષનું સમર્થન કરતા હતા. બીજી બાણુના વકીલ તારકનાથ પાલિત હતા તારક બાણુ બકિમચંદ્રને સારી રીતે જાણખતા હતા; પશુ સાહેબ બહાદુર તદ્દન અજણવા હતા. તેમણે ધાર્યું હશે કે એક દેશી ન્યાયાધીશ આગળ સાવધાનતાપૂર્વક બોલવાની કે છ જરૂર નથી તેઓ ટેબલપર હાથ પછાડીને, હાથથી જૂદી જૂદી રીતે ચાળા કરીને તથા મોંના હાવભાવ કરીને સાક્ષીને મહારાવવા લાગ્યા. મેં જોયું કે બકિમચંદ્રના લવા ચઢી ગયાં હતા, આખોમાંથી અત્રિ વરસતો હતો, હોઠ દાતનીએ દબાવેલો હતો હું સમજી ગયો કે મેં જાન્યા વિના નહિ રહે. તરતજ વજ્રપાત થયો. સાહેબે સાક્ષીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો. સાક્ષીના જવાબ આપતા પહેલાંજ બકિમચંદ્ર એકદમ બોલી ઉઠ્યા- “ સવાલ નકામો છે. ”

સાહેબે આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું “ નકામો ? ”

બકિમબાણુએ કહ્યું “ બેજક નકામો ! ”

બકિમે તારક બાણુ તરફ જોઈને કહ્યું-“તારક બાણુ ! આપ તેની સાથે આપનો વખત નકામો ગુમાવશો નહિ.”

આટલી નાની વાતથીજ સાહેબનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું; પશુ તેમણે વધારે વાદવિવાદ ન કર્યો. કદાચ તેઓ પોતાની જૂલ સમજી ગયા હશે.

બકિમ બાણુ થોડાજ શબ્દોમાં જેવો સખ્ત તિરસ્કાર કરતા હતા-થોડાજ શબ્દોમાં મહાન ઉપદેશ આપી દેતા હતા-એવો તિરસ્કાર અને ઉપદેશ બહુ જોખ લોક કરી શકે છે. તેઓ નાનાં નાના કામ ઉપરથી દરેક માણસના વિષે અભિપ્રાય બાંધતા હતા કોષ્ટ કોષ્ટવાર નાની નાની વાતોના આધારે મુકદ્દમાનો પશુ ફેસલો આપતા હતા તેમને એવો વિશ્વાસ હતો કે નાનાં નાનાં કામોમાંથીજ માણસનો સાચો પરિચય મળી શકે છે. કોષ્ટ માણસની મોટી મોટી વાતો સાંભળીને અથવા તેને અમુક મોટા મડળ કે કામમાં લગેલો જોઈનેજ તેને મોટો ધારી લેવો ન જોઈએ.

આ વાતના ઉદાહરણતરીકે એક મુકદ્દમાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તેમની કચેરીમાં એક દિવસ એક સાધારણ મુકદ્દમા રજુ થયો. એમાં પ્રતિવાદીના વકીલના પૂછવાથી સાક્ષીએ કહ્યું કે “ મેં એક આપતાં જોયો હતો ” સાક્ષી નિરશ્વર અને નીચ જાતિનો હતો, પશુ તે મુકદ્દમા તેનીજ સાહેદી ઉપર આધાર રાખતો હતો. વકીલે બકિમ બાણુને બહુ આલાકીપૂર્વક કહ્યું “ હજુર, લખી લ્યો, સાક્ષીએ

એક આપતાં 'જેવો હતો. "

હકિમે વાત બરાબર સ્પષ્ટ કરવા માટે સાક્ષીને ફરીથી પૂછ્યું—“ તમે શું આપતાં જોયું હતું ? ”

સાક્ષી:—હજૂર, એક.

બંકિમ—તમને કોઈએ આ વાત શીખવીને મોકલ્યા છે કે શું ?

સાક્ષી.—કોઈએ નહિ, હજૂર !

બંકિમ—એક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષી કંઈ જવાબ ન આપતાં વકીલ તરફ જોવા લાગ્યો.

હકિમે ફરીથી પૂછ્યું—એક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષી:—હજૂર, હું એટલું જાણું છું કે મહેસુલ ભર્યા પછી જમીનદાર એક આવે છે.

એટલે બંકિમ બાળુએ કહ્યું “ સમજ્યો. તમે પોતે મુકદ્દમાવિષે કશું જ જાણું નથી અને બીજાઓની શીખવણી પ્રમાણે જ સાક્ષી આવો છો. તમારા મુખમાથી એક શબ્દ ન નીકળી શકે. તમે તો ચિત્ત બોલો છો. હવે સાચું કહી દો, તમને કોણે શીખવ્યું છે ? નહિ તો હું હમણા જ તમારા ઉપર ફોજદારી કરીશ. ”

એટલે સાક્ષીએ રડતાં રડતાં કહ્યું, વકીલ સાહેબે મને જે શીખવ્યું હતું તે પ્રમાણે મેં કહ્યું છે વકીલ સાહેબે મુજતાં મુજતાં પોતાનો મુકદ્દમા પાછો ખેંચી લીધો. આ રીતે એક નાની શી વાત ઉપરથી બંકિમ બાળુએ મુકદ્દમાનું તત્ત્વ જાણી લીધું હતું.

બંકિમ બાળુ બહુ હોશિયારીથી તેમનું કામ કરતા હતા. પછીથી પણ ઉક્ત મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ જોડે તેમને ન જાન્યું. અંતે બંકિમ બાળુએ નોકરી છોડીને પેન્શન લેવાનો વિચાર કર્યો. સન ૧૮૯૦ માં તેમણે પેન્શન માટે અરજી કરી, પણ અરજી નામંજૂર થઈ નામંજૂર થાય એવું જ હતું. તે વખતે એમની ઉંમર ત્રેપન વર્ષની હતી. પચાસ વર્ષની ઉંમર પહેલાં પેન્શન મળતું નથી. હા, જો કોઈ રોગ થયો હોય તો જૂદી વાત. બંકિમચંદ્રને બહુમૂલના રોગ સિવાય બીજો કોઈ રોગ ન હતો. વળી તો તેમનું શરીર તદુરસ્ત અને બળવાન હતું. એથી સરકારે બંકિમ બાળુની અરજી નામંજૂર કરી. પણ એથી તો તેમની જીદ વધારે થઈ કોઈ તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પડતું તો તેઓ ગાંઠ જોવા થઈ જતા હતા. એ તેમની ટેવ હતી. જ્યાંસુધી તે અડચણને તેઓ દૂર કરતા નહિ, ત્યાંસુધી તેમની જીદ અને શક્તિ ક્રમેક્રમે વધ્યા જ કરતી.

સરકારે જ્યારે તેમની અરજી નામંજૂર કરી ત્યારે તો તેમણે નોકરી છોડવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. રોગનું બહાનું કાઢવાથી તેઓ સહેજમાં જ છુટા થઈ શકે એ તેમ હતું; પણ જુદું બોલવું એ તેમને તદ્દન નાપસંદ હતું બંકિમ બાળુ સદાયે સત્યના ઉપાસક હતા. કોઈએ તેમને કોઈ વાર મીઠું મરચું ભજરાવીને વાત કરતાં જોયા નથી કે એક અધર જૂઠું બોલતાં સાંભળ્યા નથી. બંકિમ બાળુના ભત્રીજા સ્વમીચંદ્રે

એક વાર રમેશચંદ્ર દત્તને એક સાધારણ જૂડી વાત કહી હતી; તેટલાં માટે તેમણે તેને કહ્યું હતું કે—“તું અત્યારથીજ જુડું બોલતાં શીખ્યો તો આગળ જતાં શું થું નહિ શીખે !”

બકિમ બાળુએ નોકરીની બાબતમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની મુલાકાત લીધી તે વખતે ઇલિયટ સાહેબ બંગાળના ગવર્નર હતા. તેઓ અને તેમની પત્ની બકિમ બાળુ ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતા. લેડી ઇલિયટના ખાસ આગ્રહથી બકિમ બાળુએ જાતેજ “વિષવૃક્ષ” નવલકથાનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો હતો, અને તે તેમને અર્પણ કર્યો હતો.

એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બકિમ બાળુએ ગવર્નર સાહેબની મુલાકાત લીધી. સાહેબને સુખસમાચાર પૂછ્યા પછી તેમણે ગવર્નર સાહેબને પોતાની વિનંતિ કરી બધી વાતો સાંભળ્યા પછી સાહેબે હસીને પૂછ્યું “તમારી હંમર કેટલી છે બકિમ બાળુ બકિમે કહ્યું “ત્રેપન વર્ષ.” સાહેબે કહ્યું—“આટલી હંમર તમે પેન્શન લેવા ઈચ્છો છો ?” બકિમે કહ્યું—“તેત્રીસ વર્ષથી નોકરી કરું છું. હવે કામ નથી થઈ શકતું.” સાહેબે પૂછ્યું “તમારા શરીરમાં કંઈ રોગ છે ?” બકિમે કહ્યું—“ખાસ કંઈ રોગ નથી.”

સાહેબે જરા ખીજ બાળુનો વિચાર કરીને પૂછ્યું—“તમે શું પુસ્તકો લખવાનો વખત કાઢવા માગો છો ?” બકિમે કહ્યું—“થોડું થોડું એમ પણ ખરું.” ગવર્નર સાહેબે કહ્યું—“બહુ સારું, હું તમારી જરૂર મંજૂર કરીશ.”

બકિમ બાળુ ધન્યવાદ આપીને સાહેબ પાસેથી જવાને તૈયાર થતા હતા, એટલામાં સાહેબે પૂછ્યું—“બકિમ બાળુ ! તમે તેત્રીસ વર્ષથી હોશિયારીપૂર્વક કામ કર્યું છે. સરકાર તમારા ઉપર બહુ રાજી છે. તમારી કંઈ વિનંતિ નથી ?”

બકિમે ધન્યવાદ આપીને કહ્યું “નાજી.”

સાહેબ.—તમારે તમારા કાંઈ સમાવહાલા માટે બલામણુ કરવી છે ?

બકિમ.—જો આપ કૃપા કરવા ઇચ્છતા હો તો મારા નાના બાઈ પૂર્ણચંદ્રની ડાયમંડ હારજરથી મારી પાસેની કોઈ જગાએ બદલી કરી આપો.

સાહેબ.—આ તો બહુ સાધારણ વાત છે તમારી ખીજ કંઈ વિનંતિ નથી ?

બકિમ.—હાલ તો નથી હજૂર.

એમ કહીને બકિમ બાળુ ચાલ્યા ગયા. એ પછી પૂર્ણ બાળુની બદલી અલીપુરમાં થઈ હતી.

બકિમ બાળુએ પોતાને માટે કદી સરકારને પ્રાર્થના નથી કરી. સમાવહાલાં માટે માત્ર ત્રણવાર તેમને વિનંતિ કરવી પડી હતી. એકવાર મોટા જમાઈને માટે, ખીજ વાર ભત્રીજા બિપીનચંદ્ર માટે અને ત્રીજી વાર ભત્રીજા સચ્ચીદ્ર માટે. ખીજાઓ આગળ વિનંતિ કરતાં તેમને બહુ સંકોચ થતો હતો.

અંતે બંકિમચંદ્રની પેન્શનની અરજી મંજૂર થઈ ગઈ. તેથીશ વર્ષ અને એક મહીનો નોકરી કરીને સન ૧૮૬૧ માં બંકિમ બાળુએ પેન્શન લીધું. મહીને રૂ. ૪૦૦) નું પેન્શન મંજૂર થયું. એ વર્ષ તથા મહીના અને ત્રેવીશ દિવસ સુધી એ પેન્શન તેમણે ભોગવ્યું.

બંકિમચંદ્રના પેન્શન લેવા પહેલાં એકવાર એવી વાત ઉડી હતી કે તેમને જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ બનાવવામાં આવશે, પણ સિવિલિયનોએ અડચણો નાખવાથી લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સાહેબે આ પ્રસ્તાવ ઉડાવી દીધો હતો.

બંકિમ બાળુ કલકત્તાની વિશ્વવિદ્યાલય સભા (સેનેટ) ના સભ્ય હતા, પણ તે સભામાં બહુજ ઓછું જતા હતા. જ્યારે જતા હતા ત્યારે કોઈ પણ પક્ષમાં સામેલ ન થતાં પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપતા હતા. ખુશામતનું તો તેઓ નામ પણ જાણતા ન હતા. જીવનપર્યંત તેમણે કોઈની ખુશામત કરી નથી. જીવનના વચલા ભાગમાં હૃદયની થોડી થોડી ખુશામત કરી હતી. પછીના જીવનમાં તો તેમણે ભગવાનના ચરણોમાં પોતાનું તન-મન અને જીવન સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું.

બંકિમચંદ્ર કેટલાક દિવસ સુધી માછલી અને માસ ખાવાનું છોડી દઈને હવિષ્યાન જમતા, રામનામી દુપટ્ટો ઓઢતા; શુદ્ધ આચારથી રહેતા; અને નિત્ય મીતા-પાઠ કરતા હતા. પણ જેમણે પચાસ વર્ષ સુધી માંસમચ્છી ખાધું હતું તેમનું શરીર હવિષ્યાનથી તદુરસ્ત ન રહી શક્યું. તેઓ માંદા પડી ગયા. છતાં પણ તેમણે કેટલાક વખત સુધી ટેક ન છોડી, પણ ટેક ટકી ન શકી. વૈદના કહેવાથી તેમને છેવટે માંસ-ભોજન ચાલુજ કરવું પડ્યું.

પાકરી હેસ્ટી સાહેબે ઉપનામથી પત્ર લખનાર બંકિમ બાળુના લેખ અને તર્કકૌશલ્યથી વિસ્મિત થઈને તેમનો પરિચય કરવા ઇચ્છ્યું હતું. યુરોપીય પંડિતોની મંડળી આમળ તેઓ તેમને ઓળખાવવા માગતા હતા. તે વખતે બંકિમ બાળુએ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું હતું કે તેઓ અંગત માનના લુપ્ત નથી. પોતાની જાતિની પ્રશ્ન સાજ તેમને માટે બસ છે.

બંકિમ બાળુને સન ૧૮૬૨ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં 'રાવબહાદુર' નો ખિતાબ સરકાર તરફથી મળ્યો હતો; પણ આ ખિતાબ બંકિમચંદ્રની ચોખ્ખતાના પ્રમાણમાં બહુજ નજીવો હતો. જે ખિતાબ પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર યા શાળાના શિક્ષકો પણ મેળવતા હતા તે ખિતાબ બંકિમચંદ્ર જેવા ગુણવાન અને યશસ્વી પુરુષને ચોખ્ખ કહી ન હોઈ શકે. તે વખતે આ વિષે થોડી ચર્ચા પણ ચાલી હતી.

પૂર્વોક્ત ક્રિયાધિ મળ્યા બાદ સન ૧૮૬૪ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં બંકિમ બાળુને સી. બાર્. ઇ. નો ખિતાબ મળ્યો હતો. ૨૧ મી માર્ચને દિવસે ઇનવેસ્ટી-

અર દરબાર ભરાયો; પરંતુ તે વખતે બકિમ બાબુ મરણપચારીએ હેવાથી તેઓ તે દરબારમાં જઈ શક્યા ન હતા.

ખરેખર, બકિમચંદ્ર ભારતમાં જન્મ્યા હતા, તેથીજ તેઓ ડેપ્યુટી ક્લેક્ટર થઈને અટકી ગયા. તેમણે નવલકથાઓ દેશી ભાષામાં લખી છે તેથીજ તેઓ માત્ર સી. આઈ ઈ થઈને રહી ગયા. આ બધો ભારતની માટીનોજ દોષ !

શ્રીમતી મિરિયમ નાઈટ બકિમકૃત કૃષ્ણકાંતના વિલનો અનુવાદ કર્યો હતો. ઑકસફર્ડ યુનિવર્સિટીના મહા મહસ્વી બ્લુમહાર્ટ સાહેબે તે અનુવાદની જે ભૂમિકા લખી હતી. તેનો કંઈક ભાગ નીચે ઉતારવામાં આવે છે.

“ બકિમચંદ્ર અટર્ની ભારતના નિ સદેહ સર્વોત્તમ નવલકથાકાર હતા. બંગાળી લેખનશૈલીને ઉન્નત અને બંગાળી સાહિત્યને રાચક બનાવવામાં તેમણે જે કામ કર્યું છે તે બીજા કોઈ લેખક કરી શક્યો નથી. તેમના અનેક દેશબાહુઓનાં નકામાં અને જલદી નાશ પામે એવાં પુસ્તકો ઉપર તેમણે કરેલી સખ્ત સમાલોચનાઓએ અને હિંદુ સામાજિક જીવનના દોષો અને ન્યૂનતાઓના તથા મલિન અને ફાગટિયા હિંદુધર્મથી થતાં અનિષ્ટોના તેમના નિર્ભય દિગ્દર્શને બંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સખ્ત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે. ”

“તેઓ પોતે એક સમર્થ લેખક હતા તેમના મથો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે તેમનામાં વર્ણન કરવાની, તેમજ માનવજીવનનાં સ્વાભાવિક ચિત્ર આકર્ષવાની કેટલી અદ્ભુત શક્તિ હતી. એજ કારણથી તેમનાં પુસ્તકો આટલાં બધાં મનોરંજક અને શિક્ષાપ્રદ થયાં છે ”

“ જીવનના અતિમ કાળમાં બકિમચંદ્ર હિંદુધર્મની સશોધિત પદ્ધતિના પ્રતિપાલક અને ભગવદ્ગીતાના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનના ઉપદેશકના રૂપમાં દેખાતા હતા. ”

“ બકિમચંદ્ર માનસિક અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળના સુચોગ્ય પ્રકાશક હતા. અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત ભાષાઓ ઉપર પણ તેમનો સંપૂર્ણ કબજૂ હતો ”

પીલાઈ—રિપ્રેઝેન્ટેટીવ ઇન્ડિયન્સમાં લખ્યું છે કે—“ ગણરચનાના રાજમાર્ગને છોડીને નવે માર્ગે વળવા માટે બંગાળમાં મધુસૂદન દત્તની જેમ, બકિમચંદ્ર અટર્નીની પણ મશ્કરીઓ થતી હતી છિદ્ર શોધનારાઓ ઉભા થતાં કંઈ વાર લાગતી નથી. તેમાંના ધણાએ તેમની લેખનશૈલી, રચના, વસ્તુસંકલન અને વિચિત્ર કલ્પનાઓની સખ્ત સમાલોચના કરી તેમને બલા-શૂરા કલા; પણ બકિમચંદ્ર આ બધી તીવ્ર સમાલોચનાઓને પી ગયા. તેમણે તેની કંઈ પણ પરવા ન કરી અને બંગાળમાં જલ્લ સાહિત્યનો નવો યુગ સ્થાપવામાં સફળ થયા. ”

સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે તેમના “ બંગ સાહિત્ય ” નામના કિંમતી પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે:—

“ મધુસૂદન દત્તાનુ પદ્મમાં જે સ્થાન છે તેજ સ્થાન મલ્લમાં નવી લેખનશૈલીના પ્રવર્તક અને નવા ભાવના પ્રકાશક બકિમચંદ્ર છે કલ્પનામાં, ઉત્કલ્પણ વર્ણનમાં, વિચારશક્તિમાં અને વર્ણનચાતુર્યમાં મધુસૂદન દત્ત અને બકિમચંદ્ર ચટ્ઠી આ સદીના બીજા લેખકો કરતાં કેટલાય ઉચ્ચતર કાદિના છે. કવિ મધુસૂદનદત્તની કલ્પનાઓ વધારે ઉચી અને શ્રેષ્ઠ છે તો નવલકથાલેખક બકિમની કલ્પનાઓ વધારે જૂદી, વધારે મનોરંજક અને આપણા કામળ ભાવોપર વધારે અસર કરે તેવી છે.”

‘ પ્રદીપ ’ માસિકના પહેલા અંકમાં સ્વર્ગસ્થ ચંદ્રનાથ વસુએ લખ્યું હતું કે—
“ પણ ત્યાંસુધી મેં બકિમબાળુને જોયા ન હતા જોયા વિના બધા લોકો સામાન્ય રીતે જે પ્રમાણે કરે છે તે પ્રમાણે હું પણ મનોમન તેમના સ્વરૂપ અને મૂર્તિની કલ્પના કરતો હતો. બકિમ બાળુને જેમણે જોયા હતા તેઓમાંથી કોઈ કોઈ મને કહેતા કે —“ બકિમના ચહેરામાંથી શુદ્ધિ વરસે છે ” પણ જ્યારે મેં તેમને જોયા તો તે પેલી કલ્પિત મૂર્તિ જરમાઈને કોણ જણે ક્યાંય સતાઈ ગઈ ! આજથી ૨૨-૨૩ વર્ષ ઉપર એક વખત કલકત્તામાં અગ્રેજી બણેલા પુરુષોના કૉલેજ રિયુનિયન (સનેડસ મેલન) નામક વાર્ષિક ઉત્સવમાં હું ગયો હતો. કૃષ્ણચંદ્ર બેનરજી, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, પ્યારીચરણ, પ્યારીચંદ્ર, રામચંદ્ર, ઇન્દ્રચંદ્ર, બકિમચંદ્ર વગેરેની પેઠે ” હું પણ એક કૉલેજનો ગ્રેજ્યુએટ છું. હું પણ તેમના જોવો છું.” એવી આત્મ-લાધાના ભાવથી હું ત્યાં ગયો હતો. મને વિશ્વાસ છે કે મારી માફક એવાજ અભિમાન-પૂર્વક ધણા ખરા માણસો ત્યાં જતા હતા. પરસ્પર સહભાવ પેદા કરવાનો અને બંધુભાવનો પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ તો બહુ ચોક્કસ માણસોનો હતો. હું તે સમયના કૉલેજ રિયુનિયન ઉત્સવનો સહાયક મંત્રી હતો અને રાજ સૌરીન્દ્રમોહન ઠાકુર મંત્રી હતા મંત્રી મહાશયના મોટાભાઈના મરકત-કુળ નામના પ્રસિદ્ધ બાગમા ઉત્સવસ્થાન હતું. હું મહેમાનોનું સ્વાગત કરતો હતો તેટલામાં એક વિજળી જેવા માણસે સભામાં પ્રવેશ કર્યો હું બીજાઓનું જેવી રીતે સ્વાગત કરતો હતો તેજ પ્રમાણે તેમનું પણ સ્વાગત કર્યું. પણ તેજ વખતે કંઈક ગભરાવા લાગ્યો. એક મિત્રને મેં પૂછ્યું કે એ કોણ છે ? જવાબ મળ્યો—બકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય. હું તરતજ તેમના તરફ દોડતો દોડતો ગયો અને કહ્યું—હું જાણતો ન હતો કે આપ બકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય છો. એકવાર પુનઃ હું આપ સાથે હસ્તામિલન કરી શકું ? સુંદર હાસ્ય કરતાં કરતાં બકિમ બાળુએ હાથ લાગ્યો કર્યો. જેમણે તો હાથ ગરમ હતો. તે ગરમી હજીસુધી જણે મારા હાથમાં રહી હોય એમ મને લાગે છે.”

જન્યપ્રસિદ્ધ શ્રીમુત રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરે ‘ સાધના ’ પત્રમાં લખ્યું હતું કે.—“ એક દિવસે મારા સગા પૂજ્યપાદ શ્રીમુત સૌરીન્દ્ર મોહન ઠાકુર મહોદયના નિમત્રણથી તેમના મરકત-કુળ બાગમાં કૉલેજ રિયુનિયન નામનું એક સંમેલન થયું હતું.

કેટલા દિવસની વાત છે તે બરાબર માદ નથી. હું તે વખતે બાળકજ હતો. તે દિવસે ત્યાં મારે અનેક યજ્ઞસ્વી લોકો સાથે સમાગમ થયો હતો. તે પડિત મંડળીની વચ્ચે એક સીધા હાથ શરીરના, ગોરા, કૌતુકથી પ્રફુલ્લ મુખવાળા, અપલ પહે-રેલા અને બન્ને હાથ બમણમાં બાંધેલા પ્રૌઢ પુરુષ હોવા હતા. દેખતાંજ મને તેઓ બધાથી બૂદ્ધ પડતા આત્મનિમગ્ન જેવા લાગ્યા બીજા બધા સામાન્ય માણસો લાગતા હતા, ત્યારે તેઓ એકલાજ શ્રેષ્ઠ માણસ જેવા લાગતા હતા. તે દિવસે બીજા કાંઈને ઝાળખવાનું મને કાતુંહલ ન થયું; પણ તેમને જોઈને તો હું, મારો સાથી અને બીજો એક બાળક બહુ આતુર થયા. ખજર કાઢતાં માલમ પડ્યું કે તેઓજ અમે જેનાં દર્શનની ધણી દિવસથી ઇચ્છા કરતા હતા તે લોકવિશ્રુત બકિમચંદ્ર ચટર્જી છે ”

બકિમ બાણની લખવાની રીત જરા વિચિત્ર હતી તેઓ પાક્ક પૂઠાની ચોપડીમાં વાર્તાનું બોણુ તૈયાર કરીને લખવા બેસતા. દરેક પ્રકરણની મોટી મોટી વાતો સવારે નક્કી કરી બેતા; જેમકે—ક્યા ક્યા બનાવોનો સમાવેશ થશે—ક્યાં ક્યાં સ્ત્રી પુરુષ પાત્રો આવશે વગેરે પણ તે નક્કી કરેલો નિયમ વારંવાર ફરતો હતો એટલે સુધી કે એક બે પ્રકરણ કાઢી નાખવામાં આવતાં, તો બે એક પ્રકરણ ફેરવાઈને નવું રૂપ પણ ધારણ કરતાં. બીજો કાર્ડ પણ અંચકાર કદાચ આટલી કાપકુપ અને આટલું પરિવર્તન નહિ કરતો હોય—આવી રીતે સંપૂર્ણ લખેલાં આખાં આખાં પ્રકરણ હોવાની દેતો નહિ હોય. શ્રીશ્રીબાણ આ સબધમાં લખે છે કે—“મેં કેટલાય ખાસ અથકારોની હસ્તલિખિત પ્રતો જોઈ છે. મારા સસરા બાણ દામોદર મુખોપાધ્યાય કહી એક લીટી પણ ફેરવતા ન હતા, રમેશ બાણ લખેલું એણું નહોતું કરતા પણ વધારતા હતા; હેમચંદ્ર બેનરજી બહુજ ઝડપથી લખતા હતા અને છેવટે થોડો ધણો ફેરફાર કરતા હતા; અને માત્ર બકિમચંદ્રજ સારી પેઠે ફેરફાર કરતા હતા. લખતી વખતે પણ તેઓ ફેરફાર કરતા, બીજો દિવસે પણ કરતા, અને છ મહીના, વર્ષ તથા બે વર્ષ પછી પણ કરતા હતા જ્યાંસુધી લેખ તેમની રુચિ અનુસાર નહોતો બની રહેતો ત્યાંસુધી તેમને સતોષ નહોતો વળતો; અને ત્યાંસુધી તેઓ યોગ્ય ફેરફાર કર્યેજ જતા એકાદ બાજત અથવા તો બાવને ખાતર આટલો વખત માળતા મેં બીજા કાંઈને નથી જોયા.”

“જ્યાંસુધી તેઓ સરકારી કામ કરતા હતા ત્યાંસુધી તો તેઓ અમુક સમયેજ લખતા હતા; પરંતુ સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી તો બકિમબાણ બધો વખત થોડું ધણું લખ્યા કરતા. રાત્રે જાગીને લખવાની ટેવ ધીમે ધીમે તેમણે છોડી દીધી હતી. સવારે, બપોરે, ત્રીજે પહોરે, સાંજે—જ્યારે પણ વખત મળતો ત્યારે કંઈ ને કંઈ તેઓ લખતા. થોડો પણ વખત નકામો જવા દેતા નહિ.”

“લખતી વખત તેઓ કોઇવાર વરસાદની તૈયારીવાળા વાદળની પેઠે ચંબીર તો કોઇવાર બાળકના જેવા ચચળ દેખાતા હતા. કોઇવાર તેઓ એકાદજ લીટી લખીને તેને છેડી નાખતા, વળી કંઇ વિચાર કરતા અને પાછા લખવાનો પ્રયત્ન કરતા; અને પાછા કલમ આવી મૂકીને ઊભા થઇ જતા હતા. ઊંઠીને કોઇવાર આમ તેમ ફરતા તો કોઇવાર બારી પાસે ઊભા રહીને આંધેનાં મકાનો જોતા; અને કોઇવાર કોઇ પુસ્તક યા ચીજ ઉપર હાથ ધસતા હતા. તે વખતે તેઓ બાલગાનરહિત થઈ જઈને આંતર જગતમાંજ તક્ષીન થઇ જતા હોય એવું મને નથી લાગ્યું. લખતી વખતે અમારામાંથી કોઇ બાળક તેમની પાસે જતું તો તેઓ કદી નાખુશ થતા નહિ. તે એટલે સુધી કે વાતચીત પણ કરતા હતા. બધા દિવસ એવા પણ જતા કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તેઓ એક લીટી પણ લખી શકતા નહિ; અને જો લખતા તો તેને છેડી નાખતા. વળી બીજા હાથ પર એવા દિવસો પણ જતા કે જ્યારે તેમની કલમ પૂરવાળી નદીની પેઠે ઝડપથી ચાલ્યા કરતી; અને તેઓ બાલગાનરહિત થઈને પોતાના લેખન કાર્યમાં તન્મય બની જતા હતા.”

સાનકીભાગવાળા મકાનમાં બ કિમચંદ્રને એક દિવસ તેમના જમાઈ સ્વર્ગસ્થ કૃષ્ણધન મુકરજીએ પૂછ્યું કે “આપ આપની કૃતિઓમાંથી કયા પુસ્તકને શ્રેષ્ઠ માનો છો ? ” બ કિમે કહ્યું—“ પહેલા તમેજ કહો ” કૃષ્ણધન બાળુએ હસીને કહ્યું—“ હું મુખથી નહિ કહું—લખી રાખુ છું હું માત્ર એટલુંજ જાણુવા ઇચ્છુ છું કે મારા મત સાથે આપનો મત મળે છે કે નહિ.” ત્યાર બાદ જરા વિચાર કરીને બ કિમચંદ્રે કહ્યું—“ કમલાકાંતનું દ્વિતર. ” કૃષ્ણધન બાળુએ પણ કાગળ ફેરવીને બતાવ્યું. તેમાં પણ લખ્યું હતું કે—કમલાકાંતનું દ્વિતર.

બ કિમના મૃત્યુ પહેલાં બે ચાર વર્ષ ઉપર એક દિવસ તેમની મોટી કન્યા શરત કુમારી દેવીએ તેમને કહ્યું હતું—“પિતાજી ! તમારા “વંદે માતરમ્” ગીતને લોકો બહુ પસંદ નથી કરતા. બ કિમે પૂછ્યું —“ સુ તું પણ પસંદ નથી કરતી ? ” કન્યાએ કહ્યું—“ હા, એ તો મને પણ બહુ પસંદ નથી. એ મહાપુરુષે ગંભીર વાણીથી કહ્યું—“એક દિવસ—વીસ ત્રીસ વર્ષ પછી—એક દિવસ એવો આવશે કે એજ ગીત આખા બ માળાને નવીન ભાવમાં તરબોળ કરી દેશે—બ માળીઓની આંખો ખોલી નાખશે.” આ અવિશ્વવાણી કેટલી સાચી પડી છે, તે આજો દેશ જાણે છે. હવે તો બ માળામાંજ નહિ પણ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં આ ગીતના સર ગાજ રજા છે.

બ કિમબાળુ છેલ્લા દિવસોમાં જ્યારે સાનકી ભાગવાળા ઘરમાં રહેતા હતા ત્યારે દર રવિવારે નીચેના સાહિત્યસેવકો તેમને ત્યાં આવતા હતા.—ચંદ્રનાથ બસુ, હેમચંદ્ર બેનરજી, રામકૃષ્ણ મુકરજી, યોગેન્દ્રનાથ ઘોષ, બક્ષમચંદ્ર સરકાર, કૃષ્ણબિહારી સેન, મુરલીધર સેન, નીલકંઠ મજુમદાર, દામોદર મુકરજી. કોઈ કોઈવાર તારાપ્રસાદ

ચટર્જી, મન્દ્રનાથ બેનરજી, કાલીપ્રસન્ન ધોષ, ગોવિંદચંદ્ર દાસ વગેરે મહાશયો પણ આવતા હતા. એ બધા ઉચ્ચ કોટીના લેખક ગણાતા હતા.

એક દિવસ એક માણસે મહાત્મા ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર સમક્ષ બકિમબાણુની બહુ નિંદા કરી. વિદ્યાસાગર સ્વાભાવિક મદ હાસ્યપૂર્વક આખર મુઠ્ઠી બધી વાત સાંભળી રહ્યા સાંભળી રહ્યા પછી તેમણે કહ્યું—“તમારી વાતો સાંભળીને બકિમચંદ્ર ઉપર મને બમણી શ્રદ્ધા બેઠી છે જે માણસ આખો દિવસ સરકારના કામમાં મગ્ન થઈ રહેવાની સાથે રાત્રિવસ ખરાબ કામોમાં પણ રોકાયેલો રહે તે માણસ પુસ્તકો લખવાનો વખત ક્યાંથી કાઢી શકે ? બકિમ બાણુની ચોપડીઓથી તો મારા કપાટનું એક ખાનું ભરાઈ ગયું છે” નિંદા કરનાર તો નીચું જ ધાલી રહ્યો !

એક દિવસ સ્વર્ગસ્થ સર ગુરુદાસ બેનરજી બકિમચંદ્રને મળવા ગયા હતા—બન્ને વચ્ચે તે વખતે બગાળા બાપાની તે સમયની સ્થિતિ સબધી થોડો વાદવિવાદ થયો હતો. ગુરુદાસ બાણુએ તે વખતે કહ્યું હતું “બગાળા બાપાને આટલી સરળ બનાવી દેવાથી કામ નહિ ચાલે તેના ગાંભીર્યનું પણ રક્ષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ” બકિમચંદ્ર આનો કંઈ પણ જવાબ નહિ આપતા ફક્ત થોડું હસ્યા. ત્યારબાદ બન્ને જણ ગાડીમાં બેસીને ફરવા ગયા કલકત્તાની સડક હતી—આસપાસ અનેક દુકાનો હતી બકિમચંદ્રે તે બતાવીને કહ્યું—“બન્ને પડખે દુકાનોની હાર છે” ગુરુદાસ બાણુ જરા આશ્ચર્યચકિત થઈને બકિમબાણુના મુખ તરફ જોવા લાગ્યા. જોયું તો બકિમબાણુના હોઠપર હાસ્યરેખા હતી. એટલે ગુરુદાસ બાણુ સમજી ગયા કે બગાળા બાપાના ગાંભીર્યનું રક્ષણ કરવાના ઉપદેશનો આ માર્ગિક ઉત્તર છે.

બકિમચંદ્રના એક પિતરાઈ ભાઈ હતા તેમનું નામ રાખાલચંદ્ર હતું. તેમણે જીરેટગઢમાં વિવાહ કર્યો હતો ત્યાં તેમનો એક સબધી હતો તેનું નામ દારકાદાસ ચક્રવર્તી હતું તેઓ અકસર કાંટાલપાડામાં આવતા જતા હતા બકિમબાણુ સાથે પણ તેમને ગાઢ પરિચય હતો. બકિમબાણુ ન્યારે હુમલીમાં ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ હતા અને નિત્ય હોડીમાં બેસીને ઘેરથી હુમલી જતા હતા, તે વખતે એક દિવસ દારકાદાસે પણ બકિમની સાથે હુમલી જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બકિમે સહર્ષ કહ્યું—“બહુ સારું બન્ને જણ હોડીમાં બેઠા રસ્તામાં દારકાદાસ એક મુકદ્દમાની વિગત કહેવા લાગ્યા. મુકદ્દમો ફોજદારી હતો. બધી વિગત કહ્યા બાદ દારકાદાસે કહ્યું—“બકિમબાણુ, મારા એક મિત્રે આ મુકદ્દમો ચલાવ્યો છે. આપની કચેરીમાં તે મુકદ્દમો છે. આસામીને શિક્ષા કર્યા વિના ન છોડશો”

બકિમબાણુ આવો અયોગ્ય આગ્રહ સાંભળીને તપી ઉઠ્યા. યાનચલ્ય જેવા થઈ જઈને તેઓ પોકારી ઉઠ્યા—“હોડી બીડાવી દો.” પાસેજ રેતી હતી તેમાં માછીએ હોડી બીડાવી દીધી. બકિમે માછીને કહ્યું—“આ માણસને હોડીમાંથી ઉતારી મટો.”

હારકાંદામ તરતજ હોડીમાથી ફેંદી પડ્યા; અને પછો કાંટાલપાડામાં દેખાજ ન દીધી !

અચુડામાં પ્રતિવર્ષ ચૈત્ર મહીનાના અતમાં બહુ ધામધૂમથી એક મેળો ભરાય છે. આજથી ચાલીશ વર્ષ પહેલાં બકિમબાણુ હુમલોમાં ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ હતા. તે વર્ષે એ મેળામાં બહુ બીડ મર્ષ હતી અચુડાની સામે પારથી બહુ લોકો મેળો જોવા આવ્યા હતા. એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બકિમચંદ્રે જોયું કે એક નાનીશી હોડીમાં બહુ લોકો ચઢી બેઠા છે; અને તેમાં હવે તલ જેટલીયે જગ્યા નહિ છતાં માછી લોકો બીજા હતારૂએને ચઢાવ્યે જાય છે !

બકિમે માછીને મના કરી કાયદાની બીક બનાવી પણ તેણે કંઈ સાંભળ્યું નહિ. તેની મરજીમાં આવે તેટલાં માછીસો ભરીને તેણે હોડી હકારી ચોડે દૂર જતાંજ હોડી હવી વળી ગઈ. હોડી બહુ ઊંડા પાણીમાં મર્ષ નહોતી એટલે કોઈ મરુ નહિ. બકિમે તેજ ધડીએ માછીને પેલિસને સોપી દીધો. પેલિસે તેના ઉપર મુકદ્દમા ચલાવ્યો. માછીનું નામ જે વિદ હનું, લોકો તેને ગોત્રો કહેતા હતા. તેનું ધર કાંટાલપાડાની પાસે મલ્લહપાડા (માછીવાડા) માં હતું. તેને સ્ત્રી અને બે છોકરીઓ હતી મેજસ્ટ્રેટ તેને ગુનેગાર ઠરાવીને ત્રણ મહીનાની સજા કરી. તે અભાગીઆના ભાગ્યમાં જલમાથી બહાર આવવાનું ન હતું. ત્યાજ તેનું મૃત્યુ મયુ મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને બકિમ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. આ ઘટનાથી બકિમના મનપર શી અસર થઈ હશે, તે તો પ્રશ્ન જાણે; પરંતુ એ પછીથી જ્યાંસુધી તે માછીની સ્ત્રી જીવતી રહી ત્યાંસુધી બકિમબાણુ તને મામિક મદદ આપતા રહ્યા.

“બકિમચંદ્ર” નામનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક લખનાર બાણુ અનુકુળચંદ્ર મુકરજીનું એક સાપ્તાહિક પત્ર હતું તેનું નામ ‘પ્રકૃતિ’ હતું. અનુકુળ બાણુજ તેના માલિક અને સંપાદક હતા. સ્વમંરચ કવિ ગોવિંદચંદ્ર દાસે આ પત્રમાં એક કવિતા લખી હતી. તે કવિતા લાવલના રાજા અને સ્વ. કાલીપ્રસન્ન ધોષપર કટાક્ષના રૂપમાં લખેલી હતી. કવિતા વાચતાજ કાલી બાણુ સળગી ઊઠ્યા. તેમણે દાકાના મેજસ્ટ્રેટની અદાલતમાં દાવો નોંધાવ્યો. રથાનિક વકીલ મુખત્યાર બધા કાલી બાણુના પક્ષમાં જાળ્યા. અર્થ કદાચ રાજા સાહેબનું હશે. દરિદ્ર સાહિત્યસેવક અનુકુલ બાણુ ઉપર ભારે દુઃખ આવી પડ્યું. તેમણે ડરી જઈને ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ બાણુ રામચંદ્ર સેનનો આશરો લીધો. સેનબાણુએ રાજાના માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ.

અતે અનુકુલ બાણુ બકિમચંદ્રને શરણે ગયા. બંને વચ્ચે પહેલેથી કંઈ જોગ-બાણું ન હતું. વળી પારચયનું કંઈ કામ પણ ન હતું. સાહિત્યસેવક કે સાહિત્યચર્ચામાં જાન હોનાર કોઈ પણ હોય, તો તે બકિમને મન પોતાનો સંજોગી હતો. અનુકુલ બાણુના દુઃખની રહાણી સાંભળીને બકિમ બાણુનું હૃદય પીગળી ગયું. તેમણે તેજ વખતે કાલીપ્રસન્ન બાણુને લખ્યું “સાહિત્યસેવાને લીધે અનુકુલચંદ્રપર વિપત્તિ આવી

છે તેમના વિરુદ્ધનો મુકદ્દમા ઉઠાવી લેશે તો મારા ઉપર તમારો આભાર થશે.”

કાલી બાળુ બંકિમ બાળુનો બોલ પાછો ન વાળી શક્યા. તેમણે તરતજ મુકદ્દમા પાછો ખેંચી લીધો. અનુકૂળ બાળુએ પોતાના પત્રમાં માફી માગી લીધી.

બંકિમ બાળુ પોતાની દીકરી શ્રીમતી શરતકુમારીને બહુ ચાહતા હતા. એટલો સ્નેહ કદાચ તેમને દુનિયામાં બીજા કોઈ ઉપર નહિ હોય. ઉદાહરણરૂપે એ વિષેની થોડી વિગત નીચે આપવામાં આવે છે:-

બંકિમ બાળુને એ રસોઈઆ હતા, પણ તેઓ થાળી પીરસીને લાવતા ન હતા. આ કામ પોતાની ઇચ્છાથી શરતકુમારી કરતી હતી. તેને પિતાની સેવા કરવામાં આનંદ આવતો હતો અને પિતાને પણ તે સેવા ગ્રહણ કરવામાં આનંદ થતો. એક દિવસ રાત્રે કન્યાએ પિતાનું લાણ પીરસીને જૂમ પાડી કે “પિતાજી! થાળી પીરસી છે, જમવા ચાલો.” પિતાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેઓ તે વખતે ઓરડામાં આખો બધ કરીને ખુરશીપર બેઠા હતા અને કન્યા ઓસરીમાં ઉભી હતી. પિતાનો જવાબ ન મળતા કન્યાએ ફરી જૂમ મારી — “પિતાજી ચાલો.” પિતા શાંતજ રહ્યા. અંતે બંકિમની લાભીએ પાસે જઈને કહ્યું — “ઉઠી મયા કે શું?” બંકિમે કામળ સ્વરે કહ્યું. — “જરા ચૂપ રહો—શરત જૂમ પાડે છે, મને સંભળવા દો.” એક નવલ-કથા લખીને જે લાવ ન સમજાવી શકાય તે લાવ બંકિમે આ પ્રમાણે બે ચાર શબ્દોમાં પ્રગટ કરી દીધો.

બંકિમચંદ્રના પાછલા જીવનમાં એક દિવસ તેમનો કોઈ અતરનો મિત્ર કલકત્તાના પાટલડાગાવાળે ઘેર આવ્યો હતો મુલાકાત થયા વખતે થઈ હતી. મિત્રે આવતાજ “ગુડ મોર્નિંગ” (સલામ) કરી અને શેકહેન્ડ (હસ્તધુનન) કરવાના ઇરાદાથી હાથ લખાવ્યો. બંકિમચંદ્રે તેના હાથને પોતાના હાથમાં ન લેતા કહ્યું “ભાઈ! એ સમય હવે જતો રહ્યો છે મિત્ર મહાશયે કહ્યું — “ના, વખત બદલાયો હોય એમ લાગે છે.” બંકિમચંદ્રે હસીને કહ્યું — “તમે કાચરથ છો, હું બાલક છું. તમે પ્રણામ કરો, હું આશીર્વાદ આપુ એવોજ નિયમ છે શેકહેન્ડની રીત જરૂર છે?”

બંકિમચંદ્ર જે રીતે ઉપદેશ આપતા હતા તેમાં પણ એક વિશેષતા હતી. ચટર્જી વશમાં કોઈ માણસ બહારના કોઈ માણસ પાસેથી મત્ર નહોતા લેતા. બંકિમચંદ્રના કુળની પુરાણી પરિપાટી છે કે પોતાનાજ વશના કોઈ વૃદ્ધ અને યોગ્ય પુરુષ પાસેથી મત્ર મેળવવો આ પ્રથા અનુસાર બંકિમના વશના કોઈ પુરુષે બંકિમ પાસેથી મત્ર લીધો હતો. બંકિમે મત્ર આપી નવદીક્ષિત શિષ્યને કેવળ એજ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે “હમેશાં એટલું ચાદ રાખજે કે હું બાલક છું.” ઉપદેશ ટુકો હોવા છતાં કેવો મહાન છે! કેટલા થોડા શબ્દોમાં કેવો મહાન ઉપદેશ!

બંકિમચંદ્ર જ્યારે બહેરામપુરમાં હતા, ત્યારે કોઈ વર્તમાનપત્રના સંપાદક મહા-

જ્ય પૈસા લેવા માટે કલકત્તાથી બંધિમ બાળુ પાસે ગયા. પૈસા જાને માટે જોઈતા હતા તેની બબર નથી. સપાદક મહાશય પહેલા જાતે પ્રયત્ન કરતાં કૃણીભૂત ન થયા એટલે તેમણે બંધિમને પકડ્યા. બંધિમે રાણી સુવર્ણમયાને આગ્રહ કર્યો રાણીએ તેજ ઘડીએ રૂ. ૪૦૦) આપ્યા ત્યારબાદ બંધિમચદ્રના મનમાં શકા થઈ કે આ પૈસા ચોગ્ય રસ્તે વપરાયા નથી પોતાના પ્રયત્નથીજ એ રકમ અપાયલી હોવાથી તેઓ બહુ દ્વેષ પામ્યા. તેમણે તે રકમ દાતાને પાછી ભરી જવા આગ્રહ કર્યો. સપાદકજી પચાવેલી રકમ પાછી આપતા કબુલ ન થયા એટલે બંને વચ્ચે સખ્ત વાતચીત શરૂ થઈ અને અંતે બંનેનો સબંધ છૂટી ગયો.

સપાદકજીએ બદલો વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમના હાથમાં જે વર્તમાનપત્ર હતું તેના કેલમોમાં બંધિમવિરુદ્ધ જોરદાર ભાષામાં લેખ આવવા લાગ્યા. તે વર્તમાનપત્ર બંગાળી હતું. બંગાળના ગૌરવરૂપ બંધિમે કર્તવ્યજ્ઞાનથી માતૃભાષામાં અનેક ગાળો ખાધને પચાવી દીધી અને કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. માત્ર ‘રબની’માં હીરાલાલને લાવીને ‘સપાદક-ચરિત્ર’ લખ્યું.

બંધિમચદ્રને એકજ હૃદયના ચાર મિત્રો હતા. તેમાં એકનું નામ ક્ષેત્રનાથ ભટ્ટાચાર્ય હતું વચ્ચે બંધિમ બાળુ સાથે તેમને જરા જૂદું મન થયું હતું, પણ જ્યારે ક્ષેત્રબાળુ મરવા પડ્યા ત્યારે બંને મિત્રોનો પુનઃ ભેટો થયો હતો. અને બંને મિત્રો ખૂબ રડ્યા હતા.

બીજા મિત્રનું નામ રાધામાધવ વસુ હતું તેઓ ભવાનીપુરના રહેવાસી હતા. તેમના સહયુક્ષો ઉપર બંધિમ બાળુ એટલા મુગ્ધ હતા કે કદાચ બીજા કોઈના ઉપર એટલા નહિ હોય બંધિમના જીવનનો એક ભાગ રાધા માધવ બાળુ સાથે એવો જોડાયેલો છે કે તેનો ઉલ્લેખ કરવાથી બહુ લોકોને માનસિક કષ્ટ ભોગવવું પડે. રાધા માધવ બાળુને એક વાર એક રાવબહાદુર સાથે ઝઘડો થયો, ત્યારે બંધિમે રાધા માધવ બાળુનો પણ લીધો. તેથી તેમનો એક પ્રબળ શત્રુ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે શત્રુએ જીવનપર્યંત બંધિમ બાળુને હેરાન કર્યા હતા, પણ રાધામાધવનો છૂટકારો થયો હતો તેઓ પણ અકાળેજ બંધિમ બાળુને રડતા મૂકીને સ્વર્ગવાસી થયા. તેમનો શોક બંધિમ જીવનપર્યંત ભૂલ્યા નહિ.

ત્રીજા મિત્ર બાળુ દીનબંધુ મિત્ર અને ચોથા મિત્ર બાળુ જગદીશનાથ રાય હતા. બંને બંધિમચદ્ર કરતાં વયમાં મોટા હતા અને નિષ્કપટી હતા એવા મિત્રો આજકાલ બહુ ઓછા જોવામાં આવે છે. આપણે સ્વાર્થી અને અભિમાનથી ભરેલા છીએ. નિઃસ્વાર્થ મૈત્રીમાં કેવું અને કેટલું સુખ છે તે આપણે બરાબર જાણતા નથી. બંધિમચદ્ર તે જાણતા હતા અને તેથી તેઓ જેને માહતા હતા તેની આતર કંઈ પણ કરવાનું બાકી નહોતું રાખતા.

બકિમચંદ્રને વિદ્યાભ્યાસનો બહુ શોખ હતો. કલકત્તાના સુવિખ્યાત ન્યોતિપી સ્વર્ગસ્થ ક્ષેત્રમોહન બાપુ પાસેથી તેઓ થોડાજ દિવસમાં ન્યોતિપચાત્ર શીખ્યા હતા. અરબીનું નજીમ શીખવા માટે મોલવી પાસેથી અરબી પણ શીખ્યા હતા. સંગીતમાં પણ તેઓ પાછળ ન હતા. કાંટાલપાડામાં એક દેશપ્રસિદ્ધ ગવૈયો રહેતો હતો. તેનું નામ ચદુભટ્ટ તાનરાજ હતું. બકિમ બાપુ તેને માસિક ૭૦) રૂપીઆ આપતા હતા. ગાયનાવદ્ધા તેઓ એજ ભટ્ટ પાસેથી શીખ્યા હતા. બકિમનું મળુ સાંઝું નહોતું પણ તેમને તાલ વગેરેનું જ્ઞાન બહુ સારું હતું. હારમોનિયમ વગાડવામાં તેઓ સિદ્ધ હતા. એક દિવસ તેઓ નાટકશાળામાં મૃચ્છાકલિની (નાટકના આકારમાં ફેરવાયેલી બકિમ બાપુની નવલકથા)નો અભિનય જોવા ગયા હતા તેમાં મવાતા એક માયનનો તાલસૂર તેમને પસંદ નહિ પડવાથી તેઓ અત્યંત અસંતોષ પામીને નાટકશાળામાંથી ચાલ્યા ગયા હતા; અને પછી બીજેજ દિવસે પોતાના બાહેજ શ્રીદિવ્યેન્દુ સુદરને આ માયનનો તાલ-સૂર વગેરે શીખવ્યું હતું.

બકિમબાપુ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં પણ અસાધારણ યોગ્યતાવાળા હતા. અલીપુરમાં નોકરી કરતાં થોડા દિવસ સુધી મેડિકલ કોલેજમાં એનેટોમી (શરીર-શાસ્ત્ર) પણ શીખ્યા હતા. બકિમ જેવા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા માણસ માટે થોડા વખતમાં શરીરશાસ્ત્ર શીખી લેવું એ કંઈ અઘરું ન હતું તેઓ શરીરશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત થયા પછી ઘેર બેઠા બેઠા, બીજની સહાયતા સિવાય જાતેજ ચિકિત્સા-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા; અને પૂરેપૂર્ણ શીખ્યા પછીજ અટક્યા તેમને જ્યારે કોઈ નવો વિષય શીખવાની ઇચ્છા થતી હતી ત્યારે તેઓ તે વિષય સંપૂર્ણ શીખી લેવા માટે અધીરા થઈ જતા હતા, અને જ્યાંસુધી તે વિષય સારી રીતે શીખી લેતા નહિ ત્યાંસુધી તેમને શાંતિ વળતી નહિ. ચિકિત્સાશાસ્ત્ર શીખ્યા પછી તેમણે વૈદ્યશાસ્ત્રના ઢગખંડ ગ્રંથો મેળવ્યા હતા.

બકિમચંદ્ર કેવા સહૃદય અને ઉદાર હતા, તે બતાવવા માટે અત્રે એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કાંટાલપાડા પાસે ગારીફા નામનું એક ગામ હતું ત્યાંના એક ગૃહસ્થનો છોકરો બાલુવા માટે સમુદ્રપાર પરદેશ ગયો હતો. પાછો આવ્યા પછી તેને સમાજે નાતખહાર મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો છે એમ તેમણે જણ્યું તે વખતે બાપુ શ્યામચંદ્ર અને બાપુ સંજીવચંદ્ર સમાજના નેતા હતા. તે બંન્ના છોકરાએ બાપુ શ્યામચંદ્રનો આશરો લીધો. શ્યામચંદ્રે આશ્રય નહિ દેતાં કહ્યું કે—“મારી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરીને સમાજ ઉપર હું અત્યાચાર કરી શકતો નથી તમે તમારી નાતવાળા પાસે જાઓ, અને જો તેઓ તમને નાતમાં લે તો મને કંઈ અડચણ નથી.”

અતે તે બંન્ના માણસે સમુદ્રયાત્રાનું પ્રાથમિક પણ કર્યું; પણ નાત કે

સમાજે તેને દાખલ કર્યો નહિ. છેવટે તે નિરુપાય થઇને બકિમને સ્વરણે આવ્યો. બકિમને તેના ઉપર દયા આવી તેમણે વિચાર કરીને એક ઉપાય કાઢ્યો. તે બધા માણસને કહ્યું “ તમે કોઇ રવિવારે મને આમત્રણ આપો, હું તમારે ત્યાં આવીને ભોજન કરી જઈશ. તે બધા માણસે તે પ્રમાણે કર્યું અને બકિમ બાળુ રવિવારે તેમને ઘેર ગયા કાંટાલપાડના કોઇ પણ માણસને આ વાતની ખબર ન પડી. તે બધા માણસને ઘેર ભોજન કરી આવીને તેઓ પોતાના ભાઈને મળ્યા બકિમે પ્રથમ આડી અવળા બે એક વાતો કરીને પછી હસતાં હસતાં કહ્યું—“ મોટાભાઈ! હું એક કામ કરી આવ્યો છું. ”

શ્યામચરણે પૂછ્યું “ શું કરી આવ્યો છે ? ”

બકિમે ખૂબ હસતા હસતાં કહ્યું “ રાય-કુટુંબમા ભોજન કરી આવ્યો છું. ”

શ્યામચરણે સ્તબ્ધ થઇ ગયા. રાય મહાશય પડદા પાછળ હિમા હતા અવસર જોઇને તેઓ પણ આવ્યા. એટલે શ્યામચરણે બાળુ બીજું શું કહે ! તરતજ તે બધા માણસને સમાજમા લેવામા આવ્યો. તે બદ્ધ પુરુષ જીવનપર્યંત બકિમબાળુનો કૃતજ રહ્યો બકિમબાળુની પ્રતિભા વિષે તેમના એક ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે —

“બકિમબાળુની સાધારણ વાતચીત સાંભળીને કોઇ પણ તેમની પ્રતિભાને જાણી શકતું ન હતું, પણ જ્યારે તેઓ કોઇ વિષયની ચર્ચામાં ઉતરતા ત્યારે તેમનું રૂપ બદલાઇ જતું તેમની ચળકતી આંખો વધુ ચળકવા લાગતી, અને વખતો વખત હાથપગ વગેરે અંગ પણ થોડા થોડા હાલતા હતાં પ્રતિભાની કોઇ ઝોરજ છટા તેમના મુખ-મડળ ઉપર પ્રકાશી ઉઠતી. તે વખતે આંખોની ચમળતા, વાક્યોનો અસંખ્ય ભાવ, તેમજ મનની અસ્થિરતા કોણ જાણે કયાં જતા રહેતાં. જાણે પાંચ વર્ષનો કોઇ છોકરો એકાએક પ્રૌઢ બની જઇને રમભૂમિ ઉપર આવ્યો હોય ને ! એમ લાગતું હતું.”

બકિમચંદ્ર બહુ ક્રોધી હતા તેઓ ક્રોધના આવેશમા આવતા ત્યારે ધૂજી ઉઠતા, પણ ક્રોધને મારતા કરતા નહિ. બકિમબાળુથી ધરનાં નાનાં મોટાં બંધાય હરતાં હતાં પરંતુ તેમનો ક્રોધ બહુ વાર રહેતો નહિ. ધડીભરમાં તેમનો ક્રોધ શાંત થઇ જતો; પણ ક્રોધની શરૂઆત બહુ આકરી થતી તે વખતે તેઓ આત્મસંયમ અને શિલ્પજી બંધુ બૂલી જતા હતા

બકિમે કલકત્તામાં એક ધર ખરીદીને જીવનની આખરનાં કેટલાંક વર્ષ તેમાજ માળ્યાં હતા. સન ૧૮૮૭ મા તે ધરમાં તેઓ રહેવા આવ્યા હતા. તે ધર પાટલ-ડાંગામાં મેડિકલ કોલેજની સામે છે. હાલ બકિમ-આશ્રમના નામથી તે પ્રસિદ્ધ છે. વાઇસરાય લૉર્ડ કર્ઝનના અમલમાં સરકાર તરફથી ત્યાં એક પથર મેતરાવીને મોડવામાં આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કે —“ આ જગ્યામાં નવલકથાકાર બકિમચંદ્ર રહેતા હતા. જન્મ ૪૦ સં ૧૮૩૬, મૃત્યુ ૪૦ સં ૧૮૯૪.”

બંકિમચંદ્રનના બંકિમબાળુએ સામ્યવાદ ઉપર તેમજ વિધવાવિવાહ ઉપર જે લેખો લખ્યા હતા, તેનો થોડો થોડો ભાગ અત્રે આપવામાં આવે છે.

“રામ મોટો માણસ કહેવાય છે, અને જીવો નાનો માણસ આમ શામાટે છે ? જીવો ચોરી નથી જાણતો, છેતરપટી નથી જાણતો, બીજાનું સર્વસ્વ ધૂતી લેવાનું નથી જાણતો, તેથીજ જીવો નાનો માણસ છે ! રામે ચોરી કરીને, છેતરપટી કરીને, ઠગબાજી કરીને પૈસા એકઠા કર્યા છે, તેથી રામ મોટો માણસ છે. અથવા રામ પોતે સ્વ-ભાવથીજ ભલો માણસ છે, પણ તેના વડદાદા ચોરી, છેતરપટી વગેરેમાં અત્યંત નિપુણ હતા; તેઓ પોતાના શેઠનું સર્વસ્વ હરી લઇને જમીન અને પૈસા એકઠા કરી ગયા છે. અર્થાત્ રામ જુગારી અને ચોરનો પુત્ર છે, તેથી તે મોટો માણસ છે, અને જીવાના દાદાએ જાતે કમાઇને ખાધું છે માટે તે નાનો માણસ છે અથવા રામે કોઇ ઠગારાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો છે, તેથી તે મોટો માણસ છે બસ ! રામના માહાત્મ્ય ઉપર કૂલના વરસાદ વરસાવો ”

“વિષમતા સસારનો નિયમ છે જગતના સઘળા પદાર્થોમાં વિષમતા છે, પરંતુ બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રમાં તો બહુજ અસ્વાભાવિક વિષમતા દેખાય છે જેમ કે બ્રાહ્મણનો વધ કરવો એ મહા પાપ છે, ત્યારે શૂદ્રનો વધ કરવો એ નાનું પાપ છે, પરંતુ આ વાત કુદરતી નિયમાનુસાર ખરાબર તો નથીજ બ્રાહ્મણ શામાટે અવધ્ય છે ? શૂદ્ર શામાટે વધ્ય છે ? ખેડુત દાતા છે, તો પછી બ્રાહ્મણ શામાટે દાતા નથી ? તેને બદલે એવોજ નિયમ શામાટે ન થયો કે જેને આપવાની શક્તિ છે તેજ દાતા છે, અને જેને લેવાની જરૂર છે તે લેનાર છે ? ”

“બધાના કરતા ધનની વિષમતા બહુ ભારે છે એ વિષમતાના પ્રતાપે કોઇ કોઇ માણસોને રૂપીઆ ખુટાડ્યા ખુટતા નથી, ત્યારે બીજી બાળુ લાખો માણસો અનના અભાવે મરણ અને રોગના શિકાર થઇ પડે છે । ”

“બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુઆદિના જેવી ઈન્દ્રિય-તૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઇ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય છતાં પણ શૂદ્ર જ્ઞાનચર્યાનો અધિકારી નથી । બસ જ્ઞાનનો તો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણનેજ । અને ભારતના ધણા ખરા લોક બ્રાહ્મણોત્તર જાતિના હોવાથી તે ધણા ખરા લોકોએ તો બસ મૂર્ખજ રહેવું જોઇયે । ”

“વિધવાવિવાહ” ના આ સૌથી મોટા અને વિચારણીય તથા ગહન વિષય ઉપર બંકિમચંદ્રનના ચોથા અકર્માં બંકિમચંદ્રે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો —

“વિધવા-વિવાહ સારો પણ નથી ને નહારો પણ નથી બધી વિધવાઓના વિવાહ કરવા એ કદાપિ સારું નથી પણ હા, વિધવાની ઇચ્છાનુસાર તેને વિવાહની છૂટ આપવી એ તો સારીજ વાત છે જે બી સાખી છે, જે પોતાના પ્રથમ પતિને

હિંદુપૂર્વક આહે છે, તે કદિ પુનર્લગ્ન કરશે નહિ જે નાતોમાં વિધવા-વિવાહનો આલ છે તેમાં પણ પવિત્ર સ્વભાવવાળી, સ્નેહાળ અને સાધ્વી વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરતી નથી; પણ જે કાંઈ વિધવા-ગમે તો તે હિંદુ હોય કે ગમે તે જાતની હોય-તોપણ પતિના સ્વર્ગવાસ પછી જે તે પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છે તો તેને જરૂર તેવો અધિકાર છે. જે પુરુષને પત્નીના મરણ પછી વિવાહ કરવાનો અધિકારી મણી શકાય છે, તો સામ્યવાદ પ્રમાણે સ્ત્રી પણ પતિના મરણ પછી ઇચ્છા થતાં પુનર્લગ્નની અધિકારિણી છે. મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કે જેમાં બીજાઓનું અનિષ્ટ ન થતું હોય એવું દરેક કાર્ય તે કરી શકે છે. તેથી પત્નીવિયોગી પતિ, અથવા પતિવિયોગિની પત્ની બન્ને ઇચ્છા થતાં પુનર્લગ્નના અધિકારી છે. આ પ્રમાણે જેતાં વિધવાને પુન વિવાહ કરવાનો જરૂર અધિકાર છે, પણ આ નૈતિક તત્ત્વનો હબ્બુસુધી આ દેશમાં સામાન્ય જનતાએ સ્વીકાર કર્યો નથી. જે લોકો અગ્રેજી શિક્ષણને લીધે, અથવા વિદ્યાસાગર મહાશયના મા બહાસમાજના કહેવા પ્રમાણે આ નીતિનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ પણ તેને વર્તનમાં ઉતારી શકતા નથી. જે મહાશયો સ્વીકાર કરે છે કે વિધવાને વિવાહનો અધિકાર છે, તેમનાજ ધરની વિધવાઓ વિવાહ કરવાને આતુર હોય છે છતાં પણ તેઓ એવા વિવાહ કરવાનું સાહસ કરતા નથી એવું કારણ સમાજનો ભય છે એજ ભયના કારણે આ સામ્યવાદ જનસમાજમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી. અન્યાન્ય પ્રકારનો સામ્યવાદ જનસમાજમાં દાખલ થઈ શક્યો નથી તેનું કારણ તો એમ સમજાય છે કે પુરુષવર્ગ તે પ્રકારના પ્રમારમાં પોતાનું અનિષ્ટ સમજે છે; પણ આ વાત જરા પણ સમજાતી નથી કે આ પુનર્લગ્નનો સામ્યવાદ સમાજમાં કેમ દાખલ થતો નથી ? એ કાંઈ કૃષ્ણાધ્ય પણ નથી; કાંઈનું અનિષ્ટ કરનાર પણ નથી; બલકે અનેકાને માટે સુખ-સમૃદ્ધિના કારણરૂપ થઈ શકે તેમ છે. છતાંયે સમાજમાં તેનો સ્વીકાર થવાનાં ચિન્હ જણાતાં નથી; તેનું કારણ એજ છે કે સમાજમાં લોકાચારની ઉપરવટ થતી એ તદ્દન અશક્યજ થઈ પડ્યું છે.”

“ બીજી એક વાત છે. બહુ માણસો એમ માને છે કે ચિર વૈધવ્યના રિવાજને લીધે હિંદુ-લલનાઓનું પાતિવ્રત્ય એવું દૃઢ બધાયલું છે કે તેને માટે બીજી જાતનો વિચાર કરવો પણ ઠીક નથી. અર્થાત્ બધી હિંદુ સ્ત્રીઓ બધે છે કે તેના એક પતિની સાથેજ તેનું સંપૂર્ણ સુખ આશુ જશે, તેથી તે પતિ ઉપર અનન્ય ભક્તિભાવ રાખે છે. આ સપ્રદાયના લોકોની સમજણ પ્રમાણે એજ કારણથી હિંદુઓનાં ધરોમાં દાંપત્યસુખ આટલું વધારે છે; તો બલે એ વાતને આપણે સત્ત્વજ માનીએ. પણ જે એમજ છે તો પછી જેની સ્ત્રી મરી મૂકી હોય તે પુરુષને પણ આજીવન વિધુર રહેવાનું વિધાન શામાટે નથી ? તમારા મરણ પછી તમારી સ્ત્રીને માટે

બીજો માર્ગજ નથી તેથી તમારી બી તમારા ઉપર વધારે પ્રેમ રાખે છે, તો પછી તમારી પણ બીના મરણ પછી બીજી બંધિ ન થવા પામે એવો જો નિયમ રાખ્યો હોય, તો તમે પણ બી તરફ અધિક પ્રેમ રાખશો એ વાત ખુદ્દીજ છે, અને તેમ છે તો પછી તમારી-પુરુષોની-આબતમાં પણ તે નિયમ કેમ લાગુ નથી પડતો ? માત્ર કેવળ અબળા બીજોને માટેજ એવો નિયમ ચામાટે છે ? તમે કાયદાના કર્તા છો, તેથી તમારે જાહેર છે તમારામાં બાહુબળ છે તેથી તમે અત્યાચાર કરી શકો છો; પણ યાદ રાખજો કે તે અન્યાયી કામ છે, મહા ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય છે ”

બંકિમ બાળ્ય શ્રેષ્ઠ સમાલોચક હતા. તેઓ રહી સાહિત્યની જેવી તીવ્ર બ્યગપૂર્ણ સમાલોચના કરતા હતા, તેજ પ્રમાણે ઉપયોગી સાહિત્યની સુવિસ્તૃત અને મર્મરપર્થી સમાલોચના કરવામાં પણ પાછા પડતા ન હતા. સમાલોચના કરતાં તેઓ પોતાના પારકાનો વિચાર નહોતા કરતા. છેલ્લા એક સો વર્ષમાં તો જગાળામાં બંકિમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન સમાલોચક કોઈ પેદા થયો નથી તેમજ સમાલોચક પદ હજીયે ખાલી જોઈને શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથે બહુ બેદપૂર્વક “ સાધના ” પત્રમાં લખ્યું હતું કે-

“ જ્યારથી બંકિમબાળ્ય સમાલોચક પદથી દૂર થયા, તે દિવસથી આજપર્યંત કોઈ તે પદનો અધિકારી પેદા થયો નથી તે સમયની સાહિત્યજગતનું અરાજકતાનું ચિત્ર હૃદયમાં અક્ષિત કરવાથી વાચક વર્ગ સમજી શકશે કે અમારો સાહિત્ય-સમ્રાટ કોણ હતો ? અને તેના ગયા પછી રાજ્યભાર મહણ કરવા યોગ્ય કોઈ પણ બ્યક્તિ હાજર નથી ”

બંકિમચંદ્રને તીવ્ર સમાલોચક તરીકે લોકોના અપ્રીતિપાત્ર બનીને કેવી માળો ખાવી પડતી હતી તેનું એક દર્શન આપીશું

એક નાટક બમદર્શનમાં સમાલોચના માટે કોઈએ મોકલ્યું. બંકિમે બમદર્શનમાં તે નાટકની જરા તીવ્ર સમાલોચના કરી. જેણે નાટક લખ્યું હતું તે ખાત્રીપૂર્વક માનતો હતો કે તેનું નાટક અત્યંત સુંદર છે, તેથી બંકિમે કરેલી સમાલોચનાથી તે નાખુશ થયો. બંકિમબાળ્યને માળો દેવાના ઇરાદાથી તે પોતાના એક સમાને શરણે ગયો. તે સમાનું એક માસિક પત્ર ચાલતું હતું, અને તેણે જરા ઠીક પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. તેમાં વિલાયતના ‘ પચ ’ જેવા બ્યગપૂર્ણ ચિત્રો પણ આવતા હતાં વસંતકલા સપાદકે રડતા સમાનાં આંસુ લુછતા માટે વસંતકલા એક ચિત્ર છાપ્યું તેનું નામ “ સાહિત્યક્ષેત્ર ” રાખ્યું હતું તે સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક બબરા શરીરવાળો સાંઠ અને થોડા ઘેટા ચીતર્યા હતાં સાંઠની નીચે બંકિમચંદ્રનું નામ લખ્યું અને તે સાંઠે એક નાના ઘેટાની છાતીમાં ખોસેલા શીંગડા ઉપર ‘ બમદર્શન ’ લખ્યું હતું આ રીતે શ્રેષ્ઠ સમાલોચક બંકિમને કર્તવ્ય બજાવતાં માળો ખાવી પડતી હતી.

સુદમદર્શી કવિવર રવીન્દ્રનાથે સાધના પત્રમાં લખ્યું હતું કે-“ બંકિમચંદ્રના

ઉપર એક પક્ષનો ખાસ રોષ હતો. તે પક્ષ તેમના પર ખૂબ દેવ રાખતો હતો. જે ક્ષુદ્ર લેખકો તેમના અનુકરણનો વૃથા પ્રયત્ન કરતા હતા તેઓજ પોતાનું કશું છુપાવવા માટે તેમને સૌથી વધારે ગળો આપતા હતા અને યાદ છે કે જ્યારે બંધિમ બાળ્ય બગદર્શનમાં સમાલોચના કરતા હતા, ત્યારે તેમના એવા ક્ષુદ્ર શત્રુઓની સખ્યા ઓછી નહોતી. સેકડો અયોગ્ય માણસો તેમની ઇર્ષ્યા કરતા હતા. તેમના ક્ષુદ્ર કંઈ બંધિમને જરૂર દુ ખ દેતા હતા, પણ તેઓ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્યવિમુખ થયા નથી. તેઓમાં અજેય બળ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ હતો. ”

બગદર્શનમાં તકલાદી સાહિત્યની કેવી તીવ્ર સમાલોચના થતી હતી, તે દર્શાવવા માટે અત્રે તેમની થોડીક સમાલોચનાઓનો ભાવાર્થ આપવામાં આવે છે—

“ પહેલાના સમયમાં અગ્નિદેવતા મહાન પરીક્ષક હતા, મનુષ્યના ચરિત્રનીએ પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા થતી હતી જેના સ્વભાવ કે ચરિત્રમાં જરા પણ મલિનતા હોય તો તે અગ્નિપરીક્ષામાં જણાઈ જતી વાનર-પતિ રામચંદ્રે અગ્નિદ્વારા સીતાની પરીક્ષા કરી હતી. અત્યારસુધી અનેક અરણ્યવાસીઓ એજ રીતે સાધુત્વની પરીક્ષા કર્યા કરે છે. બધા લોકો હમેશા જુએ છે કે સોનાની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારાજ બહુ સારી થાય છે તેથી અમારે પણ કેટલાક બાળી મંથોની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા કરવી એજ યોગ્ય છે. ઓછામાં ઓછી નાટક, પ્રહસન, ઉપહસન વગેરે આધુનિક રસિક-રજક મંથોની તો એવીજ રીતે પરીક્ષા કરવામાં આવે તે ઠીક છે. મંથોની આવી પરીક્ષા નવી પણ નથી સાબળ્યું છે કે રાજા વિક્રમાદિત્યના સમયમાં આ પરીક્ષા પ્રબળરૂપે પ્રચલિત હતી. મંથને અગ્નિમાં નાખતાં જો તે સળગી જતો તો રાજ્યાધિકારીઓ માનતા કે મંથ જરૂર નકામો હતો, નહિ તો તે સળગી જાગાટે જાય ! અમે પણ તેજ દર્શાતનું અનુકરણ કરીને એ પ્રહસનની પરીક્ષા કરી. પરિણામે મંથ સળગી ગયો અમે શુ કરીએ. લેખક જરાયે ખોટું ન લખાડે લેખકનું નામ હરિહરનદી છે ”

“માધવિકા નાટક—આ નાટકની પણ એવીજ પરીક્ષા કરવાની અમારી બહુ ઇચ્છા હતી, પણ કોઈ ખાસ મિત્રના આગ્રહથી અમે અમારો વિચાર પડતો મૂક્યો. હાલના નાટકમાત્રની જો આવી રીતેજ પરીક્ષા થાય તો કંઈ બહુ નુકસાન નહિ થાય. જેટલાં નાટક જોવામાં આવે છે તે બધામાં લગભગ એકજ જાતના કારીગરોનો હાથ છે. બધા નાટક-લેખકોની એવી ધારણા છે કે નાટકમાં આવતા પાત્રોની વાતચીત લખી શકવાથીજ નાટક રમવાનું કામ પૂરું થાય છે. કદાચ વાચકોમાં પણ એવોજ સંસ્કાર છે કે એવા સવાલ-જવાબ વાંચી લેવાથી નાટકનું વાંચન પૂરું થઈ જાય છે. મમે તેમ હો પણ હવેથી અમે તો એવા મંથો માટે અગ્નિ-પરીક્ષાજ કરવાનું કરાવ્યું છે. ”

“બાળી શિક્ષણ—માણુ સિદ્ધેશ્વર રાજે અમારા ઉપર ઉપદ્રવ કરીને

તેમની લખેલા બંગાળી-શિક્ષણ નામના પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ સમાલોચના માટે મોકલ્યો છે. પહેલા પૃષ્ઠમા કથી ક્ષુ સુધીના બધા અક્ષરો ડબલ ગ્રેટ ટાઇપમા છાપેલા છે. બીજા પાનામાં ચ અને ત્રીજા પાનામા વ ના જોડાક્ષરો વગેરે છે જરા પણ ભૂલ નથી લેખકની કુશળતા અદ્ભુત છે બાબુએ વિદ્યાપનમાં લખ્યું છે કે “આવાં પુસ્તકોના અભાવથી ઘણા માણસોએ મને આ ખોટ પૂરી પાડવાનો આમહ કર્યો.” અને તેમણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે એ ખોટ પૂરી પાડવા માટે “શ્રીયુત મીયાં-જાન રહેમાન મહાશયે બધી સામગ્રીનો સંગ્રહ કર્યો છે.” હિન્દુ મુસલમાનના એકઠા થવાથી ભારતની કેટલી ઉન્નતિ થઈ શકે છે તેનું આ એક અદ્ભુત ઉદાહરણ છે ”

“એક પુરાતન ગ્રંથ—૪ વર્ષ થયાં કેાઇ દેશપ્રેમી અચકારે જ્ઞાન-દીપથી બંગાળી ભાષાને પ્રજ્વલિત કરવા માટે એક ચાર આનાની કિંમતનું પુસ્તક છપાવ્યું હતું બંગાળને કમનસીબે કેાઇએ આ પુસ્તક ખરીદ્યું નહિ એટલે હવે જહોરખખરની જરૂર પડી છે અમારા જાણુવામા આવ્યું છે કે તેનું ખર્ચ બચાવવા માટે તે મહાશયે તે પુસ્તક અમારી પાસે સમાલોચના માટે મોકલ્યું છે ઘણા લોકો જાણે છે કે સમાલોચનાથી જહોરાતનું કામ થાય છે, તેથી અચકારને અમે એવી તક આપવા ઇચ્છતા નથી. આથી કરીને બહુ માણસો બળી ઉઠ્યા છે. બંગદર્શનના પૂર્વ સ પાદક જરા વધારે શુદ્ધિમાન હોવાથી તેમણે બંગદર્શનમા સમાલોચના કરવાનું બંધ કરી દીધું હતું જે દિવસે તેમણે કહ્યું કે હવે અમે પુસ્તકોની સમાલોચના નથી કરવાના, તેજ દિવસથી બંગદર્શન કાર્યાલયમા પેલી લાલ, લીલાં, પીળાં, વાદળાં, સુર્યા પૂડાવાળાં, સુશોભિત, નાની, મોટી, જાડી, પાતળી, હલકટ ચોપડીઓની આવક બંધ થઈ ગઈ. x x x ભોજન કરી રહ્યા પછી ભોજનગૃહની જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે એવી સ્થિતિ બંગદર્શન પુસ્તકાલયની થઈ ગઈ. બ્રહ્મભોજન સમાપ્ત થઈ ગયેલું જાણીને—એએક નિમિત્રિત બધા માણસો સિવાયના—બીજા બિખારીઓ તો ઝાડુનો અવાજ સાંભળીનેજ આત્મા મયા ફકત બે એક ચુસ્ત ફકીરોએ દરવાજો છોડ્યો નહિ સાહિત્ય સસારના કાગડાઓ છેવટે લીંત ઉપર બેસીને એકું મળતું બંધ થવાને લીધે—કા, કા, કરવા લાગ્યા; અને કેટલાક કૂતરાઓએ પણ લસવાનું જારી રાખ્યું, અતે જ્ઞાતિ ફેલાઈ ”

“લાગ્ય—વિડબનામાં પડીને વર્તમાન સ પાદકે સમાલોચના પુનઃ શરૂ કરી. બંગ-સાહિત્ય સમાજમાં પુનઃ ઘોષણા થઈ કે પેલે ઘેર પાછું બ્રહ્મભોજન શરૂ થઈ ગયું છે. એટલે ન્યાયાલયકાર, તર્કાલયકાર, વિચારત્ન, વિદ્યાવાગીશ, વિદ્યાનવીસ, વિદ્યાખવીશ, વિદ્યાકપીશ, વગેરે બધા ચોટલી ઉપર બેલપત્ર બાંધીને સમાલોચનાના બ્રહ્મભોજનમાં પહોંચી ગયા. જોયું તો તેજ બિખારીઓ આપવડાઇના જળમાં

આજ્ઞાપી કેળના પાનને ઘોષને યજ્ઞરૂપી મિઠાઇની આજ્ઞાથી દરવાજા આગળ ઉભા છે. એથીજ અમે કહ્યું છે કે બહુ માણસો બળી ઉઠ્યા છે.”

“બાળુ જવા દેખને અમે કહી શકીએ કે સદ્મતિની સમાલોચના કરતાં વધુ સુખ બીજું નથી, પણ જે દગલાના દગલા રહી પુસ્તકો ટપાલ મારફતે અમારા કાર્યાલયમાં આવે છે તેમની સમાલોચના તો અમારે માટે બહુજ દુઃખદાયક છે તેમને વાંચવા કરતાં વધારે દુઃખપ્રદ બીજું કંઈજ નથી.”

સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી જે સમયે બકિમચંદ્રે ગ્રંથો લખવાનો પ્રારંભ કર્યો તે સમયે અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર બહુ જોરથી ચલે હતો. કલકત્તામાં યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ હતી, અને નગરે નગર અંગ્રેજી સ્કૂલો ઉઘડી હતી. ધનોપાર્જન માટે તથા રાજકીય સન્માન માટે પ્રજાનો સામાન્ય વર્ગ અંગ્રેજી ભાષા બોલવા તરફ દોરાયો હતો, અને ધનવાન વર્ગ પણ ઉપાધિધારી બનવા તથા રાજપુરુષોથી સમાનિત થવા અંગ્રેજી ભાષા બોલવા લાગ્યો હતો એ રીતે સૌ લોકોનું અંગ્રેજી ભાષા તરફ પ્રેરણા લક્ષ્ય હતું અને અંગ્રેજી ભાષા ન બોલનાર માણસ શિક્ષિતજ ગણાતો નહિ! અંગ્રેજી ભાષાની પ્રબળતાને લીધે માતૃભાષા તો ઢકાઈ જઈ હતી. જે અંગ્રેજી ભાષા બોલતો તેને માટે સાહિત્યનું ત્રિજ્ઞાન જીવન જીવવું હતું. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ જે વિષયો બોલવાની તેને ઇચ્છા થાય તે વિષયો અંગ્રેજી ભાષામાં મળી શકતા હોવાથી અંગ્રેજી બોલનાર વર્ગ તેના નિશામાં ચક્રચર રહેતો અને માતૃભાષાની કમાલ દશા ઉપર દુઃખી થવાને બદલે હાસ્ય કરતો. આવી સ્થિતિમાં પોતાની માતૃભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા તથા સ્વદેશહિતૈષિતાની મહત્તા દેખાડી અંગ્રેજીના અભિમાને અંધ બનેલા બંગાળીઓને વાસ્તવિક રસ્તે દોરવાને માટે બકિમચંદ્રએ કમર કસી.

બાળુએ છે કે બકિમચંદ્રનો જન્મ બાળુ બંગાળી ભાષાની સેવાને માટેજ થયો હતો. આખા જીવનપર્યંત તેમણે અલગ આગ્રહપૂર્વક બંગાળીભાષાની સેવા કરી. તેમની અસાધારણ શક્તિથી બંગાળીભાષાની અસાધારણ ઉન્નતિ થઈ એમનો એ મહામંત્ર હતો કે “માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને બીજી-ભાષાના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી.” આ મહામંત્રનો સતત જાપ જપી તેમણે બંગાળીભાષાના ભંડારમાં ગરત્તોનો વધારો કરવા પ્રેરણા શ્રમ કર્યો. એમના અસાધારણ ઉત્સાહ તથા અસાધારણ વિદ્વતાથી બંગાળી-માં બાળુ યુગજ ફેરવાઈ ગયો. બકિમચંદ્રમાં સ્વજાતિપ્રેમ અને સ્વદેશભક્તિ અપાર હતી. એ ગુણોને લીધેજ આજે લાખો સ્ત્રીપુરુષો તેમના પર શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ધરાવે છે. બકિમચંદ્ર કહેતા કે, “પુસ્તકો લખવાનો ઉદ્દેશ સ્વદેશવાંસીઓને

સફળોષ અને શુભ વિચારો આપવા એજ છે જે લખાણ દેશગંધુઓ સમજી શકે તેવું ન હોય અથવા જે લખાણથી દેશને કશો ઉપકાર થાય તેમ ન હોય તે લખવું નકામું છે ”

બકિમચંદ્રે અથલેખનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે સમયે બંગાળી ભાવાની દૃશ્ય તદ્દન કમાળ હતી, પરંતુ તેમના સતત પ્રયત્ન અને ઉત્સાહનું પરિણામ એ થયું કે ભારતવર્ષની તમામ ભાષાઓમાં બંગાળી ભાષા સર્વોત્કૃષ્ટ પદ પામી ! બકિમચંદ્રની ભાષા સરળ, રસપૂર્ણ અને મર્મને સ્પર્શ કરનારી હતી તેઓ પોતાના લેખમાં નવીનતા, સ્વાધીનતા અને સ્વદેશપ્રેમ છલોછલ બરી દેતા બકિમચંદ્ર સૌંદર્યના પણ ઉપાસક હતા. પોતાના અંથોમાં ભાષાસૌંદર્ય તથા ભાવસૌંદર્ય બરવા ઉપરાંત તેઓ પોતાનાં પાત્રોનાં હૃદયોનું સૌંદર્ય પણ બહુ ઉત્તમતાથી અંકિત કરતા.

૪૦ સં ૧૮૬૪ માં તેમની ‘ દુર્ગેશનંદિની ’ નામની નવલકથા પ્રકટ થઈ. માત્ર એ એક જ પુસ્તકથી તેમની યોગ્યતા અને વિચારશીલતાનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકે છે. એ નવલકથાની અગાઉ ભારતવર્ષની તે સમયની પ્રચલિત ભાષાઓમાં એવી સરસ નવલકથા એક પણ લખાઈ નહોતી. જો કે તે વખતે એ પુસ્તકનો એટલો બધો આદર થયો નહોતો; પણ તેનું કારણ તે સમયના સમાજની અયોગ્યતાજ હતું આજે પણ એવી નવલકથાઓ ગણી માડી જ મળી આવશે કે જે દુર્ગેશનંદિનીના જેટલી લોકપ્રિયતા પામી હોય !

સાહિત્ય-ક્ષેત્રના અતુર માણી થવાનું સુહાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું છે અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્ય-સરોવરના કમળોની મધુર સુગંધીથી અસ્ત બનવા લાગ્યું છે, તેને તો સાહિત્ય સિવાયના સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે. આ નિયમ પ્રમાણે બકિમચંદ્ર પણ સરકારી નોકરીથી સદૈવ ઉદાસ રહ્યા કરતા તેઓ વાર-વાર કહેતા કે, “ સુખપૂર્વક નિર્વાહ ચાલે એટલી સગવડ થતાં જ હું નોકરી છોડી દઉંશ. ” છેલ્લે તેમને પોતાની દીર્ઘકાળની મનોવાંછના પૂર્ણ કરવાનો યોગ મળ્યો. સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લઈ તેમણે પોતાનો ઇચ્છિત વિષય હાથમાં લીધો.

૪૦ સં ૧૮૭૨ માં બંગાળીઓનું જીવનસર્વસ્વ ‘ બંગદર્શન ’ બકિમચંદ્ર તરફથી પ્રકટ થતાં જ બંગાળીઓની મોહનિદ્રાનો ભંગ થયો હતો અંગ્રેજી ભાષા બાળ્યનાર જે જે બંગાળીઓને માતૃભાષામાં ચિત્તને વિનોદ આપે એવી સામગ્રી મળતી નહોતી, તેમજ જેઓ માતૃભાષાની ઉપેક્ષા કરતા હતા, તે બધા ‘ બંગદર્શન ’ નું સરસ મનમોહક સ્વરૂપ જોઈ દગ થઈ ગયા, અને પોતાના મિત્રાભિમાન-પર તેમને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો ‘ બંગદર્શન ’ માં આવતા દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વાર્તા વગેરે વિવિધ પ્રકારના વિષયો વાંચીને જ રસ્તો ભૂલેલા અનેક લોકો માતૃભાષામાં અથસામગ્રી વધારવા-માતૃભાષાની સેવા કરવા તત્પર થયા હતા.

બકિમે પોતાની નવલકથાઓની શુચ્છી ઐતિહાસિક જનાવોપર કરેલી હોવા છતાં તેમાં સ્વતંત્ર કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય છે તેમનામાં કલ્પનાશક્તિ પ્રબલ હોવાથીજ નવલકથાનાં પાત્રોનાં વિવિધ ચિત્રો ચીતરવામાં તેઓ સફળ થયા છે ઉત્તમ નવલકથાકાર પોતાની કલ્પનાશક્તિના બળે સત્યનું મહત્ત્વનું સરસ રીતે દર્શાવી શકે છે, અને તેવુંજ બકિમચદ્રની નવલકથાઓ વાંચતાં આપણે આભેદુષ્ણ અનુભવીએ છીએ. કોઈ અતુર ચિત્રકાર જેમ પોતાની કુશળતાને લીધે નિર્જીવ ચિત્રને આભેદુષ્ણ સજીવ જેવું દર્શાવે છે, તેમ ઉત્તમ નવલકથાકાર પણ જનસ્વભાવનું ખરેખરું ચિત્ર પાડી ઉત્તમ શિક્ષકની મરજ સારે છે ઉત્તમ નવલકથાકારનું દરેક માનવચરિત્ર સ્વાભાવિકતાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે પવિત્રતા તરફ દોરનારું હોય છે જે વાર્તાલેખક આ ઉદ્દેશ જૂલી જાય છે તે સમાજનો શિક્ષક બની શકે નથી. માણસોનો મોટો ભાગ વાર્તા અને નવલકથાના વાચન તરફ પ્રીતિવાળો હોવાથી વાર્તા અને નવલકથાના લેખકે હમેશાં એટલું સ્મરણુમા રાખવું જોઈએ કે “આપણે દષ્ટાંતદ્વારા શુભ કાર્યોનો ઉત્કર્ષ પ્રદર્શિત કરવો છે” બસ, આટલું સ્મરણુમા રાખી તે વાર્તાલેખનનું પવિત્ર કાર્ય ઉત્તમતાથી કરશે તો તેનો શ્રમ સફળ થશે. કદિ જૂલેયૂકે પણ બકિમચદ્રે પોતાની નવલકથાઓનું ઉચ્ચ લક્ષ્યસ્થાન વિસ્મૃત કરેલું નથી, અને તેથીજ તેમનો લેખકતરિક્કેનો શ્રમ સફળ થઈ તેઓ હાલ બંગાળમાં ‘સાહિત્યસમ્રાટ’ ને નામે અમર થયા છે.

તેમનું હૃદય સહૃદયતા, સત્યવાદિતા, તેજસ્વિતા અને નિર્ભયતાથી ભરપૂર હતું. આથીજ તેમનો ઉપદેશ અસરકારક અને મર્મસ્પર્શી થઈ રહેતો.

બકિમચદ્રને હિંદુધર્મ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ધાર્મિક કાર્યોમાં તે બહુજ ઉત્સાહ દર્શાવતા. ભગવાન કૃષ્ણચદ્રના તે મહાન ભક્ત હતા અને તેમને તે પોતાના ઇષ્ટદેવ માનતા. ગોપીઓની પ્રેમવાર્તાને તે માત્ર કવિકલ્પના માનતા છેલ્લી અવસ્થામાં તેમનો ધર્મભાવ બહુજ વધ્યો હતો, અને મોટે ભાગે ધાર્મિક ગ્રંથોના પઠનપાઠનમાંજ સમય ગાળતા.

તેમનું હૃદય અત્યંત ક્ષમણ અને સરળ હતું તે હમેશાં પ્રસન્ન મુખે રહેતા. સરળતા, સહૃદયતા અને હૃદયની પવિત્રતાને લીધે તે સૌને પ્રિય લાગતા. તેમના પાસે અનેક દીન અને દુઃખી માણસો આવી પોતાની રામકહાણી માંડ બતાવતાં. બકિમચદ્ર ખ્યાનપૂર્વક તે સાંભળતા, કંઈ મદમદ બનતા અને પછી તેનું દુઃખ દૂર કરવા આશ્વાસનથી તેમજ ધનાદિથી ચલ્લ કરતા. તેમણે અનેક ઉત્સાહભંગ થએલા નવયુવકોને રસ્તો દર્શાવ્યો છે, તથા અનેક નિરાશિનોને આશ્રય આપેલો છે.

બંગાળી લોકો આધુનિક સાહિત્યની બંગાળી ભાષાના જન્મદાતા બકિમ બાલુને ગણીને તેમના તરફ બહુજ માન રાખે છે. બંગાળી ભાષા બકિમના પહેલાંથી લખાય

છે, પણ તેને સુદર રૂપ આપનાર, તેને સ્વચ્છ કરીને તેમાં ઉચ્ચ સાહિત્ય લખી તેને શોધપ્રિય બનાવનાર તો મહાત્મા બકિમચ દ્રવ્ય છે; જેથી બંગાળી લોકો બંગાળી સાહિત્યમાં બકિમને સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે બકિમના હાથમાં પડીને બંગાળી ભાષાએ નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું છે. જે સુદર ભાષામાં હાલ બંગાળીઓ પોતાનું સાહિત્ય વધારી રહ્યા છે, અને બંગાળી લેખકો જેમનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તે ભાષા બકિમેજ રચેલી છે આ વિષે જમપ્રસિદ્ધ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર 'સાધના' પત્રમાં લખે છે કે —

“અમારી બંગાળી ભાષા માત્ર એકતારાની ચેટે એક તારથી બંધાયેલી હતી. ફક્ત સહજ ‘સૂર’માં ધર્મસંકીર્તન કરવાના ઉપયોગમાજ તે આવતી બકિમે પોતાના હાથે તેમાં એક એક તાર ચઢાવીને આજ તેને વીણાનું રૂપ આપી દીધું તેથી પહેલાં જેમાથી માત્ર સ્થાનિક ગ્રામ્ય સૂરજ વાગતો હતો, તેમાંથી આજ વિશ્વસભામાં સભળાવવાયોગ્ય ધ્રુવદની કલાવતી રાગિણી ગાઈ શકાય છે. x x x માતૃભાષાનું વખતવ ટાળીને જેમણે તેને એવી ગૌરવશાળી બનાવી છે, તેમણે બંગાળીઓ ઉપર ફેટલો મહાન અને ચિરસ્થાયી ઉપકાર કર્યો છે, એ વાત પણ જો કોઈને સમજાવવાની જરૂર હોય તો તેનાથી વધારે દુર્ભાગ્ય બીજું હોઈ શકે નહિ.”

બકિમ બાણુના લગભગ બધા બંગાળી ગ્રંથોના અનુવાદ ગુજરાતી, હિન્દી તેમજ મરાઠીમાં ચર્ચ ચુક્યા છે, અને તેથી તે તે ભાષાનો વાચકવર્ગ બકિમ બાણુના પ્રમાદ પાંડિત્ય, મહીર સંશોધન શક્તિ, અપ્રતિમ કલ્પના અને લેખનપદ્ધતિથી પરિચિત થયેલો છે એટલે વિશેષરૂપે બતાવવાની જરૂર નથી કે સાહિત્યસમ્રાટ બકિમ બાણુનું સ્થાન સમગ્ર ભારતમાં પણ કેટલું ઉચ્ચ છે.

બકિમ બાણુના સમકાલીન, સહયોગી, ઉત્તમ લેખકોમાં મેઘનાદવલ્લભ કાવ્યના રચનાર બાણુ મધુસૂદન દત્ત, નીલદર્પણ નાટકના લેખક સુકવિ બાણુ દીનબંધુ મિત્ર, પ્લાસીનું યુદ્ધ, પ્રભાસ, રેવતક, કુસ્ત્રેત્ર, બુદ્ધ વગેરે ગ્રંથરત્નોના લેખક પ્રતિભાશાળી કવિ બાણુ નવીનચંદ્ર સેન; શ્રેષ્ઠ લેખક બાણુ હેમચંદ્ર બેનરજી, શ્રેષ્ઠ સમાલોચક ચંદ્રનાથ વસુ અને અક્ષયકુમાર દત્ત, એ મુખ્ય હતા. એ વિદ્વાનોએ પણ પોતાની માતૃ-ભાષાને જે શ્રેષ્ઠ ગ્રંથરત્નો ભેટ કર્યા છે તે પણ બંગાળી સાહિત્યની અમૂલ્ય અને ચિરસ્થાયી સપત્તિ છે.

બકિમ બાણુ પછી તેમનું સ્થાન તો નજ પૂરાયું પણ બાણુ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને દ્વિજેન્દ્રલાલ રાયે તેમની બધી ખરી ખોટ પૂરી પાડી છે.

બકિમચંદ્રનો કથો ગ્રંથ ક્યારે પ્રગટ થયો તેનું નીચે એક સૂચીપત્ર આપવામાં આવે છે, જેથી વાચકોને તેમના ગ્રંથોની ગ્રંથમાવૃત્તિનો વખત અને બકિમના જીવનપર્વ તો તેની કેટલી આવૃત્તિ નીકળી હતી તેની સખ્યા માલૂમ પડશે.

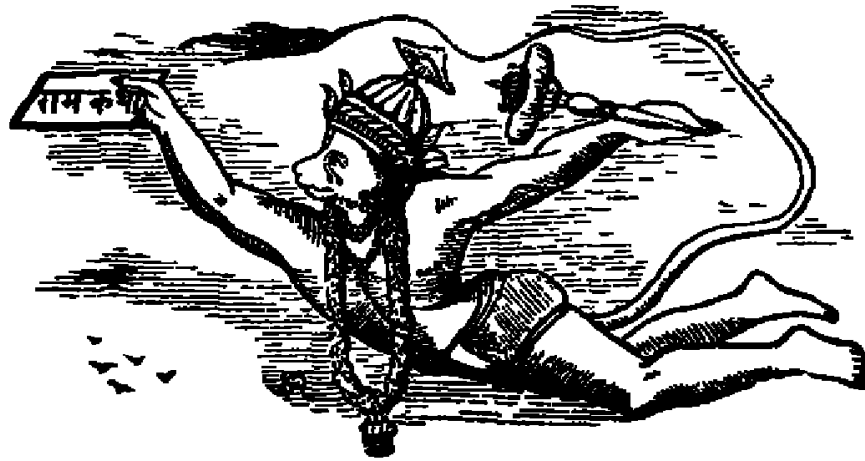
નામ	ક્રમ સં	આવૃત્તિ
૧ કુર્જેશનન્દની	૧૮૬૫	૧૧
૨ કપાલ કુડલા	૧૮૬૭	૭
૩ મૃણાલિની	૧૮૬૯	૭
૪ વિપવૃક્ષ	૧૮૭૩	૭
૫ ઈંદિરા	૧૮૭૩	૫
૬ લોકરહસ્ય	૧૮૭૪	૧
૭ યુગલગુરીય	૧૮૭૪	૫
૮ વિદ્યાન રહસ્ય	૧૮૭૫	૧
૯ રાધારાણી	૧૮૭૫	૪
૧૦ ચંદ્રશેખર	૧૮૭૫	૨
૧૧ કમલાકાંતનું દ્વિતર	૧૮૭૬	૨
૧૨ વિવિધ સમાલોચના	૧૮૭૬	૧
૧૩ રમની	૧૮૭૭	૨
૧૪ હિપકથા	૧૮૭૭	૨
૧૫ કવિતા પુસ્તક	૧૮૭૮	૨
૧૬ કૃષ્ણકાંતનું વીલ	૧૮૭૮	૪
૧૭ પ્રબંધ પુસ્તક	૧૮૭૯	૧
૧૮ રાજસિંહ	૧૮૮૨	૪
૧૯ આનંદમઠ	૧૮૮૨	૫
૨૦ દેવી ચોધરાણી	૧૮૮૪	૫
૨૧ મોચીરામ ગૌડનું જીવનચરિત્ર	૧૮૮૪	૧
૨૨ કૃષ્ણચરિત્ર	૧૮૮૬	૨
૨૩ સીતારામ	૧૮૮૭	૨
૨૪ વિવિધ પ્રબંધ	૧૮૮૭	૨
૨૫ ધર્મતત્ત્વ	૧૮૮૮	૧
૨૬ બગાળી સિલેક્શન્સ.	૧૮૯૨	૧
૨૭ સ જીવની સુધા.	૧૮૯૩	૧

બકિમચંદ્ર ધાર્મિક ગ્રંથ “કૃષ્ણચરિત્ર” તેમની અક્ષય કીર્તિરૂપ છે. આ ગ્રંથ વાંચતાં વાંચતાં સેકડો વાર એવો વિચાર આવે છે કે જેણે ઝેણુમિસાના વિલાસ-મંદિરનું ચિત્ર દોર્યું છે; અને કમલમણિના ગાથની સાદી શ્રીચંદ્રના મોં ઉપર લગાવી દીધી છે, તેમણે મહાભારત, પુરાણ આદિનું મંથન કરીને કેવી રીતે આવો ગંભીર સંશોધનપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો હશે ?

“ધર્મતર” પુસ્તક બકિમચંદ્રનો બીજો કીર્તિસ્થંભ છે, અને ત્રીજો ભગવદ્ગીતાની ટીકા, પણ આ ટીકા તેઓ સંપૂર્ણ ન કરી શક્યા અને અમે આપણું દુર્ભાગ્ય માનીએ છીએ. ચોથા અધ્યાય સુધી લખી શક્યા હતા. સંપૂર્ણ થઈ હોત તો આજ તે પણ બકિમના સર્વોત્તમ કીર્તિસ્થંભરૂપ ગણાત.

આ રીતે માતૃભાષા તથા માતૃભૂમિની સેવા કરતાં કરતા ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં ૫૬ વર્ષની ઉંમરે બામુ સાહિત્ય-સેવકોના સમ્રાટ બકિમચંદ્ર ચંદ્રોપાધ્યાયે પોતાની આનવલીલા સમાપ્ત કરી હતી.

મહારાજ વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યવૈભવ અત્યારે બૂસાઇ ગયો છે તો પણ હજી જેમ કાલિદાસનાં ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’ ‘રઘુવંશ’ ઇત્યાદિ પુસ્તકો અમર છે, અને તે નિત્ય નવા નવા ભાવોથી વાચકોના મન રંજન કરે છે, તેમ પ્રમાણે વિદેહ થએલા મહાશય બકિમચંદ્રનાં ગ્રંથો અને લેખો પણ ચિરકાલ રહેશે, અને વાચકોના મનને આનંદ આપી ઉન્નતિના માર્ગે પ્રેરશે.

બંકિમનિવંધમાલા

ગૌરદાસ બાવાની ભિક્ષાજીવી

૧-રામવલ્લભ બાપુનું ભિક્ષાદાન

હું બાવાજીનો ચેલો છું, તેમની ઝોળાનો વર્તમાન સમયે અધિકારી છું બાવાજીનો વૈકુઠવાસ થઇ ગયો છે. તેમણે ભિક્ષામાં વણા રતો પ્રાપ્ત કર્યો છે, પરંતુ મારા વિના બીજો કોઇ તેનો વારસ ન હોવાથી તેઓ તે મને આપી ગયા છે, ને હું પણ એ રતોની ખેરાત કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. આજે તમને એનો નમુનો આપું છું.

એક વાર બાવાજી સાથે હું રામવલ્લભ બાપુને ઘેર ભિક્ષા માગવા ગયો. અમે બંને ગુરુશિષ્ય “ રાધેગોવિંદ ” બોલી બારણે ઉભા રામવલ્લભ બાપુએ મમ્મંત્ર કહ્યું “ બાવાજી ! હરિનામ રટો ”

હું મારા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ બાપુને હરિનામ શું આટલું બધું વહાલું છે ? પણ અહીંયા બાવાજી તો હરિપ્રેમમાં મદ્મદ્ બની એકતારો વગાડી ગાવા લાગ્યા

દર્શન દોની દયાળ ! અમેને દર્શન દોની દયાળ !

કરુણાસાગર ! ક્યાં સતામા ? ભક્તતણા પ્રતિપાળ ! અમેને ૧

બાવાજીનું ગીન આટલું મવાયુ એટલામાં તો બાપુએ બાંમમાં બાવાજીને પૂછ્યું “ બાવાજી ! તમારો હરિ ક્યા છે ? ” મેં કાર્યું કે પ્રહલાદની પેઠે ઉત્તર આપું કે “ આ સ્તંભમાં ” છે ને ક્યાંથી નીકળી હે પ્રભુ ! આ બીજા હિરણ્યકશિપુનું પેટ ફાડી નાખો. નૃસિંહ ભગવાનના હાથથી આ નરવાનરનો વિનાશ થયો જોઇ મારી આંખો ટાંઢી થશે; પરંતુ હું પ્રહલાદ નહોતો તેથી શૂંપ રહ્યો. બાવાજીએ નમ્રભાવે ઉત્તર આપ્યો. “ હરિ ક્યા છે તે હું શું જાણું ? જો જાણતો હોત તો તમારી પાસે જ આવત ? તેની પાસે ન જાત ? ”

બાબુ —તો શુ તેને રહેવાને કોઇ સ્થાનજ નથી ? હરિને રહેવાને ક્યાંય ધર-
બારજ નથી ?

બાવાજી —હોય કેમ નહિ ? એ વૈકુઠમાં રહે છે

બાબુ —વૈકુઠ અહીંથી કેટલુ છેડુ હશે બાવાજી ?

બાવાજી —તમારાથી તો વણુ દૂર

બાબુ —તો પાસે કોની ?

બાવાજી —જેની કુઠા નથી તેની

બાબુ —કુઠા શુ ?

બાવાજી —એટલુ પણ સમજ્યા નહિ ? કાલેજના સાહેબોએ રૂપીઆ ફેકટમાંજ
લીધા ? એ જો મને આપ્યા હોત તો ઘણો ઉપકાર થાત હુ હરિનામ શીખવત.
બાબુજી । હવે કોશ* ખસેડી તપાસો.

બાબુ —મારા ધરમાં કોશજ નથી એક આદમી માગી મચો છે

બાવાજી —મારે ત્યાં કોશ છે એટલુ સ્વીકારવામા પણ તમે આવા કુઠિત કેમ
થાઓ છો ?

બાબુ —અહો ! એ કુઠા ? કુઠા-કુઠિત જ્યાં કોઇ કુઠિત ન થાય તે વૈકુઠ x
શુ એવી જગો પણ ક્યાંય છે ?

બાવાજી —મહાર નહિ પણ અદર છે.

બાબુ — અદર ? શેની અદર ?

બાવાજી —મનની અદર જ્યારે તમારૂં મન જગતમાં કોઇ રીતે કુઠિત ન થાય,
જ્યારે ચિત્ત વશીભૂત થાય, ઇરિયો સયમિત થાય, ઇશ્વરમાં ભક્તિ, મનુષ્યોપ્રતિ પ્રીતિ
અને હૃદયમા શાંતિ સ્થિત થાય, સર્વત્ર વૈરાગ્ય અને સર્વત્ર સમાન સુખનો અનુભવ
આય ત્યારે તમે પૃથ્વીમાં રહો કે ન રહો, સસારમાં રહો કે ન રહો પણ સમજજો
કે વૈકુઠમા પહોચી ગયા

બાબુ —તો શુ વૈકુઠ કોઇ શહેર નથી અને તે માત્ર મનની અવસ્થાજ છે, ને
વિષ્ણુ ત્યાં રહે છે એમ સમજવુ ?

બાવાજી —હા કુદારહિત નિર્વિકાર ચિત્તમાજ તે રહે છે વિરક્તનુ હૃદય એને
રહેવાનુ સ્થાન છે ને તેથીજ તે વૈકુઠનાથ છે

બાબુ —પણ આ શુ ? એ તો શરીરધારી છે, ને જે શરીરધારી છે તેને રહેવાને

* કોશ-આત્મા અવિદ્યાના પાંચ કોશોથી વીટાએલો છે, એ વેદાંતસિદ્ધાંતનું
અહીં સૂચન છે એના નામ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય.

x મને સમજાયુ નહિ કે બાવાજીની બાકરણુમા કેટલી ગતિ હતી ? વૈકુઠ પણ
વિષ્ણુનુ એક નામ છે પડિતો વૈકુઠ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે કે વિષિષ્ણુ કુળના
માયા ચરણ સ વૈકુળ્ઠ । એટલે કે જેની માયા વિવિધ પ્રકારની છે તે વૈકુળ્ઠ.

મટે તો કાંઈ રથ'ન હોવુંજ નોંધએ ને ?

બાવાજી — મલા, કહો એનું શરીર કેવા પ્રકારનું છે ?

બાણુ. — તમે લોકો એને ચતુર્ભુજ કહો છો.

બાવાજી — વાર ! એને ચતુર્ભુજ કહ્યા છે પણ વિચાર કરો કે એની ચારે ભુજાઓમાં કયી કયી વસ્તુઓ છે ?

બાણુ — શખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ.

બાવાજી — એકે એકે સમજો. પહેલાં પદ્મને લ્યો, પણ પહેલાં એ ભુજાએ કે ઈશ્વર શું કરે છે ?

બાણુ — શું કરે છે ?

બાવાજી — ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલય સૃષ્ટિના સળધે બે મત છે. એક મત એ કે આરભમા જગતનું ઉપાદાન* કાંઈ પણ નહોતું. ઈશ્વરે પહેલાં ઉપાદાન (પચતત્ત્વ) ઉત્પન્ન કરીને પછી ફરી એનાથી સૃષ્ટિરચના કરી છે વળી બીજો મત એવો છે કે ઉપાદાન નિત્ય છે, ઈશ્વર કલ્પે કલ્પે એમાંથી નામરૂપની રચના કરે છે. એ બીજા પ્રકારની સૃષ્ટિની શક્તિ જગતનું કેદ છે સાંભળ્યું છે કે સાહેબ લોકોને પણ એ પ્રકારનો એક મત છે સૃષ્ટિનું મૂળરૂપ એ જગતકેદ, તેજ હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોમાં નારાયણનું નાભિપદ્મ નામે કહેલું છે. આથી વિખ્યુના હાથનું પદ્મ સૃષ્ટિક્રિયાનું સૂચક છે.

બાણુ — ઠીક, બીજી ત્રણ વસ્તુઓ ?

બાવાજી — ‘ગદા’ એ પ્રલયક્રિયાની નિશાની છે શખ અને ચક્ર બંને સ્થિતિક્રિયાની નિશાની છે જગતની સ્થિતિ દેશ અને કાળરૂપે છે. દેશરૂપે આકાશ છે. આકાશ શબ્દવાહી ને શબ્દમય છે આથી શબ્દમય શખ આકાશની પ્રતિમારૂપે વિખ્યુના હાથમાં સ્થાપિત કરેલ છે

બાણુ — અને ચક્ર ?

બાવાજી — ચક્ર એ કાલચક્ર છે. કલ્પો, યુગો ને મન્વન્તરો એવાં નામોએ કાલ પરિવર્તન કર્યા કરે છે. એ કારણથી કાલને ચક્રરૂપે ઈશ્વરના હાથમાં સ્થાન આપેલું છે જગદીશ્વરે પોતાની ભુજાઓમાં આકાશ, કાલ, શક્તિ અને સૃષ્ટિને ધારણ કરેલ છે હવે સમજશો કે તમે ધારો છો તેવું વિખ્યુનું શરીર નથી. વિખ્યુ વૈકુંઠના ઈશ્વર છે એનું તાત્પર્ય એ કે કુદારહિત નિર્ભય વિરક્ત પુરુષ પોતાના હૃદયમાં વારંવાર ઈશ્વરનું સરખવનાર, પાલન કરનાર ને સહાર કરનારરૂપે ધ્યાન કરે છે.

બાણુ. — જો એટલું કહેવું બસ હોય તો એ તો સૌ સ્વીકારે છે, આવી રૂપરચનાની શી જરૂર હતી ?

બાવાજી — સૌ સ્વીકારે છે કે કલકતા અંગ્રેજોનું છે તો પછી આ કિશોર ઉપર

*ઉપાદાન એટલે કે જેનાવડે જૂદા જૂદા નામરૂપવાળા પદાર્થો બનાવી શકાય તે મૂળ વસ્તુ, જેમ કે ‘માટી’ એ લડો, માગર ૪૦ પાત્રોનું ઉપાદાન છે.

મેટો ચાલ્યો ઉભો કરી વાવટો ચડાવવાની શી જરૂર હતી ? દુનિયાનાં બધા કામોમાં આવા પ્રકારની કલ્પના દેખાય છે તો પછી મારા જેવા મુર્ખની ભક્તિના માર્ગમાં આવીને કાંટા વેરવાની કિયા કાં કરો બાધ !

બાબુ — ઠીક તમે કહો છો એવા શરીરધારી વિષ્ણુ ન હોય તો શ્યામ વર્ણ કાનો છે ? જેને શરીરજ નથી તેને પછી રંગ કેવો ?

બાવાજી — આકાશનો પણ શ્યામ વર્ણ છે, પરંતુ શું આકાશને શરીર છે ? ઠીક તમારું અગ્રેજ શાસ્ત્ર શું કહે છે ? જગત્ અધકારમય છે કે પ્રકાશમય ?

બાબુ — જગત્ અધકારમય છે.

બાવાજી — તેથી વિશ્વરૂપ વિષ્ણુનો રંગ શ્યામ છે

બાબુ — પરંતુ જગતમાં વારે વારે સૂર્યોદય તો થાય છે — પ્રકાશ પણ છે

બાવાજી — વિષ્ણુના હૃદયમાં કૌસ્તુભમણિ છે, એ કૌસ્તુભ-સૂર્ય છે અને વન માળા મહા નક્ષત્રોને સ્થાને છે

બાબુ — તો શું આ જગત્જ વિષ્ણુ છે ?

બાવાજી — નહિ, જે જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે તેજ વિષ્ણુ છે જગત્ શરીર છે અને એ એનો આત્મા છે.

બાબુ — પરમેશ્વર અશરીરી છે તો તેને વળી બે સ્ત્રીઓ શું ? વિષ્ણુને લક્ષ્મી અને સરસ્વતી સ્ત્રીઓ કહી છે તે શું ?

બાવાજી — કાશ ખુલ્લો કરી જુઓ લક્ષ્મીનો અર્થ શોભા કે સૌંદર્ય છે શ્રી, રમા, ઇત્યાદિ લક્ષ્મીનાં બિન્ન બિન્ન નામોનો પણ એજ અર્થ છે સરસ્વતીનો અર્થ જ્ઞાન છે. વિષ્ણુ સત્ છે, સરસ્વતી ચિત્ છે ને લક્ષ્મી આનન્દ છે, આથી રે મૂઢો ! સત્ચિદાનન્દ પરબ્રહ્મને પ્રણામ કરો.

સત્યાનાથ ! રામવલ્લભ બાબુના ઘરમાં ઉભીને રે મૂઢ ! એવું સંબોધન કરવું ? બાબુના મિળજનુ ચર્મામીટર ૧૦૫ ડીગ્રીએ પહોંચ્યું હાંક મારી તે બોલ્યા — “મારો બદબતને.”

હું બાવાજીની ઝોળા પકડી તેને ઘર બહાર તાણી લાવ્યો, ને બહાર આવી મેં બાવાજીને કહ્યું “બાવાજી ! આજ ભિક્ષામાં શું મળ્યું ?”

બાવાજી — જન્ ધાતુની આગળ બદ ઉપસર્ગ મૂકા; અને પાછળ ક્તિ પ્રત્યય લગાડો તેથી જે રૂપન અને તે ભિક્ષામાં મળ્યું એ ભિક્ષાદાનને ઝોળામાં નાખી દો.

૨-રાધાકૃષ્ણ

હું એક જૂનું ગીત મારા મનમાં ગજગજતો હતો કે —

મજ તણ નવ જાઓ નાથ !

એ દુક પૂરી થઇ એટલામાં તો એ સાંભળતાં બાહ ! કહી બાવાજી રાવા બાબા આથી મારાથી રહી શકાયુ નહિ ને હું હસી પડ્યો. બાવાજી ઉભા થઇ બધ બોલ્યા.—હસે છે કેમ બેટા !

હુ —તમે જરા જરામાં રોધ પડે છે તેથી મારાથી હસી પડાયુ

બાવાજી —તું જેને જરા જેટલી વાત જાણે છે તેમાં કંઈ પણ સમજે છે, કે પોપટની માફક ખાલી બોલીજ રહ્યો છે ?

હુ :—સમજુ કેમ નહિ ? રાધાકૃષ્ણને કહે છે કે “ હે સ્વામી ! તમે વ્રજ છોડીને જાઓ નહિ ”

બાવાજી :—વ્રજ એટલે શું ? કહે જોઇએ.

હુ :—કૃષ્ણ જ્યાં ગયો ત્યાં રાવે છે અને ગોપીઓની વચ્ચે બસી બજાવે છે તે વ્રજ.

બાવાજી.—શો અધ પાત ! વ્રજ ધાતુનો અર્થ શો ?

હુ :—વ્રજ ધાતુ ? આઠ ધાતુ તો મને આવડે છે પણ વળી વ્રજ ધાતુ કેવો ?

બાવાજી.—વ્રજ ગમને અર્થાત્ વ્રજ એટલે ગમન કરવું—જવું.

હુ.—જે જાય છે તે વ્રજ ? ગાય જાય છે, વાછડુ જાય છે, તમે જાઓ છો, ને હુ પણ જાઉં છું, એ બધાં વ્રજ ?

બાવાજી —હા. બધાં વ્રજ છે. તું જાણે છે કે જગત્ કોને કહે છે ?

હુ.—આ વિશ્વબ્રહ્માંડ જગત્ છે.

બાવાજી.—જગત્ શબ્દ કયા ધાતુથી બન્યો છે ?

હુ —તમે ધાતુને છોડીને જે પૂછશો તે કહી શકીશ. ધાતુની વાત સાંભળતાંજ મને એક જાતનો ભય લાગે છે.

બાવાજી —ગમ ધાતુથી જગત્ શબ્દ બન્યો છે. જે જાય છે તે જગત્ છે, અને વિશ્વબ્રહ્માંડ નાશવત્ છે એટલે તે પણ જગત્ છે. વ્રજ શબ્દ અને જગત્ શબ્દ એકજ અર્થ સૂચવે છે.

હુ —તો શું વ્રજ એ કોઇ જગ્યા નથી ? હુ કહું છું કે વૃંદાવનજ વ્રજ છે.

બાવાજી —વૃંદાવન નામનું જે એક ગામ છે તે તો વૈષ્ણવોએ બનાવી દીધું છે.

હુ —તો પુરાણમાં વૃંદાવન કોને કહે છે ?

બાવાજી :—“ વૃંદા યત્ર તપસ્તેપે તત્ર વૃંદાવનં સ્મૃતમ્ ” વૃંદા જ્યાં તપ કરતી હતી (અથવા કરે છે કહેવું વધારે ઠીક પડશે) તેજ વૃંદાવન છે.

હુ.—વૃંદા કોણ ?

બાવાજી —રાધા ષોડશનામ્નાં ચ વૃંદાનામ શ્રુતૌ શ્રુતમ્ । તસ્યાઃ ક્રીડા-વનં રમ્યં તેન વૃંદાવનં સ્મૃતમ્ । તાત્પર્ય રાધાજ વૃંદા છે.

હુ—રાધા કોણ ?

બાવાજી —રાધા ધાતુ—

કુ:—ધાતુની વાત ઊડો બાવાજી

બાવાજી:—રાધા ધાતુ સાચને પ્રાપ્તો તોણે પૂજાર્યાં વા । એટલે જે ઈશ્વરની સાધના કરે છે, તેને મેળવે છે ને પૂજા તથા આરાધના કરે છે તે રાધા છે ઈશ્વર-ભક્તમાત્ર રાધા છે તમી બધા ઈશ્વરના સાચા ભક્ત થશે ત્યારે રાધા થઈ શકશે

કુ —તો શું એ કોઈ ગોપિની નથી ?

બાવાજી:—ગોપિની શબ્દજ નથી ગોપી શબ્દ છે તું જાણે છે ગોપી કાને કહેલ છે ?

કુ —ગોપની સ્ત્રી હોય તે ગોપી.

બાવાજી:—ગો શબ્દનો અર્થ પૃથ્વી છે જે ધર્માત્મા છે તેજ પૃથ્વીનો રક્ષક છે, ને તેજ ગોપ છે સ્ત્રીલિંગે તે ગોપી છે.

કુ:—તો ગોલોક શું ?

બાવાજી —આ પૃથ્વીજ ગોલોક-ભૂલોક-છે

કુ —તમે બધું ઉલટાવી નાખ્યું હીક, એ બધું રૂપક છે તો નહ એટલે શું ?

બાવાજી —નન્દ ધાતુ હર્ષ અથવા આનન્દના અર્થમાં છે આપણે ઉપસર્ગ વિના વાત નથી કરતા એટલે આનન્દજ નન્દ છે

કુ —ભગવાન શું આનન્દમાં જન્મે છે કે એને નન્દનન્દન કહે છે ?

બાવાજી:—કૃષ્ણને કોઈ નન્દના પુત્ર માનવું નથી. એ વસુદેવના પુત્ર છે નન્દને ઘેર તો એ થોડા દિવસ માટેજ જન્મ રહ્યા હતા

કુ —એ વાતનો અર્થ શો ?

બાવાજી —પરમાનન્દ ધામજ ઈશ્વરતુ નિવાસસ્થળ છે, અર્થાત્ એ આનન્દમાંજ વિદ્યમાન છે

કુ —તો હવે યશોદા ક્યાં જશે ? એમણે કૃષ્ણને પાળ્યા પોષ્યા હતા એવું તાત્પર્ય શું ?

બાવાજી —ઈશ્વરનો યજ્ઞ એટલે મહિમાને જે કીર્તનદ્વારા પોતાના હૃદયમાં સ્થાપે અથવા વધારે તે યશોદા

કુ.—મધાજ રૂપક છે ? શું કૃષ્ણ પણ રૂપક છે ?

બાવાજી —મારું દઢ માનવું છે કે પરમેશ્વરે પૃથ્વીપર શરીરીરૂપે અવતાર લઈને જગત્માં ધર્મ સ્થાપન કર્યો હતો ને તેજ એમણે પોતે ગીતામાં કહ્યું છે કે ‘ધર્મ-સંસ્થાપનાર્યાય સંમવામિ યુગે યુગે ।’ એ રૂપક નથી. પુરાણ લખનારાએ એને મધ્યમાં સ્થાપીને આ ધર્મસંબધી રૂપક રચ્યાં છે વળી કૃષ્ણ નામમાં બીજો પણ એક અર્થ છે, તેથી એ રૂપકની રચનામાં એક સરળતા થઈ છે. કૃષ્ ધાતુ કર્પણ અથવા આકર્ષણના અર્થમાં છે જે મનુષ્યના ચિત્તને પોતાની બાણી એવે તેજ કૃષ્ણ છે.

કુ —બાવાજી ! એ તો કઠિનતાવાળી કલ્પના છે

બાવાજી—એમ તો છે. કૃષ્ણ પોતે રૂપક નથી, તેથી કઠિન કલ્પના કરીને આમ અર્થ કાઢવો પડે છે. કૃષ્ણ પોતે શરીરધારી થયા છે અને અનેક મનુષ્યોની સાથે કાર્યપ્રદેશમાં વિદ્યમાન હતા, તથાપિ એ અશ્વરીરી જગદીશ્વર છે. તેમને પ્રણામ કરો.

હુ —પરંતુ રૂપકનું શું થશે? શું રાધાકૃષ્ણની ઉપાસના કરવી જોઈએ?

બાવાજી—ઈશ્વરની સાથે તેના ભક્તોની ઉપાસના કરવી પણ યોગ્ય છે, કેમકે ભક્ત તન્મય થાય છે, એટલે તે પણ ઈશ્વરનો અક્ષય અંશ જાય છે. જગત્ ઈશ્વરનું ભક્ત છે, વળી જગત્ ઈશ્વરમય છે એટલે ઈશ્વરની સાથે જગત્ની પણ ઉપાસના કરવી જોઈએ બોલો “શ્રીરાધાવલ્લભાય નમો નમઃ”

હુ —“રાધાવલ્લભાય નમો નમઃ.”

૩-શક્તિદેવીનો પ્રસાદ

આસો મહિનાની નવરાત્રિની ધામધૂમમાં—દુર્ગાપૂજને દિવસે બાવાજી શોધતાં પણ દેખાયા નહિ સંભવિત હતું કે તેઓ કોઈ દુર્ગામંદિરમાં બેસી હરિભજન કરવા મડ્યા હોય, અથવા તો અમૂલ્ય અમૃતમય પ્રભુનામને બદલે મીઠામરૂપી માટી લઈ વૈષ્ણવોની ઉદારતાનો મહિમા સાબિત કરતા હોય. એક ચપટી લોટને બદલે જે હરિનામ સંભળાવે છે એનાથી મોટો દાતાર બીજો કોણ છે? આવી અનેક વાતોનો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો હુ પૂજ્યપાદ ગૌરદાસ બાવાને શોધવા નીકળી પડ્યો. જે જે ઘેર દુર્ગાપૂજની ધામધૂમ મચી હતી ને દરવાજાપર ઝુંડેઝુંડ માગણું ઉભા હતા, ત્યાં ત્યાં જોયું પણ સફેદ દાઢીનો વારટો ફરકાવતા બાવાજી ક્યાંય દેખાયા નહિ. છેવટે એક મંદિરમાં જોયું તો બાવાજી ભોજન ઉપર બેઠેલા દેખાયા.

તેમને જોતા મને બહુ સંતોષ થયો નહિ. વૈષ્ણવ થઈ શક્તિનો પ્રસાદ જમવો એ મને ઠીક લાગ્યું નહિ. પાસે જઈ મેં બાવાજીને કહ્યું.—પ્રભુ! જણાય છે કે ધર્મ કરતાં બૂખની ઉદારતા વધારે છે!

બાવાજી—એમ હોય તો ચોરનો ધર્મ ધણો ઉદાર! એવી વાત કાં કરે બાપુ?

હુ—વૈષ્ણવે શું શક્તિનો પ્રસાદ આવો જોઈએ?

બાવાજી—એમાં દોષ શો?

હુ.—આપણે કૃષ્ણના ઉપાસક છીએ તો શક્તિનો પ્રસાદ આપાટે આપીએ?

બાવાજી—શક્તિ શું છે તે તું જાણે છે?

હુ.—દેવતાની સ્ત્રીઓને તેમની શક્તિ કહે છે, જેમ નારાયણની શક્તિ લક્ષ્મી, શિવની શક્તિ દુર્ગા, બ્રહ્માની શક્તિ બ્રહ્મણી એ પ્રમાણે.

બાવાજી.—દૂર હઠ પાપી, હી જા. તારૂં મો જોઈ ભોજન કરતાં પણ પાપ લાગે. શું દેવો પણ તારી પેઠે વૈષ્ણવી રાખી ચૂકધર્મ કરે છે? દૂર ચા.

હુ—તો શક્તિ વળી શું?

બાવાજી—હીક આ જળનો ઘડો ઉપાડી લે
આથી મેં પાણીનો ઘડો પકડી ઉંચો કર્યો બાવાજીએ પાણીનું એક ટીપું
બોયપર નાખી કહ્યું, આ ટીપાને ઉપાડી લાવ.

હું—એવું કાંઈ બની શકે છે ?

બાવાજી—તારામાં પાણીનો ઘડો ઉપાડવાની શક્તિ છે પણ ટીપુ ઉપાડવાની
શક્તિ નથી, કેમ ? તું ભાત ખાઈ શકે છે ?

હું—કેમ ખાઈ ન શકું ? રોજ ખાઈ છું.

બાવાજી—હીક આ સળગતું લાકડું ખાઈ શકે છે ?

હું—સળગતું લાકડું તે ખવાઈ શકે ?

બાવાજી—તારામાં ભાત ખાવાની શક્તિ છે પણ સળગતું લાકડું ખાવાની શક્તિ
નથી હવે તું સમજ્યો કે દેવતાની શક્તિ એટલે શું ?

હું—ના.

બાવાજી—દેવતા પોતાના સામર્થ્યવડે પોતાનાં કરવાના કામો કરે છે, એ સામ-
ર્થ્યનું નામ શક્તિ છે અમિમા બાળવાનું સામર્થ્ય એ એની શક્તિ છે, તેનું નામ
'સ્વાહા' છે ઈંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે, વૃષ્ટિ કરવાની શક્તિનું નામ 'ઈન્દ્રાણી' છે. પવન વાયુ-
દેવતા છે વહન કરવાની શક્તિનું નામ 'પવનાણી' છે રુદ્ર સહાર કરે છે એની
સહારશક્તિનું નામ 'રુદ્રાણી' છે.

હું—એ બધું આપ શું વર્ણવો છો ? જે શક્તિથી મેં ઘડો ઉપાડ્યો અથવા
જે શક્તિથી હું ભાત ખાઈ છું એ શક્તિ તો કદિ મને નજરે પડતી નથી. મારી
એ શક્તિ દુર્ગદેવીની પેઠે લૂગડાંલત્તા પહેરી બણીબણી મારી પાસે કદિ બેસતી નથી,
પણ મારી વૈષ્ણવી એમ કરે છે. આથી હું મારી વૈષ્ણવીનેજ શક્તિ કહું છું.

બાવાજી—મૂર્ખાં લોકો એમજ સમજે છે. તું શરીરધારી છે તેથી તારી શક્તિ
તારા શરીરમાં છે તે સિવાય બીજું કાંઈ તારી શક્તિરૂપે થઈ શકે નહિ ?

હું—દેવતાનું કેમ ? એ શું શરીરધારી છે ? તો શું એની શક્તિ પણ નિરાકાર છે ?

બાવાજી—શરીરધારી કે શરીરરહિત બનેલી શક્તિ નિરાકારજ હોય છે, પણ
એકે એકે સમજે પ્રથમ એટલુંજ સમજ કે ઈન્દ્રાદિ તમામ દેવો શરીરધારી નથી.

હું—એ શું ? ઈન્દ્રને જો શરીર ન હોય તો સ્વર્ગના સિંહાસનપર બેસીને અપ્સ-
રાઓનું નૃત્યગાન કોણ દેખે સાબળે છે ?

બાવાજી—એ તમામ રૂપક છે એના ગૂઢ અર્થો બીજે કાંઈ દિવસે સમજાવીશ.
આ વખતે તો આટલું સમજ કે જેથી વર્ષા થાય છે તે ઈન્દ્ર છે. જે સળગાવે છે તે
અગ્નિ છે જેથી જીવો અથવા પદાર્થોનો નાશ થાય છે તે રુદ્ર છે.

હું—એમાં હું સમજ્યો નહિ. કાંઈ રોગથી મરે છે, કાંઈ ડૂબીને મરે છે, કાંઈ
સળગીને મરે છે, કાંઈ પડીને મરે છે, કાંઈ કપાઈને મરે છે; કાંઈ જીવ કાંઈને

ખાઈ જાય છે, કોઈ જીવ કોઈને મારી નાખે છે, કોઈ વસ્તુ મળાઈ મળાઈને નાશ પામે છે, કોઈ વસ્તુ સગાઈને નષ્ટ થાય છે, કોઈ કચરાઈને નાશ પામે છે તો કોઈ શોષાઈને નષ્ટ થાય છે, આમાં રુદ્ર કોણ ?

બાવાજી—બધાનો જે સમષ્ટિભાવ એટલે કે સર્વને એકઠા વિચારતા જે નાશ-શક્તિ સમજાય છે તે રુદ્ર છે

હુ —તો રુદ્ર એક છે કે અનેક ?

બાવાજી:—એક છે જેમકે આ ધડમાં જે જળ છે, આ ટીપામાં જે જળ છે; અને ગગામાં જે જળ છે તે તમામ એકજ જળ છે, તેમ જ્યાં જ્યાં ખસ-નાશનું જે કારણ છે તે રુદ્ર છે

હુ:—રુદ્રને શરીર નથી ?

બાવાજી:—એ તો કહુજ છું ના ?

હુ.—તો પછી મહાદેવની મૂર્તિ બંધીને તેની ઉપાસના શામાટે કરે છે ? એ શું એનું રૂપ નથી ?

બાવાજી.—ઉપાસના કરવા માટે ઉપાસ્યના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ; નહિ તો ઉપાસનામાં મન લાગતું નથી તુજ આ નિરાકાર વિશ્વવ્યાપી રુદ્રના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરી શકશે

મેં ધ્યાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમ થઈ શક્યું નહિ ત્યારે બાવાજીની વાતનો સ્વીકાર કર્યો.

બાવાજી:—જેઓએ આ રીતે ધ્યાન કરવું શીખી લીધું છે તેઓ કરી શકે છે; પરંતુ તેને માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, પણ જેને જ્ઞાન નથી તે શું ઉપાસનાથી વિમુખ રહે ? એ તો યોગ્ય ન કહેવાય જેને જ્ઞાન નથી તે જે રૂપે રુદ્રનું ધ્યાન કરી શકે, તે રૂપે રુદ્રની ઉપાસના કરે. એ અવસ્થામાં રૂપની કલ્પના કરીને ધ્યાન કરવું સહેલું છે તુ એક એવી મૂર્તિની જો કલ્પના કરે કે તેવડે રુદ્રની સહાર ક્રિયાનો આદર્શ સમજી શકાય તો તે રુદ્રનીજ મૂર્તિ છે એ માટેજ રુદ્રના કાલભૈરવ રૂપની કલ્પના કરવામાં આવી છે, નહિ તો રુદ્રને કશું રૂપ છેજ નહિ.

હુ.—એ તો સમજ્યો, પરંતુ જેમ મોંઘી શક્તિ મારામાં છે તેમ રુદ્રની શક્તિ રુદ્રાણી પણ રુદ્રમાં છે, તો શિવ અને દુર્ગાની જૂદી જૂદી મૂર્તિ બનાવીને શામાટે પૂજે છે ?

બાવાજી:—તારૂં ધ્યાન કરવાથી તારી શક્તિનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. જેણે અમિમાં કદિ હાથ નાખ્યો નથી તે અમિને જોઈને પણ એમ નહિ સમજી શકશે કે અમિમાં હાથ દાગી સળગી જશે. જેણે કદિ બટ્ટી સળગતી નહિ જોઈ હોય તે સમજી શકશે નહિ કે અમિમાં પ્રકાશ આપવાની પણ શક્તિ છે. આથીજ શક્તિ અને શક્તિવાનનો જુદો જુદો વિચાર કર્યા વિના શક્તિને સમજવાનો સંભવ નથી.

રુદ્ર પણ નિરાકાર છે તે રુદ્રની શક્તિ પણ નિરાકાર છે. ચિત્તમા દોષ હોવાને લીધે જે નિરાકાર સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામા અશક્ત છે તેને હિપાસના વાસ્તે શક્તિ અને દેવતાના જૂદા જૂદા રૂપોની કલ્પના કરવી પડે છે

હુ —પરંતુ વૈષ્ણવો વિષ્ણુનીજ હિપાસના કરે છે, રુદ્રની નહિ. આથી રુદ્રાણીને પ્રસાદ ખાવો એ આપણે માટે સર્વથા અયોગ્ય છે

બાવાજી:—વિષ્ણુએ પેટ આપીને મને એવી આશા નથી કરી કે રુદ્રાણીના પ્રસાદથી તારે પેટ ન ભરવું, પરંતુ એ વાત રહેવા દે. વિચારીએ તો રુદ્રાણી પણ વિષ્ણુનીજ શક્તિ છે

હુ —એ વળી શું ? રુદ્રાણી તો રુદ્રની શક્તિ છે

બાવાજી —વિષ્ણુજ રુદ્ર છે

હુ:—આપની આ વાત મઠા ન હોય એવી છે બહા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર કે રુદ્ર એ ત્રણે દેવો જૂદા જૂદા છે. એક સૃષ્ટિ કરે છે, બીજો પાલન કરે છે ને ત્રીજો પ્રલય કરે છે તો વિષ્ણુ રુદ્ર શી રીતે હોઈ શકે ?

બાવાજી:—જે બાણને ઘેર બેસીને હું બોજન કરું છું તે શું કામ કરે છે તે તું જાણે છે ?

હુ:—જાણુ છું એ જમીનદારી કરે છે.

બાવાજી —ખીજી કાંઈ કરે છે ?

હુ:—એમની કાપડની દુકાન પણ છે

બાવાજી —ખીજી કાંઈ કરે છે ?

હુ —રૂપીઆ ધીરી બ્યાજ મેળવે છે

બાવાજી:—ઠીક હવે હું બહાર જઈને રામને કહું કે હું આજ એક જમીનદારને ત્યાં ખાઈ આવ્યો. સ્યામને કહું કે હું આજ એક કાપડના વેપારીને ત્યાં જમી આ-વ્યો, અને ગોપાળને કહું કે હું આજ એક જહાજનને ત્યાં મારું પેટ ભરી આવ્યો, તો એ ત્રણ જૂદા જૂદા આદમીઓના સબધની વાત થઈ કે એક આદમીના સબધની ?

હુ:—એકજ આદમીની, કેમકે અહીંયાં આ ત્રણે એકજ છે

બાવાજી:—તેમજ બહા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર એકજ છે એકજ ઈશ્વર ઉત્પત્તિ, પાલન અને સહાર કરે છે હિદુધર્મમાં એક ઈશ્વરનીજ વાત છે, ત્રણ ઈશ્વર કદિ સંભવેજ નહિ

હુ:—તો ત્રણ રૂપોની જૂદી જૂદી હિપાસના કેમ કરવામા આવે છે ?

બાવાજી —તારે આ બાણની સપૂર્ણ રીતે માહિતી મેળવવી હશે તો તેનાં બધાં કામોને જૂદાં જૂદાં સમજવાં પડશે એ જમીનદારને રૂપે શી રીતે જમીનદારી કરે છે તે જાણવું જોઈશે, વેપારી રૂપે કેવો વેપાર કરે છે તે જાણવું જોઈશે ને નાણાવરી રૂપે કેવી ધીરધાર કરે છે તે પણ સમજવું પડશે. તેમજ ઈશ્વરની હિપાસનામાં તેનાં

સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ને પ્રલયના કામેને જૂદા જૂદા સમજવાં પડશે. આથી આપણામાં ત્રણ દેવોની ઉપાસના પ્રચલિત છે, ને જૂદા જૂદા કામેને અનુસારે એકનાંજ ત્રણ જૂદા જૂદા નામો રાખેલા છે એ ત્રણે નામો જૂદા જૂદા ત્રણના નથી.

હુ:—એ તો હું સમજી ગયો, પરંતુ એક જીભ મડખડ ન મટી. વૃષ્ટિ ચંદ્ર અને તેથી અન્ન ઉપજ્યું જે ખાઈને બધા જીવ્યા, તો બચાવ્યા કેણે ? પાલન કરનાર વિષ્ણુએ કે વૃષ્ટિ કરનાર ઇંદ્રે ?

બાવાજી—મેં કહ્યું તે જો તું સમજી ગયો હોય તો તને આ સમજાવવાની જરૂર નથી કે ઇંદ્ર, વાયુ, વરુણ વગેરે દેવો જૂદા છેજ નહિ જે સૃષ્ટિ રચે છે તે જેમ પાલન કરે છે તેમ સહાર પણ કરે છે. એજ સળગાવનાર અગ્નિ, વૃષ્ટિ કરનાર ઇંદ્ર, વાવાઝોકુ કરનાર પવન તથા પ્રકાશ કરનાર ને અધકાર કરનાર છે. જે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર છે, તેજ ઇંદ્ર, તેજ અગ્નિ ને તેજ સર્વ દેવતારૂપે છે, પરંતુ જેમ આપણે સમજવાની સહેલાઈ માટે એકજ જળને ક્યાંક નદી, ક્યાંક સમુદ્ર, ક્યાંક ઝરણું, ક્યાંક તળાવ, ક્યાંક ધરો ને ક્યાંક ફૂવો કહીએ છીએ, તેમજ ઉપાસનાની સહેલાઈ માટે એકજ પરમેશ્વરને ક્યાંક ઇન્દ્ર, ક્યાંક અગ્નિ, ક્યાંક બ્રહ્મા અને ક્યાંક વિષ્ણુ એમ અનેક નામોએ ઓળખીએ છીએ.

હુ —તો એનું ચતુર્થ નામ શું છે ?

બાવાજી—ઈશ્વરની ઉપાસના બે રીતે થાય છે જ્યારે એને અવ્યક્ત, અચિત્ત, નિર્ગુણ અને સર્વ જગતનો આધાર માનીને ઉપાસના કરે છે ત્યારે તેને બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ કે પરમાત્મા કહે છે, પણ જ્યારે એને વ્યક્ત, ઉપાસ્ત અને તે વાસ્તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય સગુણ કહેવામાં આવે છે ને જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ને સહારનું કારણ માની તેની ઉપાસના કરવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યાં તેને જીભ નામો આપવામાં આવેલા છે જેમકે તેને વાતચિતમાં ઈશ્વર, વેદમાં પ્રજાપતિ અને પુરાણ તથા ઇતિહાસમાં વિષ્ણુ અને શિવ કહે છે. જ્યારે એક સાથેજ તેનાં બે રૂપોનું ધ્યાન કે ઉપાસના કરવાનું હોય છે, અર્થાત્ અમારા હૃદયમાં જ્યારે બંને રૂપો બાસમાન થાય છે ત્યારે તેને અમે શ્રીકૃષ્ણ કહીએ છીએ.

હુ:—“ શ્રીકૃષ્ણ ” કેમ કહો છો ?

બાવાજી:—ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં બે રૂપોથી ધ્યેય બતાવેલ છે, અને એમનો દાસાનુદાસ હોવાથી હું એમને એ નામથી સલાઈ છું બોલો એક વાર “ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રકી જે. ” બોલો “ કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, હરે કૃષ્ણ. ”

એટલામાં પીરસનાર એક બ્રાહ્મણે બાવાજીને પૂછ્યું:—બાવાજી ! વળી કૃષ્ણ-ભજન કરવા ક્યાં મડયા ? એટલું તો સમજવો કે અહિંસા વૈષ્ણવોનો ધર્મ ખરો કે નહિ ?

બાવાજી.—અહિંસા એ અવશ્ય વૈષ્ણવકન્યા છે, પણ એ કુલત્યાગ કરી બૌદ્ધોને

ઘેર ચાલી ગઇ છે, એથી તે જાતિબ્રષ્ટ થઇ ગઇ છે.

હુ —આપની એ પહેલી વાત સમજાઈ નહિ

બાવાજી —સાબળ વત્સ ! વૈષ્ણવ બનતાં પહેલાં એટલું સમજી રાખવું જોઈએ કે વૈષ્ણવધર્મ એટલે શું ? કઠી બાધવાથી, તુલસીની માળા ધારણ કરવાથી, તિલક કરવાથી, *નિરામિષ ભોજન કરવાથી, પત્ર સરકારથી કે મરજદણ સાથે રહેવાથી કદાચ વૈષ્ણવ બની શકતો નથી. તું કહે જોઈએ કે જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવ કયા કયા થયા છે ?

હુ —નારદ, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ

બાવાજી —પ્રહ્લાદ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે તો સાબળ પ્રહ્લાદે વૈષ્ણવધર્મની વ્યાખ્યા કેવી કહી છે ?

સર્વત્ર વૈત્યાઃ સમતામુપેત્ય સમત્વમારાધનમચ્યુતસ્ય ॥

અર્થાત્ “ હે દૈત્યગણ ! તમે સર્વત્ર સમદર્શી બનો. સમત્વ એટલે સર્વને સમાનભાવે જોવા એજ વિષ્ણુની આરાધના છે ” કઠી, તિલક, માળા, છાપાં એમાં શી વિશેષતા છે ? આ સમદર્શી ભાવજ અહિંસા ધર્મનું યથાર્થ તાત્પર્ય છે. સમદર્શી થતાં હિંસાનું નામમાત્ર પણ રહી શકતું નથી જે વિષ્ણુનું નામ પણ જાણતો ન હોય છતાં સમદર્શી હોય તો તે મનુષ્ય વૈષ્ણવ છે. જે ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન મનુષ્ય-માત્રને પોતાની સમાન સમજતો હોય તે બંને ઇસુની પૂજા કરે કે ન કરે અથવા પીર પેગંબરને માને કે ન માને પણ તે સાચો વૈષ્ણવ છે, અને તમારા કઠી તિલક ધારીના સમૂહમાં જે સમદર્શી થયો નથી તેને તમે વૈષ્ણવ કહો તોપણ તે વૈષ્ણવ નથી.

*

*

*

*

ભારત-કલંક

ભારતવર્ષ પરાધીન કેમ છે ?

ભારતવર્ષ ધણી શતકો થયાં પરાધીન કેમ છે ? એ પ્રશ્નના હિતરમાં બધા લોકો કહે છે કે ભારતના લોકો નિર્જા છે યુરોપિયનોની જીભપર એ કારણ(એશીમીનેટ હિન્દુઝ) હમેશા સંભળાય છે એ ભારતનું કલંક છે, પરંતુ બીજી તરફ જોઈશું તો યુરોપિયનોને મોઢેથીજ ભારતવર્ષના સૈનિકોના બળ અને હિંમતનાં વખાણુ પણ સંભળાય છે, બ્રિટિશભાવવાળા હિંદુઓના બળથીજ કાબુલ જતાયું છે એમાં કશોજ સંદેહ નથી કે બ્રિટિશભાવવાળા હિંદુઓની સહાયતાથીજ એમણે ભારતવર્ષ જીત્યો છે, અને એ બંને સ્વીકાર કરે કે ન કરે તોપણ બ્રિટિશભાવવાળા હિંદુઓ સાથેના—મરેડા અને

* માસરહિત.

શીખો સાથેના—અનેક યુદ્ધોમાં એમને કેટલીક વાર પરાજય પણ પામવો પડ્યો છે

એમાં તો કંઈ સંદેહજ નથી કે આધુનિક હિંદુઓમાં બળ ને હિંમત જમે તેટલા હો, પરંતુ પ્રાચીન હિંદુઓને મુકાબલે તો તે ઓછાજ છે હજારો વર્ષની પરાધીનતાથી તે અવસ્ય ઘટ્યાજ હશે બીજી જાતિઓથી જીતાયા પહેલાં પ્રાચીન ભારતના લોક વિશેષ બળવાન હતા, પરંતુ એમ સમજવાના પણ અનેક કારણો છે કે શરીરબળમાં દુર્બળ થવાને લીધે એઓ પરાધીન થયા નથી

અમે સ્વીકારીએ છીએ કે આ વાત સિદ્ધ કરવી સહેલી નથી, તેમ એ વાતનાં સંપૂર્ણ પ્રમાણો પ્રાપ્ત કરવાં પણ દુસ્સાધ્ય છે. આ તર્કની મીમાસા કેવળ ઇતિહાસ-થીજ યથાર્થ થઈ શકે છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યેજ બીજી જાતોની પેઠે ભારતવર્ષના લોકો પોતાની કીર્તિ લખીને મૂકી ગયા નથી પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસજ નથી એને લીધે ભારતવર્ષના લોકોની જે પ્રશ્ન સનીય યુદ્ધકીર્તિ હતી તે પણ હુમ થઈ ગયું છે જે અથ પુરાણને નામે પ્રસિદ્ધ છે તેમા સ્પષ્ટ ઇતિહાસ જેવું જે કંઈ છે તે અમાનુષી અસ્વાભાવિક વાતોથી એવું ટકાઈ ગયેલ છે કે યથાર્થ બનાવોનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.

ભાગ્યેજ બીજા દેશના ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં જે સ્થળે પ્રાચીન ભારતવર્ષના લોકોના યુદ્ધ વર્ણનો ઉલ્લેખો મળે છે. પહેલો ઉલ્લેખ મેસીડોનિયાનો અલેક્ઝાન્ડર દિગ્વિજયની યાત્રા કરવા હિંદમાં આવી લડ્યો ત્યાં છે. રચનાકુશળ યવન લેખકોએ એ યુદ્ધનું વર્ણન કરેલું છે. બીજો ઉલ્લેખ મુસલમાનોએ ભારતને જીતવાને જે યત્ન કરેલો હતો તેનું વર્ણન મુસલમાન લેખકોએ પોતાના ગ્રંથમાં કરેલ છે ત્યાં છે, પરંતુ પહેલું તો કહેવાનું એ છે કે એવા લખાણોમાં પણ પક્ષપાતની ભારે સભાવના છે. ચિત્રકાર મનુષ્ય હોવાથી તેણે ચિત્રમાં મનુષ્યને હાથે પરાજય પામેલો એ દૃષ્ટાંત બણીતું છે એવા ઇતિહાસકારોની સખ્યા ઘણી ઓછી મળી આવશે કે જેઓએ સત્યની પ્રીતિને લીધે પોતાની જાતિનો પરાજય દર્શાવી શત્રુપક્ષના યજ્ઞનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું હોય. સ્વાભિમાની મુસલમાનોની વાત બાબુ રાખતાં સુશિક્ષિત અને સત્યનિષ્ઠાના અભિમાની યુરોપી ઇતિહાસલેખકો પણ આ દોષથી એટલા કલંકિત છે કે એમના લખેલા ગ્રંથો વાંચતાં પણ કદિ કદિ કંટાળો ઉપજે છે આથી આ દેશના અને શત્રુ તરફના—અને બાબુના— ઇતિહાસલેખકોની સહાયતા વિના કંઈ બનાવના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી શકાય નહિ. બલે જમે તેમ હો. નીચે લખેલી જે વાતો મુસલમાન લેખકોના ગ્રંથોમાંથીજ વિચારદ્વારા સિદ્ધ થાય છે.

એક તો એ કે અરબસ્તાનના લોક એક પ્રકારે દિગ્વિજયી થયા હતા. તેમણે જે દેશપર ચડાઈ કરી હતી તેને જીતીને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું; પરંતુ તેઓને જે દેશ સાથે લડતાં હારવું પડ્યું હતું. પશ્ચિમમાં ફ્રાન્સથી ને પૂર્વમાં ભારત-વર્ષથી. મહંમદ પેશવર સાહેબના મરણ પછી આરબ લોકોએ ૭ વર્ષમાં સીરીયા

જીત્યો, દશ વર્ષમાં ઇરાન જીત્યું, એક વર્ષમાં આફ્રિકા ને સ્પેન જીત્યાં. અદાર વર્ષના સત્રામને અતે કાણુલ જીત્યું ને આઠ વર્ષના શ્રમને અતે આખું તુર્કસ્તાન સ્વાધીનતામાં લીધું, પરંતુ ભારતવર્ષ જીતવા માટે ત્રણસો વર્ષ મહેનત કરી છતાં તેને હસ્તગત કરી શક્યા નહિ મહમ્મદ કાસિમે સિધ જીત્યો ખરો, પણ તે થોડાં વર્ષોને માટેજ. કાસિમના મરણ પછી રજપૂતોએ મુસલમાનોને સિધમાંથી હરાવી નસાડી મૂક્યા હતા તાત્પર્ય કે દિગ્વિજયી આરબ લોકો પણ હિંદને જીતી શક્યા નહોતા એલ્ફીન્સ્ટન કહે છે કે સ્વધર્મપ્રતિ દૃઢ પ્રીતિ હોવાને કારણે હિંદુઓ મુસલમાનોવડે જીતાયા નહોતા, પણ એ વાત સત્ય નથી, યુદ્ધનિપુણતા તથા લડવાની શક્તિજ એના કારણરૂપ હતાં જો સ્વધર્મપ્રીતિજ કારણ હોય તો હજુ પણ હિંદુઓને પોતાના ધર્મપર એવોજ પ્રેમ છે, પણ લાગલાગટ સાતસો વર્ષથી તેઓ બીજી જાતિને અધીન કેમ છે ?

બીજું એ જ્યારે કોઈ વિજયની અભિલાષાવાળી નવીન અબુદુલ પામેલી જાતિ પ્રાચીન દેશ પાસે જઈ પહોંચે છે ત્યારે એ પ્રાચીન દેશ પેલી વિજયેચ્છુ જાતિના તાબામાં આવી જાય છે દાખલાતરિકે જોઈશું તો આવી વિજયેચ્છુ જાત યૂરોપમાં રોમન અને એશિયામાં આરબ કે તુર્ક થઈ છે જે જાત એના સબધમાં આવી તે પરાજય પામી એને આધીન બની છે પહેલાંજ કહેવાયું છે કે આરબ લોકોએ કેટલી ટુકડી મુદતમાં મિસર, ઉત્તર આફ્રિકા, સ્પેન, ઇરાન, તુર્કસ્તાન અને કાણુલને પોતાના તાબામાં લીધાં હતાં રોમન જેવું મહાન સામ્રાજ્ય પણ આવી ઝડપે વિજય મેળવી શક્યું નથી તે વાત નાએના ઇતિહાસથી સાક્ષી આપે છે

રોમન લોકોએ ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ગ્રીસપર ચડાઈ કરી અને તે પછી લગભગ ૫૨ વર્ષની મહેનતે આખા ગ્રીસને પોતાના તાબામાં લીધું, સુપ્રસિદ્ધ કાર્થેજના રાજ્ય સાથે રોમન પ્રજાને ઇ.સ. પૂર્વે ૨૬૪ થી લગભગ ૩૩ થઈ ને ઇ.સ. પૂર્વે ૧૪૬ માં કાર્થેજને જીત્યું અર્થાત્ કાર્થેજના રાજ્યને જીતતાં તેને ૧૧૮ વર્ષ થયાં તુર્કોએ ગ્રીક સામ્રાજ્યપર ઇ.સ. ૧૪૦૦ લગભગમાં ચડાઈ કરી અને ૫૦ વર્ષ પછી મહમ્મદના હાથથી તેનો પરાજય કર્યો પશ્ચિમ રોમન સામ્રાજ્ય જેના વીરદર્પની ધ્વજ જગતમાં ફરકતી હતી તેનાપર બર્બર લોકોએ ઇ.સ. ૨૮૬ માં હલ્લો કર્યો અને ૧૬૦ વર્ષના ઝગડા પછી ઇ.સ. ૪૭૬ માં રોમન સામ્રાજ્યનો ધ્વસ કર્યો ઇ.સ. ૬૬૪ માં આરબોએ હિંદુસ્તાનપર ચડાઈ કરી અને ત્યાર પછી ૫૨૬ વર્ષો પછી શાહજુદ્દીન ગોરી હિંદુસ્તાનનો ઉત્તરનો થોડો ભાગ મેળવી શક્યો, પરંતુ શાહજુદ્દીન ગોરી કે તેનો સેવક કુતબુદ્દીન આરબ જાતિના નહોતા હિંદ જીતવાને જેવો આરબોનો શ્રમ નિષ્ફળ થયો હતો તેવોજ ગીજનીના રહેવાસી તુર્કોનો શ્રમ પણ વ્યર્થ ગયો હતો. પૃથ્વીરાજ અને જયચન્દ્રાદિ રાજાઓ પાસેથી જેણે ઉત્તરહિંદ જીત્યું હતું તે પ્રજા તો પડાણ કે અદ્વગાની હતી. હિંદ સાથે આર-

એએ લડાઇ આરબી તે પછી પરદ વર્ષે અને તુર્કોએ ભારત સાથે લડાઇ આરબી તે પછી ૨૧૩ વર્ષે પઠાણો હિંદ ઉપર અધિકાર મેળવવા શક્તિમાન થયા હતા. પઠાણુ લોકો આરબો અને તુર્કો જેવા પરાક્રમી કે સમૃદ્ધિવાળા નહોતા. તેમણે તો આરબો તથા તુર્કોએ સૂચવેલા કામને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મતલબ કે આરબ, તુર્ક અને પઠાણુ લોકોએ લાગલાગટ સાડાપાંચસો વર્ષ યત્ન કર્યો ત્યારેજ તે ભારતવર્ષને તાબામાં લઈ શક્યા હતા.

આ પ્રમાણે મુસલમાન ઇતિહાસકારો સાક્ષી આપે છે, પણ એટલું સ્મરણ રાખવું જરૂર છે કે મુસલમાન પ્રજા સમીપમાં આવી ત્યાર પહેલાંજ હિંદુસ્તાનનો શુભ દિવસ તો આશમવાની સ્થિતિપર પહોંચેલો હતો. તેની રાજલક્ષ્મી નિસ્તેજ થવા લાગી હતી ને ઇસ્વીસન પૂર્વે જેવા તેઓ બલવાન હતા, તેવા ઇસ્લામી પ્રજા લડવા આવી તે સમયે નહોતા.

જે સમયે હિંદના લોકો સાથે ગ્રીક લોકોનો પરિચય થયો તે સમયે ગ્રીકો અદ્વિતીય બલવાન પ્રજા હતી, પરંતુ તેમણે વારંવાર ભારતવર્ષના લોકોની યુદ્ધનિપુણતા તથા હિંમતની પ્રશંસા કરી છે. મેસિડોનિયાના યુદ્ધ પ્રસંગનાં વર્ણનો વખતે ગ્રીક લેખકોએ વારંવાર લખ્યું છે કે ભારતવાસીઓ જેવી યુદ્ધનિપુણ જાતિ એશિયામાં બીજી કોઇ અમે દોડી નથી. વળી એમ પણ લખ્યું છે કે હિંદુઓએ ગ્રીક સેનાનું યુદ્ધમાં જેટલું નુકસાન કર્યું છે એટલું કોઇ કરી શક્યુ નથી. પ્રાચીન ભારતવર્ષના લોકોની યુદ્ધનિપુણતાનાં સંજ્ઞામાં જો કોઇને સંદેહ રહેતો હોય તો તેણે ભારતવર્ષની હકીકત લખેલા ગ્રીક લોકોનાં ગ્રંથો વાંચવા.

આર્યાવર્ત અનેક પ્રજાના રત્નોની ખાણ હોવાથી બીજા દેશના રાજા તેના તરફ હમેશા લોભની નજરથી જોતા, ને તેથીજ અનેક જાતનાં લોકોએ હિંદના વાયવ્ય ખૂણાને રરતેથી પ્રવેશ કરી તેનાપર સત્તા સ્થાપવાને મહેનત કરી હતી. ઇરાની, બાલ્હિક, શક, દ્રવિડ, આરબ, તુર્ક વગેરે અહીં આવ્યા હતા, અને સિંધુને એક કાંઠે કે બીજા કાંઠે થોડો સમય કાંઈક જમીન મેળવવા પામ્યા હતા, પણ તેમને પાછા હરાવી નસાડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. પદરમાં શતકલ્પી આર્ય લોકોએ આ પ્રમાણે તમામ જાતોને હઠાવતા રહી પોતાના દેશનું રક્ષણ કર્યું હતું. મતલબ કે પૃથ્વીપર એવી કોઇ જાત છે નહિ ને થઇ પણ નથી કે જેણે પદરસો વર્ષ લગી પ્રજા જાતોના હલ્લા અટકાવી પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કર્યું હોય. એટલાં બધાં વર્ષોલગી હિંદુઓની સમૃદ્ધિ અશ્વય રહેવાનું કારણ અવશ્ય એમનું બાહુબલજ હતું. બીજી કોઇ કારણ કહી શકાય તેમ નથી.

આવાં આવાં પ્રમાણો હોવા છતાં સદા સાબળવામાં આવે છે કે હિંદુ લોક પ્રથમથી રણવિમુખ છે—યુદ્ધ કરવામાં અસમર્થ છે, પરંતુ અમને જણાય છે કે એમ બોલનાર અદ્વરદર્શી લોકોને ભારતવર્ષને શિરે એવું મિથ્યા કલંક લગાડવાનાં તણુ કારણો છે.

પહેલું કારણ:—હિંદુઓનો ઇતિહાસ નથી. પોતાના ગુણો પોતે ન માય તો બીજી કાણુ જાશે? સસારની એ રીતજ છે કે જે માણસ પોતાને મહાપુરુષ કહીને ઓળખાવે નહિ તેને કાણુ માણસમાં ગણે છે? ક્યારે અને કયી જાતિએ બીજી જાતના મુણુ માયા છે? રામન લોકો પશુ યુદ્ધપ્રવીણ હતા તેનું પ્રમાણુ જોઇશુ તો તેમનાજ લખેલા ઇતિહાસ છે. ગ્રીક લોકોના વીરપણાની સાબિતી પણ ગ્રીક લોકોના લખેલા ઇતિહાસમાં મળે છે. મુસલમાનોની બહાદુરીની હકીકતો પણ આપણે મુસલમાનોના લેખથીજ જાણીએ છીએ માત્ર હિંદુઓએ પોતાની બહાદુરીના ઇતિહાસો લખેલા નથી તેથી તેની મહત્તા કાંઈ માનવું નથી, કેમકે એ વાતનું બીજી પ્રમાણુ શું ?

બીજું કારણ:—જે જાતોએ બીજા રાજ્યોપર હુલાકા કરી તેનું મૂઠાવી લેવાનો યત્ન કર્યો છે તેઓજ પોતાને યુદ્ધનિપુણ કહીને બીજી જાત પાસે પોતાના વખાણુ માય છે, પણ જેમણે માત્ર પોતાનું સાચવવામાજ સતોષ પકડ્યો હોય અને બીજાનું મૂઠાવી લેવા યત્ન કર્યો ન હોય તે જગતમા વીરપણાના માનને પામી શકતા નથી. હિંદુસાગી અમારી ભાષામા “ભલો માણસ” એનો અર્થ બીકણુ કે માલ વિનાનો માણસ એવોજ માય છે.

અમારું કહેવું એવું નથી કે હિંદુ રાજ્યો બીજાનું રાજ્ય જીતવાના લોકભથી તદ્દન રહિત હતા, તેઓ પણ પરસ્પર ચડાઇઓ કરતા, પરંતુ ભારતવર્ષ હિંદુઓના રાજ્ય સમયે નાના નાના વિભાગોમા વહેચાયેલો હતો. વળી ભારતવર્ષ એવડો તો મોટો દેશ છે કે નાના નાના માડલિક રાજ્ય કદિ દેશ જીતવાને હિંદુ છાડીને બહાર જતાજ નહિ હિંદુ રાજ્યો હિંદુને પણ ભાગ્યેજ સર્વાશે પોતાના સામ્રાજ્યમાં મેળવી શકતા, તો પછી બહારના દેશ જીતવાની તો વાતજ શી? આ સિવાય હિંદુ લોકો બીજા ધર્મવાળાને યવન કે મ્લેચ્છ માની તેમના તરફ તિરસ્કારની લાગણીથી જોતા હોવાથી પણ તેમના ઉપર સ્વામીત્વ સ્થાપવાનો તેઓ યત્ન કરે એવી સંભાવના નહોતી. હિંદુ તેમના મનમાં તે યવન લોકોના દેશો જીતવા જતા પોતાનો ધર્મ નાશ પામવાની બીક રહેતી આવા આવાં કારણોથી હિંદુ રાજ્યો વિજય-યાત્રા વાસ્તે હિંદુ બહાર ગયા નથી તે સમયે અફઘાનિસ્તાનનો ધણો ભાગ હિંદુઓના તાબામા હતો, પરંતુ તે તો હિંદુસ્તાનનો એક ભાગજ ગણાતો.

ત્રીજું કારણ:—હિંદુ લોકો બહુ વર્ષોથી પરાધીન છે. જે જાત અનેક વર્ષોથી પરાધીન હોય તેનું વળી વીર-ઔરવ શું? પરંતુ આ સમયના હિંદુઓની નબળાઇ ઉપરથી પ્રાચીન હિંદુઓને નબળા માની અપમાન આપવું એ યોગ્ય નથી એવા અનેક દેશો મળી આવશે કે તેના પ્રાચીન અને અર્વાચીન લોકોના ચરિત્રમાં સરખાપણુ નહિ હોય દાખલાતરીકે ઈટાલી અને ગ્રીસમા મધ્યકાળના રોમન લોકોના ચરિત્ર ઉપરથી તેમજ અત્યારના ગ્રીકોના ચરિત્રપરથી પ્રાચીન સમયના રોમનોને કે ગ્રીકોને કાબર સિદ્ધ કરવા એ જેવો અન્યાય છે તેવોજ અન્યાય હાલના ભારતવાસીઓની

પરાધીનતાથી પ્રાચીન આર્યોને અળહીન માનવામાં છે

આધુનિક ભારતવર્ષના લોકો કાયર અને નામદં હોવાથી આટલાં વર્ષોથી તેઓ પરાધીન છે એમ નથી. એ પરાધીનતાના બીજા પણ કારણો છે. જેમાનાં એક એ અમે આ જગ્યાએ વિસ્તારથી વર્ણવીએ છીએ

“ એક તો એ કે અહીંના લોકોના સ્વભાવમાંજ સ્વાધીનતાની ઇચ્છા નથી. ભારતવર્ષના લોકોના મનમાં એ ખ્યાલજ નથી કે આપણા દેશપર આપણી જાતના લોકોનોજ અમલ હોવો જોઈએ. આપણે પરદેશી કે પરજાતિની અધીનતામાં શા માટે રહેવું ? વળી ભારતવર્ષના લોકોના મનમાં એ વિચાર પણ જન્મેલો નથી કે પોતાની જાતના રાજાનું રાજ્ય સાંચું અને સુખકર છે અને વિદેશી વિજ્ઞતીય રાજાનો હંડ દુખદ અપમાનરૂપ છે જો કે તેઓ એટલું તો સમજે છે કે સ્વતંત્રતા કરતાં સ્વતંત્રતા સારી છે, પણ તે જ્ઞાન કહેવામાત્રજ છે એ કહેવું આચરણમાં મૂકાય તેવું ફળદાયી થયેલું નથી. અનેક વસ્તુઓના સંબંધમાં આપણને એવું થયેલું છે કે સ્વતંત્રતા એ સારી વાત છે પણ તે ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા હૃદયને થયેલી હોતી નથી. રાજા હરિશ્ચંદ્રનું દાનીપણું અને કાશિયસનું સ્વદેશભક્તપણું વખાણવા યોગ્ય છે એમ કોણુ નથી કહેતું ? પરંતુ એ વખાણનારામાંથી કેટલાએ હરિશ્ચંદ્રની પેઠે સર્વસ્વ ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા બતાવી ? અથવા કેટલાએ કાશિયસની પેઠે આત્મઘાત કરવાની ઇચ્છા બતાવી ? યુરોપી જાતિઓમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતાનો પ્રેમ નસેનસમાં પ્રબલ ઇચ્છારૂપે પરિણામ પામેલો હોય છે તેમની એવી માન્યતા છે કે જો સ્વતંત્રતા છોડવી પડે તો તેના પહેલાં તો પ્રાણ કે સર્વસ્વ છોડવું એ અમારું કર્તવ્ય છે, પરંતુ હિંદુઓમાં એ માન્યતા રહી નથી તેઓ તો એમજ સમજે છે કે “ અમારા ઉપર બલેને જેની મરજી હોય તે આવીને રાજ્ય કરે, એમાં અમારે શું ? ”

સ્વતંત્રતાપ્રિય અગ્રેએ પાસેથી શિક્ષણ મેળવી અમે અમારા ઉપરના વિચારોને બૂલવાળા સમજ્યા છીએ, પરંતુ કોઈ જાતનું બીજું જાતને તાબેદાર થઈને રહેવું એ અસ્વાભાવિક નથી.

પરંતુ બધા લોકો એ વાત સમજતા નથી હિંદુઓ પરાધીન થવાનું અને સ્વાધીનતા મેળવવાને હિંસુક ન હોવાનું કારણ તે એમ ધારે છે કે હિંદુ લોકો કમજોર છે, લડાઈથી બીએ છે, સ્વાધીનતા મેળવવાને તે અશક્ત છે એ એમ સમજતા નથી કે સાધારણ રીતે હિંદુ લોકો સ્વાધીનતા મેળવવાની ઇચ્છા કે યત્નજ કરતા નથી, પણ જો તે એ વિષયની ઇચ્છા ને યત્ન કરે તો અવશ્ય સ્વાધીનતા મેળવી શકેજ.

ભારતવાસી લોકોની આ પ્રમાણે સ્વતંત્રતા તરફ સ્વભાવસિદ્ધ ઉદ્ધતતાનાં કારણો ન જાણી શકાય એમ નથી. ભારતભૂમિની ફળદ્રુપતા અને વાતાવરણમાં ઉષ્ણકટિબંધની ઉષ્ણતા એ તેનાં પ્રકટ કારણો છે. હિંદની ભૂમિ રસાળ છે, દેશ

તમામ પ્રકારનાં ધનધાન્ય ને ધાતુરત્ને પરિપૂર્ણ છે, અને થોડી મહેનતે લોકોને ઉદ્ધરનિર્વાહ ચાલે છે વળી લોકોને વધારે શ્રમ કરવાનો ન હોવાથી નવરાશનો સમય પણુ થયેજ મળી શકે છે, ને એવા સમયમા મનની ગતિ આબ્યન્તરિક થાય છે એટલે ધ્યાન તથા વિચારમાં વૃદ્ધિ થાય છે એના ફળરૂપે જોશે તો હિંદુમાં અલ્પિત્વ તથા તત્ત્વજ્ઞાનમા પડિતપણુ જણાશે હિંદુ લોકો એજ કારણથી અદ્વિતીય કવિઓ તથા દર્શનવેત્તાઓ થયા છે મનના આવા આતરિક વલણુનુ બીજુ ફળ એ થાય છે કે તે બાહ્ય પદાર્થો બહુ આસ્થારહિત થાય છે, અને તેમ થવાથી નિશ્ચેષ્ટપણુ આવે છે આ સ્વાભાવિક નિશ્ચેષ્ટતાના અશરૂપે જોઇશુ તો સ્વતત્રતાબાણીની તેમની અનાસ્થા જણાશે આર્યોના દર્શનશાસ્ત્રોમાં ને ધર્મતત્ત્વોમા નિશ્ચેષ્ટભાવ સર્વત્ર વ્યાપક છે વેદધર્મ, પુરાણધર્મ, કે બૌદ્ધધર્મ ગમે તે લ્યો પણુ તે તમામ ધર્મો નિશ્ચેષ્ટભાવ વધારવાની વાતોથી પરિપૂર્ણ છે +

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો હિંદુજાતિ પહેલાંથી સ્વતત્રતાનો આદર કરવાનુ જણુતી નહોતી તો આ દેશમા મુસલમાનો આવ્યા પહેલાં સાડાપાચ હજાર વર્ષો સુધી તેણે પરદેશીઓને લડાઇમા હરાવી સ્વાધીનતાની રક્ષા શી રીતે કરી + એ પરદેશીઓ સહેલાઇથી તો અહીંથી પાછા ગયા નહિ હોય, મહામુશ્કેલીએ તેઓ પાછા હટ્યા હશે તો જે સુખ તરફ આસ્થા નથી તે માટે-સ્વતત્રતા માટે-હિંદુસમાજે આટલુ બધુ કષ્ટ શા સારું સહન કર્યું ?

એનો ઉત્તર એ છે કે શક, યવન ઇત્યાદિ લોકોને પાછા હટાવવા માટે હિંદુ સમાજે ઘણો શ્રમ લીધો હોય એવુ પ્રમાણુ ક્યાય મળતુ નથી માત્ર હિંદુ રાજાઓએ પોતાની સપત્તિ સાચવવા માટે શ્રમ કર્યો હતો ગજાઓએ એકઠી કરેલી સેના યુદ્ધ કરતી હતી ને બની શકતુ તો શત્રુઓને પાછા હટાવતી હતી, ને તેથી

+ આ પ્રમાણુ છે ખરૂ, પણુ ચિત્તશુદ્ધિની એટલે કે મનોબળની અમુક દશાએ પહોચેલા યોગ્ય અધિકારીઓ માટેજ તેમ કહેવામા આવેલુ હોઇને તેથી ઉતરતા અધિકારીઓ માટે તો સ્પષ્ટ રીતે અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મપુર સરનો પ્રયત્નજ ઉપદેશાયલો જણાય છે વેદના સારરૂપ અને હિંદુઓનો સર્વમાન્ય મથ એજ આદેશથી પરિપૂર્ણ છે ઉચ્ચતર વિરલ અધિકારીને યોગ્ય ધર્મને માટે પરધર્મ કહીને તેની પ્રાપ્ત ક્ષાત્રપ્રકૃતિને યોગ્ય યુદ્ધધર્મ એજ કારણસર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશલો છે ભારતવાસીઓ આ અધિકારભેદનુ અને તેના ઉપર મોટા આધાર રાખતા ધર્મભેદનુ રહસ્ય ભૂલીને વિના અધિકારે માત્ર પરમાર્થરૂપ મોક્ષનીજ વાને ચડ્યા, પણુ એથી તો ઉલટુ જેઉ તરફથી લટકતુ પડ્યુ છે “ ન મિલ્યા રામ આર ન મિલી માયા । ”

મંત્રી. સ. સા.

દેશની સ્વતંત્રતાની રક્ષા થતી એ ઉપરાંત સાધારણ લોકો “ અમે અમારા દેશમાં કદિ પરદેશી રાજાને પેસવા દઈશુંજ નહિ ” એવા ઉત્સાહનાં વચનો બોલી લડ્યા હોય એવું કયાંય બન્યું નથી, પરંતુ એનાથી ઉલટું જ દેખાયું છે. જ્યારે હિંદુ રાજા કે હિંદુ સેનાપતિ વિજયલક્ષ્મીની અકૃપાને લીધે રણમાં પડતો તો હિંદુ સેના યુદ્ધ છોડી ભાગી જતી, અને યુદ્ધ કરવા એકત્ર ન થતી તેની સમજણ એ હતી કે હવે લડવું કાને માટે ? રાજા મરી જાય અથવા મરે તે કારણે રાજ્યરક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય તે છોડી દે તો હિંદુ સેનાનું યુદ્ધ સમાપ્ત થતું રાજાને સ્થાને ઉભા રહીને સ્વતંત્રતાની રક્ષા માટે કોઈએ યત્ન કર્યો હોય અથવા તો અરક્ષિત રાજ્યની રક્ષાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો હોય એવું બન્યું નથી ભાગ્યેય જો જ્યારે મવન, ઇરાની, શક કે ખાલ્દિઝ કે કાંઈ પણ જાતનો રાજા અહીંયા જીત મેળવી રાજસિંહાસન પર બેસતો ત્યારે પ્રજા પોતાના પહેલા ધણીની પેઠે એ અનાર્થ રાજાનો પણ સત્કાર કરતી ને રાજ્ય હરનાર પરદેશીને પણ કોઈ જાતની મુશ્કેલી ન ઉપજાવતી ત્રણ હજાર વર્ષથી વધારે વર્ષોલગી આર્યો સાથે આર્યોની, આર્યો સાથે અન્ય જાતની, અન્ય જાતિ સાથે અન્ય જાતિની, મગધ સાથે કનોજની, કનોજ સાથે દિલ્હીની, દિલ્હી સાથે લાહોરની, હિંદુઓ સાથે પઠાણની, પઠાણ સાથે મોગલોની, ને મોગલો સાથે અન્ય જાતિની લડાઈની આગ લાગ્યા કરી અને દેશને ખેદાનખેદાન કરી બરબીબૂત કરી દીધો, પરંતુ એ તમામ લડાઈઓ રાજા સાથે રાજાની હતી હિંદુસમાજે કદિ સ્વદેશરક્ષા કે સ્વાતંત્ર્યરક્ષા માટે પોતે લડાઈ ઉઠાવી હોય એવું બન્યું નથી હિંદુના રાજાઓને વારંવાર બીજી જાતોએ જીત્યા છે એ ખરું છે, પણ તે પરથી એમ કહી શકાયું નથી કે સાધારણ હિંદુસમાજ કદિ કોઈ અન્ય જાતિથી જીતાયો છે, કેમકે સાધારણરીતે હિંદુસ્તાનનો જનમમાજ તો કદિ કોઈ અન્ય જાતિ સાથે લડ્યોજ નથી ત્યાં જીતાયાની વાત શી ?

આ પરથી હિંદુજાતિની લાખા કાળની પરાધીનતાનું બીજું કારણ સમજાયું હશે એ કારણને હિંદુસમાજની કૂટ કહો, જાતીયભાવનાનો અભાવ કહો, જાતિ-હિતેચ્છુતાની ખામી કહો કે જે મને તે કહો, અમે અહીં તે વિસ્તારથી સમજાવવાને યત્ન કરીએ છીએ

હું હિંદુ છું, તમે હિંદુ છો એ હિંદુ છે, બીજા લાખો પણ હિંદુ છે એ લાખો હિંદુઓનું જેમાં હિત છે તેમાં મારું હિત પણ સમાયેલું છે. જેમાં એ સૌનું અહિત છે તેમાં મારું પણ અહિત છે. આથી સર્વે હિંદુઓનું જેમાં હિત છે તેમાં મારું કર્તવ્ય છે ને અહિત હોય તે અકર્તવ્ય છે આ પ્રમાણે જેવું મારું કર્તવ્ય અકર્તવ્ય છે તેવું જ તમારું છે, તેનું છે અને બધા હિંદુઓનું છે. આમ જ્યારે તમામ હિંદુઓનું કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય એકજ છે ત્યારે તમામ હિંદુઓએ એકત્ર થઈ, વિચાર કરી, એકમત થઈ હરેક કામ કરવું જોઈએ એવું જે યાન તે જાતિ (નેશન)ની સ્થાપનાના પહેલો ભાગ-અર્ધો અણ-છે.

હિદુમતિ સિવાય પૃથ્વીપર અન્ય અનેક જાતો છે તેમના બધાજ હિતનાં કામોમાં અમારું હિત હોવાનો અસંભવ છે ધણા કામો તો એવાં પણ હોય કે તેમના હિતમાં અમારું અહિત પણ હોય. જે કામોમાં એમનાં હિતમાં અમારું અહિત હોય તે સ્થળે અમે એમ વર્તીશું કે જેથી તેમનું હિત ન થાય એવે પ્રસંગે એને દુષ્પ થાય એવું કરવું પડશે તો તે પણ કરીશું જેવી રીતે એમના હિતમાં અમારા અહિતની સંભાવના છે તેમ અમારા હિતમાં એમના અહિતની સંભાવના છે પણ એમ હોય તો ભલે હો. અમે એ જાતને માટે અમારું હિત સાધવાને અટકીશું નહિ. બીજી જાતનું અહિત કરીને પણ અમારી જાતનું હિત કરવું પડશે તો કરીશું. જાતિની (નેશનની) સ્થાપનાનો આ બીજો ભાગ છે

પરંતુ આવા પ્રકારની મનોવૃત્તિ પવિત્ર કે નિષ્પાપ છે એમ સ્વીકારાશે નહિ એમાં બારે દોષપૂર્ણ વિકારો છે એ વિકારોને લીધે જાતિઓ (નેશનો) માં સાધારણ-રીતે એવી ભ્રાંતિ હિપજેલી જોવાય છે કે બીજી જાતોના હિતમાં અમારું અહિત છે, અને બીજી જાતના અહિતમાંજ અમારું હિત છે આવા ભ્રમમાં-કુસંસ્કારોમાં-પડીને યુરોપની જાતિઓએ ધણા દુઃખો વેઠ્યા છે, વિના કારણે ધણીવાર યુદ્ધાગ્નિ સળગાવી યુરોપને તેમાં સળગાવી મૂક્યો છે

પરંતુ સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠા સારી હોય કે નદારી હોય તોપણ જે જાતિમાં એ લાગણી બળવાન હોય છે તે જાત બીજી જાતોને મુકાબલે પ્રત્યક્ષ થાય છે આજકાલ યુરોપમાં જાતિ (નેશન) ભાવનાનું જ્ઞાન પ્રધાનપણે વિસ્તરી રહેલ છે એના પ્રભાવ થીજ છટાલીમાં એક રાજ્યની સ્થાપના થઈ છે, એના પ્રભાવથીજ અપાર પ્રતાપવાન જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઈ છે અને એના પ્રભાવથીજ યુરોપમાં આજ ધોર યાદવાસ્થલી મચી રહી છે અને હજી શુ શુ થશે તે કહી શકાતું નથી

અમારું એમ કહેવું નથી કે ભારતવર્ષમાં કોઈ સમયે પણ આવી જાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવના નહોતી. યુરોપીય પડિનોએ એવાં નિર્ણય કર્યો છે કે આર્ય જાતિના લોક મૂળથીજ ભારતવર્ષના રહેવાસી નથી બીજો સ્થળેથી તેઓ અહિં આવેલા છે તે અહીં આવી સત્તા જમાવી છે આર્યોના વૈદિક કાળમાં એનાં ધણા પ્રમાણો મળે છે. વેદના અનેક મંત્રો આર્યોની જાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવના સ્પષ્ટ દર્શાવે છે એ સમયે સમાજના નિયામક વ્યક્તિઓએ જે રીતે સમાજનાં બંધનો નક્કી કર્યા તેમાં પણ આ જાતિપ્રતિષ્ઠાનો ભાવ સહજે જોઈ શકાય છે આર્યની ત્રિવર્ણીના ને શ્વેતના કાયદામાં જે ભેદભાવ દેખાય છે, આકાશ પાતાળ જેટલો તફાવત જોવામાં આવે છે, તે પણ આર્યોની સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવનાનું જ ફળ છે, પરંતુ ક્રમે ક્રમે આર્યજાતિનો વિસ્તાર ઘણો વધ્યો, એટલે જાતિપ્રતિષ્ઠાનો ભાવ શિથિલ થતો ગયો. આર્ય લોકોએ વિશાળ ભારતવર્ષના અનેક દેશોપર પોતાની સત્તા જમાવી એમ ઠેકાણે ઠેકાણે વિભાગો સ્થાપ્યા એ પ્રમાણે ભારતવર્ષ ધણા કક્કડામાં વહેતાર્થ ગયો. સમાજ-

ભેદ, ભાષાભેદ આચારવ્યવહારનો ભેદ ને એવા એવા અનેક ભેદો જાતિભેદરૂપે પરિણામ પામ્યા કાશ્મીરથી માંડી દક્ષિણના ચૌલ ને પાણડયના રાજ્ય લગી અને બાલિહકથી માંડી પૌણડના રાજ્ય લગી આખી ભારતભૂમિ મધમાખીના મધપૂડા પેઠે બિન્ન બિન્ન જાતિ ને લન્ન બિન્ન સમાજોમા વિલક્ષ્ય બની ગઇ છેલ્લે કપિલવસ્તુના રાજકુમાર શક્યસિંહે એક નવાજ ધર્મની સ્થાપના કરી પહેલાં અનેક પ્રકારના ભેદો તો મોજૂદ હતા તેમા ધર્મભેદ પણ ઉત્પન્ન થયો. દેશભેદ, ભાષાભેદ, રાજ્યભેદ અને ધર્મભેદ એ તમામ પાસે બિચારી સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠા (નેશન બાવના) ત્યાં ટકી શકે ? સામરમાં રહેનારા મત્સ્યની માફક ભારતવર્ષના લોક એકતારહિત બની ગયા ત્યાર પછી મુસલમાનો આ યા તેમનો વશ પણ અહીં વધવા લાગ્યો જેમ સામરના એક મોજા પાછળ બીજા મોજા જોવામાં આવે છે તેમ નવી નવી મુસલમાન જાતો પશ્ચિમની પર્વતમાળા ઓળંગી આવવા લાગી આ દેશના હજારો માણસો પણ રાજની કૃપાને લોભે કે ભયને લીધે મુસલમાન થવા લાગ્યા હવે ભારતવર્ષના રહેવાસીઓમાં હિન્દુ અને મુસલમાન એવી બે જાતો થઇ. હિન્દુ, મુસલમાન, મોગલ, પઠાણ, રજપૂત, મરેઠા તમામ બળો સામસામા અથડાવા લાગ્યા, ત્યાં એકતાનું યાન શી રીતે રહે ?

એ રીતે ભારતવર્ષમાં નિવાસસ્થાનના ભેદથી, ભાષાના ભેદથી, વશના ભેદથી, અને ધર્મના ભેદથી અનેક જાતિઓ થઇ ગઇ. બગલી, મરેઠા, રજપૂત, જાટ, હિન્દુ, મુસલમાન એમાં કેાણુ કેાની સાથે ઐક્ય કરે ? જ્યાં ધર્મની એકતા હોય ત્યાં જાતિની એકતા ન હોય, જાતિની એકતા હોય ત્યાં ભાષાની એકતા ન હોય, ભાષાની એકતા હોય ત્યાં નિવાસસ્થાનની એકતા ન હોય, રજપૂતો અને જાટોનો ધર્મ એક છે, તો વશભેદને કારણે તેઓમાં એકતા નથી, બગલા અને બિહારના લોક એક વશના છે, પણ તેમની ભાષા બિન્નબિન્ન હોવાથી એકતા નથી કેવળ એટલું જ નથી, ભારતવર્ષનું એવું દુર્ભાગ્ય છે કે જ્યાં લોકો ધર્મમાં, ભાષામાં ને દેશમાં એકતા ધરાવે છે ત્યાં જાતિમાં ભેદ છે બગલીઓમાં બગલીપણાની, શિખોમાં શિખપણાની, ગુજરાતીઓમાં ગુજરાતીપણાની ને દક્ષિણીઓમાં દક્ષિણીપણાની એકતા નથી. બિન્ન બિન્ન નદીઓનો જળરાશ જ્યારે સમુદ્રમાં આવી એકઠો થાય છે, ત્યારે પછી એવું યાન નથી થતું કે આ જળ અમુક નદીનું છે એજ પ્રમાણે મોટા સામ્રાજ્યની અંદર જ્યારે બિન્ન બિન્ન જાતિઓ દીર્ઘ કાળ રહે છે ત્યારે તેમનું જાતિયાન ક્રમે ક્રમે હુમ્મ થાય છે—તેમનો ભેદભાવ હુમ્મ થાય છે, પરંતુ તેથી ઐક્ય ઉપજતું નથી રોમન સામ્રાજ્યની અંદર આવેલી અનેક જાતિઓની એવીજ દશા થઇ હતી અને એવીજ દશા હિન્દુઓની પણ થઇ છે ભારતવર્ષમાં અનેક કારણોથી બહુ દિવસો થયાં જાતિપ્રતિષ્ઠા શમી ગઇ છે, ને તેથીજ હિન્દુઓના રાજ્યાસનપર વગર હરકતે અન્યજાતિના ગમે તે રાજાઓ ચડી બેઠેલા છે, છતાં સ્વતંત્રતાની રક્ષામાટે હિન્દુસમાજે

ક્યારે પણ પોતાની આમળા ઉઘી કરેલી નથી

ઇતિહાસમાં આળેખેલા સમયમાં માત્ર એવાર હિંદુસમાજે પોતાની જાતિપ્રતિષ્ઠા (નેશન પ્રીતિ) નો ઉદ્ધવ કરેલો છે એકવાર મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી મહારાજે એ મહામત્રનો પાઠ કર્યો હતો અને એમના સિદ્ધનાદે મહારાષ્ટ્રભૂમિ જંગૂન થઇ હતી એ વીર કેસરીના સમયમાં મરેઠામાં બ્રાતૃભાવ દેખાયો હતો, ને તેથી હિંદના તમામ રાજઓએ મરેઠાના ચરણોમાં શિર ઝુકાવ્યું હતું મોગલસામ્રાજ્ય નષ્ટ થયું હતું ને આખું ભારત મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમાં આવી ગયું હતું

ખીજવાર “ખાલસા” નો મહામત્ર જપી પંજાબ કેસરી રણજિતસિંહે એવોજ ચમત્કાર દેખાડ્યો હતો જાતીયબળ મજબૂત હોવા છતાં પઠાણોનો પોતાનો દેશ પણ ચોડે અશે હિંદુઓના હાથમાં આવ્યો હતો અને સતલજને કાઢે ચતી સિદ્ધગર્જના સાંભળી નિર્ભય અગ્રેજ સૈનિકો શકાશીલ બન્યા હતા દૈવયોગે એ સિદ્ધ મરી ગયો અને લૉર્ડ ડૅલહૌસીએ પોતાની નિપુણતાથી એ “ખાલસા” મહામત્રનો ચમત્કાર મટાડી દીધો, પરંતુ રામનગર અને ચિલિયનવાળાની લડાઇ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ બની મધ્ય જ્યારે હિંદના કોઈ એક ભાગમાં-મહારાષ્ટ્રમાં કે પંજાબમાં-જાતિપ્રતિષ્ઠા (દેશભાવના કે નેશન ભાવના) નો ઉદ્ધવ થતાં આટલું જોર જણાયું હતું તો જો આખું ભારતવર્ષ એજાતિ બની સ્વદેશપ્રેમે પરિપૂર્ણ બને તો શું ન બની શકે ?

આ ભારતવર્ષ અગ્રેજ પ્રજાનું પરમ ઉપકારી છે એ પ્રજાએજ અમને આ સમયમાં હિતકારી વાતો શીખવી છે. જે અમૂલ્ય રત્નો અમને અગ્રેજોના યાનભંડારમાંથી મળ્યા છે તેમાંથી એક બે રત્નોનો ઉલ્લેખ અમે આ નિબંધમાં કર્યો છે એ બે રત્નો આ છે:-૧ સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા અને ૨ જાતિપ્રતિષ્ઠા x

લોક-શિક્ષા

વસ્તીની મણુત્રીપરથી નકકી થયું છે કે હિંદુસ્થાનમાં રહેવાસીની સંખ્યા ૩૨ કરોડ છે આ ઉપરથી વિચારીશું તો તુરત સમજાશે કે આ પૃથ્વીપર એવું કોઈ કામ નહિ હોય કે જે કામ આટલાં માણસો એકઠા મળીને કરી શકે નહિ આમ છતાં અમારા હિંદુસ્થાનવાસીઓથી કોઈ પણ કામ સંપૂર્ણ થઈ શકતું નથી એનું કારણ શું ? લોહાનું જો ઓળર બનાવવામાં આવે તો તેનાથી પત્થર પણ કાપી શકાય છે, પરંતુ લોહામાં એટલું બળ આવવું એ શું એનો સ્વાભાવિક ગુણ છે ? ના લોહાને અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓથી તૈયાર કરવું પડે છે, સતેજ કરવું પડે

x આ નિબંધમાં જ્યાં જાતિ શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં તે નેશનાલિટી કે નેશન એ અર્થમાં સમજવાનો છે

છે, ને તેમ કયાં પછીજ તે પોલાદ બની પત્થરને પણ કાપી શકે છે. એજ પ્રમાણે માણસોને પણ ઉત્તેજિત, શિક્ષિત અને તત્પર કરવાં પડે છે, ને ત્યાર પછીજ તેમનાથી કામ થાય છે. ભારતવર્ષમાં કરોડો માણસો છે છતાં તેમનાથી કાંઈ કાર્ય બની શકતું નથી તેનું કારણ એજ છે કે ભારતમાં લોકશિક્ષાનો અભાવ છે જે માણસો ભારતવર્ષની તરેહ તરેહની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છે છે તેઓ પણ લોકશિક્ષાની વાત પર ધ્યાન આપતા નથી, અને પોતપોતાની વિદ્યા અને બુદ્ધિ પ્રકટ કરવા મંડી પડે છે. એ ઓછા આશ્ચર્યની વાત નથી.

આ કરોડો માણસોને કાલેજોમાં લઈ જઈને વ્યાકરણ, સાહિત્ય ને ભૂમિતિ વગેરે ત્રણ ભણાવી શકીએ એવો તો સંભવ નથી. વળી એ કેળવણી એ ખરી કેળવણી પણ નથી, એટલે એ ઉપરથી ચચાર્ય શિક્ષા મળવાનો પણ અસંભવ છે. મને તે સ્થિતિમાં પણ એઓને જેનાવડે પોતપોતાના કાર્યમાં એકતાનતા, નિપુણતા અને કર્તવ્ય કાર્યમાં ઉત્સાહ પ્રકટે તેજ ખરી શિક્ષા-તેજ ખરી કેળવણી છે. મારી એ દૃઢ માન્યતા છે કે વ્યાકરણ અને ભૂમિતિથી એ કેળવણી મળતી નથી. આમ છતાં પણ મોટા મોટા સુશિક્ષિત નામધારીઓથી માંડીને સાધારણ લખી વાંચી જાણે તેવા અગ્રેજી ભણેલાઓમાંના કાંઈના મુખમાંથી આ વિષયની કશી વાતજ આજલગી અમે સાંભળી નથી.

યુરોપમાં આ પ્રકારની લોકશિક્ષા અનેક ઉપાયોવડે અપાય છે જર્મની આદિ અનેક દેશોમાં સામાન્ય માણસોને પણ આ પ્રકારની શિક્ષા અપાય છે એ દેશોમાં વર્તમાનપત્રો એ લોકશિક્ષાનો મુખ્ય ઉપાય છે એ છાપાદાર લોકશિક્ષા કેવી રીતે મળે છે એ વાત આ દેશના લોકો સહજમાં સમજી પણ નહિ શકે.

આપણા દેશમાં આપણી માતૃભાષામાં વધારેમા વધારે ૨૦-૨૫ માસિકપત્રો નીકળે છે, તેમાં કાંઈનાં ધરાક ૨૦૦ તો કાંઈના ૫૦૦! વર્તમાનપત્રો વાંચનારની સંખ્યા વાંચ દશ હજાર કે તેથી કાંઈક વધારે હશે, પરંતુ યુરોપ । દરેક દેશમાં સેકડો નહિ પણ હજારો વર્તમાનપત્રો નીકળે છે, અને એક એક પત્રના પ્રાકોની સંખ્યા હજારો અને લાખોની તથા વાંચનારની સંખ્યા તો કરોડોની હોય છે આ ઉપરાંત દરેક શહેર અને ગામડાઓમાં કેટલી કેટલી સભાઓ હોય છે. ગામે ગામ ભાપણો થયા કરે છે. જેને જે કહેવાનું હોય તે આસપાસના માણસોને એકઠા કરી વચ્ચે સેકાચે તેમને સમજાવે છે. એ હકીકત સેકડો પત્રોમાં છપાય છે, સેકડો જુદા જુદા ગામો અને નગરોમાં ફેલાય છે ને વિચારાય છે. લાખો માણસો એ વાત વાંચી શિક્ષા મેળવે છે એક એક બોજન (ખાણા) ના નિમિત્તથી સ્વાદિષ્ટ બોજન જમતે જમતે પણ યુરોપના લોકો જે શિક્ષણ મેળવે છે તે શિક્ષાનો લેશ પણ આપણને મળતો નથી. આપણા દેશમાં જે વર્તમાનપત્રો છે તેની દુર્દશાની વાત તો પહેલાંજ કહેવાઈ ચૂકી છે હવે બાકી રહી આપણી સભાઓ;

પણુ એ સલાઓ તો લોકશિક્ષાના માર્ગ પર દષ્ટિપાત પણુ કરતી નથી આપણી મહાન ગણાતી સલાઓમાં પણુ જોશો તો બધાં ભાષણો પરલાપામાં ! માતૃભાષામાં તો નહિજ ! આથી તે બહુજ ઓછા લોકો સાંભળે છે, બહુજ ઓછા લોકો વાંચે છે અને બહુજ ઓછા લોકો સમજે છે વળી બધા ભાષણોનો મોટો ભાગ સારરહિત હોવાથી પણુ એથી બધીજ ઓછી શિક્ષા બીજાઓને મળે છે.

આ સમયે આપણી આ સ્થિતિ છે, પરંતુ આગળથીજ આપણામાં લોકશિક્ષાનો અભાવ હતો એમ તો કહી શકાશે નહિ જો લોકશિક્ષાના ઉપાયોનો અભાવ હોત તો આખા ભારતવર્ષમાં શાક્યસિંહ બૌદ્ધધર્મની શિક્ષા શી રીતે ફેલાવી શકત ? તેનો વિચાર કરી જુઓ. બૌદ્ધધર્મના ફૂટ (કંઠણ) તરફ જે સમજવામાં અમારા અત્યાચારના દર્શનવેત્તાઓનો માથાનો પરસેવો પડે ઉતરે છે, તે જે તરફ સમજવાને પડિત એક મૂલર પણુ શક્તિમાન નથી, જેનું પ્રમાણુ જોવું હોય તો કલકત્તા-રિબ્યુ મેજીસ્ટ્રેટ છે, તે કંઠણ તરફ, નિર્વાણવાદ અને અહિંસાપ્રધાન દુર્બોધ બૌદ્ધધર્મ શાક્યસિંહ ને તેના શિષ્યો આખા ભારતવર્ષમાં શી રીતે સમજાવી શકત ? ભારતવર્ષના ગૃહસ્થ, ત્યાગી, પડિત, મૂર્ખ વિષયી, ઉદાસીન, પાલણુ અને શૂદ્ર તમામને શી રીતે સમજાવી શકત ? શું લોક શિક્ષાના ઉપાયોનો તે સમયે અભાવ હતો ? વળી એવા ઉડા મૂળવાળા દિગ્બાપી બૌદ્ધધર્મનો લોપ કરીને શકરાચાર્યે વૈદિક મત ફેલાવ્યો તે સમયે પણુ શું લોકશિક્ષાના ઉપાયોનો અભાવ હતો ? વળી થોડા સૈકાની વાત કરીએ તો બગાળાના ચૈતન્યદેવે ઓઢીઆને ઘેરઘેર વૈષ્ણવ ધર્મની દીક્ષા આપી હતી, તેમ હોવાથી એમ તો કેમ કહી શકાય કે એ સમયમાં લોકશિક્ષાના કોઈ પ્રકારના ઉપાયો નહોતા ?

આપણા દેશમાં લોકશિક્ષાનો એક સુદર ઉપાય છે, ને તે કથા વાંચવાની પ્રથા છે જો કે આજકાલ એ પ્રથાનો પ્રચાર તદ્દન નાશ તો પામ્યો નથી પણુ તે દિન-પ્રતિદિન ધસાતો જાય છે પહેલા ગામે ગામે ને શહેરેશહેરમાં સ્થળે સ્થળે કથા વાચનારા વ્યાસો મસ્તકે ચંદન ચર્ચી, ગળામાં સુગંધી પુષ્પોની માળા ધારણુ કરી વ્યાધાસનપર બેસી સીતાના સતીત્વની, અર્જુનના વીરધર્મની, લક્ષ્મણના બન્ધુપ્રેમની, બીષ્મના ઇદ્રિયબચની, રાક્ષસીના પ્રેમપ્રવાહની, દધીચિના આત્મસમર્પણની ને હરિશ્ચંદ્રની કઠોર પરીક્ષાની મધુર રાગે સુદર વ્યાખ્યા કરતા, ને સામે બેસીને બેઠુતો, મજુરો, કીઓ ને નીચ જાતિના લોકો પણુ સહેલાઈથી સત્શિક્ષા પામી સમજતા કે "ધર્મ" નિત્ય છે, ધર્મ દેવ છે, પોતાનોજ સ્વાર્થ જોવો તે ન ઈચ્છવાયોગ્ય છે, આ જીવન પરમાર્થમાટે મળેલું છે, ઈશ્વર છે, તે જગતની સૃષ્ટિ, રિચિતિ ને સહાર કરનાર છે તે આપણાં પાપપુણ્ય જાણે છે, પાપ માટે દડા આપે છે ને પુણ્ય માટે ચોગ્ય લાભ આપે છે, અહિંસા પરમધર્મ છે, લોકહિત એ પરમ સત્કાર્ય છે" આવી આવી શિક્ષા દેનારા કથાકારો હવે ક્યાં છે ? જે કોઈ થોડાકથા દેખાય છે તે પણુ પોતાનું કામ છોડી દેવા ચાહે છે કે છોડી દે છે તેનું કારણ શું ? એ દોષ આજકાલના

નવા અંગ્રેજી બચુનારાની અરુચિનો છે તેઓ કયા વાચનારને ધૂર્ત ને હરામખોર કહેતાં પણ અચકાતા નથી. તેઓ પ્રાચીન ઇતિહાસ પુરાણોની બધી વાતોને ગપ્પાં માની તેના પર અશ્રદ્ધા પ્રકટ કરે છે “દક્ષ્યગ્રામ શકરને માટે પાર્વતીએ આત્મસમર્પણ કર્યું એ વાતમાં શો માધ ‘ ” ચાલ ભાઈ એમ કહી ખસી નીકળે છે તેઓ વીરકી પીએ ને વારાંગનાના મુખની “ભોલા સિપહીયા મે તો સાથ ચલુગી રે, મેરા ભોલા” એ ચીજ સાંભળવામાં લાલ અને ઉપર જણાવ્યા જેવી લોકશિક્ષા ફેલાવનારી કથામાં હાનિ સમજે છે. આ અર્ધદંધ યુવાનો સ્વધર્મ-અષ્ટ, દુરાચારી ને દુરાચારી થવાથી તેમના દોષને લીધે આ કથાની અતિ ઉપકારક પ્રથા હી જવાને ઝાઝો વિલગ નથી અંગ્રેજી શિક્ષાના પ્રભાવે ભારતવર્ષમાં કમથી આલ્યો આવતો લોકશિક્ષાનો આટલો ઉપાય પણ લોપ થવાનો સંપૂર્ણ બચ લાગે છે.

અંગ્રેજી શિક્ષાને હું એટલા માટે દૂષિત ગણુ છું કે આ લખેલા દોષ ઉપરાંત તેમાં એક બીજો પણ મહાન દોષ છે, ને તે એ કે શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વચ્ચે સહાનુભૂતિ-સમાનભાવ કે સમાન લાગણી રહેતી-નથી હાલતાં ચાલતા અંગ્રેજી-માંજ વાતચિત કરવાની ટેવવાળા શિક્ષિત યુવકો અશિક્ષિતનાં હૃદયો શી રીતે જાણે ? આ શિક્ષિતો તો અશિક્ષિતોના તરફ દષ્ટિપાત પણ કરતા નથી. રામો કણબી શી રીતે ખેતી કરી પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરે છે ? સ્યામા મજુરની શી દશા છે ? તેને શું દુખ ને શી મુશ્કેલી છે ? તેના પ્રતિ અમારા નવશિક્ષિત યુવકોનું જરા પણ ધ્યાન નથી અમારા યુવકો એમ માને છે કે અમારે એની મહેનતના ફળનુંજ પ્રયોજન છે ! એનું ગમે તે થાઓ, તેનું અમને શું પ્રયોજન છે ? આવા યુવકોનાં લાખા પહોળા લાપણો સાંભળીને કદિ વિલાયતના મોટા મોટા અંગ્રેજો મુગ્ધ થાય કે પ્રસન્ન થાય તોપણ તેથી કશું ફળ નથી એ શિક્ષિતોના મનની વાત અંગ્રેજી ભાષામાં બોલાએલી હોવાથી-આપણા દેશના ખેડુત કે મજુર સમજી શકે તેમ નથી-નકામી છે. તેને યજ્ઞ મળ્યો, વાહવાહ બોલાઈ પણ તેથી શું ? અંગ્રેજો મુગ્ધ થયા કે ચક્રિત થયા પણ તેથી લાલ શો ? જ્યાં લગી પોતાને કહેવાનું દેશી ભાષામાં કહીને સ્વદેશી ગરીબ બંધુઓને સમજાવી “લોકમત” ન ફેળવ્યો ત્યાં લગી તેનો કરો કાયદો નથી. આપણા દેશમાં જે કરોડો અશિક્ષિત લોકો છે તેમના મૂળા રોહનધ્વનિથી આકાશ ચીરાઈ જાય છે, પણ તે બિચારાં શું કરે ? તેમને શિક્ષા મળી નથી પોતાનો ભાવ પ્રકટ કરવા માટે તેમની પાસે ભાષા નથી-ભાષાજ્ઞાન નથી અમારા સુશિક્ષિત નવયુવકો તેની સાથે હળતામળતા નથી અને દેશી ભાષામાં પોતાને કહેવાનું છે તે તેને કહીને સમજાવતા નથી.

સુશિક્ષિત લોકો જે જે સમજે છે, તે જે તેઓ અશિક્ષિતોને એકઠા કરીને પોતાની માતૃભાષામાં થોડે થોડે સમજાવે તો એ અશિક્ષિતો પણ સહજમાં સમ-

જતા થાય લોકશિક્ષાનો આ પણ એક સારો ઉપાય છે. આ વાત ભારતવર્ષ સર્વ સ્થળે ફેલાવવાની જરૂર છે, ને તે માટે સુશિક્ષિતોએ અશિક્ષિત સાથે હળ મળવું અને સહાનુભૂતિનો ભાવ વધારવો એ જરૂરનું છે

સુશિક્ષિત દેશીઓ અને દેશી ભાષા

જે લોકો દેશી ભાષાના અથો અથવા દૈનિક, સાપ્તાહિક કે માસિક વગેરે પ્ર કરે છે તેમનું દુર્ભાગ્ય કહેવું જોઈએ તેઓ બલે અને તેટલો યત્ન કરે તોપ દેશનો શિક્ષિતવર્ગ તે વાચવા વિલોકવાથી વિમુખજ રહેલો છે અંગ્રેજી લખી વા જાણનાર શિક્ષિત લોકોએ પૂરી ખાત્રીથી નિશ્ચય કરેતો છે કે તેમને વાચવાલાઃ કાંઈ પણ લખણ માતૃભાષામાં લખાતું જ નથી તેમની માન્યતા પ્રમાણે આ ભાષાના તમામ લેખકો વિદ્યાહીન, બુદ્ધિહીન તેમજ લેખનમાતુરીથી શૂન્ય છે ! અથ તો અંગ્રેજી અથોના અનુવાદ કરવાવાળાજ છે તેમને ખાત્રી છે કે જે કાંઈ આ ભાષામાં લખાય છે, તે કા તો કચરો અથવા તો કાંઈ અંગ્રેજી અથની છાયારૂપ હે છે, માટે જે અંગ્રેજીમાં છે તેને માતૃભાષામાં વાંચી પોતાનું પોઝીશન ખોતું શામાટે પોતાનું અપમાન કરાવતું શામાટે ? અમે સહજે કાળી ચામડીએ વીટાયાના અ રાધમાં તો આવ્યા છીએ, એ ચામડાને ઘોળું કરવાનો યત્ન તો કરીએજ છી તેમ છતાં વળી તેનો અનુવાદ વાંચીને એક દોષનો વધારો કર્યા કરીએ ?

અંગ્રેજીના ઉપાસકોની આ સ્થિતિ છે બીજી બાજુ સંસ્કૃત જાણનારા પાંડિત ભિમાની લોકોમાં દેશી ભાષાપર જે શ્રદ્ધા છે (૧) તેના સબંધમાં તો વધારે લ વાની જરૂરજ નથી

વેપારના કે એવાજ વ્યવસાયમાં રહેનારા લોકોને માટે તો બધી ભાષાએ સરખીજ છે, કેમકે એમને તો કોઈ ભાષાનું પુસ્તક વાંચવાનો અવકાશ નથી. વિદ્યાર્થીઓ સ્કૂલનાં પુસ્તકો વાંચવામાંથી નવરા નથી આમ હોવાથી દે ભાષાના અથો કે અન્ય પત્રો વાચનારો વર્ગ જોઈશું તો દૈનિક કોલેજના વિદ્યાર્થીએ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો, કામકાજ વગરના કોઈ રસિક કહેવરાવતા પુરુષો કે નોક ચાકરવાળા ભણેલી કોઈ ગૃહસ્થના ઘરની નવરી સ્ત્રીઓ જણાશે કવચિત કવચિ થોડા શુભ વિચારના શિક્ષિત વિદ્વાનો પ્રકટ થયેલા દેશી ભાષાના અથની અનુક્રમણિ કે વિજ્ઞાપન વાચી લે છે, ને તેટલા ઉપરથીજ પોતાને વિદ્યાભિલાષીને નામે ઓ આવતા પણ જોવામાં આવે છે ખરા.

અથો કે પત્રો વાચવા વિચારવાની વાત રહેવા દઇએ, પરંતુ આ સમય અંગ્રેજી ભણેલા યુવકો તો દેશી ભાષામાં કશું કામજ કરતા નથી, એઓ વિ

વિષેના વિચારો પણ અંગ્રેજીમાં કરે છે, સર્વ સાધારણ કાર્ય, મીટીંગ, લેકચર, એડ્રેસ, પ્રેસિડિંગ વગેરે તમામ કામ અંગ્રેજીમાં કરે છે જો બે જણ અંગ્રેજી જાણનારા ભેગા થાય તો વાતચીત પણ અંગ્રેજીમાં ચલાવે છે. જો બંને બાણી ભાષા પર રહેમ આવે તો તેમાં પણ ચોંદ આના કે બાર આના અંગ્રેજી અને બેચાર આનાજ દેશીભાષામાં બોલે છે, ને એટલું પણ વાતચીતમાં, બાકી કાગળપત્ર તો અંગ્રેજીમાં જ. અમે અત્યાગ સુધીમાં કયાય જોયું નથી કે દોષ પણ અંગ્રેજી જાણનારા બે જણાઓએ પરસ્પર માતૃભાષામાં ચિટ્ઠીપત્રી લખી હોય. અમને તો એવો પણ ભય લાગે છે કે વખતે ગાયત્રીના મંત્રો પણ અંગ્રેજીમાં જ અનુવાદિત કરીને તેઓ પઢી જશે (!)

આમાં નવાઈની કશી વાત નથી. પહેલું તો અંગ્રેજી રાજભાષા છે, વળી ધન કમાવાની ભાષા છે, બીજું એમાં અનેક વિદ્યાઓના ગ્રંથો હોવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું પણ એ દ્વાર છે, એટલે દેશીઓએ બાંધકાળથી તેનું જ સેવન કરીને તેને જ માતૃભાષાને સ્થાને મૂકી છે. વળી વિશેષે કરીને અંગ્રેજીનો આટલો બધો પ્રચાર થવાનું કારણ એજ છે કે આપણે જે કહેવાનું છે તે અંગ્રેજીમાં કહ્યા વિના અંગ્રેજો સમજી શકતા નથી, અને અંગ્રેજો ન સમજે તો માન મળતું નથી અને જો અંગ્રેજોથી માન ન મળ્યું તો બીજા લોકોથી માન મળ્યું કે ન મળ્યું તે સરખું જ (!)

અમે અંગ્રેજી ભાષાના કે અંગ્રેજોના દ્રોહી નથી અમારી એ દૃઢ માન્યતા છે કે અમારા દેશપર અંગ્રેજોએ જે અપાર ઉપકારો કર્યા છે તેમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર એ સૌથી મહાન ઉપકાર છે અનત રત્નોની માતા અંગ્રેજી ભાષાનું જેટલું સેવન થાય તેટલું સાફ છે અમારી એ પણ સમતિ છે કે સમાજના હિતને માટે રાજભાષામાં નિપુણ થવાની જરૂર છે વળી આપણે અનેક બાબતો રાજનેતાઓને સમજાવવી પડશે અને તે વાસ્તે એ વાતો અંગ્રેજીમાં કહેવી પડશે. તેમ એવી પણ ઘણી હકીકતો છે કે જે કેવળ એકાદ પ્રાન્તને માટેજ નહિ પણ આખા હિંદને માટે બોલવી પડશે. એ વાતો અંગ્રેજીમાં કહ્યા વિના આખું હિંદ સમજશે નહિ, ને જર્માસુધી આખું હિંદ સમજશે નહિ ત્યાંસુધી વિવિધ જાતિઓના વિચાર અને ઉદ્યોગ એક પ્રકારના થશે નહિ, ને ભારતવર્ષની ઉન્નતિ થશે નહિ. એ મત, સલાહ ને ઉદ્યોગની એકતા કેવળ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારાજ થશે, કેમકે આ વખતે આપણી સંસ્કૃતભાષા તો મોટે ભાગે લુપ્ત થયેલી છે એટલે બંજાણીઓ, પંજાબીઓ, ગુજરાતીઓ, દક્ષિણીઓ ને મદ્રાસીઓ વગેરેની સાધારણ ભાષા તરીકે અંગ્રેજી ભાષામાંથીજ કામ લેવાનું છે એ ભાષાસૂત્રથી ભારતની ગાંઠ મજબૂત થઈ શકે તેમ છે, એટલે જરૂર પડતો અંગ્રેજી ભાષાનો વ્યવહાર થાય એ ઠીક છે, પણ એકદમ અંગ્રેજ બની જવાથી પણ કામ નહિ ચાલે. ભારતીઓ કદિ પણ અંગ્રેજ થઈ શકશે નહિ જો કે ભારતીઓ કરતા અંગ્રેજોમાં ધણું ગુણું છે તેમ તેઓ કરતા

અંગ્રેજો સુખી પણ છે, પરંતુ જો એટલા વિચાર ઉપરથી તેત્રીસ કરોડ ભારતીઓ એકદમ તેત્રીસ કરોડ અંગ્રેજ બની બધું શકે તેમ હોય તો કોઈ ના પણ પાડતું નથી, પણ એવું થઈ શકવાનો સંભવ જ નથી. હિંદવાસીઓ કે બંગાળીઓ ભલે ચાહે તેટલું અંગ્રેજી જાણે, અંગ્રેજીમાં જ લખે ને અંગ્રેજીમાં જ બોલે, પરંતુ સિંહતુ ચામડું ઓઢનાર શિયાળ તે શિયાળ જ રહેનાર છે. એ શિયાળવું જ્યારે પણ અવાજ કરશે ત્યારે તેનું મૂળ રૂપ ઢાંક્યું રહેવાનું નથી. પાંચસાત હજાર નકલી સાહેબો સિવાય બાકીના ત્રણ કરોડ બંગાળી માણસો કદિ અંગ્રેજ બની શકવાના નથી. ગિલ્ટ ચડાવી ખીજ ધાતું દેખાડ્યા કરતાં મૂળ પિત્તળ જ સાઈ છે. પત્થરની બનાવેલી કૃત્રિમ સ્ત્રીની પ્રતિમા કરતાં ધરકામની બાબતમાં કાળી, કદરૂપી કે જગત્તી સ્ત્રી પણ સારી છે. તે જ પ્રમાણે નકલી સાહેબ બનવા કરતાં મૂળ દેશીરૂપે રહેવું એ જ વધારે સાઈ છે. અંગ્રેજીમાં લખવાનો ને વાંચવાનો રિવાજ ધારણ કરવાથી શુદ્ધ અંગ્રેજ પણ થવાશે નહિ તેમ શુદ્ધ દેશી પણ રહી શકાશે નહિ, માટે જ્યાંલગી સુશિક્ષિત જ્ઞાનસંપન્ન બંગાળીઓ તેમ જ ખીજ પ્રાન્તવાળાઓ પણ પોતપોતાની ભાષામાં પોતાના વિચાર પ્રકટ નહિ કરે ત્યાં લગી દેશની ઉન્નતિ થઈ શકશે નહિ.

અમને નવાઈ લાગે છે કે ભારતવાસીઓ આ વાતોને સમજતા કેમ નથી? એક વાત તેઓ અંગ્રેજીમાં લખે તેથી કેટલા દેશીઓ તે સમજશે? અને જો એ જ વાત તેઓ દેશી ભાષામાં લખે તેથી કેટલા દેશીઓ તે સમજશે? જો કોઈ એમ કહેવું હોય કે સુશિક્ષિતોની વાતો સમજવી તે સુશિક્ષિતોને માટે જ જરૂર છે તો એ સમજવું બુદ્ધભરેલું છે. તમામ દેશવાસીઓની ઉન્નતિ થયા વિના દેશનો ઉદય થવાનો નથી. તે સાથે એટલું પણ નક્કી સમજી રાખવું કે દેશના તમામ લોકો અંગ્રેજી સમજતા પણ નથી ને સમજી પણ શકશે નહિ. આથી એ વાત નિર્વિવાદ છે કે જે વાત દેશી ભાષામાં કહેવાતી નથી તે વાત કરોડો દેશવાસીઓ કદિ પણ સંભળી કે સમજી શકવાના નથી અને જે વાત દેશના તમામ લોકો સંભળતા કે સમજતા નથી તેથી સમાજની ઉન્નતિ પણ થઈ શકતી નથી.

એક વાત એવી પણ કહેવામાં આવે છે કે કેવળ હિંદી પક્ષિના લોકોને જ સુશિક્ષિત થવાની જરૂર છે. નીચેની પક્ષિના લોકોને સુશિક્ષિત કરવાની જરૂર નથી તેઓ તો હિંદી પક્ષિના લોકોના સહવાસમાત્રથી જ વિદ્યાવાન બની જશે. જેમ કોઈ શોષક પદાર્થના ઉપરના ભાગમાં પાણી ભરવાથી નીચે લગીનો ભાગ પણ બીજાઈ જાય છે, તેમ ભારતવાસીઓરૂપી શોષક પદાર્થના ઉપરના ભાગરૂપ તેમના હિંદી પક્ષિના લોકોમાં વિદ્યારૂપી જળ ભરાશે તો પછી નીચે લગી—નીચેની પક્ષિના લોકો લગી તે વિદ્યા પ્રસરી જશે જળનું દર્શાવ આપવાથી નિ સદેહ આ વાત સરસ લાગે છે, ને અંગ્રેજી સાથે આવો જળયોગ થયા વિના અમારા દેશની આટલી ઉન્નતિની આશા પણ કદિ કરી શકાતી નહોતી. જળ પણ બધું છે, ને તેને શોષનારા

પણ પછી છે. બાજુ લગી શુષ્ક બાહ્ય પાંડિતો દેશને ઉજાડ કરતા હતા; પણ હવે નવા શિક્ષિત લોકો જળયોગ કરીને દેશનો ઉદ્ધાર કરશે (!) કેમકે તેમનામાં છિદ્રો-પોલ હોવાથી નીચી પકિતના લોકો લગી જળ પહોંચાડી શકશે (!)

પરંતુ અમને એવી આશા નથી કે આ જળમયી વિદ્યા આ પ્રમાણે કરી શકશે. વિદ્યા એ પાણી કે દૂધ નથી કે ઉપર નાખવાથી નીચે લગી અસર કરે. કેવળ એટલું કહી શકાય કે કોઈ જાતનો એક ભાગ લખી વાચી શિક્ષિત થયો હોય તો તેના સહવાસે બીજા ભાગની પણ શોભા વધે, પરંતુ જો જાતિના બંને ભાગની ભાષામાં એવો તફાવત હોય કે વિદ્યાનની ભાષાને મૂર્ખ ન સમજી શકે, તો સહવાસનું ફળ શી રીતે થઈ શકે ?

મોટી વાત તો એ છે કે આ સમયે આપણા લોકોમાં ઉચ્ચ પકિતના ને હલકી પકિતના લોકોની અદર પરસ્પર જરા પણ સહૃદયતા નથી. ઉચ્ચ શ્રેણીના સુશિક્ષિતો મૂર્ખ દરિદ્ર લોકોના દુઃખે લેણ પણુ દુઃખી થતા નથી, મૂર્ખ દરિદ્ર લોકો ધનવાળા કે સુશિક્ષિત લોકોના સુખે જરા પણ સુખી નથી એમ પરસ્પર સહૃદયતાનો અભાવજ દેશોન્નતિમાં મહાન અડચણરૂપ છે એ સહૃદયતાને અભાવે બંને પકિતઓ વચ્ચે દિનપ્રતિદિન નોખાપણું વધતું જાય છે જ્યાં આવું નોખાપણું વધતું હોય ત્યાં સહવાસનું ફળ શું થાય ? જે અલગ છે તેનો વળી સહવાસ કેવો ? જો શક્તિવાળા માણસો અશક્ત માણસોને દુઃખે દુઃખી ને સુખે સુખી નજ થાય તો પછી તેમને આહુશે પણ કોણ ? જો સર્વ પ્રકારે તમામ લોકોનો ઉદ્ધાર નજ થયો તો પછી શક્તિવાળા લોકોની ઉન્નતિ ક્યાં થઈ ? કોઈ દેશમાં કદિ એવું તો બનતું નથી કે નીચી પકિતના લોકો સદા એજ દશામાં પડ્યા રહેવા છતાં ઉચ્ચ પકિતના લોકોની નિરંતર ઉન્નતિ થયા કરે, જે જે સમાજોની વધારે ઉન્નતિ થઈ છે તે તે સમાજોમાં બંને પકિતના લોકો સમાન સ્થિતિના, હળતા મળતા થયેલા ને પરસ્પર સહૃદયતાવાળા થયેલા જોયા છે. જ્યાં લગી એવું થયું નથી ને બંનેમાં અંતર રહ્યાં કર્યું છે ત્યાં લગી કોઈ દેશની ઉન્નતિ થઈ શકી નથી. કોઈ પણ દેશમાં ઉચ્ચ અને નીચી બંને પકિતના લોકોમાં એકતા થાય છે ત્યારેજ તેના ઉદયના ગણેશ ખેઠા છે, એમ સમજવું. રોમ, એથેન્સ, ઈંગ્લાંડ, અમેરિકા વગેરે દેશો એનાં ઉદાહરણ છે એ દેશોના ઇતિહાસને સા સારી રીતે જાણે છે. એથી ઉલટું જોવું હોય તો જ્યાં સમાજની અદર બિન્ન બિન્ન જાતિઓ બેદબાવે રહેલી છે તેનાં અનિષ્ટો તપાસો એનાં ઉદાહરણો સ્પાર્ટા, મિસર, ભારતવર્ષ વગેરે છે. એથેન્સ ને સ્પાર્ટા બંને પ્રતિસ્પર્ધી નગરો હતાં. એથેન્સમાં સૌ સમાન હતાં. સ્પાર્ટામાં એક જાતિ ધણીરણી ને બીજી જાતિ દાસ હતી. એથેન્સમાંથી પૃથ્વીની સુધારણાની શરૂઆત થઈ. જે વિદ્યાના પ્રભાવે હાલના યુરોપનું આટલું ગૌરવ છે તેનું જન્મસ્થાન એથેન્સ છે અને સ્પાર્ટા પરસ્પર કબહને લીધે નાશ પામી ગયું. મિસ-

રમા સાધારણ પ્રજાસમૂહની સાથેના ધર્મચાળકોના જૂદાપણાને લીધે ઉન્નતિનું ગળું અકાળેજ દમાઈ ગયું ! આગ્રીન ભારતવર્ષમાં પણ વર્ણવ્યવસ્થાનો ખરો આશ્રય ભૂલાઈ જઈને વૃથા ભેદ હલકા સ્વાર્થ અને મિથ્યાભિમાન ધુસી જઈને ઉચ્ચ વર્ણુ તથા નીચ વર્ણુ વચ્ચે એટલો મહાન ભેદ પડી ગયો કે જેવો ભેદ કોઈ પણ દેશમાં પડ્યો નહિ હોય, આના સ્વાભાવિક ફળરૂપ તેવું અનિષ્ટ પણ કોઈ દેશમાં થયું નહિ હોય ! આ સ્થળે એ અનિષ્ટનું વિશેષ વર્ણુન કરવાની જરૂર નથી આ સમયે વળી દુર્ભાગ્યને થોડો શિક્ષિત અશિક્ષિત વચ્ચેનો નવો ભેદભાવ ઉમેરોયો છે, તે ધનિક તથા નિર્ધન વચ્ચેનો ભેદ પણ વધતોજ જાય છે !

સુશિક્ષિત દેશીઓના હૃદયનો ભાવ સાધારણ રીતે જ્યાંલગી દેશી ભાષામાં પ્રગટ ન થાય, ત્યાંલગી સામાન્ય પ્રજાવર્ગ તેને કદિ પણ મમજી કે જણી શકે નહિ, ને તેથી તેઓ એકબીજાના સહવાસમાં આવી શક્યા પણ ગણાય નહિ ને આવી શકે પણ નહિ, અને તેથી એકતા પણ થાય નહિ વાંચનાર તથા માંભળનાર તરફ લખનાર તથા ભાષણ કરનારની સ્વાભાવિક રીતે સહૃદયતા ઉભરાય છે લખના તથા બોલવામાં એ ગુણ એની મેળે આવી જાય છે જ્યાં લેખક તથા વક્તાને નક્કીપણે જણાય કે તેની પોતાની જાતના લોહા વાંચનાર કે માંભળનાર નથી ત્યાં તરતજ તેનામાં સહૃદયતાનો અભાવ આવી જાય છે

સુશિક્ષિત ભારતવાસીઓએ દેશી ભાષાઓમાંજ લેખન વાચન કરવાનાં જે જે કારણો છે તે અમે વિસ્તારપૂર્વક લખ્યાં છે હાલમાં દેશી ભાષામાં સારા ગ્રંથો ન લખાવાનું જે એક મહા વિધન છે તે હવે અમે જણાવીએ છીએ કે સુશિક્ષિત લોકો દેશી ભાષાના પુસ્તકો વાંચતા નથી તેથી વિદ્વાનો દેશી ભાષામાં લખતા પણ નથી.

રામધન પોદ

બ ગાળાના સાહિત્યમાં સર્વત્ર એકજ પ્રકારનું રોદન સંભળાય છે કે “ બ ગાળાઓના બાહુમાં બળ નથી ” આ નવા ઉદયના સમયમાં બ ગાળાઓના મુખમાંથી એજ સંભળાય છે કે “ બ ગાળાઓના બાહુમાં બળ નથી ” આ પ્રમાણે બ ગાળાઓનાં બધાં દુ ખોનું મૂળ “ બાહુમાં બળ નથી. ” એ છે. x

પરંતુ આનું કારણ શોધવામાં આવે કે બ ગાળાઓના બાહુમાં બળ કેમ નથી ?

x આ લેખ બ ગાળાઓ વિષેનો હોવા છતાં ગુજરાતીઓ અને સામાન્ય રીતે સમસ્ત ભારતવાસીઓમાંટે પણ તે તેટલોજ અથવા બહુ અશે લાગુ પડે તેવો હોવાથી આ સમ્રહમાં લેવાયો છે, હવે પછી પણ આ પ્રકારના લેખો આવે તે લેવામાં પણ એજ ઉદ્દેશ સમજવો

મંત્રી.

તો એનો એજ ઉત્તર મળશે કે જંગાળોએ પેટપૂર ખાવાનું મળતું નથી. જંગાળોમાં અન્ન નથી. જેમ એક ગાયને બહુ વાછડાં ચતાં તે સર્વને પેટપૂર દૂધ મળતું નથી, એ રીતે અમારી જન્મજૂમિ પણ ધણી સતાનોની જનેતા ચલાને લીધે તેમથી નીપજતા અત્રથી બધાને પૂરેપૂરો આહાર મળી શકતો નથી. વળી જંગાળોના જેવી પ્રજાવૃદ્ધિ તો પૃથ્વીના કોઈ પણ દેશમાં થતી નથી આમ હોવાથી જંગાળોની પ્રજાવૃદ્ધિ તેની પડતીનું કારણ છે પ્રજાના વધારાથી અન્નની તાણ પડે, અન્નની તાણે શરીર અપુષ્ટ રહે, શરીર ક્ષીણ થાય, જલ્દી આવે અને એ સિવાય માનસિક દુર્બળતા વગેરે અનેક દોષોની ઉત્પત્તિ થાય.

ધણી જણ એમ કહેશે કે દેશમાં અનેક ધનાઢ્યો છે, તેમને જરા પણ દુખ નથી. પરંતુ ખરું જોતાં તેઓ તો રક પોદ જાતિ (જંગાળોની એક હલકી જાતિ) ના કરતાં પણ દુર્બળ છે તેઓના શરીરના ઘાટ જુઓ તો વાનરાકાર. અન્નના અભાવથી જે દોષ જન્મે છે તે કોઈ એક પેઢીમાં ઠીક અન્ન મળવાથી નિવૃત્ત થતો નથી જે પ્રજા પેઢી દરપેઢી વાનરાકાર બનતી ગઈ છે તે એક પેઢી પેટપૂર ભોજન પામતાં મનુષ્યાકાર બની શકતી નથી, માટે એવા મોટા માણસોની વાત તો જવાબ દો. એઓ હાલીયાલી કે કોઈ કામ કરી શકતા નથી, ને જૂખ ન લાગવાને કારણે તૈયાર ભોજન પણ ખાઈ શકતા નથી અને ખાંધેલું પચાવી શકતા નથી. આથી બધા દેશમાં મોટા માણસોના સમૂહ તો વાનરાકાર જ થયા કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મહેનત કરી જીવનાર સાધારણ દરિદ્ર લોકોનું બાહ્યબળ દેશનું બાહ્યબળ છે.

આથી અનેક માણસો અમારા પર ગુસ્સે થઈ કહેશે કે તમારી આ વસમી માન્યતા રહેવા દો અમે સાલજી છે કે અહીંથી યુરોપના દેશમાં ધણી અને ચોખ્ખા પુષ્કળ જાય છે. જો આ દેશમાં ખાવા જેટલું અન્ન ન હોય તો તે પરદેશમાં જાય શી રીતે? પરંતુ આ મતના લોકો એટલું સમજતા નથી કે દેશમાં જોઈએ તેટલો માલ ન હોય છતાં પણ તે પરદેશમાં તો મોકલી શકાય જે વધારે પૈસા આપે તેના હાથમાં માલ જાય, એ નિયમ છે.

જંગાળોમાં જે કોઈ ચીજ વિશેષ પાકતી હોય તો તે ચોખ્ખા છે. ચોખ્ખા વિના બીજો આહાર મેળવી શકે એવા માણસની સખ્યા આ દેશમાં ઘણી ઓછી છે. જંગાળોના લોકોનો મોટો લાભ વરસ અનુકૂળ હોય તો પેટપૂર ભાત તો મેળવી શકે છે, પરંતુ પેટપૂર ભાત ખાવાથી આહારની પૂરણી થઈ શકતી નથી. એકલો ભાત ખાવાથી જીવન નભે ખરું, પણ તેથી શરીરની પુષ્ટિ થતી નથી ચોખ્ખામાં બળ આપનારું તત્ત્વ માત્ર સેકડે સાત ટકા છે. ચરબી કે જે મહેનતુ માણસોના શરીરની પુષ્ટિને માટે ઉપયોગી વસ્તુ છે તે તો ચોખ્ખામાં છે જ નહિ.

કેવળ ભાત ખાનારા લોકો અહીં ઓછા નથી, તેમ બધા નથી; પરંતુ જંગાળોના મોટા લાભ ભાત સાથે થોડી દાળ, માછલીનો દુકડો, શાકમાં આલુ અથવા

કાચા કેળાની તરકારી એ પ્રમાણે આહાર લે છે, ને તેને સારી રીતે ભોજન કર્યું એમ સમજે છે આ ભોજનમાં પોણાસોળ આના એક પાઈ જેટલો ભાત ને બે પાઈ જેટલો અન્ય વસ્તુઓનો ભાગ હોય છે. આવા ભોજનને એક રીતે તો સૂકો રોટલો ખાવોજ કહી શકાય. બગાલીઓનો ચૌદ આના જેટલો વર્ગ આ પ્રકારનો અહાર લે છે કોઈ પ્રકારની હરકત આવી ન પડે તો આટલાથી જીવનરક્ષા તો થાય છે, પરંતુ એથી શરીરમાં રોગ બહુજ સહેલાઈથી પોતાનું ધર કરી શકે છે, (મેલેરિયાનો તાવ આ વાતની સાક્ષી છે) અને આવા શરીરમાં બળ રહી શકતું નથી આ કારણથીજ બગાલીઓમાં બાહુબળ નથી

આ બધી વાતોપર ઉડો વિચાર કરી ધણા લોક કહેશે કે જ્યાંલગી બગાળીઓ સાધારણ રીતે માસાહાર કરશે નહિ, ત્યાંલગી તેમનામાં બાહુબળ આવશે નહિ અને આ વાત કહેતા નથી માંસનું ખાસ પ્રયોજન નથી દૂધ, ઘી, લોટ, દાળ, ચણા, શાક એજ ઉત્તમ આહાર છે એનું દૃષ્ટાન્ત જોવું હોય તો પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીઓ જુઓ. એ લોકો બળદાયક આહાર, પેટપૂર રોટલી કે રોટલા ખાવા સાથે નૈવેદ્યમાં તુલસીપત્ર પેડે થોડો ભાત ખાય છે. બગાળીઓ પણ ભાતનું વજન ઘટાડી રોટલા રોટલીનું વજન વધારે લે તો તેઓ એક પેઢીમાં નીરોગ થાય અને ત્રણ પેઢીની અદર બલિષ્ઠ શરીરવાળા બને

હું આ બધી વાત રામધન પોદને સમજાવતો હતો, તેનું આખું કુટુંબ રોગ-અસ્ત હતું, તે આ સાબળી મારી પાસે હાથ જોડીને બોલ્યો, “ મહાશય ! તમે જે આજ્ઞા કરી તે બરાબર છે, પણ બાપા ! ઘી, દૂધ, લોટ એ બધી વસ્તુઓ અમારા નશીબમાં ક્યાંથી ? એવો વખત આવી ગયો છે કે પેટપૂર ભાતનો ખર્ચ પણ ઉઠાવવો ભારે પડે છે ”

મે વિચારી જોયું તો મને એ વાત સત્ય લાગી રામધન પોદને ત્યાં ધાન્ય ખાંડવાની જે ખાંડણી હતી તેના લાકડાપર હું બેઠો હતો પાસે એક પાળેલો કૂતરો પડ્યો હતો તેથી હું આગળ વધી શકું તેમ ન હતું અહીં બેઠાં બેઠાં રામધન પોદના કુટુંબની હકીકત હું જાણી શકું તેમ હતું રામધને પોતાના એકે એક પુત્રને દેખાડીને મને કહ્યું કે “ મારે ચાર પુત્ર અને પાંચ પુત્રીઓ છે જેમાંના એક પુત્રના ને ત્રણ પુત્રીઓના વિવાહ કરવા બાકી છે અમારી હલકી કામમા ઊકરાના વિવાહમાં પણ ખર્ચ થાય છે, તેમ ઊકરીના વિવાહમાં પણ ખર્ચ થાય છે; પણ ઊકરીને પરણાવવામાં કાંઈક થોડો ખર્ચ થાય છે. જ્યાં ઊકરાને પરણાવવાનું જ ઠેકાણું નથી ત્યાં આપ દૂધ, ઘી, ને લોટની વાત ક્યાં કરો છો ? ” મે મનમાં ને મનમાં કહ્યું કે “ બેશક મારી આ વાત તો અસંગત છે ” મને લાગ્યું કે ત્યાં જમીન હિપર સતેલો કૂતરો પણ મારાપર ગુસ્સે થઈ જાય બસવાને ઉઘોમ કરતો હોયની ! જાણે તે કહેતો હોય કે મને ઠાળીઓ ભાત તો એઠાંજૂઠો મળતો નથી. ત્યાં તમે

જૂદ સ્ટેડીંગ લગાવી ખાંડણીપર બેસી ઘી, દૂધ ખાવાની વાત કર્યા કરો છો ? એટલામાજ એક રવાડા વિનાની બિલાડી પણ મારી તરફથી નીકળી, પોતાની પૂછડી ઉંચી કરી બીજી બાજુ ચાલી ગઇ. રામધનના રસહીન ધરમાં ઘી, દૂધ ને માખણ ખાવાની વાતો સાંભળી એ પણ જાણે મારી મશ્કરી કરી ચાલી ગઇ હોય એમ લાગ્યું.
મે રામધનને કહ્યું “ તમારે ચાર પુત્ર ને પાચ પુત્રીઓ છે. ને તે ઉપરાંત બે વહુઓ લાવ્યા છો ? ”

રામધને હાથ જોડીને કહ્યું “ જી હા, આપના આશીર્વાદથી બે વહુઓ પણ આવી છે ”

મે કહ્યું —“ એને કાંઈ ખાલમચ્છાં પણ થયા હશે ? ”

રામધન —“ જી હા, એક વહુને બે છોકરીઓ છે ને બીજીને એક છોકરો છે ”

મે કહ્યું —“ શત્રુની અખોમા રાધમીકું પડે એટલો પરિવાર તો તમે પ્રાપ્ત કર્યો છે, પણ આ પરિવાર થયા પહેલાં પણ તમને ખાવાપીવામાં મુશ્કેલી તો આવતી હશે ને હવે એ મુશ્કેલી વધી હશે નહિ વાર ? ”

રામધન —“ જી હા ! હવે ખાવાપીવામાં મુશ્કેલી બારે આવે છે ”

મે પૂછ્યું —“ તો તમે આટલો બધો પરિવાર કાં વધાર્યો ? ”

રામધન કાંઈક વિસ્મય પામીને બોલ્યો : “ શુ બોલ્યા મહાશય ! પરિવાર શુ મે વધાર્યો ? વિધાતાએ વધાર્યો ! ”

મે કહ્યું —“ બિચારા વિધાતાને નકામો દોષ ન દો. છોકરાઓના વિવાહ તમેજ કર્યા છે એટલે તમેજ બે વહુઓનો વધારો કર્યો છે, ને એ વિવાહ કરવાથીજ બે પૌત્રીનો તથા એક પૌત્રનો પણ વધારો થયો છે ”

રામધન બહુજ ઝાઝરપણુનો ભાવ ધરીને બોલ્યો “ મહાશય ! આપ આ પ્રમાણે મારા પરિવારને વખોડો. મા, હમણાજ થોડા દિવસ પહેલાં મારો એક મહીનાનો પૌત્ર મરી ગયો છે ”

મે દુ.ખ પ્રકટ કરીને કહ્યું —“ એ શાથી મુઓ રામધન ? ”

રામધન કશેા ઉત્તર આપતો ન હતો છતાં મે ચુકિતપ્રચુકિતવાળા સવાલોથી જાણી લીધું કે એની માને ધાવણુ આવતુ નહોતુ તેથી એનું મોત થયુ છે. પોષણુને અભાવે તેની માતાને દૂધ આવતુ નહોતુ. વળી બીજી બાજુ રામધનની ગાય પણ મરી ગઇ હતી. દૂધ વેચાતુ લઈ પાવાની શક્તિ નહોતી, આમ પોષણુને અભાવે પેટની પીડા ઉપડી ને તેમા બાળક મરી ગયુ

હરી મે રામધનને પૂછ્યું —“ હજુ તમે નાના છોકરાના વિવાહ કરશે ? ”

રામધન બોલ્યો —“ રૂપિયાનો ભેગ થશે તો એ કામ પણ કરી નાખીશ. ”

* અનાહારનુ એક પરિણામ પેટની પીડા પણ છે, એ વાત ધણા લોકો જાણતા નહિ હોય.

મે કહ્યું —“ જે બે વહુઓ આવી છે તેને તો પેટપૂર ખાવાનું નથી, છતાં બીજા માણસો કાં વધારો છો ? વિવાહ કરશો તો વહુ આવશે, તેને ખાવાનું આપવું પડશે, વળી તેને પણ બેચાર બચ્ચાં કચ્ચાં થશે તેને પણ ખાવાનું જોઈશે. હમણાંજ પૂરે થતું નથી છતાં તમે છોકરાનો વિવાહ કરશો ? ”

રામધન ગુસ્સે થઈ બોલ્યો —“ છોકરાના વિવાહ કાણુ નથી કરવું । જેને ખાવાનું મળે છે તે પણ કરે છે ને જેને ખાવાનું નથી મળતું તે પણ કરે છે. ”

મે કહ્યું —“ જેને ખાવાનું નથી મળતું તેણે છોકરાનો વિવાહ કરવો ફીક છે ? ”

રામધન બોલ્યો:—“ આખા જગતમાં તો એમજ થાય છે ”

મે કહ્યું —“ આખા જગતમાં નહિ રામધન ! કેવળ આપણા દેશમાંજ એવી મૂર્ખ જાતિ બીજા કોઈ દેશમાં નથી ”

રામધન બોલ્યો —“ જો આખા દેશના લોકો એમ કરે છે તો હું એમ કરે એમાં દોષ શો ? ”

આવા મૂર્ખને શી રીતે સમજાવવો ? મે કહ્યું —“ રામધન ! આખા દેશના લોકો જો ગળામાં ફાંસો ધાલી જીવ કાઢી નાખે તો તું પણ એમ કરીશ ? ”

રામધન પોકાર કરી બોલ્યો —“ આપ શું બોલ્યા મહાશય ! ગળામાં ફાંસો ધાલવો ને છોકરાને પરણાવવો એ શું સમાન છે ? ”

મને પણ જરા ક્રોધ આવી ગયો એટલે હું બોલ્યો “ સમાન છે એમ કાણુ કહે છે ? આવી રીતે છોકરાના વિવાહ કરવા કરતાં તો ગળામાં ફાંસો નાખવો એ ઘણું સાફ છે પોતાના ગળામાં ફાંસો ન ધલાય તો છોકરાના ગળામાં ધાલવો ”

આટલું કહી લાકડા પરથી ઉડી હું ચાલ્યો આવ્યો. ઘરમાં આવી ગુસ્સો ફર થતાં હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે આમાં બિચારા રામધનનો વાક શો છે ? બગાળામાં આવા અનેક રામધનોજ ભર્યા છે આ તો બિચારો હલકી જાતનો માણસ છે, વળી તે વિદ્યાહીન તેમજ શુદ્ધિહીન છે, પરંતુ જે લોકો વિદ્વાન અથવા તો સુશિક્ષિત હોવાનો દાવો રાખે છે તેઓ પણ રામધનથી બે ચદા વધી જાય તેમ છે ઘરમાં ખાવાનું હો કે ન હો, પણ છોકરાનો વિવાહ તો પહેલો કરવો, કેવળ થોડી દાળ અને ખૂબ ભાત ખાઈ સૂકા લાકડા જેવાં શરીર થયાં હોય—નાવ ને ખરોળથી હેરાન થાય—નોપણુ હલકો ખોરાક ખવરાવવા માટે, ભૂખના ભાગીદાર થવા માટે કે તાવ અને ખરોળનો ફેલાવો કરવા માટે ગાંઠના રૂપીઆ ખરચી પારકી છોડી પોતાના ઘરમાં લાવવીજ લાવવી ! મનુષ્યજન્મમાં એને માટે એજ સુખ છે. “ જે બગાળા થઈને છોકરાનો વિવાહ ન કરી શકે તેનો તો જન્મજ વૃથા છે ” આમ તેઓ સમજે છે, પણ આટલો વિચાર કરવાની તેઓ જરૂર જોતા નથી કે બિચારો છોકરો વિવાહ પછી પોતાના સ્ત્રીછોકરાનું

ભરણુ પોષણુ કરી શકશે કે નહિ ? નિશાળ છોડતાં પહેલાં તો તે બિચારો એક નાની સરખી છોકરાની પલટણુનો બાપ થઈ એસે છે । બિચારો પરણેલો યુવક ભણવાનાં પોચા બાધી દંધ ઉમેદવારીમા વળગે છે, હાથ ભેડી મમે તેને બારણે હાથ નોકરી ' હાથ નોકરી ' કરતો ફરે છે એક છોકરો નો પરિપક્વ ઉમરનો થઈ પોતાની કર્તવ્યની દિશા નક્કી કરી જીવનક્ષેત્રમા પ્રવેશ કરે તો તે પોતાના જીવિતને સાર્થક પણુ કરી શકે । પરંતુ કર્તવ્યની દિશા નક્કી કર્યા પહેલાંજ તે આશા તો જતી રહે છે. ઉમેદવારીની પીડાથી, ચાકરી શોધવાની ચિંતાથી ને સસારની ઉપાધિઓની જ્વાળાથી તેનું શરીર અને મન એમાકળા થઈ જાય છે વિવાહ થયો, છોકરાં થયા, હવે કર્તવ્યની દિશા નક્કી કરવાનો વખતજ ક્યાં રહ્યો ? આવે વખતે તો માત્ર એકજ રસ્તો ખુલ્લો હોય છે, ને તે રસ્તો ઉમેદવારીનોજ છે આવા માણુસોદારા કશો લોકોપકાર થવાની સંભાવના નથી, કેમકે ત્રીપુત્રાદિનું પોષણુ કરવામા તેને ખીજે કુરસદનો સમયજ મળતો નથી દેશહિત કરવાની તો એનામાં શક્તિજ રહેતી નથી લખણુ, ભણુ અને ધર્મ વિચાર સાથે પણુ એને કશો સંબંધ રહેતો નથી. છોકરાને જાનાં ગાખવામાં અને ખવરાવવામાંજ એનો સર્વ મમય પ્રેરો થાય છે જે રૂપિયા એ પેટ્રિયાર્કલ એમોસિએશનના ચાંદમા દંધ શકત તેનાથી તેને ત્રીપુત્રના ધરણુ કરાવવા પડે છે આમ હોવા છતાં પણુ આ બગાળી રામધન છોકરાના વિવાહ નાનપણુમાં કરી ન શકે તો છોકરાનો સર્વનાશ અને પોતાનો પણુ સર્વનાશ થયો સમજે છે । “ છોકરો આવ્યો તો તેનો વિવાહ કરવોજ નોંધએ-હરેક માણુમનો વિવાહ તો કરવોજ નોંધએ-અને છોકરાનો નાનપણુમાં વિવાહ કરવો એજ આપણુ મુખ્ય કર્તવ્ય છે ’ એવો ભયકર ભ્રમ જે દેશમા ચારે તરફ ફેલાયેલો હોય તે દેશનું કલ્યાણ શી રીતે થઈ શકે ? જે દેશમા માખાપો છોકરાંને તરવાનું શીખવવા પહેલાંજ ત્રીરૂપી શિલા ગળે બાંધીને તેને દુસ્તર સસાર સાગરમાં નાખી દે છે તે દેશની ઉન્નતિ શી રીતે થાય ? x

x આતો ભરણુ પોષણુ વગેરે પીડાની વાત થઈ, પરંતુ આવા બાળકઓથી અપકવ વયે વીચંહાનિ થવાથી આખી ઉમર માટે શરીરબળ અને મનોબળને જે ધક્કો પડેલો છે, એટલુંજ નહિ પણુ એવા નિર્મળ માતૃપિતાનાં સંતાનોની પરપરા પણુ નિર્મળ થતી ચાલે છે તેના નુકસાનો તો વળી એથી પણુ વિશેષ ખરાબ હોય છે.

મંત્રી.

સંગીત

સંગીત એટલે શું ? બધા જાણે છે કે સૂરવાગા શબ્દોજ સંગીત છે, પણ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે સૂર એટલે શું ?

કોઈ પદાર્થ સાથે બીજો પદાર્થ અથડાવાથી શબ્દ ઉપજે છે, ને જે પદાર્થને આઘાત લાગે છે તેના ઝગઝગામમાં કંપ કે ધ્રુજરી ઉપજે છે એ ધ્રુજરીને લીધે તેની આબુખાબુના વાતાવરણમાં પણ કંપ થાય છે દષ્ટાંતતરીકે જેમ એક તળાવના સ્થિર જળમાં કોઈ વસ્તુ નાખીએ તો તેના જળમાં જેમ કુડાળાં થાય છે તેમ અહીં વાતાવરણમાં થાય છે, અને વાતાવરણની લહરીઓ ચારે તરફ ફેલાય છે એ લહરીઓ કાનમાં પેસે છે કાનમાં એક ઝીણી ચામડીનો પડદો છે તેની સાથે વાયુની એ લહરીઓ અથડાય છે, પછી તેનું પડદાની સમીપના રનાયુમાં રહેલા જ્ઞાનતત્ત્વડે મગજને લાન થાય છે, અને એ રીતે આપણને અવાજનો અનુભવ થાય છે, એટલે કે શબ્દ સંભળાય છે

આમ વાયુનું કંપનું એજ શબ્દજ્ઞાનનું કારણ છે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ નક્કી કર્યું છે કે જે શબ્દ કરીને એક સેકન્ડમાં ૪૫૦૦૦ વાર વાયુનું કંપન થાય ત્યાંસુધી આપણે તે અવાજ સાંભળી શકીએ છીએ, તેથી વધારે વાર વાયુકંપન થાય તો આપણે તે સાંભળી શકીએ નહિ એક બીજા વિજ્ઞાનવેત્તાએ નક્કી કર્યું છે કે દર સેકન્ડમાં ૧૪ થી ઓછી વાર વાયુનું કંપન થાય તે શબ્દ પણ આપણે સાંભળી શકીએ નહિ એ વાયુના કંપ વચ્ચેનો સમાન સમય એજ સૂરનું કારણ છે વાયુના બે વખતના કંપવાની અદર જેટલો સમય લાગ્યો તેટલોજ સમય વારવાર લાગે તો સૂર પેદા થાય છે આ વચગાળાના સમયનું નામ માત્રા છે હવે સમજાયું હશે કે ગીતમાં જેમ તાલની સમાનતા છે તેમ અહીંયાં માત્રાની સમાનતા છે સમાન માત્રાએ કંપ થતા સૂર પેદા થાય છે. જે અવાજમાં આવી સમાનતા નથી ત્યાં સૂર પેદા થતો નથી, જે શબ્દમાં માત્રાની સમાનતા નથી તે “ બેસૂર ” કહેવાય છે, અર્થાત્ તે ઘોંઘાટમાત્ર છે. સૂરજ સંગીતનો સાર છે.

એ સૂરનું એકપણ કે બહુપણજ સંગીત છે બહારની સૃષ્ટિમાં સંગીતની શી ક્રિયા છે તે અમે અત્યારલગીમાં કહ્યું, પરંતુ સંગીતથી અતઃસૃષ્ટિમાં-મનમાં-શી ક્રિયા થાય છે ? અને શી રીતે સુખ ઉપજે છે ? તે હવે બતાવીએ છીએ.

સંસારમાં કોઈ પણ વસ્તુ અથવા સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તમ નથી. બધી વસ્તુઓમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ન્યૂનતા અથવા દોષ છે, પરંતુ દોષરહિત ઉત્તમ તાની આપણે આપણા મનથી કલ્પના કરી શકીએ છીએ, અને એ કલ્પનિક મૂર્તિની સ્થાપના કરીને તેનું પ્રતિબિંબ પણ સરળ શકીએ છીએ. દાખલાતરીકે

જોઈશું તો સસારમાં ક્યાય પણ નિર્દોષ સુદર મનુષ્ય મળી શકતું નથી જેટલાં મનુષ્યો જોઈએ છીએ તેમાં કાંઈ ને કાંઈ દોષ રહેલો હોય છેજ. આમ છતાં પણ તે તમામ દોષોનો ત્યાગ કરી આપણે માત્ર સુદર કાંતિનેજ મનમાં રાખીને એક નિર્દોષ મૂર્તિની કલ્પના કરીએ છીએ કારીગર શિલ્પીએ મનમાં આવી કલ્પના કરીને પત્થરની એક નિર્દોષ પ્રતિમા બંધે છે, અને કવિઓ શબ્દચિત્રની પ્રતિમા બંધી કરે છે આ પ્રકારે ઉત્કર્ષની છેલ્લી સૃષ્ટિ તેજ કાવ્યનો ને ચિત્રનો ઉદ્દેશ છે.

જેમ બધી વસ્તુઓના ઉત્કર્ષની હદ છે તેમ શબ્દના ઉત્કર્ષની પણ હદ છે. બાળકોની વાતો કાનને મીઠી લાગે છે. યુવતીઓનો કઠધ્વનિ મનને મુગ્ધ કરે છે. કંઠની મધુરતા એજ વક્તાની વક્રુતાનો સાર છે વક્તાનું બાળ્ય સાંભળતાં જેટલી મીઠાશ આવે છે તેટલું તે વાંચી જતાં મીઠું લાગતું નથી; કેમકે એમ વાંચી જવામાં સ્વરોચ્ચારણની મીઠાશ મળેલી હોતી નથી જે વાત સાદી રીતે કહેવામાં કશે રસ આવતો નથી તેજ વાત કાંઈ રસિકના મોઝે સાંભળતાં બારે રસ પડે છે આ પ્રકારથી ક્યારેક ક્યારેક તો એક સાધારણ વાત પણ એટલો શોક, એટલો આલ્હાદ ને એટલો પ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે, કે એટલો તો યુ પણ તેનો સત્તાથ પણ લાંબાં લાંબાં બાળણો ઉપજવી શકતાં નથી આમ થાથી થાય છે ? સ્વરના ઉચ્ચારણનોજ એ પ્રભાવ છે, પરંતુ એ સ્વરના ઉચ્ચારણનો પણ ઉત્કર્ષ છે. સાધારણ સ્વરનું ઉચ્ચારણ પણ મનને ચચલ બનાવે છે તો પછી ઉત્તમ સ્વરોચ્ચાર આલ્હાદકારક થાય એમાં નવાઈ શી ? સ્વરના ઉચ્ચારણનો સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષ એજ સંગીત છે સ્વર એ મનોભાવનું ચિન્હ હોવાથી સંગીતકારા તમામ પ્રકારના માનસિક ભાવ પ્રકાશિત થાય છે.

ભક્તિ, પ્રેમ ને આલ્હાદ દર્શાવનાર સંગીત બધા સમયમાં, બધા દેશોમાં ને બધા લોકોમાં મવાય છે માત્ર ખલપણ દર્શાવનાર સંગીત જણાતું નથી જેમાં દ્વેષના ભાવો વ્યક્ત થતા હોય તેવા શબ્દો સંગીતમાં નથી રણુગાવમાં પણ સંગીત છે એ સત્ય છે, પરંતુ એ હિસામાટે હિતેજીત કરનાર અને માત્ર અતરનો ઉત્સાહ વધારનાર છે કલ્પનાવડે આપણે દ્વેષ, અહકાર ઇત્યાદિ દુષ્ટ ભાવોનું વર્ણન ગીતમાં ઉતારવાને યત્ન કરીએ છીએ, પણ તે વર્ણન કેવળ કલ્પનામાંજ રહી જાય છે. સમજાવ્યા વિના તે સમજી શકાતું નથી. આથી આવા ગીતો સ્વાભાવિક નથી જો કે શોક પ્રકટ કરવાવાળા ગીતો છે, ને તે ગીતો અત્યંત મનોહર છે; પરંતુ શોક એ દુઃખ અથવા આસુરી ભાવ નથી, એ તો ભક્તિ ને પ્રેમવાચક ભાવ છે.

હવે રાગ અને રાગિણીસંબંધે કાંઈક કહેવું છે જેમ તેત્રીશ દેવતામાંથી તેત્રીશ કરોડ દેવતા થયા છે, તેમ જ રાગ અને છત્રીશ રાગિણીમાંથી અદ્ભુત કલ્પનાને પ્રભાવે અનેક ઉપરાગ અને ઉપરાગિણીઓ તથા તેના પુત્ર અને પૌત્રોનો પરિવાર હિંદુ સંગીતમાં બિરાજમાન થયો છે એમાં એક મહાન રહસ્ય છે, ને તે એ કે

હિંદુઓની બુદ્ધિ અપાર કલ્પનાકુતૂહલથી પૂર્ણ છે । તેઓ અર્થવાળા તમામ શબ્દોને મનુષ્યના જેવા બનાવી દે છે પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ તથા પ્રાકૃતિક શક્તિઓને તેમણે દેવપદવી આપી દીધી છે પૃથ્વી દેવી, વાયુ પણ દેવ, ને તેજ પ્રમાણે આકાશ, ઇન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, એ તમામ દેવો છે નદ અને નદીઓ પણ દેવ અને દેવીઓ છે તમામ દેવદેવીઓ મનુષ્ય પેઠે શરીરધારી છે તે તમામને સ્ત્રી, પતિ, પુત્ર અને પૌત્રો વગેરેનો પરિવાર પણ કલ્પેલો છે તર્કદાર પહેલાં એમ થયું કે આ જગતને બનાવનાર કોઈ પણ છે, ને તે બ્રહ્મા છે, પણ વળી એમ પણ લાગ્યું કે ધડો, લૂમકુ વગેરેને બનાવનારો જેમ કોઈ હાથપગવાળો મનુષ્ય છે તેમ જગતના બનાવનારને પણ શરીર તથા હાથપગ હોવા જોઈએ । વળી તે વિશેષ શક્તિમાન છે માટે તેને ચાર મોઢાં માન્યાં વળી તેને માટે એક સ્ત્રીની પણ જરૂર લાગી, એટલે એક બ્રહ્મણી પણ માની. ઋષિઓ તેના પુત્રરૂપે થયા. હસને તેનું વાહન પણ માન્યું, કેમકે તેના વિના તે આવજાવ સ્ત્રી રીતે કરી શકે ? બ્રહ્માના લોકમાં ગાડી ને પાલખીઓ તો છે નહિ । પરંતુ કેવળ આદ્યલેથીજ કલ્પના કરનારાઓને સંતોષ થયો નહિ મનુષ્યો જેમ કામકોલાહિને વશ થાય છે તેમ બ્રહ્માને પણ તેવા માન્યા, ને તેમને પણ વિષમવાસનાને વશ થઈ કન્યાની પાછળ દોડનારા દસાયા ।

ન્યા જગત્કર્તા જેવા અપ્રમેય પદાર્થને, આકાશ, નક્ષત્ર, પહાડ નદી વગેરે પ્રાકૃતિક પદાર્થને, અગ્નિ, વાયુ વગેરે પ્રાકૃતિક ક્રિયાઓને, કામાદિ માનસિક વૃત્તિઓને અને તમામને મૂર્તિવાળા માન્યા, સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવારવાળાં માન્યાં ને મનુષ્યના જેવા સ્વભાવવાળાં માન્યાં ત્યાં સ્વરસમૂહરૂપ રાગને વાસ્તે પણ એવી કલ્પના થાય તેમા નવાઈ શી ? એ રાગોને પણ સાકાર ગૃહસ્થ માનવામા આવ્યા ગગની સાથે રાગિણીઓની પણ કલ્પના ઉપજી વળી એક ગગને માટે એકેક રાગિણી હોય એટલું જ બસ માન્યું નહિ. બગાલી કુલીન બાલણીની પેઠે એક એક રાગને છ છ રાગિણીઓ માની, સંગીતના રસિકોનો એટલેથી પણ સંતોષ થયો નહિ તેમણે તો ગગને પ્રેપૂરા બાળુ બનાવી દીધા એક એક રાગને છ છ રાગિણીઓ અને તેના ઉપરાત ઉપરાગિણીઓ વળગાડી । ઉપરાગિણીઓને માટે ઉપરાગોની પણ કલ્પના કરવામા આવી આમ રાગરાગિણી અને ઉપરાગ ઉપરાગિણી એ તમામના સુખનો ગૃહસ્થધર્મ કલ્પાયો, તેને ત્યાં પુત્રપૌત્રાદિ પણ જન્મ્યા ।

પરંતુ આ કેવળ ગમ્મતનીજ વાત નથી એ ગમ્મતની અદર વિશેષ સાર પણ સમાએલો છે. રાગરાગિણીનો આકાર કલ્પવો કેવળ વિનોદજ છે એમ નથી. શબ્દશક્તિને કોણ નથી જાણતું ? એ તો સૌ જાણે છે કે કોઈ ખામ શબ્દ સાંભળતાં મનમાં કોઈ ખાસ ભાવની ઉત્પત્તિ થયા કરે છે, કોઈ દ્રવ્ય વસ્તુને જોતાં પણ તે ભાવનો ઉદય થાય છે ધારો કે આપણે કાને કોઈ પુત્રશોકે રડતી માતાના

રોદનનો અવાજ પડ્યો. રોનારને તો આપણે જોઈ પણ નથી, આપણે તો માત્ર તેના રોદનનો ધ્વનિજ સાંભળ્યો છે, અને માત્ર તેટલાથીજ આપણા હૃદયમાં શોકનો ઉદય થયો હવે ફરી આપણે જ્યારે જ્યારે એવો રોવાનો શબ્દ સાંભળીશુ ત્યારે આપણને એ શોક યાદ આવશે, ને એ રીતે શોકનો ઉદય થશે.

હવે ધારો કે આપણે બીજો સ્થળે એક પુત્રશોકે આતુર થયેલી માતાને બેઠેલી દીડી. તે રોતી નથી, પરંતુ તેનો ચહેરો જોવાથી આપણને એના મનની મહાપીડનો અનુભવ થાય છે. એ સતાપવડે મ્હાન થએલા મુખમડળનો ભાવ આપણા હૃદયમાં દબણે છવાઈ ગયો. હવે જ્યારે જ્યારે એવો મલિન શોકાત્મક ચહેરો દેખીશુ ત્યારે આપણને એ શોક યાદ આવશે ને હૃદયમાં એવા શોકનો ઉદય થશે.

આથી તે ધ્વનિ ને તે મુખમડળનો ભાવ, એ બંને આપણા મનમાં શોકના ચિન્હસ્વરૂપ છે. એ ધ્વનિથી એજ શોક યાદ આવશે માનસ પ્રકૃતિના નિયમને અનુસરીને એનું એક બીજુ પણ વિચિત્ર ફળ ઉપજે છે રોદનનો ધ્વનિ ને મ્હાન મુખકાંતિ એ બંને શોકના ચિન્હો હોવાથી પરસ્પર એકબીજાનું સ્મરણ કરાવે છે એ રોદનધ્વનિ સાંભળતાંજ પેલો મ્હાન ચહેરો યાદ આવે છે, ને મ્હાન ચહેરો દેખતા પેલો રોદનધ્વનિ સાંભરે છે આ રીતે બંનેનું વારંવાર એકસાથે સ્મરણ થવાથી બંને એકબીજાની પ્રતિમા બને છે એ શોકસૂચક ચહેરો પેલા શોક સૂચક ધ્વનિની સાકાર પ્રતિમારૂપે જણાય છે.

ધ્વનિ અને મૂર્તિનો આમ પરસ્પરસંબંધ હોવાથી પ્રાચીન આર્યોએ રાગરાગિણી ની સાકાર કલ્પના કરીને તેના ધ્યાનની પણ રચના કરેલી છે. એ ધ્યાનથી પ્રાચીન આર્યોની વિચિત્ર કવિત્વશક્તિ તથા કલ્પનાશક્તિનો આપણને પરિચય થાય છે. જેમ જેમ આપણે પૂર્વ પુરુષોની કીર્તિનો વધારે વધારે ઉડા ઉતરી અભ્યાસ કરીએ છીએ, તેમ તેમ તેમની મહાનુભાવતા વધારે વધારે દેખાતાં આપણે વિસ્મય થઈએ છીએ.

એક બે દૃષ્ટિા આપીએ ટોડી રાગિણી તો ધણા લોકોએ સાંભળી હશે સહૃદય પુરુષો એ સાંભળીને જે એક અનિર્વચનીય ભાવમાં મગ્ન થાય છે તે સહેલાઈથી દર્શાવી શકાય તેમ નથી સાધારણુરીતે જેને “આવેશ” કહીએ છીએ તે તો તેના અશ્વનો પણ અશ્વ છે. ધારો કે એની સાથે ભોગની અભિલાષા પણ મળેલી છે, પરંતુ એ ભોગની અભિલાષા નીચ પ્રવૃત્તિવાળી નહિ પણ ઉત્તમ પ્રવૃત્તિવાળી સમજવી જે ભોગ પવિત્ર અને સુખદાયક છે, જે ભોગમાં બીજા માણસની જરૂર નથી, ને જે ફળ આધ્યાત્મિક છે એ ભોગનીજ એ અભિલાષા સમજવી. એ ભોગની અભિલાષાને હદ નથી, તૃપ્તિ નથી, અટકાવ નથી તથા શાસન પણ નથી ભોગ અને ભોગસુખની અભિલાષા એકરૂપ બની ગયાં છે. હવે પ્રાચીન લોકોએ આ ટોડી રાગિણીની મૂર્તિ આ રીતે કલ્પેલી છે. ટોડી રાગિણી એ પરમ-સુદરી યુવતી છે. તે વચ્ચેકારે સજેલી છે, પરંતુ વિરહિણી છે. અભિલાષા નિવૃત્ત

ન થવાને લીધે તેને વિરહિણી કહેલી છે એ વિરહિણી સુદરી વનવિહારિણી છે. તે વનમાં એકાંતમાં એકલી બેઠી છે ને મધપાનથી હિન્મત જેવી દેખાય છે તે પોતાના હાથમાં રહેલી વીણા વગાડીને ગાઇ રહી છે, તેનાં વઆભૂષણો પોતપોતાને સ્થાનેથી ખસી ગયેલાં છે, છતાં તેનું તેને જ્ઞાન નથી વનની મૃમલીઓ તેની આગળ આવી મૌનપણે સ્થિર થઇ બેઠી છે.

આ ચિત્ર એટલું સુદર છે કે તેનું વર્ણન થઇ શકે નહિ, પરંતુ સુદરતા હિપરાંત તેમાં એક અદ્ભુત યુક્તિ છે. એ ચિત્ર તે ટોડી રાગિણીની ચચાર્થ પ્રતિમા છે. ટોડી રાગિણી સાંભળતાં મનમાં જે ભાવનો ઉદય થાય છે, તેજ ભાવ આ પ્રતિમાને જોતાં પણ ઉપજે છે.

આ પ્રમાણે બીજી રાગરાગિણીનાં પણ ધ્યાન છે. મુલતાની રાગિણી દીપક રાગની સ્ત્રી છે એ ગૌરાગી સુંદરી લાલ કપડાંથી સુશોભિત બની દીપક રાગની પાસે બેઠેલી કહેલી છે ભૈરવી રાગિણીને અનેક અલકારોએ સજ્જેલી છતાં એત વસ્ત્રો પહેરાવેલાં છે. ધૃત્વાદિ

આ બધા ધ્યાનોના સમ્બંધમાં મતભેદ છે, એમાં શક નથી, પણ જ્યારે વિજ્ઞાનવેત્તાઓનો વિજ્ઞાનના વિષયમાં પણ મતભેદ જોવાય છે, ત્યારે આ કાલ્પનિક વિષયમાં અનેક મુનિઓના ભિન્ન ભિન્ન મતો હોય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. માત્ર નેત્રો મીચી, વિચારી, મનમાંથીજ રાગરાગિણીનાં સ્વરૂપોની ને અલકારોની સૃષ્ટિ રચવી, એમાં મતભેદ થાય તો તેમાં આશ્ચર્યની વાત શી છે ? પરંતુ આટલું તો મોઝે સ્વીકારવું પડે છે કે અમુક શબ્દોદ્ધારા અમુક ભાવનો ઉદય થાય છે. તાર્કિકો કહે છે કે:-કોમલ સ્વરવડે જેમ શોક સૂચવાય છે, તેમ પ્રેમ અને હિન્માદ પણ સૂચવાય છે. આથી સ્વરવડે એકજ ભાવની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઇ શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે કયો ભાવ પ્રાપ્ત થવો તે કેવળ સંસ્કારને આધીન છે આપણી સંગીતવિદ્યામાં સ્વર પણ ધણા છે ને તેના ભેદ પણ ધણા છે, પરંતુ કેવળ શિક્ષા અને અભ્યાસથીજ તેના ભેદ સમજાય છે માધારણ અભ્યાસનોજ દાખલો લઇએ. શરણાધનો અવાજ સાંભળતા બાળકો પ્રેમથી નાચે છે, બપ પાછપનો અવાજ સાંભળી હાઈકેડરો શરીરો ફલાવે છે અને ડાકલું સાંભળતાં હલકાં નિર્બળ મનનાં માણસો ધૂણે છે. એ તમામ અભ્યાસનુજ ફળ છે અભ્યાસને લીધે સુશિક્ષાના ફળરૂપે ભાવસચ્ચની અધિકતા જન્મે છે, અને તેનો બારીકાથી અનુભવ કરી શકાય છે. જે ગાયન સાંભળતા અભ્યાસરહિત મૂઠ લોકો હસે છે તેજ ગાયનથી સંસ્કારી ભાવવાળા માણસને ભાવનો ઉભરો આવી રોવું આવે છે.

આમ હોવાથી લોકની માન્યતા છે કે ' સુખનો અનુભવ કરાવનારું હોવાથી સંગીત મનુષ્યોને સ્વભાવસિદ્ધ છે ' એ ધારણા બમજનક છે હા, એટલું સાચું કે સારો અવાજ સૌને વહાલો લાગે છે સ્વાભાવિકરીતે તાલનું યાન સૌને થાય છે;

પરંતુ હિન્દી પંક્તિના સંગીતનો અનુભવ ફળવણીવિના લઈ શકાનો નથી. જેને મહાવરો ન હોય તે જેમ કુમળી કે લસણ ખાવા ઠંડી નથી, તેમ અશિક્ષિત માણસ હિન્દી પ્રતિનું સંગીત સાંભળવા ચહાશે નહિ. આ બંને વાતો મહાવરાને આધીન છે સરકારરહિત લોકો રાગરાગણીથી પરિપૂર્ણ એવું હિસ્તાદી સંગીત સાંભળવા ચહાશે નહિ, તેમજ બહુ અનુપ્રાસવાળું યુરોપી સંગીત પણ હિન્દુસ્તાનીઓને માટે અરણ્યરોહન બરાબર છે, પરંતુ એ બંને પ્રતિ અનાદરભાવ એ અસંબંધતાનું ચિન્હ છે જેમ રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે વિષયો બાંધવા એ તમામ અનુબોધને ઉચિત છે, તેમ શરીરના આરોગ્યને માટે કસરત ને મનને રંજન કરવા માટે મનોમોહક સંગીતવિદ્યા શીખવી એ પણ લઘા માણસોનું કર્તવ્ય છે. અભ્યાસની બાબતોમાં સંગીત એ પ્રધાનપદ લોમવે છે આપણા લોકો પોતાના ધરમાં પુત્ર અને પુત્રીઓને સંગીતની શિક્ષા આપવી એ બરાબર સમજે છે, એ અસંબંધતાનું ચિન્હ છે. સ્ત્રીઓ સંગીતનિપુણ થઈ હોય તો ધરમાં નિર્મળ આનંદની મગા વહેવા લાગે છે સંગીત વિદ્યાનો આનંદ પ્રાપ્ત થતાં મલપાનાદિ અનેક દોષોથી શોષીતો અટકે છે. આપણા દેશમાં નિર્મળ આનંદના અભાવથીજ અનેક લોકો મલપાનાદિ કરી ક્ષુદ્ર આનંદમાં ખેંચાયા છે, અને સંગીતના ગોખને લીધેજ ઘણા લોકો વારાગનાને ત્યાં જઈ બગડ્યા છે, ને બગડે છે

સ્નેહનો જુલમ

લોકોની મા યતા એવી છે કે “ જે કેવળ શત્રુ છે અથવા તો જેઓ અમારા તરફ સ્નેહ, દયા અને અનુકૂળ ભાવવાળા નથી તેઓ અમારાપર જુલમ કરે છે; પણ તેમને એ વાત ધ્યાનમાં નથી આવતી કે તેના કરતાં પણ વધારે જુલમ તો એક બીજી જાતના લોકો તેમનાપર કરે છે. ” જેઓ સ્નેહ કરનારા છે તેઓજ જુલમ કરનારા છે. સ્નેહ કરવાથી જુલમ કરવાનો અધિકાર તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. જે હું તમારા પર સ્નેહ રાખું છું તો મારો મત તમારે માનવોજ પડશે, મારી વાત સાંભળવીજ પડશે ને મારો આગ્રહ કબૂલ કરવોજ પડશે પછી લાગે તેમાં તમારું હિત હો કે અહિત, પણ તમારે મારું કશું કરેજ છૂટકો. આટલું તો સ્વીકારવુંજ પડશે કે જે સ્નેહ કરે છે તે બધી બૂઝીને તમારા અહિતને માટે તમને આગ્રહ નહિ કરે, પણ કયું કાર્ય હિત ઉપજાવનારું નિવડશે અને કયું કાર્ય અહિત ઉપજાવનારું થશે, એનો નિર્ણય કાઢવું છે આ બાબતમાં તો બે માણસોનો મત પણ એક થવો ઠંડક છે, માટે આવી બાબતમાં તો કાર્યનો કરનાર ને તેના ફળનો ભોગવનારજ એ વાતનો પૂર્ણ અધિકારો છે. તેણે પોતાના મતને અનુસરીને કાર્ય કરવું

ને તેનું જે ફળ આવે તે ભોગવવું પોતાના મતથી વિરુદ્ધ કામ કરાવવાનો હક્ક માત્ર રાજાનો છે. માત્ર રાજાજ એ હક્કનો અધિકારી છે, કારણ કે લોકોએ રાજાને સમાજનું હિત અહિત સમજનારો સમજીને રાજ્યાસનપર બેસાડેલો છે. “સારા નકારાનો વિચાર કરવામા માત્ર રાજાજ આંતરહિત છે” એમ માનીનેજ લોકોએ રાજાને પોતાની પ્રવૃત્તિઓનો દમન કરનાર નીમ્યો છે અને એવી સમજણપૂર્વક જે અધિકાર લોકોએ રાજાને આપ્યો છે તેટલી યોગ્યતાથી તે કાર્ય કરે તો તેનાથી કોઈના હિપર જુલમ થવાનો પણ સંભવ નથી. આમ છતાં બધા વખતમા ને બધી બાબતોમા અમારી પ્રવૃત્તિઓને અટકાવવાનો અધિકાર તો રાજાનો પણ નથી. અમારા જે કામથી બીજા કોઈનું અહિત થવાનો સંભવ તેને લાગે તેજ કામને અટકાવવાનો તેને હક્ક છે, પરંતુ જે કામથી મારૂં પોતાનુંજ માત્ર અહિત થવાનું હોય તે કામ અટકાવવાનો તો કોઈને પણ હક્ક નથી. x માત્ર મારૂંજ અહિત કે અનિષ્ટ હોય તે બાબતમા જેમ મને અટકવાની સલાહ આપવાનો મનુષ્યમાત્રનો હક્ક છે, તેમ રાજા પણ મને સલાહ આપી શકે, પરંતુ સલાહ હિપરાત મને મારી મરણ વિરુદ્ધ કામ કરતો અટકાવવાને કોઈને હક્ક નથી. સમાજના તમામ માણસોને એવો હક્ક છે કે તે પોતાનું હરેક કામ બીજાનું અહિત ન કરીને પોતપોતાની મરણ પ્રમાણે કરી શકે. બીજાનું અનિષ્ટ કરવું એમાં સ્વેચ્છાચારીપણું કહેવાય, અને બીજાનું અનિષ્ટ થતું ન હોય ત્યાં તેને સ્વતંત્રતાનું નામ અપાય. જે માણસ અમારી સ્વતંત્રતામાં વિઘ્ન નાખે છે, જ્યાં કોઈ બીજાનું અહિત થવાનું નથી ત્યાં પણ અમારા મતની વિરુદ્ધ પોતાના મત પ્રમાણે અમને ચલાવે છે ત્યાં જુલમ છે રાજા, સમાજ અને સ્નેહી એ ત્રણ આ પ્રકારના જુલમો કરી શકે છે.

રાજાના જુલમને અટકાવવાનો રસ્તો તો ધણ વર્ષો પહેલાથી નીકળી ચૂકેલો છે. સમાજનો જુલમ અટકાવવા માટે પૂર્વકાળમા કોઈ કોઈ પડિનોએ શરૂઓ ધારણ કરેલાં છે. આ વિષયમાં જોન રટુઅર્ટ મીલનો યત્ન ને પડિતાર્થ તેના માહાત્મ્યનો આપણને પરિચય કરાવે છે, પરંતુ સ્નેહનો જુલમ અટકાવવાને કદિ કોઈએ યત્ન કર્યો હોય એવી વાત આજલગી દીડી કે સાલણી નથી. કવિઓ સર્વ તત્ત્વોને દર્શાવનારા ને અગાધ જ્ઞાનવાળા હોય છે તેઓ કશી વાત ડોડતા નથી તેમણે સ્નેહનો જુલમ પણ વર્ણવેલો હોયો નથી. ડૅકેયાના જુલમથી દશરથે કરેલો રામનો વનવાસ, દૂતમા આસક્ત યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈઓ, પત્ની, માતા વગેરેને અપાવેલાં દુઃખો ઇત્યાદિ અનેક સ્થાનોમા કવિઓએ સ્નેહના જુલમની વાતોનું—આ મહાન નીતિ (1)

x જે રાજાનો એવો પણ હક્ક સ્વીકારવામા આવે તો રામનો હિપાય ન કરનારને તથા બાળપણમા કે વૃદ્ધપણમા વિવાહ કરનારને પણ રાજા સજા કરી શકે, પણ જે રાજાનો એવો હક્ક સ્વીકારવામા ન આવે તો સતી થતી અટકાવવાના હક્કનું સમર્થન થઈ શકશે નહિ.

તુ પ્રતિપાદન કરેલું છે, પરંતુ કવિ લોકો નીતિવેત્તા હોતા નથી. નીતિવેત્તાઓએ પ્રકટરૂપે આ વિષયમાં ક્યાય હાથ નાખ્યો નથી જો કોઈ ખ્યાન લગાડીને લૌકિક વ્યવહારો ઉપર નજર નાખશે, તો આ વિષયમાં હિંડા ઉતરવાનું તેને અતિશય પ્રયોજન છે એમ સમજશે એમાં સંદેહ નથી, કેમકે સંસારમાં સ્નેહનો જીલમ કરનારા જીલમીઓ અનેક છે પિતા-માતા, ભાઈ-મહેન, પતિ-પત્ની, પુત્ર-પુત્રી, સગા-કુટુંબી, સુહૃદો-ચાકરો ઇ જે જે સ્નેહ કરે છે તે તે જીલમ અને અનિષ્ટ કરે છે. તમે એમ ચાહતા હો કે સારા લક્ષણોવાળી, સારા આચરણોવાળી ને સારા કુળની કન્યા પસંદ કરીને તેની સાથે વિવાહ કરવો, પરંતુ તે પહેલાં તો તમારા પિતાએ તમને પૂછ્યા વિના જ કોઈની કન્યાની સાથે તમારા વિવહની વાત ચોક્કસ કરી દીધી હોય છે તમે કદિ વાલીપણની વયમાં હશે તો પિતાની આજ્ઞા માનવામાં સમતજ થશો, પણ કદિ તેમ નહિ હોય તો પણ તમારા પિતાના સ્નેહને લીધે તમારે એ વિવાહ કબૂલ કરવોજ પડશે ખીજો દાખલો લો. એક માણસ મરીબ હાલતમાં છે, દૈવભેગે તેને પરદેશમાં કોઈ સારા પગારની નોકરી મળી મધ હવે ત્યાં જઈ તેણે મરીબાઈની પીડા દૂર કરવા યત્ન કરવા માંડ્યો, પણ તેટલામાં તો તેની માતાએ રોવું કહીને આરબી દીધું અને પુત્રને પરદેશમાં જતો અટકાવ્યો. માતાના સ્નેહને લીધે તેણે સદાને માટે મરીબીની બેડી પગમાં પહેરી લીધી 'લાલક ભાઈઓની કમાણીના નાણા નકામા નાલાયક ભાઈઓ ખાઈ જાય છે, ને ખરચ કરી નષ્ટ કરી નાખે છે એ પણ સ્નેહનોજ જીલમ હિંદુ સંસારમાં એ જીલમ હમેશા નજરે પડે છે પતિની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સ્ત્રીઓ તેને વર્તન કરાવી જે જીલમ કરે છે તેના ઉદાહરણો આપવાની જરૂર નથી, કેમકે તેનો તો ધણેભાગે સૌને અનુભવ છે. સ્ત્રીઓના ઉપર સ્વામીના જીલમના સબધમાં વાસ્તવિકપણે અમારે કહેવું પડશે કે તે જીલમનો જેટલો ભાગ સ્નેહનો હોય છે તેના કરતાં મોટો ભાગ તો બાહ્યજનો (હાથ-ચાલાકીનો) હોય છે. કેમકે 'ધોકે નાર પાધરી' એવીજ કેટલાક બાળક બુદ્ધિવાળાઓની સમજ હોય છે !

વિચાર કરતા જણાય છે કે મનુષ્યજીવન જીલમથીજ ભરેલું છે, ને તે અનાદિ કાળથીજ છે એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી પહેલાના સમયમાં જ્યારે મનુષ્યજાતિ અણસુધરેલી હાલતમાં હતી ત્યારે બાહ્યજનો જીલમ હતો. અણસુધરેલી જાતિ હતી ત્યારે જે બળવાન હોય તે બીજને પીડા આપતા કાંઈક સુધારો થયો ને સમાજની તથા રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારે તે જીલમ બદલાઈ રાજનો જીલમ અને ધનિકોનો જીલમ એ રૂપે પરિણામ પામ્યો એ જીલમ કેઈ સમાજમાંથી કદિ પણ દૂર થઈ શકતો નથી. બીજી અવસ્થામાં ધર્મનો જીલમ પણ જૂલવાનો નથી, જાતિ બધાતા જાતિનો જીલમ પણ ખરો, ને બધી અવસ્થામાં સ્નેહનો જીલમ તો ખડોજ છે. આ ચાર પ્રકારના જીલમો ગણાવ્યા તો સ્નેહનો જીલમ

ખીજી જીલમો કરતાં ઓછા બળવાળો કે ઓછું અહિત કરવાવાળો છે એમ ધારવાનું નથી બધા કામોમાં તે બધા સમયમાં સ્નેહીના જેવું હાથ નાખનાર ખીજી કોઈજ હોતું નથી. આથી અમે દહીએ છીએ કે સ્નેહનો જીલમ સૌથી વધારે હાનિકારક છે, ખીજી તમામ જીલમોની હદ હોય છે અને તે અટકાવી શકાય છે, કેમકે ખીજી જીલમોની સામે વિરોધ કરવો સહેલો છે પ્રજા પીડનાર રાજાને પ્રજાએ ગાદીપરથી હિઠાડી મૂક્યાના અને તેનો પ્રાણ લીધાના દાખલા પણ મળી આવે છે આમ રાજાનો જીલમ અટકાવાયો છે જો સમાજના બધનમાં રહેતા પીડા થતી હોય તો તે સમાજનો ત્યાગ કરીને તેના જીલમથી પણ છૂટકારો મેળવી શકાય છે આ પ્રમાણે સમાજનો જીલમ પણ દૂર થઈ શકે છે, પરંતુ ધર્મ અને સ્નેહના જીલમથી છૂટકો થઈ શકતો નથી, કેમકે એની સામે થવાની પ્રવૃત્તિજ થતી નથી.

મનુષ્ય આ જીલમોને અધીન રહે છે તેનું કારણ મનુષ્યોની જરૂરીઆતોજ બજાય છે જડ વસ્તુઓને તાબામાં લીધા વિના મનુષ્યના જીવનનો નિર્વાહ ચાલતો નથી આથી માણસને બાહ્યબળની આવશ્યકતા છે. બાહ્યબળ ઝાઝું એકઠું કરવાને સમાજ રચાપવાની આવશ્યકતા છે તેને લીધે સમાજનો જીલમ પણ ઉભો થાય છે. જેમ પરસ્પર સમાજના બધનમાં બધાયા વિના મનુષ્ય પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી શકતો નથી, તેમ પરસ્પર સ્નેહબધને બધાયા વિના પણ મનુષ્યજીવનનો સારી રીતે નિર્વાહ ચાલી શકતો નથી આથી જેટલું સમાજબધન અવશ્યનું છે તેટલું જ કે તેથી પણ વધારે સ્નેહબધન અવશ્યનું છે આથી સમાજનો જીલમ હોવાના કારણથી માણસો સમાજને તજવા યોગ્ય કે અનાદર કરવા યોગ્ય માનતા નથી. સ્નેહનો પણ જીલમ હોવા છતાં માણસો સ્નેહને તજવા યોગ્ય કે અનાદર કરવા યોગ્ય માનતા નથી જેમ માણસો બાહ્યબળના જીલમનો કે સમાજના જીલમનો ત્યાગ ન કરતાં ધર્મદ્વારા તેને શાંત કરવાનો શ્રમ કરે છે તેમ સ્નેહના જીલમનો પણ તેઓ ત્યાગ ન કરતાં તેને ધર્મદ્વારા શાંત કરવાનો શ્રમ કરે છે. ધર્મનો જીલમ પણ અવશ્ય કરીને છે; પણ તે જીલમ અટકાવવાને જો કોઈ બીજી શક્તિનો પ્રયોગ કરાશે તો જરૂર એ શક્તિનો પણ જીલમ તો આવવાનોજ, કેમકે જીલમની શક્તિ સ્વાભાવિક છે જો ધર્મનો જીલમ શાંત કરવાવાળી કોઈ શક્તિ હોય તો તે વસ્તુ જ્ઞાન છે, પરંતુ જ્ઞાનનો પણ જીલમ છે, એનું દર્શાવતું પરિણામવાદ અને પ્રત્યક્ષવાદ છે એ બંને વાદોના વેગને લીધે હૃદયસાગરનો મોટો ભાગ સૂકી રેતીના ખેટ જેવો બની રહે છે આથી આપણને એટલું તો સમજાય છે કે જ્ઞાનના જીલમની સામે મનુષ્ય કોઈ પણ શક્તિનો ઉપયોગ કરવા સમર્થ નથી

આથી એમ પણ દહી શકાય કે સ્નેહદ્વારાજ સ્નેહનો જીલમ શાન્ત કરી શકાય. આ વાત સાચી છે, એનો અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ, પણ એ સ્નેહ જો સ્વાર્થ રહિત હોય તોજ એમ બની શકે છે સાધારણ રીતે મનુષ્યપ્રકૃતિજ એવી છે કે

સ્વાર્થ વગરનો સ્નેહ મળવો દુર્લભ છે આ વાતનું ખરેખર તાત્પર્ય ન મહત્ત્વ કરતાં મનમા ને મનમા એની સામે સવાદ કરવા ધણા તત્પર થાય છે તેઓ એમ કહે છે કે જે માતાએ સ્નેહવશ બની પુત્રને ધન કમાવા પરદેશ જવા ન દીધો, એ માતા શું સ્વાર્થી કહેવાય ? જો એ સ્વાર્થી હોત તો પુત્રને ધન કમાવા પરદેશ જવાને ના નજ કહેત, કેમકે કયી માતા પુત્રની કમાઈથી સુખ લેવું નથી ઇચ્છતી ? આથી આવા દર્શનસુખની ઇચ્છાવાળા સ્નેહને ધણા લોકો સ્વાર્થરહિત સ્નેહ માને છે, પરંતુ ખરે જોતાં આ વિચાર પણ વાસ્તવિક નથી. આ માતાનો સ્નેહ સ્વાર્થરહિત નથી જે લોકો આ માતાના સ્નેહને સ્વાર્થરહિત કહે છે તેઓ ધનપરાયણતાનેજ સ્વાર્થ માને છે, અને તે સિવાયની બીજી લાલચોને સ્વાર્થતરીકે સમજી શકતા નથી. તેઓ સમજતા નથી કે ધનલાભ સિવાય પૃથ્વીપર બીજા પણ સુખસાધનો છે અને એમાંનાં કેટલાંક સુખોની ઇચ્છા તો ધનની ઇચ્છા કરતાં પણ વધારે બલવાન છે જે માતાએ ધનનો મોહ છોડીને પુત્રનું મોં જોવાની લાલસાને લીધે પુત્રને સદાને માટે મરીબીમા ફેંકી દીધો, અથવા પુત્રને પોતાની દશા સુધારવાની આવેલી તક હાથમાથી ગુમાવરાવીને પણ પોતાનું સુખ તાકયું, એ માતા ધનના સુખને ચાહતી નથી પણ પુત્રને સદા જોવાનું સુખ ચાહે છે એ સુખ માતાનું પોતાનું છે, પુત્રનું નથી. માતાને જોવાથી જ પુત્રને સુખ થતું હોય તો તે જૂદી વાત છે, પણ તેમાં પુત્રની ઇચ્છા હોવી જોઈએ. અહીં આ તો માતાએ એટલું ચાલું કે મારે નિત્ય પુત્રનું મોં જોવું. એની ઇચ્છાને લીધે એણે પુત્રને દરિદ્રતાના દુઃખવડે દુઃખી બનાવવાનું ચાલું, એટલે માતા સ્વાર્થપરાયણ છે, કેમકે એણે પોતાના સુખને માટે બીજાને દુઃખી કર્યો.

મનુષ્યના સ્નેહનો ધણો ભાગ આ રીતે સ્નેહી ને સ્નેહપાત્ર બનેના ચિત્તને સુખદાયક થતો નથી, કેમકે તેમાં પશુચરિત્રની સ્વાર્થપરાયણતા રહેલી છે ખરેખરો સ્નેહી સ્નેહપાત્રના સુખને માટેજ પોતાના સ્નેહસુખની અલિલાષા રાખે છે આવો સ્નેહ તેજ સ્વાર્થરહિત સ્નેહ કહેવાય છે સ્નેહનું વાસ્તવિક સુખ સ્નેહવાળા થવામાજ છે, પણ જ્યારે સ્નેહવાળો માણસ પોતાના સુખની અલિલાષા કરે છે ત્યારે તેવા સ્નેહને—સાધારણ મનુષ્યના એ સ્નેહને—આપણે સ્વાર્થવૃત્તિનું નામ આપવું અયોગ્ય નથી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સાફ જ કાંઈ મનુષ્યહૃદયમાં સ્નેહ સ્થાપવામાં આવેલો નથી, પરંતુ મનુષ્યનું ચરિત્ર હજી સુધી એવી ઉચ્ચ હદ સુધી પહોંચેલું નહિ હોવાથી મનુષ્યોનો સ્નેહ હજી સુધી પશુ જેવોજ રહ્યો છે. પશુ જેવો એટલા માટે કે પશુ-ઓમાં પણ સત્તાન પ્રતિનો સ્નેહ, દામ્પત્ય સ્નેહ અને તે ઉપરાંત અન્ય પ્રકારનો પરસ્પર સ્નેહ પણ છે, અને તે મનુષ્યના સ્નેહ કરતાં લેસ પણ ઓછો નહિજ.

સ્નેહનું યથાર્થ સ્વરૂપજ સ્વાર્થરહિતપણું છે. મનુષ્યહૃદયમાં જેટલી જેટલી વૃત્તિઓ છે તેમાં સ્નેહવૃત્તિ સૌથી પવિત્ર ને મહાગમ્ય છે; પણ તે સ્વાર્થરહિત હોય તોજ. જે માતાએ પુત્રના સુખને માટે પુત્રનું સુખ જોવાના સુખની લાલસાનો ત્યાગ કર્યો,

તે માતાજી ચચાર્થ સ્નેહવાળી છે જે સ્નેહી પોતાના સ્નેહપાત્રના બલ્યાને માટે પોતાના સ્નેહસુખના ભોગને છોડી શકે તેનેજ સાચો સ્નેહી સમજવો.

સાધારણ મનુષ્યનો સ્નેહ જ્યાં લગી આવો પવિત્ર બની શકે નહિ, ત્યાં લગી તેમના સ્નેહમાથી સ્વાર્થપરાયણતાનું દુષક દૂર થઈને સ્નેહનો પૂરેપૂરો વિકાસ થશે નહિ જે ઠેકાણે સ્નેહ આવી રીતે વિશુદ્ધ થયો હશે અથવા જેના હૃદયમાં એવો વિશુદ્ધ સ્નેહ વસેલો હશે ત્યાંજ સ્નેહવડે સ્નેહના જીલ્લમનો અટકાવ થઈ શકે છે અને થયો છે એવા વિશુદ્ધ સ્નેહવાળાં મનુષ્યો દુષક નથી; પરંતુ અમે આ નિબંધમાં એવાં મનુષ્યોની વાત કરવા આશુ નથી, કેમકે એવા મનુષ્યો એવો સ્નેહનો જીલ્લમ પણ કરતા નથી અમે તો સ્નેહના જીલ્લમની વાત કરવા આશુ છે હવે કહેવાનું એ છે કે સ્નેહને ધર્મના અમલ નીચે રાખવાથીજ સ્નેહનો જીલ્લમ અટકી શકે છે. સ્નેહના જીલ્લમને અટકાવવાનો એ એકજ ઉપાય છે. તો એ ધર્મ કેવો છે?

ધર્મની કોઈ ગમે તેવી વ્યાખ્યા કરે, પણ ધર્મ એક છે માત્ર બેજ મૂળ સૂત્રોમાં તમામ નીતિશાસ્ત્રો કહી શકાય. એમાંનું એક સૂત્ર પોતાસબધી છે ને બીજી પરસબધી છે જે પોતાસબધી છે તેને આત્મસંસ્કારનીતિનું મૂળ કહી શકાય છે પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિની રક્ષા ને ચિત્તનો વિકાસ, એ પહેલા સૂત્રનો હેતુ છે, બીજી સૂત્ર પરસબધી હોવાથી તેને ચચાર્થ ધર્મનીતિનું મૂળ કહી શકાય છે (૧) બીજાનું અનિષ્ટ ન કરવું. અને (૨) યથાશક્તિ બીજાનું બહુ કરવું એ મહાન વાક્યમાં જગત આખાનાં ધર્મશાસ્ત્રોનો સાર સમાઈ જાય છે તમામ ધર્મશાસ્ત્રોનું એજ મૂળ છે ને એજ ફળ છે બીજા નીતિવાક્યો તમે મને તેટલાં બોલશો, પરંતુ તેનો આ એક વાક્યમાંજ આદિ ને અત સમાઈ જશે આત્મસંસ્કારનીતિનાં તમામ તત્ત્વોની સાથે આ મહાનીતિવાક્યનું ઐક્ય છે બીજી રીતે કહીએ તો પરહિતનીતિ અને આત્મસંસ્કારનીતિ એ બંને એકજ તત્ત્વની બિન્ન બિન્ન વ્યાખ્યાઓ છે પરોપકારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી અને બીજાનું અહિત કરતા અટકવું, એજ તમામ નીતિશાસ્ત્રોના ઉપદેશનો સાર્ગંધ છે.

આથીજ આ ધર્મનીતિના મૂળ સૂત્રોના આધાર લેતાં સ્નેહનો જીલ્લમ અટકાવી શકાય છે જ્યારે કોઈ સ્નેહ કરવાવાળો માણુમ સ્નેહપાત્રના કોઈ કામમાં હાથ નાખતો તૈયાર થાય ત્યારે તેણે પોતાના મનમાં એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી રાખવો જોઈએ કે હું કેવળ મારા પોતાના સુખને માટે એમાં હાથ નાખીશ નહિ. મને પોતાને જેટલું દુખ સહન કરવું પડશે તે કરીશ, પરંતુ મારા સ્નેહપાત્રને કોઈ પણ અનિષ્ટ કાર્યમાં જોડીશ નહિ.

આ વાત મંલિનવામાં બહુજ નાની અને સાધારણ લાગે છે, અને જૂની કહેવત ફરી કહેવાતી હોય એમ જણાય છે, પરંતુ સમય આવતાં તે પ્રમાણે ચાલવું એ એટલું સહેલું નથી ઉદાહરણ લેવા માટે રામના વનવાસની વાતજ લઈએ

એટલે આ નિયમને આચારમાં મૂકવામાં કટલી મુશ્કેલી છે તે વાત ધણા માણસોના સમજવામાં આવશે ત્યાં કૈકેયી અને દશરથ બંને સ્નેહના જુલમમાં પ્રવૃત્ત થયાં છે. કૈકેયી દશરથ ઉપર અને દશરથ રામના ઉપર સ્નેહનો જુલમ કરવા તત્પર થયેલ છે. આમાં કૈકેયીનું કામ સ્વાર્થપરાયણતાવાળું અને નીચતાવાળું જગતમાં દીર્ઘ કાળથી જાણીતું છે. કૈકેયીનું કામ સ્વાર્થવાળું ને નીચ છે એ મત્ય છે, પણ તેના તરફ એટલા બધા કડવા વચનોનો વરસાદ થાય છે તે યોગ્ય નથી. કૈકેયીએ પોતાના હિતની કોઈ ચામના કરી નહોતી, તેણે પોતાના પુત્રનું હિત માથું હવું એ વાત સાચી છે કે પુત્રના હિતમાંજ માતાનું હિત છે; પરંતુ એમાં સંદેહ નથી કે આપણા દેશનાં માતાપિતાઓ પોતાની યાત્રિના ગુસ્સાના બળને લીધેજ પોતાના પુત્રને વિલાયત અભ્યાસ કરવાને જવા દેતાં નથી, તેનો મુકાબલો કરતાં કૈકેયીનું કાર્ય સ્વાર્થરહિત છે.

એ વાતને જવા દે. કૈકેયીના ગુણુદેવનો વિચાર કરવા માટે આપણે અત્યારે બેઠા નથી, દશરથે સત્ય પાળવા માટે ગમને વનમાં મોકલી લારતને રાજ્ય આપ્યું, તથા એને પોતાને પ્રાણાધિક્ષ પુત્રનો વિયોગ સ્વીકારવો પડ્યો. ને પોતાના પ્રાણ પણ ખોવા પડ્યા. આથી લારતવર્ષના ઇતિહાસના પાનામાં તેમનો મશ છવાઈ ગયો, પરંતુ ધર્મનીતિના વિચારથી એ સિદ્ધ થાય છે કે દશરથે પોતાના પુત્રને અધિકારથી-રાજ્યપદવીથી દૂર કર્યો ને વનવાસ આપી પોતાના મત્યનું પાલન કર્યું, તો એમાં એમણે ઘેર અધર્મ પણ કર્યો છે.

અમે પૂછીએ છીએ કે સત્ય (પ્રતિજ્ઞા) માત્ર પાળવા યોગ્ય હોય છે ? કોઈ ડુળવતી સતી મુશ્કેલીમાં આવી જતાં અથવા હોડે વિચાર ન રહેતાં કોઈ લંપટ પાસે પોતાના સતીત્વ ધર્મનો ત્યાગ કરવાને વચને બધાં મધ, તો શું એ મત્ય (પ્રતિજ્ઞા) નું તેણે પાલન કરવા તત્પર થવું કે ? જો કોઈ માણસ પોતાના મિત્રને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કોઈ કમના બરમાવ્યાથી કરે તો શું તેનું પણ પાલન કરવું કે ? જો કોઈ ઘેર મહા પાપ કરવાને પ્રતિજ્ઞા લે તો શું તે પ્રતિજ્ઞા પણ પાળવાયોગ્ય હોઈ શકે કે ?

જ્યાં પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ઘનાર અહિત કરતાં પ્રતિજ્ઞાને પાળવામાં વધારે અહિત થતું હોય ત્યાં તેનું ઉલ્લંઘન કરવું કે પાલન કરવું ? ધણા એમ કહેશે કે ત્યાં પણ પ્રતિજ્ઞાનું પાલનજ કરવું, કેમકે સત્ય એ નિત્યધર્મ છે. અવસ્થાબેદે પુણ્ય કાંઈ પાપ મધ જતું નથી. પરંતુ જો આપ પુણ્ય અને પાપનો આવો નિયમ કરશો કે જ્યાં કાર્ય કરનારની મરજીમાં કીક લાગ્યું તે કર્તવ્ય છે ને અહીંક લાગ્યું તે અકર્તવ્ય છે, તો પછી જમતમાં પુણ્ય અને પાપ વચ્ચેનો ભેદજ રહેશે નહિ. પછી તો લોકો પાપને પણ પુણ્યકર્મ માનીને ઘેરતર મહા પાપોમાં પ્રવૃત્ત થશે અને આ તરવનો વિચાર અહીં કરીશું નહિ; કેમકે પરિણામી હિત-

વાદના લખનારાઓએ તેનો નિર્ણય કરેલો છે, માટે સ્પષ્ટ વાર્તારૂપેજ તેનો ઉત્તર આપીશું.

ન્યા આવી રીતે નિર્ણય કરવામા મુઝવણ આવી પડે, ત્યા ધર્મનીતિના ઉપર અમે જે એ મૂળ સૂત્રો કહ્યા છે તે વડેજ પાપપુણ્યની પરીક્ષા કરવી.

“સત્યજ હમેશાં પાળવા યોગ્ય છે ?” એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા પહેલાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, કે “સત્ય પાળવા યોગ્ય શામાટે છે ?” સત્ય પાલનનું એક મૂળ ધર્મનીતિમાં છે અને એક મૂળ આત્મસરકારનીતિમાં છે. આપણે આત્મસરકારનીતિને ધર્મનીતિનો અંશ ગણેલો નથી, એટલે આપણે ધર્મનીતિનું મૂળજ જોઈએ ધર્મનીતિનું મૂળ સૂત્ર એ છે કે “જે વડે બીજનું અનિષ્ટ થાય તે અકર્તવ્ય છે” સત્યનો ભગ કરતાં બીજનું અનિષ્ટ થાય છે માટેજ સત્ય પાળવા યોગ્ય છે, પણ ન્યાં એવું બનતું હોય કે સત્યનું પાલન કરતાં બીજનું ધણુજ અનિષ્ટ થતું હોય અને સત્યનો ભગ કરતાં બીજનું અનિષ્ટ થતું ન હોય ત્યાં સત્ય પાળવા યોગ્ય નથી. દશરથે સત્યનું પાલન કરતાં રામનું બહુજ અનિષ્ટ થયું, પણ સત્યનો ભગ કર્યો હોત તો કૈકયીનું તેવું કશું અનિષ્ટ થયું નહોત કોઈ કહે કે દશરથ રાજનું દષ્ટાન્ત લઈને પ્રજાસમાજ પણ સત્યનો ભગ કરતાં શીખે, માટે પ્રજા વર્ગમાં એવું અનિષ્ટ આવરણુ ન પ્રવર્તે તે સારૂજ દશરથને વચન પાલન કરવાની આવશ્યકતા હતી, તો તેને અમે કહીશું કે વિના વાંકે ગમને પોતાના અધિકારથી બંદ કરવાનો દાખલો જોતા પ્રજામાં તેના કરતા પણ વિશેષ અનિષ્ટ આવરણુ પ્રવર્તવાનો સંભવ છે, કેમકે દશરથનું એ કામ તો ગણસી કામ જેવું છે, ને પ્રજાવર્ગને એવો દાખલો પૂરો પાડવો એ તો વિશેષ હાનિકારક છે આથી એમ લાગે છે કે આ સ્થળે દશરથે સત્યનું પાલન કર્યું એ એક મહાપાપજ કરેલું છે *

અહીં દશરથ રાજ સ્વાર્થપરાયણતાથી રહિત નથી સત્ય ભગ કરવાથી જગતમાં એમનું કલક ગવાશે, એ બંધિજ એમણે રામને પોતાના અધિકારથી બંદ કરી વનવાસ આપેલો છે આથી યશની રક્ષારૂપી સ્વાર્થને વશ થઈનેજ તેમણે રામનું અનિષ્ટ કરેલું છે આ વાત સાચી છે કે એને ખાતર તેમણે પોતાના પ્રાણની હાનિનો પણ સ્વીકાર કરેલો છે, પરંતુ તેમને પ્રાણુ કરતા પણ યશ વધારે વહાલો હતો તેથી પોતાના ઇષ્ટરૂપ તે યશનું રક્ષણ કરવારૂપ સ્વાર્થજ એમાં તેમણે સાધ્યો છે સ્વાર્થપરાયણતાના આવા દોષ સાથે જોડાઈને બીજનું અહિત કરવું તે ધોરતર પાપ છે.

સ્વાર્થરહિત પ્રેમની અને ધર્મની એકજ મતિ અને એકજ પરિણામ છે. એ

* કેમકે પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્ । એજ સૂત્ર પુણ્ય અને પાપના નિર્ણયમા મુખ્ય છે

બંનેનું લક્ષ્ય બીજાનું કલ્યાણ છે વસ્તુતઃ પ્રેમ અને ધર્મ એકજ વસ્તુ છે. બધો સસાર જ્યારે પ્રેમનો વિષય બને છે, ત્યારે એ પ્રેમજ ધર્મ નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ ત્યાંલગી સાર્વજનિક પ્રેમના રૂપને ધારણ કરતો નથી ત્યાંલગી તે પૂર્ણતાને પ્રાપ્તો નથી, પરંતુ માણસોએ રનેહને ધર્મથી તોખો પાડી દીધેલ છે. આથી રનેહનો જીલમ રોકવા માટે ધર્મના અકુશ નીચેજ રનેહનું શાસન જરૂરનું છે.

વાહુબલ અને વાણીબલ

સમાજના દુ ખો દૂર કરવા માટે ઇતિહાસમા બે જાતના ઉપાયો વર્ણવેલા છે. (૧) બાહુબળ અને (૨) વાણીબળ એ બંને બળવિષે અમારે જે કહેવાનું છે તે કહેવા પહેલા સમાજના દુ ખોની ઉત્પત્તિવિષે કાંઈક જોલણ જરૂરનું છે.

મનુષ્યનાં દુ ખોનાં કારણ ત્રણ છે

(૧) કેટલાંક દુ ખો જડવસ્તુઓના ગુણદોષથી ઉપજે છે. બાલ જન્મત કેટલાંક નિયમોના તાત્કાલિક વર્તે છે. મનુષ્ય પણ એ બાલ જન્મતનોજ એક ભાગ હોવાથી તે પણ એવા તમામ નિયમોને અધીન છે નૈસર્ગિક (કુદરતી) નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતા અને રૌમાદિક ઉપજતાં તેને અનેક પ્રકારનાં શારીરિક ને માનસિક કષ્ટો થાય છે

(૨) બાલ જન્મતની પેઠે આંતર જન્મત પણ અનેક મનુષ્યોનાં દુ ખો કારણ છે. કેટલાંક માણસો બીજાની લક્ષ્મી કે સપત્તિ જોઈને દુ ખી થાય છે, તો કેટલાંક તેવું જોઈને સુખી પણ થાય છે કાંઈ ઈંદ્રિયોનો સંયમ રાખવામા સુખી દેખાય છે તો કાંઈને ઈંદ્રિયોના સંયમમાં મહાન દુ ખ લાગે છે.

(૩) મનુષ્યના દુ ખોનું મૂળ સમાજ છે મનુષ્ય સુખી થવા માટેજ સમાજમાં જોડાય છે પરસ્પર સહાયતા મળવાથી સૌને ઘણું સુખ થશે એવા વિચારથી સર્વ માણસો સાથે નિવાસ કરે છે, એથી જો કે ઘણું ભાગે ઉન્નતિ પણ થાય છે પરંતુ અનેક જાતનાં અમંગલ પણ તેથીજ થાય છે. દારિદ્ર્યનું દુ ખ એ પણ સામાજિક દુ ખ છે, જ્યાં સમાજ નથી ત્યાં દારિદ્ર્ય પણ નથી

કેટલાંક સામાજિક દુ ખો માત્ર સમાજસંસ્થાપનાનાજ ફળરૂપ છે, જેમકે દારિદ્ર્ય; જેમ પ્રકાશ હોય ત્યાં * અધિકાર પણ તેની છાયારૂપે સાથે સાથે હોયજ હોય તેમજ

* પ્રકાશ અને અધિકારની ઉપમા સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ છે. એ સત્ય છે કે આપણે આપણા મનમાં એવા એક જન્મતની કલ્પના કરી શકીએ કે જ્યાં પ્રકાશમાન સર્વ વિના બીજું કશું હોયજ નહિ. માત્ર ત્યાં પ્રકાશજ હોય, અધિકાર નહિ. તેમ આપણે મનમાં એક એવા સમાજની પણ કલ્પના કરી શકીએ કે જ્યાં માત્ર સુખજ હોય, દુ ખ નહિ; પરંતુ એવું જન્મત ને એવો સમાજ એ બંને કેવલ મન કલ્પિતજ હોય શકે, વાસ્તવિક નહિ.

ગરીબાઇ આદિ દુ ખો પણુ સમાજ બધાયો એટલે હોયજ હોય. એ તમામ સામાજિક દુ ખોનો નાશ કરી પણુ થવાનો સંભવ નથી, પરંતુ કેટલાક એવા સામાજિક દુ ખો કે જે સમાજના નિત્યકળ જેવા નથી હોતા, તેનું નિવારણ થઇ શકે તેમ હોય છે, અને તેથી તેનો નાશ કરવો એ સામાજિક ઉન્નતિનો મોટો ધર્મ છે. સમાજના માણસો એવા તમામ સામાજિક દુ ખોનો નાશ કરવાને ધણાં વર્ષોથી મહેનત કરે છે એ મહેનતનો ઇતિહાસ એજ સભ્યતાના ઇતિહાસનો પ્રધાન અંશ છે સમાજનીતિ ને રાજનીતિ એ બંને પ્રકારનાં નીતિશાસ્ત્રોનો માત્ર એજ એક ઉદ્દેશ છે.

એ બંને પ્રકારનાં સામાજિક દુ ખો હું કેટલાક ઉદાહરણોવડે સમજાવવાની મહેનત કરીશ સ્વાધીનતાનો નાશ, એ એક દુઃખ છે એમાં સંદેહ નથી, પરંતુ સમાજમાં રહેતાં જરૂર સ્વાધીનતાનો કાંઈક નાશ તો સ્વીકારવોજ પડશે. હું સમાજમાં છું એટલે જેટલાં મનુષ્યો સમાજમાં છે તેને કાંઈક કાંઈક અધીન છું, અને સમાજના ચાલકોને વિશેષ રીતે આધીન છું આથી સ્વાધીનતાની હાનિ એ પણુ એક સામાજિક નિત્ય દુ ખ છે.

સ્વાધીનતા એક પરમ સુખ છે, ને તેનો નાશ એ પરમ દુ ખ છે પરમેશ્વરે આપણને જે તમામ શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓ આપી છે, તેની સ્ફૂર્તિથીજ આપણને શારીરિક અને માનસિક સુખ મળે છે. એણે આપણને આપેલી આખો-વડે જોવાથી આપણને આખોનું સુખ મળે છે આખો મળ્યા છતાં આપણે હમેશા તે બંધ કરી રાખીએ તો આખોના સબધમાં હમેશાં દુઃખીજ રહેવાય. જો હું ક્યાંક ક્યાંક ક્યારે ક્યારે આખો મીચી જવા માટે બંધાવેલો છું તો તેટલા અશ્વમાં આખના સબધમાં હું દુઃખી હરું છું અને શુદ્ધિ મળી છે, તો તે શુદ્ધિની સ્ફૂર્તિ રહે તેમાજ મારું સુખ છે, પરંતુ મને મારી શુદ્ધિનો વિકાસ કરવામાં અથવા મારી શુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવામાં જેટલો અટકાવ થાય છે, તેટલો શુદ્ધિના સબધમાં હું દુઃખી છું. સમાજમાં રહેતાં હું તમામ જોવા જેવી વસ્તુઓ જોઈ શકતો નથી, અને તમામ બાળતોમાં શુદ્ધિ ચલાવી શકતો નથી. મનુષ્યપર વાલકાપ કરીને હું વિદ્યાન મેળવી શકતો નથી અથવા રાજમહેલમાં પેસીને મારી જોવાની અભિલાષાને તૃપ્ત કરી શકતો નથી, એ વાતો સમાજમાં લાભકારી હોવા છતાં પણુ સ્વાધીનતાનો નિષેધ કરનારી છે આથી એ પણુ સામાજિક નિત્ય દુ ખ છે.

દારિદ્ર્યની વાત તો હું પહેલાંજ બોલી ગયો છું અસામાજિક અવસ્થામાજ કોઈ પણુ દરિદ્ર નથી. વનના ફલમૂલ છત્વાદિ પદાર્થો ઉદર નિર્વાહ માટે સૌને મળી શકે તેવા છે, તેમજ નદીનું જળ ને ઝાડોની છાયાનો ઉપભોગ પણુ સૌ લઈ શકે તેમ છે. શરીરરક્ષાને માટે ખાન, પાન, ને રહેઠાણની જેટલી જરૂર હોય તેથી વધારે બીજાં કોઈ ઇચ્છતું નથી, સમૃદ્ધ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા સમજતું નથી, ને યત્ન પણુ કરતું નથી, ત્યાં એકને મુકાબલે બીજો ગરીબ હોય એમ છેજ નહિ. આથી

સમજી શકાય છે કે સામાજિક અવસ્થામાં દારિદ્ર નથી. દારિદ્ર એ એકનો બીજા સાથે મુકાબલો થતાં જ ગણાય છે, ને એ મુકાબલો થવો એ સમાજમાં રહેવાનું નિત્યક્રમ રૂપ હોવાથી દરિદ્રતા એ સામાજિકતાથી ઉપજેલું નિત્ય દુઃખ છે.

આ બધા સામાજિકતાના ફળ હોઈને જ્યાંલગી મનુષ્યો સમાજના રૂપે મળીને રહે ત્યાં લગી એ ફળો નિવારણ કરી શકાય તેમ નથી, પરંતુ કેટલાંક સામાજિક દુઃખો એવા પણ છે કે જે અનિત્ય છે અને નિવારણ કરી શકાય તેવા છે. આપણા દેશમાં અમુક કામમાં બાલવિધવાઓ ફરી વિવાહ કરી શકતી નથી. તે સામાજિક રિવાજને લીધે ઉપજેલું સામાજિક દુઃખ છે, કુદરતી નથી. સમાજનો ધારો ફરે તો એ દુઃખ દૂર થઈ શકે તેવું છે. હિંદુસમાજ સિવાય અન્ય સમાજમાં એ દુઃખ નથી. સ્ત્રીઓ સ પતિની અધિકારિણી થઈ શકતી નથી, એ વિભાવતી સમાજનું એક સામાજિક દુઃખ છે. સમાજના વ્યવસ્થાપકોની કલમને એકજ ઝપાટે તે નિવારણ થઈ શકે તેમ છે અનેક સમાજમાં એ દુઃખ નથી. ભારતવર્ષના લોકો સ્વદેશમાં રાજકાબજના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પામી શકતા નથી એ પણ નિવારણ થઈ શકે તેવા સામાજિક દુઃખનું જ ઉદાહરણ છે.

જે સામાજિક દુઃખો અનિવાર્ય છે તેના નાશને માટે પણ મનુષ્યો યત્નવાન બનેલા છે. સામાજિક દરિદ્રતા નિવારવાને માટે જેઓ યત્ન કરે છે, તેઓ યૂરોપમાં સોશિયાલિસ્ટ, કમ્યુનિસ્ટ ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખાય છે. સ્વાધીનતાની સાથે સમાજને જે વિરોધ છે તેને ઓછો કરવા માટે મિલે “સ્વાધીનતા” (લીબર્ટી) નામક અપૂર્વ ત્રય પ્રકટ કર્યો છે. ધણાઓ એ ગ્રન્થને દેવકૃપાએ પ્રાપ્ત થયેલી વાણી જેવો માને છે. જે અનિવાર્ય છે તેનું નિવારણ થવું સંભવે નહિ, પરંતુ તે અનિવાર્ય દુઃખનું પ્રમાણ તો ઓછું કરી શકાય છે. મૃત્યુજનક રોગની પણ ચિકિત્સા હોય છે, ને તેથી દરદ કાષ્ટક ઓછું પણ થાય છે, માટે જેઓ સામાજિક નિત્ય દુઃખોના નિવારણ માટે યત્ન કરે છે તેમનો પરિશ્રમ પણ નક્કરો માનવાનું કારણ નથી.

નિત્ય અને અપરિહાર્ય દુઃખોનો નાશ થવો સંભવે નહિ, પણ બીજા સામાજિક દુઃખોનો ઉચ્છેદ સંભવિત હોઈને તે કાર્ય મનુષ્યથી બની શકે તેવું છે. એવા દુઃખોના નિવારણ માટે જનસમૂહ સદા યત્નવાન રહે છે. મનુષ્યોનો ઇતિહાસ તે એ યત્નનાજ ઇતિહાસ છે.

પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે કે સામાજિક નિત્ય દુઃખો એ સમાજની સ્થાપનાનાજ અનિવાર્ય ફળ છે. સમાજ બંધાયો ત્યારથીજ તે ફળ તેની સાથે જોડાયેલું છે; પરંતુ બીજા દુઃખો ક્યાંથી આવ્યા? એ દુઃખો સમાજનું અપરિહાર્ય ફળ ન હોવા છતાં પણ તે આવ્યાં ક્યાંથી? આ પ્રશ્નનો વિચાર એ દુઃખોના નિવારણ માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

એ દુઃખો સમાજના અત્યાચારથી ઉપજેલા છે. પહેલા અત્યાચારના સંબંધે

થોડું સમજાવવું જરૂરનું છે, નહિ તો અનેક વાચકો કહેશે કે વળી સમાજ ઉપર અત્યાચાર શો ને કેનો ? શક્તિનો અયોગ્ય ઉપયોગ એ અત્યાચાર કહેવાય. જુઓ ગુરુવાકર્ષણ ઇત્યાદિ કુદરતી શક્તિઓ નિયમિત રીતે ચાલે છે, અને તેમાં ક્યારે પણ વધઘટ કે ફેરફાર થતો નથી એવા નિયમો મૂળભાષીજ રચાપિત અને અનુલ-ધનીય હોય છે, પરંતુ જે શક્તિ મનુષ્યના હાથમાં છે તેની એ રીતે સ્થિરતા નથી. મનુષ્યના હાથમાં શક્તિ આવતાં તે તેનો રીતસર ઉપયોગ પણ કરે અને ગેરરીતે પણ કરે જેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરતા કાર્યની સિદ્ધિ થાય અને ખીજનું કાષ્ટ અનિષ્ટ ન થાય તેને રીતસર ઉપયોગ-વિહિત પ્રયોગ કહીશું, પણ તેનાથી વધારે ઉપયોગ તે અવિહિત પ્રયોગ છે. દારૂની શક્તિના વિહિત પ્રયોગે શત્રુનો નાશ થાય છે ને અવિહિત પ્રયોગે તોપ ફાટી જાય છે. શક્તિનો આવો વધારા પડતો પ્રયોગ તેનું જ નામ અત્યાચાર છે.

મનુષ્ય એ શક્તિને રહેવાનું સ્થળ અથવા આધાર છે, અને સમાજ એ મનુષ્યોનું સ્થળ અથવા આધાર છે, એટલે સમાજ પણ ઘણી શક્તિનું એકત્ર થયેલું ખળ છે. એ એકત્ર થયેલા ખળનો વિહિત પ્રયોગ થાય તો તેમાં મનુષ્યોનું કલ્યાણ છે-દિન દિન સમાજની ઉન્નતિ છે, પણ અવિહિત પ્રયોગ થાય તો સમાજને દુઃખ છે સામાજિક શક્તિનો આવો અવિહિત પ્રયોગ તેનું જ નામ સામાજિક અત્યાચાર છે.

પરંતુ વાત હજી સ્પષ્ટ થઈ નહિ સામાજિક અત્યાચાર એટલે શું તે સમજાયું, પરંતુ તે અત્યાચાર કરે કોણ ? અને કેના ઉપર અત્યાચાર કરે ? સમાજ એ મનુષ્યોનો સમૂહ છે એ બેમાં મળેલા મનુષ્યો શું પોતે પોતાના પર અત્યાચાર કરે ? અથવા પરસ્પર સહાય કરવાના હેતુથી જેમણે સમાજબંધનોનો સ્વીકાર કર્યો તેઓજ શું પરસ્પર અત્યાચાર કરે ? છે તો તેમજ, પણ હા ‘એમજ’ એમ પણ કહી શકાતું નથી એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે અત્યાચાર શક્તિનોજ થાય છે જેના હાથમાં સામાજિક શક્તિ છે તેજ અત્યાચાર કરે છે જેમ ગ્રહ વગેરે જડ પદાર્થોની ગુરુવાકર્ષણશક્તિ એક કેદમાં એકડી થયેલી છે, તેમ સમાજની પણ પ્રધાન શક્તિ એક કેદમાં એકડી થયેલી છે. એ શક્તિનું નામ શાસનશક્તિ છે, ને તે એક કેદમાં-રાજા અથવા શાસન કરનારાઓમાં-રહેલી છે સમાજની રક્ષાને માટે શાસકની આવશ્યકતા છે. બધાજ શાસનકર્તા અને તો અનિયમ થાય અને મતભેદ ઉપજી શાસન થવું અસંભવિત અને તેથીજ હરેક સમાજમાં શાસનનું કામ એક અથવા એકથી વધારે બક્ષિઓને સોંપાયું હોય છે તેઓ સમાજનીજ આપેલી શામનશક્તિને ધારણ કરનારા છે તેઓ સમાજનું જ કેદ છે, છતાં તેઓ મનુષ્ય છે, અને મનુષ્યમાત્રમાં બાંધેલો ને સ્વમાન હોય છે આથી બ્રમવશ થઈને પણ તેઓ સમાજે આપેલી શક્તિનો સમાજની ઉપર અયોગ્ય પ્રયોગ કરે છે, અને આત્મમાનને કારણે પણ કદિ કદિ તેવો પ્રયોગ કરે છે.

હિપલા દાખલાથી એક એવા સામાજિક અત્યાચારીનો પત્તો મળ્યો કે તે રાજ-પુરુષ છે, અને તેનાથી અત્યાચાર પામનાર તે સમાજનો બાકીનો અંશ છે, પરંતુ અસહ્ય આ પ્રકારના અત્યાચારી કેવળ રાજ અથવા રાજપુરુષજ નહોતા. લોક-સમાજ હિપર જેનું શાસન ચાલતું હોય છે તેજ સપ્રદાયોપર અત્યાચાર કરે છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં બાહ્યરો રાજપુરુષ ગણાતા નહિ, તથાપિ પ્રધાનપણે શાસક અધિકાર ચલાવનાર) સમાજમાં તેઓજ હતા. આર્યોના સમજને તેઓ ચલાવે તેમ તે સમાજ ચાલતો. સમાજને તેઓ એડીઓ પહેરાવે તો તેને પણ સમાજ અલકાર સમજીને પહેરી લેતો. મધ્યકાળમાં યુરોપનો ધર્માચાર્ય વર્ગ પણ એવોજ હતો રાજપુરુષ ન હોવા છતાં પણ તે યુરોપીઅન સમાજનો શાસક હતો—ધોર અત્યાચારી હતો પોપો યુરોપના રાજા નહોતા, માત્ર થોડી જમીનનાજ માલિક હતા તેમ છતાં તેઓ આખા યુરોપના હિપર ધોર અત્યાચાર કરી ગએલા છે. ગ્રેગરી અને ઇનોસેન્ટ, લિઓ અને આડ્રિઅન યુરોપમાં જેટલો અત્યાચાર કરી ગયા છે, તેટલો અત્યાચાર તો બીજો ફિલિપ, ચાદમો લુઈ, આડમો હેન્રી ને પહેલો ચાર્લ્સ પણ કરી શક્યા નથી.

કેવળ રાજપુરુષો કે ધર્માચાર્યોનેજ દોષ દષ્ટ શકાય એમ નથી વર્તમાન સમય-માં ઇંગ્લાન્ડના રાજા કે રાણી કોઈ રીતનો અત્યાચાર કરવાને શક્તિવાન નથી. શાસનશક્તિ આ સમયે એમના હાથમાં નહિ પણ વર્તમાનપત્રના એડીટરના હાથમાં હોવાથી એડીટરો અત્યાચાર કરનારા છે જ્યાં સામાજિક શક્તિ એકત્ર હોય ત્યાંથીજ સામાજિક અત્યાચાર પણ થઈ શકે છે.

પરંતુ કેવળ સમાજના શાસનકર્તા ને વ્યવસ્થાપકોજ અત્યાચારી હોય છે, એમ નથી બીજી રીતનો સામાજિક અત્યાચાર પણ હોય છે જે વિષયમાં રાજશાસનની સત્તા નથી, જે વિષયમાં ધર્મશાસનની સત્તા નથી ને જે વિષયમાં કોઈ પ્રકારના શાસનની સત્તા નથી તે તમામ વિષયમાં સમાજ કેને મતે ચાલે છે ? એવે સ્થળે સમાજ ધણા લોકોના મતપર ચાલે છે. જે સ્થળે બધા સમાજનો એક મત છે ત્યાં કોઈ પણ ગડબડ નથી, તેમ કંઈ પણ અત્યાચાર પણ થતો નથી, પણ એવી રીત તમામ લોકોનો એકમત થવો બહુ દુર્લભ છે સર્વ સ્થળે મતભેદ સંભવે છે. મતભેદ થતા ધણા લોકોના મત પ્રમાણે સર્વને ચાલવું પડે છે, અને એવી રીતે બિન મતવાળો થોડો વર્ગ પોતાને બહુમતિ પ્રમાણે ચાલવું પડે તેને મહાન દુઃખ કે અત્યાચાર માને છે. તેમને ધણા લોકોના મત પ્રમાણે ચાલવુંજ પડે છે, નહિ તો સમાજનો મોટો ભાગ એ નાના ભાગને પોતાથી નોખો કરી દે છે, અથવા બીજી રીતે સામાજિક દડ દષ્ટ પીડા પહોંચાડે છે એ પણ એક ધોરતર સામાજિક અત્યાચારજ છે, કે જેને નાના વર્ગપર મોટા વર્ગના અત્યાચારના નામે ઓળખાય છે.

આપણા દેશના ધણા લોકોનો મત એવો છે કે હિંદુ વંશની હિંદુ યાત્રીમાં જે

જન્મે તે સ્ત્રી વિધવા થતા તેનાથી પુનર્વિવાહ થાય નહિ તેમજ કોઈ હિંદુ સત્તાનથી સમુદ્રપાર જઈ શકાય નહિ થોડાનો મત એ છે કે વિધવાવિવાહ કર્તવ્ય છે ને દેશોન્નતિ માટે ઈંગ્લાંડયાત્રા, યુરોપયાત્રા કે અમેરિકાગમન અવશ્યનું છે, પરંતુ જો એ અદ્વૈતાશના લોકો પોતાના મત પ્રમાણે કામ કરે-વિધવાવિવાહ કરે કે ઈંગ્લાંડ જાય તો તેને બહુમતીવાળો સમાજ બહાર-નાતબહાર-કરી મૂકે એ બહુમતીએ કરેલો થોડા મતવાળા ઉપરનો અત્યાચાર છે.

ઈંગ્લાંડનો મોટો ભાગ ઇસુખ્રિસ્તનો ભક્ત છે અને ઇશ્વરવાદી છે. તેથી ત્યાં જે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારો અથવા ઇશ્વરને ન માનનારો થોડો ભાગ છે તે હિંમત કરીને પોતાનો મત દર્શાવી શકતો નથી. જો દર્શાવે તો સમાજની વિવિધ પ્રકારની પીડામાં તે આવી પડે છે મિલ મરણપર્યંત પોતાની ભક્તિશૂન્યતા પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો નહોતો, ને તે પ્રસિદ્ધ ન કર્યા છતાં માત્ર સદેહ દર્શાવતાંજ તેને પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થતાં અનેક વિધ્નો આવી પડ્યાં હતાં, ને મૃત્યુ પછી પણ તેણે અનેક માળો ખાધી છે આ પણ સામાજિક ઘોર અત્યાચાર સમજવો.

આથી સામાજિક અત્યાચારીઓને બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય (૧) સમાજના શાસક અથવા વ્યવસ્થાપક, અને (૨) સમાજના અધિકારી લોક આ બંનેના અત્યાચારથીજ સામાજિક દુઃખોની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને તે સામાજિક દુઃખો સમાજની અવનતિના કારણ બને છે આ દુખોનું નિવારણ કરવું એ અનુબંધનું આવશ્યક કર્તવ્ય હોઈ તે થઈ શકે તેમ છે એ બધા અત્યાચારોનું નિવારણ કયા કયા ઉપાયો-વડે થઈ શકે ? એના બે ઉપાય છે (૧) બાહ્યજન અને (૨) વાણીજન

બાહ્યજન કેને કહે છે ને વાણીજન કેને કહે છે ? તે પહેલાં સમજવાશે. તે પછી તેનો પ્રયોગ સમજવાશે, તથા તેના જૂદા જૂદા ભેદ દર્શાવીને તેનો મુકાબલો પણ કરી શકાશે.

કોઈને એ સમજવવું પડે તેમ નથી કે જે બળથી વાધ હરણના બચ્ચાને મારી ખાઈ જાય છે, અને જે બળે નાદિરે દિલ્હીમાં કતલ ચલાવી હતી એ બંને બાબતોમાં બાહ્યજન એકજ પ્રકારનું છે હું લખતા લખતા જોઉં છું તો એક ગરોળી, માખીને પકડી આનંદે ખાય છે 'સેસોરદ્રીસથી સિકદર લગી જેઓએ સામ્રાજ્ય સ્થાપન કર્યા છે—સસારમાં મોટા મોટા ખલીફા અને પાદશાહોમાંથી જેઓએ સામ્રાજ્યો સ્થાપી સાચવ્યાં છે, તેમનું બળ અને આ બૂખી ગરોળીનું બળ એકજ પ્રકારનું હોઈને તેનું નામ બાહ્યજન છે સુલતાન મહમ્મુદ સોમનાથનું મંદિર લૂટીને લઈ ગયો અને આ કાળા મેવાળી બિલાડી ઉદરને પકડી નાસી ગઈ, એ બંને શરવીર છે—બંનેમાં બાહ્યજન છે સોમનાથનું મંદિર લૂટનાર મહમ્મુદ અને મારે કપડું કરડી ખાનાર ઉદર એ બંનેમાં ધણું અંતર છે એ હું કબૂલ કરું છું. વળી મહમ્મુદના લાખો સિપાઈઓ અને એકલી બિલાડી એમાં પણ બહુ અંતર

છે સખ્યા અને શરીરમાં અતર હોવા છતાં પણ પરાક્રમમાં બહુ અતર દેખાતું નથી સાગર પણ જળરૂપ છે અને ઝાકળનું ટીપું પણ જળરૂપ છે. મહામુદ્તું પરાક્રમ અને એ બિલાડીનું પરાક્રમ એકજ રીતનું છે બંને કામો બાહુબળનાં પરાક્રમ છે. પૃથ્વીના વીર પુરુષોને પણ ધન્ય ! અને તેમનાં ગુણગાન કરનારા ઇતિહાસ-લેખકોને પણ ધન્ય !

કોઈ કોઈ કહેશે કે માત્ર બાહુબળેજ કદિ કોઈ સામ્રાજ્ય સ્થપાતું નથી માત્ર બાહુબળેજ પાણીપત કે સેડન જીતાયું નથી. કેવળ બાહુબળથીજ નેપોલિયન કે માર્શલો વીર નથી હું કબૂલ કરું છું કે કોઈક કુશળતા-બુદ્ધિબળ-મન્યા વિના એકલા બાહુબળે કોઈ સિદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ એવું કુશળપણું માત્ર મનુષ્ય વીરોમાંજ હોય છે એમ નથી. શું આપ એમ સમજો છો કે મરોળી વગરકુશળતાએ માખીને પકડી શકે છે ? અથવા વગરકુશળતાએ બિલાડી ઉદર પકડે છે ? બુદ્ધિબળના સંયોગવિના બાહુબળની સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અરે, બુદ્ધિબળ વિના કોઈ પણ જાતના બળની સ્ફૂર્તિ નથી.

આથી સ્વીકારવું પડે છે કે જે બળથી મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓ સ્વાર્થ-સિદ્ધિ કરે છે તે બાહુબળજ છે. એને પશુબળ કહેવું જોઈએ, અને કાર્યસિદ્ધિનો એ છેલ્લો ઉપાય છે જે કાર્યની સિદ્ધિ બીજી કોઈ રીતે થતી ન હોય તેની સિદ્ધિ બાહુબળે સત્વર થાય છે x એવી કોઈ ગાંઠ નથી કે જે છરીથી કપાય નહિ, ને એવો કોઈ પત્થર નથી કે જે ધા મારતા ભાંગે નહિ. બાહુબળ એજ સસારમાં સૌથી છેલ્લી કાર્ટ છે બધી અપીલો પછી છેલ્લી અપીલ ત્યાંજ છે. પછી એના ઉપર બીજે કંઈ અપીલ નથી. બાહુબળ પશુનું બળ છે, પરંતુ મનુષ્ય પણ હજી લગી કોઈ કોઈ અશક્તિ પશુજ હોવાથી બાહુબળજ મનુષ્યને પ્રધાન આધારરૂપ છે.

પરંતુ પશુઓના બાહુબળમાં ને મનુષ્યોના બાહુબળમાં એક મહાન ભેદ છે. પશુઓ બાહુબળનો વ્યવહાર નિત્ય કરે છે, પરંતુ માણસોને બાહુબળનો ઉપયોગ નિત્ય કરવો પડતો નથી એના બે કારણો છે પહેલું કારણ અનેક પશુઓનો ઉદર ભરવાનો ઉપાય માત્ર બાહુબળજ હોય છે. બીજું કારણ એ છે કે બાહુબળનો પ્રયોગ થયા સિવાય તેને એ પ્રયોગની સંભાવના પણ નથી, એટલે તે માત્ર બાહુબળનેજ વશ થાય છે જે પશુઓ પણ મનુષ્યની પેઠે સમાજબદ્ધ થાય, તોજ તેઓ બાહુબળના પ્રયોગનું નિવારણ કરી શકે. તે વિના નિવારણ કરવાનો સંભવજ નથી.

x અતર્જન અથવા અધ્યાત્મબળ એ પશુબળ કરતાં ચડીઆતું જતાં હિંદની વર્તમાન દશામાં તે બળનો અભાવ હોવાને લીધેજ—“અસમર્થો મવેત્સાધુઃ” ની પેઠે “હશે એનું કયું એ ભોગવશે” ૪૦ ક્રિસ્તુશી નબળાઈને ઢાંકવાના બહાનાતરીકે વપરાય છે, અને તે જોતા બહિમ્યાણ શરીરબળને અહિં પ્રાધાન્ય આપે છે તે પણ સાચું કરે છે

એક પુસ્તકમાં (પચત્રમા) એવી વાત લખેલી છે કે એક જગલમાં પશુઓએ જોયું કે સિંહ તેમનાં અનેક પશુઓને રોજ મારી ખાય છે, ત્યારે તેમણે સિંહ સાથે એવો નિયમ કર્યો કે —“ તમારે હમેશા પશુઓપર અત્યાચાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી, તમારે વાસ્તે રોજ એક પશુ મોકલાવી આપીશુ ” અહિં પશુઓએ સમાજ-બદ્ધ થએલા મનુષ્યોના જેવું કામ કર્યું, ને સિંહવડે થનો હમેશના બાહુબળનો પ્રયોગ અટકાવ્યો. મનુષ્યો બુદ્ધિવડે સમજે છે કે કયા પ્રસંગે બાહુબળ આવી પડવાનો સંભવ છે ? ને સામાજિક બંધનદ્વારા શી રીતે તેનો અટકાવ થઈ શકશે ?

રાજામાત્ર બાહુબળેજ રાજા છે, પરંતુ હમેશાં બાહુબળનો ઉપયોગ કરી પ્રજાને તેઓ પીડતા નથી, તેનું કારણ એ છે કે પ્રજા સમજે છે કે આ એક હજાર કે એક લાખ સિપાઈઓ રાજાને તાબે છે, એટલે જો રાજાની સામા થઈશુ તો આપણો જરૂર નાશ થશે આમ બાહુબળના પ્રયોગનો સંભવ વિચારી પ્રજા રાજાની આજ્ઞા સામે થતી નથી, ને બાહુબળ પણ વપરાતું નથી, છતાં બાહુબળનું જો ફળ છે તે સિદ્ધ થાય છે આ બાળુ લાખોની સેના જે રાજાને તાબે છે તેનું કારણ પણ પ્રજાનું ધન ને પ્રજાનોજ અનુગ્રહ છે પ્રજાનું ધન જે રાજાના ખર્ચનામા છે અને પ્રજાનો અનુગ્રહ જે રાજાને મળ્યો છે તેનું કારણ સમાજનો નિયમ છે. આથી આ જગતપર બાહુબળનો પ્રયોગ ન થવાનું મુખ્ય કારણ મનુષ્યોની દૂરદર્શિતા ને ગૌણ કારણ સમાજબંધન છે

આ નિબંધમાં અમે ગૌણ કારણો છોડી દીધા છે ને છોડી દઈશુ. સામાજિક અત્યાચાર જે જે બળે દૂર કરી શકાય તે વિચારવાનેજ અમે પ્રવૃત્ત છીએ સમાજ-બંધન સ્વીકાર કરેલું ન હોય તો સામાજિક અત્યાચારનું હોવાપણું નથી. સમાજ-બંધનજ તમામ સામાજિક અત્યાચારનું નિત્ય કારણ છે, અને તેથી સુધારાવધારા માટે જરૂરનું લાગે તો તે કારણને છોડી પણ શકાય છે

એમ સમજી શકાય છે કે—“આમ કરીશ તો મારાપર શાસનકર્તાના બાહુબળનો પ્રયોગ થશે ” એ માન્યતાજ બાહુબળનો પ્રયોગ અટકવાનું મૂળ કારણ છે, પરંતુ મનુષ્યની દૂરદર્શિતા મોં વખતે એકસરખી રહેતી નથી—તે બધે વખતે બાહુબળનો ભય રાખતી નથી સમાજમાં જેઓ ઝીણી બુદ્ધિવાળા છે તેઓ સમજી શકે છે કે અમુક સંયોગોમાં બાહુબળનો પ્રયોગ થવાની સંભાવના છે, એટલે તેઓ બીજાને એ વાત સમજાવે છે. લોકો તે ઉપરથી જાણીતા થઈ જાય છે કે જો અમે આ વખતે અમુક કર્તવ્ય નહિ કરીએ તો જરૂર અમારાપર બાહુબળનો પ્રયોગ થવાનો સંભવ છે આમ અશુભ ફળના ભયની બીકે અવગે માર્ગે ચાલનાર લોકો સીધા રસ્તાપર ચાલે છે

જ્યારે સમાજનો એક ભાગ બીજા ભાગને પીડે ત્યારે તે દુઃખ મટાડવાના બે રસ્તા છે, બાહુબળ અને વાણીબળ. જ્યારે રાજા પ્રજાને પીડા કરતા સહજમાં

અટકે નહિ ત્યારે પ્રજા બાહ્યબળનો ઉપયોગ કરે છે કદિ કદિ જો કોઈ રાજાને એમ સમજવે કે તમે આ રીતે પીડા કરશો તો પ્રજા તરફથી બાહ્યબળનો પ્રયોગ થવાનો ભય છે, તો રાજા અત્યાચારથી અટકી પશુ જાય છે.

ઇત્યાદિનો રાજા પડેલો આદર્શ, પ્રજાના બાહ્યબળથી અધિકાર પામ્યો હતો એ વાત સૌ જાણે છે. તેનો પુત્ર બીજો જેમ્સ, પ્રજાનો બાહ્યબળનો ઉદ્ધોગ જોતાંજ દેશ છોડી નાસી ગયો હતો, પરંતુ એ રીતે બાહ્યબળના પ્રયોગનું પ્રયોજન સર્વ ઠેકાણે ધટતું નથી. બાહ્યબળનો ભયજ અસ છે પ્રતાપશાળી અંગ્રેજો જે બાબતમાં એમ સમજે છે કે “ આ કામમાં હાથ નાખતાં પ્રજા અસતુષ્ટ થશે ” તે કામમાં હાથ નાખવાના નહિજ. ૧૮૫૭-૫૮ ની સામ્રાજ્ય તરફના સમજાય છે કે બાહ્યબળમાં હિંદનો પ્રજાવર્ગ તેમના જેવો બળવાન નથી તોપણ પ્રજાની સાથે બાહ્યબળની પરીક્ષા કરવી સુખકારક નથી આથીજ બાહ્યબળના પ્રયોગની આશકા લાગતાંજ તેઓ સ્વેચ્છિત માર્ગે ગતિ કરવાના નહિ.

આથી કેવળ ભાવી (ભવિષ્યમાં થવાનો સંભવ હોય તેવું) ખરાબ ફળ સમજવી શકાવાથી બાહ્યબળનો પ્રયોગ કર્યા વિના પણ તેનું કામ સિદ્ધ થાય છે એ સમજાવવાની પ્રવૃત્તિ પણ બાહ્યબળના પ્રયોગની નિવૃત્તિ કરનારી એક શક્તિ-એક બળ-છે એ પ્રવૃત્તિમાં વાણીવડેજ કામ કરવાનું હોવાથી આ સ્થળે તે વાણીબળને નામે ઓળખાવાય છે.

એ વાણીબળ અતિ આદર્યોગ્ય પદાર્થ છે બાહ્યબળથી અનેક મતુષ્યોનો સંહાર થાય છે, તેમ બીજા પણ ઘણાં અનિષ્ટ થાય છે, પરંતુ લોહીનું ટીપું પણ પડ્યા વિના તથા હથિયારનો ધા ધમા વિનાજ બાહ્યબળથી થનારું કામ વાણીબળ સિદ્ધ કરે છે, આથી વાણીબળ એટલે શું ? તેનું લક્ષણ, પ્રયોગ ને વિધાન શી રીતનાં હોય છે ? તે વિષે વિશેષ વિચાર કરવો જરૂરનો છે આ અમારા દેશમાં આ સમયે એવી રીતના પ્રયોગની કાંઈ સંભાવના પણ નથી, તેમ તે કર્તવ્ય પણ નથી, જેથી સામાજિક અત્યાચારનિવારણ માટે વાણીબળની ઉન્નતિ જેમ અને તેમ કરવી એ પણ પ્રયોજન કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે બાહ્યબળ કરતાં વાણીબળ સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ છે બાહ્યબળે તો આજલગી સંસારની કેવળ અધોગતિજ કરેલી છે સમાજની જે કાંઈ ઉન્નતિ થઈ છે તે વાણીબળેજ સમાજનીતિ, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, શિક્ષણ છતાં દિમાં જે જે ઉન્નતિ થઈ છે તે વાણીબળેજ. જે વક્તા, જે કવિ, જે લેખક, જે દાર્શનિક, વૈજ્ઞાનિક, નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, બ્યવસ્થાપકો વગેરે જણાય છે, તે તમામ વાણીબળવડેજ બળવાન છે.

આથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે બાહ્યબળનું નિવારણ થવું એજ કેવળ વાણીબળનું ફળ છે, અથવા તે માટેજ વાણીબળની યોજના છે માણસો કાંઈક કાંઈક પણ

ભાગનો ત્યાગ કરીને ઉન્નત દશામાં આવી હતાં છે અનેક વાર માણસો બપતુ કારણ ન હોય તોપણ સત્કર્મોના અનુષ્ઠાનમાં જોડાય છે. જે સમગ્ર સમાજમાં કોઈવાર એકસાથે કોઈ બાબતના સારા અનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ ઉપજે તો તે સત્કાર્ય અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. એવા સત્કાર્યમાં સાધારણ જનસમાજની પ્રવૃત્તિ મુગ્ધ પુરુષોના ઉપદેશ વિના કદિ થતી નથી. સાધારણ મનુષ્યવર્ગ અજ્ઞ હોય છે, તેમને વિચારશીલ મનુષ્યો શિખામણ આપે છે, એ શિખામણ દેનારી ઉપદેશ-માળા જે યથાયોગ્ય ને બળવત હોય તોજ તે સમાજના હૃદયમાં ઉતરે છે, ને જે સમાજના હૃદયમાં સજાગપણે ચોટી જાય છે, તેને સમાજ હોડે પણ નહિ, તે કામમાં તે જોડાયજ ઉપદેશના વાણીબળે હલમલી રહેલો સમાજ ફેરવાતો જાય છે અને સમાજનું ઇષ્ટ આ રીતે વાણીબળે જેવું સિદ્ધ થાય છે તેવું કદિ પણ બાહ્યબળે સિદ્ધ થતું નથી.

મુસા, ઇસા, શાક્યસિદ્ધ, શકરાચાર્ય વગેરે મહાત્માઓએ માત્ર વાણીબળે પૃથ્વીનું જે હિત કર્યું છે, તેનો સોમો ભાગ પણ બાહ્યબળવાળાથી થઈ શકેલ નથી. કોઈ પણ સમયે કોઈ સમાજમાં બાહ્યબળે હિત કર્યું જ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી આત્મરક્ષામાટે બાહ્યબળજ શ્રેષ્ઠ છે અમેરિકાનો મહાન ઉન્નતિ કરનારો વીર વૉશિંગ્ટન બાહ્યબળવાળો હતો હોલ્ડાડ ને બેક્કજામનો મહાન ઉન્નતિ કરનાર વીર વિલિયમ બાહ્યબળવાળો હતો, અને ભારતવર્ષની આધુનિક દુર્ગતિનું કારણ બાહ્યબળનો અભાવ પણ છે, પરંતુ સાધારણ રીતે દેખી શકાય છે કે બાહ્યબળ કરતા વાણીબળેજ મોટે ભાગે જમતનું હિત સાધ્યું છે બાહ્યબળ એ પશુનું બળ છે. વાણીબળ એ મનુષ્યનું બળ છે, પરંતુ ગમે તેમ બકબકાટ કરવો એનું નામજ કોઈ વાણીમળ નથી વાણીમાં જે બળ જણાય છે, તેનેજ હું વાણીમળ કહું છું વિચાર-શીલ મનુષ્યો વિચારવડે લોકોપકારક તત્ત્વો મનમાંથી પ્રકટ કરે અને તે તત્ત્વોને વક્તાઓ તથા લેખકો લોકોના હૃદયમાં છાપે, એ બંને બળના એકત્ર થવાનેજ હું વાણીબળ કહું છું.

ધણીવાર એ બંને રીતનું બળ એક માણસમાં પણ જોવાય છે, અને ક્યાંક ક્યાંક એ બંને બળો જૂદા જૂદા પણ હોય છે. એકત્ર હો કે જૂદા જૂદા હો, પરંતુ બંને બળોનું એકત્ર થતું તેનું નામજ વાણીબળ છે.

ચિત્તશુદ્ધિ

હિંદુધર્મનો સાર ચિત્તશુદ્ધિ છે આથી જે લોકો હિંદુધર્મ ઉપર વિશેષ અનુરાગી હોય અથવા જે લોકો હિંદુધર્મના યથાર્થ મર્મને સમજવાને ઇચ્છા રાખતા હોય

તેઓને હું આગ્રહ કરું છું કે તેમણે આ તત્ત્વપર વિશેષ ધ્યાન આપવું ચિત્તશુદ્ધિના જેટલું બીજું કોઈ તત્ત્વ હિંદુધર્મના મર્મમાં રહેલું જણાતું નથી સાક્ષરની ઉપાસના હોય કે નિરાક્ષરની ઉપાસના હોય, એકેશ્વરવાદ હોય કે બહુ દેવોનું મંડન હોય, દ્વૈતવાદ હોય કે અદ્વૈતવાદ હોય, કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ કે જ્ઞાનમાર્ગ ગમે તે હોય, પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિ પાસે એ બધા ગૌણ છે એ સર્વે ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હોય તે સાર્થક છે, અને નહિ તો નિર્થક છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તેને કોઈ ધર્મ લાભપ્રદ નથી, પરંતુ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ છે તેને બીજા કોઈ ધર્મનું પ્રયોજન નથી ખરી રીતે જોઈએ તો ચિત્તશુદ્ધિ કેવળ હિંદુધર્મનો જ સાર છે એમ નથી, તે તમામ ધર્મોનો સાર છે. ચિત્તશુદ્ધિ એ હિંદુધર્મનો સારાંશ છે, મુસલમાની ધર્મનો સારાંશ છે, ખ્રિસ્તી ધર્મનો સારાંશ છે, અને દુકામા પૃથ્વીપર ચાલતા તમામ ધર્મો તથા સપ્રદાયોનો સાર છે જેનું ચિત્ત શુદ્ધ છે તેજ શ્રેષ્ઠ હિંદુ, શ્રેષ્ઠ ખ્રિસ્તી, શ્રેષ્ઠ બૌદ્ધ, શ્રેષ્ઠ મુસલમાન અને શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક છે, પરંતુ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તે કોઈપણ ધર્મમાં ધાર્મિક ગણાતો નથી. ચિત્તની શુદ્ધિ એજ ધર્મ છે અને ખાસ કરીને હિંદુધર્મમાં એની પ્રમુખતા છે એટલે જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તે હિંદુજ નથી. ભલે તે મનુસ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલી મપૂર્ણ વિધિઓ પ્રમાણે કામો કરે તેમ છતાં તે હિંદુ કહી શકાય નહિ.

એ ચિત્તશુદ્ધિ તે શું છે ? એ વાત એક બે લક્ષણોદ્વારા સમજાવવાને યત્ન કરીએ ચિત્તશુદ્ધિનું પહેલું લક્ષણ ઇન્દ્રિયસંયમ છે. ઇન્દ્રિયસંયમનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે તમામ ઇન્દ્રિયોનો એકદમ વિશ્વસ કે ઉચ્છેદ કરવો, એનો અર્થ એટલોજ છે કે ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં લેવી. ઉદાહરણ તરીકે ઉદરભરિતાની વાત કરીએ. ઉદર ભરવાની વૃત્તિ એ એક જાતની ઇન્દ્રિયપરતા છે હવે એ ઇન્દ્રિયના સંયમનો અર્થ એવા ન. સમજવો કે કદિ ખાવું જ નહિ અને વાયુભક્ષણ કરીને ચલાવવું; અથવા ક્ષુદ્ર કે ખરાબ અન્નનું ભક્ષણ કરવું શરીર પોષણ અને આરોગ્ય રક્ષણ માટે જેટલા અને જેવા આહારની જરૂર છે તે તો અવશ્ય લેવોજ, એથી ઇન્દ્રિયસંયમમાં કોઈ હરકત થતી નથી. ઇન્દ્રિયસંયમ એ એવો કંઈક વિષય પણ નથી વિશેષમાં એમ પણ કહી શકાય કે જિતેન્દ્રિય માણસ આસક્તિરહિત થતાં સારાં સારાં ભોજનો લે તોપણ હનિ નથી * તાત્પર્ય એજ છે કે વિષયમાં આસક્તિનો અભાવ એજ ઇન્દ્રિયસંયમ છે આત્મરક્ષા કે ધર્મરક્ષા નિર્વાહ ઇન્દ્રિયની નિયમની રક્ષા માટે જે ઇન્દ્રિયભોગ આવશ્યક છે તેના કરતાં વધારે જે ઇન્દ્રિયપરિતૃપ્તિની અભિ-

* રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ । આત્મચર્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ (ગીતા અ. ૨ શ્લો ૬૪) રાગદ્વેષથી રહિત આત્મા—મનને વશ એવી ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોને આચરતો—વશ અત કરણવાળો પુરુષ ચિત્તની શુદ્ધિને—ચિત્તપ્રસાદને પામે છે.

લાપા કરે તેનાથી ઈદ્રિયસંયમ થઈ શકે નહિ, જે એવી અભિલાષા ન કરે તેજ નિતેદ્રિય છે જેને ઈદ્રિયપરિતૃપ્તિમાં સુખ નથી, લાલસા નથી, કેવળ ધર્મરક્ષા એજ લક્ષ્ય છે તેજ સંયતેદ્રિય છે

એવા અનેક માણસો દેખાય છે કે જેઓ ઉપરથી જોઈએ તો ઈદ્રિયપરિતૃપ્તિથી તદ્દન વિમુખ જણાય છે, પરંતુ તેઓ મનની મતિનતા ધોષ શક્યા હોતાં નથી. લોકલજ્ઞ માટે, આખરે સંપાદન કરવા માટે, ઔદિક ઉન્નતિ માટે કે ધાર્મિક-પશુના દોષ માટે તેઓ નિતેદ્રિય મનુષ્ય જેવું આચરણ રાખે છે, પરંતુ અતઃક રણમાં ઈદ્રિયભોગની લાલસા બહુ પ્રબળપણે વસેલી હોય છે જન્મથી મરણલગી તેઓ ભોગી થયા ન હોય તોપણ ઈદ્રિયસંયમથી તેઓ બહુ દૂર હોય છે. આવા ધર્મદોષીઓમાં અને ઈદ્રિયપરાયણ રહેનારાઓમાં ધણોજ થોડો ફેર છે એ બંને પ્રકારનાં માણસો આ લોકના નરકના અગ્નિમાં સળગ્યા કરે છે ઈદ્રિયોને તૃપ્ત કરો કે ન કરો પણ ઈદ્રિયસંયમ ત્યારેજ સિદ્ધ થશે કે જ્યારે ભૂલે ચૂકે પણ મનમાં ઈદ્રિયપરિતૃપ્તિનો વિચાર આવશે નહિ, શરીરરક્ષા અથવા ધર્મરક્ષા માટે ઈદ્રિયોને કૃતકાર્ય કર્યા છતાં પણ તેને દુખજ સમજાઈ ખરું સુખ અનુભવશે નહિ, એવું ન બને તો કઠોર યોગ અને કઠોર તપશ્ચર્યા સર્વે વૃથા છે

પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિની અપેક્ષાએ ઈદ્રિયસંયમ પણ તુચ્છ વાત છે ઈદ્રિયસંયમ કરતા ચિત્તશુદ્ધિ અતિ કઠણ લક્ષણવાળી છે. ધણા લોકો એવા હોય છે કે જેઓ નિતેદ્રિય હોય પણ અનેક કારણોથી તેમના ચિત્ત શુદ્ધ હોતાં નથી એમના મનમાં ઈદ્રિયસુખોની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ એવી એવી પ્રબળ વાસનાઓ હોય છે, કે “હું સારો કહેવાઉં, મારું બધું સારુંજ કહેવાય, મને ધન મળે, મને આખરે મળે, મને મપત્તિ, ધન અને સૌભાગ્ય મળે, હું મોટો માણસ થાઉં અને બીજા સૌ મારા કરતાં નાના રહે ” જેઓના અતઃકરણોમાં આવી આવી વાસનાઓ હોય છે તેઓ હમેશાં એવીજ એટા ને ઉદ્દોગમાં મડ્યા રહે છે કે એવું કાંઈ કામ નથી કે જે તેઓ ન કરે અને એવો કાંઈ વિષય નથી કે જે છોડીને તે એમાં મન ન લગાડે. આવાં માણસો ઈદ્રિયાસક્ત માણસો કરતાં પણ અતિ હલકા છે, તેમની પાસે તો ધર્મ, કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ કાંઈ વસ્તુજ નથી. ઇશ્વરને માનતા છતાં પણ એમને હિસાબે ઇશ્વર કાંઈજ નથી અને જગત્ છતાં પણ એના મનથી તે કાંઈજ નથી, કેવળ તેના પેતાના સિવાય અન્ય કશુંજ નથી. આવી આત્મસંભાવના અને સ્વાર્થપરતા, ચિત્તશુદ્ધિમાં ઈદ્રિયાસક્તિ કરતાં પણ વધારે વિધ્નરૂપ છે પરો પકારભાવ ઉપજ્યા વિના કદિ ખરી ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી જ્યારે એમ સમજાડે જેવો હું છું તેવોજ બીજો છે, જેમ હું મારા સુખને શોધું છું તેમ બીજો પણ પોતાના સુખને શોધેજ, જ્યારે પોતાનાથી બીજાને જૂદા ન સમજે, જ્યારે પોતાના કરતાં પણ બીજાને વધારે આત્મીય ગણે, જ્યારે ધીરે ધીરે પોતાનું

પોતાપણુ ભૂલી જઇ બીજાનેજ સર્વસ્વ સમજે, જ્યારે બીજામાં પોતાપણુને લીન કરી શકે અને જ્યારે તેનો પોતાનો આત્મા વિશ્વવ્યાપક-સમગ્ર વિશ્વમય-બની જાય ત્યારેજ ખરી ચિત્તશુદ્ધિ થશે. જે એમ ન થાય તો લગોટી લગાવી, સંસાર છોડી, આંગણે આંગણે હરિને નામે ભીખ માગી રખડયા કરવાથી ચિત્ત-શુદ્ધિ થશે નહિ. બીજી તરફ જોઇશુ તો હીરાબડિત આભૂષણો પહેરી, રાજસિંહા-સને બેઠેલો રાજા જે પોતાની એક રાંકડી ચૈતન્ય દુખને પોતાનુજ દુખ સમજે તો તેનુ ચિત્ત શુદ્ધ ગણવુ જોઇએ જે રાજા વિશ્વામિત્ર જેવા ઋષિને એક માય દંધ ન શક્યો તેનુ ચિત્ત શુદ્ધ થયુ ન ગણાય અને જે રાજાએ શરણે આવેલા હોલાને બદલે પોતાનુ માંસ કાપીને બાળને દીધુ તેનુ ચિત્ત શુદ્ધ થયુ કહેવાય.

પરંતુ આની અપેક્ષાએ પણ ચિત્તશુદ્ધિના મોટા સાધનરૂપ અથવા લક્ષણરૂપ એક વસ્તુ છે, તે જાણુવી જોઇએ જે તમામ પ્રકારની શુદ્ધિને ઉપજાવનારી છે, જે પોતેજ શુદ્ધિરૂપે છે, જેની કૃપા, બ્યાન અને અનુકંપા વિના શુદ્ધિ થતી નથી, જેમાં ગાઢ ભક્તિજ ચિત્તશુદ્ધિનું પ્રધાન લક્ષણ છે, ઉદ્વિગ્નસયમનુ બળ અને પરા-ર્થપરતા પણ જેની મહત્તાના ચિંતન અને ગાઢ અનુરાગવડે સરળતાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે, એવી ઈશ્વરભક્તિજ ચિત્તશુદ્ધિનું સર્વોત્તમ સાધન અને સર્વ ધર્મનું મૂળ છે.

ચિત્તશુદ્ધિના પ્રથમ લક્ષણ સમયે જે કહ્યુ છે તેનુ સ્થૂલ તાત્પર્ય હૃદયશાંતિ છે, તે બીજા લક્ષણસમયે જે કહ્યુ છે તેનુ સ્થૂલ તાત્પર્ય મનુષ્યોપ્રતિ પ્રીતિ-ભાવ છે ત્રીજા લક્ષણસમયે જે કહ્યુ છે તેનુ સ્થૂલ તાત્પર્ય ઈશ્વરભક્તિ છે આથી ચિત્તશુદ્ધિનાં સંપૂર્ણ લક્ષણ કહીએ તો હૃદયમાં શાંતિ, મનુષ્યપ્રીતિ અને ઈશ્વરભક્તિ છે. હિદુધર્મનો મર્મ એજ છે.

ભક્તિ, પ્રીતિ તે શાંતિના લક્ષણવાળા ચિત્તશુદ્ધિ હિદુશાસ્ત્રકારો કેવી રીતે સમજાવે છે, તેના દૃષ્ટાંતસ્વરૂપે શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાંથી ભગવાન કપિલદેવના વચનો અહીં ઉતારીએ છીએ.

લક્ષણં મક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય શુદ્ધાહતમ્ ।

અદ્વૈતુક્યવ્યવહિતા યા મક્તિઃ પુરુષોત્તમે ॥૧૨॥

સાલોક્ય-સાર્થિ-સાર્મિપ્ય-સારુપ્યૈકત્વમપ્યુત ।

દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥૧૩॥

સ एव મક્તિયોગાસ્ય આત્યન્તિક ઉદાહતઃ ।

યેનાતિવ્રજ્ય ત્રિગુણાન્ મઙ્ગાવાયોપપચ્યતે ॥૧૪॥

નિવેદિતેનાનિમિત્તેન સ્વધર્મેણ મહીયસા ।

ક્રિયાયોગેન શસ્ત્રેણ નાતિદ્વિષ્ણેન નિત્યશઃ ॥૧૫॥

મદ્વિષ્ણ્યદર્શનસ્પર્શપૂજાસ્તુત્યામિવન્દનૈઃ ।

ભૂતેષુ મઙ્ગાવનવા સત્યેનાસંગમેન ચ ॥૧૬॥

મહતાં બહુમાનેન દીનાનામનુકમ્પયા ।
 મૈત્ર્યા ચૈવાત્મતુલ્યેષુ યમેન નિયમેન ચ ॥૧૭॥
 આધ્યાત્મિકાનુશ્વણાન્નામસંકીર્તનાશ્ચ મે ।
 આર્જવેનાર્યસંગેન નિરહંક્રિયયા તથા ॥૧૮॥
 મદ્ધર્મણો ગુણૈરેતૈઃ પરિસંશુદ્ધ આશયઃ ।
 પુરુષસ્ત્વજસાઽભ્યેતિ શ્રુતમાત્રગુણં હિ મામ્ ॥૧૯॥
 યથા વાતરયો ઘ્રાણમાવૃક્તે ગન્ધ આશ્રયાત્ ।
 एवं યોગરતં ચેત આત્માનમવિકારિ યત્ ॥ ૨૦॥
 અહં સર્વેષુ ભૂતેષુ ભૂતાત્માવસ્થિતઃ સદા ।
 તમવજ્ઞાય માં મર્ત્યઃ કુરુતેઽર્ચાવિહમ્બનમ્ ॥૨૧॥
 યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમીશ્વરમ્ ।
 હિત્વાઽર્ચાં ભજતે મૌઢ્યાદ્રસ્મન્યેવ જુહોતિ સ ॥૨૨॥
 દ્વિષતઃ પરકાયે માં માનિનો ભિન્નદર્શિનઃ ।
 ભૂતેષુ બદ્ધચૈરસ્ય ન મનઃ શાન્તિમૃચ્છતિ ॥૨૩॥
 અહ્મુચ્ચાષ્વચૈર્દ્રવ્યૈઃ ક્રિયયોત્પન્નયાઽનઘે ।
 નૈવ તુષ્યેઽર્ચિતોઽર્ચાયાં ભૂતપ્રામાદમાનિનઃ ॥૨૪॥
 અર્ચાદાશ્વર્ચયેત્તાવદીશ્વરં માં સ્વકર્મકૃત્ ।
 યાવન્ન વેદ સ્વહૃદિ સર્વભૂતેષ્વવસ્થિતમ્ ॥૨૫॥
 આત્મનશ્ચ પરસ્યાપિ યઃ કરોત્યન્તરોદરમ્ ।
 તસ્ય ભિન્નદૃશો મૃત્યુર્વિદધે ભયમુલ્બળમ્ ॥૨૬॥
 અથ માં સર્વભૂતેષુ ભૂતાત્માનં કૃતાલયમ્ ।
 *અર્હયેદાનમાનાભ્યા મૈત્ર્યામિત્રેન ચક્ષુષા ॥૨૭॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત તૃતીયસ્કંધ ૨૯ અધ્યાય.)

ભાવાર્થ:—કપિલદેવ પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે કે, લગવાનમાં સ્વાર્થ-
 રહિત અને ભેદભાવરહિત ભક્તિજનિર્ગુણ ભક્તિયોગનુ લક્ષણ છે (૧૨) મારા
 એવા ભક્તો મારી સેવા વિના મે આપેલી સાલોક્ય (મારી સાથે એક લોકમાં
 વસવું તે), સાર્થિ (મારા જેટલું ઐશ્વર્ય પામવું તે), સામીપ્ય (મારી પાસે
 રહેવું તે), સાશ્વત્ય (મારા જેવું રૂપ પામવું તે) અને એકાવ (સાયુજ્ય)
 વગેરેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની મુક્તિને મેળવવા ઇચ્છતા નથી (૧૩) આજ
 આત્મતિક ભક્તિયોગ છે, કે જેવડે ત્રિગુણથી અતિથય મુક્ત થઈને ભક્ત મારા
 ભાવને પામે છે આ પ્રકારના ભક્તિયોગના સાધનો અહીં કહ્યાં છે (૧૪) નિમિ-
 ત્તરહિત (નિષ્કામપણે) અને શ્રદ્ધાવડે સેવેલા સ્વધર્મથી, જેમાં અતિ હિસા
 ન હોય એવા નિરતરના નિષ્કામ ક્રિયાયોગથી (૧૫) મારી શ્રુતિના દર્શન, સ્પ-

શ્રદ્ધા, પૂજા, સ્તુતિ, અભિવંદન, બૂતોમાં મારી લાવનાથી, સત્યથી અને અસત્યથી (૧૬) મોટા પુરુષોને બહુ માન આપવાથી, દીનજનો ઉપર દયાથી, સમાન પુરુષો સાથે મૈત્રી રાખવાથી, યમથી અને નિયમથી (૧૭) માફ અધ્યાત્મજ્ઞાન શ્રવણ કરવાથી મારા નામના સંકીર્તનથી, આર્જવથી, આર્યોના સંગથી તથા નિરહકારીપણાથી (૧૮) મારા ધર્મના આ ગુણોને ધારણ કરવાથી જેને ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હોય છે તે પુરુષ મારા ગુણોનું શ્રવણ કરતાંજ અનાયામે મને પામે છે. (૧૯) જેમ વાયુવડે ગંધ વગરશ્રમે એની મેળેજ નાકલગી પહોંચી જાય છે, તેમ ભક્તિ-યોગવડે શુદ્ધચિત્ત થયેલો ભક્ત વગરશ્રમે પરમાત્માને પામે છે (૨૦) હું આત્મા-રૂપે સદા તમામ પ્રાણીઓમાં રહેલો છું તેની અવગણ કરીને મૂઢ મનુષ્યો પૃથા પાછા અર્થાનો શ્રમ લે છે (૨૧) સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા આત્મારૂપ હું હૃદયની સેવા છોડીને એવી અર્થા કરે છે તે રાખમાજ હોમ કરે છે (૨૨) બીજાઓનાં શરીરોમાં પણ હુંજ રહેલો છતાં તે શરીરોમાં મારો દ્વેષ કરવાવાળો, અભિમાની, ભેદભાવે જોનારો અને પ્રાણીઓ ઉપર વેર બાંધનારો પુરુષ મનની શાંતિ મેળવી શકતો નથી (૨૩) હું નિષ્પાપ ! જે વ્યક્તિ પ્રાણીઓ સાથે વેર રાખે છે તે અનેક સામગ્રીઓથી અને ક્રિયાઓથી પૂજા કરે તોપણ હું તેના પર સતુષ્ટ થતો નથી (૨૪) પોતાનું કાર્ય કરનાર પુરુષ ત્યાંલગીજ મારી પૂજા અર્થા કરે કે જ્યાંલગી તેને પોતાના હૃદયમાં એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી કે સર્વ પ્રાણીઓમાં હું ભગવાનજ રહેલો છું (૨૫) પોતાનામાં અને બીજામાં જે કાંઈ જરા પણ ભેદભાવના કરે છે તે ભેદભાવ રાખનાર પુરુષને હું મૃત્યુરૂપે ઘોર ભય ઉપજાવું છું (૨૬) માટે મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ મને સૌ પ્રાણીઓનો અતર્યામી અને સૌ પ્રાણીઓમાં રહેલો જાણીને દાન, માન, મૈત્રી અને સમદષ્ટિ રાખવારૂપે મારી પૂજા કરે. (૨૭)

ચિત્તશુદ્ધિસંબંધે તમામ હિંદુશાસ્ત્રોમાંથી આવા પ્રકારનાં અનેક વચનો ઉતારી શકાય તેમ છે, પણ એમ કરવાની જરૂર જણાતી નથી હિંદુઓએ એટલું સ્મરણ રાખવું કે ચિત્તશુદ્ધિ વિના પ્રતિમાપૂજામાં વિશેષ લાભ નથી ચિત્તશુદ્ધિ થવા પછીની અવસ્થામાં પ્રતિમાપૂજા એ તો વિડબનામાત્ર છે

એ ચિત્તશુદ્ધિ મનુષ્યોની તમામ સદ્વૃત્તિઓની ખીલવણી, પરિણતિ અને મેળવણીનું ક્ષણ છે ભક્તિ ને પ્રીતિ એ તો માત્ર કામ કરનારી વૃત્તિઓ છે માત્ર એ વૃત્તિઓની ખીલવણીથીજ સંપૂર્ણ ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિની ખીલવણી વિના ધર્મના સ્વરૂપનું વ્યર્થ જ્ઞાન થાય નહિ, ને ચિત્તરજની વૃત્તિઓની ખીલવણી વિના ધર્મનું માહાત્મ્ય તથા સૌંદર્યનું સ્વરૂપ જાણી શકાય નહિ, કે ચિત્તશુદ્ધિના તમામ રસ્તા સ્વચ્છ કરી શકાય નહિ. વળી શારીરિક વૃત્તિઓની યોગ્ય ખીલવણી થયા વિના ધર્મે અનુમોદન કરેલાં ક્રમો કરવામાં ઉપયોગી થાય એટલી શક્તિ આવે નહિ, ને હૃદય પણ શાંતિ મેળવે નહિ. આથીજ તમામ સદ્વૃત્તિઓની

સારી રીતની ખીલવણી અને બધેએસતી આવે એવી મેળવણીનું કળ તે ચિત્તશુદ્ધિ છે.

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ચંદ્રલોક

આપણા ભારતવર્ષના સાહિત્યમાં ચંદ્રદેવે ધણું કામ કર્યું છે વર્ણનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ થયો છે ઉપમામાં, સંયોગમાં, વિયોગમાં અને અલકારોમાં તેને કવિઓએ પુષ્કળ વાપર્યો છે ‘ચંદ્રવદન,’ ‘ચંદ્રરશ્મિ,’ ‘ચંદ્રકરલેખા,’ ઇત્યાદિ વર્ણનો સાધારણ રીતે તમામ લેખકો કરે છે કાંઈ ઠેકાણે કાન્તાના સ્કંધ ઉપર ચંદ્રને મૂકવામાં આવેલ છે, તો ક્યાંક નખ સાથે પણ ચંદ્રને અથડાવવામાં આવેલ છે । ‘સુધાકર’ ‘હિમકર’ ‘કરનિકર’ તેમજ ‘મૃગાંક’ ‘શશાંક’ ‘કલક’ વગેરે અનુપ્રાસો આપણા બાળકોના મનને મુગ્ધ બનાવે છે, પરંતુ આ વીસમી સદીમાં સાહિત્યકુળમાં જ માત્ર રમતગમત કરીને ચંદ્રનો છૂટકો થવાનો નથી વિજ્ઞાન રાક્ષસ બધા રસ્તા બંધ કરીને ઉભો છે, ને તે અત્યારે આ લેખમાં ચંદ્રને પકડે છે ચંદ્રે સાહિત્ય—વૃદ્ધાવનમાં આજલગી પુષ્કળ વિહાર કર્યો છે, પરંતુ અત્યારે તેના કુળદારમાં અકૂર કાંકો રથ લઈ ઉભેલ છે ચંદ્રદેવ । વિજ્ઞાનમથુરામાં ચાલો, તમારે હવે કસવધ કરવાનો છે

અભિમન્યુના મરણના શોકમાં જ્યારે સુભદ્રા અને અર્જુન ધણું ઉદાસ બન્યા ત્યારે તેમને સમજાવવા માટે કૃષ્ણે કહ્યું હતું કે “અભિમન્યુએ તો ચંદ્રલોકમાં ગમન કરેલું છે.” આપણે પણ જ્યારે સ્વામ ગગનસમુદ્રમાં ચંદ્રરૂપી રૂપેરી બેટ નિહાળીએ છીએ ત્યારે સમજાય છે કે એ રૂપેરી લોકમાં, રૂપેરી વર્ણનાં મનુષ્યો, રૂપાના પાત્રોમાં, રૂપેરી રંગનાં પકવાનો આરોગતા હશે સ્ફટિક જેવા રસતુ પાન કરતાં હશે, તેમજ રૂપેરી રંગની સુદર શય્યામાં શયન કરીને સ્વપ્નરહિત નિદ્રા લેતાં હશે । પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કહે છે કે તેવું ત્યાં કશુંજ નથી એ જવલત લોકમાં કાંઈ જતુંજ નથી એ ચંદ્રપ્રદેશ તો માત્ર શુષ્ક મરુભૂમિ જેવો છે આ વિષયમાં અમે કાંઈક લખીશું.

નિજાળીઆઓ નિજાળમાં ભણે છે કે ‘ચંદ્ર એ ઉપગ્રહ છે’ પરંતુ ‘ઉપગ્રહ’

* આપણી ગુર્જર ગિરામાં તો કેટલાક કવિઓએ ચંદ્રમાની નરન્નતિ રદ કરી તેને નારીન્નતિ આપેલી છે. એક કવિએ તો તેને એક ‘કન્યકા’ કહી આકાશમાં સોનારૂપાનાં ફલડાં વીણતી, હોડકાપર ચડી આકાશસરોવરમાં ખેલ કરતી, નીચેના સમુદ્રમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતી અને મસ્તીખોરા મેઘની સાથે રમત રમતી ચીતરી છે.

(જુઓ ન. બો. કૃત ચંદા નામનું કાવ્ય.)

કહેવાથી સૂર્યમંડળ સાથે તેનો વાસ્તવિક સંબંધ સમજી શકાતો નથી. પૃથ્વી અને ચંદ્ર એ બંને પરસ્પર સંબંધવાળા ગ્રહો છે. બંને એકસાથે સપીને એક રસ્તે સૂર્યને ફરતી પ્રદક્ષિણા કરે છે. તેઓ બંને એકબીજાના ગુરુત્વાકર્ષણને અધીન છે; પરંતુ પૃથ્વી ચંદ્રના કરતાં વિસ્તારમાં ૮૧ ગણી મોટી છે, તેથી પૃથ્વીની આકર્ષણ-શક્તિ ચંદ્રની આકર્ષણશક્તિ કરતાં તેટલાગણી વિશેષ છે. એ આકર્ષણને બળે ચંદ્ર પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે તેથીજ ચંદ્ર ઉપગ્રહ કહેવાય છે. સાધારણ વાયુઓ સમજે છે કે ચંદ્ર એક નાનકડી પૃથ્વી છે. તેનો વ્યાસ ૨૧૦૦ મૈલનો એટલે કે પૃથ્વીના વ્યાસનો એથો ભાગ કરીએ તો તેથી થોડો વધારે છે. હાલના કવિઓને પોતાની નાવિકાના વર્ણનમાં “શશિમુખી” “ચંદ્રવદની” વગેરે પ્રાચીન પદ્ધતિથી સંતોષ થતો ન હોય તો તેને અમે નવો ઉપમા દર્શાવીને સલાહ આપીએ છીએ કે હવેથી તેમણે પોતાની નાવિકાને ‘પૃથ્વીમુખી’ કહેવરાવવાનો આરંભ કરવો. આમ કરવાથી અલકારમાં વધારે ગૌરવ આવશે, અને સમજશે કે તેની નાવિકાના મુખ-મંડળનો વ્યાસ ૨૦૦૦ મૈલનોજ નહિ પણ લગભગ ૮૦૦૦ મૈલનો હશે !

આ નાનકડી પૃથ્વી આપણી પૃથ્વીથી ૨ લાખ ૪૦ હજાર મૈલ એટલે ત્રીશ હજાર બેજન છેટે છે આકાશી લાંબી લાંબી ગજુત્રીઓ પ્રમાણે તો આ અતર બહુજ થોડું ગણાય. ત્રીશ પૃથ્વીઓને સાથે સાથે અડાડીને મૂકી હોય તો ચંદ્રલગી પહોંચી શકે જો ચંદ્રલગી રહેવે બાધી હોય અને તે દર કલાકે ૪૦ મૈલની ઝડપે ચાલતી હોય તો રાત્રિદિવસ ચાલતાં પૃથ્વીપરથી ૨૫ હજારે ચંદ્રલોકમાં પહોંચાય.

આ ઉપરથી હાલના ખગોળવેત્તાઓ ચંદ્રને ધણેજ પાસે સમજે છે. હાલ એવી દૂરબીનો બની છે કે તેનાથી ચંદ્ર એવીશ સો (૨૪૦૦) ગણો મોટો દેખી શકાય છે, એનું પરિણામ એ છે કે જો ચંદ્ર આપણાથી ૧૦૦૦ મૈલજ દૂર હોત તો આપણે તેને નરી આંખે જોવો દેખત તેવો અત્યારે દૂરબીનની મદદથી જોઈ શકાય છે.

નરી આંખે જોતાં ચંદ્ર કેવો દેખાય છે ? તે હાથપગવાળો દેવ નથી, તેજવાળો પદ્મર્થ નથી, પરંતુ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—તે કેવળ પત્થરમય, જવાળામુખી પર્વતવાળો અને જડ ગોળો છે. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક અતિ ઊંચા પર્વતોની હારો અને ક્યાંક મોટી ગુફાઓનો સમૂહ છે. ચંદ્રમાં જે ઉજ્જવળતા જણાય છે તે સૂર્યને લીધેજ છે. આપણને પૃથ્વીપર જોતાં સમજાય છે કે જે વસ્તુ સૂર્યને તાપે પ્રકાશિત હોય તે દૂરથી જોતાં ઉજ્જવળ દેખાય છે, અને જે ઠંડાણે સૂર્યનો તડકો પડતો ન હોય તે સ્થાન પ્રકાશવાળું દેખાતું નથી પણ સ્થાનતાપૂર્ણ જણાય છે. બધા સમજે છે કે ચંદ્રની કળામાં વધારો બટાડો દેખાય છે તે સૂર્યના પ્રકાશને લીધે તથા તેની અતિના કારણે થાય છે આ બીના વિસ્તારથી અહિં સમજાવવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ ચંદ્રનું જે સ્થાન હવે છે તેનાપર સૂર્યનો તાપ પડે છે તેથી તે ઉજ્જવળ દેખાય છે; અને જે સ્થાને ગુફાઓ અથવા પર્વતોની બંધા છે તે સ્થાને

તડો પડી શકતો નથી તેથી તે આપણને સ્થામ રમતું દેખાય છે તેજ વિનાના એ સ્થામસ્થાન એજ ચંદ્રનું કલક અથવા મૃમલું છે. જૂના માણસોની વાતો પ્રમાણે “ડાસી રેટીઓ કાતે, છે” તે એજ છે.

ચંદ્રના બહારના ભાગો આ રીતે સૂક્ષ્મપણે તપાસાયા છે. કાંઈ કાંઈ ખગોળ-વેત્તાએ ચંદ્રની ઉચ્ચાઈના નકશાઓ બનાવ્યા છે ચંદ્રની પર્વતોની હારો, પ્રદેશો વગેરેના નામો પણ પાડવામાં આવ્યા છે, અને ત્યાંના પર્વતોની ઉચ્ચાઈઓ પણ મપાઈ છે તેમાના જે પર્વતનું નામ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ ‘ન્યૂટન’ રાખેલું છે. તેની ઉચ્ચાઈ ૨૨,૮૨૩ ફુટ છે આટલું હિંચુ શિખર આપણી પૃથ્વીમાં “આડોઝ” અને “હિમાલય” સિવાય બીજા પર્વતમાં નથી. ચંદ્ર પૃથ્વીનો પચાશમો ભાગ છે, અને વજનમાં એકાશીમો ભાગ છે, એટલે પૃથ્વીને મુકામલે ચંદ્રના બધા પર્વતો બધા હિંચા છે. ચંદ્રના પ્રમાણમાં “ન્યૂટન”ની જેટલી ઉચ્ચાઈ છે, તેટલી ઉચ્ચાઈ પૃથ્વીમાં કરવી હોય તો “ચીમ્બોરોચો”ના શિખરને પચાશમણ્ડ હિંચુ કરવું જોઈએ.

ચંદ્રના પર્વતો બહુ હિંચા છે એટલુંજ ખસ નથી, તેમાં અનેક જ્વાળામુખીઓ છે, અને અગ્નિત જ્વાળામુખીની હારો ને હારો પોતાના વિશાળ જ્વાળા ફેકતા મુખોવડે પ્રકાશિત થયેલી દેખાય છે જેમ કાંઈ તપેલો, આગળેલો રસ કઢાઈ તોડી ફોડી બહાર નીકળીને જમી ગયો હોય તેવું ચંદ્રનું પૃષ્ઠ દેખાય છે ચંદ્રનું પૃષ્ઠ હજારો ઠેકાણે છિન્નભિન્ન થયેલું, હજારો ખાડાખડીયાવાળું, પાષાણમય, ચીરાએલું ને સળગતું દેખાય છે. હાય ! એવા ચંદ્રની સાથે હવે સુદરીના મુખની તુલના કરવાની પદ્ધતિ યોગ્ય ગણાય ?

જો આવો સળગતો ચંદ્રલોક છે તો જિજ્ઞાસા થાય છે કે ત્યાં મનુષ્યોની વસ્તી હશે ? અમારી સમજ પ્રમાણે પાણી ને વાયુ વિના પ્રાણીઓ રહી શકે નહિ જ્યાં પાણી અને પવન નહિ ત્યાં પ્રાણી કેવા ? હવે ચંદ્રપર પાણી ને પવન છે કે નહિ ? તે વિષે જરા તપાસીએ.

સમજો કે ચંદ્ર પૃથ્વીની પેઠે વાતાવરણ વીટાએલો છે. હવે ધારો કે કાંઈ નક્ષત્ર ચંદ્રની પછવાડે ગતિ કરે છે. (અને જ્યોતિષમાં સમાવરણ ‘ઓક્લેટન’ કહે છે) એટલે પહેલા તો એ સમાવરણીય (ચંદ્રની પાછળથી નીકળનાર) નક્ષત્ર ચંદ્રના વાતાવરણ પાછળથી પસાર થશે, ને પછી તે ચંદ્રની આકૃતિ પાછળ આવીને ઢકારો. જ્યારે વાતાવરણ પાછળ નક્ષત્ર જશે ત્યારે તે નક્ષત્ર પહેલાંના જેટલું પ્રકાશિત દેખાશે નહિ, કેમકે વાતાવરણ કંઈક અંશે પ્રકાશનો અટકાવ કરે છે. દાખલા-તરીકે જોશો તો પાસે રહેલી વસ્તુ આપણે જેટલી સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ તેટલી સ્પષ્ટ દૂર રહેલી વસ્તુ આપણે જોઈ શકતા નથી. તેનું કારણ વચ્ચે વાતાવરણનો થર આવે છે તે છે. આ રીતે સમાવરણીય નક્ષત્ર ધીમે ધીમે ઘટતા તેજવાળું થઈ ચંદ્રની પાછળ અદૃશ્ય થવું જોઈએ, પરંતુ આ રીતે બનતું નથી. સમાવરણીય નક્ષત્ર એક-

દમ ઢકાઈ જાય છે ઢકાયા પહેલાં તેના પ્રકાશનો જરા પણ ધટાડો થતો નથી. જો ચંદ્રમા વાતાવરણમાં હોત તો આમ કદિ માત નહિ.

ચંદ્રમાં પાણી નથી તેનાં પણ પ્રમાણ છે, પરંતુ તે દુર્ઘટ પ્રમાણે. સાધારણ વાંચકોને સમજાવી શકાય તેમ નથી. આ પ્રમાણે વર્ણુરેખાપરીક્ષક (સ્પેક્ટોસ્કોપ) યત્રની વિવિધ પરીક્ષાઓથી સાબિત કરેલા છે.

મતલબ કે ચંદ્રમાં પાણી પણ નથી અને વાયુ પણ નથી. જ્યારે પાણી પવન નથી ત્યારે આપણી પૃથ્વીપર રહેનારા પ્રાણીઓની પેઠે ત્યાં કાઈપણ પ્રાણીની વસ્તી હોવી ન જોઈએ.

હવે એકાદ વાત કહી આ વિષય પૂરો કરીશું. ચંદ્રની ઉષ્ણતા પણ નક્કી થયેલ છે આપણા એક પખવાડીઆ જેટલા સમયમા ચંદ્ર પોતાની ધરીપર એક આંટા ફરે છે, એટલે આપણુ એક પખવાડીઉ ચંદ્રના એક દિવસ જરાજરા થાય છે. આપણે યાદ રાખવું કે પોષ માસ કરતા જેઠ માસમા તાપ વધારે પડે છે. પોષ માસનો દિવસ નાનો ને જેઠ માસનો દિવસ પાંચ છ ઘડી મોટો છે. આ પ્રમાણે દિનમાન માત્ર પાંચ છ ઘડીનુ વધારે હોય છે તોપણ આટલો સખત તાપ લાગે છે, ત્યારે પદર દહાડા જેટલો દિવસ હોય તે જગામાં—ચંદ્રમાં—કેટલી ભયાનક ઉષ્ણતા હોવી જોઈએ? વળી પૃથ્વીમાં તો પાણી, વાતાવરણ ને વાદળા પણ છે, એટલે સૂર્યનો તાપ તેથી પણ ઓછો લાગે છે, પરંતુ ચંદ્રમાં નથી પાણી, નથી વાતાવરણ, નથી વાદળા અને પૃષ્ઠ પણ કેવળ પાપાણુમય છે, વળી તેમા સળગતા જ્વાળામુખીઓ છે તેથી ચંદ્રલોક અત્યંત ઉષ્ણતાવાળોજ હોવાનો સંભવ છે. એક પ્રખ્યાત દૂરગ્રીન બનાવનારના પુત્ર હોર્ડ રસે ચંદ્રની ઉષ્ણતા માપી છે. તેણે નિર્ણય કર્યો છે કે ચંદ્રનો કાઈ કાંઈ ભાગ એટલો ઉષ્ણ છે કે અહીં વરાળ નીકળવા માટે પાણીને જેટલી ગરમી જોઈએ છે તેટલી ગરમી તો ત્યાં શીતળતા સમાન મળ્યાય છે. આવા ઉષ્ણતાવાળા પ્રદેશમાં કાંઈ પાર્થિવ જીવો જીવી શકે નહિ ને મુદૂર્ત પણ રહી શકે નહિ. ત્યારે આનું નામ ‘શીતરશ્મિ’ ‘હિમકર’ કે ‘સુધાંશુ’ શી રીતે કહેવાય?

આ ઉપરથી ચંદ્રલોકમાં કેવાં વિવિધ પ્રકારનાં સુખો હશે તે આપણે સમજી શકીશું. ચંદ્રલોક છિન્નભિન્ન થયેલો, ચીરાઓ, સળગતો, ખડખડચડો ને પાપાણુમય છે. વળી તે સાગરરહિત, નદીઓરહિત, તળાવરહિત, વાયુરહિત ને વૃષ્ટિરહિત છે તેમજ તે જનહીન, જીવહીન, તરુહીન, વૃક્ષહીન ને શબ્દહીન છે. તાત્પર્ય કે સળગતા નરકકુડના જેવો ચંદ્રલોક છે.

આમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સાથે કાવ્યશાસ્ત્રનો મેળ મળે તેમ નથી. કાવ્ય કલ્પનાઓ થડે છે; ને વિજ્ઞાન તેનો નાશ કરે છે.

સૂર્ય ઉપરના આશ્ચર્યજનક ઉત્પાતો

માહે સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૧ માં અમેરિકાવાસી અદ્વિતીય જ્યોતિર્વેતા ઇયમ સાહેબે સૂર્ય ઉપરના જે આશ્ચર્યકારક ઉત્પાતો જોયા છે, તેવા અદ્ભુત બનાવો આજેજ મનુષ્યોની નજરે પડશે. વિસુવિયસ કે એડનાના જ્વાળામુખીઓ પણ તેના મુકાબલામાં ખરોખરી કરી શકશે નહિ. જેમણે હાલના યુરોપી જ્યોતિર્વેતાના અભ્યાસનો પરિચય કર્યો નથી તેમને આ લયકર બનાવો સમજાવવા માટે સૂર્યના ઉત્પાતોની આ વાત લખાય છે.

સૂર્ય એ ઘણો મોટો તેજસ્વી ગોળો છે. અહીં પૃથ્વીપરથી આપણે એ ગોળાને બહુ નાનો દેખીએ છીએ, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ કેટલો મોટો છે તે પૃથ્વી સાથે સરખાવ્યા સિવાય સમજાશે નહિ.

સૌ જાણે છે કે પૃથ્વીનો વ્યાસ ૭૯૨૬ મૈલ છે. જે પૃથ્વીમાંથી એક મૈલ પહોળા, એક મૈલ લાંબા અને એક મૈલ ઉંચા, એવા વિભાગ કરીએ તો જે નિખર્વ, છ ખર્વ, અઢોતર કરોડ, એકોતર લાખ, એકાશી હજાર ને ચોરાશી (૨,૬૦,૭૮,૭૧,૮૧,૦૮૪) થાય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને બળે પૃથ્વીનું વજન પણ કરાચું છે, તેમા પૃથ્વીનું વજન (૬૦,૬૬,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦) સાંઠ હજાર હસો નેત્રુ પરાઈ દન થાય છે દન એટલે પણ મળુ છે.

આ આંકડા જોતા મનને આશ્ચર્ય થાય એ સહજ છે, અને તે પરથી સમજાશે કે પૃથ્વી એ કેવડો મોટો પદાર્થ છે ! કલ્પના કરતાં પણ એ વાત બરાબર લક્ષ્યમાં લાગ્યેજ આવશે હવે કોઇ કહે કે એક બીજો એવો ગ્રહ કે તારો છે, કે જે પૃથ્વીના કરતા ૧૩ ગણો મોટો છે, તો કેટલું આશ્ચર્ય થશે ! પરંતુ વાસ્તવિક રીતે સૂર્ય પૃથ્વીના કરતાં તેર લાખ ગણો મોટો છે, એટલે કે તેર લાખ આવી પૃથ્વીઓ એકઠી કરવામાં આવે તોજ તેનો વિસ્તાર સૂર્યના જેટલો થાય !

ત્યારે આપણે સૂર્યને આવડો નાનો કેમ દેખીએ છીએ ? તે આપણાથી ઘણો દૂર છે માટેજ હાલની ગણતરીથી નક્કી થયું છે કે:-સૂર્યની ને પૃથ્વીની વચ્ચે એક કરોડ, અઠારલાખ, પચોતેર હજાર ચોબીસ હેક્ટુ છે આ અદ્ભુત છેકુ કાઈ કાલ્પનિક નથી, પણ ખરેખર છે. એ ત્રિકોણમિતિના હિસાબોએ સાબીત થઇ શકે છે.

આ અંતરનો બરાબર ખ્યાલ કરવા એક ઉદાહરણ આપીએ છીએ જે પૃથ્વીથી સૂર્ય લગી રેલવે બાંધી હોય તો સૂર્યમાં પહોંચતાં વાસ્તવિક કેટલો સમય લાગે વાર ? ઉત્તરમાં કહેવાનું કે બિલકૂલ અટક્યા સિવાય રાત ને દહાડો, ચોવીસે કલાક દેન દર કલાકે ૨૦ મૈલની ઝડપે ચાલ્યા કરે તો સૂર્યમાં પહોંચતા તેને ૨૬૦ વર્ષ

૩ માસ ૬૧૧ દિવસ લાગે, એટલે કે જે માણસ દેનમાં બેઠો હોય તેના દીકરાના દીકરાનો દીકરો એમ ક્રમે તેના વંશનો સંસ્કાર પુરુષ સૂર્યલોકમાં પહોંચે.

આથી વાચકવર્ગ સમજી શકશે કે સૂર્યમાં જે એક અણુ કે બિંદુ જેટલી નાની આકૃતિ દેખાય તોપણ વાસ્તવિકરીતે ઘણી મોટી હોવી જોઈએ. એટલે જેને આપણે સૂર્યમાં એક અણુ જેટલું જોઈએ તે ત્યાં લાખો માહિના વિસ્તારતું હોય છે.

પરંતુ સૂર્ય એવો પ્રચંડ તેજસ્વી પદાર્થ છે કે તેમાં બિંદુ જેવું કંઈ દેખાવાનો સંભવ નથી. સૂર્ય સામે જોતાંજ દષ્ટિ અંધ બની જાય છે. માત્ર સૂર્યગ્રહણ વખતે સૂર્યના તેજ આડો ચદ્ર આવતાં તેજ દબાઈ જતું હોવાથી તેના પ્રતિ નજર કરી શકાય છે, પરંતુ ત્યારે પણ સાધારણ લોકો આંખ પાસે કાળો કાચ રાખીનેજ ઝાંખા સૂર્યને જુએ છે.

ગ્રહણસમયે દૂરબીનની સહાયથી જે સૂર્ય જેવામાં આવે તો આશ્ચર્યકારક બનાવો દેખાય છે. જ્યારે ખગોળ સૂર્યગ્રહણ હોય ત્યારે સૂર્યની ચારે બાજુ તેજોમય અપૂર્વ કિરીટમંડળ તેને ઘેરીને રહેલું દેખાય છે, પરંતુ આ કિરીટમંડળ સિવાય બીજી પણ એક અદ્ભુત વસ્તુ સૂર્યમાં દેખાય છે કિરીટના મૂળમાં ને ઘેરાએલા સૂર્યની આકૃતિ ઉપર સંલગ્ન થએલો એવો કાંઈ પદાર્થ સૂર્યમાંથી બહાર નીકળતો હોય તેમ દેખાય છે. એ બહાર નીકળતો પદાર્થ જોતા તે એવો તો સૂક્ષ્મ છે કે તે દૂરબીન સિવાય નરી આંખે તો જોઈ શકાતોજ નથી. દૂરબીનવડે પણ તે જેવડો દેખાય છે તેના કરતાં તો તે ઘણું મોટો હોવો જોઈએ એ સિદ્ધ વાત છે. એમ અનુમાન થાય છે કે એ પદાર્થ કદિ કદિ તો સૂર્યથી અર્ધો લાખ મૈલ ઉંચો દેખવામાં આવે છે. એટલે કે ઉપરાઉપરિ ૭ પૃથ્વીઓ ગોઠવી હોય તે જેટલી ઉંચાઈ થાય તેટલો તે પદાર્થ સૂર્યથી ઉંચો ચડે છે, આ સૂર્યમાંથી બહાર નીકળતા પદાર્થના આકારો ક્યારેક પર્વતોના શિખર જેવા, ક્યારેક બીજા આકારના અને ક્યારેક સૂર્યથી તદ્દન નોખાજ પડેલા દેખાય છે. તેના રંગો ક્યારેક ઘોળા, રાતા, ગુલાબી અને કાળાશ પડતા જણાય છે.

પડિનોએ વિશેષ શોધ કરી નક્કી કર્યું છે કે એ બધા સૂર્યના અંશો છે. પહેલાંના કેટલાક વિદ્વાનોએ એમ નક્કી કર્યું હતું કે એ બધા સૂર્યના પર્વતો છે, પણ સૂર્યથી તેમને નોખા પડેલા જોતા તેમણે એ મત છોડી દીધો છે.

હમણાં નિ સંશયપણે સિદ્ધ થયું છે કે આ બધા પદાર્થો સૂર્યની અંદરથી ફેંકાય છે જેમ પૃથ્વીના જ્વાળામુખી પર્વતમાંથી વરાળ, અથવા વાતરૂપ પદાર્થો બહાર નીકળીને પર્વતના શિખર ઉપર વાઢળાં જેવા દેખાય છે. તેમ આ સૂર્યના મેઘો પણ દેખાય છે. સૂર્યમાંથી ફેંકાએલા એ પદાર્થો પાંચ સૂર્યમાં જ્યાંલગી જાવી મળતા નથી ત્યાંલગી તે હમણાં આકારે પૃથ્વીપરના જોનારને દેખાય છે.

વાંચનારને એવો વિચાર સહેજે થશે કે એ રીતે દૂરબીનમાંથી દેખાતા સૂર્ય-]

રના ઢગલા તે શુ છે ? શુ એ મેષ છે ? એનો દેખાવ જોતાં શુ લાગે ? જાણે એક મોટા પ્રદેશમાં મહા લયકર ઉત્પાત થયો હોય તેવા તે જણાય છે. એ ઢગલાઓ ઉલ્કાપાતકાલે સૂર્યમાંથી નીકળી એટલા બધા વિસ્તારવાળા બને છે કે આ પૃથ્વીના જેવી બીજી અનેક પૃથ્વીઓ તેમાં સમાઈ શકે.

આવા સૂર્યપરના ઉલ્કાપાતો પ્રોફેસર ઇયંગર પહેલા પશુ બીજા અનેક પ્રોફેસરોએ જોયા છે, પરંતુ પ્રોફેસર ઇયંગર જે જોયું છે તે બધું વિરમચકારક છે. તેણે એકવાર મધ્યાહ્ન સમયે દૂરબીનથી સૂર્યને જોવા માંડ્યો, ત્યારે સૂર્યનું મહત્ત્વ હતું નહિ. પહેલાના કોઇપણ પ્રોફેસરો સૂર્યમહત્ત્વ સિવાય આ રીતે જોઈ શક્યા નહોતા, પરંતુ એક બીજા પ્રોફેસર ડૉક્ટર હાન્નિસે સૂર્યમહત્ત્વ સિવાય આ રીતે સૂર્યને જોવાનો યત્ન કર્યો હતો. વિજ્ઞાનમાં કુશળ પ્રોફેસર ઇયંગરે સૂર્યના ઉત્તર તેજ સમયે પશુ આ બધા સૂર્યના ઢગલાઓના ફોટોગ્રાફ લીધા હતા.

ઉપર કહેલો વખતે પ્રોફેસરને જોતાં જણાયું હતું કે સૂર્યના ઉપરના પ્રદેશમાં એક વાદળા જેવો પદાર્થ દેખાય છે પ્રોફેસરોના એકત્ર મતથી એ તો નક્કી થયું છે કે જેમ પૃથ્વી વાતાવરણે વીંટાએલી છે તેમ સૂર્ય પશુ વીંટાએલ છે. પ્રોફેસરે જોયું ત્યારે એ વાદળા જેવો પદાર્થ સૂર્યના વાતાવરણપર પાચ ચાલેલા ઉપર રહેલો દેખાયો હતો. પ્રોફેસરે મધ્યાહ્ને આ રીતે જોયું ત્યારપછી તેમાં કાંઈ ફેરફાર બહુવારે જોવાયો નહોતો એ ચાલેલા ધોળા રમના હતા અને વાદળાં વિશાળ હતાં. તેમાં ઝીણા ઝીણા સૂતરના તાંતણાના આકારના કાંઈક પદાર્થો દેખાતા હતા. આ અપૂર્વ વાદળા સૂર્યના વાતાવરણમાં પચાસ હજાર મૈલ ઉંચે તરતા હતા કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રોફેસર ઇયંગર સાહેબે આ વાદળાંની લંબાઈ માપી હતી તેની લંબાઈ એક લાખ મૈલ અને પહોળાઈ ૫૪૦૦૦ મૈલ હતી. આ પૃથ્વીના જેવડી અનેક પૃથ્વીઓ એકઠી કરી હોય તો લાગ્યેજ તેની બરાબર થઈ શકે.

કેટલાક વખત પછી એ વાદળાં અને તેના મૂળકારણરૂપ માલલાની રિચ્છિતા ફેરફાર થવાનાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં દૂરબીન જોઈવી રાખીને કાંઈક કામ આવી પડતાં પ્રોફેસર સાહેબ બહાર ગયા, ને પાછા આવી જોયું તો બધો ફેરફાર થયેલો લાગ્યો તેને લાગ્યું કે નીચેથી ફેકાતા કોઈ બમ કર બળને વેગે એ વાદળાં છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયાં છે, અને સૂર્યના આકાશમાં તે વાદળાં ધોળા સૂતરના તાંતણા-રૂપે તરી રહ્યાં છે, અને એ સૂતરના તાંતણાના આકારના મહર્થો ચઢા પ્રગલ્ભ વેગે ઉંચે ચડતા જાય છે.

આ પદાર્થોનો વેગ પશુ બારે ચમત્કારી હતો તેને મુકાબલે આપણા પ્રગલ્ભ અથવા વિદ્યુતના વેગને મુકી શકાય, પશુ વજનવાળી કોઈ વસ્તુનો વેગ એવો સાંભળ્યો નથી. ઇયંગર સાહેબ જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે સૂર્યના આકારના એ મહર્થો લાખ મૈલ ઉંચે ચડેલા હતા. પછીની દશ મિનિટમાં વળી તે લાખ મૈલ ઉંચે ચડ્યા.

હક મિનિટમાં લાખ મૈલની ગતિને હિસાબે એક સેકન્ડમાં ૧૬૫ મૈલની ગતિ થઈ આ ગતિ કેટલી ત્વરાવાળી કહેવાય? એ વિચારમાં આવવું પણ મુશ્કેલ છે. તોપનો જોજો અતિ વેગવાન છતાં પણ તે કદિએ એક સેકન્ડમાં અર્ધા મૈલથી વધારે દૂર જઈ શકતો નથી, પરંતુ સૂર્યના આ પદાર્થોનો વેગ તો અતિ બળવાળો તોપના જોજાના કરતાં પણ ૩૦૦ થી વધારે ગણો હતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

એ લાખ મૈલ ઉંચે ચડતાં પણ જે પદાર્થોનો વેગ આટલો બળવાન હોય તેનો નીચે પડતી વખતનો વેગ કેટલો હોય? સૌ જાણે છે કે આપણે એક પથરો ઉંચે ફેંકીએ તો જે ગતિએ તે ઉંચે ચડે તેમાં ક્રમે ક્રમે ધટાડો થઈ છેલ્લે તે પાછો ભોંય ઉપર પડે છે. ઉંચે જનાર પદાર્થોનો વેગ નાશ પામવાનાં બે કારણો છે. ૧. પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ, અને ૨. વાયુથી થતો અટકાવ. આ બંને કારણો સૂર્યમાં પણ છે જે વસ્તુ જેટલી વજનવાળી તેટલુંજ તેનાપર ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિનું બેગાણું. પૃથ્વીના કરતાં સૂર્યમાં ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ ૨૮ ગણું વધારે છે, પરંતુ આટલા વેગે કોઈ વસ્તુ ફેંકી હોય તો લાખ મૈલ ગયા પછી તે દર સેકન્ડે ૧૬૫ મૈલ ચાલે એમ બને નહિ. ઉંચે ચડતાં તેનો વેગ ધણુંજ ઓછો થઈ જાય. એક વિજ્ઞાનવેત્તા કહે છે કે જો કોઈ એમ કહે કે સૂર્યમાં વાતાવરણ નથી તો ત્યાંથી-સૂર્યમાંથી-ફેંકાએલો પદાર્થ પહેલવહેલો જે વેગે નીકળે તે વેગ દર સેકન્ડે ૨૫૫ મૈલનો હોવો જોઈએ. ક્યુપિડિલ નામના વિજ્ઞાનવેત્તાના લેખપર જોઈએ એવું વિવેચન કરેલું છે, કે સૂર્યમાંથી ફેંકાતો આ પદાર્થ દર સેકન્ડે ૫૦૦ મૈલથી વધારે ગતિનો હોવો જોઈએ.

પરંતુ સૂર્યમાં વાતાવરણ નથી એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે સૂર્ય ધાર્તા વાદળાંથી વીટાએલો દેખાય છે. પ્રોફેસર સાહેબે આ તમામ બાબતોનો વિચાર કરી નક્કી કર્યું છે કે પૃથ્વીના વાતાવરણમાં જેટલું અટકાવ કરવાનું બળ છે તેટલુંજ સૂર્યના વાતાવરણમાં હોય તો તે પદાર્થ સૂર્યમાંથી નીકળે ત્યારે તેનો વેગ દર કોડેસે આશરે એક હજાર મૈલ હોવો જોઈએ.

આ વેગ મનથી પણ અચિત્ત છે એટલા વેગે ફેંકાએલો પદાર્થ એક સેકન્ડમાં આખો ભારતવર્ષ ઉડી શકે પાંચ સેકન્ડમાં તો કલકત્તાથી ત્રિશ્યમત પહોંચી જાય અને ૨૮ સેકન્ડ અર્થાત્ અર્ધા મિનિટ ન થાય ત્યાં તો પૃથ્વીનું પરિક્રમણ કરી પાછો આવી શકે.

બીજું પણ એક નવાઈ જેવી વાત આ છે -આપણે મારીનો જોજો ઉંચો ફેંકીએ તો પાછો આવીને તે પૃથ્વીપર પડે છે. તેનું કારણ એ છે કે પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણના બળે અને વાયુના અટકાવના બળે, ફેંકાએલા પદાર્થની ગતિ ક્રમે ક્રમે નાશ પામે છે, ઉંચે જવાનું બળ નાશ પામતાં ગુરુત્વાકર્ષણને બળે તે પૃથ્વીપર પડે છે. સૂર્યમાં પણ અવશ્ય એવું જવાનો સંભવ છે, પરંતુ ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિ તથા વાયુની અટકાવવાની શક્તિને પણ હદ હોય છે. અવશ્ય એવી પણ એક વેગવાળી ગતિ છે કે

જેનાથી આ બંને શક્તિઓ પરાબલ પામે છે મધુત્રીથી નહીં થયું છે કે પ્રથમ નીકળતી વખતે જે વસ્તુ દર સેકેડે ૩૮૦ મૈલની ઝડપે ચાલે તેને ગુરુવાર્ધ્ધ્યનું બળ અને વાયુનું અડ્યણું કરવાનું બળ અસર કરી શકે નહિ. તેથીજ ઉપર વર્ષુ વેલો દર સેકેડે ૧૦૦૦ મૈલના વેગે સૂર્યમાંથી નીકળતો પદાર્થ પાછો સૂર્યમાં આવી શકે નહિ મતલબ કે પ્રોફેસર ઇયમ સાહેબે સૂર્યમાંથી ફેંકાતા જે પદાર્થો જોયા છે, તે પદાર્થો પાછા સૂર્યમાં જવાના નહિ, તેઓ તો અનન્ત આકાશમાં અનતકાળ લગી ફર્યા કરવાના તે ધૂમકેતુ ગણાશે, આકાશી પદાર્થો કહેવાશે, કે શુ કહેવાશે તે તો કંઈક કહી શકે ?

એક ખગોળવેત્તાએ એવો સિદ્ધાંત કરેલો છે કે સૂર્યમાંથી ફેંકાતા આ પદાર્થો લાખ મૈલ સુધી દેખાય છે પણ તેથી વધારે દૂર તે જતા નથી. એમ સમજવાનું નથી જ્યાં સુધી તે સળગતા કે તેજવાળા રહે છે ત્યાંસુધી તે આપણી નજરે પડે છે, પરંતુ જ્યારે ઠંડા પડી પ્રકાશરહિત થાય છે ત્યારે તે જોઈ શકાતા નથી આથી સૂર્યમાંથી ફેંકાતા આ પદાર્થો અતિ અદ્ભુત વસ્તુ છે એમાં કશો શક નથી એ પદાર્થો લાખો મૈલમાં વિસ્તાર પામનારા છે, મનના જેવી અપાર ગતિવાળા છે અને નવી નવી અનેક સૃષ્ટિઓના આદિકારણરૂપ છે

આકાશમાં તારા કેટલા છે ?

ઝાઢા અધારાવાળા રાતે ગગનમંડળમાં જે અસખ્ય ચળકતાં બિંદુઓ જણાય છે તે શું હશે ?

એ બધા તારા છે ત્યારે તારા એટલે શું ? આ પ્રશ્ન પૂછતા રૂઢીના બધા વિદ્યાર્થીઓ તુરંતજ ઉત્તર આપશે કે એ બધા તારા સૂર્યો છે પરંતુ સૂર્ય તો સમગ્ર જગતને ઉજ્જ્વળતા આપનારો, પ્રચંડ કિરણોવાળો છે, તેની સામે નજર નાખવાને પણ મનુષ્ય શક્તિમાન નથી, અને તારાઓ તો બિંદુમાત્ર છે. વળી તેમાંના કેટલાક તો એવા છે કે જે નરી આંખે તો જોઈ પણ શકાતા નથી. આ રીતે બન્નેનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તારાને સૂર્યો કમ કહી શકાય ? કયા પ્રમાણેથી નિશ્ચય કરાય કે તે સૂર્ય છે ? આનો ઉત્તર રૂઢીના વિદ્યાર્થીઓ તો આપી શકશેજ નહિ. જેમને યુરોપીય વિજ્ઞાનસંબધી વિશેષ અનુભવ નથી તેઓ પણ આ વાત સાંભળીને વિસ્મય પામશે તેમને અમે એમજ કહીશું કે આ વાત પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય તેવી છે, પરંતુ તે પ્રમાણોનું અહીં વિવેચન કરવું તે અમારો ઉદ્દેશ નથી. જેઓએ યુરોપની જ્યોતિષવિદ્યાનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓને માટે આ વિષે વિવેચન કરવું નિરુપયોગી છે, ને જેઓએ એ વિષે કશું જાણ્યું નથી તેઓને માટે

અહીં એ પ્રમાણો સમજાવવાં તે પણ કઠણ છે. અહીં માત્ર એકાદ બે કઠણ વિષયોનું વિવેચન નેમને માટે કરીશું. પહેલું આકાશની અદર રહેલા તારાઓનું અંતર શી રીતે માપી શકાય તે, અને બીજું પ્રકાશમાપક નામનું આશ્ચર્યકારક યંત્ર કેવી રીતનું છે, તથા તેનો ઉપયોગ શી રીતે થાય છે તે.

આ વિષયમાં અમે વિશેષ હડા ઉતરવાને પ્રયત્ન કરીશું નહિ; પરંતુ અમે જિજ્ઞાસાવાળા વાચકોને એવી ભલામણ કરીએ છીએ કે તેઓ યુરોપીય વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ રાખી સમજશે તો જણાશે કે દેખાતા ધણાએક તારા વાસ્તવિક રીતે સૂર્યો છે, પરંતુ ખડુ દૂર છે માટે તે તેજનાં ટપકા જેવા જણાય છે.

આ જગતમાં અત્યારે કેટલા સૂર્યો છે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો એ અમારો ઉદ્દેશ છે. મદ્ર તથા વાલ્ડના વગરની રાત્રે મનમગ્નમાં જોતાં નક્ષત્રો તો જણે માતાંજ નથી આપણે કહીએ છીએ કે નક્ષત્રો અસંખ્ય છે. વાસ્તવિક રીતે શું નક્ષત્રો અસંખ્ય છે ? નજરે જોતાં સામાન્ય રીતે જે નક્ષત્રો દેખાય છે તેની શું ગણતરી કરી શકાય નહિ ?

આ તો અતિ સહેલી વાત છે. જે કોઈ પ્રયત્ન આરંભી સ્થિર અને ગણતરી કરવાને તૈયાર થાય તે તારા ગણવામાં સફળ થાય, કેમકે દૂરબીનની મદદવિના જે તારાઓ દેખાય છે તે અસંખ્ય નથી પણ સંખ્યામાં છે ત્યારે તારાઓ ધણા જણાય છે તે શાથી ? તે ગમે ત્યાં વિખરાયલા છે તેથી. વળી જે તારાઓ હારો-હાર ને ક્રમે સ્થાપિત છે તેના કરતા જે હારખંધ નથી ને ગમે તે ઠેકાણે વિખરાયલા છે તેની સંખ્યા વધારે છે.

વસ્તુતઃ જે તારાઓ દૂરબીનની મદદવિના દેખાય છે તે તારાઓની યુરોપી ખગોળવેત્તાઓએ ફરી ફરી ગણતરી કરી છે. ખર્ચિનમાં જે તારાઓ દેખાયા હતા તેની ખગોળવેત્તાએ ગણતરી કરી ટીપ્પણી તૈયાર કરી છે આ ટીપ્પણીમાં ૩૨૫૬ તારાની સંખ્યા મૂકી છે. પારીસમાં જેટલા તારા જણાયા હતા તે હેબ્બોલ્ટને મતે ૪૧૪૬ ની સંખ્યામાં છે. એક ખગોળવેત્તાના મતમાં આકાશગગનના અંધે જોવા-એલા તારાઓની જે ટીપ્પણી થઈ છે તે આ પ્રમાણે છે —

પહેલા વર્ગમાં	૨૦	તારા.
બીજા વર્ગમાં...	...	૬૫	"
ત્રીજા વર્ગમાં...	...	૨૦૦	"
પાંચમા વર્ગમાં	...	૧૧૦૦	"
છઠ્ઠા વર્ગમાં	૩૨૦૦	"

૪૫૮૫

આ ટીપ્પણીમાં એવા વર્ગના તારાની ગણતરી નથી, તેમાં ગૂંચમાં છે, તેને

પણ સાથે મેળવી ગણતરી કરતાં આશરે ૫૦૦૦ પાંચ હજાર તારાઓ થાય છે

આપણે જેમ જેમ વિપુલવૃત્તની વધારે વધારે પાસે જતા જઈએ તેમ તેમ વધારે તારાઓ નજરે પડે છે. ખર્બિન ને પારીસમાં જેટલા તારાઓ દેખાય છે તેના કરતા હિંદુસ્તાનમાં વધારે દેખાય છે, કેમકે તે વિપુલવૃત્તની નજીક છે, પરંતુ અહીં પણ તેની સખ્યા છ હજારથી તો વધારે નથી.

એકી સમયે આકાશના અર્ધા ભાગના તારાજ આપણે જોઈ શકીએ તેમ છીએ. બીજા અર્ધા ભાગના તારા બીજી બાજુના આકાશમાં હોય છે. મનુષ્યની નજરે એકીસમયે દેખાતા તારાની સખ્યા ૩૦૦૦ તથા હજારથી વધારે હોતી નથી.

અત્યાર સુધી અમે આપેથી દેખાતા તારાનું વર્ણન કર્યું, પરંતુ જે દૂરબી નની સહાયથી ગગનમંડળ જોવામાં આવે તો આશ્ચર્ય ઉપજ્યા વિના રહેતું નથી, અને અવશ્ય કઝૂલ કરવું પડે છે કે આકાશમાં તારા અસખ્ય છે એ સિદ્ધ વાત છે આખે જોતાં જ્યાં એક કે બે તારા દેખાય છે, ત્યાં દૂરબીનવડે જોતાં હજાર તારા દેખાય છે.

એક ખગોળવેત્તાએ આ વિષય સિદ્ધ કરવાને મિયુનરાશીના કાંઈક ભાગનાં એક બે ચિત્રો આપેલાં છે. દૂરબીન વિના જે રીતે દેખાયું છે તે પહેલાં ચિત્રમાં આપેલું છે એ પહેલાં ચિત્રમાં માત્ર પાંચ નક્ષત્રો ચીતરેલાં છે બીજા ચિત્રમાં દૂરબી નવડે જે દેખાયું તેને પણ ચીતરેલું છે. આથી પહેલાં ચિત્રમાં જે ઠેકાણે પાંચ તારા દેખાતા હતાં ત્યાં ૩૨૦૫ તારા દેખાયા છે

દૂરબીનવડે જેટલા તારા દેખાયા છે તેની સખ્યા અને ટીપણી થઇ છે સુવિ-ખ્યાત સર વિલિયમ હર્સલે આ કામમાં પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો છે તે હમેશાં રાતે પોતાના દૂરબીનવડે દેખાતા તારાની ગણતરી કરી ટીપણી કરતો ચદ્ધા આકાશ જેટલું ઢકાય છે તેવડા તેવડા ગગનના આકાશો ખડો તેણે પોતાના ૩૪૦૦ વારના પ્રયત્ને તપાસી નક્કી કર્યા છે. એટલે કે તેણે નિરીક્ષણ કરેલો આકાશી ભાગ આખા આકાશનો અઢીસોમો ભાગ હતો આકાશના આ -૦૦૪ મા ભાગમાં નેવું હજાર એટલે લગભગ એક લાખ તારાની ગણતરી થઇ છે બીજા એક વિખ્યાત ખગોળવેત્તાએ એવી ગણતરી કરી છે કે આવી રીતે આખા આકાશમંડળને તપાસી તેની જે ટીપણી કરી હોય તો એવી વર્ષ લાગે.

ત્યાર પછી સર વિલિયમના પુત્ર સર જોન હર્સલે આકાશ તપાસવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ૨૩૦૦ વાર આકાશનું નિરીક્ષણ કરી તેણે બીજા પણ ૭૦,૦૦૦ તારાની ગણતરી કરી છે.

બીજા એક ખગોળવેત્તાએ પોતાની ટીપણીમાં નવ વર્ગ સુધીના તારાઓ દર્શાવ કરેલા છે. જેમાં સાતમા વર્ગમાં ૧૩૦૦૦ તારા, આઠમા વર્ગમાં ૪૦,૦૦૦ તારા, ને નવમા વર્ગમાં ૧,૪૨,૦૦૦ તારાઓ ગણેલા છે. આ વિના બાકીના

વર્ષની સખ્યા આગળ જાણાયેલી છે; પરંતુ આ બધી સખ્યા તો સામાન્ય છે. વાદળા વિનાની રાત્રે નદી જેવો મોટો ધોળો લીસોટો મગનમા દેખાય છે, જેને આપણે આકાશમગા કહીએ છીએ, એ આકાશમગા દૂરબીનથી જોતાં તારાનો સમુદાય લાગે છે. તે બધું છે હોવાથી તેના બધા તારા દેખાતા નથી; પરંતુ તેના તેજના એકત્ર થવાથી આકાશમગા ધોળા રંગની દેખાય છે. તેમા દૂરબીનથી જોતાં નાના નાના તારા દેખાય છે. સર વિલિયમ હર્સલે મથુત્રી કરી નક્કી કર્યું છે કે આ આકાશમગામાં એક કરોડ એથી લાખ તારા છે.

એક ખગોળવેત્તાએ લખ્યું છે કે આખા આકાશમગામાં બે કરોડ તારા છે. બીજે એક ખગોળવેત્તા લખે છે કે “ મે સર વિલિયમ હર્સલનાં આકાશના તમા રાશિચક્રનાં ચિત્રો જોયા છે, તેમજ બેસેલે કટિગ્રાફ મધ કરેલી બધી ટીરણી-ઓની ભૂમિકામાં કરેલી ભૂલો પણ જોઈ છે, અને છેવટે આ સબધી વિસેરના બાધિલા નિયમોનો આધાર લઈ મથુત્રી કરી તો આખા આકાશમગામાં સાત કરોડ સત્તર લાખ તારા જણાયા છે.

આટલી સખ્યા સાંભળતાં શુદ્ધિ કુહિત થાય છે આપણે જ્યાં આકાશમાં તથા હજાર તારા જોઈને અસખ્ય ધારતા હતા ત્યાં સાત કરોડ સત્તર લાખની સખ્યાને તો બાબુપર મૂકીએ અને માત્ર બે કરોડની સખ્યા લઈએ તોપણ કેટલો વિસ્મય થાય ?

પણ આટલેથીજ તારાની સખ્યા પૂરી થતી નથી. દૂરબીનની મદદવડે આકાશમાં ધૂમાડા જેવા કેટલાક પદાર્થ દેખાય છે, જેનું નામ “ નીહારિકા ” આપેલું છે. અત્યંત શક્તિવાળા દૂરબીનવડે અત્યારે જણાયું છે કે એ “ નીહારિકા ” કેવળ તારાઓનો સમૂહ છે. પણ ખગોળવેત્તાઓ કહે છે કે આખવડે જોવાથી અથવા દૂરબીનની મદદથી જે તારાઓ આકાશમાં છૂટાછવાયા દેખાય છે તે પણ એક એક તારામગાનો સમૂહ છે. આવી અનંત તારાવાળી આકાશમગામાં એ મગા સમાજોલાં છે, ને એવો સમૂહ તેજ આકાશમગા છે. વળી દૂરથી દેખાતી તારાના સમૂહવાળી આ ‘ નીહારિકા ’ એ પણ બિન બિન્ન તારામગા છે. જેમ સમુદ્રને કંઠે રેતી, ને વનમાં પાંદડાં, એ અગણિત છે, તેમ ‘ નીહારિકા ’ માં અસખ્ય તારામગા છૂટાછવાયા પડેલાં છે નીહારિકાની અંદર આવેલાં આ બધાં તારામગાની મથુત્રી કરતાં તો સાત કરોડ ને સત્તર લાખની સખ્યા ક્યાં તથાઈજ જાય ! તાત્પર્ય કે કરોડો કરોડો તારા આકાશમગામાં ગતિ કર્યા કરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આ આશ્ચર્યકર જનાવ જોતાં અને તે સબધે વિચાર કરતાં મનુષ્યશુદ્ધિ મદ અને અશક્તિ જાને છે. ચિત્ત વિહ્વળ જાને છે. મગનની અમાય સીમા ખસે માનવશુદ્ધિજન અસ્તમાય લાગે છે.

આ કરોડો તારા બધાજ સૂર્યો છે. આપણે જે એક વચ્ચેને સૂર્યને નામે જોઈએ છીએ તે પદાર્થ કેટલો મોટો છે ? તે સબધે “ સૂર્ય ” કથન

ઉત્પાતો " માં આપણે જોયું છે એ સૂર્ય આપણી આ પૃથ્વી કરતાં ૧૩ લાખ ગણો મોટો છે, તે એ સૂર્ય કરતાં તારામંડળમાં રહેલા અનેક તારાઓ અનંતમણી મોટા છે આ વાત ગણિતથી સિદ્ધ થયેલી છે. " સીરિયસ " નામનો એક તારો જે ધણીજ નજીકમાં છે તે સૂર્યના કરતા ૨૬૬૮ ગણો મોટો છે. કેટલાક તારાઓ જે અહીંથી સૂર્યના પ્રમાણમાં ધણીજ ઝીણા દેખાય છે તેની ગણતરીથી સિદ્ધ થયેલું છે કે એ તારાઓનો વિસ્તાર અતિ વિસ્ત્રમકારક છે, અને તેનું તેજ પણુ અતિ વિસ્ત્રમકારક છે આવા કરોડો સૂર્ય હમેશા આકાશમાં મતિ કર્યા કરે છે. આપણા સૂર્યને મધ્યમાં રાખી જેમ સૂર્યમંડળના ગ્રહો અને ઉપગ્રહો તેની આસપાસ ભ્રમણ કરે છે, તેમજ આ બધા સૂર્યને ફરતાં ગ્રહો અને ઉપગ્રહોના મંડળો છે, એ નિસંદેહ વાત છે. ત્યારે આ જગતમાં કેટલા કરોડ સૂર્યો ને કેટલા કરોડ પૃથ્વીઓ છે તે કોણુ સમજી શકે ? આ આશ્ચર્યજનક વાત કોની મતિમાં ઉતરી શકે ? પૃથ્વીના પ્રમાણમાં જેમ તેની રેતીનો એક કણુ છે, તેમ બ્રહ્માંડના પ્રમાણમાં આપણી આ સમુદ્રવેષ્ટિત પૃથ્વી છે, અથવા તે રેતીના કણુ કરતાં પણ તુલ્ય છે. એ પૃથ્વીના ઉપર વળી એક પામર મનુષ્ય ! અહા બ્રહ્માંડમાં તેની શી કુદ્રતા ! આ વાત વાંચતા ક્યો જીવ પોતાના મનુષ્યત્વનો ગર્વ કરી શકે ?

ગગનવિહાર

આપણા પુરાણ ક્ષતિહાસમાં લખેલું છે કે, પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષના રાજાઓ આકાશમાર્ગે રથ ચલાવતા, પરંતુ આપણા પ્રાચીન પુરુષોની વાતો તો નોખી હતી તેઓ તો એક શરીરોથી બીજી શરીરો જાય તેમ સહેલાઈથી સહેલે સ્વર્ગ-લોકમાં પણ જતા સહજમાં અજ્ઞાનમાં સમુદ્રને લઇ પી જતા. કોઇ ભગવાનને શાપ આપતા, તો કોઇ તેને યુદ્ધમાં હરાવતા. આ પ્રમાણે પ્રાચીન પુરુષોની કથાઓ તો નોખી હતી, એટલે એ વાતોને છોડી અહીં તો અમે સામાન્ય મનુષ્યોની કથા કહીશું.

સામાન્ય માણસોમાં એવી એવી જૂની વાતો ચાલે છે કે પહેલાં માણસો આકાશમાર્ગે ગમન કરતાં. કહેવાય છે કે ટોરોંટો નગરનો રહેવાસી આર્કાઇટસ નામનો એક માણસ ઇ. સ. ૮૦૦ માં એક લાકડાનું પખી બનાવી તેવડે આકાશમાં ઉડ્યો હતો ઇ. સ. ૬૬ માં સાયમન નામનો એક માણસ રોમના એક મહેલ ઉપરથી બીજા મહેલ ઉપર ઉડીને જવા સમર્થ થયો હતો. વળી 'કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ'ના એક મુસલમાને એવોજ શ્રમ કર્યો હતો ઇ. સ. ૧૫૦૦ માં ડાન્ટે નામના એક ગણિત-વેત્તાએ પાંખો બનાવી, પોતાને જરીરે વળગાડી, એક જળાશય ઉપરથી આકાશમાર્ગે મુસાફરી કરી હતી, પણ એમ કરતા કરતા એક દહાડે તે ઉચી મેડી ઉપર પડ્યો અને તેનો પગ ભાંગ્યો. આલીવર નામનો એક ઈંગ્રેજ પણ એવીજ દશા પામ્યો હતો.

૪. સ. ૧૬૩૮ માં સૌન્દર્યવીન નામના એક માણસે કેળવેલા હસોની મદદથી ઉડવાનો યત્ન કર્યો હતો. ૪ સ. ૧૬૭૮ માં બેનીયર નામનો એક ફ્રેન્ચ હાથે પત્રે પાંખે બાંધી ઉડ્યો હતો. ૪ સ. ૧૭૧૦ માં ગુજમાન નામનો એક ફ્રેન્ચ લાકડાનું એક પક્ષી બનાવી તેમાં વાયુ ભરી, તેની પીઠપર મેસી આકાશમાં ઉડ્યો હતો, માર્કીસ ડે પોતાની મેડીપરથી ઉડવાની મહેનત કરતાં નદીમાં પડ્યો હતો, અને એવીજ દશા એક બીજો માણસ પણ પામ્યો હતો.

૪. સ. ૧૭૬૧ માં રસાયનવિદ્યામાં વિખ્યાત ડૉક્ટર વૉકે જાહેર કર્યું કે હાઇડ્રોજન વાયુ ભરેલી ચીજ આકાશમાં ઉડી શકે. પ્રોફેસર કોખાલોએ એનો પ્રયોગ કરી નક્કી કર્યું, પરંતુ ત્યારે પણ વિમાનની કલ્પના આવી ન હતી.

વિમાનને સૌ પહેલો બનાવનાર મૉન્ટ ગોલ્ફીર નામનો ફ્રેન્ચ હતો, પણ તેણે હાઇડ્રોજનની મદદ લીધી ન હતી. તેણે પહેલા એક ચણી કાચળી બનાવી અદર કામળ ચોટાડ્યા, અને અદર ઉતો વાયુ ભર્યો ઉતો વાયુ હલકો હોય છે, એટલે કાચળી ઉચે ઉડી. પ્રોફેસર માર્સે હાઇડ્રોજન ભરેલું પહેલવહેલું વિમાન બનાવ્યું; અને એગ્લેન્ગ નામના વિમાનમાં કહેલો વાયુ પૂરી વિમાન ઉડાડ્યું. તે વિમાનમાં હિમત કરી કોઇ માણસ બેઠું ન હતું. રાજપુરુષો જીવહત્યાની ખીંકે કોઇને વિમાનમાં બેસવા દેતા નહિ. એ વિમાન કેટલુંક ઉચું ઉડી ફાટ્યું, અને હાઇડ્રોજન નીકળતા તે ભોંયપર પડ્યું અને જોનેસ નામના મામડામાં પડ્યું. આવું કદિ ન દોઢેલું પખી જોઇ મામડીયા ભય પામ્યા, અને કોલાહલ મચાવી મૂક્યો.

અનેક મામડીયાઓ તેને જોવા એકઠા થયા, અને કહેવા લાગ્યા કે, “ શી રીતે આ જતું આકાશમાંથી નીચે આવ્યું ? ” એ પાદરીઓ બોલ્યા કે “ આ તો કોઇ અલૌકિક જીવના દેહનું ચામડું છે.” આ સાંભળી મામવાસીઓ તેનાપર ઢેફાં અને જોડા મારવા લાગ્યા, ને માન્યું કે તેમાં જૂત કે રાક્ષસ છે. આથી મામના માણસો જૂતને શાત કરવા ટોળેટોળાં મળી મત્રપાઠ સાથે મામની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યાં, કે જેથી મત્રજળે જૂત ભાગી જાય. હવે જૂત છે કે નહિ ? એ જાણવા માટે ફરી ધીરે ધીરે બધા ત્યાં આવ્યા, તથાપિ જૂત જાય નહિ. વાયુના સ્પર્શે તે જરા જરા હાલતું હતું. આથી એક મામડીયા વીરે આવી હિમત કરી તેના ઉપર બહુક છોડી એટલે વિમાનમાં છિદ્ર પડતા વાયુ ધીરે ધીરે બહાર નીકળવા માડ્યો અને જૂતનું શરીર સંકેતવા લાગ્યું. આથી વધારે હિમતવાન થઇ બીજાએ શરૂનો બા કર્યો, ત્યારે ચીરામાંથી વધારે પ્રમાણમાં હાઇડ્રોજન બહાર નીકળ્યો, તેની મધથી ભય પામી પેલો બહાદુર રણક્ષેત્ર છોડી પલાયન કરી ગયો. પરંતુ આ રાક્ષસનું લોહી તો વાયુ હતો, તે ચીરામાંથી તમામ બહાર નીકળ્યો અને જૂત જિનમસ્તક બકરાની પેઠે તરફડી મરી ગયું. પછી પેલો બહાદુર પુરુષ પાછો આવી તેને પોતાના ઘોડાના પૂછડા સાથે બાંધી ઢસડી ગયો. જે આપણા દેશમાં આવું બન્યું હોય

તો દેવદેવીઓની માનતાઓ ચાલ, અને ચડીપાઠ કરતાં બાહાણોને પણ કષ્ટક લાગ થાત. ત્યાર પછી માન્ટ ગોદશીરે ફરી ઉપ્પુ વાસુ બરેલુ વિમાન બનાવી બર્સેલથી છોડ્યુ તેમા હાલનાં વિમાનોની પેઠે એક રથ વળગાડવામા આવ્યો હતો, પરંતુ ત્યારે પણ સાથે માણસ નહોતુ. એ રથમાં એક ઘેટો, એક કૂકડો અને એક હસ ઉઘા ચડ્યા હતાં તેઓ આનંદે આકાશવિહાર કરી પાછાં સદેહે મર્ત્યલોકમાં આવ્યા હતા. તેઓ પુણ્યવાન જીવો એમાં તો સદેહ નહિ !

હવે વિમાન સાથે માણસો ઉડવા તૈયાર થયા, પણ જીવહત્યાની શકાએ ક્રાંસિતો અધિપતિ તેમને રજા આપતો નહિ. તેનો મત એ થયો કે જેને ન્યાયની કોર્ટ પ્રાણુદડની સગ્ન કરી હોય તેને વિમાનમાં ચડવવો, એટલે મરે તો બલે મરે. આ સાબળી એક વિદ્યાનવેતાને તો બહુજ માહુ લાગ્યુ કે “ આકાશમાર્ગે પ્રથમ સફર કરવામાં શુ આવુ ગૌરવ છે ? ને તે શુ આવા દુરાચારી નરાધમના કપાળમાં ધટે ” આ પછી એક માણસ રાણીની મદદથી રાજની રજા મેળવી વિમાનમાં ચડ્યો હતો, અને નિર્વિઘ્ને પાછો ઉતર્યો હતો, પરંતુ બે વર્ષ પછી વિમાનમાં ચડતાં નીચે પડીને મરણ પામ્યો હતો. એ બલે, પણ પહેલવહેલો મગનમાં બનાર તેજ માણસ કહી શકાય દુષ્પન્ત, પુરવા, કૃષ્ણ, અર્જુન વગેરેને મનુષ્યો કહેવા એ તો અતિ ધૃષ્ટતાનુ કામ છે. વળી લક્ષ્મી વિમાનમાં બેસી સમુદ્ર પાર કરી પાંચમા વાયુના રસ્તાવડે અયોધ્યામાં આવનાર રામચંદ્ર પણ મનુષ્ય નહિજ, નહિ તો તેમને આ માન આપવામાં અમને હરકત ન હતી

ત્યાર પછી ચાર્લ્સ અને ડૉર્લિંટસ એ બે જણુ છ લાખ માણસોની સમક્ષમા રાજમહેલ પાસેથી હાઇડ્રોજન ભરેલા વિમાનથી ઉચે ચડ્યા, અને ૧૪૦૦૦ હજાર ફૂટ લગી ઉચા ચડ્યા

આ પછી વિમાનમાં બેસવુ સાધારણ થયુ, પરંતુ વિદ્યાનનાં તરવોની તપામ માટે જેઓએ આકાશમાર્ગે મુસાફરી કરી હોય તેજ આપણે માટે વિશેષ ઉપયોગી છે તેમાં ઇ સ ૧૮૦૪ માં ઉચે ચડેલ ગાઇ લુકાસની મુસાફરી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. તે એકલો ૨૩૦૦૦ હજાર ફૂટ ઉચે ચડી ધણુ વિદ્યાનનાં તરવોની તપાસ કરી આવ્યો હતો ઇસ ૧૮૩૬ માં ગ્રીન અને હૉલાડ સાહેબ પદર દિવસને બોરાક વગેરે વિમાનમાં લઈ ઇંગ્લાંડમાંથી આકાશમાં ચડ્યા હતા. તેઓ સમુદ્ર ઓળંગી અઢાર કલાકમાં જર્મનીના વિસ્પર્ગ નામના શહેર પાસે ઉતર્યા હતા. ગ્રીન ધણુ પ્રસિદ્ધ વિમાની હતો. તેણે લગભગ ૧૪૦૦ વાર મગનપ્રયાણ કર્યું હતું અને ત્રણ વાર સમુદ્ર ઓળંગ્યા હતા. એટલે કળિયુગમાં પણ રામાયણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે દૈવી બળવાળાં કાર્યો ફરી કરાયાં છે. ગ્રીન બે વાર સમુદ્રમાં પડ્યો હતો અને નિપુણતાથી બચ્યો હતો, પરંતુ જણાય છે કે-જેમ્સ-પ્લેસર કરતાં કાંઈ વધારે ઉચે ચડી શક્યો નથી. તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં તુલવરહામ પહોંચી ચડી સાત માઇલ

હિયો ચડ્યો હતો. તેણે સેકડો વાર ગમનમાં બમણું કરી અનેક વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોની તપાસ કરી હતી. હાલમાં અમેરિકાના વિમાની વાહન સાહેબે અમેરિકાથી એન્જલીક મહાસાગર ઓળંગી યુરોપમાં આવવાના પ્રયાસે વિમાનયાત્રા કરી હતી, પરંતુ આર્મમાં વાવાઝોડામાં પડવાથી તેને નીચે ઉતરવું પડ્યું હતું, છતાં એ સાહસ વિરમચક્રરક હતું.

વાયકોને વિમાનયાત્રાનું સુખ જાતે અનુભવ કર્યા વિના યથાર્થ સમજાય તેમ નથી, પરંતુ વિમાનીઓએ આકાશમાં ચડી શુ શુ જોયું ? તે તેમના રચેલા ગ્રંથોમાંથી સમજ કરી આ ગ્રંથો કહેતા વાયકોનો કંઈક અસંતોષ ઓછો કરશે. સમુદ્રનો અર્થ આપણે અપાર પાણીનો સમૂહ સમજીએ છીએ, પરંતુ જે વાતાવરણે પૃથ્વી વીટાએલી છે તે પણ મહાન વિશાળ મહાસાગર છે, અને પાણીના સમુદ્ર કરતાં તે અનંતમણો છે. આપણે એ વાયુસમુદ્રના તળીયાના જીવો છીએ. આ વાયુસમુદ્રમાં પણ વાદળાના અનેક જોડા, વાયુનાં ઝરણો વગેરે છે, તે બાજતમાં કાંઈક જાણવું હાનિકારક નથી.

વિમાન થોડું હિયે જતા તે વાદળાને બેઠાને ઉડે છે. વાદળાનું આવરણ આવતા વિમાનીઓથી પૃથ્વી દેખાતી નથી, અથવા કદાચિત્ દેખાય તો નીચે અખંડ અનંત બીજી પૃથ્વી જેવી વાદળાંએ વીટાએલી દેખાય છે. આ પૃથ્વીનો ઝોળો વરાળ બરેલા વાતાવરણે વીટાએલો છે. જે બીજા ગ્રહોમાં યાનવાળા પ્રાણીઓ વસતા હોય તો તેઓ પૃથ્વી ઉપરનું વાદળાનું આવરણ જ દેખી શકે, પરંતુ પૃથ્વી તેમને કંઈ લાગે ન દેખાય. તે રીતે આપણે પણ બૃહસ્પતિ વગેરે ગ્રહોનાં વાદળાનાં આવરણો કે જે તડકાથી તેજસ્વી થયેલાં હોય છે તેનેજ દેખી શકીએ છીએ. હાલના ખગોળવેતાઓનું આ રીતે અનુમાન છે.

આ રીતે પૃથ્વીથી સખધરહિત થઈ વાદળાંના ઉપર સ્થિર થઈને જોઈએ તો સર્વત્ર જીવરહિત અને મતિરહિત લાગે. મથાળે આકાશ ગાઢ અંધકારમય ! એ અંધકાર પણ આશ્ચર્યમય છે. આકાશ વસ્તુતઃ ગાઢ અંધકારમય છે. એનો રંગ ધારો કાળો છે અમાવાસ્યાની રાત્રિએ દીપરહિત ધરમાં તમામ બારીબારણાં બંધ કરી જોતા જેવો અંધકાર જણાય છે તેવોજ આકાશનો વાસ્તવિક રંગ છે. તેમાં સ્થળે સ્થળે પ્રચંડ તેજવાળા તારાઓ છે, પરંતુ તેના પ્રકાશથી અનંત આકાશનો અનંત અંધકાર નષ્ટ થતો નથી, કેમકે એ બધા તારાઓ અત્યંત દૂર રહેલા છે. આમ છતાં પણ આપણે આકાશને અંધકારમય ન દેખતાં હિજવળ દેખીએ છીએ તેનું કારણ વાયુ છે. સૌ જાણે છે કે સૂર્યનો પ્રકાશ સાત રંગવાળો છે. પાસાવાળા બોલકના કાચથી એ રંગો જૂદા દેખાય છે. વાયુ જડ પદાર્થ છે, પરંતુ એ પદાર્થ પ્રકાશને રોકતો નથી. વાયુ સર્વપ્રકાશના બીજા સાતે રંગોને આવવા દે છે; પરંતુ મળા રંગને અટકાવે છે. એ અટકાવાયેલો કાળો રંગ વાયુથી પ્રત્યાપાત પામે છે. એ પ્ર-

ત્યાંથી પામેલા રંગવાળી પ્રકાશરેખા આપણી આંખોમાં પેસવાથી આપણને આકાશ ઉજ્જવળ નીલરંગનું દેખાય છે, અધકારમય દેખાતું નથી પરંતુ * પૃથ્વીથી જેટલું ઉંચે ચડાય તેટલા વાતાવરણના થરો ઓછા થતા હોવાથી મગનનો ઉજ્જવળ નીલ વર્ણ તેટલા પ્રમાણમાં ઓછો દેખાય છે, અને આકાશનો કાળો રંગ તે પ્રમાણે વધારે વધારે દેખાનો જાય છે. આથી ઉંચે ચડતાં ગાઢ અધકાર દેખાય એ વાત સ્પષ્ટ છે.

એ રીતે માથા ઉપર ગાઢ અધકાર, પગતળે મોટાં શિખરવાળી પર્વતમાળાઓ પર શોભતાં વાદળાઓ, તે પર્વતમાળાઓ પશુ વાદળાઓ જેવી અને વાદળો પશુ પર્વત ઉપર પર્વત અને તેના ઉપર પર્વતની પેઠે દેખાય છે આ વાદળોના પર્વત કાંઈ તો વચ્ચેથી કાળા અને પડખાએ તેજવાળા, કાંઈ તેજે બીજાં રહેલા, કાંઈ એક પથરે બનાવ્યા હોય તેવા, કાંઈ જાણે હીરાથી બનાવેલા, આવા આવા વાદળોના પર્વત (મેઘો) માં થઈને વિમાન ચાલે ત્યારે નીચે મેઘ, ઉપર મેઘ, દક્ષિણે મેઘ, ઉત્તરે મેઘ, સમુખમાં મેઘ, અને પાછળ પશુ મેઘ જોવાય છે ક્યાંક વળી વિજળી પશુ ચમકે છે, ક્યાંક વાવાઝોડુ થાય છે ક્યાંક વૃષ્ટિ થાય છે, તો ક્યાંક બરફ પશુ પડે છે. મૉન્ટ્યેર ફ્રાન્સીસ, એક વાર એક મેઘમાંથી વિમાનમાં થઈ પસાર થનો હતો તેનું કરેલ વર્ણન વાચતાં સમજાય છે કે જેમ મોગીરને રસ્તે પર્વતમાં પસાર થતાં વાદળોનાં વૃદ્ધોમાં ચાલવું પડે છે તેમ વાદળામાં વિમાનથી પસાર થતાં અનુભવવું પડે છે.

વિમાનથી આ વાદળોના વૃન્દોમાં સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત અતિ આશ્ચર્યકરક દેખાય છે. પૃથ્વીમાં તેવો દેખાવ ક્યાંય દેખાવાનો સંભવ નથી વિમાનમાં બેઠેલા અનેક માણસોએ એક દહાડામાં બે વાર સૂર્યાસ્ત જોયો છે, અને કાંઈ કાંઈએ એક દહાડામાં બે વાર સૂર્યોદય જોયો છે. એક વાર સૂર્યાસ્ત અને રાત્રિનો આરંભ દેખીને ફરી તેથી વધારે ઉંચે ચડતાં બીજાંવાર સૂર્યાસ્ત દેખી શકાય, અને એક વાર સૂર્યોદય જોઈ ફરી નીચે ઉતરતાં તેજ દિવસનો ફરી વાર સૂર્યોદય દેખી શકાય.

વિમાન ઉપરથી જ્યારે પૃથ્વી ઉપર નજર નાખીએ છીએ ત્યારે તે મોટા ચિત્રપટ જેવી સપાટ દેખાય છે ઉંચી મેડીઓ, વૃક્ષો, ટેકરા, ટેકરીઓ અને નીચેનાં વાદળાંઓ એ બધાંજ, જાણે સપાટ જમીન ઉપર ચિત્ર ચિતર્યાં હોય તેના જેવાં લાગે છે મોટા મોટાં શહેરો જાણે ગોઠવેલા નાના નાના ફોટોગ્રાફો ચાલ્યા જતા હોય એવો ભાસ થાય છે મોટા મોટાં દેશો નાનકડાં નેસડા જેવા દેખાય છે. નદીઓ ધોળા લાંબા લૂમડા જેવી અને કાંઈક તો કાળાં સર્પો જેવી દેખાય છે મોટાં વહાણો અને આગબોટો બાળકોએ રમત માટે બનાવેલાં હોડકાં જેવાં દેખાય છે, જેઓ લડન અથવા પારીસ

* કાંઈ કાંઈ કહે છે કે વાયુમાં રહેલી વરાળથી પરાવર્તન પામતાં નીલ રંગનાં કિરણોને લીધે આકાશ ઉજ્જવળ નીલ રંગનું દેખાય છે

ઉપર ઉડેલા છે, તેઓ નીચેનું દૃશ્ય જોઈ મુગ્ધ થયા છે, અને તે દેખાવની પૂરેપૂરી પ્રશંસા કરવા શક્તિમાન થયા નથી. ગ્લેસર સાહેબ લખે છે કે—“મેં લડન ઉપર ઉડતાં ઉડતાં જોયું તો એકજ વખતે ત્રીશ લાખ માણસોનાં નિવાસગૃહો મને દૃષ્ટિએ પડ્યાં. રાત્રિસમયે એ મહા નગરીઓના રાજરસ્તા ઉપર પ્રકટેલી દીપમાળાઓ અત્યંત મનોહર લાગતી હતી.”

જેઓ પર્વત ઉપર ચડ્યા છે તેઓ જાણે છે કે જેમ જેમ ઉંચે ચડાય તેમ તેમ ગરમી ઘટતી જાય છે. સીમલા, દાર્જીલિંગ વગેરે ટેકરીપર આવેલા સ્થાનોની શીતળતાનું કારણ એજ છે, અને હિમાલય ખરફનું અલય છે તે પણ તેજ કારણથી આથી વિમાનમાં જેમ જેમ ઉંચે ચડતા જઈએ તેમ તેમ શીતળતા અનુભવાય છે. ગરમી, ઉષ્ણતામાપક—થર્મ (થર્મો—મીટર) વડે મપાઈ શકે છે, તે થર્મો અસો પાડેલા હોય છે. માણસના શરીરની ગરમીનું માપ ૯૮.૬ અથવા (ડીગ્રી) છે ૨૨.૦ ડીગ્રી ગરમીએ પાણીની વરાળ થાય છે અને ૩૨ ડીગ્રી ગરમીએ પાણી ખરફરૂપ બને છે.

પૂર્વના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કહેતા કે, ૩૦૦ ફૂટ ઉંચે ચડતા ગરમી એક ડીગ્રી ઓછી થાય છે ૬૦૦ ફૂટ ચડતા બે ડીગ્રી ઓછી થાય છે, પરંતુ ગ્લેસર સાહેબે બહુ વારની પરીક્ષાએ નક્કી કર્યું છે કે ઉંચે ગરમી ઘટવાનું પ્રમાણ આવા સરળ નિયમાનુસાર નથી આસપાસની સ્થિતિ પ્રમાણે ગરમીની વધવટ થાય છે જેમકે વાદળાં હોય તો ગરમીનો ઘટારો ઓછો થાય છે, કેમકે વાદળા તાપ અટકાવી તેને શોષી લે છે વળી દિવસના ભાગમાં જે રીતે ગરમીનો ઘટારો થાય છે તેવી રીતે રાત્રિમાં બનતું નથી. ગ્લેસર સાહેબે પરીક્ષાનું પરિણામ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

પૃથ્વી ઉપરથી ૧૦૦૦ ફૂટ લગીમાં વાદળાવાળી સ્થિતિમાં ગરમી ૪.૫ ડીગ્રી ઓછી થાય છે, પણ વાદળાં ન હોય તો ૬.૨ ડીગ્રી ઘટે છે ૧૦,૦૦૦ ફૂટ લગીમાં વાદળાવાળી સ્થિતિમાં ગરમી ૨.૨ ડીગ્રી ઘટે, પણ વાદળા ન હોય તો ૨ ડીગ્રી ઘટે છે. ૨૦,૦૦૦ ફૂટ ઉંચાઈએ વાદળાવાળી સ્થિતિએ ગરમી ૧.૧ ડીગ્રી ઘટે, પરંતુ વાદળાં ન હોય તો ૧.૨ ડીગ્રી ઘટે છે ૩૦,૦૦૦ ફૂટ ઉંચાઈએ કુલ ગરમી ૬.૨ ઘટે છે. ગરમી ઘટવાનો હેતુ ઉંચે જતા ઠંડાણે ઠંડાણે ખરફના કણો દેખાય છે, અને ક્યારેક તો તે વિમાનમાં પડે છે ઉંચે ચડતા શીતળતા ધણીવાર વિમાનીઓને દુઃખદાયક થઈ પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ ધણીવાર તેમના હાથપગ અસક્ત બની જઈ તેમાંનું ચેતન હરાઈ જાય છે.

વાતાવરણના ઉપરના ભાગમાં તાપ ઓછો હોવાના કારણો જોતા તપેલા અથવા તપી શકે એવા પદાર્થોનો અભાવ એજ તેનું કારણ છે એમ સમજાય છે નહિ તો ઉપલક્ષ નજરે જોતા એમ લાગે કે જેમ જેમ ઉપર ચડીએ તેમ તેમ સૂર્ય નજીક આવેલો હોવાથી ગરમી વધારે લાગવી જોઈએ, પણ વિચાર કરતાં જણાય છે કે

ત્યાં તમે એવી વસ્તુ ક્યી ? ભૂમિ તો ધણે છેટે રહી, વાયુ પણ ધણો પાતળો રહ્યો, ત્યાં તમે શું ? દશમાર રૂના ધોડડા એક બીજા ઉપર ગોઠવીને ભેંસશું તો સૌથી ઉપરના ધોડડા કરતાં નીચેનું ધોડડું દબાઈ વધારે ધાડુ થયું હશે. તે પ્રમાણે નીચેનો વાયુ પણ ઉપરના વાતાવરણના થરોને લીધે ધાટો રહે છે, અને ઉપરનો વાયુ હલકો રહે છે. પૃથ્વી ઉપર એક ચોરસઘંચ જગો ઉપર વાયુનો ભાર સાડાસાત શેર છે. આપણા માથા ઉપર રાતદહાડો એ કિસામે વાયુનો ભાર આપણે વહન કરીએ છીએ, ત્યારે તેની કશી પીડા આપણને કેમ જણાતી નથી ? એનો ઉત્તર એ છે કે—અગાધ જળમા ફરતાં માછલાને તેની ઉપર રહેલા અપાર જળનો ભાર જેમ લાગતો નથી, તેમ આપણને વાતાવરણનો ભાર જણાતો નથી જે વાયુ ધાટો હોવાથી ભારે હોય તે નીચે રહે છે, અને જે વાયુ પાતળો હોવાથી હલકો હોય તે ઉપર ચડે છે. વિમાનીઓએ પરીક્ષા કરીને જાણ્યું છે કે સાડાસાત માઇલ ઉંચે ચડ્યા પછી વાયુનો ભાર અર્ધો ઓછો થાય છે, અને પાંચ માઇલની ઉંચાઈએ બેત્રતીયાશ ભાર લાગે છે. આથી જેમ જેમ ઉંચે જવાય તેમ તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસ માટે અત્યંત કष्ट વધતું જાય છે. મોન્સ્યુર-ફલોમેરી, દશ હજાર ફૂટ ઉંચે ચડ્યો હતો તેથી તેને જે કष्टનો અનુભવ થયો, તે તે નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે —

“સાત વાગે મારા શરીરમા કદિ ન અનુભવેલી એવી શીતળતા જણાવા લાગી તેની સાથે મને તદ્દા આવવા લાગી. શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ મહા કષ્ટ લેવાતા કાનમાં શ શ અવાજ થવા લાગ્યો, અને અધી મિનિટમા તો મને હૃદયોગ થયો. હોય એમ જણાવા લાગ્યું કે સૂકાતો હતો. આથી મેં એક પ્યાલો પાણી પીધું તેથી કંઈક લાભ થયો. જે સીસામાં જળ હતું, તેનો ખૂચ ખોલતાં જેમ ટીપનના સીસાનો ખૂચ ખોલતાજ અવાજ થઈ ખૂચ ઉડી દૂર જઈ પડે તેમ અહીં પણ થયું. આનું કારણ સહેલાઈથી સમજી શકાશે, તે ઠેકાણે માથાપરના વાતાવરણના થરોનો એક ભાગ ઓછો થયો હતો, અને તેથી વાયુનું દબાણ ઓછું થતાં સીસામાં રહેલા વાયુના બળે ખૂચ ઉડી પડ્યો હતો.”

બે ત્રણવાર ગગનમાર્ગમા જન-આવ કરવાથી, આ બધાં કષ્ટો ટેવથી સહન થઈ શકે છે, પરંતુ વધારે ઉંચે જતાં સહનશીલ માણસને પણ કષ્ટ થાય છે. ગ્લેશર સાહેબ આ બધાં કષ્ટોમા બહુ સહનશીલ હતો, પરંતુ છ માઇલ ઉંચે જતાં તે પણ મરવા જેવો ચેતનારહિત થઈ ગયો હતો. ૨૬૦૦૦ ફૂટ ઉંચે જતાં તેની દષ્ટિ જોવામા અશક્ત થવા લાગી, અને થોડીવારમાં તો તે હિંચુતામાપક યંત્રમાંની ડીઝીઓના આક્રંડ અને સામેની ધડીયાળના ઠાંટાઓ જોવાને પણ શક્તિમાન રહ્યો નહિ. તેણે ટેબલ ઉપર પોતાનો એક હાથ રાખ્યો, જ્યારે હાથ રાખ્યો ત્યારે શક્તિ-પૂર્ણ હતો, પણ થોડીવાર પછી તે હાથ ઉઠાવવા અશક્ત બન્યો, તેની શક્તિ જાણે કબાઈ ગઈ. તેણે જોયું તો બીજો હાથ પણ આવીજ રીતે પરવશ દશામાં હતો. તેણે

પોતાનું શરીર હલાવ્યું, પરંતુ જથ્થાનું કે તેને હાથપગજ નથી ! ધીમે ધીમે તેના અંગો અશક્ત થઈ ગયા, ડોક ભાંગી મધ હોય તેમ માથું ઢળી પડ્યું, અને આંખો એકદમ આધળી બની મધ આ રીતે તેને એકદમ મૃત્યુનો ભય લાગ્યો. પછી વિમાન ચલાવનારે વિમાન નીચે ઉતાર્યું, ત્યારે તે પાછો ચેતના પામ્યો.

વિમાન નીચે શી રીતે ઉતરે છે ? તે હવે વિચારીએ-વિમાનની ગતિ એ પ્રકારની છે. પહેલી ઉચેથી નીચે અથવા નીચેથી ઉપર ખીજી ગતિ આસપાસની દિશાઓમાં. જેમ ગાડુ, ઘોડુ વગેરે આપણી ધારેલી દિશા તરફ ચાલે, તેમ વિમાન પણ ઇચ્છિત દિશાઓ ભણી ચાલી શકે એવા અધીન બન્યા નથી. x વાયુજ એનો ખરેખરો સારથી છે તે જે દિશામાં વાતો હોય તે દિશાએ વિમાન ચાલે છે, છતાં ઉચેથી નીચે કે નીચેથી ઉપર જવાની ગતિ મનુષ્યના હાથમાં રહે છે. વિમાનમનો ભાર ઓછો કરતાં તે ઉચે ચડે અને આસપાસના વાયુ કરતાં ભારે થતાં વિમાન નીચું ઉતરે છે. વિમાન નીચેની હોડીમાં કેટલીક રેતીની થેલીઓ રાખે છે, તેમાંની કેટલીક ફેંકી દેતાં, પડેલાં કરતાં વિમાન હલકું થાય છે એટલે તેને ઉચે ચડવાય છે, અને જે હલકા વાયુથી વિમાન ભરેલું છે તેમાંના કઈક ભાગ કાઢી નાખતાં વિમાન નીચે ઉતરે છે. વાયુ કાઢવા માટે વિમાનના ઉપરના ભાગમાં એક છિદ્ર રાખે છે, અને તેનું મોં બાંધી રાખે છે એ બાંધેલું મોં છોડતાં હલકો વાયુ થોડે થોડે બહાર નીકળે છે, અને વિમાન નીચે ઉતરે છે ?

આસપાસની દિશાઓમાં વિમાનને ચલાવવું એ મનુષ્યને સ્વાધીન વાત નથી; પરંતુ તે વાયુની મદદ મેળવવા શક્તિવાન છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે વાતાવરણના જૂદા જૂદા થરોમાં જૂદી જૂદી દિશા ભણી વાયુના વહનો નિગતર ચાલ્યા કરે છે. જ્યારે વિમાની પૃથ્વી ઉપર વાયુ દક્ષિણ તરફ વાતો જોઈ વિમાનમાં ચડે છે, ત્યારે થોડેજ ઉચે ચડતાં તે જોઈ શકે છે કે એ થરનો વાયુ ઉત્તર દિશા ભણી વહે છે, વળી થોડે ઉડતાં પૂર્વ કે પશ્ચિમના વાયુના વહન આવે છે કયા થરમાં કયે વખતે કયા દિશા ભણી વાયુ વહે, એ જો માણસો ભણી રાખે તો વિમાન મનુષ્યનું આઘાધીન થાય. જેઓ આ વિષયમાં નિપુણ છે તેઓ ક્યારેક ક્યારેક વાયુની ગતિ નક્કી કરી હજીએ દિશાએ ગતિ કરી શક્યા છે. ૪૦ સં ૧૮૬૮ ના ઓગસ્ટમાં મોન્સ્યુર-ડીસોન્ડર, કેલે નગરથી “ નેપ્ત્યુન ” નામના વિમાનમાં ચડ્યો હતો. થોડે ઉચે જતાં જોયું કે તેના વિમાનની ગતિ ઉત્તર સમુદ્ર તરફ થાય છે. આવું

x હવે તો આસપાસ કે નીચે ઉપર જવા આવવાની ગતિ ઉપર પણ કાણુ મેળવવામાં આવ્યો છે અને થઈ ગયેલા મહાન યુદ્ધમાં દરેક રાજ્યે એવા હજારો વિમાનોના કાફલાનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

૧ વિમાનને ચલાવવાની એ આગલી રીતોમાં તેમજ વિમાનોની રચનામાં પણ આ નિબંધ લખાયા પછીથી બહોળા ફેરફારો થઈ ગયેલા છે. મંત્રી

અનત મહાસાગર ઉપર સંજને વખતે મુસાફરી કરવી યોગ્ય ન હતી, પરંતુ ત્યાં બીજો એક પણ ઉપાય ન હતો. આ સંકટમાં તેણે નીચે જોયું તો નીચેના વાદળો દક્ષિણ દિશામાં જતા જોયાં, એટલે તેણે એકવીશ માઈલ સમુદ્ર ઉપર ગયા છતાં પણ વિમાનનો હલકો વાયુ થોડો ઝોલો કરી વિમાનને નીચે ઉતાર્યું. વાયુના એ ચરમા દક્ષિણ દિશા બહુની વહન હતું તેમાં આવતાંજ વિમાન સડસડાટ દક્ષિણ દિશા બહુ ચાલ્યું, અને ફરી પાછું ભૂમિપર આવ્યું, પરંતુ જો તેણે જુદી ચલાવીને નીચે ઉતાર્યું ન હોત અને સખા થઈ રાત્રિનો અધકાર આવ્યો હોત તો વાદળાની ધટનામાં નીચેનું ભૂમિતળ દેખી શકત નહિ એ દિશામાં તેનું વિમાન ક્યાં જાત ! અકસ્માત નીચે આવતા તે ગભીર સાગરમાંજ આવી પડત.

- ઉત્તર સમુદ્રમાં હોતા તેને દેટલાક અદ્ભુત પ્રતિબિંબો દેખાયા તેણે જોયું કે સમુદ્રમાં જે બધી આગબોટો ચાલે છે તેનાં પ્રતિબિંબો ઉચેના વાદળોમાં દેખાય છે, એ વાદળોમાં જાણે એવોજ સમુદ્ર ચીતરેલો છે એ ચીતરેલા સમુદ્રમાં નીચેની વાસ્તવિક આગબોટો જેવી આગબોટો ચાલે છે, એ આગબોટોના તળાચા ઉપર છે, અને મથાળાં નીચે છે જાણે ઉંધી આગબોટો ચાલતી ન હોય ! આ પ્રમાણે એ મોટા દર્પણ જેવો મેધરાશિ સમુદ્રનું પ્રતિબિંબ પણ મહત્ત્વ કરી રહેલો છે.

મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે એક વધારે આશ્ચર્યકારક ચિત્ર પ્રતિબિંબમાં જોયું હતું દિવસના ભાગમાં તે વિમાનમાં ચડ્યો હતો, અને પાંચ હજાર ફૂટની ઉંચાઈએ તેનું વિમાન હતું તેણે પોતાનાથી સો ફૂટ દૂરનાં વાદળામાં એક બીજુજ વિમાન જોયું એ બીજા વિમાનનો આકાર પણ પોતાના વિમાનના જેવોજ હતો જેવો પોતાના વિમાનની નીચે સામાન અને હોડી બાંધેલી, તેવોજ પેલા બીજા વિમાનમાં પણ એ વિમાનમાં પણ બે માણસો બેઠેલા હતા વળી વધારે નવાઈની વાત તો એ હતી કે એ બે માણસના અવયવો પણ તેના વિમાનના માણસોના જેવાજ આથી મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે આશ્ચર્ય પામી પોતાનો જમણો હાથ ઉચો કર્યો તો સામે રહેલા વિમાનના ફ્લોમારિયે ડાબો હાથ ઉચો કર્યો આ વિમાનના બીજા માણસે પતાકા ઉડાવી તો સામેના વિમાનના બીજા માણસે પણ તેમ કર્યું વળી વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે એ સામેના વિમાનની હોડીની ચારે બાજુ અપૂર્વ રંગનું તેજ દેખાતું હતું વચ્ચેના ભાગમાં લીલું અને શ્વેત રંગનું પ્રભામડળ ચળકતું હતું તેની પાસે ઓછું આસમાની પ્રભામડળ ને તેની સમીપ પીળા રંગની ચટકીઓ તેની પછી નારંગી અને લાલ રંગના પટા. એ પ્રમાણે રંગો દેખાઈ છેલ્લે તે વાદળોમાં મિશ્રિત થઈ ગયા.

આ વૃત્તાન્ત વિસ્તારથી સમજાવવાનું આ નાના નિબંધમાં સ્થાન ન હોવાથી અહીં તો એટલુંજ કહેવું યોગ્ય છે કે વાદળોમાં રહેલા જળકણોની અદર સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી આ રંગોની છટા જોવામાં આવતી હતી.

આ પૃથ્વીના શબ્દો સહેલાઈથી ગગનમાં ગતિ કરે છે, પણ તે બધી વખતે તો નહિ. તેમજ બધા શબ્દોની ગતિ પણ સરખા પ્રમાણમાં હોયે થતી નથી. વાદળો અવાજની ગતિનો રોધ કરે છે. ગ્લેસર સાહેબે ચાર મૈલ ઉંચેથી રેલવે ટ્રેનનો અવાજ સાંભળ્યો હતો, અને વીસ હજાર ફૂટની ઉંચાઈએથી તોપનો અવાજ તેને કાને પડ્યો હતો એક ફૂટરાનો અવાજ તેણે બે મૈલ ઉપરથી સાંભળ્યો હતો, પરંતુ ચાર હજાર ફૂટ ઉપરથી મનુષ્યોનો કોલાહલ સંભળાતો નથી. મોન્સ્યુર ફ્લોમારિય આકાશમાંથી પૃથ્વી પરના વાજતોનો નાદ તો ધણીવાર સાંભળ્યો, અને તેને એમ લાગે થતું કે જાણે વાદળોમાંથી કોઈ સુંદર પ્રકારનું સંગીત આવી રહ્યું છે !

ધણાને માલૂમ છે કે જ્યારે પારીસને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, ત્યારે વિમાન રસ્તે પારીસમાંથી ગામડાના પ્રદેશમાં ટપાલ જતી ફળવેલાં કખૂતરો એ વિમાનમાં ચડાવાતા તેને પૂછડે ઉતરે બધાં આવતા ભારના ઓછાપણા માટે એ બધા પત્રો ફોટોગ્રાફની મદદથી ઝીણા અક્ષરે લખાતા, એટલે એક મોટો પત્ર પણ જરીકમાં મમાઈ જતો. એ પત્રો વાચતી વખતે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રનો ઉપયોગ થતો. આ સ્થળે રચનમકાચને લીધે એ આશ્ચર્યકારક તરંગો વિસ્તારથી અમે લખી શકતા નથી.

છેલ્લે એ કહેવાનું કે વિમાનો હજી જવા આવવાના સાધારણ ઉપયોગમાં લેવાય, કે મરજી પડે તે સ્થળે લઈ જવાય એટલાં બધાં સ્વાધીન બન્યાં નથી. ગ્લેસર સાહેબ કહે છે કે વિમાનવડે હજીલગી એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો નથી મનુષ્ય કદિ ઉડી શકશે કે નહિ ? તે વિષેનાં તર્કોનું મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે એક દહાડો મનુષ્યો અવશ્ય પક્ષી પેઠે ઉડી શકશે એમ તે જણાવે છે, પરંતુ તે પોતાને બળે તો નહિ જ્યારે મનુષ્યો પાખો અથવા પાખોનું કામ કરનારા યંત્રો બનાવશે અને તેને વરાળ કે વિજ્ઞાનીના બળથી ચલાવશે, ત્યારે તે પખીઓની પદ્ધતિને પ્રાપ્ત કરશે એવો સંભવ છે દેલોમ નામના એક ફ્રેંચ માછલીના આકારના એક વિમાનની કલ્પના કરેલી છે તેણે વિવેચન કરેલું છે કે તેની મદદથી મનુષ્યો ઇચ્છા પ્રમાણે આકાશમાર્ગે જ આવ કરી શકશે, પરંતુ એ જાતના વિમાનથી હજીલગી કશું ફળ પ્રાપ્ત થયું નથી* તેથી અત્ર તેનું વર્ણન કરેલું નથી.

* આગળ ટીપ્પણીઓમાં જણાવવામાં આયા પ્રમાણે આ સર્વ બાબતો બની ચુકી છે, એટલું જ નહિ પણ હિંદી ઇંગ્લાંડ માત્ર બે દિવસમાં વિમાનોદ્વારા ટપાલ પહોંચાડવાની યોજના પણ એક વિદ્વાને જાહેર કરી હતી અને તેનો અમલ પણ કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત છતાં આ લેખ આ પુસ્તકમાં લેવો માત્ર એટલા માટે પણ સાર્થક છે કે એમાં વિમાનોની શોધનો પ્રથમથી અને જાણીતા જેવો ઇતિહાસ હોવા સાથે વિમાનમાં ઉડનારને દેખાતા દેખાવો તથા અનુભવાતી બીજી બાબતોનું વર્ણન પણ સાફ આપેલું છે.

- મંત્રી

ધૂળિ (ધૂળ)

ધૂળના જેવો સાધારણ પદાર્થ વિશ્વમા બીજો નથી પ્રોફેસર ટીન્ડોલે ધૂળના ઉપર એક લેખ લખ્યો છે આ લેખ મોટો ને મુશ્કેલીથી સમજાય તેવો છે તેને ટુકમાં સહેલાઈથી સમજાવવો એ કડચું કામ છે, જેથી અમે માત્ર ટુકમાં ટીન્ડોલે સાહેબે કહેલા સિદ્ધાંતોનેજ અહીં લખીશું એ વિષે જેને વધારે જાણવાની ઇચ્છા થાય તેણે એ મૂળ નિબંધ વાંચવો.

૧-ધૂળ એ પૃથ્વીમાં સર્વવ્યાપક પદાર્થ છે. આપણે બધું ગમે તેટલું સ્વચ્છ ગણીએ તો પણ ધૂળ તેને છોડે તેમ નથી. ગમે તેટલી તમે મોટામોટા કરો પણ ધૂળથી તમે જરા પણ છૂટો નહિ જે પવનને અત્યંત ચોક્કસ કહી વર્ણવે છે તે પણ ધૂળથી પરિપૂર્ણ છે છાંયડામાં પડતા ચાદરણમાં જોશો તો જે ધમાકા જેવું દેખાય છે તે શું છે? જે વાયુને તમે સ્વચ્છ કહો છો તેમા પણ તે ધૂળનાં રજકણો તો હિડતાજ હોય છે બધે બાપેલું વાતાવરણ એ રીતે ધૂળથી ભરેલું છે આ હકીકત જાણવા માટે પ્રોફેસર ટીન્ડોલના ઉપદેશની જરૂર નથી, કારણ તે સૌએ જોયેલી છે પ્રોફેસર ટીન્ડોલે ધણા ઉપાયોવડે વાયુને સ્વચ્છ કર્યો હતો અનેક યત્રોમા પ્રવાહી-દ્રાવક પદાર્થો ભરી તેમાથી વાયુને પસાર કરી-માળી-પરીક્ષા કરી હતી, પરંતુ છેલ્લે જણાયું કે એમ સ્વચ્છ કરેલો વાયુ પણ ધૂળથી પરિપૂર્ણ હોય છે એ રીતે ધૂળ એ સર્વત્ર બાપેલો અદૃશ્ય પદાર્થ છે, કેમકે તેના કણો ખૂબજ સૂક્ષ્મ છે. તોપમા પણ તે દૂરબીનવડે જોઈ શકાતા નથી, પરંતુ તેનો રંગ વિજળીના દીવાના પ્રકાશ કરતા પણ ઉજળો છે જેણે વાયુમા પ્રકાશના કિરણો નાખીને જોયું છે તેમને ધૂળના રજકણોનો ચળકાટ દેખાયો છે. ગમે તેટલા યત્ને લોકો સાફસુફ કરે, પણ જ્યાં વાતાવરણજ ધૂળભરેલું છે, ત્યાં શી રીતે ધૂળને અટકાવી શકે? આથી ધૂળ નિવારણ કરવી અશક્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. છાંયડામાં તેજનું ચાદરણ પડતું ન હોય તો હિડતી ધૂળ દેખાતી નથી, પરંતુ ત્યાં વિજળીના પ્રકાશનાં કિરણો નાખવામા આવે તો ધૂળ દેખી શકાય છે આપણે વાતાવરણમાથી કણે કણે જે શ્વાસ લઈએ છીએ તે પણ ધૂળથી ભરપૂર હોય છે. વાયુમા રહેલો ધૂળનો સમૂહ રાત્રિદિવસ બધી વસ્તુઓ ઉપર વરસાજ કરે છે પીવાનું પાણી આપણે ગમે તેટલું સ્વચ્છ કરીએ તોપણ ધૂળવાળુંજ રહેવાનું નળમાંથી આવનારું પાણી ગમે તેટલી મરણીઓ કે ફિલ્ટરો મૂકીને સ્વચ્છ કરવામા આવે તોપણ તે ધૂળ રહિત બનતું નથી.

૨-એ ધૂળનો સમૂહ વારંવાર વિકરીતે ધૂળ નથી. તેનો મોટો ભાગ જીવંત પદાર્થો છે ઉપર જે અદૃશ્ય ધૂળની વાત કહી, તેમના ધણે ભાગ ઝીણા ઝીણા જીવોનોજ છે જે કણો જીવવાળા નથી તે ધણે ભાગે ભારવાળા હોય છે અને તેથી

તે વાયુમાં ઉઘે ઉડી શકતા નથી આપણે દરેક શ્વાસે સેકડો આવા ઝીણા જીવો શરીરમાં લઇએ છીએ પાણી સાથે હજારોને પી જઇએ છીએ રાક્ષસની પેઠે અનેક જીવોને આપણે ખોરાકમાં લઇએ છીએ. લડનમાં આઠ ગરણીઓ (શીશ્ટરો) માં થઇને માળેલા પાણીને ટીન્ડોલ સાહેબે તપાસ્યું હતું, એ પરથી તેમણે એવો સિદ્ધાંત કર્યો છે કે “પાણીને સંપૂર્ણ રીતે ચાકખુ કરવું, એ મનુષ્યની શક્તિપદાર્થનું કામ છે, જે પાણી રફ ટિકના પ્યાલામાં હીરાની કણીઓ જેવું સ્વચ્છ લાગતું હોય તે પણ ધૂળ અને જીવોથી પૂર્ણ હોય છે.”

૩-આ સર્વવ્યાપક ધૂળના રજકણો રોગોના મૂળ છે હમણાં એવો મત પ્રચલિત થયો છે કે એક જાતના જીવંત રજકણોથી એપી રોગો ફેલાય છે આ મત ભારતવર્ષમાં હજીલગી પ્રખ્યાત છે યુરોપમાં એ હજી પ્રસરતો જાય છે પ્રોફેસર ટીન્ડોલની ખાત્રી થઈ છે કે એપી રોગ ફેલાવાનું કારણ સજીવ રોગોત્પાદક જીવો (મેલેરીયા) છે આ રોગોત્પાદક જીવંત જીવો વાયુમાં અને પાણીમાં મળેલા હોય છે ને તેલાગ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે પ્રાણીઓનું શરીર અસખ્ય જીવોનું રહેઠાણ છે, જેમકે વાળમાં લીખો, પેટમાં કરમીઆ, અને ક્ષતમાં કીડા, એ મનુષ્યશરીરમાં રહેલાં અનેક જીવોનું ઉદાહરણ છે પશુઓનાં ગાત્રમાં પણ જીવોનો નિવાસ છે જીવંતસ્તવેતાઓએ નક્કી કર્યું છે કે પૃથ્વીમાં, પાણીમાં ને વાયુમાં જેટલી જાતના જીવો છે, તેના કરતાં વિશેષ જાતના જીવો બીજા પ્રાણીઓના શરીરમાં વાસ કરીને રહેલા છે જેને આપણે રોગોત્પાદક જીવંત જીવો (જર્મ્સ) કહ્યા છે. પ્રાણીના શરીરમાં પેઠેલા રોગોત્પાદક જીવંત જીવોમાંથી તેવાજ બીજા જીવો પેદા થાય છે એ જીવોની ઉત્પાદકશક્તિ પણ અતિ ભયાનક હોય છે. જે પ્રાણીના શરીરમાં એ રીતે રોગોત્પાદક જીવંત જીવો પ્રવેશ કર્યો હોય તેને એપી રોગો થાય છે જૂદા જૂદા રોગોના જૂદા જૂદા જીવો છે પ્લેગના જીવો પ્લેગ ઉપજાવે છે, શીતળાના જીવો શીતળા નીકળે છે, ક્ષયના જીવો ક્ષય થાય છે, ને મેલેરિયાના જીવો મેલેરિયા જ્વર આવે છે

૪-રોગોત્પાદક જીવંત જીવોથી માત્ર એપીરોગોનો ફેલાવો થાય છે એમજ નથી, પરંતુ ક્ષત (ધા કે ચાંદુ) રૂઝાય નહિ, પણ પેદા થાય, દુર્ગંધી ઉપજે, ને છેવટે રોગો અમાધ્ય જેવા થાય એ પણ જીવોનોજ પ્રભાવ છે એ જીવો ધૂળમાં રજકણોરૂપે રહેલા છે ક્ષતનું મો એવી રીતે ઢાંકી રાખવું કે જેથી અદશ્ય ધૂળનાં રજકણો તેમાં પ્રવેશી શકે નહિ. વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો ડોક્ટરોનાં શસ્ત્રોની ધારદારા પણ ક્ષતમાં ધૂળના કણ પ્રવેશ કરે છે ડોક્ટરો ગમે તેટલાં શસ્ત્રો સ્વચ્છ કરે, પરંતુ અદશ્ય ધૂળના કણો તો કાઢી રીતે અટકાવી શકતાંજ નથી. આનો એક સરસ દલાજ છે, ને ઘણે ભાગે ડોક્ટરો તેનોજ આધાર લે છે. એ દલાજ તે કાર્બોલિક એસિડ નામે એક પ્રવાહિ પદાર્થ છે. એ એસિડ રોગોત્પાદક

જતુનો નાશ કરે છે આ એસિડને પાણી સાથે મેળવાને જે ક્ષતના મોપર સીચ-
વામા આવે તો તેમાં પેડેલા તમામ રોગોત્પાદક જીવત જતુઓ મરણ પામે છે.
ક્ષતના મોપર ચોકખુ રૂ બાધવાથી પણ ઘણો લાભ થાય છે, કેમકે રૂ એ વાયુને
સ્વચ્છ કરવાનો અને જતુને અટકાવવાનો એક સરસ દલાબ છે

આયંજાતિનું સૂક્ષ્મ શિલ્પ

કોઈ મનુષ્ય કહે છે કે આ સસારમાં સુખ નથી વનમાં ચાલો, ભોગ મૂકી દે
ને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરો. કોઈ કહે છે કે એમ નથી. સસાર સુખમય છે. ધૂતોની ધૂત-
વિલાપર ધ્યાન ન દેતાં ખાઓ, પીઓ ને આનંદે ફરો જે લોકો સુખના અભિ-
લાષી છે તેનામાં પણ મતભેદો છે કોઈ કહે છે કે ધનમાં સુખ છે, કોઈ કહે છે કે
મનમાં સુખ છે, કોઈ કહે છે કે ધર્મમાં સુખ છે, તો કોઈ કહે છે કે અધર્મમાં
સુખ છે કોઈને કાર્યમાં સુખ લાગે છે તો કોઈને જ્ઞાનમાં સુખ લાગે છે, પરંતુ
એવો મનુષ્ય એક પણ નહિ હોય કે જેને સુદરતામાં સુખ લાગતું ન હોય સસા-
રમાં મો કોઈ સુદર સ્ત્રીની ઇચ્છા કરે છે સુદર કન્યાનું સુખ જોતાં સૌનું મન
પ્રસન્ન થાય છે સુદર બાળકને જોતાં સૌનું મન મુગ્ધ થાય છે સુદર પુત્રવધૂ
મેળવવાને કોઈ કોઈ તો માથે કરજ કરે છે સુદર ફૂલો ત્રુટી શય્યામાં રાખવાનું
મન મૈત્રેય થાય છે બહુ મહેનતે જે ધન મેળવ્યું હોય તે ખરચીને સુદર મકાન
બાંધાવવાની અભિલાષા સૌ કોઈને હોય છે, અને એ મકાનમાં સુદર સુદર સામાન
ગાખી મકાનને સુદર દેખાડવાને ઇચ્છતા ધણીને જોયા છે એને માટે કેટલાક તો
દેવા પણ કરે છે સુદર લૂગડાલત્તાથી સૌ કોઈ સુદર દેખાવાનો યત્ન કરતાં જણાય
છે. પખીઓ પણ સુદર દેખીને પળાય છે ખાગમાં પણ સુદર વૃક્ષો વવાય છે ને
સુદર બાગ બનાવાય છે સુદર મુખનું સુદર હાસ્ય જોવાને માટે સોના અને રત્નોના
સુદર આભૂષણો સુદરીઓને પહેરાવાય છે આમ સૌ રાતદહાડો મૈદર્યની તૃષ્ણાએ
પીડાતા જોવાય છે, પરંતુ કોઈએ કદિ પણ એ બાબત પર ધ્યાન આપેલું નથી,
માટે અમે આ વાત અહીં આટલા વિસ્તારથી વર્ણવી છે

આ સૌદર્યની તૃષ્ણા જેવી બળવાન છે તેવીજ વખાણવા યોગ્ય અને પોષણ
કરના યોગ્ય છે મનુષ્યનાં જેટલા પ્રકારનાં સુખો છે તેમાં આ સુખ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ
છે, કેમકે પહેલાં તો તે પવિત્ર, નિર્મળ અને પાપના સસર્ગ વિનાનું છે. સાદર્યનો
ઉપભોગ એ કેવળ માનસિક ઉપભોગ છે, માનસિક સુખ છે ઈન્દ્રિયસુખની સાથે
તેનો જરા પણ સંબંધ નથી એ સત્ય છે કે સુદર વસ્તુ અનેક વખતે ઈન્દ્રિયતૃપ્તિની
સાથે સંબંધ રાખે છે, પરંતુ સૌદર્યથી ઉપજેલું સુખ ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિથી બિન્ન છે.

રત્નજડિત સુવર્ણના પ્યાલાથી પાણી પીતા જેવી રીતે તરસ મટી જાય છે તેવીજ રીતે માટીની દૂલડીથી કે રામૈયાથી પાણી પીતાં પણ તગ્મ મટે છે, પરંતુ સુવર્ણના પ્યાલાથી જે કાષ્ટ આનંદ થાય છે તે સૌંદર્યજનિત માનસિક સુખ છે. બીજી તીવ્રતામાં જે સુખ છે તે સર્વના કરતા ચડતું છે, જેઓને કુદરતી પદાર્થોની ગાંઠા જોવાનો શોખ છે અથવા જેઓ કાવ્યરસના ભોગી છે, તેઓ આ વાતના ઉદાહરણો છે. સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરતા જે સુખ ઉપજે છે તે એટલું તો તીવ્ર છે કે ઘણી વાર અસહ્ય પણ લાગે છે. વળી બીજા સુખો વારંવાર ભોગવતાં તે પર કટાણો આવે છે, પરંતુ સૌંદર્યજનિત સુખ તો વારંવાર યત્ન નવું જ લાગી આનંદ આપ્યા કરે છે.

આથી જે મનુષ્યજાતિ માટે આ જાતનું સુખ વધારનારા છે તેમને મનુષ્ય જાતિના ઉપકાર કરનારામાં સર્વથી ઉચ્ચ સ્થાન મળવું જોઈએ. એ સત્ય છે કે જે લિખારી ખજરી વગાડી, ભજન ગાઈ, મુઠી ભીખ લઈ ચાલ્યો જાય છે તેને કાંઈ પણ માણસ મનુષ્યજાતિના ઉપર ઉપકાર કરનારો માનશે નહિ, પરંતુ જે વાલ્મીકિએ રામાયણ લખી કરોડો મનુષ્યોના અક્ષય સુખને માટે-ચિત્તના ઉત્કર્ષને માટે-દીર્ઘકાળ માટે ઉપાય કરેલો છે, તેને યજ્ઞના મંદિરમાં યૂરોપના ન્યૂટન, હાર્વી, વૉટ અને જેનરથી નીચું આસન આપવું યોગ્ય ગણાય તેમ નથી. લેકી, મેકાલે, વગેરે અનેક અસારગ્રાહી લેખકોના અનુયાયી થઈને ઘણાં માણસો કવિના કરતાં તો જોડા શીવનાર મોટી ઘણું ઉપકારક છે એમ માનીને તેને ઉચ્ચે આસને બેસાડે છે, અને એવા મૂર્ખોના દલમાં હાલના કેટલાક અહીંના અર્ધશિક્ષિત યુવાનો પણ ભળે છે, પરંતુ તેઓએ સમજવું જોઈએ કે વિદ્યાયત્રી રાજપુરુષમણિ ગ્લેડ-સ્ટન, સ્કોટલાન્ડમાં જીમ, સ્મિથ, હટર અને કાર્લોષલ હોવા છતાં પણ વૉલ્ટર સ્કોટને સર્વના કરતાં ઉચ્ચે સ્થાને બેસાડેલ છે.

મનુષ્યના અભાવોની પૂરણીને વાસ્તે જેમ તોખી તોખી શિક્ષણવિદ્યાઓ છે, તેમ સૌંદર્યની આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાને માટે પણ અનેક વિદ્યાઓ છે. સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરવાના વિવિધ ઉપાયો છે એ ઉપાયોના ભેદ પ્રમાણે એ વિદ્યાઓએ બિન્ન બિન્ન રૂપો ધારણ કરેલા છે.

આપણે જે જે સુદર વસ્તુઓ જોઈએ છીએ તેમાં કેટલીક તો કેવળ રમમાત્ર છે અન્ય કાંઈજ નથી, જેમકે આકાશ કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ ઉપરાંત આકાર પણ હોય છે, જેમકે પુષ્પ. કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ ને આકાર ઉપરાંત ગતિ પણ હોય છે, જેમકે હરિણ કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ, આકાર, ગતિ ને તે ઉપરાંત

x સૌંદર્યનું લક્ષણ બધામાં મહાકવિ માધ પણ કહે છે કે:- ‘જાણે જાણે યન્નલતામુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ’ કણે કણે જે નવું નવું લાગે છે તેજ રમણીયતા (સૌંદર્ય) નું સ્વરૂપ છે.

શબ્દ પણ છે, જેમકે કાયલ. મનુષ્યોમાં તો વર્ણ, આકાર, ગતિ શબ્દ અને તે ઉપરાંત અર્થયુક્ત વાણી પણ છે આથી સૌદર્ય ઉત્પન્ન કરવાની જે સામગ્રીઓ છે તેમાં વર્ણ, આકાર, ગતિ, શબ્દ અને અર્થવાળી વાણી શ્રેષ્ઠ છે

જે સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર કેવળ વર્ણ (રંગ) માત્ર છે તે 'ચિત્રવિદ્યા' કહેવાય છે

જે સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર આકાર છે, તેના બે બેદ છે, સ્થાપત્ય, અને ભારકર્ય જડ વસ્તુઓના આકારનું સૌદર્ય જે વિદ્યાનો ઉદ્દેશ છે તે 'સ્થાપત્ય' કહેવાય છે, અને ચેતન કે ઉદ્ભિજ્જ (વનસ્પતિ) નું સૌદર્ય જે વિદ્યાનો ઉદ્દેશ છે તે 'ભારકર્ય' કહેવાય છે

જે સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર ગતિ છે તે વિદ્યા 'નૃત્ય' વિદ્યા છે

જે સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર શબ્દમાત્ર છે તેને 'સંગીત' કહે છે

વાક્યજ જેનો આધાર છે તે સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનું નામ 'કાવ્ય' છે

આ રીતે કાવ્ય, સંગીત નૃત્ય, ભારકર્ય, સ્થાપત્ય અને ચિત્ર, એ છ સૌદર્યને ઉપજવનારી વિદ્યાઓ છે એ છએ સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાઓનું જે સમૂહ-વાચક નામ પ્રચલિત છે તેને "સૂક્ષ્મ શિલ્પ" એવું નામ આપવામાં આવેલું છે

સૌદર્ય ઉપજવનારી આ છ વિદ્યાઓ મનુષ્યજીવનને શોભાવી સુખપૂર્ણ બનાવે છે ભાગ્યહીન વર્તમાન ભારતવાસીઓના નસીમમાં આ સુખનો ઉપભોગ હજી લખેલો જણાતો નથી આ 'સૂક્ષ્મ શિલ્પ' સાથે તેમને મહાન વિરોધ લાગે છે આ વિદ્યાઓ પ્રતિ આ દેશના લોકોનો બહુજ અનાદર કે તિરસ્કાર જણાય છે આથી આપણા દેશના લોકો વાસ્તવિકરીતે સુખી થવું જાણતા નથી

અમે સ્વીકારીએ છીએ કે આમાં બધો દોષ દેશના લોકોનો પોતાનો જ છે એમ નથી, એમાં કેટલોક દોષ અમારા સમાજની રીતિઓનો તથા સમાજની નીતિઓનો પણ છે અમે બાપદાદાની હેલી છોડીને બહાર નીકળતાં જ નથી અમે અમારી હેલીમાં જ અનેક સત્તાઓની ટુકડી લઈને કીડીઓની પેઠે ઉભરાયા કરીએ છીએ આથી મુસાફરીના અભાવને લીધે સફાઈ અને સૌદર્યનાં સાધનો અમે જોયાં પણ નથી કે જાણ્યાં પણ નથી કેટલોક દોષ અમારી ગરીબ હાલતનો પણ છે. સૌદર્યનાં સાધનો ધનવિના મળી શકતાં નથી, અને ધણીની પાસે ધરસ સાર ચલાવવા પૂરતાં પણ નાણાં નથી. તેમાં વળી સમાજજીવનને લીધે સ્ત્રીઓને પદ્મા, માખાપના દહાડા ને વરસીઓ, તેમનાં શ્રાદ્ધો ને સવત્સરીઓ, સ્ત્રીની અધરણી ને છોકરાનું જનોઈ વગેરે કરવા પડે છે. એવા વ્યાવહારિક ખર્ચો કર્યા વિના અમને ચાલતું નથી પછી બધે ભાડે લીધેલું મહાન શ્વાનશાળા જેવું હોય અને ગદડીમાં દિનરાત પડકું રહેવું પડતું હોય ! પણ બ્યવહારમાં એક રતિમાત્ર પણ કરકસર કરે તો માડું લાગે ! એવી સામાજિક રીતિ છે મરજી હોય તોપણ સમાજના

નિયમોનું હિંદુઓથી ઉલ્લંઘન બની શકતું નથી કાંઈક દોષ હિંદુ આચારનો પણ છે, જેથી કિમતી આરસપહાણનો ચોકો પણ ગાયના છાણે લીધ્યા વિના પરિત્ર ગણાતો નથી. એ આચારની કૃપાવડે સૂક્ષ્મ શિલ્પની દુર્દશા થાય તો તે સંભવિત છે.

આ બધી વાતો સ્વીકારતા છતાં પણ અમે દોષથી મુક્ત થઈ શકીએ તેમ નથી જે યૂરોપીઅન કલાર્કનું કામ કરી મઢીને સો રૂપીઆના પગારમાં ગુજરો કરતો હશે તેના ધરની શોભા અને સ્વચ્છતા બુઝો, અને બીજો એક વાણીઓ ગૃહસ્થ દર વર્ષે દુકાનમાં ૨૦,૦૦૦ નફો મેળવે છે તેના મકાનની શોભા ને સ્વચ્છતા નિહાળો એટલે આપણા લોકોની સૌદર્ય પ્રતિ કેટલી પ્રીતિ છે ને સમજાશે. આપણામાંથી પણ અત્યારે કોઈ કોઈ ધનાઢ્યો અંગ્રેજોની નકલ કરીને અંગ્રેજોની પેટે મકાનો શણગારતા શીખ્યા છે—કેમકે હિંદુવાસીઓ નકલ કરવામાં તો સરસ છે—પરંતુ તેમના ચિત્રો, સ્થાપત્યો ને ભારકર્યો જોતાજ સમજાશે કે આ તે સૌદર્ય-પ્રીતિના અતરના રનેહે કામ કરેલું છે કે દેખાદેખીએ બપોરો મારેલો છે. આપણા લોકોને સૌદર્યનો અનુરાગ નથી ને તેને લીધે સારા માણની પિછાન પણ નથી અહીં તો સમજ એટલીજ કે મોઢી વસ્તુઓ પ્રદર્શન માટે ભેગી કરવી, અને તે જેમ બને તેમ પુષ્કળ ભેગી કરી એટલે બસ ભારકર્ય ને ચિત્રની વાતને જવા દો કાબ્યના સંબંધે પણ આપણા લોકોમાં ઉત્તમ કે અધમ પારખવાની શક્તિ જણાતી નથી. આ વિષયમાં તો શિક્ષિત અને અશિક્ષિત બંને સરખાજ જણાય છે, અથવા તો બહુજ થોડો ફેર છે. નૃત્ય અને ગીતની વિદ્યા તો હિંદુમાંથી જાણે ચાલીજ ગઈ છે સૌદર્યનો વિચાર કરવાની શક્તિ તથા સૌદર્યરસનો સ્વદ લેવાનું સુખ જાણે વિષ તાએ આ દેશના હાલના લોકોના લલાટમાં લખ્યુંજ ન હોય એમ લાગે છે.

પ્રાચીન ભારતવર્ષની રાજનીતિ

મહાભારતના સભાપર્વમાં દેવર્ષિ નારદે યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન પૂછવાને બહાને કેટલીક રાજનીતિનો ઉપદેશ કરેલો છે તે ઉપરથી પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં રાજનીતિ કેટલી ઉન્નતિ પામી હતી તે સમજાય છે વળી મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓ ઉત્તમ રાજનીતિજ્ઞ હતા, એ સમજવામાં પણ સંદેહ નથી. પ્રાચીન રોમનો અને હાલના યૂરોપિયનો સિવાય બીજી કોઈ જાતિએ એટલી ઉન્નતિ એ વિષયોમાં મેળવી નથી. ભારતવર્ષના રાજ્યો બીજી બંધી જતો કરતા વધારે સમય પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરી શક્યા હતા તેનું કારણ પણ તેઓની આ રાજનીતિજ્ઞતાજ હતું હિંદુઓને ઇતિહાસ જોઈએ તેવો મળતો નથી, એટલે એક એક રાજકર્તાનાં ગુણુમાન કરી સો સો પાના લખવાનો બીજો કોઈ ઇનાજ નથી, પરંતુ તેમનાં કરેલાં કાર્યો આપણે જો જોઈએ છીએ તે પરથી અનેક વાતો કરી શકાય તેમ છે મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત સાથે પૃથ્વીના કયા રાજપુરુષનો તુલના કરી શકાય તે વિષે વિચારીએ. અલેક્ઝાન્ડર-સીકન્ડે જોઈશો ભરતખંડના એક ભાગનો પુનરુદ્ધાર કરી તક્ષશિલાથી તામ્રલિપ્ત સુધીનું સામ્રાજ્ય મેળવી તેણે મહાન કીર્તિ સ્થાપેલી છે. વિશ્વવિખ્યાત સેલ્યુકને પણ તેની તાબેદારી સ્વીકારી તેને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી (વિવાહ તો હિંદુ હોઈને તેણે ફીક કર્યો લાગે છે!) જગતના ઇતિહાસમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપન કળાગતરિકે ત્રણ જણા મશહૂર છે શાર્લમાન, બીજો ફ્રેડરિક અને પહેલો પીટર આ ત્રણ ગમ્મ-ઓની પકિતમાં અલેક્ઝાન્ડર, નેપોલિયન કે કોમ્બેલ જેસી શકે નહિ, કેમકે તેમની કીર્તિ તો તેમના મરણુલ્લગીજ ટકી છે અથવા તો ત્યાંલગી પણ નહિ મહમ્મુદ ગીજનીનું પણ તેમજ સમજવું વળી આરબનું સામ્રાજ્ય તથા મોગલ સામ્રાજ્ય કોઈ એકજ માણુસનાં સ્થાપેલાં હતાં નહિ, પરંતુ મગધનું સામ્રાજ્ય તો એક ચંદ્રગુપ્તેજ સ્થાપેલું ને નેના વારસોમાં સ્થાયી ટકેલું હતું, જેથી આપણે ચંદ્રગુપ્તને શાર્લમાન, ફ્રેડરિક અને પીટરની પકિતમાં ઉચે સ્થાને બેસાડી શકીએ છીએ.

અમે ઉપર નારદના ઉપદેશવાક્યોસખંધી જે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તેમાં એવા અનેક તત્ત્વો છે કે રાજનીતિકુશળ અંગ્રેજો પણ જો તેને ગ્રહણ કરીને વર્તન કરે તો તેમને અવશ્ય લાભ થાય આ બધાં રાજનીતિવચનોને અનુસારે હિંદુઓ સર્વત્ર સર્વ પ્રકારે ચાલતાજ, એવું કદાપિ કહેવાય નહિ, પરંતુ આવાં નતિતત્ત્વો તેઓને સ્ફુર્તા હતા એ પણ થોડું વખાણુવાયોગ્ય નથી જે ઠેકાણે તેની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તે ઠેકાણે તેનો કોઈક ભાગ આચરણમાં પણ હોય એમાં સંશય કરવો યોગ્ય નથી. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં રાજનીતિની કેટલે સુધી ઉન્નતિ થઈ હતી, તેની અહીં થોડી તપાસ કરવામાં હાનિ નથી આ વિષે અમે નારદના વચનોમાંથી થોડું "ઉતારણું-

આ હકીકત કોઇ કોઇ વાચકોએ કદાચ વાચી હશે તોપણ એના ફરી વાચનમાં આનંદ આવશે

નારદે પૂછ્યું “ મહારાજ ! તમારા રાજ્યમાં ખેતી, વેપાર, કિશ્કાઓની મરામત પૂલો બાંધવા, આવકબચાવ તપાસવા, પ્રજાને ન્યાય આપવો, અને રાજ્યમાં ફરી પ્રજાની સ્થિતિ તપાસવી, એ આઠ પ્રકારનાં રાજ્યકાર્યો તો સારી રીતે ચાલે છે ને ? +તમારા પ્રધાનોની યુક્ત મસલતો શત્રુના કપટી હતો જાણી જતા તો નથી ને ? મિત્ર, શત્રુ અને તટસ્થ રાજાઓની બધી હીલચાલો તમે જાણતા તો રહો છો ને ? સંધિ કે વિગ્રહની પ્રવૃત્તિ કરવામાં તમે સમય જોઇને વર્તો છો કે ? ઉદાસીન અથવા તટસ્થ રાજાઓ તરફ મધ્યસ્થ ભાવ ગ્રહણ કરો છો કે ? તમને અનુસરે એવા, વૃદ્ધ, ઉંચા કુળ ને જાતના, પવિત્ર સ્વભાવના, શક્તિવાળા અને નિમકહલાલ માણસોને મંત્રિ-પદે રાખો છો કે ? ”

સર જ્યોર્જ કેમ્પબેલ સાહેબે પોતાને અનુસરતા માણસને મંત્રી તરીકે પસંદ કર્યો હતો, જેથી દેશના લોકો તેનાપર નારાજ થયા હતા, પરંતુ તે કહેતો કે નારદવાક્ય મારી તરફેણમાં છે હાલના ભારતવર્ષના નેતાઓને એવા દીર્ઘદર્શી ૭૬ મંત્રીઓ દેશને નસીબે મળી શકતા નથી, પરંતુ યૂરોપમાં નારદવાક્યનું પાલન થતું જણાય છે. પ્રિન્સ ગિસ્માર્ક, ઝ્વેડરટન, ડીઝરાદલી વગેરે તેનાં ઉદાહરણો

વળી નારદે પૂછ્યું.—

“ એકલા અથવા બહુ માણસો સાથે મળીને તો મસલતો કરતા નથી ને ? રાજ્યની મસલતો (મત્રો) રાજ્યમાં ફેલાઇ જતી તો નથી ને ? x ”

આપણા રાજકર્તાઓ આ રાજનીતિ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે ફરમાત્ર એટલો છે તેમની મસલતો (મત્રો) નો દેશમાં ઝાઝો ફેલાવો થાય તે તેઓ ઠીક માને છે ને તેથી તેને ન્યુસોમાં પ્રસિદ્ધ કરે છે.

વળી નારદે પૂછ્યું કે —

“ તમે — થોડી મહેનતે મહાલાલ તરત મેળવો છો કે ? ”

અમારો એ આમહ છે કે પ્રાચીન ઋષિઓનું આ વાક્ય હાલના પ્રત્યેક રાજકર્તાએ સુવર્ણના અક્ષરે લખાવી પોતાના કાર્યાલયોમાં નજરે પડે તેમ ચોટાડવું જોઇએ.

+ કશિન્ન કૃતકૈર્દૃતૈર્યે ચાપ્યપરિણંકિતાઃ ।

ત્વષ્ટો વા તથ ચામાત્થૈર્મિદ્યંતે મંત્રિતં તથા ॥

મિત્રોવાસીનશત્રુણાં કશિદ્ વેત્સિ ચિકીર્ષિતમ્ ।

કશિદ્ સંધિં યથાકાલં વિગ્રહં ચોપસેવસે ॥ (સમાપર્વ અ.૫૨૪૧૨૫)

x કશિન્મંત્રયસે નૈકઃ કશિન્ન વહુમિઃ સહ ।

કશિસે મંત્રિતો મંત્રો ન રાષ્ટ્રં પરિધાવતિ ॥ ૫ । ૩૦ ॥

— કશિદર્થાન્ ચિનિમિત્ય લઘુમૂલાન્ મહોદયાન્ ।

વળી નારદ પૂછે છે કે—

“ જેકુતો પોતાની મુશ્કેલીઓ કે દદ દુરિયાદો તમને રૂમરૂ મળીને સીધી રીતે કહી શકે છે કે ? ” *

સ્વામી તરફ રનેહ ન હોય તો આ રીતે બનવું અસંભવિત છે એમા સદેહ નથી હાલના ધણીખરા રાજ્યકર્તાઓ અને અમલદારો હજુસુધી આ નીતિનું તત્ત્વ અનુભવવા શક્તિમાન થયેલા નથી

તે પછી નારદ પૂછે છે કે:—

“ આરભવાના કાર્યોની તપામ માટે પહેલેથી ધર્મ અને જ્ઞાનને જાણનારા વિચક્ષણ પડિતોનો મત લઇને તે પછીજ કાર્યો આરભાય છે કે ? ”

અગ્રેજો આ નીતિતત્ત્વને સારી રીતે અનુસરે છે. બધાં કાર્યો આરભતા પહેલાં કમીજન નીમાય છે તેઓ એમ જામાટે કરે છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરનું નારદ-વાક્ય આપે છે

વળી નારદ પૂછે છે કે:—

“ હજારો મૂર્ખ આપીને તેના બદલામાં તમે એક વિદ્વાનને ખરીદો છો ? ” x

અમે આ વાતને અનુમોદન આપી શકતા નથી પૃથ્વીના કાર્યોનો નિર્વાહ મૂર્ખો-દારાજ થાય છે એક વિદ્વાન જા ખપમા આવે? મીલ પાર્લામેન્ટમા ફોટેકમદ થઇ શક્યો નહોતો, અને વેસ્ટમિનિસ્ટરમાંથી તેને દૂર જવું પડ્યું હતું. બોનાપાર્ટે લા-પ્લાસને વિદ્વાન જાણી ઉઘે હોદ્દો બેસાડ્યો હતો, પરંતુ લાપ્લાસ કાર્ય કરવામા અશક્ત નીવડી દૂર કરાયો હતો લોકોમા વિનોદવાર્તા ચાલે છે કે એક વિદ્વાન પોતાની વધ્યા સ્ત્રી આપી તેને બદલે દુકાળી માથ લાગ્યો હતો! વળી રાજપુરુષો, અગ્રિય બોલનારા તથા પોતાના મતને વળગી રહેનારા વિદ્વાનને રજા આપીને આજ્ઞા પાળ નારા મૂર્ખોનેજ ગ્રહણ કરવાના નારદે કહ્યું છે કે કોઇ વાર વિપત્તિ આવી પડે તો વિદ્વાન માણુમ અનાયાસે તેનો ઉપાય કરવા સમર્થ થાય છે. એ વાત બહુ સત્ય હો, પરંતુ વિદ્વાનનો ઉપયોગ તો વિપત્તિ વખતેજ હોય છે સુખના દિવસોમાં મૂર્ખો અપના છે ને દુખના દિવસોમા પડિત અપનો સમજવો

આગળ જતા નારદ પૂછે છે કે:—

“ તમે તમારા બધા કિલ્લાઓ ધન, ધાન્ય, પાણી ને શસ્ત્રોથી પરિપૂર્ણ રાખો છો કે? તેમાં કારીગરો તથા યોદ્ધાઓ હમેશાં સાવધાનતાથી રહે છે કે ? + ”

* કશ્ચિન્ન સર્વે કર્મોતા: પરોક્ષાસ્તે વિશંકિતા: ।

સર્વે વા પુનરુત્સૃષ્ટા: સંસૃદ્ધં ચાત્ર કારણમ્ ॥૫૧॥ ૩૨॥

x કશ્ચિત્ સહસ્રૈર્મૂર્ખાણામેકં ક્રીણાસિ પંડિતમ્ ॥

પંડિતો શર્યકુચ્છેષુ કુર્યાન્નિઃશ્રેયસં પરમ્ ॥૫૨॥ ૩૫॥

+ કશ્ચિદ્દુર્ગાણિ સર્વાણિ ઘનધાન્યાયુષોવકૈ: ॥

બુદ્ધિની હાર પહેલાં અંગ્રેજોએ જો આ વાતનું સ્મરણ રાખ્યું હોત તો તેઓ આવી વિપત્તિમાં આવત નહિ. સર હેત્રા લોરેન્સ આ વાત સમજતો હતો તેથીજ તે લખનૌની રેસીડન્સીનું રક્ષણ કરી શક્યો હતા.

વળી આગળ પૂછે છે કે —

“પ્રથમ શિક્ષા કરીને પ્રજાને તમે ઉશ્કેરતા તો નથી ને ?”

યુરોપીઅનો દોડા વખતથીજ આ વાત સમજ્યા છે, ને તેથી ફક્ત એક પૈસાની ચોરી માટે પ્રાણદા લગીની જે ભયદર સળગ્યો થતી તે ઈંગ્લાંડમાંથી હમણાજ બંધ કરાઈ છે.

વળી આગળ પૂછે છે કે —

“સેનાને બરાબર વખતે પમાર ચૂકવનામાં વિલંબ તો કરતા નથી ને ?”

વિલંબ કરવાથી લાભ થયો તો બાહ્યપર રહ્યો, પરંતુ સેનાદ્વારાજ પગલે પગલે અનિષ્ટ થવાનો સંભવ છે, ને તેથી કેટલીકવાર હુલ્લડ થવાનો પણ સંભવ છે. આ નીતિથી વિપરીત આચરણે આલવાથીજ કાર્યજનું રાજ્ય નષ્ટ થયું, નહિ તો રોમ કદિ પણ કાર્યજનો નાશ કરી શકત નહિ.

વળી પૂછે છે કે —

“તમારા રાજ્યમાં ઉચ્ચ કુળના મોટા મોટા માણસો તમારા તરફ પ્રીતિવાળા છે કે ? તેઓ તમારે માટે યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ કરવાને પણ સમત છે કે ?”

આ નીતિવાક્યનું ઉલ્લંઘન કરવાથી સ્ટુઅર્ટ વંશ નાશ પામ્યો છે. ભારતના રાજપુરુષોને આ તરવ નવાઈ જેવું લાગશે, પરંતુ હોર્ડ કેનર્વૉલિસે આ તરવ સમજીનેજ જમાખધી સ્થાપી કરી છે, હોર્ડ કેનિંગે હિંદના રાજાઓને દત્તક પુત્ર લેવાની સમતિ આપી છે, અને હોર્ડ લીટન બીજી કાંઈ કરી શક્યો નહિ તો આદ વહેંચીને પણ પ્રસન્નતા મેળવવાની પદ્ધતિ યોજી ગયો છે.

પછી નારદ પેન્ડિત આપવાની સલાહ આપતાં પૂછે છે કે:—

“મહારાજ ! જેઓ તમારા બલા માટે કાળનો ફાળો આપે છે અથવા દુર્દશા-અરત થયા છે, તેમનું તથા તેમનાં સ્ત્રીપુત્રોનું તમે બરણપોષણ કરો છો કે ?”

કચિત્પ્રાણૌસ્તવાર્થેષુ સંત્યજન્તિ સદા યુધિ ॥૫૧૫૦॥

— કચિન્નોગ્રેણ વંદેન મૃદામુદ્વિજસે પ્રજાઃ ॥—૫૧૪૯॥

+ કચિદ્ બલસ્ય મક્તં ચ વેતનં ચ ચથોચિતમ્ ।

સંપ્રાપ્તકાલે વાતવ્યમ્ દદાસિ ન ચિકર્ષસિ ॥૫૧૪૮॥

x કચિત્સર્વેનુરક્તાસ્ત્વાં કુલપુત્રાઃ પ્રધાનતઃ ।

યંત્રૈશ્ચ પરિપૂર્ણાનિ તથા શિલ્પિધનુર્ધરૈઃ ॥૫૧૪૬॥

* કચિદ્ દારાન્ મનુષ્યાણાં તવાર્થે મૃત્યુમીયુષામ્ ।

વ્યસનં ચાભ્યુપેતાનામ્ ચિમર્તિ મરતર્ષમ્ ॥૫૧૪૪॥

ક્ષિપ્રકારિતા (ત્વરાથી હલ્લો કરવા) વિષે પૂછે છે કે —

“તમે તમારા શત્રુને વ્યસનમાં આસક્ત બોધ, તથા તમારો પોતાનો બહાર, સેના ને વિચાર (મસલત) નું બળ તપાસીને ત્વરાથી શત્રુ ઉપર હલ્લો કરો છો કે ?”

ધણા પ્રધાનોવાળા રાજ્યકર્તાઓ આ તત્ત્વ સારી રીતે સમજવાનું છે “ત્વરા” કોને કહેવી ? એ વાત પહેલો નેપોલિયન સમજ્યો હતો. તેણે મેળવેલા વિજયો તેની આ બુદ્ધિનું જ ફળ હતું. ત્રીજો નેપોલિયન ત્વરાથી પ્રુશીઆ ઉપર ચડી ગયો. ખરો, પરંતુ પહેલા નેપોલિયનની પેઠે પોતાનો બહાર, સેના ને મસલતો, એ તથા પ્રકારના બળનો તેણે ખરાબર ઉપયોગ કર્યો નહોતો, તેથી નારદવાક્યનો ભગ્યતા તે નાશ પામ્યો.

સમદષ્ટિ રાખવાવિષે નારદ પૂછે છે કે —

“જેમ માતાપિતા પોતાના બધા સતાનો ઉપર સમાન રહે રાખે છે તેમ તમે પણ સમદષ્ટિ રાખીને સમુદ્રરૂપી મેખલાવાળી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરો છો કે ?”

ભારતવર્ષના રાજ્યકર્તાઓએ આ નારદ વાક્યનો બહુજ આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ નીચે લખેલી વાત પ્રિન્સ ગિરમાર્કને ઉપયોગી થઈ શકત.

નારદ પૂછે છે કે —

“પોતાના સૈન્યનું સામર્થ્ય અને ચચળતા જોઈને તથા તેને પહેલેથીજ પગાર વગેરે ચૂકાવીને તમે યોગ્ય વખતે શત્રુ સાથે વિગ્રહ આરંભો છો કે ?”

નીચેની વાતને અમે સમતિ આપતા નથી, પરંતુ ચૌદમા લુકએ તે સાંભળી હોત તો તે અવશ્ય સમતિ આપત

“શત્રુના પક્ષમાં પુટ (ભેદ) પાડવા માટે તેના મોટા મોટા સેનાપતિઓને તમે યોગ્ય ધન આપો છો કે ?”

નીચેની વાત જે ગ્રેગરીના ધ્યાનમાં હોત તે તેને અવશ્ય લાભ થાત

“*જિતેન્દ્રિય બની તમે પહેલા તમારા મનને જીતી પછીજ તમારા ઇન્દ્રિયાસક્ત શત્રુઓને પરાજિત કરવા પ્રયત્ન કરો છો કે ?”

વળી પૂછે છે કે —

“શત્રુના રાજ્યપર ચડાઈ કરતાં પહેલા તમે તમારા પોતાના દેશનો દહતાથી બંદોબસ્ત કરો છો કે ?”

— કચિદ્ વ્યસનિનં શત્રુ નિશ્ચમ્ય મરતર્ષમ ।

અમિયાસિ જવેનૈવ સમીક્ષ્ય ત્રિવિધં બલમ્ ॥૫૫૫॥

+ કચિત્સ્વમેષ સર્વસ્થાઃ પૃથિવ્યાઃ પૃથિવીપતે ।

સમઘ્નાનમિશંક્યમ્ ચથા માતા ચથા પિતા ॥૫૫૬॥

* કચિદાત્માનમેવાગ્રે વિજિત્ય વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

પરાન્ જિગીષસે પાર્થ પ્રમત્તાનજિતેન્દ્રિયાન્ ॥૫૫૭॥

x

x

x

x

x

પૃથ્વીમાં જે જે સરદારો થયા તેમાં હાનીબલ સર્વોત્તમ સરદાર હતો; પણ આ વાત માદ ન રાખવાથી તે સર્વસ્વ ખોઈ ખેડો હતો

વળી પરાજિત શત્રુ સાથેના વ્યવહારશબ્દમાં નારદે પૂછ્યું છે કે:—

“પરાજય પમાડેલા રાજાને ફરીને તમે તેના સ્થાન ઉપર સ્થાપન કરો છો કે ?”

રાજાનો એમ કરતા અને ભારતવર્ષમાં અગ્રેજોએ તેમ કર્યું છે, ને તેથીજ એ બંને સામ્રાજ્યોનો આટલો બધો વિસ્તાર થયો છે

નીચેના વાક્યો રાજાની દેહરક્ષા માટે પૂછેલાં છે નારદ પૂછે છે કે —

“+ તમે પોતે જાતે તમારી આંતરિક સ્થિતિનું, અગરક્ષકોથી તમારા અમનું અને સેનાથી અગરક્ષકોનું રક્ષણ કરો છો કે ?”

ત્યારપછી “બજેટ” અને “એસ્ટીમેટ” વિષે નારદ પૂછે છે કે:—

“*આવક ને ખર્ચ નોંધનારા તમા સાચવનારા માણસો પાસેથી તમે રાજ રાજ હિસાબ તપાસો છો કે ?”

આપણે જાણુતા હતા કે આ પદ્ધતિ ભારતવર્ષમાં વિસ્તર સાહેબોજ ઉપજાવી છે, પણ તેમ નથી

વળી પૂછે છે કે:—

“તમારા રાજ્યમાં રહેલા ખેડુનો સતોષપૂર્વક જાણી જાણે છે કે ?”

નારદ જેમ આ પ્રશ્ન યુધિષ્ઠિરને પૂછે છે તેમ અમે આ પ્રશ્ન ભારતવર્ષના રાજ્યપ્રતિનિધિઓને પૂછીએ છીએ

બધા જાણે છે કે “પરીગેશન ડીપાર્ટમેન્ટ” ભારતવર્ષમાં એક નવું જાતું ખોલાયેલું છે, પણ તેમ નથી.

એ સમ્બંધમાં પણ નારદ પૂછે છે —

“x રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જળ બરેલા તળાવો અને સરોવરો તમે ખોદાવેલાં છે કે ? ખેતીનું કામ વરસાદ ન હોય તોપણ ચાલી શકે છે કે ?”

આ વાત હાલના રાજ્યકર્તાઓ લક્ષ્યમાં રાખતા હોય તો દુકાળમાં દેશની દુર્દશા થાય છે તે ન થાય.

— કચિદ્ મયાતુપગતં ક્ષીણં વા રિપુમાણતમ્ ।

યુદ્ધે વા વિજિતં પાર્યં પુત્રવત્પરિરક્ષસિ ॥૫૧૫૫॥

+ કચિદાભ્યંતરેભ્યઃ્ચ વાહ્યેભ્યઃ્ચ વિશાંપતે ।

રક્ષસ્યાત્માનમેવાગ્રે તાંચ સ્વેભ્યો મિથઃ્ચ તાન્ ॥૫૧૬૮॥

* કચિન્નાયવ્યયે ચુખ્તાઃ સર્વે ગણકલેક્ષકાઃ ।

અનુતિષ્ઠંતિ પૂર્વાદે નિત્યમાયં વ્યયં તવ ॥૫૧૭૨॥

x કચિદ્રાષ્ટ્રે તદાગામિ પૂર્ણાનિ ચ કુર્હંતિ ચ ।

માગશો વિનિવિદ્યાનિ ન કુચિર્દેવમાતૃકા ॥૫૧૭૭॥

નીચેના વાક્યો પ્રતિ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ ધ્યાન આપશે તો અમારા વિવેચનથી હાલ થશે. નારદ પૂછે છે કે —

“તમારા ખેડુતોના ધરમા ખી અને અનાજનો અભાવ તો નથી ને ? આવશ્યકતા હોય તો ખેતીવાડીની વૃદ્ધિને માટે અનુમત્તરૂપે તેમને નિર્વાહ જેટલું જ ધીરો છે કે ? ”

અત્યારે આ નિયમનો અભાવ હોવાથી આ દેશના ખેડુતો વેપારીઓ પાસે વેચાયેલા છે વળી વેપારીઓ પણ વખતોવખત તેમને ધીરતા નથી આથી ધણા ખેડુતો અન્નના અભાવે ટળવળે છે. ખેતીની નખળાઈને યોગે તેઓ શાખરહિત થયા છે. વળી એ પગો (મનુષ્યો) અશક્ત થતાં ચાર પગો (પશુઓ) પણ કામ કરી શકતાં નથી ધણાકે (જેઓ અર્થશાસ્ત્ર જાણતા નથી તેઓ) કહેશે કે રાજાઓ જો વેપાર કરે તો કેમ ? પણ રાજાઓ ધીરધારનો વેપાર કરે તેમાં પ્રજાનું અનિષ્ટ છે અર્થશાસ્ત્રની રીતે પણ તેમાં મુશ્કેલી છે, તે આપણે મમજીએ છીએ. મહાભારત-કાર આ વાત જાણતા હતા એટલા માટે તેમણે આ વાક્યમાં મહાન ત્રણ નિયમો મૂકેલા છે પહેલું “ આવશ્યકતા હોય તો ” ધીરવાનું કશું છે. એનો અર્થ એ છે કે જે અટકી ખેડેલો હોય તેનેજ આપવું જેને વેપારીની પાસેથી દેવારૂપે રકમ મળી શકે તેવું હોય તેને આપવાનું અહીં કહેલું નથી એટલે રાજાએ એવો વેપાર કરવાનો નથી રાજા ન આપે તો જેઓની દુર્દશા થાય તેમ હોય તેવાઓનેજ આપવાનું છે. બીજું “ અનુમત્તરૂપે ” આપવું એની મતલબ એ છે કે વેપારીઓની પેટે બાજવટાવનો ફાયદો મેળવવાની ઇચ્છાથી ધીરધાર કરવાનું નથી આવા લેણાને કાંઈક ભાગ વસુલ ન થાય તો છૂટ મૂકવાનો પણ તેમાં આશય છે “ ખેતીવાડીની વૃદ્ધિને માટે ” ધીરવું એમ જાણાડે ? જો આવો નિયમ ન હોય તો ગમે તે માણસો બીજા પ્રયોજને દેવું કરે એવો સભવ છે લુચ્ચાઓનું બધે સ્થળે અસ્તિત્વ છે, એટલે નાણા લઈને પાછા દેવા છે કેને ? આવા વિચારના માણસો પણ હોવાનો સભવ છે ત્રીજું નિર્વાહ જેટલું જ નાણું આપવું વધારે નહિ મતલબ કે પ્રજાના જીવનનિર્વાહ માટે જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલું જ રાજાએ ત્રણરૂપે આપવું. તેથી વધારે ધીરવું તે તો વેપારીનું કામ છે આ ત્રણ નિયમોવડે અર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓની બધી શક્યોત્તમ સમાધાન થશે. પ્રાચીન હિંદુઓ અર્થશાસ્ત્રમાં વિચક્ષણ હતા એમ આ ઉપરથી સમજાય છે.

નીચેનું નીતિતત્ત્વ અંગ્રેજો હજી શીખ્યા નથી એ ન શીખવાથી તેમને હાનિ છે. નારદ પૂછે છે કે:—

“ x હે મહારાજ ! બરાબર વખતે જગૃત થઈને, યોગ્ય વસ્ત્રાલેખકરો સજીને, મંત્રીઓથી વીંટાઈને દર્શનની ઇચ્છા રાખનાર પ્રજાવર્ગને દર્શન તો આપો છો ને ? ”

x કશિદર્શયસે નિલયં મનુષ્યાન્સમલંકૃતઃ ॥

ઉત્થાય કાલે કાલઘૈઃ સહ પાંડવ મંત્રિભિઃ ॥૫૮૬॥

જે રાજને પ્રજાવર્ગ ક્યારેય દેખી શકે નથી તેના તરફ પ્રજાનો પ્રેમભાવ શી રીતે જાગૃત થાય ? વિશેષે કરી આ દેશના લોકોનો તો એ સ્વભાવજ છે. રાજાનું દર્શન પ્રજાને દુર્લભ થતા તેમના બધા પ્રકારના દુખો અને તેમની દશા રાજા ખરાખરા જાણી પણ શકતા નથી હિંદુ રાજાઓની પેઠે મુમલમાન બાદશાહો પણ આ વાત સમજતા હતા. અલારે આખા વરસમાં જ્યાં એકજ દરબાર કે 'લેવી' ભરાય છે ત્યાં હિંદુ અને મુમલમાન રાજાઓ હમેશા દરબાર ભરતા

વળી નારદ પૂછે છે કે —

“ દુર્બળ શત્રુને તમારા બળે અતિશય પીડતા તો નથી ને + ? ”

તેમ કરવાથી દુર્બળ શત્રુ પણ મરણીઆ થઈ હોઈ છે આજ દોષને લીધે સ્પેનનો બીજો ફિલિપ ઈંગ્લાંડથી “નીચેના પ્રદેશ”માં ભાગી ગયો હતો ઈંગ્લાંડ અમેરિકાથી અહિંજૂત થયું તે પણ આજ કારણને યોગે

પછી નારદ પૂછે છે કે —

“ દુષ્ટ, નુકસાન કરનારા, લોભી સ્વભાવના અને શિક્ષાપાત્ર ચોરો મુદામાલ સાથે પકડાયા હોય તેઓ ક્ષમાનો લાભ તો મેળવી શકતા નથી ને ? x ”

જે દેશમાં જ્યુરીનો રિવાજ છે તે દેશના ગ્રામપુરુષોને પણ આ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ નારદ જે ચૌદ રાજ્યદોષો વર્ણવે છે તે પણ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે

“ નાસ્તિકતા, અસત્ય, ક્રોધ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, જ્ઞાનરાન સાથે ન મળવું, આકર્ય, ચિત્તની ચંચળતા, નિરતર દ્રવ્યચિંતા, નિર્થક વાર્તાલાપ, નિશ્ચિત કરેલી બાબતોનો આરંભ ન કરવો, શુભ મસલનો ન સાચવવી, માગ કામેનો આરંભ ન કરવો કે તે બંધ કરવા. ” આ ચૌદ* રાજ્યદોષો છે.

હવે માત્ર એકાદ વાત કહી આ વિષય બંધ કરીશું, નારદ પૂછે છે કે —

+ કશ્ચિન્ન દુર્બલઃ શત્રુર્બલેન પરિપીડિતઃ ॥

મંત્રેણ ચલવાન્કશ્ચિદુમાભ્યાં ચ કથંચન ॥૫૧૯॥

x દુષ્ટો ગૃહીતસ્તત્કારી તજ્ઞૈર્દૃષ્ટઃ સકારણ ।

કશ્ચિન્ન મુચ્યતે સ્તેનો દ્રવ્યલોભાન્નરર્ષમ ॥૫૧૦૫॥

* નાસ્તિક્યમનૃતં ક્રોધં પ્રમાદં દીર્ઘસૂત્રતામ્ ।

અવર્શનં જ્ઞાનવતામાલસં પંચવૃત્તિતામ્ ॥

અકચિન્તનમથાનામનર્થજ્ઞૈશ્ચ ચિંતનમ્ ।

નિશ્ચિતાનામનારંભં મંત્રસ્વાપરિરક્ષણમ્ ॥

મંગલાયપ્રયોગં ચ પ્રત્યુત્થાનં ચ સર્વતઃ ।

કશ્ચિત્ત્વં ચર્જ્યસ્યેતાન્ રાજદોષાંચતુર્વિધ ॥૫૧૨૦૦૧૦૮૧૦૯॥

“+ આધળા, મૂળા, અપગ, બુદ્ધિહીન, ત્યાગી અને અનાથોનું તમે પિતા જેવા બની પાલનપોષણ કરો છો કે ?”

આવા સુદર તત્વોવાળી અને આ સમયે પણ બાદર આપવા યોગ્ય અનેક વાતો એમા કહેલી છે

પૃથ્વી ઉપર માણસો કેટલાં વર્ષોથી વસે છે ?

જેમ પાણીના પરપોટા પાણીમાજ લય પામે છે, તેમ પૃથ્વીમા મનુષ્યો જન્મે છે અને મરે છે અત્યારે પૃથ્વી ઉપર જે મનુષ્યો છે તેમને પિતા છે અથવા હતા, તે પિતાઓને પિતા હતા અને તેઓના પણ પિતા, પ્રપિતા અને પ્રપિતામહ હતા એ રીતે અનંત મનુષ્યોની પૂર્વજ પરપરા થઈ છે, અને ગઈ છે. વળી ભવિષ્યમાં પણ જ્યાંસુધી સમજાય છે ત્યાંલગી થયાજ કરશે એનો આરભ કયાથી ? જગતના આરભ સાથેજ મનુષ્યોનો આરભ છે, કે પૃથ્વી થયા પછી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે ? પૃથ્વીમા મનુષ્ય કયારથી વસે છે ?

ખ્રિસ્તીઓના પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રમાણે તો જગત્ ઉત્પન્ન થયા પછી ચારપાંચ દિવસે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે જે દહાડે પરમેશ્વરે કુભારની પેટે કાદવ લઈને પૃથ્વી ધડી, તેને છદ્દેજ દહાડે તેણે મનુષ્ય વગેરેના પૂતળાં ધડ્યાં ! યુરોપીય વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે કે તે આજથી ૬૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની વાત છે, પરંતુ એ વાત ઉપર બીજા ખ્રિસ્તીઓ પણ વિશ્વાસ કરતા નથી અમારા ધર્મપુસ્તકોની વાતોપર અમે પણ એ રીતે શંકાહીન બન્યા છીએ વિજ્ઞાનના પ્રવાહમા બધે સ્થળે ધર્મપુસ્તકો ઢૂળી ગયા છે, પરંતુ અમારા ધર્મગ્રંથમા કયાંય એવી વાત નથી કે, આજે કાલે, ૬૦૦ વર્ષ પહેલા, કે ૬૦૦૦ હજાર વર્ષ પહેલા આ બહાડ રચાયુ છે ! હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કોટાનકોટી વર્ષો પહેલા પણ જગત્ હતુજ. હાલના યુરોપીય વિજ્ઞાનનો પણ એજ મત છે.

ત્યારે પહેલા કદિ જગતનો પ્રારભ થયેલો કે નહિ “કાંઈ કાંઈ કહે છે કે સૃષ્ટિ અનાદિ છે એટલે કે પૃથ્વીનો પ્રારભ નથી, પરંતુ જગત્ એક ક્રિયામાત્ર છે કાંઈ વખતે કાંઈ કાંઈ ક્રિયા થવી એટલેજ તેનો અર્થ છે આથી જગત્ અનાદિ એમ કહેવામા કશો અર્થજ નથી જેઓ કહે છે કે “જગત્ થયુ છે, નાશવત છે, વળી થશે, એવી રીતે અનાદિ કાળથી થયા કરે છે” તેઓ પ્રમાણુરહિત વિષયમા વિશ્વાસ કરે છે એ વાતનું કથું નૈસર્ગિક પ્રમાણુ નથી.

“असृजश्च जगत्सर्वं सह पुनैः कृतात्मभिः”

+ कश्चिदंधांश्च मूकाश्च पंपून्व्यंगानवांश्चवान् ।

पितेव पासि धर्मज्ञ सदा प्रप्रजितानपि ॥५१२॥

“ પોતાના પુત્રો સાથે સર્વ જગત્ સન્યુ ”

ઈત્યાદિ વચનોવડે સૂચવેલું છે કે-“ જગત્સૃષ્ટિ અને માનવસૃષ્ટિ એકજ વખતે થઈ છે ” એવા વાક્યો હિંદુ ઋષીમા ધણી જોવાય છે જે એ વાત મથાર્ય હોય, તો જે વખતે ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે રચાયા, તે વખતે પણ મનુષ્યો હોવા જોઈએ. વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ આ બાબતમા શાં શાં પ્રમાણો એકઠા કર્યા છે ? તેજ કહેવાનો આ નિમિષમા ઉદ્દેશ છે

હજી સુધી વિજ્ઞાનમા એટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી કે, જગત્ અનાદિ છે કે સાદિ, તેનો તે નિશ્ચય કરી શકે. કેાઇ કાળે આ નિશ્ચય થશે કે નહિ, તે પણ સદેહની વાત છે. તોપણ “ જગત્ અત્યારે દેખાય છે તેવે રૂપે તો આગળ તે નહોતું ” એટલું કહેવાને વિજ્ઞાન શક્તામાન છે. વિજ્ઞાન કહી શકે છે કે “ આ પૃથ્વી અત્યારે જેમ ધાન્યવાળી, વૃક્ષવાળી, સાગરવાળી, પર્વતવાળી, જીવોવાળી અને માણે નથા નગરોવાળી દેખાય છે, તેવી પહેલાં નહોતી, તેમજ ગગન પણ અત્યારે સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાગણોથી ભરપૂર દેખાય છે, તેવું એક દિવસે નહોતું ત્યારે દિવસ નહોતો, જળ નહોતું, જમીન નહોતી, વાયુ નહોતો, સૂર્ય નહોતો, ચંદ્ર નહોતો, પરંતુ જેવડે આ ચંદ્ર, સૂર્ય તારા વગેરે થયાં છે તે હતું જે વડે સમુદ્ર, નદી, વન અને વૃક્ષો થયા છે અને જે વડે તૃણ, લતા, પુષ્પો, પક્ષીઓ અને માનવો થયાં છે, તે એ સમયે હતું તેવું રૂપાંતર થઇને આ બધું થયું છે. ” ક્યારે થયું ? શી રીતે થયું ? એ વિજ્ઞાન કહી શકતું નથી, છતાં તે સંબંધે એટલું કહી શકે છે કે “ એ બધું નિયમ પ્રમાણે થયું છે ક્ષણિક ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ ” જે નિયમોમા હજી સુધી જડ પ્રકૃતિ વશવર્તી રહેલી છે, તે બધા નિયમોના ફળરૂપે આ તમામ રૂપાંતરો થયેલા છે અને હજી એ રીતે રૂપાંતરો થવાનું કરે છે, જે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ક્ષણે ક્ષણે જગત્મા રૂપાંતર થયા કરે છે તે જોતા કરોડો વર્ષ પછી પૃથ્વી અત્યારે છે તે રૂપે શું રહેશે ? ના નહિ

શી રીતે એ રૂપાંતરો થાય છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઘણો જાણીતો હોય છે અમે લાપ્તાસના મતની વાત કહીએ છીએ લાપ્તાસનો મત નાનકડી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ પણ જાણે છે અહીં અમે તે ટુકામાજ વર્ણવીશું. સૂર્ય અને તેની આસપાસ ફરતા ગ્રહો, ઉપગ્રહો અને ધૂમકેતુઓ વગેરેની ઉત્પત્તિ વર્ણવના લાપ્તાસ કહે છે કે, ‘ પહેલા સૂર્ય, ગ્રહ, ઉપગ્રહ વગેરે નહોતાં, પરંતુ સૂર્યમાળાની સીમા પર ત સર્વ રથળે વ્યાપેલા તેના પરમાણુઓ રહેલાં હતાં જડ પરમાણુઓમા જે આકર્ષણ, સંક્રાંચન વગેરે ગુણો છે તે તમામ ગુણો એ પરમાણુઓમાં રહેલા હતા એ પરમાણુઓનો સમૂહ તેના મધ્યકેન્દ્રને વીટાઇને ચારે તરફ ફરતો હતો, અને પોતામાં રહેલી ગરમીનો ઘટાડો થતા ક્રમે ક્રમે સંક્રાંચ પામતો હતો. સંક્રાંચન વખતે આ પરમાણુઓ પોતાના મધ્યભાગને જોડાઇ રહેલાં હતાં, એટલે કે મધ્ય-

ખિન્દુ ઉપર જેમ કે.૪ વસ્તુ ભ્રમણ કરે છે તેમ આ તમામ પરમાણુઓ મધ્ય-ખિન્દુ ઉપર ભ્રમણ કરતા હતા વળી એ પરમાણુમાથી જે ભાગો વિયુક્ત થયા તે પણ પોતાની પહેલાનીજ દિશાના વેગ પ્રમાણે મધ્યખિન્દુ ઉપર ભ્રમણ કરતા હતા જે કારણથી વરસાદનું ટીપું ગોળ બને છે તેજ દારણે આ નોખા પહેલાં રજકણના વિભાગો ગોળાકાર થતા હતા એ રીતે એ પરમાણુઓમાથી આ ગોળાકાર સૂર્ય, ગોળાકાર ગ્રહો અને ગોળાકાર ઉપગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે

જો એમ માનીએ કે આદિમા આકાર વિનાના પરમાણુઓથી જગત બાપેલું હતું અને ખીણ કથું નહોતું તો તેનાથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે પ્રચલિત નૈસર્ગિક નિયમને આધારે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, ઉપગ્રહ ધૂમકેતુ એ તમામ એ રજકણોમાથીજ બનેલાં છે, અને ઇશ્વરની રવૈચ્છિક આજ્ઞા પ્રમાણે બનેલા નથી આ ખીના વિસ્તારથી સમજાવવાનું આ સ્થળ નથી, પણ જેઓએ હર્બર્ટ સ્પેન્સરનો “નિહારિકામાથી ઉપજતા પદાર્થો” રિપોર્ટ આશ્ચર્યકારક નિબંધ વાંચ્યો હશે તેઓ સમજ્યા હશે કે સ્પેન્સરે માત્ર આકારરહિત પરમાણુઓને સ્વીકારી તેમાથીજ જગતના તમામ પદાર્થો સિદ્ધ કરેલા છે હર્બર્ટ સ્પેન્સરની બધી વાતો પ્રમાણવાળી ન હોઈ શકે, પરંતુ તેનું શુદ્ધિદૃષ્ટ્ય તો આશ્ચર્યકારકજ છે

આજ રીતે જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે એવું નૈસર્ગિક પ્રમાણ મળતું નથી તેમ આ રીતે સૃષ્ટિ થઈ નથી એવું પણ નૈસર્ગિક પ્રમાણ મળતું નથી. એટલે લાપ્તાસને મતે એ વાત પ્રમાણવિરુદ્ધ ન જમનાય, તેમજ તે અસંભવિત પણ નથી. એ મત સંભવિત અને યુક્તિવાળો છે, તેથી તે પ્રમાણ વિનાનો હોય તોપણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે

આ મત સ્વાભાવિક હોવાથી સ્વીકારવામા આવેલું છે કે આદિમા પૃથ્વી હતી કે નહિ, નૃયમાથી પૃથ્વી કે કાંઈ વિખૂટી પડી છે જ્યારે પૃથ્વી નૃયમાથી નીકળી નોખી પડી, ત્યારે તે બાબ્બરાશિ (વરાળનો જથ્થો)રૂપ હતી, નહિ તો તે કે કાંઈ નોખી પડી શકે નહિ, આથી પૃથ્વીની સહેલી સ્થિતિ તપેલા વરાળના ગોળારૂપે હતી

એક તપેલો વરાળનો ગોળો આકાશમા બહુ કાળ ભ્રમણ કર્યા કરે તો શું થશે? પહેલા તેમાથી ગરમી ઓછી થશે જ્યાં જરા પણ ગરમી હોતી નથી, જ્યાં ગરમીને આધાર આપનાર કશી વસ્તુ હોતી નથી, જે ભાગ અસહ્ય ઠંડીવાળો છે, તેવા આકાશમા ફરતા ફરતા એ તપેલા બાબ્બરાશિમાથી અવશ્ય ગરમીનો નાશ થશે, અને ગરમીનો નાશ થતા શું થશે ?

પાણીની વરાળ તો મો કાંઈએ જોઈ છે, સર્વ જણે જોયું છે કે વરાળ ઠંડી થતાં પાણી થાય છે, અને પાણી ટાંકું થતાં બરફ થાય છે બધા પદાર્થોનો આ સાધા-

*કોન્ટ, મીલ, સ્પેન્સર વગેરે આ મતને અનુમોદન આપે છે, પણ સર્વ જન હર્સલ કહે છે કે આ મત પ્રમાણવિરુદ્ધ છે

રણુ નિયમ છે. જે પદાર્થ બહુ તપેલી અવસ્થામાં અને વરાળરૂપે હોય, તેમાંથી જે ગરમી ઓછી થાય તો તે પ્રવાહીરૂપે થાય છે, અને પ્રવાહી રૂપમાંથી પણ ગરમી ઓછી થતા ધનરૂપ થાય છે આ નૈસર્ગિક નિયમ પ્રમાણે પૃથ્વીનો એ વરાળ-રૂપી ગોળો કાળક્રમે ગરમી ધટતાં પ્રવાહી બન્યો, અને બહુ કાળે ધનરૂપ થયો.

પૃથ્વીનો ગોળો ધનરૂપ થયા છતાં પણ કેટલોક કાળ તે લાલચોળ સ્થિતિમાં હતો હાલના પ્રાણીઓ રહી શકે તેટલી તેમાં શીતળતા આવેલી નહોતી. કાળે કરીને પૃથ્વી ઉપરનું પડ અત્યારે ટાદું થયું છે, તોપણ હજુ પૃથ્વીના ઉડાણના ભાગમાં અત્યંત ગરમી છે, બૂસ્તરવેતાઓએ અનેક ઉદાહરણોથી આ વાત સિદ્ધ કરેલી છે.

પૃથ્વીનો (આપ્પરાશિ) ગોળો કરીને, તથા ધનરૂપ બનીને, તેનાપર પ્રાણીઓ રહી શકે તેવી સ્થિતિમાં આવનાં લાખો યુગો ચાલ્યા ગયા છે; એમાં સદેહ નથી. સૌને એ વાત તો અનુભવથી વિદિત છે કે કડાયામાં તૈયાર કરેલા દૂધપાકને ચૂલા-પરથી ઉતાર્યા પછી તેનાપર અડી શકાય તેવી ઠંડી તર બમતાં પણ કેટલો વખત ચાલ્યો જાય છે ? આથી સમજાયું હશે કે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ પછી પણ તેનાપર લાખો યુગોલગી શ્રવણિ તથા વનસ્પતિ હતી નહિ.

જેઓ બૂસ્તરવિદ્યા સહજસાજ જાણે છે તેઓને માલૂમ છે કે પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર અનેક પ્રકારની માટી અને પથ્થરના પડો રહેલાં છે આ પડોને ખોદતા ખોદતા આપણે નીચે ઉતરીએ તો સૌની નીચે એક જાતના પથ્થરો નીકળે છે, તેમાં પડની રચના હોતી નથી.

પડની રચના વિનાના આવા પથ્થરો ઉપર બીજા પ્રકારના પથ્થરના, માટીનાં, ગેરનાં કે કોલસાનાં પડો બધાં હોય એવું જોવાય છે આવા ઘરોની રચના જોતાં એવાં પ્રમાણો મળી આવે છે કે તેના ઉપર કોઈ કાળે સમુદ્ર હતો. આ પડોમાંનાં કેટલાક તો સમુદ્રતળે વસનારાં ઝીણાં ઝીણાં જીવડાંનાં શરીરસમૂહનાં જનેલાં દેખાય છે. ચાક અથવા ચૂનાના પથ્થરનું જે પડ યુરોપમાં અને એશિયાના ભાગમાં નીકળે છે તે આ જાતના સમુદ્રતળના જીવડાંની રચના છે. અત્યારે જોવામાં આવતા અનેક પર્વતો પણ કેવળ ચૂનાના પથ્થરના છે, તે આગળ કહ્યું તેમ એ પથ્થર તે સમુદ્રતળનાં જીવડાંના મૃત શરીરોના સમૂહમાત્ર છે.

આ પ્રમાણે ચાક, ગેર વગેરેના ઘરો એક વખતે સમુદ્રને તળીએ હતા વખત જતાં ત્યાંથી સમુદ્ર ખસી ગયો અને તળીઆનો ભાગ સપ્તજમીન બની. પૃથ્વીની અદર ઊંચો ઓગળેલો જે રસ રહેલો છે તે બ્યારે બહાર નીકળવાનું જોર કરે છે ત્યારે જમીનને ઉચી કરે છે, અને કોઈ વાર જ્વાળામુખીરૂપે દશ્ય થાય છે. આવી રીતે જે જમીન ઉચી થાય ત્યાંથી દરીઓ દૂર ખસી જાય છે. નીચાણના ભાગમાં સાગરનું જળ ભરાય છે. વળી સમુદ્રમાં રહેલી માટી, જીવજતુઓ વગેરે જમીન ત્યાં નવા ઘરો રચાય છે. જે રચેલેથી સમુદ્ર ખસી ગયો ત્યાં વૃક્ષો ઉગે, જીવજતુ અને પ્રાણીઓ પેદા

થાય અને ત્યાં તેવી જાતના ચરો બધાય. વળી એવા ચરોપર જે જાતનાં વૃક્ષો અને પ્રાણીઓ રહેતા હોય તેના દેહાવશેષવાળા નવા ચરો થાય આ ચરોમાં જે પ્રાણીઓ અગદાયા કે દટાયા હોય તેના હાડકાં નાશ પામતાં નથી, પરંતુ દીર્ઘ કાળના દબા થીને લીધે તે એક જાતના પથ્થર જેવાં બની જાય છે. એવા અરિય-પાષાણોને ફોસિલ કહેવામાં આવે છે.

ઉપર જે વાત કહી તે પરથી સમજાયું હશે કે.—

(૧) સૌની નીચે પડરહિત પથ્થરનું તળાણું છે, અને તેના ઉપર ચાક, ગેર વગેરેના ચરો જામેલા છે.

(૨) ચરની પરપરા એ પાછળ પાછળનો સમય સૂચવે છે, જે ચર સૌની નીચે તે પહેલાના સમયનો, અને જે ચર તેની ઉપર તે પાછળના વખતનો બનેલો સમજવો.

(૩) જે ચરમાં જે પ્રાણીઓનાં ફોસિલો મળી આવે, તે ચરની રચનાકાળે તેવી જાતનાં પ્રાણીઓ વર્તમાન હતાં એમ સમજવું. જે કાંઈ ચરમાં કેંદ્ર એવા પ્રકારના પ્રાણીનું ફોસિલ ક્યાંય પણ મળી શકતું ન હોય તો તે ચરની રચનાકાળે તેવાં પ્રાણી હતાં નહિ એમ સમજવું.

(૪) કારણ કે કાંઈ ચરમાં ક નામના પ્રાણીનું ફોસિલ મળતું હોય, પણ જ નામના પ્રાણીનું ફોસિલ મળતું ન હોય, પરંતુ જ નામના પ્રાણીનું ફોસિલ તો ઉપરના ચરમાં મળતું હોય તો એ વાત સિદ્ધ છે કે જ નામનું પ્રાણી ક નામના પ્રાણી પછી ઉપજ્યું.

સૌથી નીચેના પડવિનાના પથ્થરોમાં કાંઈ પણ જાતનાં પ્રાણીનું ફોસિલ મળતું નહિ હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વીના પહેલા પડવખતે કાંઈ પ્રાણીઓ હતાં નહિ. તે સમયે પૃથ્વી પ્રાણીરહિત હતી. નીચેના ચરોમાં જ્યાં જ્યાં બીજા પ્રાણીઓના ફોસિલ દેખાય છે ત્યાં પણ મનુષ્યના અસ્તિત્વનું કશું ચિન્હ મળતું નથી મનુષ્ય તો શું પણ નાનાં મોટાં ચોપગા પ્રાણીઓના ફોસિલ પણ મળતા નથી. સૌથી નીચેના પછીના ચરોમાં પહેલાં ઝીણાં ઝીણાં જીવડાંના ફોસિલો મળે છે. તેમાં મુખ્ય ભાગે સીપોનાં ફોસિલ મળે છે આથી આદિ પ્રાણી તરીકે વિચારીએ તો પૃથ્વી ઉપર મૈ પહેલા સીપમાં રહેનારા જીવોની સૃષ્ટિ થઈ

તે પછીના ચરોમાં માછલાંનાં ફોસિલ દેખાય છે. વળી ક્રમે ક્રમે ઉપલા ઉપલા ચરોમાં જતાં સર્પ જાતનાં ફોસિલો નજરે પડે છે. પૂર્વકાળના સર્પો બહુજ ભયકર દેખાય છે એવા આશ્ચર્યજનક લગાઈવાળા અને ભયકર સર્પો અચારે આપણાં જોવામાં આવતા નથી સર્પોની સૃષ્ટિ પછી આચળવાળાં પ્રાણીની સૃષ્ટિ દેખાય છે. ક્રમે ક્રમે હાથી, રીછ, ગેડા, સિંહ અને હરિણ જાતની ઉત્પત્તિ દેખાય છે, તથાપિ ત્યાં મનુષ્યોનાં ફોસિલ દેખાતા નથી મનુષ્યનું ચિન્હ તો સૌથી ઉપરના ચરમાં અર્થાત્ હાથની માટીમાં દેખાય છે, અથવા તેની નીચેના એકાદ ચરમાં કદાચિત્ મનુષ્યનું

ચિન્હ દેખાય છે આથી સમજાય છે કે મનુષ્યની મૃત્તિ સર્વની પાછળ થયેલી છે. સૌ પ્રાણીઓના કરતા મનુષ્ય એ આધુનિક પ્રાણી છે.

આ ઠેકાણે ‘આધુનિક’ શબ્દથી શું મમજવું ? તેનું વિવેચન કરવું ઉચિત છે. જે બધા થરોની વાત કહી તે થરોનો સમૂહ જાણે પૃથ્વીની ત્વચાનાં બૂદાં બૂદાં પડો-રૂપે છે એક એક પડની ઉત્પત્તિ અને સમાપ્તિમા કેટલાં લાખ અથવા કેટલાં કરોડ વર્ષો લાગ્યા છે તે કોણ કહી શકે ? એની મજૂરી કરવાનું સાધન પણ નથી. માત્ર એટલું જ કહી શકાય કે તે કાળથી અપરિમિત છે, માનવશુદ્ધિની ધારણાથી અમમ્ય છે સૌથી ઉપરના થરમાં મનુષ્યનું ચિન્હ છે, એમ કહ્યું તેપરથી એમ સમજવું નહિ કે “ મનુષ્ય આજકાલજ પૃથ્વીપર આવ્યા છે; અને મનુષ્યને પૃથ્વી-પર આવ્યે હજારો વર્ષો થયા નથી ” આ તો પૃથ્વીની ઉંચર સાથે મનુષ્યસૃષ્ટિનો મુકાબલો કરતાં તેને માત્ર એક મુહૂર્ત થયું છે, અને તેથીજ મનુષ્યને આધુનિક પ્રાણી કહેલ છે.

મિસરના રાજ્યોની જે વશાવળાઓ પ્રચલિત છે, તેને જો સાચી માનીએ તો, મિસર દેશમાંજ ૧૦,૦૦૦વર્ષથી રાજઅમલ ચાલુ છે હોમરે ૪૦ સં પૂર્વે ૬૦૦માં જગવિખ્યાત બે મહા કાવ્યોની રચના કરી છે, એ વાત સૌને માન્ય છે. એ કાવ્ય-માં મિસરની રાજધાની ૧૦૦ દરવાજવાળી થિબા નગરીનો મહિમા ગાયો છે. મનુ-ષ્યજાતિ સુધરેલી દશામાં એક વાર ઉન્નતિને રસ્તે ચડે તો ધણી ત્વરાએ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ અણુસુધરેલી અવસ્થામાંથી સ્વતઃ સુધરેલી અવસ્થામાં આવવું અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવી તેમા તો ન ધારી શકાય તેટલો વખત લાગે છે ભારતવર્ષના અનાયો ૪૦૦૦ વર્ષથી સુધરેલા અયોની પાસે રહ્યા છતાં પણ કશી વિશેષ ઉન્નતિ મેળવી શક્યા નથી. આથી સહજમાં સમજાય છે કે મિસર દેશના રહેવાસીઓમાં સુધારો સ્વતઃ ઉપજ્યો અને જે વખતે તેઓ ૧૦૦ દરવાજવાળી નગરી સ્થાપવા શક્તિમાન થયા તેની મજૂરીએ તો હજારો વર્ષો થવા જોઈએ મિસરના શોધકો કહે છે કે “ મોઝીજ નામની નગરી તો ચિખસ કરતાં જૂની છે.” આ બધી નગરીઓમાં જે દેવાલયો-પિરા-મીડો-વર્તમાન છે, તેમાં યુદ્ધના વિજયોત્સવનાં ચિત્રો છે * એક પ્રાચીન શોધક સર જ્યોર્જ હુઇસ લખે છે કે, “ મિસરવાસીઓને ઐતિહાસિક સમયમા તો કદિ યુદ્ધ-પરાયણ જોયા નથી, છતાં પહેલાં કોઇ કાળે તેઓ યુદ્ધપરાયણ ન હોત તો પિરામી-ડોમા યુદ્ધના વિજયોત્સવના ચિત્રો ચીતરવાનો સંભવ ન હતો.” આથી સ્પષ્ટ થાય

* પોલોડના જૂના ઋષો, ભારતના પુરાણો અને મિસરની દતકથાઓ વગેરે ઉપરથી મજબૂત સાબીતીઓ મળી છે કે મિસરની વસ્તી અને રાજ્ય ભારતના કોઇ એક રાજવંશ ત્યાં જન્મને સ્થાપિત કર્યા હતા અને પિરામીડો પણ તેણેજ બનાવ્યા હતા.

મંત્રી

છે કે ઐતિહાસિક કાળની પૂર્વે પણ મિસરવાસીઓ ધણી ઉન્નતિ મેળવી શક્યા હતા, અને પોતાના અદ્ભુત પિરામીડોમાં જનીય કીર્તિરૂપે તેમણે તે ચીતરેલ છે. અણુસુધરેલી જાતિ માત્ર પોતાનાજ શુદ્ધિજળે આટલી બધી ઉન્નતિ મેળવે એમાં હજારો વર્ષો જોઈએ તેની પછી હજારો વર્ષનો ઐતિહાસિક કાળ આવ્યો. આથી મિસરવાસીઓ સમાજજન્ય થઈ નિવાસ કરતા, તેને ૧૦૦૦૦ વર્ષો કે તેથી પણ વધારે વર્ષો લાગ્યા હોય એમ કહી શકાય.

મિસર દેશની જમીન નીલ નદીના કાંપથી બનેલ છે વર્ષોવર્ષ નીલ નદીના જળમાં આવેલો કાંપ જમીન બઈ એ દેશનાં પડો બધાયા છે. થિબ્સ, મોઝરીઝ વગેરે નગરોમાં નીલ નદીની (કાંપવાળી) મૃત્તિકા ઉપર સ્થાપવામાં આવી હતી. આ પ્રદેશ ઇ. સ. ૧૮૫૧ થી ૧૮૫૪ સુધીમાં ગ્રામીણ શોધકોએ શોધખોળ માટે ખોદાવ્યો હતો તેમાં ૬૦ ફૂટ નીચેથી લાગેલા માટીના વાસણો અને ઈંટો મળી આવ્યા હતાં. આ ઈંટો પૂર્વકાળમાં કૂવા વગેરે બાંધવા માટે વપરાયેલી જોવામાં આવી છે. એક બીજા ગ્રામીણ શોધકને ૭૨ ફૂટ નીચેથી ઈંટો મળી આવી છે.

મોનસ્થુર ગિરાડ' અનુમાન કરે છે કે, “ ૧૦૦ વર્ષ નીલ નદીનો કાંપ મિસર ઉપર પાંચ ઈંચ ઉઘાડેલો થઈ પાથરે છે ” જે ૧૦૦ વર્ષ પાંચ ઈંચ થઈ પથરનો હોય તો ૬૦ ફૂટ ઈંટને નીચે પહોંચતા ૧૪૦૦૦ થી વધારે વર્ષો લાગે. બીજો ગ્રામીણ શોધક હિસામ કરી કહે છે કે, “ નીલ નદીનો કાંપ ૧૦૦ વર્ષ માત્ર ૨૫૫ પોણાત્રણ ઈંચ જમે છે ” જે આ વાત સાચી હોય તો ૭૨ ફૂટ નીચે રહેલી ઈંટ ઉપરથી મિસરમાં માનવજાતિનું અસ્તિત્વ આજથી ત્રીસ હજાર વર્ષ પહેલાંનું નક્કી થાય છે, અને એ વાત પણ પ્રમાણરહિત નથી.

અત્યારે પૃથ્વીમાં જે જાતના પ્રાણીઓ છે તે જાતનાં પ્રાણીઓનાં ફોસિલોજ મિસરની જમીનના ખોદાણુમાંથી મળી આવે છે, પરંતુ જે જાતના પ્રાણીઓ અત્યારે પૃથ્વીમાં જોવાતાજ નથી તેવાં કેઈ ફોસિલો મિસરમાં મળતાં નથી આથી જ્યાં લોપ થઈ ગયેલી પ્રાણીની જાતના ફોસિલો મળે છે તેના કરતાં મિસરનો નીલ નદીનો આ થઈ આધુનિક થઈ ગયેલી શકાય છે, પરંતુ કેટલાક સ્થળે એવાં છે કે જેમાં લોપ થઈ ગયેલી પ્રાણીની જાતના ફોસિલો સાથે મનુષ્યોના ફોસિલો પણ મળી આવ્યા છે જેલજીવન અને ક્રાંતિની ભૂમિ આવા ફોસિલોના ઉદાહરણ છે.

જ્ઞાન

ભારતવર્ષમાં 'દર્શન' જ્ઞાને કહે છે ? એનો ઉત્તર આપતા પહેલાં એ સમજવું પડશે કે યુરોપમાં જે અર્થમાં " ફિલસૂફી " શબ્દ વપરાય છે તે અર્થમાં 'દર્શન' શબ્દ વપરાતો નથી. વાસ્તવિકરીતે " ફિલસૂફી " શબ્દનો કોઈ નિશ્ચિત અર્થ નથી. કદિ એનો અર્થ અધ્યાત્મતત્ત્વ, કદિ એનો અર્થ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન, કદિ એનો અર્થ ધર્મનીતિ અને કદિ એનો અર્થ વિચારવિદ્યા થાય છે. આમનો એક પણ અર્થ દર્શન શબ્દના અર્થને મળતો નથી. ' ફિલસૂફી 'નો ઉદ્દેશ કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાનો છે. તે સિવાય એનો બીજો કોઈ ઉદ્દેશ નથી દર્શનનું ઉદ્દેશ્ય પણ જ્ઞાન ખરું, પરંતુ એ જ્ઞાનનું પણ ઉદ્દેશ્ય છે એ ઉદ્દેશ્ય મુક્તિ. નિર્વાણ, નિઃશ્વેસ અથવા એવાં બીજા નામવાળા પારલૌકિક અવસ્થા છે. યુરોપની ફિલસૂફીમાં જ્ઞાનજ પરમ પ્રાપ્ત્ય મનાય છે, પરંતુ દર્શનમાં તો એ જ્ઞાનમાત્ર સાધનજ છે. આ સિવાય બંનેમાં એક બીજો મોટો ભેદ છે. ફિલસૂફીનો ઉદ્દેશ કોઈ વિશેષ જ્ઞાન છે. પછી તે નૈતિક હો, ભૌતિક હો, સામાજિક હો, કે આધ્યાત્મિક હો, પરંતુ દર્શનનો ઉદ્દેશ પદાર્થમાત્રનું જ્ઞાન હોવાથી દર્શનમાં બધા પ્રકારના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે.

સ સાર દુઃખમય છે પ્રકૃતિનું બળ હમેશાં મનુષ્યના સુખનું પ્રતિસ્પર્ધી છે તમે જે કોઈ સુખ ભોગવો છો તે બાજુ પ્રકૃતિની સાથે યુદ્ધ કરીને મેળવો છો. મનુષ્યનું જીવન એ વિચારી જોઈએ તો પ્રકૃતિ સાથેની લાંબી લડાઈમાત્ર છે જ્યારે તમે લડાઈમાં જ્યારે મેળવશો ત્યારેજ તમને કાંઈક સુખ પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ માનવજાતના કરતાં પ્રકૃતિનું બળ અનેકમણે જોરાવર છે મનુષ્યની જીત તો કોઈ વારજ થાય છે, અને પ્રકૃતિના જીત તો નિરંતર થયા કરે છે. આથી મનુષ્યજીવન ક્ષેત્રમય છે વળી આર્યલોકના મત પ્રમાણે જન્મ વારંવાર થાય છે આ જન્મમાં મહા મુશ્કેલીએ અનંત દુઃખો ભોગવી યુદ્ધમાં પ્રકૃતિથી પરાજય પામી જો જીવે દેહ છોડ્યો તો એટલેથી છૂટકો નથી. ફરી જન્મ મહણ કરવો પડશે, ફરી એ અનંત દુઃખો ભોગવવા પડશે, ફરી મરવું પડશે, વળી જન્મ ધારણ કરવો પડશે અને ફરી એને એ દુઃખ સામું આવી ઉભું રહેશે આ અનંત દુઃખની શું કદિ નિવૃત્તિ નથી ? મનુષ્ય એનાથી છૂટી શકે તેમ નથી ?

એના એ ઉત્તર છે. એક ઉત્તર યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે છે, અને બીજો ઉત્તર આર્યાવર્તની પદ્ધતિ પ્રમાણે છે. યુરોપિયન લોકો કહે છે કે પ્રકૃતિને જિતી શકાય છે. જેથી પ્રકૃતિને જિતી શકીએ તેવો ઉદ્દેશ કરવો. આ જીવનસંગ્રામમાં પ્રકૃતિને પરાજય પમાડવા માટે શસ્ત્રોનો સમૂહ કરવો. તે શસ્ત્રો કયાં ? આના ઉત્તરરૂપે યુરોપનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર છે, અને તેનો પાયો એ વાતપર છે કે પ્રકૃતિને પૂછવાથી અર્થાત્

પ્રકૃતિના તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરીને અને તે ગુપ્ત તત્ત્વોને જાણીને તેના બળવડે પ્રકૃતિને જિતવી અને મનુષ્યજીવન સુખમય બનાવવું. યુરોપના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આ ઉદ્દેશ અને આ ફળ છે.

આર્યાવતવાસીઓનું કથન એ છે કે પ્રકૃતિ અજિત છે. જ્યાંસુધી પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રહેશે ત્યાંસુધી દુઃખ પણ રહેશે, માટે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ તોડી નાખવો એજ દુઃખનિવારણનો ઉપાય છે. એ સંબંધ તોડવાનું કામ માત્ર જ્ઞાન-દ્વારાજ થઈ શકે છે. આ કથનનું ફળ ભારતવર્ષનાં દર્શનશાસ્ત્રો છે.

એ જ્ઞાન કયું ? ‘આકાશકુસુમ’ એ શબ્દ કહેવાથી પણ એક જાતનું જ્ઞાન થાય છે, કેમકે આકાશ શું ? તે આપણે જાણીએ છીએ, અને કુસુમ શું ? તે આપણે જાણીએ છીએ. મનની શક્તિદ્વારા બન્નેનો સંયોગ કરી શકીએ છીએ, પરંતુ એવું જ્ઞાન મેળવવું એવો દર્શનનો ઉદ્દેશ નથી. એ તો બ્રાતિજ્ઞાન છે. યથાર્થ જ્ઞાનજ દર્શનનો ઉદ્દેશ છે એ યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રમાણજ્ઞાન અથવા પ્રમાપ્રતીતિ કહે છે એ યથાર્થ જ્ઞાન શું છે ? જે જાણીએ છીએ તેનું નામ જ્ઞાન છે તે શી રીતે જાણાય છે ?

કેટલાક વિષયો ઇન્દ્રિયોના સાક્ષાત્ સંયોગથી જાણી શકાય છે. આ ધર, આ વૃક્ષ, આ નદિ, આ પર્વત એ અમારી સામે રહેલા છે એને અમે આખોએ જોયા છે, એથી અમે જાણીએ છીએ કે એ ધર, એ વૃક્ષ, એ નદી, અને એ પર્વત છે. આથી જ્ઞાતવ્ય પદાર્થની સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થવાથી અમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું — આને આક્ષુષપ્રત્યક્ષ કહે છે. એ રીતે ધરમા જેમાં જેમાં અમે સંબંધિયું કે મેઘ ગાજી રહ્યો છે, મોર ટહુકી રહ્યો છે, અહીં મેઘની ગર્જના અને પક્ષીનો અવાજ અમે કાનવડે પ્રત્યક્ષ કર્યો એ શ્રાવણપ્રત્યક્ષ છે એ રીતે પાંચે ઇન્દ્રિયો-દ્વારા પાંચ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. આમાં દર્શનકારોએ મનની મજૂરી પણ ઇન્દ્રિયોમાં કરેલી છે આથી તેઓ માનસપ્રત્યક્ષ પણ માને છે મન એ કંઈ બાહ્ય ઇન્દ્રિય નથી, પણ આંતર ઇન્દ્રિય છે એ અંતરની ઇન્દ્રિય સાથે બહારના વિષયોનો સંયોગ થવો અસંભવિત હોવાથી માનસપ્રત્યક્ષવડે જો કે બાહ્ય વિષય જાણી શકાતો નથી, પરંતુ આંતર જ્ઞાન તો તેથી થાય છેજ.

જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે તેનું જ્ઞાન તો અમને થાય છેજ, પરંતુ પ્રત્યક્ષવિના પણ અમને વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. હું એક બધ બારણાવાળા ઝોરડામાં નૂતો છું તે વખતે મેઘની ગર્જના સાંજળી આથી ‘શ્રાવણપ્રત્યક્ષ’ થયું, પરંતુ એ પ્રત્યક્ષ જ્વનિતું થયું, મેઘનું નહિ અહીં મેઘ અમારા પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હતો,

— ધર, પર્વત વગેરે દૂર હોય, છતાં આપણને દેખાય શી રીતે ? આપણી આંખો તો તેનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી ! તેનો ઉત્તર એ છે કે એ પદાર્થો ઉપર પડેલા કિરણો કે કાંઈને આપણી આંખોમાં આવે છે ને તેને લીધે આપણે તે પદાર્થો જોઈ શકીએ છીએ.

છતાં અમે જાણી શક્યા કે આકાશમાં મેઘ છે. આમ ધ્વનિના પ્રત્યક્ષથી મેઘના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાયી થયું ? અમે પહેલાં અનેકવાર જોઈ ચૂક્યા છીએ કે આકાશમાં મેઘ સિવાય કાંઈનો આવો અવાજ થતો નથી વળી એવું કદિ પણ થયું નથી કે મેઘ ન હોય છતાં આવો ધ્વનિ સંભળાયો હોય. આથી બારણાં બંધ કરેલા ઝોરડામાં બેઠાં બેઠાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવિના પણ અમે જાણી ગયા કે આકાશમાં મેઘ છે અને અનુભૂતિ જ્ઞાન કહે છે મેઘનો ધ્વનિ અમે પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યો અને તે ઉપરથી અનુભૂતિ કરીને મેઘને અમે જાણ્યો.

ધારો કે એક બધ બારણાવાળા ઝોરડામાં અધકાર છે અને તેમાં તમે એકલા બેઠા છો. એ વખતે તમારા શરીરની સાથે બીજા કોઈ 'માણુસના' શરીરનો સ્પર્શ થયો એ વખતે કશું જોયા વિના તેમજ કશું સાંભળ્યા વિના પણ તમે જાણી લીધું કે આ ઝોરડામાં કોઈ માણુસ આવ્યું છે ત્યાં સ્પર્શનું જ્ઞાન ત્યાજ્ય (ત્વચ્છાનુ) પ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ ઝોરડામાં મનુષ્ય હોવાનું જ્ઞાન તો અનુભૂતિજ્ઞાનજ છે. એ અધકારવાળા ઝોરડામાં તમને ગુલાબના ફૂલની સુગંધી આવે તો તમે સમજી જશો કે ધરમાં ગુલાબનાં પુષ્પ વગેરે પણ છે અહીં ગંધ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે, અને પુષ્પ અનુભૂતિનો વિષય છે.

મનુષ્યો બહુજ થોડી બાબતોમાં પોતે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે મોટે ભાગે જ્ઞાનનો આધાર અનુભૂતિ ઉપરજ છે. અનુભૂતિજ્ઞાનજ સસાર ચલાવે છે. અનુભૂતિ શક્તિ ન હોય તો અમે કોઈ કાર્યજ કરી શકીએ નહિ વિજ્ઞાન, દર્શન, વગેરે અનુમાનની ઉપરજ નિર્માયા છે.

પરંતુ જેમ કોઈ માણુસ પોતે બધા વિષયોને પ્રત્યક્ષ કરી શકતો નથી, તેમજ કોઈ માણુસ પોતે બધી બાબતો માત્ર અનુભૂતિવડે પણ સિદ્ધ કરી શકતો નથી. અનેક વિષયો એવા પણ છે કે જેને અનુભૂતિવડે જાણવામાં જોડલા શ્રમની જરૂર છે એટલો શ્રમ એક માણુસ પોતાના આખા જીવનમાં પણ કરી શકતો નથી. એવા અનેક વિષયો છે કે તેને અનુભૂતિના સિદ્ધ કરવા માટે જોડલી વિદ્યા, જોડલું જ્ઞાન, જોડલી શુદ્ધિ અને જોડલી તૈયારીની જરૂર છે તે સર્વ ધણા મનુષ્યો સંપાદન કરી શકે એવો સંભવજ નથી આથી એવા વિષયોને ધણા ખર્ચ માણુસો પોતે પ્રત્યક્ષ પણ કરી શકે નહિ અને અનુભૂતિમાં પણ આણું શકે નહિ. એવે પ્રસંગે શું થાય છે ? જેણે એ વિષયનો જાતે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો છે અથવા અનુભૂતિ કરેલ છે એની વાત સાંભળીને તેનાપર વિશ્વાસ રખાય છે. ઇટાલી દેશમાં 'આદમ્સ' નામની જે પર્વતની હાર છે તેને તમે પ્રત્યક્ષ જોએલ નથી તેમ અનુભૂતિદ્વારા પણ જાણી શકો તેમ નથી, પરંતુ જેમણે તે જોએલી છે તેનાં લખેલાં પુસ્તકો વાંચીને તેનું જ્ઞાન તમે પ્રાપ્ત કરો છો. સર્વ પરમાણુઓ એક બીજાં પરમાણુઓની તરફ સામ-સામાં આકર્ષાય છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય તેમ નથી; અને તમે કોઈ મણુગી-

વડે એ વાત સિદ્ધ કરી શકશો નહિ. આથી તમે 'ન્યૂટન'ની કહેલી વાત પર વિશ્વાસ રાખીને એ જ્ઞાન (ગુરુવાકર્પણુ જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ન્યાય, સાખ્ય વગેરે આર્યોનાં દર્શનશાસ્ત્રોમાં આ કારણને લીધે એક ખીબુ પ્રમાણુ માન્યુ છે. એ પ્રમાણુ તે શાબ્દપ્રમાણુ છે ઉક્ત દર્શનકારોએ વેદની પ્રામાણિકતા પર વિશ્વાસ રાખીને તેનાં વચનોને શાબ્દપ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારેલાં છે. આપવાક્ય અથવા ગુરુનો ઉપદેશ સાધારણ રીતે વિશ્વાસયોગ્ય હોય છે જેથી આર્ય-લોકોને મતે એ પણ એક સ્વતંત્ર પ્રમાણુ છે અને એનું નામ ઉપર જણાવ્યું તે શાબ્દપ્રમાણુ.

પરંતુ ચાર્વાકાદિ કે.ષ કોષ આર્ય દર્શનકારો આ શબ્દપ્રમાણુને સ્વીકારતા નથી. યૂરોપીઓનો પણ એનો એક સ્વતંત્ર પ્રમાણુ તરીકે સ્વીકાર કરતા નથી.

આ વાત તો ખરીજ છે કે બધાની વાતો ઉપર વિશ્વાસ ગાખવા અયોગ્ય છે. જો કે.ષ પ્રસિદ્ધ ગપ્પીદાસ આવીને કહે કે "ત્યાં પાણીમાં અગ્નિ સળગે છે હું જોઈ આવ્યો" તો એ વાત ઉપર કોઈ ભરોસો કરશે નહિ. આથી યોગ્ય માણસનો ઉપદેશજ પ્રમાણરૂપ અને ગ્રાહ્ય ગણી શકાય એ જ્ઞાન લેતા પહેલાં એટલો વિચાર દરવો આવશ્યક છે કે કોણુ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે અને કોણુ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે કયી વાત ઉપર આધાર રાખીને આ પ્રમાણુનો નિશ્ચય કરવો? આ આધારથી 'મનુ' આદિનાં વચનોને "આપવાક્ય" સમજીને ગ્રહણ કરવાં અને 'રામલા' તથા 'શ્યામલા' ની વાણીને અગ્રાહ્ય ગણવી? 'મનુ' ની સાથે અમારા ગામના પાદરી સાહેબનો મતભેદ છે, પરંતુ તમે તો પહેલાંથીજ સાંભળતા આવ્યા છો કે 'મનુ' અભ્રાન્ત ઋષિ હતા, અને પાદરીસાહેબ સ્વાર્થપરાયણુ સાધારણુ માણસ છે. આથી તમે અનુમાન કર્યું કે 'મનુ' ની વાત ગ્રાહ્ય છે, ને પાદરીની વાત અગ્રાહ્ય છે. મનુ જેવા અભ્રાન્ત ઋષિએ ગોર્મામિમક્ષણુનો નિષેધ કર્યો છે માટે તમે અનુમાન કર્યું કે 'ગોર્માસ' અલક્ષ્ય છે. પરંતુ આ ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શાબ્દપ્રમાણુને અનુમિતિ પ્રમાણુનું અતર્મત (પેટામાં) ન માનતા સ્વતંત્ર પ્રમાણુ તરીકે શાથી માન્યુ હશે?

આનો ખુલ્લો એમ છે કે જે માણસના કેટલાક ઉપદેશો તમે ગ્રાહ્ય કરો છો, તેનાજ કેટલાક ઉપદેશો અગ્રાહ્ય પણ સમજો છો. ગુરુવાકર્પણુ વિષે ન્યૂટનનો જે મત છે તેને તમે સ્વીકારો છો, પરંતુ પ્રકાશવિષે તેનો જે મત છે તેનો અસ્વીકાર કરી ઇયગ અને ફેનેલ સાહેબ જેવા સાધારણુ બુદ્ધિવાળા માણસોનો મત સ્વીકારો છો. એનું કારણુ અનુમિતિજ છે અનુમિતિવડેજ તમે જણી શકો છો કે ન્યૂટનનો જે મત છે તે ગુરુવાકર્પણુની બાબતમાં સાચો છે, પરંતુ પ્રકાશની બાબતમાં ભૂલ ભરેલો છે. જો આમ ન કરતા શાબ્દપ્રમાણુને એક જૂદું પ્રમાણુજ માનીએ તો ન્યૂટનની બધી વાતો આપણે સ્વીકારવી પડે.

પરંતુ ભારતવર્ષમાં એવું જ થયું છે. ભારતવર્ષમાં જેનો એક મત ગ્રાહ્ય છે તેના બધાજ મતો ગ્રાહ્ય સમજાય છે. તેનું કારણ એજ કે અહીં શાબ્દપ્રમાણ એક નોખું પ્રમાણ મનાયું છે. આર્યોના દર્શનશાસ્ત્રોની આગા છે કે 'આત્મવાક્ય' માત્ર વગરવિચારે ગ્રાહ્ય છે. આ રીતે વિશેષ વિચારવિના ઋષિઓ અને પંડિતોની હરેક વાતને ગ્રાહ્ય ગણીને એ ભારતવર્ષની અવનતિનું એક કારણ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ અને શાબ્દપ્રમાણ સિવાય નૈવાયિકો ઉપમિતિને પણ એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ ગણે છે વિચાર કરતાં એ સિદ્ધ થશે કે ઉપમિતિ એ અનુમિતિ પ્રમાણનો એક બેદમાત્ર છે. એથી સાંખ્ય વગેરે દર્શનોમાં ઉપમિતિને બૂદ્ધ પ્રમાણ માન્યું છે આ કારણને લીધે ઉપમિતિનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, વાસ્તવિકરીને પ્રત્યક્ષ અને અનુમિતિજ્ઞાન મેળવવાનાં પ્રમાણો છે.

અનુમિતિ પણ પ્રત્યક્ષ ઉપર આધાર રાખનાર છે. જે વિષયનું કદિ પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન થયું નથી હોતું તેની અનુમિતિ થઈ શકતી નથી જે તમે પહેલાં કદિ મેંચને જોયો ન હોત, અમર બીજા કોઈએ પણ કદિ જોયો ન હોત, તો બધા બારણાવાળા ઘરમાં બેસી મેંચની ગર્જના સાંભળતા કદિ પણ મેંચની અનુમિતિ ન કરી શકત. તેમજ ગુલાબની સુગંધીનું તમને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ન હોત તો અંધકારવાળા ઘરમાં સુગંધ-પરથી તમે કદિ અનુમિતિ કરી શકત નહિ કે આ ઘરમાં ગુલાબનું ફૂલ છે. બણીવાર એવું જણાય છે કે એક અનુમિતિનો આધાર બણી જાતિનાં પહેલાં મળેલાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ઉપર રહેલો હોય છે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો એક નિયમ હજારો પ્રકારના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું ફળ હોય છે.

આથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણજ્ઞ જ્ઞાનનું એક મૂળ છે એજ બધાં પ્રમાણોનું મૂળ છે.* ઘણાં લોકો આ વાત સાંભળી વિસ્મય પામશે કે દર્શનશાસ્ત્ર એ ત્રણ હજાર વર્ષ ફરી ફરીને આજે પાછું ચાર્વાકના મતની પાસેજ પહોંચી ગયું કે શું ? ધન્ય છે, આર્ય લોકોની બુદ્ધિને ! આટલાં વર્ષો પછી હુમ, મીલ અને બેંકન વગેરેએ જે સિદ્ધ કર્યું છે, તે આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં પણ બૃહસ્પતિ પ્રતિપાદન કરી ગયા છે ! પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજું પ્રમાણ નથી એમ અમારું કહેવું નથી; પણ અમારું કહેવું એ છે કે બધાં પ્રમાણોનું મૂળ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે.

બૃહસ્પતિના બધાં મંત્રો હુમ થઈ ગયા હોવાથી બૃહસ્પતિનું કહેવું બરાબર એમજ છે કે નહિ ! એ વાતનો નિશ્ચય કરવો કઠણ છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું એક માત્ર મૂળ છે, પરંતુ એ બાબતમાં યુરોપના દર્શનિકોની વચ્ચે એક ભારે ઝગડો છે, કોઈ કોઈ કહે છે કે આપણાં અનેક જ્ઞાનો એવાં છે કે જેનાં પહેલેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો મળી શકતાં નથી; જેવાં કે ડાળ, આકાશ વગેરે.

* આ વિષે વધારે હેઠળ વિચારોનો અહીં અમે ત્યાગ કર્યો છે.

આ વાત સમજવી જરા કઠણ છે આકાશ વિષે એક સાધારણ વાત લઈએ. જેમકે જે સમાન્તર લીટીઓ બન્ને બાબુએ ગમે તેટલી લખાવીએ તો તે કદિ મળી શકતી નથી આ બીનાને આપણે નક્કીપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ એ જ્ઞાન આપણે ક્યાંથી મેળવ્યું ? પ્રત્યક્ષવાદીઓ કહેશે કે “ પ્રત્યક્ષદ્વારા મેળવ્યું. અમે જેટલી જેટલી સમાન્તર લીટીઓ દીડી છે તે કદિ એકઠી થઈ નથી. ” ત્યારે પૂર્વપક્ષના લોકો કહેશે કે “ જગતમાં જેટલી સમાન્તર લીટીઓ છે તે તમામને તમે જોઈ જ નથી. હા, તમે જે લીટીઓ દીડી છે તે મળી નહિ હોય, પરંતુ તમે એ શી રીતે જાણ્યું કે કોઈ ઠેકાણે કદિ એવી જે સમાન્તર લીટીઓ દોરાર્ધ નથી કે દોરાજો નહિ ? તમે જે પ્રત્યક્ષ જોયું છે તેથી તમે અપ્રત્યક્ષ વિષયવિષે શી રીતે નિશ્ચય કર્યો ? ” તથાપિ અમે એ જાણીએ છીએ કે જે તમે કહ્યું તે સત્ય છે કે “ કદિ ક્યાંય એવી જે સમાન્તર લીટીઓ દોરી શકતી નથી કે જે મળી જાય. ” ત્યારે એ માનવું પડશે કે પ્રત્યક્ષ સિવાય જ્ઞાનનું કોઈ બીજું મૂળ તમારામાં છે. નહિ તો તમે પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજું ‘ વિશેષ જ્ઞાન ’ ક્યાંથી મેળવી શકો ? ”

આવો તર્ક કરીને લોક અને હુમના ‘ પ્રત્યક્ષવાદ ’ ની વિરુદ્ધમાં પ્રસિદ્ધ જર્મન દાર્શનિક કોમ્ટે ‘ પ્રતિવાદ ’ ઉભો કરેલો છે. એ વાદને ‘ પ્રત્યક્ષ-પ્રતિવાદ ’ નામ આપી શકાય. પૂર્વોક્ત ‘ વિશેષ જ્ઞાન ’નું મૂળ જ્ઞામાં રહેલું છે, એ વાત સમજાવતાં તે વિદ્વાન કહે છે કે, આપણી ઇન્દ્રિયોની અંદર તથા બાહ્ય વિષયોની અંદર એક ‘ અવર્ણ્ય તત્ત્વ ’ છવાઈ રહેલું છે, કે જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણેથી અતીત હોય જ્ઞાનને અધીન છે. બાહ્ય વિષયોનું ‘ ઉપલક્ષ્ય જ્ઞાન ’ આપણને ઇન્દ્રિયોદ્વારા થાય છે, પરંતુ ‘ વિશેષ જ્ઞાન ’ કોઈ ઇન્દ્રિયોદ્વારા થતું નથી એ વિશેષ જ્ઞાન તો ઇન્દ્રિયોની અંદર રહેલા એ ‘ અવર્ણ્ય તત્ત્વ ’ દ્વારા થાય છે. તાત્પર્ય કે બાહ્ય વિષયોની અંદર વ્યાપેલા એ અવર્ણ્ય તત્ત્વની, ઇન્દ્રિયોની અંદર વ્યાપેલા ‘ અવર્ણ્ય તત્ત્વ ’ સાથે એકતા હોવાથીજ આપણે ‘ વિશેષ જ્ઞાન ’ મેળવી શકીએ છીએ. આ કારણને લીધેજ આપણે કાળ, આકાશ વગેરેનો x સમવાય સમજી શકીએ છીએ. એ જ્ઞાન આપણામાંજ રહેલું છે, તેથી કોમ્ટે એને ‘ સ્વતઃ પ્રાપ્ત ’ અથવા ‘ આભ્યતરિક ’ જ્ઞાન કહેલું છે.

વાચકો ફરી જોઈ શકશે કે આધુનિક યુરોપનું દર્શન ફરી ફરીને પાછું પ્રાચીન ભારતીય દર્શનમાં મળી જાય છે ! ચાર્લ્સના ‘ પ્રત્યક્ષવાદ ’ની સાથે જેમ મીલ અને જેમ્સનનો ‘ પ્રત્યક્ષવાદ ’ મળતો આવે છે, તેમ વેદાંતના ‘ માયાવાદ ’ સાથે કોમ્ટેનો આ ‘ પ્રત્યક્ષ-પ્રતિવાદ ’ મળે છે યુરોપમાં આધ્યાત્મિક વિષયનાં એવાં તત્ત્વો બહુજ ઓછા સ્પષ્ટ થયાં છે, કે જે તત્ત્વોની સૂચના પ્રાચીન આર્યોએ પોતાના ગ્રંથમાં કરેલી ન હોય. કોમ્ટેનો આભ્યતરિક જ્ઞાનવિષેનો જે મત છે તેનો મોટો પ્રતિરુધ્ધી જોન સ્ટુ-

x સમવાય-નિત્ય સંબંધ. પટ્ટનો તત્ત્વ સાથે, ગુણનો ગુણ સાથે, દ્રવ્યનો ક્રિયા સાથે અને વ્યક્તિનો જાતિ સાથે જે સંબંધ તેનું નામ ‘ સમવાય ’ છે. (વૈશેષિકદર્શન)

અર્થ મીલે છે. તેણે કાર્યકારણ સંબંધની નિત્યતાનો આશ્રય લીધો છે. તે કહે છે કે આપણે પ્રત્યક્ષદ્વારા એક અખંડિત સરકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. જ્યાં કારણ વર્તમાન છે ત્યાં તેનું કાર્ય વર્તમાન રહેશે જ્યાં પહેલાં જોયું કે કા વર્તમાન છે ત્યાં કા પણ રહેલો છે, તો ફરી આપણે જો કા ને દેખીએ તો જાણી શકીએ કે ત્યાં કા પણ છે. કેમકે આપણે પ્રત્યક્ષદ્વારા જાણ્યું છે કે જ્યાં કારણ રહે છે ત્યાં તેનું કાર્ય રહે છે સમાન્તરાલ-ભાવ કારણ છે અને સમિલન-વિરહ તેનું કાર્ય છે, કેમકે આપણે સમાન્તરાલ-ભાવ જ્યાં જ્યાં જોયો છે ત્યાં ત્યાં સમિલન-વિરહ જોયેલ નથી. આથી સમાન્તરાલભાવ હમેશા સમિલનવિરહની પહેલાં રહે છે એથી આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યાં જો સમાન્તર લીટીઓ દોરેલી હશે ત્યાં તેનું સમિલન થશે નહિ. આથી એ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમૂલક છે

છેલ્લો મત હર્બર્ટસ્પેન્સરનો છે તે પણ પ્રત્યક્ષવદી છે, પરંતુ તે કહે છે કે “અમારું જે જ્ઞાન અમે જાતે પ્રત્યક્ષ કરીને નથી મેળવેલું, તે અમને અમારા પૂર્વ પુરુષોના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના જે સરકારો મળેલા છે, તે સરકારોદ્વારા ઉપજેલું છે આરા પૂર્વ પુરુષોમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જે સરકારો ઉપજેલા, તેના કેટલાક અંશો મને પણ મળેલા છે. હું એ સરકાર લક્ષનેજ જન્મેલો નથી જો એમ હોત તો પુત્રાંતુ જન્મેલું બાળક પણ સરકારવાળું હોત, પરંતુ જન્મતી વખતે પણ એ સરકારોના બીજ આરા શરીરમાં (મન શરીરની અંદર સમાયેલું છે તેથી મનમાં) હતા. જરૂર પડતાં એ બીજો જ્ઞાનરૂપે પરિણામ પામ્યા છે ” આ રીતે કોમ્પ્ટને મને જે આશ્ચર્યક અથવા સ્વતઃપ્રાપ્ત જ્ઞાન છે તેજ હર્બર્ટ્ સ્પેન્સરને મને પૂર્વજ-પરંપરાગત-પ્રત્યક્ષ જાત જ્ઞાન છે એ વાત ઉપલક્ષ્યે જોતાં અમર્યાદા જેવી લાગે છે, પરંતુ સ્પેન્સરે એવી યુક્તિથી તે સિદ્ધ કરી છે કે આ વખતે યુરોપમાં તે પ્રચલિત થયેલ છે *

* ધણી માણસો કોમ્પ્ટના “ પોઝીટીવ શીલોસોફી ” એ દર્શનશાસ્ત્રનો અનુવાદ ‘ પ્રત્યક્ષવાદ ’ કહે છે અમારી માન્યતા પ્રમાણે એ ભ્રમ છે. જેને “ ઇમ્પીરીયલ શીલોસોફી ” કહે છે અર્થાત્ લક્ષ, મીલ, લુપ્ત અને બેઠનનો મત છે તેનેજ ‘ પ્રત્યક્ષવાદ ’ કહેલો છે, આ નિમિષમાં અમે એજ અર્થમાં ‘ પ્રત્યક્ષવાદ ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

અનુકરણ

પરમેશ્વરની કૃપાથી આ શતકમા “નવા બાણુ” એવા નામવાળા એક અદ્ભુત પક્ષિતનાં જતુઓ જગતમા નજરે પડે છે ત્રાણિવિજ્ઞાનવેત્તા પડિતોએ પરીક્ષા કરી નિર્ણય કર્યો છે કે, પશુઓ પણ બાણુ દેખાવમાં મનુષ્યલક્ષણોવાળા છે, હાથે અને પગે પાંચ પાંચ આંગળીઓ, પૂછડાનો અભાવ, હાડપિંજર અને મમજની રચનાનું સરખાપણું ઇત્યાદિ લક્ષણોમાં x વાનરજાતિ પણ મનુષ્યલક્ષણોવાળા જણાય છે તો પણ આંતરલક્ષણો વિષે એ રીતે નિશ્ચય હજી લગી થયો નથી કોઈ કોઈ કહે છે કે—‘આંતરલક્ષણોમાં મનુષ્ય ચડે છે,’ તો કોઈને એવું બોલતાં સાંભળીએ છીએ કે— “આ માણસ તો બહારથી મનુષ્ય છે, પણ અંદરથી તો પશુ જેવો છે ” આ તત્ત્વનો વિચાર કરવા માટે શ્રીમાન્ બાણુ રાજનારાયણ બાસુએ શાકે—ના ચૈત્રમાસમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને અત્યારે તે છપાયું છે એ વ્યાખ્યાનમાં તેમણે મિલ્ક કયું છે કે, “નવાબાણુ” એ અંદરથી મનુષ્ય નહિ પણ પશુ છે

અમે ક્યા મતના અનુયાયી છીએ? અમે પણ શું નવા બાણુઓને પશુ માનનાર છીએ? અમે અગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાંથી આ પશુતત્ત્વનો અભ્યાસ કર્યો છે. કોઈ કોઈ મહાશયોનો મત એવો છે કે વિધાનાયે ત્રણે લોકની સુદરીઓમાંથી સૌંદર્યનાં કણેકણ સંગ્રહીત કરી જેમ તિલોત્તમાને સરજી હતી, તેમ પશુરૂતિઓનાં કણેકણો સંગ્રહીત કરી આ “નવા બાણુ” ની સૃષ્ટિ કરી છે શિયાળામાંથી શકતા, કૂતરામાંથી ઈર્ષ્યા, ઘેડામાંથી બીકણુપણું, વાનરમાંથી અનુકરણશક્તિ અને ગર્દભોમાંથી ગર્જનશક્તિ એવાં એવાં કણો એકત્ર કરી, આ ભારતવર્ષને ઉજ્જવળ કરનાર ‘નવા બાણુ’ ની જાતિ લગવાને ભારતવર્ષમાં ઉદય પમાડી છે । જેમ સુદરીઓમાં તિલોત્તમા, અથેમાં રિચર્ડ સન્સનું સીલેકશન, પોશ્તાકમાં ફડીની કથા, બોજનમાં ખીચડી, તેમ મનુષ્યોમાં આ નવા બાણુ છે । જેમ ક્ષીરસાગરનું મથન કરતાં ચંદ્રે ઉદય પામી જગતને પ્રકાશિત કરેલું છે, તેમ પશુચરિત્રના સાગરનું મથન કરતા આ “નવા બાણુ” રૂપી અનુપમ ચંદ્રે ઉદય પામી ભારતવર્ષને પ્રકાશિત કરનારા છે । રાજનારાયણ બાસુની પેઠે આ બધા અમૃતાકાંક્ષી લોકો હાથ ઉંચા કરી કરી એ કલકશન્ય ચંદ્રોને દહી દેશે અમે તેને તેમ દરવા નિષેધ કરીએ છીએ ત્રિશેષે કરી અમે રાજનારાયણ બાસુને કહીએ છીએ કે, આપે આપના અથમા ગોમસ ખાવનો નિષેધ કર્યો છે તો પછી આપે આપના વ્યાખ્યાનમાં આ ‘નવા બાણુ’ એ ઉપર તલવાર કેમ ચલાવી છે? બાણુ લોકો ગાય કે બેલ કરતા

xકિંગમ ઉટાગ જાતિના વાનરને પુઝુ હોતુ નથી એ વાત બહી સૂચવાઈ છે

અનુવાદક

કયી વાતમા ઉતરતા છે ? બેલો જેવો ઉપકાર કરે છે તેવો આ નવા બાણુઓ પણ ઉપકાર કરે છે. આ વર્તમાનપત્રોરૂપ વાસણોમા જે સ્વાદિષ્ટ દૂધ દેખાવ છે તે આ “નવા બાણુ” નીજ કૃતિ છે. ચાકરીરૂપી હળ ખાંધે ચડાવી, જીવનના ક્ષેત્રમા જોડાઈ ‘નવા બાણુ’ઓ પણ બેલના જેવી મજૂરી કરે છે. વિદ્યાનો બોળે કાલેજોમાંથી પીઠ ઉપર ચડાવી તેઓ છાપખાનામાં લાવી દગલો કરે છે. સમાજસુધારાના માડી ઉપર વિદ્યાવતી વિચારોરૂપી માલનો બોળે ભરી બ્યાખ્યાન-દ્વારા કે વર્તમાનપત્રોદ્વારા બજારમા પહોંચાડે છે દેશહિતની ધાણીમાં સ્વાર્થરૂપી સરસવો પીલીને ચશરૂપી તેલ આ નવા બાણુરૂપી બેલો પણ કાઢે છે આવા જુદો ઉપર તે કાંઈ તલવાર ઉમામતુ હશે ? આવા ગાયો અને બેલો જેવા ગુણુવાળા “નવા બાણુ” ઓ ઉપર આમ તલવાર ચલાવવી યોગ્ય કહેવાય ?

અમારા દેશના આ “નવા બાણુ” ઓની લોહા જેટલી નિદા કરે છે, તેટલી નિદાને તેઓ લાયક નથી. ધણી સ્વદેશાભિમાની લોકો જે હેતુઓથી બાણુઓની નિદા કરે છે, એજ હેતુથી રાજનારાયણ બાણુએ પણ “નવા બાણુ” ઓની નિદા કરી છે. બાણુઓના કલ્યાણને માટે તેમની નિદા કરેલી છે. પોતાના “ત્યારે અને અત્યારે” એ મથાળાના લેખમાં નિરપેક્ષપણે જૂત અને વર્તમાનની આલોચના કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ વર્તમાન સમયના દોષો દેખાડવા એજ તેમનો ઉદ્દેશ છે. તેમણે વર્તમાનકાળના બાણુઓના ગુણો ઉપર દષ્ટિપાત કર્યો નથી, વળી દષ્ટિપાત કરવો પણ નકામો છે, કેમકે અત્યારના “નવા બાણુ” ને પોતાના ગુણોમાં તો લેશ પણ સંદેહ નથી માત્ર તેઓ પોતાના દોષોજ જોઈ શકતા નથી.

એમ કાંઈ નથી કહેતું કે નવી ઉછરતી પ્રજામાં દોષો નથી, પણ એ બધા દોષોમાં અનુકરણની પ્રીતિ એ દોષ ઉપર અત્યારે સૌનો કલ્પ છે. સ્વદેશી કે પરદેશી બધાજ આ એક દોષને માટે નવી ઉછરતી પ્રજાનો તિરસ્કાર કરે છે રાજનારાયણ બાણુએ એ બાબતમાં જે જે કહ્યું છે તેનો ઉતારો કરવાની આવશ્યકતા નથી, કેમકે એ બધી વાતો આજકાલ બધા જૂના માણસોને મોઢે ચઢ મએલી છે.

અમે એ વાતોનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, અને એ પણ માનીએ છીએ કે રાજનારાયણ બાણુએ જે કહ્યું છે તે ધણુ ખરું સત્ય છે, પરંતુ અનુકરણની બાબતમા અમે એમના વિચારોની સાથે સમત નથી અનુકરણવિષે લોકોમા કાંઈક ભ્રમના વિચારો પેડેલા છે

શું અનુકરણ કરવું દોષરૂપજ છે ? ના, એવું કદિ હોઈ શકેજ નહિ. અનુકરણ સિવાય કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો ઉપાયજ નથી. જેમ નાનું બાળક મોટા માણસનું અનુકરણ કરીને બેલતા શીખે છે, જેમ નાનું બાળક મોટા માણસના કામો જોઈ અનુકરણ કરી કામ કરતા શીખે છે તેમ અસભ્ય અને અશિક્ષિત જતો સભ્ય અને શિક્ષિત જતોનું અનુકરણ કરી તેવીજ બને છે. આથી નવી ઉછરતી હિંદુ-

સ્તાનની પ્રજા ઈંગ્રેજોનું અનુકરણ કરે તો તે યુક્તિયુક્ત છે એ વાત સત્ય છે કે પહેલાની સભ્ય જાતો કોઇનું અનુકરણ કર્યા વિના પણ સભ્ય અને શિક્ષિત બનેલી છે. પ્રાચીન ભારતવાસીઓ અને પ્રાચીન મીસરવાસીઓની સભ્યતા (સુધારો) કોઇના અનુકરણના ફળરૂપ નથી, પરંતુ હાલના યુરોપનો સુધારો જે બધી જાતો કરતાં ઐશ્વર્ય સમન્વિત છે, તે ક્યાંથી આવ્યો ? તેનો ઉત્તર એ છે કે “ અનુકરણ કરવાથી ” આવ્યો. રોમન અને ગ્રીકોની સભ્યતાનું અનુકરણ કરવાથી યુરોપીય સુધારો આ ફરજે પહોંચ્યો છે. રોમનોનો સુધારો પણ ગ્રીકોના અનુકરણનું ફળ હતો. ઇતિહાસ જાણનારાઓને માલૂમ છે કે, આજકાલના હિંદુસ્તાનના નવા બાળકો ઈંગ્રેજોનું નેટલું અને જેવું અનુકરણ કરે છે તેટલું અને તેવું અનુકરણ પહેલાંના યુરોપીયનો રોમનોનું કરતા, અને તેથીજ આજ તેઓ ઉન્નતિને એટલે ઉંચે પમથીએ ચડી વિજયપતાકા ફરકાવતા હોવા છે બાલ્યવયમાં જે બાળક બીજનો હાથ પકડી પાણીમાં ઉતરવાનું શીખતો નથી તે કદિ પણ તરવાનું કામ શીખવાનો નહિ માસ્તરના લખેલા અક્ષરો જોઇ જે નિશાળીઓ લખતા શીખશે નહિ તે કદિપણ લખી શકવાનો નહિ આથી ભારતવાસીઓ ઈંગ્રેજોનું અનુકરણ કરતા જણાય તો તે તેમને માટે આશ્ચર્ય છે

પરંતુ લોકોની માન્યતા એવી છે કે અનુકરણવડે કદિ પણ ઉચ્ચ પ્રકારની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. પણ એ શું સત્ય છે ?

પહેલા સાહિત્યને લઈએ. પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ પકિતના ગણાતા કેટલાક મહાકાવ્યો કેવળ અનુકરણ માત્રજ છે પોપે ડ્રાઇડન અને ઝાયાલોનું અનુકરણ કરેલું છે, અને જોન્સને પોપનું અનુકરણ કરેલું છે અને નાના લેખકોના દષ્ટાંત આપી અમારી વાત સિદ્ધ કરવા માગતા નથી. મોટા લેખકો વિષેજ માલગો વર્જલનું મહાકાવ્ય હોમરના પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યનું અનુકરણ છે રોમનોનું ગદ્ય સાહિત્ય યુનાની સાહિત્યનું અનુકરણ છે કહેવાની મતલબ એ છે કે રોમનોનું જે સાહિત્ય અત્યારે યુરોપવાસીઓના સુધારાના આધારભૂત છે તે પણ અનુકરણમાત્ર છે હવે પર્સી ઉલ્ડરફોર્ડને મૂકી દઈએ, અને અહીંનાજ ઉલ્ડરફોર્ડે લખ્યો આપણા દેશમાં જે મહાકાવ્ય છે આપણે એને મહાકાવ્ય ન કહેતા મહારવને કારણે ઇતિહાસ કહીએ છીએ એ પૃથ્વીના બધા કાવ્યોમાં ઐશ્વર્ય છે ગુણમાં એ બન્ને મોટે ભાગે સમાનજ છે, અને તફાવત છે તે બહુજ જૂજ છે સાહિત્યની દૃષ્ટિથી તેમાંનું એક કાવ્ય બીજા કાવ્યનું અનુકરણ છે.

મહાભારત જે રામાયણની પછી રચાયું છે, તે વાતનો તો વિલર સાહેબ સિવાય બીજો કોઇ અસ્વીકાર ભાગ્યેજ કરશે. અનુકરણ કરવાની વસ્તુ અને અનુકરણ, એટલે કે અસલ અને નકલ એ બન્ને જાતના નામકોમાં નેટલું અંતર હોવું જોઈએ તેથી વધારે અંતર ગમ અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચે નથી. રામાયણના અપાર બળવાન, વીર, જીતેન્દ્રિય, બ્રાતૃવત્સલ લક્ષમણ મહાભારતમાં અર્જુન બની ગયેલ છે, અને ભરત,

શત્રુધન તે નકુળ, સહદેવ બનેલા છે. બીમ નવીન રમના છે. તોપણ અનેક પ્રસંગોમાં તેના ઉપર હનુમાનની છાયા પડેલી છે. રામાયણનો વિભીષણ મહાભારતમાં વિદુર બન્યા છે રામાયણનો રાવણ મહાભારતમાં દુર્યોધન છે. ઇદ્રજીતનાં હાડકા ચામડાં લઇ, અભિમન્યુને ઉપજાવેલ છે અહીં જેમ રામ, ભાઇ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય છે તેમ ત્યાં યુધિષ્ઠિર પણ ભાઇ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય છે અને લામો કાળ વનવાસ ભોગવે છે. બંને રાજ્ય પામતા પામતાં વચિત થયા છે. એકની સ્ત્રી હરાઇ છે ત્યારે બીજાની સ્ત્રી ભરીસજામાં અપમાન પામી છે બંને મહાકાવ્યોનો સારાંશ જે યુદ્ધનો દાવાનળ તે એકમાં સ્પષ્ટરૂપે અને બીજામાં અસ્પષ્ટરૂપે સળગે છે. બંને કાવ્યોનું વસ્તુ (પ્લોટ-કથાભાગ) એ છે કે યુવરાજ રાજ્યભ્રષ્ટ થઇ ભાઇ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય અને પછી જીત મેળવી ફરી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપે. નાના પ્રસંગોમાં પણ એવુંજ મળતાપણ છે લવકુશનું કામ મણિપુરમાં બંધૂવાહને કરી દેખાડ્યું છે મિથિલામાં ધનુર્ભંગ થયો, તેવોજ પાંચાલમાં ધનુષ્યવડે મત્સ્યવેધ થયો છે દશરથ અને પાણ્ડુના પાપમાં અને શાપમાં બહુજ મળતાપણ છે. તમને મહાભારતને રામાયણનું અનુકરણ કહેવાની ઇચ્છા ન હોય તો બલે અનુકરણ ન કહો, પરંતુ અસલ અને નકલમાં આનાથી વધારે સમાનતા આપણને બહુ ઓછી મળશે. મહાભારત રામાયણનું અનુકરણ હોવા છતાં પણ પૃથ્વીમાં અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. જે જગતના કોઈપણ ગ્રંથની સાથે એની તુલના થઇ શકતી હોય તો કોઈક અંશે રામાયણ સાથેજ થઇ શકે તેમ છે આથી સર્વ અનુકરણ ત્યજવા યોગ્ય છે એમ સમજવાનું નથી.

સાહિત્યને તપાસ્યું, હવે સમાજ વિષે બોલીએ. જ્યારે રોમનોને યુનાનીઓની સભ્યતાનો પરિચય થયો ત્યારે તેઓ મન, વચન અને કાયાથી યુનાનીઓનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. એનું ફળ એ થયું કે સિસિરો જેવા વકતા, તાસિતસ જેવા ઇતિહાસલેખકો, વર્જિલના જેવા મહાકવિઓ, પ્લાટસ અને ટિબીન્સ જેવા નાટકકારો, હોરેસ અને આબીડા જેવા ગીતિકાવ્ય લખનારા, પેપીનીયન જેવા વ્યવસ્થાકારો, સેનેકા જેવા ધર્મનીતિપ્રણેતાઓ, આતનૈન જેવા રાજ્યધર્મલેખકો અને પુકાલસ જેવા ભોગાસકત પુરુષો, રોમમાં પેદા થયા સાધારણ ગ્રંથ વર્ગનું ઐશ્વર્ય પણ પુષ્કળ વધ્યું, અને સમ્રાટોએ પોતાની સૌંદર્યપ્રિયતા સિદ્ધ કરતી ભગ્ય હમારતો બધાવી. આધુનિક યુરોપની હકીકત પહેલાજ લખાઇ છે. ઇટાલી અને ફ્રાન્સનું સાહિત્ય ગ્રીસ અને રોમના સાહિત્યનું અનુકરણ છે. યુરોપની શાસનપદ્ધતિ પણ રોમના અનુકરણરૂપેજ ગુલાઇ છે. ક્યાંક એ ઈમ્પીરેટર છે, ક્યાંક સેનેટ છે, ક્યાંક એ ‘પ્લેવ’ પદ્ધતિ છે, ક્યાંક ‘ફોરમ’ અને ક્યાંક ‘મ્યુનિસિપીયમ’ છે. હાલના યુરોપનું સ્થાપત્ય (ઇજીનિયરી) અને ડ્રોઇંગ (ચિત્રવિદ્યા) નું મૂળ પણ યુનાન અને રોમમાં રહેલું છે. પહેલાંની શરૂઆત અનુકરણરૂપે હતી, પણ અત્યારે અનુકરણ

અવસ્થાનો ત્યાગ કરી, ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી, એ બધી બાબતોમાં યૂરોપિયનો 'ગુરુથી ચેલા આગળા' જેવા બન્યા છે. એમ થવામાં પ્રતિભાશક્તિની આવશ્યકતા છે. પ્રતિભાવાળા લોકો પહેલાં અનુકરણ કરે છે, અને પછી તેનો મહાવરો અને અવનોકન થતાં અનુકરણની વસ્તુ કરતાં ઉન્નતિ મેળવે છે. જે બાળક પહેલું લખતાં શીખે છે, તેને શરૂઆતમાં તો બીજાના લખેલા અક્ષરોનું અનુકરણ કરવું જ પડે છે, પણ છેલ્લે તેના હસ્તાક્ષરો સ્વતંત્રરૂપે ધારણ કરે છે, અને પ્રતિભા હોય તો અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે ગુરુના કરતાં પણ સારા અક્ષરો લખી શકે છે.

પરંતુ એમાં તો કંઈ સદેહ નથી કે પ્રતિભાશૂન્ય મનુષ્ય જો અનુકરણ કરે તો તેનું કૃત્રિમ સાદું આવતું નથી જેની જે વિષયમાં શક્તિ નથી અથવા જે દીર્ઘકાળ અનુકરણ કર્યા કરે તેની સ્વાભાવિક શક્તિ કદિ જોષ્ટ શકાતી નથી. યૂરોપનાં નાટકો આનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે યૂરોપની તમામ જાતિઓમાં જે જે નાટકકારો થયા છે તેમણે સર્વેએ યુનાની નાટકોનું શરૂઆતમાં અનુકરણ કરેલું છે, પરંતુ પ્રતિભા હોવાથી રૂપેન અને ઇજ્જાડમાં નાટકો તુરંતજ સ્વતંત્રરૂપે લખાયા છે. ઇજ્જાડિ આ વિષયમાં ગ્રીસની બરાબરી કરી છે, અને એ વિષયની પ્રતિભા અર્થાત્ સ્વાભાવિક શક્તિ ન હોવાથી રોમ, ઈટાલી અને ફ્રાન્સના લેખકો કેવળ અનુકરણ કરવાવાળા બની ગયા છે. ધણા લોકો કહેશે કે, રોમ વગેરે દેશોના લોકો જેઓ નાટકરચનામાં રૂપેન અને ઇજ્જાડની બરાબરી કરી ન શક્યા એનું કારણ બીજું કંઈ નહિ પણ અનુકરણનો અનુરાગજ છે, પણ એ ભ્રમ છે એનું કારણ અનુકરણનો અનુરાગ નથી. પણ એનામાં નાટક રચવાની સ્વાભાવિક શક્તિનો અભાવ છે અનુકરણની ઇચ્છા, એ પણ એક કાર્ય છે, કારણ નથી.

લોકો આગકાલ "અનુકરણ" શબ્દને માળ જેવો કે માળથી પણ વધારે અપમાનકારક સમજે છે મોટે ભાગે પ્રતિભાવિનાના માણસોજ અનુકરણમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી તેનું અનિષ્ટ પરિણામ દેખાય છે, અને તેથીજ લોકોની અનુકરણપર અસંધિ કે અશ્રદ્ધા થયેલી છે મૂળે ભાષા અકલ્પશૂન્ય, અને તે પાછું અનુકરણ કરે, એટલે તે હાસ્યને પાત્ર થાય તેમાં નવાઈ શી? કેમકે આપણા અનુકરણ મિથ્યા તેમાં બીજું પરિણામ હોય નહિ.

જો પ્રતિભાવાળા માણસો અનુકરણ કરે તો તે કદિ તિરસ્કાર કે હાસ્યને પાત્ર થાય નહિ. આપણા લોકોની આ વખતે જે દશા ચાલે છે તેનો વિચાર કરતાં અનુકરણ કરવાની પ્રવૃત્તિ એ નહારી કે અનુચિત છે એમ કહી શકાય નથી. અમારા સમજવા પ્રમાણે તો અનુકરણ એ મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ છે. એવા અનુકરણમાં જો કોઈ ભારતવાસીઓને દોષ દે તો એનું વાસ્તવિક કથું કારણ અમે સમજી શકતા નથી એક તો એ મનુષ્યનો સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ કહો તો ગુણ, ને દોષ કહો તો દોષ છે બન્નારે ઉત્તમ અને નિકૃષ્ટનો ચોમ આય છે ત્યારે નિકૃષ્ટને ઉત્કૃષ્ટ બનવાની ઇચ્છા

થાય છે. હવે ઉત્કૃષ્ટની સમાન થવાનો ઉપાય શો ? ઉપાય એટલેજ કે “ઉત્કૃષ્ટ જે રીતે કરે તેજ રીતે નિકૃષ્ટ પણ કરે” તેનેજ અનુકરણ કહે છે. આજકાલ ભારતવાસીઓ જુઓ છે કે ઇંગ્લેન્ડ સુધારામાં, કેળવણીમાં, ઐશ્વર્યમાં, સુખમાં અને બળમાં સર્વ રીતે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ છે તો પછી તેઓ ઇંગ્લેન્ડ લોકના જેવા થવા કાં ન ચાહે? ભારતવાસીઓ સમજે છે કે “ઇંગ્લેન્ડ લોકો જે જે કરે છે તેનું અનુકરણ કરવાથી અમે પણ તેમના જેવા સુધરેલા, કેળવાયેલા, ઐશ્વર્યવાળા અને સુખી થઈશું.” આ સ્થળે ભલે ગમે તે જાતિ હોય તો ભારતવાસીઓ જેવી દશામાં આવતાં તે પણ તેમજ કરત. મતલબ કે આ અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ કેવળ ભારતવાસીઓનાજ સ્વભાવનો દોષ નથી, પરંતુ માનવજાતિનો એ સ્વભાવજ છે. ભારતવાસીઓ ઉચ્ચ આર્થિકશક્તિ હિત્તેન થયેલા છે. તેમના શરીરમાં અત્યારે આર્યોનું રુધિર વહી રહેલું છે. એ આર્યજાતિ વાનરોની માફક અનુકરણપ્રિય થઈને અનુકરણ કરતી નથી. એમને અનુકરણ કરવાનો તો કોઈ ઉચો ઉદ્દેશ છે. આથી એમનું અનુકરણ સ્વાભાવિક અને મગજદળપ્રદાતા થઈ શકે. જે લોકો એમને ઇંગ્લેન્ડ પોષાકમાં, ખાનપાનમાં અને રહેણી કરણીમાં ઇંગ્લેન્ડના અનુકરણવાળા જોઈને સળગી ઉઠે છે તેઓ જો ક્રાન્સના લોકોના ખાનપાન અને પોષાકનું અનુકરણ કરતા ઇંગ્લેન્ડને દેખે તો શું કહેશે ? શું ઇંગ્લેન્ડ લોકો અનુકરણ કરવામાં ભારતવાસીઓથી ઉતરે એવા છે ? અમે અનુકરણ કરીએ છીએ તે તો અમારી ધણીરણી જાતિનું, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ અનુકરણ શામાટે કરે છે ?

અમે આટલું અવશ્ય સ્વીકારીએ છીએ કે હાલના ભારતવાસીઓ જેટલું અનુકરણ કરી રહ્યા છે એટલું બધું અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી. ભારતવાસીઓમાં આંધળું અનુકરણ કરવાવાળાની સખ્યા ધણી મોટી છે એટલે તેઓ મોટે ભાગે ગુણોનું અનુકરણ ન કરતા દોષોનુંજ અનુકરણ કરવામાં તત્પર દેખાય છે, તે મોટી દીક્ષગીરીની વાત છે. ભારતવાસીઓ ગુણોનું અનુકરણ કરવામાં બહુ નિપુણ નથી. પરંતુ દોષોનું અનુકરણ કરવામાં ભૂમંડળમાં તેનો જોટો નથી. એટલામાટેજ સમજી દિતેશ્વ લોકો ભારતવાસીઓની, આંધળી અનુકરણવૃત્તિ ઉપર માલિપ્રદાન કરે છે અને એ હેતુએજ રાજનારાયણ બાસુએ એ વિષે જે જે કહ્યું છે તેનો મોટો ભાગ અમે સ્વીકારેલ છે. આ અનુકરણ કરનાર પ્રતિભાવાન હોય ત્યાં પણ અનુકરણમાં એ મોટા દોષો દેખાય છે.

એક તો વિચિત્રતા કે વિવિધતાના વિકાસમાં વિધન આવે છે. આ સંસારમાં મોટું સુખજ વિચિત્રતા કે વિવિધતાને લીધે ઉપજેલું છે. પૃથ્વી ઉપરના તમામ પદાર્થો જો એકજ રચના હોત તો તેનો દેખાવ શું આટલો બધો ચતોહર અને સુખદાયક ભાગત ? જો બધાજ અવાજો એકજ પ્રકારના હોત તો શું આનું સ્વર-આધુન્ય ભાગત ? ધારો કે સૌનો અવાજ કાયમના જેવોજ હોત તો એ મધુર ‘ફફ’

સ્વર કાનને મીઠો લાગત ? નહિ, એ સ્વર કાનને હિંમે કરનારજ લાગત. આપ-
ણુમા જે વિચિત્રતાના સુખની પ્રીતિ ન હોત તો કદાપિ ઠીક લાગત, પરંતુ આત્મારે
મનુષ્યજાતિ જે પ્રકૃતિને લઇને પેદા થઇ છે, તેમાં તો વિચિત્રતા અને વિવિધતા
વિના સુખ પણ નથી અને સ્વાદ પણ નથી અનુકરણની પ્રવૃત્તિ એ વિવિધતાના
માર્ગમાં અગ્રણ્યરૂપ છે અને માનીએ છીએ કે શેક્સપિયરનું મેકબેથ એક ઉત્તમ
નાટક છે, પરંતુ જે પૃથ્વીનાં બધાં નાટકો મેકબેથનું જ અનુકરણ કરીને લખાય તો
પછી નાટકમાં સુખ કે સ્વાદ રહેશે કે ? બધા મહાકાવ્યો રઘુવંશના નમુના ઉપરથી
લખાયા હોત તો પછી એવાં મહાકાવ્યો કોણ વાચત ?

અનુકરણમાં બીજો દોષ એ છે કે તેનાથી કોઈ કાર્યની જન્મદી ઉન્નતિ નથી. સ સા-
રનો નિયમ છે કે તમે ગમે તે કામ લો, પણ તેમાં વારંવાર ચત્ન કરવાથીજ ઉન્ન-
તિની સંભાવના છે, પરંતુ જે પછીનું કાર્ય પહેલાંના કાર્યનું માત્ર અનુકરણજ
હોય તો તે ક્રિયા કોઇ નવો માર્ગ પ્રદર્શ કરતી નહિ હોવાથી તે કામમાં ઉન્નતિ પણ
થઇ શકતી નથી ફળ એ શાય છે કે—ખુદ કાળપર્યંત એકજ ચીજે ગતિ થયા કરે
છે આ વાત શિલ્પ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, સામાજિક કાર્ય કે માનસિક અભ્યાસ, એ
બધામાં સત્ય છે

મનુષ્યદેહ ધારણ કરવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓની
યથાયોગ્ય સ્ફૂર્તિ અને ઉન્નતિ કરવાનો છે, પરંતુ જે અભ્યાસે કેટલીક વૃત્તિઓ
અધિક પુષ્ટ થાય, અને કેટલીક નષ્ટ થાય તે અભ્યાસ મનુષ્યને અવશ્ય હાનિકારક છે.
મનુષ્યો અનેક છે અને તેમનાં સુખ પણ જૂદા જૂદા જાતના છે એ બધાં સુખોની
સિદ્ધિનેમાટે કાર્ય પણ અનેક પ્રકારના કરવાની આવશ્યકતા છે. એવા જૂદા જૂદા
કાર્યો જૂદા જૂદા પ્રકૃતિના માણસો વિના સારી રીતે થઇ શકના નથી, એક પ્રકારના
ચરિત્રવાળા માણસોથી અનેક પ્રકારના અનેક કાર્યો કરી શકાતાં નથી. આથી સ સા-
રમાં ચરિત્રવૈચિત્ર્ય, કાર્યવૈચિત્ર્ય અને પ્રવૃત્તિવૈચિત્ર્યની ધણી આવશ્યકતા છે તેના
સિવાય સમાજનાં બધાં અંગોની ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી. અનુકરણની પ્રવૃત્તિનું ફળ
એ શાય છે કે—અનુકરણ કરનારનું ચરિત્ર અને પ્રવૃત્તિ અનુકરણીયના ચરિત્ર અને
પ્રવૃત્તિ જેવા શાય છે, અને અનુકરણ કરનારો બીજો માર્ગ ગતિ કરી શકતો નથી.
જ્યારે સમાજનાં ધણાં લોકો અથવા બધાં લોકો એકજ નમુનાનું અનુકરણ કરવા
લાગે છે, ત્યારે એ વૈચિત્ર્યની હાનિ થાય છે અને મનુષ્યચરિત્રનાં બધાં અંગો વિકાસ
પામતા નથી, વૃત્તિઓમાં સમાન ચોગ્યતા રહેતી નથી, મનુષ્યપણું મનુષ્યજીવન—અ
પૂર્ણ રહે છે અને તેથી સમાજ અપૂર્ણ રહે છે.

અમે અહીં જે જે વાતો કહી તે બધાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સમાજની “સમ્યતા” જે રીતે ઉપજે છે કોઇ સમાજ પોતાનાથી “સમ્યતા”
(સુધારો) પામે છે અને કોઇ સમાજ બીજા સમાજથી સુધારો પામે છે. પહેલી

રીતે સુધરતા બહુ સમય લાગે છે, અને બીજી રીતે તે કાર્ય બહુ જલદીથી સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(૨) જ્યારે કોઈ અણુસુધરેલી જાતિ વધારે સુધરેલી જાતિસાથે હળવામળવાનો પ્રસંગ પામે છે, ત્યારે તે સુધારાના રસ્તા ઉપર બહુજ ત્વરાથી દોડવાની કોશીય કરે છે, અને જો તેનામાં પ્રતિભા હોય તો તે પોતાના ચત્તનમાં સફળ પણ મેળવે છે. એ કેકાણે સમાજની દશા એવી થાય છે કે અણુસુધરેલો અશિક્ષિત સમાજ તમામ બાબતોમાં શિક્ષિત સમાજનું અનુકરણ કરવા લાગે છે અને એ સ્વાભાવિકજ છે.

(૩) આથી ભારતવાસીઓના અત્યારના સમાજમાં દેખાતી અનુકરણપ્રવૃત્તિ અસ્વાભાવિક છે. અથવા દોષરૂપ છે એમ માનવાનું નથી.

(૪) દરેક અનુકરણ અનિષ્ટકારક નથી. કદિ કદિ તો તેમાંથી મહાન ફળ પણ ઉપજે છે પહેલી અવસ્થામાં જે અનુકરણ છે, તે પછીની અવસ્થામાં સ્વાતંત્ર્ય અને છે માટે ભારતવાસીઓની અવસ્થા જોતાં એ અનુકરણપ્રવૃત્તિ અયોગ્ય છે એવો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. એમાંથી ઉચ્ચ આશા પણ રાખી શકાય છે.

(૫) પરંતુ આપણા અનુકરણમાં મહાન દોષ છે અનુકરણની પહેલી અવસ્થા વીતી ગયા છતાં પણ તેની તેજ રીત પ્રત્યજ રહ્યા કરે અથવા અનુકરણનો અભ્યાસ અત્યંત વધી જાય તો બહુજ વહેલો સર્વનાશ થશે.

અનુકરણ કરનારા ભારતવાસીઓ આ બધી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપી કામ કરશે તો તેઓ જલદી પોતાના ગુરુઓના ઉત્તમ શિષ્યો બની, ઉન્નતિ અને સન્માન પ્રાપ્ત કરી શકશે.

સમાનતા

પરિચ્છેદ પહેલો

આ સસારમા આ શબ્દો હમેશા કાને પડે છે, કે “અમુક મોટા માણસ છે, અને અમુક નાનો માણસ છે” આ શબ્દો કેવળ કહેવા માત્રજ નથી, પરંતુ આ વૈષમ્ય (અસમાનતા) નું જ્ઞાનજ્ઞ માનવસમાજની મુખ્ય મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનું કારણ બનેલું જણાય છે. “અમુક મોટા માણસ છે” માટે પૃથ્વીના જેટલા દૂધ, દહી, માખણ ને મલાઈ હોય તે બધા એ બાઈને ભેટ આપે, બાપાના સમુદ્રમાથી સારા સારા શબ્દરત્નો વીણી, તેની માળા ગુથી એ બાઈને પહેરાવે, કેમકે એ બાઈ મોટા માણસ છે આ રસ્તા ઉપર કાટા તો જો કે દેખાતા નથી તોપણ વાળી ઝાડીને સાફ કરે, કેમકે એ માર્ગે રાજ્યમાન રાજ્યશ્રી પધારવાના હોવાથી રખેને અદશ્ય સૂક્ષ્મ કાંટાઓ તેમના પગમા ખૂચી જાય. તમે સૌ આ સિનગ્ધ જાયડા-વાળા માર્ગમાથી ખસી જઈ તડકામા ઢિલા રહો, ને એ મોટા માણસને ત્યાંથી ગમન કરવા દો તમે સૌ ભેગા થઈ સારા સારા પુષ્પો વીણી હાર, તોરા અને શ્યાઓ બનાવો અને એ બાઈને એનો આનંદ-ઉપભોગ લેવા દો, કેમકે એ મોટા માણસ છે તમે દૂર ખસી જાઓ, કેમકે તમે નાના માણસ છો. આ પૃથ્વીની સુદર સુદર કશી સામગ્રી તમારે વાસ્તે ઉપયોગની નથી. તમારે માટે તો માત્ર આ લાંબી પાતળા સોટી કે પોલીસનો કોરડો સર્જાયેલો છે, મોટા માણસના મનોરંજન માટે તેનો તમારા બરડા સાથે મેળાપ કરાવેલો જરૂર પડશે તો તેમ પણ થશે.

પરંતુ ‘મોટા માણસ’ અને ‘નાનો માણસ’ એ ભેદ શી રીતે થયો ? અ મોટા માણસ અને જ નાનો માણસ શાથી કહેવાયો ? જ ધૂર્તતા કરી જણાવે નથી, શક્તિ કરી બીજાનું સર્વસ્વ પડાવી લેતા શીખ્યો નથી. માટે જ નાનો માણસ છે; પરંતુ જ ધૂર્તતા કરીને તથા શક્તિ કરીને ધનસંગ્રહ કરતા શીખ્યો છે માટે જ મોટા માણસ છે અથવા જ પોતે કશું ન કરતાં છતાં પણ મોટા માણસ છે, કેમકે તેના બાપદાદા ધૂર્તતા અને શક્તિમા નિપુણ હતા તેઓ બીજાનું પડાવી લઈને એકઠું કરી ગયા છે ને જ તેનો પુત્ર કે પૌત્ર છે એટલે તે મોટા માણસ છે. જ ના વડીલો ન્યાયથી જેટલું કમાયા તેટલું વાપરી ગયા છે તથા જ નાનો માણસ છે મોટા માણસનું આવું અપૂર્વ માહાત્મ્ય છે, માટે તેમના ઉપર સૌ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે.

અથવા જ સલામો કરીને, ગાળો બાઈને, પદ-પ્રહારો સહીને કે તથા પણ વિશેષ મહાન કાર્યો કરીને કોઈ રાજપુરુષની પાસે રહી તેનો પ્રીતિપાત્ર બનેલો છે ને

તેના મળામા રાજ્ય તન્કની ચપરાશ પડેલી છે તેને બળે અ મોટા માણસ છે. અમે માત્ર ભારતવાસીઓનીજ વાત કરતા નથી પૃથ્વીના તમામ દેશોમા ચપરાશ ધરનારાઓનુ આવુ એકજ પ્રકારનુ ચારિત્ર્ય બેવાય છે ઉપરીની પાસે તો તેઓ કેવળ અદ્વર્ષા અદ્વર્ષ જંતુ જેવા હોય છે, પરંતુ ખીજાઓની પાસે તેઓ ધર્માવતાર ! મહા પડિત ! તમે બલે મમે તેવા હો પશુ તેમને બને હાથે વાંકા વળી વળી સહામે ભરો, કેમકે એ ધર્માવતાર છે એમનામા બલે ધર્મના યાનનુ મીડુ હોય, અને એઓ બલે અધર્મમાં રમ્વા પમ્વા રહેતા હોય તેની કર્શીજ હરકત નથી, તેમના પર રાજકૃપા છે તેથી તેઓ ધર્માવતાર છે. એ મહામૂર્ખ બલે હો ! અને તમે સર્વ શાસ્ત્રવેતા બલે હો, પરંતુ એ વાતનો અહીં કરો વિચાર કરવાને નથી, બસ એજ કે અ ' મોટા માણસ' છે માટે તમે તેને પ્રણામ કરો.

આ પ્રમાણે સસાર અસમાનતાના બાવેથી ભરેલો છે બધીજ બાબતોમાં અસમાનતા ઉપજે છે. જ આ દેશમાં ન જન્મતા ખીજા દેશમાં જન્મ્યો હોત તો પશુ અસમાનતાનુ કારણ માત. અમુક ઉતરતી જાતિને પેટે ન જન્મતા ઉચી જાતિમા જન્મ્યો હોત તોપશુ પરિણામ એનુ એજ માત

તમારા કરતાં હું બોલવામાં ચતુર છુ, અથવા મારામા શક્તિનો કે ધૂર્તતાને વધારે સચય છે એ બાબત પશુ સમાજમા અસમાનતા ઉપજાવવાના કારણરૂપ છે અને તેથીજ અમે કહીએ છીએ કે સસાર અસમાન બાવથી ભરેલો છે.

સસારમા અસમાનતા રહે એજ યોગ્ય છે અમને સસારરૂપી રંગભૂમિમા પ્રકૃતિએજ અસમાનતાના પોશાકો પહેરાવીને મોકલ્યા છે તમારા કરતા મારા શરીરનાં હાડકાં મોટા અને મજબૂત છે તમારા કરતાં મારા કાંડમાં વધારે બળ છે અને તમને હું એક ઠોસો મારી બોલબેમા કરી મોટા માણસ થવા શક્તિમાન છુ અમલા કરતા કમલા શરીરે મુદ્દર છે તેથી કમલા જમીનદારની સ્ત્રી બની છે અને અમલા મજુરી કરીને ઉદરનિર્વાહ કરે છે ગના મગજ કરતા ઘનુ મગજ વજનમા દશ ગુણ ભારે છે તેથી ઘ સસારમા માન્ય પુરુષ છે અને ગ તિરસ્કારપાત્ર મણાય છે.

આથી અસમાનતા એજ સસારનો નિયમ છે જન્મતના તમામ પદાર્થોમા અસમાનતા બ્યાપી રહેલી જણાય છે માણસ માણસમા જેમ સ્વાભાવિક અસમાનતા દેખાય છે તેમ અસ્વાભાવિક અસમાનતા પશુ દેખાય છે. બાહ્ય અને શ્દ્ર એ બે જાતિ હર્ષશું તો અસ્વાભાવિક અસમાનતા તરત સમજાશે. બાહ્યનુ વધ કરવામા મહાન પાપ અને શ્દ્રને વધ કરવામા થોડુ પાપ એ કંઈ સ્વાભાવિક નિયમોએ કરાવેલુ નથી. બાહ્ય અવધ્ય અને શ્દ્ર વધ્ય સામાટે ? શ્દ્રજ દાતા અને બાહ્યનુ માત્ર મહિતા (દાન લેનાર) સામાટે ? વિચાર કરી જોઇએ તો જેને દેવાની શક્તિ છે તેજ દાતા બને અને જેને આવશ્યકતા છે તેજ દાન મહણુ કરનાર બને એવો નિયમ સામાટે ન હોઇ શકે ?

દેશી અને યુરોપીઅનો વચ્ચે પણ એવીજ અસ્વાભાવિક અસમાનતા છે, પરંતુ એ વાતનું વધારે વિવેચન અમે કરી શકતા નથી.

પૈસાથી હિપબતી અસમાનતા સૌ કરતા બળવાન છે. ધનવતપણાને પરિણામે આપણે એક માણસને અનેક જાતના ખોટા ખર્ચ કરતો દેખીએ છીએ; અને ખીછ બાણુ લાખો માણસોને અજના અભાવે રોગગ્રસ્ત અનેકાં કે ટળવળી મરતા દેખીએ છીએ.

આ અસ્વાભાવિક અસમાનતાને લીધેજ સમાજની ઉન્નતિનો અટકાવ થઈ અધોગતિ જન્મે છે. ભારતવર્ષની આબજગી આવી દુર્દશા રહી છે તેનું મોટું કારણ પણ સમાજના ચાલતી આવેલી અસમાનતાજ છે.

આવી અસમાનતાનો ફેલાવો ભારતવર્ષમાંજ છે એમ નથી. આખો સસારજ અસમાનતાથી પરિપૂર્ણ છે તેની લયાનક જાળમાં પૃથ્વીના તમામ દેશો જકડાએલા છે. જે સમાજ ઉન્નતિ પામવાનો હોય તેમાં પરસ્પર અથડામણ થઈ અસમાનભાવ દૂર થતો ચાલે છે, તે તેને લીધે સમાજ ઉન્નતિ પામે છે. રોમ એનું મોટું ઉદાહરણ છે રોમમાં પહેલાં “ ગ્રેકીય ” અને “ ષિલીય ” એવા બે ગ્રંથાય રૂપ બેદ હતા. એ બેદો સામાજિક સુવિચારણાને લીધે લય પામ્યા. ત્યાર પછી તેમાં નાગરિકત્વ અને અનાગરિકત્વ એવા બેદ હિપબ્યા, પરંતુ તે પણ રાજ્યધુરા ચલાવનારની અઠૈકિક રાજનીતિને ડહાપણે લોપાઈ ગયા, તેથી રોમ દુનિયામાં સર્વોત્તમ સામાજિક ગણાયું.

ખીજે રથને એમ બન્યું નથી અમેરિકામાં ગુલામગિરિના નાશમાટે થોડાં વર્ષો પહેલાં મહા લયકર આંતર યુદ્ધાગ્નિ સળગ્યો હતો તે સભારો સડેલો ભાગ કપાવોજ જોઈએ એ ન્યાયે ત્યાની પ્રજામાં સામસામા શસ્ત્રો ચાલ્યા, અને એ રીતે સમાજને લાભ થયો. એજ દરદના ઇલાજરૂપે—અસમાનતા દૂર કરવા માટે અને અમાનતા સ્થાપવા માટે—ક્રાન્સમાં પહેલો અને ખીજો વિપ્લવ થયો.

પરંતુ બધે ઠેકાણે આવી કઠોર ચિકિત્સાનું પ્રયોજન નથી. ઘણા દેશોમાં તો ઉપદેશકોના ઉપદેશોજ સમાનતાનો સત્કાર થઈ તેની સ્થાપના થઈ છે. શબ્દોના બળ કરતાં વાણીનું બળ ઓછું છે. સત્રામ કરતાં શીખામણ વધારે સારું ફળ લાવે છે. દાખલો લઈએ તો ખ્રિસ્તીધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વાણીબળેજ ફેલાયા છે. મુસલમાની ધર્મ શબ્દોને બળે ફેલાયો છે, પરંતુ પૃથ્વીમાં મુસલમાનોની સખ્યા જૂન છે અને બૌદ્ધ તથા ખ્રિસ્તીની સખ્યા ઘણી મોટી છે.

પૃથ્વીમાં ત્રણ વાર આશ્ચર્યકારક બનાવો બન્યા છે. ઘણા સમયને અંતરે ત્રણ જૂદા જૂદા દેશોમાં ત્રણ જૂદા જૂદા પવિત્રાત્માઓએ જન્મ ધારણ કરીને જૂમડળમાં એક મહામાતલિક મહામંત્રનો પ્રચાર કરેલો છે એ મહામંત્રનો મુખ્ય સાર “મનુષ્ય-માત્ર સમાન છે” એ છે આ મહાપવિત્ર દૈવી વાક્ય પૃથ્વીમાં પ્રસાર કરીને તેમણે

સમ્યક્તા અને ઉન્નતિનાં બી વાવેલા છે. જ્યારે મનુષ્યજાતિ દુર્દશાઘસત ધર્મ અધ્યામ-
તિને માર્ગે ચડી ત્યારેજ એક એક મહાત્માએ મોટે નાદે ગર્જના કરી કહેલું છે કે,
“ તમે સૌ સમાન છો, માટે પરસ્પર સમાન વ્યવહાર કરો ” આ નાદને બળેજ
દુર્દશા મટી સારી દશા થઈ છે, અવનતિ મટી ઉન્નતિ થઈ છે

એ તથા મહાત્મામાં પહેલા મહાત્મા શાક્યમિહ બુદ્ધદેવ હતા. જ્યારે વૈદિક-
ધર્મના દુરુપયોગથી ઉપજેલી અસમાનતાને લીધે ભારતવાસીએ મીડાવા લાગ્યા ત્યારે
એ મહાપુરુષે જન્મ ધારણ કરીને ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. પૃથ્વીમાં અમે તેટલા
પ્રકારની સામાજિક અસમાનતાઓ ભલે ઉપજેલી હોય પરંતુ ભારતવર્ષની જાતિ-
બેદની અસમાનતા જેવી અસમાનતા કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ સમાજમાં કદિ
પણ જન્મી નહિ હોય, બ્રાહ્મણસિવાય અન્ય મૌ વર્ણો ગુન્હા પ્રમાણે વધ્ય હતા,
પરંતુ સેકડો અપરાધો કર્યા છતાં પણ બ્રાહ્મણ અવધ્ય ! તમારું અમે તેટલું અનિષ્ટ
બ્રાહ્મણ ભલે કરે, પણ તમે તેનું કોઈ જાનનું અનિષ્ટ કરી શકો નહિ તમારે તો
તેના ચરણોમાં આજોડી એની ચરણરજ સિરે ચડાવવી એજ ધર્મ ! વળી શ્દ્રો તો
અસ્પૃશ્ય, શ્દ્રના હાથમાં પાણીનું ટીપુ આપવાનો પણ વ્યવહાર નહિ આ પૃથ્વીના
કોઈ પણ સુખને માટે શ્દ્રો અધિકારીજ નહિ, માત્ર નીચ વૃત્તિ એજ તેનું જીવન.
જીવનનું જીવન જે વિદ્યા તેમાં પણ તેનો અધિકાર નહિ શ્દ્રો પણ શાસ્ત્રના કાય-
દમાં બધાએલા ખરા, પણ શાસ્ત્ર તે શું ને કેવું હોય ? તે આખે જોવાનો પણ
તેમનો અધિકાર નહિ શ્દ્રોનો પણ આ લોક અને પરલોક બ્રાહ્મણનાજ હાથમાં !
બ્રાહ્મણો જેમ કહે તેમ કરવામાં તેમની પરલોકની મતિ કહેવાતી, નહિ તો મતિ
નહોતી બ્રાહ્મણને જ્ઞાન આપવામાં તેમનો પરલોક સુધરતો, પરંતુ શ્દ્રનું જ્ઞાન
બ્રાહ્મણ ગ્રહણ કરેજ નહિ, ને કદિ ગ્રહણ કરે તો પતિત થાય બ્રાહ્મણની સેવા
કરવાથીજ શ્દ્રની પરલોકમાં શુભ મતિ મનાતી, પરંતુ શ્દ્ર અસ્પૃશ્ય એટલે બ્રાહ્મણ
તેને અડકેજ કેમ ? શ્દ્ર પણ મનુષ્ય અને બ્રાહ્મણો પણ મનુષ્ય છતાં તેમનામાં
અસમાન ભાવ એટલી હદલગી વિસ્તાર પામેલો હતો કે પ્રાચીન યુરોપના ગુલામો
અને તેમના શેઠા વચ્ચે પણ વિષમભાવ એવા ભયાનકરૂપે પરિણામ પામેલો નહોતો.

આ મહાન વર્ણવૈષમ્યને પરિણામે ભારતવર્ષ અવનતિને માર્ગે ચડી ગયો.
બધી ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાન છે પણ એની પેઠે ઈન્દ્રિયતૃપ્તિ સિવાય એનું એક પણ
સુખ પૃથ્વીમાં તમે દર્શાવી શકશો નહિ કે જેનું મૂળ જ્ઞાનમાં ન હોય ! વર્ણવૈષમ્યને
લીધે જ્ઞાનનો રસ્તો બધ મયો જ્ઞાન મેળવવામાં શ્દ્રો અનધિકારી હતા. કેવળ
બ્રાહ્મણોજ તેના અધિકારી ! ભારતવર્ષનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ સિવાયની વર્ણનો
હતો આથી મોટા ભાગના લોકો મૂર્ખ થયા ધારે કે ઈશ્વારમાં જો એવો નિયમ
થાય કે સ્તાન્ધી, કોલડીઝ વગેરે કેટલાક પ્રસિદ્ધ વક્ત્રના લોકો સિવાય બીજો કોઈ
પણ માણસ વિલાબ્યાસ કરી શકે નહિ, તો ઈશ્વારની આટલી સુધારણા ક્યાથી

ટકે ? કવિ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ અને દર્શનિકો નિપજવા તો દૂર રહ્યા, પરંતુ સિટવન્સન આર્કરાઈટ અને એવા બીજા મહાપુરુષો કયાથી નિપજત ? ભારતવર્ષમાં ધણે ભાગે એમજ બન્યું છે પરંતુ માત્ર એમજ નહિ, બાહ્યોએ જે વિદ્યાબ્યાસ એક-હથ્થુ (મોનોપોલિ) કરેલો હતો, તે પણ વર્ણવૈષમ્યને દોષે અનિષ્ટ ફળ આપનાર થયો, સર્વ વર્ણોના પ્રભુ થઈને તેમણે યજ્ઞયાગાદિની રચનાઓ કરી, અને મત્ર, દાન, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનો વધારો કરી અનેક જાતો ગુથી. વળી દેવતાઓના મહિમાભરેલા અસત્ય-ઇતિહાસો કહી, તેની કથાઓની અપ્સરાના નૃપુરના મીઠા ઝણઝણાટ જેવી સ્થિતિ આર્યભાષામાં (સંસ્કૃત ભાષામાં) ગુચણી કરી આથી ભારતવાસીઓ મૂર્ખતાના બંધનોમાં વધારે વધારે બંધાયા દર્શન, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય એ સર્વેનું તો બસ કામજ શુ ? નવાં બાહ્યોનાં પુસ્તકો રચાયા, નવા નવા ઉપનિષદો પ્રચાર પામ્યા, બાહ્યોની ઉપર બાહ્યો, ઉપનિષદોની ઉપર ઉપનિષદો, આરણ્યકોની ઉપર આરણ્યકો, સૂત્રોની ઉપર સૂત્રો, તેની ઉપર ભાષ્યો, તેના ઉપર ટીકાઓ, તેના ઉપર ભાષ્યો ! એમ થયેથી ભારતવર્ષ ઢકાઈ ગયો, અને સામાન્ય વિદ્યા ? તેનું નામ તો ભારતવર્ષમાં લુપ્ત થઈ ગયું.

આથી પ્રજાવર્ગ ખિન્ન, વ્યાકુળ અને શકાશીલ થયો. બાહ્યોએ કહ્યું કે બધાં કામોમાં પાપ છે દરેક વ્યવહાર પાપમય છે અને એ પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્તો ક્યાં સિવાય અન્ય વર્ણોની મુક્તિ નથી. પારલૌકિક સુખ શુ એટલું બધું દુર્લભ છે ? લોકો બિચારા ક્યાં જાય ? શુ કરે ? આ ધર્મશાસ્ત્રોની પીડાથી તેમનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ? સર્વ સુખના નિરોધકરક ભૂદેવોના હાથથી તેમની કોણ રક્ષા કરે ? ભારતવાસીઓને જીવિતદાન કોણ કરે ?

એવે વખતે પવિત્ર આત્મા શાક્યસિદ્ધ ભારતના આકાશમાં ઉદય પામ્યા, અને દિગતોમાં વ્યાપતા ગભીર અવાજે બોલ્યા કે:— “ હું તમારો ઉદ્ધાર કરીશ હું તમને ઉદ્ધારનો બીજમત્ર સંભળાવું છું, તમે તે મત્રનો જપ કરજો. તમે સર્વે સમાન છો. બાહ્યો અને શૂદ્ર સૌ સમાન છે. મનુષ્યે મનુષ્યો તમામ સરખા છે અને બધાજ પાપી છે સદાચારમાંજ સૌનો ઉદ્ધાર છે સ્વાર્થજન્ય જાતિભેદ મિથ્યા છે અને સ્વાર્થરહિત સમભાવનો ધર્મજ સત્ય છે, માટે મિથ્યાનો ત્યાગ કરી તમે બધા સત્ય ધર્મનું પાલન કરજો ”

અસમાનનાથી પીડિત ભારતવર્ષ આ મહામત્ર સાંભળી, હિમાલયથી મહા સમુદ્ર પર્યંત ચલાયમાન થયો, અને ઐદ્ધર્મ ભારતવર્ષમાં વધવા લાગ્યો. વર્ણોની અસમાનતા ધીમે ધીમે ધમાવા લાગી એમ હજાર વર્ષ લગી ભારતવર્ષમાં ઐદ્ધર્મ ચાલ્યો ઇતિહાસ વાચનારા જાણે છે કે એ હજાર વર્ષજ ભારતવર્ષની સ્વાભાવિક સુદરતાનો સમય હતો હિમાલયથી ગોદાવરીપર્યંતનો મુક્તક તે સમ્રાટના એક છત્રનીએ ઢકાયો હતો અશોક, અશ્વમેધ, શિક્ષાદિત્ય વિગેરેનો અબ્યુદય પણ એજ સમયમાં થયો.

હતો. એ સમયમાં તક્ષશિલાથી તામ્રપદ્મી પર્યંતનું મહાન સામ્રાજ્ય, અનંત માણસોના કાલાહલથી ભરેલી અને મહા સમૃદ્ધિવાળા હજારો નગરીઓથી ભારત-વર્ષમાં બાપી ગયું હતું. એ સમયે ભારતવર્ષનું મૌરવ પશ્ચિમે રોમમાં અને પૂર્વે ચીનમાં ગવાતું હતું. તે દેશના રાજાઓએ ભારતવર્ષના સમ્રાટ સાથે મૈત્રી બાંધી હતી એ સમયે ભારતવર્ષના ધર્મપ્રચારકોએ ધર્મના ફેલાવા માટે યાત્રા કરીને અર્ધા એશિયાખંડને ભારતીય ધર્મમાં દીક્ષા આપી હતી શિલ્પવિદ્યામાં પણ તે વખતે વિશેષ ઉન્નતિ થઈ હતી એવાં પણ પ્રમાણો મળ્યાં છે. બૌદ્ધધર્મના ઉદયની સાથે સાથે દર્શનશાસ્ત્રોનો વિશેષ અભ્યાસ પણ તે સમયેજ થયો હતો વિજ્ઞાન અને સાહિત્યની પૂરેપૂરી ખીલવણી થયાનો કાળનિર્ણય કરવો કઠણ છે, પરંતુ શાક્યસિંહના ધર્મ-વિશ્લેષણની સાથે એ સૌનો ગાઢો સબંધ હોવાના પ્રમાણો મળી શકે તેમ છે.

સમાનતાનો ખીજો અવતાર ઇસુખ્રિસ્તરૂપે થયો જે વખતે ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆત થઈ તે વખતે યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયા, રોમન રાજ્યને તાબે હતા. રોમની ચડતીના દિવસનો એ પાછલો પહોર હતો. તે સમયે રોમના જૂમિકા યુદ્ધ-નિપુણ વીર પુરુષોની જનેતા નહોતી, પરંતુ ઈર્દ્રિયપરાયણ, ભોગાસક્ત, ધનાઢ્ય, શ્રીમતોની આવામજૂમિ હતી. જેના પૂર્વજોને આનંદ માત્ર રણસેત્રમાં મળતો, તેના વશજો તે વખતે માત્ર ભોજનમાં, વામાવિદ્યાસમાં અને રમજૂમિના કૃત્રિમ યુદ્ધમાં આનંદ લેવા લાગ્યા હતા. દેશવાત્સલ્યના જે ગુણે રોમનું નામ વિશ્વવિખ્યાત થયું હતું, તે ગુણ ઢકાઈ ગયો હતો જે સમાનતા માટે અમે રોમની પ્રથના કરી છે, જે સમાનતાના ગુણે રોમ સાર્વભૌમ સમ્રાટ થયું હતું તે સમાનતા લોપાવા લાગી હતી અમે પહેલાં કયા કહી તે રોમનમરીની હતી, પણ અત્યારે કહીએ છીએ તે રોમના સામ્રાજ્યની કથા છે. રોમના સામ્રાજ્યમાં જીવનપર્યંત ગુલામ રાખવા-રૂપી વિષમ નાશકારક રોગ પેસવા લાગ્યો હતો, એક એક માણસની પાસે હજાર હજાર જીવનપર્યંતના ગુલામો રહેતા. ખાનપાનાદિ દાર્યો કે જે પોતે ક્યાં સિવાય ચાલે નહિ તેજ ધણીઓ પોતે કરતા, ખીજા તમામ કામો ગુલામદ્વારાજ કરાવાતાં. ખેતી, વ્યાપાર, શિલ્પકાર્યો કે ધરના તમામ કામોનો નિર્વાહ આ દાસોથી થતો. એ દાસો ગાયબોસની માફક વેચાતા અને ખરીદાતા ઠોરના ઉપર જેટલો ધણીનો અધિકાર મળ્યાય છે તેટલોજ અધિકાર આ દાસોની ઉપર તેમનો હતો ધણીઓ મારે તો ને બિચારા મરી જતા, અને ધણીઓ કાપે તો કપાઈ જતા ધણીઓને હાથે દેહાત હડ થાય તેમાં કશો ગુન્હો ગણાતો નહિ સ્વામીની આજ્ઞાથી એ બિચારા રમજૂમિમાં ઉતરી, સિંહ કે વાવની સાથે યુદ્ધ કરી પોતાનો પ્રાણ ખોતા, અને ધણીઓ એનો તમાસો જોતા. રોમના સામ્રાજ્યમાં લોકો જે ભાગે વહેચાયેલા હતા, ગુલામ અને માલીક તેમાં એક ભાગ અપાર ભોગાસક્ત હતા, અને ખીજો ભાગ અપાર દુર્દસાવશ હતા.

કેવળ આરક્ષીજ અસમાનતા ન હતી. રોમન સામ્રાજ્યના સમ્રાટો સ્વેચ્છાચારી

હતા તેમના પ્રતાપ અને શક્તિની સીમા ન હતી નીરો નામના પાદશાહે પોતાની રાજ ધાનીને ચારે બાજુથી આગ મૂકાવી હતી, તે પોતે વીથ્યા વગાડતો એક તમાસો જોવા બેઠો હતો. કાલિયુલા નામના પોતાના ઘોડાને કૌ સિલરને પદે નિમ્મે હતો. ઇલિયમેલસ ની સ્વચ્છ દતા વર્ણવતા તો શરમ આવે તેમ છે લલેને ગમે તેવો મોટો માણસ હો, પરંતુ સમ્રાટની ઇચ્છા થતા વિના કારણે, વિના પ્રયોજને અને વિના વિચારે તેને મર્દન મગ્નતો. વળી તે સમ્રાટની ઉપર પણ સમ્રાટ હતા ગ્રેટીરીય સેનાપતિ હતો, તે જોને ચાહે તેને ધડીમાં સમ્રાટ બનાવતો વળી બીજે દિવસે તેજ સમ્રાટનો વધ કરી બીજને સમ્રાટ પદે બેસાડતા રોમન સામ્રાજ્યની તે લાજ મૂળાની પડે લેવડેવડ કરતો. રોમનુ તે ચાહે તેમ કરી શકે. પ્રાન્તે પ્રાન્તે સુબેદારો સ્વેચ્છાચારી હતા જેનામા શક્તિ હોય તે જૂલમ વર્ષાવી શકના જ્યા જૂલમ પ્રખળ હોય ત્યા વિષમતા પણ પ્રખળ હોય એમા કહેવું શું ?

આ વખતે રોમન સામ્રાજ્યમા ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચાર પામવા લાગ્યો ઇસુએ ઉચ્ચારેલી મહાન વાણી લોકોના મર્મસ્થળ ચીરી પ્રવેશ કરવા લાગી ઇસુએ કહ્યું હતું કે, “ બધા મનુષ્યો લાઇઓ છે, તમામ મનુષ્યો ઇશ્વર પાસે સરખા છે, અને તેમા પણ જે દુઃખી, પીડિત અને બીકણ છે તે ઇશ્વરને વધારે વહાલા છે ” આ મહાવાક્યથી મોટા ગણાતા માણસોના ગર્વો ખંડિત થયા, ધણીપણાના ગર્વો ગળી ગયા, અને અપમ લિશ્તુ પણ સમ્રાટની સમાન થયો ઇસુએ કહ્યું કે, “ આ લોકમા અમારે રાજ્ય નથી. ઐહિકસુખમા સુખ નથી, ઐહિક મોટાઇ તે મોટાઇ નથી ” પૃથ્વીમા બેવાર જે બે વાક્યો બોલાયા છે, તેજ નીતિશાસ્ત્રોના સારરૂપ છે તેના કરતા ચઢતી નીતિ બીજી કશી નથી એકવાર આર્યવર્ષી બ્રાહ્મણે ગગાતીરે કહ્યું છે કે,

‘ આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ ય. પश्यति स पंडित ’

અર્થાત્ “ સર્વ પ્રાણીઓમા પોતાના આત્માની પેઠે જે જુએ છે, તે પંડિત છે. ”

બીજવાર જેરુસાલેમના પર્વતશિખર ઉપર હિમા રહીને યાહુદી વર્ષી ઇસુ બોલેલ છે કે, “ બીજની પાસેથી તમે જેવો બ્યવહાર ચાહો, તેવો બ્યવહાર તમે બીજ સાથે કરો + ” આ બે વાક્યના જેવા મહાવાક્યો જૂમડળમા બીજ કોઇ બોલાયા હશે કે નહિ એ વિષે સંદેહ છે. આ વાક્યો સમાનતાના તત્વના મૂળરૂપ છે.

આ બધા તરવો ધર્મશાસ્ત્રના વચનોને નામે ગણાવા લાગ્યા. દાસોના બધનોની સાકળો તૂટવા લાગી. ભોગાસક્ત ધણીઓ ભોગની અભિલાષાઓ છોડવા લાગ્યા. આવા સુધાગની કૃપાને યોગે અચાન દાસ કામો રોમમા એકત્ર થઇ ને તેમાથી મહા તેજસ્વી યુદ્ધપરાયણ, ઉન્નતિશીલ જતો ઉત્પન્ન થઈ તેજ જતો આજની યુરોપી પ્રજાના પૂર્વજ નેતાઓ હતી. આધુનિક યુરોપીય ઉન્નતિ જેવી લૌકિક ઉન્નતિ

+ ગીતામા પણ કહ્યું છે કે આત્મોપન્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ।

પૃથ્વીમાં કદિ થઈ નથી તેમજ એટલી બધી લૌકિક ઉન્નતિ થશે એવો વિચાર પણ પૂર્વપુરુષોને લાગ્યેજ આવ્યો હશે. આટલી ઉન્નતિ થવાનું કારણ માત્ર ખ્રિસ્તી-ધર્મજ છે એમ નથી, એના બીજા પણ કારણો છે, પરંતુ મુખ્ય કારણ ખ્રિસ્તી-ધર્મની નીતિ અને ગ્રીકના સાહિત્ય અને દર્શનો છે ખ્રિસ્તીધર્મથી બધા સારા ફોજાજ આવ્યા છે એમ નથી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ બંને પ્રકારનાં ફોજા ફળ્યા છે. ખ્રિસ્તી-ધર્મ સમાનતાના તરવોવાળો હોવા છતાં પણ તેના પરિણામે એક મહાન વિષમ-ભાવ જન્મ્યો છે. ધર્માચાર્યોનું મહત્ત્વ અત્યંત વધી ગયું. ક્રાન્સ, રૂપેન વગેરે કેટલાક યુરોપી રાજ્યમાં તો ધર્માચાર્યો જેમ હાકે તેમ ચાલવા માડ્યું. એની અસર ક્રાન્સની પ્રજામાં પણ થઈ, અને ઉચ્ચ શ્રેણીના અને નીચશ્રેણીના લોકો વચ્ચે એવો મોટો અસમાનભાવ જન્મ્યો કે તેને લીધે ક્રાન્સમાં મહાવિપ્લવ પેદા થયો. ક્રાન્સની પ્રજારૂપ સાગરમાં મોટું મથન શરૂ થયું એ મહાસાગરનો એક પુરુષ મંથનકર્તા હતો, તેજ ત્રીજી વાર સમાનતાનો પ્રસાર કરનાર હતો એ સમાનતાનો અવતાર તે ફોજા હતો.

પરિચ્છેદ બીજો

ઈસ. ૦ ના અઢારમાં શતકમાં ક્રાન્સના રાજ્યની જે દશા થઈ તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી આ નાના નિબંધમાં તે વર્ણવવાની જગ્યા નથી તેમ કારણ પણ નથી. ઇતિહાસ જાણનારા, વિશ્વવિખ્યાત, દીર્ઘદર્શી અનેક સમર્થ લેખકોએ તેનું દમલે દમલા વર્ણન કરેલું છે. એ વર્ણન બધાને સહેલાઈથી વાંચવા મળી શકે તેમ છે; તેથી અહીં તો અમે તે વિષે બે ચાર શબ્દો બોલીનેજ અમારો હેતુ સિદ્ધ કરીશું.

કર્લાઈલ વ્યમ (મર્મ) મા લખે છે કે, ‘ જે કાયદાને આધારે એક શ્રમિપતિ શ્રમમાંથી પાછો આવી બે ઘસો (ગુલામો) ને હણી તેના લોહીરડે પોતાનાં ચરણો પિછ શકે તે કાયદો હવે ચાલતો નથી. ” “ હવે ચાલતો નથી; ” ત્યારે શું પહેલા ચાલતો હતો? આ પચાસ વર્ષમાં કયો માણસ ‘ શારલોમાં ’ ની પેઠે કહીઆઓને ઝાળો વાળીને તેને મેડી ઉપરથી નીચે ગળડાવી શકશે? અને એ દેખાવથી આનંદ મેળવશે? સિરાબુદ્દૌલાના જુલમની વાતો સાંભળી આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈએ છીએ. પણ સિરાબુદ્દૌલા તો જાણીનો નવાબ હતો અને ‘ શારલોમાં ’ તો માત્ર એક ઉચ્ચ-શ્રેણીની પ્રજાનો માણસજ હતો, એ બેદ રમરણમાં રાખવો જોઈએ. જ્યાં સામાન્ય માણસ આવો અત્યાચાર કરે ત્યારે ત્યાં રાજમહારાજનો જુલમ કેટલો હોય?

આ મર્મવાણીમાં સમજાય છે કે તે વખતે ક્રાન્સમાં ન સમજી શકાય એવી અસમાનતા ઉપજી હતી. પંદરમે લુધ વિલાસી, ઉડાઉ, લપટ અને સ્વાર્થપરાયણ રાજા હતો. તેની રખાતોના સંતોષને માટે તેને અખર ધનની જરૂર હતી. મંડપ

પોમ્પાક અને મડમ દુપારિએ જે વૈભવ ભોગવ્યો હતો, તે પરણેલી શહેનશાહખાનુ-
 ઝોના ઝળકતા લલાટમાં પણ મારેલો નહિ હોય ! મડમ દુપારિનો કાફી નામનો
 એક ખોળો હતો એ હતો તો પાળેલા મર્કટ જેવો, પરંતુ તેને એક માત્રનો સુખો
 નિભ્યો હતો અને શાહીખા મડમ સાહેબનીજ આગ્રાથી ! ! લુપ્તના વિલાસભવનનું
 વર્ણન સાંભળતાં તેની પાસે પાંડવોની મયદાનવે બનાવેલી ઇદ્રપ્રસ્થની રાજસભા પણ
 પાણી ભરે એમ લાગે છે એ બધા વિલાસભવનોમાં જે ઉત્સવો થતા તેની તુલના
 કોઈ સાથે થઈ શકે તેમ નથી. પાણીનો પેઠો ત્યાં પૈસો વપરાતો હતો. બીજી બાજુ
 રાજ્યની તીજેરી ખાલીખમ હતી. અન્નના અભાવે પ્રજાનો હાહાકાર આકાશલગી વાપી
 ગયો હતો. તેમ છતાં આ વિલાસમંડપમાં—આ નદનવનમાં—આ ઈદ્રભવનમાં આટલું બધું
 નાણું ક્યાંથી આવતું ? એ નાણું દળેલાને દળીને, સુકાઈ ગયેલાને સુકવીને અને બળેલાને
 બાળીને લૂટી લાવવામાં આવતું હતું, અને તેની રત્નમાલિકાઓ ગુલામ એ કુલકલ-
 કિની મડમ દુપારિની અલકલટોમાં ઝુલાવવામાં આવતું ! તે સમયે મોટા માણસો કેવા
 હતા ? જે મોટો માણસ હોય તે રાજ્યની તીજેરીમાં એક કોડી પણ આપતો નહિ.
 રાજ્યના વૈભવનો ઉપભોગ કરવો એજ અમીરોનું કર્તવ્ય ગણાતું. રાજ્યનો વૈભવ
 પણ અનહદ હતો જે જેટલું લઈ શકતો તેટલું ઉપાડી જતો રાજ્યમાં મોટા માણસો
 કર આપતા નહિ, ધર્માધિકારીઓ કર આપતા નહિ અને રાજપુરુષો પણ કર
 આપતા નહિ માત્ર દીન, દુખી અને ખેડૂત વર્ગના લોકોજ કર આપતા. તેમના
 ઉપર કર ઉધરાવનારાઓનો બુલમ અસહ્ય હતો એક લેખક લખે છે કે, “ કર
 ઉધરાવવાનું કામ એ એક રીતે ધારાસર ચલાવવામાં આવતી નાની લડાઈના જેવું
 હતું તે કામ માટે એ લાખ સિપાઈઓ રોકવામાં આવતા હતા અને તેમના ખોળાથી
 પ્રજાને કચરવામાં આવતી એ સિપાઈઓનો સમૂહ સર્વભક્ષી અને સર્વનાશક હતો.
 એ રીતે ચૂસાએલી પ્રજા પાસેથી પાછો કર ઉધરાવવામાં આવતો એટલે રાજપર્યા-
 વસ્થા ફરતાભરેલી હતી દડવાની રિધિ પણ લયાનક હતી કર ન આપનારને
 ગુલામગિરિમાં ધકેલવામાં આવતા કે ફાંસીને લાકડે લટકાવતા કર ન આપનારને
 પીડવાને અનેક જાતનાં યત્રો પણ શોધવામાં આવ્યા હતા રાજ્યનો કર ઉધરાવવાના
 ઇજારા અપાતા ઇજારદારને એવો અધિકાર હતો કે શઓથી સળ કરીને પણ રાજ્યનો
 કર એકઠો કરવો. તેઓ રાજ્યનો વેરો ઉધરાવવા માટે ખૂન સુધ્ધા કરતા આ પ્રમાણે
 પ્રજાની હાલત હતી, પરંતુ રાજદરબારના સુદર નવપદ્ધવિત બગીચાઓ, વિહાર
 કરવાના વિશાળ વનો, નવાં નવાં નૃત્યો, વિવિધ વાજીત્રો, ગાયનો, પરપત્ની સાથે
 પ્રણયકીડાઓ, હાસ્તવિનોદો અને આનંદકલ્પોલ જરી રહેલો હતો. બીજી બાજુએ
 દારિદ્ર્ય, પીડા, અન્નના સાસા, વગરવાંકે દાસત્વ અને ફાંસીની સળઓ જેવામાં
 આવતાં. પદરમાં લુપ્તના રાજ્યમાં ક્રાન્સમાં આ રીતે ભારે અસમાનતા ચાલી રહેલી
 હતી આ અસમાનભાવ નિયમિત રીતે બાધેલી રાજ્યપદ્ધતિથી ઉપજેલો હતો. રૂસોના

જળવાન પ્રહારે એ રાજ્યવ્યવસ્થા અને રાજ તૂટી પડ્યા તેના અનુયાયીઓએ એ બધાનો ભાગીને ભૂકા કરી નાખ્યો.

શ્રાક્યસિંહ અને ઈસુ એ બંનેએ જગત્માં પવિત્ર અને સાચી વાતોનો જ ફેલાવો કરેલો છે. તેથી મનુષ્યો તેમને દેવ કહીને પૂજે છે, તે ચોખ્ખું છે. રૂસો તેની પકિતમાં હોમો રહી શકે એવો માણસ નહોતો. ખરેખર પવિત્ર સત્ય તેણે પૃથ્વીમાં ફેલાવ્યું હતું એમ પણ નહોતું. તેણે તો લોકોને હિત કરે એવા નીતિના તરવોની સાથે અનિષ્ટ-કારક અસત્યોને મેળવીને તથા એ મેળવણીને ઓજસ્વી વાણીના ઈદ્રજ્વલિત પ્રભાવે મોહક બનાવીને ક્રાન્સની પ્રજના હૃદયમાં રેડેલા હતા. જે સમયે જે વાત જરૂરી હોય તેમા રૂસો પોતાની વાણીની શક્તિએ ખરેખરી ઈદ્રજ્વળ બરતો. તેણે પ્રેરેલી સત્ય વાતોની સાથે બ્રાન્તિવાળા વાતો પણ ફેવલોકો પોતાના જીવનનો ખીજમત્ર માની ગ્રહણ કરતા ક્રાન્સના ધણા લોકો તેના માનસિક દિધ્યો-અનુયાયીઓ થયા હતા અને તેના ઉપદેશને બળે જ ક્રાન્સમાં રાજ્યવિધ્વવ પેદા થયો.

રૂસોની મૂળ વાત પણ સમાનતાના નિયમોને આધારે ગોઠવાયેલી હતી. તે કહેતો કે અણસુધરેલી સ્વાભાવિક અવસ્થામાં બધા માણસો સમાન હતા, અને સુધરેલી અવસ્થાને પરિણામે જગત્માં અસમાનતા ઉપજી છે. એવી અસમાનતા ઉપજવનાર સુધરેલ અવસ્થાને રૂસો મનુષ્યજાતિનું મહાન અમગળ કરનાર માને છે. તે કબૂલ કરતો કે દરેક માણસમાં સ્વાભાવિક અસમાનતા દેખાય છે, પરંતુ તે સુધરેલી દશાને દોષે જ અસમાનતા ઉપજેલી છે ભોમલાલસા, પાપ પ્રતિ પ્રીતિ એ બધું સુધરેલી દશામાંથી જ જન્મે છે અણસુધરેલી અવસ્થામાં બધા મનુષ્યોને સરખી રીતે શારીરિક શ્રમ કરવાની જરૂર પડતી, તેથી બધાનાં શરીરની પુષ્ટિ પણ સરખી રીતે થતી. આમ શરીરો નિરોગી રહેતા. તેના મન પણ નિરોગી (પવિત્ર) રહેતા. જ્યારે માણસો અણસુધરેલી દશામાં જગલમાં મૂંઝવણ કરીને નિર્વાહ કરતા ને ઝાડ તળે નિશ્ચિંતે ઉઘતા, ત્યારે બાધાનો વિકાસ નહિ જેવો હોવાથી આટલો બધો વાણીનો આડબર હતો નહિ અને વાણીમાં કુશળતા પણ જણાતી નહોતી. જે લોકોમાં તૃપ્તિ નથી, જે વાસનામાં પૂર્ણતા નથી, અને જે આકાંક્ષામાં નિવૃત્તિ નથી તેમના કંઈ પણ એ અણસુધરેલા માણસો જાણતા નહોતા આના ઉપર પ્રેમ કરવો, આના ઉપર પ્રેમ ન કરવો, આ આપણો છે, આ પારકો છે, આ મારી સી છે, આ પારકી સી છે, એ કશું તેઓ જાણતા નહોતા એ અવસ્થાને સ્વર્ગીય સુખભરી દશા વર્ણવીને મનુષ્યજાતિને હિદેશીને રૂસો કહે છે, કે આ સ્વાભાવિક દશાનું સુદર ચિત્ર બુઝો, અને તેની સાથે અત્યારનું આપણું અસ્વાભાવિક દશાનું પાપપૂર્ણ તથા દુઃખપૂર્ણ ચિત્ર મૂકા પછી બંનેનો મુકાબલો કરો.

જેણે મનુષ્યજન્મ ગ્રહણ કર્યો છે, તેણે મનુષ્યપણામાં સમાનતાનો હક્ક ગ્રાસ કર્યો છે. હાથ, પગ, મોં, માથું ઇત્યાદિમાં તે જેમ સમાન છે, તેમ સંપત્તિના

અધિકારીપણામાં પણ તે સમાન છે. આ પૃથ્વીની જમીન ઉપર રાજાનો જેટલો અધિકાર છે તેટલો બિશુકનો પણ છે જમીન સૌની છે. તેમાં કોઈનો પણ ખાસ હક્ક નથી. જ્યારથી બળવાવાળાઓ નિર્જાળ પાસેથી ખૂંચાવી લેવા લાગ્યા ત્યારથીજ સમાજસ્થાપનાનો પ્રારંભ થયો છે અને એ અપહરણની સ્થાયીપણાની વ્યવસ્થાનું નામજ કાઢ્યો છે.

જે માણસે સૌ પહેલાં કોઈ જમીનના કક્કાપર કાંઈ એ ધાણી કરીને કહ્યું કે, “આ જમીન તો મારી છે.” તે માણસનેજ સમાજસ્થાપક સમજવો. જે કોઈ માણસ તેને ત્યાંથી ઉઠાડી મૂકીને કહે કે “એ માણસ તો ધર્ત છે, તમારે એની વાત સાંભળવી નહિ, પૃથ્વી કોઈની નથી, તેનાપર ઉપજેલું અનાજ સૌનું સમજવાનું છે.” તો તે માણસે માનવજાતિ ઉપર અપાર ઉપકાર કર્યો સમજવો.

રૂસોની આ બધી વાતો અતિ ભયંકર છે. વોલ્ટર એ વાચીને કહે છે કે “એ બદમાશોનું દર્શનશાસ્ત્ર છે.” રૂસોના અનુયાયી માનસશિષ્યો કહેતા કે, “અપહરણનું નામજ સપત્તિ છે.”

(લી ડૉન્ટ્રેક્ટ સોશીયલ) નામના વિશ્વવિખ્યાત ગ્રંથમાં રૂસો પોતાના આ મતોમાં થોડો ફેરફાર કરે છે. સુધરેલી વ્યવસ્થાના દોષોનું વર્ણન કરી કરીને તે માંક્યો છે તે કહે છે કે અણસુધરેલી વ્યવસ્થામાં જ્યાં સહજ જ્ઞાનવડે ધર્મનો નિર્ણય થાય છે ત્યાં સુધરેલી વ્યવસ્થામાં ન્યાયના અનુસરણે ધર્મનો નિર્ણય થાય છે સપત્તિવિષે પણ તે પ્રથમના અધિકારીને માલીક કહીને સ્વીકારે છે, પરંતુ તે નીચેની વ્યવસ્થામાંજ માલીક ગણવાનો છે એમ કહે છે (૧) જે એ જમીનનો પહેલાં કોઈ અધિકારી થયો ન હોય તો. (૨) અધિકારી થનાર જે પોતાના ભરણપોષણને માટે જરૂરની હોય એટલીજ જમીનને રોકતો હોય અને તેથી વધારે જમીનને ન રોકતો હોય તો (૩) જે નામમાત્રનો પણ કર ન લેતા ખેતીનાં કાર્યમાંજ ભાગ લેતો હોય તોજ એ નિશાન કરેલી જૂમિ તે અધિકારીની સપત્તિ કહેવાય.

‘લી ડૉન્ટ્રેક્ટ સોશીયલ’ નામના ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે સમાજના લોકોની સમતિથીજ સમાજ રચાયો છે રૂસો કહે છે કે, જેમ પાંચ વેપારી મળી કેટલાક નિયમો બાંધે તે એક જોઈટ સ્ટોક કંપની ઉભી કરે, તેજ પ્રમાણે આ સમાજ, રાજ્ય અને કાયદા એ બધું લોકોએ પોતાના કલ્યાણને માટેજ ધડેલું છે. આ વાતનું ફળ બહુજ મબીર છે. તમે મારી સાથે ઠરાવ કરીને તમારી જમીન મને ખેડવા આપો, હું તમને તે બદલ ખાવાનું આપુ અને મારા ઘરમાં નિવાસ આપુ, પણ તમે જે દહાડે મને જમીન ખેડતો બંધ કરો તેજ દહાડે હું તમને હડ-સેલો મારી ઘરમાંથી બહાર કાઢુ અને ખાવાનું આપવું બંધ કરું. એ વાત જેમ ન્યાય-વાળી છે, તેમજ જે રાજા અને પ્રજા વચ્ચે આવો ઠરાવમાત્રજ હોય તો પછી પ્રજા જુલમી રાજાને કહી શકે કે તમે ઠરાવનો ભંગ કર્યો છે પ્રજાનું બહુ કરીશ એ

કરાવથીજ તમે રાજા છો. તમારું કાર્ય અમારું હિત કરવાનુંજ છે અને અમારું કાર્ય તમને કર આપવાનું તથા તમારી આજ્ઞા પાળવાનું છે. તમે જ્યારે અમારું કલ્યાણ ક્યું નથી તો અમે પણ તમને કર આપીશું નહિ અને તમારી આજ્ઞા પાળીશું નહિ. તમે હવે આ રત્નજડિત સિંહાસનથી નીચેજ ઉતરી જાઓ.

જ્યારે આ 'લી કોન્ફેક્ટ સોશીયલ' નામનો અથ પ્રસાર પામ્યો ત્યારે ક્રાન્સના રાજાના હાથમાંથી રાજદડ ગળડી પડ્યો. એ અથનું છેલ્લું ફળ એ થયું કે સોળમે લુપ્ત રાજ્યથી પદમ્પટ કરાયો ને પ્રાણદડ પામ્યો. ક્રાન્સના રાજ્યવિપ્લવોમાં જે જે બન્યું છે તેના મૂળો આ અથમાં છે. આજ અથની વાણી એ યજ્ઞના વેદમંત્રોરૂપે હતી.

એ ક્રાન્સના વિપ્લવમાં રાજા મરાયો, રાજકુળ નષ્ટ થયું, રાજપદ છીડી ગયું, રાજાનું નામ લુપ્ત થયું, જૂનો ખ્રિસ્તી ધર્મ લય પામ્યો, ધર્માધિકારીઓની પરંપરા અટકી ગઈ અને હેલ્થે માસ તથા વારનાં નામો પણ બદલાઈ ગયાં. વહેતા લોહીના અનંત પ્રવાહમાં એ બધુંજ તણાઈ ગયું, કાળ જતા ફરી તે બધું થયું ખરૂં, પણ પ્રથમના રૂપમાં તો નહિજ. ક્રાન્સને જાણે નવુંજ કંઈવર પ્રાપ્ત થયું, અને યૂરોપમાં જાણે નવીજ સુધારણાની રચના થઈ. મનુષ્યજાતિનું સ્થાયી કલ્યાણ સિદ્ધ થયું. રૂસોના બાન્ત વાક્યોમાં અનંતકાળ રહેનારી કીર્તિ સ્થાપિત થઈ, કેમકે એ બાન્ત વાક્યો સમાનતાના ચેતનથી ભરપૂર હતાં. એ બાન્તિનું શરીર અર્ધા સત્યથી રચાયું હતું.

ક્રાન્સનો વિપ્લવ સમી જતા તેનો હેતુ સિદ્ધ થયો, પરંતુ "પૃથ્વી સૌન્દર્ય" એ વાત કહીને રૂસોએ જે મહાન વૃક્ષનું બીજ વાળ્યું હતું તેને નિત્ય નવાં નવાં ફળો આવવા લાગ્યાં. હજુલગી તેનાં ફળોથી યૂરોપ પરિપૂર્ણ છે. 'કોમ્યુનિઝમ' એ પણ એ વૃક્ષનું ફળ છે, અને 'ઇન્ટરનેશનલ' એ પણ એ વૃક્ષનું ફળ છે. એ બધાંનો અમે જરા જરા પરિચય આપીશું.

આ દેશમાં અને બીજા દેશમાં સ્થાવરજંગમ સંપત્તિના માલિક બિન્ન બિન્ન માણસો છે. 'મારું ઘર' 'તમારી જમીન' 'તેનું ઝાડ' વગેરે હકીકતો સા જાણે છે; પરંતુ આના સિવાય બીજે પ્રકારે સંપત્તિની માલિકી બાબત જોડવણું ન હોઈ શકે એમ સમજવું નહિ. સંપત્તિનો જૂદો જૂદો માલિક ન કરાવતાં તે સંપત્તિ સૌ માણસોની માલિકીની પણ હોઈ શકે. સર્વ લોકને પાળનારી આ પૃથ્વી કોઈ પણ એકને માટે અથવા તો હજીપંદર જમિનપતિઓ માટે સરજાયેલી નથી; અને તેથી જમિના ઉપર સૌનો સમાન હક છે, એ વાતને સર્વ સહનિવારક વાણીશક્તિના બળથી રૂસોએ પૃથ્વીમાં આદર અપાવ્યો છે. ક્રમે ક્રમે અનેક વિવેચકો આ સિદ્ધાંત ઉપર સંપત્તિભાવમાં સૌનો હક સ્થાપવાનો મત પ્રચાર કરવા લાગ્યા છે.

પહેલો મત એ કે પૃથ્વી અને મૂળ ધન કે જેનાવડે બીજા ધનની ઉત્પત્તિ થાય તે સમાજના બધા લોકોની સાધારણ સંપત્તિ સમજવી અને તેના ઉપર સમાજના બધા માણસોનો સમાન હક મણવો. વળી જે ઉત્પન્ન થાય તે પણ બધા લોકોમાં

સરખે ભાગે વહેચી લેવું. તેમાં “આ મોટો માણસ” અને “આ નાનો માણસ” એવો કશો ભેદ રાખવો નહિ બધાજ સરખી રીતે મહેનત કરે અને બધાજ સમાનભાગે ધનના માલીક થાય, આનું નામ ‘કૌમ્યુનિઝમ’ છે એ મતનો પ્રચાર કરનારા ‘ઓથેન’ ‘લુઇ’ ‘બ્લા’ અને ‘કામે’ હતા, પરંતુ, મધ્યમ કૌમ્યુનિસ્ટ વધારે મહેનતુ અને ઓછા મહેનતુ, કામગીરા અને નકામા, એ બધાને આ રીતે ધનની સમાન વહેચણી કરવા ચઢતા નહિ તેઓ કહેતા કે મહેનત પ્રમાણે ધનનો ભાગ આપવો એ યોગ્ય છે, જે મત ‘સેન્ટસાઇમનિઝમ’ એ નામે જાણીતો છે, તેનો પણ અભિપ્રાય એ છે કે બધા માણસો એક જાતની મહેનત કરી શકશે અથવા બધાજ સરખો શ્રમ કરશે કે કરી શકશે એમ જનવાનું નથી, અને તેથીજ બધાજ સરખે ભાગે ધનના ભાગીદાર થાય એ યોગ્ય નથી. જે જેવી મહેનત કરવામાં ઉપયોગી છે, અથવા જે જે કામને લાયક છે તે તે જાતનો શ્રમ કરશે અને તે રીતે તે કાર્યમાં જોડાશે એથી કાર્યની ઉચ્ચતા, મધ્યમતા કે કનિષ્ઠતા પ્રમાણે તથા કાર્ય કરનારની શક્તિ પ્રમાણે તેને ભાગ આપવો પડશે જે જેને લાયક હશે તેને ત્યાં ગોઠવવામાટે, તેનું મૂલ્ય નક્કી કરવા માટે અને સર્વ પ્રકારના નિયમો બાધવા માટે કેટલાક બંધારણો નીમવા પડશે, પરંતુ જૂમિ અને ધન ઉપજાવનારી સામગ્રી એ તો સૌની સાધારણ મિલ્કત ગણાશે ‘યુરીરિઝમ’ એ એક જાતની સાર્વજનિક મિલ્કતનો પક્ષ કરનાર મત છે, પરંતુ એ સપ્રદાયનો મત એવો નથી કે બિન્ન બિન્ન માણસની સંપત્તિ બિન્ન બિન્ન હોઇ શકે નહિ. બિન્ન બિન્ન માણસોની માલિકી અને વારસો એ એને સમત છે એ કહે છે કે ૨૦૦૦ અથવા એટલી સંખ્યામાં માણસો એકઠા થઇને ધન ઉત્પન્ન કરશે. આમ તોખા તોખા સમૂહોદ્વાર ધન ઉપજાવી શકશે. મૂળ ધનનું જૂદાપણ રહેશે. ઉત્પન્ન થયેલા ધનમાંથી કેટલોક ભાગ બધાને વહેચી દેવાશે અને જેઓ શ્રમ કરવામાં અશક્ત છે તેઓને બાકીનામાંથી થોડું ધન આપી શકાશે. વળી આમ બંધારણ કરવાથી જે બાકી રહેશે તે મહેનત કરનારને અને મૂળ ધનવાળાને અપાશે. મૂળ ધનવાળાને શું આપવું અને કામની હોશિયારીના પ્રમાણમાં કોને કોને કેટલું કેટલું આપવું? તે પણ નિયમ પ્રમાણે ચોક્કસ કરવું પડશે. આથી જે જેટલા ગુણવાળા હશે તે તેની યોગ્યતા પ્રમાણે પામી શકશે.

સ્વર્ગવાસી મહાત્મા જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ્સ સ્થાવર મિલ્કતના ઉત્તરાધિકાર (વારસા) વિષે જે કહે છે. તે પણ અહીં ઉતારવા યોગ્ય છે, કેમકે તે પણ સમાનતાના તરવોવાળું છે તે કહે છે કે “ઉપાર્જન કરનાર માણસ ઉપાર્જન કરેલી સંપત્તિનો પૂરેપૂરો હક્કદાર છે. જેણે જેટલું પોતાના પરિશ્રમથી અથવા ગુણથી એકદુ કંઈ છે તેણે તે હકથી વધારે હોવા છતાં પણ જીવનપર્યંત ભોગવવું અને તેના જીવન પછી પણ તે જેને આપવા ઇચ્છતો હોય તેને આપવાનો તે અધિકારી છે, પરંતુ જો તે પોતે જીવનને અંતે કોઇને પણ આપી ન જાય તો તેની મૂકેલી સંપત્તિનો

વારસ થવાનો કાષ્ટ એક માણસને અધિકાર નથી” રામે જે સપત્તિ મેળવી છે તેથી ૧૦૦૦૦ માણસનું પોપણુ થઈ શકે તેમ હોય તોપણુ રામે મેળવ્યું છે, એટલે દૃદ્દદ્દ માણસો પડ્યા રહે તોપણુ રામ એકલોજ તે સપત્તિનો અધિકારી છે તે જો જીવનને અંતે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના પુત્રને અથવા બીજાને તેનો માલીક કરાવે, તો તેમ કરવાનો તેને હક છે, પરંતુ તે કાષ્ટને આપી મર્યાદા ન હોય તોપણુ માત્ર વ્યવહારબળે તેનો પુત્ર શું એકલો હકકદાર થાય ? હકક માત્ર ઉપાર્જન કરનારનો છે, તેના પુત્રનો નથી જ્યાં હકકદાર કહી મર્યાદા નથી કે મારો પુત્ર બધી સપત્તિ ભોગવશે, ત્યાં પુત્ર હકકદાર નથી સમાજના બધા માણસો એ સપત્તિના સરખે ભાગે હકકદાર છે.

તોપણુ પિતાએ પુત્રને આ દુ ખમય સસારમાં આણ્યો છે, તેથી તે દુ ખ ન પામે અને સુશિક્ષિત થઈને ધનના અભાવે હેરાન ન થઈ, જીવનચાલના સુખપૂર્વક નિર્વાહ કરી શકે તેટલો રસ્તો કરવો એ પિતાનું કર્તવ્ય છે. એટલે પિતાની સપત્તિમાંથી જેટલો ભાગ કાઢતા એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય તેટલોજ પુત્રને મળી શકે પિતાએ ન આપ્યું હોય તોપણુ પુત્રને તે આપવું જોઈએ, પરંતુ તેનાથી વધારે એક ઠાડી પણ તેને અપાય નહિ મીલ કહે છે કે “ ઉપપત્નીના પુત્ર કરતા પત્નીના પુત્રનો કશો વધારે હક નથી બન્ને માત્ર પોતાના આત્મરક્ષણ જેટલીજ સપત્તિના અધિકારી છે, પરંતુ આ રીતે જે કાષ્ટ હકક છે તે સતાનોનોજ છે. પુત્ર ન હોય તો મરનારની બધી સપત્તિ ઉપર શાંતિ વિગેરે હકકદાર થાય એ વાત પણ ન્યાયવાળી નથી.” વાસ્તવિકરીતે ઉત્તરાધિકાર (વારસા) વિષે ન્યાયવાળી વ્યવસ્થા પૃથ્વીના કાષ્ટ રાજ્યમાં હજુલગી થઈ નથી વિશ્વાસતની વ્યવસ્થાને મુકાબલે આપણા ધર્મશાસ્ત્રોની વ્યવસ્થા કેઈક સારી છે, અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો કરતા, સરેહ જની વ્યવસ્થા વધારે સારી છે, પરંતુ તમામ અન્યાયપૂર્ણ છે અત્યારે એ બધી વાત ચર્ચા મોટે ભાગે અસ્થાને છે અને મૂર્ખોની પાસે હસવાના કારણરૂપ છે, પરંતુ એક છાંડો આ રીતની વિધિ પૃથ્વીમાં સર્વ ઠેકાણે ચાલશે.

સમાનતાનાં તરફનો છેલ્લો ભાગ પણ એ ચિરસ્મરણીય સદાતમાએ પ્રસારેલો છે. સ્ત્રી અને પુરુષો સમાન છે. અત્યારે કેળવણીમાં, વિજ્ઞાનમાં રાજકર્મોમાં અને વિવિધ વ્યવસાયોમાં એકલા પુરુષોજ હકકદાર ગણાય છે સ્ત્રીઓ હકકદાર સામારે નહિ ! મીલ કહે છે કે, “ સ્ત્રીજાતિ પણ એ તમામની અધિકારિણી છે ‘ તેઓ ઉપયોગી નથી કે શક્તિમાન નથી’ એ વાત દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત થયેલી બાંતિ માત્ર છે.” મીલનો આ મત યુરોપમાં ગ્રાહ્ય થઈને હજારો પરિણામ પામ્યો છે. આપણા દેશમાં એ બધી વાતો પ્રસાર થવાને હજુ ધણી વાર છે.

સમાનતાવિષે સારરૂપ બીના ફરી કહીએ છીએ. બધાં મનુષ્યો સમાન છે એ

ખરૂં, પરંતુ એ વાતનો ઉદ્દેશ એવો નથી કે બધી અવસ્થાનાં બધાં માણસો સાથે સમાન છે. કુદરતી ભેદ પણ બધાં માણસો વચ્ચે દેખાય છે. કોઈ દુર્બળ અને કોઈ બળવાન, કોઈ શુદ્ધિવાન અને કોઈ શુદ્ધિહીન, આવા ભેદ કુદરતી તફાવતને લઈને સમાજમાં અવશ્ય પડશે. જે શુદ્ધિવાન અને બળવાન છે તે આજ્ઞા કરનાર થશે અને જે શુદ્ધિહીન અને બળહીન છે તે આજ્ઞા ઉઠાવનાર અવશ્ય થશે. રસો પણ એ વાત સ્વીકારે છે, પરંતુ સમાનતાનું તાત્પર્ય એ છે કે કુદરતી વિષમતાને લીધે સમાજમાં જેટલી વિષમતા થવી જોઈએ તેટલીજ વિષમતા યોગ્ય છે. તેનાથી વધારે વિષમતા થાય તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે, અને માનવજાતિનું અનિષ્ટ કરનાર છે. અત્યારે જે રાજનૈતિક અને સામાજિક વ્યવસ્થા પ્રચલિત છે તે આ રીતે અનેક બાબતમાં અસ્વાભાવિક-વિષમતા ઉપજવાના કારણરૂપ છે એ વ્યવસ્થાનું સંશોધન કરવામાં ન આવે તો મનુષ્યજાતિની હિન્નતિ નથી મીલ એક સ્થળે કહે છે કે “અત્યારે જે કોઈ સારી વ્યવસ્થા દેખાય છે તે પહેલાંની કુવ્યવસ્થાના સંશોધનનું પરિણામમાત્ર છે.” એ વાત ખરી, પરંતુ સંપૂર્ણ સંશોધનને માટે તો હજી પણ કાળની અપેક્ષા છે. સૌએ એટલું સ્મરણમાં રાખવું કે “હું જન્મને ગુણેજ મોટા માણસ થયો છું અને બીજો જન્મને કારણે નાનો માણસ થયો છે” એવો વિચાર કદિ લાવવાનો નથી તમે હિંચા કુળમાં જન્મ્યા છો તે તમારા કોઈ પ્રકારના ગુણને લીધે નથી, અને બીજો જે નીચ કુળમાં જન્મ્યો છે તે તેનો દોષ નથી. આથી પૃથ્વીના સુખમાં તમારો જેટલો હક્ક છે તેટલોજ નીચ કુળમાં ઉપજેલાનો પણ હક્ક છે, અને તેનાં સુખોમાં વિધનરૂપ થવું એ તમારું કર્તવ્ય નથી. સમજી રાખવું કે એ તમારો ભાઈ છે, અને તમારી સમાન છે જે માણસો આ બૂલભરેલા કાયદાને આધારે પિતાની સંપત્તિ પામેલા છે અને “પ્રત્યક્ષ પ્રતાપ” “મહારાજાધિરાજ” વગેરે ઇશ્વરો ધારણ કરી બેઠા છે તેમણે સ્મરણ રાખવું કે, ભારતવર્ષનો આ જે ખેડુત છે તે તેની ખરાબરીઓ તથા તેનો ભાઈ છે જન્મ થવો એ દોષ કે ગુણને આધીન નથી, તેમ તે બીજા કોઈના પણ દોષને આધીન નથી. જે સંપત્તિનો જમીનદારો પોતે એકલા ઉપભોગ કરે છે તેમાં આ ખેડુતોનો પણ ન્યાયની રીતે અધિકાર છે, એ વાત પોતાને જમીનદાર અથવા મહાશ્રીમતતરીકે માનનારાઓએ સૂચવાની નથી.

પરિચ્છેદ ત્રીજો+

આ દેશના ખેડુતોની આવી દુર્દશા કાથી થઈ ? આવી કલેશજનક સામાજિક અસમાનતા કાથી પેદા થઈ ? આ પ્રશ્નોનું અમે સમાનતાની નીતિ સમજાવવા માટે વિસ્તારથી વિવેચન કરીશું.

આટલું અવશ્ય કમૂલ કરવું પડશે કે, બ માળાના ખેડુતોની દુર્દશા કાંઈ આજકાલથી થયેલ નથી, એ દુર્દશા તો પરપરાએ ઉતરતી આવી છે. જે દિવસથી ભારતવર્ષમાં સુધારણાની શરૂઆત થઈ તે દિવસથી ભારતવાસી ખેડુતોની દુર્દશાનું ખી રોપાયું છે. પાશ્ચાત્યો કહે છે કે, “રોમ નગરી એક દિવસમાં નિર્મિત થઈ નથી.” તેજ રીતે આ દેશના ખેડુતોની દુર્દશા પણ કાંઈ સો બસો વર્ષમાં થઈ નથી. ભારતવર્ષની પ્રજા ક્યાં કારણોથી દીર્ઘકાળથી ઉન્નતિહીન છે ? તે વાતનો વિચાર કરવા અમે આજે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ.

બકલ સાહેબ કહે છે કે સુધારણાનું મૂળ જ્ઞાનશક્તિજ છે. જેટલી જેટલી વધારે જ્ઞાનશક્તિ થાય, તેટલી તેટલી વધારે સુધારણા થાય. વળી બકલ સાહેબ કહે છે કે જ્ઞાનની ઉન્નતિ સિવાય નીતિમાં વધારો પણ થાય નહિ. અમે આ પાછલી વાતને અનુમોદન આપી શકતા નથી, પરંતુ જ્ઞાનની ઉન્નતિજ સુધારણાનું કારણ છે. એ વાતનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. જ્ઞાનની ઉન્નતિ ન થાય તો સુધારણાની ઉન્નતિ થતી નથી. જ્ઞાન પોતાની મેળે આવતું નથી, એ તો શ્રમથી મળી શકે તેવું છે. જો કોઈ પણ વિદ્યા મેળવવા પ્રયત્ન કરે નહિ, તો સમાજમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોય નહિ, પરંતુ વિદ્યા મેળવવા માટે અવકાશની જરૂર છે. વળી વિદ્યા મેળવતા પહેલાં પેટને પોષણ મળવું જોઈએ. જુએ પેટે કોઈ જ્ઞાન મેળવી શકતો નહિ. જો બધાને પેટ ભરવા માટે શ્રમ કરવા રોકાવું પડે, તો કોઈને પણ જ્ઞાન મેળવવાનો અવકાશ મળે નહિ. આથી સુધારણાની ઉત્પત્તિ માટે સમાજમાં એક ભાગ એવો પણ હોવો જોઈએ કે શારીરિક શ્રમ ક્યાં સિવાય તે તેનું ભરણપોષણ કરી શકે. બીજો ભાગ શારીરિક મહેનત કરશે, અને આ ભાગ બેઠો બેઠો વિદ્યા મેળવશે. જો શારીરિક શ્રમ કરનાર લોકો માત્ર પોતાના ભરણપોષણ જોટલોજ ‘જોરાક ઉપ-જાવશે, તે આ રીતે બની શકશે નહિ, કેમકે જેટલું અનાજ પેદા થશે તેટલું તો તેઓજ ખાઈ જશે, અને કસો વધારો વધશે નહિ કે જોથી વિદ્યા મેળવનારાનો નિર્વાહ થાશે. તેઓ પોતાના ભરણ પોષણ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરશે તોજ પોતાના ભરણપોષણ ઉપરાંત બાકીનું વધશે તેનાથી વિદ્યોપજીવી? માણસો

+ મૂળ લેખમાં ત્રીજા પરિચ્છેદમાં બ માળાના જમીનદારો તરફથી તેના ખેડુતો-પર કેવો બુદ્ધિય વરસે છે તેનું વર્ણન છે, પરંતુ તેમાં અપૂર્ણ દેશને બાકુ પડે તેવું થોકું છે, માટે અમે એ એક પરિચ્છેદ મુકી દીધેલો છે. આજુબાજુ

૧ વિદ્યા ઉપર જીવન મુબરનાર.

પોષણ પામી વિદ્યાભ્યાસમાં લાગી શકશે આમ થશે ત્યારે જ જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો સંભવ છે આથી સુધારણાના ઉદ્દેશ્ય પહેલાં સમાજમાં ધનસંચય— થવાની પહેલી જરૂર છે.

કયા દેશના સમાજમાં ધનસંચય છે, અને કયા દેશના સમાજ પાસે ધનસંચય નથી, એ જોવું જોઈએ જે દેશમાં ધનસંચય હોય તે દેશમાં સુધારણા થાય, અને જે દેશમાં તેમ ન હોય તે અણસુધરેલ રહે આ બાબતમાં સંક્ષેપમાં બે કારણો દર્શાવીએ છીએ પહેલું જમીનની ફલદ્રૂપતા લક્ષ્યે જે દેશની જમીન ફળદ્રૂપ છે તે દેશમાં સહેલાઈથી પુષ્કળ અન્ન ઉત્પન્ન શકે છે, એટલે શારીરિક શ્રમ કરનારા એના ભરણપોષણ કરતા વધારે હિપજી, સચિત થઈ શકે છે બીજું કારણ દેશની ગરમી વા ઠંડક છે. જે દેશ ઉષ્ણપ્રદેશમાં છે તે દેશના લોકોને થોડા આહારની જરૂર છે, પણ શીત પ્રદેશમાં વધારે આહારની જરૂર છે આ વાત કેટલાક સ્વાભાવિક નિયમોપર આધાર રાખે છે. આ નાના નિબંધમાં એના કારણો લખવાની જગ્યા નથી. અમે આ વાત બકલના મથને આધારે લખીએ છીએ. વધારે બજારવાની ધમ્મજાવાળા વાચકે તેનો મૂળ મથ જોવો તાત્પર્ય કે જે દેશના લોકોને સાધારણ રીતે થોડા ખોરાકની જરૂર છે, તે દેશમાં સામાજિક ધનસંચય વહેલો થશે, એમાં સંદેહ નથી. બકલ ઉષ્ણતાનુ બીજું પરિણામ એ કહે છે કે વધારે તાપ પડવાને લીધે લોકોને શરીરમાં ગરમી આપનારા ખોરાકોની બહુ જરૂર રહેશે નહિ, પણ જે દેશો શીતળ છે તે દેશમાં શરીરમાં ગરમી આપનારા ખોરાકોની બહુ જરૂર રહેશે. જે દેશો શીતળ છે તે દેશમાં શરીરમાં ગરમી રાખવા માટે, તેવા ખોરાકની વધારે જરૂર છે આસોઆસમાં જે ઑક્સીજન લક્ષ્યે છીએ, તેના શરીરમાં રહેલા કાર્બોનની સાથે રાસાયનિક—સંયોગ થાય છે આથી જે ખોરાકમાં કાર્બોન વધારે હોય તેજ ગરમી આપનાર ખોરાક છે માંસ વગેરેમાં કાર્બોન વધારે છે, આથી શીતકટિન ધના લોકોને માંસાદિની વધારે જરૂર છે * ઉષ્ણતાવાળા દેશમાં માંસના ખોરાકની જરૂર નથી ત્યાં તો વનસ્પતિ—આહાર વિશેષ જરૂરનો છે. વનસ્પતિનો આહાર સહેલાઈથી મળી શકે છે અને માંસનો ખોરાક કષ્ટસાધ્ય છે, માટે ઉષ્ણપ્રદેશમાં ખોરાક સુલભ હોવાથી ધનસંચય જલદી થાય છે

ભારતવર્ષ ઉષ્ણ પ્રદેશ છે, અને એની ભૂમિ પણ ફળદ્રૂપ છે. એટલે તેમાં ધનસંચય અતિ શીઘ્રતાથી થવાનો સંભવ છે. આથીજ ભારતવર્ષમાં પૂર્વકાળથી સુધારણાનો અબ્યુદય થયો છે. ધનના વધારાના કારણથી સમાજનો એક ભાગ

— ધનસંપ્રદ.

* બોયસીંગ વગેરે પદાર્થો માંસ કરતાં પણ વધુ કારબનવાળા હોવાથી ઠંડા દેશો માટે માંસનીજ જરૂર હોય એમ રહ્યું નથી હિંદમાં અનેક મનુષ્યો માંસ વિના ત્યાં વરસો સુધી રહેતા હોવાના દાખલા હવે અનેક છે. મંત્રી. સ. સ.

શારીરિક શ્રમમાં લાગ્યો, અને તેમથી વખત મેળવીને જે ભાગ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે તત્પર થઈ શક્યો, તેણે પ્રસારેલા જ્ઞાનને લીધે ભારતવર્ષની સુધારણા થઈ; વાચકો સમજી શકશે કે અમે બ્રાહ્મણોની વાત કહીએ છીએ.

દુનિયાના સૌ દેશો કરતાં ભારતવર્ષમાં સુધારણા સૌથી પહેલી ક્યાં કારણથી થઈ એ તો ઉપરના વિવેચનથી સમજાયું હશે, પરંતુ સૌ પહેલી સુધારણા શ્વા-
ર્માજી ભારતવાસી પ્રજાની દુર્દશાનાં મૂળો હતા. જે જે નિયમોને લીધે અમને સુધારણા થઈ, તે તે નિયમોને લીધેજ સાધારણ પ્રજાની દુર્દશા થઈ અને ઉગતો બ્રાહ્મણ વાદનાથી ઢાક્યો. બ્રાહ્મણને કૃણ આવે તે શું સારા આવે ?

ન્યારે જનસમાજમાં ધનસમૃદ્ધ થયો ત્યારે સહજ રીતેજ સમાજ બે ભાગમાં વહેંચાયો. એક ભાગ શારીરિક મહેનત કરે અને એક ભાગ શારીરિક મહેનત કરે નહિ આ બીજા ભાગને મહેનત કરવાની જરૂર નહિ, એટલે તે કરે નહિ. પહેલા ભાગે ઉપજાવેલા અનાજના વધારામાંથી તેમનું ભરણપોષણ થાય. હવે જેઓ મહેનત કરતા નહોતા, તેઓને પુષ્કળ અવકાશ એટલે વિચાર, કળવણી છત્યાદિ બાબતોમાં તેઓનોજ એક અધિકાર જામ્યો. જેઓ વિચાર કરે, જેઓ કળવણી લે, તેઓની શુદ્ધિ ઉજ્જવળ અને તીક્ષ્ણ થાય, એટલે તેઓ બીજા કરતાં વધારે લાયક અને શક્તિવાળા થાય, તેથી સમાજમાં એમનુંજ પ્રધાનપણ થાય. જેઓ શ્રમોપજીવી છે તેઓ આ લોકોને આધીન બની શ્રમ કરવા લાગે એટલે પહેલે-
થીજ અસમાનતા ઉભી થાય, પરંતુ આ અસમાનતા સ્વાભાવિક છે. એ નિર્મૂળ થવી અસંભવિત છે. વળી એને નિર્મૂળ કરવામાં લાભ પણ નથી.

જ્ઞાનોપજીવીનું જ્ઞાન પણ શ્રમોપજીવીને લાભકારક છે આથી તેઓ શ્રમોપજીવી-
એ ઉપજાવેલા ધનનો ભાગ સમૃદ્ધ કરે છે શ્રમ કરનારાઓના ભરણપોષણ માટે જેટલા ધનની જરૂર છે, તેના કરતાં જે વધે તે આ જ્ઞાનોપજીવીના હાથમાં આવે. આથી સમાજમાંનું જે વધારાનું ધન છે તે, આનાજના હાથમાં સંચિત થઈ રહે. આમ દેશની ઉપજ બે ભાગે વહેંચાય એક ભાગ શ્રમોપજીવીનો, બીજો ભાગ જ્ઞાનોપજીવીનો. પહેલા ભાગને અમે મજૂરીનો “મુસારો” કહીશું અને બીજા ભાગને અમે વેપારીનું “મુદલ” કહીશું. અમે આ ‘મુસારો’ અને ‘મુદલ’ એ બે નામોથી ઉપજના જે બે ભાગ પાડ્યા, તેમાં મુદલ ભાગ જ્ઞાનોપજીવી ભાગને ધેરજ રહેશે. શ્રમોપજીવી લોકોને મુસારા ઉપરાંત કશું વધારે મળશે નહિ. શ્રમોપજીવીની સંખ્યા અમે તેટલી હો, પણ ઉપજેલા ધનનો જે ભાગ મુસારાએ મળ્યા તેજ શ્રમોપજીવીલોકોમાં વહેંચાશે. મુદલમાંથી તેમને એક પૈસો પણ મળશે નહિ.

ધારો કે દેશની ઉપજ કરોડ રૂપિયા છે. તેમાંથી પચાસ લાખ મુસારામાં અને પચાસ લાખ મુદલમાં જાય છે. હવે દેશમાં પચીસ લાખ શ્રમોપજીવી મનુષ્યો હોય. તો મુસારાના પચાસ લાખ રૂપિયામાંથી એ શ્રમોપજીવીના દરેક માણસને ભાગે બે

જે રૂપિયા આવશે હવે માનો કે એકદમ એ પચીસ લાખ શ્રમોપજીવીમાં બીજાં પચીસ લાખ લોકો ક્યાંકથી આવ્યાં અને પચાસ લાખ શ્રમોપજીવી થયાં, તો પછી દરેકને ભાગે એક એક રૂપિયો આવશે. જે મુદ્દલ છે તેનો એક પૈસો પણ એમને મળવાનો નહિ આથી પહેલાં શ્રમોપજીવીને ભાગે દરેકને જે રૂપિયા મળતા, તેને ઠેકાણે એક એક રૂપિયો મળશે; અને પહેલાંના કરતાં પછીના વખતમાં તેમને ખાનપાન વગેરેમાં વધારે સ કામ કે દુર્દશા વેડવી પડશે.

જો આ શ્રમોપજીવીના આવવા સાથે દેશની હિપજમાં એક કરોડ રૂપિયાની ધનવૃદ્ધિ થઈ, તો તેમને એવો સકામ પડશે નહિ, કેમકે પચાસ લાખ રૂપિયાનો મુસારો મળતો, તેને બદલે તેમને એક કરોડ રૂપિયાનો મુસારો મળશે, અને માણુ-સોનો વધારો થયા છતાં પણ તે દરેકને ભાગે જે જે રૂપિયા આવી રહેશે.

આથી દેખાય છે કે માણુસોની સંખ્યામાં વધારો થાય તે શ્રમોપજીવી લોકોને મોટું નુકસાનકારી છે. જે પ્રમાણમાં પોતાની સંખ્યામાં વધારો થાય તે પ્રમાણમાં જો દેશના ધનની પણ વૃદ્ધિ થાય તો શ્રમોપજીવી લોકોને કશું નુકસાન નથી. જો સંખ્યાના વધારાના પ્રમાણ કરતાં ધનના વધારાનું પ્રમાણ વધારે હોય તો શ્રમો-પજીવી લોકોમાં લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય જેમકે ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં એમ બંનેલું છે; પણ તેમ ન થતા માત્ર લોકસંખ્યામાજ વધારો થાય તો શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશા છે, અને ભારતવર્ષમાં તેમજ બન્યું છે.

માણુસોની સંખ્યામાં વધારો થવો એ સ્વાભાવિક નિયમ છે. એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીથી અનેક છોકરાં થાય, તે એક એક છોકરાંને વળી અનેક છોકરાં થાય. આથી મનુષ્યની દુર્દશા થતી એ એક રીતે સ્વાભાવિક નિયમને આધીન છે સૌ મમાજમાં એ આનિષ્ટ થવાનો સભવ છે, પરંતુ એના સારા ઉપાયો છે અને એ સારા ઉપાયોનો હેતુ સાથે સાથે ધનનો વધારો કરવો એ છે; પરંતુ જે પ્રમાણમાં પ્રજાવૃદ્ધિ થાય તે પ્રમાણે ધનવૃદ્ધિ ધણે ભાગે થઈ શકતી નથી. આથી બીજા ઉપાયોનો આધાર લેવો પડે છે. એ બીજા ઉપાયો માત્ર બે છે પહેલો ઉપાય એ કે દેશના લોકોનો ફેટલોક ભાગ બીજે દેશ જાય. આ પૃથ્વી ઉપર ફેટલાક દેશો એવા છે કે ત્યાં ઉપજતું અનાજ ખાવાને પૂરતા લોકો નથી, અને ફેટલાક દેશો એવા છે કે ત્યાં લોકોના પ્રમાણમાં પૂરતું અનાજ નથી. આથી વધારાના લોકો બીજા દેશમાં જાય તો બરાબર થાય અને કોઈને નુકસાન થાય નહિ. આ રીતથી ઈંગ્લાંડને ઘણો લાભ થયો છે ત્યાંના લોકો અમેરિકા, આસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા વિગેરે ખંડોમાં જઈ વસ્યા છે. તેથી ઈંગ્લાંડની વસ્તી વધી છે અને બ્યાં ગયા છે ત્યાંનું પણ હિત થયું છે.

બીજો ઉપાય વિવાહની પ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવો એ છે. જો બધાજ વિવાહ કરે તો પ્રજાની વૃદ્ધિની હદ રહે નહિ, માટે બ્યાં લોકો વિવાહી હોય,

ન્યાં જીવન નિભાવવા માટે બહુ સામગ્રીની જરૂર પડતી હોય, અને તે વસ્તુઓ મહાકષ્ટે પ્રાપ્ત કરાતી હોય ત્યાંનો લોકોએ વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવો જોઈએ. જેની પાસે પરિવારને પાળવાનો ઉપાય ન હોય તે વિવાહ કરેજ નહિ, એવા અંકુશની જરૂર છે.

ભારતવર્ષમાં આ જે ઉપાયમાનો એક પણ ઉપાય કરી શકાય તેમ નથી. ભારતવર્ષની ઉષ્ણપ્રદેશની ઉષ્ણતા ત્યાંના નિવાસીઓના શરીરમાં ક્ષિયિલતા ઉપજાવનાર છે. તેને લીધે શ્રમ કરવામાં પ્રવૃત્તિ ઓછી રહે છે; અને પરદેશગમનનો ઉત્સાહ, ઉદ્દોગ અને મહેનતના ક્રમોમાં મદત નજીક છે, વિશેષ કરીને કુદરતે પણ તેને આશરો આપ્યો છે. તથા દિશામાં અલ્પ પર્વતો અને ચોથી દિશામાં તરંગો ઉછાળતો સમુદ્ર મૂકી ભારતવર્ષને જાણે બાંધીજ લીધો છે !

વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવાની બાબતમાં ભારતવાસીઓ બહુજ મોળા છે. ન્યાં આખો મીઝીને ફાણા ફેકતા પણ અનાજના ઓડો ઉમે, અને ન્યાં થોડા મોજનથી પણ જીવન નબે એમ છે, ન્યાં વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે ઝાંઝાં કપડાંની જરૂર નથી; ન્યાં જીવન સહેલાઈથી નબી શકે; ત્યાં પરિવારના પોષણની બીકે કાણ બીએ બલા ? આથી વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવામાં ભારતવાસીઓ વિમુખ દેખાય છે. પ્રજાવૃદ્ધિ અટકાવવાનો કોઈ ઉપાય લેવાયેલો ન હોવાથી, સખ્યાના વધારાનો વેગ જોશબેર વહે છે. જે ભૂમિની ફળદ્રૂપતા અને વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે સૌની પહેલા સુધારણાનો ઉદ્યમ થયો, તેજ જમીનની ફળદ્રૂપતા અને વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે જનસમાજની દુર્દશાનાં કારણો પણ ઉભા થયાં ! એ જન્ને ઉત્સાહન ન કરી શકાય એવા કુદરતી નિયમોનુજ પરિણામ છે.

આ કારણથી શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશાનો આરભ થયો, પરંતુ એક વાર અધોગતિનો આરભ થતાં તે અધોગતિનાજ પરિણામે વધારે વધારે અધોગતિ માય છે શ્રમોપજીવી લોકોની જે પ્રમાણમાં દુર્દશા વધવા લાગી તે પ્રમાણમાં તેમની સાથે સમાજના બીજા ભાગની અસમાનતા વધવા લાગી. પહેલાં ધનની અસમાવતા ઉપજી અને તેના પરિણામે અધિકારની અસમાનતા ઉપજી. શ્રમોપજીવી લોકો દીન, એટલે તેમના ઉપર યાત્રીઓની લોકોનું પ્રભુત્વ વધવા લાગ્યું, અને અધિક પ્રભુત્વને પરિણામે અધિક ભુલમો ઉભા થયા. ચંદ્રને પીડનાર સ્મૃતિશક્તિના મૂળ આ પ્રભુત્વમાંજ રહેલાં હતાં. એ અસમાનતાજ અસ્વાભાવિક અને અહિતના કારણરૂપ કહી શકાય.

અમે જે જે હકીકત કહી તેમાંથી તથા મુખ્ય મહાન સાર જેથી શકાય.

(૧) શ્રમોપજીવીની અધોગતિના જે જે કારણો જોયાં, તેનાં ફળ તથા પ્રકારના દેખાય છે.

પહેલું ફળ એ કે મહેનતનો મુસારો થોડો મળે, એનું જ બીજું નામ હારિદ્ર્ય

કહેવાય અને તે અસમાનતાને વધારનાર છે.

ખીજી ફળ મુસારનો થટાડો થયા છતાં પણ મહેનતમા વધારો થયો, કેમકે પરિશ્રમ ઝાઝો કરીને પણ પોષણ થાય તેટલું તો પેદા કરવું જોઈએ, તેથી નવરાસ મળે નહિ, અને નવરાસ ન મળતાં વિદ્યા મેળવવાના સાંસા ! એટલે ખીજી ફળ મૂર્ખતા આવે. એ પણ અસમાનતા વધારનાર છે.

ત્રીજી ફળ જ્ઞાનોપજીવીનું પ્રભુત્વ થતાં જીવજનો વધારો થાય. આનું ખીજી નામ દાસપણું છે એથી પણ અસમાનતાની પરાકાષ્ઠા.

આ પ્રમાણે દારિદ્ર્ય, મૂર્ખતા અને દાસપણું એ ત્રણ અનિષ્ટ થયા.

(૨) આ બધા પરિણામો એક વાર ઉત્પન્ન થયા એટલે પછી ભારતવર્ષ જેવા દેશમાં તે સ્વભાવસ્થાયી બને એ પણ સ્વાભાવિક છે.

આગળ દર્શાવાયું છે કે સમ્યક્તાનું મૂળ કારણ ધનસમય છે વળી કહીએ કે ધનલાલસા એ સુધારણાની વૃદ્ધિનું નિત્ય કારણ છે, તો તેમા કશી અતિશયોક્તિ નથી. સામાજિક ઉન્નતિનું મૂળ કારણ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી બે જાતની વૃત્તિઓ છે પહેલી વૃત્તિ જ્ઞાનલાલસા, બીજી વૃત્તિ ધનલાલસા. આમાંની પહેલી વૃત્તિ મહાન અને આદર કરવા યોગ્ય છે અને બીજી વૃત્તિ સ્વાર્થસાધક અને નીચતાભરેલી છે, પરંતુ હેંકી સાહેબ એક અથમા લખે છે કે, આ બે વૃત્તિઓમાંની ધનલાલસાજ મનુષ્યજાતિનું વિશેષ કલ્યાણ કરનારી થઈ છે વાસ્તવિકરીતે જ્ઞાનલાલસા કદાચિત્ કોઈનેજ હોય છે, પરંતુ ધનલાલસા તો સર્વેને હોય છે દેશમા ઉપજતા ધનથીજ મૈા માણસનો નિર્વાહ થતો હોવાથી કોઈની ધનલાલસા ઘટતી નથી અને હમેશાં નવા નવાં સુખોની અભિલાષાઓ ઉપજે છે પહેલાં જે ચીજો નકામી જણાતી તે પાછળથી જરૂરની લાગે છે અભિલાષાથી શ્રમ થાય, અને શ્રમથી સફળતા ઉપજે, એટલે સુખ અને હિતની વૃદ્ધિ થાય. આથી સુખવૈભવના પદાર્થોની અભિલાષાની વૃદ્ધિ થાય, એ સુધારણાની વૃદ્ધિને માટે બહુ જરૂરનું છે બાકી સુખોની અભિલાષાઓ તૃપ્ત થયા પછી જ્ઞાનની આકાંક્ષા, મૌદર્યની આકાંક્ષા, અને તેની સાથે કાવ્યસાહિત્યાદિની આકાંક્ષા એમ વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે જ્યારે લોકોમા સુખલાલસાનો અભાવ થતો આવે છે ત્યારે મહેનત કરવાની વૃત્તિ ઓછી થાય છે, ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા પણ રહે નહિ અને તેને માટે યત્ન પણ થાય નહિ જે દેશમાં ખોરાક સહેલાઈથી મળે છે તે દેશમાં પ્રજાવૃદ્ધિને અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. આથી જે સતોષને કવિઓ વખાણે છે તે સમાજની ઉન્નતિમાં અનિષ્ટકારક છે. કવિઓએ વખાણેલી એ સતોષની પ્રવૃત્તિ સમાજના ઉન્નતિના જીવનમા હલાહલ છે આ અનિષ્ટકારક સતોષ ભારતવર્ષમાં સ્વાભાવિક નિયમે સહેજે ઉપજે છે આ દેશમાં તાપ પડતો હોવાથી લાંબા વખત સુધી એક જાતનો શ્રમ કર્યા કરવો એ અસહ્ય લાગે છે, તેથી શ્રમ

કરવાની અનિચ્છની ટેવ પડે છે. એ ટેવનાં બીજ પશુ કારણ છે. ઉપજીવનમાં અમ કરીને શરીરમાં વિશેષ ગરમી ઉપજવવાની જરૂર પડતી નથી, એટલે લોકોને અમ કરવાની ઇચ્છા ન થતાં આળસ અને અનુત્સાહ થાય છે. આ પ્રમાણે ટેવરૂપે થયેલાં આળસ અને અનુત્સાહનું જ નામ તેને વશ થયેલા લોકો “સતોષ” પાડે છે. આથી ભારતવાસી પ્રજાની જે દુર્દશ થઈ, તે દશામાંજ તેણે સતોષ માન્યો અને ઉદ્ધમ છોડ્યો. ઉદ્ધમને અભાવેજ ઉન્નતિ થતી નથી. સતેલા સિંહના મોઢામાં પશુ પોતાની મેળે પ્રવેશ કરતું નથી.

ભારતવાસીઓનો ઇતિહાસ અવલોકતાં સતોષવિષે અનેક વિચિત્ર તત્ત્વો મળી શકે છે. લૌકિક+ સુખોની નિરપૃહતા એ હિન્દુ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ બન્નેમાં પસંદ કરેલ છે. બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ, રમાર્ત કે દર્શનશાસ્ત્રી, એ બધાએ ભારતવાસીઓને શીખવાડ્યું છે કે, આ લોકનાં સુખો આદર આપવા યોગ્ય નથી. યુરોપમાં પણ ધર્મ-આર્યોએ ઐહિક સુખોમાં અનાદર દર્શાવ્યો હોવાથી રોમની સુધારણાનો લોપ થવા પછી એક હજાર વર્ષે પણ મનુષ્યોની ઐહિક અવસ્થાની ઉન્નતિ થઈ નહોતી. ઉપર જણાવ્યા જેવી ધર્મશિક્ષાજ તેનું કારણ હતું, પરંતુ જ્યારે ઇટાલીમાં જૂના ગ્રીકસાહિત્ય અને ગ્રીકદર્શનનો ફરી ઉદય થયો ત્યારે ધર્મે આપેલી *ઐહિક સુખો-પરની વિરક્તિ યુરોપમાં ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી. યુરોપમાં એ પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી, તેની સાથે સુધારણાની પણ વૃદ્ધિ થઈ. ભારતવર્ષમાં મનુષ્યોના બીજા સ્વભાવરૂપે તે પરિણામ પામી. જે જમીન જે વૃક્ષને ઉપયોગી છે તેમાંજ તે ઝાડ દ્રઢ મૂળ ધાલે છે. આ દેશના ધર્મશાસ્ત્રોથી જે નિવૃત્તિ ઉપજવનારી શીખામણો અપાતી હતી, તેજ આ દેશની અધોગતિનું મૂળ છે x

+ ઐહિકસુખો * અહીંના સુખો ઉપર વૈરાગ્ય.

x આ દોષ ધર્મશાસ્ત્રોનો નથી તેમણે તો મનુષ્ય પ્રાણીને જે જૂદી જૂદી શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે તેમાં તેને ખાસ સહાયક, સુખાવહ અને ઉન્નતિપ્રદ થઈ પડે એવાં દરેક સ્થિતિઓને લગતાં એક બીજાથી અડતા ઉતરતા પ્રકારના સાપેક્ષ તેમજ નિરપેક્ષ કર્તવ્યો તથા જૂદા જૂદા પ્રકારની સારાસાર વિવેકશુદ્ધિ ઉપદેશી છે. અર્જુનની પોતાના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવથી વિરુદ્ધ અને ક્ષણિક રમશાન વૈરાગ્ય જેવી બ્રાહ્મણ અથવા સન્યાસીની કિન્ન્ય કક્ષાને યોગ્ય વલણનો અટકાવ કરીને તેને તેના પોતાના ક્ષત્રિયોચિત યુદ્ધધર્મમાં પ્રવર્તાવનાર ભગવદ્ગીતા એ બાબતમાં દષ્ટાંતરૂપ છે જે વિદ્યાર્થી વર્ગવાર ગ્રાહ્યેલો ઉત્તમ ક્રમ તોડીને વમર યોગ્યતાએજ ઉત્તમ વર્ગનો અભ્યાસ કરવા માટે; અથવા તો એક નવોસૂચો કસરતનો અભ્યાસી એકાએકજ કાંઈ કસાયલા મહાના જેવી અસામાન્ય કસરત કે કુસ્તી કરવા મંદી પડીને પછી માર ખાય, તેમાં દોષ કાંઈ અભ્યાસક્રમ ધડાપરનો કે

યુરોપ અને ભારતવર્ષમાં આને લીધે જૂદા જૂદા પરિણામ આવ્યાં છે. નિદ્રાથી જાગૃત થયેલો યુરોપીય પ્રજાવર્ગ લૌકિક સુખોમાં પ્રીતિવાન થઈને સામાજિક અસમાનતા દૂર કરવાને શ્રમ કરી રહ્યો છે એનું ફળ સુખ, સમૃદ્ધિ અને સુધારણાની વૃદ્ધિ છે. ભારતવાસી પ્રજાવર્ગ ઉઘેલો છે સામાજિક અસમાનતાની ધારા તેનામાં પરપરાએ ઉતરતી આવે છે, અને એનું ફળ અધોગતિ છે.

(૩) શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશાથી કેવળ તેમનેજ હાનિ છે એમ નથી, તેનાથી દેશના બીજા ભાગના લોકોની ઉન્નતિનો પણ નાશ થાય છે. જેમ એક દૂધ ભરેલા વાસણમાં એક ટીપુ ખટાશ પડતાં બધું દૂધ ફહીં થાય છે, તેમ નીચેની એક પંક્તિની દુર્દશાથી બધી જાતોની દુર્દશા ઉપજે છે.

ક ધંધા પ્રમાણે પ્રાચીન આર્યો માર પંક્તિમાં વહેંચાયા હતા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય, શૂદ્ર નીચેની પંક્તિ એ ગણાતા શૂદ્રોનીજ દુર્દશાની વાત અત્યારેમણુ કહેવાય છે વૈશ્ય એ વેપારી વર્ગ હતો. વેપારીનો આધાર શ્રમોપજીવી લોકોની મહેનતે ઉપજેલા દ્રવ્ય ઉપર છે જે દેશમાં દેશને જરૂરની સામગ્રી કરતાં વધારે સામગ્રી ઉપજે નહિ, તે દેશમાં વેપારની ઉન્નતિ થતી નથી, અને વેપારની ઉન્નતિ ન થતાં વેપારીની લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થતી નથી. લોકોની જરૂરીયાતોની વૃદ્ધિ એજ વેપારનું કારણ છે. જે આપણને બીજા દેશમાં ઉપજતી વસ્તુઓ લેવાની ઇચ્છા ન હોય, તો બીજા દેશમાં ઉપજતી વસ્તુઓ આપણી પાસે લાવી ફાઇ વેચી શકે નહિ. આથી જે દેશના લોકો ઓછી જરૂરીયાતવાળા અને પોતાના શ્રમે ઉપજેલા પદાર્થોમાંજ સંતુષ્ટ રહેનારા છે, તે દેશમાં વેપારી વર્ગની લક્ષ્મીહાનિ અવશ્ય સંભવે છે કાર્ક

મહાવિદ્યાના અધિકારનો કે અધનો કહેવાય નહિ હિંદની દુર્ગતિમાં પણ એજ પ્રમાણે દોષ તેની અપ્રતિમ શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો નહિ પણ તેને યથાવત્ સમજી, સમજાવી તથા પાળી નહિ શકનારા ઉપદેશકોનો અને જનવર્ગનોજ ગણાય. વૈદ્ય અને રોગીની અયોગ્યતાનો દોષ વૈદ્યશાસ્ત્રી કે શાસ્ત્રકારપર નાખી શકાયજ નહિ. લૌકિક દ્રવ્યાદિ પદાર્થોની અસારતા જિજ્ઞાસુ કદાના વર્ગમાંટે સમજનાય હોય તેની વાસ્તવિકતા “મુક્તા” ની અને કમમાં કમ જિજ્ઞાસુની કદાએ પહોંચ્યા વિના ફાઇ પણ પ્રાણી સમજી શકે તેમ નથી લૌકિક કરતા અનેકગુણુ અધિક અને રચાયેલી એવી અલૌકિક અવસ્થાની પ્રાપ્તિ અર્થેજ તેના યોગ્ય અધિકારી માટે રૂપીયો બચાવવા સારૂ જરૂર પડે તો પૈસો જતો કરવાની પેઠે-લૌકિક પદાર્થોની હીનતા ઉપદેશાય છે. અન્ય મધ્યમ તથા હીન કદાના મનુષ્યોમાંટે તે વાત નથી કહેવાય. તેમને માટે તો તેમના ગુણકર્મ સ્વભાવને અનુસરીને લૌકિક નીતિ, આચાર અને ધર્મના પાલનપૂર્વક અર્થ કામનીજ પ્રાપ્ત્યતા, ભોક્તવ્યતા અને કર્તવ્યતા ઉપદેશાય છે. વર્તમાન ભારતનો નબળાણુ ટકાનો જનવર્ગ ખરેખર હવે એજ ફાટીનો અને એજ ઉપદેશનો અધિકારી છે

મંત્રી સ. સા.

પૂછશે કે પહેલાં શું ભારતવર્ષમાં વેપાર હતોજ નહિ ? હતોજ, પરંતુ ભારતવર્ષ જેવા વિશાળ કુળદ્રૂપ અનત ધનના ભગ્નરૂપ દેશમાં જેટલો બહોળો વેપાર હોવાનો સંભવ હતો તેટલો તો નહિજ હતો તેના બીજા પશુ કારણો હતાં. જેમકે સમાજમાં ટેવરૂપે ધુસેલું આજસ, ધર્મશાસ્ત્રની પરદેશગમનની બધી વગેરે આ નિમંધમાં એ બધાના ઉલ્લેખની જરૂર નથી.

જો ક્ષત્રિયો રાજા અથવા રાજપુરુષ હતાં જો પૃથ્વીના ઇતિહાસમાંથી કોઈ વાત નક્કી સિદ્ધ થઈ શકતી હોય, તો તે વાત એ છે કે “ સાધારણ પ્રજા તેજ-વાળી અને રાજકારોબારમાં કર્તાકારવતા ન હોય તો રાજપુરુષોના સ્વભાવની ઉન્નતિ નહિ થતાં અધોગતિજ થાય છે ” જો કોઈ કોઈ ન બોલે તો રાજપુરુષો સહજે સ્વેચ્છાચારી થાય છે. સ્વેચ્છાચારી થતાંજ પોતાનાં મુખમાંજ આસક્ત, કામમા શિથિલ અને દુરાચરણી બને છે, આથી જે દેશની પ્રજા નિસ્તેજ, નમ્ર, ઉત્સાહ-રહિત, આજમુ વગેરે દોષોવાળી હોય છે તે ઠેકાણે રાજપુરુષોના સ્વભાવમાં પશુ આવી જતની અધોગતિ ઉપજે છે. જ્યાં પ્રજા દુષ્ટી, અન્નવસ્ત્રે કમળ, ખોરાક મેળવવામાં બ્યગ્ર અને સતુષ્ટ સ્વભાવની હોય છે ત્યાં રાજપુરુષો પશુ તેવાજ નિસ્તેજ, નમ્ર, ઉત્સાહહીન અને વિરોધહીન હોય છે. ભારતવર્ષના રાજાઓ મહાભારતમાં મવાયા પ્રમાણે બળવાળા, ધર્મિષ્ઠ, ઈદ્રિયજ્યી અને તેજસ્વી ચરિત્રના હતા, તેમથી અધોગતિ પામી મધ્ય કાળમાં કાવ્ય નાટકાદિમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે બળહીન, ઈદ્રિય-પરવશ, સ્ત્રી જેવા સ્વભાવના અને કર્મરહિત બનતા જઈને છેલ્લે મુસલમાનોને હાથે લોપાઈ ગયા. જે દેશમાં સાધારણ પ્રજાની અવસ્થા સારી તે દેશમાં રાજપુરુષોની એવી દુર્દશા થતી નથી ત્યાં તો રાજાની દુર્બલિ 'જોતાંજ પ્રજાવર્ગ' તેના ઉપર ગુસ્સે થઈ શકે છે, અને પરસ્પર માનને લીધે બન્ને પક્ષની ઉન્નતિ થાય છે, કેમકે તેથી કરીને રાજપુરુષો પ્રજાના અમતોષને બચે હોશિયાર રહે છે. વળી એથી કેવળ એટલોજ લાભ છે એમ નહિ રાજકાર્યોની અપક્ષપાતી નજરે તપાસ કરવાથી સૌના માનસિક ગુણોની ખીલવણી અને પ્રુષ્ટિ થાય છે અને તેને અભારે બન્ને સમુદાયોના લોપ થાય છે શત્રોના હાસત્વને પ્રતાપેજ ક્ષત્રિયોના ધન અને ધર્મનો લોપ થયો છે, અને રોમમાં ખ્રિસ્તિયાનોના વિવાહમાં તથા ઈંગ્લાડમાં કોમન્સના વિવાહમાં રાજપુરુષોનો સ્વાભાવિક ઉત્કર્ષ થયો છે.

ગ બાહ્યક:—‘ જેમ નીચી શ્રેણીની અધોગતિમાં ક્ષત્રિયોનું પ્રયુત્વ વધી છેલ્લે લોપાઈ ગયું તેમજ બાહ્યોનું પણ બન્યું. બીજા ત્રણ વર્ણોની અધોગતિમાં, વર્ણોની ઘોરતર અસમાનતામાં, પહેલાં તો બાહ્યોની મોટાઈ વધી. અન્ય વર્ણોની માનસિક શક્તિનો ઘટાડો થતાં તેમના મન ઉપધર્મ (ગૌણધર્મ) માં વધારે વશ થવા લાગ્યાં. દુર્બળતા આવતાં બીકનો વધારો થાય, તેમ આવા ધર્મો પશુ લીયજનક હતા. આ સંસાર બળવાન હતાં તે અનિષ્ટકારક અમારાથી ભરેલો છે, એવો નિશ્ચય આ ઉપ-

ધર્મમાં હોય. આથી અન્ય ત્રણ વર્ણો માનસિક શક્તિરહિત થતા આ બ્રાતિમય ધર્મમાં પીડાવા લાગ્યાં. બ્રાહ્મણો આ બ્રાતિમય ધર્મના પુરોહિત હતા; એટલે તેમના પ્રભુત્વની વૃદ્ધિ થઈ અને અસમાનતામાં પુષ્કળ વધારો થયો. શાસ્ત્રની જાળો અને અવહારની જાળો વિસ્તારીને બ્રાહ્મણો અન્ય ત્રિવર્ણોને તેમાં ગુચ્ચાવવા લાગ્યા. આ જાળોમાં ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણોની મક્ષિકાઓ ગુચ્ચવાઈ ગઈ તેમને હિંદવાની શક્તિ રહી નહિ, પરંતુ તે છતાં પણ કરોળિયાઓએ પોતાની જાળ ફેલાવવી બંધ કરી નહિ વિધિઓ-આચાર્યોનો પારજ રહ્યો નહિ. આ તરફ રાજશાસનપદ્ધતિ, હડપદ્ધતિ, દાય (વારસાની) પદ્ધતિ, સધિપદ્ધતિ, વિગ્રહપદ્ધતિ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની પદ્ધતિઓ તથા વિધિઓ રચાઈ, એટલુંજ નહિ પણ આચમનવિધિ, શયનવિધિ, ગમનવિધિ, વસ્ત્રો પહેરવાની વિધિ, વાતચીત કરવાની વિધિ, હસવાની વિધિ, રોવાની વિધિ, ઇત્યાદિ તમામ વિધિઓ બ્રાહ્મણોએ રચેલા નિયમો પ્રમાણે નિયમિત થવા લાગી “અમે જે રીતે કહીએ તે રીતે તમારે સૂવું, ખાવું, બેસવું, વાત કરવી, હસવું અને રોવું. તમે જન્મ્યા ત્યાંથી તે મરો ત્યાંજી અમે બાંધેલી બંધનથી વિપરીત વર્તી શકો નહિ, ને જે વિપરીત વર્તો તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી અમને દક્ષિણ આપો.” આવા ઉદ્દેશો જાળના સૂત્રો ગુચ્ચાયા, પરંતુ બીજાને બંધન કરવા જતા પોતે પણ બંધન થવાય છે વારંવાર બ્રાહ્મણની બાવના કરતા કરતા તેની ટેવ પડે છે જે વાતમાં બીજાને વિશ્વાસ બેસાડવો હોય તેમાં પોતે પણ વિશ્વાસ દેખાડવો પડે છે અને એમ વારંવાર વિશ્વાસ દેખાડતા દેખાડતા એ વિશ્વાસ દૃઢ થઈ જાય છે આ નિયમ પ્રમાણે જે જાળમાં બ્રાહ્મણોએ ભારતવર્ષને ગુચ્ચવ્યું તેમાં તેઓ પોતે પણ ગુચ્ચવાઈ ગયા મનુષ્યોની સ્વતંત્રતા ઉપર પ્રયોજન કરતા જેટલું વધારે દબાવ્યું થાય તેટલી સમાજની અધોગતિ થાય, એ વાત ઇતિહાસના પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલી છે. હિંદુસમાજની અવનતિના બીજા જે કારણો છે તેમાં આ કારણ મુખ્ય અને સ્પષ્ટ છે નિયમની જાળમાં બીજાઓને ગુચ્ચવતા ગુચ્ચવતા ખુદ બ્રાહ્મણોની શુદ્ધિના વિકાસનો પણ લોપ થયો, અને જે બ્રાહ્મણોએ રામાયણ, મહાભારત, પાણિનીય બ્યાકરણ, સામ્યદર્શન ઇત્યાદિની રચના કરી હતી તેજ બ્રાહ્મણો વાસવદત્તા, કાદમરી, શાકુન્તલ આદિ પ્રણયવાર્તાઓની રચનામાં મહત્તા સમજવા લાગ્યા છેલ્લે એ શક્તિનો પણ લોપ થયો, અને બ્રાહ્મણોનું શુદ્ધિક્ષેત્ર મરમૂમિ બની રહ્યું.

આમ વિષમતાનું ફક્ત વિષ-અસમાનતારૂપી ઝેર-જ ભારતવાસી પ્રજાની દુર્દશાનું મૂળ કારણ સમજાય છે.

પરિચ્છેદ ૪ થી

સમાનતાની નીતિનું એ મહાસૂત્ર છે કે બધા મનુષ્યો સરખા હકકવાળા છે. ખેડુત અને જમીનદારમાં અસમાનતા છે, અને તેથી સમાનતાની નીતિનો જે રીતે ભગ થાય છે, તે અમે ઉદાહરણ આપી સમજાવ્યું છે. હવે બીજા ઉદાહરણ માટે સ્ત્રી અને પુરુષોની વચ્ચે જે અસમાનભાવ છે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

બધા મનુષ્યો સરખા હકકવાળા છે, અને સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્ય છે. આથી સ્ત્રીઓ પણ પુરુષના જેટલાજ અધિકારવાળી છે જે જે કામમાં પુરુષોને અધિકાર છે, તે તે કામમાં સ્ત્રીઓને પણ અધિકાર હોય એ ન્યાયયુક્ત છે. જો તેમ ન હોય તો તેનું કારણ શું ? કદાચ કદાચ તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે, “સ્વાભાવિકરીતેજ સ્ત્રી અને પુરુષમાં અસમાનતા છે પુરુષ બળવાન છે સ્ત્રી અબળા છે, પુરુષ સાહસિક છે સ્ત્રી બીરુ (ખીકણ) છે, પુરુષ મકટો સહવા સમર્થ છે સ્ત્રી કામળ પ્રકૃતિની છે. જ્યાં આવું સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનપણું છે ત્યાં અધિકારની બાબતમાં પણ અસમાનપણું રહે એ યોગ્ય છે, કેમકે જે બાબતમાં જે અશક્ત હોય તે બાબતમાં તે અધિકારી થઈ શકે નહિ.”

આના બે ઉત્તર સંક્ષેપમાં આપવાથી ખરી વાત સમજાશે. પહેલું તો એ કે સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનતા છતાં પણ અધિકારમાં જે અસમાનપણું રાખવું તે શું ન્યાયયુક્ત છે ? અમે એને ન્યાયયુક્ત સ્વીકારતા નથી, કેમ કે એથી સમાનતાનાં તત્ત્વોનો નાશ થાય છે. જુઓ, સ્ત્રી-પુરુષમાં જે રીતે સ્વભાવસિદ્ધ વિષમપણું છે, તેવુંજ વિષમપણું અંગ્રેજો અને ભારતવાસીઓમાં પણ છે. અંગ્રેજો બળવાન છે અને ભારતવાસીઓ નિર્બળ છે, અંગ્રેજો સાહસિક છે અને ભારતવાસીઓ બીરુ છે; અંગ્રેજો મકટો સહવા સમર્થ છે અને ભારતવાસીઓ કામળ પ્રકૃતિના છે વગેરે. જો સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનપણાને લીધેજ હકકમાં અસમાનપણું ન્યાયરૂપ હોય તો અંગ્રેજો અને ભારતવાસીઓ વચ્ચે અધિકારનું અસમાનપણું જોઈને આપણે પોષાર થી રીતે કરી શકીએ ? જો “સ્ત્રી દાસી છે અને પુરુષ પ્રભુ છે” એજ વિચાર યોગ્ય હોય તો પછી “ભારતવાસીઓ દાસ અને અંગ્રેજો પ્રભુ” એ વિચાર પણ યોગ્યજ નહીં.

બીજો ઉત્તર એ છે કે સ્ત્રી અને પુરુષમાં બધી બાબતમાં જે અસમાનપણું દેખાય છે, તે બધુંજ સ્વાભાવિક નથી. જે કંઈ દેખાય છે તે તો માત્ર સમાજના નિયમોના દોષને લીધે દેખાય છે. સમાજના એ બધા નિયમોનું સંશોધન કરવું, એજ સમાનતાની નીતિનો ઉપદેશ છે. પ્રસિદ્ધ જોન સ્ટુઅર્ટ મીલે આ વિષયના દક્ષિણ વિચારો આ વાતને સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે. આ બધી વાત અહીં ફરી કહેવી નિષ્પ્રયોજન છે.

બધા દેશોમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોની દાસી છે જે દેશમાં સ્ત્રીઓને પાજરામાં પૂરી રાખવાનો વ્યવહાર નથી, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓને પુરુષોનીજ આશ્રિત બનાવેલી છે, અને સર્વે રીતે પુરુષની આગ્રાધીન થઈ રહે એવી વ્યવસ્થા કરેલી છે.

આ રીતે સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં દીર્ઘ કાળથી પ્રચલિત છતાં પણ આત્યારે અમેરિકા અને ઈંગ્લાંડમાં એક સપ્રદાયના સમાજ તત્ત્વવેત્તાઓ તેના વિરોધી છે, કેમકે તેઓ સમાનતાને માનનારા છે તેઓનો મત એવો છે કે, “ સ્ત્રી અને પુરુષમાં સર્વ પ્રકારે સમાનતાજ રહેવી ઉચિત છે જેમાં જેમાં પુરુષોનો અધિકાર છે તેમાં તેમાં સ્ત્રીઓનો અધિકાર હોવો યોગ્ય છે પુરુષો નોકરી કરે, વેપાર કરે, તો સ્ત્રીઓ તે કેમ ન કરે ? પુરુષો રાજસભામાં સભાસદ થાય તો સ્ત્રીઓ શામાટે સભાસદ ન થાય ? સ્ત્રી એ પુરુષની પત્ની છે, અર્ધાંગના છે, તે માત્ર દાસી શા માટે થાય ? ”

જે દેશ પરાધીન છે તેમાં સર્વ પ્રકારની પરાધીનતાના બીજાં વેરાઈ જોરથી હુગી નીકળે એ બનવા જોગ છે અહીં આ જે રીતે પ્રજા રાજને અત્યંત આધીન છે તેમ બીજે દેશોએ નથી. અહીં આ અશિક્ષિત લોકો જેવા આગ્રાધીન છે તેવા આગ્રાધીન બીજે દેશોએ નથી અહીં આ શુદ્રાદિ કામો પાહણીની જેવી ચરણચર બનેલી છે તેવી કાંઈ પણ પ્રજા ધર્માચાર્યોને આધીન બનેલી નથી, અને તેજ પ્રમાણે અહીં આ સ્ત્રીઓ જેવી રીતે પુરુષોની આગ્રાનુસારિણી છે તેવી બીજા દેશમાં નથી.

જ્યાં રમણીઓ પાજરામાં પૂરેલી મેનાઓ જેવી દશામાં છે, જે બોલી પડાવે તે બોલી પડે છે, જે આહાર કરાવે તેજ આહાર કરે છે, નહિ તો એકાદશી કરે છે, ત્યાં પતિ દેવતાસ્વરૂપ કા ન હોય ? દેવતાસ્વરૂપ શામાટે ? બધા દેવોના મુખ્ય દેવરૂપ જે શાસ્ત્ર, તેમાં એવું લખેલું છે, કે દાસીપણ એટલું બધું કે સ્ત્રીઓમાં આદર્શરૂપી જે દ્રૌપદી તે સત્યબામાની પાસે પોતાની પ્રજા સારૂપે કહે છે કે, “ હું મારા સ્વામીના સંતોષ માટે મારી શોક્યોની પણ સેવા કરું છું ”

આર્યોનો પતિવ્રતા ધર્મ ઘણો સરસ છે, એનાવડેજ આર્યોનાં ધરો સ્વર્ગ જેવાં સુખમય છે, એ વાત સાચી છે કાંઈ પણ ગ્રહો લેખક પાતિવ્રત્ય ધર્મનો વિરોધી હોયજ નહિ અને અમે પણ સ્ત્રીઓના પાતિવ્રત્ય ધર્મના વિરોધી નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓ પુરુષોની દાસીમાત્ર છે અને સસારનાં મોટા ભાગના કર્તવ્યોમાં સ્ત્રીઓનો બિલકુલ અધિકાર નથી એટલીજ બાબતમાં સમાનતાવાદીઓ એ વાતના વિરોધી છે.

બધા સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે મોટે ભાગે જે વિષમપણુ પ્રચલિત છે તેમાં વડિલોપાર્જિત સપત્તિના વારસાના નિયમો ઘણા બચાનક અને શોકજનક છે. દીકરો બાપની મિલકતનો સંપૂર્ણ હકકદાર છે, પરંતુ દીકરીને કશુંજ નહિ. પુત્ર અને પુત્રી એકજ પિતા અને એકજ માતાથી જન્મેલા હોય, બન્નેને ઉછેરવામાં માતા-પિતાને સરખોજ શ્રમ પડ્યો હોય તોપણ પુત્ર પિતાના મૃત્યુ પછી પિતાએ મેળવેલી

કરોડો રૂપિયાની મિલકત મદિરાપાનાદિમાં ધૂળધાણી કરે અને કન્યાને જરૂરના કામ માટે તેમથી એક ફૂટી બદામ પણ મળી શકે નહિ ! આવા કામદાનું કારણ હિંદુ-શાસ્ત્રમાં એવું વર્ણવ્યું છે કે “ શ્રાદ્ધનો અધિકારી તેજ સપત્તિનો અધિકારી છે.” આ કારણ એવું અસંગત અને અયથાર્થ છે કે તેની યુક્તિહીનતા વર્ણવવી નિષ્પ્રયોજન છે આવા કામદાનું બીજું કાંઈ સ્વાભાવિક કારણ છે કે કેમ ? એમ કહી શકાય કે સ્ત્રી તેના પતિની સપત્તિમાં તેના પતિના જેટલીજ હકકદાર છે અને પતિના ગૃહમાં ગૃહિણી થવાથી સ્વામીની સપત્તિને ભોગવનારી છે, એટલે તેને પિતાની સપત્તિમાં હકકદાર થવાનું પ્રયોજન નથી જો વારમાના કામદાનું આજ ખરેખર કારણ હોય તો પૂછી શકાશે કે વિધવા પુત્રીનો સપત્તિમાં હકકદાર કે નહિ? અથવા જે પુત્રી મરીબને પરણાવેલી છે તેનો કાંઈ હક ખરો કે નહિ ? પરંતુ અમે આવી નાની નાની મુશ્કેલીઓ ઉભી કરવા ઇચ્છતા નથી. સ્ત્રીને સ્વામી અથવા પુત્ર એમાના ફાઈ પુરુષનો આશ્રય હોય તોજ તે ધનની ભાગીદાર થઈ શકે, એમાંજ અમારો વાધો છે. કાંઈનો આશ્રય ન હોય તો સ્ત્રી જાતિ ધનની અધિકારી થઈ શકે નહિ-બીજાની દાસી થાય તોજ તે ધનવાળી થઈ શકે અને નહિ તો સ્ત્રીને ધન મળેજ નહિ, એમાંજ અમને વાધો છે સ્ત્રીએ પતિની ચરણસેવા કરવી, પતિ દુષ્ટ હો, કટુભાષી હો કે દુરાચારી હો, પરંતુ બધુંજ સહન કરવું પુત્ર પણ માડો હો, કૃતદંત કે દુષ્ટાત્મા હો, પરંતુ પુત્રની મરજી સાચવવી, નહિ તો સંપત્તિ સાથે સ્ત્રી જાતિનો કશો સંબંધ રહે નહિ ! પતિ કે પુત્ર તાડન કરે તોપણ સ્ત્રી જાતિએ સહન કરવું. સ્વતંત્રતા મહણ કરવાનો તેની પાસે ઇલાજ નહિ. મહનશીલતા સિવાય તેની બીજી મતિજ નહિ આ બાજુ પુરુષ સર્વત્ર હકકદાર મણાયો છે, સ્ત્રીનું ધન પણ તેનું ધન કહેવાય. ઇચ્છા થતાંજ તે સ્ત્રીને તમામથી અળગી કરી શકે પુરુષને સ્વાતંત્ર્ય મહણ કરવામાં કશીજ હરકત આવે નહિ આ અસમાનતા બહુજ ભારે, ન્યાયવિરુદ્ધ અને નીતિવિરુદ્ધ છે

વળા કહે છે કે, “ તે અતિ હિતમ વ્યવસ્થા છે અને એ વ્યવસ્થાને પ્રતાપેજ સ્ત્રીઓ સ્વામીને આધીન રહે છે ” એ ભણે, પુરુષોએ ‘કરેલી’ આ વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ એજ લાગે છે. જેટલા પ્રકારના બંધનો છે તે તમામ બંધનોવડે સ્ત્રીઓના હાથપગ બાંધી તેને પુરુષના પગનીચે કચરવામાં આવી છે. મરજી પ્રમાણે પુરુષો ભણે તેને લાતો મારે, દીન નારીસમૂહ અવાજ પણ કરી ન શકે. અમે પૂછીએ છીએ કે સ્ત્રીઓ પુરુષોને આધીન રહે એ બહુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે, તો પુરુષો સ્ત્રીઓના આધીન રહે એ પણ શા માટે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી ? જેટલા બંધન છે તે તમામ બંધનોમાં સ્ત્રીઓને બાંધી છે, અને પુરુષજાતિમાં એક પણ બંધન નથી, એ શામાટે ? દોરીઓ પુરુષોના હાથમાં હતી એટલેજ સ્ત્રીજાતિને આવડા મજબૂત બંધન બાંધ્યાં ? આવડું કરવાને જો અધર્મ ન કહેવાય તો પછી અધર્મ કેને કહેવાય તે કહી શકાય નથી.

હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્ત્રી કદાચિત્ ધનની હક્કદાર થાય, પણ તે ક્યારે કે પતિ અપુત્ર મરણ પામ્યો હોય ત્યારે ! આટલી પણ હિંદુશાસ્ત્રની વડાઇ છે. આટલી નાની નાની છૂટો હોવાથીજ અમે પ્રાચીન આર્યોનાં ધારાશાસ્ત્રોને કેટલાક અશર્મા હાલના સુધરેલાં યુરોપના ધારાશાસ્ત્રો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ કહીને વખાણ્યા છે, પરંતુ એમાં વડાઇ બહુજ થોડી કરવા જેવું છે, સ્ત્રી સપત્તિની હક્કદાર બને રહી, પરંતુ દાન કરવાનો કે વેચવાનો તેનો કશોજ હક્ક નહિ ! કહો આ અધિકાર કેટલો છે ! માત્ર પોતાનું ભરણપોષણ કરી શકે એટલોજ ! જીવનપર્યાંત તે તેમથી કશું કાંઈને પણ દર્ધ શકે નહિ, તેટલોજ તેનો અધિકાર નક્કી કરાયો છે, પરંતુ પાપાત્મા પુત્ર બધું વેચી ઈર્દ્રિયસુખોના ભોગ ભોગવે, તેમાં હિંદુશાસ્ત્રને કશો વાધો નથી સ્ત્રી મહા ધર્મનિષ્ઠ છતાં કાંઈને પ્રાણુરક્ષણાર્થે પણ એક વીધો જમીન આપવા શક્તિવાળી માની નથી, આ અસમાનતા કેવી ? આના ઉત્તરનો પણ અભાવ નથી સ્ત્રીજાતિ ઓછી અને અસ્થિર ભુદ્ધિવાળી છે, સપત્તિ સાચવવામાં અશક્ત છે, એકદમ બધું છિન્ન ભિન્ન કરી નાખે અને વારસ પુત્રાદિને હાનિ પહોંચાડે એટલા માટે તેનાથી મિલકત બીજાના હાથમાં મૂકી શકાય નહિ એવો કાયદો કરવો યોગ્ય માન્યો છે, પરંતુ અમે એ વાત સ્વીકારતા નથી. સ્ત્રીઓની ભુદ્ધિ સ્થિરતામાં અને ચતુરતામાં કાંઈ પણ અશે પુરુષો કરતા ઉતરે તેમ નથી સપત્તિ સાચવવા માટે જેટલી સમજણ જેમને તેટલી તેમાં નથી તે ખરૂં, પરંતુ તેમાં પણ પુરુષોનોજ દોષ છે તમે તેમને પાંજરામાં પૂરી રાખી આવી બાંધતોથી અજાણ્ય રાખો, એટલે તેમનામાં એ બાંધતનું જ્ઞાન હોય નહિ પહેલાં એમને પણ વ્યાપારમાં જોડાવા દો, અને પછી એ વ્યાપારની ફળવણીની વિશેષ આશા રાખો મુદ્દલ રકમ ધીર્યાં સિવાય બાજની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? અમે કહીએ છીએ કે પુરુષોને અપરાધેજ સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત છે, અને તે છતાં અપરાધને દડ સ્ત્રીજાતિના ઉપરજ નાખવામાં આવે છે, એ બહુજ ખરાબ છે.

આ બધાં વિધો દૂર કરવાનો ઉપાય શિક્ષા (ફળવણી) એ એકજ છે જે સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિત થાય તો ધર્મમાં ધનુ દાટી રાખવાની રીતિ અનાયાસેજ દૂર થાય. શિક્ષિત થતાં સ્ત્રીઓમાં પણ +અર્થોપાર્જનની શક્તિ આવેજ એ રીતે આ દેશના તમામ સ્ત્રીપુરુષો વિદ્યામાં સુશિક્ષિત થાય તો વિદેશી વેપારીઓ અને વિદેશી કારીગરો અહીંથી દ્રવ્ય તાણી જઈ શકે નહિ તાત્પર્ય કે સુશિક્ષાજ સામાજિક અહિત અટકાવવાનો મુખ્ય ઇલાજ છે

અમે આ નિબંધમાં જે વાનો લખી છે, તે પરથી સમજાશે કે આપણા દેશની સ્ત્રીઓની દશા કેટલી શોકજનક છે ! આપણા દેશમાં અનેક સોસાઈટીઓ, લીગો, એસોસિએશનો કલખો અને સભાઓ છે તેમાં કાંઈનો ઉદ્દેશ રાજનીતિ, કાંઈનો

ઉદ્દેશ 'ધર્મ'નીતિ, કાંઈનો ઉદ્દેશ સસાર-સુધારો અને કાંઈનો ઉદ્દેશ સનાતન ધર્મ છે; પરંતુ સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિને માટે કાંઈ નથી. પશુને કાંઈ પ્રહાર ન કરી શકે એ માટે પશુ મડળ રથપાયા છે, પરંતુ ભારતવર્ષની અર્ધી વસ્તી જે સ્ત્રીજાતિ તેના હિનમાટે કાંઈજ નથી અને પાજરાપોળમાટે ઘણું નાણું ખર્ચાતું જોઈએ છીએ, પરંતુ આ ભારતમહિલાઓની પાજરાપોળ સુધારવા માટે શું કાંઈજ કરવા જેવું નથી?

આ બાબતમાં કશુંજ કરાતું નથી, કેમકે તેમાં બહુ આનંદ થાય તેવું નથી. વળી તેમાં રાયબહાદુર, રાવસાહેબ સ્ટાર આદિ ઇડીયા કે એવા ઇશ્કાઓ મળવાનો સંભવ પણ નથી જે મળવાનો સંભવ હોય તો માત્ર સાધારણ મનુષ્યોની "કર-તાલી" + મળવાનોજ, તો તેમાં કાંઈ અગ્રેસર થાય ?

ઉપસંહાર

આ દેશના હાલના સમાજમાં ચાલતી અસમાનતા દેખાડવામાટે દૃષ્ટાંતરૂપે સ્ત્રી અને પુરુષોની અસમાનતાનો અમે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. અમે વર્ણવિષમતાની વાત કહી નથી, માત્ર ભારતવર્ષમાં ચાલતી વર્ણવિષમતાના ફળનો પરિચય કરાવ્યો છે. અત્યારે વર્ણોના વૈષમ્યની સાથે એટલું બહુ અધિકારનું વૈષમ્ય દેખાતું નથી, જે કાંઈક છે તે ઘણુંજ જૂનું છે. અત્યારે જે કાંઈ જાતિનું વૈષમ્ય જણાય છે તે જિતનાર અને જિતેલી પ્રજા વચ્ચે છે. જે જાતિ રાજ્ય કરે છે અને જે જાતિ પ્રજા છે તેમની વચ્ચે આ દેશમાં અધિકારની જે અસમાનતા છે તે પણ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. આ નિબંધમાં તેનું સવિસ્તર વિવેચન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી.

ઉપસંહારમાં અમે કેવળ એટલુંજ કહેવા ઇચ્છીએ છીએ કે સમાનતાની અમે એવી જાણ્યા નથી કરી કે, બધાં મનુષ્યો ધનમાં, અધિકારમાં અને બધી બાબતમાં મને તેવા અત્યાચારો કરી સમાન થઈ જાય તેમ કરવું કદિ પણ યોગ્ય નથી. જ્યાં બુદ્ધિ, માનસિક શક્તિ, કેળવણી અને બળ ઇત્યાદિ બાબતોમાં સ્વાભાવિકજ વિષમતા છે, ત્યાં અવસ્થાની વિષમતા પણ અવશ્ય થવાની, એમાં શંક નથી, અને તેથી રક્ષણ પણ કોઈ કરી શકે નહિ તોપણ અધિકારની સમાનતા આવશ્યક છે. શક્તિ હોવા છતાં પણ "તને અધિકાર નથી" એમ કહી કાંઈને પણ નિરાશ કરવું યોગ્ય નથી. ઉન્નતિનો રસ્તો બધાને માટે ખુલ્લોજ હોવો જોઈએ.

દ્રૌપદી

(૧)

હિંદુ કવિઓ ભલે પ્રાચીન સમયના હો' કે આધુનિક સમયના હો, પણ તેઓ પોતાની નાયિકાનું ચરિત્ર જાણે એકજ સચામાં ઢાળીને તૈયાર કરતા હોય તેમ જણાય છે પતિવ્રતવાળી, લાજવાળી, ક્રામળ પ્રકૃતિવાળી અને સહનશીલતાવાળી નાયિકાઓનાં ચરિત્રો આર્યસાહિત્યમાં આદર્શરૂપે જોવાય છે આદિ કવિ વાલ્મીકિએ વિશ્વમોહિની જનકદુહિતાને એવા ચરિત્રવાળી ગુથી છે, અને ત્યાર પછી આર્યનાયિકાઓ તેવાજ નમુનાવાળી ચીતરાઈ છે શકુન્તલા, દમયંતી, રત્નાવલી વગેરે પ્રસિદ્ધ નાયિકાઓ સીતાનું અનુકરણમાત્ર છે આર્યસાહિત્યમાં ખીજ કોઈ જાતના સ્વભાવવાળી નાયિકા દેખાતી નથી, એમ અમે કહેતા નથી, પણ સીતાના અનુકરણનોજ મોટો ભાગ દેખાય છે આજે પણ જોશો તો નોવેલ કે નાટકોમાં સારા ચરિત્રવાળી નાયિકા ગુચવી હશે તો સીતાનો નમુનો લેખક પોતાના લેખમાં ચીતરી કાઢશે.

આનું કારણ ન સમજી શકાય તેવું નથી. પહેલું તો સીતાનું ચરિત્રજ બહુ સુદર છે, ખીજું એ પ્રકારનું સ્ત્રીચરિત્ર આર્યલોકોમાં બહુ વખણાયું છે, ત્રીજું આર્ય સ્ત્રીઓનો એ પ્રકારનો ઉત્કર્ષજ સ્વીકારાયો છે.

એક દ્રૌપદીએજ સીતાની જાયાને સ્પર્શ કર્યો પણ ક્યો નહીં. દ્રૌપદીને નાયિકા બનાવીને મહાભારતકારે પોતાની અપૂર્વ-નવીજ સૃષ્ટિ પ્રકાશિત કરી છે સીતાનાં અનુકરણો હજારો થયા છે, પણ દ્રૌપદીનું અનુકરણ થયું નથી.

જેમ સીતા સતી છે, તેમ પાંચ પતિવાળી દ્રૌપદીને પણ સતી કહીને મહાભારતકારે પરિચય કરાવેલો છે, કેમકે કવિનો અભિપ્રાય એ છે કે, પતિ એક હો કે પાંચ હો, પતિ ઉપરની ભક્તિમાજ સતીત્વ રહેલું છે અને સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીની પત્નીઓ છે અને રાણીતરિકેના કર્તવ્યમાં નિપુણ છે અને ધર્મનિષ્ઠ અને ગુરુજનોની આજ્ઞાનુસારિણીઓ હોતાં માન્ય છે, પરંતુ આટલે લગીજ બંનેનું સાદૃશ્ય છે સીતા રાણી છતાં મોટે ભાગે કુળવધૂ છે, અને દ્રૌપદી કુળવધૂ છતાં પણ મોટે ભાગે હિંમતેજી રાણી છે સીતામાં સ્ત્રીજાતિના ક્રામળ ગુણો વિકસેલા છે, દ્રૌપદીમાં સ્ત્રીજાતિના કઠિન ગુણો ઝળહળે છે સીતા રામને યોગ્ય પત્ની છે, અને દ્રૌપદી બીમસેનને યોગ્ય વીરપત્ની છે સીતાનું હરણ કરતા રાવણને કશુંજ કષ્ટ થયું નહિ, પણ જો રાક્ષસરાજા રાવણ દ્રૌપદીનું હરણ કરવા આવ્યો હોત તો કીચકની પેઠે પોતાનો પ્રાણ કદાચ નહિ ખોઈ બેમત તો જ્યદ્રથની પેઠે દ્રૌપદીના બાહુબળનો સ્વાદ ચાખીને પૃથ્વી ઉપર ચતોપાટ તો પડ્યોજ હોત.

દ્રૌપદીના ચરિત્રની સંપૂર્ણ રેખાઓ આલેખવી બહુ મુશ્કેલ છે, કેમકે મહાભારત એ મહાસાગર જેવડો મથ છે તેના અપાર તરંગોના આધાતમાં એકાદ નાયિકા અથવા નાયકનાં ચરિત્રો તથુખલા માફક ક્યાંક ક્યાંક છૂટાં છવાયાં તરે છે, તે તમામ વીણી શકાય શી રીતે ? તોપણ એક એ સ્થળો લઈ આ વાત સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન કરીશુ દ્રૌપદીના સ્વયંવરનો પ્રસંગ લઈએ.

દુષ્ટ રાજની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, “ જે આ મહા મુશ્કેલ મત્સ્યવેધ કરે તે દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરે ” હવે જુઓ કન્યાને સભામાં આણી છે, પૃથ્વીના તમામ રાજાઓ વીરપુરુષો અને ઋષિમણ્ડા ચારે બાજુ બેઠેલા છે. એવી મહાસભાના પ્રચંડ પ્રતાપમાં કુમારીકુસુમ સૂકાઈ જાય ! તે કુમારીને મેળવવા માટે દુર્યોધન, જરાસંધ, શિશુપાળ, વગેરે ભુવનવિખ્યાત મહાવીરો લક્ષ્ય વિંધવાને યત્ન કરી રહ્યા છે, પરંતુ એકે એકે અશક્ત બની તેઓ પાછા ફરે છે.

બીજા રાજાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મહા પરાક્રમશાલી, અગદેશનો અધિપતિ કર્ણુ લક્ષ્યવેધ કરવા ઉઠે છે. ક્ષુદ્ર કાવ્યકાર અહીં આ શું કરત ? તે કહી શકાય નહિ; કેમકે આ વિષમ પ્રસંગ છે. કવિનો ઉદ્દેશ પાડવોની સાથે દ્રૌપદીના વિવાહ કરવાનો છે. કર્ણુ લક્ષ્યવેધ કરે તો તેમ બને નહિ જો કવિ ક્ષુદ્ર હોત તો કર્ણુને પણ લક્ષ્ય વિંધવામાં અશક્ત ચીતરત, પરંતુ મહાભારતનો મહાકવિ જાળવત્સ્યમાન પ્રતિભાસ પન્ન છે. કર્ણુનું પરાક્રમ, તેના પ્રધાન નાયક અર્જુનના પરાક્રમનો માનદડ છે મહાપ્રતાપશાળી કર્ણુને અર્જુનના હાથે પરાભવ પમાડી અર્જુનના ગૌરવને દર્શાવવું છે. બીજાની પેઠે કર્ણુને પણ નિર્બળ નિર્માલ્ય ચીતરે તો અર્જુનનું ગૌરવ ક્યાં રહ્યું ? આ પ્રમાણે અહીં પ્રસંગની વિષમતા છે. ક્ષુદ્ર કવિને મતે આવા પ્રસંગે ત્યાં કર્ણુને ન લાવવો એજ ઠીક લાગે, પણ આથી કાવ્યના સર્વ અમ સંપૂર્ણ ન થાય, તે તેનાથી સમજાશે નહિ. જ્યાં તમામ રાજાઓ પરમરૂપવતી સુદરી મેળવવા લક્ષ્યવેધ કરવા આવે ત્યાં મહાબળવાન કર્ણુ ન આવે કે લક્ષ્યવેધ કરવા ન ઉઠે શામાટે ? એ પ્રશ્નનો કશો ઉત્તર નથી.

મહાકવિ તીક્ષ્ણ શુદ્ધિમાન અને અતિકુશળ છે, તેણે જોત જોતાં જ કર્ણુને લક્ષ્યવેધ કરવા ઉભો કર્યો છે, પરંતુ કર્ણુનું પરાક્રમ અખડિત રાખવું એ આ અવસરે કવિનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે કવિએ એકજ ઉપાયમાં પોતાના બધા ઉદ્દેશો સિદ્ધ કર્યા છે, અને દ્રૌપદીનું ચરિત્ર વાચકોની પાસે સ્પષ્ટ કર્યું છે જે દિવસે જ્યારે દ્રૌપદીની લાતે બોચે પડ્યો, જે દિવસે દુર્યોધનની સભામાં ભૂતમાં હારેલી અપમાન પામેલી દ્રૌપદી સ્વામી છતાં પણ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા દર્શાવવા તત્પર થયેલી તે દિવસની દ્રૌપદીના ચરિત્રનો કવિએ અહીં આપણને પૂર્વપરિચય કરાવ્યો છે ! ! એક નાનકડી વાતમાં આ ઉદ્દેશ સફળ થયો છે. આગળ કર્ણુ તેમ તે પ્રચંડ પ્રતાપવાળી મહાસભામાં બીજા કુમારી-કુસુમ તો સૂકાઈ જાય ! એક

બાળુ કુમારી દ્રૌપદી છે, અને બીજી બાળુ આ પ્રયત્ન સમારંભ જ્યાં રાજપુરુષો, વીરપુરુષો અને ઋષિમણી એકલા છે, અને દુષ્ટરાજ જેવા પિતા તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવો ભાઈ પણ હાજર છે; પરંતુ તે કશાંથી હોબ ન પામતાં તેમ કશાની ફરકાર ન કરતાં લક્ષ્યવેધ કરતાં કહ્યુંને જોઈ દ્રૌપદી બોલી કે, “હું સૂતપુત્રને વરીશ નહિ” આ વાક્ય સાંભળતાંજ કહ્યું તિરસ્કારભરેલું હાસ્ય કરી સૂર્ય સામુ જોઈ ધનુષ્યનો ત્યાગ કર્યો.

આ એકજ વચનથી દ્રૌપદીનું ચરિત્ર જેટલું પ્રકાશિત થાય છે તેટલું કવિએ સૌ પાના લખ્યા હોત તોપણ ચાત નહિ. આ સ્થળે વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી. દ્રૌપદીને તેજવાળી અથવા ગર્વભરેલી સમજાવવાની હવે આવશ્યકતા નથી. તેના આ વચનમાત્ર રાજપુત્રીને યોગ્ય અપાર ગર્વ અને પ્રતાપ અહીં પ્રકટ થાય છે.

હવે છૂતમાં હારેલી દ્રૌપદીના ચરિત્રનું અવલોકન કરીએ મહા ગર્વવાળા, તેજસ્વી અને બળવાન બીમ તથા અર્જુન છૂતમાં હાર્યા અને કથુબ બોલ્યા સિવાય તેમણે શત્રુનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું, ત્યારે ત્યાં તેઓને પગલે ચાલનારી દાસી દ્રૌપદીનું શું કર્તવ્ય હતું ? સ્વામીથી છૂતમાં મૂકાએલી સ્ત્રીએ સ્વામીની સાથે દાસ-પણે રહેવું એ અર્ચનારીનું સ્વભાવસિદ્ધ કર્તવ્ય હતું, પરંતુ દ્રૌપદીએ શું કર્યું ? પ્રતિહારના મુખથી તેણે છૂનના સમાચાર તથા દુર્યોધનની સભામાં પોતાને બોલાવ્યાના સમાચાર સાંભળી દૂતને કહ્યું —“હે સૂતનદન ! તું સભામાં પાછો જઈ મુદિધિરને પૂછી આવ કે છૂતમાં પહેલા તમે તમારી જાતને મૂકેલી છે કે પહેલા મને મૂકી છે ? આ વૃત્તાંત નિવેદન કરી આવ્યા પછી યોગ્ય લાગે તો મને તેડી જઈ ધર્મરાજ આ બે રીતમાં કયી રીતે હાર્યા છે તે જાણ્યા પછીજ હું આવીશ” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ બહુાય છે કે, દ્રૌપદીનો આશય દાસત્વ સ્વીકારવાનો હતોજ નહિ.

દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં બે ગુણો વિશેષ સ્પષ્ટ દેખાય છે એક તો ધર્માચરણ અને બીજો દર્પ જે કે દર્પ એ ધર્મનો વિરોધી છે, પરંતુ આ બન્ને ગુણોનો એક માણસમાં સમાવેશ કરવો એ અસ્વાભાવિક નથી. મહાભારતકારે આ બન્ને લક્ષણોનો સમાવેશ અનેક પાત્રોમાં કર્યો છે બીમસેન, અર્જુન, અશ્વત્થામા અને બધા ક્ષત્રિયોનાં ચારિત્રોમાં આ બંને વિરોધી ગુણોને એકઠા કર્યા છે બીમસેનમાં દર્પ પૂરા પ્રમાણમાં મૂકેલો છે ને અર્જુન તથા અશ્વત્થામામાં અર્ધા પ્રમાણમાં મૂકેલો છે અહીં દર્પનો અર્થ “પોતાનાં વખાણુપર પ્રીતિ” એમ સમજવાનું નથી, પરંતુ દર્પ એટલે ‘મનનું તેજસ્વીપણું’ સમજવાનું છે આ તેજસ્વિતા દ્રૌપદીમાં પૂરેપૂરી મૂકેલી છે. આ દર્પ અર્જુન ને અભિમન્યુમાં આત્મશક્તિના નિશ્ચયરૂપે પરિણામ પામેલો છે અને બીમસેન તથા દ્રૌપદીમાં ધર્મબુદ્ધિનું કારણ બન્યો છે.

વળી સભામાં પણ દ્રૌપદીની તેજસ્વિતા વૃદ્ધિ પામેલી છે, તેણે દુઃશાસનને

કહેલું છે કે - “ કદાચ ઈદ્રાદિ દેવો પણ તને સહાય કરશે તોપણ રાજપુત્રો તને કદી સહાય કરશે નહિ ” સ્વામીએને ઉદ્દેશીને મુક્તકંઠે બધા વચ્ચે તેણે કહ્યું કે - “ ભરતવશીઓ ! તમારા ધર્મને ધિક્કાર હોજો, હાય ! ધર્મજ્ઞ ક્ષત્રિયોના આરિય કેવળ નષ્ટ થયા જણાય છે ” બીખ્માદિ ગુરુજનોના મોઢા ઉપર તિરસ્કાર વર્ષાવનાં તે બોલી:- “ હાય ! જણાય છે કે-દ્રોણ, બીખ્મ અને મહાત્મા વિદુર સરખા પણ લેશમાત્ર સ્વતંત્ર જણાતા નથી ” પરંતુ અન્યજાનુ તેજ કેટલી વાર ટકી શકે ? મહાભારતનો કવિ મનુષ્ય-ચરિત્રરૂપી સાગરનો તલસ્પર્શ કરવા શક્તિમાન છે. દ્રૌપદીને કંઈ જ્યારે વેશ્યા કહી અને દુઃશાસન તેના વચ્ચે ખેંચવા ઉભો થયો; ત્યારે હવે તેનો દર્પ ટકી શક્યો નહિ, તેનું હૃદય બયથી કપી ગયું અને તે પોકાર કરી બેઠી “ હા નાથ ! હા રમાનાથ ! હા વ્રજનાથ ! આ દુઃખનો નાશ કરો. હું કૌરવસાગરમાં ડૂબી મરું છું મારો ઉદ્ધાર કરો ” બસ, અહીં કવિત્વની પરિસીમા છે.

દ્રૌપદી સ્ત્રીજાતિની છતાં તેના હૃદયમાં દર્પ પ્રગળ છે, તેમ તેનું ધર્મજ્ઞાન પણ અસાધારણ દેખાય છે. જ્યારે તે આપણી નજર આગળ દર્પવાળી રાજ-મહિષીતરીકે ઉભેલી હોતી નથી ત્યારે તેના જેવી ધર્મના અનુરાગવાળી સ્ત્રી જન-મહામા મળી આવવી મુશ્કેલ છે. તેનો આ પ્રગળ ધર્માનુરાગજ તેના પ્રગળતર દર્પનું કારણ છે. આ અસાધારણ ધર્માનુરાગ અને તેજસ્વિતાનું સુદર મિશ્રણ તેના સ્વભાવમાં થયેલું જણાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પાસેથી વરદાન માગતી વખતે તેના આ સ્વભાવ બહુ સુદરરૂપે સ્ફુટ થાય છે એ જામ એટલે સુદર છે કે તેને સેકડો વખત વાંચતા પણ કટાણો ન આવતાં વધારે વાર વાંચવાની મરજી થાય છે આથી એ પ્રસન્નને અમે અહીં ઉતારીએ છીએ

સભામહાપ્રમાં દ્રૌપદીનાં વચ્ચે ખેંચવાની વાત સાંભળી હિતૈષી ધૃતરાષ્ટ્ર ત્યાં આઘા, અને પોતાના દુર્યોધનાદિ પુત્રોનો તિરસ્કાર કરી, સાત્વનમાટે દ્રૌપદીને કહેવા લાગ્યા - “ હે દ્રુપદનાંદિનિ ! તું મારી પાસેથી તારે મનમમતું વરદાન માગી લે, તું મારી બધી પુત્રવધૂઓમાં શ્રેષ્ઠ છે ”

દ્રૌપદી બોલી “ હે ભરતકુળપ્રદીપ ! જો આપ પ્રસન્ન થયા હો, તો એ વરદાન આપો કે સર્વ ધર્મયુક્ત શ્રીમાન યુધિષ્ઠિર દાસત્વથી મુક્ત થાય. આપના પુત્રો એમને ફરી કદિ દાસ કહે નહિ, અને મારો પુત્ર પ્રતિવિંધ્ય પણ દાસપુત્ર કહેવાય નહિ, કેમકે પ્રતિવિંધ્ય રાજપુત્ર હોઈ ભૂપતિઓથી લાલનપાલન પામેલો છે. એનું દાસપુત્ર બનવું અતિ અનુચિત છે. ” ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા “ હે કન્યાશ્ચિ ! તારી અભિલાષા પ્રમાણે એ વર હું તને આપુ છું, અને તને એક બીજો વર પણ આપવા ઇચ્છુ છું. તું માત્ર એકજ વરદાનને માગ્ય નથી ”

દ્રૌપદી બોલી. “ હે મહારાજ ! બીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવને રથ અને ધનુષ્યાણુ આપી દાસપણામાંથી મુક્ત કરો. ” ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા: “ હે નંદિનિ !

તારી માગણી પ્રમાણે તેને એ વરદાન પણ આપ્યું. હવે ત્રીજા વરદાનની પ્રાર્થના કર. આ એ વરદાનવડે તારો મમાયોગ્ય સત્કાર થઈ જાયો નથી, તું ધર્મવતી છે અને મારી બધી પુત્રવધૂઓમા શ્રેષ્ઠ છે ”

દ્રૌપદી બોલી “ હે ભગવન્ ! લોભ એ ધર્મનો નાશ કરાવે છે આથી હવે હું વધારે વરદાનની પ્રાર્થના કરીશ નહિ હું, ત્રીજો વર માગવાને યોગ્ય નથી; કેમકે વૈશ્યે એક વર, ક્ષત્રિયે બે વર અને બ્રાહ્મણોએ સેકડો વર લેવા એ ધર્મ છે અત્યારે હું મારા પતિઓને દાસત્વરૂપી દારુણ પાપના પકમાંથી બહાર કાઢી શકી છું, તો એમના પવિત્ર કર્મોવડેજ બધું શ્રેય મેળવી શકીશ ”

આ રીતે ધર્મ અને મર્વનું સુદર મિશ્રણજ દ્રૌપદીના સ્વભાવની રમણીયતાનું મુખ્ય સાધન છે. જ્યારે જયદ્રથે કામ્યક વનમાં તેને એકલી દીધી, ત્યારે પહેલાં દ્રૌપદીએ તેનો ગૃહસ્થધર્મ પ્રમાણે સૌજન્યભાવે અતિથિસત્કાર કરી પ્રસન્ન કરવા ચત્ન કર્યો પછી જયદ્રથે પોતાનો દુષ્ટ ભાવ પ્રકટ કરી સિંહપેટે મર્જના કરી, ત્યારે દ્રૌપદીના કહેલાં તેજ અને મર્વભરેલાં વચનો વાંચતાં આપણું મન આનન્દ-સાગરમા ડૂબી જાય છે, પરંતુ જયદ્રથ આથી અટક્યો નહિ અને તેને બલાન્કારે ખેંચવા લાગ્યો, ત્યારે દ્રૌપદીએ તેનો યોગ્ય બદલો આપ્યો ! જે બીમ અને અર્જુનની પત્ની, અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન હોય, તે શુ મૂળ કાપેલા વૃક્ષની માફક મહા-વીર સિંધુ-સૌત્રીરના નૃપતિને બોય ચાડતો ક્યાં વિના રહે ?

છેલ્લે જયદ્રથે ફરીથી બળ વાપરીને તેને રથમાં નાખી, ત્યારે દ્રૌપદીએ જે આચરણ કર્યું તે ખરેખર એક તેજસ્વી વીર નારીને યોગ્યજ હતું. તેણે લેશમાત્ર પણ વૃથાવિલાપ કે રોદન કર્યું નથી બીજી સ્ત્રીઓની પેઠે વિલબમાટે કે અસા-વધાની માટે પોતાના પતિઓને ઉદ્દેશીને એક વાર પણ તિરસ્કાર કર્યો નથી. માત્ર પુરોહિત ધૌમ્યના ચરણમાં પ્રણામ કરીને તે જયદ્રથના રથમા બેઠી છે, અને પછી જ્યારે પાછળ દેખાતા પાંડવોને ઓળખવા સારૂ જયદ્રથે તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે ત્યારે તે જયદ્રથના રથમા બેઠેલી છતાં પણ જેવા મર્વભરેલા વચનોએ અને નિશક ચિત્તે તેણે સ્વામીઓની ઓળખાણ આપી છે, તે વારવાર વાચવા જેવી છે.

(૨)

દ્રૌપદીના ચરિત્રની સમાલોચના અમે દશ વર્ષ પહેલાં બ મદર્શનમા કરી હતી, અને ત્યાં અમે બીજી આર્થ સ્ત્રીઓના ચરિત્રો કરતાં દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં જે મહાન તકાવત છે, તે મથાશક્તિ બતાવેલ હતો, પરંતુ દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં કેદ્રરૂપે જે ઉચ્ચ તત્ત્વ રહેલું છે તે તેમા કહેલ નથી.

આપણા યૂરોપી વિદ્વાનો દ્રૌપદી સબધે શું કહે છે ? તેઓ કહે છે કે, “ ભારતવાસીઓ બર્ખર જાતિના છે, તેમનામા અનેક ભાષાઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી પરણ્યાની પદ્ધતિ પૂર્વકાળે પ્રચલિત હોઇને પાત્ર પાડવો વચ્ચે એકજ પત્ની

હતી !” આ પાત્રાત્મ્ય પડિતો કથુ સમજતા હોય કે ન હોય તોપણ આપણા દેશ વિષે ગમે તેવું બોલી દેવાને ઝટ તૈયાર થાય છે ।

યુરોપીય વિદ્વાનો આપણા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસને કેવા સમજે છે । તે બાત-તમા અમે અત્યારે કાંઈક કહીએ છીએ.

અમને ખાતરી છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યવિષે તેમણે જે લખ્યું છે, તેમણે વેદ, સ્મૃતિ, કાવ્ય, દર્શન, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેના બાષાતરો, ટીકાઓ કે સમાલોચના વગેરે જે જે લખ્યું છે; તેને વાચવા જેવું બીજું મહાપાપ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં નથી અને આપણી મૂર્ખતાને જાહેર કરનારો એવો સહેલો માર્ગ પણ બીજો નથી. હાલ પણ અનેક ભારતવાસીઓ તેમના ઇતિહાસને વાચતા હોવાથી તેઓને ભ્રમીત કરવા માટેજ આ અપ્રામજિક જેવી વાત અમે અહીં લખી છે.

આપણા સંસ્કૃત ઇતિહાસની સખ્યા અગણિત છે; એમાંથી જેટલા ઇતિહાસો પત્તો મળ્યો છે, તે સિવાય બીજા પણ નૂતન નૂતન અનેક ઇતિહાસો પ્રકાશમાં આવતા જાય છે. સંસ્કૃત ઇતિહાસને મુકાબલે યુરોપીય ઇતિહાસને મૂકી શકાય તેમ નથી જેમ હાથીને મુકાબલે નાનો ગુઝી કુતરો, જેમ મગા, ગોદાવરી અને સિંધુને મુકાબલે પેલુ ત્રીક કવિઓનું વહાલું પર્વતનું ઝરણું, તેમ મહાભારત અને રામાયણને મુકાબલે યુરોપના કાવ્યકાંડો સમજવા. વેદોની મહિતાઓ, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, ગૃહ્યસૂત્રો, શ્રૌતસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો અને દર્શનો, તે સર્વ ઉપરનાં બાળ્યો, તેની ટીકાઓ, વળી તેનાં બાળ્યો, પુરાણ, ઇતિહાસ, સ્મૃતિઓ, કાવ્યો, અલંકાર ઇતિહાસ, વ્યાકરણ, મણિત, જ્યોતિષ, કોષો છત્યાદિ અનેક પ્રકારના સંસ્કૃત ઇતિહાસો આજે પણ ભારતવર્ષમાં જળવાઈ રહેલા છે આ બધા લિપિબદ્ધ, અપાર પ્રાચીન ઇતિહાસ-સમુદ્રમાં કોઈ સ્થળે ધુણાધર-ન્યાયે પણ એવું લખેલું નથી કે પ્રાચીન ઇતિહાસમાં કોઈ એવું બહુ પતિ કરતી । છતાં પાત્રાત્મ્ય પડિતો એક દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હોવાની કથા સાંભળી સિદ્ધાંત કહે છે કે, “પ્રાચીન ભારતવાસીઓમાં સ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો ।” આ જાતિનો એક બીજો પડિત (હર્ગુસન સાહેબ) કાંઈ ભાગેશ્વર મંદિરની કેાતરણીમાં વચ્ચેનાની સ્ત્રીની મૂર્તિ જોઈને સિદ્ધાંત કરે છે કે, પ્રાચીન ભારતવાસી આર્ય સ્ત્રીઓ લગ્ન પહેરતી નહિ । સીતા, સાવિત્રી, દ્રૌપદી, દમયંતી છત્યાદિ આર્ય સ્ત્રીઓ સસરા, સાસુ, પિતા, માતા, ભાઈભાંડુ વગેરે બધાની પાસે નમાવણીમાં હરહર કરતી । આથીજ અમે કહીએ છીએ તે ખોટું નથી કે “આવા પડિતોના અનુચારો વાંચવા જેવું મહાન પાત્રક સાહિત્યસંસારમાં બીજું એક પણ નથી.”

ત્યારે દ્રૌપદીના પાંચ ધણીનું તાત્પર્ય શું ? એ વાતનો નિશ્ચય કરતા પહેલાં એ વિચાર કરવાનો છે કે આ વાત તે ઇતિહાસિક છે કે કવિની કલ્પના માત્ર છે ? બરેબર દ્રૌપદીને પાંચ સ્વામી હતા કે માત્ર કવિની તે કલ્પના છે ? અન્ય લેખકો

અમે સ્વીકાર કરેલો છે કે મહાભારતને કેટલોક ઐતિહાસિક આધાર છે, પરંતુ તેની બધી કથા ઐતિહાસિક છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. જે સ્પષ્ટ રીતે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે, તે ઐતિહાસિક નથી, એ વાત તો સ્વતઃસિદ્ધ છે, પરંતુ દ્રૌપદીનું ચરિત્ર પ્રક્ષિપ્ત કહેવાય નહિ. દ્રૌપદીને લક્ષનેજ મૂળ મહાભારત છે. ત્યારે શું દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરની પટ્ટરાણી હતી ? એમ ન હોય તો તેને ઐતિહાસિક ગણી શી રીતે સ્વીકારી હશે ? તે શું પાંચ પાંડવોની રાણી હશે ?

દ્રૌપદીના પાંચ પતિ સિવાય ભારતવર્ષના કોઈ પણ અથર્વા, આર્યોમા સ્ત્રીઓના બહુ પતિના રિવાજનું દર્શન થતું નથી. સ્ત્રી વિધવા થતાં બીજાને વિવાહ કરતી એવું પ્રમાણ મળી શકશે, પરંતુ એક કાળે કોઈ સ્ત્રી અનેક પતિની સ્ત્રી થઈ હોય, એવું પ્રમાણ મળી શકતું નથી. કોઈના દેખવામાં આવ્યું કે ભોમજેએ કોઈ માણસને એકેક હાથે છ છ આગળા હોય એટલે તેણે બે હાથે મળાને બાર આગળાઓ જોઈ હોય, વળી ક્યાંક કોઈ સ્ત્રીને આધળું છોકરું આવતું હોય, આવું એક એક દૃષ્ટાંત જોઈ કોઈ એવો મિદ્ધાત કરી શકાય નહિ કે “ મનુષ્યજાતિને હાથે બાર આગળાં છે, અને મનુષ્ય આધળાજ જન્મે છે ” તેમજ માત્ર દ્રૌપદીના પાંચ પતિ જોઈ સિદ્ધાંત બાધી શકાય નહિ કે, પૂર્વકાળમાં આર્યસ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. વળી મહાભારતમાં સ્પષ્ટજ છે કે—એવો રિવાજ હતોજ નહિ, કેમકે દ્રૌપદી સખધે આવો અનૈતિક વ્યાપાર કેમ બન્યો ? તેની હકીકત સમજાવવા માટે મહાભારતકારે પૂર્વજન્મે બનેલી અનેક જાતિની અસંભવિત વાતોની ત્યાં જોડવણું કરી છે. સમાજમાં ક્યાંય બનેલું ન હોય તેવું અત્યંત નવું અયોગ્ય આચરણ કોઈ કરે તો તે અત્યંત લોકનિંદાનું કારણ બને, એમાં સંદેહ નહિ. તો મહાજમાં ન હોય એવો રિવાજ (એક સ્ત્રીને બહુ પતિનો રિવાજ) પાંડવો જેવા લોકપ્રસિદ્ધ રાજપુરુષોમાં થવાની સંભાવના નથી. એટલે કવિએ એ કથા કોઈ એક તત્ત્વને સ્પષ્ટ કરવા ધડી કાઢેલી છે, એમાં નવાઈ નથી.

ધડી કાઢેલી કથાના જેવા તેમાં અનેક લક્ષણો છે. દ્રૌપદીને પાંચ પતિથી એક એકજ ઔરસ પુત્ર થયો હતો. કોઈને પણ બે ત્રણ ઔરસ પુત્રો થયા નહિ ! ઔરસ કન્યાઓ થઈ નહિ ! તથા ઔરસ સતતિમાં ઓછા વધતાપણુ થયું નહિ ! વળી એ પાંચ પુત્રોમાં કોઈ રાજ્યાધિકારી થયું નહિ ! તે બધાય એકસાથે અશ્વત્થામાને હાથે મરણ પામ્યા. વળી તેમાંના કોઈનું પણ ક્યાંય કશું કાર્ય જોવાતું નથી, કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બધા એક સાથે આવી યુદ્ધ કરી એકીવખને આત્મા ગયા છે. બીજા પક્ષે જોઈએ તો અભિમન્યુ, ધરોત્કચ, બ્રહ્મવાહન વગેરેનાં કાર્યો વર્ણવેલાં હોઈને તેઓ જીવતા જેવા છે.

કોઈ પૂછશે કે, “ દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વાત ધડી કાઢેલીજ વાત હોય અને દ્રૌપદી માત્ર એક યુધિષ્ઠિરનીજ રાણી હોય તો બીજા ચાર પાંડવો અવિવાહિત હતા ?

એનો ઉત્તર ખરે કહિન છે.

ભીમ અને અર્જુનનો તો બીજો સ્થળે વિવાહ થયો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ નકુળ તથા સહદેવનો બીજો સ્થળે વિવાહ થયો હોય એવી કથા મહાભારતમાં મળતી નથી, પણ તે નથી મળતી તે પરથીજ એવો સિદ્ધાંત થાય નહિ કે તેમનો બીજો સ્થળે વિવાહ થયો ન હતો. મહાભારતમાં મુખ્યત્વે પહેલા ત્રણ પાંડવો અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુનનું ચરિત્ર છે હોવા બે પાંડવો તેમની જાયા-માત્ર હોઇને કેવળ તેમની સાથે રહીને કામ કરતા દેખાય છે, તેમનો અન્ય વિવાહ થયો હોય તોપણ, તે વાતનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી મહાભારતકાર તેમને છોડી પણ દઇ શકે.

એ દ્રૌપદીના પત્ન પતિની વાત કવિનીજ કલ્પના સમજાએ તો શા હેતુએ કવિએ આવી વિસ્મયકારક કલ્પનાનો આશરો લીધો હોય ! કેમ ગૂઢ અભિપ્રાય ન હોય તો આવા કુટીબ પથે કવિ જાય શામાટે ? એમાં તેનો અભિપ્રાય શો ? તેનું નિગૂઢ તત્ત્વ આપણે વિચારીએ

એ તત્ત્વ વિચારતા પહેલાં કેઈ ચતુર અને શ્રદ્ધાળુ માણસનું એક વચન અમે ટાંકીએ છીએ એ વચન અમે પ્રગટ કરેલા કૃષ્ણચરિત્રને ઉદ્દેશીને એક વિદ્વાને કહેલું છે.

“શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્યશરીર ધારણ કરીને આ લોકમાં આવરણ કયું છે,” આ વાતનો અમે પણ સ્વીકાર કરીએ છીએ, પરંતુ મહાભારત રમ્યા પહેલાંથીજ શ્રીકૃષ્ણને અમાનુષી ઇશ્વરી શક્તિવાળા લોકો માનતા હતા, તે પણ પ્રમાણવાળું જણાય છે. અમને સમજાય છે કે મહાભારત રચવામાં રચનારના મનમાં કર્મકાંડનું વિવેચન, વેદનું વિવેચન વગેરે અનેક ઉદ્દેશો હોવા છતાં અણુને અને સુભદ્રાને નમુના લાયક ઓપરુપરૂપે વર્ણવવા એ પણ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે. વળી “ઇશ્વરમાં અચળ ભક્તિ અને દૃઢ વિશ્વાસ એજ આદર્શ પુરુષોત્ત્વ સ્વાભાવિક બળ છે,” તે પણ દેખાડવા માટે નરોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને મહાભારતમાં મુંથી તેમની ઇશ્વરી શક્તિને મૂર્તિમાન કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે એવી ઇશ્વરી શક્તિ કેઈ માનુષી પાત્રમાં કેમ કવિઓ કહિ ધારણ કરાવાય નહિ. આદિ કવિ વાસ્તવિકીએ પણ એવી ઇશ્વરી શક્તિ રામમાં દર્શાવવા યત્ન કર્યો નથી. મહાભારતકારે તેવો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેમાં યથાશક્તિ સફળતા પણ મેળવી છે. આથીજ મહાભારતનો અથ પાંચમા વેદને નામે મળ્યો છે. આ ઇશ્વરી શક્તિનું નામ “નિર્લેપતા” છે. શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્યરૂપે નિર્લેપ છે.

આ નિર્લેપતા તે વૈરાગ્ય નહિ. અમે એનો મર્મ જે સમજાએ છીએ તે ગીતાને એક શ્લોક ઉત્તરી સમજાવીએ છીએ.

રાગદ્વેષધિયુક્તૈસ્તુ વિવિધાનિદ્રિષ્ટૈશ્વરયઃ ।

જાતમયયૈર્વિવેચારમા પ્રસાદમધિમચ્છતિ ॥

ગીતા. અ. ૨ શ્લો. ૬૪

“ રાગદ્વેષરહિત અને મનને વશ થયેલી ઈન્દ્રિયોદ્વારા વિષયોના ઉપભોગ કરતો સમતાત્મા પુરુષ શાંતિ મેળવે છે. ”

આ રીતે નિર્લેપતા અથવા અનાસક્તિ સ્પષ્ટ દર્શાવવા માટે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ એવી યુક્તિ ગ્રહણ કરી છે, કે નિર્લેપ અથવા અનાસક્ત પાત્રને ઈન્દ્રિયોના બધાક વિષયોમાં તેઓને વીટે છે. એટલાજ માટે મહાભારત પછીના પુરાણલેખકોએ નિર્લેપ શ્રીકૃષ્ણને અગણિત સુદરીઓ વચ્ચે ગોઠવેલ છે, તેટલાજ માટે તાન્ત્રિકોના સાધન ક્રમમાં બધી ઈન્દ્રિયભોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ ગોઠવેલો છે જેઓ એ તમામમાંથી યથેચ્છ મતિ કરીને પણ તેમાં આસક્તિવાન થાય નહિ, તેજ નિર્લેપ કહેવાય. દ્રૌપદીને બહુ સ્વામી પણ એટલાજ માટે કહ્યેલા છે “ દ્રૌપદી સ્ત્રીજાતિમાં ધર્મની મૂર્તિ છે, અને તેને આસક્તિ વિનાની ચીતરવી ” એ કવિનો હિદેશ હોવાથી તેને તેવી ચીતરી છે તેથીજ મણિકાની પેઠે બહારથી પાંચ પુરુષોએ વીટાયેલી છતાં પણ દ્રૌપદી સાધ્વી છે પાતિવ્રત્યની આ પરાકાષ્ઠા છે દ્રૌપદીની નજરે પાંચ પતિ પણ એકજ પતિરૂપ છે. ઉપાસનાની માત્ર એકજ વસ્તુ છે, અને ધર્માચરણનું એ એકજ અભિન્ન લક્ષ્ય છે જેમ સ્વાભાવિક ધર્માત્માની પાસે અનેક દેવો પણ માત્ર એક ઇશ્વર છે, તેમ આસક્તિરહિત દ્રૌપદી પાસે પાંચ સ્વામી પણ ધર્માચરણનું માત્ર એકજ રથજ છે તેને તેઓમાં પક્ષાપક્ષ કે ભેદાભેદ નથી તે પોતાના ગૃહ-સ્થાશ્રમના ધર્મમાં નિષ્કામ, નિશ્ચળ અને નિર્લેપ હોઈને કર્તવ્યકર્મમાં તત્પર છે એજ દ્રૌપદીચરિત્રમાં રહેલી ખરેખરી ખુશી છે આવો ધર્મ બહુજ મુશ્કેલ હોવાથી મહાભારતકારે મહાપ્રસ્થાન પર્વમાં તે પણ દર્શાવેલ છે ત્યાં લખ્યું છે કે, દ્રૌપદીને અર્જુન બણી જરાક પક્ષપાત હતો તેના પાપે તે સશરીર સ્વર્ગારોહણ કરી શકી નહિ અને રસ્તામાં સૌથી પ્રથમ મરણ પામી !

હવે સમજી શકાશે કે, “ દ્રૌપદીને તેના પાંચ પતિના પેટનો માત્ર એક એક પુત્રજ શામાટે ? ” હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મરૂપ છે, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ તેમાં અપ્રીતિ બતાવવી એ અધર્મ છે. પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં વિવાહની સફળતા છે ન થતા ધર્મ અધુરો રહે છે, પરંતુ ધર્મનું જે પ્રયોજન તે એક પુત્રેજ મિદ્ધ થાય છે, એટલી વધારે પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મકાર્યમાં નિષ્પ્રયોજન હોઈ ઈન્દ્રિયતૃપ્તિનું પરિણામ છે. જેવાય છે કે દ્રૌપદી ઈન્દ્રિયસુખ માટે નિર્લેપ હતી ધર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતાં સ્વામીઓ સાથેના તેનો ઈન્દ્રિયસંબંધ બંધ પડ્યો હતો. સ્વામીના ધર્મકાર્ય માટે દ્રૌપદીએ એક એક પુત્ર બધા સ્વામીથી ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હતો, પણ તે પછી નિર્લેપતાને લીધે બીજા મતાનો તેણે ગર્ભમાં ધારણ કર્યો ન હતો. કવિની કલ્પનાનું આ તાત્પર્ય છે.

આ બધી કથાનું તાત્પર્ય સાબળી કાઢી એમ સમજી કે, “ જે સ્ત્રી અનાસક્તિ ધર્મ ગ્રહણ કરે, તે પાંચ જ મનુષ્યને પણ સ્વામીરૂપે વરી શકે ” તો તેમ સમ-

જવાબ નથી. આ કથાનુ તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, “જેની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ છે તે મહાપાપમાં પડે તોપણ પાપ તેને સ્પર્શ કરી શકે નહિ. દ્રૌપદીના અદૃશ્ય જે હતું તે બન્યું. સ્ત્રીઓને માટે એવું મહાપાપ બીજું કશું જ નથી; પરંતુ દ્રૌપદીની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હતી એટલે જ તે મહાપાપમાં પણ ધર્મમાં વિજયવતી થઈ હતી.”

અમે પ્રથમ દેખાડ્યું છે કે, દ્રૌપદી ધર્મબળને લીધે અત્યંત દર્પવાળી હતી, તેનો એ દર્પ કદિ કદિ, ધર્મને પણ ઝોળગી જતો ! એ દર્પની સાથે એના ઇન્દ્રિયજન્યને કરોળ વિરોધ ન હતો, પરંતુ તેનામાં નિઃશ્વાસ ધર્મ બધાં અંગે સાથે સંપૂર્ણતાને પામ્યો હતો કે નહિ ? તે જૂદી વાત છે

દેશી સાહિત્યનો આદર

પાત્રો:—૧ ઉચ્ચ દરજ્જાનો અંગ્રેજ કેળવણી પામેલો બાપા બાબુ.
૨. તેની સ્ત્રી.

બાબુ—શું માલે છે ?

સ્ત્રી—વાંચુ છું.

બાબુ—શું વાંચે છે ?

સ્ત્રી—જે વાંચી બાબુ છું તે. હું તમારી અંગ્રેજી બાબુતી નથી, ફ્રેન્ચ પણ બાબુતી નથી, નસીબમાં જે છે તેજ વાંચુ છું.

બાબુ—ધૂળ-પથ્થર, દેશી ભાષાઓનાં પુસ્તકોમાં તે શું વાંચવા જેવું છે ? એના કરતાં તો ન વાંચવું બહેતર.

સ્ત્રી—શા માટે ?

બાબુ:—એ સમજુ ‘ ઇમ્મોરલ,’ ‘ ઓપ્સીન,’ ‘ રીસ્પી ’ (નીતિબદ્ધ, બીજાત્મ, મલિન) છે.

સ્ત્રી:—(અંગ્રેજી નહિ બણેલી હોવાથી) એ બધું શું કહેવાય ?

બાબુ:—‘ ઇમ્મોરલ ’ કાને કહે છે, તે સમજ, એ તેજ છે—અર્થાત્ જે ‘ મોરેલીટી ’ (નીતિ) ની વિરુદ્ધ હોય.

સ્ત્રી:—એ તે શું કાંઈ ચોપચો જાનવર છે ?

બાબુ:—ના, ના—તે એ છે નામ કે—તેને માટે બીજો દેશી શબ્દ ક્યાંયી લાગુ ? તે એજ કે, જે ‘ મોરલ ’ નથી—તેજ, બીજું શું ?

સ્ત્રી:—મોરલ શું ? રાજકુસ ?

બાબુ:—હા ! હા ! ‘ ઓ વુમન યાઈ નેઇઝ ઇઝ રુબીડીટી ’ (હે સ્ત્રી જાતિ ! તારૂંજ બીજું નામ મૂકતા છે.)

સ્ત્રી.—એ વળી શું કહ્યું ?

બાલુ.—દેશી ભાષામાં તો એ બધી વાત સમજવી શકાય એમ નથી—ખરેખર માર્ગ તો એજ છે કે, દેશી ભાષાની ચોપડીઓ વાંચવીજ ચોખ્ખી નથી.

સ્ત્રી.—આ પુસ્તક કંઈ ખરાબ નથી. વાર્તા મજેની છે.

બાલુ.—એક રાજા અને તેની માથુક બે રાણીઓની વાત છે કે નળદમયંતીની કથા છે ?

સ્ત્રી.—ને સિવાય શું બીજી વાર્તાઓ નથી હોતી કે ?

બાલુ.—તમારી ભાષામાં તે વળી એ સિવાય બીજી શું હોય શકે ?

સ્ત્રી.—એ પુસ્તક એવું નથી. એમાં કાટલેટ છે, પાન્ડિ છે, વિધવાવિવાહ છે—સાંધીના ગીત છે.

બાલુ.—એમજ તેથી તો કહું છું કે, એ ખૂબ પત્થર જેવું જા માટે વાચ્યે છે?

સ્ત્રી.—કેમ, વાંચવાથી શું થાય ?

બાલુ.—“ડીમોરેલાઇઝ” (નીતિભ્રષ્ટ) થવાય

સ્ત્રી.—તે વળી શું ? ધેમો રાજા થવાય ?

બાલુ.—કેવી બધા ! ડીમોરેલાઇઝ એટલે ચરિત્રભ્રષ્ટ થવાય ?

સ્ત્રી.—સ્વામીનાથ ! આપ પાન્ડીની ખાટલીપર ખાટલી ઉઘાડી જાઓ છો ! જેમની પાસે બેસીને એ કામ થાય છે, તેઓ એવા તો દુષ્ટ ચરિત્રવાળા હોય છે કે તેમનું મો જોવાથી પણ પાપ લાગે. આપના મિત્રો ‘ડિનર’ પછી જે ભાષામાં વાતચિત કરે છે, તે સાંભળીને બખરચી પણ કાનમાં ઝાંઝળી લાલે છે ! પૃથ્વીમાં એવું એક પણ કુકર્મ નહિ હોય કે જે તેમના હાથે સત્કાર પામતું નહિ હોય ? તે સંધ્યાઓથી આપના ચરિત્રને ભય નથી, અને હું ગરીબની દીકરી, દેશી ભાષામાં ચોપડી વાંચવાથી ભ્રષ્ટ થઈ જાઉં ?

બાલુ.—અમે છીએ ‘બ્રાસ પોટસ’ (પિત્તળનાં વાસણ), તમે છો ‘અર્ધન પોટસ’ (માટીનાં વાસણ)

સ્ત્રી.—એમ પોટ પોટ જામાટે કરો છો ? એકવાર આ ચોપડી જરા નહિ વાંચો ?

બાલુ.—(રિમાચિત થઇને અને પાછળ હડીને) હું એને અડકીને ‘હેન્ડ કોન્ટે-મીનેટ’ કરીશ નહિ

સ્ત્રી.—એટલે શું ?

બાલુ.—હું એ સંધ્યાને અડકીને હાથ મેલા કરીશ નહિ.

સ્ત્રી.—તમારા હાથ મેલા નહિ થશે, હું લૂછી આપુ છું.

(સ્ત્રીએ પુસ્તકને પાલવવડે સાફ કરીને સ્વામીના હાથમાં આપવું અને માનસિક મેલના ભયથી બીધેલા ઉચ્ચ શિક્ષિતના હાથમાંથી પુસ્તકનું ભૂમિપતન થવું)

સ્ત્રી.—અરે દૈવ ! ઠીક, તમે એ પુસ્તકની ખાટલી ધૂણા કરો છો કે તમારા

કાંઈ અંગ્રેજ પણ તેટલી નહિ કરતા હોય ! ઉઘાટા તે લોક તો એ પુસ્તકનું અંગ્રેજીમાં મએલુ ભાષાંતર વાંચે છે.

બાલુ — કંઈ ગાંડી મ્હં ?

શ્રી — કેમ ?

બાલુ :—દેશી ભાષાની ચોપડીનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો ? અપ્પાવી પાયા વચરની વાત તને કાણે સંભળાવી ? પુસ્તક ‘સીડીશન્સ’ (રાજકોટી) તો નથી ? તેમ હોય તો ‘મવર્નમેટ’ (સરકાર) તરજુમો કરાવે એ સંભવિત છે. પુસ્તકનું નામ શું છે વાર ?

શ્રી — વિષવૃક્ષ.

બાલુ :—એટલે શું ?

શ્રી — વિષ કાને કહે છે તે ભણતા નથી ? તેનુંજ વૃક્ષ.

બાલુ — હા, હા, વીસ એટલે એક કોડી-૨૦.

શ્રી — તેમ નહિ. બીજી એક ભતનું વિષ માય છે, ભણતા નથી ? તમારા સતાપથી મારે એક દિવસ તેજ આવુ પડશે.

બાલુ :—ઓહો ! ‘પોષઝન ! ડીવર મી !’ (ઝેર ! અરરર) તેનુંજ ઝાંક ફેંકી દે ! ફેંકી દે !

શ્રી :—હવે કહો ભેધએ, ઝાંકને અંગ્રેજીમાં શું કહે છે ?

બાલુ :—‘ ટ્રી . ’

શ્રી — હવે જ-ને સજ્જો એકલા કરો ભેધએ !

બાલુ — પોષઝન ટ્રી ! ઓહો, બરાબર બરાબર ! પોષઝન ટ્રી નામના એક અંગ્રેજી પુસ્તકની વાત મેં વર્તમાનપત્રમાં વાંચી હતી ખરી. ત્યારે શું તે એક બંગાળી પુસ્તકનું ભાષાંતર છે ?

શ્રી — તમે શું ધારો છો ?

બાલુ :—મારો ‘આપડીઆ’ (ખ્યાલ) હતો કે તે પોષઝન ટ્રી એક અંગ્રેજી પુસ્તક છે, ને તેનોજ બંગાળીમાં તરજુમો થયો છે. ખરે પણ બ્યારે તે અંગ્રેજીમાં છે તો પછી બંગાળી સામાટે વાંચવું ?

શ્રી. — વાચવું તો અંગ્રેજી પદ્ધતિથીજ સારું છે—પછી તે હાથમાં ચોપડી લઈને હો કે ગ્લાસ લઈને હો; હું તમને તે અંગ્રેજી દળથીજ વાંચવાને આપુ છું. બરા આ પુસ્તક જુઓને. એ એક અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાંતર છે—લેખક પોતે બજાબું છે.

બાલુ :—મલ્કે, એવું એવું વાંચવું ઠીક છે. ક્યા અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાંતર છે ? ‘રાખીન્સન કુઝો’ કે ‘વોટ ઓન ધ ઇમિગ્રેશન્સ ઓફ ધ માઇન્ડ ?’

શ્રી :—અંગ્રેજી નામ તો હું નથી ભણતી, પણ બંગાળી નામ છે અબામથી.

બાલુ. — અબામથી ? તે વળી શું ? ભેધ. (પુસ્તક લઈને) ‘ડેન્ડી ! બાપુ બપુ !’ (ડેન્ડી ! હા !)

સ્ત્રી — (ગાલમાં ને ગાલમાં હસીને) આ કદ જરાબર સમજમાં ન આવ્યું. કમનશીબ બગાળાની છોકરી અગ્રેજીનું બાપાંતર સમજે એટલી શુદ્ધિ ક્યાંથી ધરાવે? જરા તમેજ એ નહિ સમજાવો ?

બાળુ.—તેમાં વળી આશ્ચર્ય શું ? કેન્ડી ફેરટીન્ય સેન્ચુરીમાં થઇ ગયો. અર્થાત્ તે ચૌદમાં સૈકામાં પ્રાદુર્ભૂત થયો હતો.

સ્ત્રી.—કુટુંબ સુંદરીને પાલિકા કરતો હતો ? એટલો મોટો કવિ ?

બાળુ.—કેવું પાપ ! ‘ફેરટીન’ એટલે ચૌદ.

સ્ત્રી.—ચૌદ સુંદરીને પાલિકા કરતો હતો ? તે ચૌદજ હો, કે પંદર હો; પણ સુંદરીને વળી પાલિકા કરતો હતો આ માટે ?

બાળુ.—કહું છું કે, ચૌદમી સેન્ચુરીમાં વર્તમાન હતો.

સ્ત્રી.—તે ચૌદ સુંદરીમાં વર્તમાન હો કે ચૌદસો સુંદરીમાં વર્તમાન હો મતલબ તો આ પુસ્તક સાથે છે ને ?

બાળુ:—પહેલાં ‘ઓથર’ (લેખકની) ‘લાઇફ’ (જીવનકથા) જાણવી જોઇએ. તે ફ્લોરેન્સ નગરમાં જન્મ ગ્રહણ કરીને મોટી મોટી ‘એપોઇન્ટમેન્ટ’ (જગ્યાઓ) ‘હોલ્ડ’ કરતો હતો (ધરાવતો હતો)

સ્ત્રી:—પોર્ટમેન્ટો હોલ્ડ (પેટી ઉપાડવાનું કામ) કરતો હતો ? આપણાથી તો હમણાં પોર્ટમેન્ટો હોલ્ડ નહિ થાય !

બાળુ:—એમ કહું છું કે મોટી મોટી નોકરી કરતો હતો પાછળથી ‘ગેલ્ફ’ અને ‘ગીબીલીન’ ના વિવાદમાં—

સ્ત્રી.—હવે એવું એવું બોલીને માથું ન ખાઇ જાઓ. પુસ્તક તો જરા સમજાવો.

બાળુ.—તેજ સમજાવું છું ‘ઓથર’ ની લાઇફ જાણ્યા વિના પુસ્તક કેવી રીતે સમજાશે ?

સ્ત્રી.—હુ ખી બગાળાની છોકરી, મારે એ સધળી વાતો સાથે શું કામ ? પુસ્તકનો મર્મજ સમજાવી દો ને ?

બાળુ:—જોઈ, પુસ્તક કેવીક રીતે લખ્યું છે ?

(પછી પુસ્તક લઇને પ્રથમ પંક્તિનો પાઠ)

“ સન્ધ્યા—ગગને નિખિડ કાલિમા ” તારી પાસે ડિશ્વનેરી છે ?

સ્ત્રી.—કેમ ? ગાડું ક્યાં અટક્યું ?

બાળુ.—‘ગગન’ એટલે શું ?

સ્ત્રી.—ગગન એટલે આકાશ

બાળુ.—“ સન્ધ્યા—ગગને નિખિડ કાલિમા ! નિખિડ એટલે શું ?

સ્ત્રી:—ઓ લગવન ! આવાજ જાનથી મને શીખવેલો કે ? નિખિડ એટલે થાડું એટલું જો જણાતા નથી ? જરા તો શરમાઓ ?

બાણુ — શુ સમજ, બગાળી ફગાળી એ સૌ તો હલકા લોકો નાણે. એ બધું અમારા લોકોમાં નહિ ચાલી શકે. એ શું અમને શોભે પણ ખરું ?

સી. — કેમ ? તમે કાણુ લોક છો ?

બાણુ — અમારા લોકોની છે ‘પોલીશ્ડ સોસાયટી’ (સુધરેલી સમાજ) એ બહુ વાહિયાત લોકોનું લખાણુ વાહિયાતોનું વાંચે—સાહેબ લોકોની પાસે એની કંઈ પણ કિંમત નથી— ‘પોલીશ્ડ સોસાયટી’ માં તે શુ એ બધું ચાલી શકે ?

સી. — તે માતૃભાષા ઉપર પાલિશ પછીનો આટલો બધો ક્રોધ શામાટે ?

બાણુ: — અરે, મા તો મરીને ક્યારનીએ લસ્મ થઈ ગઈ છે, તેની ભાષા સાથે તે વળી હવે શો સબધ ?

સી. — મારી પણ એજ ભાષા છે ને ! હું તો કંઈ મરીને લસ્મ નથી થઈ ગઈ !

બાણુ — મારા રત્ન ! તારે ખાતર એકાદ બગાળી ચોપડી વાંચીશ; પરંતુ ‘માઇન્ડ’ (ધ્યાનમાં રાખ) એકજ. તેથી વધારે નહિ, અને તે પણ બારણા બંધ કરીને વાંચીશ કે નેથી કાંઈ જોવા પામે નહિ.

સી. — ઠીક, તે પણ કબૂલ.

(શોધી શોધીને એક અત્યંત અશ્લીલ પરંતુ સરળ પુસ્તક સ્વામીના હાથમાં મૂકવું. સ્વામીનું તેને આલોપાત વાચી જવું.)

સી. — કેમ કેવી ચોપડી ?

બાણુ — ‘એક્સેસેન્ટ’ (અત્યુત્તમ) બગાળીમાં પણ આવું મથો છે તે હું જાણુતો નહોતો.

સી. — (તિરસ્કાર સાથે) છટ્ ! એજ જાણી તમારી પાલિશ પછી ? તમારી પાલિશ પછી કરતાં તો અમારી ખરબચડી પછી—(સોસાયટી) શીતલ પછી અનેક રીતે સારી !

નવીન લેખકોને થોડી સૂચના

(૧) કીર્તિમાટે ન લખો. જો કીર્તિમાટે લખશો તો કીર્તિ પણ નહિ મળે અને તમારું લેખન પણ સારું નહિ થાય. લખાણુ સારું હશે તો કીર્તિ એની મેળેજ મળશે.

(૨) દ્રવ્યને માટે ન લખો. યૂરોપમાં અનેક લેખકો આ સમયે દ્રવ્ય માટે લેખન—વ્યવસાય કરે છે અને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ પણ કરે છે, તેમ તેમના લખાણુ પણ સારા હોય છે, પરંતુ ભારતવર્ષમાં હજી એવો સમય આવેલો નથી. આ સમયે રૂપિયા લઈ લખવાનો હિસમ કરવાથી લોકરુચિ જળવવાની વૃત્તિ પ્રબલ થાય છે, અને આપણા દેશનો વર્તમાનકાળનો વાચકવર્ગ સાધારણ સરકારવાળો હોવાને લીધે તેમની રુચિ તરફ ઝુકવાથી અનિષ્ટ થવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે.

(૩) તમને એમ નહીં સમજાય કે તમે લખીને દેશનું કે મનુષ્યજાતિનું કંઈ અવશ્ય લાડું કરી શકશો અથવા સાહિત્યમાં કંઈ નવું સૌંદર્ય ઉમેરી શકશો તોજ લખો જે લોક અન્ય ઉદ્દેશે લખે છે તેઓ લેખકની ઉચ્ચ પદવીને પામી શકતા નથી.

(૪) જે લેખન અસત્ય કે ધર્મવિરુદ્ધ છે અથવા જે લેખનનો આશય પરનિદા, પરપીડા કે સ્વાર્થપરતા છે, તે લેખ કદિ પણ હિતકર થઈ શકતો નથી, અને તેથી તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. સત્ય અને ધર્મજ સાહિત્યનું લક્ષ્ય છે. અન્ય કોઈ ઉદ્દેશે કલમ ઉઠાવવી એ મહાપાપ છે.

(૫) જે લખો તે તરત પ્રકાશિત કરી ન દો. કેટલીક મુદત તેને ઢાળી રાખો અને પછી તેનું સંશોધન કરો, એટલે તમને દેખાશે કે તમારા લેખમાં અનેક દોષો છે. કાવ્ય, નાટક કે વાર્તાઓ લખો તો તેને તો એક બે વર્ષ મૂકી રાખો એ પછી સંશોધન કરવાથી તે વિશેષ સુધરશે. જે લોકો દૈનિક સાપ્તાહિક કે માસિકદ્વારા સાહિત્ય-સેવા કરે છે તેમને માટે આ નિયમ નથી.

(૬) જે વિષયમાં જોનો પ્રવેશ ન હોય, તેણે તે વિષયમાં હસ્તપ્રક્ષેપ નજ કરવો જોઈએ; એ સ્પષ્ટ વાત છતાં સામયિક સાહિત્ય (દૈનિક, સાપ્તાહિક કે માસિક) માં આ નિયમની રક્ષા થતી નથી.

(૭) પોતાની વિદ્યા કે વિદ્વતા દેખાડવાનો ડાળ ન કરો. જો તમારામાં વિદ્યા હશે તો તે લેખમાં એની મેળેજ જણાશે. વિદ્વાનો ડાળ દેખાડવાથી વાચકોને કટાણો ઉપજે છે, અને તેથી પણ વિશેષ હાનિ તો લેખનરચના બગડશે એ છે. આજકાલ લેખકો અગ્રેજી, સંસ્કૃત, ઉર્દુ ઇત્યાદિ બાષાઓનાં અવતરણો (કોટેજન) કરતા જણાય છે, પણ આટલો નિયમ ખાસ યાદ રહેવો જોઈએ કે જે બાષા તમે જાણુતા ન હો. એ બાષાના વાક્યને કે વાક્યાંશને અન્ય બાષાની સહાયતાથી કદિ અવતરણુ કરશો નહિ.

(૮) અલકારો મૂકવાને કે રસિકતા લાવવાને ડોળ કરો નહિ. કોઈ કોઈ સ્થાનમાં અલંકારનું તથા વ્યંગ્યનું કામ પડે છે ખરૂં, પણ જો લેખકના લાંઝરમાં એ સામગ્રી હશે તો પ્રસંગવશાત્ તરતજ આવી હાજર થશે લાંઝરમાં નહિ હોય તો તમારી અલંકાર મૂકવાની કે રસિકતા લાવવાની ક્રિયા ઉપહાસપાત્રજ થઈ પડશે.

(૯) સૌ અલકારોમાં શ્રેષ્ઠ અલંકાર સરળતા છે. જે લેખક સહેલા સજ્જોમાં ને સહેલી પદ્ધતિમાં પોતાના મનનો ભાવ સમજાવી શકે છે તેજ ઉત્તમ લેખક છે; કારણ કે લખવાનો હેતુજ વાંચનારાઓને સમજાવવાનો છે.

(૧૦) કોઈનું અધશ્રદ્ધાએ અનુકરણ ન કરો, કેમકે અનુકરણમાં દોષોનું જ અનુકરણ થાય છે, ગુણોનું નહિ. અમુક સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ઉર્દુ કે બંગાળી લેખકે અમુક લખ્યું છે માટે હું પણ અમુક લખુ, એ વાતને કદિ પણ મનમાં સ્થાન આપશો નહિ.

(૧૧) જે વાતનું પ્રમાણ આપી શકા નહિ તે વાત પણ લખો નહિ. દરેક વખતે પ્રમાણો આપવાની જરૂર પડતી નથી, તથાપિ પ્રમાણ તૈયાર પાસે રાખવું એ બહુ જરૂરનું છે.

(૧૨) કોઈપણ ભાષાનું સાહિત્ય એ જાતિના બરોસાફ છે આથી એ જાતિના લેખકો જો એ નિયમોપર ધ્યાન રાખશે તો તેમના ભાષા-સાહિત્યની શોભા સત્વર વૃદ્ધિ પામશે.

વ્યાઘ્રાચાર્ય બૃહલ્લાંગૂલ

એક દિવસ સુદરવનમાં વ્યાઘ્રોની મહાસભા મળી હતી, માઠ અરણ્યમાં વિશાળ ભૂમિખંડ ઉપર લગ્ન કર આકૃતિવાળા અનેક વ્યાઘ્રો દંપ્તપ્રભાથી અરણ્યપ્રદેશને પ્રકાશિત કરીને પુખ્તાસન વાળી હારખંધ બેઠા હતા. સભામાં એકમત થઈને અમિ-
તોદર x નામના એક વૃદ્ધ વ્યાઘ્રને સભાપતિ બનાવ્યા. અમિતોદર મહાશયે અંધ્યક્ષ-
સ્થાન ગ્રહણ કરીને સભાના કાર્યનો આરંભ કર્યો. તેઓ સભાસદોને સંબોધન
કરીને કહેવા લાગ્યા—“ આજે આપણા લોકોનો કેવો શુભ દિવસ છે આજે આપણે
સભળા અરણ્યવાસી, માંસાભિલાષી, વ્યાઘ્રકુલતિલક પરસ્પરના મમલસાધનાથી આ
અરણ્યમાં એકત્ર થયા છીએ આહા ! નિન્દાપ્રિય, ખલ સ્વભાવનાં અન્ય પશુઓ
કહેતા આવ્યા છે કે આપણે ધણા અસામાજિક, વનમાં એકલાજ વસવાનું પસંદ
કરનારા અને સંપત્તિના છીએ, પરંતુ આજે આપણી સમસ્ત સુસંઘ વ્યાઘ્રમંડળી
એકત્રિત થઈ છે, તે દર્શાવી આપે છે કે એ નિદ્ય કેવી પાયાવિનાની છે. હમણાં
આપણામાં દિવસે દિવસે સંઘતાની અભિવૃદ્ધિ જે પ્રમાણમાં થવા માંડી છે તે
પરથી મને સંપૂર્ણ આશ્વા રહે છે, કે બહુજ થોડા સમયમાં વ્યાઘ્ર ગ્રજ સંઘ
જાતિઓમાં અગ્રમણ થઈ પડશે. આ સમયે હું વિધાતાને પ્રાર્થના કરું છું, કે
આપણે હમેશા આ પ્રમાણે જાતિહિતૈષિતા દર્શાવીને આપણો પરાપૂર્વથી ચાલતો
આવેલો ધર્મો—નાનાવિધ પશુઓનું હનન કરવાનો—સલાહ શાંતિથી ચલાવી પરમ
સુખમાં વસીએ ! ”

(સભામાં પૂછડા પટપટાવી પડેલી તાળીઓનો અવાજ)

“ બન્ધુઓ ! હવે આપણે જે ખાસ કામને માટે એકત્ર થયા છીએ તે સંક્ષેપમાં
જણાવવાની હું રજા લઈશ આપ સભાજન જણો’ છે કે આ સુદરવનની વ્યાઘ્ર-
સમાજમાંથી વિદ્વાની ચર્ચાક્રમે ક્રમે લોપ થતી જાય છે. આથી આપણી તીવ્ર ઇચ્છા
છે કે આપણે સુશિક્ષિત થવું, કારણ કે આજકાલ સભળા કેળવાય છે, તો આપણે
પણ તેવા થવું જોઈએ. વિદ્યાવિષયક ચર્ચાને માટેજ આ “વ્યાઘ્રસમાજ ” સ્થાપિત
થઈ છે આ સ્થળે મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે આપ લોકો એને અનુમોદન આપશો.

x જેનું પેટ કઠી લગતું નથી એવો.

મનુષ્ય-પશુ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ અને ખોરાક તરીકે ઉમદા હોય છે, એ વાત આપ સર્વને જાણીતીજ છે. (આ સાંજળીને સધળા સજ્યો પોતપોતાનું મોં ચાટવા લાગ્યા.) તેઓ સધળે ઠેકણે અનાયાસેજ પકડાઈ જાય છે. હરણ વગેરેની પેઠે તેઓ સ્વરિત ગતિથી પલાયન કરી જવાને શક્તિમાન નથી અને પાડા છત્તાદિની પેઠે બળવાન કે શૂમાદિ આયુધયુક્ત પણ નથી જમહીશ્વરે આ સમગ્ર જગત વ્યાપ્તજાતિનાં સુખનેચાટેજ સરજાવું છે, એમાં સંદેહ નથી. એટલા ચાટેજ વ્યાધના ઉપયુક્ત બોલ્ય, મનુષ્ય-પશુને પલાયનની અશ્કયા તો આત્મચરણની શક્તિ જુદાં અશ્કયી

નથી વસ્તુતઃ મનુષ્યજાતિ જે પ્રમાણે અરક્ષિત-નખ, દત્ત, શૂઆદિથી વર્જિત, ગમનમા મદ અને પ્રકૃતિએ ક્રોધજન છે, તે જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે, કે ઈશ્વરે આ માટે એને સરખવી હશે? વ્યાધિજાતિની સેવા સિવાય એમના જીવનનો બીજો કોઈ ઉદ્દેશ જણાતો નથી.

આ સંધર્ષા કરણોથી, વિશેષ કરીને તેમના માંસની ક્રોધજનતાને લીધે આપણે મનુષ્યોને વધારે આહીએ છીએ, નજરે પડતાંજ પકડીને આરોગી જઘએ છીએ. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, તેઓ પશુ મોટા વ્યાધિબક્ત છે. આ વાતમાં કદાચ આપની શંકા નહિ ચોટે તો દૃષ્ટાન્તતરીકે માગ પોતાના સંબંધમાં જે બન્યું છે છે તે કહી સંભળાવું છું. આપને વિદિતજ છે, કે હું લાંબા વખત સુધી દેશાટન કરીને બહુદર્શી થયો છું. હું જે દેશમાં પ્રવાસ કરતો હતો, તે દેશમાં વ્યાધિભૂમિ-સુદરવનની ઉત્તરે આવેલો છે આ જોમનુષ્યાદિ કુદ્ર આશ્ચર્યવાળાં આહુ પશુઓ વસે છે. ત્યાંનાં મનુષ્યોની બે જાત છે. એક કૃષ્ણવર્ણ અને બીજી ચેતવર્ણ. એક દિવસ તે દેશમાં હું વિષય કર્મને માટે ગયો હતો.

આ સંબંધીને મહાદેવ નામનો એક ઉદ્ધત સ્વભાવનો વ્યાધિ પૂછવા લાગ્યો:-

“વિષયકર્મ એટલું શું?”

બૃહસ્પતિગૃહ મહાશય બોલ્યા - “વિષયકર્મ એટલે આહારાન્વેષણ x” હમણા સંબંધ લોકોમાં આહારાન્વેષણને ‘વિષયકર્મ’ કહેવામાં આવે છે, તેથી કદાચ સંધર્ષા લોકોનાજ આહારાન્વેષણને વિષયકર્મ કહેવામાં આવે છે એમ નથી મોટા લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ વિષયકર્મ અને ઉત્તરતા દરજ્જાના લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ ‘જીઆર, ચોરી, ઊંચાપત કરી જવાની વૃત્તિ, અને બિલ્લા’ છે ધૂર્ત લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ ચોરી, જળવાનોના તે કૃત્યને ધાડપાડુપણ, અને કેટલાક ખાસ પુરુષોના કાર્યને એ નામ લાગુ પાડી શકાય એમ નહિ હોવાથી તેને વીરત્વ કહેવામાં આવે છે. જે ધાડપાડુને સજ્જ કરી શકાય તેમ હોય છે તેના કામને ધાડપાડુપણ અને જે ધાડપાડુને કોઈ સજ્જ કરી શકે એમ ન હોય તેના ધાડપાડુપણને વીરત્વ કહેવામાં આવે છે. આપને જ્યારે સંબંધ-સમાજમાં રહેવાનું માથ ત્યારે, આ સંધર્ષા વિચિત્ર નામો યાદ રાખવાં જોઈએ. નહિ તો લોકોમાં અસંબંધ ગણાશે. વસ્તુતઃ મારા વિચાર પ્રમાણે આ સંધર્ષા બિન્ન બિન્ન નામોની આવશ્યકતા નથી, એકલું ‘ઉદર-પૂર્ણ’ નામ રાખવાથીજ વીરત્વ આદિ સંધર્ષા ગુણો સમજી જવાય છે. એ મને તેમ હો, હમણાં તો હું જે મૂળ વિષયપર બોલું છું તેમ શ્રવણ કરો.

“મનુષ્યો મોટા વ્યાધિબક્ત છે હું એક દિવસ મનુષ્યોની વસ્તીમાં વિષયકર્મને માટે ગયો હતો. સંબંધવા પ્રમાણે આ સુદરવનમાં કેટલાક વર્ષ થયાં એક ‘પોર્ટ’ કેનિંગ કંપની’ સ્થાપિત થઈ છે.”

x આહારની શોધખોળ.

મહાદેવ! ફરીથી બાપજીના ભગ પડાવીને પૂછવા લાગ્યા:—“ પોર્ટ કેનિંગ કંપની કયો જાતનું પ્રાણી ? ”

બૃહદ્દશાંગૂલ બોલ્યા:—“તેની મને પૂરેપૂરી માહિતી નથી. એ જંતુનો આકાર અને હાથપગ વગેરે કેવા હતાં તથા તેની હનનવૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે સધળાની મને ખબર નથી, પણ મેં સાંભળ્યું છે કે, એ પશુમનુષ્યોએ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. તે મનુષ્યોનાજ હૃદયશૌચિતનું પાન કરતું હતું, તેના પોષણથી ધણું હૃષ્ટપુષ્ટ થયું હતું અને હમણાં મરી ગયું છે. મને લાગે છે કે મનુષ્યજાતિ ખીલકુલ વિચારશૂન્ય છે તેઓ સદૈવ પોતપોતાનો નાશ કરવાની યુક્તિ અને સાધનો શોધવામાજ રોકાયેલા રહે છે. મનુષ્યો જે અનેક અભયશૂન્યો ઉપયોગ કરતા આત્મા છે, તે સધળા અભયશૂન્યોજ આ વાતનું પ્રમાણ છે. મનુષ્યોનો વધ કરવો એજ એ સધળાં શત્રુઓના હૃદય છે. સાંભળ્યું છે કે કોઈ કોઈ વખતે હજારો મનુષ્યો રણક્ષેત્રમાં એકત્રિત થઈને આ સધળા અભયશૂન્યોદ્વારા એકબીજા ઉપર પ્રહાર કરીને સહાર ચલાવે છે. મને લાગે છે કે મનુષ્યોએ પરસ્પરના વિનાશને માટેજ આ “પોર્ટ કેનિંગ કંપની” નામનો રાક્ષસ સરજાવ્યો હતો. તે ગમે તે હો. આપ લોકો સ્થિર ચિત્તે આ મનુષ્યવૃત્તાંત સાંભળશો. વચમાં વચમાં પ્રજા પૂછીને ભગ પડાવવાથી બાપજીનો રસ જામે નહિ. આપણે હમણાં સભ્ય થયા છીએ, એટલા માટે દરેક કામમાં સભ્ય લોકોના નિયમ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. હું એક દિવસ “પોર્ટ કેનિંગ કંપની”ના મુખ્ય સ્થળ માતલામાં વિષમ-કર્મનેમાટે ગયો હતો. ત્યાં વાસના એક મહાપમા નૃત્ય કરતું એક માસદાર બકરીનું બચ્ચું જોયું. તેનો સ્વાદ લેવા માટે મેં તે મહાપમા પ્રવેશ કર્યો; પણ પાછળથી જાણવામાં આવ્યું કે એ મહાપ જાડુષ્ટ હતો. મનુષ્યો તેને ફાદ કહે છે. મારો પ્રવેશ થતાંજ તેના દાર આપોઆપ બધ થઈ ગયાં. એ પછી કેટલાક મનુષ્યો તે રમળે આવી પહોંચ્યાં. તેમને મારા દર્શનથી પરમાનંદ થયો. તેઓ આનંદસૂચક ધ્વનિ અને હાસ્યપરિહાસ કરવા લાગ્યા. તેઓ મારી અત્યંત પ્રશંસા કરતા હતાં તે હું કળી ગયો. કોઈકે મારા હાતનાં, કોઈકે નખનાં અને કોઈકે પૂછપનાં વખાણ કરવા મડયા, અને કેટલાક તો મારા ઉપર વહાલ દર્શાવીને પત્નીના સહોદરને જે સંબોધન કરાય છે તેજ શબ્દથી મને પણ સંબોધવા લાગ્યા. એ પછી તેમણે ભક્તિ-ભાવથી મને મહાપ સાથે ખાંધ ઉપર ઉઠાવીને એક રમ ઉપર ચઢાવ્યો. એ સ્વચ્છ શ્વેત કાંતિવાળા બબ્બડ એ રમને ખેંચતા હતા. તેમને જોઈને મારી કુધા ધણી વધવા લાગી; પરંતુ તે વખતે જાડુષ્ટ મહાપમાંથી બહાર નીકળવાનો ઉદ્દેશ ન હતો એટલે ખાતાં વધેલા બકરાવડેજ મારે કુધાનું સમન કરવું પડ્યું. હું સુખપૂર્વક રમચોડણું કરીને અજમાસ ખાતો ખાતો એક નગરવાસી શ્વેતવર્ણ મનુષ્યના મુકામ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે જાતે મારા સન્માનને માટે આંગણમાં આવીને મારી અભય થઈના કરી; અને બોખંડના સળાઆમી વિશુદ્ધિત એક સુદર મહાપ અને ઉતારે.

આપવાનું સૂચવ્યું. આ રથને જીવતાં તથા તરતનાંજ હથેલાં બકરાં, મેઢાં અને ગાય વગેરેનાં ઉત્કૃષ્ટ રુધિરમાંસથી તેઓ મારી સેવા કરતાં, અને ખીજા પશુ અનેક દેશી-પરદેશી મનુષ્યો મારા દર્શનનેમાટે આવતા, અને તેઓ મારા દર્શનથી કૃતકૃત્ય થતા હતા, એ હું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકતો.

હું લાગ્યા વખત સુધી એ લોહજળથી શણગારાયલા વાસસ્થાનમાં રહ્યો, તે સુખ છોડી દઈને મને પાછા ચાલ્યા આવવાની જરા પણ ઇચ્છા ન હતી, પરંતુ સ્વદેશ-પ્રેમને લીધેજ હું ત્યાં રહી શક્યો નહિ. અહા ! જ્યારે આ જન્મભૂમિનું મને સ્મરણ થઈ આવતું ત્યારે હું ધુર્રર્ર્ર્ર ધુર્રર્ર્ર્ર કરીને પોકાર કરી મૂકતો; “હે માતૃ-ભૂમિ ! સુદરવન ! શું હું તને કદી પણ ભૂલી શકું ? જ્યારે મને તારૂં સ્મરણ થતું ત્યારે હું ઘેટા અને બકરાનું માંસ પણ ખાતો નહિ, અથવા ખરૂં પૂછો તો તેમનાં હાડકાં અને ચામડા એમનાં એમ રહેવા દેતો અને સર્વદા પૂછાના પછાડથી મારા અતઃકરણની અસ્વસ્થતા હોકાને દર્શાવતો હું જન્મભૂમિ ! મેં જોટલા દિવસ સુધી તારાં દર્શન કીધા ન હતાં, તેટલા દિવસ સુધી વગરભૂખે ખાતો નહિ, અને વિનાઈએ સૂતો નહિ. દુઃખની વધારે વાત શી કહું ? પેટ જોટલું સમાવી શકતું તેટલુંજ અથવા તો માત્ર જશેર ચાર શેરજ વધારે ખાતો ! એથી વધુ ખાઈ શકતો નહિ.

આ સમયે બૃહસ્પતિગૃહ મહાશય જન્મભૂમિના પ્રેમથી મદ્મદિત થઈને અનેક સ્વપ્નસુધી મૌન ધરી ઉભાજ રહ્યા. જાણવામાં આવ્યું કે તેઓ અશ્રુપાત કરતા હતા અને તેના ચિન્હ તરીકે એક એ સ્વચ્છ જલબિન્દુ જમીનપર પડેલાં જોવામાં આવ્યાં, પરંતુ કેટલાક યુવાન બાલ્યોએ તકરાર ઉઠાવી કે તે ટીપાં બૃહસ્પતિગૃહ મહાશયનાં અશ્રુબિન્દુ ન હતા, પરંતુ મનુષ્યાશયના પ્રચુર આહારની વાતનું સ્મરણ થતાં તેમના મુખમાં આવી ગયેલું પાણી હતું.

લેકચરે (ભાષણકર્તાએ) પછી ધીરજ ધરીને ફરીથી બોલવાનો આરંભ કર્યો. “કેવી રીતે મેં તે રથજનો પરિત્યાગ કર્યો, તે કહેવાનું પ્રયોજન નથી. મારો વિચાર જાણવામાં આવ્યો હશે તેથી કે કા તો બૂલથી મારો સેવક મારૂં મદિર ધોવા પછી દાર ઉધાડું મૂકીને ચાલ્યો ગયો. હું તે દારમાંથી બહાર આવીને ઉભાનરજકને મોમાં લઈ ચાલ્યો આવ્યો.”

આ સમયે વૃત્તાંત વિસ્તારપૂર્વક જણાવવાનું કારણ એટલુંજ કે, હું લાંબા વખત સુધી મનુષ્યસમાજમાં વસી આવ્યો છું—અર્થાત્ મનુષ્યચરિત્રથી સારી પેઠે માહિતગાર થઈ આવ્યો છું—એ સાંભળીને આપ મારા કથન ઉપર ખાત્રીપૂર્વક વિશ્વાસ મૂકી શકો. મેં જે જાતે જોયું છે તેજ કહીશ અને પ્રવાસીઓની બનાવટી વાતો જે આપણે લાગ્યા વખતથી સાંભળતા આવ્યા છીએ તેપર મને શ્રદ્ધા નથી. આપણે પરાપૂર્વથી સાંભળતા આવ્યા છીએ કે “મનુષ્યો દુર્ભંગ પ્રાણી હોવા છતાં પોતાને માટે પર્વત જેવા આકારનાં વિચિત્ર મૂર્તિ નિર્માણ કરે છે.” તેઓ આવ્યા પર્વતા-

કાર ગૃહોમાં વસે છે એ ખરું, પરંતુ મે તેમને કોઈ પણ દિવસ એવાં ગૃહો બાંધતાં નબરે જોયા નથી, એટલા માટે તેઓ આવી જાતના ઘરો પોતેજ બાંધે છે એ વાતનું કંઈ પણ પ્રમાણ નથી. મને લાગે છે કે તેઓ જે ઘરોમાં વસે છે તે વસ્તુતઃ પર્વતજ છે, કુદરતનીજ સૃષ્ટિ છે, પરંતુ તેમાં અનેક ગુફાઓ જોવામાં આવતા જુદીજુદી મનુષ્યપશુએ તેનો આશ્રય લીધો લાગે છે. x

મનુષ્ય જન્તુ હિભયાહારી છે. માંસભક્ષી અને ફળાહારી. તેઓ મોટા વૃક્ષો ખાંધ શક્તાં નથી, પણ નાના નાના છોડવાઓ મૂળ સાથે ખાઈ જાય છે. મનુષ્યોને નાના ઝાડો એટલા તો રુચે છે કે તેઓ પોતે તેને હિમાડીને વાડથી ઘેરી રાખે છે. એ પ્રકારની રક્ષિત ભૂમિને ખેતર અથવા બગીચો કહે છે. એક મનુષ્યના બગીચામાં બીજા મનુષ્ય ચરી શકતું નથી.

મનુષ્યો ફળ, મૂળ, લતા, રોપા છત્યાદિ ખાય છે ખરા, પરંતુ તેઓ ધાસ ખાય છે કે નહિ તે કુ કહી શકું નહિ. મે કદિ પણ કોઈ પણ માણસને ધાસ ખાતાં જોયો નથી, પરંતુ એ વાતમાં મને કંઈક સંશય છે. ગોરાઓ અને કાળા લોકોમાંના તવગર માણસો પોતપોતાના બગિચામાં ધાસ (લોન) ના ક્યારા તૈયાર કરાવે છે. મારી સમજ પ્રમાણે તેઓ એ ધાસ ખાતા હોવા જોઈએ, નહિ તો તેને માટે આટલી કાળજી શા માટે રાખે ? મે એક કૃષ્ણવર્ણના મનુષ્યને મોઢે સાંભળ્યું છે કે “આખો દેશ હિજ્જડ થઈ ગયો છે. જેટલા સાહેબ, સુખા અને મોટા લોકો છે તે સધળા ધરમાં બેઠા બેઠા ધાસ વાગેલો છે” એ ઉપરથી મોટા માણસો ધાસ ખાય છે એ તો નકકીજ છે.

કોઈ માણસ જ્યારે ધણો ગુસ્સે થાય છે ત્યારે કહે છે કે, “શું કુ ધાસ ખાઈ છું ?” કુ જાણું છું કે મનુષ્યો જે કામ કરે છે તે બહુજ કાળજીપૂર્વક ગુપ્ત રાખવાનો તેમનો સ્વભાવ છે. એટલામાટે જ્યારે તેઓ ધાસ ખાવાની વાતપર ગુસ્સે થઈ જાય છે ત્યારે અવશ્ય એવા સિદ્ધાન્તપર આવવું પડે છે કે, તેઓ ધાસ ખાતાજ હોવા જોઈએ.

મનુષ્ય લોકો પશુપૂજા કરે છે. જે રીતે મારી પૂજા કરવામાં આવી હતી તે કહી ચૂક્યો છું. ધોડાઓની પણ તેઓ એજ પ્રમાણે પૂજા કરે છે. તેને આશ્રયસ્થાન આપે છે, આહારની ગોઠવણ કરે છે, સ્નાન કરાવે છે અને માલિસ પણ કરે છે. અથ મનુષ્ય કરતાં શ્રેષ્ઠ પશુ હોવાથીજ તેઓ તેની પૂજા કરે છે.

x વાચક મહાશય, બૃહદ્દશાંગૂલના ન્યાયશાસ્ત્રી રાન જોઈને વિસ્મય થશે નહિ. આવીજ જાતના તર્કથી મેક્ષમૂલરે સાબીત કર્યું છે કે પ્રાચીન ભારતવાસીઓ લખી જાણતા ન હતા. વળી એવાજ તર્કથી જેમ્સે સિદ્ધ કર્યું છે કે પ્રાચીન ભારતવાસીઓ જંગલી હતા, અને સંસ્કૃત ભાષા અસંખ્ય ભાષા છે. વસ્તુતઃ જા. વ્યાખ્યાન-કિત અને કેટલાક મનુષ્યપડિતો વચ્ચે ઝાઝો ફેર જોવામાં આવતો નથી.

મનુષ્યો બકરા, મેઢા છત્વાદિનુ પાલન પણ કરે છે માયના સબધમાં તેમનું વર્તન અજાન જેવું જોવામાં આવ્યું છે. તેઓ ગાયનું દૂધ પીએ છે ! એ ઉપરથી ગ્રામીન કાળના બાધપડિતોએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે મનુષ્યો એક સમયે ગૌવત્સ હતા ! હું એટલું બધું તો માની શકતો નથી, પરંતુ આ ઉપરથી એટલું તો માલૂમ પડે છે કે તેઓ ગાયનું દૂધ પીએ છે તેથીજ તેમની શુદ્ધિ ટોર જેવી હતી.

મને તેમ હો, પરંતુ મનુષ્યો આહારપ્રાપ્તિને માટે ગાય, બકરા અને મેઢા પાળે છે એ એક અનુકરણ કરવા જેવી રીત છે એમાં સંશય નથી. મે એવો ઠરાવ રજુ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે કે આપણે પણ મનુષ્યોની મૌશાળા સ્થાપન કરીને મનુષ્યપાલન કરવું.

ગાય, ઘોડા, બકરા અને મેઢાની વાત કહી; પણ એ સિવાય હાથી, ઉટ, મદંબ કુતરા અને બિલાડાંજ નહિ પણ પક્ષીઓ સુદ્ધાં તેમની સેવા પામે છે, એટલા માટે મનુષ્ય જાતિને પણ માત્રના સેવક કહીએ તો કહી શકાય.

મે મનુષ્યપાલનમાં અનેક વાનરો પણ જોયા હતા તેઓ જે જાતના હતા—એક પૂછડાવાળા, બીજા પૂછડા વિનાના. પૂછડાવાળા વાનરો ઘણે ભાગે છાપરા ઉપર અથવા તો ઝાડ ઉપર રહે છે. કેટલાક નીચે પણ જોવામાં આવે છે એ ખરું, પરંતુ મોટા ભાગ ઉંચે સ્થાનેજ રહે છે. એનું કારણ કુળાભિમાન અને જાતિ અભિમાનજ હશે.

“મનુષ્યચરિત્ર અત્યંત વિચિત્ર છે. તેમનામાં વિવાહની જે રીતિ પ્રચલિત છે તે અત્યંત આશ્ચર્યજનક છે એ સિવાય તેમની રાજનીતિ પણ ઘણીજ મનોહર છે. સર્વનું ક્રમે ક્રમે વર્ણન કરીશ.”

આટલે સુધી નિબંધ વચ્ચે, એટલામાં સભાપતિ અમિતોદર દૂર એક હરિણુ-શિશુ નજરે પડતા ચૈર (ખુરશી) ઉપરથી છલમ મારીને તેની પાછળ દોડવા લાગ્યા અમિતોદર આવા દૂરદર્શી હતા એટલા માટેજ તેમને સભાપતિ બનાવવામાં આવ્યા હતા સભાપતિને એકાએક વિદ્યાવિષયક ચર્ચાથી વિમુખ થએલા જોઇને નિબંધવાચક કંઈક ખિન્ન થયા. તેમનો મનોભાવ જાણી જતાં એક સુઘ સભાસદ તેમને કહેવા લાગ્યો—“આપ ગુસ્સે થશો નહિ. સભાપતિ મહાશય ‘વિષયકર્મ’ને માટે ગયા છે. આટલામાં હરણુઓનું ટોળું આવ્યું ભાગે છે. મને તેની મધ આવેછે.”

આ વાત સાંભળતાંજ સધળા મહાવિદ્ સભ્યો ઉંચી પૂછડી કરીને વિષયકર્મને માટે જે દિશામાં ફાવ્યું તે દિશા તરફ દોડવા લાગ્યા. લેકચરર (ભાષણકર્તા) મહાશયે પણ વિદ્યાર્થીઓના દર્શાતનું અનુકરણ કર્યું. આ પ્રમાણે તે દિવસે મહા-સભા નિર્વિધે આઠાજે વિસર્જન થઇ. એ પછી બીજા એક દિવસે સધળાએ વિચાર કરીને ભોજન લીધા પછી સભાનું આધવેશન કર્યું. તે દિવસે સભાનું કામ નિર્વિધે અપૂર્ણ થયું અને નિબંધનો બાકી રહેલો ભાગ વંચાયો.

દ્વિતીય પ્રબંધ

“ સભાપતિ મહાશય, વાંચજી બેનો અને વ્યાખ્યાનકરો ! ”

મે મારા પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં મનુષ્યોની લક્ષણવૃત્તિ અને અન્ય જાણતોવિશે કંઈક બોલવાનું માથે લીધું હતું. પ્રતિજ્ઞાપાલન એજ સંજ્ઞાનનો મુખ્ય ધર્મ છે; એટલે હવે હું એકદમજ મારા વિષય ઉપર આવું છું.

લગ્ન એટલે શું, તે જાણ સર્વને વિદિત છે. સર્વ કાંઈ જરૂરિયાત પ્રમાણે વખતો વખત લગ્ન કરી લે છે, પરંતુ મનુષ્યવિવાહમાં કંઈક વિચિત્રતા છે. વ્યાધાદિ સભ્ય પશુઓનું દરપરિત્રહણ^૧ કેવળ પ્રયોજનાધીન છે, પરંતુ મનુષ્ય પશુઓમાં તે પ્રમાણે નથી. તેઓમાના અનેક લોકો આખી જીંદગી સુધી માત્ર એકજ લગ્ન કરી મૂકે છે.

મનુષ્યવિવાહ બે જાતના હોય છે. નિત્ય અને નૈમિત્તિક. તેમાંના નિત્ય અથવા પૌરોહિત વિવાહજ તે લોકોમાં માન્ય છે. પુરોહિતને મધ્યસ્થ રાખીને જે વિવાહ કરવામાં આવે છે, તે પૌરોહિત વિવાહ કહેવાય છે.

મહાદેવ — પુરોહિત કાણુ ?

બૃહદ્દશાંગૂલ — સ્વદેવોપમા લખ્યું છે કે, પુરોહિત એટલે મિષ્ટાન્ન ભક્ષણ કરનાર અને લોકોને ઉતરવાનો ધંધો કરનાર જાત, પરંતુ આ વ્યાખ્યા દોષયુક્ત છે; કારણ કે સધળા પુરોહિતો કેવળ મિષ્ટાન્ન ભક્ષણ કરનારાજ નથી; અનેક મઘમાંસ ખાનારા અને અનેક સર્વભક્ષી પણ હોય છે બીજી રીતે મિષ્ટાન્ન ખાવાથીજ પુરોહિત થવાય છે એમ નથી. વારાણસી (કાશી) નામક નગરમાં પુષ્કળ સાંઢો છે, તેઓ મિષ્ટાન્ન ખાતા ફરે છે છતાં પુરોહિત કહેવાતા નથી; કારણ એ છે કે, તે લોકો ઉતરનારા નથી ! જે લોકો ઠગાઈ કરવા ઉપરાંત મિષ્ટાન્ન ભક્ષણ કરે છે, તેઓજ પુરોહિત કહેવાય.

પૌરોહિત વિવાહમાં આ પ્રકારનો એક પુરોહિત વરકન્યાનો મધ્યસ્થ થઈને બેસે છે, અને બેસીને કંઈક ગણમણ કરે છે. આ વક્તૃતાને મત્ર કહે છે. તેનો અર્થ શા છે તેની મને પૂરેપૂરી માહિતી નથી; પરંતુ હું જે કોટિનો પંડિત છું તે પ્રમાણે એ સર્વ મત્રોનો એકજ પ્રકારનો અર્થ મનમાં આ પ્રમાણે સમજું છું. પુરોહિત કહે છે કે, “ હે વરકન્યા ! હું આજા કરે છું કે, તમે વિવાહ કરો. તમે લોકો વિવાહ કરશો તેથી હું દરરોજ લાડુ પામી સ્કીસ, એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. આ કન્યાના મર્જાધાનસમયે, સીમન્તોત્થનસમયે અને પ્રસવકાળે મને મિષ્ટાન્નપ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. સત્તાનની વર્ષીપૂજામાં, અન્નપ્રાશનમાં, કણ્વિધમાં, ચૂડાકરણમાં,^૨ અને ઉપનયનમાં પુષ્કળ મિષ્ટાન્નપાણી મેળવી શકું એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. તમે સસારધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાથી, સર્વદા

મત, નિયમ, પૂજા પાર્વાણુ અને યજ્ઞયાગમા રત રહેશો એટલે હું સારી પેઠે મિષ્ટાન્ન પામી શકીશ માટે તમે વિવાહ કરો કહી પણ આ વિવાહબંધન તોડશો નહિ. જો તેમ કરશો તો મારા મિષ્ટાન્નપાણીમાં મોટું વિધ્ન આવી પડશે, એટલે તેવી વાત કરશો તો એક એક ચપેટિકા-પ્રહારથી તમારા મો ફરીજ ગયલા સમજાને અમને અમારા પૂર્વ પુરુષો તરફથી આવી આજ્ઞા મળતી રહી છે ”

આ સંજ્ઞના ભયથીજ પૌરોહિતવિવાહ કદી પણ તૂટી શકતો નથી.

આપણા લોકોમાં જે લગ્નની રૂઠિ પ્રચલિત છે, તેને નૈમિત્તિક વિવાહ કહી શકાય. મનુષ્યોમાં આ પ્રકારનો વિવાહ પણ સર્વત્ર પ્રચલિત છે, અનેક પુરુષો અને સ્ત્રીઓ નિત્ય અને નૈમિત્તિક બન્ને પ્રકારના વિવાહનું પાલન કરે છે, પરંતુ નિત્ય અને નૈમિત્તિક વિવાહમાં ખાસ બેઢ એ છે, કે કોઈ પણ માણસ નિત્ય વિવાહને શ્રુત રાખતો નથી, પરંતુ નૈમિત્તિક વિવાહને તો સધળાજ પ્રાણુથી પણ શ્રુત રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જો કોઈ મનુષ્યના નૈમિત્તિક વિવાહની વાત જાણવામાં આવી જાય તો કેટલીક વખતે તેને પકડીને ટીપવામાં આવે છે મારી સમજ પ્રમાણે આ અનર્થનું મૂળ પુરોહિતોજ છે, કારણ કે નૈમિત્તિક વિવાહમાં તેમને મિષ્ટાન્ન પાણી મળતા નથી, એટલે એ વિવાહપદ્ધતિનો ઉચ્છેદ કરવો એજ તેમનો ઉદ્દેશ છે. એટલા માટે સર્વ કોઈ તેમના બોધપ્રમાણે નૈમિત્તિક વિવાહ કરનારને પકડીને ટીપે છે; પરંતુ વધારે નવાઈની વાત તો એ છે કે, જે મનુષ્યો પોતે શ્રુતપણે નૈમિત્તિક વિવાહ કરે છે, તેઓ પણ જો બીજા કોઈએ તેવું લગ્ન કર્યું છે એવી ખબર પડે છે કે તરતજ તેને પકડીને કોપરાપાક આપવામાં સામેલ થઈ જાય છે.

આ ઉપરથી હું એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે, અનેક મનુષ્યો નૈમિત્તિક વિવાહમાં અદરખાનેથી સમત છે. છતાં જોર લોકોના ભયથી મો ફાડી શકતા નથી. હું મનુષ્યસ્થાનમાં વસીને જાણી આવ્યો છું, કે અનેક મોટા માણસોમાં નૈમિત્તિક વિવાહનો આદર વિશેષ છે. જે લોકો આપણા જેવા સુસભ્ય છે એટલે કે પાશવવૃત્તિવાળા છે તેઓજ આ વિષયમાં આપણું અનુકરણ કરતા રહે છે અને એવો પણ વિશ્વાસ છે કે, કાળક્રમે મનુષ્યજાતિ આપણા જેવી સુસભ્ય થતાં તે લોકોમાં પણ નૈમિત્તિક વિવાહ સમાજસમત થશે. અનેક મનુષ્યપણિતો આ પક્ષનું સમર્થન કરનારા મથો લખવા લાગ્યા છે. તેઓ મોટા સ્વજાતિહિતૈષી છે એમાં સંદેહ નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તેમનું સન્માન વધારવાને તેમને આ બાધ-સમાજના ઓનરરી મેમ્બર નીમવામાં આવે તો ઠીક, અને આજ્ઞા રાખુ છું કે, તે લોકો સભામાં હાજર થાય તો આપ તેને જોરાકની વસ્તુતરીકે નહિ ગણી લેવાની સલાહ રાખશો, કારણ કે તે લોકો આપણા જેવા નીતિજ અને લોકહિતૈષી છે.

મનુષ્યોમા નૈમિત્તિક વિવાહમા એક બીજો ખાસ પ્રકાર પ્રચલિત છે, તેને મૈદ્રિક વિવાહ પણ કહી શકાય. એ પ્રકારના વિવાહમા પુરુષ મુદ્રાદ્વારા કોઇ સ્ત્રીના કરતલનો સ્પર્શ કરે છે. (અર્થાત્ પુરુષ સ્ત્રીના હાથમા અમુક રૂપીઆ મૂકે છે એટલે મૈદ્રિક વિવાહ થઇ ગયલો મનાય છે)

મહાદેવ — મુદ્રા એટલે શું ?

બૃહદ્દશાંગૂલ — મુદ્રા મનુષ્ય લોકોની એક ખાસ પૂજ્ય દેવતા છે જે આપની ઉત્સુકતા હશે તો હું તે દેવીનાં ગુણકીર્તન વિસ્તારથી કરીશ. મનુષ્ય જેટલા દેવતાઓને પૂજે છે તે સર્વમા એના તરફ તેમની ભક્તિ વિશેષ હોય છે. એ સાકાર છે સોના, રૂપા અને તાંબાથી એની પ્રતિમા ધડવામાં આવે છે, લોહ, દીન અને કાષ્ઠવડે એનું મંદિર બનાવાય છે, અને રેશમ, મખમલ, રૂ અને ચર્મ ઇત્યાદિથી એનું સિંહાસન રચવામાં આવે છે. મનુષ્યો રાત્રિદિવસ એનું ધ્યાન ધરે છે, અને કેવી રીતે એના દર્શન થાય તેને માટે સર્વદા આક્રિયાક્રિયા થકને કરતા કરે છે જે ધરમાં એ દેવીની મૂર્તિઓ છે એમ જાણવામાં આવે છે તે ધર રાત્રિદિવસ તેના પૂજારી મનુષ્યોથી ભરનિગળ થયા કરે છે—ભક્તિભાવ પણ એવો જખખર કે કોઇ પણ પ્રકારે તેઓ દેવીનું મંદિર છોડતા નથી. મારવા છતાં ત્યાંથી ડગતા નથી. જેઓ એ દેવીના ગોર હોય છે અર્થાત્ જેમના ધરમાં તેનો વામ હોય છે તેજ માણુમ સર્વમાં ત્રેષ્ઠ મનાય છે. બીજા મનુષ્યો સર્વદા તેની આગળ હાથ જોડીને સ્તુતિ કરતા હોય છે મુદ્રાદેવીનો આવો અધિકારી તેમના તરફ સહજ દષ્ટિ કરે તેટલામા તેઓ પોતાને કૃતાર્થ થએલા માને છે

દેવતા પણ બહુ જ જગૃત છે એવું કોઇ પણ કાર્ય નથી કે, જે એ દેવીના અનુગ્રહથી સાધી શકાતું ન હોય પૃથ્વીમા એવી કોઇ પણ ચીજ નથી કે જે એ દેવીના વરથી પ્રાપ્ત થઇ શકતી ન હોય એવું કોઈ દુષ્કર્મ પણ નથી કે જે એ દેવીના અનુગ્રહથી પાર પડતું ન હોય. એવો કોઇ પણ દોષ નથી કે જે એની અનુકંપાથી દૂર થઇ જતો ન હોય એવો કોઇ ગુણુજ નથી કે જે એ દેવીના અનુગ્રહવિના ગુણુતરીકે ઓળખાઇને મનુષ્યસમાજમા સ્વીકારાઇ શકે જેના ધરમાં એ દેવીનો વાસ નથી તેનામા વળી ક્યો ગુણુ હોઇ શકે ‘ અને જેના ધરમાં એ વિરાજમાન હોય છે તેનામા પછી દોષ પણ ક્યો રહે ‘ મનુષ્યસમાજમા મુદ્રા મહાદેવીનો અનુગ્રહ પામેલા માણુસો ડાલા ગણાય છે, ધર્મિષ્ઠ ગણાય છે, મુદ્રા-હીનતાનેજ અધર્મ કહેવામાં આવે છે મુદ્રા હોય તોજ વિદ્વાન્ થવાય છે, જની પાસે મુદ્રા ન હોય અને વિદ્યા હોય તોપણ તેને મનુષ્યશાસ્ત્રાનુસાર મૂર્ખ માનવામાં આવે છે. આપણામા ‘ મોટો વાવ ’ એટલે અમિતોદર, મહાદેવ ઇત્યાદિ પ્રમુખ સ્ત્રીરવાળા વાધોનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ મનુષ્યાલયમાં ‘ મોટો માણુસ ’ કહેવાથી આવો અર્થ સમજાતો નથી. આઠ કે દસ હાથ હોય તેમા મનુષ્યનો તેથી બોધ થતો

પ્રમુખ — આપ શાંત થાઓ સભ્ય જાતિના લોકો આટલી સ્પષ્ટ રીતે માળા દેતા નથી. વ્યગ્રમાં તમે આ કરતા પણ વધારે સખત માળા દર્શાવો એમ છે.

દીર્ઘનખ — જેવી આસા ' વક્તા ધણી સત્યવાદી છે તેમણે જે જે કહ્યું છે તેમાંના મોટા ભાગની હકીકત ઉપજવી કાઢેલી હોવા છતાં તેમાંની એકાદ બે ત્રાત સાચી માલૂમ પડે છે આપણે કબૂલ રાખીએ છીએ કે તેઓ મહા સમર્થ વિદ્વાન છે. આપણામાંના અનેક જણોના અભિપ્રાય એવો હશે કે, તેમના વ્યાખ્યાનમાં ખાસ જણવા જેવું કંઈ પણ ન હતું, પરંતુ આપણે જે કંઈ લાભ મેળવી શક્યા છીએ તે બદલ આભારની લાગણી દર્શાવવીજ જોઈએ. જો કે હું વ્યાખ્યાન કારના સવળા કથનને અનુમોદન આપી શકતો નથી. ખાસ કરીને પહેલી વાત તો એ છે કે, મનુષ્યોમાં ' લગ્ન ' કોને કહેવામાં આવે છે તેની વક્તાને માહિતી નથી વ્યાઘ્રજાતિમાં કુશરક્ષાને માટે કાંઈ પણ વાધ કાંઈ પણ વાધણને પોતાની મહયરી બનાવે, (સહયરી એટલે સાથે ચરે તે) તેનેજ આપણે લગ્ન કહીએ છીએ મનુષ્યવિવાહ આ પ્રકારનો નથી માણસ સ્વભાવથીજ દુર્જન અને પ્રભુ-લકન છે, એટલે મનુષ્યમાત્ર એક એક, પ્રભુની ઇચ્છા રાખે છે આથી દરેક માણસ એક એક સ્ત્રીને પોતાના પ્રભુ તરીકે નિયોજે છે, અને એનેજ એ લોકો વિવાહ કહે છે જ્યારે તેઓ કાંઈને સાક્ષી રાખીને પ્રભુ-નિયોગ કરે છે ત્યારે તે વિવાહને પૌરોહિત વિવાહ કહેવામાં આવે છે સાક્ષીનું નામ પુરોહિત છે બૃહદ્દશાંગૂલ મહા-શયે વિવાહમત્રના જે અર્થ કર્યા હતા તે ખોટા છે, ખરો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

પુરોહિત — ખોલો, મારે કયી બાબતમાં સાક્ષી થવાનું છે ?

વર — આપ સાક્ષી રહેજો કે હું આ સ્ત્રીને જીવનપર્યંત મારા ઉપર સત્તા ચલાવવાને નિયુક્ત કરું છું

પુરોહિત — ખીજું કાંઈ ?

વર — ખીજું એ કે, હું જન્મપર્યંત એના ચરણકમળનો ગુલામ થઈ રહીશ. રોટલો મેળવવાનો ભાર મારા ઉપર અને ખાવાનો ભાર એના ઉપર.

પુરોહિત — (કન્યા પ્રતિ) તું શું કહે છે ?

કન્યા — હું એ સેવકને ખુશીથી સ્વીકારું છું જેટલા દિવસ મારી ઇચ્છા હશે તેટલા દિવસ એને ચરણસેવા કરવા દઈશ જે દિવસે એની જરૂર નહિ જણાશે તે દિવસે લાત મારીને બહાર કાઢીશ.

પુરોહિત — શુભમસ્તુ

આ પ્રમાણેની બીજી પણ અનેક ભૂલો એમના બાપણમાં છે. દાખલાતરીકે મુનને વક્તાએ મનુષ્યપૂજીત દેવતા તરીકે ઓળખાવી છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે દેવતા નથી મુદ્રા એક જાતનું વિષયક છે. માણસો વિષયમિત્ર હોય છે; તેટલા માટે તેઓ મુદ્રા (પૈસો) પ્રાપ્ત કરવાના વત્ન કરતા રહે છે મનુષ્યો મુદ્રાલગ્ન

છે એવું જાણીને મને પ્રથમ એવો વિચાર થયો હતો કે “ મુદ્રા કેટલું જાણે કેવીકે હિમદા ચીજ હશે, મારે તેને એક દિવસ ચાખી જોવી પડશે ” એક દિવસ વિદ્યાધરી નદીના તીરે એક મનુષ્યને હણીને ભોજન કરતી વખતે તેના વસ્ત્રમાથી કેટલીક મુદ્રા મળી આવી નજરે પડતાંજ મેં તેને ઉદરસ્થ કરી દીધી, પરંતુ બીજો દિવસે પેટમાં પીડા થવા લાગી, તો પછી મુદ્રા એ એક પ્રકારનું વિષ છે એમ શક શો ? ”

દીર્ઘનખે આ પ્રમાણેનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યા પછી બીજા કેટલાક વ્યાધિમહા-શયોએ ઉઠીને ભાષણ કર્યા છેવટે સભાપતિ અમિતોદર મહાશય ઉપસહાર કરતા બોલ્યા કે —

“ હવે સાજ પડી ગઇ છે અને વિષયકર્મનો સમય આવી પહોંચ્યો છે વળી હરિણુદળ ક્યારે આવી પહોંચશે તેનું પણ નક્કી નથી, એટલા માટે લાલુ ભાષણ કરીને કાલક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી. આજનું વ્યાખ્યાન ઘણું સુદર થયું છે—અને તે માટે બહુલાગૂલ મહાશયના આપણે ઘણા ઉપદ્રુત છીએ હું એક વાત જણાવવા માગુ છું તે એ કે, આપે જે દિવસ સુધી જે વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા તે પરથી આપ અવશ્ય સમજી શક્યા હશે કે, મનુષ્યો ઘણા અસભ્ય પ્રાણી છે, અને આપણા જેવા સુધરેલા પણ બીજા કેટલાક નથી તો આપણી ફરજ છે કે આપણે મનુષ્યોને કેળવણી આપીને આપણા જેવા સભ્ય બનાવવા મને લાગે છે કે, મનુષ્યજાતિને સુધારવાને માટેજ પરમાત્માએ આપણને આ સુદરવનની ભૂમિમાં મોકલ્યા છે વિશેષમાં મનુષ્યો સંસ્કારી થતાં તેમનું માંમ પણ કંઈક વધારે સ્વાદેષ્ટ થશે અને આપણે તેમને વધારે મહેલાઈથી પકડી શકીશું, કારણ કે કેળવણી વધતા તેઓ સહજ સમજી શકશે કે વ્યાધાદિના આહાર અથે શરીર દાન કરવું એજ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. આવી રીતની કેળવણી આપણે તેમને આપવા માગીએ છીએ એટલા માટે આપ એ વિષયમાં સમત થજોજ વ્યાધ લોકોની ફરજ છે કે, પ્રથમ મનુષ્યને સભ્ય બનાવવા, અને તે પછી તેમનું ભોજન કરવું ”

સભાપતિ મહાશયે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીને પૂછાના બારે પટ-પટારવ વચ્ચે આસન લીધું, એટલે સભાપતિનો ઉપહાર માનીને વ્યાધસભા વિસ-ર્જન થઇ અને સઘળાએ જેમને જ્યાં ફાવ્યું તે તરફ વિષયકર્મને માટે પ્રયાણ આદર્યું

જે સ્થળે સભાનું અધિવેશન થયું હતું, તેની ચોપામ કેટલાક મોટા મોટા વૃક્ષો હતા કેટલાક વાનરો તેની ઘટ્ટામાં છુપાઈને બેઠા બેઠા વ્યાધ વક્તાઓનાં ભાષણો સાંભળતા હતા વ્યાધ લોકો સભાસ્થાન છોડી જવા પછી એક વાનરે ડોકુ બહાર કાઢીને બીજાને બોલાવીને કહ્યું —“કેમ ભાઈ ડાળપર છો તો ખરા ને ? ” બીજાએ ઉત્તર આપ્યો “ જી બેઠો છું । ”

પહેલો:—આવ ત્યારે, આપણે એ વ્યાધોના ભાષણની સમાલોચના કરીએ.

બીજો:—શા માટે ?

પહેલો:—એ વ્યાધન્નતિ આપણી પરાપૂર્વની શત્રુ છે માટે આત્મા તેમની કષ્ટક નિદા કરીને વેર વાળી લેખએ.

બીજો —જરૂર એ કામ તો આપણી જ્ઞાતિને માટે સર્વથા યોગ્યજ છે.

પહેલો —હીક ત્યારે જરા જો તો આટલામા કેામ વાધ ગ્હો તો નથીને !

બીજો —ના, તોપણ આપ જરા સતામને બોલજો

પહેલો:—એ વાત ખરાખર છે ! નહિ તો કેાણુ જાણે કયે દિવસે કેામ વાધના પળમા સપડામ જવામ અને તે આપણુ પાણી કરી જાય !

બીજો:—કહેા ક્યા ક્યા દોષ છે ?

પહેલો:—પ્રથમ તો વ્યાકરણુ અશુદ્ધ હતુ આપણે વાનરજ્ઞતિ વ્યાકરણુમાં ધણીજ પ્રતીણુ એ લોકોનુ વ્યાકરણુ આપણા વાનરવ્યાકરણુ જેવુ નથી

બીજો:—ખીણુ કમ ?

પહેલો —એ લોકોની ભાષા ધણી મોળી છે

બીજો —અલખત, એ લોકો વાનરોની પેઠે વાત કરી જાણુતા નથી

પહેલો —દાખલાતરીકે પેલા અમિતોદારે કહ્યુ કે “ વ્યાધ લોકોનુ કર્તવ્ય છે કે પ્રથમ મનુષ્યને સઘ્ય ખનાવવા અને પછી તેનુ ભોજન કરવુ ” અને ટેકાણે “પ્રથમ મનુષ્યોનુ ભોજન કરવુ અને પછી તેમને સઘ્ય ખનાવવા” એમ કહ્યુ હોત તો સમત હતુ

બીજો —એમા શક શો ?-નહિ તો આપણે વાનરો શા માટે કહેવાત ?

પહેલો —ભાષણુ કેરી રીતે અપાય, તેમા શુ શુ બોલવુ જોઇએ, તેની એ લોકોને ક્યા ખખર છે ? ભાષણુ આપતા વચમાં દાત કચકચાવવા જોઇએ, કષ્ટક દૂદાદૂદ થવી જોઇએ, એકાદ બે વાર અતરનો ભાવ દર્શાવે તેવા મો થવા જોઇએ વળી વચમા વચમા એકાદ બે વખત કેળુ કરડતા જવુ જોઇએ. એ લોકોની ફરજ છે, કે તેમણે આપણી પાસેથી એ વિષયને લગતુ કષ્ટક શિક્ષણુ મેળવવુ.

બીજો —આપણી પાસેથી શિક્ષણુ લેવાથી તેઓ વાનર થાય, વ્યાધ ખને નહિ.

દરમ્યાન બીજા પણુ કેટલાક વાનરો સાહસ કરીને બહાર પડ્યા તેમાના એકે જણાવ્યુ, મારી સમજ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનનો મોટામા મોટો દોષ એ છે કે, બૃહસ્પતિ-ગૃહ્ય પોતાના જ્ઞાન અને બુદ્ધિખળથી શોધેલી અનેક નવી વાતો બોલ્યા છે. એ સઘણી વાનો કેામ પણુ અથર્માંથી મળી આવતી નથી, જે વાત પ્રાચીન અથર્કરોનાં લખાણુનું પિષ્ટપેષણુ ન હોય તે કહેવી મહાદોષ છે આપણે વાનરજ્ઞતિ લાખા મળથી ચાવેલુજ આવતા આવીને વાનર લોકોની પ્રતિષ્ઠા વધારતા આખા છીએ-વ્યાધોએ આ પ્રમાણે ક્યુ નથી એ મહા પાપ છે. .

ઐટલામા એક સુદર વાનરી બોલી હતી :—“મને તો એ સધળા લાપણોમાં હજારો દોષોનું ટીપ્પણુ જણાય છે હું એ લાપણુમા અનેક ઠેકાણે તેઓ શુ કહેવા માગે છે તે સમજી શકી નથી, તો જે લાપણુ આ પ્રમાણે અમારી સ્ત્રીઓની વિદ્યા-શુદ્ધિને પણ અગમ્ય હોય તે મહારોષ નહિ તો બીજું શુ ?”

બીજા એક વાનરે જાહેર કર્યું “મને ખાસ દોષ તો શોધી કાઢતા નથી આવડતું પરંતુ હું બાવન જાતની મુખજગી* કરી શકું છું, અને અલીસ ગાળાગાળા કરીને મારી સજ્જતા અને રસિકતાનો પ્રચાર કરી શકું છું”

આ પ્રમાણે વાનરો વ્યાઘ લોકોની નિદામાં પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યા હતા એ જોઈને એક રથૂળ દેહધારી વાનર બોલ્યો કે “આપણે જે નિન્દાવાદ ચલાવ્યો છે તેનાથી અપમાન પામી બૃહદ્દર્શાગૂલ બોડમા જન્મને મરી જશે ચાલો હવે આપણે કેળા આરોગીએ.”

બાણ

(મહાભારતમાંથી લાપાંત)

જનમેજય બોલ્યા—હે મહર્ષે આપે કહ્યું હતું કે, કલિયુગમાં બાણ નામનાં એક પ્રકારનાં મનુષ્યો પૃથ્વીપર આવિર્ભૂત થશે. તેઓ કયા પ્રકારના મનુષ્યો હશે અને પૃથ્વીપર જન્મ ધારણ કરીને શુ શુ કાર્ય કરશે તે સાબળવા મને ધણી ઉત્કંઠા થઈ છે આપ અનુગ્રહ કરીને તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરો.

વૈશમ્પાયન બોલ્યા:—હે નરમેજ ! હું તેજ વિચિત્રબુદ્ધિ, આહારનિદ્રાકુચળ, બાણ લોકોની કયા રહ છું, આપ શ્રવણ કરો. હું તેજ ચરમાલકૃત, ઉદારચરિત્ર, બહુ-ભાષી, મિષ્ટનપ્રિય બાણ લોકોનું ચરિત્ર કીર્તન કરે છું, આપ શ્રવણ કરો હે રાજન્ ! જેઓ વિચિત્ર વસ્ત્રધારી, વેત્રહસ્ત^૧ અલકૃતકેશ અને હોલબુટધારી હશે તેઓજ બાણ જેઓ વાગ્યુદ્ધમાં અજેય, પરભાષાપારદર્શી, માતૃભાષાવિરોધી હશે તેઓજ બાણ મહારાજ ! એવા અનેક મહાબુદ્ધિસંપન્ન બાણો જન્મ લેશે કે, જેઓ માતૃભાષામાં વાતચીત કરવામાં અસમર્થ હશે. જેમની દશે ઇન્દ્રિયો સ્વતંત્ર અને તેથીજ અપવિત્ર હશે. જેમની કેવળ રસનેન્દ્રિય પણ પરજાતિનું એટું ખાવાથી પવિત્ર હશે, તેઓજ બાણ જેમના ચરણ માસ-અસ્થિવિહીન શુષ્ક કાષ્ઠ સમાન હોવા છતાં, જેઓ પલ્લવનમા વીર, હસ્ત દુર્બળ હોવા છતાં લેખિની + પકડવામાં અને વેતનગ્રહણમાં— સુપટુ *, ચર્મ કામળ હોવા છતાં પણ સાગરપાર-નિર્મિત ખામ પદાર્થોના પ્રકારમાં સહિષ્ણુ, સક્ષેપમા જેમની ઇન્દ્રિયમાત્રની આ પ્રમાણે પ્રશ્ન સા કરી શકાય તેઓજ બાણ જેઓ વિના ઉદ્દેશે સચય કરશે, સચયને માટે ઉપાર્જન કરશે, ઉપાર્જનને માટે વિદ્યાધ્યયન કરશે વિદ્યાધ્યયનને માટે પરીક્ષા-પ્રશ્નની ચોરી કરશે તેઓજ બાણ.

મહારાજ ! બાણ શબ્દ માનાર્થે વપરાશે જેઓ કલિયુગમાં ભારતવર્ષમાં રાજ્યાભિષિક્ત થઈને અંગ્રેજ નામે પ્રસિદ્ધ થશે તેઓ. 'બાણ' શબ્દથી કારકુન અને વેપારી સમજશે. નિર્ધન લોકો બાણ શબ્દ પોતાના કરતા વધારે ધનવાન માણસો માટે વાપરશે સેવક લોકો બાણ શબ્દનો અર્થ શેઠ કરશે, પરંતુ એ સધળાથી પણ જૂદા કેવળ 'બાણ-જીવન' માળવાની અભિલાષા ધરાવનાર કેટલાક મનુષ્યો જન્મશે. હું કેવળ તેમનાં જ ચુલ્લકીર્તન કરે છું. જેઓ વિપરીત અર્થ કરશે તેમનું આ મહા-ભારત-શ્રવણ નિષ્ફળ જશે, અને તેઓ જોજન્મ ગ્રહણ કરીને બાણ લોકોનું ભક્ષ્ય બનશે.

હે નરાધિપ ! બાણલોક દ્વિતીય અમરત્ય સમાન બનીને સમુદ્રરૂપી વારુણી (મદિરા)-નું શોષણ કરશે, કાચનાં પાત્ર એ લોકોનાં જળપાત્ર બનશે, અગ્નિ એ લોકોનો

આજ્ઞાધીન થશે. 'તમાકુ' અને 'ચીરુટ' નામના બે અભિનવ ખાડવવનનો આશ્રય લઇને રાત્રિદિવસ એ લોકોના મુખમાંજ લાગી રહેશે જે પ્રમાણે એમના મુખમાં તે પ્રમાણે જઠરમાં પણ અગ્નિ સદા પ્રજ્વલિત રહેશે, અને રાત્રિના તૃતીય પ્રહરપર્યંત એ લોકોના રથના બન્ને પ્રદીપોરૂપે બળ્યા કરશે એમના સંગીત અને કાવ્યમાં પણ અગ્નિદેવ વિરાજમાન રહેશે, તે રથને તે 'કામાગ્નિ' અને 'હૃદયાગ્નિ' નું રૂપ ધારણ કરશે, વારવિલાસિની (વેશ્યાઓ) ઓના મત પ્રમાણે એમના કપાળમાં (ભાગ્યમાં) પણ અગ્નિદેવ વિરાજમાન રહેશે વાયુનુજ એ લોકો ભક્ષણ કરશે. મન્યતાને ખાતર તે કઠોર કાર્યનું નામ રાખશે 'વાયુસેવન' ચન્દ્ર એમના ધરમાં અને ધરની બહાર સદા વિરાજમાન રહેશે-કદાચ ધુલટમાં ઢકાયેલા પણ રહેશે. કોષ (એટલે મોડે સુધી ભટકશે કે) પ્રથમ રાત્રિએ કૃષ્ણ પક્ષનો ચંદ્ર અને શેષ રાત્રિએ શુકલ પક્ષનો ચંદ્ર જોશે કોષ એનાથી વિપરીત પણ કરશે મૂર્ધા એમનાં પર્ણન કરી શકશે નહિ. યમ* એમને ભૂલી જશે કેવળ અશ્વિનીકુમારોના મંદિરનું નામ રહેશે "આસ્તાબલ"†

હે નરશ્રેષ્ઠ ! જેઓ કાવ્યરસાદિથી વિમુખ, સંગીતપર એટલી પ્રીતિ ધરાવનાર કે દગ્ધ કોકિલનોજ આહાર કરી જનારા, અને જેમનું પાંડિત્ય કેવળ નિશ્ચળ અને ડોલેજના પ્રથોમાજ બધાયણ હશે, તે છતાં જેઓ પોતાને અનન્તગ્ધાની તરીકે ઓળખાવશે તેઓજ બાણુ જેઓ કાવ્યમાં કાંઈ પણ સમજતા ન હશે છતાં કાવ્ય-પાઠમાં અને સમાલોચનામાં પ્રવૃત્ત થશે, જેઓ વારાગનાઓના રાગડાનેજ સંગીત મમજશે, અને જેઓ પોતાને નિશ્ચય શુદ્ધિવાળાતરીકે ઓળખાવશે, તેઓજ બાણુ. જેઓ રૂપમાં કાર્તિકેયના કનિષ્ઠ ભાતા, ગુણુમાં નિર્ગુણુ પદાર્થ જેવા, કર્મમાં જડ-ભરત જેવા અને વાતોમાં સરસ્વતી સમાન હશે તેઓજ બાણુ, જેઓ હિંસવને માટે દુર્ગાપૂજન કરશે, ગૃહિણીની પ્રસન્નતા માટે લક્ષ્મીપૂજા કરશે, ઉપગૃહિણીની પ્રસન્નતા માટે મગ્ધસ્વતી (†) પૂજા કરશે અને બકરાના (માસના) લોભથી ગંગાપૂજન‡ કરશે તેઓજ બાણુ જેમનું ગમન તરેહ તરેહના વાહનોમાં શયન હોટેલોમાં, પાન શરા-બનુ અને આહારમાસથી ભ્રષ્ટ હશે તેઓજ બાણુ, જેઓ મહાદેવસમાન માદકપ્રિય, બહસમાન પ્રમેતપાદનપરાયણુ અને વિષ્ણુમમાન લીલાપટુ હશે તેઓજ બાણુ

હે કુરુકુલભૂપણુ ! વિષ્ણુ સાથે એ બાણુ લોકોનું સાદશ્ય વધારે રહેશે વિષ્ણુની પેઠે એમની પાસે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બન્નેજ રહેશે. વિષ્ણુની પેઠે એ લોકો પણ

* ૧-જમ ૨-સયમ + ૧-સ્ટેબલ, તબેલો ૨-આસ્થા-બળ. ભાવાર્થ એવો છે કે, બાણુ લોકો યમ નિયમ વગેરે ભૂલી જશે, અને "આસ્થાબળ" શબ્દ પણ કેવળ તબેલાના પર્યાય તરીકેજ રહી જશે અર્થાત્ આસ્થાબળને પણ એ લોકો ભૂલીજ જશે.

† બંગાળી તરફ ગંગાપૂજનમાં બકરાનો વધ કરવાની અને તેનો પ્રસાદ લેવાની પ્રથા હશે.

અનતશ્યામાશાધી * થશે. વિળ્લુની પેઠે એમના પશુ દશ અવતાર થશે જેમકે કારકુન, માસ્તર, સુધારક, ઑફિસ મેનેજર, ડોક્ટર, વકીલ, માજીસ્ટ્રેટ, જમીનદાર, ઑડિટર, અને નિષ્કર્મા + વિળ્લુની પેઠે એ લોકો સધળા અવતારોમાં અમિતબળ-પરાક્રમથી અમુરમણોનો વધ કરશે કારકુન અવતારમાં દફતરરૂપી અસુરનો વધ, માસ્તર અવતારમાં વિદ્યાર્થીનો વધ, સ્ટેશન માસ્તર અવતારમાં ટીકીટહીન મુસાફરનો વધ, સુધારક અવતારમાં મિષ્ટાન્નાબિલાષી પુરોહિતનો વધ, મેનેજર અવતારમાં અગ્રેજ વેપારીઓનો વધ, ડોક્ટર અવતારમાં રોગીનો વધ, વકીલ અવતારમાં અસીલનો વધ, મેજીસ્ટ્રેટ અવતારમાં ન્યાય માગનારનો વધ, જમીનદાર અવતારમાં ટ્રેડનો વધ, ઑડિટર અવતારમાં આબરૂદાર લોકોનો વધ, અને નિષ્કર્માવતારમાં તળાવના માછલીનો વધ કરશે. x

મહારાજ ! પુન શ્રવણ કરો. જેમનું વચન હૃદયમાં એક, કથનમાં દશ, લેખનમાં સો અને કલહમાં સહસ્ત્ર થશે તેઓજ બાળુ જેમનું બળ હાથમાં એક મણ, મુખમાં દશમણ, પૃષ્ઠે શતમણ, અને કાર્યક્ષણે અદશ્ય થશે તેઓજ બાળુ. જેમની શુદ્ધિ બાહ્યકાળે પુસ્તકમાં, યૌવનકાળે બાટલીમાં અને ઘડપણમાં (નરી) ગૃહિણીના અચળમાં (ખોળામાં) હશે તેઓજ બાળુ. જેમનો ઇષ્ટ દેવતા અગ્રેજ, ગુરુ બ્રાહ્મ-ધર્મવેત્તા, વેદ અગ્રેજ વર્તમાનપત્ર અને તીર્થ “ નેશનલ થિએટર ” હશે તેઓજ બાળુ જેઓ મિશનરી આગળ ખ્રિસ્તિ, કેશવચંદ્ર પાસે બ્રાહ્મ, પિતા પાસે હિન્દુ અને ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ સમીપ નાસ્તિક હશે તેઓજ બાળુ જેઓ પોતાને ઘેર જલપાન કરે, મિત્રોને ત્યાં મઘપાન કરે, વેશ્યાગૃહે ગાલિપ્રદાન શ્રવણ કરે અને ઉપરિ સાહેબને ત્યાં ધક્કામુક્કી સહન કરે તેઓજ બાળુ. જેમને સ્નાનસમયે તેલની સાથે ધૂણા^૧, આહાર સમયે પોતાની આમળીઓ સાથે ધૂણા, અને વાતચિત સમયે માતૃભાષા સાથે ધૂણા હશે તેઓજ બાળુ જેમનો યત્ન કેવળ વસ્ત્રપરિધાન કરવામાં, તત્પરતા કેવળ ઉમેદવારીમાં, ભક્તિ કેવળ ગૃહિણી અથવા ઉપગૃહિણીમાં અને ક્રોધ કેવળ સદ્ગ્રંથો ઉપર હશે તેઓજ નિઃસદેહ બાળુ

હે નરનાથ ! મેં હમણાં જેમની કથા કરી, તેમના મનમાં એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે કે, “ અમે તાજૂલચર્વણ કરીને, ગાદિ તકીઆનું અવલબ્ધન કરીને^૨ દ્વિભાષા-મિશ્રિત વાતો કરીને અને તમાકુસેવન કરીને ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર કરીશું. ”

જનમેજય કહેતા હવા:—“ હે મુનિપુગવ ! બાળુલોકોનો જય થાઓ ! આપ અન્ય પ્રસન્ન મનો આરભ કરો. ”

* ૧ દૈપશ્યાધી, ૨ અનેક સ્ત્રીઓ સાથે શયન કરનાર, +નિરુદ્ધમી

+ બ માળામાં હિન્દી જાતના હિંદુઓમાં પશુ મચ્છી ખાવાનો રિવાજ ધણો સામાન્ય છે, અને તેટલા માટે હરેક સારી સ્થિતિનો માણસ પોતપોતાના આંગણમાં નાનું સરખું તળાવ-જેને તેઓ ‘ પુષ્કરણી ’ કહે છે-રાખે છે નિરુદ્ધમી અવતારમાં બાળુ લોકોનું કામ તેમનાં માછલાં મારવાનું

ભાગ ૬૦

૧. તિરસ્કાર. ૨. ડેડગુજરાતી.

ગર્દભ

હે ગર્દભ ! મેં પ્રદાન કરેલા આ નવીન તૃણસમૂહનું જલણ કરો.

હું ગાય વાછરડા વગેરેને પણ અગમ્ય એવાં સ્થળોમાંથી મહામહેનતે નવજન-કણ્થી સિંચિત સુમધયુક્ત તૃણની કુપળો એકત્ર કરી લાવ્યો છું આપ તેને સુદર મુખમડળમાં મહણ કરીને મોતીને પણ લગવે એવા દાંતથી ચાવીને મારા પ્રતિ અનુમ્રહ કરો.

હે મહાભાગ ! આપની પૂજા કરવાની મને ઇચ્છા થઈ છે, કારણ કે આપ સર્વત્ર નજરે પડો છો, એટલા માટે હું વિશ્વવ્યાપિન ! મારી પૂજા મહણ કરો.

મને પૂજ્ય વ્યક્તિની શોધમાટે વિવિધ દેશોમાં અને વિવિધ સ્થળોમાં પગિત્ર મણ કરતા જણાયું છે કે, આપ સર્વત્રજ વસેલા છો, અને સર્વગાજ આપની પૂજા કરે છે, એટલા માટે હું લગ્નકર્ણુ ! મારી પૂજા પણ સ્વીકારો.

હે ગર્દભ ! કોણ કહે છે કે, આપનું પદ કુદ્ર છે ? દરેક સ્થળે હું આપને ઉચ્ચ-પદ ઉપરજ જોઈ ચૂકું છું તમે ભક્તમડળીથી વીંટળાઈને ઉચ્ચાસનપર બેસી ધાસની મોટી મોટી પૂજાઓ આરોગ્યા કરો છો. લોકો તમારી શ્રવણેન્દ્રિયની પ્રશંસા કરે છે.

તમેજ ન્યાયાસનપર વિરાજમાન થઈને આમતેમ મહાકર્ણુદ્વયનું સંચાલન કરો છો, તેમની ઉડી ગુદાઓ જોઈને વકીલ નામના કવિઓ તેમાં નાનાવિધ કાવ્યરસ રેડી રહે છે ત્યારે તમે શ્રવણતૃપ્તિના સુખથી વશીભૂત થઈને નિદ્રાધીન થઈ જાઓ છો.

હે બૃહન્મુણ્ડર ત્યારે તેજ કાવ્યરસથી આર્દ્ર થઈને તમે દયાળુ બની અસીમ દયાના પ્રભાવથી રામાનુ સર્વસ્વ કાળાને આપો છે અને કાળાનું સર્વસ્વ ધનાને આપો છો, આપની દયાનો પાર નથી ૩

હે રજઃકૃદ્બૂષણ ૪ ! કોઈ કોઈ વખતે મારા જોવામાં આવે છે, કે તમે પૂછકું છુપાવીને સરસ્વતી મંડપમાં કાષ્ઠાસનપર વિરાજમાન થઈને દેશી બાળકોને ગર્દભ-લોકની પ્રાપ્તિનો ઉપાય દર્શાવો છો બાળકો ગર્દભલોકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી “મેટ્રી ક્યાં પામ થયો ” “ મેટ્રીક્યા પાસ થયો ” એમ પોકારતાં મહા ગર્જન કરી નકે છે, જે સાંભળીને હું ભયભીત થઈ જાઉં છું.

હે પ્રકાષડોહર ૫ ! સરકૃત પાઠશાળામાં કુશામનપર વિરાજમાન થઈને, તૈલસિ-ચિત લલાટપ્રદેશમાં ચંદનની નદી તાણીને, હાથમાં દડા ધારણ કરીને તમેજ શોભી રહો છો તમે કરેલાં શાસ્ત્રનાં વ્યાખ્યાન સાંભળીને હું તમને અનેક વાર ધન્યવાદ

૧ જે ભાંગા કાનોનું ૨ મોટા માથાવાળા. ૩ ઉંઘો ઇન્સાફ આપનાર કેટલાક ન્યાયાધીશો ઉપર આ ટકોર છે ૪ ઘોખીના ધરનું બૂષણ ૫ મોટા ઉદરવાળા.

આપુ છુ, એટલા માટે હે મહાપરો ! મે પ્રદાન કરેલા કોમળ તૃષ્ણાકુરો બક્ષણુ કરો.

લક્ષ્મીની કૃપા તમારા ઉપર છે—તમે ન હોત તો બીજા કોઈના ઉપર પણ કમ-જાની કૃપા થાત નહિ તમારી પામેથી તે કદી પણ ખસતીજ નથી, પરન્તુ તમે તેનો બુદ્ધિબળથી સર્વદાજ ત્યાગ કરતા રહો છો, અને તેથીજ લક્ષ્મીપર ચચલ તાનુ કલક લાગેલુ છે, એટલા માટે હે સુપુન્ન ! તૃષ્ણાબક્ષણુ કરો.

તમેજ ગાયક છો પડ્મ, ઝપલ, માન્ધાર દત્યાદિ સમસુર આપને કહસ્થ છે બીજા લોકો લાખા વખતસુધી તમારે અનુકરણ કરીને, ઘોળી દાઢી થતા છતા પણ અનેક પ્રકારે ઉધરસ ખાવાનો અભ્યાસ કરીને તમારા જેવો સ્વર પ્રાપ્ત કરે છે હે લૈરવકઠ ! ધાસ ખાઓ.

* * * * *
* * * * *

તમે વિવિધરૂપે વિવિધ દેશોને પ્રકાશિત કરીને યુગ યુગમા પ્રતિષ્ઠિત થયા છો હમણા તપસ્યાબળે, ધ્યાના વરદાનથી તમે આ દેશમા અચાવબોહનકારરૂપે અવતીર્ણ થયા છો.

હે લોમશાવતાર ! ૧ મે આજેલા નવીન કોમલ તૃષ્ણાકુરો બક્ષણુ કરો, તેથી હુ પરમ આનંદ પામીશ.

હે મહાપૃષ્ઠ ! તમે ક્યારેક રાજ્યભાર વહન કરો છો, ક્યારેક પુસ્તકભાર વહો છો, ક્યારેક ઘોષીની ગાસડી વહો છો હે લોમશ ! કયો ભાર સૌથી અધિક છે, તે જણાવવા કૃપા કરો.

તમે ક્યારેક ખડ ખાઓ છો, ક્યારેક ડફળા ખાઓ છો, ક્યારેક મથકારનુ મગજ ખાઓ છો, હે લોમશ ! એમાંથી કયો પદાર્થ સુભદ્ય છે, તે આ બાળકને બતાવો.

હે સુન્દર ! તમારે રૂપ જોઈને હુ મોહિત થયો છુ તમે જ્યારે વૃક્ષનળે ઉભા રહીને નવવર્ષા—જળથી છટાઓ છો, બે મહા કર્ણુ ઉચા કરી, મુખચન્દ્ર વિનીત રાખી, ચક્ષુદ્વય ક્ષણમા ઉઘાડતા, ક્ષણમા બંધ કરતા બિજ્જતા ઉભા રહો છો તમારા પૃષ્ઠ ઉપરથી, મસ્તક ઉપરથી અને રકન્ધ ઉપરથી વસુધારા વહી રહે છે ત્યારે તમે મને ધણા સુદર લાગો છો હે જનમનમોહન ! કંઈક ધાસ તો આરોગો.

વિદ્યાતાએ તમને તેજ આપી નથી, એટલા માટે તમે શાન્ત છો વેગ આપ્યો નથી, એટલા માટે સુધીર છો, બુદ્ધિ આપી નથી એટલા માટે વિદ્વાન છો, અને બોળે ન વહો તો ખાવા પામતા નથી, એટલા માટે તમે પરોપકારી છો, હુ આપના યશોમાન કરૂં છુ આપ ધાસ આરોગો મને સુખી કરો.

વસન્ત અને વિરહ

પ્રમીલા—મખિ ! ઋતુરાજ વસન્તનો આજે પૃથ્વીપર ઉદય થયો છે. આવ, આપણે વસન્ત-વર્ણન કરીએ ખાસ કરીને આપણે બન્ને વિરહિણી છીએ, પ્રાચીન કાળની વિરહિણી સીએ. ચિરકાળથી વસન્ત-વર્ણન કરતી આવી છે, ચાલો આપણે પણ તેમજ કરીએ.

સરલા.—એન ! ઠીક કહે છે. આપણે કન્યાશાળામાં લખતા વાચતા શીખીને કેવળ કુટણા કુટી કુટીનેજ મરીજઈએ છીએ ચાલો, આજે કાવ્યસમાલોચના કરીએ

પ્રમીલા—એન ! ત્યારે આરંભ કરો સખિ ! ઋતુરાજ વસન્તનો સમાગમ થયો છે જો, પૃથ્વીએ કેવો અનિર્વાચનીય ભાવ ધારણ કર્યો છે જો, આત્રણતા કેવી નવમુકુલિત થઈ રહી છે—

મરલા.—વૃક્ષે વૃક્ષે ફળ-પુષ્પ ઝુકી રહ્યા છે.

પ્રમીલા—મલયસમીર મદ મદ વહી રહ્યો છે

સરલા—નેનાવડે ઉડતી ધૂળમાની રમકણથી દાતમાં કચ કચ આવે છે

પ્રમીલા—આવી મર, છોકરી ! આ શું ? સાલળ, બ્રમરમણ પુષ્પો ઉપર ગણ ગણ કરે છે

સરલા—માખીઓ ભાત ઉપર બણ બણ કરે છે.

પ્રમીલા—વૃક્ષો ઉપર ફાયલો પચમ સ્વરથી ફફફ ફફ કરે છે

મરલા—ના એન, તારી સાથે વસન્ત-વર્ણન નહિ થાય હું મધુરિકાને બોલાવું છું આવ એન, મધુરિકા ! આપણે વસન્ત-વર્ણન કરીએ

(મધુરિકાનું આગમન)

મધુરિકા—હું તો બહેન ! તમારી પેઠે ઝાઝુ બણેલી ગણેલી નથી, કેવળ થોડું-વણુ બણુ છું હું એ બધામાં સમજી શકીશ નહિ—તમારે મને વચમાં વચમાં મમગ્નવર્તા રહેવું પડશે.

પ્રમીલા—મહુ સારું જો એન ! વસન્ત કેવો અપૂર્વ મમય છે ! સદૃશ આત્ર-લતા કેવી નવમુકુલિત—

મધુરિકા—એન ! મારા જોવામાં તો આમાનું ઝાડજ આવ્યું છે આમાની લતા કેવી હોય !

પ્રમીલા—આમાની લતા સાંભળી છે ખરી, પરન્તુ કોઈ દિવસ નજરે જોઈ નથી જોઈ હોય કે ન હોય, પરન્તુ આત્રલતા સિવાય આત્રવૃક્ષ કદી પણ વાંચવામાં આવ્યું નથી એટલા માટે આત્રલતાજ કહેવી જોઈએ, આત્રવૃક્ષ કદી શકાય નહિ.

મધુરિકા—ઠીક, જોન ત્યારે

પ્રમીલા —આત્રલતિકા નવમુકુલિત થઇને—

મધુરિકા:—અલિ ! હમણા તો કહેતી હતી આત્રલતા-હવે વળી લતિકા કેવી રીતે થઇ ગઈ ?

પ્રમીલા:—એમા તે કરતા પણ કંઈક વધારે માધુર્ય આવ્યું છે આત્રલતિકા નવ-મુકુલિત થઇને ચારે દિશામા સુગંધ પ્રસારી રહી છે

સરલા:—એન ! વસન્ત ઝડપમા તો આંખાનો મોર જવી જઇને મરવા બેસી જાય છે

મધુરિકા —તેથી શું થયું ? જો તો ખરી, હવે કેવી મિઠાશ આવે છે !

પ્રમીલા —તેના ઉપર બ્રમરમણ મધુલોભથી ઉન્મત્ત બનીને ઝંકાર કરી રહ્યા છે, જે સાબળાને આપણા પ્રાણ નીકળી રહ્યા છે.

મધુરિકા:—આહા ! સખિ ! મથાર્થ કહ્યું, પણ અલિ ! બ્રમર કોને કહે છે ?

પ્રમીલા —મર ગાડી-એટલુએ જાણતી નથી ? બ્રમર એટલે પટ્પટ

મધુરિકા —વળી પટ્પટ તે શું ?

પ્રમીલા:—પટ્પટ એટલે ભમરો.

મધુરિકા:—વારુ એન ! ભમરો આંખાનો મોર જોઇને ગાડો ચામાટે બની જાય છે ? ભમરાનું ગાંડપણ વળી કેવું હોય ? આ શું આમ તેમ બકે છે ?

પ્રમીલા:—કાણે કહ્યું કે બ્રમર ગાડો બની જાય છે ?

મધુરિકા:—ચાહ રે ! હમણાજ તે કહ્યું ને “ ઉન્મત્ત થઇને ઝંકાર કરે છે ”

પ્રમીલા —કયી રાડ હવે તારી સાથે વસન્ત-વર્ણન કરે ?

મધુરિકા —એન ! ક્રોધ શામાટે કરે છે ? તું વધારે બણેલી ગણેલી છે અને હું થોડું શીખી છું, એટલે મને સમજાવતી રહે તોજ બને તો. બધીજ શું તારા જેવી રસિક હોય છે ?

પ્રમીલા:—(અભિમાન સાથે) ઠીક, ત્યારે સાબળ બ્રમરમણ મધુલોભથી ઉન્મત્ત બનીને ઝંકાર કરી રહ્યા છે તેમના ગુણ ગુણ રવથી આપણો જીવ જાય છે

મધુરિકા:—અલિ ! ભમરા “ગુણ ગુણ” કરે છે કે “બો બો” ?

પ્રમીલા —કવિઓ કહે છે, “ ગુણ ગુણ.”

મધુરિકા —ત્યારે તો “ ગુણ ગુણ ” જ કબૂલ, પણ તેથી આપણો જીવ શા માટે જાય છે ? ભમરાના કબવાથી તો પીડા થાય એ જાણ્યું છું, પરંતુ તેના બોલ-વાથી પણ શું મરવું પડશે ?

પ્રમીલા.—આજ સુધીની સઘળી વિરહિણીઓ “ ગુણ ગુણ ” રવથી મરતી આવી છે, તો તું કયી મોટી નહિ મરનારી ?

સરલા —ઠીક એન ! શાસ્ત્રમા જો લખ્યું હશે તો મરીશ, પરંતુ પૂછું છું કે શું કેવમ ભમરાના કબ્બથીજ મરવું પડશે કે મધમાખીનો મધમણાટ સાંભળીને ચિતામાં પણ સડવું પડશે ?

પ્રમીલા —કવિઓએ કેવળ શ્રમર-સ્વરથી જ મરવાનું કહ્યું છે.

સરલા —એ તો કવિઓનો મોટો અત્યાચાર કહેવાય કેમ, માખીના ગણુમણાટે શો અપરાધ કર્યો છે ?

પ્રમીલા:—તારે મરવું હોય તો મરજે-હમણા સાંભળ

મગ્ધા —મોલો

પ્રમીલા:—કાકિલાઓ વૃક્ષપર બેસીને પચમ સ્વરથી ગાન કરી ગહી છે

મધુરિકા —પચમ સ્વર કેવો, બેન ?

પ્રમીલા:—કાકિલાના સ્વર જેવો

મધુરિકા —અને કાકિલાનો સ્વર કેવો ?

પ્રમીલા —પચમ સ્વર જેવો

મધુરિકા —સમજી ગઇ આગળ ચલાવ

પ્રમીલા —કાકિલ વૃક્ષપર બેસીને પચમ સ્વરથી ગાન કરે છે તેનાથી વિરહિણીનું અગ જર્જરિત થઈ ઉડે છે

સરલા —કહાના પચમ સ્વરથી અમ કેવું થાય છે ?

પ્રમીલા —મોત, બીજું શું ? કહાનો વળી પચમ સ્વર કેવો ?

સરલા —મારું અગ તો તેનાથીજ જર્જરિત થઈ ઉડે છે મરથો બોલતાજ મનમાં થઈ આવે છે કે, તેમના ઘેર આવતાજ મારે એ મર્વનાશી પક્ષીને નસાડી નૂકવું પડશે.

પ્રમીલા —ને પછી મલયસમીર. મૃદુ મૃદુ મલયસમીરથી વિરહિણી કપી ઉડે છે.

મધુરિકા —હા થી ?

પ્રમીલા —ના, વિરહથી મલયસમીર બીજાઓને માટે શીતળ હોય છે, પરંતુ આપણે માટે તો અગ્નિતુલ્ય છે

મરલા —બેન ! એતો બધાને માટેજ છે આ ઈશ્વર માસની બપોરની બળતી હવા, આગ કરતા ઓછી કોને લાગે ?

પ્રમીલા —અરે, હું તે હવાની વાત નથી કહેતી

મધુરિકા:—બેન ! તું ઉત્તરી વાયુવિષે બોલે છે ઉત્તર તરફનો પવન એટલો હડો હોય છે કે તેટલો મલય વાયુ પણ હોતો નથી

પ્રમીલા.—વસન્તના અનિલસ્પર્શથી અગ રોમાન્ચિત થઈ ઉડે છે

મરલા —અમર કપડા ન હોય તો ઉત્તરીય વાયુથી પણ શરીર કકડી જાય છે.

પ્રમીલા —મર છોકરી, વસન્ત ઋતુમાં શું ઉત્તરીય વાયુ વાય છે કે હું વસન્ત વર્ષુનમાં તેની વાત કહી શકું ?

મગ્ધા —હમણા ઉત્તર તરફનોજ વાયુ વાય છે જો આજકાલ જેટલી આંધી આવે છે તે મનથી ઉત્તર તરફનીજ હોય છે મને લાગે છે કે વસન્ત વર્ષુનમાં ઉત્તરીય

વાયુનોજ ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત છે. ચાલો, આપણે “કાવ્યદર્શન” માં લખી મોકલીએ કે ભવિષ્યમાં કવિઓ મલય વાયુનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરની આંધીનું જ વર્ણન કરે.

પ્રમીલા:—તેમ થશે તો પછી વિરહિણીઓનું સાધન શું થશે ? તેઓ કેને લાંબને રડશે ?

મધુરિકા:—સખિ ! ત્યારે રહેવા દે હમણાં વસન્ત-વર્ણન-ઉંઠુ ઉંઠુ સખી મરી મરી ! ગધ રે ! ગધ રે !

(ભૂમિપતન થવું અને નયન બંધ કરવા)

પ્રમીલા:—કેમ, કેમ, બેન ! શું થયું છે ? એકદમ આમ કેમ થઈ ગઈ ?

મધુરિકા:—(આંખો મીચીને) અરે, સાંભળ્યું નહિ ? બાવળ વૃક્ષ ઉપર કાચક ટકુટી રહી છે.

પ્રમીલા:—સખિ ! ધીરજ ધર, ધીરજ ધર—તારા પ્રાણેશ્વર જલદીજ આવી પડે. અશે બેન ! મને પણ એવીજ પીડા થાય છે નાથના દર્શનવિના જીવન મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે (આંખો બંધ કરીને) મહોદ્ધાના સઘળાં તળાવોનું પાણી બે ન સુકાઈ ગયું હોત તો આટલા દિવસોમાં હું કુખી મરી હોત હે હૃદય-વલ્લભ જીવિતેશ્વર ! રે રમણીજનમનમોહન ! હે નિશાશેષો-મેષો-મુખકમલકોરકોપમેત્તેજિતહૃદયસૂર્ય ! હે અતુલ જલદ-તલન્યસ્તરતન-રાગિવન્મહામૂલ્ય પુરુષરતન ! હે કામિનીકલ્પલખિત-રતનહારાધિક-પ્રાણાધિક ! હવે પ્રાણ ટકતા નથી હું અખલા, સરલા, ચચલા, વિકલા દીના, હીના, ક્ષીણા પીના, નવીના, શ્રીહીના થઈ છું—હવે પ્રાણ ટકતા નથી હવે કેટલા દિવસ તમારી વાટઘડી નિહાળું ? જે પ્રમાણે સરોવરમાં સરોજિની સૂર્યની આશા રાખે છે, જે પ્રમાણે કુમુદિની ચંદ્રની આશા રાખી રહે છે, અને જે પ્રમાણે ચાતક મેઘજળની આશા રાખીને બેસે છે—તેજ પ્રમાણે હું તમારી આશા રાખીને બેઠી છું.

મધુરિકા ! (રડતી રડતી) જે પ્રમાણે ગોવાળ ગોવાયલી ગાયની વાટ આતુર તાથી જોતો રહે છે, જે પ્રમાણે બાળક કદોમની દુકાનપરથી માણસ આધુ પાછું થઈ જવાની આશા રાખીને ઉભું રહે છે, જે પ્રમાણે અન્ધ ધાસ લાવનાર નોકરની આશા રાખી રહે છે, હે પ્રાણાધાર ! હું તેજ પ્રમાણે તમારી આશા રાખી રહી છું જે પ્રમાણે બિલાડી માછલી ઘોવા મયલી દારીની પાછળ પાછળ મગન કરે છે તેજ પ્રમાણે તમારી પાછળ પાછળ માફ મન મધુ છે જે પ્રમાણે ઉચ્છિષ્ટ અવશેષ ફેંકવા જનારની પાછળ પાછળ ભૂખ્યા કૂતરો જાય છે, તેજ પ્રમાણે માફ પર વશ થઈ જતા તમારી પાછળ મધુ છે. જે પ્રમાણે ધાત્રીની ધાણીના ચડીઆ આસપાસ કઢાવર બળદીઓ ધૂમતો રહે છે, તેજ પ્રમાણે આશા નામનો મારો કઢાવર બળદીઓ તમારા પ્રણયરૂપી ધાણીના ચડની આસપાસ ફરી રહ્યો છે. જે પ્રમાણે

૧. રાત્રિ પૂરી થતા મારા મુખને ઉઘા કરેલા મુખકમળની કળીની ઉપમ આંખોને ઉત્તેજિત કર્યું છે એવું જે મારું હૃદય તેના સ્વામી

પેણીમાંના ઉકળતા તેલમાં પત્તરવેલીમાં તળાય છે, તેમ વિરહરૂપ પેણીમાંના વસત રૂપી તમ તેલમાં મારૂ હૃદય રાતદિવસ તળાઈ રહ્યું છે, જેમ વસતઋતુના તાપથી જમીનમાં ચીરા પડી જાય છે તેમ તમારા વિરહરૂપી તાપથી મારા હૃદયમાં ચીરા પડી જાય છે જે પ્રમાણે એક હળને બે બળદ જોડીને ખેડુત ક્ષેત્રને ક્ષતવિક્ષત કરે છે, + તેજ પ્રમાણે એક પ્રેમરૂપી હળને વિરહ અને વારાગમનાની ભક્તિરૂપ બે બળદ જોડીને મારા સ્વામીરૂપી કૃષક મારા હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને ક્ષતવિક્ષત કરે છે ૨ વધારે વાત શી કહ્યું ? વિરહ-જ્વાળાથી દાળમાં મીઠું, પાનમાં ચૂનો, ચટણીમાં ઝમઝમાટ અને ખીરમાં મીઠાશ જણાતી નથી સખિ ! વિરહદુઃખ જે દિવસે યાદ આવે છે તે દિવસે હું ત્રણ કરતા વધારે વેળા જમી શકતી નથી, મારી દૂધની વાડકી એમની એમ પડી રહે છે, (આખો બધ કરીને) સખિ ! તારૂ વસન્ત-વર્ષુન સમાપ્ત કર, દુ ખની વાત વધારે શી કરવી ?

પ્રમીલા — મારૂ વસન્ત-વર્ષુન સમાપ્ત થઈ ગયું છે. ખમર, કોકિલ, મન્ય-મ મીર અને વિરહ એ ચારેની વાત કહી ચૂકી, હવે બાકી શું રહ્યું ?

સરલા — દોરી અને લોટી !

સુવર્ણગોલક

કૈલાસ શિખરપર નવમુકુલશોભિત દેવદાસ નીચે વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર બેસીને શિવ-પાર્વતી ચોપાટ બેલતા હતા એક સુવર્ણગોલક (સોનાનો ગોળો) શરતમાં મૂકાયો હતો મહાદેવની રમવાની પદ્ધતિમાં દોષ એ હતો કે તેઓ દાવપેચ જાણતા ન હતા જે તેથી આવડ હોત તો સમુદ્રમંથનકાળે વિષપાન કરવાનું તેમને લાગ આવત નહિ ગૌરી દાવપેચમાં કુશળ હતા, તેનું પ્રમાણ એ કે જમતમાં તેમની ત્રણ દિવસ સુધી પૂજા થાય છે.* રમવામાં તેવા હો કે ન હો, પરંતુ આસુ ઢાળવામાં તો તેઓ અદ્વિતીયજ હતા, કારણ કે તેઓજ આદ્યશક્તિ છે. મહાદેવનો દાવ મારો પડતો ત્યારે રડી રડીને આસુ વહેવડાવતા જે પોતાનો દાવ પડતો તો “પાય બે સાત” કહેતાં એટલે પોખાગ દાવ નાખીને મહાદેવના તરફ ત્રણે નેત્રોથી કટાક્ષ કરતા જે કટાક્ષથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ, રિચતિ અને પ્રલય થઈ જતાં, નેના પ્રભાવથી મહાદેવ પાસાં બેવા છતાં દેખી શકતા નહિ કહેવાની જરૂર નથી કે આવી રીતથી આખરે દેવાધિદેવની હારજ થઈ. સસારમાં એમજ બનતું આવ્યું છે

હાર થતા મહાદેવજીએ પોતે જનાવેલો સુવર્ણગોલક પાર્વતીજીને આપ્યો. હિમાચલે તેને લઈને પૃથ્વીપર ફેંકી દીધો. તે જોઈને શીવજીએ ભૂકુટી ચઢાવીને કહ્યું “મારો

+ ખેડે છે. ૨ વિદીધું કરે છે ઋષભાળામાં ત્રણ દિવસ સુધી ગૌરીપૂજનની પ્રથા છે.

આપેલો ગોળો શામાટે નાખી દીધો ? ”

ઉમાએ જવાબ આપ્યો:—“ પ્રભો ! આપનો ગોલક અવશ્ય કોઈ અપૂર્વ શક્તિશાળી અને મગજપ્રદ હશે. મનુષ્યોના હિતને માટે મેં તેને પૃથ્વીપર ફેંક્યો છે.”

મિરીશ બોલ્યા —“ભદ્રે ! પ્રજાપતિ, વિષ્ણુ અને હું એ ત્રણે મળીને જે નિયમો બાંધીને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરીએ છીએ તેનાથી ઉલટી રીતે કદિ પણ કલ્યાણ થઈ શકતું નથી જે મગજ થવાનું હોય તે એ સઘળા નિયમોના બળ ઉપર-જ આધાર રાખે છે. સુવર્ણગોલક કંઈ પણ કરી શકે એમ નથી. જો કદાચ એમા કોઈ મગજપ્રદ ગુણ હોય તો નિયમભંગના દોષથી લોકોનું અનિષ્ટ પણ થાય હવે તમારા આગ્રહથી એને ખાસ ગુણવાળો બનાવું છું, માટે તમે બેઠાં બેઠાં તે કેવું કાર્ય કરે છે તે જુઓ.”

કાલીકાન્ત બસ મોટા ગૃહસ્થ છે. હિમ્મત વર્ષ ૩૫ ની, અને દેખાવમાં સુંદર છે કેટલાંક વર્ષ થયાં બીજી વાર લગ્ન કર્યું છે. તેમના પત્ની કામસુંદરીની હિમ્મત ૧૮ વર્ષની છે. હમણાં તે પિયરમાં હતાં. કાલીકાન્ત બાળુ બીને મળવાને સાસરે જવા નીકળ્યા છે. સાસરો ઘણો શ્રીમત હોય અને મજાકિનારાના એક ગામમાં તેનો વાસ હતો. કાલીકાન્ત ઘાટ ઉપર નૌકાને લાગરીને પગપાળા ચાલવા માંડ્યા. સાથે માથા ઉપર પેટી લઈને રામો ચાકર પણ હતો. માર્ગમાં કાલીકાન્ત બાળુએ એક સુવર્ણ-ગોલક પડેલો જોયો વિસ્મિત થઈને તેમણે તે ઉઠાવી લીધો, અને જોયું તો તે ખરેખર સુવર્ણજ નજીયું. પ્રસન્ન થઈને તેણે રામા ચાકરને ઉંચકવા આપ્યો અને કહ્યું “ખરેખર સોનાનોજ નજીય છે કોઈનો પડી ગયો હશે. જો કોઈ શોધ કરતો આવશે તો કાઢી આપીશું, નહિ તો ઘેર લઈ જઈશું. હમણાં રાખ”

રામાએ ગોલકને વસ્ત્રમાં છુપાવીને રાખવાના વિચારથી રસ્તામાં પેટી ઉતારી પછી કાલીકાન્ત બાળુના હાથમાંથી ગોલક લઈને કપડામાં સતાડ્યો.

પરંતુ હવે રામાએ પેટી પોતાને માથે ઉચકી નહિ. કાલીકાન્ત બાળુએ તે ઉઠાવી લીધી અને પોતાના માથાપર મૂકી. રામો આગળ ચાલવા માંડ્યો, બાળુ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. એટલામાં રામો બોલ્યો, “ અરે રામા ! ”

બાળુએ જવાબ આપ્યો “ જી ”

રામાએ કહ્યું. “ તું ઘણો બેઅદબ છે જો એવી બેઅદબી મારા સાસરામાં કરતો નહિ. તેઓ મોટા માણસ છે ”

બાળુ બોલ્યા. “ જી એમ તે કંઈ થાય ? આપ માલિક છો આપની પાસેજે બેઅદબી કરી શકાય ? ”

કેલાસમાં મૌરી બોલ્યા:—“ પ્રભો ! હું તો કંઈ પણ સમજી શકતી નથી. શું આ આપના સુવર્ણગોલકનોજ પ્રભાવ છે ? ”

મહાદેવ બોલ્યા:—“ ગોલકમાં ચિત્તવિનિમયનો ગુણ છે. જો હું નંદીના હાથમાં

આ ગોલક મૂકુ તો તે પોતાને મહાદેવ અને મને નદી સમજશે તેમજ હું પણ મને નદી અને નદીને મહાદેવ ગણુવા લાગુ રામો સમજે છે કે હું કાલીકાન્ત બસ હું અને કાલીકાન્ત તે રામો ચાકર છે કાલીકાન્ત સમજે છે કે હું રામો ચાકર છું અને રામો ચાકર તે કાલીકાન્ત બાબુ છે ”

કાલીકાન્ત બાબુ જ્યારે સાસરે પહોંચ્યા ત્યારે તેમના સસરા અત પુરમાં હતા, પરંતુ બહાર મોટો ઘોંઘાટ મચી ગયો દરવાન રામદીન પાડેએ કહ્યું “ અરે એ રામા! તારાથી અહીં ન બેસાય, તું મારી પાસે આવ. ”

આ સાંભળતાજ રામો અરમ થઈ જઈ આવ્યો રાતીચોળ કરીને બોલ્યો, “ જા, જા બધા બરવાડ, તું તારે કામ કર ”

દરવાને પેટી ઉતારવી કાલીકાન્ત બોલ્યા, “ દરવાનજી ! બાબુનું અપમાન કરશે નહિ, નહિ તો એઓ ગુસ્સે થઈને ચાલ્યા જશે ”

દરવાન જમાઈ બાબુને ઓળખતો હતો, પણ ચાકરને ઓળખતો ન હતો, તેથી કાલીકાન્તને મોટેથી આવી વાત સાંભળીને તેણે મનમાં વિચાર્યું કે, જ્યારે જમાઈ-રાજ પોતે એને બાબુ કહે છે, ત્યારે એઓ કાઈ ગુપ્ત વેશમાં રહેતા મોટા માણસ હોવા જોઈએ એટલે દ્વારપાળે ભક્તિલાવથી રામાને બે હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું, “ સેવકની કસુર માફ કરશો ” રામાએ કહ્યું, “ ઠીક છે. તમાકુ લાવી આપ ”

ઉદ્ધવ સસરાના ધરનો ધણો જૂનો નોકર હતો, તે હુકો ભરી લાવ્યો રામો તકીએ પડીને હુકો ગમડાવવા લાગ્યો કાલીકાન્ત નોકરોને રહેવાની ઓરડીમાં જઈને ચલમ પીવા મડ્યો ઉદ્ધવ વિસ્મિત થઈને બોલ્યો, “ બાપુ ! આ શું કહેવાય ? ”

કાલીકાન્ત બોલ્યા, “ શું એમની સમક્ષ મારાથી તમાકુ પી શકાય ? ”

ઉદ્ધવે અત પુરમાં જઈને માલિકને ખબર આપી કે, “ જમાઈ બાબુ આવ્યા છે, તેમની સાથે એક ગુપ્ત વેશધારી મોટા માણસ પધાર્યા છે જમાઈ બાબુ તેમની એટલી આમન્યા રાખે છે કે, તેમની સમક્ષ તમાકુ પણ પીતા નથી ! ”

શેઠ નીલરત્ન બાબુ તરતજ બહારના ભાગમાં આવ્યા કાલીકાન્ત તેમને જોઈને દૂરથીજ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને ખસી ગયા રામાએ આવીને નીલરત્નની ચરધુરજ લીધી અને ભેટી પડ્યો. નીલરત્નને વિચાર્યું, “ સાથેના માણસ ધણાજ સખ જણાય છે, પરંતુ જમાઈની દશા કંઈક જૂદીજ લાગે છે ”

નીલરત્ન બાબુ રામાને હેમકુશળ પૂછીને બેઠા, પરંતુ વાતચિત સાંભળીને કંઈ પણ સમજી શક્યા નહિ આ તરફ અંત પુરમાં નાસ્તા પાણીની વ્યવસ્થા થઈ, એટલે ઘસી કાલીકાન્તને બોલાવવા આવી

કાલીકાન્ત બોલ્યા, “ અરરર ! મારાથી શું બાબુજીના પહેલાં નાસ્તો થઈ શકે ખરો ? પ્રથમ બાબુજીને કરાવો, તે પછી મારી વાત માજી ! હું તો આપ લોકોનુંજ આજીવન છું ને ? ”

“માણ” નુ સંબોધન સાંભળીને દાસીએ મનમાં વિચાર્યું કે, “જમાપણએ મને સાસુ બાસુ ધારી લાગે છે-નહિ કેમ ધારે? હું સારા માઆપની દીકરી, મને કાણુ હલકા લોકની છોકરી ધારે? એમણે તો જાત જાતના માણસો જોયા છે, એટલે માણસને સારી પેઠે ઝોળખી શકે છે, પરંતુ આજ ધરના માણસો ઝોળખી શક્યા નથી” આથી હલકી વા જેવી ચાકરડી જમાપરાજ ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થઈને અત પુરમાં જઈને બોલી, “જમાપરાજના વિચાર તો યોગ્ય છે સાથેના માણસ ન્યાસુધી નાસ્તો પાણી કરે નહિ ત્યાસુધી પોતે કેવી રીતે લઈ શકે? માટે પ્રથમ નેમને નાસ્તો આપો એટલે પછી જમાપ લેશે.”

ગૃહિણીએ વિચાર કર્યો, એઓ તો બહારના માણસ છે. એમને ધરના અદરના ભાગમાં લાવીને નાસ્તો કરાવી શકાય નહિ, તેમ જમાપને બહારના ભાગમાં પણ આપી શકાય નહિ, એટલા માટે એમને માટે બહાર અને જમાપને માટે અદર બંદોબસ્ત કરવો. ગૃહિણીએ આ પ્રમાણેની ગોઠવણ કરી. રામો નાસ્તાપાણીનો બંદોબસ્ત બહાર થયેલો જોઈને ઘણો ગુસ્સે થયો અને વિચારવા લાગ્યો, “આ કેવી વિચિત્રતા!”

આ તરફ દાસી કાલીકાન્તને અત પુરમાં બોલાવી લાવી. ધરમાં આવનારો બંદોબસ્ત થયો છે છતાં કાલીકાન્ત ચોકમાજ હિલા રહીને બોલ્યા, ‘મને વળી ધગની અદર શામાટે? મને તો આજ સ્થળે થોડા ચણા અને ગોળ આપો, એટલે ખાઈને પાણી પી લઉં” આ સાંભળીને તેમની સાળીઓ કહેવા લાગી, “જેયુ કે, આ વખતે તો ખમ્મ મહાશય જાત જાતની રસિકતા શીખી આવ્યા જણાય છે” કાલીકાન્ત ગભરાઈને બોલી ઉઠ્યા, “હું, મારી મશ્કરી શામાટે કરો છો? શું હું આપને મશ્કરી કરવા યોગ્ય છું?” એટલે એક પ્રોઢા સ્ત્રી બોલી, “અમારી મશ્કરીને યોગ્ય શેના?—જેની મશ્કરીને લાયક છો તેની પાસે ચાલો.” એમ કહીને કાલીકાન્તનો હાથ પકડીને સડસડાટ કરતી ઘસડીને ધરના અદરના ભાગમાં લઈ ગઈ.

તે સ્થળે કાલીકાન્તની પત્ની કામસુદરી ઉભી હતી. કાલીકાન્તે તેને જોતાજ પ્રભુપત્ની તરીકે સાદાગ પ્રણામ કર્યા આ જોઈને કામસુદરી ચંદ્રવદન મલકાવીને મધુરતાથી બોલી, “અરે! શા આ રમ? આ વખતે વળી કયો પાઠ શીખી આવ્યા છો?” આ સાંભળી કાલીકાન્ત વ્યાકુળ થઈને કહેવા લાગ્યો, “હું, મારી સાથે આવી આવી વાત શા માટે? હું આપનો સેવક છું, આપ મારા માલિક છો.”

રસિક કામસુદરી બોલ્યા, “તમે સેવક અને હું માલિક, એ કેમ આજ કાલની વાત છે? ન્યાસુધી માઈ મૌવન છે ત્યાસુધી એજ સંબંધ રહેવાનો, પણ હમણાં નાસ્તોપાણી લો.”

કાલીકાન્ત વિચારવા લાગ્યો, “આપ રે, એના બોધવાની મતલબ કેવી જણાય છે! મારા શેક કાપ ખરાબ સ્ત્રીના હાથમાં સપડાઈ ગયા લાગે છે. મારે અ-

હોથી ખસી જવું જ હયિત છે ” એવો વિચાર કરીને કાલીકાન્ત ફરીથી ભક્તિભાવથી પ્રણામ કરીને નાસી છુટવાના પ્રયત્નમાં હતો, એ જોઈને કામસુદરી આવીને તેનો ખેસ પકડી લઈને કહેવા લાગી “ અરે મારા સોનાના ચદ્ર ! મારા સાત રાજ્યોની દોલતના એક માણેક ! મારી પાસેથી હવે નાસી જવાશે નહિ ” એમ કહીને કામસુદરી સ્વામીને આસન તરફ ખેંચવા લાગી

કાલીકાન્ત અતરની વ્યગ્રતાથી હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો, “ સોમન છે વહુજી, તમને સાત વાર સોમન, મને છોડી દો. તમે મારો સ્વભાવ જાણુતાં નથી હું એવા ચરિત્રનો માણસ નથી ” કામસુદરીએ હસીને જવાબ દીધો “ તમે જે રીતના માણસ છો તે હું સારી પેઠે જાણુ છું હવે નાસ્તો કરો ”

કાલીકાન્ત બોલ્યા, “ જો આપની પાસે કોઈએ મારી આવી નિન્દા કરી હશે તો તેણે આપને છેતર્યા છે આપની પાસે હાથ જોડીને હું કહું છું કે, આપ મારા મુરખી છો, પૂજ્ય છો, મને છોડી દો.

કામસુદરી રસિકતાપ્રિય હતાં. તેમણે મનમાં વિચાર્યું કે, આ પણ એક નવીન રસિકતા ખરી. તે બોલ્યા, “ પ્રાણુનાથ ! તમે કેટલી રસિકતા શીખ્યા છો, તે માણસ પડી આવશે. ” એમ કહીને સ્વામીના બન્ને હાથ પકડીને આસનપર બેસાડવાને માટે ખેંચવા લાગ્યાં

હાથ પકડતાજ કાલીકાન્તે સત્તાનાશ મયુ એમ સમજીને, “ બાપ રે ! મુઓ રે ! દોડો રે ! મને મારી નાખ્યો રે ! ” ઇત્યાદિ કહીને પોકાગ કરી મૂક્યો ઘોંઘાટ માંભળીને ધરના સધળા માણસો ગભરાઈને દોડી આવ્યા મા, માશી, બેન ઇત્યાદિને જોતાંજ કામસુદરીએ ‘વામનું’ વસ્ત્ર છોડી દીધું કાલીકાન્ત અવસર જોઈને જીવ લઈને પલાયન કરી ગયા

માતા કામસુદરીને પૂછવા લાગી, “ કેમ રે ! કામી ! જમાઈ આમ પોકારી શા માટે હિંચા ? તું શું મારતી હતી ? ” આચર્યમાં રૂખી ગયેલી કામસુદરી ભમહદયે કહેવા લાગી, “ મારે શા માટે ? હું મારે ? જેવું મારે ફૂટેલું કપાળ ! ” રડતાં રડતા ક્રમે ક્રમે સૂર ચઢવા લાગ્યો “ જેવું મારે ફૂટેલું નસીખ ! કોઈ મુઆએ મારે સત્તા નાશ વાળ્યું છે કોઈએ કંઈ ખવરાવી દીધું છે ” બોલતા બોલતા કામસુદરી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા મડી, પરંતુ બધાજ કહેવા લાગ્યા — “ હ, તેજ માર્યા છે નહિ તો આ પ્રમાણે લયબીત થઈને ખૂમ શામાટે પાડે ? એમ કહેને તેઓ કામીને “ પાપિણી, ” “ ઝાકણ, ” “ રાક્ષસી ” ઇત્યાદિ શબ્દોથી તિરસ્કારવા લાગ્યા. બિચારી કામસુદરી વિનાશપરાધે નિહા અને તિરસ્કારનું પાત્ર થઈ પડી. રડતી રડતી ધરમાં જઈને ખારણું બંધ કરીને ભોંયપર પડી

આ તરફ કાલીકાન્ત બહાર આવીને જુએ છે તો મોટો ઘોંઘાટ મચી રહ્યો છે. નીલરત્ન બાણુ પોતે, દગ્ગાન અને હિંદવ, સધળા મળીને રામા ઉપર તુટી પડ્યા

હતા, અને જેને જ્યાં ફાળું ત્યાં પ્રહાર કરતા હતા મક્કા, લાત અને ડાકની વૃષ્ટિ વચ્ચે બિચારો રામો ચાકર કેવળ એટલું જ બોલતો, “અરે છોડી દો ! બાપ રે ! જમાઇને મારો છો ! એવું કોઇ પણ ઠેકાણે સાંભળ્યું નથી મારે શું ! તમારીજ દીકરીને ખૂણે બેસવું પડશે !”

પાસે ઉભેલી તરંગા નામની તોકર હસતી હતી તે કાલીકાન્ત બાળુને ત્યાં વારં-વાર જ આવ કરતી, અને રામા ચાકરને સારી પેઠે ઝોળખતી હતી. તેણે પડો ફોડી નાખ્યો. “કાલીકાન્ત બાળુ મારપીટ જોઇને માંડા જેવા બહોથી તહીં દોડવા મડ્યા અને કહેવા લાગ્યા, “અરે સત્યાનાથ વળી ગયું ! બાળુને મારી નાખ્યા.” આ જોઇને નીલરત્ન બાળુ વધારે કોપાયમાન થઇને રામાને કહેવા લાગ્યા; “સાળા તેજ જમાઇને કાંઈક ખવરાવી દઇને પાગલ બનાવી દીધા છે મારો સાળાને ખાસડા.”

આ કહેતાની વારમાજ જેમ આવશ્ય માસમાં વરસાદની ઝડી ઉપર ઝડી આવે છે તેમ નિર્દોષ રામા ઉપર પ્રહારવૃષ્ટિ થવા લાગી. મારપીટની ચોટથી વસ્ત્રમાં છુપા-વેલો સુવર્ણગોલક પડી ગયો. તરંગા ચાકરડીના જોવામાં આવતાં તેણે તે ઉપાડી લઇને નીલરત્ન બાળુના હાથમાં મક્યો, અને બોલી “અરે આ તો ચોર છે, ભુઝો આ મોનાનો ગોળો ચોરી લાવ્યો છે.” “જોઈ” કહીને નીલરત્ન બાળુએ સુવર્ણ-ગોલક હાથમાં લીધો, એટલે તરતજ તેમણે રામાને છોડી દીધો. પાછળ હઠીને ઉભા રહી ગયા અને ધોતીઆની પાટલી કાઢી નાખીને તેને માથા પર ઝોટી લીધું. તર-માએ પણ માથે ઝોટલું લૂમડું બેચી લઇને કચ્છો માર્યો અને હાથમાં ખાસડું લઇને ગમાને મારવા લાગી.

ઉદ્ધવ તરંગાને કહ્યું, “તું બાઈ માણસ વળી આમા શામાટે દાખલ થઈ ?”

તરંગા બોલી, “બાઈ કેને કહે છે ?” ઉદ્ધવે જવાબ વાળ્યો - “તને”

“મારી મરકરી ?” એમ કહીને તે મહા ક્રોધમાં આવી જઈ હાથમાંનાં જૂતાંથી ઉદ્ધવને મારવા લાગી. ઉદ્ધવ પણ ગુસ્સે થયો, પરંતુ સીમતપર હાથ ચલાવવો ઉચિત નહિ સમજીને નીલરત્ન બાળુ તરફ જોઇને બોલ્યો, “ભુઝો શેક, જોઈ આ સીની બદમાસી ! મને ખાસડા મારે !” એટલે બાળુજીએ જરા ધુધટ તાણીને કંઈક ગાલમાં હસતાં હમતાં મૃદુ સ્વરે કહ્યું, “મારે ભાઈ મારે, તમારે ગુસ્સે થવાનું કંઈ કારણ નથી માલિક મારે પણ ખરા.”

આ સાંભળીને ઉદ્ધવ વધારે ગુસ્સે થઇને બોલ્યો, “એ વળી કેની માલિક-એ પણ ચાકરડી અને હું પણ ચાકર. આપ આવી આગા ફરમાવો છો ! હું આપને સેવક ખરો, પણ એનો કેવી રીતે ? મારાથી એવી તોકરી નહિ બને.”

આ સાંભળીને વળી બાળુજી કંઈક રિમત કરીને બોલ્યા, “મોત પણ નથી આવતું ? ધરડો થયો તોએ અલખરો તો ભુઝો. મારો સેવક-તું વળી ક્યા-ગ્તો થયો ?”

ઉદ્ધવ ઠરી જઈને મનમાં વિચારવા લાગ્યો, “ આ શુ ? આજે કઈ ગાડાનાં ગામ વસ્યા છે કે શુ ? ઉદ્ધવ આશ્ચર્યચકિત થઈને રામાને છોડી દઈને ઉભો ”

એ અરસામાં ધરતો ગોવાળ ગોવર્ધન ઘોષ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે તરંગાને સ્વામી હતો તરંગાના કરતુક અને ઢગ જોઈને તે નવાઈ પામ્યો. તરંગાએ તેને જરા પણ લેખ્યો નહિ. આ તરફ બાણુજી ગોવર્ધનને જોઈને ધ્રુમટો તાણીને એક તરફ ઉભા રહી ગયા, અને ગોવર્ધન તરફ ત્રાંસી નજરે જોઈ જોઈને છાના છાના કહેવા લાગ્યા, “ તમે એ લોકોની વચમાં પડશો નહિ ” ગોવર્ધન તરંગાનું આચરણ જોઈને અત્યંત ગુસ્સે થઈ ગયો હતો, એટલે તે વાત તેના કન સુધી પહોંચી નહિ. તે તરંગાનો ચોટલો પકડવા ધસ્યો “ કમજાત સ્ત્રી ! જરા લાજે નથી આવતી ! ” એમ કહીને ગોવર્ધનને આગળ આવતો જોઈને તરંગા બોલી “ ગોખરા ! તું પણ પાગલ બની ગયો છે કે શુ ? જા, ગયો તરફ પાછો ફર ” આ સાંભળીને ગોવર્ધન તરંગાનો ચોટલો ખેંચીને ઉત્તમ મધ્યમ આપવાનો આરંભ કર્યો એ જોઈને નીલરત્ન બાણુ બોલ્યા, “ અરે કમજાત ! શુ માલિકનું ખૂન કરશે કે શુ ? ” આ તરફ તરંગા ગુસ્સે થઈને “ શુ મારા શરીર પર હાથ ઉપાડીશ ! ” એમ કહીને ગોવર્ધનને મારવા લાગી

હવે ત્યાં મોટો કેલાહલ મચી ગયો. એ સાંભળીને મહોદ્ધાના રહેવાસીઓ રામ મુખોપાધ્યાય, ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય ઇત્યાદિ આવીને હાજર થઈ ગયા. રામ મુખોપાધ્યાયે એક સુવર્ણગોલક પડેલો જોઈને તેને ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાયના હાથમાં મકના કહ્યું, “ જુઓ તો મહાશય, આ શુ છે ? ”

કૈલાસમાં પાર્વતી બોલ્યા — “ પ્રભો ! આપનો ગોલક સકેલી લેલ. આ જુઓ, ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય રામ મુખોપાધ્યાયના અન.પુરમાં પ્રવેશ કરીને રામ બાણુની વૃદ્ધ સ્ત્રીને પત્ની તરીકે સંબોધીને તમાસો કરી રહ્યા છે, અને રામ મુખોપાધ્યાયના ધરતી કામવાળા તેમનું આચરણ જોઈને તેમની સાવરણીથી પૂજા કરી રહી છે. આ તરફ ધરડા મુખોપાધ્યાય પોતાને જીવાન ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય સમજીને તેના અંત પુગમાં જઈને તેની સ્ત્રીને ટહેલટપ્પા સંભળાવી રહ્યા છે એ ગોલક હવે એક ક્ષણ પણ પૃથ્વી પર વધારે રહેશે તો ઘેર ઘેર ગોટાળો થઈ જશે, એટલા માટે આપ એને સકેલી લેલ.

મહાદેવજી બોલ્યા — “ હે શૈલસુતે ! મારા ગોલકનો શો અપરાધ છે ? શુ પૃથ્વી ઉપર આજે કંઈ નવીન પ્રકરણ છે ? શુ તમે દરરોજ નથી જોતા કે, ધરડાઓ જીવાન થઈને ફરે છે, શેઠ નોકરના જેવા આચરણ કરે છે, અને નોકર શેઠ થઈ જોડે છે શુ તમારા જોવામાં કદી પણ નથી આવ્યું કે પુરુષો સ્ત્રીઓના

જેવા આચરણ કરે છે, અને સ્ત્રી પુરુષના જેવો વ્યવહાર કરે છે ? આ સધળું પૃથ્વી ઉપર નિત્ય બન્યા કરે છે, પરંતુ એ કેવી હાસ્યજનક વાત છે કે લોકો તેને જોતા છતાં જોઈ શકતા નથી ! મેં એ સધળું આજે એક વાર પ્રત્યક્ષ બતાવી દીધું હવે હું મારા જોણકનું સવરણ કરી લઉં છું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સધળા પોતપોતાની અમલ સ્થિતિમાં આવી જશે, અને જે જે બન્યું છે તેનું કાષ્ટને સ્મરણ પણ રહેશે નહિ. તોપણ લોકહિતાર્થે મારા વરદાનથી “ સસ્તુ સાહિત્ય ” આ વાતનો ગુજરાતની સુવર્ણપ્રિય ભૂમિમાં પ્રચાર કરશે ”

રામાયણની સમાલોચના

(કાર્ષ્વ એક વિલાયતી સમાલોચકપ્રણીત.)

હું રામાયણ નામનો અથ આલેખ વાંચીને અતિશય વિસ્મિત થયો છું અનેક સ્થળે તેની રચના બહુધા ઉત્તરતી પકિતના યુરોપીય કવિઓના જેવી છે હિન્દુ કવિઓને માટે આ સામાન્ય ગૌરવની વાત નથી જો અથકાર બીજા કેટલાક દિવસ પરિશ્રમ કરતાં તો એક સારો કવિ બનતાં એમાં સંદેહ નથી.

એ કાવ્યનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ વાનરોનું માહાત્મ્ય વર્ણવવાનો છે, ધણુ કરીને વાનરો આધુનિક બોરવાલ નામક હિમાલય પ્રદેશવાસી અનાર્ય જાતિના પૂર્વપુરુષ હતા. અનાર્ય વાનરમણુદ્વારા લઘુવિજય અને રાક્ષસ લોકોનો સવશ નાશ, આ પુસ્તકનો વર્ણનીય વિષય છે. આર્ય લોકો અસંખ્ય અને અનાર્ય લોકો સંખ્ય હતા.

રામાયણમાં કષ્ટક કષ્ટક નીતિપૂર્ણ કથાઓ પણ છે બુદ્ધિહીનતાના જે કેટલાક દોષો છે, તે સમજાવવાની કવિએ યેષ્ટા કરી છે. એક મૂર્ખ વૃદ્ધ રાજાને ચાર સ્ત્રીઓ હતી. બહુવિવાહનું વિષમય ફળ સહજજ ઉત્પન્ન થયું. બુદ્ધિમતી કૈકેયીએ સ્વપુત્રની ઉન્નતિ માટે, અસંખ્ય વૃદ્ધને બૂલથાપ આપીને છળકપટથી સપત્નીમર્મે જન્મેલા રાજાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને વનવાસ અપાવ્યો. જ્યેષ્ઠ પુત્ર પણ ભારતવર્ષીય લોકોના સ્વભાવસિદ્ધ આગસને વશ વર્તી પોતાના સ્વત્વાધિકારની રક્ષા કરવાનો કષ્ટ પણ પ્રયત્ન નહિ કરતા બુઢા બાપની વાત સાંભળી વનમાં ચાલ્યો ગયો એની સાથે મહાતેજસ્વી તુર્કવંશીય ઔરંગઝેબની પુલના કરો, એટલે મુસલમાનો આવતા લાખા વખત સુધી હિન્દુઓ ઉપર કેવી રીતે સત્તા જમાવી શક્યા હતા તે સમજી શકશો. રામ જતી વેળા પોતાની યુવતી બાર્યાને પણ સાથે લઈ ગયો, તેથી જે બનવા જેવું હતું તે બન્યું !

ભારતવર્ષીય સ્ત્રીઓ સ્વભાવથીજ અસતી છે. આ સીતાનો વ્યવહારજ તેનું ઉત્તમ પ્રમાણ છે. સીતા જેવી ધરની બહાર ગઈ તેવીજ પર પુરુષપર આસક્ત ધર્મ;

અને રામને ત્યાગ કરીને રાવણ સાથે લકામાં રાજ્યભોગ કરવા ચાલી મ્હ. મૂર્ખ ગમ માર્ગે માર્ગે રડતો ભટકવા લાગ્યો. હિન્દુઓ એટલા માટેજ સ્ત્રીઓને ધર બહાર કાઢતા નથી.

હિન્દુ સ્વભાવની નીચતાનું બીજું ઉદાહરણ લક્ષ્મણ છે તેનું ચરિત્ર જે રૂપે ચિત્રિત થયું છે, તે ઉપરથી લક્ષ્મણ કર્મવીર માલૂમ પડે છે અન્ય જાતિનો હોત નો તે એક મહાન પુરુષ થઈ શકત પરંતુ એક દિવસને માટે પણ તેનું મન તે દિશા તરફ વળ્યું નહિ તે કેવળ રામની પાછળ પાછળ ભટકતો રહ્યો, અને પોતાની ઉન્નતિની કંઈ પણ ચેષ્ટા કરી નહિ. એ કેવળ ભારતવર્ષીય લોકોની સ્વભાવસિદ્ધ નિષ્કૃષ્ટતાનું ફળ છે.

બીજો એક અસંખ્ય મૂર્ખ ભરત છે પોતાના હાથમાં રાજ્ય આવવા છતાં ભાઈને તે પાછું આપી દીધું વસ્તુતઃ રામાયણ નિરુદ્ધમી લોકોના ઇતિહાસથીજ પરિપૂર્ણ છે અથકારનો એજ એક ઉદ્દેશ છે રામ પત્નીને ગુમાની બેઠા પછી અનાર્થ (વાનર) જાતિએ તેનું દુઃખ જોઈ દયા કરીને, રાવણને સવશ હણી સીતાને છોડાવીને રામને આપી, પરંતુ જ મહી હિન્દુ જાતિની નૃશસતા (નિર્દયતા) ક્યાંથી જાય ? સી ઉપર ક્રોધ કરીને રામ તેને એક દિવસ બાળીને મારી નાખવા તત્પર થયો, બાગ્યબળથી તે દિવસે તેની રક્ષા થઈ પછી તેને દેશમાં કાઢીને માત્ર બેચાર દિવસ સુખમાં ગુજાર્યા પાછળથી બર્મર જાતના સ્વભાવસુલભ ક્રોધને વશ થઈ પારકાની વાત સાંભળીને રામે તેને ધર બહાર કાઢી મૂકી કેટલાક વર્ષ પછી સીતા ખાત્રાનું ન મળવાથી રામને બાગ્ય પાછી આવીને ઉભી. રામે તેને જોતાજ ક્રોધાધિ થઈને જમીનમાં જીવતીજ દાટી દીધી અસંખ્ય જાતિમધ્યે એ પ્રમાણેજ બનવું રહે છે રામાયણનું રચૂલ તાત્પર્ય એજ છે.

એનો પ્રશ્ન કાણ છે તે સહજમાં નક્કી કરી શકાય એમ નથી કિંવદંતી એવી છે કે, એ વાદ્મીકિપ્રણીત છે વાદ્મીકિ નામનો કોઈ અથકાર હોતો કે નહિ તે વિષે મશય છે ' વદ્મીક ' ઉપરથી વાદ્મીકિ શબ્દની ઉત્પત્તિ થએલી જણાય છે, એટલા માટે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કોઈક વદ્મીક (માટીના ઢગલા) માંથી એ અથ મળી આવ્યો હતો એમાંથી કયો સિદ્ધાંત નક્કી થાય છે તે જોવું જોઈએ.

રામાયણ નામનો એક હિદી અથ પણ મેં જોયો છે તે તુલસીદાસપ્રણીત છે ઉભય અથમાં બહુજ સાદૃશ્ય છે એટલા માટે વાદ્મીકીય રામાયણ તુલસીદાસ-રામાયણ ઉપરથી મકલિત થયું હોય એ અસંભવિત નથી, વાદ્મીકીય રામાયણ તુલસીરામાયણમાંથી રચાયું છે તેની મીમાંસા કરવી સહજ નથી, એ હું કબૂલ કરું છું, પરંતુ રામાયણ નામજ એ વિષયમાં એક પ્રમાણ છે " રામાયણ " શબ્દનો મન્દુકમાં કંઈ પણ અર્થ થતો નથી, પણ હિન્દુસ્થાનીમાં તેનો અર્થ છે માનુષ્ય પડે છે કે ' રામાયણ " શબ્દ " રામાયન " શબ્દનો અપભ્રંશ માત્ર છે કેવળ

“ વ ” કાર લુપ્ત થયો છે રામા યવન અથવા ગમા મુસલમાન નામક કોઈ એક વ્યક્તિના ચરિત્રને આધારે તુલસીદાસે પ્રથમ એની રચના કરી હશે. પાછળથી કોઈએ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરીને વલ્મીકીમધ્યે છુપાવી રાખી મૂક્યું. તે પછી અંધ વલ્મીકીમાંથી પ્રાપ્ત થવાથી “ વાલ્મીકિ ” નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

રામાયણુ અથની મે કંઈક પ્રશંસા કરી છે, પરંતુ વિશેષ પ્રશંસા કરી શકતો નથી. તેમાં અનેક મોટા મોટા દોષો છે. આલોપાન્ત અલીલતાથી ભરપૂર છે. સીતાનો વિવાહ, રાવણથી સીતાહરણ એ સર્વળ અલીલતાપૂર્ણ નહિ તો બીજું શું ? રામાયણમાં કરુણરસ અતિ વિરલ જોવામાં આવે છે વાનરોનું સમુદ્ર-ધન, કેવળ એ એક જ પ્રસંગ રામાયણમાં કરુણરસાશ્રિત છે લક્ષ્મણના મોજનમાં કિચિત્ વીરરસ અને વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓમાં કંઈક હાસ્યરસ છે ઋષિઓ ધણા રસિક પુરુષ હતા તેઓ ધર્મની વાત લખીને અનેક હાસ્યવિનોદ કર્યા કરતા.

રામાયણની ભાષા જો કે સરલ અને વિમલ છે, તોપણ અત્યંત અશુદ્ધ જણાય છે રામાયણના એક કાંડમાં યોદ્ધાઓની કંઈ પણ વાત નહિ હોવાથી તેનું નામ રખાયું છે “ અયોધ્યાકાંડ. ” અથકારે તેને “ અયોદ્ધાકાંડ ” નહિ લખતા “ અયોધ્યાકાંડ ” લખ્યું છે પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં બહુધા આ પ્રમાણે અશુદ્ધ મંસ્કૃત જોવામાં આવે છે આધુનિક યુરોપિયન પડિતોજ વિશુદ્ધ સંસ્કૃતના અધિકારી છે

લગ્નસંબંધી સજાનો કાયદો

પ્રકરણ ૧ લુ-ઉપોદ્ધવાત

ઉદ્ધત પતિઓ અને બીજાઓ, જેઓ સ્ત્રીઓની સંપૂર્ણ સત્તા સ્વીકારતા નથી તેઓને કાળૂમાં લાવવાને ખાસ કાયદાની જરૂર જણાયાથી નીચેનો કાયદો ઘડવામાં આવે છે

કલમ-૧ આ કાયદાને “ લગ્ન સંબંધી સજાનો કાયદો ” એવું નામ આપવામાં આવશે અને તે હિન્દુસ્તાનના દરેક પરણેલા વતનીઓને લાગુ પડશે.

પ્રકરણ ૨ જી-વ્યાખ્યાઓ

કલમ-૨ ‘ પતિ ’ એટલે સ્ત્રીની સંપૂર્ણ સત્તા નીચેની જગમ અને પોતાની મેળે હાલી ચાલી શકે એવી મિલકત

ઉદાહરણ

(અ) ઝાડનું થડ અથવા પેટી એ કંઈ પતિ નથી, કારણ કે તે વસ્તુ જગમ

છતા પોતાની મેળે હાલી ચાલી શકતી નથી

(બ) દોર (સાઠ, પાડા, બળદ ઇત્યાદિ પશુઓ) એ પણ પતિ નથી, કારણ કે તેઓ હાલવા ચાલવાની શક્તિ ધરાવે છે ખરા, પરંતુ ઘણી ખરી વાર તેઓ પોતાની અરજી પ્રમાણે વર્તે છે, એટલે કે તેઓ સ્ત્રીને સંપૂર્ણ આધીન નથી

(ક) માત્ર વિવાહિત પુરુષોજ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કોઈ પણ કાર્ય કરી શકતા નથી, એટલા માટે (પશુઓને નહિ પણ) એમનેજ પતિ કહી શકાય

કલમ-૩ ' પત્ની ' એટલે પતિ ઉપર માલિકીનો હકક ધરાવનાર સ્ત્રી

ખુલાસો

માલિકીના હકકમા ફટકા મારવાના હકકનો પણ સમાવેશ થાય છે

કલમ-૪ ' લગ્નાવસ્થા ' એટલે પૂર્વ જન્મમાં કાંધેલા પાપોની શિક્ષાતરીકે પુરુષોએ દમ્બપૂર્વક સ્ત્રીકારેલી સ્થિતિ

પ્રકરણ ૩ જી-સજ્જઓવિષે

કલમ-૫. આ કાયદા પ્રમાણે અપરાધીઓને નીચે પ્રમાણેની સજ્જઓ થશે

(૧) કેદની સજ્જ-કે જે સયનગૃહની અથવા તો કોઈ પણ મકાનની ચાર દિવાલોની વચ્ચે થઈ શકશે

કેદની સજ્જના બે પ્રકાર છે જેમકે:-

(અ)-' સખત ', એટલે કે કઠોર સખ્દપ્રયોગ માથેની, અને

(બ)-' સાદી '

(૨) ' દેશનિકાલ ' એટલે કે સયનગૃહની બહાર કાઢી મૂકવાની સજ્જ.

(૩) ' વૈવાહિક દાસત્વ '

(૪) ખિસ્સા ખરચ જમ કરવો

કલમ-૬ " દેહાત હકની સજ્જ " -આ કાયદામા તેનો અર્થ એવો છે કે પત્ની પોતાના માખાપને ત્યાં અથવા કોઈ સ્નેહીમ બંધીને ત્યાં જલદી પાછી ન આવવાના ઈરાદાથી ચાલી જશે

કલમ-૭. સાધારણ ગુન્હાઓ માટે વળી નીચે પ્રમાણેની બીજી સજ્જઓ ફરિયાદીને આપવામાં આવે છે

(૧) પત્નીનું તિરસ્કારયુક્ત મૌન

(૨) કરડી નજર

(૩) અશ્રુપાત અને આક્રંદ.

(૪) ઠપકા અને માલિપ્રદાન.

પ્રકરણ ૪ થું-સામાન્ય અપવાદો

કલમ-૮ પત્નીએ કરેલું કોઈ પણ કૃત્ય ગુન્હામાં ગણાશે નહિ.

કલમ-૯ પત્નીના હુકમઅનુસાર પતિ જે કંઈ કૃત્ય કરશે તે ગુન્હામાં ગણાશે નહિ.

કલમ-૧૦ “લગ્ન સંબંધી સળનો કાયદો” ની કલમોમાંથી માફી મેળવવાને, પરણેલી સ્થિતિના કોઈ પણ પુરુષને બીજા કોઈ પણ કારણે આગળ ધરવાનો હક રહેશે નહિ.

પ્રકરણ ૫ મું-મદદગારી વિષે

કલમ-૧૧. નીચેનાઓ લગ્નસંબંધી ગુન્હો કરવાના કામમાં મદદ કરનાર ગણાશે.

(૧) જે માણસ લગ્ન સંબંધી ગુન્હો કરવાને પતિને ઉશ્કેરે, સમજાવે, ફાસલાવે કે ઉત્તેજન આપે, અથવા

(૨) જે ગુન્હો કરતી વખતે તેની મદદ જાય અથવા તે કરતી વખતે તેની સાથે રહે તે.

ખુલાસો

કોઈ પણ અવિવાહિત પુરુષ તેમજ સ્ત્રી ગુન્હો કરવાના કામમાં મદદ કરનાર હોઈ શકે.

ઉદાહરણ

(૧) જ સ્ત્રીનો પતિ જ, અને ક એક કુવારો માણસ, બન્ને જણા સાથે દારૂ પીએ છે, તો દારૂ પીવો એ લગ્ન સંબંધી ગુન્હો હોઈને ક એ જ ને ગુન્હો કરવાને માટે મદદ કરી ગણાશે.

(૨) જ સ્ત્રીના પતિ જ ને, તેની (જ ની) મા જ, ક પત્નીને નાપસંદ માર્ગે પૈસા ઉઘાવવા સમજાવે છે, તો આ પ્રમાણે સ્ત્રીના મત વિરુદ્ધ પૈસા ઉઘાવવા એ હાંપત્યઅપરાધ (ગુન્હો) હોઈ, જ એ જને ગુન્હો કરવાને મદદ કરી ગણાશે.

કલમ-૧૨. જે એક પરણેલો પુરુષ બીજા પરણેલા પુરુષને લગ્નસંબંધી ગુન્હો કરવાના કામમાં મદદ કરે તો તે પણ મૂળ ગુન્હો કરનારાના જેવી અને જેટલીજ સળને પ્રાપ્ત થશે. જે કે એવી સળ માત્ર તેમ કરવાને સત્તા ધરાવનારી કોર્ટ જ કરી શકશે.

ખુલાસો

આ ઠેકાણે “સત્તા ધરાવનારી કોર્ટ” એનો અર્થ ગુન્હેગાર પતિ ઉપર માલકીનો હક ધરાવનારી પત્ની છે.

કલમ-૧૩ જે ગુન્હાના કામમાં મદદ કરનાર સ્ત્રી અથવા પુરુષ અવિવાહિત હશે તો તેઓ માત્ર ઠપકો, ગાલિમદાન, કરડી નજર, અશુભાત અને આકેદદારા સળને પાત્ર થશે.

પ્રકરણ ૬ હું-રાજ્ય વિરુદ્ધના ગુન્હાઓ વિષે

કલમ-૧૪ આ કાયદામાં “ રાજ્ય ” નો અર્થ વિવાદિત અવસ્થા એવો કરવામાં આવશે.

કલમ-૧૫ જે કોઈ પોતાની સ્ત્રી સામે લડાઈ કરશે અથવા એવી લડાઈઓ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે અથવા તો તેમ કરવાના કામમાં કોઈને મદદ કરશે કે ઉત્તેજીત કરશે તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે, એટલે કે તેને અલગ રહેવાની અથવા અન્ય શયનગૃહરૂપી દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવશે, અને તેનો સંવળો મળવા-ખરચ બધું કરવામાં આવશે.

કલમ-૧૬. જે કોઈ પોતાના મિત્રોને સહાયક બનાવીને અથવા સત્તાને પોતાના પક્ષમાં લઈને અથવા તો બીજી કોઈ રીતે પત્નીની સામે લડાઈ કરવાના ઇરાદાથી યુદ્ધની તૈયારી કરશે; તો તેને દેશનિકાલની સજા થશે. અર્થાત્ તેને શયનગૃહની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવશે અને તે ઉપરાંત તિરસ્કાર, અશ્રુપાત અને આક્રંદની પણ સજા કરવામાં આવશે.

કલમ-૧૭. જે માણસ પોતાની સ્ત્રી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રી તરફ સદ્ભાવ દર્શાવશે તેણે ‘અભિચાર’નો ગુન્હો કર્યો છે, એમ ગણાશે.

ખુલાસો ૧ લો.

પત્ની સિવાય બીજી કોઈ જુવાન સ્ત્રીના તરફ જરા પણ લલમનસાધ બતાવવી એ આવી જુવાન સ્ત્રી પ્રત્યે સદ્ભાવ બતાવવા ખરોખર છે.

ઉદાહરણ

અ, ઘનો પતિ છે. ક એક યુવાન સ્ત્રી છે અ, કના છોકરાને ચાહે છે, કારણ કે તે એક સુંદર બાળક છે અને તેને ખાવાને પૂરીઓ આપે છે. તો અ એ ક પ્રત્યે સદ્ભાવ બતાવ્યો ગણાશે.

ખુલાસો ૨ નો

આ કલમ મુજબ ગુન્હાની કલ્પના કરી લેવાનો હક પત્નીને પ્રાપ્ત થશે, અને પોતે ગુન્હો કર્યો નથી એ કારણસર કોઈ પણ પતિ સબમીની મુક્ત થવાનો દાવો કરી શકશે નહિ.

ફરિયાદ થઈ છે એજ હકીકત હમેશાં ગુન્હો પૂર્ણ રીતે પૂરવાર થવાની સાબિતી-ઉપ માનવામાં આવશે.

ખુલાસો ૩ નો

આ કલમમાં આવી જતા ગુન્હાને કદંપી લેવાનો હક સામાન્ય રીતે, વૃદ્ધ પત્નીઓ અને વૃદ્ધ તેમજ કદરૂપા પતિની પત્નીઓને રહેશે, અને ન્યાયધી કોઈ યુવાન પત્ની ખાસ કરીને પોતાનો સ્વભાવ બહોળ જિંદગીનો છે, અથવા પોતે બચ-પણમાં બહુ લાડમાં ઉછરેલી હતી, કે કાં તો પોતે બહુ જ કદરૂપી છે, એવું સાબિત.

કરી શકશે નહિ, ત્યાંસુધી તે આ હક્ક ધારણ કરવાનો દાવો કરી શકશે નહિ.

કલમ-૧૮ જે કે ઇ પુરુષ બ્યલિયારનો ગુન્હો કરશે તે આ કાયદામા ગણાવેલી તેમજ ગણાવવામાં નહિ આવેલી એવી સધળી સજ્જનોને પાત્ર થશે

પ્રકરણ ૭ મું

ખુશ્કી અને દરિયાઈ લશ્કરને લગતા ગુન્હાઓ વિષે

કલમ-૧૯ આ કોડમાં “ ખુશ્કી અને દરીઆઈ લશ્કર ” એ શબ્દોમા છોકરાઓ, છોકરીઓ અને છોકરાઓની વહુઓનો સમાવેશ થાય છે.

કલમ-૨૦. જે કોઈ પત્નીની સામે બળવો ઉઠાવવાને દીકરા, કે દીકરી કે પૂતવધૂને ઉશ્કેરશે તે તિરસ્કાર, અપ્રપાત અને આક્રમણની સજ્જનો પાત્ર થશે.

પ્રકરણ ૮ મું

ઘરમાં સુલેહનો લગ કરવાના ગુન્હાઓ વિષે

કલમ-૨૧ જે અથવા વધારે પરણેલા પુરુષો નીચે લખેલા કોઈ પણ હેતુને માટે એકત્ર થાય તો એવી મહાળાને ગેરકાયદેસર મહાળા ગણવી

૧ નીચે વ્યાખ્યાઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દારૂ પીવો, બુગાર રમવો અથવા એવા બીજા લમ સખાધી ગુન્હા કરવા

૨ પોતાની પત્નીઓને તેમને કાયદેસર મળેલી સત્તાનો અમલ કરવા દેવામા રૂઆપથી દમ ભરાવી અટકાવ કરવા

૩ પત્નીના હુકમના અમલની સામે થવા

કલમ-૨૨ જે કોઈ ગેરકાયદેસર મહાળાને સભાસદ હોય, તેને સખ્ત શબ્દો સાથે કેદખાનાની સજ્જ કરમાવવામાં આવશે, તેમજ તે તિરસ્કારયુક્ત મૌન અને કપકાને પણ પાત્ર થશે

દારૂ પીવા વિષે

કલમ-૨૩ શીશીમા રખાયલા અને કચના વાસણમા પિવાયલા કોઈ પણ પ્રવાહીને દારૂ ગણવામાં આવશે

કલમ-૨૪. ઉપરની વ્યાખ્યામા જણાવ્યા પ્રમાણેનો દારૂ જે કોઈના કબજામાં હશે તે દારૂ પીએ છે એમ ગણવું.

ખુલાસો

તે માણસે કહાય તે પ્રવાહીનો સ્પર્શ પણ કર્યો ન હોય તોપણ તે દારૂ પીએ છે એમજ ગણવું.

કલમ-૨૫. જે કોઈ દારૂ પીવાનો ગુન્હો કરશે તે દરરોજ સાંજના વખતે સ્થાન-ગૃહમાં, બેમાંથી ગમે તે એક પ્રકારની કેદ રખવાની સજ્જનો પાત્ર થશે; અને તે ઉપ-

ગત ઇપકાને પાત્ર પણ થશે.

હુલ્લડ કરવા વિષે

કલમ-૨૬ જે કોઇ પોતાની પત્ની સાથે કર્કશ સ્વરે બોલશે તેણે ધરમા હુલ્લડ મચાવવાનો ગુન્હો કર્યો લેખાશે.

કલમ-૨૭ જે કોઇ પોતાના ધરમા હુલ્લડ મચાવવાનો ગુન્હો કરશે તે તિરસ્કાર-યુક્ત મૌન અથવા ઇપકો અથવા અશ્રુપાત અથવા આક્રંદની સજાને પાત્ર થશે

एक “स्वास खबरपत्री”नो पत्र

પ્રિન્સ ઝાફ વેલ્સની સાથે જે અનેક “ ખાસ ખબરપત્રીઓ ” અહીં આવ્યા હતા, તેમાંના એક વિલાયતના કોઇક વર્તમાનપત્રમાં નીચે પ્રમાણેનો પત્ર લખ્યો હતો. અમે તેનું ભાષાતર અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ તે વિલાયતી વર્તમાનપત્રના નામ માટે કોઇ અમારો જીવ ખાશે, તો અમારે લાચાર થવું પડશે. વર્તમાનપત્રનું નામ અમે જાણતા નથી, અને ક્યા જોવામાં આવ્યું હતું તેનું પણ અમને સ્મરણ નથી. પત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે.

યુવરાજની સાથે આવીને બંગાળા દેશમાં જે જે જોયું, તે આ અવકાશના વખતમાં વર્ણવીને આપને કૃતાર્થ કરવાની ઈચ્છા છે. મેં આ દેશસભ્ય અનેક તપાસ કરી છે, તેટલા માટે મારી પાસેથી જેવી ખરી હકીકત મેળવી શકશે તેટલી બીજા કોઇ પાસેથી મળી શકશે નહિ. આ દેશનું નામ “ બેંગાલ ” છે, એ નામ શામાટે પડ્યું, તે દેશી લોકો કહી શકતા નથી, પરંતુ દેશી લોકોને આ દેશની અવસ્થા પૂરેપૂરી માલૂમ નથી, તેઓ જાણે પણ કેવી રીતે ? તેઓ કહે છે, પૂર્વે એમાંના એક પ્રદેશને ‘ બમ ’ કહેવામાં આવતો. તે પ્રદેશના લોકોને હમણા પણ “ બંગાલ ” કહેવામાં આવે છે, એટલા માટે એ દેશનું નામ “ બંગાલા ” પડ્યું, પરંતુ આ દેશનું નામ “ બંગાલ ” નથી, પણ “ બેંગાલ ” છે તે આપ સૌ જાણો છોજ, એટલે એ લોકોની વાત કેવળ જૂઠી છે. અને લાગે છે કે, બેન્ગમીન ગાલ સંક્ષેપમાં બેન્ગાલ નામના કોઇ અંગ્રેજે પ્રથમ આ દેશ શોધી કાઢીને અને તેના પર અધિકાર જમાવીને પોતાના નામથી તેને વિખ્યાત કર્યો હતો.

રાજધાનીનું નામ “ કાલકાટા ” છે ‘ કાલ ’ અને ‘ કાટા ’ એ નામના બે બંગાળી શબ્દોમાંથી એ નામની ઉત્પત્તિ થઇ છે. એ નગરમાં કાલ કાપવા (વખત ગુજારવા) ને કંઈ પણ મુશ્કેલી પડતી નથી, એટલા માટેજ એનું નામ “ કાલકાટા ” પડ્યું છે.

એ દેશના લોકોમાંથી કેટલાક અતિશય કૃષ્ણ વર્ણના અને કેટલાક કિચિત્ત મૌર છે જે લોકો કૃષ્ણ વર્ણના છે તેમના પૂર્વ પુરુષ, માલૂમ પડે છે કે, આફ્રિકામાંથી

આવીને અહીં વસ્યા હતા, કારણ કે તે કાળા રંગના બગાળાઓમાંના અનેક જણના કેશ ગુછળાવાળા છે નરતત્ત્વવેતાઓએ સિદ્ધ કર્યું છે કે, ગુછળાવાળા વાળ હોય તેઓ કાકા-સીધી-જ, અને જેઓ કિચિત્ત ગૌર વર્ણના છે, તેઓ બધું કરીને ઉપ-યુક્ત બેન્ગોલ સાહેબના વક્તવ્ય છે.

મેં જોયું છે કે, બધા ખગ બગાળાઓ મેન્ચેસ્ટરના સુતરમાંથી બનેલાં વસ્ત્રો પહેરે છે, એટલા માટેજ સ્પષ્ટજ મિત્ર થાય છે કે, હિન્દુસ્તાન મેન્ચેસ્ટરના સબધ-માં આવ્યા પહેલાં, ખગ દેશના લોકો નમંજ રહેતા. હમણા મેન્ચેસ્ટરની દયાથી તેઓ વસ્ત્ર પહેરીને જીવે છે એ લોકોએ કેવળ હમણાજ વસ્ત્ર પહેરવાનો આરંભ કર્યો છે, એટલે કેવી જાતના વસ્ત્ર પહેરવા જોઈએ, તે હજી સુધી ખરાબર નક્કી કરી શક્યા નથી. કાંઈ કાંઈ આપણા જેવાં પાટણુન પહેરે છે, કેટલાક તુર્ક લોકોના જેવા પાયજામા પહેરે છે, અને કેટલાક તો કોનુ અનુચરણ કરવું તે સમયે હજી સુધી કંઈ પણ નક્કી નહિ કરી શક્યાથી કેવળ કમરેજ વસ્ત્ર લપેટી રાખે છે.

એટલે જુઓ કે, બ્રિટિશ રાજ્ય બેન્ગોલમાં કેવળ સો વર્ષ થયાંજ સ્થાપન થયું છે, છતાં તેટલામાંજ અમંજ્ય નગ્ન જાનિને વસ્ત્ર પહેરતા શીખરી દેવાયું છે. ખરે-ખર ઈંગ્લાંડનો અસીમ મહિમા અને તેદ્વારા ભારતવર્ષમાં ધન અને ઐશ્વર્યની શક્તિ જે પ્રમાણમાં થતી રહે છે, તે વર્ણવી જાય એમ નથી. એ વાત અંગ્રેજોજ જાણે છે, બગાળાઓ સમજી શકે એટલી શક્તિ તે લોકોમાં હોય એવો સંભવ નથી.

હું ખની વાત એ છે કે, હું આટલા થોડા દિવસોમાં બગાળા લોકોની ભાષા-માહેલુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અધિક પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી, તો પણ કંઈક કંઈક શીખ્યો છું, અને ગુલિસ્તાં અને બોસ્તા નામના જે બે બગાળા મર્યો છે, તેનો અનુવાદ પણ વાંચી મર્યો છું એ બન્ને પુસ્તકોનો સ્થૂળ મર્મ એ છે કે, શુધિધર નામના એક ગાંજો રાવણ નામના એક ખીજા રાજાનો વધ કરીને તેની પદરાણી મદોદરીનું હરણ કર્યું હતું. મદોદરીએ કેટલાક કાળ સુધી વૃદ્ધાવનમાં વાસ કરીને કૃષ્ણની સાથે રાસલીલા કરી હતી અને તેના પિતાએ કૃષ્ણને નિમત્રણ નહિ કરવાથી તેણે દક્ષિણમાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યા હતા.

હું થોડું બધું બગાળા શીખ્યો છું બગાળાઓ ‘લાઈકાટ’ ને ‘લાઈકાટ’ કહે છે, ‘ગવર્નમેન્ટ’ ને ‘ગવર્નમેન્ટ’ કહે છે; ‘ડિકી’ ને ‘ડિકી’ કહે છે; ‘ડિસ-મિસ’ ને ‘ડિસમિસ,’ ‘બોલ’ ને ‘બોલ,’ ‘ડોર’ ને ‘દાર’ અને ‘ડબલ’ ને ‘ડબલ’ (ધત્તાદિ ધત્તાદિ) કહે છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટજ પ્રતીત થાય છે કે, બગાળા ભાષા અંગ્રેજીની એક શાખા માત્ર છે.

પરંતુ એમાં એક સદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જો બગાળા અંગ્રેજોની શાખા હોય તો, અંગ્રેજોના આ દેશમાં આવવા પહેલાં કાંઈ ભાષા અહિં હતી કે નહિ? જુઓ, આપણા કાંઈસ્ટના નામ ઉપરથીજ એ લોકોના પ્રધાન દેવતા કૃષ્ણનું નામ

પડ્યુ છે, અને અનેક યૂરોપિયન પડિતોના *મત પ્રમાણે એ લોકોને મુખ્ય ધર્મ-
ત્રય કૃષ્ણપ્રણીત ભગવદ્ગીતા બાઈબલનોજ અનુવાદ છે ! એટલે બાઈબલ રચાયુ
તે પૂર્વે એ લોકોની કાંઈ પણ ભાષા ન હતી, એ એક રીતે નક્કીજ છે. તે પછી
એ લોકોની ભાષા ક્યારે ધડાઈ તે કહી શકાય નહિ મને લાગે છે કે, પડિતવર
મેક્સમીલર ધારે તો એ વિષયનો નિર્ણય કરી શકે એમ છે. જે પડિતોએ સાબિત
કર્યું છે કે, અશોકના પહેલાં આર્ય લોકો લખી જાયતા ન હતા, તેજ પડિતો આ
બાબતનો અંતિમ નિર્ણય કરવાને સમર્થ છે

એક બીજી વાત પણ જણાવા જેવી છે સર વિલિયમ જેન્સથી માડીને મેક્સ-
મીલર સુધીના પ્રાચ્યતત્ત્વવિત્ પડિતોએ જણાવ્યું છે કે, એ દેશમાં સસ્કૃત નામની
એક બીજી ભાષા છે, પરન્તુ આ દેશમાં આવીને મેં કાંઈને પણ સસ્કૃત બોલતા
કે લખતા જોયા નથી. એટલા માટે આ દેશમાં સસ્કૃત ભાષાના અસ્તિત્વવિષે
મને વિશ્વાસ નથી. માલૂમ પડે છે કે, એ ચાતુરી સર વિલિયમ જેન્સ વગેરેનીજ
છે. તેમણે સ્વપ્રસિદ્ધિને માટેજ એ ભાષાની કલ્પનાસૃષ્ટિ હિપજની કાઢી છે *

મમે તેમ હો, હવે એ લોકોની સામાજિક અવસ્થાસબંધે કંઈક કહીશ. તમે
સાંભળ્યું છે કે, હિંદુઓ ચાર જાતિમાં વહેંચાયલા છે, પરન્તુ તેમ નથી એ લોકોમાં
અનેક જાતિ છે, તેના નામ નીચે દર્શાવું છું

૧ બ્રાહ્મણ, ૨ કાયસ્થ, ૩ શૂદ્ર, ૪ કુલીન, ૫ વશજ, ૬ વૈષ્ણવ, ૭ શક્તિ,
૮ રાય, ૯ ઘોષાલ, ૧૦ ટાગોર, ૧૧ મુર્ધા, ૧૨ ફરામજી, ૧૩ ગમાયણ, ૧૪ મહા-
ભારત, ૧૫ અવલી મહોલ્લો, ૧૬ પેરિયા ડોગ્સ (મેલુ ખાનારા કુતરા.)

બંગાળી લોકોનું ચારિત્ર્ય ઘણું ઉતરતા પ્રકારનું છે તેઓ હડહડતા જૂઠા છે,
કારણવિના પણ અસત્ય ભાષણ કરે છે સાંભળ્યું છે કે બંગાળીઓમાં જ્યાં
પડિત બાણુ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર છે મેં અનેક બંગાળીઓને પૂછ્યું હતું કે તેઓ
કયા જાતિના છે ? સઘળાઓએજ કહ્યું કે કાયસ્થ છે, પરન્તુ તેઓ મને ઠગી શકે
એમ નથી. કારણ કે મેં તેજ પડિતવર મેક્સમીલરના ત્રયમાં + વાંચ્યું છે કે,
બાણુ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, બ્રાહ્મણ છે વળી માલમ પડે છે કે, મિત્ર શબ્દ મિટર
નો અપભ્રંશ છે, એટલા માટે પણ મિત્ર મહાશયને પુરોહિત જાતિનાજ માનવા જોઈએ

બંગાળીઓનો એક ખાસ ગુણ એ છે કે, તેઓ ઘણાજ રાજભક્ત છે યુવરાજ-
ને જોવાને તે લોકોનાં જે ટોળે ટોળા આવ્યા હતા તે હિપરથી માલૂમ પડે છે કે,
પૃથ્વીપર આવી રાજભક્ત જાતિ બીજે કાંઈ પણ સ્થળે જન્મીજ નથી હમ્મર આપણી

* ડૉ. લોરીન્ઝર.

— સાવધાન ! કાંઈ હસશો નહિ મહામહોપાધ્યાય પડિત ડોમહ્સ સ્ટુઅર્ટ
યથાર્થે આવાજ મતનો હતો.

+ ‘ચીપ્સ ક્રોમ એ જર્મન વર્કશીપ’

ચલતી કરો, કારણ કે તેમ ચલાવી બગાળાઓનું પણ કંઈક કલ્યાણ થઈ શકે !

બગાળા લોકો સ્ત્રીને પરદેશીન ગણે છે એમ સાબળ્યું છે, તે સત્ય છે, પરંતુ સર્વત્ર નહિ * જ્યારે કંઈ પણ લાલની વાત ન હોય ત્યારે તેઓ સ્ત્રીજાતિને અત-પુરમા રાખે છે, અને લાલની સધિ જોતાજ બહાર લાવે છે, આપણે જે પ્રમાણે “ ફાઉલિંગ પીસ ” (બદ્ધ) નો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેવીજ રીતે બગાળાઓ સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કરે છે જ્યાં પ્રયોજન નહિ હોય ત્યારે પેટીમા પૂરી રાખે છે, શિકાર જોતાજ બહાર કાઢીને તેમા દારૂ ભરે છે બદ્ધની સીસાની ઝાળાથી હલકી જાતના પક્ષીનો પક્ષ્ઝડેદ થાય છે, બગાળા સ્ત્રીના નયન-માણે કોના પક્ષ્ઝડેદની આશા રાખે છે તે કહી શકતો નથી મેં બગાળા લલનાઓનાં ધરણાંમા રહેલી જે પ્રકારની મોહકતા જોઈ છે તે પરથી મને ઇચ્છા થાય છે, કે હું પણ “ ફાઉલિંગ પીસ ” ને એકાદ બે સોનાના ધરણા પહેગવી દઉં, -જોઈ, તેમ કરવાથી કોઈ પક્ષી બેચાર્ઈને બદ્ધ ઉપર આવીને બેસે કે નહિ ?

કેવળ નયનમાણુ તો શુ પણ સાબળ્યું છે, કે બગાળા સ્ત્રીઓ તો પુષ્પમાણુ છોડવામા-મહન ઉશ્કેરવામા-પણ ધણી સુપદુ છે હિન્દુ સાહિત્યમા વપરાયલા પુષ્પ-શરમા અને આ બગકામિનીઓ તરફથી ફેકાયલા પુષ્પશરમા કંઈ સમંધ છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, જો તેમ હોય તો બગાળા સ્ત્રીઓને દુર્વાસનાવાળા કહેવી જોઈએ સાબળવા પ્રમાણે કોઈ બગાળા કવિએ લખ્યું છે કે —

“ આ તે પુષ્પધનુ (કામદેવ) શુ પોતાનું વિવિધ રમ ધનુષ્ય ધારણુ કરે છે ” હમણા એમા જરા ફેરફાર કરીને કહેવું જોઈએ કે —

‘ આ તે પુષ્પધનુ-કામદેવ (તે ઉશ્કેરનારી સ્ત્રીઓ)-પોતાના વિવિધરંગી પુષ્પો કટાક્ષા-મારે છે શુ ? ” જમે તેમ હો. પુષ્પમાણુ (કામદેવ) સચરાચર પ્રચલિત ન થઈ એસે ! નહિ તો બગાળામા અગ્નેને રહેવું બારે થઈ પડશે મને સર્વદા લાય રહે છે, કે હું એક મરીમ દુકાનદારનો છોકરો, જે પેસાના લોભથી સમુદ્ર ઝોળગી-ને અહિ આળ્યો છુ-કોણુ જાણે ક્યારે બગકુલકામિની-પ્રેરિત કુસુમશર આવીને, આ ફાટેલા તણુને છેદીને મારા હૃદયમા આધાત કરે, અને હું તત્ક્ષણુ ધન્ન દધને ચત્તોપાટ પડી જાઉં ! હાય ! ત્યારે મારું શુ થશે ! મને મરતા પાણી પણ કોણુ પાશે ?

હું એમ કહેતો નથી કે, સખળા બગાળાઓની સ્ત્રીઓ આ પ્રકારની ફાઉલિંગ પીસ છે, અથવા તો સખળીજ આ પ્રમાણે કુસુમશર ચલાવવામા સુચતુર છે, તોપણ કોઈ કોઈ એવી છે ખરી, એ મેં લોકોજિતપરથી જાણ્યું છે. સાબળ્યું છે કે, તેઓ પોતાના પતિની આજ્ઞાનુસારજ આ પ્રકારના કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે પતિ-

* બગાળા સ્ત્રીઓમાંની કોઈ કોઈએ અતપુરનો પરિત્યાગ કરીને રાજપુતનું સ્વામત કર્યું હતું.

ઝોઝો દેશી શાસ્ત્રાનુસારજ ઝો પદ્ધતિનુ અવલગન કરેલુ હોય છે. હિન્દુઝોના જે ચાર વેદ છે તે માહેલા ચાણુક્ય શ્લોક નામક વેદમાં (મે ઝો સકળ શાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે) લખ્યુ છે કે —

આત્માનં સતતં રક્ષેન્ દારૈરપિ ઘનૈરપિ ।

ઝેનો અર્થ ઝેવો છે કે, હે પન્નપલાશલોચન શ્રીકૃષ્ણ ! હુ પોતાની ઉન્નતિ માટે તમને આ વનફૂલની માળા અર્પણુ કરે છુ, તમે તે કંઠે ધારણુ કરો.

વર્ષસમાલોચના

વર્તમાનપત્રોનો રિવાજ છે કે, નવા વર્ષમા પ્રવેશ કરતા જન વર્ષની સધળી ઘટનાઝોની સમાલોચના કરવી “ બ્રહ્મદર્શન ” વર્તમાનપત્ર નથી, પરન્તુ તેટલા માટે શુ અમને તે કરવાની ઇચ્છા નહિ થાય ? જેમ અનેક માણુસો રાજ્ય નહિ હોવા છતા રાજ્ય જેવા થઈને ફરે છે, જે પ્રમાણે અનેક લોકો કાળા ભારતવાસી હોવા છતાં સાહેબ બનવાની ઇચ્છાથી કાઢપાટલુન ચઢાવે છે, તેજ પ્રમાણે અમે પણ અમારૂં પત્ર ઝેક સામાન્ય માસિક હોવા છતાં પ્રખર પ્રતાપશાળી સમાચાર-પત્રનો અધિકાર ગ્રહણુ કરવાની અભિલાષા રાખીએ છીએ

પરન્તુ મનુષ્યજાતિ ઝેવી દુર્ભાગી છે, કે જ્યારે તે અમુક ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે તેની તે ઇચ્છા પાર પાડવામા વિઘ્ન આવી નડે છે નવુ વર્ષ ઝેસી ચૂક્યુ પાપ મામથી, અને અમે લખીએ છીએ માર્ગશીર્ષ માસનુ “ બ્રહ્મદર્શન ” સત્યાનાશની પાટી ઝે છે, કે “ બ્રહ્મદર્શન ” ચર્ચાના વિષયો સમઘે કોઈ પણ નિયમ સ્વીકારતુજ નથી-અત્યંત સ્વેચ્છાચારી છે, ઝેટલા માટે અમે મનની ઇચ્છા મનમાજ નહિ સમાવી દેતા, તેમાં વિષાદ ઇત્યાદિ અનુપ્રસાદના લોભનુ સવરણુ કરી માર્ગ-શીર્ષ માસમા પણ સને ૧૮૭૫ની સાલની સમાલોચના કરીશુ, તેથી હે મતવર્ષ ! સાવધાન થા, અમે તારી સમાલોચના કરીશુ.

મત વર્ષમા રાજકારભાર કેવી રીતે ચાલ્યો હતો, તે સંબંધે અનેક તપાસને અંતે જણુવામા આવ્યુ છે, કે ઝે વર્ષમા ૩૬૫ દિવસ હતા, ઝેક પણ ઝોઝો ન હતો દરેક દિવસમા ૨૪ કલાક અને દરેક કલાકમા ૬૦ મિનિટ હતી. કોઈમા ઝેક પણ ઝોછી જોવામા આવી ન હતી, ઝે ઉપરથી જણાય છે, કે અધિકારીઝોઝે ઝેમા કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કર્યો ન હતો આ ઉપરથી તેમની વિચિત્રતાનો પરિચય મળી શકે છે અનેક માણુસોનુ ઝેમ કહેવુ છે કે, ઝે વર્ષમાથી કેટલાક દિવસ ઘટાડી નાખ્યા હોત તો ઠીક થાત, પરન્તુ અમે ઝે વાતને અનુમોદન આપી શકતા નથી. દિવસ ઘટાડવાથી કેવળ નોકરીઆત વર્ગને પગારનો અને વર્તમાનપત્રોના

લેખકોને મહેનતના બચાવનો લાભ મળે. સામાન્ય જનસમાજને કંઈ પણ લાભ થાય નહિ, (અમારું તો માસિક છે, એટલે ૧૨ માસના ૧૨ અંક લીધા વિના કંઈ છોડવાનું નથી) તોપણ ગ્રીષ્મઋતુ તદ્દન ઉઘાડી લેવામાં આવે તો ઠીક થાય ખરું. આપણા અધિકારીઓને લલામણુ કરીએ છીએ કે, બારે માસ શીત ઠાળજ રહે, એવો કંઈ કાયદો પસાર કરાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે

અમે સાંભળીને ખેદ પામ્યા છીએ કે, આ વર્ષ સંવત્સરના આયુષ્યમાંથી એક એક વર્ષ ચોરી ગયું છે, પરંતુ અમે એ વાતપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી શકતા નથી અમે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે, અમારી ૭૧ વર્ષની ઉંમર હતી, તે આ વર્ષે વધીને ૭૨ ની થઈ છે. જો આયુષ્યમાંથી ચોરી થઈ ગઈ હોત તો એક વર્ષ વધે કેવી રીતે ? માટે દોષદષ્ટિવાળાઓએજ આવી અફવા ફેલાવી લાગે છે

આ વર્ષ સુવર્ણ હતું તેની વિશેષ સાબીતી એ છે કે એ વર્ષમાં અનેક માણુ-સને ત્યાં સતાનપ્રાપ્તિ થઈ છે. મ્યુનીસીપાલ ડિપાર્ટમેન્ટના સુદૃઢ અમલદારોએ ખાસ પ્રયત્ન કરીને કોને કોને પુત્ર થયા, કોને કોને કન્યા અવતરી અને કોના કોના ગર્ભ-સ્ત્રાવ થઈ ગયા, તેની ખબર મેળવી છે દુઃખની વાત એ છે, કે એ વર્ષમાં કેટલાંક મનુષ્યો-અધિક નહિ-રોગ વગેરેથી મુખ્યા છે સાંભળવામાં આવ્યું છે, કે આ દેશની કંઈ એક મહાસભા પાર્લામેન્ટને સત્વિનય પ્રાર્થના કરનાર છે કે, આ ભારતરાજ્યની પુણ્ય ભૂમિમાં કંઈ પણ મનુષ્ય મરવા પામે નહિ વળી તેણે એક એવો પણ ઠરાવ પસાર કર્યો છે કે, જો કંઈને ખામ મરવાની જરૂર હોય તો તેણે પોલિસને ખબર આપીને તેની અનુમતિ લીધા પછી મરવું

આ વર્ષનું ફિનેન્સિઅલ ડિપાર્ટમેન્ટનું પ્રકરણ (નાણા પ્રકરણ) બહુ વિચિત્ર છે-અમને ભરોસાદાર રચનાથી ખબર મળી છે, કે ગવર્નમેન્ટને આવક પણ થઈ છે અને વ્યય પણ થયો છે આ હકીકત આશ્ચર્યકારક હો કે ન હો, પરંતુ વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, આથી સરકારી ખજાનામાં કંઈક વધારો-નહિ તો ઘટાડો તો થયોજ હશે, અને તેમ નહિ તો જમા ઉધારનાં પાસાં સરખા તો થઈ રહ્યાં હશેજ આગામી વર્ષમાં (સને ૧૮૭૬) કંઈ નવો કર પડશે કે નહિ તે વિષે આજે કંઈ પણ કહી શકાય નહિ, પરંતુ આજા રાખીએ છીએ કે, ૭૭ નીસાલના એપ્રિલ માસમાં એ વાત નક્કીપણે કહી શકાય.

આ વખતે ન્યાયખાતાના કામની પ્રશ્નસા કરવાને અમે અસમર્થ છીએ. ખરું છે કે, જેમણે ફરિયાદ કરી છે, તેમનો ન્યાય અપાયો છે, અથવા આપવાના પ્રયત્ન ચાલી રહ્યા છે, પરંતુ જેમણે ફરિયાદ નથી કરી તેમનો કંઈ પણ ઇન્સાફ થયો નથી અમે સમજી શકતા નથી કે જ્યાં ન્યાય સાર્વજનિક હોય ત્યાં ફરિયાદ કરવામાં આવે કે ન આવે તોપણ સર્વનો ન્યાય જામાટે ન તોળાયો જોઈએ ? કંઈ તડકતે ચાલતું હોય કે ન હોય તોપણ સૂર્ય ભગવાન સર્વત્ર તાપ ફેલાવે છે, કંઈ

જાણે ચાહે કે ન ચાહે તોપણ મેલ ખેતરે ખેતર વૃષ્ટિ કરે છે, એજ પ્રમાણે કોઇ ન્યાય માગે કે ન માગે તોપણ ન્યાયાધીશોએ ઘેરે ઘેર જઈને ન્યાય આપી આવવો જોઈએ જો કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવશે કે, ન્યાયાધીશો આ પ્રમાણે વગર તેડ્યા ઘેરે ઘેર ધુસવા લાગે તો ગૃહસ્થોની સમાજની^x અકસ્માત વિધ ખડા કરી દેવાનો ન ભય રહે છે તો તેને માટે અમારો જવાબ એ છે કે, મવર્મેન્ટના અધિકારીઓ કોઈ સમાજનીથી એટલા બધા ડરતા નથી નિમ્ન શ્રેણીના ન્યાયાધીશોને સમાજની સાથે વિશ્વક્ષણ પરિચય છે, અને તેઓ બહુધા તેની સાથે પ્રતિદિન સંભાષણ કરતાજ રહે છે જે પ્રમાણે મયૂર સર્પપ્રિય હોય છે તેજ પ્રમાણે તેઓ પણ સમાજનીપ્રિય છે નજરે પડતાજ બહુધા લક્ષણ કરી જાય છે અને એવું પણ સાબળ્યું છે, કે કેટલાક કનિષ્ઠ પકિતના અધિકારીઓએ સરકારને એવી વિનંતિ કરી છે કે જે પ્રમાણે હિન્દ પકિતના અધિકારીઓના પુરસ્કાર માટે “ઓર્ડર ઓફ ધિ સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા” નો ઇલકાળ કાઢવામા આવ્યો છે તેજ પ્રમાણે ઉતરતી પકિતના અધિકારીઓ માટે “ઓર્ડર ઓફ ધિ પ્લમ્સ્ટિક” નો ખિતામ કાઢવો જોઈએ, અને ખાસ લાયકાત ધરાવનારા ડેપુટી કલેક્ટરો અને મળજડને ઇત્યાદિને ચૂટી ચૂટીને આ મહારાજ તેમની કોટેજ પ્રચાશીની (ખજુરીના છટીઆની) દોરીથી બાંધીને લટકાવવું જોઈએ તે તેમના એકનથી વિભૂષિત થએલા અને સદાય ધ્રુજતા વક્ષ સ્થલ ઉપર અપૂર્વ શોભા ધારણ કરશે. રાજપ્રસાદરૂપે જો આ ટાઇટલ અર્પણ કરવામા આવશે તો તેનો આદર સાથે સ્વીકાર થશે એ અને સોગનપૂર્વક કહી શકીએ છીએ અને ભય કેવળ એટલોજ રહે છે, કે ઉમેશ્વાર એટલા બધા ન કળગે કે એટલી સાવરણી એકઠી કરવી ભારે થઇ પડશે.

ગત વર્ષમા વૃષ્ટિ થઇ હતી, પરંતુ સર્વત્ર સમાન નહિ ખચિત મેઘોનો એ પશ્ચાતજ હતો જે જે પ્રદેશોમા વૃષ્ટિ થઇ નથી, તે તે પ્રદેશના લોકોએ એવી મત-જમની માગણી કરી છે, કે જેથી બવિખ્યમા સર્વત્ર સમાન વૃષ્ટિ થાય એવો કોઇ ઉપાય શોધી કાઢવો જોઈએ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ સદુપાયના સંગોધન માટે એક કમિટી નિર્માવી જોઈએ એક મોબલાદાર પત્રમિત્ર જણાવે છે, કે જો સરકાર તરફથી મેઘોની ખરદાસ્ત ખરાખર થઇ શકે, તો તેઓ ખીજા કોઇ પણ દેશમા ચાલ્યા જવાની ખીક રહેશે નહિ, પરંતુ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એમ કરવાથી પણ જોઈએ તેવો સુધારો થઇ શકશે નહિ—કારણ કે બગ દેશના સર્વ મેલ અત્યંત માદામિનીપ્રિય છે, એટલે સૌદામિનીને છોડીને પૈસાના લોભથી પણ તેઓ દેશાન્તરમા જવાનું સ્વીકારશે નહિ એટલા માટે અમે સૂચના કરીએ છીએ, કે સધળા મેઘોને ખરતરફ કરવા અને તેને ઠેકાણે બિસ્તીઓનો બદોખસ્ત કરી દેવો દરેક ખેતરમા એક એક ચપરાસી અથવા સુયોગ્ય ડેપુટી કલેક્ટર લાના વાસ ઉપર બિસ્તીને

ખાધીને વાસ ઉભો કરીને પકડી રહે, અને બિસ્તી ત્યાંથી ખેતરમાં પાણી છાંટીને પછી નીચે ઉતરી આવે! ખરાખર છે ને ?

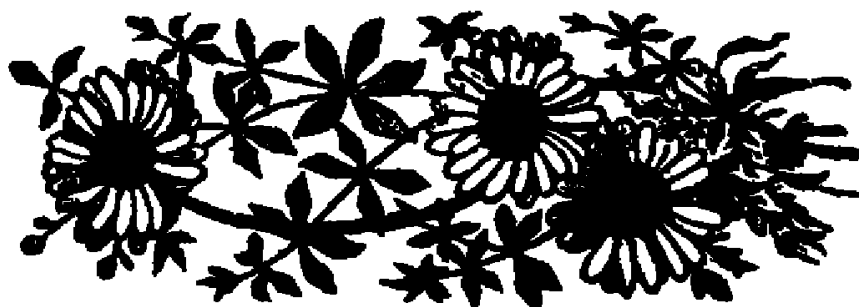
આપણા દેશની રમણીઓ દેશહિતચિંતક નથી, નહિ તો બિન્તીઓની પણ જરૂર પડત નહિ. તેઓ જો દરરોજનું રડવાનું નિત્યકર્મ ખેતરમાં જામીને કરી આવે તો અનાયાસેજ ખેતીના કામમાં અનુકૂળતા થઈ જાય, અને મેધ ડિપાર્ટમેન્ટનો બહિષ્કાર (એગ્રાલિશ) કરી શકાય, પરંતુ લોકોના શારીરિક અને માનસિક કલ્યાણને માટે કહીએ છીએ, કે આકાશવૃષ્ટિને બદલે જો નારીનયનાશ્રુનો દુકમ દરમાવવામાં આવે તો પ્રથમ પોલિસનો પકડા બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ, નહિ તો આ (નારીરૂપી) નગીન મેધની કટાક્ષવિદ્યુતથી ખેતરમાં ખેડૂતોના છોકરાનું શુ થશે તે કહી શકાય નહિ— પોલિસે હાજર રહેવું સારું

સામંજસ્ય છે, કે કેળવણી ખાતામાં મોટો ગોટાળો ઉભો થયો છે ખરો પ્રમાણે અનેક વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ કાન કાપવાને માટે એક એક મજા કરી લેવા કરાગ્યા છે તેમના મનમાં ઘોર સંદેહ ઉત્પન્ન થવાથી તેઓ કહે છે, કે અધ્યાપકોની અવશોદિત કાપી લઈશું, નહિ તો તેમની પાસે બણીશું નહિ. વિદ્યાર્થીઓના ધોષાટ્થી અધ્યાપકોના કાન પાકી ઉડે નહિ, તેટલા માટે આ કાર્ય તેમને કદાચ જરૂરી લાગ્યું હશે અમારી ખાત્રી છે, કે કાન કાપવાની છરી નાની પડે એવો જરા પણ સંભવ નથી. ગમે તેમ હો વર્ષ નકારે હો કે મારે હો, પણ ત્રણ નિગૂઢ તત્ત્વ અમે નિશ્ચય-પૂર્વક જાણી શક્યા છીએ

(૧) વર્ષ ચાલ્યું ગયું છે, એ સમયમાં મતભેદ નથી.

(૨) વર્ષ ગયું છે તે પાશ્વ આવશે નહિ. પાશ્વ લાવવાને પ્રયત્ન કરવો નહિ, કારણ કે નિષ્ફળ થવાશે.

(૩) વર્ષ પાશ્વ આવે કે ન આવે, પણ વાચનાર! તારે અને મારે માટે તો એ બંને સમાનજ છે, કારણ કે આપને માટે અને મારે માટે ૭૫ માં પણ ઘાસ-પાણી હતાં અને ૭૬ માં પણ તે હશે આપનું કલ્યાણ થાઓ. આપ ઘાસપાણી તરફ નજર રાખતા રહેશો.

હનુમદ્વાણુ-સંવાદ

એક દિવસ બાલસૂર્યનાં કિરણોથી સુશોભિત કદલીકુંજમાં * શ્રીયુત હનુમાનજી વાયુસેવનાર્થે પરિભ્રમણ કરતા હતા. તેમની પરમ રમણીય લાગૂલલતા * કેટલાક ચક્રમાં કુંડલીનુ રૂપ ધારણ કરી કદી પીઠપર, કદી રકવ ઉપર, અને કદી વૃક્ષની શાખા ઉપર સુશોભિત થઈ રહેતી હતી એપાસે સોનેરી ખામડીઆ, કોકણી ઇત્યાદિ જાત જાતના પરિપકવ અને અપકવ રહાઈજોની લૂમની લૂમ શાખાઓને સુશોભિત કરીને દશે દિશાઓને સુગંધિત કરી રહી હતી. વીરવર કદી કદી કોઈક વૃક્ષપરથી એકાદ ફળ તોડી પાડી ધડીકમાં આધાણુ (સુધવુ તે), વડિકમાં ચુઅન, ધડીકમાં લેહન (ચાટવુ) અને ધડીકમાં ચર્વણુ કરીને કદલીકુંજોના અનંત માધુર્યની મનમા ને મનમાં અત્યંત પ્રશંસા કરતા હતા એવે સમયે દૈવયોગથી જૂટ, કોટ, પાટજૂન, ચેઈન, ચરમા, ચિરુટ અને ચાણુકધારી, હેટ સુશોભિત મસ્તકવાળા એક યુવાન બાણુ ત્યાં ઉપસ્થિત થયા હનુમાનચંદ્ર દૂરથીજ આ અપૂર્વ મૂર્તિને જોઈને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યા, “આ કેણુ? આકાર ઇગિતથી માનૂમ પડે છે કે, અવશ્ય એ કિષ્કિંધાથી આવે છે આવો નકલી વેશ, જમન અને હજીજન અન્ય કોઈ પણ દેશમાં હોવા અસંભવિત છે એ મારો સ્વદેશી અને જાતિજાતુ છે, માટે હું એનો આદર સતકાર અવશ્ય કરીશ.”

એમ વિચારીને મહાત્મા પવનાત્મજે એક સુદર કદલીવૃક્ષપરથી પરિપકવ મોનેરી કેળાની એક લૂમ તોડીને સુધી જોઈ, અને તેની સુગંધથી તૃપ્તિ પામીને તેનો અતિથિમતકાર માટે ઉપયોગ કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો એ દરમિયાન તે હેટ કોટથી શણગારાયેલી મોહનમૂર્તિ, વીરવરની મધુખ આવી અને તેને સંબોધીને કહેવા લાગી -

સલામ સાહેબજી, મી હનુમાન ! આપની તન્મીયત કેમ છે ? આપને જોઈને ધણો ખુશી થાઉં છું ! અરે ! મને લાગે છે આપે તો ક્યારનો નસ્તો પણ લેવો શરૂ કર્યો છે

હનુમાન બોલ્યા —કિમિદં ? કિં વદસિ ? (શુ આ ? શુ કહે છે ?)

બાણુ —આ તે શુ ! હું ધારૂ છું કે આ કિષ્કિન્ધાની પ્રાતિક ભાષા છે, તે એક પ્રતાપી દેશ છે—ખરૂં કે નહિ ? તે સર્વસુદર ભૂમિ છે, ગૌરવ અને એવું બીજું આપ જાણો છો તેમ તે છે

હનુ—કસ્ત્વં ? કસ્માજ્જનપદાત્ આગતોઽસિ ? (તુ કોણુ ? કયા દેશમાંથી આવે છે ?)

બાણુ —(સ્વગત) તેની કિમતી ભાષા તદ્દન અસરકારી પટપટારો જણાય છે, પણ હું ધારૂ છું કે મારે તે નિભાવી લેવો જોઈએ (અમટપણે) મારા વહાલા મી

xકેળની ઘટામાં *પૂછડારૂપી લતા

હનુમાન ! શરમ સાથે મારે કબ્જ કરવું જોઈએ કે, આપની સુદર માતૃભાષાથી હું બિલકુલ પરિચિત નથી હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે, તે એક ઘણી સરકારી ભાષા છે. આપ થોડું અમળ બોલી શકો છો એમ હું અનુમાન કરું છું.

એટલે તે મહાવીર પવનનદને એકાએક બન્ને આંખો ફેરવીને પોતાનો બૃહલ લાંગૂલપાશ^૧ વિસ્તારીને બાબુજીના ગળામાં નાખ્યો અને માળો કરીને કસકસાવવા લાગ્યા, એટલે તો બાબુ મહાશય હ કહેતા ધમ્મ દધને ગળડયા, મોંમાંની ચિરુટ પણ હડી પડી પછી બોલ્યા —

“ અલ્યા, આ તો જણાય છે કંઈક —

(પુછતો એક વધુ પેચ)

(કશુયે નહિ તો—કંઈક અસંબંધતા જેવું.)

(એક વધુ પેચ.)

(વહાલા મી હનુમાન ! તમે મને ઈર્ષ્ય કરશો.)

(એક ખીજે આટો)

દયાળુ બલા મી. હનુમાન *

એટલે હનુમાને બાબુ મહાશયને પુચ્છવડ ઉચે ઉડાવીને અદ્ધર તોળ્યા

બાબુની ટોપી, ચરમા, અને ચામુક પડી ગયા જાફીટના મજવામાંથી ધડીવાળ નીકળી પડી ને ચેઈન (અઠોડા) માથે ઝુલવા લાગી હવે બાબુનું મોં સૂકાવા લાગ્યું તેઓ બોલી ઉડ્યા —ઓ “હનુમનાજી ! ભૂલ થઈ ગઈ, છોડો, છોડો બચાવો મરીખના પ્રાણુ જાય છે. ”

હનુમાને બાબુ તરફ સદય થઈ તેમને ભૂતકાળ પર સ્થાપન કરીને લાંગૂલપાશથી મુકન કર્યા. અવસર મળતા બાબુએ ટોપી, ચરમા અને ચામુક ઉડાવી લીધા હનુમાન બોલ્યા “મહાશય ! હું ખ ધરશો નહિ. આપની બોલી અંગ્રેજી, વેશ કિષ્કિન્ધાનો અને મૂર્ખતા પહાડના જેવી જોઈને આપની જાતિ ઓળખવાને માટે મારે આપને આટલું કષ્ટ આપવું પડ્યું છે. હવે—

બાબુ —હવે શું ?

હનુમાન:—હવે હું સમજી ગયો કે આપનો જન્મ કોઈક હિંદી સ્ત્રીના ગર્ભથી થયો છે હમણાં આપ શ્રમિત થયા છો એકાદ કેળુ ખાશો ?

બાબુજીની જીભ એવી તો સુકાઈ ગઈ હતી કે, તેમને પણ એકાદ સરસ ફળાનું ભણ્ણ કરી લેવું ધણુ જરૂરનું જણાયું એટલે તેમણે પ્રસન્નનાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો — “ ઘણીજ ખુશીની સાથે ”

હનુમાન —આપનો જે દેશમાં જન્મ છે, ત્યાં હું ફળા અને વતાકના સંશોધનાર્થે વારંવાર મગન કરું છું અને તે દેશની સુદરીઓ ‘વડી’ નામની જે સ્વાદિષ્ટ

૧ પૂછડનો મોટો ફસો. * અહીં સુધી બાબુજીનો સંવાદ ઈંગ્રેજીમાં છે.

વાની બનાવે છે તેને કદિ કદિ વિના અનુમતિએ રામાનુજની સેવાને માટે પસંદ કરી લઉં છું આથી હું દેશીભાષા સારી પેઠે સમજી શકું છું એટલે મારી સાથે માતૃભાષામાજ વાતચીત કરશે।

બાબુ —તેમાં શી નવાઈ 'આપ કેળા આપના ચાહો છો ' હું અત્યંત આનંદ-પૂર્વક આપના કેળા આરોગીશ

હનુમાનજીએ બાબુ મહાશય તરફ કેળાની એક વૃમ્મ ફટી—તે દેવને પણ દુર્લભ એવા કેળા ખાઈને બાબુ અતિ પ્રમન્ન થયા હનુમાને પ્રશ્ન કર્યો:—કેળા કેવાં છે '

બાબુ —'ડીલીશીયસ' ધણીજ સ્વાદીષ્ટ !

હનુમાન.—હે ટોપ્યાવૃત્ત x મહાપુરુષ ! માતૃભાષામા વાત કરો.

બાબુ.—એ તો મારી બૂલ થઈ ગઈ આટલી વખત મને 'એક્સક્યુઝ' માફ કરો

હનુમાન — એ વળી શું ?

બાબુ —મને માફ કરજો. હું ધણો—શું કહું ? અંગ્રેજી શબ્દ તો 'ફરગેટફુલ' છે એવું ગુજરાતી શું ?

હનુમાન:—વત્સ ! તારા કથોપકથનથી હું પ્રમન્ન થયો છું હવે તું બીજા કળા પણ ખાઈ શકીશ, જેટલી ઇચ્છા હોય તેટલા ખાવાની છૂટ છે કેળા ઉપર લાગણ છે તે તોડી આપુ છું વળી માગથી તારૂં બીજું પણ કોઈ કાર્ય સંધાતું હોય તો તે જણાવ. હું તેની સાધનામા તત્પર થઈશ

બાબુ —થેન્ક્સ ! હે મારા મિત્ર વાનર મહાશય ! આ વખતે જો આપ મને એક વાત સમજાવશો તો હું આપનો ધણો ઉપકૃત થઈશ

હનુમાન —કયી વાત હે વિદ્વાન !

બાબુ —તેજ વાત હનુમાન ! કે જે જાણવાને હું આપને ત્યાં આબ્યો છું આપે રામરાજ્ય જોયું છે રામરાજ્યના જેવું કોઈ પણ રાજ્ય કદી પણ થયું નથી, પણ કેટલાકો કહે છે કે એ સંપત્તિ ગપમાન છે

હનુમાન:—(આખો લાલચોળ કરી દાત કચકચાવી) રામરાજ્ય ગપ ! બેટા, ત્યારે તો હું પણ ગપ ? અને મારૂં આ પૂછકું પણ એ ગપજ ? જો ત્યારે એ કેવી ગપ છે તે !

એમ કહીને મહાક્રોધથી હનુમાને પેણુ અનેક ગુછળાવાર મહાપૂચ્છ ફરીથી બિચારા બાબુના રકબપર સ્થાપ્યું એટલે બાબુ લેવાઈ ગયલા વદને બોલી ઉઠ્યા — 'થોભો થોભો હે મહાલાગ્ન ! તમે કંઈ ગપ નથી, અને તમારૂં પૂછકું નો કદી પણ નહિજ એ ગામત હું સોગનપૂર્વક કહી શકું છું, એટલે તમારૂં રામરાજ્ય પણ ગપ નથી પાકતો પૂરાવો તેનો પ્રસાદ લેવામાં છે

વાન એ છે કે તમે રામના દાસ છો હું અંગ્રેજનો દાસ છું તમારો રામ મોટો

x ટોપીથી શયુમારાયલા.

કે મારા અગ્રેજ ' અમારા અગ્રેજ રાજ્યમાં એક નવી વાત બને છે—તમારા રામ-રાજ્યમાં તે હતી કે '

હનુમાન—ને ક્યા ? પાકા કળા '

માયુ—ને નહિ. લોકલ સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ.

હનુમાન.—ને વળી શુ '

માયુ—સ્થાનિક આત્મશાસન. હવે તમારે ?

હનુમાન—હવે નહિ તો શુ ' સ્થાનિક આત્મશાસન એટલે કાંઈ ખાસ સ્થાન ઉપરનું આત્મશામનને ? એ તો અમે હમેશાંજ કરતા અમારૂં આત્મશાસન હવે પૂછડાપર—જે પૂછડાપર—અમે આત્મશાસન નહિ રાખત તો ત્રેતાયુગના અડધા અડધ મનુષ્ય સમુદ્રમાં ડૂબીને મરી જત જ્યારે પણ મારૂં પૂછડું પટ પટ કરે છે, અને અમુકના મળામાં વીટાવવાની ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે હું પુરૂષ સ્થાનપર આત્મશામન કરું છું પૂછડાને જે પગ વચ્ચે સતાડી દઉં છું ખીજી તો શુ પણ જે દિવસે શ્રીરામચંદ્રે પોતે સીતાદેવીને અમિત પ્રવેશ કરવાને કશું હતું, તે દિવસે મારામાં જો એ સ્થાનિક આત્મશાસન ન હોત તો આ લામૂલ રામચંદ્રના મળામાં પણ પહોંચી જત; પરંતુ સ્થાનિક આત્મશામનના બળથી તે જે પગ વચ્ચે દમાઈ રહ્યું. ખીજી એક વાત એ કે જ્યારે અમે લોકો લકાને ઘેરીને બેઠા હતા તે દિવસોમાં આહારાભાવથી અમારા સર્વજનનું આત્મશાસન ઉદ્ધર્માં સ્થાપિત થઈને તે પ્રદેશમાં સ્થાનિક થઈ પડ્યું હતું.

માયુ—મહાશયના સમજવામાં બૂલ થઈ છે—એ પ્રકારના આત્મશાસનની વાત હું નથી કહેતો.

હનુમાન—સાંભળો તો ખરા, સ્થાનિક આત્મશાસન ઘણું ઉત્તમ હોય છે, જેમકે જીઓનું આત્મશાસન રસનામાં હોય તે ઉત્તમ આત્મશાસન કહેવાય. ગ્રાહણ પડિ-તોનું આત્મશાસન સાંભળવા પ્રમાણે લાકુની ટોપલીમાં હોય તો તે બહુ ઉત્તમ ગણાય. તમારા લોકોનું આત્મશામન—

માયુ—ક્યા પીડપર '

હનુમાન—ના. તમારા લોકોની પીડ તો ખીજીઓના શાસનનું ક્ષેત્ર છે, પરંતુ તમારા લોકોના આત્મશાસનનું યથાર્થ ક્ષેત્ર તમારા બે મનુષ્યો છે.

માયુ—તે કેવી રીતે '

હનુમાન—તમને રડવું આવે તે છતાં તમે રોતા નથી એ વાત ઉત્તમ છે. રાત-દિવસ ટીપા પાડવાથી તમારા મનુષ્યો ગુસ્સે થવાનો સંભવ છે.

માયુ—તે મને તેમ હો પણ હું તે અર્થમાં સ્થાનિક આત્મશાસનની વાત કરતો નથી.

હનુમાન.—ત્યારે ક્યા અર્થમાં ?

માયુ.—શાસન કેને કહે છે, જાણો છો ને ?

હનુમાન —એશક તને જો હું લપડાક મારૂં તો તું શાસિત થાય ! એજ શાસનને બાળુ—તે નહિ રાજશાસન જાણતા નથી ?

હનુમાન —તે પણ જાણે છું, પરંતુ તે અર્થમાં તમે પોતે રાજ નહિ હોવા છતાં કેવી રીતે આત્મશાસન કરી શકશો ?

બાળુ —(મનમાં) આનુજ નામ વાનરખુદિ. (પ્રકટ) જો રાજ કૃપા કરીને પોતાનાં કેટલાક કામ અમને સોંપે તો ?

હનુમાન —તેમ થાય તેમાં તો રાજાનેજ લાભ તે પોતાના કામ ખીજના મ.થા-પર નાખી પટરાણી સાથે રમચેન હડાવશે, અને આપણે તેનું વૈન કરી મરશું એ જાણ્યું તમારૂં રામરાજ્ય ! અરે ! રામ !

બાળુ —વાત હજીપણ આપના સમજવામાં નથી આવી ક્રીડમ-લીમરી કાને કહે છે તે જાણો છો ?

હનુમાન —કિષ્કિન્ધાની કોલેજમાં એ સવળ શીખવાતું નથી

બાળુ —ક્રીડમ એટલે સ્વાધીનતા સ્વાધીનતા કાને કહે છે તે તો જાણો છો ને ?

હનુમાન —હું વનનો પશુ છું, સ્વાધીનતા હું નહિ જાણું તો શું તું જાણવાનો હતો ?

બાળુ —સારી વાત. જે પ્રમાણમાં મનુષ્ય સ્વાધીન થશે તે પ્રમાણમાં તે સુખી થશે

હનુમાન —અર્થાત્ જે પ્રમાણમાં મનુષ્ય પશુમાવ પ્રાપ્ત કરશે તેજ પ્રમાણમાં તે સુખી થશે !

બાળુ —મહાશય ગુસ્સે થશે નહિ, પરંતુ એ વાત કેવળ હનુમાનને યોગ્ય છે

હનુમાન —હું તો તેજ છું ને ? વારૂ, હવે બાળુની યોગ્ય વાત હું સાંભળવા લાગ્યશાળી થઈ શકીશ ?

બાળુ —સ્વાધીનતા વિનાનો મનુષ્યજન્મ પશુજન્મ છે પરંતુ લોકો ગાય-બેસ વગેરેની પેઠે દોરડાથી બધામને તાડિત થાય છે મૈલાગ્ય બળથી અમારા રાજપુરુષો આ જન્મ સ્વાધીન-ક્રી બોર્ન છે

હનુમાન —અમારી પેઠે

બાળુ —આત્મશાસન એજ સ્વાધીનતાનું લક્ષણ છે

હનુમાન —અમે પણ તેજ લક્ષણયુક્ત છીએ અમારામાં આત્મશાસન સિવાય ખીજી રાજ્યશાસન નથીજ અમે પૃથ્વીપર સ્વાધીન જનિ છીએ તમે શું અમારા જેવા થવાને ચાહો છો ?

બાળુ —છટ ! છટ ! હવે સમજ્યો કે, વાનરો આત્મશાસન સમજી શકતા નથી.

હનુમાન —સારી વાત બાપ ! ચાલો ત્યારે જાને જણુ કેળાં બાપએ

ગ્રામ્ય-કથા

કથા નંબર વન

પાઠશાળાના પડિતજી

ઝરમઝ ઝરમઝ વરસાદ વરસી રહ્યો છે હું માથે છત્રી ઝોડીને મામને રસ્તે ચાલ્યો આવતો હતો. જોતજોતામાં વરસાદ જોરમધ પડવા લાગ્યો, એટલે રસ્તાની બાજુપર એક નાળાએરી ઘર જોધને મે તેની પડાળીને આશરો લીધો. ત્યાં માગ જોવામાં આવ્યું કે અહર કેટલાક છોકરાઓ હાથમા પુસ્તક લઈને બેઠા બેઠા બસુતા હતા. એક પડ્યાજી બગાળી લખાવતા હતા. કાન માડીને મે તેમનું શિક્ષણ જરા તરા સાંભળી લીધું. તે પરથી જણાયું કે ગુરુજીને વ્યાકરણ ઉપર કંઈક વિશેષ પ્રેમ હતો. એકાદ ઉદાહરણ આપુ છું. પડિતજીએ એક વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું:-

‘ બોલ જોઉં ‘મૂ’ ધાતુને ‘ક્ત’ પ્રત્યય લગાડીએ તો શું થયું કહેવાય ?

વિદ્યાર્થી જરા મોભાત્ર ભુદ્ધિનો હતો. સાંભળતા પ્રમાણે તેનું નામ બોધસરામ હતું. તેણે ધણો વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો, ‘ જી, મૂ ધાતુને ક્ત લગાડવાથી ‘મુક્ત’ થાય. ’

પડિતજી, વિદ્યાર્થીની મૂર્ખતા જોધને ચિડાઈ ઉઠ્યા અને તેને “ મૂર્ખ ”, “ મર્દભ ” પ્રત્યાદિ નાનાવિધ સસ્કૃત વિશેષણોથી અસસ્કૃત કરવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થી પણ કંઈક તપી ઉડીને બોલ્યો, કેમ ગુરુજી ! “ભુક્ત” શબ્દ શું નથી ?

ગુરુજી:-ન હોય શા માટે ? ‘મુક્ત’ કેવી રીતે થાય તે શું નથી જાણતો ?

વિદ્યાર્થી —ના, જાણુ નહિ શામાટે ? સારી રીતે ચાવીને કોળીઆ ગળી જવાથી “ભુક્ત” થવાય (ધરાઈ જવાય)

ગુરુજી —મૂર્ખ ! વાનર ! શું હું એ પૂછું છું ?

આખરે બોધસરામથી અત્યંત કટાણી જધને તેમણે તેની પાસેના વિદ્યાર્થી રામને પૂછ્યું, “ વાર, રામ ! તુજ બોલ જોઉં, “ભુક્ત” શબ્દ કેવી રીતે બને છે ?”

રામ.-જી, “મુજ્” ધાતુ ઉપર ‘ક્ત’ લગાડવાથી ‘મુક્ત’ થાય છે

ગુરુજીએ બોધસરામને કહ્યું, “ સાંભળ રે બોધા ! તારું કંઈજ વળવાનું નથી ”

બોધસરામ ખીજવાઈને બોલ્યો નહિ વળશે તો નહિ, પણ તમેયે આટલો બધો પક્ષપાત કરો છો.

ગુરુજી —પક્ષપાત વળી શો કર્યો, હનુમાન !

બોધસરામ —એના નસીબમા ‘મૂળ’ (પૌઆ) અને મારા નસીબમાં કેવળ ‘મૂ’ આ પક્ષપાત નહિ તો ખીજુ શું ?

વિદ્યાર્થી મનના મૂળ (પૌઆ) અને નસીબની તુલના કરીને કોપાયમાન થઈ ગયો છે, એ વાત ગુરુજી સમજી શક્યા નહિ, એટલે તેમણે ખીજવાઈને બોધવને

એક ચપ્પડ લગાવી દીધી, અને પ્રશ્ન કર્યો, “હવે કહે, ‘મૂ’ ધાતુને ક્ત લગાડવાથી શું થાય ?”

બોધકરામ — (સજલ નયને) જી, તે હું નથી જાણતો.

ગુરુજી — નથી જાણતો ? ‘ભૂત’ કેવી રીતે થાય નથી ખબર ?

બોધકરામ — જી, તે તો જાણુ છું. મરવાથી વળી ભૂત થવાય.

ગુરુજી — સુવર ! ગદ્દા ! ‘મૂ’ ધાતુને ‘ક્ત’ લગાડવાથી ભૂત થાય.

બોધકરામ આ વખતે સમજ્યો, અને મનમાં ને મનમાં દઢ નિશ્ચય કરી લીધો કે, મરવા પછી જે થાય તેજ ‘મૂ’ ધાતુ ઉપર ‘ક્ત’ લગાડવાથી પણ થાય હવે તેણે વિનીત ભાવે ગુરુજીને પૂછ્યું, “ જી, ‘મૂ’ ધાતુને ‘ક્ત’ લગાડવાથી શું શ્રાદ્ધ થાય કરવું પડે કે ? ”

ગુરુજીથી હવે વધારે સહન થઇ શક્યું નહિ પાંચે આગળાંની જાપ આજ્ઞાદ પડી રહે તેવી રીતે વિદ્યાર્થીના ગાલમાં એક તમાચો લગાવી દીધો. વિદ્યાર્થી પુસ્તક ફેંકી દબને રડતો રડતો ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યો. એ વખતે ટાંટ બોલી થઈ ગઇ હતી. રમ જોવાને હું પણ તેની સાથે સાથે ચાલ્યો. તેનું ઘર વિદ્યાલયથી ઘણું દૂર ન હતું. બોધકએ ઘરમાં દાખલ થતી વખતે ખમણા જોરથી રડવા માડ્યું, અને પછાડ ખાંધને ભોંય ઉપર પડ્યો. આ જોઇને તેની મા પાસે આવીને તેને સાંત્વન આપતા ખૂંચવા લાગી, કેમ, ભાઈ શું થયું ?

છોકરાએ મો ચઢાવીને કહ્યું, “ હવે પૂછે છે કે, શું થયું ભાઈ ? આવી રૂદ્ધમાં મને મોકલ્યો હતો શામાટે, કાળા મોઢાની ? ”

મા — પણ કેમ, થયું છે શું, ભાઈ ?

પુત્ર — હરામજદી, હવે કહે છે કે, થયું છે શું ભાઈ ‘હમણાંજ તારૂં ‘ભૂ’ ધાતુ ઉપર ‘ક્ત’ થઈ જાયો, જલદીજ થઇ જાયો, કે હું તારૂં શ્રાદ્ધ કરું.

મા — તે વળી શું, ભાઈ ‘એ ક્યાં વસ્તુ ?

પુત્ર — હમણાંજ તું મૂત થઈ જાયો, જલદી થઈ જાયો.

મા — એ શું ? મરવાનું કહે છે, ભાઈ ?

પુત્ર — તે નહિ તો શું ? હું એજ કહી શક્યો નહિ, તેટલા માટે ગુરુજીએ મને માર માર્યો.

મા — ભોય નાખે તને પડ્યાને ! જગ અક્ષયે નથી મારા આ વેત જેવડાં છોકરાને તે વળી કેટલી વિદ્યા હોય ? જે વાત કાંઈ જાણે નહિ, તે ન કહી શક્યો તે માટે છોકરાને માર ! મુઆને આજે એક વાર જોડે તો ખરી.

એટલું કહીને કપડાં ડીક ફેંકી બોધકની મા પડિતજી પાસે જવા નીકળી. હું પણ પાછળ પાછળ ચાલ્યો. તે સુપુત્રવતીને જહુ દૂર જવું પડ્યું નહિ. એ વખતે પાંડ્યાણા બધ થઇ ગઇ હતી પડિતજી ઘર તરફ સીધાવી જતા હતા; એટલે માર્ગ-

માજ બન્નેનો બેટો થયો.

બોધાની માએ કહ્યું, “ વાર, પડિતજી ! જે કામજ નાણે નહિ, તે મારો છોકરો કહી શકયો નહિ તેટલા મારે શુ તેને આટલો અધો મારવો જોઈએ ”

પડિતજી —અરે ના, કમ એવી અધરી વાત પૂછી ન હતી માત્ર એટલોજ સવાલ કયો હતો કે, ‘જૂત કેવી રીતે થાય ?’

બોધાની મા —‘ જૂત ’ થાય ગમા નહિ મળવાથી જાણ, એ અધી વાતની વળા છોકરાને કયાથી ખબર હોય ? એવી એવી બાબત તો અમને પૂછવી જોઈએ પડિત —અરે નહિ, તે જૂત નહિ.

બોધાની મા —ત્યારે વળા કયુ જૂત ?

પડિત —એ બધુ કઈજ નહિ તુ બાઈ માણસ એમા શુ સમજશે ? કહુ જે, જૂત શબ્દ છે

બોધાની મા —મે એવા જૂતના શબ્દ કેટલાએ સાંભળ્યા છે હજી તો એ છેક બાળક છે તેને આવી આવી વાતો કહીને બીવડાવવા એ શુ ઠીક કહેવાય ?

મને લાગ્યું કે, આ પડિતોની સમસ્યા સહેલમા પતે એમ નથી મેં પણ એ ગમા કમક અશે ભાગ ભરવાની આશાથી છતાં થકને પડિતજીને કહ્યું, “મહાશય ! એ તો જી જાત છે, એની સાથે વિવાહ કરવો છોડી દો. મારી સાથે એ સબધમા કમક વાતચીત કરવી ઠીક પડશે ”

પડિતજી મને બાહ્યજી જોઈને કઈક આદરથી કહેવા લાગ્યા “આપ પ્રશ્ન કરીએ ”

મે કહ્યું “ ઠીક, આપ જૂત જૂત કરતા હતા, તે બોલો જોઈએ, જૂત કેટલા છે ?”

પડિતજી સત્વટ થઈને બોલી ઉઠ્યા બહુ સારું, ઘણુંજ ઉત્તમ, પડિત હોય તે પડિતના જેવીજ વાત કરે માંભળે છે કે બાઈ ? ને પછી મારા તરફ ફરીને નાણે વિદ્વાનો બોલે ઉતારી નાખતા હોય તેવુ મોં કરીને બોલ્યા —“જૂત પાત્ર છે.”

એટલે તો બોધાની મા મજાને બોલી ઉઠી, “ વાહ રે પડિત ! આવીજ વિદ્વાપર મારા છોકરાને મારતા હતા કે ? જૂત પાત્ર ! જૂત તે પાત્ર કે આર ? ”

પડિતજી —તે કેમ બને બેન ! આ સજ્જનનેજ પૂછ ને ? જૂત પાત્ર છે—સિત્ત્ય—

બોધાની મા —જૂત આર નથી તો મારી બધી દોલત કાણુ ખાઈ ગયું ? શુ હું પ્રથમથીજ આવી દુખી હતી ?

એટલું કહીને કહેતાં તો બોધાની માએ હેડો વાળ્યો. મે તે વખતે તેનો પક્ષ લઈને કહ્યું, એણે જે કહ્યું તે ખરું હોઈ શકે અનેક વખત સાંભળવામા આવે છે કે, પારકાની દોલત છીનવી લઈને જૂત લોકો પોતાનું પિતૃકર્ય કર્યા કરે છે. શુ તમારા સાંભળવામા નથી આવ્યું કે અમુકના પૈસાથી જૂતના બાપનું શ્રાદ્ધ થાય છે ? ”x

x જ્યારે કોઈ બહમાશ પારકા માલ ઉઘાવી જાય છે, તે પ્રસંગે જે બોલ

આ વાત સાંભળીને, હું બમ કંઈ છું કે સત્ય કહું છું તે પડિતજી બરાબર સમજી શક્યા નહિ, કારણ કે તેમની બુદ્ધિ કંઈક મોભામ હતી. પડિતજીને કંઈક અશય થયેલો જોઈને હું બોલ્યો, “મહાશય ! એ સખંધી પ્રમાણ પૂરાવા તો સંભ-
જાનીજ નજીમાં છે મનુએ કહ્યું છે કે—

કૃપણાનાં ધનં ચૈવ પોષ્યકુલમાણ્ડપાઠિન્નમ્ ।

મૃતાનાં પિતૃશ્રાદ્ધેષુ મવેન્નષ્ટં ન સંશયઃ ॥

પડિતજીનું સસ્કૃત જ્ઞાન મૂંઝાતુને ક્ષ પ્રત્યય લગાડવા પૂરતું હતું, એટલે તેમને એક મોટો ભય એ હતો કે, રખેને વિદ્યાર્થિમંડળી આગળ અને ખામ કરીને બોધાની મા સમક્ષ મારાથી હારી જવાય ! તેટલા માટે “મૃતાના પિતૃશ્રાદ્ધેષુ મવેન્નષ્ટં ન સંશય ” એ જેવું સાંભળ્યું તેવાજ તેઓ બોલી ઉઠ્યા, “મહાશય ! આપ મથાર્થજ કહો છો વેદમા પણ લખ્યું છે કે, અસ્તિ ગોદાવરીતીરે વિશાલઃ શાસ્ત્રમલીતરુ” આ સાંભળીને બોધાની મા વણીજ મતુષ્ઠ થઈ ગઈ અને પડિતજીના અનેક વખાણ કરીને કહેવા લાગી, “ત્યારે મહારાજ ! આટલી બધી વિદ્યા હોવા છતાં મારા છોકરાને શામાટે મારો છો ?”

પડિતજી —અરે બેન ! તારા છોકરાને એવોજ વિદ્વાન બનાવવાને તો મારે હું માર્યા વિના શું વિદ્યા આવે ખરી કે ? સોટી વાગે ચમચમ અને વિદ્યા આવે વમચમ બોધાની મા —મહારાજ ! મારવાથીજ વિદ્યા આવતી હોય તો અમારા ધરવાળાને કેમ કંઈજ ન આવડ્યું ? ઝાડુ કહો કે જીતા કહો, મેં તો કંઈજ બાકી રાખ્યું ન હતું.

પડિત —બેન ! એ તે કંઈ તમારા હાથથી બની શકે ? એ તો અમારુંજ કામ બોધાની મા —મહારાજ ! મારા હાથમા કંઈ જોરની કસર નથી જોશો ?

એમ કહીને બોધાની માએ પડિતજીને એક મૂડી કાપરાપાક આપી દીધા પડિતજી આ પ્રમાણે અધિક વિદ્યાશાલનો આકસ્મિક યોગ ઉપસ્થિત થયેલો જોઈને એકેશ્વાસે પલાયન કરી ગયા સાંભળ્યું છે કે, તે દિવસથી પડિતજી ફરીથી બોવ-
લરામનું નામ લેતા નથી, અને મૂંઝાતુને માટે પાઠશાળામા ફરીથી ધાધલ મચવા પામ્યું નથી. બોધલરામ જ્યાં ત્યાં કહેતો ફરે છે કે, માએ એકે તડાકે પડિતજીનું મૃત કાઢી નાખ્યું

કહેવત બગાળીમાં વપરાય છે (અમુકેર ટાકાટાય બૂનેર બાપેર આદિ હાથે છે) તેનું
આ ભાષાન્તર છે

કથા નંબર દુ-ધર્મશિક્ષણ

સિદ્ધાંત

બોલો બેટા, “ માતૃવત્ પરદારેષુ ”

છોકરો —એટલે શું, બાપા ?

બાપ —એ કે, જેટલી ઓઝો-પારકી ઓઝો હોય તે સઘળીને આપણી મા અરાબર જાણવી.

છોકરો —તે સઘળીજ મારી મા ?

બાપ —હા બેટા, બીજું શું ?

છોકરો —બાપા, ત્યારે તમારે માથે તો મહા દુખ આવી પડવાનું. જો તેઓ મારી મા હોય તો આપની શું લાગે ?

બાપ —છટ્ ! છટ્ ! એવું તે બોલાતું હશે ? બોલ—

“ માતૃવત્પરદારેષુ પરદ્રવ્યેષુ લોષ્ટવત્ ”

છોકરો —એનો શો અર્થ, બાપા ?

બાપ —પારકી ચીજ લોટ મમાન ગણવી જોઈએ

છોકરો —‘ લોષ્ટ ’ શું ?

બાપ —માટીનું ટેકું

છોકરો —બાપા, ત્યારે તો કદોષને પેડાના પૈસા પણ નહિ આપવા પડે તેવાનું વળી મૂઠ્ય શું ?

બાપ —તેમ નહિ પારકી ચીજ માટીના જેવી સમજવી એટલે તે લેવાની ધુન્ધાળ ન થાય

છોકરો —બાપા ! કુભારનો ધધો શીખીએ તોપણ નહિ થાય ?

બાપ —છટ્ ! તને કશુંજ આવડશે નહિ સાબળેજી ! હમણું બોલ.

“ માતૃવત્પરદારેષુ પરદ્રવ્યેષુ લોષ્ટવત્ ।

આત્મવત્સર્વમૂતેષુ યઃ પચ્યાતિ સ પંડિતઃ ॥ ”

છોકરો —“ આત્મવત્સર્વમૂતેષુ ” એટલે શું, બાપા ?

બાપ —એજ કે, સઘળાને પોતાના જેવાજ જાણવા.

છોકરો —તેમ હોય તો તો ધણુંજ સારું. જો પારકાને આપણા જેવા સમજવા એમ હોય તો પારકાની ચીજ તે આપણીજ ગણવી જોઈએ, અને પારકી ચીજ પણ આપણીજ સમજવી જોઈએ.

બાપ —હરે શા ! મૂર્ખ ! છટ્ !

ઇતિ ચપેટિકાયાત (તમાચાપ્રહાર).

અભ્યાસપાઠ

પાઠ પહેલો

કાદમિની નામની એક પ્રૌઢા સ્ત્રી એકુ બગલમા રાખીને પાણી ભરવા જાય છે એ અરસામાં પેલો શાસ્ત્ર બહોલો છોકરો તેની સામે આવી ઉભો છોકરાએ કહ્યું — મા !

કાદમિની:—કેમ, બેટા ! અહા ! છોકરાની વાણી કેવી મિઠી છે ! કાળજી પશુ ઠરી જાય છે

છોકરો — મા, પેડો ખાવાને એક પૈસો આપને !

કાદમિની — માઈ, હું દુઃખી માણસ છું, પૈસો કયાથી લાવું !

છોકરો — દીકરી, નથી આપતી કે ? કમબખ્ત, ચોટલા બળી !

કાદમિની — જરે મુઆ ! દેવતા પડે તારા મો પર મુઓ આવો છોકરો કેનો છે ?

છોકરો — મારી બેટી નહિ આપે કે ? (એમ કહી પ્રહાર કરવા અને તેથી ઘડાવું ફટી જવું.)

(પછી છોકરાના બાપનું તેજ રમજૂમિ ઉપર હાજર થવું)

બાપ — અરે વાનર ! આ શું ?

છોકરો — કેમ, બાપા, આ તો મારી મા છે માની સાથે જે પ્રમાણે ચાલુ છું તેજ પ્રમાણે આની સાથે પણ વર્તું છું “ માતૃવત્પરદારેષુ ” કેમ રે ! દયરી ! બાપાને જોઈને ધુમટો પણ નથી તાણતી કે ?

પાઠ બીજો

કદોષએ છોકરાના બાપની પામે આવીને ફરીઆદ કરી કે, તમારા છોકરાના જીલમથી હવે દુકાન ચલાવવી બારે ચપ્પ પડી છે છોકરો દુકાન લૂટીને બધી મિઠાઈ ઉઢાવી જાય છે

ગોવાળે આવીને તેજ પ્રમાણે દૂધ માખણના સગવડમા ફરીઆદ કરી એટલે પિતાએ પુત્રને પકડીને મારવા માંડ્યો છોકરાએ પૂછ્યું, મારો છો શામાટે, બાપા ?

બાપ — મારું નહિ તને ? પારકી ચીજ લૂટી લાવનારને ?

છોકરો — બાપા ! ચોરોનો ભય વધી પડ્યો છે, તેથી દેશ (ગોળા) એકત્ર કરી રાખુ છું, પારકી ચીજ તો દેશજ છે ને ?

સરસ્વતીપૂજનનો સમય આવી રહ્યો છે પ્રાત કાળમાં પિતાએ પુત્રને કહ્યું:— “ જ એક જૂબડી મારતો આવ અને અજલિ આપ, નહિ તો ખાવા પામીશ નહિ ”

છોકરો — બાપને સાંજે અજલિ આપીએ તો નહિ ચાલે ?

બાપ — એમ કેવી રીતે અને ? બાધા પછી તે અજલિ અપાતી હશે, માડા ?

છોકરો — ત્યારે આ વર્ષની અંજલિ બીજા વર્ષની અંજલિ માથે આપવાથી નહિ ચાલે ? આ વખતે તો કડી બણી સખત છે

બાપ — એમ નહિ ચાલે સરસ્વતીને અંજલિ આપ્યા સિવાય શું વિદ્યા આવે ?

છોકરો — એકાદ વરસ શું ઉધાર વિદ્યા નહિ મળી શકે ?

બાપ — હર જા, મૂર્ખ ! જા, રનાન કરો આવ, અંજલિ આપ્યા પછી જે સરસ પેડા આપીશ.

“ બહુ સારું ” કહીને છોકરો નાચતો ફૂદતો નહાવા દોડ્યો. કડી પુષ્કળ હતી- પવન પણ તેવોજ- પાણી હાથ દરી જાય તેવું હતું. એટલે છોકરાએ અક્ષત દોડાવી- ને ઘાટપર એક પાચ વર્ષનો માછીનો છોકરો ઉભો હતો તેને પકડ્યો, અને બે દૂબડી મરાવી પછી તેને પાણીમાંથી ખેંચી કાઢી બાપ પામે ધમડી લાવ્યો, અને બોલ્યો, “ બાપા નાહી આવ્યા ”

બાપ — ક્યાં બાપુ-ક્યાં નાહી આવ્યો ?

છોકરો — આ માછીનો છોકરાને ઝમોળી લાવ્યો છું

બાપ — મોટું કામ કર્યું પણ તું ક્યાં નાહી આવ્યો ?

છોકરો — બાપા, “ આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ ” એટલે એનામાં અને માગમાં કંઈ ભેદ છે ? એ નાહ્યો એટલે હું પણ નાહ્યોજ છું ને ? હવે પેડા આપો.

પિતા હાથમાં લાકડી લઈને પુત્રની પાછળ દોડવા લાગ્યા પુત્ર નાસતા નામતા બોલતો હતો, “ બાપા શાસ્ત્ર જાણતા નથી ”

થોડી વાર પછી તે શિક્ષિત બાળકના પિતાના સાબળવામાં આવ્યું કે પુત્રે પાસેના મહોલ્લાના દિનમણિશકર શાસ્ત્રીની પાઠશાળામાં જઈને શાસ્ત્રીને સારી પેઠે બોખરા કર્યા છે છોકરો ઘેર આવતા પિતાએ પૂછ્યું, આ વખતે વળી શી મોકાણું માર્યો આવ્યો ?

છોકરો — શું કંઈ બાપા ! તમે કંઈ છોડો એમ હતા ? લાકડી મારતજ મારત, એટલે મેં જાતે જાતેજ માર ખાધ લીધો

બાપ — તે કેવી રીતે બચ્યાજી ? પોતેજ ક્યાંથી ? દિનમણિશકર શાસ્ત્રીને મારી આવ્યો છે ને ?

છોકરો — બાપા, “ આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ ” દિનમણિશકર શાસ્ત્રી અને મારામાં શું તમે ભેદ જુઓ છો ?

પિતાએ પાણી મૂક્યું કે આ છોકરાને હવે કંઈ પણ લણાવવો નહિ.

કમલાકાન્તનું દફતર

કમલાકાન્તનો પરિચય

અનેક જણ કમલાકાન્તને પાગલ કહે છે તે ક્યારે શુ કરશે અને શુ બોલશે તેનું કંઈ ઠેકાણું નથી. તેને લખતાંવાચતા આવડતું નથી એમ નથી તે કંઈક અંગ્રેજી અને કંઈક સંસ્કૃત પણ જાણે છે, પરંતુ જે વિદ્યાર્થી દ્રવ્યોપાર્જન ન થાય તે વિદ્યા શુ વિદ્યા કહેવાય ? ખરી વાત એ છે કે, સાહેબ સુમા પાસે પહોંચતા આવડતું જોઈએ, પછી તે ગમે તેવો મૂર્ખશિરોમણિ કાં ન હોય. ભલે કેવળ પોતાની સહીજ કરી જાણુનો હોય તેની દરકત નહિ, તેવાઓ પણ મજેથી અમલદારી ભોગવે છે અમારા વિચાર પ્રમાણે તેજ પડિત, અને કમલાકાન્ત જેવા વિદ્વાન જેમણે કેટલાએ પુસ્તકો લખી નાખ્યા હોય તેઓ મહા મૂર્ખજ છે.

કમલાકાન્ત એક વખત નોકરીએ રહ્યા હતા એક સાહેબે તેમની અંગ્રેજી વાતચોત સાંભળીને તેમને પોતાની ઑફિસમાં બોલાવી જઈ કારકુની આપી હતી, પરંતુ કમલાકાન્ત નોકરી ટકાવી શક્યા નહિ. તેઓ ઑફિસમાં જઈને ઑફિસનું કામ કરતા નહિ સરકારી રજીસ્ટરમાં કવિતા લખતા, ઑફિસની ચિઠ્ઠીપત્રી ઉપર કોઈક શેકસાપઅર નામના લેખકનાં વચનો નોંધતા, અને બીલ-બૂકનાં પાના ચિત્રોથી ઓઢિત કરતા એક વખત સાહેબે તેમને માસિક પગાર બીલ તૈયાર કરવા કહ્યું કમલાકાન્તે બીલ-બૂક લઈને એક ચિત્ર જેમ્સ કેટલાક નાગા બાવાઓ સાહેબ પાસે લિપ્તા માગે છે, અને સાહેબ બહાદુર બબ્બે ચચ્ચાર પૈસા તેમના તરફ ફેંકી રહ્યા છે નીચે લખ્યું હતું—“વાસ્તવિક પે-બિલ” સાહેબે આ વૃત્ત-નતર પે-બિલ જોઈને તેજ દિવસે કમલાકાન્તને માન સાથે વિદાય કરી દીધા.

કમલાકાન્તની નોકરી અહીંથીજ સમાપ્ત થાય છે પૈસાનું તેમને ઝાઝું પ્રયોજન પણ ન હતું કમલાકાન્ત સ્ત્રીપરિગ્રહણની પચાતમાં તો કદી પણ પડ્યા ન હતા ત્યાં રહ્યા ત્યાં પેટપૂર અનાજ અને અડધાભાર અપ્રીય મળ્યું એટલે થયું. અહીં તહીં મોજ આવે ત્યાં પડ્યા રહેતા અનેક દિવસ મારે ઘેર પણ રહ્યા હતા.

હું તેમને પામલ જાણીને તેમની જરા વધારે સભાળ લેતો, પરંતુ હું પણ તેમને ઝાઝું રાખી શક્યો નહિ તેઓ કોઇ પણ ઠેકાણે સ્થાયી રહેતાજ નહિ એક દિવસ પ્રાત કાળે ઉડ ને બહારવારીના જેવાં મેરુઆ રંગના કપડા પહેરીને તેઓ ચાલતા થયા, અને ક્યા ગયા તેનો પત્તોજ લાગ્યો નહિ.

તેમની પાસે કામજોનું એક દફતર-ખડક-હવું કમલાકાન્તની પામે કોઈ પણ કારો કામજ રહેવા પામતોજ નહિ. નજરે પડતાજ ધૂળ પથ્થર ચીતરી મારતા. શુ લખતા તેમાનું કંઈ પણ સમજી શકાતું નહિ. કોઈક કોઈક વખત તાનમાં આવી જમને તેઓ મને વાંચી સભળાવતા, સાભળતાંજ હું નિદ્રાધીન થઈ જતો એ કામજો તેઓ શાહીથી ખરડાયલા એક જરી પુરાણી વસ્ત્રમાં આધી રાખતા જતી વખતે તેઓ મને એ ખડક સોંપતા ગયા અને બોલ્યા, “તમને આ અક્ષિસ કરે છું”

એ અમૂલ્ય રત્ન લખને મારે શુ કરવું ? પ્રથમ એવી ઇચ્છા થઈ કે, અમિ-દેવને સમર્પણ કરું, પરંતુ પાછળથી મારા હૃદયમાં લોકહિતૈપિતાનો પ્રયત્ન ભાવ સ્પુરી આવ્યો મેં વિચાર્યું કે જેણે લોકોપકાર કર્યો નથી તેનો જન્મ વૃથા છે. મને અનુભવ હતો કે આ દફતરમાં અનિદ્રાની અતિ ગમવાણી દવા છે, અને જે એને વાંચશે તેના પર નિદ્રાદેવી તરતજ પ્રસન્ન થઈ જશે, અને તેથી કરીને જેઓ અનિદ્રા રોગથી પીડાતા હોય તેમના ઉપકારાર્થે હું કમલાકાન્તની કૃતિઓનો પ્રચાર કરવા તત્પર થયો છું +

શ્રીભીષમદેવ ખેશનશ્રીશ

एकांत

“એ કોણ ગાય છે ?”

લામા વખતથી ભૂલી જવાયલા સુખસ્વપ્નની સ્મૃતિની પેઠે એ મધુર ગાને મારી કર્ણગ્રહમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સંગીત બહુ સુદર છે એમ નથી, છતાં આટલું મધુર શામાટે લાગે છે ? પચિસ રસ્તે ચાલતાં પોતાની મોજથી ગાતો ગાતો જાય છે. આદનીવાળી રાત્રી જોઈને તેના હૃદયનો આનંદ હિલરાઈ આવ્યો છે સ્વાભાવિક રીતેજ તેનો કંઈ મધુર છે-એ મધુર કંઠથી આ મધુમામ (ચૈત્ર)માં તે પોતાના હૃદ-યાનંદનું માધુર્ય વરસાવી રહ્યો છે તો પછી સિતારની તત્રી ઉપર આગળી ફરતા જેમ તેના સપળા તારો ઝચ્ઝચી ઉઠે છે, તેમ આ ગીતધ્વનિ પોતાના સ્પર્શથી મારી હૃદયતત્રીને શામાટે ધ્રુવનયમાન કરી મૂકે છે ?

+ બંગાળીમાં “કમલાકાન્તેર દફતર” એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી એ કૃતિ-ઓમાંની કેટલીક ચુટી કહાડીને તેનો અનુવાદ અત્ર અપાય છે. મત્રી સ૦ સ૦

શામાટે ' એનો ઉત્તર કોણ આપશે ' રાત્રી જ્યોત્સ્નામયી* છે વાલુકામય+ નદીમાં ડોઝુદિ* હાસ્યતરંગ ફેલાવી રહી છે નીલી સાડીથી જેનું અર્ધું અંગ ઢકા ચલુ છે એવી સુદરીની પેઠે કૃશ શરીરવાળી, સ્વચ્છ ભૂરા જળવાળી તરગિણી- કિનારાપરની રેતીને આલિંગતી ચાલી જાય છે રાજમાર્ગ ઉપર આનંદ આનંદ રેલાઈ રહ્યો છે-માળક, બાલિકા, યુવાન, યુવતિ, પ્રૌઢા, વૃદ્ધા સર્વ નિર્મળ ચદ્ર-કિરણોમાં સ્નાન કરીને આનંદ કરી રહ્યા છે કેવળ હું આનંદગ્રહિત છું-તેથી જ આ સંગીતથી મારી હૃદયતત્રી ઝણઝણી ઉડી છે

હું એકલો છું, તેથીજ આ સંગીતથી મારું શરીર રોમાચિત થઈ ઉડ્યું છે આ બહુજનપૂર્ણ નગરીમાં-આ આનંદપૂર્ણ અનંત મનુષ્ય-પ્રવાહમાં હું એકલોજ છું તો હું પણ શામાટે આ અનંત જળપ્રવાહમાં ભળી જઈને આ વિશાળ આનંદ તરંગ-તાડિત જલબુદ્ધના સમૂહ માહેલો એક બીજા બુદ્ધ નહિ બનું ' જળના બિંદુ બિંદુ મળીને સમુદ્ર બન્યો છે હું પણ એક જળમિન્દુ છું, તો પછી એ સમુદ્રમાં શામાટે ન ભળી જઉં ?

તે હું જાણતો નથી-કેવળ એટલુંજ જાણુ છું કે હું એકલો છું મારી મલાહ છે કે કોઈએ પણ એકલા રહેવું નહિ જો કોઈ અન્ય તમારા પ્રણયનું ભાગીદાર ન થયું તો તમારો મનુષ્યજન્મ વૃથા છે પુષ્પમાં સુગંધ છે, પરંતુ જો તેને કોઈ સુધનાર ન હોય તો તે સુગંધી કહેવાશે નહિ, કારણ કે સુધનાર વિના સુગંધના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ પણ શું ? પુષ્પ પોતાને* માટે વિકસતા નથી, તમારા હૃદયપુષ્પને પણ અન્મને માટે પ્રકૃષ્ટિત થવા દો.

પરંતુ કેવળ એક વાર સાલગતાજ એ સંગીત મને એટલું મધુર શામાટે લાગ્યું તે તો મેં કહ્યું જ નહિ અનેક દિવસ થયા આનંદોત્પન્ન સંગીત મારા સાલ જવામાં આવ્યું નથી-લાખા વખતથી મેં આવો આનંદ અનુભવ્યો નથી. યૌવનમાં જ્યારે આખી પૃથ્વી સુદર હતી, જ્યારે પુષ્પે પુષ્પે સુગંધ મળતી હતી, પ્રત્યેક ખરી પડતાં પાદડાના અવાજમાં મધુર શબ્દો સાલગતા હતા, પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં ચિત્ર-રોહિણીની શોભા દેખાતી હતી, અને પ્રત્યેક મનુષ્યના મુખ ઉપર સરજતા ભાસતી હતી, ત્યારે આનંદ હતો. પૃથ્વી આજે પણ તેની તેજ છે, સસાર આજે પણ તેનો તેજ છે, અને મનુષ્યચરિત્ર પણ આજે તેનું તેજ છે, પરંતુ આ હૃદય હવે તેનું તે રહ્યું નથી તે સમયે સંગીત સાલગતા જે આનંદ થતો હતો તેજ આનંદ આજે આ સંગીત સાલગીને યાદ આવી ગયો છે જે અવસ્થામાં, જે સુખમાં તે આનંદ અનુભવ્યો હતો, તેજ અવસ્થા, તેજ સુખ હમણાં યાદ આવી ગયાં છે જાણે ક્ષણ-ભરને માટે ફરીથી જીવાની પ્રાપ્ત થઈ હમણાં ત્યારની પેઠેજ જામેલી મનોમય મિત્ર-સહીમાં મનવડે જઈ બેઠો, અને પહેલાની પેઠે અકારણ હિન્ન સ્વરે હસવા લાગ્યો.

જે વાત હમણા પ્રયોજન વિનાની સમજીને હું બોલતો નથી, પણ ચિત્તની ચચળતાને લીધે તે વખતે નિષ્પ્રયોજન છતાં અનેક વાર બોલ્યો હતો તે સવળી વાત હમણા પાછી બોલવા લાગ્યો ફરીથી સગા હૃદયે અન્યના સ્નેહને અકૃત્રિમ સમજીને સ્વીકારવા લાગ્યો મને ક્ષણભરને માટે જાનિત થઇ ગઇ-તેથીજ આ ગીત આટલું મધુર લાગ્યું કેવળ એમજ નહિ, ત્યારે સગીત પ્રિય લાગતું, હમણા તેમ નથી-ચિત્તની જે પ્રયુક્તતાને લીધે સગીત પ્રિય લાગતું તે પ્રયુક્તતા હવે રહી નથી એટલે તેમ લાગતું નથી-હું ચિત્ત પરોવીને તે ગન યૌવનસુખને વિચાર કરી રહ્યો હતો તેજ અરસામા આ પૂર્વ સ્મૃતિનું મચન કરનાર મગીન કાને પડ્યું, અને તેથીજ તે આટલું મધુર લાગ્યું

તે પ્રયુક્તતા, તે સુખ હવે શા માટે નથી ? શું સુખની મામત્રીઓ ઘટી ગઇ છે ? પ્રાપ્તિ અને ક્ષય બંનેજ સસારના નિયમ છે, પરંતુ તેની માથે ક્ષતિ કરના પ્રાપ્તિ અધિક હોય એવો પણ નિયમ છે તમે જીવનમાર્ગમા જેટલા આગળ વધશો તેટલાજ સુખસામગ્રીનો વધારે સચય કરશો, તો પછી અવરથા થતા અમર્તાથી રક્ષિત રહે છે શામાટે ? શામાટે પૃથ્વી નેત્રીજ સુદર દેખાતી નથી ? શામાટે આકાશના તારા પ્રથમના જેવા ઝગઝગતા નથી ? આકાશની ભૂરાશમા પણ અમરતા જેવી લખડ શામાટે જણાતી નથી ? જે સ્થળ નૃણપત્રવપૂર્ણ, કુંતુમસુવાસિત, સ્વચ્છ નદીના જલમીકરથી છટાતું અને વમતના પવનથી સચાવિત હૃદયને કારે એવું હતું તે હમણા રેતાળ મરુભૂમિ જેવું ઉજ્જડ શા માટે જણાય છે ? કેવળ રંગીન ચશ્મા નહિ હોવાથીજ-આશા એજ રંગીન ચશ્મા જીવાનીમા મેગવેનું સુખ તો અદ્ય હોય છે, પરંતુ સુખની આશા અપરિમિત હોય છે. હમણા સચિત સુખ તો અધિક છે, પરંતુ તે પ્રભાડબાપીની આશા ક્યાં છે ? ત્યારે સસારનો ક્રમ શો છે તે જાણતો ન હતો, તેથીજ અનેક જાતની આશાઓ રાખતો હતો હવે સમજવામા આવ્યું છે કે આ સમારચકપર આરોહણ કરનારને પાછા જ્યાના ત્યાજ આવતું પડે છે જ્યારે તે પોતાના મનમા એમ ધારે છે કે હું આગળ વધું છું, ત્યારે તે માત્ર ચક્રકરજ લેતો હોય છે હવે સમજાયું છે કે સસારસમુદ્રમા તરવાનો આરભ કરતા તેના તરંગે તરંગ પ્રહાર કરીને આપણને ફરીથી કિનારા તરફ ધકેલી લાવે છે

હવે સમજાયું છે કે, આ અરણ્યમા માર્ગ નથી, આ રણમા જલાશય નથી, આ નદીનો પાર નથી, આ સાગરમા દ્વીપ નથી, આ અંધકારમા નક્ષત્રનો પ્રકાશ નથી હવે સમજાયું છે કે પુષ્પમા કીડા હોય છે, કામલ પલ્લવોમા કટક હોય છે, આકાશમા વાદળા હોય છે, નિર્મળ નદીમા વમળ હોય છે, ફળમા વિષ હોય છે, ઉદ્યાનમા સર્પ હોય છે, મનુષ્યહૃદયમા કેવળ પોતાનેજ માટે આદર હોય છે. હવે સમજાયું છે કે વૃક્ષે વૃક્ષે ફળ હોતા નથી, પુષ્પે પુષ્પે સુવાસ હોતી નથી, પ્રત્યેક એક વરસતો નથી, વને વને ચઢન નથી, ગજે ગજે મૌકિતક નથી, હમણાજ સમજી

શક્યો છું કે કાચ પણ હીરાની પેઠે ચળકતો હોય છે, પિત્તળ પણ સુવર્ણ જેવું ચક્રચકિત હોય છે, કાદવ પણ ચંદન જેવો સિન્ધવ હોય છે, અને કાસુ પણ ચાદી જેવું મધુર રણકાદાર હોય છે પરંતુ શું કહેતો હતો, બૂઝી ગયો ! હ ! તેજ ગીતધ્વનિ ! તે મધુર લાગ્યો હતો ખરો, પરંતુ હવે હું તે બીજીવાર સાભળવા ઇચ્છું નથી જેવું આ મનુષ્યકદમાથી ઉત્પન્ન થયેલું સંગીત તેવું જ એક બીજું સંગીત સસારમાં છે, સસારરસના રસિયાઓ જ તે સાંભળી શકે એમ છે તેથી જ સંગીત સાભળવા માટે મારું ચિત્ત આકુળ થઈ રહ્યું છે

શું તે સંગીત હવે હું નહિ સાંભળી શકીશ ? સાંભળીશ, પરંતુ હું વિવિધ જાતના વાદ્યધ્વનિથી મિશ્રિત અનેક કદમાથી ઉત્પન્ન થયેલું પેલું પૂર્વજનું સસાર સંગીત હવે સાંભળીશ નહિ

હવે પહેલાના જેવા ગાયક નથી, તે ઉમ્મર પણ નથી, તે આશા પણ નથી પરંતુ તેને બદલે જે સંગીત હમણા સાંભળી રહ્યો છું તે તેના કરતા પણ વધારે પ્રીતિકર છે અન્ય કોઈ પણ વાદ્યની સહાયતા લીધા વિનાના માત્ર તેજ એક ગીત ધ્વનિથી મારા કર્ણુ પરિતૃપ્ત થઈ જાય છે 'પ્રેમ' સસારમાં સર્વવ્યાપી છે-પ્રેમ જ ઇશ્વર છે પ્રેમ એજ હમણા મારા કર્ણુમાં પ્રવેશેલું સસારસંગીત છે અનતકાળ સુધી એજ મહાસંગીત સાથે મનુષ્યની હૃદયનીશ્યા વાગતી રહેશે જો મનુષ્યજાતિ ઉપર મારો પ્રેમ અવિચળ રહે તો પછી અન્ય મુખની હું સ્પૃહા રાખતો નથી

શ્રીકમલાકાન્ત ચક્રવર્તી^૧

મનુષ્યરૂપી ફલ

અરીણીની એકાદ માત્રા વધારે ચઢાવતા મને લાગે છે કે, આ સસારવૃક્ષ ઉપર માયારૂપી પર્ણધટામાં જનજાતના ફળરૂપે મનુષ્યમાત્ર લટકી રહ્યા છે પાડતાજ ખરી પડશે પણ સઘળાજ કંઈ પાકી શકતા નથી કેટલાક પવનના સપાટાથી અકાળે પણ ખરી પડે છે, કેટલાકને કૌડા લાગે છે, કેટલાકને પખીના ચતુપ્રહાર નડે છે, કેટલાક સુકાઈને ખરી પડે છે, અને કેટલાક પરિપક્વ થતા તોડી લેવામાં આવે છે, અને ગમાજળથી ધોવાઈને દેવસેવા અથવા ભક્તભોજનના ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેમનોજ ફળજન્મ અથવા મનુષ્યજન્મ સાર્યક છે કેટલાક ફળ બહુ પાકી જતા આપોઆપ વૃક્ષ ઉપરથી જમીનપર ખરી પડે છે, અને શિયાળ વગેરે તેઓને ખાઈ જાય છે, તેમનો મનુષ્યજન્મ અથવા ફળજન્મ વૃથા છે કેટલાક ફળ તીખા, કડવા અને તુગ હોય છે, પરંતુ તેમાંથી અમૂલ્ય 'ઓષધિઓ' બને છે કેટલાક ફળ ઝેરી

હોય છે કે જે ખાવ તે મરીજ જાય અને કેટલાક ઇન્વર્સની જાતના હોય છે કે જે કેવળ દેખાવમાજ સુઢર હોય છે

મને કદી કદી ઝોકા ખાતા ખાતા જણાઈ આવે છે કે, જૂઠું જૂઠું જાતના લોકો જૂઠી જૂઠી જાતના ફળો છે આપણા દેશના હમણાના મોટા લોકો મનુષ્યજાત મધ્યેનાં ફળુસ જેવા માત્રુમ પડે છે

કેટલાક ખારમા ખાવાલાયક હોય છે, કેટલાકમા જળાં વધારે હોય છે, અને કેટલાંક ગિલકુલ સસ્ત-ચાપા-વિનાના દોરને ખાવા જેવાજ હોય છે કેટલાંક ફળુસ પાકે છે, કેટલાંક કેવળ કાચાજ ગદી જાય છે, કદી પશુ પાકતા નથી. કેટલાક પકવે તો પાકી શકે એવા હોય છે, પરન્તુ પાકવા પામતા નથી. પૃથ્વીના રાક્ષસરાક્ષ-સીઓ તેને કાચા ને કાચાજ તોડી પાડી દાળમા નાખીને ખાઈ જાય છે, અને જો તે પાકે તો મોટા કોલાઓને ઉપદ્રવ નડે છે. જો ઝાડને ચારે બાજુએથી ઘેરી લીધું હોય અને ફળુસ ઉચે લાગ્યું હોય તો તો ઠીક, નહિ તો શિઆળવાઓ કોઈ પશુ રીતે તેને ઉદરરથ કરી દે છે. શિઆળવાઓમા કેટલાક મેનેજર, કેટલાક કારકુન, કેટલાક નાયબ, કેટલાક મુનમ, મુનસફ અને કેટલાક કેવળ આશીર્વાદ આપનારા-ગોર બાહ્ય વગેરે હોય છે જો એ સધળાના હાથમાથી જમીને પાકું ફળુસ કોઈ પશુ રીતે ઘેરજ પહોચવા પામ્યું તો ત્યાં માખીઓ તેની આસપાસ ગણગણવા મડી જાય છે માખીઓ ફળુસ ચાહતી નથી, તેઓને કેવળ તેના થોડા ઘણા રમ નીજ અપેક્ષા હોય છે એક માખીને કન્યાનો બાર છે-નેના લગ્ન માટે થોડો રસ આપો બીજીની માનુ શ્રાદ્ધ છે, થોડો રસ આપો આ માખીએ એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેને થોડો રસ આપો, પેલીએ પેટને માટે એક વર્તમાન પત્ર કાઢ્યું છે તેને પશુ થોડો રસ આપો, આ માખી ફળુમની ફાંઈની સાસુના પુત્રના સાળાના પુત્રની સાળી થાય છે ગુજરાનનું સાધન નથી, થોડો રસ આપો પેલી માખીની પાકશાળામા માડાત્રણ ઉઠકરાઓ બણે છે, થોડો રસ આપો હવે આ તરફ ફળુસને ધરમા રાખી મૂકવા પશુ ઠીક નથી-સડી જઈને મધાઈ ઉઠશે. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેને કાપીને તેની ઉત્તમ ચોકખા દૂધમા ખીર ગંધીને કમલાકાન્ત જેવા સુપાત્ર બાહ્યણને તેનું ભોજન કરાવવું એજ ઉત્તમ છે

આ દેશની “સિવિલ સર્વિસ” ના સાહેબ લોકોને હું મનુષ્યજાતિ મધ્યેના આત્રફળ સમજી છું આ દેશમા આત્રફળ ન હતા, સાગરપારથી કોઈ મહાત્મા એ સ્વાદિષ્ટ ફળ આ દેશમા લઈ આવ્યા છે આત્રફળ દેખાવમા રમદાર અને ટોપલાને ગોલાવી મૂકે એવા હોય છે કાચા બહુજ ખાટા હોય છે, પશુ પાકતા સુમિષ્ટ ચમ જાય છે ખરા, પરન્તુ ત્યારે પશુ હાડ (ગોટલા) ખટાશ જતી નથી. કેટલાક ફળ તો એવા હલકી જાતના હોય છે કે, પાકવા છતાં પશુ તેની ખટાશ ગિલકુલ જતીજ નથી, પરન્તુ તેઓ દેખાવમા એવા તો મોટા અને રમદાર હોય છે કે વેચ-

નાર સહેલાઈથી ગ્રાહકોને હેતરીને સેકડાના પચીસ રૂપીઆ ઉપજવી શકે છે કેટલાક ફગ કાચા હોય ત્યારે મીઠા લાગે છે, પણ પાકતા ઉતરીને—એસ્વાદ થઈ જાય છે કેટલાક એવા પણ હોય છે કે દામ આપીએ ત્યારેજ પાક, તેવાને તો કાપીને મીઠું છાટી અથાણુજ કરી નાખવા ડીક છે

મધા લોકો આગ્રહણ ખાઈ જાયતા નથી એ ફળ ઝાડપરથી તોડીને તરતજ ખાવા ડીક નથી એને કેટલાક વખત સુરી મનામઝી પાણીમા ડૂબાડીને ઠંડા કરવા, અને જો બની શકે તો તે પાણીમા થોડોક ખુશામતરૂપી ખરફ નાખવો કે જેથી મારી પેટે ઠંડા પડે તે પંજી છરી ચલાવી મજેથી ખાઈ ચકાશે.

સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓને કેળની ઉપમા આપવામા આવે છે પરંતુ તે વાત અયુક્ત છે કદલીફળ અને ભુવનમોહિની સ્ત્રી જાતિ એ એમા મને કંઈ પણ સાદમ્ય દેખાતુ નથી સ્ત્રીઓ શુ વૃમે લૂમે ફળે છે * કાષ્ઠના નશીમમા ફળતી હોય તો હોય-પરંતુ કમલાકાન્તના ભાગ્યમા તો નથીજ કેળ સાથે કામિનીઓનુ એટલુજ સાદ-સ્થ છે કે, એ બન્ને વસ્તુઓ વાનગેની પ્રિય વસ્તુ છે

કામિનીઓમા આ એક મમાન ગુણ હોવા છતા હુ તેની તુના કેળ સાથે કરી શકનો નથી ખીજી બાજુએ કેટલાક કટુભાષી લોકો છે, તેઓ બધા ફળોમાથી ધ્રુવણીની સાથેજ યુવતિઓની તુલના કરે છે જેઓ એવુ કહે છે તેઓ કંઠોરભાષી છે, હુ તો સુદરીઓનો દાસાનુદામ છુ હુ એવુ કહી શકનો નથી

હુ કહુ છુ કે રમણીઓ આ મસારમા નાજિએરનુ સ્થાન લે છે નાજિએરી પણ જુમખે જુમખે ફળે છે ખરી, પરંતુ (બ્યાપારી સિવાય) કાષ્ઠ પણ તેની લૂમની લૂમ તોડી પાડતુ નથી કદાચ કાષ્ઠ બારશના પારણા કરવા અથવા તો વૈશાખ માસમા બ્રાહ્મણોની સેવામાટે એકાદ બે તોડે છે

નાજિએરની લૂમે લૂમ તોડી પાડીને ખાવાના અપરાધ માટે જો કાષ્ઠ પણ ગુન્હે-ગાર હોય તો તે કેવળ કુલીન બ્રાહ્મણોજ છે * કમલાકાન્તથી કહી પણ તેવો અપ-રાધ થયો નથી

વૃક્ષના નાજિએરોની પેટે સસારના આ નાજિએરોની પણ અવસ્થાએદે જુદી જુદી રિથિતિ છે. છેક કુમળા અવસ્થામા બન્નેના હૃદય ધણા સ્નિગ્ધ હોય છે—નાજિ-એરના જળથી ઉદર ઠંડુ થાય છે, અને કિશોરીના અનૃત્રિમ, ભોગવિલાસના લક્ષણો-થી રહિત, પ્રણયરમથી હૃદય ઠંડુ થાય છે, પરંતુ બન્ને જાતિના—ફલજાતિના અને મનુષ્ય જાતિના—કુમળા નાજિએરજ સારા છે તે વખતે એ ફળ દેખાવમા કેવા

* આપણે ત્યાના દેશાઈ લોકોની પેટે બગાળાના કુલીન બ્રાહ્મણ એક ઉપર ખીજી, ત્રીજી એમ વીમ વીસ પત્નીઓ કરતા તેમના ઉપર આ કટાક્ષ છે હમણાં એ બધી ઓછી થતી જાય છે

સ્વામલ શાંતિમાન હોય છે. તેનાથી તાપ પરાજય પામી જાય છે—જાણે તે નવીન સ્વામલ શોભા આગળ જગતનો તાપ ડડો પડી જતો હોયતી. ઝાડ ઉપરની નાળિયેરની લૂમે લૂમ અને ઝરખામાની સ્ત્રીઓના ઝુડે ઝુડ મારી નજરે એકસરખાજ દેખાય છે. બન્ને પોતપોતાના ધ્યાન દીપાવે છે, પરંતુ જોજો-જોતા શૂલમા પડી જશે નહિ—આ ચેત્રમાસનો તાપ છે, વૃક્ષપરથી કાચા નાળિયેર તોડી ખાવા મડી જશે નહિ—એ વખતે એમા ધણી ગરમી ગહેલી હોય છે. મસાગના પાક લપ્પા-વિનાની બાલિકાને એકાએક હૃદયમા સ્થાન આપશે નહિ. નહિ તો નમારા હૃદયમા જ્વાલા (જ્વર) પ્રગટી નીકળશે. આઝરૂળની પેઠે કાચા નાળિયેરને પણુ (ખુશામત-રૂપી) ખરફના પાણીમા રાખીને ઠંડા કરવા જો. ખરફ ન હોય તો તળાવના પાણીમા બોળવા જો. મિષ્ટ વચનથી ન થઈ શકે તો કમલાકાન્ત ચક્રવર્તીની આશા છે કે સખ્તાઇથી તેમ કરવું.

નાળિયેરમા ચાર ચીજ હોય છે—પાણી, ગર, કાચલી અને જટા. નાળિયેરના પાણી માથે સ્ત્રીઓના રનેહમા મને સાદસ્ય જણાય છે. બન્નેજ ટાટકે આપનાર છે. જ્યારે તમે સસારતાપથી તપીને હાફતા હાફતા ધગના હાથડામા બેસીને વિરામ લેવાની ઇચ્છા કરો, ત્યારે એજ શીતળ જળગુ પાન કરજો. એટલે મવળા પરિતાપ મૂલી જશે. તમારી દરિદ્રતાના ચેત્રમા અથવા બંધુવિયોગના પૈશાખમા તમારા યોવનના મધ્યાન્હમા અથવા બાધિતમ પાછલા પહોળમા તમારે હૃદય બીજા શાથી વડ પડી શકશે. માતાનો આદર, સ્ત્રીનો પ્રેમ, કન્યાની ભક્તિ, એ સિવાય જીવનના સતાપસમયમાં સુખનું બીજું માધન છે? ત્રીજમના તાપમા કાચા નાળિયેરના પાણી જેવું બીજું ઠંડક આપનાર નું છે?

પરંતુ નાળિયેર પાકતા પાણી કષ્ટકે તિખાશવાળું થઈ જાય છે. રામાની માની હિમ્મર પાકી થવા પછી રામાનો બાપ એ તિખાશના સપાટાથી ધર છોડી ચાલ્યો ગયો છે, એટલાજ માટે નાળિયેરમા કાચા નાળિયેરનોજ વધારે આદર થાય છે.

નાળિયેરનો ગર તે સ્ત્રીઓની યુદ્ધિ છે. છેક કુમળી અવસ્થામાં તો તે ઝાઝી હોતી નથી. કિશોર અવસ્થામાં તે અત્યંત મધુર અને કામળ હોય છે. પછી પાકી વય થતા બહુ સખત થઈ જાય છે, કેની તાકાત છે કે તેને દાંતથી ફેડી શકે. તે વખતે એ ‘ગૃહિણીપણુ’ કહેવાય છે. ગૃહિણીપણુમાં રસ અને મિઠાશ તો હોય છે. ખરાં, પરંતુ તેમાં કોઈના દાંત બેસી શકતા નથી. એક તરફ કન્યા બેઠી છે, માના ધરેણુના દાખડામાથી કષ્ટક મેળવવાની આશા ગમે છે, પરંતુ ડોસીનો ગર એવા સખત છે કે, તેમા દીકરીના દાંત બેસી શક્યા નહિ—આખરે માએ જાતેજ કેક વાળી કાઢીને આપી. આ તરફ માની નમદ પૂજાપર દાઢ ધાલીને પુત્ર બેઠો છે. ડોસીએ દયા કરીને રોકડાં સાત પહોળીમાં કાઢી આપ્યા. ધણીને ધડપણુમાં કષ્ટક ધધો કરવાનો વિચાર થયો છે, પરંતુ આખર અવસ્થામા હાથ ખાલી હતા—પૈસા વિના.

વેપાર થાય નહિ-તેથી તેની નજર પણ ડોસીની પૂજા પર ચોટી. બેચાર પ્રવૃત્તિરૂપી દાત લગાવી જોયા પણ ઘડપણના હાલી રહેલા દાત ભાગી ગયા-હવે જો કોઈ પણ રીતે બાકી રહેલા દાતની ઝીકી લાગી જાય તોપણ નાજિએરને જેરવવાની શક્તિ હોય છે ? જ્યાંસુધી રૂપીઆ પાછા ભરી દેવાય નહિ ત્યાંસુધી પતિદેવને અગ્રણ્ય રોગથી રાત્રે નિદ્રા પણ આવવા પામે નહિ.

એ પછી નાજિએરની કાચલી લઈએ એને સ્ત્રીઓની વિદ્યા કહેવી જોઈએ હું તો એને અડધી પડધી સિવાય કદી પણ પૂરેપૂરી જોઈ શક્યોએ નથી નાજિએરની કાચલી કદં મોટા કામમાં આવતી નથી રત્રીઓની વિદ્યા પણ જાનરબાણુ નથી. મેરી મમરવિલે વિદ્યાનું પુસ્તક લખ્યું છે, જેન ચોરડેન અને જ્યોર્જ ઇલિયટ નવલકથા લખી છે-તે ખરાબ નથી, પરંતુ બન્ને કાચલીના પ્રમાણુમાત્ર ઉપયોગી છે.

જટા એ સ્ત્રીઓનું રૂપ છે જે પ્રમાણે જટા નાજિએરનો બાલ અશ છે તેજ પ્રમાણે રૂપ પણ સ્ત્રીઓનો બાલ અશ છે બન્નેમાં કદં પણ સાર નથી, એનો પરિત્યાગ કરવોજ સારો છે, તોપણ નાજિએરની જટા એક કામમાં આવે છે-તેના ઉત્તમ દોરડા બને છે જેવડે મોટા મોટા જહાજો બાધી શકાય છે સ્ત્રીઓના રૂપરજાણુથી પણ અનેક જહાજો બદલ થઈ જાય છે તમે જે પ્રમાણે નાજિએરના (કાચાના) દોરડાથી જગન્નાથજીનો રથ ખેંચો છો તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પણ રૂપના રજાણુથી મોડા મોટા મનોરથ ખેંચે છે જ્યારે રથ તાણુવા અટકાવવા માટેનો કાયદો ઘડાય ત્યારે તેમાં આ રથ ખેંચવા અટકાવવામાં તેની કલમ પણ નખાવી જોઈએ, તેમ થતા અનેક નરહત્યા અટકી જશે નાજિએરના રજાણુનો મગામાં ફાંસો નાખીને કોઈએ કદી પણ પ્રાણુ ત્યાગ કર્યા છે ? નહિ તે હું જાણુનો નથી પરંતુ રમણીઓના રૂપરજાણુનો ફારો બાધને કેટલા બધા લોકોએ પ્રાણુ ત્યાગ કર્યા છે, તેની ગણના કોણુ કરી શકે એમ છે ?

વૃક્ષના નાજિએર અને સસારના નાજિએર માથે મારે વાંધા એ છે કે, હું હત-ભાગી ખેમાના એકનું પણ હજી કરી શક્યો નથી.

બીજા ફળો આકર્ષણી * લગાવીને પાડી લેવાય છે, પરંતુ નાજિએર ઝાડપર ચઢ્યા વિના આટીમાં આવતા નથી જે ઝાડપર ચઢવા જાય તો પોતાના પગમાં દોરડું બાધવું પડશે, નહિ તો નરવાડાની+ ખુશામત કરવી પડશે.

હું તરવાડાની ખુશામત કરવાને પણ રાજી છું, પરંતુ માગ ભાગ્યદોષથી લલાટ-માં નાજિએર લખાયુજ નથી હું જેવા 'ટાઇપ'નો માણુસ છું, તેવાજ વૃક્ષપત્રથી તેવા રૂપગુણની આકર્ષણી લગાવીને નાજિએર તોડી શકું એમ છું તોડી શકું ખરો પરંતુ ભય એટલોજ રહે છે કે, રખેને નાજિએર આવીને ગરદનપર પડે એવી ધણીએ ઝાળી, કુચડી, કુચળ કામિનીઓ છે, જેઓ કમલાકાન્તને પતિતરીકે

* કડી, આકડી, + કમલાકાન્ત ધણુકરીને ગોર લોકોને તરવાડો કહે છે, કારણુ કે ગોરની મદદ સિવાય લગ્ન થઈ શકતાજ નથી અરરર કેટલો ઢોંગ ! લીખમદેવ

વીકારવા રાજી હોય, પરંતુ પારકી છોકરીને ગરદનપર બેસાડીને આ સસારયાત્રા રવાને આ ગરીબ માણસ હમણા અસમર્થ છે, એટલા માટેજ કમઝાકાન્તે આ ખતની યાત્રામાં નારિકેલ-ફલ ભક્તિભાવપૂર્વક વિશ્વનાથનેજ અર્પણ કરી દીધું છે એક તો તે સમજાનવાસી છે, અને તે ઉપરાંત હમણા તેમણે વિધવાન કર્યું છે-એટલે મેં ધૂળ જેવું કાચું નાળિયેર તેને નુ કરી શકવાનું હતું.

આ દેશમાં હમણા હમણા એક જાતના લોકોએ દેખાવ દેવા માડ્યો છે, તેઓ શક્તિષીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેમને હું સામળના ફૂલ સમજી છું જ્યારે ફૂલ દે છે ત્યારે દેખાવમાં ધણા સુદર હોય છે-મોટાં રાતા રાતા ફૂલોથી ઝાડ સુશોભિત હોય છે, પરંતુ મારી નજરમાં તો સામળના નગ્ન વૃક્ષપર આટલી રતાશ મારી દેખાતી નથી તે થોડા ધણા પાદડાથી ઢકાયેલું રહ્યું હોત તો શોભત. પાદડાની અદરથી જે થોડી થોડી રમતી છટા દેખાય તેજ સુદર લાગે છે ફૂલમાં સુમનું તો નામે નથી, કામળતાનો (સહદમતાનો) અંશે નથી પરંતુ તે છતાં ખારસા મોટા અને રાતાચોળ હોય છે ખરા જ્યારે ફૂલ ખરી જમને ફળ માખા ત્યારે મનમાં થયું કે, હવે કંઈક લાભ મળશે, પરંતુ તેઓ મોટા વધવા માંડ્યાજ નહિ અને ધીમે ધીમે ચૈત્ર માસ આવતા રૌદ્રના તાપથી ઝલકી અતરવાળા જ ફટ દધને ફાટી પડ્યા, અને તેમાંથી મહેજસાજ રૂબરૂ નીકળીને તેના બીજડા માખા દેશમાં ઉડવા લાગ્યા.

સંસ્કૃત પડિતો અને શાસ્ત્રીઓ સમારમાં ધતુરાના ફળ જેવા છે મોટા લાખા લાખા મમાસો અને મોટા મોટા વાક્યોના રૂપમાં તેમના લાખા લાખા ફૂલો ફૂટે છે, પરંતુ ફળ વખતે તો ધતુરાના કટકમય જીડવાજ નજરે પડે છે અને ધણા દિવસ માં વિચાર થયો કે, કુકુટ માંસનું ભોજન લઈને હિન્દુજનમ પવિત્ર કરે-પરંતુ, જુદા ધતુરાના કાટાના લયથી હજી સુધી કંઈ પણ કરી શક્યો નથી ધતુરાનો ગુણુમાં ગુણુ એજ છે કે, તે માદક પદાર્થની માદકતામાં વૃદ્ધિ કરે છે જે ગર્ભસ્ત્રીઓને માંજથી નિશો ચઢતો નહિ હોય તેમણે માંજની સાથે ધતુરાના બે ચાર બી વાટી માખવા-જે માયાભક્તોને માયાથી નિશો ચઢતો નહિ હોય તેમણે માયા સાથે બે ચાર બીજ ધતુરાના વાટી નાખવા માલુમ પડે છે કે એજ હિસાબે આ દેશના સાક્ષરો માતપોતાના લેખો અને લાપણોમાં શાસ્ત્રીઓ પાસેથી બે ચાર પ્રમાણુ વચન-લોકો માલણી લઈને ઘુસાડી દે છે. લેખો અને નિર્ગંધોરૂપી માંજમાં પેલાં પ્રમાણુ વાક્ય-રૂપી ધતુરાના બીજ મેળવવાથી તેના ઉપાસકો (વાચકો અને શ્રાવકો) ને ઘેન સારી રહે ચઢી શકે છે, અને એજ નિશાથી આજકાલ આખો દેશ ઉન્મત્ત થઈ ગયો છે.

આપણા દેશના લેખકોને હું આમલી સમજી છું એમની પોતાની પૂજા તો વધી ખટાશજ છે, પરંતુ તે દૂધનો પણુ રપજ કરતા તેનું દહીં બનાવી દે છે.

ઝકકમાં નાના, લઘુ અત કરણુવાળાં.

ગુણુમાં કેવળ ખટાશનો. ગુણુ—અને તે પણ નિકૃષ્ટ પ્રતિભા, તેમ છતાં એનો એક બીજો ગુણુ આપણે કબૂલ કરવો જોઈએ તે એ કે, એ માક્ષાત્ કાઢતો અવતાર છે આમલીનું કાળ નિરસ છે ખરું, પરંતુ સમાલોચનારૂપી અભિમા બળે છે સારું સત્ય વાત બોલવામાં લય શો ‘આમલીના જેવી ખરાબ ચીજ મેં દુનીયામાં જોઈ જ નથી જો થોડી મરખી પણ ખાવામાં આવે તો અગ્રણ્ય થઈ જાય, અને ખાટા ખાટા એડકાર આવવા લાગે જો વધારે પ્રમાણમાં ખાધી તો અમ્લપિત્તના રોગથી સદાય પીડાવું પડે જેઓ સાહેબ બની ગયા છે, અને ટેબલ ખુરશીપર બેસીને ગ્યાસ અથવા વિજળીની રોશનીમાં, ફ્રેજીલિટાખાને પકાંતું ખાતું કાટા ચમચાથી ખાતાં શીખી ગયા છે તેઓ એક મહા પીડામાંથી છૂટી ગયા છે, તેમને આમલીની તીક્ષ્ણ ધારના ધા ખમવા પડે નહિ, તેમને પહેલેથી છેલ્લે મુઠ્ઠી આમલીના પાણીમાં માઠલી રાંધીને તેની સાથે ભાત મેળવીને ખાવાનો પ્રસંગ નથી આવતો*, પરંતુ જેઓને રસોડામાં જેમી અમેટીઆ પહેરીને ગૃહિણીના હાથનું રાંધેલું ચાણી વાટકામાં ખાવું પડે છે તેમના હું ખતો કંઈ આરો છે? ગૃહિણી દુનીય માખાપતી દીડરી છે, દરગેજ સવારમાં નહાય છે, અને હાથમાં તુલસીની માળા લઈ હરિનામ કીર્તન કરે છે પરંતુ રાંધતી વખતે દાળ, ભાત, રોટલી ને શાક મિવાય બીજું કંઈપણ કરી જાયતી નથી ફ્રેજીલિટા જાતનો તો મુમલમાન છે, પરંતુ રાંધે છે અમૃત જેવું

હવે બીજા એક પ્રકારના મનુષ્યકુળની વાત કહીને આજે વિરમીશું કહો જોઈએ દેશી ન્યાયાધીશો કયો જાતનાં ફળ છે? જેઓ ગુસ્સે થવાના હોય તેઓ લલે થાય, પરંતુ હું તો સ્પષ્ટ વાત કહીશ તેઓ પૃથ્વીપરના બૂરા કાળા છે તેમને જે છાપરા-પર ચઢાવવામાં આવે તોજ તેઓ ઉંચે ફળવાના નહિ તો બોયપર ગળડયાજ કરવાનાં જે સ્થળે ધમ્મજા થાય તે સ્થાને એમને ચઢાવી દો, પરંતુ જ્યાં એકાદ પવનનો સપાટો આવ્યો કે, વેલા ઉપરથી ડખાડખ તૂટી પડીને જમીનપર ગળડવા માંડવાના વણા ખરા ફળો તો રૂપમાં પણ કાળા જેવા અને ગુણુમાં પણ કાળા જેવાજ—તો પણ કાળા હમણાં બે પ્રકરના થાય છે, દેશી કાળા અને વિલાયતી કાળાં.

વિલાયતી કાળા કહેવાથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે, એ કાળા વિલાયતથી આવ્યા છે. જે પ્રમાણે દેશી મેચીના બનાવેલા જોડાને વિલાયતી જૂટ કહેવામાં આવે કે, તેજ પ્રમાણેના એ પણ વિલાયતી કાળા છે વિલાયતી કાળાનું ગૌરવ અધિક હોય એ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી સસારના ઉદ્ધાનમાં બીજા પણ અનેક ફળો ફળે છે, તેઓમાં મર્વ કરતાં નિરપયોગી, હલકી પકિતનું અને ખાટું ફળ આ છે.

શ્રીકમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

* જગાળામાં ઉચી નાતના હિંદુઓ પણ મત્સ્યનો ખુદી રીતે ઉપયોગ કરે છે.

યૂટિલિટી * અથવા ઉદર-દર્શન

બેન્થમ સાહેબ હિતવાદ-દર્શનનો પ્રચાર કરીને યુગેપમા અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે.

હું એ હિતવાદ-મતનો વિરોધી નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને અનુમોદન આપનારો છું, છતાં હું પણ એક કુશળ દાક્ષનિક છું, અને એ વાત આપની જાણમાં છે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. મેં એજ હિતવાદ-દર્શનના આધારે તેમાં કેષક ભાગફેડ કરીને વધારો ઘટાડો કરીને એક નવીન દર્શનશાસ્ત્ર રચ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે જગાણામાં પ્રચલિત હિતવાદ દર્શનનું કેવળ એક નવીન ભાષ્યજ છે, તેનો ન્યૂન મર્મ સંક્ષેપમાં અહીં જણાવું છું. પ્રાચીન પ્રકૃતિ પ્રમાણે દર્શનશાસ્ત્ર મંત્રોમાં લખવામાં આવ્યું છે, અને તેનું ભાષ્ય પણ મેં પોતેજ લખીને સૂત્રોની મામેલ કર્યું છે. સૂત્રો જગાણીમાંજ લખવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી હું મસ્કૃત ભાષાથી અજ્ઞાત છું એમ કોઈએ માનવું નહિ. પરંતુ મસ્કૃતમાં મંત્રો લખવાથી તે કેટલા થોડા માણસો સમજી શકે? એટલા માટે સાધારણ વાચકોની અનુકૂળતા ખાતર જ મેં સર્વજ્ઞ કાર્ય જગાણીમાંજ કર્યું છે તે સૂત્રઅથવા સાગર આ પ્રમાણે છે —

સૂત્ર ૧. પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહેલી ચોક્કસ વિશાળ ગુફાને ઉદર કહે છે.

ભાષ્ય

વિશાળ એટલે કે નાક, કાન ઇત્યાદિ તુદ્ધ ગુફાઓને ઉદર કહી શકાય નહિ, કહીએ તો ‘અતિવ્યાપ્તિ’ દોષ આવે. “પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહેલી વિશાળ ગુફા” એમાં “પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહેલી” એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એમ ન

*યૂટિલિટી શબ્દનો અર્થ શો? શું એ જગાણી શબ્દ નથી? હું પોતે અગ્રેજી જાણતો નથી—કમલાકાન્તે પણ કશો ઉદ્દેશ્ય કર્યો નથી, તેથી નિરુપાયે મેં મારા પુત્રને પૂછ્યું. મારા દીકરાએ કિલ્લનરી જોઈને આ પ્રમાણેનો અર્થ બતાવ્યો. ‘યૂ’ શબ્દ કહેતા ‘તુ’ અથવા ‘તમે,’ ‘ટિલ’ શબ્દનો અર્થ ‘ખેતી કરવી,’ ‘ઈદ’ એટલે ‘ખાવું’ અને ‘ઇ’ શબ્દનો અર્થ શો થાય છે તે તે કહી શક્યો નથી. પરંતુ હું ધારૂં છું કે, કમલાકાન્તનો “યૂ ટિલ ઇદ ઇ” પદ્યથી એવો ઉદ્દેશ વ્યક્ત થાય છે કે, “તમે ખેતી કરીનેજ ખાઓ.” કેવો નાલાયક? સઘળાનેજ ખેડુ મણમાં! આવા દુર્જન, દક્ષાનન, લખોદર, ગમનનની કૃતિ વાચવામાં પણ પાપ છે. મને લાગે છે કે, મારો છોકરો અગ્રેજીમાં પારગત થયો જણાય છે, નહિ તો આવા કઠિન શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા શક્તિમાન થઈ શકત નહિ.

મીલીખદેવ ખોરાનબીસ

કહીએ તો કાષ્ઠ પર્વતગુફા ઇત્યાદિને ઉદર સમજીને તેની પૂર્તિ કરવાની આકાંક્ષા રાખવા તત્પર થઇ જાય

‘ગુફા’—‘ઉદર’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ પ્રાણિમાત્રના શરીરમાં રહેલી એકસ ગુફાજ થાય છે, તોપણ અવસ્થાવિશેષે અજનિ વગેરેનો પણ ઉદર શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે કાષ્ઠ દેકાણે ઉદર ભરાવવું પડે છે, અને કાષ્ઠ જ્યોતે જોખો ભરાવવો પડે છે

સૂત્ર ૨. ઉદરની ત્રિવિધ પૂર્તિજ પરમ પુરુષાર્થ છે.

ભાષ્ય

સામ્યશાસ્ત્રનો પણ એવોજ મત છે. આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિ-દૈવિક એ ત્રણ પ્રકારની ઉદરપૂર્તિ છે

“આધિભૌતિક”—લાડુ, દૂધપાક, માવાની ધારી, પેડા, શીરાપૂરી ઇત્યાદિ જનન જાતની ભૌતિક સામગ્રીદ્વારા જે ઉદરપૂર્તિ થાય છે તે આધિભૌતિક પૂર્તિ કહેવાય

“આધ્યાત્મિક”—કાળક્ષેપ કરીને મોટા લોકોની વાતોની તૃપ્તિ મેળવવી તેનું નામ આધ્યાત્મિક પૂર્તિ

“આધિદૈવિક”—દૈવકૃપાથી ઝરોળ, જલદર ઇત્યાદિથી પેટ જરાઇ જવું તેનું નામ આધિદૈવિક ઉદરપૂર્તિ

મુત્ર ૩ એ માંહેલી આધિભૌતિક-પૂર્તિજ વિહિત છે

ભાષ્ય

“વિહિત”—શબ્દથી બાકીની પૂર્તિઓનો નિષેધ થયો કે નહિ તેનો નિષ્ણય લવિષ્યના ભાષ્યકારો કરશે

હમણાં તો એ સિદ્ધ થયું કે, ઉદર નામક મહાયુક્તમાં લાડુ, દૂધપાક, પેડા ઇત્યાદિ ભૌતિક પદાર્થોનો પ્રદેશજ પુરુષાર્થ છે, એટલા માટે એ બાકીની પૂરણીના સાધનોની પણ પસંદગી કરવી જોઇએ

સૂત્ર ૪ પ્રાચીન પડિતોએ પુરુષાર્થના વિદ્યા, બુદ્ધિ, પરિશ્રમ, ઉપાસના, બલ અને છળ એ છ જાતના ઉપાયો દર્શાવ્યા છે.

ભાષ્ય

(૧) “વિદ્યા”—વિદ્યા એટલે શું, તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે કાષ્ઠ કહે છે કે, લખતાવાચતા શીખવું એનું નામ વિદ્યા કેટલાક કહે છે કે, વિદ્યાને માટે વિશેષ લખતાવાચતા શિખવાનું પ્રયોજન નથી, અથવા લખતા અને વર્તમાનપત્રો તથા માસિકોમાં લેખ લખતા આવડતુ એટલે થયું કેટલાક એની સામે એવો વાધો લાવે છે કે, જેઓ લખી જાણુતા નથી, તેઓ વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં લખશે કેવી રીતે

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આવી દલીલ તદ્દન પાયા વગરની છે. મગરનું બચ્ચું ઇડામાંથી નીકળતાવારજ પાણીમાં જઈને તરવા લાગે છે, તેને કંઈ શીખવાની

જરૂર પડતી નથી તેજ પ્રમાણે અહીંના લોકોને વિદ્યા સ્વભાવસિદ્ધજ છે, તેને માટે લખતાવાચતા શીખવાની કંઈજ જરૂર નથી

(૨) “બુદ્ધિ”—જે અદ્ભુત શક્તિદારા રૂ લોદુ છે અને લોદુ રૂ છે એમ મિદ્ધ કરી શકાય તેનું નામ બુદ્ધિ કૃપણે સચ્ચી રાખેલા ધનના દગલાની પેઠે બુદ્ધિમાન માણસ પોતે પોતાની બુદ્ધિને જોઈ શકે છે, બીજાઓને તેનું દર્શન થઈ શકતું નથી. પૃથ્વીપરની બીજી સર્વજ્ઞી યીજો કરતા જગતમાં એનીજ અધિકતા હોય એમ માલૂમ પડે છે, કારણ કે કોઈને પણ કદીએ એવું કહેતાં તો સાલજ્યોજ નથી કે મારી પાસે એનો લડોળ ઓછો છે

(૩) ‘પરિશ્રમ’—અરાજર વખતે જૂદી જૂદી વાનીનું ઉનું ઉનું બોજન કરવું તે, પછી નિદ્રા લેવી, હવા ખાવા જવું, તમાકુંનું વ્રમપાન કરવું અને ગૃહિણી સાથે પ્રેમગોઠી કરવી ઇત્યાદિ મહાત્કાર્યો પાર ઉતારવા તેનું નામ પરિશ્રમ

(૪) “ઉપાસના”—કોઈ પણ વ્યક્તિના મળધર્મા કંઈ વાત કહેવામાં આવે તો તે કા તો તેના ગુણાનુવાદ હોય કે કતો દોષકીર્તન હોય જ્યારે કોઈ સામર્થ્યવાન પ્રધાન વ્યક્તિના સળધર્મા આ પ્રમાણે વાત થતી હોય, ત્યારે જો તે ખરેખર દોષ-યુક્ત વ્યક્તિ હોય તોપણ તેનું દોષકીર્તન કરવું એ ‘નિદા’ કહેવાય, અને જો તે દોષયુક્ત ન હોય તોપણ તેની દોષમણના કરવી એનું નામ સ્પષ્ટવક્તાપણું’ અથવા ‘રસિકતા’ । અને ગુણના સળધર્મા આમ છે કે—જો તે ગુણહીન હોય તોપણ તેના ગુણ મારા એનું નામ “ન્યાયપરાયણતા” । અને જો તે ખરેખર ગુણવાન હોય તો તેના ગુણકીર્તનને ઉપાસના અથવા ખુશામત કહે છે

(૫) “ બલ ”—મિથ્યા શબ્દપ્રલાપયુક્ત સલાપણો, લાલ ડોળા, અને રાતુ-ચોળ મોં, સામાને ડરાવે એવા બખાળા કરવા, મોમાથી એસુમાર હિદી અગ્રેજી શબ્દો સાથે થૂંક ઉડાડવું, દૂરથી બમર ચઢાવી, હોક પીસી, મુકી, લપડાક, ધુસ્સા, લાત અને લાકડી વગેરે મારવાની ઇશારત કરવી, અને ઉન્મત્તની પેઠે જાતજાતની અમચેષ્ટા કરવી, પરંતુ સામા પક્ષવાળા તરફથી કંઈક પણ અમત્કાર બતાવતાં તરતજ પલાયન કરી જવું એનું નામ ‘ બળ ’ બળ છે પ્રકારના છે. જેવાં કે —

૧. મુખબળ—શાપ, માળામાળી, નિદા ઇત્યાદિ.

૨ હસ્તબળ—મુકી, લપડાક ઇત્યાદિ દૂરથી બતાવવા

૩ ચરણબળ—પલાયનાદિ

૪ દષ્ટિબળ—રોદન વગેરે—આ વિષયમાં આશુક્ય પડિતનું પ્રમાણ છે કે —

“લાલામા રોદનં ચલં” ઇત્યાદિ.

૫. ત્વચાબળ—પ્રહારસહિષ્ણુતા ?

૧ માર ખમવાની શક્તિ.

૬ મનોમળ—દેષ, ઇર્ષ્યા, હિસા વગેરે

(૬) “ છળ ”—નિમ્નલિપ્તિન વ્યક્તિઓ જગત્માં હું જાણુવી

નંબર ૧ વેપારી પ્રમાણ—દુકાનદાર માલ વેચીને પૈસા માગે છે, દરેકે દરેક વરાકનો એવો મત હોય છે કે તે દુકાનદારથી હાથે છે

નં ૨ વૈદ્ય પ્રમાણ—રોગી રોગમુક્ત થયા પછી વૈદ્ય જ્યારે શી માગે છે ત્યારે દરેક રોગી બહુધા એવુંજ સાબીત કરે છે કે હું મારી મેળેજ સાબો થયો છું મારો બેટો નકામો હતીને પૈસા લઈ જવા માગે છે

નં ૩ ધર્મોપદેશક અને ધાર્મિક માણસ—એઓ પરાપૂર્વના હું લોકો છે એમનું બીજું નામ “ બગલગત ” છે એ લોકો હું છે એનું વિશેષ પ્રમાણ એ છે કે, તેઓ પૈસાની ઇચ્છા રાખતા નથી

સૂત્ર ૫ એ છ પ્રકારનાં સાધનોથી ઉદરપૂર્તિ અથવા પુરુષાર્થ અસાધ્ય છે.

ભાષ્ય

આ સૂત્રથી પ્રાચીન પડિતોના મતનું ખડન કરવામાં આવે છે, વિદ્યાદિ પદ્ધતિ સાધનોથી ઉદરપૂર્તિ થઈ શકતી નથી, નીચે ક્રમવાર તેના ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે

“ વિદ્યા ”—વિદ્યાથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો દેશી વર્તમાનપત્રો અને માસિકો ભૂખે શામાટે મરે ?

“ બુદ્ધિ ”—બુદ્ધિથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો ગર્ધકા બોળે શામાટે વહે ?

“ પરિશ્રમ ”—પરિશ્રમથી પેટ ભરાતું હોય તો દેશી એન્યુએટો કારતુન શા માટે થાય ?

“ ઉપાસના ”—ઉપાસનાથીજ ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો સાહેબ લોકો કમલા-કાન્ત ઉપર અનુગ્રહ શામાટે નથી કરતા ‘ મે કંઈ બોલું ‘ પે-મિલ’ બનાવ્યું નહોતું

“ બલ ”—બલથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો આપણે બોયબેગા થઈને માર શામાટે ખાઈએ ‘

“ છળ ”—જો છળથી ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો દારૂની દુકાનો કાંઈ કાંઈ વખત દેવાળા શામાટે કુંકે છે ‘

સૂત્ર ૬. ઉદરપૂર્તિ યા પુરુષાર્થ કેવળ લોકોપકારથીજ થઈ શકે છે.

ભાષ્ય

ઉદાહરણ—બાલણ, ગોર અને ધર્મગુરુઓ લોકોના કાનમાં મત્ર ફૂકીને તેમનું કલ્પણ કરે છે યુરોપિઅન લોકોએ અનેક જગલી જાતિઓનું કલ્પણ કરી નાખ્યું છે અને રશિઆ હમણાં મધ્ય એશિઆનું કલ્પણ કરવામાં મડેલું છે. ન્યાયાધીશો ન્યાય આપીને દેશનું હિત સાધી રહ્યા છે, અને અનેક લોકો ફલાવો કરવાને યોગ્ય

કે અયોગ્ય પુસ્તકો તથા પત્રોનો પ્રચાર કરીને દેશહિત કરી રહ્યા છે, એ સખળા-
ઓની ઉદ્ધરપૂર્તિ સારી પેઠે થાય છે અર્થાત્ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સૂત્ર ૭. એટલા માટે સખળાએ દેશહિત સાધવું

ભાષ્ય

આ છેલ્લા સૂત્રવડે હિતવાદ દર્શન અને પેટ-દર્શનની એકતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી;
એટલે કમલાકાન્તના સૂત્ર પ્રથમી પણ આ સ્થળે સમાપ્તિ થાય છે હું આજ્ઞા
રાખું છું કે આ ત્રય ભારતવર્ષમાં “ સમમ દર્શનશાસ્ત્ર ” તરીકે આદર પામશે.
શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી^૧

પતંગીઉં

બાળુના દિવાનખાનામાં લેમ્પ બળી રહ્યો છે, પાસેજ હું મુમદીની દબથી
બેઠો છું બાળુ આપણી નાતોના તડ સબધી વાતચીત કરતા બેઠા છે-અને હું
પણ અમલ ચઢાવીને ઝોકા ખાતો બેઠો છું, આપણા લોકોની ફાટફૂટથી ચિંતાઈને
મેં આજે બમણો અમલ ચઢાવ્યો છે જેવા વિધિના લેખ ! આ અખિલ બ્રહ્માંડની
અનાદિ ક્રિયાપર પરાઓમાની એક એ ક્રિયા પણ નિર્માણ થઈ ચૂકેલી હશે કે વીસમી
સદીમાં કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી અવતાર લઈને આજે રાત્રે નસીરામ બાળુના દિવાન-
ખાનામાં બેસીને સારી પેઠે અમલ ચઢાવશે, તો પછી મારી શી તાકત કે હું તેને
ફેરવી શકું ?

અમલના જોમમાં હું જોઈ શક્યો કે, એક પતંગીઉં પુઢિઉં કરતું આવીને
લેમ્પની ચારે બાળુ ભમવા લાગ્યું અશીષુના ઘેનમાં ને ઘેનમાં મને વિચાર આવ્યો
કે, શું હું પતંગીઆની બાપા નહિ સમજી શકું ? કેટલીક ઘણું કાન માંડીને
સાંભળ્યું-કંઈ પણ સમજી શક્યો નહિ. મનમાં ને મનમાં પતંગીઆને કહેવા
લાગ્યો-“ તું આ પુઢિઉં શું કરી રહ્યું છે, હું કંઈ પણ સમજી શકતો નથી, ”
એટલામાં એકાએક અશીષુના પ્રભાવથી મને દિવ્ય કાન પ્રાપ્ત થવા અને મેં સાંભળ્યું
પતંગીઉં કહે છે કે-“ હું પ્રકાશ સાથે વાત કરે છું, તું ચૂપ રહે ” એટલે હું
મૂંગો રહીને તેની વાત સાંભળવા લાગ્યો. પતંગીઉં કહેવા લાગ્યું-—

જુઓ પ્રકાશમહાશય, તમે તે વખતે સારા હતા. પિત્તળની દીવી ઉપર

+ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં યુટિલિટી-ઉપયોગવાદ એ પણ એક સ્વતંત્ર મત છે.
તેના ઉત્પાદકો જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ અને બેન્થમ કહેવાય છે તેમના મત પ્રમાણે
વધારેમાં વધારે આણસોનું વધારેમાં વધારે હિત થાય એજ ઇષ્ટ છે, અને ઉપયોગ-
વાદનો એ મૂળ મત છે.

માટીના કાઢીઆમાં તમે શોભતા હતા, અને અમે સ્વચ્છદે બળી મરી શકતા; પરંતુ હમણા તમે ફેશનના માર્ગા ઝલોબની અદર ભરાઈ બેઠા છો. અમે આરે તરફ ફાંફા મારી વળીએ છીએ છતાં અદર આવવાનો માર્ગ જડતો નથી, તો પછી બળી મરવાની તો વાત જ ક્યા રહી ?

જુઓ, બળી મરવાનો અમારો 'રાઈટ' છે—અમારો પરાપૂર્વનો હક છે. અમારી પતંગજાતિ પરાપૂર્વથી પ્રકાશમાં બળી મરતીજ આવી છે—કદિ કાંઈ પણ પ્રકાશે અમારો અટકાવ કર્યોજ નથી તેલના પ્રકાશે, મીચુબતીના પ્રકાશે, લાકડાના પ્રકાશે કે બીજા કાંઈએ પણ અમને અટકાવ્યા નથી તો પછી હે પ્રભુ ! તમે શા માટે કાચના કાટમાં ભરાઈ બેસીને અમને બળી મરવામાં અંતરાય નાખો છો ?

અમે મરીજ પતંગ !—અમારા ઉપર સહગમન—નિષેધનો કાયદો શામાટે લાગુ પાડો છો ? અમે શુ હિન્દુ સ્ત્રીઓ છીએ કે ન બળી મરી શકીએ ?

જુઓ, હિન્દુની સ્ત્રીઓ અને અમારામાં ધણોજ તફાવત છે. સ્ત્રીઓ જ્યાં સુધી સૌભાગ્ય ટકી રહે છે ત્યાંસુધી બળી મરવા ચાહતી નથી. પહેલાં વિધવા થાય, તે પછીજ સતી થાય. કેવળ અમેજ હરકોઈ સમયે આત્મવિસર્જન કરવા તત્પર હોઈએ છીએ, તો પછી અમારી સાથે સ્ત્રીજાતિની તુલના કેવી ?

અમારી પેઠે સ્ત્રીજાતિ પણ રૂપની જ્યોતિ પ્રજ્વલિત જોતાં તેમાં ઝપલાવી પડે છે ખરી, ફળ પણ એકજ આવે છે—અમે બળી મરીએ છીએ, તેઓ પણ બળી મરે છે, પરંતુ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તે દહનમાંજ તેમનું સુખ છે—અમારે શુ સુખ ? અમે કેવળ બળવાને ખાતરજ બળીએ છીએ, મરવાને ખાતરજ મરીએ છીએ સ્ત્રીજાતિથી એ બની શકશે ? તો પછી અમારી સાથે તેની તુલના શામાટે ?

સાલજો જે જવલન્ત રૂપમાં શરીર ન હોય તો પછી એનો ઉપયોગ શો ? બીજા લોકો શુ ધારે છે તે તો હુ કહી શકું નહિ, પરંતુ અમે પતંગ જાત તો શરીરનો એ સિવાય બીજો શો ઉપયોગ હશે તે સમજી શકતા નથી. એને ધારણ કરીને શુ કરવું ?—

અમે અહર્નિશ પ્રુપ્તમધુ ચૂમીએ છીએ, અહર્નિશ વિશ્વને પ્રપુલ્લ કરનાર કિરણોમાં વિચરીએ છીએ.

પરંતુ તેમાં શુ સુખ ? ફૂલમાં એક સુગંધજ છે, મધમાં એક મિષ્ટતાજ છે, અને સૂર્યમાં કેવળ એક પ્રકારનું તેજજ છે. આવા અસાર, પુરાણા, વૈવિધ્ય—શૂન્ય જગતમાં તે રહેવાતું હશે ? કાચમાંથી બહાર આવો, તમારી જવલન્ત રૂપ-જ્યોતિમાં અમે કાયાને હોમી દઈએ

જુઓ, અમારી બિજા ધણી નજીવી છે—અમારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરી જઈશું, સ્વીકારશોને ? અમે આપીશું ખરાં પણ લઈશું નહિ, તો પછી આપને હાનિ શી ? તમે રૂપમાં બળવાને જન્મ્યા છો, અમે પતંગ જાતિએ બળવાને

જન્મ લીધો છે, આવો, જેનું જે કામ તે કરતા જઈએ તમે હમતા રહો, હું બળીશ.

તમે સકળ સસારને બાળવાને શક્તિમાન છો-તમને અટકાવી નકે એવું જન્મ-તમાં કંઈ પણ નથી તમે કાચની અદર શામાટે છુપાઈ બેઠા છો ? તમેજ આખા જગતની મતિના કારણરૂપ છો-તો પછી કેના બચથી કાચના કિલ્લામાં છુપાઈ બેઠા છો ? ક્યા નીચ માણસે એ કિલ્લો નિર્માણ કર્યો ? ક્યા નીચ માણસે આપને એ દુર્ગમાં પૂર્યા છે ? તમે વિશ્વબ્યાપી છો, કાચનો કિલ્લો તોડીને મને દર્શન ન દઈ શકો ?

તમે કાણુ છો, તેની મને ખબર નથી-ખબર નથી છતાં કેવળ એટલું જાણુ છું કે તમે મારી વાસનાના વિવય, જાત્રતમાં પ્યાન, નિદ્રામાં સ્વપ્ન, જીવનની આજ્ઞા અને મરણસમયના આશ્રયરૂપ છો તમને કદી જાણી શકીશ નહિ-જાણુ-વાની ઇચ્છા પણ નથી-જે દિવસે જાણીશ તેજ દિવસે મારું સુખ ઉડી જશે.

કાચ પસ્તુનું સ્વરૂપ જાણી લીધા પછી કેનું સુખ ટકે છે ?

તમને શું ન મેળવી શકીશ ? કેટલા દિવસ તમે કાચની અદર રહેશો ? શું કાચને હું તોડી શકીશ નહિ ? ડીક રહો હું તમને છોડીશ નહિ-બીજી વાર આવું છું-કુહીડી .. " પતંગીઉ ઉડી ગયું

x x x x x

નસીરામ બાણુએ હાક મારી:-“ કમલાકાન્ત. ” હું ચોકી ઉઠ્યો. આખ ઉધાડીને જોયું-માલુમ પડ્યું કે મોટા મોટા ઝોકા ખાઈ રહ્યો હતો. આખ ફાડીને જોયું પણ નસીરામને ઝોળખી શક્યો નહિ-એમ લાગ્યું કે એક મોટું પતંગીઉ તકીઆને અટેલીને હુકો ગગડાવે છે. તે મારી સાથે વાતે વળ્યું, અને તેની ભાષામાં શું કહે છે તે મને સમજવા લાગ્યું. તે દિવસથી મને પ્રતીતિ થવા લાગી કે મનુષ્યમાત્ર પતંગીઆ છે દરેકને એક એક અગ્નિ પ્રિય હોય છે, અને બધાજ તેમાં પડીને મરવા ચાહે છે. બધાજ એમ માને છે કે તે અગ્નિમાં પડીને બળી મરવાનો તેમને અધિકાર છે-કોઈ મરે છે, અને કોઈ કાચ સાથે અથડાઈને પાછું ફરે છે જ્ઞાનનો અગ્નિ, ધનનો અગ્નિ, માનનો અગ્નિ, રૂપનો અગ્નિ, ધર્મનો અગ્નિ, ઈદ્રિયનો અગ્નિ, કેટલું ગણાવીએ ? આખો સસારજ અગ્નિમય છે. વળી સસાર પણ કાચથી ઘેરાયેલો છે જેઓ પ્રકાશ જોઈને મોહિત થાય છે-મોહ પામીને તેમાં ઝપલાવવા જાય છે-તેઓ તેને પામી શકતા નથી. એટલે ચક્કર મારીને કુહીડી કરીને પાછા જાય છે, અને પાછા આવીને તેની આસપાસ ફરતા ફરે છે. કાચનો ઘેરો ન હોત તો સસાર આજસુધીમાં બળીને ખાખ થઈ ગયો હોત. જો સધળાજ ધર્મવિદ્ ચૈતન્યદેવની પેઠે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા હોત તો પછી કાણુ બચી શકત ? અનેક માણસ જ્ઞાનાગ્નિના આવરણરૂપી કાચની સાથે અથડાઈને બચી જાય છે; પરંતુ સોફેટીસ અને ગેસિલિઓ તેમાં બળી મુઝા રૂપના અગ્નિમાં,

ધનના અગ્નિમા અને માનના અગ્નિમા તો નિત્ય પ્રતિ હજારો માણસને બળી મરતા હું નજરે જોઉં છું એ અગ્નિદાહનું જેમાં વર્ણન હોય છે તેને કાવ્ય કહેવામાં આવે છે મહાભારતકારે અભિમાનનો અગ્નિ પ્રકટાવીને દુર્યોધન-પતંગને ભસ્મ કીધો, એથી જગતમાં એક અદ્વિતીય કાવ્યગ્રંથ રચાયો જ્ઞાનાગ્નિથી પ્રકટેલા દાહનું ગીત “ચેરેડાઈઝ લોસ્ટ,”^૧ અને ધર્માગ્નિનો અદ્વિતીય કવિ સેન્ટ પોલર ગણાય છે વિદ્યાસાગ્નિના પતંગ “એન્ટની અને કિલયોપેટ્રા,*” રૂપાગ્નિની “રોમિયો અને જુલિયટ,*” અને ઇર્ષ્યાગ્નિનું પતંગ “ઓથેલો,+” ઈંદ્રિયાગ્નિમા “ગીતગોવિંદ” અને “વિદ્યાસુદર” જલે છે, અને સ્નેહાગ્નિમા સીતા પતંગને બાળવાને માટે રામાયણની રચના થઈ

અગ્નિ શું છે તેની મને ખબર નથી રૂપ, તેજ, તાપ, ક્રિયા, મતિ એ સઘળા સજ્જનો કશે અર્થ નથી

આ સ્થળે દશ નશાત્ત પરાજય પામે છે, વિજ્ઞાનના હાથ હેઠા પડે છે, ધર્મ ગ્રંથો હારી જાય છે અને કાવ્યશાસ્ત્ર “નેતિ નેતિ” પોકારે છે ઇશ્વર શું છે, ધર્મ શું છે, જ્ઞાન શું છે, સ્નેહ શું છે ? એ શું છે તેની કંઈજ ખબર નથી, તો પણ તે અલૌકિક, અચાત પદાર્થોની આસપાસ હું ભટક્યા કરું છું હું પતંગ નહિ તો કાણ ?

જુઓ બાઈ પતંગીઆ લોકો ! ચક્રર ભારતા ફરવામાં કંઈ લાભ નથી બની શકે તો આગમાં ઝપલાવી બળી મરો ન બને તો ચાલો, પુઠીપુઠી કરીને ઉડી જઈએ.

શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

૧ ઇંગ્લેન્ડમાં સત્તરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા મિલ્ટન નામના મહાન કવિનો એક ગ્રંથ. ૨ કાઈસ્ટની પછી થયેલો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મહાન ધર્મપ્રવર્તક એણે યુરોપના પૂર્વ ભાગના ઘણા ખરા દેશોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ફેલાવ્યો અને પોતાના પ્રાણનું બલિદાન પણ આપ્યું હતું + ઇંગ્લેન્ડના કવિકુલ શિરોમણિ શેક્સપિયરનાં નાટકો અને તેમાંના પાત્રો

મારું ચિત્ત

મારું ચિત્ત કયા ગયું ? કાણુ લઇ ગયું ? જ્યાં તે હતું, ત્યાં તો નથી મેં જ્યાં રાખ્યું હતું તે સ્થળે તે નથી કાણુ ચોરી કરી ? મમલોક દુઢી વળ્યો પણ મારા ચિત્તનો ચોર કાઢ પણ સ્થળે મળી શક્યો નહિ, તો પછી ચોરી કાણુ કરી ?

મારા એક મિત્રે કહ્યું “ જો, રસોડામાં જઈને તપાસ કર. તે ઠેકાણે તારું મન પડેલું હોય એવો સભવ છે ” હું માનું છું કે, રસોડામાં મારું મન પડેલું હોય જ્યાં બીરજ, માલપુવા, બજીયા વગેરેની સુગંધ (1) ફેલાઈ રહી હોય, જ્યાં મમાલેદાર કાચલી તડાતડ અવાજ કરતી તેલમાં તળાઈ રહી હોય ત્યાં મારું મન પડી રહે છે જે સ્થળે તાજી તાજી મેવાધારી ઢાઢરૂંપી ગગામાં તૃતના અભિષેક માથે સ્નાન કરીને માટી, કામુ, કાચ કે ચાંદીના મિહામનપગ વિરાજમાન હોય છે ત્યાં જ મારું મન પ્રચુત થઈને પડી રહે છે, ભક્તિરસમાં તત્તીન થઈને તે તીર્થ સ્થાન કદી પણ છોડવા ચાહતું નથી જ્યાં રમોચારૂંપી વિખ્ખુ, પૂરીરૂંપી સુદર્શન ચક્ર છોડે છે ત્યાં જ મારું મન પરમ વેખ્ખુવ બનીને ઉભું રહે છે, અથવા જે આકાશમાં પૂરીરૂંપી ચંદ્રનો ઉદય થાય છે તેજ સ્થળે મારું મન રાહુરૂંપે બંધીને તેનો આસ કગવાને ચાહે છે બીજા લોકો તો ચાહે તેને કહેતા હોય, પરંતુ હું તો પૂરીનેજ ‘અમ’-‘અંડ-મંડલાદાર’ કહું છું જે સ્થળે પેડારૂંપી રાલિઆમ વિગળે છે તેજ સ્થળે મારું મન પૂજારી બનીને રહે છે નસીરામના ધરવાળી રાયમણિ દેખાવમાં બેડોળ અને ઉંમરે સાડેક વર્ષની હોવા છતાં રસોડા બનાવે છે અચ્છી, અને પીરસવામાં પણ મોકળા હાથની છે, એટલે મારું મન તેની સાથે વાતચિત કરવાનો પ્રસંગ બોળવા લાગ્યું, પરંતુ વાંધો કેવળ એટલોજ નડ્યો કે, રાયમણિ પરલોકમન કરી ગઈ અને મનની મનમાજ રહી ગઈ

એક વખત મિત્રના કહેવાથી મેં રસોડામાં ચિત્તની બોળ કરી, પરંતુ ત્યાં તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ બીરજ, બજીયા દત્યાદિ અધિષ્ઠાતા દેવોને પૂછવાથી માલુમ પડ્યું કે, તેમાના કાઢએ પણ મારું ચિત્ત ચોરું ન હતું

મિત્રે ફરીથી કહ્યું—જરા પ્રસન્ન ગોવાલણુ પાસે તપાસ માટે જઈ આવોને ! પ્રસન્ન સાથે મારે થોડા ઘણા પ્રેમ છે ખરો, પરંતુ તે પ્રચુચ કેવળ ગોરસાત્મક છે—શૂન્યગરસાત્મક નહિ. પ્રસન્ન દેખાવામાં હૃષ્ટપ્રુષ્ટ, ગોળમટોળ, વયે ચાળીશથી પણ ઓછી, દાંતે મસી ધસનારી અને હસમુખી છે તેના કપાળપરંતુ એક નાનું સરખું છુદ્ધ ચંદ્રમાં કલક પેડે શોભી રહ્યું છે તે રસભરું હાસ્ય વરસાવતી વરસાવતી રસ્તે ચાલી જતી અને હું તે ઝીલી લેતો, આથી કેટલાક નડારા લોક મારી નિંદા કરતા. જેમ પૂજારી મહારાજના પાપે બામમાં ફૂલ ખીલવા પામતા નથી, તેમ

નિન્દાખોરોના હુ ખે પ્રસન્ન પાસે મારૂ મુખકમળ ઉઘડવા પામતુ નહિ, નહિ નો ગોરસ અને કાબગસનો પરસ્પર વિલક્ષણ વિનિમય થાત આથી મારે પોતાને માટે મને હુ ખ હો યા ન હો પરન્તુ પ્રસન્નને માટે મારૂ મન ખાસ કરીને ખિન્ન છે, કારણ કે પ્રસન્ન સતી સાધ્વી પતિવ્રતા છે આ વાત પણ મારાથી મો કાઢીને કહી શકાતી નથી મે એક વખત એ વાત કહી હતી ત્યારે મહોલ્લાના એક બ્રહ્મ બુદ્ધિના છોકરાએ તેનો વિપરીત અર્થ કર્યો હતો તે બોલ્યો કે, પ્રમન્ન 'છે' એટલા માટે તે 'સત' અથવા 'સતી' કહેવાય ખરી તે સાધુ ગોવાળની સ્ત્રી છે એટલા માટે 'સાધ્વી' અને વિધવાવસ્થામાં પણ તે પતિરહિત નથી એટલા માટે પૂરેપૂરી 'પતિવ્રતા' છે કહેવાની જરૂર નથી કે, જે અસબ્ય છોકરાએ આવો ખરામ અર્થ કર્યો હતો તેને શિક્ષાને માટે કપોલપ્રદેશ ઉપર મે બે ચાર તમાચા ખેચી કાઢ્યા હતા, પરન્તુ તેથી પણ મારૂ કલક દૂર થયુ નહિ

જ્યારે લખવા બેઠો છું ત્યારે સ્પષ્ટ વાત ખતાવવીજ ઉચિત છે કે હુ પ્રસન્નનો કંઈક પ્રણયી છું ખરો, અને તેના અનેક કારણો છે પ્રથમ તો પ્રસન્ન જે દૂધ આપે છે તે બેળવગરનું અને લાવમાં સરતુ હોય છે. બીજું તે કની કદી દૂધ, દહીં, માખણ વગેરે મને વિના મૂલ્યે પણ આપી જાય છે ત્રીજું, એક દિવસ તેણે મને કહ્યું હતું કે, “ બાબુજી ! તમારા દક્ષતરમાં આ કાગળો શેના છે ? ” મે પૂછ્યું, “ તુ સાંભળીશ ” તે બોલી, “ સાંભળીશ ”

મે તેને કેટલાક લેખો વાચી સંભળાવ્યા--તેણે તે બેસીને એકચિત્તે સાંભળ્યા બધા આવા ગુણોથી ક્યો લેખક વશીભૂત ન થઈ જાય ? પ્રસન્નના ગુણની વધારે શી તારીફ કરે ? તે મારા આગ્રહથી અરીજી લેતા પણ શીખી ગઈ છે

આ મધળા કારણોથી મારૂ મન કદી કદી પ્રમન્નના ધરના પાછલા ખાગણ તરફ ધૂમ્પા કરતુ, એ હુ કમૂલ કરે છું, પરન્તુ કેવળ તેના પાછલા ખાગણ આગળજ નહિ પણ તેની કોઢમાં પણ હુ ડોકીઉ ડરી આવનો પ્રસન્ન તરફ મારી જેવી પ્રીતિ છે તેવીજ તેજમગલા નામની ગાય ઉપર પણ છે એક દૂધ, દહીં અને માખણની ખાણ છે અને બીજી તેનું દાન કરનારી છે મગા વિખણના ચરણમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે ખરી, પરન્તુ તેને લાવનાર ભગીરથ હતો. મગલા મારે મન વિષય પદ અને પ્રસન્ન ભગીરથ છે હુ ખન્નેને સમાન લાવથી ચાહું છું પ્રસન્ન અને તેની ગાય ખન્નેજ સુદ્ધ, ખન્નેજ સ્વચ્છાગી (હૃદયુષ્ટ), લાવપ્યમયી અને ઘટસ્તની છે એક ગોરસ ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરે છે હુ ખન્નેનોજ વિના મૂલ્યે ખરીદાયલો દાસ છું

પરન્તુ આજકાલ તપાસ કરતા જણાયું કે મારૂ ચિત્ત પ્રસન્નના જળીઆ આગળ અથવા તેની કોઢમાં પણ નથી. તો પછી મારૂ મન ગયું ક્યા ?

રોતો રોતો હુ બહાર રસ્તાપર નીકળ્યો જોયું તો એક યુવતી પાણીનો ધડો

બગલમાં રાખીને ચાલી જાય છે તેના મુખમડલ ઉપર પવનથી ફરફર ઉડતા, વક, ઘેરા કાળા રંગના કેશનો કલાપ, કાળા ભમર જેવા બ્રુયુગલ, અને તેવાજ કાળા રંગની ચચળ આખની કીકીઓ જેવામાં આવતા મને લાગ્યું કે, કમળના વનમાં કેટલાક ભમરો ઉડતા ફરે છે—એક સ્થળે બેસતા નથી, પણ ફર્યાજ કરે છે ચાલતી વખતે તેનું અમ એવી રીતે ડાલાયમાન થતું કે, જાણે લાવણ્યની નદીમાં નાની નાની લહરીઓ ઉઠતી હોય અને તેનું ડમલે ડમલું જાણે પાસળીના હાડકાનો ચૂરે-ચૂરો કરી નાખતું હોય એમ લાગતું એને જોતા મને લાગ્યું કે, નિઃસંદેહ એણેજ મારૂં મન ચોર્યું છે હું તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો તેણે પાછું ફરીને જોતા કંઈક કોવપૂર્વક મને પૂછ્યું, “અરે ! આ શું ? તમે મારી પાછળ શામાટે આવો છો ?”

મેં કહ્યું :—“ તે મારૂં ચિત્ત ચોર્યું છે ? ”

યુવતીએ ગાલિપ્રદાન કરતા તીખા સ્વરથી કહ્યું :—“ મેં તો ચોર્યું નથી, પણ તમારી બેને મને તેનો ભાવ ઠરાવવા આપ્યું હતું દર ઠેરવીને મેં તેને પાછું આપી દીધું છે, માટે ત્યાં તપાસ કરો ”

હું તેજ વખતે પાઠ શીખ્યો, અને ચિત્તની શોધખોળ કરતાં ફરીથી ગસિકતા ચલાવવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ, પરંતુ મનમાં ને મનમાં સમજી લીધું કે, આ સંસારમાં મારૂં ચિત્ત કોઈપણ સ્થળે નથી મળક હોડીને સત્ય વાત કહું છું કે, કોઈ પણ ચીજમાં મારૂં મન હવે નથી શારીરિક સુખ અને સ્વચ્છન્દતામાં મારૂં મન નથી જે હાસ્યવિનોદ મને પ્રિય હતો, તે હાસ્યવિનોદમાં પણ મારૂં મન નથી મારી કેટલીક ફાટીવૂટી ચોપડીઓ હતી, જેમાં મારૂં મન પહેલાં રહેતું હતું, તેમાં પણ હમણાં તે નથી ધનસમૃદ્ધમાં તો મારૂં મન કદી પણ હતુંજ નહિ, અને હમણાં પણ નથી કોઈ પણ ચીજમાં મારૂં મન નથી, તો પછી તે મધુ કયાં ?

સમજ્યો, લઘુચેતસ (સાકડા દિલના માણસો) ના મનને માટે બંધન અવશ્ય હોવું જોઈએ, નહિ તો તેનું ચિત્ત ઉડી જાય છે મેં કદી પણ મારા ચિત્તને કોઈ પણ ચીજ સાથે બાંધ્યું નથી એટલા માટેજ કોઈ પણ સ્થળે મારૂં ચિત્ત નથી. આ સંસારમાં આપણે શામાટે આવીએ છીએ, તે હું બરાબર રીતે તો કહી શકતો નથી; પરંતુ માલુમ પડે છે કે, કેવળ મનને બંધનમાં નાખવાને માટેજ આવીએ છીએ.

હું હમેશાં પોતાનોજ રહ્યો—અન્યનો ન થયો, એટલાજ કારણથી આ પૃથ્વીપર મને સુખ નથી જેઓ સ્વભાવથીજ કેવળ આત્મપ્રિય હોય છે, તેઓ પણ લગ્ન-ધનથી જોડાઈને સંસારી થઈને સીસતાન આગળ આત્મસમર્પણ કરે છે, અને તેટલા કારણથી તેઓ સુખી હોય છે, નહિ તો તેમને સુખનો છાંટો પણ મળી શકત નહિ. મને બધી તપાસને પરિણામે જણાયું છે કે અન્યને માટે આત્મર્પણ કીધા સિવાય પૃથ્વી ઉપર શાંચિત સુખનું કંઈ પણ સાધન નથી ધન, યશ, પ્રતિષ્ઠા, સુખ એ સુખ છે ખરા, પરંતુ તેઓ સ્થાયી નથી એ સંધર્ષ પહેલીવાર જેટલા

- સુખદાયક લાગે છે તેટલા બીજાવાર જણાતા નથી અને ત્રીજી વખત તેના કરતાં પણ અદ્ય સુખદાયક થઈ જાય છે આમ ક્રમે ક્રમે તે રોજના થઈ જતાં તેમાં જરા પણ સુખ લાગતું નથી સુખ નથી મળતું એટલુંજ નહિ પરંતુ અસુખનાં બે કારણો જન્મ પામે છે પ્રથમ એ કે જેનો મહાવરો પડી ગયો હોય તેના અસ્તિત્વમાં સુખ લાગતું નથી, પરંતુ અભાવ થતા મહા દુઃખ થાય છે, અને બીજું કદી પણ તમ નહિ થઈ શકે એવી લાલસાની શક્તિ દુઃખનો પાર રહેતો નથી, એટલા માટે પૃથ્વી-પર જે સઘળા વસ્તુઓ કામ્ય વસ્તુઓતરીકે લાખા કાળથી મનાતી આવી છે, તે સઘળાજ અતૃપ્તિ કરાવનારી અને દુઃખના મૂળરૂપ છે. સઘળેજ દેડાણે યશની પાછળ નિન્દા, ઇન્દ્રિયસુખની પાછળ રોગ તથા ધનની પાછળ ક્ષય અને મનસ્તાપ રહેલાં છે સુદર શરીર જરામરત અને રોગિષ્ઠ થાય છે સાડે નામ પણ મિથ્યા કલકથી દૂષિત થાય છે ધનનો ઉપભોગ પત્નીનો જર પણ કરે છે માનપ્રતિષ્ઠા મેઘમાલાની પેઠે શરદ્ઋતુ પછી ટકતા નથી વિદ્યા તમા આપનારી નથી તે કેવળ અધકારમાંથી માઠતર અધકારમાંજ લઈ જાય છે તે તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક જિજ્ઞાસાને કદી પણ તમ કરતી નથી અલખત પોતાના હેતુની સિદ્ધિમાં વિદ્યા કદી પણ અસમર્થ થતી નથી હું દ્રવ્યોપાર્જન કરીને સુખી થયો છું અથવા યજ્ઞસ્વી થઈને સુખ પામ્યો છું, એમ કહેતાં કદિ પણ કોઈને સાંભળ્યો છે ? જેઓના વાચવામાં આ થોડી લીટીઓ આવે તેમણે પણ ખૂબ યાદ કરી એવું કે એવું કદી પણ તેઓના સાંભળવામાં આવ્યું છે ' હું સોગમપૂર્વક કદી શકુ છું કે કોઈએ પણ એવી વાત કદીએ સાંભળી ન હોય ધનમાનાદિની નિ સારતાનું આના કરતા વધારે સખળ પ્રમાણ બીજું કયું મેળવી શકાય ?

નવાઈની વાત તો એ છે કે, આવા સખળ પ્રમાણ હોવા છતાં મનુષ્યમાત્ર તેમને માટે જીવતોડ મહેનત કરે છે, એ પરિણામ કેવળ હાલની સગીન (!) કેળવણીનુંજ છે માતાના ધાવણમાંથી બાળકના મજબૂત એવો ખ્યાલ પેસી જાય છે કે, જે કંઈ પ્રાપ્તવ્ય છે તે ધન અને માનજ છે બાળક નાનપણથીજ રાતદિવસ જોતું આવે છે કે, માબાપ, ભાઈબેન, ગુરુ, નોકર ચાકર, આડોશીપાડોશી, શત્રુ મિત્ર સઘળાજ જીવતોડ પરિશ્રમ કરીને હાય પૈસો ! હાય કીર્તિ ! હાય માન ! હાય મરતબો ! કરતા ફરે છે, એટલે બાળક બોલતા શીખે તે પહેલાજ એ રસ્તે ચાલતા શીખી જાય છે કેણું જાણે ક્યારે મનુષ્યો નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય શોધતા થશે ? જેટલા જેટલા વિદ્વાન, બુદ્ધિવાન, દાર્શનિક અને સસારતત્ત્વજ્ઞ હોવાનું અભિમાન ધરાવે છે તેઓ સઘળા મળીને વિચારી જીએ કે, અન્યને સુખી કરવા સિવાય મનુષ્યને માટે બીજું સુખનું મૂળ છે ખરૂં ?—નથી હું મુઆ પછી બળીને ભસ્મ થઈ જઈશ, માડે નામ સુદાં બૂસાઈ જશે; પરંતુ હું મુક્તાકંઠે કહું છું કે, એક દિવસ મનુષ્યમાત્ર માડે આ કથન સમજશે કે મનુષ્યના નિત્યસુખનું આ સિવાય બીજું સાધન નથી. આજકાલ લોકો જે પ્રમાણે ધન,

માન, વિલાસ ઇત્યાદિની પાછળ ગાડા ચમને દોડે છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યાં એક દિવસ પારકાને સુખી કરવા માટે હિન્મત્ત ચમને ધસશે હુ મુઆ પછી ભગ્ય યજ્ઞ જમ્મશ પરતુ મારી આ આશા એક દિન ફળશે ફળશે ખરી, પણ કેટલે દિવસે હાય ! કાણુ કહી શકશે કે એટલા દિવસોમા ?

વાત ઘણી પુરાણી છે અટી હજાર વર્ષ પૂર્વે શાક્યસિંહ (મૌતમ્યુદ્ધ) એ વાત અનેક રીતે જણાવી ગયા છે તેમના પછી હજારો લોકોપદેશકોએ હજારો વાર એજ બોધ આપ્યો છે, પરતુ લોકો કશાથી પણ સમજતા નથી—કશાથી પણ માનપ્રતિષ્ઠા ઇત્યાદિની ઈર્ષાળા કાપી નાખી શકતા નથી, અને હવે જ્યારથી આપણો દેશ અગ્રેજ મુલક થયો છે ત્યારથી તો આ સબધમા ઘણોજ ગોટાળો વધી ગયો છે. અગ્રેજ શાસન, અગ્રેજ સભ્યતા અને અગ્રેજ કેળવણીની સાથે સાથે “મટિરિયલ પ્રોગ્રેસિવિટી” (જડ સપત્તિ) ઉપર મોહ થવા માડીને દેશ પામમાલ થવા બેઠો છે અગ્રેજ પ્રજા જડ સપત્તિની પરમભક્ત છે—અગ્રેજોની સભ્યતાનુ એજ પ્રધાન ચિન્હ છે તેઓ અહીં પધારીને આ દેશની જડ સપત્તિ ! સાધનો તરફજ મડયા છે—આપણે પણ તેનેજ ગ્રેજ સમજીને બીજી સઘળી જૂલી ગયા છીએ

ભારતવર્ષની અન્ય સઘળી દેવમૂર્તિઓ સ્થાનઅવ્ધ થઈ ગઈ છે, સિન્ધુથી માડીને બ્રહ્મપુત્રા સુધી કેવળ જડ સપત્તિનો પૂજનો આરભ દર્ષ ચૂક્યો છે જુઓ કેટલો વેપાર વધતો જાય છે—જુઓ હિન્દુ અમિ રેલ્વેની જાળથી કેવી જકડાઈ ગઈ છે, જુઓ છોને ટેલીગ્રાફ કેવી ચીજ છે ! જોઉં છું ખરો, પરતુ કમલાકાન્તનો પ્રશ્ન એ છે કે તમારા રેલ્વે અને ટેલીગ્રાફથી મારા ચિત્તની પ્રસન્નતા વધી શકશે ? મારું બોવાઈ ગયલું ચિત્ત શું એ વસ્તુઓ લાવી શકશે ? કાંઈની પણ હૃદય જવાળા શાત કરી શકશે ? આ જે કૃપણો ધનની તૃષ્ણાથી મરી જાય છે તેમની તૃષ્ણા નિવારી શકશે ? અપમાન પામેલાનુ અપમાન ધોષ શકશે ? ના કહી નહિ. ત્યારે તમારા રેલ્વે અને ટેલીગ્રાફ વગેરેને ઉપાડીને સમુદ્રમાં ફેંકી દો—કમલાકાન્ત શર્મા તેથી કંઈ પણ નુકસાન સમજશે નહિ.

શું અગ્રેજ કે શું દેશી જે વર્તમાનપત્ર, માસિકપત્ર, રિપચ, ડિમેટ અને લેકચર વાંચીએ છીએ કે સાંભળીએ છીએ તેમાં એજ જડ સપત્તિ સિવાય અન્ય કાંઈ પણ વિષયસબધે કશું પણ જોવામા આવતું નથી હર હર ! બોમ્ બોમ્ ! જડ સપત્તિની પૂજા કરો હર હર ! બોમ્ બોમ્ ! ઢગલા ઉપર ઢગલા જેટલો પૈસો એજ ભક્તિ, એજ મુક્તિ, એજ શીલ એજ પરમ ગતિ, એજ ધર્મ, એજ અર્થ, એજ કામ, અને એજ મોક્ષ છે એવે રસ્તે જશો નહિ કે જેથી દેશનુ દ્રવ્ય ઓછું થાય. એવે માર્ગે ચાલો કે જેથી દેશનો પૈસો વધે ! બોમ્ બોમ્ ! હર હર ! પૈસા વધારો પૈસા વધારો ! રેલ્વે ટેલીગ્રાફ એ પૈસાની માતા છે. તેના મદિરમાં જમને શિર ઝુકાવો. એવું કરો કે જેથી પૈસા વધે. શૂન્ય આકાશમાંથી પણ પૈસા વરસ્યા કરે !

રૂપિયાના ઝણઝણાટથી ભારતવર્ષ ભરપૂર થઈ જાય ! અને મન ? મન વળી બીજી શી વસ્તુ છે ? રૂપિયા સિવાય મન બીજું શું છે ? રૂપીઆ એજ મન છે રૂપીઆ સિવાય બીજું મન અમારી પાસે નથી ટકજાળગા અમારૂં મન ગાળી દેવાયું છે રૂપીઆ એજ જડ સપત્તિ છે ! હર હર ! બોમ્ બોમ્ ! જડ સપત્તિની પૂજા કરો. એ પૂજના પુરોહિત xતામ્ર સ્મશ્રુધારી અગ્રેજ નામના ઝડપિઓ છે —એડમરિમથ પુરાણ અને મીલ-તત્ત્વમાંથી એ પૂજના મંત્રો લણવામાં આવે છે એ પૂજના હિમવપ્રસંગે સધળા અગ્રેજ વર્તમાનપત્રો ઢોલ બજાવે છે અને દેશી પત્રો કાંસા ફૂટે છે એમાં કેળવણી અને ઉત્સાહ નૈવેદ્યરૂપે અને હૃદયને બલિદાનતરીકે ધરવામાં આવે છે એ પૂજનુ ફળ આ લોકમાં અને પરલોકમાં અનત નરકભોગ ! તો આવો, સધળા મળીને જડ સપત્તિની પૂજા કરીએ આવો, યશોગગાના જળમાં શુદ્ધ કરીને છેતરપિડીના બિલીપત્રપર મીઠી મીઠી વાતોરૂપી ચદન ચોપડીને એ મહાદેવની પૂજા કરીએ. બોલો હર હર, બોમ્ બોમ્ ! જડ સપત્તિની પૂજા કરીએ બજાવો ભાષા ઢોલ, નગારાં, તુરી, ઝાંઝ, ઢમ ઢમ, ટમ ટમ, ઝમ ઝમ, પેપૂ પેપૂ ! પધારો પુરોહિતજી ! મત્ર લણો અમારૂં આ ધણુ જૂનુ ઘી લઈને સ્વાહા મત્ર લણીને અગ્નિમાં આહુતિ આપો કયા ગયા ભાષા યુટિલિટરીઅન કુમાર ? બકરાને ખુટા ઉપર રાખ્યો છે, એક વાર ખાખા પચાનન્દનુ* નામ લઈને હાથ ચલાવો ! હર હર, બોમ્ બોમ્ ! કમલાકાન્ત ખડા છે, મુડી આપી દો ! તમે મજેથી પૂજા કરો, પૂજા કરો, કંઈ પણ નુકશાન નથી, પરંતુ મને કેટલીક વાત સમજાવતા જાઓ તમારી જડ સપત્તિથી કેટલા નહારા માણસો સારા થયા છે ? કેટલાક અસહ્ય માણસો શિષ્ટ થયા છે ? કેટલા અધર્મી માણસો ધાર્મિક થયા છે ? કેટલા અપવિત્ર માણસો પવિત્ર થયા છે ? એક જણુ પણ નહિ જો ન થયા હોય તો તમારી એ વળ જેવી વસ્તુ મારે જોઈતી નથી હું હુકમ ફરમાવું છું કે એ ભરમ ભારતવર્ષમાંથી ફેંકી દો

તમારી વાત હું સમજું છું પેટ નામનો એક મોટો ધરો છે તેને દરરોજ ભરવો જોઈએ, નહિ તો કામ ચાલી શકે નહિ તમારૂં કહેવું એવું છે કે, “સધળાનો એ ધરો જેથી કરીને સારી રીતે ભરાય તેવા પ્રયત્ન અમે આદરીએ છીએ” હું કહું છું, કે એ વાત ધણીજ ઉત્તમ છે ખરી, પરંતુ તેને માટે આટલી ગડમથલનું કામ નથી પેટ ભરવાની ધૂનમાં તમે એટલા તો તદ્દનીન થઈ ગયા છો કે બીજી સધળીજ વાત ભૂલી ગયા છો કદાચ ખાડાનો એકાદ ખૂણો ખાલી રહે તે બહેતર છે, પરંતુ બીજી દિશા તરફ થોડું ધણુ પણ જ્ઞાન રાખવું જોઈએ પેટ ભરવાના કરતાં મનનું સુખ એક જૂદીજ ચીજ છે, તો શું તેની (માનસિક

x રાતી દાઢીવાળા. — એડમ રિમથ અને મિલ એ બંને મોટા અર્થશાસ્ત્રીઓ હતા

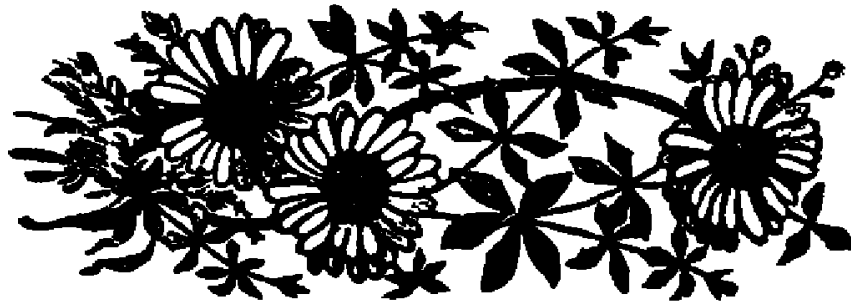
* પચાનન નામ યોગ્ય નથી પચાનન્દન યોગ્ય છે મઘ, માંસ, ગાડી, પોશાક અને વેસ્થા એ પાંચ પ્રકારના આનંદથી આ નવીન પચાનન્દ શબ્દ ઋતુપન્ન થયો છે.

સુખની) વૃદ્ધિનો કોઈ પણ ઉપાય થઈ શકે એમ નથી ? તમે આટઆટલા યત્નો બનાવો છો, તો છુ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય એવી એકાદ કળ નહિ થોડું શકો ? જરા અકલ્પ વાપરીને બુઝો, નહિ તો સઘળું વિકળ થઈ જશે

હુ પણ લાંબા વખતથી કેવળ પેટજ ભરતો આવ્યો છું-કદી પારકાને માટે વિચાર પણ કર્યો નથી એજ કારણથી હવે હુ સઘળું હારી બેઠો છું-મસારમા મને સુખ નથી, એટલે હવે મારે પૃથ્વીપર રહેવાનું પ્રયોજન પણ જોતો નથી પારકાનો બોળે હુ શામાટે વહન કરે એમ વિચારીને હુ સસારી થયો નહિ. તેનું ફળ એ આવ્યું કે, કોઈ પણ સ્થળે મારું મન રહ્યું નથી હુ સુખી નથી હોઉં પણ કેવી રીતે ? પારકાને માટે મેં કંઈ પણ કર્યું નહિ તો પછી સુખપર મારો અધિકાર કયાથી ?

સુખપર મારો અધિકાર નથી, પરંતુ એ ઉપરથી તમે એમ સમજી લેશો નહિ, કે તમે વિવાહ કર્યો છે એટલે સુખી સુખી બની ગયા છો જો કૌટુંબિક સ્નેહમાં તમારી આત્મપ્રિયતા હ્રુમ ન થઈ ગઈ હોય, જો વિવાહસંસ્કારથી તમારું હૃદય ઉન્નત ન થયું હોય અને જો પોતાના પરિવારપરના પ્રેમથી તમે આખી મનુષ્યજાતિ ઉપર પ્રેમ રાખતા ન શિખ્યા હો, તો તમે જે વિવાહ કર્યો છે તે મિથ્યા છે તમે નકામો બોળો વહી મર્યા છો, ઈન્દ્રિય-તૃપ્તિ અથવા પુત્રનું મોં જોતું એટલાજ માટે વિવાહ નથી જો લગ્નસંબંધથી મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય ઉન્નત ન થયું તો લગ્નનું પ્રયોજન નથી. ઈન્દ્રિયાદિ અભ્યાસથી વશ થઈ શકે છે અભ્યાસથીજ હૃદયમાત્ર તદ્દન શાંત બનાવી શકાય છે. ઈન્દ્રિયને વશ કર્યાથી જો કદાપિ મનુષ્યજાતિ પૃથ્વીપરથી હ્રુમ થઈ જાય તોપણ બહેતર છે, પરંતુ જે વિવાહથી પ્રીતિનું શિક્ષણ નથી મળતું તેવા વિવાહનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી

હમણાં કમલાકાન્ત હાથ જોડીને સઘળા આગળ નિવેદન કરે છે કે, તમારા-માંનો કોઈ કમલાકાન્તને એકાદ સ્ત્રી સાથે પરણાવી શકે એમ છે ?

સ્ત્રી:—એનો અર્થ શો ?

રામ —એનો અર્થ એ કે, “ તમે કેમ છો ? ”

સ્ત્રી —એ કેવી રીતે હોય ? તેણે તમને પૂછ્યું, “ તમે કેમ છો ? ” તમે તેનો કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, અને ઉલટી તેની તેજ વાત ઉલટાવીને બોલ્યા !

રામ —એજ છે આજકાલની એટીકેટ-સભ્ય રીત

સ્ત્રી:—શું તેનું તે ઉલટાવીને કહેવું એ સભ્ય રીત છે ? જો તમે મારા ઓઢરાને કહો કે, કેમ રે હરામખોર, લખતો વાચતો નથી ? તો શું તે પણ તમને ઉલટાવીને પૂછશે કે, કેમ રે હરામખોર, લખતો વાચતો નથી ? શું આજ સભ્ય રીત કે ?

રામ:—અરે એમ નહિ, એમ નહિ “ કેમ છો ? ” પૂછવાથી ઉત્તર નહિ આપતા સામું પૂછવું પડે છે કે, “ કેમ છો ? ” એજ સભ્ય રીત કહેવાય

સ્ત્રી:—(હાથ જોડીને) મારી એક પ્રાર્થના છે તમે સવારમાજ સાગ્ન માફ રહો છો, એટલે મને દિવસમા પાંચ વાર ખજર લેવી પડે છે કે, “ વગને કેમ છે ? ” તે વખતે મને “ હા કુકુ ” કહીને કાઢી મૂકેશો નહિ. મારી પાસે કૃપા કરીને એવા સભ્ય ન બનતા

રામ —ના, ના, એમ તે કંઈ થાય ? તોપણ આ સઘળી વાત તારે જાણી રાખવી જોઈએ

સ્ત્રી —તે બતાવશે એટલે સમજી જઈશ જરા સમજવી દોને ? વારૂ, પણ સ્વામજીજી આવ્યા અને કિચિર મિચિર કરીને બોલ્યા અને ચાલ્યા ગયા જો “ હા-કુકુ ” બેલવાની વાત કહેવા ન આવ્યા હતા તો જામાટે આવ્યા હતા ?

રામ:—આજે બેસતું વર્ષ છે, એટલા માટે નવા વર્ષના આશીર્વાદ કહેવા આવ્યા હતા.

સ્ત્રી.—આજે બેસતું વર્ષ ? મારાં સાસુસસરા તો વૈશાખ* સુદ પડવાથી નવું વર્ષ મળ્યુંતા !

રામ —આજે પહેલી જન્યુઆરી છે અમે લોકો આજથીજ નવું વર્ષ મળ્યુંએ છીએ.

સ્ત્રી —સાસુસસરા મળ્યુંતા વૈશાખ સુદ પડવાથી, તમે મળ્યો છો પહેલી જાને-વારીથી, અને ધારૂં છું કે, મારો ઓઢરો મળશે આવણું સુદ પડવાથી !

રામ —એ તે કેવી રીતે બને ! આ તો અગ્રેજોનો મુલક છે એટલે હમણા અમારે પણ અગ્રેજી નવા વરસને નવું વરસ મળ્યું પડે.

સ્ત્રી —તે તો ઠીકજ છે, પણ આટલા બધા શરજતના સીસા જામાટે લાવ્યા છો ?

રામ.—આનંદનો દિવસ છે. સાહેબ લોકોને બેટસોગાદ મોકલવી જોઈશે. એ તો વિલાયતનો ઉચી જતનો . છે

ઝી — તો ડીક, હુ મોઘ પુટલા નશીબની સમજ કે આ બધા શરખતના સીસા હશે ને આ ગરમીની મોસમમા તે દાન કરવા લાગ્યા હશે. હુ તો તમને વારવાની હતી પણ વખતે તમે મારાં સામુસસરાને નિમિત્તે આપવાના હશે એમ ધારીને બોલી નહિ.

રામ:—તું બણી મૂર્ખ છે.

ઝી — એજ સારી વાત છે તો, એથી તો વધારે વાત પૂછતાં ડર છું.

રામ:—વળી બીજું શું પૂછવું છે ?

ઝી — આટલી બધી કેળી, મૂળા, ગાજર, બેદાના, પસ્તા, દ્રાક્ષ, કેળા, એ બધું લાગ્યા છે. શામાટે ? શું એટલું બધું ખાવામાં વપરાવાનું હતું ?

રામ — ના, એ બધાનો તો સાહેબને કડીઓ ભરીને મોકલવો પડશે.

ઝી — હાય ! હાય ! એવું કામ ન કરતા. લોકો બધું નખળું બોલશે.

રામ:—શું બોલશે ?

ઝી:—લોક કહેશે કે એના ઘરમા તો દારૂના સીસાના દાન થાય છે અને માણસને દેકાણે સાહેબ લોકોને અપાય છે.

(પ્રહારબચથી ગૃહિણીનું ત્યાથી સત્વર પલાયન રામઆણુનું વકીલના ઘર તરફ મમન અને હિન્દુના છૂટાછેડા થઇ શકે કે નહિ તે સંબંધમા પ્રશ્ન)

ચાંદનીમાં

આ ધાસપાનથી સુશોભિત લીલાકુળર ખેતરોમાં, આ કલરવ કરતી વહેતી ભાગીરથીના તીરે, આ ખીલેલી ચાંદનીમાં, 'દક્ષતર' ની અભિવૃદ્ધિ-કલેવરની વૃદ્ધિ-કરીશ આવી ચાંદનીમાંજ દ્રેક્ષ દ્રોણ નગરની ઉચ્ચ દિવાલપર ચઢીને કેસિડાને યાદ કરીને ઉજ્જુ નિશ્વાસ મૂકતો હતો નહિ વાર ? આવી ચાંદનીમાંજ ચિમખી સુદરી આવા ઝાકળમિન્દુથી છટાયલા કામળ તૃણને સુકુમાર પદથી દલિત કરીને પિરામસ સાથે કરેલા સકેતરચાનપ્રતિ અભિમારિણી થતી હતી નહિ વાર ? 'અભિસારિણી' શબ્દમાં 'અભિ' — ઉપસર્ગ છે, 'સ' એક ધાતુ+ છે, અને સ્ત્રી-ત્વવાચક 'ઇની' પ્રત્યય છે આ જીવનમાં કમલાકાન્ત શર્માએ અનેક ઉપસર્ગ

— (૧) ધાતુની આગળ જોડનાર પદ, જેમકે 'અનુચર' માં 'અનુ' (૨) મદવાડ, આદ્ય.

+ (૧) શબ્દનું મૂળ (૨) શરીરના સાત ધાતુ જેવા કે રસ, રુધિર, માસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર, એમાંનો એક.

x (૧) ક્રિયાપદ ઉપરથી સ્ત્રીલિંગ નામ બનાવનાર પ્રત્યય (૨) 'ઇની'

અને અનેક ધાતુવિકારવાળા માણસે। જોયા છે. તેમજ કેટલીએ ' ઇની ' નજર તળે આવી ચૂકી છે, પરંતુ ઉપસર્ગસહિત ધાતુયુક્ત ' ઇની ' (એણી) કદી પણ જોવામાં આવી નથી. કમલાકાન્તે ઉપસર્ગથી ટાઇ પણ ઇનીનો ધાતુ બગાડ્યો નથી, અને કમલાલિસારિણી નામિકા કદી પણ થઇ નથી. જેઓ ગોરમ વેચવાને આવે છે તેમને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં " પ્રસારિણી " * કહી છે કેઈ પણ સ્થળે " અભિસારિણી " કહી હોય એવું સ્મરણમાં આવતું નથી જો તેમ કહેવાતું હોત તો મેં અનેક અભિસારિણી જોઇ છે એમ હું કહી શકું.

ચન્દ્ર ! તું હાસ્ય કરે છે ? હસતો હમતો નાસે છે ? તારી સત્તાવીસ ' ઇની ' (નક્ત્રો) સાથે મને જોઇને મારા તરફ કટાક્ષ ફેંકી ઉપહાસ કરે છે ? દક્ષિણપતિના આવાજ કામ ? એકીવખતે સત્તાવીસ જણીને એક ચંદ્રને સમર્પણ કરી દીધી, અને આ તરફ કમલાકાન્ત શર્માને એક વિવાહ માટે પણ ફાફા ! હે અમલ-ધવલ-કિરણરાશિ સુધાકર ! ખીજી સધળી ભલે તારી રહે, પરંતુ ઓછામાં ઓછી અપ્લેષા અને મધા ઉપરથી તો તારો હાથ ઉઠાવી લે. હું એ બન્નેને અત્યંત ચાહું છું મારા જેવા કામધધાવિનાના માણસોને એની કૃપાથી ઓછામાં ઓછા જે દિવસ તો ગૃહવાસ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. હું એ બન્નેને ભગિનીઓને મારા ઘરમાં હમેશને માટે સ્થાન આપીને સુખે કાળ ગાળીશ. એમનામાં ખીજી પણ અનેક ગુણો છે પોતાની અશક્તિને લીધે જો કેાઇ કામ પાર પડી શકતું નથી તો લોકો ઇચ્છા પ્રમાણે એમને દોષ દેને ખીજી આગળ પોતાની બકાઇ હાકી શકે છે. હું પણ જો નસીબાણુનું કાપડ ખરીદતાં કમઅકલથી છેતરાઇ આવું તો મારી બન્ને સહધર્મિણીને માથે સધળો દોષનો પોટલો નાખી દેને સફાઇ બતાવી શકું.

ચંદ્રેવ ! તે મારી વાત તરફ કાન પણ દીધા નહિ ? હજીસુધી તું મન્દ-કિનીનાં મદ-આદોક્ષિત વૃક્ષ-વસન કરસ્પર્શથી પ્રતિભામિત કરતો રહ્યો છે ? હજી પણ મદસમીર સાથે ગોઝિ કરીને વૃક્ષની કુપજોપર પલક મારી મારીને ઝલક વર્ષાવી રહીશ ? હજી પણ તૃણક્ષેત્રોપર છૂટથી મણિ-મુક્તા-મરકતની* વૃષ્ટિ કરતો રહીશ ? ખીજી કેાઇ મોતી વરસાવે કે ન વરસાવે, પરંતુ જોઈ છું કે તું તો વરસાવે છે, અને આજે હું પણ વરમાવીશ.

બગાળી શબ્દનો અર્થ સ્ત્રીજાતિવાચક ' આ ' શબ્દ છે સરખાવો ' પારસી ગુજરાતી ' નો ' એણી ' શબ્દ.

* બગાળી શબ્દ છે અને તેનો અર્થ સ્ત્રી દુકાનદાર શબ્દ છે.

x લીલા રમનુ રત્ન-નીલમ.

આ સસારના લોક-આ બલ્લાળસેનના પાત્રના પૌત્રના પૌત્રના પૌત્ર અને-
દૌહિત્રના દૌહિત્રના દૌહિત્રના દૌહિત્ર મને આળીને આખ કરે છે મારી છતી ઉપર
વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપન થયું છે બી. એ. પાસ કર્યા સિવાય કોઇ કન્યા આપતું
નથી હવે નસાર રસાતળ ગયો છે. ઉચ્ચ કેળવણીનું ફળ શું ? છત્રપલમ, ચાદીના
પાત્રો, રેશમી વસ્ત્રો અને સુવર્ણાલંકારથી શણગારાયેલી એક વશવૃદ્ધિ કરનારી !
હરિ ! હરિ ! દૂબતી વેળા તરણુનો આશ્રય લેનાર પાડિયાલિમાની બી એ ની
ઉપાધિ ધારણ કરનાર ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા બગવાસી યુવકના ચાદી, પાત્ર અને
વસ્ત્ર-વશ-ખાટસહિત સચેત અવસ્થામાત્ર રામ બોલાઇ ગયા !^x પ્રથમ ઉપાધિ
મેળવી હતી, હવે સમાધિ મળી તે વિલાયતી બ્રહ્મા લીન થઇ ગયો, બગાળી
યુવક મસારી થયો ખરો, પણ તેની ઉચ્ચ કેળવણીએ તેને તેના અતિમ ધામે
પહોચાડી દીધો. તેને હજાર તોલાના ચાદીપાત્ર, મો તોલા વજનના સુવર્ણાલંકાર,
અને સસારકુટીરનો એક આધારસ્તંભ-વશવૃદ્ધિ કરનારી-મળી ગયા છે, તેણે
પોતાની ચિરવાચ્છિત હેમકૂટ પર્વત પાસેની કિષ્કિન્ધાપુરાની સરકારી વકીલાત
મેળવી છે. હરિ હરિ ! બાઇ, હરિ હરિ !

તેને આટલે દિવસે સમાધિ મળી ! તેણે ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાને માટે
ભગીરથ પ્રયત્ને કામસ્કાટકા દેશની સવળી નદીઓના નામ કઠાએ કર્યા હતા એજ
ઉચ્ચ કેળવણીને માટે તેણે આખી રાત દીવે બેસીને એકચિત્તે સહસ્રના રણુના
એક એક રેતીના ઢગલાઓની સખ્યા ગોખી મારી હતી એજ ઉચ્ચ શિક્ષણને
માટે નશ્વાર્થમેનની પહેલી બાવન અને પાછલી સાડીત્રેપન પેઢીના નામ ગોખી
માર્યા હતા એજ ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રતાપે તે શીખ્યો હતો કે, ટાઉનહૉલમાં
ભાષણ આપવું એજ પરમ પુરુષાર્થ છે જેન કેન પ્રકારેણ અગ્નેની નિદા કરવી
એજ રાજનીતિનિપુણતા છે, અ : વશવૃદ્ધિ કરનારીનો આરાધના કરીને ઉમેદ-
વારો (સતાનો) ના ફળમા વૃદ્ધિ કરીને દેશને જગલ જેવો બનાવી મૂકવો
એમાજ કળિયુગના મનુષ્યજીવનનું સાહસ્ય છે

હું આવી વશવૃદ્ધિકારિણીને માટે પ્રયાસ કરનાર નથી. હું 'વીલ' કરી
જમણ કે મારી સાત પેઢી સુધી કાઢનો પણ વિવાહ ન થાય તો બહેતર, પરંતુ
આવી વશવૃદ્ધિકારિણીનો આશ્રય લઇને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની વાચ્છના કોઇએ પણ
રાખવી નહિ

^x આ રાત્રિથી કમલાકાન્તમા વાયુની વૃદ્ધિ થણીજ થઇ ગઇ હોય એમ
માલુમ પડે છે

શ્રી લીળમદેવ બોશનબીશ

* શાસ્ત્રમેન એ આઠમા સૈકમા થઇ ગયેલો યુરોપનો ચક્રવર્તી રાજા હતો;
અને તે 'હોલી રોમન એમ્પરર' તરીકે અભિષિક્ત થનાર પહેલોજ રાજા હતો.

જો સસારની વૃદ્ધિ કરવી એજ લગ્નનો ઉદ્દેશ હોય તો હું માછલી સાથે વિવાહ કરીશ, જો પૈસાને માટેજ લગ્ન કરાતા હોય તો હું ટકચાળના મેનેજર સાથે વિવાહ કરીશ, અને જો સૌંદર્યને માટેજ લગ્ન થતા હોય તો ધુધટ-આમ્મ-હિત ચંદ્રવદનાને દૂરથીજ પ્રણામ કરીને આ આકાશી ચંદ્ર સાથે લગ્ન કરીશ.

ભાગીરથિ ! જો તું શાન્તનુના વક્ષ સ્થળમાં, અથવા તે કરતાં પણ વધારે ઉચ્ચા હિમાલય-અવનમાં અથવા તેથી પણ ઉંચે ધૂર્જટિ (શિવ) ના જટામૂટમાં રહી હોત તો આજે કોણ તારી ઉપાસના કરત ? તે અધોમામિની થઇને મૃત્યુ લોકમાં ઉતરીને સહસ્ત્ર ધારાએ સાગરને મળવા માટે પ્રયાણ કર્યું તો કેવો સગરવશનો ઉદ્ધાર થયો !

હે વાયુ ! જો તું અજનિના અગ્નિ સાથેજ ચિરકાલ પર્યંત કીડા કરવામાં આસક્ત રહ્યો હોત, અથવા મલયાગ્નિ પર પોતાના પ્રમોદભવનમાં ચંદનની શાખા ઝુકાવીને અથવા એલચીની લનાઓને કપાયમાન કરીને પરિશ્રમણુ કરતો રહ્યો હોત તો પછી “તત્ત્વમેવ જગજ્જીવનં પાલનં” કહીને તારી સ્તુતિ કોણ કરત ? આ બાલ વસન્ત-વિહારી વિહંગમોનો કલ્પ જો કેવળ નંદનવનમાંજ સંભળાતો હોત, તો પછી કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી આ રાત્રિના સમયમાં તેમના નામ પર પોતાની શાહી અને લેખિનીનો નિર્ઝંક વ્યય શામાટે કરત ? હે સુધાશુ (ચંદ્ર !)

જો તું હીરસાગરતટે, અમૃતના બહારમાં, પ્રવાલ પલમ પર, મોતીની શય્યા ઉપર સૂઈ રહ્યો હોત તો પછી તારી સાથે રમણીના મુખમડલની તુલના કોણ કરત ? અથવા તારી આ સત્તાવીસ ક્રમાનુગતિક સુદરીઓને લઇને “સ્થલુ સારં શ્વસુરમન્દિરમ્” એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તે દક્ષભવનમાં વાસ કર્યો હોત તો પછી આજે કમલશર્મા તારા દર્શનનો અભિલાષી થઇને, આ રમણાન નજીક, આ વડતળે સસારથી તટસ્થ થઇ શામાટે બેસત ?

હે શશિ ! જો તું વ્યંકરણુ બણ્યો હોય તો મને માફ કરજો, કારણકી પ્રાણુ-ન્તે પણ “શશિન્” બોલી શકતુ નથી અત્યારસુધી તારા ગુણો તરફજ મારું ધ્યાન એટલું હતું

શશિ ! તું અનાથોની પથુંકુટીના દ્વાર પર અનિમેષ નયને પહેરેગીરરૂપે ચોકી કરતો રહે છે, કાલુઘેલું બોલતા બાળકો બ્યારે નાચતા નાચતા તને પકડવાને દોડે છે, ત્યારે તું પણ તેમની સાથે નાચતો નાચતો ખેલ કરે છે; બાલિકાઓ બ્યારે સ્વચ્છ સરોવરના હૃદયપ્રદેશમાં તને કોઇ વાર જોવા પામે અને કોઇ વાર ન જોઈ શકે ત્યારે તારા દર્શન માટે બહીતલી સરોવરતટે દોડતી ફરે છે, ત્યારે તું કોઇ કોઇ વાર સહજ દેખાવ લઇને તેમની સામે સતાકુકડી રમે છે, નવવધૂ બ્યારે મંદ મંદ પવન સાથે મહેલની અગાસીમાં એકલી બેસીને દીર્ઘ નિઃશ્વાસ ચૂકતી હોય છે, ત્યારે તું નારિકેલની કુબળા અંતર પ્રદેશમાંથી અતિ ધીરે ધીરે અમૃત વરસાવી તેના

હૃદયને ભરી દઈ શીતળ કરે છે, જ્યારે તરગિણી (નદી) આજ્ઞા તરગિત હૃદયે, ધીર પ્રવાહે, મદ્યતિથી સાગર પાસે જવા નીકળે છે, ત્યારે તુ જ તેને સુવર્ણલકારથી શણગારીને, આશીર્વાદ દઈ માર્ગ દર્શાવે છે, જ્યારે શુભાખ વસન્તના રમથી મસ્ત મધને ચારે તરફ નજર ફેંકી ડાલે છે, ત્યારે તેના કાનમાં માલતીલતાને ચુબન કરવાની સલાહ તુ જ આપે છે, વળી તેજ તુ, જ્યારે દુષ્ટ હેતુવાળો કોઈ માણસ કોઈ કુલ કામિનીનો ધર્મ નષ્ટ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તારા સુકુમાર મુખમંડલપર એવી બકુલી ચઢાવે છે કે તે તારા મુખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવા પશુ સમર્થ મર્ધ શક્તો નથી, તુ જ ખૂનીની તલવારમાં એવી વિજળી ચમકાવી દે છે, કે તેને તેના પાપ-શાશ્વતબિન્દુથી રૌરવ નરકની પ્રતીતિ થઈ જાય છે

તું ખેલતાં ફૂલતાં બાળકોની ચાલતી સુવર્ણ થાળી છે, તરુણ પુરુષોનો આશા-પ્રદીપ છે, યુવકયુવતીઓને માટે રાત્રિ વિતાવવાનું અને ભોગઉપભોગનું પ્રધાન સાધન છે, અને ધરડાઓને માટે સ્મૃતિદર્પણ છે તુ અનાથોનો પહેરેગીર, સ્થિર, તેજભંડાર, પ્રવાસીઓનો માર્ગદર્શક, ગૃહસ્થોનો રાત્રિ-સૂર્ય, પાપીઓના પાપનો સાક્ષી, પુણ્યાત્માની નજરે તેમની યશ પતાકા, ગમનનો ઉજ્જવલ મણિ, જગતની શોભા અને આ સમજાનવિહારી કમલાકાન્તનો એકમાત્ર આધાર છે તુ સારાને માટે સારો, નહારાને માટે નહારો, રસમાં રસ અને નિરસ સમયે વિષ છે તુ કમલાકાન્તની સહધર્મિણી છે, શશિ । હુ તને બહુજ ચાહું છું, હુ તારી સાથેજ લગ્ન કરીશ બધા હરિ હરિ બોલો, બાઈ । આજે આજ સ્થળે વિવાહરાત્રીનું શયનગૃહ ! સંધ્યા બોલો એક વખત હરિ હરિ. બોલો, બોમ્ બોળાનાથ । ચન્દ્ર તો પુરુષ છે । હવે કમલમાત્રા ચઢાવવી પડશે.

ચન્દ્ર આપણા આર્ય મત પ્રમાણે પુરુષ છે ખરો, પરંતુ વિદ્યાવતી પડિતોના મત પ્રમાણે તે એક કામલાગી છે. આપણા મત પ્રમાણે ચન્દ્ર “હી” + અગ્રેજી મતે “શી” છે. તો પછી ઉપાય શો ? ‘હી’ કે ‘શી,’ એ નક્કી થાય કેવી રીતે ?

વાસ્તવિકરીતે સ સારના લોકો સાથે મારે આ વિષયમાં એકમત થઈ શક્યો નથી એ સમજમાં મને જાત જાતના સંદેહ ઉપજે છે. જે વાજદબ્બલી શાહ લખનૌ શહેરમાંથી સ્વચ્છંદે આનામાં બેસી કેદખાનામાં જઈને હસ-હસી, કપોત-કપોતી વગેરે સાથે ખેલતો, શુભાખજળની નદીમાં રોજ સ્નાન કરતો, અને પોતાના જેવી પિજરમાં પડેલી શુભશ્રુલને ઘીવાળો પુલાવ ખવડાવતો તે ‘હી’ કે ‘શી’ ? અને જે રાણીએ સ્વદેશપ્રેમને લીધે ઔદિક સુખસપત્તિનો ત્યાગ કરીને-રાજપુરુષોને શર-ખાનત થવા કરતાં બિદ્યા માગવી ઉત્તમ સમજીને નેપાળના પહાડી પ્રદેશનો આશ્રય લીધો તે ‘શી’ કે ‘હી’ ?

+ ‘હી’-તે, ‘શી’-તે, અગ્રેજી સર્વનાથ છે. ‘હી’ ખુસ્તિય અને ‘શી’ સીલિંગ. શ્રીલીભદ્ર.

જો 'હી' અને 'શી' નો ભેદ પરાક્રમથી નક્કી ન કરી શકાય તો શુ તે યુદ્ધ-કૌશલ્યદ્વારા થઈ શકશે ? જે ભુવાને (જૉન ઑફ આર્ક) ઑલિંમ્પિયન-સના કિસ્લા-પર આક્રમણ કરતો વખતે સર્વથી પહેલાં પગલાં ભર્યા અને જેણે ક્રાંસનો પુનરુદ્ધાર કર્યો તેને 'શી' કહીશુ કે 'હી' ? અને જે બેઝરેંડે તેને બળતી આગમાં નાખી દેવાને માટે તે કેદખાનામાં હતી ત્યારે પુરુષનાં વસ્ત્રો પહેરાવી રાખ્યાં હતાં તેને 'હી' કહીશુ કે 'શી' ? ના, યુદ્ધકૌશલ્યથી એ બંણી શકાશે નહિ. ત્યારે સાધારણ રીતે સાબળવામાં આવે છે કે, જે બળવાન તેજ પુરુષ, અને જે જાતિ નિર્બળ તેજ સ્ત્રી વાડ, કેમ્પે + પોતાને નીતિરાજ્યનો સર્વોપરિ સમજીને યુરોપીઅન પડિતો પાસે 'કર' ની આગણી કરી હતી, તેજ અતુલ પરાક્રમશાલીને જે મેડમ કલોટિલટ દેબોએ પોતાના પ્રતાપથી વશ કરી લીધો તેને 'શી' કહીશુ કે 'હી' ? રોમન મહારાજ્યના કૈસર પ્રતાપી પૃથ્વીપતિ હતા, મિસરની જે ક્લિયોપેટ્રા રાણીએ એવા તથુ કૈસરો ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવ્યો તેને 'શી' કહેશે કે 'હી' ?

વાસ્તવિક રીતે જગતમાં 'હી' કાણુ અને 'શી' કાણુ તેનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી તે દિવસે નાટકનો ખેલ ચાલતો હતો, તેમાં એક સ્ત્રી એકટરે કહ્યું - " સિહણુ થઈ શુ શિયાળના પગ સેરીશ ? " અને બીજા નવયુવકો મન્ત્રમુગ્ધની પેઠે પુતળાં જેવા તેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા હતા, ખરેખર મને ત્યારે તે ગાનારી સિહ જેવીજ લાગી હતી અને ચેલા સધળા બગાળી યુવકો મને શિયાળરૂપજ ભાસ્યા હતા. તે સમયે જો કોઈ મને પ્રશ્ન કરત કે, 'હી' કાણુ અને 'શી' કાણુ ? તો હું અવશ્ય કહેત કે, આ ગાનારીજ 'હી' અને તેનો જડવત્ શ્રોતૃવર્ગજ 'શી' છે. ખરી રીતે તો બગાળી યુવકો કોઈક ઠેકાણે 'હી,' કોઈક સ્થળે 'શી' અને સર્વત્ર વિકલ્પે * 'ઇટ' હોય છે તેમનો નિત્યક્રમ પણ છે જેમકે હાઈમસ્કરીમાં 'હી' શયન-ગૃહમાં 'શી' અને કામકાજમાં "ઇટ" હોય છે. તેઓ ભાષણુ આપતી વેળા 'હી' સાહેબની પાસે 'શી' અને મલપાન પછી 'ઇટ' થઈ જાય છે પરિણામે 'ઇટ,' જમે તેમ હો, મને મારા પોતાના સબધમાં પણ સંદેહ છે કે હું 'હી' છું કે 'શી' ? તે દિવસે મધુ માટે મારું નામ દઇને પ્રસન્નની કંઈક ટોળ કરી એટલે તેણે તરતજ દૂધની ભરેલી તાંબડી તેના માથામાં અડાળી અને ભાટની બાતીનાં પાટીઆની મજબૂતીની પરીક્ષા કરવા માટે તેનાપર એક ખાસ પ્રકારનું અમ્મ ચલાવવાનો ઈરાદો કીધો. તે પ્રસન્ન જગતની દૃષ્ટિમાં હરી 'શી,'-અને હું-જેને નસીબાણુએ એક દિવસ કહ્યું કે " મકવર્તી " આજે જોઈ ખાતા ખાતાં મિજાનું સગાવી દીધું, મને લાગે છે કે એકાદ દિવસ લકાકાડ, કરી દેશે ! " આ બધી તેમણે બપોરની માત્રા બદાડી દીધી, તેજ હું 'હી' હતો ! આવા આવા

+ કેમ્પે (જન્મ, ૧૭૯૮ માં) એ એક ફ્રેન્ચ નૈયાયિક હતો.

* 'ઇટ'--ને. અંગ્રેજી સર્વનામ નપુસક લિંગમાં તે વપરાય છે.

વિચારેને લીધેજ મારે જગત સાથે વાગ્-યુદ્ધ મચે છે તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે હું પોતેજ 'હી' છું કે 'શી' તેનો નિર્ણય કરવો. દુષ્કર થઇ પડે તો પછી ચદ્ર 'હી' છે કે 'શી' તે ફરી રીતે નક્કી થઇ શકે ? જો ચંદ્ર હી હશે તો હું શી ! કારણ કે મારી સાથે ચદ્રને પ્રેમ થઈ ચૂક્યો છે અને મારે ચદ્ર સાથે વિવાહ કરવોજ પડશે, અને હું જો ખરેખર કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી નીકળ્યો તો ચદ્ર થશે 'શી' ચદ્ર અગ્રેજોના મત પ્રમાણે 'શી' છે તેમ થતાં હું ચન્દ્રનું અંગ્રેજી રીતે પાશ્વિમહણુ કરીશ.

હમણા વિવિધ મતાનુસાર વિવિધ કાર્યો ચતાં રહે છે, હું વિલાયતી મત પ્રમાણે લમ કરીશ હમણા દશાવતાર દશ ભિન્ન ભિન્ન કર્મને માટે યોગ્યતા છે મત્સ્ય, કૂર્મ અને વરાહ ટેમણની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે નૃસિંહ, લક્ષ્મીની આરાધના કરનાર દૈત્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયલા પ્રલહાદના 'બૂલડોમ' રૂપે આશ્રિત થઇ રહ્યા છે. ભારતીય યુવકો વામન અવતારધારી હોવા છતાં સુવર્ણ ચદ્રને પકડવાનું અભિમાન ધરાવે છે. તેમણે પ્રથમ રામ (પરશુરામ) પાસેથી માતૃસેવાનું, બીજા રામ (દશ રથસુત) પાસેથી પત્નીસેવાનું અને છેલ્લા રામ (બળરામ) પાસેથી વામણીસેવા (મદિરા-સેવન) નું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમણે બાહ્ય મતમાથી જમનની અનિ-ત્યતા સમજી લઇને કલ્ક અવતારની પેઠે સહાર મૂર્તિ ધારણ કરી છે હાલના સમયમાં શક્તિ મત પ્રમાણે બોબન તૈયાર કરીને તેને શિવના ત્રિશૂલ (કાટા) માં પરાવીને ગળા નીચે ઉતારી દેવામાં આવે છે અને તે પછી સુરાપાન અવસ્ય સેવ-નીય ગણાય છે. વળી જોરુસેલમના પ્રથમ ગૌરાગ-(ખસુખિસ્ત) ના ઉપદેશાનુસાર બજન કરવા જોઇએ નવદ્રીપવાસી બીજા ગૌરાગ (ચૈતન્ય) ની પેઠે હરિસકીર્તન થવું જોઇએ અને રાધાનમરના નાના ગૌરાગની પેઠે સસ્કૃત શ્લોક પણ બાણવા જોઇએ.

એટલા માટે શશિ ! પૂર્ણ શશિ ! હું તને અંગ્રેજી મન પ્રમાણે 'શી' સમજીને રાજી ગજવહીથી તન્દુરસ્ત હાલતમાં, અકુલ હુશિઆરીથી તારી સાથે લમ કરું છું હું અને માંગ પછી મારા વશ વારમો, કાઠની પણ અટકાયત વિના તારો ઉપભોગ સુખપૂર્વક કરતા રહીશુ એમાં તું અથવા તારી જગ્યાએ આવનાર કોઈ પણ કશો વાવો લેશે કે લેવરાવશે તે રદખાતલ ગણાશે આજથી તારી સતાવીસ પ્રિયા ઉપર મારો સંપૂર્ણ અધિકાર જામી ચૂક્યો છે

હવે આ પ્રમાણે પગ દબાવી દબાવીને રોહિણી સાથે ગોઠિ કરવાથી શુ વળશે અને આ પ્રમાણે મો મલકાવીને આજા આજા મેંધનો છુધટ તાણીને કેટલેક દૂર મુખી આલ્યા જશે ? દત્તિ કોર્ટશિપ સમાપ્ત

હવે ગાન્ધર્વ વિવાહ થઇ ચૂક્યો મે તને વરમાળ પહેરાવી, તું મને કરમાળ આરોપ. કન્યાનો તાત મે કન્યા, વર વરપિતા સ્થાનમાં, ગોર જ્યાં મન પોતાનું, લમ-શય્યા સ્મશાનમાં

હરિ ! હરિ !

આજથી હવે ચન્દ્રને જોઈને કમલ મુદિત થશે નહિ. કમલને પ્રપુલ્ક થનો જોઈને હવે ચન્દ્ર ચ્વાન થશે નહિ આજથી ભારતવાસી કવિ લોકોનું કવિત્વ હુમ થશે. પહેલા તેઓ એમ કહેતા કે:—

“ કમળનયન પ્રસન્ન ચન્દ્ર નિરખતા થતા, ”

હવે

કમળનયન ચન્દ્ર દેખતા મિત્થાર્થ જતાં
ચન્દ્ર હૃદયે સ્થાપતા દિસે છે કેવળ,
(કિન્તુ) ચન્દ્ર કમળ—હૃદયમાંથી પરમ ઉત્તમવળ
મોળ કળા સેવી ચન્દ્ર—ટુલ્કિ ક્ષય નડે,
ચકવર્તી પૂર્ણ એક કળાને રડે.
ચન્દ્ર કળા કદિ હુમ કદિ વર્તમાન,
કમળ—આગમાંથી સર્વ કળા વર્તમાન

જો શશિ ! હમણું એકાન છે. તને કેટલીક વાત કહેવાની છે. તુ તારા પોતાના રૂપના અભિમાનથી ગર્વિષ્ઠ થઈને જે તે ઠેકાણે રૂપની વૃષ્ટિ કરી મૂકીશ નહિ. જ્યારે પુત્રશોકાતુર માતા છાતી ફટતી તારા તરફ જોતી આક્રંદ કરતી હોય ત્યારે તુ તેની આગળ રૂપ દેખાડીને શુ કરીશ ? ત્યારે હે કલકિની ! તારા રૂપરાશિને ગાઢા વાદળાની અંદર છુપાવી રાખજે જ્યારે કોઈ માણસ સસારની જ્વાળાથી દગ્ધ થઈને તાગ દરખારમાં આવીને ફરિયાદ કરે ત્યારે તેની આગળ તારા મૌનદર્પનું પ્રદર્શન કરીશ નહિ, કારણ કે જેઓ સમારથી બળી રહેલા છે તેમને માટે તે સૌન્દર્ય તીવ્ર વિષસમાન થઈ પડશે તેમની સાથે રાતાઓળ થઈનેજ વાત કરવી બહેતર છે જે સવળાનેજ ધૂણાની નજરથી જુએ છે, તે કોઈની પણ પ્રીતિ સહન કરી શકતો નથી વળી જેઓ ઉત્તમ પ્રકારના ઐહિક સુખની સીમા સુધી પહોંચી જઈને આત્મત્યાગને માટે તત્પર થયા છે તેમને પણ ખોટી આશા આપીને સાન્ત્વન આપીશ નહિ

તુ હવે કેવળ એક મારેજ ભોગ્ય છે, તો બીજાને કેવી રીતે આશા આપી શકીશ ? કમાલાકાન્તને વેળા કવેળા નથી, અનુકૂળતા પ્રતિકૂળતા નથી, કે સુખ દુઃખ પણ નથી તારે હમેશાજ મારી પાસે આવવું, તારી આત્મકથા મને કહેવી, મારી વાત સાંભળતાં જવી અને તેને તારા અંતરમાં તારા અસ્થિમજ્જાની સાથે મિશ્રિત કરી જડી રાખવી તારે અજવાળી રાત્રિએજ મને મળવાને આવવું, આ કામળ ક્રાંતિસાથે અધકારમાં નીકળીશ નહિ, આજનો આપણો દિવસ કેવા સુખનો છે તે તારા અને મારા સિવાય કોણ સમજી શકે એમ છે ? આજથી માસમણના કરીને પ્રત્યેક મહીનાને અંતે આ ગગાતટપર તૃણવાસકસંજ્ઞામાં રાત્રિ માળીશ, પણ

તારે દરેક પૂર્ણિમાએ એકદમ મારી પાસે આવવા નીકળવું નહિ, પચાંગ બનાવનાર જોષીઓ સાથે દિવસ પળનો વિચાર કરીને-મુહૂર્ત જોઈને કમલાબિસારિણી થવું, નહિ તો કેાઈ દિવસ રાહુ તને માર્ગમા એકાએક શાહી ચોપડીને કટ પહોંચાડશે હવે આજની વિવાહરાત્રિએ નવવધૂને અધિક ઉપદેશ આપવા જતા ધર્મ-દેળીપણનો આરોપ આવે; માટે અલમતિચિસ્તરેણ !

હમણા એક વાર

“ કમલ-શશિના શયન-ગૃહે હે, કેાકિલ ગા પથમ સૂરે ”

હવે શશિ ! આ મૃત્યુલોકપર ઉતરીને તરગાવલિ ઉપર અપ્સરાની પેડે એકવાર નૃત્ય કર જોઈ ! એકવાર કાળા વાદળાની અદર વેગથી દોડી બધને, અનત આકાશના અનત પથમા ઉછળી પડ જોઈ ! એક વાર ગાઠા વાદળામા નાનું સરખું છિદ્ર પાડીને તેમાથી આખ માડીને મારા પ્રતિ મધુર દષ્ટિપાત તો કર જોઈ ! એક વાર નક્ષત્ર નક્ષત્રમા કલહ વધારી દધને જેવા તેઓ પરસ્પર સત્રામ કરવા લાગે કે તરતજ તે બન્ને દળના વ્યૂહ બેદીને વેગથી દોડ તો ખરી ! એક વાર ત્વરિત ગમનને લીધે ચાકનું સૂચન કરતાં, મોતીને પણ લજવે એવા સ્વેદગ્નિન્દુથી છટાયલા કપાળ ઉપર ધુમટો તાણીને ગગન-ગોખમા રિચર દષ્ટિથી બેસીને વાયુસેવન કર તો ખરી એકવાર અવિરત અમૃતવર્ષા કરીને ચક્રો ચક્રવાકની અપરિતૃપ્ત રસનાને તૃપ્ત તો કર. એક વાર શુભ ક્ષણે કમલાકાન્તના હૃદયમા આવિર્ભૂત થા, કમલાકાન્ત શયન કરે છે

અદા ! તું ક્ષીરસાગરની ત્રિલુવનવિહારિણી પુત્રી હોવા છતા પણ બાલિકાઓના સ્વભાવ-સુલભ ‘અભિમાન’ ની આરાધના કરે છે કે ‘કમલાકાન્તનો શો અપરાધ થયો છે તે કહી શકતો નથી-કેાઈક વાગ્ગીપુરુષના બેદની ગુચ્છ કાપી નાખવાને ઉદ્દાહરણતરીકે પ્રસન્નનું નામ બોલ્યો હતો, એવી સામાન્ય વાતને માટે આજની રાત્રિએ આટલો રોષ દર્શાવવો ઘટતો નથી જો, તું કલકિની છે તે છતાં મે તને અહણુ કરી છે તારી સાથે વિવાહ કીધો ત્યારથી આજપર્યંત ‘હ્યુનેટિક’ *નામ ધારણુ કર્યું છે જ્યોતિર્વિંદ્ર લોકો કહેતા આવ્યા છે કે, તું પાપાણુમયી છે-તોપણુ મે તારી સાથે લગ્ન કીધું છે તે છતાં આટલો ગુસ્સો ? ત્યારે હવે આ “સસાર-ખરલ-ખડન” “ગિરિરુશિરસિમડલ”+ કરલેખા મારા મસ્તક ઉપર સ્થાપી છે. બની શકે તો, આ અનન્ત નીલ વૃન્દાવનમાં મેંધનો ધુધટ તાણીને એક વાર

* અદ્રમસ્ત અથવા ગાડો.

શ્રી લીખમદેવ

+ ‘ગીત ગોવિંદ’ માંની શ્રીકૃષ્ણની રાધા પ્રત્યેની નીચેની ઉક્તિની (અસલ લખાણુ પરથી કરેલી હાસ્યરસવાળી ટીકા)

“ સ્મરગરલલ્લંકનં મમ શિરાસિ મંડનં દેહિ પદપલ્લવમુદાર ”

માનિની રાધા થઈને બેસ । હું એક વાર ઓળતિના ચરણ પકડીને આ જડ જીવન સાર્થક કરી લઉં + આજે હું સેકડો અપરાધોનો અપરાધી હોવા છતાં તારાવડેજ મારા સંધળા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે તું મારા ચાન્દ્રાયણ (વ્રત)નું ચન્દ્રલક્ષ છે, તું મને વૈતરણી માટે નવીન વત્સ છે

જો તું કમન બતાવીશ તો હું જીત સહસ્ત્ર વિવાહ કરીશ હવે કમલાકાન્ત વિવાહની નવીન પદ્ધતિ શીખી ચૂક્યો છે કમલ હવે પોતે વર કર્તાકારવતા પુરોહિત અને લગ્નનું ચોકડું બેમાડી આપનાર વેવિશાળીઓ થવાનું શિખ્યો છે. કમલ હવે કાવે ત્યાં વિવાહ કરી શકે છે જ્યારે જોષ્ઠ્ય કે નવપદ્ધતિ શાખા-સ્કન્ધમાંથી મુખ બહાર કાઢીને પત્રરૂપી કરસચાલનથી બોલાવે છે કે તરતજ હું તેની સાથે લગ્ન કરી લઉં જ્યારે જોષ્ઠ્ય કે પદ્મ સ્વચ્છ સરોવરના દર્પણમાં વાકી ડોક કરીને પોતાનું મુખ જોતી ખીલી રહી છે, એટલે તેજ ક્ષણે હું સ્થળકમળ સાથે જળકમળને જોડી દષ્ટિ જ્યારે જોષ્ઠ્ય કે નિર્ઝરિણી મેઘધનુષ્યને પકડી લાવીને તેની સાથે લહેરાઈ લહેરાઈને બેસ કરી રહી છે એટલે તરતજ તેને તે ધનુષ્યનો સ્પર્શ કરાવી શપથ આપીને મારી સગિની કરી લઉં, અથવા જ્યારે જોષ્ઠ્ય કે નહીં અન્નત શય્યા (પૃથ્વી) પર સુવર્ણ અને મણિ આદિના આબૂપણો અને શ્વેતાંબરથી વિભૂષિત થઈને ઉત્તર દક્ષિણ ચાલે નિદ્રિત થતા જાય છે એટલે તરતજ તેના પાણિમહણથી ધીરે ધીરે જાગૃત કરીને મારા અર્ધાંગની ભાગિની કરીશ. જ્યારે જોષ્ઠ્ય કે કુજલતા કાને પુષ્પગુચ્છ લટકાવીને સ્યામ કેશકલાપ ચારે તરફ વિસ્તારીને નિસ્તબ્ધ-લાવે સૂર્યાના કુળા કિરણોથી સહજ તપ્ત બને છે, કે તરતજ તેના કેશકલાપમાં મસ્તક ઝુકાવી દઈને તેના પુષ્પગુચ્છ સરકાવી દઈ તેને તેના પતિની પિછાન કરાવી દઈશ કમલાકાન્ત ચક્રવર્તિ હવે લગ્ન કરતા શિખ્યો છે અને વેવિ ણીઆની વિદ્યા પણ શિખ્યો છે, હવે કેાકની પણ ખુશામત કરશે નહિ

વાચક ! જો તને મારી સલાહ માન્ય હોય તો તું પણ મારી પેઠે લગ્ન કર. હું વરને માટે કન્યા અને કન્યાને માટે વર શોધવાનું સારી પેઠે જાણુ છું. તમને મનપસંદ સામગ્રી મેળવી આપીશ

x મને ખબર છે કે કમલાકાન્તે એક દિવસ પ્રસન્ન બોવાલથુના પગ પણ પકડ્યા હતા, પરંતુ તે દૂધને માટે.
મીલીબહેન

વસન્ત ઋતુની કોકિલા

વસન્તની કોકિલા ! તુ ઉત્તમ પ્રાણી છે જ્યારે પુષ્પો ખીલે, દક્ષિણાનિલ વામ અને આખો સસાર સુખના સ્પર્શથી ચમકી ઉઠે ત્યારે તુ આવીને તારી રસિકતા બતાવવાનો આરંભ કર. જ્યારે લોકો કડકડતી ઠડીમાં દાત કડકાવતા કપવા લાગે ત્યારે તુ ક્યા રહેશે બાપુ ? જ્યારે શ્રાવણની જલધારાથી મારી છાયેલી છાપરીમાં નદીઓ વહેવા માંડે છે ત્યારે વરસાદની ઝડીથી બિજી ગયેલા કાગડાઓ અને સમડીઓ ઠેક ઠેકાણે ઉડતા ફરે છે, ત્યારે તારી આ સ્નિગ્ધ કૃષ્ણ કાંતિવાળી મોહક કાયા ક્યા રહે છે ? તુ વસન્તની કોકિલા છે સિયાળાની કે વર્ષાઋતુની નહિ.

કોઈ કરીશ ના-તારા જેવા અમારા લોકોમાં પણ અનેક છે જ્યારે નસીબાણુને ત્યાં તાલુકાથી વતનદારીની રકમ આવે છે ત્યારે મનુષ્ય-કોકિલથી તેમની ગૃહકુળ પૂરાઈ જાય છે અનેક ચોટલી, ટીલા, ચાંદા અને ચરમાનુ હાટ મડાઈ જાય છે કેટલીએ કવિતા, કેટલાએ શ્લોક, કેટલાએ ગીત, અપભ્રંશ અગ્રેજી, સુધરેલી અગ્રેજી ચોરાટીઆ અગ્રેજી અને ‘લાલીઆ પરાપર’ અગ્રેજીથી નસીબાણુનું દવાખાનુ મૃદુ ધૂ ધૂ ધ્વનિ કરતાં કબૂતરોથી છવાયેલી અગાસીની માફક શોભી રહે છે જ્યારે તેમની હહેલીએ, નાચરમ, ગાનતાન, રામલીલા અને વાર પર્વની મીજલમ હોય છે, ત્યારે મનુષ્ય-કોકિલના ટોળેટોળા આવીને તેમના ઘરમાં અધાર ઘોર કરી મૂકે છે કોઈ ખાય છે, કોઈ ગાય છે, કોઈ હસે છે, કોઈ કરાજે છે, કોઈ હુકા ગગડાવે છે, કોઈ હસતા ફરે છે, કોઈ અમલ ચઢાવે છે અને કોઈ ટેમલની નીચે ગળડે છે. (દારૂ પીને.) જ્યારે નસીબાણુ બાગમાં જાય છે ત્યારે તેના સોજતીઓ કીડીની પેઠે ઉભરાઈ નીકળે છે, પરંતુ જે રાત્રિએ મુસળધાર અવિશ્રાન્ત વરમાન વરસ્યો અને નસીબાણુના પુત્રે એકાએક દેહ મૂક્યો, ત્યારે તેમને એક પણ માણસ મળી શક્યું નહિ, કેટલાકની તખીયત જરા ઠીક ન હતી તેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ, કેટલાકને ઘેર પરમ આનંદનો દિવસ હતો-દીકરાને ઘેર દીકરો અવતર્યો હતો-તેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ, કેટલાકને આખી રાત ઉધમ આવી નહોતી તેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ, કેટલાક સારી રાત ઘોર નિદ્રાદેવીને આધીન થઈ ગયા હતા તેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ ખરી વાત એ છે કે તે દિવસ વર્ષાનો હતો, વસન્તનો નહિ, તો પછી વસન્તની કોકિલા તે દિવસે શામાટે આવે ?

તો પછી એન વસન્તની કોકિલા ! તારો દોષ નથી તુ સુખે ગા. આ અશોકની ડાળે બેસીને, રાતા ફૂલોના ઢગલા વચ્ચે તારા કૃષ્ણ શરીરને બળતા અગારામાં રહેલા કાળા વેગણની પેઠે છુપાવી રાખીને એક વખત પચમ સ્વરથી “કુ-હ” કરીને ટૂંક તારા આ “કુ-હ” રવને કુ ધણોજ પસંદ કરે છું. તુ જાતે કાળી-પારકા

અન્નથી પોપાયલી એટલે તારી દષ્ટિમાં સધળું 'કુ' (ખરાબ) છે, તો પછી નેટલા નેરથી ખની શકે તેટલા નેરથી આ પચમ સ્વરે બોલ- 'કુ-હ' જ્યારે પૃથ્વી ઉપર કોઈ એવી સુદર ચીજ નેવામાં આવે કે જેથી તારામાં દ્રેષ, અદેખાઈ ઇર્ષ્યા જાગી ઉઠે ત્યારે ઉચી ડાળ ઉપર બેસીને પોકારીને કહે, 'કુ-હ', કારણ કે તુ સૌંદર્યશત્રુ અને પારકા અન્ન ઉપર જીવન નિભાવનારી છે જ્યારે કુસુમગુચ્છથી છવાયલી લતા સન્ધ્યાનો સમીર આવતાં ડાલી ઉઠે, અને સુગંધની લહરી આવવા માંડે એવું જણાય એટલે તરતજ દહકી ઉઠે, 'કુ-હ.'

જે વખતે અસંખ્ય ચમેલી એક સાથે ખીલી ઉઠીને પોતાની સુગંધથી પોતેજ મસ્ત થઈ એક એક ઉપર ઢળી પડતી નેવામાં આવે એટલે તારે તેજ ડાળેથી તરતજ પોકારી ઉઠવું 'કુ-હ' જેમ યૌવનપૂર્ણ સુદરીતુ લાવણ્ય ખીલી ખીલીને, મરડાઈ મરડાઈને, ડાલી ડાલીને, લચકાઈ લચકાઈને તેના દેહમાંથી ઉભરાઈ નીકળે તેમ બહુલ વૃક્ષના ગાઢા છવાયલા સ્નિગ્ધ, સ્યામલ, ઉજ્જવલ પત્રોની શોભા વૃક્ષ કીલી ન શકે, એમ જ્યારે તારા નેવામાં આવે, તેના ખીલી રહેલા અસંખ્ય પુષ્પોની સુગંધથી આકાશ સુવાસિત થઈ રહે, ત્યારે તેજ વૃક્ષોનો આશ્રય લઈને તે કામળ પત્રના સ્પર્શથી તારા શરીરને શીતળ કરીને, તેનાજ સુવાસથી તારા દેહને પવિત્ર કરીને એજ બહુલકુળ-માંથી તુ 'કુ-હ' એવું પોકારજો જ્યારે નેવામાં આવે, કે શુભ્રમુખી, ધવલકાન્તિ-વાળી નવમલ્લિકા (ચપેલી) સંધ્યાના ઝાકળખિન્દુથી છટાઈને પ્રકાશની ઉત્તતાનો હ્રોમ થતો નેછને ધીરે ધીરે મુખ વિકાસવાનું સાહમ કરવા માંડે-અસંખ્ય અકલક પાખડીઓના પડના પડ વિકસિત થવાનો ઉપક્રમ શરૂ થાય, જ્યારે નેવામાં આવે કે જામર તે રૂપ નેછને-સ્નેહભર્યા સ્વરે તેમની આસપાસ ગુન્જરવ કરતા ફરીને મધુ-રસ ચૂમે ત્યારે પણ હે કૃષ્ણમુખી ! ફરીથી 'કુ-હ' બોલી ઉઠીને તારા મનની જવાબા શાંત કરજો, અને જ્યારે તુ કોઈ ગૃહસ્થના આમણમાં આવેલી દાડમડીની ડાળે બેસીને તે ધરની કુસુમકુમારિકાઓ લતાનું ડાલન, ગુલાબનો વિકાસ, બહુલનો રૂપમ-હાર અને ચમેલીની વિમલતા એકત્ર કરતી, આનંદ કરી રહી હોય, એવું નેવામાં આવે ત્યારે તેના મોં ઉપરજ આ પચમસ્વરે આખા ધરઆંગણને પ્રતિધ્વનિત કરી સૌને પોકારીને કહેજો કે આટલું રૂપ, આટલું મુખ, આટલી પવિત્રતા એ સધળું 'કુ-હ !' એજ તારો વિજય છે, -એજ પચમસ્વર છે, નહિ તો તારા આ 'કુ-હ'ને કોઈ પણ સાંભળત નહિ. આ પૃથ્વી ઉપર તુ ગ્લેડસ્ટન અને

×મિ ગ્લેડસ્ટન (ધ. સ. ૧૮૦૯—૧૮૬૮) ઓગણીસમા સૈકાનો ઇંગ્લાંડનો સૌથી મહાન પુરુષ હતો. એ ૧૮૩૩માં પહેલી વાર પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો. પ્રથમ એ કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો હતો, પણ પાછળથી લીબરલ મતવાદી થયો હતો. પાર્લામેન્ટમાં એ ૧૮૩૩ થી ૧૮૬૪ સુધી લાગલગત ૬૧ વર્ષ સુધી રહ્યો હતો, અને તે દરમિયાન

*ડિસ્ત્રાયલીની પેઠે કેવળ શબ્દચારુયથીજ જિતી મધ છે, નહિ તો તારો આ કાળો રમ કમ જોર મારવાનો ન હતો. શબ્દચારુયમાં આટલો ગુણ ન હોત તો જેણે દમ વગરની નાવેલો લખી છે તે (ડિસ્ત્રાયલી) સમ્રાટના અમાત્યપદે શી રીતે ખિરાબત ? અને જોન રટુઅર્ટ +મીલ જેવો સમર્થ વિદ્વાન પાર્લામેન્ટમાં બેસવાને પણ શક્તિમાન ન થયો તેનું શું કારણ ?

તો પછી હે કોર્કિલ ! તુ પ્રકૃતિની મહા પાર્લામેન્ટમાં ઉભી રહીને નક્ષત્રમય ભૂરા ગમનરૂપી ચંદ્રવાથી આચ્છાદિત અને ગિરિ, નદી, નગર અને કુબરૂપી બેન્ચોથી સન્નિજત આ મહાસભાગૃહમાં તારા પચમ સ્વરે—“ કુ-હ ” કહીને પોકાર, કે જેથી સિદ્ધાસન ઉપરથી હેસ્ટિંગ્સ સુધીના સઘળાજ કપી ઉડે. ડીક, બાપુ,

૪ વખત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાનનું પદ પામ્યો હતો એની વક્તૃવશક્તિ અદ્ભુત હતી જે કોઈ એને સાંભળતું તે મત્રમુગ્ધજ બની જતું ઇ સ. ૧૮૫૩માં જમાખર્ચનો વાધાભર્યો ખરડો પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરાવવા માટે એણે પાંચ કલાક સુધી એક મિનિટ પણ વિશ્રાંતિ લીધા સિવાય છટાદાર બાપણુ આપ્યું હતું, છતાં આટલા લાંબા બાપણુથી પણ કોઈને જરાએ કટાળો ઉપજ્યો ન હતો. એક સભા-સદે કહ્યું હતું કે “મારા પાંચ કલાક પસાર થઈ ગયા એમ ધડીયાળમાં જોવાથીજ જણાયું, અને મને એમ લાગ્યું કે એ પાંચ કલાક આટલા જલદી કેમ પસાર થઈ ગયા” મિસ્ટર ગ્લેડસ્ટને જે અનેક ઉપયોગી કામો કર્યા તેમાં તેને તેની કલમ કરતાં જુએજ ઘણી મદદ કરી હતી એનું ‘ જીવનચરિત્ર ‘ ચરિત્રમાળા ‘દ્વારા’ નીકળેલા “ જગવિખ્યાત પુરુષો-ભાગ ૪થો. ’માં અપાયલું છે

* ડિસ્ત્રાયલી (અર્લ ઓફ બેકનસ્ટ્રીટ) મિ ગ્લેડસ્ટનનો સમકાલીન અને પ્રતિ-પક્ષી હતો એ જાતે યાદુદી હતો યુવાવસ્થામાં લીમરલ હતો પણ પાછળથી ચુસ્ત કોન્ઝરવેટીવ થયો હતો, એ પણ એક છટાદાર વક્તા હતો, પણ ગ્લેડસ્ટનની પેઠે કોઈ પણ વિષયને માટે તનતોડ મહેનત લેતો નહિ નિષ્પક્ષપાતપણાને માટે એ ગ્લેડસ્ટનના જેટલોજ પ્રસિદ્ધ છે એ જ્યારે ઉમરાવ બનીને “ હાઉસ ઓફ કોમન્સ ”માંથી અમીરોની સભામાં ગયો ત્યારે ગ્લેડસ્ટનને સૂનું સૂનું લાગ્યું હતું, કારણ કે વાદવિવાદને માટે ડિસ્ત્રાયલી જેવો ખીજો કોઈ સમર્થ પ્રતિપક્ષી તે સભામાં રહ્યો નહતો ડિસ્ત્રાયલી નવલકથાકાર તરીકે પણ જાણીતો છે એ ઇ સ ૧૮૬૮માં થોડા દિવસ સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાનપદ પર રહ્યો હતો

+ જોન રટુઅર્ટ મીલ એક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની, નૈમાયિક અને અર્થશાસ્ત્રી હતો. (૧૮૦૬ થી ૧૮૭૩)

✽ વૉરન હેસ્ટિંગ્સ હિન્દુસ્તાનનો પહેલો ગવર્નર જનરલ હતો. (૧૭૭૪-૮૫) એના ઉપર હિન્દુસ્તાનની અમલગિરિ દરમિયાન તેણે કરેલા અમાનુષી

આ મધુર કંઠથી 'કુ' કહીશ તો 'કુ' માનીશ, અને 'સુ' બોલીશ તો 'સુ' માની લઇશ. 'કુ' સિવાય બીજું છે પણ શું 'સધળુજ' 'કુ' છે. લતામાં કંટક છે, કુસુમમાં કીડા છે, ગધમા વિષ છે, પાદડાં સુકાઇને ખરી પડે છે, રૂપ વિરૂપ થઇ જાય છે અને સ્ત્રીજાતિમા પ્રપચ છે. 'કુ-હ' ડીક છે-તુ ગા, પરતુ જ્યારે તુ આ પચમ સ્વરે બોલશે ત્યારેજ 'કુ' માનીશ, નહિ તો કુકડાજી 'કૂકૂરે કૂકૂ' બોલીને મારી સુખભરી ગુલાબી ઉધને 'કુ' કહેશે તો હું માનીશ નહિ, કારણ કે તેના ગળામા મિઠાશ નથી. શબ્દચાતુર્યથી જગત જીતાય છે ખરૂં, પરતુ કેવળ જૂમ બરાડાથી નહિ જે કાંઈ પણ શબ્દમત્રવડે જગતને વશ કરી શકતું હોય તો તે માત્ર તારો પચમ સ્વરજ છે

બેસુરા અથવા તીવ્ર, મધ્યમ સ્વરથી કામ સરતુ નથી. સર જેન્સ મેકિન્ડોસ* પોતાના લાષણુમા શીલ્પશીનો તીવ્ર મધ્યમ સુર મેળવ્યાથી નિષ્ફળતા પામ્યો અને મેકેલે- રેટરિક (અલકાર-વાણીવિભવ) ના પચમનુ અવલમ્બન કરવાથી વિજયી નીવડ્યો, અને 'ફ્રાડ' દ્યારામ+ આદિરસ (શૂભાર) નો પચમ માવાથી

કામોના આરોપ બદલ પાર્લામેન્ટમા સાત વરસ સુધી મુકદ્દમો ચાલ્યો હતો એવો લાભો અને પ્રખ્યાત મુકદ્દમો ઇંગ્લાંડમા બીજો એકે ચાલ્યો નથી રાણી, શાહજ-દો ને શાહજાદીઓ, ડ્યુકો ને બીશપો, તેમજ પોતાની પત્નીઓ સાથે ઉમરાવો અને પોતાના ઝબ્બા પહેરેલા ન્યાયાધીશો, એ સર્વ મુકદ્દમો સાંભળવા આવ્યા હતા હેરિટગ્સ ઉપરનાં તોહમતો સાબીત કરવાને તેના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી એડ-મડ બર્કે એવું તો છટાદાર લાષણુ આપ્યું હતું કે તે સાંભળીને શ્રોતાઓની આંખમાંથી હેસ્ટીએ ગુળરેલા અત્યાચારમાટે દડ દડ આસુ વહેલાં, એટલુંજ નહિ પણ ખુદ હેરિટગ્સને પોતાને પણ લાગેલું કે હું મરી ગયો હોત તો સારૂ થાત

ભા. ૦ કં. ૦

* મેકિન્ડોસ (૧૭૬૫-૧૮૩૨) એક અગ્રેજ રાજદારી પુરુષ અને ઇતિહાસ-કર્તા હતો તેણે 'એન્સાઇક્લો પિડિઆ' માટે ઇંગ્લાંડમા થએલા મહાન રાજવિ-પ્લવનુ પ્રકરણ લખ્યું હતું તેના લખાણુમા ઐતિહાસિક પ્રસંગો કરતા ઐતિહા-સિક તત્ત્વજ્ઞાનનુ પ્રાધાન્ય જેવામાં આવે છે તેથી કદાચ તેના પુસ્તકો લોકપ્રિય ન થઇ શક્યાં હોય તે ફ્રાંકસ અને બર્કનો સમકાલીન હતો.

- લૉર્ડ મેકેલે (૧૮૦૦-૧૮૫૯) એ પ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી અને સમર્થ વિવે-ચક તથા ઇતિહાસકાર હતો એ હિન્દુસ્તાનની "વાઈસરોયલ" કઠિન્સલનો સભાસદ હતો, અને તે ઓઢાની રૂઝમે તેણે હિન્દુસ્તાનની અગ્રેજ કેળવણીનો પાયો નાખ્યો હતો. તેના લખાણુમાં સચોટ ભાષા અને તીક્ષ્ણ પૃથક્કરણ શક્તિનો સારો પરિચય મળે છે.

+ મૂળ પુસ્તકમાં ભારતચંદ્ર અને કવિ કંકણનાં નામ છે.

અમર થઇ ગયો, પરંતુ અખાના ઋષભ (ખરમચડા) સ્વરને સાંભળે છે કાણુ ? બુઝો, ધરડાં માખાપના બેસુરા બકળકાટથી ક્યું સારૂ ફળ આવેલું જણાય છે ? પરંતુ જ્યારે સાહેબનાં પત્ની સાહેબનો ' સૂર બાંધવા 'x (એટલે કે તેમની રમ પકડવા) તેમનો કાન* પકડીને પચમસુરથી આલાપ કરે છે, ત્યારે સાહેબ કેવા એકતાન થઇને બાઇસાહેબના સૂર સાથે પોતાનો સૂર મિલાવી દે છે ?

તોપણ તારા સ્વરને પંચમ સ્વર શામાટે કહે છે તે સમજી શકાતું નથી શું જે મધુર હોય તેજ પચમ ? જે પચમ અવશ્ય મધુર લાગે છે—એક પચમ સુરનો, અને બીજો સીના પગે પહેરાતા ધુધરીવાળા વિષ્ણુવાનો—, તોપણ સુર પચમમાથી ઉઠે તોજ મધુર લાગે છે, અને પગનો પચમ પગ તળેથીજ ઉઠે તો મિષ્ટ લાગે છે.

કયો સ્વર પચમ, કયો પડ્મ, કયો મધ્યમ અને કયો ગાંધાર ડહેવાય એ મને કાણુ સમજાવશે ? આ હાથીનો અવાજ, પેલો ઘોડાનો હણહણાટ, આ મોરની કેકા, અને પેલો વાદરાનો કચકચાટ છે એમ કહેવાથી તો મારા સમજવામાં કશું પણ આવતું નથી હું અશીળી ભાઈ—બેસુર સાંભળું, બેસુર મમળું, અને બેસુર લખું છું—ધૈવત, ગાંધાર, નિષાદ, અને પચમની પચાત શામાટે ગામુx ? જે કોઇકે પખાજ, તળુરો કે ફીડલ લઇને મને સમ સૂર સમજાવવા આવે ત્યારે તેનું ગર્જન સાંભળીને મગલા ગાયના તરતના જન્મેલા વાછરડાનો અવાજ મને યાદ આવી જાય છે તેણે પીતા વધેલા નિર્મળ દૂધના ધ્યાનમાં મન તક્ષીન થઇ જાય છે—એટલે સુઠ સમજી શકાતો પણ નથી હું ગવૈયાઓનો ટૂંક થઇને તેમને મન વચન કર્મથી આશીર્વાદ આપું છું, કે બીજો અવતારે તેઓ મગલા ગાયના વતસ થાય

હવે આવ, કોયલડી ! હું અને તું બન્ને એક વાર પચમ ગાઇએ તું જે છે, તેજ હું પણ છું—આપણે બન્ને એકજ હું ખે હું બી અને એકજ નુખે સુખી

x વાજીત્ર વગાડનારાઓ સમકમાના કોઈ પણ સૂરથી ' સા ' વગાડીને પોતાને અનુકૂળ મસક બનાવી લે છે તેને ' સૂર બાંધવો ' કહે છે

* ૧. સાહેબના કાન ૨ સારંગીની ખીટી.

— નાચનારીઓ પગના આંગળામાં જે ધુધરીવાળું ધરણું પહેરે છે છે તે. ભા. ૦ ૬૦

+ નિષાદર્ષમગાંધારષજમધ્યમધૈવતાઃ ।

પંચમશ્ચેત્યમો સપ્ત તંત્રીકંઠોદિયતાઃ સ્વરાઃ ॥

સંગીતશાસ્ત્રમાં એકદર સાત સ્વર છે ' સા ' આગળથી ઉડતા સ્વરને પડ્મ, ' રિ ' આગળથી ઉડતાને ઋષભ, ' ગ ' આગળથી ઉડતાને ગાંધાર, ' મ ' થી ઉડતાને ' મધ્યમ, ' પ ' થી ઉડતાને પચમ, ' ધ ' થી ઉડતાને ધૈવત અને ' નિ ' થી ઉડતાને નિષાદ કહેવામાં આવે છે

છીએ તુ આ કુસુમોદ્યાનમાં વૃક્ષે વૃક્ષે આનંદથી ગાતી ફરે છે, હુ પણ આ સસાર-વાટિકામાં ગૃહે ગૃહે નિગ્ગનદે આ દ્વિતર સબળાવતો ફરુ છુ આવ, બેન, આપણે બન્ને હળીમળીને પચમ માધ્યે તારે પણ કોઈ નથી, આનંદ છે, મારે પણ કોઈ નથી, આનંદ છે તારી પૂજી આ કંઈ છે, મારી પૂજી આ અરીથુની મોટી છે. તુ આ સસારમાં પચમ સ્વરને પસંદ કરે છે, -હુ પણ એનેજ ચાહુ છુ. તુ પચમસ્વરથી કેને બોલાવે છે ? અને હુ પણ કેને ' કહે જોઈ કાયલડી, હુ કેને પોકારુ છુ ?

જે સુદર છે તેનેજ પોકારુ છુ, જે સારુ છે તેનેજ પોકારુ છુ, જે મારુ બોલવુ સાબળે છે તેનેજ પોકારુ છુ, જે આ અદ્ભુત બ્રહ્માડને જોઈને કંઈ પણ ન સમજી શકતાં આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં છે, તેમનેજ પોકારુ છુ. આ અનન્ત સુદર જગત્-રૂપી શરીરનો જે આત્મા છે તેને પોકારુ છુ હુ પણ પોકારું છુ, તુ પણ પોકાર જાણીને પોકારુ અથવા અજાણતા પોકારુ, એ એકનુ એકજ છે. તુ પણ કંઈ જાણતી નથી અને હુ પણ જાણતો નથી તારો પોકાર પણ પહોંચશે અને મારો પોકાર પણ પહોંચશે જે સાંબળનારને કાન હશે તો પછી તારો પોકાર ત્યાંસુધી કેમ નહિ પહોંચે ? આવ, બાપુ, એક વાર બન્ને જણુ હળીમળીને પચમ સ્વરે ગાઈએ.

હીક, તો પછી મુદરવથી સધાયલા કંઈથી હે કોકિલ ! એક વાર બોલ તો ખરી ! કંઈ નહિ હોવાથી હુ મારા મનની વાત કહી પણ કહી શક્યો નથી જે તારો આ જીવનમોહન સ્વર મને પ્રાપ્ત થયો હોત તો કહેત. તુજ મારા મનની વાત પ્રકટ કરીને આ પુષ્પમય કુજવનમાં એક વાર પોકાર જોઈ ! કમલાકાન્તના મનની વાત આ જન્મમાં કહેવાઈ નથી-જે કોકિલકંઈ પામું-કોઈ અમાનુષી ભાષા પામુ તોજ મનની વાત કહી શકુ. આ નીલા આકાશમાં પ્રવેશીને, આ નક્ષત્રમણમાં ઉડીને શુ હુ કહી પણ કુહ પોકારી નહિ શકુ ? હુ નહિ પોકારી શકુ તો ખેર, પરતુ હે કોકિલ ! તુજ મારાવતી એક વખત પોકાર તો, જોઈ.

સ્રીઓનું રૂપ

અનેક સુદરીઓ રૂપના અભિમાનથી ધરતીપર પગ માડતી નથી. તેઓ એમ સમજે છે કે, જે તરફ તેઓ લયકાતી મચકાતી ચાલી જાય છે તે તરફના લોકો લાવણ્યની લહરીઓમાં રૂપી જાય છે, અને તેદ્વારા એક નવીન જગતની સૃષ્ટિ થાય છે તેઓ એમ માને છે કે, તેમના રૂપનો ઝઝાવાત જે દિશા તરફ વાય છે, તે તરફના સખળા લોકોનુ ધૈર્ય બીજે સ્થળે ઉડી જાય છે. ધર્મનો કોઈ ભાંગી

પડે છે, જ્યારે પુરુષોના હૃદય-સાગરમાં તેમના રૂપનો પ્રમળ પ્રવાહ વહેવા માટે છે ત્યારે તેઓ તેમના (પુરુષોના) કર્મ-જહાજ, ધર્મ-નૌકા અને બુદ્ધિરૂપી મછવા સમુદ્રજૂળી જાય છે. કેવળ મૌઢ્યભિમાની રમણીઓનીજ આવી પ્રતીતિ હોય છે એમ નથી પુરુષો પણ જ્યારે સુદરીઓની મોહિની શક્તિથી વશીભૂત થઈને તેમનો સૌંદર્યમહિમા વર્ણવવાનો આરંભ કરે છે ત્યારે જે કંઈ બોલે છે તે સાબળીને પણ વિસ્મિત થવું પડે છે. ત્યારે તેઓ ગગનના તારા, અને શુક્ર, પૃથ્વીના પર્વતો, પશુપક્ષી, કીટપતંગ અને લતાગુદ્મ છત્યાદિની સાથે મારી મચરડીને સ્ત્રીઓનાં વિવિધ અંગોની ઉપમા આપવા મડી જાય છે-અને પછી તેમાંના અનેકને અપમાનિત કરીને પાછા કાઢે છે રૂપવતીઓના મુખમડળ સાથે તુલના કરવા માટે તેઓ પૂર્ણચંદ્રને નિમત્રણ દઈને પછી તેને કલકિત ગણીને પાછો વિદાય કરી દે છે, ગરીમ બિચારો ચંદ્ર પોતાનું કલક પોતાના હૃદયમાં રાખીને રાતોરાત પોતાનું કામ બજાવીને પલાયન કરી જાય છે તેઓ સુદરીના લલાટ પરનું સિન્દુરબિંદુ જોઈને ઉપાની સેથીના શોભારૂપ બાલસૂર્યની નિદા કરે છે પરિણામે સૂર્યદેવ ક્રોધથી રાતાચોળ થઈ પૃથ્વીને તપ્ત કરીને ચાલ્યા જાય છે રસિક રમણીના વદનનું હાસ્ય જોતા તેઓ પ્રકુલ કમળપરના સૂર્યનાં ઝિરણોના અને ખીલેલી કુમુદિની પરના ચાંદનીના નૃત્યને ક્યા લેખામાં ગણુતા નથી ત્યારથીજ કમળ અને કુમુદ ઉપર કીડા અને પતંગનો અધિકાર જન્મી ગયો છે કામિનીના કંઠહારનું નિરીક્ષણ કરતાં તેઓ રાત્રિની તારકમાળાપ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવવા લાગ્યા છે, મને લાગે છે કે બવિષ્યમાં જ્યોતિષનું અધ્યયન છોડી દઈને મારે તેમના હાર વડનાર સોનીની વિદ્યા શીખવામાં મન લગાડવું રસીલી રંગીલી લલનાઓના અંગ સચાલનમાં તેઓ એવી તો લાવણ્ય-લીલા નિહાળે છે કે ચાંદની રાત્રીમાં મદમદ હાલતા વૃક્ષપત્રોમાં અથવા તો નિત્યકપિત સમુદ્રતરંગમાં થતી ચંદ્રિકાની કીડામાં તેમનું મન ચોટતું નથી સંભવ છે કે એટલા માટે સ્ત્રીઓ રાત્રે નિદ્રાધીન થઈ જાય છે અને ઘડા બરી બરીને નદીને શોષી લેતી રહે છે, અને જ્યારે તેઓ રમણીઓના નયનોનું વર્ણન કરવા બેસે છે ત્યારે મલયસમીરથી ડોલાયમાન થતા સરોવરમાંનાં જૂરા રમનાં કમળો તો દૂર રહ્યાં, પણ વિશ્વમંડળમાંની કોઈ પણ સ્ત્રીજ તેમને પર્મદ પડતી નથી

એ સ્ત્રીમૂર્તિના પ્રશસકોની ઉપમાનુભવશક્તિનાં કંઈક વખાણુ ક્યાં સિવાય રહી શકતો નથી. એમની કલ્પનાના પ્રભાવથી એક-નયન ધડીકમાં પક્ષી, જેમકે બબ્બન, ચક્રાર વગેરે, ધડીકમાં મત્સ્ય, જેમકે શકરી, ધડીકમાં વનસ્પતિ, જેમકે પદ્મ, પલાશ, કમળ વગેરે, અને ધડીકમાં જડ પદાર્થ, જેમકે આકાશના તારા વગેરે બની જાય છે એક ચન્દ્ર એમના પ્રભાવથી કોઈ વખતે રમણીનું મુખમંડળ

અને કોઇ વખતે તેમની ચરણાગુલિનો નખા બની જાય છે.

ઉચ્ચ દૈવાસજ્જિખર અને નાનીસરખી કમળની કળી, બન્નેની ઉપમા એકજ અગ સાથે અપાય, છતાં તેટલાથી પૂર થતું નથી, તેથી દાડમ, કદબ અને હાથીનાં કુલચળ જેવી વિષમ વસ્તુઓને પણ ઉપમાની સાકળથી જકડી લેવામાં આવી છે. નાનુસરખું જળચર પક્ષી હસ અને પ્રચડ શરીરધારી ચળચર પણ હાથી, એ બન્નેના ગમનમાં વિષમતા હોય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ કવિઓની નજરમાં બન્નેજ રમણીઓની ચાલતું અનુકરણ કરનારા છે વળી જેવા તેવા હાથીની ગતિ સાથે એ હસગામિનીઓના ગમનની તુલના થતી નથી, પરંતુ જે હાથી હાથીઓનો પણ રાજા હોય તેની ગતિ સાથેજ એ ગજેન્દ્રગામિનીઓની ગતિ સરખાવવા ચેત્ય ગણાય છે સાંભળ્યું છે કે, હાથી એક દિવસમાં ઘણું દૂર સુધી જઈ શકે છે, ઘોડો કે તેનાં બીજા પણ તેટલું જઈ શકતા નથી. તો પછી જેઓને દૂર મુસાફરીએ જવાનું હોય તેઓ એ ગજેન્દ્રગામિનીઓની (સ્ત્રીઓની) પીડ ઉપર સ્વારી કરીને શામાટે જતા નથી? જે વિભાગમાં રહેવે થઈ નથી તે તરફ જો ચૂટી ચૂટીને ગજગામિની સ્ત્રીઓનાં સ્ટેશન ખેસાડવામાં આવે તો કેવું ?

હું પણ એક વખતે કામિનીલક્ષ્મી કવિદળ માહેલો એક હતો ત્યારે મને આ અખિલ સસારમાં રમણીસમાન સુદર વસ્તુ બીજી કોઈ પણ દેખાતી ન હતી. ચપક, કમળ, કુદ (બટમોગરો), શિરીષ, કદબ, ગુલાબ ઇત્યાદિ પુષ્પોનો પુજ તે સમયે કામિનીઓની કાન્તિમાં ગુથેલી કુસુમમાલા જેટલો મનોહર લાગતો નહિ. કેટલે સુધી કહું! વસન્તની પુષ્પવતી પૃથ્વીના કરતાં પણ હું કુસુમમયી કામિનીને વધારે પસંદ કરતો, વર્ષાઋતુની આગળ વધતી જતી, તરમમયી, રમદાર નદી કરતાં રસિક યુવતીનો હું વધારે પક્ષપાતી હતો, પરંતુ હવે મારો તે ભાવ બદલાઈ ગયો છે. મને દિવ્ય જ્ઞાન થયું છે હું માયામયી મહિમામડળની મોહજાળ કાપી છટો થઈને નાસી આવ્યો છું માછીની સડી ગયેલી જળમાં ફસાઈ પડેલો મચ્છ જેવી રીતે તેને કાપીને નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું નાસી છટ્યો છું, જે પ્રમાણે ક્ષુદ્ર કરોળીઓની જળમાં સપડાયલું જીવડું જળ તોડીને પલાયન કરી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું નાસી છટ્યો છું, અથવા જે પ્રમાણે તોફાની આખલું દોર તોડવ્યા પછી ઊભી પૂછડીએ નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું દોટ મૂકીને પલાયન કરી આવ્યો છું. એ સંધળો પ્રતાપ અરીણનોજ છે. હે માતા અરીણ

x મારા વિચાર પ્રમાણે ચન્દ્રની સાથે નખનીજ ઉપમા ઘણી સુદર છે; કારણ કે તેથી કવિતામાં ઉત્તમ પદવિન્યાસ અથવા 'ઝમક' આવી શકે છે. જેમકે—
“નખર-નિહર-હિમકર-કલમ્પિત-કોકિલ કૂજિત કુજકુટીરે.” આ ખાસ મારી ચોતાનીજ કૃતિ છે. “ગીતઓવિંદ”માંના પૃ. ૨૪

શ્રી લોખંદેવ ખેડાનળીસ

દેવી ! તારી દાખડી અક્ષય રહો તું પ્રતિવર્ષે સુવર્ણ જહાજમાં બેસીને ચીન દેશમાં જઈ માન અકરામ અને પૂજા પામી આવ, જાપાન, સૈબીરીયા, યૂરપ, અમેરિકા એ સઘળાજ તારા અધિકાર નીચે આવે. દેશેદેશમાં તારી જયતી ઉજવાઓ; પરંતુ કમલાકાન્તને ચરણ સમીપ રાખજે હું તારી કૃપાથી જનસમાજના ઉપકારાર્થે દીલ ખોલીને મારા મનની બે ચાર વાતો કહીશ.

બેશક મારી વાત સાંભળીને કેવળ સ્ત્રીઓજ નહિ, અનેક પુરુષો પણ મને પાગલ કહેશે કહેવા દો, હરકત નહિ. જે કાંઈ નવીન વાત કહે છે તે પાગલજ ગણાય છે. +જેલીલીઓએ કહ્યું કે “ પૃથ્વી ફરે છે ” એ સાંભળીને ઇટલીનો શ્રીમત વર્ગ, ધાર્મિકવર્ગ અને વિદ્વાન વર્ગ હસવા લાગ્યો, તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે જેલીલીઓને ચિત્તભ્રમ થયો છે કાળનો પ્રવાહ વહી ગયો, હવે ઇટલીનો શ્રીમતવર્ગ, ધાર્મિક વર્ગ અને વિદ્વાનવર્ગ પૃથ્વી ફરે છે એ કથન સાંભળીને હસતો નથી, અને જેલીલીઓને હવે કાંઈ ભેજગેપ પણ કહેતું નથી.

સઘળા લોકો સૌદર્યની બાબતમાં સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારે છે વિદ્યા, શુદ્ધિ અને બળમાં પુરુષોની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારતા છતાં પણ સર્વોપરિપાક્યુ તો સ્ત્રીઓનેજ અર્પવામાં આવે છે મારા વિચાર પ્રમાણે આ એક ભયંકર ભૂલ છે દિવ્ય ચક્ષુથી મારા જોવામાં આવ્યું છે કે, પુરુષના રૂપ દરતા સ્ત્રીનું રૂપ ધણે દરજ્જે ઉતરતી પંકિતનું છે હે માનમયી મોહિનીઓ ! મારા આ અપરાધને માટે તમે મને તમારા કુટિલ કટાક્ષની કાલદૂટવૃત્તિથી ભરમીભૂત કરશો નહિ કાળી નાગણને પણ ભૂલાવે એવી વેણીથી મને બાંધી લેશો નહિ, ગુસ્સાથી બ્રહ્મ-ધનુષ્યપર તીક્ષ્ણ શર ચડાવીને મને વિધી નાખશો નહિ શું કહું, તમારી નિંદા કરતાં ભયથી કાળજી ધડકી ઉઠે છે જો તમે માર્ગ જોઈને તમારી વાળીની જળ પાથરી રાખો તો તેમાં ફેટલાએ હાથીના પગ બધાં જમીને તેઓ તમારા નાક સાથે ઝુલ્યા કરશે, તો પછી કમલાકાન્ત તે શી વિસાતમાં ? તમારી વાળીનું લોલક જો સરી પડે તો અનેક માણસોના ખૂન થઈ જવાનો બહુજ સંભવ છે તમારા ચદ્રહારમાં એકાદ ચદ્ર પણ જો સ્થાનભ્રષ્ટ થઈને કાંઈના અગ ઉપર પડે તો તેના હાથપગ ભાંગી જાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી, એટલા માટે તમે કાપ કરશો નહિ. અને હે રમણપ્રિય, કલ્પનાપ્રિય, ઉપમાપ્રિય કવિજનો ! હું તમારી સ્ત્રીદેવીની સુખમયી સુવર્ણમયી પ્રતિમા ભાંગી નાખવા પ્રવૃત્ત થયો છું એમ સમજીને મને મારવાને માટે ઉલ્લસ થશો નહિ. હું સાબીત કરી આપીશ કે, તમે કુસરકારથી દૂષિત પૌત્રલિક (મૂર્તિપૂજકો) છો. તમે

+ જેલીલીઓ ઇટાલીઅન ખજોળવેતા હતા અને પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે એ સિદ્ધાંતને યુરોપના વિદ્વાનો સમક્ષ મૂકનાર પહેલો પુરુષ એ હતો. કાપ-નિંકસે એ સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરી બતાવી માન્ય કરાવ્યો હતો. હિંદમાં તો એ સમય અગાઉથી એ સિદ્ધાંત જણાઈ મનાઈ ચૂક્યો હતો.

લોકો ઉપાસ્ય દેવતાની પ્રકૃત (અસલ) મૂર્તિનો પરિત્યાગ કરીને વિકૃત (બનાવટી) પ્રતિમૂર્તિની પૂજા કરવા લાગ્યા છે.

જેમને માથે મુદર કેશકલાપ હોય છે તેઓ કૃત્રિમ વાળનો ઉપયોગ કરતા નથી. જેમના હાત ઉજળા દૂધ જેવા અને સુન્દર હોય છે, તેમને બનાવટી દાન વાપરવાનું પ્રયોજન નથી જેમની ચામડીનો વર્ણન મન હચ્ચ કરે એવો હોય તેમને પછી રંગ લગાવીને સોન્દર્યની વૃદ્ધિ કરવી પડતી નથી જેમની આખો સાબૂત હોય છે તેમને કાચના ચક્ષુઓ (ચશ્માનો) આશ્રય લેવો પડતો નથી જેમને પગ હોય છે તેઓ લાકડાના પગનો આધાર શોધતા નથી, આ પ્રમાણે જેમની પાસે જે વસ્તુ હોય છે તેને માટે તેઓ લખલખાટ કરતા નથી. જેઓ એમ સમજે છે કે, પ્રકૃતિએ તેમને અમુક ચીજથી બેનશીબ રાખ્યા છે, તેઓજ તે સબધી પોતાની અપૂર્ણતા દૂર કરવાને માટે યત્ન કરતા રહે છે.

આ સમજી જોઈ સાંભળીને મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, શ્રીઓમા મુદરતાનો અત્યંત ખભાવ છે તેઓ સર્વદા પોતપોતાનું ૨૫ વધારવામાં રોકાયેલી રહે છે ત્યાં ઉપાયથી પોતે સુંદર દેખાશે તેના વિચારમાં રહે છે સારા સારા અલકારો કેવી રીતે મળી શકે એજ તેમની હમેશની ભાવના હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ હું તો એટલે સુધી કહી શકું છું કે, અલકારજ તેમને માટે જપ, અલકારજ તેમને માટે તપ, અલકારજ તેમને માટે ધ્યાન અને અલકારજ તેમને માટે જ્ઞાન છે. પોતાનો દેહ શશુગારવાને માટે તેઓ એટલા બધા યત્ન કરે છે તે ઉપરથી તેમનામા પ્રકૃત (ખરેખર) સાદ્ધર્મ ઝાઝું હોય એમ લાગતું નથી જેનું નાક સુંદર ન હોય તેજ નાકે વાળીરૂપી દોરીમા લોલકરૂપી જગમાથને ઝુલાવે છે જેના કાન પુદર ન હોય તેજ ફળફૂલ કે પશુપક્ષી ભર્યા બાગના ચકરડાં (કર્ણફૂલ, એરિમ વગેરે) માંને લટકાવે છે જેનું હૃદય સુંદર ન હોય તેઓજ તે ઠેકાણે 'નવસર' હાર લટકાવીને પુરુષજાતિને-ખાસ કરીને સ્તનપાન કરનારા બાળકને લય બતાવે છે જે બાબુપણવિના પણ પોતાને સુંદર માને છે તે કદી પણ ધરેણીનો બોળે લાદવાને આટલી બઝ બને નહિ. પુરુષો દાગીનાવિના પણ સતુષ્ટ રહે છે, પરંતુ સ્ત્રીજન ધરેણીવિના પાંચ માણસમાં મો બતાવતા લગ્નમ છે, એટલા માટે શ્રીઓના પોતાના માથેરજ ઉપરથીજ માલૂમ પડી આવે છે કે, સૌદર્યની બાબતમા પુરુષો કરતાં શ્રીઓ નકુષ્ટ છે.

શ્રીજાતિ કરતા પુરુષોનું સૌદર્ય વધારે છે એ વાત કુદરતની સૃષ્ટિનું અવલોકન કરવાથી એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થશે જે ખીલેલી કળા જોઈને વાદળાઓના મુકુટરૂપ ઇન્દ્રધનુષ્ય પણ હારી જાય છે, તે ચક્રકલાપ (કળા) મારનેજ હોય છે, ઢેલને નહિ. જે માળથી સિંહની આટલી શોભા છે તે સિંહજીને હોતી નથી. જે પાંડો વૃષભની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે તે ગાયને હોતો નથી. મરખાને માથે જે સુંદર

રાતી કલગી (માનર) અને પિછાઓ હોય છે તે મરઘીને હોતાં નથી. આ પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે, ઉચ્ચ કાટિના જીવોમા પણ સ્ત્રીના કરતાં પુરુષ વધારે સુંદર હોય છે તો પછી મનુષ્યને ઘડતી વખતે સૃષ્ટિકર્તાએ એ નિયમનો ભગ ક્યો હોય એ મમજી શકાતું નથી હે “વિદ્યાસુદર” નાટકના રચનાર! તારા મનમા પણ શું આજ સિદ્ધાંત ઘોળાતો હતો? શું એટલાજ માટે તે નાયકનું નામ “સુદર” રાખ્યું હતું? શું તું સમજી શક્યો હતો કે સ્ત્રીઓ ગમે એટલી વિદ્યાવતી કા ન હોય, પરંતુ પુરુષની સ્વાભાવિક સુંદરતા અને બુદ્ધિ આમળ તેને પરાભવ સ્વીકારવોજ પડે છે.

સૌદર્યનો બહાર યૌવન કાળમા ખીલે છે, પરંતુ હે રૂપાન્ધ કામિનીવૃન્દ! તમારૂં યૌવન કેટલી ઘણું ટકે છે? જીવાળ (ભરતી) ના પાણીની પેઠે ચડતા ચડતામાજ ઉતરી જાય છે કાઠી વરસ પૂરા થતા પહેલાં તો તમે ડાસીઓ બની જાઓ છો. થોડા દિવસોમાજ તમારાં સઘળા અંગો શિથિલ થઈ જાય છે વય થતાંજ તમારૂં કંઠમાધુર્ય વિકૃત થઈ જાય છે ચાળીશ પીસ્તાળીશ વર્ષની અવસ્થાએ પુરુષોમા જે તેજ જોવામા આવે છે તે તમારામા વીશ પચીશ વર્ષની અદર પણ રહેતું નથી તમારા રૂપની સ્થિતિ વિદ્યુતની પેઠે અને ઇન્દ્રધનુષ્યની પેઠે ઘણુંસ્થાયી ન હતા બહુજ અલ્પ કાળ માટેની છે જેઓ રૂપભોગને માટે પાગલ જેવા રહે છે તેમનું દુઃખ હું જોજન કરવા ખેસુ ત્યારેજ અનુભવી શકું છું મને મારા જીવનમા મોટામા મોટું દુઃખ એ છે કે, જન્મવાની ચોજ પીરસતા પીરસતામાજ ઠંડી પડી જાય છે, એજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓનો મૈદર્યરૂપી ભાત પ્રણય-કલહરૂપી પાત્રમા પીરસાતા પીરસાતાજ ઠંડા પડી જાય છે-પછી કોની તાકાત છે કે તે ખાવાની તેને રુચિ થાય? છેવટે પોશાક અને આભૂષણરૂપી ચટણી મેળવીને અને હાવભાવરૂપી મીઠું દધને ગમે તે રીતે ગળે તો ઉતારવોજ પડે છે.

હે મૈદર્યાબિમાની કામિનીઓ! સાચેસાચુ કહો જોઈએ, શું ઘણુંસ્થાયી હોવાને લીધેજ તમારા એ રૂપનો આટલો બધો આદરસન્માર થાય છે? તમારૂં રૂપ સારી પેઠે જોયું ન જોયું તેટલામા, કે તેનો સારી પેઠે ઉપભોગ ક્યો ન ક્યો તેટલામા તે અન્તર્હિત થઈ જાય છે, તેટલા માટેજ શું પુરુષો તરસ્યા ચાતકની પેઠે તેને માટે ઉન્મત્ત બની જાય છે? અંગેચર સ્થાને પડેલા કે ખોવાયલા ધનના જેવું માનીને શું તમે તે રૂપની ખરી કિંમત આકવા શક્તિમાન નથી? કેવળ ઘણુંસ્થાયી પદાર્થ હોવાને લીધેજ નહિ, પરંતુ બીજા કારણથી પણ સ્ત્રીઓનું મૈદર્ય મનોહર મૂર્તિ કારણ કરે છે. તે કારણ એ છે કે, આ જૂમડળ ઉપર જે જે અથકારોના મત પ્રાણ ઠર્યા છે તે સઘળાજ પુરુષો હતા, અને મારી સમજ પ્રમાણે તેમણે પ્રેમદષ્ટિથી સ્ત્રીઓના રૂપના વર્ણન કર્યા છે કહેવાય છે કે, જે લૈલા ઉપર મજનૂએ પ્રાણ ઓવાર્યા હતા તે ઘણી બહુસુરત હતી, પરંતુ “જેણે જેમાં માન્યું, તેમા તેને સુખ”. સ્ત્રીઓ જે પ્રણયની મૂર્તિ છે તેમને સામાન્ય દષ્ટિથી કાણ જુએ? ઉચી જાતના આપનાના પ્રભાવથી દષ્ટ

વસ્તુ કદરૂપી હોય તો તે પણ સુદર જણાય છે. મનોહારિણી શ્રીઓનું ૩૫ જોતી વખતે તેને પ્રીતિનું અજન આજીને જોશો તો પછી તે પુરુષોના કરતાં વધારે સુદર કેમ નહિ જણાય ?

હે પ્રણયદેવ ! પાશ્ચાત્ય કવિઓએ તને અધ કહ્યો છે વાત પણ ખોટી નથી તારા પ્રભાવથી લોકો પ્રિય વસ્તુના દોષ જોઈ શકતા નથી તારા અજનથી જેમનાં નેત્રો અજળ્યાં છે, તેઓ-વિશ્વવિમોહન પદાર્થ-પરપરાથી ઘેરાયલાજ રહે છે વિકટ મૂર્તિ તેમને મનોહર લાગે છે, કર્કશ સ્વર મધુર લાગે છે, વત્રીની અગ-લ ગીને મંદમદ પવનથી ડોલાયમાન થતી ધલિત લવગવતીની લાવણ્યલીલા કરતાં પણ અધિક સુખદાયક માને છે, એજ કારણથી ચીન દેશમાં ચીઆ નાકને આદર મળે છે, એજ કારણથી વિલાયતી મઝ-મોમાં જૂરા વાળ અને મિલાડી જેવી-માંજરી-આખોને માન મળે છે, એજ કારણથી સીધીઓના દેશમાં જડા અધરોષનું સન્માન છે, અને એજ કારણથી ભારતવર્ષમાં ચંદ્રના કલક સમાન છુદ્ધાવાળા મુખચંદ્રનો મહિમા વધારે છે તથા એજ કારણથી માનવસમાજમાં શ્રીઓને આદર મળે છે હવે જો શ્રીઓ પુરુષની પેઠે મનની વાત મોંએ લાવી શકતી હોય તો તેમ થતાં, હે પ્રણયદેવ ! તેમના ગુણથી તો કદાચ બને કે ન બને, પરંતુ તમારા પ્રભાવથી તો અમે અવશ્ય સાંભળી શકીએ છીએ કે, પુરુષોના સૌંદર્ય આગળ સ્ત્રીઓનું ઔદ્ય કુછ ગિસાતમાં નથી.

જો કે અંતરના ગુપ્ત ભાવો વાણીદારા વ્યક્ત કરવામાં શ્રીઓ અત્યંત સફાઈ પામે છે ખરી, તોપણ તેમના અંતરના ગૂઢ ભાવો તેમના કાર્યદ્વારા કેટલેક અંશે પ્રકટ થઈ જાય છે

કેના જોવામાં નથી આવ્યું કે, એક સ્ત્રી ખીજી સ્ત્રીના સૌંદર્યનો સ્વીકાર કરવા ચાહતી નથી, છતાં પુરુષને માટે તેઓ આત્મસમર્પણ કરી દે એવી ભક્ત બની જાય છે આ ઉપરથી કોણ ન સમજી શકશે કે, તેઓ અદરખાનેથી સ્ત્રીના ૩૫ કરતા પુરુષના ૩૫ની પક્ષપાતિની છે ?

‘ ૩૫ ૩૫ ’ કરવાથી શ્રીઓનું સત્યાનાશ વળી ગયું છે, સખળાજ એમ સમજે છે કે, શ્રીઓનું કિંમતી ધન ૩૫જ છે, ૩૫જ શ્રીજાતિનું સર્વસ્વ છે એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, શ્રીઓ જે કંઈ ઇચ્છિત વસ્તુને માટે માગણી કરે છે, તે વસ્તુ લોકો કેવળ ૩૫ના ખદલામાંજ આપવા ચાહે છે આથીજ મનુષ્યસમાજના કલકરૂપ વારાગ્રનાઓનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો, આથીજ કુટુંબમાં સ્ત્રીવર્ગને માટે દાસત્વ સ્થાપિત થયું.

અસ્થાયી સૌંદર્યજ કામિનીઓની એકમાત્ર પૂજા છે, સસારસાગર પાર ઉતારનાર કર્ણુધાર છે, એ વાત પુનઃ સાંભળવા કુ ચાહતો નથી. અનેક દિવસ સુધી સાંભળી ચૂક્યો છું.

સાંભળતાં સાંભળતાં કાન ફૂટી ગયા છે. હવે એનું એ સાંભળી શકું એમ નથી.

હવે તો એવું સાબળવા ઇચ્છુ છું કે સ્ત્રીજાતિમા રૂપના કરતા સોગણા હળર ગણા, લાખમણા કરોડમણા ઉમદા ગુણો રહેલા છે હું એવું માંલળવા આતુર છું કે, તેઓ સાક્ષાત્ સહિષ્ણતા ભક્તિ અને પ્રેમની મૂર્તિ છે જેમણે જોયું છે કે જનની કેટલાં કષ્ટ સહન કરીને સતાનનું લાલન પાલન કરે છે, જેમણે જોયું છે કે, સ્ત્રીઓ કેવા પ્રેમ અને કાળજીથી પોતાના કુટુંબના રોગી માણસોની યરદાસ ઉઠાવે છે તેમને સ્ત્રીજાતિની સહિષ્ણતાનો કિચિત્ પરિચય થઇ શક્યો હશે જેમણે કોઇ વખતે કોઇ સુદરીને પોતાના પતિ અથવા પુત્રને માટે જીવન વિસર્જન કરતા, ધર્મને માટે બાલ સુખોને લાત મારતાં જોઇ છે, તેઓજ કેટલેક અંશે સમજી શકે છે કે, સ્ત્રીહૃદય માં કેવો પ્રેમ અને કેવી ભક્તિ રહેલા છે ।

જ્યારે હું ઉત્કૃષ્ટ રમણીઓના સબધમાં વિચાર કરવા બેસું છું કે તગ્તજ મારા માનસપટ ઉપર સહગમન કરવાને તત્પર થએલી 'સતી' ની મૂર્તિ ખડી થઇ આવે છે. મારા જોવામાં આવે છે કે ચિતા ભડ ભડ બળી રહી છે, સતી પતિના ચરણને આદરપૂર્વક છાતીસાથે ચાપીને બળતી ચિતાની વચ્ચે બેઠી છે આરને આસ્તે અગ્નિ ફેલાતો જાય છે, એક અગને બાળીને બીજામાં પ્રવેશી રહ્યો છે, મતી બળતી બળતી પોતાના સ્વામીના ચરણોનું ધ્યાન ધરી રહી છે વચમાં વચમાં રામ નામનો હિચાર અથવા સંકેત કરી રહી છે, શારીરિક કે માનસિક દુઃખનું કંઇ પણ ચિન્હ નહિ જણાતાં વદન પ્રકુલ્લ છે, ધીમે ધીમે અગ્નિની જ્યોત વધવા લાગી, પ્રાણ નીકળી ગયા અને કાયા ભસ્મીભૂત થઇ ગઇ. ધન્ય છે એ સહિષ્ણતાને । ધન્ય છે એ પ્રીતિને । અને ધન્ય છે એ ભક્તિને ।

જ્યારે હું વિચાર કરું છું કે કેટલાક દિવસ થયા આપણા દેશની અમલા અગનાઓ કામલાંગી થવા છતાં આ પ્રમાણે આત્મસમર્પણ કરી શકે છે, ત્યારે મારા મનમાં નવી આશાનો સચાર થાય છે, ત્યારે મને ખાત્રી થાય છે કે મહતાનું બીજ આપણા લોકોના હૃદયમાં હજી પણ ટકી રહેલું છે વખત આવ્યે આપણે પણ શું મહત્તા દર્શાવી શકીશું નહિ ? હે ભારતીય પૌરાણનાઓ ! તમે પોતેજ ભારતવર્ષનાં અણુમૂલા રત્નો છો તમારે ગિથ્યા દાકથી રૂપ વધારે દેખાડવાને શા-માટે મથવું જોઇએ ?

ફૂલનો વિવાહ

વૈશાખ માસ લગ્નમરણનો મહિનો છે મે વૈશાખ સુદી પડવાને દિવસે નસી આબુના કુસુમોદ્યાનમા (ફૂલવાડીમા) ખેસીને એક વિવાહ જોયો. બિવિધ્યના વગ્ન્યા-ઓને કષ્ટક શીખવાનું મળે તેટલા માટે તે નોધી રાખું છું.

ચમેલીનો વિવાહ હતો બચપણનો સંધિદાળ પીતી જવાની તૈયારી હતી, કલિકા-કન્યા લગ્નને માટે લાચક થઈ આવી હતી કન્યાનો પિતા મોટો માણસ નથી, તે એક સાધારણ વૃક્ષ છે. વળી વધારામા તેના હિપ્પ ધણી દીકરીઓ પરણાવવાનો ભાર છે. મબધને માટે ઘણેક સ્થળે વાતચીત થઈ હતી, પરંતુ કોઈ પણ સ્થળ નક્કી થયું ન હતું બાગનો રાજા ગુલાબ, પાત્ર તો ખામી વગરનું, પરંતુ ધર ધણ મોટું એટલે તે આટલો નીચે ઉતરવા રાજી ન હતો. જમ્મુદને વિવાહ માટે વાંધો ન હતો, પરંતુ તે અત્યંત રોગી (લાલ-કોષી) હોવાથી કન્યાના પિતાનું મન માનવું ન હતું રાયચ પો પાત્ર તો સારું, પણ દિમાગ ધણો ભારે એટલે તેની સાથે જોગ થાય એ અસંભવિત આવા ભાજગડના સમયે શ્રમરરાજ વેવિશાળીઆ ખનીને ચમેલી-સદનપર આવી બેઠા, અને બોલ્યા —

“ ગુ ગુ ગુ ! કન્યા છે ? ”

ચમેલીના પિતાએ (વૃક્ષે) પાંદડા હલાવીને ઉત્તર આપ્યો. “ છે ”

શ્રમર પાંદડાનું આસન મહણ કરીને બોલ્યા — “ ગુ ગુ ગુ ? જરા કન્યા ખતાવશે ? ”

વૃક્ષે ડાળી નમાવીને નતનયના ધુ ધટવતી કન્યા ખતાવી. શ્રમરે એક વાર વૃક્ષની પ્રદક્ષિણા કરીને કહ્યું :—

“ ગુ ગુ ગુ ! જરા ધુ ધટ બોલો, કન્યાનું રૂપ જોવા મરજી છે.” શરમાળ કન્યા-એ કેમે કરી ધુ ધટ બોલ્યો નહિ

વૃક્ષે કહ્યું, “ તમે જરા થોભો, મારી દીકરી શરમાળ છે. હું મુખ ખતાવું છું ”

શ્રમર મહાશય ગુ ગુ કરતા ગુલાબના દિવાનખાનામા જમ્મુને રાજપુત્ર સાથે જોષ્ટિ કરતા બેઠા આ તરફ ચમેલીની મોટી બહેન અધ્યા આવીને ધણુ ધણુ સમજાવવા લાગી અને બોલી—“ બહેન ! એક વાર ધુ ધટ બોલ, નહિ તો વર આવશે નહિ. મારી લક્ષ્મી, મારી ચદા, મારી સોનાની પુતળી કની ? ”

કલિકાએ કેટલીક વાર ખલા ચઢાવ્યા, કેટલીક વાર સુધી ગુસ્સાથી મોં ચઢાવી રાખ્યું, અને અનેક વાર કહ્યું કે, “ જા અહીંથી જા.” પરંતુ છેવટે સંધ્યાના સ્નિગ્ધ સ્વભાવથી પીમળાને કન્યાએ ધુ ધટ ખસેડ્યો, એટલે વેવિશાળીઆએ ભૂકરીને રાજગૃહમાંથી ઉતરી આવીને કન્યા તરફ નજર ફેરવી.

કન્યાના પરિમલથી મુગ્ધ થઈને તે બોલ્યા :— “ ગુ ગુ ગુ ! કન્યા રૂપવતી તો છે

ખરી, પણ ધરમા મધ કેટલું છે ?”

કન્યાના પિતા-વૃક્ષે કહ્યું “કરાર પ્રમાણે પૂરતું આપીશ લેશ પણ ઓછું નહિ.”
બ્રમર બોલ્યો—ગુ ગુ ગુ ! આપ અનેક સદ્ગુણસપન્ન છો. સેવકની મહેનતનું કંઈ ?

કન્યાના પિતાએ ડાળી હલાવીને ઉત્તર આપ્યો, “તે પણ થશે”

બ્રમરે કહ્યું—સેવકની બેટ ઉધાર તો રાખતા નથી ને ? નગદ દાનજ શ્રેષ્ઠ દાન છે—ગુ ગુ ગુ !

આ સાંભળતાં દુર વૃક્ષે ગુસ્સે થઈને સઘળી ડાળીઓ હલાવીને કહ્યું, “પ્રથમ વરની વાત તો કેહો ‘પાત્ર કોણ છે ?’”

બ્રમરે કહ્યું—“વર ઘણોજ સુપાત્ર છે સર્વ ગુણસપન્ન છે”

વૃક્ષે કહ્યું—“પણ તે કોણ ?”

બ્રમરે કહ્યું—“ગુલાબરાય ગન્ધોપાધ્ય. બહુજ ગુણવાન માણસ.”

આ સઘળી વાતચિત મનુષ્યો સાંભળી શકતા નથી. કેવળ હુબ અશીષુની કૃપાથી દિવ્ય શ્રુતિશક્તિ મેળવીને એ બધું સાંભળી શક્યો છું. મારા સાંભળવામા આવ્યું કે કુલાચાર્ય મહાશય પાખ ફફડાવીને જ્યેષ્ઠ પત્ર વિસ્તારીને ગુલાબના ગુણગાન કરતાં બેઠા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે, ગુલાબનું કુળ ધણુજ કુલિન છે એનો તો રગજ ન્યારો છે જો કે ખીલે છે તો સઘળાંય ફૂલો, પરંતુ ગૌરવ તો ગુલાબનું જ વધારે છે, કારણ કે એ સાક્ષાત્ બ્રહ્માનીજ પેદાશ છે. તેણે તે પોતાના હાથેજ રોપેલું છે કદાચ તમે કહેશો કે ‘એ ફૂલમાં કેટલું છે,’ તો ક્યા કુલમાં કે ક્યા ફૂલમાં તે નથી વાર ?

ગમે તેમ હો, પણ વેવિશાળાઓ કોઈ પણ પ્રકારે સમઘ નક્કી કીધા પછીજ ઉઠ્યો, અને ગુલાબજાણને ઘેર ખજર પહોચાડી એ સમયે ગુલાબરાય હવા સાથે નૃત્ય કરતા કરતા, હસતા હસતા ખેલતા હતા તેમણે વિવાહની વાત સાંભળતાંજ આનંદમા આવી જઈને પ્રશ્ન કર્યો, ‘કન્યાની ઉંમર કેટલી’ બ્રમરે કહ્યું, “આજ-કાલમાજ ખીલી ઉઠશે”

જોધૂલિ લગ્ન ડર્યા ગુલાબરાયના વરઘોડાની તૈયારી થવા લાગી તમરાએ નોખત બળવવાનો આરભ કર્યો મધમાખીએ શરણાર્ધનું બાનું લીધું હતું, પરંતુ તે રતાધળી હોવાથી સાથે આવી શકી નહિ આગીઆએ મસાલ ધરી, આકાશમા તારાઓની આતશબાજી થવા લાગી, કેકિલા આગળ આગળ મધુર સૂરે મગજગીત ગાવા લાગી, જનમાં અનેક લોકો સામેલ થયા રાજકુમાર રથજપદ સાંજનો વખત હોવાથી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાને લીધે આવી શક્યા ન હતા, પરંતુ સફેદ જાતિનાં, રાતી જાતિનાં અને પીળા જાતિનાં જાસુગે સહકુટુંબ પધાર્યા હતા કરેણના દળે પ્રાચીન કાળના રાજાઓની પેઠે ઘણી ઉચી ડાળે ચઢીને હાજરી આપી હતી. બટ-

મેઝરો સાયબેલો બનવાનો હોવાથી સારી પેઠે શણગારાઈને મહાલતો હતો. ચ પો પીતામર પહેરીને આવી ઉભો, પણ તે પ્લાન્ડી ચઢાવીને આવેલો હોવાથી તેની હિમ મધ છૂટી રહી હતી બહુલ પુખ્તે રોળેરોળામા આવીને પોતાની સુમધથી સમગ્ર પ્રદેશ બહેકાવી મૂક્યો હતો નિશાને લીધે લાલ બનેલા અશોક સાથે કીડીઓનું દળ અતરંગ સહચરી બનીને આવ્યું હતું તેને ગુણની સાથે નિસ્ત્રાત નથી, ઉલટું મોમાં ઝેર ઝાઝું રાખે છે-આવા જનૈયા ક્યા વિવાહમાં નથી બેઠા ચતા અને ક્યા વિવાહ-મા તેઓ ધાધલ કરીને ઝગડો નથી મચાવી મૂકતા 'આ સિવાય કુટંબ ૧ કુરુમક + ઇત્યાદિ બીજા અનેક જનૈયાઓ પણ આવ્યા હતા. એમનો વિગેષ પરિચય વેવિશા-ળીઆ તરફથી મળી શકશે, કારણ કે તેઓ સંપૂર્ણ ઠેકાણે આવજા કરે છે, અને દરેક ઠેકાણેથી થોડું ઘણું મધ પણ મેળવતા રહે છે

મને પણ નિમત્રણ હતું તેથી હું ત્યાં ગયો હતો. જમને જોઉં છું તો વરપક્ષ-વાળા મહા વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા પવને વાહન પૂરા પાડવાનું બાનું લીધું હતું, ને તે વખતે તો હ હ કરી જાતી ઠોકીને મરદાનગી બતાવતો હતો, પરંતુ કામને વખતે કાણુ જણે ક્યા જમને છુપાયો કે પત્તોજ નહિ ' આથી વર અને જનૈયાઓ દિડ્ઃમૂઠ બનીને સ્તબ્ધપણે ઉભા ચમેલીના ધરની પ્રતિષ્ઠા જતી જોઈને મે તેમને માટે વાહન બનવાનું બીડું ઝડપ્યું અને વર તથા જનૈયા વગેરે સવજાને ઉચકી લઈને હું મલિકા (ચમેલી)પુરમા પહોંચી ગયો

ત્યાં જોઉં છું તો કન્યા પક્ષની સંધળી સુદરીઓ આનંદના તાનમાં ધ્રુવટ ખસેડી-ને મો મલકાવતી, સુમધ વરસાવતી, સુખ લૂટતી હાસ્ય કરી રહી છે. પાદડીએ પાદડી એક બીજાને વળગી રહી છે, સુમધ લગારમાંથી સુમધની રેલછેલ ચમ્પ રહી છે લાવણ્યના બહારથી સંધળા લચી પડે છે. જુઈ, માલતી, બહુલ (બોરસલ્લી) ગુલ-છડી ઇત્યાદિ સુહાગણોએ સ્ત્રીઆચાર કરાવીને વરને પોખ્યા, એટલામા પુરોહિતજી પણ હાજર થઈ ગયા નસીયાબુની નવ વર્ષની કન્યા (જીવન્ત કુસુમરૂપી) કુસુમલતા સુતર લઈને ઉભી છે કન્યાના પિતાએ કન્યાદાન દીધું પુરોહિતજીએ બંનેને એ સુતરે બાંધી ગાડ વાળી દીધી '

પછી વરને તેમના ખાસ ઉતારામાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં અનેક મધુમયી રસિલી સુદરીઓ તેની આસપાસ ફરી વળી. સરળ સ્વભાવનાં પાટલા સાસુ તમરનું તો મગ્નક કરતા કરતાં મો પણ સુકાર્ષ મધુ. ગુલમેદીના લાલીલચાં મુખમા હસવું સમાવું ન હતું. જુઈ કન્યાની સખી હોવાથી તેની પાસે જમને સતી. ગુલછડીને મોટી તાટકા રાક્ષસીની ઉપમા આપીને વરરાજાએ સારી પેઠે બનાવી, બહુલ એક

૧ ફલનું નામ. + વૃક્ષનું નામ. આ નામો સસ્કૃત સાહિત્યમા વપરાયલા જોવામા આવે છે.

તો બાલિકા અને વળી જોડલા ગુણુ તેટલુ રૂપ પોતામાં નહિ હોવાથી તેણે એક ખુણે માન ગ્રહીને બેસવાનું ઉચિત ધાર્યું, અને મધુમાલતી મોટાં માણસના ધણી-આણી એટલે ભારેખમ થઈને પોતાની નીલી સાડી ફરફડાવતા રવાના સાથે બેઠા એટલામાં—

“કમલ કાકા ! ઉઠો ઘેર જાઓ. રાત પડી ગઈ છે શું અહીં જ સૂઈ રહેવું છે ?” એમ કહીને કુસુમલતા અને હાલવા લાગી મે ઝમકીને જોયું તો કંઈ જ મળે નહિ ફૂલોનો તે જાનીવાસો ક્યાંય લુપ્ત થઈ ગયો. અને લાગ્યું, ખરેખર સસાર અનિત્યજ છે હમણાં હોય છે તે ક્ષણવારમાં લુપ્ત થઈ જાય છે ! તે રમ્ય દિવસ ક્યાં ઉડી ગયો ! તે સત્રળા હસમુખી, સુધામુખી પુષ્પ સુદરીઓ ક્યાં ચાલી ગઈ ? જે ઠેકાણે સધળા જશે તે ઠેકાણે—સ્મૃતિના દર્પણ તળે—મૂલસાગરના મર્જામાં જે રથને રાજા, પ્રમ્લ પર્વત, સાગર, ગૃહ, નક્ષત્ર વગેરે ગયા છે અથવા જશે તે ઠેકાણે—મૃત્યુપુરમાં ! આ વિવાહની પેઠેજ સધળું શૂન્યમાં મળી જશે હવામાં ઉડી જશે ત્યારે રહેશે શું ભોગ ? ના ભોગ્ય ન રહે તો ભોગ ટકી શકતો નથી, ત્યારે શું સ્મૃતિ ?

વળી કુસુમ બોલી—“ઉઠોને શું કરો છ ?”

મે કહ્યું—“દૂર ચા, ગાંડી ! હું લગ્ન કરાવતો હતો

કુસુમ હસતી હસતી પાસે આવીને ઉત્ક્રાંથી પૂછવા લાગી “કાનું લગ્ન કાકા ?”

મે કહ્યું—“ફૂલનું.”

“ઓહ ! કપાળ તમારું શું કંકુ ! હું પણ હમણાં એ ફૂલોની લગ્નવિધિ કરાવવામાંજ રોકાયેલી હતી.”

“ક્યા વાર ?”

“જુઓ હમણાંજ આ માળા ગુથી છે તેમાં ” જોઉં છું તો મારા વરકન્યા તેજ માળામાં ગુથાયેલી હતા !

જગતરૂપી બજાર

પ્રમન્ન ગોવાલણ સાથે અને હમેશના વિયોગનો સંભવ નજરે પડે છે હું નસીરામ બાબુના ઘેર આવ્યો ત્યાંસુધી તેની પાસેથી દૂધ, દહી, ઘી, મલાઈ અને માખણ ખાતો આવ્યો છું ખાતી વખતે સમજતો કે પ્રસન્ન કેવળ પરલોકમાં સદ્-ગતિ પામવાની ઇચ્છાથીજ આ અનંત પુણ્યનો સચય કરી રહી છે હું સમજતો કે સમારંધી અરણ્યમાં જે લોકો પુણ્યરૂપી મૃમને પકડવાને જાળ લખેને ઘૂમે છે તેઓમાં પ્રસન્ન સુચતુર છે બોજનાન્તે હમેશા પ્રસન્નને પરકાલમાં અક્ષય સ્વર્ગ અને આ લોકમાં હુંગોપાણી મળે તેટલા માટે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરતો હતો, પરંતુ

અફસોસ ! માનવચરિત્ર કેવી બધાનક સ્વાર્થપરાયણતાથી કલકિત છે ! હમણાં તે પૈસા માગે છે !

એટલા માટે તેની માથે હમેશનાજ રામ ગમનો સભવ દેખાય છે બ્યારે પહેલે દિવસે તેણે પૈસા માગ્યા ત્યારે મેં હસવામા તે વાત હિડાવી દીધી—ત્રીજે દિવસે વિસ્મિત થયો—અને ત્રીજે દિવસે બોલાવવા માડ્યો હવે તેણે દૂધ દહીં બધ કરી દીધાં છે કેવું બય કર ! આટલે દિવસે જાણુ કે મનુષ્યજાતિ ખરેખર સ્વાર્થપરાયણ છે. આટલે દિવસે માલમ પડે છે કે આરાઓને કાળજીપૂર્વક હૃદયક્ષેત્ર રોપીને વિશ્વાસવારિથી પુષ્ટ કરવી, એ સધળું વ્યર્થજ છે હમણાંજ જાણુ છે કે ભક્તિ, પ્રીતિ, રનેહ, પ્રણય આદિ સધળું ખાલી શબ્દોજ છે—આકાશકુસુમ છે ! પડછાયા સમાન છે ! હાય ! મનુષ્યજાતિનું શું થશે ! હાય ધનલોભી ગોવાળ જાતિનો હિંદાર કાણુ કરશે ? હાય પ્રસન્ન નામની ગોવાલણની ગાય ક્યારે ચોરાઈ જશે !

પ્રસન્નના દૂધ દહીં છે એટલે તે આપશે અને મારે પેટ છે, એટલે હું ખાઉં એમા તે પૈસા ક્યા અધિકારથી માગે છે, તે હું સમજી શકતો નથી પ્રસન્ન કહે છે કે હું અધિકાર, અનધિકાર સમજતી નથી ગાય મારી છે, દૂધ મારું છે, કે પૈસા લખણ તે મમજતી નથી કે ગાય કોઈની પણ નથી, ગાય ગાયની પોતાની છે, અને દૂધ જે પીએ તેનુંજ છે.

જતા આ સસારમા કિંમત લેવી એ એક રિવાજ પડી ગયો છે તે હું કબૂલ કરું છું કેવળ ખાણ સામગ્રીજ નહિ, પરંતુ મવળીજ વસ્તુઓ મૂલ્ય આપીને ખરીદવી પડે છે. દૂધ, દહીં, દાળ, ચોખા, ખાવ—પીવાની બીજી વસ્તુઓ અને કપડા—લતા વગેરે બજારમા વેચાતી ચીજોને કદાચ જાણુ રાખીએ, પરંતુ વિદ્યા—શુદ્ધિ પણ મૂલ્ય આપીનેજ ખરીદવી પડે છે ! કાલેજમા પૈસા આપીને વિદ્યા વેચાતી લેવી પડે છે અનેક લોકો સારી વસ્તુ મૂલ્ય આપીને ખરીદે છે હિન્દુઓ સામાન્ય રીતે પૈસા આપીને ધર્મ ખરીદતા રહે છે યજ્ઞ અને માન બહુજ થોડી કિંમતમા મળી જાય છે સારી વસ્તુઓ પૈસા આપીને ખરીદવી પડે એ વાત તો કંઈક સમજવામા આવે છે ખરી, પરંતુ મનુષ્યો પૈસાના એવા તો ગુલામ છે કે નકારી ચીજ પણ પૈસાવિના કોઈ કોઈને આપતું નથી ! જો તમારે જેર ખાઈને મરવું હોય તો તે પણ બજારમાથી વેચાતું લઈનેજ આવું પડે.

ખરેખર આ આખું જગતજ એક મોટા બજાર જેવું છે સધળાઓ એમા પોતપોતાની દુકાન શણુકારીને બેઠા છે. સધળાનોજ હિદેશ પૈસાની પ્રાપ્તિ છે. સધળાઓ અવિરત જૂમ મારી રહ્યા છે કે “ અમારી દુકાનમા સારો માલ છે—ખરીદનાર ચાલ્યા આવો ” સધળાઓનો એકજ હિદેશ—ગ્રાહકોની આખમા ધૂળ નાખીને રહી માલ પધરાવી દેવો એજ છે. દુકાનદારો અને ગ્રાહકો વચ્ચે શુદ્ધ મગ્ની રજું છે, ભેંધએ, કાણુ કોને મહાત કરી શકે છે ! સસ્તું ખરીદવાના અવિરત પ્રયત્નને

આ બજારમાં મનુષ્યજીવન કહે છે

જરા ઉંડો વિચાર કરીને મનનુ દુઃખ ઓછું કરવા અરીથુની માત્રા ચઢાવી, એટલે જ્ઞાનનેત્ર ઉઘડી ગયા સામે સુવિસ્તૃત જન્મ-મજ્જર પડેલું જોયું જોયું તો અસખ્ય દુકાનદારો દુકાન શયુગારીને બેઠેલા છે અસખ્ય ગ્રાહકો ખરીદી કરે છે મારા જોવામાં આવ્યું કે તે અસખ્ય દુકાનદારો અને અસખ્ય ગ્રાહકો પરસ્પર આગળા બતાવી રહ્યા છે હું પણ ઝાળી ખભે બેરવીને બજાર જઈ આવવા મહાર નીકળ્યો પહેલવહેલો રૂપની દુકાનમાં ગયો. ઉઘાડું છે કે જે ચીજ ધરમાં નથી હોતી તેને માટેજ દુકાન આગળ જવું પડે છે ત્યાં જઈને જોયું તો તે સસારની “માછલી પીક” જણાઈ. પૃથ્વીપરની સુદરીઓ માછલી બનીને બરણીમાં પેઠેલી હતી મેં જોયું કે, નાની, મોટી, બીમ, માગણુ, બાધ, રઉ, છમની, બુમલી. વગેરે જાત જાતની માછલીઓ ગ્રાહકને માટે પૂછડી પટકડી પટકડીને ધમપછાડ કરી રહી છે, જેમ જેમ બજારનો વખત વીતતો જાય છે તેમ તેમ તે વેચાવાને માટે તલપાપડ થઈ રહી છે માછલો પોકારી રહી છે કે, “માછલી દ્યો રે માછલી ! કુલીન કુળરૂપી સરોવરની સસ્તી માછલી, ફેગટમાંજ આપવાની છે બાર ઓછો કરવાનેજ વેચી નાખું છું” કાંઈ પોકારે છે કે, “માછલી દ્યોરે માછલી ! ધન-સાગરની મીઠી માછલી-જે ખરીદશે તેને ફરીથી જન્મ લેવો પડશે નહિ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ સર્વ મસ્તક નમાવીને તેના ધર આગણામાં આવે તેમ નાચના ફરશે, જેની શક્તિ હોય તે ખરીદે સોનાની હાડીમાં આખોના નીરવડે ઉકાળીને હૃદયાગ્નિની સખત જ્વાળા આપીને રાંધવી પડશે કયો ખરીદનાર સાહસ કરે છે, આવો હોશિયાર થઈને આવો, ગળે બાંધશે તો માત્ર નાનો સરખો કાટો બોકાશે ને છૂટા ફરવું પડતું હશે તો સાસુ (તમારી કે તેની) રૂપી મિલાડીજ તેને ચુસી ન ખાય માટે જરાક તેને પગે પડતા રહેવું પડશે ખરીદનાર હશે તે શું એવો બીરૂ હશે કે આવી બીકથી પાછો હડી જશે.” કાંઈક કહે છે, “અરે ! અમારી લજ્જાળુ માછલી વેચાવા બેઠી છે, ખટાશમાં, તેલમાં, ઘીમાં, પાણીમાં જેમાં નાખશે તેમાં રધાઈ જશે ચાલો, જીદગીની મફળતા કરો” કાંઈક બોલે છે, “કાદવ ધોઈને પુનમના ચંદ્ર જેવી માછલી (કન્યા) લાવી છું, જેતામાંજ ખરીદનાર બાન બૂને છે. દ્યો, લઈ જાઓ ધર ઉમળો.”

આ પ્રમાણે જોઈ રાત્રીને હું તો એકાદ માછલી ખરીદવાને તત્પરજ થઈ ગયો, કાગણુ કે માંડે ધર હજીસુધી માછલીની મજાથી ખાલી હતું મારા જોવામાં આવ્યું કે માછલીઓના દલાલ હોય છે, અને તેનું નામ પુરોહિત અથવા ગોર હોય છે દલાલ ઉભો થતા બાવતાલ પૂછ્યો ઉત્તર મળ્યો કે જે લેવી હોય તે દ્યો બધાનું એકજ મુદ્દા છે, માત્ર “જીવન-સર્વસ્વ !!” મેં પૂછ્યું, “વાર, એ માછલી કેટલા દિવસ ખાઈ શકાશે ?” દલાલે કહ્યું, “બે દિવસ કે ચાર દિવસ;

તે પછી તો સડી જઈને મધાઈ ઉઠશે ” ત્યારે આટલી ભારે કિંમતે આવી કુશુ બગુર-તકલાદી ચીજ શામાટે વહોરે ‘ એમ વિચારીને હું મચ્છી બબરમાથી નાઠો, એ જોઈને માછલો હાથ લાગા કરી કરીને મહાકાવ્યમાના રોયા, પીટયા વગેરે અનેક અલકારોથી મને વિભૂષિત કરવા લાગી હું રૂપબબર છોડીને વિદાના બબરમા ગયો જોયું તો એ ઠેકાણે ફળ મૂળ વેચાય છે એક ઠેકાણે નબર પડતા આડા ઉમા કેટલાક ટીલા ટપકા તાણેતો બાહ્ય રેશમી મુગટો પહેરીને, રામનામી ઓઢીને, જૂના નાળિયેરની દુકાન ખોલીને બેઠો બેઠો આહોકાને પોકારી પોકારીને કહે છે કે, હું વેચું છું ઘટલ, પટલ, પલ-સુલ

ધરમા દાણોપાણી હોય તેજ સ્વલ, નહિ તો તલ

જગતમા દ્રવ્યલ એજ પદાર્થ છે

આપના આદમા દક્ષિણા ન આપવાથી પુન અપદાર્થ થાય છે

પદાર્થ તલ નામનું એક સૂકું નાળિયેર છે ખાવામા ધણુજ કડિન છે તેના પહેલા છોટલામા લખ્યું છે કે, બાહ્યની પરમ પદાર્થ છે.

અભાવ નામના નાળિયેરના ચાર પ્રકાર હોય છે*તેની વાત પશુ સાબળો —

- ૧ તમારા ધરમા ધન છે અને મારા ધરમા નથી, એ થયો અન્યોન્યાભાવ.
૨. જ્યાસુધી ધન પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાસુધી પ્રાગભાવ
- ૩ ધન ખરચાઈ જાય તે પ્વસાભાવ, અને
- ૪ મારા ધરમા જે હમેશજ રહે છે તે અત્યન્તાભાવ.

જો સંશય પડે કે અભાવ નિત્ય છે કે અનિત્ય, તો મારા લઝરમા નબર નાખો. જણાશે કે અભાવ નિત્યજ છે, એટલા માટે મારાં સૂકાં નાળિયેર ખરીદો !

‘ વ્યાપ્ત, ’ ‘ વ્યાપક, ’ અને ‘ વ્યાપ્તિ ’ એ આ નાળિયેરનો ગર છે બાહ્યનો હાથ ઠર્યો વ્યાપ્ત, ચાંદીનો સિક્કો થયો વ્યાપક અને તમે આપશો એટલે થઈ વ્યાપ્તિ માટે આ મૂકું નાળિયેર ખરીદો, હમણાંજ સધળું સમજમાં આવી જશે.

“ જુઓ શેઠ, ‘ કાર્ય-કારણ ’નો સબધ ઘણી મોટી વાત છે, રૂપીઓ આપો, હમણાંજ એક ‘ કાર્ય ’ બની જશે. ઓછું આપવું એ ‘ અકાર્ય ’ છે.

હવે ‘ કારણ ’ કેમ સમજવું ‘ આ બપોરના તાપમાં સૂકા નાળિયેર વેચવા આવ્યો છું, બાહ્યની એનું ‘ કારણ ’ છે. જો કંઈ ખરીદશે નહિ તો નાળિયેરનો ભાર વલો ‘ અકારણ ’ થશે, એટલા માટે નાળિયેર ખરીદો, નહિ તો આ સૂકું નાળિયેર માથામાં મારીને જીવ કાઢીશ. ” બાહ્યનું પ્રખર તાપથી તપેલું અને પરસેવાથી તરબોળ થએલું લલાટ અને વિતગ્રવાદપૂર્ણ અધર-સુધાદૃષ્ટિ જોઈ-

* નૈયાયિકો કહે છે કે અભાવ ચાર પ્રકારનો છે. અન્યોન્યાભાવ, પ્રાગભાવ, પ્વસાભાવ અને અત્યન્તાભાવ. શ્રીકમલાકાન્ત

તે મને દયા હિપજી-મે પૂછ્યું, “ ભટ્ટાચાર્યજી ! મને નાળિયેર લેવાને વાધો નથી, પરંતુ દુકાનમાં કંઈ હથિઆર છે ? તે વિના છોલવું કેવી રીતે ? ”

“ ના બાપુ, અમે હથિઆર રાખતા નથી ”

‘ ત્યારે નાળિયેર છોલો છો કેવી રીતે ? ’

“ અમે છોલતા નથી. દાતથી કરડી કરડીને ખાઈએ છીએ ”

આ સાંભળીને હું ભૂંડેવને નમસ્કાર કરીને પાસેની દુકાનમાં ગયે.

સામે જોયું તો તે એક્સપેરિમેન્ટલ “ સાયન્સ ” ની દુકાન હતી કેટલાક ગોરા દુકાનદારો સૂકા નાળિયેર, બદામ, પિસ્તા, સોપારી વગેરે ફળો વેચતા હતા દુકાન ઉપર મોટા મોટા પીત્તળના અક્ષરે લખ્યું હતું કે —

મેસર્સ બ્રાઉન, જોન્સ અને રોબિન્સન.

સૂકા મેવો વેચનારા

સ્થાપન થઈ પ્લાસીના મેદાનમાં ૧૭૫૭

મેસર્સ બ્રાઉન, જોન્સ અને રોબિન્સન

હિન્દુસ્તાની પ્રખાત

ભૌતિક, આધ્યાત્મિક, નૈયાયિક અને અનૈયાયિક

સૂકા મેવાનો મોટો જથ્થો પૂરો પાડે છે

જે હિંદવાળી યુવકોને પોતાના વધારે પડતા દાત

તોડવાની ઇચ્છા હોય,

તેમના દાત ભાગે અને જડ્યા તોડી નાખે

એવો સંગીન સૂકા મેવો

દુકાનદાર પોક્કારે છે, “ આવો બચ્ચાઓ, ‘ એક્સપેરિમેન્ટલ સાયન્સ ’ અનુભવા-આવો, જુઓ, નખર એકનો એક્સપેરિમેન્ટ (પ્રયોગ) મુકકો છે એનાથી દાત તૂટે છે, માયુ ફૂટે છે અને હાડકા ભાગે છે અમે આ સધળા એક્સપેરિમેન્ટ (પ્રયોગો) વિના મૂલ્યેજ બનાવીએ છીએ—કેવળ પરાયુ માયુ અને પોચુ હાડ મળવું જોઈએ અમે સ્થૂળ પર્યોનો મયોગ અને પૃથક્કરણ કરવામાં કુશળ છીએ રાસાયનિક બળથી, વીજળિક બળથી અથવા ચુબક બળથી જડપદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરવાના અમે ખાસ ‘ એક્સપર્ટ ’ છીએ, પરંતુ સર્વ કરતાં મુદ્દિપ્રહારના બળે મસ્તકના ટુકડેટુકડા કરવામાં અમે અદ્વિતીય મહાતા મેળવી છે મધ્યાકર્ષણ, રતેહાકર્ષણ, ચુમ્બકાકર્ષણ છત્યાદિ જાતજાતના આકર્ષણોની વાત અમને યાત છે, પરંતુ એ સર્વ કરતાં કેશાકર્ષણના અમે ખાસ અનુભવી છીએ. આ સૃષ્ટિમાં જડપદાર્થોના અનેક પ્રકારના યોગ (મિશ્રણ) જોવામાં આવે છે, જેમ કે હવામાં ઓક્સિજન અને નાઇટ્રોજનનો સાધારણ સંયોગ, પાણીમાં હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજનનો યોગ અને તમારા લોકોની પીઠપગ અમારા હાથનો મુદ્દિયોગ ! એટલા માટે આ સધળા આશ્ચર્ય-

જનક વ્યાપાર જોવો હોય તો માથુ આગળ ધરો. એકસપેરિમેન્ટ કરીએ. જોશો કે ટ્રિવિટેશન (આકર્ષણ શક્તિ) ના બળથી આ સધળા નાળિયેર વગેરે તમારા મસ્તક ઉપર પડશે, પર્કશન (સંઘટન) નામક અદ્ભુત શબ્દ-રહસ્યનો પણ પરિચય પામશો અને તમારા મસ્તકમાં રહેલા રનાયુઓના ગુણથી તમે વેદના અનુભવશો પ્રથમ બાનુ આપશો તો મદત પણ પ્રયોગ જોઈ શકશો ”

હુ આ સધળું જોતો સાંભળતો ઉભો હતો, એટલામાં એકાએક જોયું તો અગ્રેજ વેપારીઓ હાથમાં ડંડા લઈને ત્વરિત ગતિથી બાહ્યજોનાં સૂકા નાળિયેરના ઢગ ઉપર જઈ પડ્યા આ જોતાજ બાહ્યજો નાળિયેર છોડી દઈને, રામનામી વચ્ચે ફેંકી દઈને, મુક્તકચ્છ બનીને ઉઘાડા થામે પલાયન કરવા લાગ્યા. પછી સાહેબ લોકો તે સધળા તથા દેવાયલા નાળિયેરો દુકાનમાં ઉઠાવી લઈ આવ્યા અને વિલાયતી અભથી તેનું હેદન કરીને સુખે ખાવા લાગ્યા મે પ્રશ્ન કર્યો કે -“ આ શું થયું ? ”

સાહેબોએ કહ્યું ઔરિયાટિક શોધખોળ, એટલે રખેને મારા શરીરમાં તો કેઈ પ્રકારની શારીરિક શોધખોળ નહિ થઈ જાય તેની ચકાથી ભયભીત બનીને ત્યાંથી હુ નાઠો.

પછી સાહિત્યના બજારમાં ગયો જોયું તો વાસ્તીકિ આદિ ઋષિ લોકો અમૃત-ફળ વેચતા હતા મારા સમજવામાં આવ્યું કે એ સંસ્કૃત સાહિત્ય હતું જરા આગળ ચાલીને જોયું તો કેટલાક મનુષ્યો પીચ, આલુ, દાડમ, દ્રાક્ષ ઇત્યાદિ સ્વાદિષ્ટ ફળો વેચતા હતા-માલુમ પડ્યું કે એ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય છે આ ઉપરાંત બીજી પણ એક દુકાન જોઈ-તેમાં અસખ્ય સ્ત્રી છોકરાઓ આપ લે કરી રહ્યા હતા. અતિશય બીડને લીધે હું તેમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ-ગહારથીજ પૂછ્યું, ‘ આ શાની દુકાન છે ? ’

ખાળકો ખોલી ઉઠ્યા, “ ગુજરાતી સાહિત્યની. ”

“ વેચે છે કેાણ ? ”

“ અમેજ વેચીએ છીએ એકાદ બે મોટા વેપારીઓ પણ છે એ ઉપરાંત લેભાગુ દુકાનદારો (લેખકો)નો પરિચય ‘અળશીઆ-પ્રકાશ’ નામના માસિકમાંથી મળી શકશે. ”

“ ઠીક, એને ખરીદે છે કેાણ ? ”

“ અમેજ લોકો. ”

વેચાઉં માલ જોવાની ઇચ્છા થઈ જોતા સમાચારપત્રમાં લપેટેલા કેટલાક કાગળ ફળા માલુમ પડ્યા.

ત્યાર પછી ધાત્રીવાડામાં ગયો. જોયું તો દુનીઆબરના ઉમેદવારો અને જીવન દોસ્તો ધાત્રીના રૂપમાં તેલના કુડા લઈને હારખે બેસી ગયા છે. તમારા હાથ તળે એકાદ જગ્યા ખાલી છે એવું સાંભળતાજ તમારા પગ પકડીને તેલની કુપ્પી બહાર કાઢીને તેલ માલીશ કરવા બેસી જાય છે. નોકરી ન હોય તોપણ કદાચ હશે એવી આશાથી પગ ખેંચી લઈને તેલ ચોળતા બેસે છે તમારી પાસે નોકરી

નહિ હોય તો નહિ—નમદ રૂપીઆ તો છે ને ?—બહુ સારું, તેજ આપો, તેજ આપુ છું કોઈક એવી પ્રાર્થના કરે છે કે જ્યારે તમે તમારા બાગમાં બેસીને બાન્ડિ હિડાવશો ત્યારે હું તમારા પગે તેજ લગાવીશ—મારી દીકરીનાં લગ્ન થઈ જવાં જોઈએ કોઈકની અરજ છે કે, તમારા કાનમાં ખુશામતનું ખુશબોદાર તેજ અવિરત રેડીશ—મારા ઘરની ભાગેલી દીવાલ સુધરાવી આપો કોઈક એવી કામના રાખે છે કે, તમારા લગ્નમાં દીવો કરી જઈશ—મારું સમાચારપત્ર ચાલવું જોઈએ સાંભળ્યું છે કે, ધાત્રીઓની બેચતાણુથી અનેક જણના પગ લગડા થઈ ગયા છે મને શક પડી કે, રખેને કોઈ ધાત્રી અપીણ માગવાને માટે મારા પગે પણ તેજ લસવા ન મંડી જાય ! આથી હું પલાયન કરી ગયો.

એ પછી યશના કદોઈવાડામાં ગયો. વર્તમાનપત્ર લેખક નામના કદોઈઓ ગોળ ચોપડેલા સદેશની દુકાન માંડીને રોકડે પૈસે વેચી રહ્યા છે રસ્તે જતા લોકોને પકડી પકડીને માલ બધાવી દઈ હાથ ધરે છે—પૈસા નહિ મળે તો વજ્ર ઉતારી લે છે આ તરફ તેમના વેચાણ યશની દુર્ગન્ધથી પથિકો નાક બધ કરીને પલાયન કરી જાય છે. દુકાનદારો માવા વિના, કેવળ ગોળથીજ અદ્ભુત શ દેશ સસ્તે ભાવે મૂકીને વેચી રહ્યા હતા. કોઈ રૂપીઆ અડધાને માટે, કોઈ આના બે આનાને માટે, કોઈ કેવળ માનને ખાતર, અને કેટલાક કેવળ સાજના વાળુને માટેજ યશ વેચે છે કેટલાક એવા પણ છે કે જેઓ કેવળ શેડીઆની ગાડીમાં બેસવાનું મળે તેટલા માટેજ યશનો વિક્રય કરે છે બીજી તરફ રાજપુરુષો કદોઈના રૂપમાં શણગારાઈને ગવબહાદુર, રાવસાહેબ, ખાનસાહેબ, રાજબહાદુર, ખિતાબ, શાલ પાંચડી, નિમત્રણ, ધન્યવાદ ઇત્યાદિ જાતજાતની મિઠાઈઓ લઈને વિસ્તારીને બેઠેલા હતા—ઉધરાણુ, સલામ, ખુશામત, દવાખાના બોલવા, રસ્તા અધાવવા ઇત્યાદિ મૂલ્ય લઈને મિઠાઈ વેચતા હતા, પરંતુ વિક્રયમાં અધાધુધી ઘણીજ ચાલે છે, કારણ કે કેટલાક સર્વસ્વ અર્પણ કરવા છતાં પણ કશુંજ પામી શકતા નથી, જ્યારે કેટલાક કેવળ સલામ કરી-નેજ મણુ દોઢ મણુ ભાર બાંધી જાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક દુકાનો જોઈ, પરંતુ બધેજ ઠેકાણે સડી ગયેલો માલ અડધી કિમતે વેચાતો જણાયો. કોઈ ચોકખા માલની દુકાન જોવામાં આવી નહિ. કેવળ એક દુકાન જોઈ—તે ઘણી અદ્ભુત હતી.

જોયું તો દુકાનમાં ગાઢ અધકાર છવાઈ રહેલો હતો—કંઈ પણ નજરે પડી શકતું નહિ ખૂંસ પાડવા છતાં દુકાનદાર તરફથી હિતર મળી શક્યો નહિ—કેવળ પ્રાણી માત્રને ભય પમાડે એવી અનન્ત મર્જના સંભળાઈ—ઝાખા પ્રકાશમાં બહારના પાટીઆ ઉપરનું લખાણ વાંચ્યું—

* ૧. ખમર, ૨ મીઠાઈનું નામ

યશની દુજાન

વેચવાનો માલ—અનન્ત યશ .

વેચનાર — કાલ.

મૂલ્ય — જીવન

પોતાના જીવનમા કોઇ એમા પ્રવેશ કરી શકતો નથી, બીજે કોઇ પણ દેહાણે સુયશ વેચાતો નથી

વાંચીને વિચાર્યું —મારે આવા યશનું કામ નથી કમલાકાન્ત જીવતો હશે તે। ધણો યશ કમાશે

પછી ઇ-સાફના બજારમા ગયો—જોયું તો તે કસાઇખાનું હતું. ટોપીવાળા, બગાળી ફેટાવાળા, નાના, મોટા સધળા કસાઇઓ (વડીલો) હાથમા છરી લઇને ગાય કાપી રહ્યા છે બેસ, પાડા, સાઠ વગેરે મોટા મોટા પશુઓ શિંગડા બતાવીને છૂટીને નાસી જાય છે બકરાં, મેઢા અને ગાય વગેરે નાના અને નિર્મળ પશુઓ કસાઇ પડે છે મને જોતાંજ બળદ જાણીને એક કસાઇ બોલી ઉઠ્યો, “ આ પણ બળદ છે કાપવો જોઇશે ” હું સલામ કરીને ત્યાંથી ઉઝી પુછડીએ નાઠો।

હવે જગત બજારમા ફરવાની ઈચ્છા રહી નહિ, તોપણ પ્રસન્ન ઉપર ગુસ્સો હતો તેથી એકવાર દહી બજાર જોવા પહોંચ્યો જતા પ્રથમજ જોવામાં આવ્યું કે ખુદ કમલાકાન્ત ચકવતી નામક ગોવાળ, દફતરફી સડેલી જાશની મટુકી લઇને એઠો છે—પોતે તે જાશ પીએ છે અને બીજાને પાય છે

એટલામા ચોક્કી ઉઠ્યો—આખ ઉવડી ગઇ,—જોયું તો નસીમાણુના ધરમાજ છું, પણ જાસની દોણી પાસે છે ખરી પ્રસન્ન એક દોણી જાશ લાવીને મને મનાવે છે કે, “ ચકવતી મહાશય ! ગુસ્સે થશો નહિ. આજે દૂધ દહી કશું રહ્યું નથી—માટલી જાશ લાવી છું—એના પૈસા આપવા નહિ પડે ”

મારો દુર્ગોત્સવ

માતાની આડમને દિવસે મને આટલું અહીંજ ચઢાવવાનું કોણે કહ્યું હતું ! મેં શામાટે અહીંજ લીધું ! હું શામાટે મર્તિના દર્શન કરવા ગયો ! જે કદી દેખીશ નહિ તે શા માટે જોયું ! આ ઈર્ષાલ કોણે દેખાડ્યું !

મેં જોયું, કાલનો પ્રવાહ દશે દિશામા વ્યાપી જઇને પ્રગલ્ભ વેગથી છૂટી રહ્યો છે—હું તરાપા ઉપર બેસીને ગમન કરું છું. જોયું તો, અનન્ત અપાર અધકારમાં પવનથી ઉત્પન્ન થતા તરંગવાળો તે પ્રવાહ વહી રહ્યો છે વચમા વચમા ઉગ્ગળવલ નક્કરો ઉદય પામે છે, આશમી જાય છે અને ફરી ઉગે છે હું કેવળ એકલોજ

હતો—એકલો હોવાથી લય પામવા લાગ્યો—ખીલકુલ એકલો—માતૃહીન—મા ! મા ! કહીને પોકારે છુ. હુ આ કાલસમુદ્રમાં માતૃસંશોધન અર્થે આવ્યો છું માતા ક્યા છે ? ક્યા છે મારી મા ! ક્યા છે કમલાકાન્ત-પ્રસૂતિ ભારત માતા ? આ ઘેર કાલસમુદ્રમાં તુ ક્યા છે ?

એકાએક સ્વર્ગીય વાદ્યથી કર્ણુ તૃપ્ત થઇ ગયા ગગનમંડળમાં પ્રાતઃકાળના અરુણોદય જેવો લોહિતોન્નત્રવલ પ્રકાશ છટાઇ ગયો—શીતળ મદ પવન વહેવા લાગ્યો—તે તરંગપૂર્ણ જલરાશિ ઉપર દૂર દેશમાં નજર નાખતા સુવર્ણથી મટેલી, માતા સરસ્વતીની પ્રતિમા દેખાઇ ! જળમાં હસે છે, તરતી તરતી ખસતી જાય છે, અને તેજ ફેલાવે છે શુ આજ માતા ! હા, એજ માતા. ઓળખી શક્યો, કે એજ મારી જનની જન્મભૂમિ—એજ—મૃદુમયી—^૧ અનન્ત રત્નભૂષિતા—અત્યારે કાળના ગર્ભમાં દટાએલી છે !

રત્નવિભૂષિત દશ દિશારૂપી દશ ભુજઓ દશે દિશા તરફ ફેલાયેલી છે, તે ભુજઓમાં વિવિધ આયુધરૂપે વિવિધ શક્તિઓ શોભે છે, પગનીએ શત્રુ કચરાઇ પડ્યા છે એ મૂર્તિ હવે જોઇશ નહિ—આજે જોઇશ નહિ—કાલે પણ જોઇ શકીશ નહિ—કાલપ્રવાહને પાર ઉતર્યા વિના જોઇ શકીશ નહિ—પરંતુ એક દિવસ જરૂર દેખીશ—દશ ભુજવાળી, નાના આયુધધારિણી, શત્રુમર્દિની, વીરેન્દ્રવાહિની, જમણી બાજુએ ભાગ્યરૂપિણી લક્ષ્મી, અને ડાબી બાજુએ વાણી, વિદ્યા અને વિજ્ઞાનમયી સાક્ષાત્ સરસ્વતીવાળી બળરૂપી કાર્તિકેય અને કાર્યસિદ્ધિરૂપી ગણેશના સગવાળી ભારત માતાની સુવર્ણમયી પ્રતિમા મે તે કાલપ્રવાહમાં ફરીથી જોઇ

પુષ્પ ક્યાથી મળ્યાં તે કહી શકતો નથી,—પરંતુ મે તે પ્રતિમાના ચરણે પુષ્પાંજલિ સમર્પી—અને જોડ્યો, “ હે સર્વ મંગલદાયિની ! હે કલ્યાણી ! ! હે સર્વાર્થ-સાધિકે ! અસખ્ય સતાનપાલિકે ! ધર્મ અર્થ અને કર્મફલરૂપ સુખ—દુખને આપનારી માતા ! મારી પુષ્પાંજલિ ગ્રહણ કર. આ ભક્તિ, પ્રીતિ, વૃત્તિ, શક્તિ આદિક પુષ્પો હાથમાં લઇને તારા ચરણકમળમાં પુષ્પાંજલિ સમર્પુ છું, તુ આ અનન્ત જલરાશિમાંથી નીકળીને, આ વિશ્વમોહિની મૂર્તિ જગત્ સમીપ એકવાર પ્રકટાવ આવ, માતા ! ઘેર આવ—અમે ૩૩ કોટિ સતાનો એકત્ર થઇને, એકી-વખતે, ૬૬ કોટિ હાથ જોડીને, તારા ચરણકમળની પૂજા કરીશું. ૩૩ કરોડ મુખથી “ માત ! જનનિ ! અગ્નિકે ! ધાત્રિ ! ધરિત્રિ ! ધનધાન્યદાયિકે ! નગાકશોભિનિ, નગેન્દ્રબાલિકે ! શરતસુદરિ ! ચારુપૂર્ણચંદ્રમાલિકે ! ” એમ પોકારીશું હે સિન્ધુસેવિતે, સિન્ધુપૂજિતે, સિન્ધુમથનકારિણિ ! શત્રુઓનો વધ કરવા માટે દશ ભુજઓમાં દશ આયુધ ધારણ કરનારી ! અનન્ત શ્રીસપન્ન, અનન્તકાલ-સ્થાયિની ! હે અનન્ત શક્તિપ્રદાયિનિ ! તારા સતાનોને શક્તિ આપ ! હે મા ! અમે તને શુ કહીને

માલાવીએ ? આ તેત્રીસ કોટિ શિર તારા ચરણકમળ ઉપર ધરીશુ—આ તેત્રીસ કોટિ કંઠે તારા નામ લખને હુકાર કરીશુ આ તેત્રીસ કોટિ દેહની તારે માટે માહુતિ આપીશુ જો ન કરી શકીયુ તો આ ૬૬ કોટિ ચક્ષુમાયી તારે માટે માંસુ વહેવડાવીશુ આવો મા, ધરમા આંખો—જેના ૩૩ કોટિ સત્તાન—તેને ચિન્તા ની ? ”

જોત જોતામા આ પ્રતિમા તે અનન્ત કાલમમુદ્રમા ડૂબી મદ—ફરીથી જોઈ કયો નહિ તે તરંગપૂર્ણ જળરાશિ અધકાગ્ધી વ્યાપ્ત થઈ ગયો, જળકલ્લોલમા ભસ્ત જમત ડૂબી ગયુ, એટલે હુ હાથ જોડીને, સજળ નેત્ર, પોકારવા લાગ્યો, ઉડ મા ! સુવર્ણમયી ભારતભૂમિ ! ઉડ ! હવે અમે સુમતાન થઈશુ, સત્પથે ધરીશુ, તારા નામ રાખીશુ ઉડ મા, દેવતાઓની દૃષ્ટિપાત્ર દેવિ ! હવે અમે અમારી નતને બૂલી જઈશુ, બહુપ્રેમી બનીશુ, પરહિત સાવીયુ,—અધર્મ, આલસ્ય અને વપથસેવન ત્યાગ કરીશુ. ઉડ મા ! એકલો રડી નહો છુ, ગડતા રડતા આખો ફૂટી ઇ છે મા ! ઉડ, ઉડ માતા ભારતજનનિ !

માતા હી નહિ. ઉઠે નહિ શા માટે આંખો સર્વ બંધુઓ ! આપણે આ મધકારમય કાલ—પ્રવાહમા ભુસંગે મારીએ ચાલો, આપણે ૬૬ કોટિ ભુજઓવડે મે પ્રતિમા ઉઠાવીને, તેત્રીસ કોટિ મસ્તક ઉપર ચઢાવીને ઘેર લઈ ચાલીએ આવો, મધકાર છે તો શુ થયુ ? શા લય છે ? આ નક્ષત્રો જે વચમાં વચમાં ઉમે છે અને જમકારા મારીને અદૃશ્ય થાય છે તે આપણને માર્ગ બતાવશે ચાલો, ચાલો, સખ્ય હસ્તપ્રહારથી એ કાળમમુદ્રના જળને ઉછાળતા ઉછાળતા, વલોવતા વલો-તા, ડહોળા નાખીને તરી જઈએ અને માતાની સુવર્ણપ્રતિમા મસ્તક ઉપર રાખી ઇ આવીએ. લય શો ? ન બનશે તો ડૂબી મરીશુ, માતા વિના આ જીવનનુ કામ શુ શુ છે ? આવો, પ્રતિમા ઉઠાવી લાવીએ પૂજની મોટી ધામધૂમ મચશે દ્વેષરૂપી કરાને સત્કીર્તિરૂપી ખડ્ગથી છેદીને માતાને બલિ ચઢાવીશુ. નોખત વગાડનારા નેક પૂર્વજો નોખતના મંજીર નાદથી ભારતના યશોમાન મજવી આકાશ કપાવી કરશે અનેક ઢોલ, કાસા, પખાવ વગેરે ભારતના જયનાદ ફેલાવશે અને અનેક રણાધઓ પોતાના સૂરવડે માતાનો મહિમા વિસ્તારશે પૂજની મોટી ધૂમ મચશે નેક બ્રાહ્મણો, પડિતો લાડુના લોભથી ભારતપૂજમા સામેલ થઈને પતરાળી ડાવશે—અનક દેશી વિદેશી સજળનો—ઉચ નીચ સઘળા—આવીને માતાના ચરણમા સ્તક નમાવશે. કેટલાંએ દીન દુખીઓ પ્રસાદ ખાઈને પેટ ભરશે. અનેક નર્તકી-લ નૃત્ય કરશે, ગાયકો મંગળ ગાશે, અને કરોડો ભક્ત પોકારશે—મા ! મા ! મા !

જય જય જય જય જમદાત્રી, જય જય જય હિંદ જમદાત્રી,
જય જય જય સુખદા અનન્દા, જય જય જય વરદા શર્મદા.

જય જય જય શુભા શુભકરી, * જય જય જય શાન્તિ ક્ષેમકરી, x
 દ્વેષક-દક્ષિની - સતાન-પાલિની, જય જય દુર્ગા, દુર્ગતિ-નાશિની.
 જય જય લક્ષ્મી વારીન્દ્ર-આલિકા, જય જય કમલાકાન્ત-પાલિકા,
 જય જય ભક્તિ શક્તિ-દાયિકા, પાપ તાપ ભય રોક-નાશિકા.
 મૃદુલ-મહીર-ધીર-ભાષિકા, જય મા કાલિ કરાલિ અપિકા,
 જય હિમાલય-નગ આલિકા, અતુલિત-પૂર્ણ-ચન્દ્ર-આલિકા,
 શુભા શોભના સર્વ અર્થ સાધિકા, જય જય શાન્તિ શક્તિ કાલિકા,
 જય જય મા કમલાકાન્ત-પાલિકા

નમોઽસ્તુ તે દેવિ વરપ્રદે શુભે ॥

નમોઽસ્તુ તે કામચરે સદા ધ્રુવે ॥

બ્રહ્માણીન્દ્રાણિ રુદ્રાણિ ભૂતમન્યે યશસ્વિનિ ॥

ત્રાહિ માં સર્વદુઃસ્થેભ્યો માનવાનાં મયંકરી

નમોઽસ્તુ તે જગન્નાથે જનાર્દનિ નમોઽસ્તુ તે ॥

પ્રિયદાન્તે જગન્માતઃ શૈલપુત્રિ વસુંધરે ॥

ત્રાયસ્વ મા વિશાલાક્ષિ ભક્તાનામાર્તિનાશિનિ ।

નમામિ શિરસા દેવીં બન્ધનોઽસ્તુ વિમોચિત * ॥

—❧— એક ગીત —❧—

‘સાલજી પ્રસન્ન, તને એક ગીત સંભળાવું ’

પ્રસન્ન ગોવાલણુ બોલી, “ હમણું મને ગીત સાંભળવાને નવરાશ નથી—દૂધ
 ટેહવાનો વખત થયો છે ”

કમલાકાન્ત —આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા

પ્રસન્ન—છટ્ છટ્ ! હુ શું તમારો પ્રીતમ ?

કમલાકાન્ત —છટ્ છટ્ તુ જા માટે પ્રીતમ થવા જાય છે ? મારા ગીતમાં છે—

“આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા

પાથર પાલવ અરધો બહાલા આસને પધારો,

નયનભરી નિરખુ હો રે—પ્રીતમ પ્યારા.

મૃગ કાઢીને મે ભજન છોડતાં પ્રસન્ન દહોણી તગારામાં મૂકીને બેઠી મે આદિથી
 અત સુધી ગાયું

“આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.

પાથર પાલવ અરધો, બહાલા આસને પધારો,

* શુભ કરનાર x ક્ષેમ કરનાર — દ્વેષીનો નાશ કરનાર. *આચાર્ય સ્તોત્ર.

નયનભરી નિરખુ હો રે,—પ્રીતમ પ્યારા
પ્રાણુ ધન ખોયુ મારૂં, મેળવ્યુ વિધિએ પ્યારૂં,
ફળ મનેઆઓ ચારુ રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
મળે ન માણેક મોતી-પેડે હાર દેયે રહેતી,
ફૂલ નહિ કેશ ગુથુ શાથી રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
છજી હોત ન નારી વેશે, પ્રિય સમ દેશે દેશે,
રહેત ફરતી હરનિશે રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
ધાતા આપનુ ચિતન, દમ દોડે વૃદ્ધવન,
વિસરૂ વેણી-ખધન રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
જપને રસોડા વિષે, ગુણુ ગાતા ધૂમ મિષે,
છાનુ રોતી હું અતિશે રે,—પ્રીતમ પ્યારા.

પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં આવેજ એક બીજો મોહમત્ર સાંભળવાને મનમાં ઘણી અભિલાષા રહેલી છે જ્યારે આ માન પ્રથમ કર્ણુતૃપ્તિ પામે એવી રીતે સાંભળ્યુ ત્યારે મનમાં આવ્યુ કે આ નીલ-આકાશતલે એક સાધારણુ પખી બનીને આ ગીત ગાઉ મનમાં ચયુ કે તે અદ્ભુત કલ્પનાકુશળ કવિની પ્રકૃતિ-ગતિમાં એજ સ્વર ફૂકુ-વાદનાઓની ઉપર જે શબ્દશ્રવ્ય અદૃશ્ય વાયુચક્ર છે, જે સ્થળેથી પૃથ્વી દેખી શકાતી નથી તે સ્થળે બેસીને પેલી મોરલીમાં એકતિ એજ ગીત ગાઉ-એ ગીત કદી ભૂલી શક્યો નથી, ભૂલી શકીશ પણ નહિ.

“ આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા ”+

લોકોના મનમાં શુ હશે તે હું કહી શકતો નથી, પરંતુ કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી^૧ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિમાં કષ્ટ પણુ સુખ હોય એ સમજી શકતા નથી જે પથુને ઇન્દ્રિયતૃપ્તિને માટે પરસદર્શનની આકાંક્ષા હોય તેણે કમલાકાન્ત ચર્માની દક્ષતઃ-મુકતાવલિ કદી પણુ વાંચવા બેઠવુ નહિ. હું વિલાસપ્રિય માણુસના સુખમાંથી નીકળતા—

“ આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા ”

એ ચરણુને સમજી શકતો નથી, પરંતુ એટલુ સમજી શકાય છે કે, મનુષ્યે મનુષ્યને માટે જન્મ લીધો છે—એક હૃદય અન્યના હૃદયને માટેજ ઘડાયુ છે—તે હૃદયે હૃદયનુ આલિંગન, હૃદયે હૃદયનું મિલન એજ મનુષ્યજીવનનું સુખ છે અન્ય હૃદયની કામના એજ આ જન્મમાં મનુષ્યહૃદયની તૃષ્ણા હોય છે. મનુષ્યહૃદય નિરતર બીજા હૃદયને પોકારે છે કે “આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા” નાની નાની સંધળી પ્રવૃત્તિઓનો હેતુ શરીરરક્ષાનો છે. અને મહાન પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા” એ છે, તમે તોફરી કરો છો પેટને માટે, યશની આકાંક્ષા રાખો છો, અન્યની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને, જનસમાજના હૃદયને તમારા હૃદય સાથે મેળવી લેવાને માટે. તમે જે પરોપકાર

+ વાચકે ગીતની સાથે મેળવી બેસુ

કરો છો તે પારકાના હૃદયનું દુઃખ પોતાના હૃદયમાં અનુભવો છો. તેજ કારણથી તમે જે ક્રોધ કરો છો તેનું કારણ તમારે મનમમતુ કામ ન થયું હોય, હૃદય હૃદય સાથે બળ્યું ન હોય તેજ છે. સર્વત્ર એજ રવ સંભળાય છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.”

સર્વ કર્મેનો મૂળ મત્ર એજ છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.” જડ જગતનો નિયમ આકર્ષણ કરવાનો છે. મોટા ગ્રહ ઉપગ્રહને બોલાવે છે “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.” સૂર્ય મોટા ગ્રહને બોલાવે છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.” એક જગત બીજા જગતને પોકારે છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.” અને પરમાણુ પરમાણુને નિરતર બોલાવે છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.” આ પ્રમાણે તમામ જડપિંડ ગ્રહ, ઉપગ્રહ, ધૂમકેતુ સંઘનાજ આ મોહમત્રથી બંધાઈને ધ્રુમતા રહે છે પ્રકૃતિ પુરુષ ને કહે છે કે “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.” જગતનો આવશ્રાન્ત ગભીર ધ્વનિ “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા” એજ છે કમલાકાન્તનો પ્રીતમ યુ આવશે.

“પાથરૂં પાલવ અરધો, બહાલા આસને પધારો.”

આ ધાસપાનથી છવાયલા કટક આદિથી વિકટ સસાર અરણ્યમાં, હે મનના માન્યા ! તમને બીજું કયું આસન આપું ? મારા આ હૃદયપટના અર્ધા ભાગ ઉપર વિરાજો. આ કાટાકાકરામાં તમને આસન આપવા માટે હું મારી કાયાને અનાચ્છાદિત કરે છું મારા પાલવ ઉપર બેસો ! હે મિલિત ! જેનાવડે મારી લજ્જાની તથા માનની રક્ષા થાય છે, અને જે મારા શરીરની શોભા છે તે અર્ધા ભાગને તમે પણ ગ્રહણ કરો અર્ધા પાલવ ઉપર બેસો હે પારકાના હૃદય ! હે સુંદર ! હે મનોરજન ! હે સુખદ ! પાસે આવો હું તમારી સાથે સલગ્ન થઈશ દૂર ન બેમો— આ મારા શરીર સલગ્ન અર્ધા અચળ—પાલવ ઉપર બેસો હે કમલાકાન્ત ! હે દુર્વિનીત ! (અસહ્ય) હે બાળપ્રહારી ! તું આ ઉપરથી શાન્તિપુરની ખેરવાળી સાડીના પાલવનો અર્ધો ભાગ સમજીશ તહિ તું જે અર્ધા પાલવ ઉપર બેસીશ તેનો વણનાર હજીસુધી જન્મ્યોજ નથી મનનું નગ્નપણુ જ્ઞાનવસ્ત્રથી ઢકાયું છે અર્ધા વસ્ત્રથી તારું હૃદય આચ્છાદિત કર અને બાકીના અર્ધા ઉપર મનના માન્યાને બેસાડ. તું મૂર્ખ છે, તોપણુ જો કાંઈ તારા કરતા પણ મૂર્ખશિરોમણિ હોય તેને કહે—

“આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.”

પાથરૂં પાલવ અરધો,
બહાલા આસને પધારો.”

x x x x +
“નયન ભરી નિરખુ હો રે !”

કોઈએ કદી પણ જોયું છે ? તે પુષ્કળ ધન મેળવ્યું છે, પણ કોઈ દિવસે નયન ભરીને આત્મધન જોઈ શક્યો છે ? તે યશ મેળવવાને માટે જીવતોડ મહેનત કરી છે, પરંતુ કયે દિવસે તારાં નેત્ર આત્મ-યશ નિરખીને તૃપ્ત થયા છે ? રૂપની તૃષ્ણામાં

તે આપુ જીવન વિતાડી દીધું છે—જ્યાં પુષ્પો ખીલે છે, ફળો ઝુલે છે, પખીઓ હોડે છે, વાદળો ઘેરાય છે, ગિરિશૃંગ હિપમે છે, નદીઓ વહે છે અને ઝરણાઓ ઝરે છે, તે સ્થળે તું રૂપની શોધમાં ભટક્યો છે? જે સ્થળે ખાળક પોતાનું પ્રસન્નતાભર્યું વદનકમળ હાલીને હસે છે, જે સ્થળે યુવતી લજ્જતી શરમાતી વાકીચૂકી શક્તિ અને જાય છે, જ્યાં ભરજીવાનીથી પૂર્ણરૂપે ખીલેલી પ્રૌઢ મધ્યાન્હ પદ્મિનીની પેઠે જરા પણ નકાચ સિવાય રૂપનો બહાર પ્રકટાવે છે, ત્યાં તું રૂપની શોધમાં ભટક્યો છે, પણ કદીએ નયન ભરીને રૂપ જોયું છે? શું તું જોતો નથી કે કુસુમ જોતજોતામાં કરમાઈ જાય છે, ફળ જોતજોતામાં પાકી જાય છે, ખરી પડે છે, હિતરી જાય છે અને સડી જાય છે, પખીઓ હોડી જાય છે, વાદળો વિખરાઈ જાય છે, પર્વત ધ્રુમ-સથી ઢકાઈ જાય છે, નદી સુકાઈ જાય છે, ચંદ્ર અસ્ત પામી જાય છે, નક્ષત્ર લુપ્ત થઈ જાય છે, અને ખાળકોનું હાસ્ય રોગ હરી લે છે।

આ સસારનું કમલાગ્ય છે, કોઈ કોઈને નયન ભરીને જોઈ શકતું નથી, અથવા એ સસારનું મૌલાગ્ય છે કે કોઈ કંઈ પણ નયન ભરીને જોઈ શકતું નથી. ગતિ એજ સસારનું સુખ છે, અચલતા એજ સસારનું સૌંદર્ય છે નયન નૃત્તિ પામતા નથી તૃપ્ત નયન અમને મળી શકતાજ નથી મળત તો સસાર દુઃખમય બની જાય, પરિવર્તિરૂપી રાક્ષસી અમારાં સંધર્ભો ગુણોનો ગ્રાસ કરત. જે કારીગરે આ પરિવર્તનશીલ સસાર અને આ અતૃપ્ત નયન સરજાવ્યા છે, તેની કારીગરીની કારીગરી “નયનભરી નિરખુ હો રે” એ વાસના છે જગત્ પરિવર્તનશીલ છે. નયન પણ અતૃપ્ત છે, અને તે છતાં વાસના એવી કે,—

“નયન ભરી નિરખુ હો રે।”

હે રૂપ! હે બાહ્ય મૌલ્ય! હે અન્ય પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ ધરાવનાર! પાસે આવ, નયન ભરીને તને જોઈ દૂર બેસવાથી દેખી શકાશે નહિ, કારણ કે જોવાનું કેવળ આંખોથીજ બનતું નથી. સંસ્પર્શ અથવા પાસે આવ્યા સિવાય મનની વિદ્યુત્ વહેતી નથી. અમે તમામ શરીરના સંબંધમાં જોતા આવ્યા છીએ. એક મનમાંથી બીજા મનમાં વિદ્યુત્ દોડે છે ત્યારે નયન ભરાય છે. હાય! કેવી રીતે નયન તૃપ્ત થશે? નયનમાં તો પલક છે!

“પ્રાણુ ધન જોયું મારું, મેળવ્યું વિધિએ પ્યારું, ફળી ધન્ય! અનેક દિવસે રે”

મને કદી કદી વિચાર આવ્યા કરે છે કે વિધાતાએ કેવળ દુઃખ માપ કાઢવાને માટેજ દયા કરીને દિવસ સરજાવ્યો છે, નહિ તો કાળ અપરિમિત હોવાથી મનુષ્યનું દુઃખ પણ અપરિમિત થાત. હમણાં આપણે કહી શકીએ છીએ કે હું જે દિવસ, જે માસ કે જે વરસથી દુઃખ ભોગવું છું, પરંતુ જે રાતદિવસનો ફેરફાર ન થતો હોત તો કાળનો માર્ગ ચિન્હરહિત થાત અને તેથી લોકો એમ જાણત કે હું અનન્ત કાળથી દુઃખ ભોગવતો આવ્યો છું, આશાને તેની પાસે હિલા રહેવાનું સ્થાન

મળી શકત નહિ. કોઈ એવો વિચાર કરી શકત નહિ કે આટલા દિવસ પછી મારા દુખોનો અંત આવશે ઝાડપાન વિનાના વિશાળ વેરાન પ્રદેશમાના માર્ગની પેઠે જીવન-પથ કાપવો દુષ્કર થઈ પડત જીવનયાત્રા ઘોર દુખનું કારણ બની જત. એટલા માટે આ વિશાળ જગતના કેન્દ્રસ્વરૂપ સૂર્યનો માર્ગ આપણા દુખનો પરિ-માણુ-દડ છે દિવસગણના કરવામા સુખ છે સુખ હોવાથીજ દુખી માણસો દિવસ ગણતા રહે છે દિવસગણના એજ દુખનો વિનોદ છે, પરંતુ એવા દુઃખીઆરાઓ પણ છે કે જેઓ દિવસ ગણતા નથી, દિવસ ગણવાથી તેમના જીવને આનંદ મળતો નથી. પૃથ્વી ઉપર ભૂલથી જન્મ લેનાર હું કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી શામાટે દિવસ ગણું ? મને સુખ નથી, આજ્ઞા નથી, ઉદ્દેશ નથી કે કામના પણ નથી આ સસાર-સાગરમાં હું એક તરતા તરણા જેવો છું, સસારરૂપી ઝઝાવાતમા ઉડતી ધૂળની રજ છું, સસાર-અરણ્યમા એક નિષ્ફળ વૃક્ષ છું, સસારાકાશમા જળશૂન્ય મેઘ છું, તો પછી હું શામાટે ગણું ?

ગણીશ. મને એક દુખ, એક મતાપ, એક વિશ્વાસ છે હું ઇ. સ. ૧૨૦૩ થી દિવસ ગણું છું. જે દિવસથી બગાળામાથી હિન્દુ નામ લુપ્ત થયું છે, તેજ દિવસથી હું દિવસ ગણું છું હાય ! કેટલાક દિવસ ગણીશ ? દિવસ ગણતા ગણતા માસ થાય છે, માસ ગણતા ગણતા વર્ષ થાય છે, વર્ષ ગણતા ગણતા મૈકા થાય છે, સૈકા પણ સાત વખત ગણી નાખ્યા.

અનેક દિવસે મનની ઇચ્છા ક્યા ફળી ? વિધાતાએ પ્રાણુધન ક્યા મેળવી આપ્યું ? જે ચાહું છું તે ક્યા મળ્યું છે ? મનુષ્યત્વ ક્યા પ્રાપ્ત થયું છે ? રાષ્ટ્રીય ભાવના ક્યા પ્રાપ્ત થઈ છે ? ઐક્ય ક્યા છે ? વિદ્યા ક્યા છે ? ગૌરવ ક્યા છે ? શ્રીહર્ષ ક્યા છે ? ભટ્ટ નારાયણ ક્યા છે ? હલાયુદ્ધ ક્યા છે ? લક્ષ્મણસેન ક્યા છે ? શું એ હવે નહિ મળશે ? હાય ! સૌને ઇપ્સિત મળે છે, કમલાકાન્તને નહિ મળશે ?

“ મળે ન માણેક મોતી- પહેડ હાર હૈયે સોતી, ”

વિધાતાએ જગતને જડ પદાર્થમય શામાટે બનાવ્યું છે ? રૂપ જડ પદાર્થ શા માટે ? મવળા અશરીરી શા માટે ન થયા ? તેમ થાત તો હૃદય હૃદય સાથે કેવી રીતે મળી શકત ? જો રૂપને માટે શરીરની જરૂર હતી તો વિધાતાએ તમાર અને મારું શરીર એકજ શામાટે ન બનાવ્યું ? તેમ થાત તો પછી વિયોગ થઈ શકતજ નહિ. હવે શું આપણા શરીર એક ન બની શકે ? મારા શરીરમા એટલું સ્થાન છે-તેમા કોઈ પણ સ્થળે શું હું તમને નહિ રાખી શકું ? તમને ગળે વડગાડીને હૃદયપર ઝુલાવી શકું નહિ ? હાય ! તમે માણેક નથી, મોતી પણ નથી, કે હાર કરીને મળે પહેડ ?

અરે ભારતભૂમિ ! તુજ માણેક મોતી શામાટે ન બની ? તારો હાર બનાવીને હું તને કંઠે શામાટે ન ધરી શક્યો ? જો તને કંઠમા ધારણ કરત, તો મુસલમાનો બ્યાસુધી મારી છાતીમા લાત ન મારત ત્યાસુધી તેની પદરજ તારો સ્પર્શ કરી

શક્ત નહિ. તને સુવર્ણના આસનમાં બેસાડીને (મહાવીરને) હૃદયપર ઝુલાવી દેશે દેશમાં બતાવત. યુરોપ, અમેરિકા, મિસર અને ચીન જોઈ શક્ત કે તું મારું કેવું ઉજાગર રત્ન છે?

“ સૃજ હોત ન નારી વેરો, પ્રિય સગ દેશો દેશો,
રહેત ફરતી હરનિશે રે, પ્રીતમ પ્યારા ”

પ્રથમ આવાહન,—“ આવો આવો આવો આવો, પ્રીતમ પ્યારા ”

પછી સ્વાગત,—“ પાચઈ પાલવ અરધો, વહાલા આસને પધારો ”

પછી ભોગ,—“ નયન ભરી નિરખુ હો રે પ્રીતમ પ્યારા. ”

હવે સુખભોગ કાળે દુખની સ્મૃતિ થઈ આવે છે,—

“ પ્રાણુ ધન ખોયુ મારૂં, મેળવ્યુ વિધિએ પ્યારૂં,

ફળી ધન્ય અનેક દિવસે રે. પ્રીતમ પ્યારા ’

સુખ બે પ્રકારના છે, સંપૂર્ણ અને અસંપૂર્ણ. અસંપૂર્ણ સુખ જેવા કે,—

“ મળે ન માણેક મોતી, પહેરું હાર હૈયે રહોતી. ”

એ પછી સંપૂર્ણ સુખ જેમ કે,—

“ સૃજ હોત ન નારી વેરો, પ્રિય સગ દેશો દેશ,

રહેત ફરતી હરનિશે રે પ્રીતમ પ્યારા. ”

સંપૂર્ણ સુખનું, અસંપૂર્ણ સુખનું લક્ષણ શારીરિક આચર્ય અને માનસિક અસ્થિતિ છે એ સુખ કયા રાખું? લઈને શું કરું? હું કયા જાઉં? એ સુખનો બાર ઉપાડીને કયા ફેકું? ઉપાડીને સુખનો બોળે લઈને હું દેશે દેશ ફરીશ, એ સુખને એક સ્થળે પકડી રખાવું નથી, જ્યાં જ્યાં પૃથ્વીઉપર સ્થાન છે ત્યાં ત્યાં એ સુખ લઈને જઈશ.

આ જન્મ-સંસારને એ સુખથી ભરી દઈશ સંસારને એ સુખના સાગરમાં તરાવીશ, એક મેરુથી બીજા મેરુ સુધી સુખના તરંગ નચાવીશ, હું પોતે હૂંફાળી મારતો મારતો, તરતો તરતો, તેમાં દોડીશ, પરંતુ એ સુખમાં કમલાકાન્તનો અધિકાર નથી—એ સુખમાં જાગણીનો અધિકાર નથી. સુખની વાતમાત્રમાં પણ જાગણીનો અધિકાર નથી જોપીએવું દુઃખ એ હતું કે વિધાતાએ તેમને સી શામાટે ધડી? અમારું દુઃખ એ છે કે વિધાતાએ અમને સી શામાટે ન ધડી?—જો તેમ થાત તો આ સુખ કોઈને બતાવવું પડત નહિ.

સુખની વાતમાં જાગણીઓનો અધિકાર નથી, પરંતુ દુઃખમાં છે. આર્તનાદ કેટલો ગંભીર, કેટલો હૃદયવિદારક કા ન હોય, તે જાગણીઓની મર્મોક્તિ છે—અને દુખનો પોષક કયા નથી હોતો? તરતનાં જન્મેલાં પક્ષીનાં જન્મ્યાથી માડીને મહા-દેવના નગારાના ધ્વનિ સુધીના સઘળા જવાનો આર્તનાદજ છે. સંપૂર્ણ સુખમાં સુખી રહેનાર પણ સુખના વખતમાં પહેલાંના દુઃખનું સ્મરણ કરીને દુઃખના પોષક કરે

છે નહિ તો પછી સુખની સપૂર્ણતા ક્યાથી ? દુઃખની સ્મૃતિ વિના સુખમાં સપૂર્ણતા ક્યાથી ? સુખ પણ દુઃખમય છે

“ થાતાં આપનું ચિતન, દગ દોડે વૃદ્ધાવન, ત્રિસરૂં વેણી—અધન રે—પ્રીતમ પ્યારા.

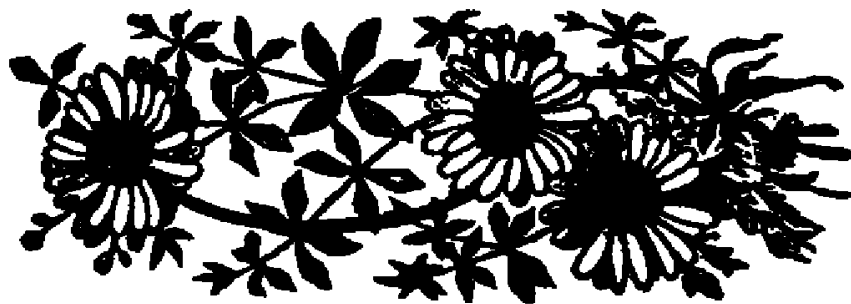
આ ઉક્તિ સુખ-દુઃખની સીમા-રેખા છે જેઓ ગત સુખોની સ્મૃતિ તાજી થતા તે સુખાનું દર્શન હમણા પણ પામી શકે છે, તેઓ આજે પણ સુખી છે-તેમનું સુખ જડભૂળથી નષ્ટ થયું નથી તેનો પ્રીતમ, તેનો પ્રિય, તેનો મનમાન્યો ચાલ્યો ગયો છે, પરંતુ તેનું વૃદ્ધાવન છે-ચાહે તો તે, તે સુખભૂમિ તરફ નજર નાખી શકે છે જેનું સુખ મયુ છે-સુખની ઝાખી પણ અદૃષ્ટ થઇ છે-પ્રીતમ ગયો છે, વૃદ્ધાવન પણ મયુ છે, ઝાખીને જેવાનું કાંઈ પણ સ્થાન રહ્યું નથી-તે દુઃખી છે, અપાર દુઃખમાં હૂંમેલ છે વિધવા યુવતીને અતિ કાળજીપૂર્વક સાચવી રખાયલી મત પતિની પાદુકા ખોવાઈ જતા જે દુઃખ થાય છે તેવાજ દુઃખે તે પણ દુઃખિત થાય છે

મારા આ બગદેશના સુખની સ્મૃતિ છે, પરંતુ દર્શન ક્યા છે ? દેવપાલદેવ, લક્ષ્મણસેન, જયદેવ, શ્રીહર્ષ, પ્રયાગ સુધી વિસ્તાર પામેલું રાજ્ય, ભારતના અધી-શ્વરના નામ, અને ગૌડ રીતિ એ સધળાની સ્મૃતિ છે, પરંતુ દર્શન ક્યા છે ? સુખની યાદ આવે છે, પણ જેવું ક્યા દિશા તરફ ? તે ગૌડ ક્યા છે ? હમણાં તેના યવન-પદ્ધતિ ભ્રાવણે માત્ર રહેલા છે આર્ય રાજધાનીનું ચિન્હ ક્યા છે ? આર્ય જાતિનો ઇતિહાસ ક્યા છે ? જીવનચરિત્ર ક્યા છે ? કીર્તિ ક્યા છે ? કીર્તિસ્તંભ ક્યા છે ? સમરક્ષેત્ર ક્યા છે ? સુખ ગયા સુખનાં ચિન્હ પણ ગયા પ્રાણવલ્લભ ગયા, વૃદ્ધાવન પણ મયુ-હવે હું ક્યા તરફ જોઉં ?

જેવા લાયક હવે એક સ્થાન રહ્યું છે-સ્મશાનભૂમિ-નવદ્વીપ* એજ ઠેકાણે સત્તર યવનોએ બગાળાનો પરાજય કર્યો બગમાતાનો પરાજય કર્યો બગમાતાને એમ થયું કે હવે હું એ સ્મશાનભૂમિ તરફ જ જાઉં. હજી પણ જોઉં છું તો એ નાનકડા ગામની આસપાસ મધુર કલકલ નિનાદ કરતી ભાગીરથી વહી રહી છે ત્યારે હું ગગાને સંબોધન કરીને પૂછું છું કે તું તો છે પણ અમારી રાજલક્ષ્મી ક્યા મઠ ? તું જેના પગ પોતી તે અમારી માતા ક્યા છે ? તું જેની આસપાસ નૃત્ય કરતી હતી તે આનંદભૂતિ માતા ક્યા છે ? તું જેને માટે સિંહલ, ખાલિના ટાપુ, અરબસ્તાન અને સુમાત્રાથી તારી છાતીપર ધારણ કરીને દોલતના હમલે હમલા વહી લાવતી તે ધનેશ્વરી આજે ક્યા છે ? તું જેના રૂપની માત્ર છાયા ધારણ કરીને સ્વ-

* પદરમા શતકમાં અને ત્યાગ પહેલા નવદ્વીપ (નદિયા) ધણુજ સમૃદ્ધિશાળી નગર હતું આખા ભરતખંડને માટે તે વિદ્યાનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું નવદ્વીપના વિશ્વ-વિદ્યાલયની પદ્ધતિવાળા પડિતો સર્વત્ર માન પામતા હતા. શ્રીચૈતન્ય અથવા ગૌરાંગ પ્રભુનું એ જન્મસ્થાન છે

રૂપવતી દેખાતી હતી તે અનત મૈદ્યશાલિની ક્યા છે ' તુ જેની કૂલની પ્રસાદી લઇને તારા સ્વચ્છ વક્ષસ્થલ ઉપર પુષ્પમાલા ધારણ કરતી, તે પુષ્પાબરણા માતા ક્યા ગઇ ? એ રૂપ, એ ઐશ્વર્ય તુ ક્યા ખેચી લઇ ગઇ ? વિશ્વાસઘાતિનિ ! તુ શુ તારા મધુર કલકલ જ્વનથી મારા મનને મોહિત કરીને મને પટાવી કહાડવા માગે છે ? ઠીક, હવે હું સમજ્યો. તારા અગાધ હિંડાણમાં યવન લોકોના ભયથી ડરીને એ અમારી રાજલક્ષ્મી ડૂમડી મારીને અદર પેસી ગઇ, કુપુત્ર સતાનોનું મોં જોઇશ નહિ એવો સંકલ્પ કરીને તારા જલરાશિમાં સમાઈ ગઇ હું તે દિવસને યાદ કરી કરીને અત્રુપાત કરે છું હું માનસનેત્રે જોઇ શકું છું કે ઝમઝમતા ભાલા હિંચા કરીને, ઘોડાના પગની પડતીઓના અવાજથી રાત્રિની શાંતિનો ભંગ કરીને યવન સેના નવદીપ તરફ ચાલી આવે છે પોતાનો સમય ભરાઇ ચૂક્યો. જાણીને બગદેશની લક્ષ્મી નવદીપમાંથી અતર્ધાન થઇ ગઇ એકાએક આકાશમાં અધકાર વ્યાપી ગયો. રાજપ્રાસાદનું સુવર્ણશિખર તૂટી પડ્યું વટેમાર્ગીઓ ભયભીન થઇને રસ્તામાંથી નાસી ગયા નાગરિકોના અલકાર નીકળી પડ્યા કુર્બ પક્ષીઓ ચૂપ થઇ ગયા. ગૃહમધૂરનો અડધો ઉચ્ચારેલો કેકારવ તેના કંઠમાં રૂધાઇ ગયો બાકીનો અડધો નીકળ્યોજ નહિ. ખરે ખરે મધ્યરાત્રિ થઈ ગઈ ચૌટાની દીપમાળા ખૂટાઇ ગઇ. મંદિરોના શખનાદ બંધ થયા પડિતોના મુખમાંથી અશુદ્ધ મત્રો નીકળવા લાગ્યા શાલિમામ સિંહાસન ઉપરથી ગમડી પડ્યા યુવાનોનું બળ એકદમ ક્ષીણ થઈ ગયું યુવતીઓને એકાએક વૈધૂત્યની શકા પડવા લાગી બાળકો કોઈ પણ જાતના વ્યાધિ વગર માતાના બોળામાં સૂઈને મરી જવા લાગ્યા અધકાર વધારે ને વધારે પ્રમાદ થઈને દિશાઓમાં ફેલાવા લાગ્યો. આકાશ, પ્રાસાદ, રાજમહેલ, રાજ-માર્ગ, દેવમંદિર, બજાર સર્વ ધન અધકારથી ઢંકાઇ ગયા. કેવળ અધકાર મર્વાત્ર વ્યાપી ગયો સઘળા પદાર્થો એ અધકારને લીધે અદૃશ્ય થઇ ગયા. હું મારી આંખે અત્યારે બધું જોઇ શકું છું આકાશમાં મનીર વાદળ ઘેરાયું છે, અને નદીના ધાટ ઉપરથી રાજલક્ષ્મી નદીમાં પ્રવેશ કરે છે હોલવાઇ જતા દીવાની માફક અધકારની અદર ધીમે ધીમે એ તેજોરાશિ વિલીન થઇ જાય છે જો મગાના અગાધ હિંડાણમાં ડૂબી ન ગઇ હોય તો આપણા દેશની લક્ષ્મી બીજે ક્યા જાય ?

વિલાડી

હું શયનગૃહમાં પલંગ ઉપર હાથમા હુકો લઇને ઝોકા ખાતો હતો એક નાનો સરખો દીવો ઝાંખો પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યો હતો દિવાલ ઉપર ચચળ છાયા પ્રેતવત નાચી રહી હતી રસોઇ તૈયાર થઈ ન હતી, તેથી હાથમા હુકો લઇને આખો બધ કરીને હું વિચાર કરવા લાગ્યો, કે જો હું નેપોલિયન હોત તો વૉટર્સ જિતી શકત કે નહિ ? એટલામા એક ઝીણો સૂર સાંભળ્યો, “ મિયાહ ”

આખ ઉઘાડીને જોયું, એકાએક કંઈ સમજમા આવ્યું નહિ. પ્રથમ લાગ્યું કે, વેલિંગ્ટન એકાએક મિલાડીનું રૂપ ધારણ કરીને મારી પાસે અરીણુ માગવાને આવ્યો છે પહેલા તો પત્થરના જેવા સખત થઇને કહેવા ધાર્યું કે, ડચુક સાહેબ ! તમને અત્યાર પહેલા યોગ્ય પુરસ્કાર અપાઇ ચૂક્યો છે હવે વધારે બદલો આપી શકાશે નહિ વળી અતિલોભ સારો નથી. ડચુક બોલ્યા, “ મિયાહ ! ”

એટલે મેં આખો ફાડીને સારી પેઠે જોયું, તો વેલિંગ્ટન ન હતો એક નાની મિલાડી હતી. પ્રસન્ન મારે માટે જે દૂધ મૂકી ગઇ હતી, તેને નિશ્ચય કરીને તેણે ઉદરસાત્ કરી દીધું હતું. હું તે સમયે વૉટર્સના મેદાનમા વ્યૂહરચના કરવામા રોકાયેલો હતો એટલે કંઈ જોવામા આવ્યું નહિ. હમણા આ માર્જારસુદરી દુગ્ધપાનથી પરિતૃપ્ત થઇને પોતાના મનનો આનંદ જગતમા પ્રકટ કરવાના હેતુથી નિર્લજ્જ થઇને અતિ મધુર સ્વરે કહે છે, “ મિયાહ ! ” હું કહી શકતો નથી પણ સમજી છું ખરો કે એમા કંઈક બગ છે

મને લાગ્યું કે મિલાડી મનમા ને મનમા હસીને મારા તરફ જોઇને કહેતી હતી કે, “ જોદે ઉદર અને બોમ્બે બોરિંગ ” અથવા તો તે “ મિયાહ ” શબ્દથી મારૂં મન જોવા માગતી હતી મિલાડીના મનનો ભાવ હવે હું સમજ્યો, તે કહેતી હતી કે, “ તમારૂં દૂધ તો હું પીને બેઠી છું, હવે શું કહો છો ? ”

બોલુ શું ? હું તો કંઈજ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ, દૂધ મારા બાપનું પણ ન હતું, દૂધ હતું મગલા ગાયનું અને દોહેલું પ્રસન્ન ગોવાલણે, એટલા માટે તે દૂધ ઉપર મારો જેટલો અધિકાર હતો તેટલોજ મિલાડીનો પણ હતો, એટલે ક્રોધ કરી શકતો નથી, તોપણ લામા કાળથી એક પ્રથા ચાલી આવે છે કે, મિલાડી દૂધ પી જાય તો તેને મારવા દોડવું પડે છે હું તો લાખા કાળથી ચાલતી આવેલી પ્રથાની અવગણના કરીને જનમડળમાં કુલાંગારરૂપે ઓળખાઉં એ પણ મન્યવાનેજ ન હતું. કાણુ જાણે, વખતે એ મિલાડી પોતાની જાતિના મડળમાં કમલાકાન્તને કાપુરુષ (બાયલો) કહીને ઉપહાસ તો નહિ કરે ? એટલા માટે પુરુષકર્તાબ્જ કરવું ઉચિત છે. આવો નિશ્ચય કરીને દુખિત હૃદયે હાથમાથી કુકેડા નીચે મૂકીને ઘણી શોધજોળને અંતે

એક ભાગેલી લાકડી મેળવી અને પછી ગર્વપૂર્વક બિલાડી ઉપર ધસી ગયો.

બિલાડી કમલાકાન્તને ઓળખતી હતી, લાકડી જોઈને તે કંઈ વિશેષ ભય પામી હોય એમ જણાયું નહિ. કેવળ મારા મુખ તરફ જોઈને એક નિશ્વાસ મૂકીને જરા બાજુએ સરી જઈને બેઠી, અને બોલી, “ મિયાંભી ! ” આ વખતે પ્રભુ સમજમા ઉતરતાં લાકડી મૂકી દબને ફરીથી પથારીપર આવી ઢુકકો હાથમાં લીધો, એટલે દિવ્ય કર્ણુ પ્રાપ્ત થવાથી બિલાડીનું સંધળું કંથન સમજી ચક્રયો.

બિલાડી કહે છે “ માર પીટ શામાટે કરો છો ? ” જરા સ્વસ્થ થઈને ઢુકકો હાથમાં લઈ વિચાર તો કરી જુઓ ! આ જમતમા દૂધ, દહી, મલાઈ, ખીર, મત્સ્ય, માસ વગેરે સંધળું તમે ખાશો, શામાટે અમે કંઈ પણ નહિ મેળવી શકીએ ? તમે મનુષ્ય છો, અમે મિડાલ છીએ, આપણી વચ્ચે બેદ શી છે ? તમને જૂખતરસ લાગે છે, તો શું અમને નહિ લાગતી હોય ? તમે ખાઓ છો તેમાં અમે હરકત કરતા નથી, પરંતુ અમે ખાવા મંડીએ કે તરતજ તમે ડડા લઈને મારવા દોડો છો એ ક્યા શાસ્ત્રાનુસાર છે, તે હું બહુ બહુ તપાસ કરવા છતાં જાણી શકી નથી તમારે અમારી પાસેથી કંઈક ઉપદેશ મહણ કરવો જોઈએ ચતુર ચોપમા પાસેથી શિક્ષણ મેળવ્યા સિવાય તમારા જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો રસ્તો નથી. તમારા વિદ્યાલયો જોવાથી માલૂમ પડે છે કે, તમે આટલે દિવસે પણ મારી આ વાત માનવા લાગ્યા છો.

જો, શય્યાશાયી મનુષ્ય ! ધર્મ શું છે ? પરોપકારજ ત્રેષ ધર્મ છે આ દુગ્વ-પાનથી મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે તમારે પીવાના દૂધથી આ પરોપકાર થયો છે, એટલા માટે તમે આ પરમ ધર્મના ફલભાગી થયા છો મે ચોરી કરી કે મમે તે કર્યું, પણ તમારા ધર્મસચયનું મૂળ કારણ હું જ છું, એટલા માટે મારી ઉપર પ્રહાર નહિ કરતા મારી પ્રશ્ન સા કરો હું તમારા ધર્મની સહાયક છું.

જુઓ, હું ચોર છું એ વાત સાચી, પરંતુ શું હું ઇચ્છાપૂર્વક ચોર થઈ છું ? ખાવાનું મને તો કાણ ચોર થાય ? જુઓ, જેઓ મોટા મોટા શાહુકર કહેવાય છે, અને જેઓ ચોરના નામથી કપી ઉડે છે, તેઓ ચોરના કરતાં પણ વધારે અધર્મી છે તેમને ચોરી કરવાની જરૂર નથી માટેજ તેઓ ચોરી કરતા નથી, પરંતુ જરૂરિયાત કરતાં વધારે પૈસો હોવા છતાં પણ તેઓ જૂખના માર્યા ચોર બનનાર તરફ ઝાખીને જોતાં નથી, એટલાજ માટે ચોર લોકો ચોરી કરે છે અધર્મનું કારણ ચોરો નથી, ચોર જે ચોરી કરે છે તે અધર્મનું મૂળ કૃપણ ધનવાનોજ છે ચોર ગુન્હેગાર છે ખરો, પરંતુ તેના કરતા સોગણો વધારે દોષભાગી કૃપણ ધનવાન છે. ચોરોને સજા થાય છે, પરંતુ ચોરીનું મૂળ જે કૃપણો તેમને શામાટે દડ નહિ દેવાય ?

જુઓ, હું દિવાલે દિવાલે મિયાંભી મિયાંભી કરતી ફરે છું, તોપણ મને કાઈ એ ઠોઠા ઢુકકો સરખો નાખતું નથી વધુ ધટ્યું જે કંઈ હોય તે લોકો મદરમાં પધ-

રાવી દે છે, પાણીમા નાખે છે, પરન્તુ અમને બોલાવીને આપતા નથી. તમારા પેટ ભરાયલા છે, તમે અમારા જેવા બૂખ્યાની ગત શી રીતે જાણો ? હાય ! મરીઓને દુઃખે દુઃખી થવાથી શુ તમારૂં ગૌરવ ધટી જાય એમ છે ? હા ! મારા જેવા દરિદ્રના દુઃખે દુઃખી થવું એ શરમની વાત છે, એમાં સંદેહ નથી જેઓ આધળાને મૂકીસરખી આપતા નથી, તેઓને પણ જ્યારે કોઈ મોટો રાજા મુશ્કેલીમા આવી પડે છે ત્યારે રાતભર ઉઘ આવતી નથી આ પ્રમાણે મોટાના દુઃખે દુઃખી કહેવરાવવામાં મધળા રાજા હોય છે, પરન્તુ કોઈ સાધારણ માણસના દુઃખે દુઃખી છટ ! કોણ થાય ?

જે કોઈ મહામહોપાધ્યાય કે વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, કોઈ વેદાલકાર કે ન્યાયરત્નાલકાર આવીને તમારૂં દુઃખ પી જાય તો શુ તમે તેને લાકડી લઈને મારવા દોડો છો ? ઉત્તર હાય જોડીને કહેશે કે “કેમ ખીજુ થોકુ લઈ આવું ?” તો પછી અમારી વખતે લાકડી શામાટે ? તમે કહેશે કે તેઓ મહા પડિત અને પ્રતિષ્ઠિત છે પડિત અથવા પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી શુ તેમને અમારા કરતા વધારે બૂખ લાગે છે ? તેમ તો નથી. ભયમાં ભરવાનો મનુષ્યજાતિને રોગ છે દરિદ્રોની બૂખને કોઈ જાણતું નથી. જેઓને ખાવાનું કહેતા ના પાડે છે તેમને માટે ભોજનનો બદોમસ્ત કરો છો, અને જેઓ બૂખના દુઃખથી વગર બોલાવે પણ તમારૂં અન્ન આરોગી જાય છે તેમને ચોગ કહીને સજ કરો છો-છટ ! છટ !

જુઓ અમારા હાલ જુઓ દિવાલે દિવાલે, આગણે આગણે, અને ઘેરે ઘેર મિયાઈ મિયાઈ કરીને ચારે દિશાએ નજર નાખીએ છીએ-કોઈ અમને સૂકો રોટલો-એ નાખતું નથી હા, જે કોઈ બિલાડી તમારી પાળેલી હોય તો તે વરબિલાડી અર્ધને જુઠ્ઠાને ઘેર રહેનાર તેની જુવાન બાયડીના ભાઈનું અથવા તો મૂર્ખ ધનવાનની પાસે રહીને ગંજા ખેલનાર તેના દોસ્તદારનું સ્થાન લઈ શકે એટલી હજુપુજ અર્ધ જાય તે વખતે તેની પૂછડી ફૂલી ઉઠે છે શરીરે રૂવાટી આવી જાય છે અને તેના રૂપની લાલક જોઈને અનેક બિલાડાઓ કવિ બની જાય છે

વળી અમારી દશા જુઓ, આહારના અભાવથી પેટ ચોટી ગયું છે, હાડકા નીકળી આવ્યા છે, પૂછડી પડી ગઈ છે, જીભ નીકળી પડી છે-સદાની બૂખથી પોષાઈ છું, “મિયાઈ, મિયાઈ” “ખાવાનું મળ્યું નથી” અમારી કાળી ચામડી જોઈને નિરસ્કાર કરશે નહિ આ પૃથ્વીના પદાર્થો ઉપર અમારો પણ કંઈક અધિકાર છે ખાવાને આપો નહિ તો ચોરી કરીશું અમારી નૂર વિનાની કાળી ચામડી, સૂકાઈ ગયલું મુખ, અને ક્ષીણ સ્વરે નીકળતો મિયાઈ મિયાઈ કરુણરવ સાંભળીને શુ તમને દુઃખ થતું નથી ? ચોગને માટે દડ છે, તો શુ નિર્દયતાને માટે તે નથી ? દરિદ્રોના આહારસંશોધનને માટે દડ છે તો પછી ધનવાનોની કૃપણતાને માટે દડ શામાટે નથી ? હે કમલાકાન્ત તુ દીર્ઘદષ્ટિવાળો છે, કારણ કે અપ્રીણી છે શુ તું પણ જોઈ શકતો નથી કે શ્રીમનોના દોષથીજ દરિદ્રો ચોર બને છે ? પાચસો ગરીબોના લોહી

ચૂસીને એક માણસ તેમની બોજનસામગ્રી શામાટે સંગ્રહી રાખે છે ? અને જો સંગ્રહે તો તેણે ખાધા પછી વધી પડેલું દરિદ્રોને શામાટે વહેંચી ન દેવું ? જો તે ન આપે તો ગરીબો જરૂર તેની પામેથી ચોરી જરો, કારણ કે જૂએ મરી જવાને માટે આ પૃથ્વી ઉપર કોઈ પણ આવેલું નથી ”

હવે વધારે સહન નહિ થઈ શકવાથી હું બોલ્યો, “ ચોલ ! ચોલ ! માર્જાર પડિત ! તારી વાત પૂરેપૂરી સોશીયાલીઝમવાળી, સમાજવ્યવસ્થાને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખનારી લાગે છે જો દરેક માણસ પોતપોતાની શક્તિપ્રમાણે ધનસચય કરી શકે નહિ અથવા સચય કરીને તેનો ચોરોના દુષ્ટ નિર્વિધને ઉપભોગ કરી શકે નહિ તો પછી કોઈ પણ માણસ ધનસચયને માટે પ્રયત્ન કરતો નહિ, અને તેથી સમાજની આર્થિક ઉન્નતિ અટકી પડશે ”

માર્જારે કહ્યું —તેમા અમારે શું સમાજની ધનવૃદ્ધિ-આર્થિક ઉન્નતિ એટલે પૈસાદારોની ધનની વૃદ્ધિ. ધનિકોના ધનની વૃદ્ધિ ન થઈ તેમા દરિદ્રોને શી હાનિ ?

મે સમજાવીને કહ્યું કે, “ સામાજિક ધનવૃદ્ધિવિના સમાજની ઉન્નતિ નથી ”

ખિલાડીએ ગુસ્સે થઈ બોલ્યું કહ્યું “ મને જો ખાવાનું ન મળ્યું તો પછી સમાજની ઉન્નતિ પડી શકે ? ”

ખિલાડીને સમજાવવાનું કદિન થઈ પડ્યું જો વિચારક અથવા નૈયાયિક છે તેને કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ કાળે કશું સમજાવી શકતો નથી આ માર્જારી સુવિચારક અને તર્કશાસ્ત્ર પણ ખરી, એટલે નહિ સમજાવવાની બાબતમા એનો અધિકાર છે એટલા માટે હું એના ઉપર ગુસ્સે નહિ થતા બોલ્યો “સમાજની ઉન્નતિની દરકાર મરીબોને ન હોય તો નહિ, પરંતુ ધનવાનેને તે વિશેષ છે એટલા માટે ચોરોને સજા કરવીજ જોઈએ

શ્રીમતી માર્જારી બોલ્યા “ ચોરને ફાંસી આપો, તેમાં અમને વાધો નથી; પરંતુ તેની સાથે એક બીજો નિયમ પણ કરો. જે ન્યાયાધીશ ચોરને સજા કરે, તેણે પ્રથમ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા એ પછી જો ન્યાયાધીશને ચોરીશુભીથી ખાંધ લેવાની ઇચ્છા નહિ થાય તો તે ખુશીથી ચોરને ફાંસીએ ચઢાવે. તમે મને મારવાને માટે લાકડી ઉપાડી હતી, પણ આજથી ત્રણ દિવસ સુધી ઉપવાસ કરી જુઓ. એ અરસામાં જો તમે નસીરામ બાણના રસોડામા પકડાઈ ન જાઓ તો મને કડો મારજો હું વાધો લઈશ નહિ. ”

ચતુર લોકોનો મત એવો છે કે, જ્યારે વાદવિવાદમા પરાજય થાય ત્યારે તે ન સ્વીકારતા એકદમ સામા ઉપર સવાર થઈ જઈ ગભીરભાવે ઉપદેશ આપવા મંડી જવું. હું તેજ પ્રથા પ્રમાણે માર્જારને કહેવા લાગ્યો કે, “ આ સંધળી વાત કેવળ નીતિવિરુદ્ધ છે, એની અર્થમાં પણ પાપ છે, તું આ સંધળા દુષ્ટ વિચારો

છોડી દઈને ધર્માચરણમાં ચિત્ત પરોવ. જો તું મને ચાહીશ તો હું તને ન્યૂમેન અને પાર્કરના ગ્રંથ વાંચવાને આપી શકીશ અને કમલાકાન્ત ચક્રવર્તીનું દ્વિતર વાંચવાથી પણ તને કંઈક લાભ મળી શકશે. બીજું કંઈ તો થાઓ કે ન થાઓ, પરંતુ અપ્રીયનો નિસીમ મહિમા તો સમજી શકશેજ.

આત્યારે તો સ્વસ્થાને સિધાવો પ્રસન્ને થોડું દહીં આપવાનું કહ્યું છે નાસ્તા વખતે આવજો, બન્ને વહેચીને ખાઈશું. આજે હવે કોઈની પણ હાંડલી ચાટશે નહિ, જો ભૂખથી ખરેખર અંધીરા થઈ જવાય તો ફરીથી આવી પહોંચજો, રાત્રના દાણા જેવી એકાદ બે અપ્રીયની ગોળી આપીશ.

મિલાડીએ કહ્યું “ અપ્રીયની ખાસ જરૂર નથી, તોપણ હાડી ચાટવાની વાત હિપર ભૂખ પ્રમાણે વિચાર ચલાવવામાં આવશે ”

મિલાડીઆઈ વિદાય થયાં આજે એક પતિત આત્માને અધકારમાંથી પ્રકાશમાં આણ્યો છે એવા વિચારથી કમલાકાન્તને ઘણો આનંદ થયો.

ઢીંકણી

મને વિચાર આવ્યો કે, પૃથ્વીપર ઢીંકણી ન હોત તો ખાત શું? પક્ષીની પેઠે છોડ હિપર ખેસીને દાણા ખાત? નહિ તો, કાન અને પૂછકું હલાવતી ગળેન્દ્રમાં મિની ગાયની પેઠે અનાજના પાલામાં મો વાલત? જરૂર મારાથી તેમ થઈ શકત નહિ—રંગે શામળો, વસ્ત્રવિહીન લકૃપકૃ ખેડુત આવીને મારી પાસળીમાં દડમહાર કરત અને હું પુકાટો મારી નિશ્વાસ મૂકીને શિગડાં અને પૂછકું હલાવતો પલાયન કરી જાત, પરંતુ આર્ય—સંસ્કૃતિના અપાર મહિમાથી તે ભય રહ્યો નથી ઢીંકણી છે—લાત ખડાઈને ચોખા થાય છે હું એ પરોપકારપરાયણ ઢીંકણીને આર્યસંસ્કૃતિનું એક ખાસ પરિણામ લેખુ છું એની આગળ મારા મનથી આર્યસાહિત્ય અને આર્યદર્શન કંઈ વિસાતમાં નથી રામાયણ, કુમારસંભવ, પાણ્ડુનિ કે પત્ર જલિ કોઈ પણ ડાંગેરના ચોખા કરી શકતા નથી ઢીંકણીજ આર્યસંસ્કૃતિની કુખ દીપાવનાર સત્તાન—શ્રાદ્ધાધિકારી છે, નિત્ય પિંડદાન કરે છે કયા? કેવળ ભાડજી-જાના ધરમાં? સમાજમાં, સાહિત્યમાં, ધર્મશાસ્ત્રમાં, રાજસભામાં કે બીજે કયે ડેકાણે ઢીંકણી, આર્યસંસ્કૃતિનું નામ દીપાવનાર પુત્રનું—શ્રાદ્ધના અધિકારીનું સ્થાન લેતી નથી? કયા નિત્ય પિંડદાન કરતી નથી? હું ખતી વાત છે કે આટલું છતાં પણ આર્યસંસ્કૃતિ મુક્તિ પામી શકતી નથી, આજે પણ જૂત થઈને રહી છે આશ્ચર્ય છે કે કોઈ ઢીંકણી વગરવિદ્યમેજ તેનું “ મયા શ્રાદ્ધ ” કરશે

ઢીંકણીના આ અપરિમિત માહાત્મ્યનું કારણ શોધવા હું અતિ હિત્સુક બન્યો.

આ 'વીસમી સદી' છે-વિજ્ઞાનનો જમાનો છે-કારણ અવશ્ય શોધવાનું જોઈએ.

દીકણીમાં આવી કાર્યદક્ષતા કયાથી આવી ? આ પરોપકારશુદ્ધિ, આટલો જાહેર જીવસેા આવવાનું કારણ શું ? નાવસ્તુના વસ્તુસિદ્ધિ ? શું કારણ વિના એ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ? કારણ શોધવાને માટે હું દીકણીના સ્થાનમાં ગયો.

જેવું તો દીકણી ખાડામાં પડે છે મદિરાનું ટીપુ સરખું લેતી નથી, છતાં ફરી ફરીને ખાડામાં પડે છે, હોં જો, જરા પણ વિચારતી લેતી નથી મેં વિચાર્યું કે વારવાર ખાડામાં પડવું એજ શું આટલા માહાત્મ્યનું કારણ હશે ? દીકણી ખાડામાં પડે છે તેથીજ શું આટલી પરોપકારશુદ્ધિ, આટલો 'પબ્લીક સ્પીરિટ' આવ્યો હશે ? ના, એવું કદી પણ બની શકે નહિ, કારણ કે અમારા રામચંદ્ર બાહિ પણ બન્ને વેળા ખાડામાં પડ્યા રહે છે, પરંતુ તેનામાં તો જરા પણ 'પબ્લીક સ્પીરિટ' નથી નિશ્ચય-કાલ સિવાય તેનો જરા પણ પરોપકાર નજરે આવતો નથી, બીજું પણ મનની વાત છુપાવવાની શી જરૂર ? હું કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી પોતે પણ એક દિવસ ખાડામાં પડ્યો હતો, અને મર્ત્યલોકપ્રાપ્તિ થઈ હતી, પણ તેનું કારણ બીજું જ હતું ગોપામના-કુલ-કનકિની પ્રસન્ન ગોવાલણે એક દિવસ તેની મગલા ગાયને છોડી મૂકી હતી છોડતાંજ તે પૂછડી ઉંચી કરીને શિંગડાં નીચાં કરીને દોડવા લાગી. કયા વિચારથી મગલા દોડી તે કહી શકતો નથી, સ્ત્રીજાતિ અને ગોજાતિના મનની વાત કેવી રીતે કહી શકાય ? પરંતુ મને લાગ્યું કે હુંજ તેના બન્ને શિંગડાનું નિશાન જ બન્યો છું, એટલે મેં તરતજ મગલો કમર કસી અને ઉંચે ચામે નાસવા માડ્યું ! અને પાછળ તે ઘટોદની+ લયકર રાક્ષસી !

હું જેટલું દોડતો તેટલું તે પણ દોડતી પરિણામે હું તો દોટ મૂકતા મૂકતાં ઠોકર ખાઈને ગળડતો ગળડતો ચંદ્ર, સૂર્ય, મહા, નક્ષત્રોની પેઠે, વિવરપ્રદેશમાં (ઉડા ખાડામાં) જઈ પહોંચ્યો. "અસ્તવ્યસ્ત કેશપાશ્વ, મુખે ના લેવાય શાસ" -હાય ! ત્યારે શું મારા હૃદય પ્રદેશમાં 'પબ્લીક સ્પીરિટ' રૂપી પૂર્ણચંદ્રનો હૃદય થયો હતો કે ? ન થયો એમ તો નહિ તે વખતે મેં સિદ્ધાંત બાધ્યો કે જે પૃથ્વીપર એક પણ ગાય ન રહે અને તાડ, નાળિયેરી, ખજૂરી છત્યાદિ ઝાડોમાંથી દૂધ ઝર્પા કરે તો આ દૂધ ઉપર જીવનારી હિંદુ જાતિપર વિશેષ ઉપકાર થાય. તેઓ શિંગડાના બચ વિનાજ દૂધ પીતા થઈ જાય ! એ દિવસે તે જીવિવરપ્રાપ્તિના કારણથી મારી પરહિનકામના એટલી બધી અબજ થઈ આવી કે મેં બીજો પ્રમગે પ્રસન્નને કહ્યું, -"અયિ દધિદુગ્ધ-ક્ષીર-નવનીત-પરિવેષિતા ગોપકન્યા ! તું ગાયને વેચી દઈને જાતેજ દુધી અને અનાજનાં છાલા ખાવા માડ, એટલે તું પોતેજ ઘટસ્તની થઈને

+ મોટા બાહિલાવાળી. * ખાડામાં પડવાના કારણથી

દૂધપર નિર્વાહ ચલાવનાર અનેક જણુનું પાલનપોષણ કરી શકીશ માત્ર કોઇને શિગાટતી નહિ, એટલે બસ '

પ્રત્યુત્તરમા પ્રસન્ને તરતજ ઝાડુ હાથમા લીધું, અને તે દિવસથી મારે પગલિત-વ્રતનો પરિત્યાગ કરવો પડ્યો.

કહો ત્યારે પરહિતકામના, દેશપ્રેમ, જાહેર જુસ્સો અર્થાત્ પબ્લીક સ્પીરીટ ' અને ખાસ કરીને કાર્યદક્ષતા એ સધળું ખાડામા પડવાથી ઉદ્ભવે છે કે નહિ ' જે તેમ ન હોય તો ઢાંકણીમા આ કાર્યદક્ષતા અને આ મહાન શક્તિ ક્યાથી આવી ? હું આ ફૂટ તર્કની નિષ્પત્તિ માટે સાશક વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો એટલામા મધુર કંઠે કોઇક બોલ્યું, ' ચક્રવર્તી' સાહેબ ' મોટું વિકાસીને શો વિચાર કરે છે ? શું ઢાંકણી કદી જોઇ નથી ?''

આખ ઉધાડીને જોયું તો તરગિણી અને માતગિની બે બહેનો કુસકા ઝાઢનારી ઢાંકણી ઉપર પગ ચલાવી રહી છે અત્યાર સુધી તે તરફ ધારીને જોવાયું ન હતું જેમ પેલા હાથી જોવા ગયેલા આધળાએ કેવળ સૂઢજ જોઇ હતી, તેમ હું પણ ઢાંકણી જોવા જઇને તેની સૂઢજ જોઇ રહ્યો હતો પાછળ બે રમણીઓના રમિત પગ ઢાંકણી ઉપર પડતા હતા તે તો દેખાયજ ન હતા જોતાવારમાજ જાણે કોઇએ મારી આખપરની અધારી ઉતારી લીધી !

મને દિવ્ય જ્ઞાન થઇ આવ્યું, કાર્યકારણ મનઘની પરપરા મારી નજર આગળ પ્રખર સૂર્યકિરણમા ઝળકી ઉડી આવજ રહ્યું ઢાંકણીનું બળ ! આવજ ઢાંકણીના માહાત્મ્યનું મૂળ કારણ !—રમણીના પાદપદ્મ ! પાદપદ્મ તેની પીઠ ઉપર ધબ્બાધબ્બ પડે છે, અને ઢાંકણી ભાત ખાડીને ચોખ્ખા બનાવે છે ! ઉઠે છે, પડે છે, ઢકઢક, કચકચ કરતી કેટલો પરોપકાર કરે છે ! હા ઢાંકણી ! આ પગમાં તે એટલો બધો શુ ગુણુ છે કે, એના પીઠ ઉપર પડવાથી તું આ સાત કરોડ બગાળીઓને અન્ન આપી શકે છે, અને તે ઉપરાત દેવતાઓને ભોગ પણુ ધરાવે છે ! આવો, સ્ત્રીમનના શ્રી ચરણ ! તમે ઢાંકણીની પીઠ ઉપર સારી પેઠે નૃત્ય કરો, હું કૃતચતાના પાશથી બધાઇને તમને—હાય ? શું કરે ?—કાસાના કલ્લા પહેરાવીશ !

હવે ઢાંકણીગણ ! હું તમારી વિદ્યા, બુદ્ધિ સધળું સમજી ગયો છું જ્યારે પીઠ ઉપર રમણીપાદપદ્મ ઉઠે સ્ત્રીઓની ભાત પડે છે ત્યારેજ તું ડાગર ખાડે છે—નહિ તો કેવળ લાકડાનું ઠોયુજ છે—ખાડામા સૂઢ ધાલીને પૂછકુ ઉચ્ચ કરી ઢાંકણી—શાળા-મા પડી રહે છે તારી વિદ્યા કેવળ ખાડામા પડવાની, આનંદ ભાતમા, અને પુરસ્કાર પેલી રમીન ચરણશ્રીને ! વળી સાબળવામા આવ્યું છે કે, તમારા લોકોમા એક વિશેષ ગુણુ છે ધરમા રહીને તમે વચમા વચમા મગર બની જાઓ છો, નહિ વાર ? અને ઢાંકણીબાઈ, એક બીજી વાત પૂછુ છું સાબળ્યું છે કે તમને વચમા વચમા સ્વર્ગે જવું પડે છે, ખરેખર ત્યાં જઇને પણુ શું તમારે ડાગર

ખાંડરી પડે છે ? દેવતાઓ અમૃતપાન કરે છે, પારિજાતપર ચઢે છે, અપ્સરા સાથે કીડા કરે છે, મેઘ ઉપર સવારી કરે છે, વિદ્યુત પકડે છે, રતિ અને રતિપતિ (કામદેવ) સાથે સતાકુકડી રમે છે, -તે વખતે શુ તું ધચર ધચર કરીને ભાતજ ખાડે છે ? ધન્ય છે ખાઇ, તારી સાધનાને !

ઢી કણીએ કઈ પશુ ઉત્તર આપ્યો નહિ કેવળ ભાત ખાંડતીજ રહી. મે ગુસ્સે ચઢને ત્યાથી પાંધરા 'કમલાશ્રમ' તરફ પકડી કમલાશ્રમ તે શુ ? શ્રી શ્રી ૧૦૮ નસીઆણુ હમણા ભાત ખાડવા ચાલી ગયા છે હતાશના પિતાની હજમડીએ એક ભાગીતૂટી છાપરી મૂકીને વારસ ઠરાવ્યા સિવાય સ્વર્ગારોહણુ કર્યું છે-ધર એરી હાલતમા હતુ કે ખીજ કોઇએ તે તરફ નજર નાખી નહિ-એટલે મે તેને કમલાશ્રમ ખનાવ્યુ છે-એ કેવળ કમલાકાન્તનોજ અશ્રમ નથી-સાક્ષાત્ કમલાનો આશ્રમ છે મે તેજ ઠેકાણે ડામચીઆપર પડીને અદીણુ ચડાવ્યુ, આખ ઘેરાઇ આવી, જ્ઞાનનેજ ઉધડી ગયા જોયુ તો આ આખો સસાર કેવળ ઢી કણી-શાળાજ છે મોટી મોટી હમારતો, દિવાનખાના, રાજમહેલો વગેરે સઘળજ ઢી કણી રાખવાનાં રચાનો છે-નેમા મોટી મોટી ઢી કણીઓ ખાડણીઆમાં મો ધાલીને ખડે પમે ઉભી રહેલી છે કોઇ ઠેકાણે જમીનદારરૂપી ઢી કણી પ્રજ્ઞના હૃદયપિડને ખાડણીઆમાં ખાડીને નવા કરરૂપી આવજ કાઢી સુખે રાધીને ભોજન કરે છે કોઈ રચણે કાયદાખાજ ઢી કણી 'મિનિટ' અને 'રિપોર્ટ' ના ઢમલાને ખાડણીઆમાં ખાડીને ફૂટો કરીને નવા નવા કાયદા બહાર પાડે છે ન્યાયાધીશ ઢી કણી તે કાયદા ઓનો ખાડણીઆમાં ફૂટો કરીને બહાર કાઢે છે-દારિદ્ર્ય, કારાવાસ, ધનવાનોના ધનનો અત અને સજ્જનોનો દેહાન્ત ! સાહેબ ઢી કણી બોટલ-ખાડણીઆમાં ખાપની પૂજનો ફૂટો કરીને કાળજી અને બરોળ કાઢે છે, x તેમની પત્નીરૂપી ઢી કણી એકાદશી વતના ખાડણીઆમાં બજારખરચનો ફૂટો કરીને કાઢે છે અનાહાર ! અને સૌ કરતા બયાનક તો એ જોયુ કે, (લેખાગુ) સાક્ષર ઢી કણી સાક્ષાત્ સરસ્વતી માતાના શિરને છાપાઓના ખાડણીઆમાં ખાડીને કાઢે છે રૂંદલ શુક, કચરાશુક, વાર્તાશુક, જોડકણાશુક, માથાખાઉશુક !

જેતા જેતા માલમ પડયુ કે, હુ પશુ એક મસ્ત ઢી કણી છુ-કમલાશ્રમે લાખો ચઢને પડયો છુ, નિશાના ખાડણીઆમાં મનોવેદનારૂપી ડામર ખાડીને દહતર રૂપી ચોખા કાઢુ છુ મનમાં ને મનમાં અહકાર ઉત્પન્ન થયો કે આવા ચોખા તો કોઇપશુ ખાડણીઆમાંથી નીકળતા નથી, એટલે હજી ચઢ આવી કે આ ચોખા મનુષ્ય લોકને લાયક નથી, હુ સ્વર્ગલોકમાં જઘને ભાત ખાંડીજ. તરતજ 'અન્ધ મનોરથ' વડે હુ સ્વર્ગ પહોંચ્યો. ત્યા જઈ દેવાધિદેવને પ્રણામ કરીને બોલ્યો,

x હાં પીવાથી કલેજી અને બરોળ ફૂલી જમ છે.

ભા. ૦ કં.

“ હે મહેન્દ્ર ! હું શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી છું—સ્વર્ગમાં ભાત ખાંડવા આવ્યો છું ” મહેન્દ્ર બોલ્યા, “ હરકત શી ? પુરસ્કાર શું ચાહો છો ? ”

મે કહ્યું:—“ ઉર્વશી, મેનકા, રલા ”

દેવેન્દ્ર —“ ઉર્વશી, મેનકા મળી શકશે નહિ અને બાકી રહી તે—રલા— તે મૃત્યુસોકમર્થી પણ તને મર્થી શકશે—રૂપીઆની આકના દરે ”

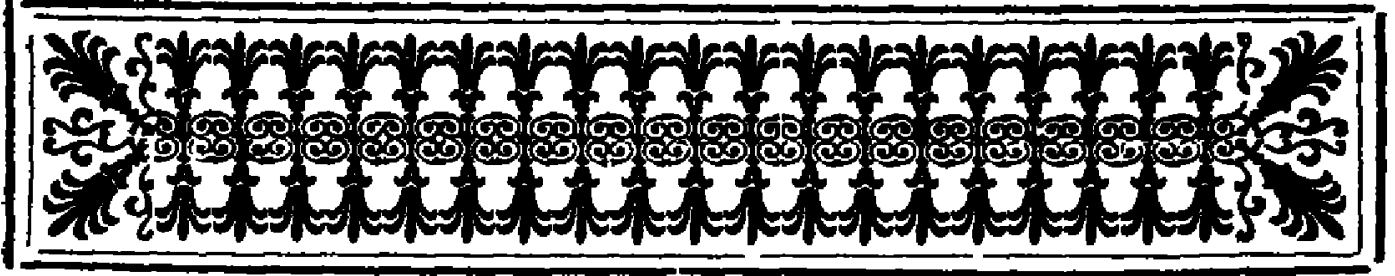
હું કટુભાષી બોલ્યો:—“ શું દેવતાજી ! આડ રંભાકું-કેળા ? તે શું આજકાલ માણસને મળી શકે એમ છે ? હમણા તો તે દેવતાઓજ ચપાટી જાય છે ”

મહેન્દ્રે સતુષ્ટ થઈને મને એક શેર અમૃત અને એક કલાકને માટે ઉર્વશીનું સંગીત બક્ષીસ કરવાનો હુકમ ફરમાવ્યો. સચેત થઈને જોયું તો પાસે મટુકીમાં એક શેર દૂધ પડ્યું છે, અને પ્રસન્ન ઉભી ઉભી કાલાહલ કરે છે—“ અપ્રીણીઓ ! ” “ લુચ્ચો ! ” “ પેટભરો ! ” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ મે (તે) ઉર્વશીને કહ્યું, “ બાપ જા. એક કલાક થઈ ગયો—હવે બંધ કરો ”

— ૧ વેશ્યા ૨ વિધવા કલકતામાં એ બન્નેનું પ્રમાણુ ધણુંજ વધારે હોવાથી બંકિમે આ ટંકાર લગાવી છે.

ભા. ૦ ક. ૦

કમલાકાન્તના પત્રો

પત્ર ૧ લો-શું લખું ?

પૂજ્યપાદ શ્રીયુત “બગદર્શન” ના સંપાદક મહાશયના

પવિત્ર ચરણકમલમાં.

મારું નામ શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી છે. મારો નિવાસ શ્રી શ્રી ટુંક “ન-સીધામ” માં છે. હું આપને પ્રણામ કરું છું. આપની સાથે મારે સાક્ષાત્ પરિચય નથી, તોપણ આપે આપની લામકાતથી મારો પરિચય મેળવી લીધો. લાગે છે હું પ્રથમથીજ જાણતો હતો કે બીજામહેવ જોશનખીશ એક જુગારી માણસ છે. હું મારું દહતર તેને ત્યાં અનામત મૂકીને તીથયાત્રાએ નીકળ્યો હતો, તેણે આવી તક મળતાં તે દહતર આપને વેચી માર્યું છે. વેચાણની વાતનો આપે સ્વીકાર કર્યો નથી, પરંતુ હું જાણું છું કે, બીજામહેવ સાહેબ શાલિગ્રામને પણ વિનામહેવે તુળસી ચઢાવે એવા નથી, તે આપને શ્રીયુત કમલાકાન્ત-પ્રણીત દહતર વિનામહેવે આપે એવો સંભવજ બહુ ઓછો છે. આ છેતરપિંડીની વાત આટલા દિવસ સુધી હું જાણતો ન હતો. દૈવયોગે એક દિવસ એક જોડી ખાસડા ખરીદવાથી એની ખચર મળી ગઈ એ ખાસડાની જોડી એક છાપાના કાગળમાં બાંધેલી હતી. જોતા-જ વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે એવું તે કાનું સૌભાગ્ય ઉઘડી મયુ છે કે તેની કૃતિ શ્રીમાન કમલાકાન્ત શર્માના ચરણયુગલના ઉપયોગમાં આવનાર જૂતાને વિભૂષિત કરે છે. મનમાં લાગ્યું કે, તેનું લેખિનીને ધારણ કરવું ધન્ય છે. તેનું રાત્રિએ તેલ બાળવું પણ સાર્થક છે. કાંઈ મૂર્ખના હાથમાં તેની કૃતિ વચાવા નહિ જતા સાધુજનના ચરણ સાથે તેનો કોઈ પણ પ્રકારે સંપર્ક થયો. એ તે બગીચ લેખકનું મોટું સૌભાગ્ય છે, એમ વિચારીને મેં કુતૂહલ સાથે વાચી જોયું કે કાગળ શું છે ? વાંચ્યું તો ઉપર લખ્યું હતું કે “બગદર્શન”, અહર “કમલાકાન્તનું દહતર.” એટલે સમજમાં આવ્યું કે આ તો મારીજ પૂર્વજન્મની સચિત સંકૃતિનું ફળ છે.

ખીજું પણ એક કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું ‘બગદર્શન’ શું હતું તે જાણવાની

હમ્મણ થઈ એક મિત્રને પૂછ્યું, “ભાઈ સાહેબ, ‘બગદર્શન’ શું છે તે કહી શકશો ?” તેણે ઘણીક વાર સુધી વિચાર ચલાવ્યો અનેક ક્ષણ પછી માથું ઊંચું કરીને કહ્યું, “મને લાગે છે કે, બગદર્શના દર્શન કરવા એજ બગદર્શન.” મેં તેની વિદ્વાતાનાં બહુ વખાણ કર્યાં, પરંતુ લાચારીથી એક બીજા મિત્રને પણ એ પ્રશ્ન પૂછવો પડ્યો તેણે એવો નિર્ણય આપ્યો કે, શકારના ઉપર જે રેફ છે તે મુદ્રણકારની ભૂલ હોય એમ લાગે છે. અરો શબ્દ “બગદર્શન” અર્થાત્ બગાળાઓના દાત છે મેં તેને પાંડશાળા કાઢવાની સલાહ આપી અને એક બીજા સુસિક્ષિત માણસને પૂછ્યું. તેણે બમ શબ્દથી પૂર્વ બગાળાનો બોધ થયો જણાવી ઉત્તર આપ્યો કે, એનો અર્થ “પૂર્વ બગાળાનાં દર્શન કરવાની વિધિ,” આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની શોધને અતે મારા જાણવામા આવ્યું કે, બગદર્શન એક માસિકપત્ર છે, અને તેમા કમલાકાન્ત શર્માનું માસિક પિડદાન થતું રહે છે હમણાં એવું પણ સાબળવામા આવ્યું છે કે કોઈ ધનુર્ધરે એ દફતરને પોતાની કૃતિ જણાવી ને પ્રકટ કરવા માંડ્યું છે કોણ જાણે બીજું પણ શું શું થશે !

એટલા માટે હું બગદર્શનના મપાદક મહાશય ! આપને વિદિત થાય કે, હું કમલાકાન્ત શર્મા અઘાપિ આ જન્મતમા શરીર વર્તમાન છું, અને આપ લોકોને ખાસ હરકત હશે તોપણ બીજા કેટલાક દિવસ રહેવાની હમ્મણ રાખો છું.

હવે આપને શામાટે આજે પત્ર લખું છું તે જાણી લઈએ. ઉપર જોઈ શકશો કે, “શ્રી શ્રી ઓં નસીધામ” લખેલું છે, અર્થાત્ મારા નમીજમાણુ શ્રી શ્રી ઓં પરમાત્મામા વિલીન થયા છે મારી ખાતરી છે કે, તેઓ સર્વના આશ્રય સ્વરૂપ શ્રીપાદ-પદ્મમા પહોંચી ગયા છે, પરંતુ તેમની વાસ્તવિક ગતિ કયે માર્ગે થઈ છે તેની નિશ્ચિત ખબર મને નથી કેવળ એટલુંજ જાણું કે, તેઓ આ લોકમા નથી ! એટલા માટે મારો પણ આશ્રય નથી, અપ્રીયુમા કઈક ગરબડ થઈ ગઈ છે, તેનો ટંક બંધ બંધાવત કરી શકશો ? મારા દફતરને માટે આપે બોક્ષનબીજ મહાશયને શું આપ્યું છે તે હું કહી શકતો નથી, પરંતુ મને પાશેર અપ્રીયુ મોકલશો તો (મારી માત્રા કંઈક વધારે છે) હું એક એક નિબંધ પાવનો રહીશ આપનું કહ્યાણુ થાઓ આપ આમા કઈ વાધો કાઢશો નહિ, પરંતુ આપની સાથે કંઈ પણ પાકો બંદોબસ્ત કરતાં પહેલાં કેટલીક ગુચવણુભરેલી બબતોનો ખુલાસો મેળવવા હમ્મણ છે આ કમલાકાન્તના કારખાનામાં ઓર્ડર મુજબ સધળી જાતનો માલ (લેખ) તૈયાર થાય છે આપને શું જોઈશે ? નાટક-નોવેલ હમ્મણ છે કે પોલિ ટિકસની જરૂર છે ? કંઈક ઐતિહાસિક શોધખોળને લગતું મોકલું કે સક્ષિપ્ત સમાલોચના કર ? વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા આપની રુચિ છે કે બુજોળશાસ્ત્રના તત્ત્વદર્શનમા આપને રસ પડે છે ? સ્થૂળ વાત એ છે કે, મોટા વિષયો મોકલું કે લઘુ વિષય પાઠવું ? મારી કૃતિનું મૂલ્ય અપ જગના હિસાબે આપશો કે મણુના ? જો આપને

લ આજુ વિષયમા અભિરુચિ હોય તો જણાવશો કે તેમા કયા પ્રકારના અલકારનો સમાવેશ કરે ? આપ કોટેશન (અવતરણ) પનદ કરો છો કે 'કુટનોટ' ઉપર પ્રીતિ રાખો છો ? જો 'કોટેશન' અથવા 'કુટનોટ' જરૂર હોય તો તે કવી ભાષામાંથી આપનાં તે લખશો. યુરપ અને એસિઆની સવળા ભાષાઓમાંથી મે કોટેશનનો નમૂનો કરી રાખ્યો છે, આફ્રિકા અને અમેરિકાની કેટલીક ભાષાઓનો પતો હજી મળ્યો નથી, પરન્તુ હું તે સવળા ભાષાઓના કોટેશન બહુજ થોડા વખતમા રજુ કરીશ, આપ નિશ્ચિત રહેશો.

જો મહન વિષયનખધી લેખો આપને વધારે પનદ હોય તો કયા પ્રકારના વિષય આપને જેમણે તે પણ જણાવશો તે નખધમા હું પોતે તો કષ્ટ કરી શકું કે ન પણ કરી શકું, પરન્તુ મારે એક મોટી ઓથ છે બીજાદેવ જોશનખીશ મહા-શયના ચિરંજીવી, જેણે 'યુટિલિટી' શબ્દની અદ્ભુત વ્યાખ્યા કરી હતી તેનું આપને અમરણ હશેજ તે હમણા સર્વવિદ્યામા પારગત થયો છે એમ એ પાસ કરીને અગ્રેજી વિદ્યાનો ફામો તેણે ગળે ધલ્યો છે લાંબા વિષયોપર તેનો નપૂર્ણ કાબૂ છે આપને સૂક્ષ્મામાં ચાલતી ટેકરટ બુકો જોઈએ છે ? તેઓ 'વર્ણપરિચય' (જાળપોથી કે પ્રાર્થમર) થી માડીને રોમ દેશના ઇતિહાસપર્યંત સવળજ લખી શકે એમ છે નેચરલ હિસ્ટરીનો તો એમણે અતજ આણી નાખ્યો છે, પુરાણા પેનિ મેજેઝિનમાંથી અનેક લેખોના તેમણે અનુવાદ કરી રાખ્યા છે, અને ગ્રોલ્ડસ્મિથ દ્વારા 'એનીમિટેડ નેચર' ના સારાશની સકલના પણ કરી રાખી છે એ કૃતિઓ આપને ખપને ? મહનમા મહન વિષય જે અકર્ષણિત અને ભૂમિતિ ગણાય છે, તેમા પણ એમનું સાહસ ઓછું નથી ભૂમિતિ અને ત્રિકોણમિતિ ચૂલામાં જાય, ચતુષ્કોણમિતિ ઉપર પણ એનો સંપૂર્ણ કાબૂ છે દૈવવિદ્યાના બળે તેમણે પોતાના બાપિદા ચતુષ્કોણાકૃત તળાવને પણ માપી નાખ્યું છે કહેવાની જરૂર નથી કે આ પરાક્રમ સાબળીને લોકો ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યા હતા એમની ઐતિહાસિક-કીર્તિની વાત શું કહું ? તેમણે ચિતોડના રાજા આલ્ફ્રેડ ધિ ગ્રેટના જીવનચરિત્રના દશ પદર પાના લખી રાખ્યા છે, અને બમાળી સાહત્ય-સમાલોચના સખધી એક અમૂલ્ય ગ્રંથ મહાભારતના આધારે તૈયાર કરી રાખ્યો છે તેમાં કોન્ટ અને હાઈટ રેપેન્સરના મતનું ખડન કરવામાં આવ્યું છે, અને 'મધ્યાકર્ણણુ મલ ઉપર પૃથ્વી ટોકલી છે' એવી ડાર્વિનની ચિયરીનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. એ ગ્રંથમા પ્રમાણમાટે 'માક્ષતીમાધવ' માથી ચારપાંચ શ્લોક પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા, આ બધા કારણોથી એ એક મહન વિષય ઉપરનો મેટો ગ્રંથ થઈ પડ્યો છે મારી ખાત્રી છે કે એની સમાલોચના કરતી વખતે આપ કહેશો કે, આ ગ્રંથ બમાળી ભાષામાં અદ્વિતીય છે.

હું આશા રાખુ છું કે, મહન વિષય છોડીને સામાન્ય બાબતો તરફ આપની

અભિરુચિ નજ થશે, કારણ કે તેમાં કાંઈક મુશ્કેલી વધારે છે, તોપણ જોશનખીશ પુત્રે એક નાટકની સામગ્રી તૈયાર રાખી છે ખરી નાયિકાનું નામ અદ્રકલા અથવા શશિરલા રાખવું એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે તેનો પિતા વિજયપુરનો રાજા બીમસિંહ છે અને નાયક કોઈ અમુક સિંહ છે હેલા અકમા શશિરલા નાયકની છાતીમાં છરી મારીને પોતે ‘હા હતાસ્મિ’ (હાય હુ હણાઈ) કરીને મળી મરો, આ પ્રમાણેનો પ્લોટ કગવવામાં આવ્યો છે, પરંતુ નાટકનો આદિ અને મધ્યભાગ કેવા પ્રકારનો થશે અને નાટકમાં જણાવવામાં આવેલા બીજા પાત્રો શુ શુ કરશે તે સખ ધે કશું નક્કી કરવામાં આવ્યું નથી હેલા અકમા છરી મારવાના સીન સ-ખધમાં કેટલુંક લખી રાખવામાં આવ્યું છે, અને હું આપને સોમનપૂર્વક કહીશ કે જે વીસ લીટીઓ લખી રાખવામાં આવી છે તેમાં આડ વખત “હા સખિ” તેર વખત “શુ થયું! શુ થયું!” અને પદર વખત “વહાલા!” “વહાલી!” નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે હેલે એક ગાયન પણ મૂકવામાં આવ્યું છે, અને નાયિકા હાથમાં છરી લઈને તે ગાય છે, પરંતુ હું ખની વાત એ છે, કે નાટકના બીજા અકા હજી સુધી કારે પાનેજ છે

જો આપને નૌવેલની ઇચ્છા હશે તોપણ અમે એટલે કે જોશનખીશ કપની જરા પણ પાછી પડે એમ નથી અમે ઉત્તમ નૌવેલ લખી શકીએ છીએ, તોપણ અમારી ઇચ્છા એવી હતી કે કચગ જેવી નવલકથા નહિ લખતા ડૉનકિવક્રોટ અથવા જિલ્લ્લાના પરિશિષ્ટ લખવા, દુર્ભાગ્યવશાત્ એ બંને પુસ્તકમાંનું એક પણ હજી સુધી અમારા વાંચવામાં આવ્યું નથી હાલ તુરત મેડાલેના એસે (નિબંધ) નું પરિશિષ્ટ લખી આપવાથી આપનું કામ નિભી શકશે? તે પણ એક નૌવેલજ છે—દુકી દુકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે!

જો આપ કાવ્ય પસંદ કરતા હો તો પ્રાસમદ્ધ કવિતા જોઈશે કે પ્રાસવિનાની ‘બ્લેન્ક વર્સ’ તે સ્પષ્ટ જણાવશે! પ્રાસમદ્ધ કવિતા અમારાથી બની શકશે નહિ અમારાથી અનુપ્રાસ મેળવી શકાતા નથી તો પણ પ્રાસવિનાની કવિતા જોટલી કહેશે! તેટલી લખી શકીશું હમણા જોશનખીસ—સુને ‘જીમૂતનાદવધ’ નામના એક કાવ્યનો પ્રથમ ખંડ લખી રાખ્યો છે એ કાવ્ય બહુધા મેધનાદવધને મળતું જ છે—માત્ર તેમાંના ચાર નામમાંજ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે પસંદ કરો?

જો લઘુ ગુરુ અને જોશનખીસી રચના છોડીને કેવળ કમલાકાન્તી લખને પસંદ કરતા હો તો તે પણ જણાવશે, મારે લખેલું ધૂળ પથર જે કંઈ હશે તે મોકલી આપીશ ધારણા એવી છે કે તેના બદલામાં અશીષુ લેવું વજન કરાવીને ગોટીએ ગોટી ગણી લઈશ—એક તલભાર છોડીશ નહિ કેમ આપ રાજી છો? આપ રાજી હો કે ન હો, પણ હું તો છુંજ

લિ અશીષુકાંક્ષી ઉત્તરોત્સુક,

શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

પત્ર ૨ જો-પૉલિટિક્સ

આપના શ્રીચરણમા પ્રણામ. અશીશુ પહોચ્યુ છે આપે પુબ્કળ અશીશુ મોક-
લાબ્યુ છે શ્રીચરણમા પ્રણામ-પુન પુન પ્રણામ હજી થોડુ અશીશુ મોકલાવશે.

પણ આપના ચરણકમળમાથી કમલાકાન્ત તરફ આવી કઠિન આગા શા માટે
મોકલવામા આવી તે હું સમજી શકતો નથી આપ લખો છો કે “ હાલમા નવા
કાયદાને લીધે લોકો પૉલિટિક્સ (રાજનૈનિક વિષય) વિષે બહુજ થોડુ લખે છે
તમે કાઈક લખો તો થણુ સારું ” એમ શા માટે, મહાશય ! મેં એવા શા પાપ કર્યા
હોય કે પૉલિટિક્સરૂપી પત્થર મારીને મારું માથુ ફેડું ? કમલાકાન્ત મિચારો દરિદ્ર
બાલશુ, તેને શા માટે પૉલિટિક્સ વિષે લખવાની આગા કરો છો ? કમલાકાત સ્વાર્થી
માણુસ નથી. અશીશુ સિવાય મને જગતમા બીજો કોઈ સ્વાર્થ નથી મારા જેવા
મરીજ ઉપર શામાટે પૉલિટિક્સરૂપી બોલો લાદો છો ? શું હું રાજા છું ? શું હું
ખુશામતીઓ છું ? શું હું જુમારી છું ? શું હું બિખારી છું ? શું હું પત્રનો
અધિપતિ છું કે મને પૉલિટિક્સ વિષે લખવાનું કરો છો ? આપે મારું દેહતર તો
વાચ્યુ હશે તેમા મારી સ્થૂલ બુદ્ધિનું એક પણ ચિન્હ તમારી નજરે પડ્યું કે મને
પૉલિટિક્સ વિષે લખવા કહ્યું ‘ અલબત્ત, મેં અશીશુની ખાતર આપની ખુશામત
કરી હશે પણ એ ઉપરથી એમ તો નજ સમજવું કે હું એવો સ્વાર્થપરાયણ, નીચ
ખુશામતીઓ છું કે પૉલિટિક્સ ઉપર લેખ લખું ? ધિક્કાર છે તમારા અધિપતિઓને
ધિક્કાર છે આપે કરેલા અશીશુના દાનને ! આપ હજી પણ સમજી શક્યા નહિ કે
કમલાકાન્ત એક ઉચ્ચ આદર્શ ધરાવનાર કવિ છે કમલાકાત પામર પૉલિટિશિયન નથી

આપની આ આગા મળ્યા પછી હું અત્યંત ખિન્ન ચિત્તે એક પડી ગએલા
વૃક્ષની ઝાળ ઉપર બેઠો અને “ અમદર્શન ” ના તત્ત્વોની બુદ્ધિમા ચએલી વિપરીતતા
વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો. શું કરું ? ગમે તેમ કરીને પણ સવાપાશેર અશીશુનો
કસ્ટુબો મેં ઉતારી દીધો છે સામે ગણુ ધાત્મીનું ધર છે- ધરના આમણામાં બે ત્રણ
બળદ બાધેલા છે-ધાત્મીનું હાથે તલની સાનીની જોડે મેળવાયલો બોળનો બૂકો
ખાઈને આંખો મીંચીને બળદ વાગોળતા બેડા છે આ દૃશ્ય જોઈને મને કંઈક શાંતિ
વળી. અહીં તો પૉલિટિક્સ નથી. આ ધાત્મીની કાઢની અદર બાધેલા મિચારા બળદ
પૉલિટિક્સ રહિત અકૃત્રિમ સુખ ભોમવતા બેડા છે તેમને જોઈને મને સતોષ થાય
છે તોપણ અશીશુના અમલને લીધે પ્રસન્ન મનથી લોકોનું પૉલિટિક્સના વિષય
તરફ થતું વલણ હું મારા મનમાં વિચારવા લાગ્યો મને આ વખતે વિદ્યાસુદરના
નાટકનું એક ગાયન યાદ આવે છે —

મુગલાઈ કહે બોલું બોલ, લગડશા કહે મૂક દોટ,

તમે કહો હું બહુ પડિત, એ ત્રણેની એકજ રીત. વાહ ! વાહ ! વાહ !

આપણા લોકોની વૃત્ત દમણાં પૌલિટિક્સ તરફ ગઈ છે દરરોજ થોડી થોડી પૌલિટિક્સ જોઈએજ પણ બોમડાની વાક્યાતુયની કામના, લમડાની દોડવાની અભિલાષા, આધળાની ચિત્રો જોવાની હાલસા, અને ખિચારી હિંદી વિધવાની સ્વામી-નેહની આકાંક્ષા અને પત્નીનો પ્રેમ ભોગવવાની મારા મનની ઇચ્છા એ સર્વ માત્ર ઉપહાસજ કરાવનાર છે, કેમકે તે કદી પણ કૃણીમૂલ થનાર નથી પૌલિટિક્સ પૌલિટિક્સ કરનાર બાઈઓ ! હું કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી તમારા ભનાની એક વાત કહું છું તે સાંભળો સિપાઈને સાસરે તો છે, પણ જે પ્રજાને માત્ર સત્તર સ્વારોએ જિતીને પરાધીન કરી તેને વળી પૌલિટિક્સ કેવી ! જય રાધેકૃષ્ણ ! ભગવાન તમારે ભલું કરશે ! અમે ભૂખ્યા તમારે આગણે ઉભા છીએ મરી નાખશે કે આ ? આ તમની પૌલિટિક્સ ! ! એ સિવાયની બીજી પૌલિટિક્સ કે જે ઝાડપર ઉમે છે, તેના તો બીજા પણ આ દેશની જમીનમા અકુરિત થવાનો સંભવ નથી

આ પ્રમાણે હું વિચાર કરતો બેઠો હતો એવામા મેં જોયું કે મધુ ધાત્રીના પૌત્ર જેની ઉંમર દશ વર્ષની છે, તે એક શકોનામા ભાત લાવી ઓટલે બેસીને ખાવા લાગ્યો તેને દૂરથી એક કાબરચિતરા કૂતરાએ જોયો જોઈને થોડી વાર ઉભો રહ્યો પછી નિરાશ થઈને જીભ બહાર કહાડવા લાગ્યો ઘોળા જીંઘના ફૂલ જેવો ભાત કાસાના પાત્રમાં શોભી રહ્યો હતો—કૂતરાના પેટ તરફ જોયું તો વેતવેતના ખાડા પડેલા હતા કૂતરો ખિચારો ઉભો ઉભો ટગરટગર જોવા લાગ્યો પછી આળમ મરડીને કાન ફફડાવ્યા ત્યાર પછી બહુ વિચાર કરી કરીને ડરતો ડરતો એક એક પગલું આગળ આવવા લાગ્યો, અને ધાત્રીના છોકરાના ભાતથી ભરેલા મેં તરફ આડી નજરે જોતો જય અને ખીતો ખીતો એક પગલું આગળ ભરતો જય અશી જીના પ્રતાપથી મને દિવ્ય ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં મેં જોયું કે આ પૌલિટિક્સ ચાલે છે અને કૂતરો મહાન પૌલિટિશ્યન છે. પછી ધણો વિચાર કરીને એકાગ્ર ચિત્તે બેસીને મેં જોયું કે કૂતરાએ એક પક્ષા પૌલિટિશ્યનની ચાન ચાલતી શરૂ કરી હતી કૂતરાએ જોયું કે ધાત્રીનો છોકરો કાંઈ બોલતો નથી, ધણો દયાળુ લાગે છે એટલે તે ધીરે ધીરે તેની પાસે જઈને લાખા પગ કરીને બેઠો પછી પૂછડી હલાવવા લાગ્યો અને ધાત્રીના છોકરાના સામું જોઈ પુષ્કળ હાકવા લાગ્યો તેનું દુર્બળ શરીર, ચોટી ગયેલું પેટ, દયામણી નજર અને તેના મોમાંથી વારવાર નીકળતા નિશ્વાસ જોઈને ધાત્રીના છોકરાને તેના પર દયા આવી કૂતરાનું ‘ પૌલિટિક્સ એજીટેશન ’ (રાજનૈતિક આદો-લન) સફળ થયું ધાત્રીના છોકરાએ માછલીના હાડકાના એક ટુકડાને સારી પેઠે ચુસી લીધા પછી કૂતરા તરફ નાખ્યો કૂતરાએ અત્યંત આનંદથી ઘેલછામા આવી જઈને તેને ચાટવાનું, ચાવવાનું, ગળવાનું અને પચાવવાનું કામ શરૂ કર્યું આનંદને લીધે તેના નેત્રા ચળકવા લાગ્યા

જ્યારે આ માછલીના હાડકાના બક્ષણનું મહત્ત્વ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે સમાપ્ત થયું ત્યારે તે સુચતુર પૉલિટિક્સનના મનમાં ઇચ્છા થઇ કે બીજો એક ટુકડો મળે તો કેવું સારું ? એવો વિચાર કરીને પૉલિટિક્સન છોકરાના મોં તરફ ટીકી ટીકીને જોવા લાગ્યો. જોયું તો છોકરો ભાતમાં આમલી અને મન્યાનું પાણી ચોળીને સપાટાબધ શારાવતો ખેડો છે, અને ફૂતરા તરફ નજર પથ્થુ નાખતો નથી હવે ફૂતરાએ એક 'બોલ્ડ મુવ' (હિમત બહુ પગલું) લીધું કેમ ન લે ? ગમે તેવો પથ્થુ પૉલિટિક્સન ! આવી રાજનીતિના બળ ઉપર આધાર રાખીને તે એક પગલું આગળ આવીને ખેડો અને નિશ્વાસ નાખવા લાગ્યો, તોપણ ધત્તીના છોકરાએ તેના તરફ જોયું નહિ ત્યાર પછી તે ઝીણું ઝીણું સ્વરે રડવા લાગ્યો. બાળે કહેતો હોય કે, " હું રાજધિરાજ ધાત્તીકુમાર ! આ ગરીબનું પેટ ભરાયું નથી " આ સાંભળીને ધાત્તીના છોકરાએ તેના તરફ જોયું. માછલી તો ન હતી પણ ભાતનું એક ટેકું તેના તરફ ફેંક્યું જે આનદથી પોતાના નદનવનમાં બેસીને ઈશ અમૃતપાન કરે છે, જે સુખથી કાર્ડિનલ વુલ્ફીએ અને કાર્ડિનલ જૉન્સે પોતાની કાર્ડિનલની ટોપી ધારણ કરી હતી તેટલાજ આનદથી તે ફૂતરો જાન ખાવા લાગ્યો. એવામાં ધાત્તી ધરમાંથી બહાર આવી છોકરાની પાસે બેસીને ફૂતરો લપક લપક ભાત ખાય છે એ ધાત્તીથી સહન થયું નહિ તેના નેત્ર ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગયાં, અને એક ઇંટનું રોકું ઉપાડીને તેણે ફૂતરા તરફ જોરથી ફેંક્યું. બિચારો પૉલિટિક્સન માર ખાઇને પાછલા બે પગ વચ્ચે ધણીજ કાળજીથી પોતાની પૂછડી છૂપાવીને અનેક પ્રકારની રાગરાગણીના આલાપ મારતો મારતો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો.

એવામાં એક બીજો બનાવ મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો. જ્યારે પામર ફૂતરો પોતાના પેટને માટે અનેક પ્રકારનું ચાતુર્ય અતાવી રહ્યો હતો તેજ વખતે એક હૃદયુષ્ઠ ગોધો આવીને ધત્તીએ બળદને નાખેલા ગોતના વાસણમાં મોં ધાલીને મરજીમાં આવે તેટલું ખાવા લાગ્યો. બળદ ગોધાના ભયકર ગીંગડા અને ત્રચડ દેહ જોઇને ડરી ગયો અને વાસણમાંથી પોતાનું મોઢું કહાડી લીધું તથા તેની બોજન કરવાની કુશળતા બયપૂર્ણ નેત્રે નિહાળવા લાગ્યો. ફૂતરાને પત્થર મારી હાંકી કહાડી ધાત્તી આ નવીન ચોર તરફ વળી અને એક લાકડી લઇને ગોધાને મસાણું તરફ જવાની સલાહ આપતી આપતી તેના તરફ દોડતી આવી, પણ મસાણું જવાની વાત તો બાળુએ રહી અને ગોધા એક ડગલું પણ ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. જેવી ધાત્તી તેની પાસે આવી એટલે તરતજ તેણે પોતાના લાખા શીંગડા હલાચા અને તેની જાતીમાં પોતાના શીંગડાની અણી કેવી સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકશે તેનું સૂચન કરવા લાગ્યો. ધાત્તી રણસત્રામમાંથી પાછી હડી અને ધરમાં પેસી જઈને બારણા બધ કરી દીધા. ગોધો પણ પોતાની ધૂરસદે ઇચ્છા પ્રમાણે ગોતાનો આહાર કરી ડોઘતો ડોઘતો પોતાને મુકામે આણ્યો મયો.

મને વિચાર આવ્યો કે આ પણ એક પૌલિટિક્સ છે મેં જે પ્રકારની પૌલિટિક્સ જોઈ, એક ફતરાની અને બીજી ગોધાની મિસ્માર્ક એ ગોધાની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરનાર પૌલિટિશ્યન છે અને વુલ્સીથી માડીને આપણા પરમપ્રિય રાવબહાદુર દોલકપ્રસાદ શર્મા સુધીના બધા ફતરાની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરનારા પૌલિટિશ્યનો છે
આપનો કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

પત્ર ૩ જો-ભારતવાસીઓનું મનુષ્યત્વ

મહાશય ! આપને શું લાગુ ? લખવામાં વિદ્યન નાખનાર અનેક દુસ્મનો બમે છે. હું હમણા જે બાગાતૂટા ઘરમાં રહું છું તેની પાસે મારા દુર્ભાગ્યે જે ત્રણ ફૂલના છોડ ઉગી નીકળ્યા છે મને વિચાર આવે છે કે આ કમલાકાન્તને કોઈ સગું વહાલું નથી ત્યારે આ પુખ્તો મારા સખા અને સખીઓ યશો, કેમકે ખુશામત કર્યાથી એ કાંઈ પ્રદુષિત થતાં નથી, એમને મેળવવા માટે રૂપીઆ ખર્ચવાની જરૂર પડતી નથી, એમને અલકાર પહેરાવવા પડતા નથી, એમને પ્રમન્ન કરવાને જૂઠાં વખાણુ કરવાની જરૂર નથી, તેઓ પોતાના નિઝનદ્વડેજ પ્રદુષિત થાય છે એમના મુખમાં હાસ્ય છે, રોદન નથી, આનંદ છે, ક્રોધ નથી એવો પણ વિચાર આવે છે કે પ્રસન્ન ગોવાલણે મારો ત્યાગ કર્યો તો ફિકર નહિ, હવે હું આ પુખ્તો સાથે પ્રેમ જોડીશ

એટલામાં પુખ્તો પણ ખીલ્યા-હસવા લાગ્યા તત્રી સાહેબ ! મને એક વિચાર આવ્યો ! પણ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો એટલામાં તો તે ખીલેલા ફૂલને જોતા વારજ બમરાના ઝૂડના ઝુડ-હમરો પતગીઆ મધમાખીઓ અને બીજાં અનેક પ્રકારના રસશોષક રસિકોના ટોળે ટોળાં મારા બારણા આગળ આવીને હાજર થયા. પછી ગણુ ગણુ, બણુ બણુ, ઝણુ ઝણુ, ગનન ગનન કરીને તેઓ મને ત્રાસ આપવા લાગ્યા તેમને મેં ધણુએ સમજાવ્યા કે, " સદ્ગૃહસ્થો ! આ સભા નથી, સમાજ નથી, એસોશિયેશન, લીમ, સોસાયટી, કલમ એવું કંઈજ નથી, આ તો કમલાકાન્તની પર્ણકુટી છે. આપને જો ગનનન ગનનન કરવું હોય તો બીજે કોઈ ઠેકાણે જાઓ હમણા હું કોઈ રેઝોલ્યુશન (ઠરાવ) પસાર કરાવવા તૈયાર નથી, માટે આપ કોઈ બીજે ઠેકાણે સિધારો, પણ એ ગણુણુ બણુણુ કરનારા ગૃહસ્થો કોઈ રીતે જવાને કબૂલ થયાજ નહિ હિલટા તેઓ પુખ્તના છોડ ઉપરથી ઉડીને મારી પર્ણકુટી ઉપર હમલો કરવા લાગ્યા મેં આપને પત્ર લખવાનું કામ તો હમણાજ સર કર્યું (હમણા અપ્રીણુનો અમલ ઉતરવા આવ્યો છે) એટલામાં તો

એક કાળજી જેવો કાળો ભમરો જૂઠું કરીને ધરમા દાખલ થયો અને મારા કાન પાસે આવીને મજુમજુવા લાગ્યો તરી મહાશય ! કહેશો ! હું આપને પત્ર શી રીતે લખી રાકું ?

ભમરાજી મનમા એમ સમજે છે કે પોતે ધણા રસિક અને છટાદાર વક્તા છે; અને તેના મજુમજુાટથી મારા આખા શરીરમા આનંદની લહરી ફેલાઈ જઈને મને ધણેજ મનોપથ મારે મારાજ આગણના ફૂલની પાખડીઓ તોડીને મારાજ કાન પાસે મજુમજુાટ મચાવી મૂકે છે મારો ક્રોધ એકદમ ઝાંપલિમ પોપટપર મયો મે પખો લઈને તેની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યુ, પછી મે ધૂર્જન, વિધૂર્જન, સધૂર્જન વગેરે વિવિધ દાવપેય કરી પખાડી શસ્ત્ર ચલાવવા માડ્યુ ભમરો પણ ડીન, ઉડીન, પ્રડીન, સમાડીન વગેરે તરેહ તરેહના પેતરા ભરીને પોતાની ચાલાકી બતાવવા લાગ્યો હું કમલાકાંત ચક્રવર્તી-દક્ષિણ મુક્તાવલિનો લેખક છુ, પરંતુ મનુષ્ય તે મનુષ્યજી ! મનુષ્યનું પરાક્રમ અત્યંત તુચ્છ છે ! તેનું બળ અત્યંત અદ્ય છે ! હે મનુષ્યવીર્ય ! ધિક્કાર છે તને ! તુ પરાપૂર્વથીજ મનુષ્યને ઠગીને તારી અમારતા સાખીત કરતુ આવ્યુ છે તે જામાના યુદ્ધમા હેનીખાલને, પલટોવાના યુદ્ધમા ચાલસને, પોપટના યુદ્ધમા નેપોલિયનને અને આજે ભમર સાથેના યુદ્ધમા કમલાકાંત ચક્રવર્તીને ફસાવ્યો છે હું જેમ જેમ પખો હલાવીને વાયુને મતિમાન કરીને ભમરને ઉડાડી મૂકવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે દુષ્ટ ફરી ફરીને મારા માથાની પાસે આવીને ભણુભણુાટ કરવા લાગ્યો કોઈ વાર તે મારા કપડામા સતાઈ જઈને વાદળામા છુપાઈને લડતા ઇન્દ્રજિતની પેઠે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, તો કોઈ વાર કુભકર્ણ સાથે યુદ્ધ કરતા રામચંદ્રના સૈન્યની માફક મારી બમલ આમળ આવીને મને ચીડવવા લાગ્યો કોઈ વખત જાણે મારૂ પરાક્રમ મેંમસનની માફક મારી ચોટ લીમા રહ્યુ હોય તેમ સમજીને મારા મેવ જેવા કાળા વાકડીયા વાળમાજ ભરાઈ બેસીને બેરીનાદ કરવા લાગ્યો પછી તે કદાચ મને કરડી બેસે તેવા ભયથી મેજ સમરામણુમાથી પલાયન કર્યું. ભમરાએ પણ મારી પૂડ લીધી એવામા અધુરામા પૂરૂં ભમરાની ઠોકર વાગવાથી કમલાકાંત “પપાત ધરણીતલે” આ સસારડી જગમા મહારથી કમલાકાંત ચક્રવર્તી જેમણે દારિદ્ર, હમેશનુ વાંઢાપણું અને અશીષુ વગેરેની સામે યુદ્ધમા શદિ પણ હાર ખાધી ન હતી, તેમનો અફસોસ ! એક સાધારણુ જીવડાને હાથે પરાજય થયો.

પછી ધૂળ ખખેરીને હું ઉઠી ઉભો થયો અને ભમરરાજની ક્ષમા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો - “હે ભમરકુલબૂધજી ! આ ગરીબ બાલણુ તમારો શો અપરાધ કર્યો કે તમે તેના લખવામા ખલેલ કરવા આવ્યા ? જુઓ, હું બમદર્શનના અધિપતિને પત્ર લખવા બેઠો છુ, પત્ર લખીશ તો અશીષુ મળશે. તમે સામાટે મજુમજુાટ કરીને તેમા વિદ્યન કરવા આવો છો ?” મે આજે સવારમા એક બમાળી નાટક વાંચ્યુ

હવે તેથી એકાએક નાટકની ધ્રુમા હુ બમરને કહવા લાગ્યો,—" હે ભૂમ ! હે અનમરગના તરંગમા વિલેપ કરનાર ! હે ઉઘ નવિહરી ! તમે શામાટે બણુબણાટ કરો છો ? હે ભૂમ ! હે દિવેરેફ ! હે પદપ ! હે અને ! હે બ્રમર ! હે ભમગ ! હે બણુબણુ '—

આ બ્રમરમહસ નામના પાઠથી ભમરો એકદમ પ્રસન્ન થઈ ગયો અને મારી સામે આવ્યાને ખેડો વળી પાછો ગણુગણુ કરીને મળુ સાફ કરીને ખેલવા લાગ્યો મને પણ અપ્રીક્ષના પ્રતાપથી સવ પ્રાણીઓની બાપા સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી એટલે હુ સ્થિરચિત્તે સામળવા લાગ્યો.

બ્રમરરજે ખેલવા માડ્યું ' હે વિપ્ર ! મારા ઉપર આટલો ગુસ્સો શામાટે ? હુ શુ અકર્મીજ ગણુગણુ છું ? આ હિંદુસ્તાનમાં જન્મીને હવે ગણુગણીએ નહિ તો ખીણુ કરીએ શુ ? કયો હિંદુસ્તાની બણુબણાટ નથી કરતો ? કયા હિંદુસ્તાનવાસીએ બણુબણાટ છોડીને ખીજો ધધો શરૂ કર્યો ? તમારામાં જેઓ રાજા મહારાજાઓ અન આનરેખલો છે તેઓ કાઉન્સિલમાં ખેસીને ગણુગણાટ નથી કરતા ' જેમને રાવમહાદુર અથવા સર થવાની અભિલાષા છે તેઓ શુ સાહેબ લોકોની પાસે ખેસીને બણુબણાટ નથી કરતા ? જેઓ માત્ર નોકરીનીજ ઉમેદ રાખે છે તેમના બણુબણાટનો નો પારજ નથી હિંદુસ્તાનના શિક્ષિતો જેઓ થોડા વર્ષ સુધી અંગ્રેજી શીખ્યા છે, તેઓ તો હાથમાં સીફારસની ચિઢિઓ લઈ દરવાજે દરવાજે બણુબણાટ કરતા ફરે છે તેઓ મચ્છરની માફક ખાતાપીતા, ઉઠતા ખેડતા, હાલતા ચાલતા, રાત દહાડો, સવાર, ખપોર ને સાંજ હરવડી બણુબણાટજ કરતા રહે છે જેઓ નોકરી ન કરતા સ્વતંત્રપણે વકીલ, ખારિસ્ટર તરીકે ધધો કરે છે, તેઓ સનદી બણુબણાટ કરે છે સાચા જૂઠાના સાગરસગમમાં પ્રાત સ્નાન કર્યા પછી જ્યાં લાકડાના અથવા સળીઆના પાજરામાં માથે "નામ" પહેરીને હાઈકોર્ટના જડજો, જલ્લા જડજો, સજ્જ જડજો, ડેપુટીઓ, મુનસફો વગેરે ખેડ હોય ત્યાં જઈને બણુબણાટનો પુઆરો છોડી મૂકે છે કેટલાક એમ સમજતા હોય છે કે બણુબણાટ કરવાથી દેશનો ઉ.ય થશે તેથી તેઓ નાના મોટાને એકલા કરીને ગણુગણવા માડે છે. દેશમાં દુકાળ પડ્યો ચાલો બાઈ જરા બણુગણીએ આપણા લોકોને ધણી ઉચી નોકરીઓ આપવામાં આવતી નથી, માટે ચલો આપણે મધા એકલા થઈને ગણુગણાટ કરીએ અમુક ગૃહસ્થની મા મરી ગઈ, ચાલો બાઈ તેના સ્મરણાર્થે જરા બણુગણીએ કેટલાકને તો આથી પણ મતોષ નથી થનો તેઓ તો કામળ, ખડીયો અને કલમ લઈને દર અડવાડીએ, દર મહિને કે દરરોજ બણુબણાટ કર્યાજ કરે છે, અને બાઈ મારા ગણુગણાટથી આટલા ચીડાઈ જાઓ છો, પણ તમે પોતેજ હમણા શુ કરવા ખેડા છો ? મ ગદર્શનના અધિપતિની પાસે થોડુક અપ્રીક્ષ મેળવવાની લાલચે તમે પણ ગણુગણવાજ ખેડા છો ને ! તો પછી મારો ગણુગણાટ તમને આટલો

કટાળો શામાટે ઉપજાવે છે ? ”

“ હે કમલાકાંત ચક્રવર્તી ! હું તમને સત્ય વાત કહું છું. તમે લોકો જે મધુમણ્ડાટ બહુલણ્ડાટ કરો છો તે અમને પણ પસંદ નથી આવતો જુઓ અમે જીવડાં છીએ તોપણ અમે માત્ર મધુમણ્ડાટ જ કરીને બેસી રહેતાં નથી અમે મધ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અને અમારો ડખ વાપરવાનો અભ્યાસ કરીએ છીએ તમને નથી આવડતું મધ મેળવતા કે નથી આવડતો ડખ વાપરતાં ! ફક્ત બહુલણ્ડાટ જ કરો છો ! તમને કામ તો એકંકે કરતા આવડતું જ નથી, માત્ર બાપડીઓની માફક સવાર સાજ છેડો વાળીને રડતા કકળતાજ આવડે છે હવે તમે જરા બકબકાટ અને લખાપડી છાડીને ઉપયોગી અને વ્યાવહારિક કામ કરવા મડો તો દીક. તેમ કરશો તોજ તમારું શ્રેય થશે મધ મેળવતા શીખો જરાક ડખનો ચટકો લગાવતા શીખો તમારી જીભ કરતા અમારો ડખ વિશેષ સામર્થ્ય ધરાવે છે તમારા વાક્યબાણથી કોઈ મરતું નથી પણ અમારા ડખથી તો તમે બધાજ હરહમેશ ડરતા રહો છો સ્વર્ગમાં જેમ ઇન્દ્રનું હથિયાર વજ્ર છે, પૃથ્વી ઉપર જેમ અગ્નિનેનું હથિયાર તેમની તોપ છે, તેમ આકાશમાર્ગમાં અમારો ડખ પણ એક પ્રમળ હથિયાર છે, માટે મારું કહેવું એમ છે કે મધ એકું કરતાં શીખો. કામમાં લક્ષ પડેલો અને જે તમારી જીભમાં થતી ચળને લીધે તમારું લક્ષ કામમાં નજ પડેવાતું હોય તો બહેતર છે. કે તમે તમારી જીભને કાપી નાખો તેમ દરજો તો જરૂર કામમાં ચિત્ત પડેવાશે અને ખાલી બહુલણ્ડાટ કરવા ઉપરથી તમારું મન ઉડી જશે ”

આટલું બોલીને બ્રમરરાજ ભુઉઉઉ કરીને ઉડી ગયો.

મે પછી વિચાર કર્યો કે આ બ્રમરો અલગત ધણોજ જ્ઞાની જ તું છે આપણે જાણીએ છીએ કે મનુષ્યોમાં જેમ જેમ પદ્ધતિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે વધારે વધારે ડાહ્યો મનાતો જાય છે એટલા માટે જે પદવાળા મનુષ્યો કરતાં ચાર પદવાળાં પશુઓ વિશેષ ડાહ્યણવાળાં હોવા જોઈએ ત્યારે આ બ્રમરો તો પદપદ છે. એક નહિ બે નહિ પણ પાંચ પદ એટલે છ પદવાળો છે ખરેખર એ છ પદવાળો જીવ ધણોજ જ્ઞાની હોવો જોઈએ એ વાત એના પદની અસામાન્ય સખ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે એવા સુચતુર મહાજ્ઞાની બ્રમરની સલાહની અવગણના કેમ કરાય ? માટે આજથી હું મારો મધુમણ્ડાટ બંધ કરું છું, પણ મધ મેળવવાની તૃષ્ણા હું તજી શકતો નથી બંધનર્થે પુષ્પમાંથી અરીણરૂપી મધ પ્રાપ્ત થશે એવી ઉમેદથી જીવન ધારણ કરી રહ્યો છું

આપનો આગાધીન
કમલાકાંત ચક્રવર્તી

પત્ર ૪ થો—ઘડપણની વાતો

અધિપતિ સાહેબ ! મને આજે અરીજી મળ્યું નથી પણ દુઃખ થાય છે આજે હું જે લખું છું તે ફાટે ડાળે લખું છું મારી પોતાની બુદ્ધિવડે લખું છું—અરીજીની ચમત્કારિક શક્તિવડે નહિ આજે તો હું મારા વીતકની કથા લખું છું

આજે ઘડપણની વાત લખું છું લખવાનું મન તો ઘણુંએ થાય છે પણ લખી શકતો નથી દારુણ દુઃખની કથા મને ઘણી પ્રિય લાગે એ બનવાનુંએ છે પોતાના વીતકની, મર્મભેદ દુઃખની કથા દરેકને પ્રિય હોય છે, પણ આ બાબત હું લખીશ તોપણ વાંચશે કેણું ? એ પ્રશ્ન છે હાલ તો યુવાન વર્ગજ વાચવાનો શોખ ધરાવે છે મોટી ઉમ્મરના લોકો તો બીલકુલ વાંચતાજ નથી. આથી મને લાગે છે કે મારી ઘડપણને લગતી વાતો આપના વાચકવર્ગમાંથી કેઈ વાંચશે નહિ

માટે હું ખરેખરા ઘડપણની વાતો લખતો નથી—લખી શકતો પણ નથી વૈતરણીની તરંગમાલાથી ધોવાતા જીવનના ઓવારાના છેદલા પગથીઆ ઉપર મેં હજી મારો પગ મૂક્યો નથી તેની પેલીપાર જવાને જે દ્રવ્ય જોઈએ તેની એક પાંખ પણ હું કમાઈ શક્યો નથી. મને હજી વિશ્વાસ છે કે એ દિવસ હજી ઘણો દૂર છે, તોપણ જીવાની ઉપરથી મેં મારો દાવો છોડ્યો છે, જો કે મારી કેદની બધી મુદત હજી ખતમ થઈ નથી કેદની મુદત પૂરી થશે તોપણ મારે ઘણું દેવું પતવવાનું બાકી રહેશે, તેની મને થોડી ઘણી ચિંતા રહે છે. યૌવનને સલામ કરી છેવટની ફારગતી લઈ શક્યો નથી એ સિવાય હજી મહાજનનું મારી પાસે કેટલુંક લેણું છે દુષ્કાળના વર્ષોમા મેં વાણું અનાજ ઉછીનું લીધું છે તે દેવું પણ હું અદા કરી શક્યો નથી—અને અદા કરવાની મારામા શક્તિ પણ નથી વળી વૈતરણીની સામી પાર જવાને માટે પણ પૈસા એકઠા કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે મારી આ સમયની દુઃખની બે ચાર વાતો કહું તો તમે તમારા યૌવનનાં સુખ બાબતુ પર મૂકી સંભળશો ખરા ?

પ્રથમ સત્યનો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે કે હું જીવાન છું કે વૃદ્ધ છું ? મેં આ સવાલ મારે એકલાને માટે ઉઠાવ્યો છે એમ નથી હું વૃદ્ધ છું અગર જીવાન છું એ બેમાંથી એક વાત તો મજબૂર રાખવીજ પડશે, પણ જેમની રિયલિટી એવી છે કે જેઓ જીવાન ન મણ્યાય તેમ ધરડા પણ ન કહેવાય, જેમનો જીવાનીનો સૂર્ય પશ્ચિમ દિશા તરફ જુકવા લાગ્યો છે, જેમના જીવનના પડછાયા પૂર્વ દિશા તરફ લખાવા લાગ્યા છે તેમને હું પૂછું છું કે બાપ ! તમે વિચાર કરીને કહો કે તમે યુવાન છો કે વૃદ્ધ ? અલખત, આપના વાળ આજે પણ ભ્રમર જેવા કાળા અને સુંદર છે, આપના દાંત અવિચ્છિન્ન મોતીની સેર જેવા શોભી રહ્યા છે, આપની નિદ્રા આજે પણ એવી ગાઢ છે કે તૂતન પત્નીના ઢંઢાળવાથી પણ તમે જાગી શકતા નથી, તો

પણ મારે કહેવું જોઈએ કે તમે ધરડાળ થયા છો અથવા તો આપના વાળ જ ગા જમના જેવા કાંઈક સફેદકાળા થયા છે, દાતની હારો કાંઈ કાંઈ ઠેકણેથી તૂટવા લાગી છે, તેમાથી એકાદ બે મોતીના દાણા ખરી પડ્યા છે, આપની નિદ્રા નેત્રની વિડબનાતુલ્ય બનવા આવી છે તો પણ તમે યુવાન છો તમે પૂછશો કે મારા કહેવાનો અર્થ શો ? એનો અર્થ “ ઘડપણ હિંમરથી નથી મપાતું પણ જ્ઞાનથી મપાય છે ” એમ પણ હું કહેવા નથી માગતો હું અત્ર જ્ઞાનની ચર્ચા કરતો નથી, ઘડપણનીજ ચર્ચા કરૂ છું ઘડપણ એ વધેલી હિંમરનું પરિણામ છે, ખીણ કાંઈ નથી. કાંઈ માણસ ચાલીશ વર્ષે વૃદ્ધ થાય છે તો કાંઈ માણસ બેતાળીશ વર્ષની હિંમરે પણ યુવાન રહે છે હિંમરમાંજ વિશેષતા છે એવું તમે કદિ પણ જોઈ શકશો નહિ. જે માણસ પિસ્તાળીશ વર્ષની હિંમરે પોતાને યુવાન કહેવડાવે છે તે કાં તો મૃત્યુથી અત્યંત ડરતો હોવો જોઈએ અથવા ખીણ કે ત્રીણ વારની ધણીમાણીનો પતિ હોવો જોઈએ જે પાત્રીશ વર્ષે પોતાને ધરડામા ખપાવવા મથે છે તેને કાં તો ઘડપણ પ્રસદ છે, કાંતો ખિમાર છે અથવા તો તે કાંઈ પ્રકારના હારે સકટથી પીડાતો હોવો જોઈએ

પણ જીવનની અડધી મજલ પર આવી પહોંચ્યા પછી ચરમા હાથમાં લપ રમાલ વડે સાફ કરીને જુઓ અને વિચાર કરીને કહો કે હું વૃદ્ધ થયો હઈશ અને નહિ પણ થયો હોઉં મારું મન સાક્ષી પૂરે છે કે આખે સજવું હેય યા ન સજવું હોય, માથે તાલ પડી હોય યા ન પડી હોય તોપણ હું હજીસુધી વૃદ્ધ કહેવાઉં નહિ કેમ વાર ? કાંઈ પણ વૃદ્ધ થયું નથી ત્યારે હુંજ એકલો શાને વૃદ્ધ થાઉં ? આ સનાતન કાળથી ચાલ્યું આવતું વિશ્વ આજે પણ નવીન સરખું છે મારી પ્રિય કોકિલાનો મધુર ટુંકુઝર હજી વૃદ્ધ થયો નથી. મગા નદીની સુદર, હીરાકણી જેવી ચળકતી કામળ તરંગમાલામાં હજી ઘડપણે પ્રવેશ કર્યો નથી પ્રભાતના પહોરનો શીતળ, સુખકર વાયુ, બકુલ, ચપો વગેરે સુગંધી પુષ્પો, વૃક્ષની લીલી, હરિયાળી ધટા, નક્ષત્રમાલાનો ચળકાટ એ વગેરે સર્વ હજી તેવાં ને તેવાંજ સુદર અને મોહક છે, તેમનામાં ઘડપણની છાયા પણ આવી નથી, તો શું હુંજ એકલો વૃદ્ધ ? નહિ, હું એ વાત કદિ પણ માનીશ નહિ. જગતમાં તો હજી પણ હાસ્ય અને આનંદના પુવારા હિંચળી રહ્યા છે. શું મારા એકલાનાજ હસવાના દિવસ પૂરા થયા ? પૃથ્વી હિપર હિંસાહ, ક્રીડા, આનંદ હજી જેવાં ને તેવાં ચાલે છે તો તે શું મારે માટેજ બધ થયા ? આખું જગત તેજોમય છે. શું મારેજ ધોર અમાવાસ્યાની રાત્રિ ? નહિજ. સુદેશાન ચરમાવાળાની દુકાનનું સત્માનાશ જન્મે ! હું મારા ચરમા આજેજ લાગી નાખું છું અને જાતી ઠાકીને કહું છું કે હું ધરડો થયો નથી.

પણ મુશ્કેલીની વાત તો એ છે કે હું સ્વીકાર કરું યા ન કરું, તોપણ ઘડપણ મારો પીછો છોડતું નથી ધીમે ધીમે દરરોજ-પળે પળે ઘડપણરૂપી ચોર મારા

દેહરૂપી શરીરમા પ્રવેશ કરતોજ જાય છે. આકુબ્ય ક્ષીણ થતુ જાય છે જીવાનનો કિનારો દૂર જતો જાય છે હુ કરોડ વાર કહુ કે હુ ધરડો નથી પણ મારો પ્રત્યેક નિશ્વાસ ધડપણ આત્મ્ય છે એવી સાક્ષી પૂરે છે બીજા લોકો માય છે, નામે છે ત્યારે હુ પણ ધરડો નથી થયો એમ બતાવવાને, મારી જીવાનીનો ઉદ્ધાસ હજી જેવો ને તેવોજ છે એવો ડાળ કરવાને તેમની મિજલસોમાં સામેલ થાઉં છુ. બી જાઓ જ્યારે રડે છે ત્યારે હુ લે કલ્પજનના કયથી ભારેખમ થઈને બેસુ છુ, પણ સાચું પૂછો તો હસવા બોલવામાં કે ગાવા વગાડવામાં મારૂ હૃદય હવે આનંદ નથી ભોગવતુ મારામાં હવે ઉત્સાહ ઉદ્ધાસ નથી રહ્યા આજ્ઞાનો અર્થ મારે માટે આત્મપ્રતારણાજ છે મારે માટે આશ્વા, વિશ્વાસ એમાંનું કયુ છેજ નહિ જે છેજ નહિ તેને માટે મિથ્યા વક્ષખા શામાટે મારવાં ?

વક્ષખા માર્યાથી શુ વળે ? જે પુષ્પોની માળા મારી જીવનરૂપી વાડીને શોભા આપતી હતી તેની પાખડીઓ માર્ગમાં એક પછી એક ખરી ગઈ જે સદાય હસતા વદન મને અતિ પ્રિય લાગતાં હતાં તે એક પછી એક અદૃશ્ય થઈ ગયાં । અને કેટલાક છે તે પણ ગ્રીષ્મ ઋતુના પ્રખર તાપને લીધે ચીમગાંધ જતા પુષ્પ જેવા મ્હાન થઈ ગયાં છે આ ભાગ્યાં તૂટ્યા લવનોમાં, આ નિરાનંદ થએલી નાટ્યશાળામાં, આ પરિત્યક્ત થએલી મિજલસોમાં ઉજ્જવલ દીપમાલા ક્યા છે ‘ એક પછી એક હવે છુઝાઈ ગઈ માત્ર વદનજ નહિ પણ હૃદય સુદા । તે સરજ, પ્રેમથી જલદાતા, વિશ્વાસલયાં, મૈત્રીપૂર્ણ, અપરાધ થયા છતાં સર્વદા પ્રસન્ન રહેનાર એવા સ્નેહી હૃદય પણ ગયા । એમાં કોઈનો દોષ નથી. મારો દોષ નથી સ્નેહીઓનો પણ દોષ નથી માત્ર વયનો અથવા યમરાજનોજ દોષ છે.

વારૂ, તો એથી નુકશાન શુ થયુ । એકલો આવ્યો હતો અને એકલો જઈશ, તેમાં ચિન્તા શી છે ‘ આ જીવ પણ પરિપૂર્ણ મારો થયો નહિ ઠીક, રામ રામ । હે પૃથ્વી । તુ તારી નિયમિત કક્ષામાં રહીને ધૂમતી રહેજે હુ મારા ઇષ્ટ સ્થાને જાઉં છુ તારો અને મારો સંબંધ તૂટે છે હે મૃદુમયા । હે વસુધરા । હે જડ સૃષ્ટિના ભારથી દબાયેલી પૃથ્વી । તેમાં તને પણ નુકશાન શુ છે ? તુ અનંત કાલ પર્યંત શૂન્ય માર્ગમાં ભ્રમણ કર્યા કરજે, હુ થોડાદિવસ ભ્રમણ કરીશ, ત્યાર પછી તને છેલ્લા રામ રામ કરી જેની સમીપમાં સર્વ જ્વાલાઓ જ્ઞાત થાય છે તેની પાસે જઈને મારા અંતરની જ્વાલાનો અંત લાવીશ

ત્યારે હવે એક વાત તો નક્કી થઈ ગઈ કે હુ વરડો થઈ ચૂક્યો છુ, ત્યારે હવે મારૂ કર્તવ્ય શુ છે ? કેટલાક મૂર્ખ લોકો કહી ગયા છે કે, “ પંચાણવૂર્ષે વર્નં વ્રજેત્ ” (પચાસ ઉપરની વય થતાં વનમાં જવું) અરે ભણ ? વન ક્યા છે ? આ અવસ્થામાં તો સર્વ પ્રકારના ભોગ-વિલાસથી પૂર્ણ મોટા મોટા ભવ્ય મહેલો કે જે શોભા અને મનુષ્યની દોડધામથી નવ જીવાન પુરુષોને પ્રસન્ન કરે એવા છે તે પણ મારે

મનથી જ મલ જેવાજ લાગે છે. હે યુવાન વાચકો ! તમારે ને મારે આ બાબતમા મતભેદ પડ્યા વગર રહેશે નહિ તમારું હૃદય મારા હૃદયનો મેળ કરશે નહિ. જ્યારે કોઈના ઉપર અમુક પ્રકારની વિપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે લોકો ધરડા માથુસને પૂછે છે કે, “હે ડોસા તે” ધણી જમાના ગેયા છે, આવે પ્રસંગે શું કરવું જોઈએ તે અમને કહે” પણ સુખના આનંદના પ્રસંગે કોઈ એમ કહેવા નથી આવતું કે, ‘ડોસા ! આજ અમારો આનંદનો દિવસ છે. તું અમારી પાસે આવ અને અમારા આનંદમા ભાગ લે.” ઉલટું એમજ બને છે કે એવા ખુશાલીના કહ્નોલ કરવાના પ્રસંગે રખેને એ વાત ડોસાના જાણવામાં આવે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે, ત્યારે ભાઈ, આ જ મલ નહિ તો બીજું શું ?

હે પ્રૌઢ વયના વાચકો ! જ્યાં તમે પ્રથમ સ્નેહ અને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરતા હતા ત્યાં તમે હવે માત્ર ભય અને કોઈક વખત ભક્તિના પાત્ર થાઓ છો. જે પુત્ર તમારી જીવાનીના સમયમા અને તેના બાળપણના સમયમા તમારી સાથે તમારીજ પથારીમા સૂતો હતો અને અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામા પોતાના નાના હાથવડે તમને શોધી કહાડીને તમારે મળે વળમતો હતો તે આજ તમારી ખજર પણ લેતો નથી અને “મારા પિતાને કેમ છે ?” એવું માત્ર લોકોને પૂછીનેજ પોતાને કૃતકૃત્યમાને છે કોઈ પરામા બાલકની સુંદરતા ઉપર મોહિત થઈને તમે તેને જોળામાં બેસાડીને રમાડ્યો હશે, તમે તેના ઉપર પ્રેમ રાખ્યો હશે તે આજ કલકમે મોટો ચર્તા પોતાની નિર્દોષ ખુબસુરતી ગુમાવી બેઠો છે અને કદાચ મહા પાપી થઈને પૃથ્વી ઉપર પાપનો પ્રવાહ વહેવડાવી રહ્યો છે કદાચ તે તમારી નિંદા પણ કરતો હશે તમે શું કરી શકો છો ? તમે એટલુંજ બોલીને બેસી રહો છો કે મેં અને જોળામા લઈ રમાડ્યો હતો, ખાધે બેસાડીને ફેરવ્યો હતો. તમે જેને જોળે બેસાડીને ‘ક’ ‘ખ’ શીખવ્યા હતા તે આજે કદાચ પ્રતિષ્ઠિત લેખક બની ગયો હશે અને તમારી મૂર્ખતા સભારી મનમા તમારો ઉપહાસ પણ કરતો હશે. જેને તમે એક વાર તુચ્છ માનતા હતા તેજ હવે તમને તુચ્છ માને છે જેને તમે એક વારની નિશાળમા ભરવાની શી આપીને લણવામાં સહાય આપી હતી તેજ આજ તમને પૈસા ધીરે છે અને ધીરેલા નાણાં પેટે તમારી પાસે બાજ લે છે તમે જેને શિખવતા હતા તેજ આજ તમને શિખવવા તૈયાર થાય છે. હવે બોલો, આ જ મલ નહિ તો બીજું શું ?

અંતર્મત વાતો એક બાજુએ રાખી બહારનાજ જગત્ તરફ નજર કરીએ. જે ઠેકાણે તમે તમારે પોતાને હાથે બગીચો બનાવ્યો હતો, પસંદ કરી કરીને ગુલાબના છોડ, ચમેલી, ડોલર તથા બીજા અનેક જાતના વિલાયતી રોપાઓ ધણી મહેનતે રોપ્યા હતા, જેમને તમે તમારે હાથે ઝારી લઈને પાણી સિંચ્યું હતું ત્યાં તમે આજે જઈને જુઓ. તમારાં ગુલાબ અને ચમેલી સુકાઈ ગયાં છે અને જ્યાં

એક વાર રમણીય બગીચો હતો ત્યાં આજે અણુ વટાણાનાં વાવેતર થાય છે અને રામો પટેલ પોતાના મોટા શીંગડાવાળા બળદને ગીત લલકારતો ખેતી કરી રહ્યો છે, તેના હળની અણી તમારા હૃદયમાં આરપાર પેસી જતી નથી ? તમારી જીવાનીના વખતમાં મનમાં અનેક પ્રકારની અલિલાષાઓ પોષીને, મનોરથો રચીને, મહાપ્રયત્ને તમારા ઉપભોગ માટે સુદર હવેલી બંધાવી હતી, જેમાં મનોહર પલમ ગિછાવીને નેત્રે નેત્ર અને અધરે અધર મિલાવીને તમારી બાલપ્રણયિની સાથે આ જીવનમાં કદિ પણ લુપ્ત ન થાય એવા પવિત્ર પ્રેમયુક્ત સંભાષણ કર્યું હતું, આજે ત્યાં જઈને જુઓ; તે તમારી હવેલીની ઈંટોના ટુકડા મથેડા પર લદાઈને કોઈના તમેલાનું ભોયતળીયું બનાવવાના કામમાં વપરાવા જાય છે. તમારા પલમના ટુકડા વડે એક બાઈ રસોઈ કરતી બેઠી છે આ અરણ્ય નહિ તો બીજુ શું ?

સતાપ ઉપર સતાપ ! હું જેને જીવાનીમાં ઘણો સુદર જોતો હતો તે આજે ઘણોજ વિરૂપ બની ગયો છે મારો પરમ મિત્ર સુદરલાલ તેની જીવાનીના પૂર બહારમાં જ્યારે હતો ત્યારે અક્રંડને અક્રંડ કરતો કેટલીએ સ્ત્રીઓ પાણી ભરતા તેનું રૂપ અને બલકો જોઈને મોહિત થતી અને નમઃ શિવાય એમ કહેવાને બદલે નમઃ સુંદરલાલાય એવું બોલી જતી તે સુદરલાલને આજે જઈને જુઓ. તેનું વદન કરમાઈ ગયું છે, માથે પળીયાં આવી ગયાં છે, દાંત પડી ગયા છે, ચામડી ખુલી ગઈ છે અને શરીર સુકાઈને જીર્ણુશીર્ણુ થઈ ગયું છે. એ સુદરલાલ એક બાટલી પાણી અને ત્રણ શેર બિસ્કુટ વગર નારનો કરતો ન હતો, તે સુદરલાલ આજે તિલક છાપા લગાવતા લગતરાજ થયા છે, રામનામી ઓઢે છે અને જમતી વેળા કોઈ ભલ્લ માંસનું નામ દે તો પીરમેલી ચાળી પણ મૂકીને છીડી જાય છે હવે જમણમાં શું બાકી રહ્યું.

પેલી સુમનગૌરીને જુઓ એ સુમનગૌરી જ્યારે નાની હતી અને મારી વાડીમાં ફૂલ ચોરી જવા આવતી તે વખતની તેના દેહની શોભા, લાવણ્ય, ચપળતા, કામળતા યાદ કરો. તેને જોઈને મને એમજ થતું કે નદનવનનું કોઈ પારિજાત વૃક્ષજ પુષ્પો સહિત ઉપાડીને અહીં આ આણ્યુ હોવું જોઈએ તેની અલકાવાલ સાથે વાયુ અડપલા કરતો હતો ગુલાબના કાટા તેના સાળુમાં પ્રવેશ કરી રસકેલિ કરતા હતા. હાય ! એજ સુમનગૌરી કેવી થઈ છે તે જુઓ તો ખરા ! આજે છોકરાંને માળો દેતી, મારતી, પીટતી, તરતની વિઆયલી ફૂતરી જેવી ઢાળ ઝાડકવા બેઠી છે. તેનાં કપડાં મેલાં અને પચાસ થીમડાવાળા છે તેનાં લટીયાં લૂખા હિડતા ફરે છે, દાંત પડી ગયા છે, નિસ્તેજ આંખો હિડી પેસી ગયેલી છે, હોઠમાં શીઘ્રશ આવી છે, ગાલની રતાશ હિડી ગઈ છે, હાડકા દેખાય છે, કંઠમાં કર્કશતા આવી છે. એજ તે સમયની રૂપની પુતળી સુમનગૌરી ! કહો જોઈએ આ જમણ નહિ તો બીજુ શું ?

ત્યારે હવે એ પણ નક્કી થયું કે વનમાં જવાની જરૂર નથી. ત્યારે હવે કરતું

શું ? હિન્દુશાસ્ત્રોમાં જતાવેલા રિવાજ પ્રમાણે કવિ કાલિદાસ કહે છે કે સર્વ યુધ્ધ-સંપન્ન રઘુવંશના રાજાઓએ પણ ઘડપણ આવતા મુનિવ્રત ધારણ કર્યું હતું. હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું કે કાલિદાસે રઘુવંશ રચ્યો ત્યારે તે ચાળીશ વર્ષનો નહિ હોય. તેણે પોતાની જુવાનીમાં રઘુવંશ રચ્યો હતો આ વાત તેના રચેલા એ શ્લોક દાકીને સિદ્ધ કરી જતાવીશ

પહેલો શ્લોક રઘુવંશ માહેલા અજવિલાપનો —

इवमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विभ्रान्तकथं दुनोति माम् ।

निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं निरताभ्यान्तरषट्पदस्वनम् ॥

વાયુની લહરીથી તારી અલકાવલિ ફરફરી રહી છે, માત્ર તારૂં વાણી રહિત મુખ, રાત્રિએ ખીડાયલા લમરના ગુજન રહિત કમળ જેવું જે દેખાય છે તે મને વ્યથા આપે છે

આ યૌવનનું સદન છે

હવે હુમારસહવમાનો રતિવિલાપનો એક શ્લોક જુઓ —

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशोव पश्य मामविषय व्यसनेन धूमिताम् ॥

રતિ મદનના સખા વસતને કહે છે કે, ‘ તમારો મિત્ર વાયુથી હોલવાઈ ગયેલા દીવાની માફક (પરલોકમાં) જતો રહ્યો છે, હવે તે પાછો આવતો નથી અને હું હોલવાયલા દીવાની વાદ જેમ ધૂમાડવાળી થાય તેવી દુઃખને લીધે થઈ છું તે જુઓ

આ ઘડપણના સદનનું દર્શાવ.

વારૂં, મારે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કાલિદાસને રઘુવંશ લખતી વખતે જે ઘડપણના ગૌરવપૂર્ણ કર્તવ્યનું જ્ઞાનહોત તો તે વૃદ્ધ પુરુષોએ મુનિવ્રત લેવું જોઈએ એવું લખી જત નહિ. મિસ્માર્ક અને ફેડરિક વૃદ્ધ હતા. તેમણે જો મુનિવ્રત ધારણ કર્યું હોત તો જર્મન પ્રજાનું દૃઢ બધારણ કયાંથી ચાત ? ટિયર પણ વૃદ્ધ હોત. તેણે જો મુનિવ્રત લીધું હોત તો ક્રાન્સની સ્વતંત્રતા અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર તે કેવી રીતે ચોજત ? ગ્લેડસ્ટન અને ડિસ્લાયલી વૃદ્ધ હતા. તેમણે મુનિવ્રત લીધું હોત તો પાર્લામેન્ટની સુધારણા અને આંધરિશ ચર્ચની ડિસએસ્ટાબ્લિશમેન્ટ કાણુ કરત ?

ઘડપણ તો ખરેખર મહત્વનું કાર્ય કરવાનો સમય છે. ઘડપણ એટલે “નિર્જળ અને બોખા ડાઘાવાળું ચોથી સ્થિતિએ પહોંચેલું માનવ શરીર” એમ સમજવું નહિ. એ હાલતને તો ખીજી બચપણજ કહેવાય જેઓ યુવાન નથી તેમ છોક ધરડા પણ નથી તેવા માણસને વિષે હું બોલું છું યૌવન એ કાર્ય કરવાનો સમય તો છેજ પણ એ વખતે કામ જેવું જોઈએ તેવું થઈ શકતું નથી. એક તો તે વખતે શુદ્ધ અપરિપક્વ હોય છે, વળી રાગ, દ્રેષ અને બોમવાસનાનું બળ પણ વિશેષ

હોય છે અને યુવાન સ્ત્રીઓની પાછળ ફરે. મારવાથી યુવાન પુરુષોને હમેશા પ્રતિષ્ઠા યુમાવવાની દહેશત પશુ રહે છે આથી કરીને જુવાનીમાં કોઈ કોઈ અસૌકરિક શક્તિ-વાળા પુરુષો સિવાય બાકી. ખરા સારી રીતે કામ કરી શકતા નથી, પશુ યૌવન-કાળ પૂરો થયા પછી મનુષ્ય દીર્ઘદર્શી થાય છે, તેની બુદ્ધિ ઠરેલ બને છે પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે, અને ભોગવાસનાનું બળ ધરે છે તેથી તે સમય કોઈ પશુ મહત્વના કામને બંધો યોગ્ય છે, માટે મારી સલાહ છે કે ઘડપણ આગ્ય એમ સમજીને કોઈએ પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કરી મુનિવ્રત લેવા તરફ વૃત્તિ દોડાવવી નહિ. ઘડ પશુમાં પશુ સસારની સેવા કરવી.

તમે કદાચ કહેશો કે એ વાત કહેવાની જરૂર નથી. કોઈ પશુ માણસ જીવતા સુધી અથવા અશક્ત થતા સુધી સામાનિક કાર્યનો ત્યાગ કરતોજ નથી માનુ દૂધ ધાવવા માટે ત્યાંથી તે છેવટનું વસીયતનામું કરતા સુધી માણસ સસારનું કાર્ય કદી પશુ પડતું મૂકતોજ નથી, પશુ હું એવા કામકાજમાં પ્રોત્સાહિત બિન્મરના પુરુષોને જોડવા ચાહતો નથી આપણે જુવાનીમાં જે કામ કરીએ છીએ તે આપણે માટેજ કરીએ છીએ માટે જુવાની મયા પછી જે કામ કરીએ તે પારકાનાજ લક્ષ્યા માટેજ થવા જોઈએ, એજ મારી સલાહ છે. એમ ન સમજવું કે હજી સુધી આપણું પોતાનું કામ તો પૂરું થયું નથી ને બીજાનું કામ શી રીતે કરીએ ? આપણું કામ તો કદિ પૂરું થયું પશુ નથી અને થવાનું પશુ નથી મનુષ્ય-જીવન એક લાખ વર્ષ પર્વત લખાય તો પશુ કોઈ એમ નહિ કહે કે હવે મારું કામ પૂર્ણ થયું મનુષ્યની સ્વાર્થ-પરાયણતાની સીમા નથી-અત નથી, માટે ઘડપણ આવે એટલે આપણું કામ પૂરું થયું સમજીને પરમાર્થનુંજ કોઈ કાર્ય હાથમાં લેવું એવું મુનિવ્રત તેજ ખરું મુનિ-વ્રત, જાતિ, સમાજ, સ્વદેશ અને સ્વધર્મની ઉન્નતિ કરવામાં મદદ કરવી એજ ખરું મુનિવ્રત ન કે જમલમાં જઈને પચાગિન તાપીને અથવા બીજી અનેક રીતે શરીરને કષ્ટ આપવું સત્ય મુનિવ્રત ગ્રહણ કરે.

તમે વખતે એમ કહેશો કે ઘડપણમાં પશુ જે આપણે સ્વાર્થના અથવા પરમાર્થના કામમાંજ મગ્ન રહીએ તો પછી ઇશ્વરસ્મરણ ક્યારે કરવું ? પરલોક માટે તૈયારી ક્યારે કરવી ? હું એના જવાબમાં એમ કહું છું કે પરલોક માટે તો બાળ-પણથીજ તૈયારી કરતા રહેવું જોઈએ બાળપણથીજ જમદીશ્વરને હૃદયમાં પધરાવવા જોઈએ. જે કાર્ય સર્વ કાર્ય કરતાં શ્રેષ્ઠ છે તે કાર્યને ઘડપણ ઉપર શા સારું મુલતવી રાખવું ? બાળપણ કિશોરાવસ્થા, યૌવન અને વાર્ધક્ય, સર્વ અવસ્થામાં ઇશ્વરનું ભજન તો કરવુંજ જોઈએ એને માટે કોઈ ખાસ અવસરનું પ્રયોજન નથી એ કાર્ય કરવામાં-કોઈ પશુ બીજું કાર્ય વિદ્યરૂપ થઈ શકેજ નહિ, એટલુંજ નહિ પશુ ઇશ્વર-ભક્તિની સાથે સાથે આપણે જે જે કાર્ય કરીશું તે સર્વ મંગલદાયક, યશસ્કર અને વિશુદ્ધ મંગે.

મને એમ લાગે છે કે ધણુને આ વાત રુચશે નહિ કેાંઈ એમ પણ કહેશે કે ચોડીવાર પર તો સુમનગૌરીના લાવણ્યની વાત કહી અને એટલામાં ઈશ્વરભક્તિનું પ્રકરણ ક્યાંથી નીકળ્યું ? હમણાં તો ધડપણુની ઢીંકી વડે 'અગદર્શન' ને માટે મમરા ખાંડવા માંડ્યા હતા અને એટલામાં શિવનું સ્તવન કરવાનું ક્યાંથી સૂઝ્યું ? મારી બૂલ થઈ હશે એ હું કબૂલ કરું છું પણ એમ થાય છે ખરું, બધા પ્રકારના કાર્ય કરતા કરતા ઈશ્વરસ્તવન કરવું સારું છે.

ઠીક હોય યા ન હોય પણ ધડપણુનો કંગો છલાજ નથી. તમારી સુમનગૌરીઓ, પ્રસન્નમનગૌરીઓ, હેમલતાઓ, કનકલતાઓ હવે મારા સામું જોતી પણ નથી. મારો પડછાયો પડતાં પણ તેમને સુગ આવે છે. તમારા મિલ, કેન્ટ, રેન્સર, બર્ક હવે મારા મનને તૃપ્તિ આપી શકતા નથી. તમારી ફિલસુફી, સાયન્સ મને કુચા જેવા, આધળાના શિકાર જેવાં લાગે છે આ વર્ષાના અધકારમય દિવસમાં, આ કાલરાત્રિના છેલ્લા ચોંધડીઆમાં, આ નક્ષત્રહીન અમાવાસ્યાની કાળી ધટાટોપ રાત્રિએ મારો કોણુ ઝેલી છે ? અ. ભવ-નદીના બાકાની ગરમ ગરમ રેતીમાં પ્રખર વેગવાળી વૈતરણીના ભયકર વમળવાળા પ્રવાહમાં, આ દુસ્તર સસારસાગરની પ્રબલ તરંગમાલાના આ-ઘાતમાંથી મારું રક્ષણ કરનાર કેણું છે ? પવન ધણા જોરથી, પ્રચંડ વેગથી વાય છે પ્રભો ! મારે દિશાએ અધકાર છે. મારી છુદ્ડ હોડી દુષ્કૃત્યના બોળથી ધણી બારે થઈ ગઈ છે મારો કોણુ ઝેલી થશે ? પ્રભો ! તુંજ.

આપનો

કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

પત્ર ૫ મો-કમલાકાન્તની વિદાય

અધિપતિ સાહેબ ! રજા લઉં છું આજથી લખવું બંધ કરું છું. આપણે બન્નું નહિ આપની સાથે સારો મેળ ન બેઠો. આપના વાચકો સાથે સારો મેળ ન બેઠો. આ સસારની સાથે પણ મારે બન્નું નહિ. ખુદ મારી સાથે પણ મારે બન્નું નહિ બસ હવે રામ રામ ! હવે કશુંએ લખવું નથી. બેસુરી વાસળી તે વાગી શકતી હશે ? વાસળી વાગુ વાગુ કરે છે પણ વાગતીજ નથી વાસળી ફાટી ગઈ છે હે હૃદય-બંધી ! તું વાગ જોઈએ. એક વાર તો વાગ. હાથ ! તને એવુંજ વાગતા આવડે છે કે ? તને પણ શું તેજ તાન યાદ આવે છે કે ? તું પણ એકવાર હતી તેવી નથી રહી અને હું પણ નથી રહ્યો તારામાં સળો પેઠો છે તેમ મારામાં પણ પેઠો છે. મારામાં એવું શું છે કે સળો પેઠો ? તે હું જાણતો નથી. હવે મારો અસલ સ્વર રહ્યો નથી એટલે શું વગાડુ ? હવે તે રસ રહ્યો નથી એટલે મારું સાંજળું પણ કોણું ? હે હૃદય ! એકવાર તો વાગ. આ સસાર-બહેરો, ધનની ધુનથી ઘેલો જાણેલો સંસાર, મૂઠ સંસાર' તેવા સસારને હું મારા મનની વાતો શી રીતે

હું? કહીશ તો સાલળશે પણ કોણ? જ્યારે મારી લખવા જેવી અવસ્થા હતી ત્યારે કેટલાએક સમય પૂર્વે મારે દહતર લખ્યું હતું હવે આ અવસ્થામાં મારી નીરસ વાતો કોણ સાલળશે? હવે કાંઈ તે વસત પણ નથી ને આ બેસી ગયેલા ગળાવાળી કાયલનો ટહુકો પણ કોઈ સાલળશે નહિ

સાહેબ! હવે કશુંએ કહેવાની જરૂર નથી. હવે વગાડવાની પણ નથી લાગીતૂટી વાસળીવડે બેસુરો રાગ કહાડવાની જરૂર નથી આ સમયે મારા હસવા સાથે કોઈ કસશે નહિ. મારા રુદન સાથે કોઈ પોતાનું રુદન મિલાવશે પણ નહિ જીવાનીમા હસવા રડવામા એક પ્રકારની મોજ હતી તેથી લોકો સાથે સાથે હસતા અને રડતા. હાલ તો હાસ્ય અને રુદન બેઉ હિપહાસને પાત્ર થાય

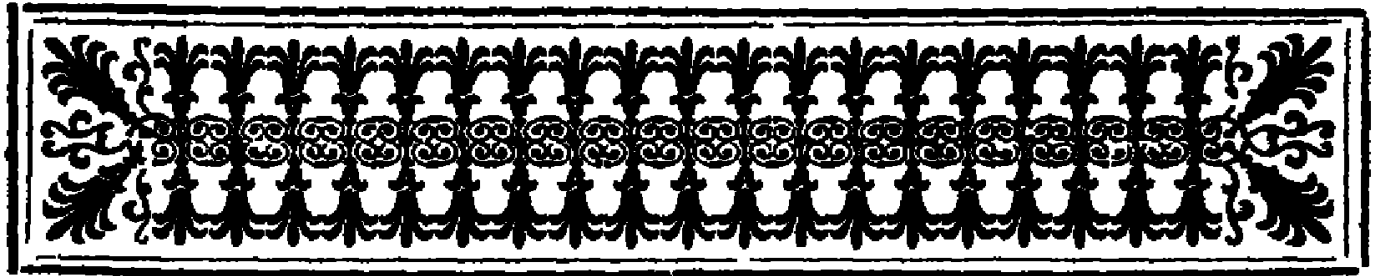
હે અધિપતિ-કુલ-શિરોમણિ! આપને હું સત્ય વાત કહું છું કમલાકાંતમા હવે અસલનો રસ રહ્યો નથી હવે તે નસીબાણુ પણ નથી તે કસુબાના જલસા પણ નથી તે પ્રસન્ન ગોવાલણુ પણ કોણ જાણે કયાય હશે? તેની મજળા ગાય પણ કયા મઠ્ઠ હશે? ખરેખર, હું તે સમયે-એકલો હતો અને આજે પણ એકલો છું; પણ તે વખતે હું એકલો છતાં એક હજાર જેવો હતો, આજે હું એકલો અડધા જેવડો છું. વાર, પણ એકલાને આટ આટલાં બધાં જ્ઞાને? જે પક્ષીને પાળી પોપીને ઉછેર્યું હતું તે ક્યારનુંએ મરી ગયું, તેને માટે આજે પણ હું અશ્રુપાત કરું છું જે પુષ્પને મેં વિકસાવ્યું હતું તે ક્યારનુંએ સુકાઈ ગયું છે, તેને માટે પણ આજે હું રડું છું. જે જલમિખ, એક વેળા નદીના પ્રવાહમા સ્વર્ના ઉજ્જવલ કિરણથી ચમકતું મેં જોયું હતું તેને માટે પણ હું શોક કરું છું કમલાકાંત સાચા દિલનો સન્યાસી છે તેને આવા બધાં જ્ઞાને? આ દેહ સડી જવા લાગ્યો છે, પણ આ હૃદયના બધાં કેમ નથી સડતા? ઘર બાગી પડ્યું, પણ આગ હજી હોલવાતી નથી તળાવ સુકાઈ ગયું છતાં તેના કાદવમા હજીએ કમળ કેમ ઉગે છે? તોફાન શમી ગયું, પણ સમુદ્રમા હજી તરંગાવાત ચાલુ છે, પુષ્પ કરમાઈ નયું પણ સુવામ હજી ગમ નથી. સુખ વિલુપ્ત ગયું, પણ આશા હજી અમર છે હજી તેની સ્મૃતિ છે જીવન છે પ્રેમ આલ્સો ગયો છે, પણ યતન હજી ચાલુજ છે પ્રાણુ જતો રહ્યો. હવે પિંડદાન શાને જોઈએ? કમલાકાંત તો ગયો જે કમલાકાંત ચદ્ર સાથે લગ્ન કરતો, કોકિલા સાથે ગીત ગાતો, પુષ્પોને પરણાવતો તે આલ્સો ગયો, ત્યારે હવે કસુબાના રંગ-પાણી શાને જોઈએ? વાસળી ફાટી મઠ્ઠ, હવે સારી મ મ જ્ઞાને? પ્રાણુ ગયો, હવે નિશ્વાસ કેવો? સુખ ગયું, હવે રડવું શા માટે?

તોપણ હું અશ્રુપાત કરું છું, જન્મ્યો ત્યારથી રડ્યો છું અને મરતાં સુધી રડીશ.

“ જીવન મળતા રાયો’તો હું રડું મરતાં સુધી,
રુદન કરવું તેમા મારે નથી અધર જરી,

+ + +
મુજ બિગરની જવાલા અતે મને સળગાવશે ”

લી અનુગત, સ્વગત, વિગત કમલાકાંત અકવતી.

કમલાકાંતની જુવાની

(ખોશનખીસ જુનિયર પ્રણીત)

આ આપણા અપ્રીય કમલાકાંતના ઘણા દિવસથી બિલકુલ સમાચાર મળ્યા ન હતા. ઘણીએ તપાસ ચલાવી. એકાએક હમણા તેમને મે ફોનદારી કચેરીમાં જોયા. મે જોયું તો એક દરિદ્ર પાલણુ ઝાડ તળે તેના મૂળીઆને અદેલીને નાળિયેરની કાચલીના ફુક્કામાંથી આખો મીઠીને તમાકુ પીતો બેઠો હતો. અને થયું કે ખરેખર આ પાલણુ લોભના માર્યા કાષ્ટની અપ્રીયની ડાબલીમાંથી અપ્રીય ચોરું હોયું જોઈએ. કમલાકાંત બીજા કલાની ચોરી કરેજ નહિ એમની પાસે એક કાળી ડગલીવાળો સિપાઈ ઉભો હતો. હુ ત્યાં બહુ વાર ઉભો રહ્યો નહિ, કેમકે વખત છે કમલાકાંતના જન્મિન થયું પડે દૂર ઉભો ઉભો તમાસો જોવા લાગ્યો.

થોડી વાર પછી કચેરીના સિપાઈએ કમલાકાંતનું નામ પોકાર્યું, એટલે એક સિપાઈ હાથમાં ડોડા હલાવતો હલાવતો તેમને અદાલતમાં લઈ ગયો. હુ પણ પાછળ પાછળ ગયો. ઉભા ઉભા મે થોડું ઘણું સાંભળી લીધું. શા મામલો હતો તે પણ મારા સમજવામાં આવી ગયો.

અદાલતમાં રિવાજ પ્રમાણે એક 'પ્લાટફોર્મ' ઉપર માજિસ્ટ્રેટ સાહેબ બેઠા હતા. તેઓ એક સ્વદેશી ન્યાયમૂર્તિ ધર્માવતાર પુરુષ હતા. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે તેઓ ડિપ્યુટિ કલેક્ટરની પદવીએ હતા કેસ માયની ચોરીને લગતો હતો ફરિયાદી પ્રસન્ન ગોવાલણુ હતી.

કમલાકાંતને સાક્ષીના પાજરામાં ઉભા રાખ્યા, એટલે તેઓથી મદમદ હસવા લાગ્યા સિપાઈએ તેમને ધમકાવ્યા, " હસે છે કેમ ? "

કમલાકાંત હાથ જોડીને બોલ્યા, " બાપુ ! મે કોના ખેતરમાંથી અનાજ ચોરી ખાધું છે કે મને પાજરામાં પૂર્યો છે ? "

સિપાઈ દાદા કાંઈ આ વાતમાં સમજ્યા નહિ, એટલે તેમણે ઘડી ખંજવાળી કહી, " આ મરકરી કરવાની જગ્યા નથી. સોમદ ખાઓ "

કમલાકાંતે કહ્યું —ખવડાવ, બાઈ, ખવડાવવા હોય તો.

પછી શિરસ્તેદાર તેમને સોમદ ખવડાવવા આવ્યો. તેણે કહ્યું, “ બોલો. હું પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને—”

કમલા —(વિસ્મયથી) શું બોલુ ?

સિરસને —સાબજીયુ નહિ ? ‘ પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને—

કમલા —પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને ? આપ તો મજા કરો છો !

માજીસ્ટ્રેટે જોયું કે સાક્ષી ગડગડ મચાવી મૂકે છે. તેથી તેમણે પૂછ્યું, “ જ્ઞાનો મજા ? ”

કમલા —પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને—એમ કોણે પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જોયો છે ?

માજી —એમ કહેવામાં શી હરકત છે ? સોમદનામાના ફારમ પર એવું લખ્યું છે

કમલા —આપ સાહેબ સુઘ ન્યાયાધીશ છો, પણ એક વાત મારે કહેવી પડે છે કે સાક્ષી પૂરતાં પૂરતાં કોઈ વાર એકાદ બે નજીવી અસત્ય વાતો કહેવાઈ જાય તે તો ઠીકજ, પણ આ તો સરખાતમાંજ જુદું બોલવું ? ”

માજી:—એમાં જુદું જ્ઞાનું ?

કમલાકાન્ત —(સ્વમત) “તમારામાં આટલી બધી બુદ્ધિ ન હોત તો આવી “પદ-વૃદ્ધિ” થાત જ્ઞાની ? (પ્રકટ) ધર્માવતાર ! મને તો એમ લાગે છે કે પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ જોવાય એવા નથી. પછી મારા નેત્રનો દોષ હોય કે મને તેમ હોય, પણ આજ સુધીમાં કદિ પણ પરમેશ્વરને મેં પ્રત્યક્ષ જોયા નથી. કદાચ આપ લોકો કામદારૂપી ચરમા નાકપર ચડાવીને પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા હશે, પરંતુ જ્યાં સુધી હું પરમેશ્વરને કચેરીના હોલમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતો નથી ત્યાંસુધી હું “ પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને ” એમ શી રીતે કહી શકું ? ”

ફરિયાદીનો વકીલ ચીડાઈ ગયો. તેનો કિંમતી વખત ! મિનિટે મિનિટે રૂપીઓ કમાય ! તે અમલ્ય સમય આ કમાત સાક્ષી બરમાદ કરતો હતો, તેથી તે તપી જઈને બોલ્યો, “ તમારા આધ્યાત્મિક પ્રવચનો ‘ પ્રાર્થના સમાજને માટે રહેવા દો તો ઠીક અહીં અદાલતમાં તો કાયદાને માન આપીનેજ ચાલવું પડશે.”

કમલાકાન્તે તેના તરફ જોયું અને મૃદુ હાસ્ય કરીને પૂછ્યું, “ આપ વકીલ છો એમ લાગે છે. ”

વકીલ:—(હસીને) કેમ જાણ્યું ?

કમલા —સહેલાઈથી આપનો સોનાનો અછોડો અને xજામલા ઉપરથી. ઠીક સાહેબ ! આપને માટે મારા આધ્યાત્મિક બાપણો નથી. આપ તો અસીલ આવે ત્યારે પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ દેખતા હશે !

x એક જાતની બ માળી પામડી.

વકીલ એકદમ ગુસ્સે થઈને ઢિલા થયા અને માજીસ્ટ્રેટને કહ્યું, “ હું આ સાક્ષીના અપમાનની સામે મારો બચાવ કરવાને નામદાર કોર્ટનું રક્ષણ માગુ છું. ”

માજીસ્ટ્રેટ.—“ મી પ્રસન્નારવિદરામ ! સાહેબ તમારા પોતાના પક્ષનો છે અને તમે તેને રજા આપી શકો એમ છે. ”

હવે જો કમલાકાંતને રજા આપવામાં આવે તો વકીલ સાહેબનો દાવો રદ જાય, તેથી તેઓ સ્વાર્થ વિચારીને ચૂપ થઈ ગયા. કમલાકાંત એમ સમજ્યા કે માજીસ્ટ્રેટ કોઈ વટલેલ છે ખરો આર્થ નથી.

પછી માજીસ્ટ્રેટ સાહેબની પ્રકૃતિથી વાકેફ થવાથી શિરસ્તેદારને હુકમ કર્યો “ સાહેબ સોમદ લેવાનો વાધો લે છે એને ‘ સીમ્પલ એફર્મેશન ’ આપો. ”

શિરસ્તેદારે કમલાકાંતને કહ્યું, “ ચાલો એ વાત જવા દો, બોલો, ‘ હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું ’ ”

કમલા — શેની પ્રતિજ્ઞા લેવાની તે પહેલેથી કહો તો વધારે સારું

શિરસ્તેદારે માજીસ્ટ્રેટ તરફ ફરીને કહ્યું, “ સાહેબ, સાહેબ ધણો જાકી છે ”

વકીલ સાહેબ પાન ચાવતા ચાવતા બોલ્યા, “ વેરી ઓબ્સ્ટ્રક્ટીવ. ”

કમલા — (વકીલને) શેની પ્રતિજ્ઞા કરવાની છે તે જાણ્યા વગર પ્રતિજ્ઞા કરવી અને કોરા કાગળપર સહી કરવી એ એક જરાખર છે કચેરીની બહાર એમ ચાલતું હશે પણ કચેરીમાં ચાલે ખરું કે ?

વકીલ—કોરા કાગળપર સહી કરવાનું તમને કાણુ કહે છે ?

કમલા —ત્યારે જ્ઞાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની છે તે પહેલેથી કહેતા કેમ નથી ? ”

માજીસ્ટ્રેટ શિરસ્તેદારને કહ્યું — ‘ એને પહેલેથી પ્રતિજ્ઞાપત્ર વાંચી સંભળાવો ગરમડ ન થવા દો. શિરસ્તેદારે વાંચ્યું, “ સાબજો, તમારે કહેવાનું એટલું જ છે કે હું એવી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે હું જે સાક્ષી પુરીશ તે સાચીજ પુરીશ કશું પણ છુપાવીશ નહિ, સાચા સિવાય કશું બોલીશ નહિ. ”

કમલા —વાહ ! બહુ મજેની વાત !

શિરસ્તેદાર —કેમ ? કબૂલ છે ?

કમલા — હા બોલો, હું બોલુ છું

કમલાકાંતે પછી વધુ ગડગડ ન મચાવતાં પ્રતિજ્ઞા લીધી પછી તેમને સવાલ પૂછવા માટે વકીલ સાહેબ ઢિલા થયા લાલચોળ બાંધી કરીને તેમણે કરડાપથી કહ્યું.—“ હવે તમારે તમારી બદમાસી બતાવવી નહિ. હું જે પૂછું તેનોજ હિતર આપવો. બીજી નક્કમી ગરમડ કરવી નહિ. ”

કમલા.—આપ જે પૂછો તેનોજ જવાબ આપવો ? બીજું કંઈ નહિ ?

વકીલ —નહિ.

આ ઉપરથી કમલાકાન્તે માજીસ્ટ્રેટને કહ્યું, “સાહેબ, મને હમણાજ પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી કે મારે કશી વાત છપી રાખવી નહિ સાહેબ, બેઅદબી માફ કરજો આજે મારી શેરીમા એક ભવાઈ મવાની હતી મને ઇચ્છા હતી કે હું જોવા જાઉં, પણ તે ઇચ્છા અહીયાજ પૂર્ણ થઈ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે આ વકીલ સાહેબ ભવૈયાના નાયક જેવા છે અને હું એક ભવૈયો છું એ જોટલું બોલાવશે તેટલું જ બોલીશ, અને નહિ બોલાવશે તેટલું આપોઆપ છુપુજ રહેશે, માટે મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય તે માફ કરજો ”

માજીસ્ટ્રેટ —જે કાંઈ કહેવાનું જરૂરનું લાગે તે વગર પૂછે પણ કહી શકાય કમલાકાન્તે માજીસ્ટ્રેટને સલામ કરી અને કહ્યું —“ બહુ સારું, સાહેબ ! ” પછી વકીલે તેમને સવાલ કરવા માડ્યા, “તમારું નામ શું ?”

કમલા —કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી.

વકીલ —તમારા બાપનું નામ શું ?

કમલા.—કેમ ? મારું લગ્ન કરવાનો વિચાર કરો છો કે શું ?

વકીલ એકદમ તપી ગયા અને કહ્યું —“ સાહેબ આ કોર્ટનું અપમાન થાય છે ”

કોર્ટને વકીલની ફજેતી થયેલી જોઈને અસતોષ થયો ન હતો તેથી જવાબ આપ્યો. “ એ તમારોજ સાહેબ છે. ”

આ ઉપરથી વકીલ સાહેબ કમલાકાન્ત તરફ ખીચ વાર ફર્યા અને કહ્યું, “બોલો તમારે તમારા બાપનું નામ કહેવુંજ પડશે. ”

કમલાકાન્તે બાપનું નામ કહ્યું વકીલે પૂછ્યું, “તમે કાણુ “જાતિ” છો ?”

કમલા —હું નરજાતિ છું

વકીલ —તમે કાણુ જાતના છો ?

કમલા:—હું હિંદુ છું.

વકીલ —વર્ણ ?

કમલા —કળો સાહી જેવો.

વકીલ ચાટ પડી ગયા આવો બાગડ સાક્ષી ! પછી પૂછ્યું, “ તમારે ન્યાત છે કે નહિ ? ”

કમલા:—છેસ્તો કાણુ ચોરી ગયું છે ?

માજીસ્ટ્રેટ સાહેબે જોયું કે વકીલનું કાંઈ વળતું નથી, તેથી તેમણે કહ્યું, “હિંદુ ઝોમા બ્રાહ્મણ, વાણિયા, માછી કાળી, દેડ ઇત્યાદિ અનેક નાતો છે તેમાની કઈ નાતના તમે છો ?”

કમલા —સાહેબ, વકીલ સાહેબમા અકલ નથી તેમણે જોયું હતું કે મારી કોટે જનોઈ છે નામ પણ ચક્રવર્તી છે, એ ઉપરથી એ ન સમજ્યા કે હું બ્રાહ્મણ છું ?

માજીસ્ટ્રેટે લખી લીધું. પછી વકીલે પૂછ્યું, તમારી ઉંમર કેટલી ?

કચેરીમાં એક ઘડિયાળ હતું તેના તરફ જોઈને મનમાં થોડીવાર હિસાબ ગણીને કમલાકાન્ત બોલ્યા, એકાવન વરસ, બે માસ, ત્રણ દિવસ, ચાર કલાક, પાંચમિનિટ—

વકીલ — નૉ-સે-સ તમને કલાક મિનિટ કોણ પૂછે છે ?

કમલા — હમણા તો પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી કે કશું છુપું રાખીશ નહિ.

વકીલ — તમારી મરજી તમને પહોંચાવાનું નથી વાડ, તમે કયા રહો છો ?

કમલા — મારે મુકામ છેજ નહિ

વકીલ — તમારું ઘર ક્યાં ?

કમલા — મારે ઘર તો થું પણ એક ગોખસો પણ નથી

વકીલ — ત્યારે ક્યાં રહો છો ?

કમલા — હું ફાવે ત્યાં ફરતો ફરું છું

વકીલ — નોપણું કોઈને ત્યાં તો રહેતા હશે ?

કમલા — હા, નસીબાનું જીવતા હતા ત્યારે તો તેમને ત્યાં ગ્રહેતો હતો

વકીલ — હાલ ક્યાં છો ?

કમલા — કચેરીમાં.

વકીલ — કાલે ક્યાં હતા ?

કમલા — એક ધાંચીની દુકાને.

માજિસ્ટ્રેટ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા, “ કોર્ટનો વખત ગુમાવો નહિ હું લખું છું કે એને રહેવાનું ઠેકાણું નથી. ચાલો આગળ ચાલવા દો. ”

વકીલ — તમારો ધંધો શો ?

કમલા — વળી મારે ધંધો કેવો ? હું વકીલ નથી તેમ વેત્તા પણ નથી

વકીલ — ત્યારે આવો છો શી રીતે ?

કમલા — માતમાં દાળ રેડીને હાથવડે કાળાઓ મોમાં મૂકું છું અને ગળે ઉતારું છું

વકીલ — એ દાળમાત ક્યાંથી લાવો છો ?

કમલા — ભગવાન આપે છે તો મળે છે નહિ તો કાંઈ નહિ

વકીલ — કાંઈ કમાઓ છો ?

કમલા — એક પૈસો પણ નહિ

વકીલ — ત્યારે થું ચોરી કરો છો ?

કમલા — તેમ ક્યું હોત તો તો ક્યારનોએ આપની પાસે આવ્યો હોત, અને આપને પણ કાંઈ ભાગ મળ્યો હોત

વકીલ એકદમ ગુસ્સે મઠ મથા અને કોર્ટને કહ્યું, “ મારે આ સાક્ષીનું કામ નથી હું તેને સવાલ પૂછવા માગતો નથી.

પ્રસન્ન બોવાલણે વકીલના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો અને કહ્યું, નહિ, એવી સાક્ષી

બહુ જરૂરી છે એ બાલણ કદી જુદું બોલતો નથી એ હું જાણું છું. હમેશાં સાચું જ કહે છે, માટે જો તમારે એને સવાલ ન પૂછવા હોય તો મને પૂછવા દો. વળી એ બાલણને ધધો કેવો ? આ ધર પેલુ ધર કરતો ફરે છે. તેને વળી કમાવાનું શું પૂછો છો ?

વકીલે એ ઉપરથી માજીસ્ટ્રેટને કહ્યું, લખો, ધધો લિલ્લા

કમલાકાન્તને આથી ગુસ્સો ચડ્યો. શું કમલાકાન્ત ચકવતી એક લિખારી છે ? હું ચોકખું કહું છું, કે મેં કોઇની પાસે કોઈ વખત પણ પાછ સરખીએ માગી નથી હવે પ્રસન્ન થી રહેવાયું નહિ. તેણે કહ્યું, કેમ મહારાજ ! અશીષુ નથી માગતા કે ?
કમલા—મલ રે ધમલા ગોવાળની બાયડી ! અશીષુ ને પૈસા તે ખરાખર ! મેં કોઇ દિવસ એક પાછ સરખી પણ માગી નથી.

માજીસ્ટ્રેટે હસીને પૂછ્યું “ત્યારે કમલાકાન્ત તમારો ધધો શું લખ્યું ?

કમલાકાન્તે નરમ થઇને જવાબ દીધો, “લખો ધધો બાલણબોજનનું નિમત્રણ ગ્રહણ કરવાનો.”

બંધી કોર્ટ હસી પડી. માજીસ્ટ્રેટે તેના કલા મુજબ લખ્યું.

વળી પાછ વકીલ સાહેબ સવાલ પૂછવા લાગ્યા “તમે ફરિયાદીને ઓળખો છો ?”

કમલા — ના

પ્રસન્ન.— કેમ મહારાજ આજ કેટલાં વર્ષ થયાં મારે દૂધ, દહી ખાઓ છો અને કેમ કહો છો કે નથી ઓળખતો ?

કમલા—તારા દૂધ દહીને નથી ઓળખતો એવું મેં નથી કહ્યું તારા દૂધને હું સારી પેઠે ઓળખું છું જ્યારે શેર દૂધમાં પોણા શેર પાણી જોડે છું ત્યારે નકકી જાણું છું કે આ પ્રસન્ન ગોવાલજીનું જ દૂધ જ્યારે મલાઇ કહાડી લીધેલા દૂધનું દહી જોડે છું ત્યારે જાણું છું કે એ પ્રસન્ન ગોવાલજીનું જ દહી છે. તારા દૂધ દહીને હું સારી રીતે ઓળખી શકું છું.

પ્રસન્ન જરા લટકેા કરીને બોલી, “મારા દૂધ દહીને ઓળખો છો અને મને પોતાને નથી ઓળખતા કેમ ?”

કમલા — ઓળખતિને ઓળખે એવો કોણ છે ? તેમાં ખાસ કરીને ગોવાલજી માથે દહીની મટકી મૂકીને જતી હોય તેને તો કોની માએ સૂઠ ખાધી છે કે ઓળખી શકે ?”

ત્યાર પછી વકીલ સાહેબે સવાલ પૂછવા શરૂ કર્યા —

“બહુ સારું, તમે ફરિયાદીને ઓળખો છો તમારે એની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ?”

કમલા — વાહ ! ખુબ કરી ! તમારામા એટલા ગુણ ન હોત તો તમને વકીલ પણ કોણ બનાવત ?

વકીલ.—તમે મારામા શા ગુણુ જોયા ?

કમલા.—બાહ્યુનો અને ગોવાલ્યુનો સખધ આપ શોધી રહ્યા છો તે

વકીલ.—એવો સખધ શુ હોઈ શકતો નથી ? કાણુ જાણે તમે એના પોખ પુત્ર પણ હોઈ શકો.

કમલા.—એનો તો નહિ પણ એની ગાયનો તો ખુબ

વકીલ.—હીક હીક બહુ સાર, તમારે અને ફરીયાદ્યુને સખધ છેજ હવે મારે એ પૂછવાનુ છે કે આ કેસની બામતમાં તમે શુ જાણો છો ?

કમલા.—એટલુ જાણુ છુ કે આ કેસમા તમે વકીલ છો, પ્રસન્ન ફરીયાદ્યુ છે, હુ સાક્ષી છુ અને પેલો ઉમો છે એ આરોપી છે

વકીલ.—તે તો હીક, પણ ગાયની ચોરી વિષે તમે શુ જાણો છો ?

કમલા.—ગાયની ચોરી તો મારી સાત પેઢીમાં કાઈએ કરી નથી. આપ મને એ કળા શીખવશો ? મને દૂધ દહીની બહુ જરૂર છે

વકીલ.—હદ ! હુ એમ પૂછુ છુ કે ગાયને તમે ચોરાતી જોઈ છે ?

કમલા.—હા, એક દિવસ જોઈ હતી. નસીબાણુની ગાય એક સાજો મોચી-

વકીલ.—કેવો બળુચક છે ? હુ એમ પૂછુ છુ કે પ્રમન્ન ગોવાલ્યુની ગાય બપોરે ચોરાઈ તે વખતે તમે હાજર હતા ?

કમલા.—ના, ચોરમા એટલીએ અકલ ન હોય કે ચોરી કરતાં પહેલા મને સાક્ષી તરીકે ઉમો રાખ્યા પછીજ ચોરી કરે. તેમ ક્યું હોત તો આપને પણ સહેલુ પડત અને મને પણ સહેલુ પડત.

પ્રસન્ને જોયુ કે વકીલ સાહેબને પૈસા આપેલા ફેકટ ગયા, તેથી તેણે પોતે કામ ઉપાડી લેવાની હિમત ચલાવી અને વકીલના કાનમાં કહ્યું “ આ બાહ્યુ મુકરદમાને લગતી બધી હકીકતનો સાક્ષી નથી. એ તો માત્ર ગાયનેજ જોળખે છે ”

એટલે વકીલ સાહેબ સમજી ગયા તેણે એકદમ મોટી ગર્જના કરીને પૂછ્યું “ તમે ગાયને જોળખો છો ? ”

કમલા.—(મધુર હાસ્ય કરીને) અહાહા ! કેમ ન જોળખુ ? નહિ તો આપની સાથે આવુ મિષ્ટ સલાપણુ હુ કરીજ કેમ શકત ?

માજસ્ટ્રેટને લાગ્યુ કે સાક્ષી ધણી ગરબડ કરે છે, તેથી તેમણે કહ્યું “ એ બધી માથાફોડ જવા દો. ”

પ્રસન્નની શામલા ગાયને કચેરીના આગણમાં બાધી હતી અને તે કચેરીમાં બેઠાં બેઠાં જોઈ શકાય તેવી રીતે ઉભી હતી. તેના તરફ આગળી કરીને માજસ્ટ્રેટ પૂછ્યું “ તમે આ ગાયને જોળખો છો ? ”

કમલાઈતે હાથ જોડીને કહ્યું “ કયી ગાય સાહેબ ? ”

માજસ્ટ્રેટે કહ્યું “ કયી ગાય ? આ તમારી સામે બાધી છે તે. ”

કમલા:—આપ એકજ ગાય જુઓ છો પણ મારી નજરે તો ઘણી માથે દેખાય છે.

માજીસ્ટ્રેટ જરા ગુસ્સે થયા અને બોલ્યા, “ જોતા નથી ? આ શામલા ! ”

કમલાકાંતે શામલા ગાય તરફ ન જોતાં વકીલ લોકોએ માથે પહેરેલી શામલા નામની પાધડીઓ તરફ જોઈને કહ્યું ‘ આ શામલાઓ પણ ચોરીને આણેલી છે કે ? ’

હવે માજીસ્ટ્રેટથી કમલાકાંતની નફટાઈ સહન ન થઈ નેમણે ગુસ્સે થઈને કહ્યું, “ તમે કોર્ટના કામમાં ઘણી અડચણ નાખો છો કોર્ટનો તિરસ્કાર કરવા માટે તમને પાંચ રૂપીઆ દડ કરવામાં આવે છે

કમલાકાંતે નીચા વળીને સલામ કરી હાથ જોડીને પૂછ્યું “ સાહેબ, બહુ સારું, દડ વસુલ ફાણુ કરશે ? ”

માજીસ્ટ્રેટ — કેમ ?

કમલા —દડ વસુલ કરનારને શી રીતે વસુલ કરવો તે શીખવવું પડશે.

માજી —શા માટે શીખવવું પડશે ?

કમલા —આ લોકમાં તો મારી પાસેથી દડ વસુલ થાય એમજ નથી, માટે પૂછું છું કે જે માણસ દડ વસુલ કરવાનું માથે લેશે તે મારી સાથે પરલોકમાં આવશે કે કેમ ?

માજી:—દડ નહિ આપો તો કેદમાં જવું પડશે

કમલા —કેટલો વખત કેદમાં જવું પડશે ?

માજી —દડ નહિ આપવા બદલ એક મહિનો

કમલા —સાહેબ મહેરબાની કરીને એકને બદલે બે મહિના કેદમાં ન રહેવા દો !

માજી —વધારે વખત કેદમાં રહેવાનું કેમ પસંદ કરો છો ?

કમલા —સાહેબ આજનો સમય બહુ ખરાબ છે હમણા હમણા બ્રાહ્મણોમોજનના નિમત્રણ જવલ્લેજ આવે છે, અને જે તુરગમાં બે મહિના સુધી નિત્ય બ્રાહ્મણોમોજનની વ્યવસ્થા આપ કરી આપશો તો આ ગરીબ બ્રાહ્મણ આપને આશીર્વાદ દેશે.

આવા બાગડોરે કેદ કર્યાથી અથવા દડ કર્યાથી કશું વળનાર નથી એમ જાણી માજીસ્ટ્રેટે હસીને, કહ્યું જાઓ, હવેથી ધાધલ નહિ કરો અને સાચે સાચું બોલશો તો હું દડ માફ કરીશ. બોલો તમે આ ગાયને ઓળખો છો કે નહિ ? આમ કહી માજીસ્ટ્રેટે એક સિપાઈને હુકમ કર્યો કે ગાયની પાસે જઈને સાહેબને ગાય બતાવો

પછી વકીલે પૂછ્યું “બોલો તમે આ ગાયને ઓળખો છો ?”

કમલા —તમે પેઢી શીગડાવાળા ગાયને વિષે પૂછો છો ?

વકીલ —તમે કયી ગાય સમજ્યા ?

કમલા —હું સમજ્યો કે શામલાવાળા, ડીક ચાલો, હા, હું એ શીગડાવાળા ગાયને ઓળખું છું.

વકીલ.—એ ગાય કોની છે ?

કમલા:—મારી.

વકીલ:—તમારી ?

કમલા —હા. મારીજ

પ્રસન્ન ગોવાલજીનું મો લેવાઈ ગયું. વકીલે જોયું કે કેસ હાથથી ગયો. આ વખતે પ્રસન્ને ચીડવાઈને કહ્યું “ હરામખોર તારી ગાય છે ? ”

કમલા —મારી નહિ તો કોની છે ? હું એનું દૂધ પીઉં છું, દહીં ખાઉં છું, ઘી માખણ ખાઉં છું, એ મારીજ ગાય છે. તું તો એને પાળે છે તેથી તું તે તારી માય થઈ ગઈ ’

આ ઉડી વાતો સમજવા જેટલી વકીલ માહેજમા અકકલ ન હતી. તેમણે કોર્ટને કહ્યું “ હું નામદાર કોર્ટને અરજ કરું છું કે સાહેબ વિરોધી છે હું એને કાસ કરવા માગુ છું ”

કમલા:—તું મને કાસ કરશો ?

વકીલ —હા કરીશજ.

કમલા —હોડીમાં બેસીને કે પૂલ બાંધીને ?

વકીલ —એટલે ?

કમલા —વકીલ સાહેબ તમે બી. એ; એલ, એલ બી તું પુછકું મેળવ્યું તો પણ હજી હનુમાન નથી થયા, કે કમલાકાંત સાગરને ઓળખી નહોતો.

આટલું કહી કમલાકાંતજી કોથથી કપતા કપતા પાંજરાની બહાર આવવા લાગ્યા એક સિપાઈએ તેમને પકડીને પાછા પાંજરામાં ધકેલી દીધા. મિત્રારા કમલાકાંત લાચાર, નિર્બેજ થઈને બોલ્યા

કરો બાપલા, કાસ કરો ! હું અમાધ સમુદ્ર પડ્યો છું જેની ઇચ્છા હોય તે ઝપલાવે અપામિવાધારમનુચરંગમ્—તરંગ રહિત સમુદ્ર જેવો હું બની જઈશ. વકીલ સાહેબ આ પાસિફિક મહાસાગર—તોફાન વગરનો છે આપ બેધડક કુદી પડો.

આ સાંભળી વકીલે કોર્ટને કહ્યું નામદાર સાહેબ, આ આસામી માડો હોય એમ મને લાગે છે એને કાસ કરવાની બીલકુલ જરૂર નથી, એ માડો છે એટલે એની જીભાની પણ નકામી છે એને બહાર જવાની રજા આપશો.

માજિસ્ટ્રેટ પણ કમલાકાંત હવે જાય એમ ઇચ્છતા હતા, તેનો છુટકારો કરવાનો વિચાર કરતા હતા એટલામાં પ્રસન્ન હાથ જોડીને કોર્ટને વિનંતિ કરવા લાગી કે: જો હુકમ હોય તો હું એને એક બે વાતો પૂછી લઉં. પછી કોર્ટ બંધે એને જવાની રજા આપે

માજિસ્ટ્રેટે ધણી કુતૂહલ સાથે રજા આપી. પછી પ્રસન્ને કમલાકાંતને પૂછ્યું, કેમ મહારાજ ! આપનો કસુબો પીવાનો સમય થયો છે કે નહિ ?

કમલા —કસુબાને માટે કદી સમય અસમય કહેવાયજ નાહ. અજરામરચત્પ્રાક્ષો ચિદ્યાં નશ્યાં જ ચિન્તયેત્ ।

પ્રસન્ન:—આ વખત અં—જ કરવાનો નથી બોલો કસુબો પીવો છે કે નહિ ?

કમલા — લાવને, કાણુ ના કહે છે ?

“બોલો ત્યારે હું પૂછુ તેનો ઝટ ઉત્તર આપો, એટલે હમણા લાવી આપીશ.”

કમલા — પૂછ, પૂછ વહેલી ચા.

પ્રસન્ન — બોલો, આ ગાય કોની છે ?

કમલા — “ ગાય ત્રણ જણની છે પહેલી અવસ્થામા ગુરુદેવની, બીજી અવસ્થામા સ્ત્રીજાતિની અને ત્રીજી અવસ્થામા વારસોની અને રસી તોડાવીને નાસી જાય ત્યારે કોઈનીએ નહિ ”

પ્રસન્ન.—હું એમ પૂછુ છું કે આ શામલા ગાય કોની છે ?

કમલા.—જે તેનું દૂધ પીએ તેની

પ્રસન્ન — આ ગાય મારી ખરી કે નહિ ?

કમલા — તારી શાની ? તું કાંદ એના દૂધમાથી એક છાટો પણ ચાખે છે ? તું તો એનું દૂધ વેચી મારે છે જો આ ગાય તારી હોય તો મુઝાઈ બેકના બધા રૂપીઆ પણ મારા મારી ખાઈ ! પેલા ચોરને એ ગાય આપી દે બિચારો ગરીબ માણસ દૂધ ખાઈને તને આશીર્વાદ દેશે.

માણસદ્રેટ જોયું કે બેઠે જણે કચકચાટ કરી મૂક્યો છે કચેરી મચ્છી બજાર જેવી થઈ ગઈ છે તેમણે બેઠેને ધમકાવીને ચૂપ કરી દીધા. પછી તેમણે જાનેજ સવાલ કર્યો, “ આ ગાયનું દૂધ પ્રસન્ન વેચે છે ?

કમલા — હાજી.

માણ.—એનાજ ધરમા એ ગાય રહે છે ?

કમલા:—હાજી, એ ગાય એના ધરમાં રહે છે અને કોઈ કોઈ વાર હું પણ રહું છું

માણ — એ ગાયને પ્રસન્ન ખવડાવે પીવડાવે છે ?

કમલા — એને અને મને બેઠેને ખવડાવે છે.

એટલે ફરિયાદજીના વકીલે કહ્યું, “ મારું કામ પૂરું થયું છે મારે હવે એને કાંઈ પૂછવું નથી ” એમ કહીને તેઓ સાહેબ બેસી ગયા. પછી આરોપીનો વકીલ ઉભો થયો તેમને જોઈને કમલાકાંતે પૂછ્યું, “ આપ સાહેબ કાણુ છો ? ”

વકીલ.—હું આરોપી તરફથી તમને કૌંસ કરવા ઉભો થયો છું

કમલા — એક સાહેબ તો કોંસ કરી ગયા. હવે તમે કુમાર બહાદુર કૌંસ કરવા આવ્યા !

વકીલ — કુમાર બહાદુર કાણુ ?

કમલા — તમે રાજકુમારને નથી જાણખતા ? ત્રેતા યુગમા પહેલ વહેલો સમુદ્ર કૌંસ કર્યો મહાવીર હનુમાનજીએ ! એના પછી કૌંસ કરનાર કુમાર બહાદુર અંગદજી !

વકીલ:—એ હું નથી જાણતો. તમે કહ્યું કે હું ગાયને જાણખુ છું. શી રીતે જાણખો છો ?

કમલા —કોઈ ગાયને શીંગડાથી, કોઈને શામલાથી
વડીલે તપી જમ ટેબલ પર હાથ પછાડી ઘાટો પાડીને કહ્યું —
“ગાડપણુ જવા દો બોલો, ગાયને શી નિશાનીથી ઓળખો છો ?”

કમલા —તેના ઘાટા ઉપરથી

વડીલ સાહેબ મ્હાત થઈ ગયા. તેઓ (હોપલેસ) કહીને બેસી ગયા, અને
કમલાકાન્તને ફાસ કરવાનો વિચાર માડી વાળ્યો. કમલાકાન્તે નમ્રતાથી કહ્યું “કેમ સાહેબ
દોરડું કેમ તોડો છો ?”

માજુસ્ટ્રેટે જોયું કે વડીલ એને ફાસ નહિ કરી શકે, એટલે તેમણે કમલાકાન્તને
કચેરીની બહાર જવાની રજા આપી. રજા મળતાજ તે નાહા અને કચેરીની બહાર
નીકળ્યા ત્યારેજ થોભ્યા.

હું પણ મારું કામ આટોપીને બહાર આવ્યો. જોયું તો કમલાકાન્ત હાથમા હુકો
લઈને બેઠા છે. તેમની ચારે બાજુએ લોકની ઠંઠ જમી છે. પ્રસન્ન પણ ત્યાં આવી
પહોંચી. કમલાકાન્ત તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા તે બોલ્યા, “તને તારી મમળા
ગાયના સમ, તારી દૂધની મટુકીના સમ, તારા દૂધ ને દહીંના સમ, તારી લટકાળી
વાળીના સમ, પેલા ચોરને ગાય આપી દે.”

મે પૂછ્યું, “અકવર્તી મહાશય ! એ ચોરને ગાય શામાટે આપે ?”

કમલાકાન્તે કહ્યું પ્રાચીન કાળમાં મહાગજ સ્યેનજિતને એક બ્રાહ્મણે કહ્યું હતું કે
વાહરડું ભરવાડ અને ચોર એમાંથી જે ગાયનું દૂધ પીએ તે તેનો ખરો માલિક
બીજો કોઈ ગાય પર દાવો કરે એ ઠગાઈજ કહેવાય (મહાભારત, શાંતિપર્વ ૧૭૪
અધ્યાય) આ તો જાણે બીજા પિતામહનો હિન્દુ લૌ હવે આ જમાનો યુરોપખ-
ડના ઇન્ટર નેશનલ લૌનો છે. જો તમારે સુધરેલા અને આગળ વધેલા ગણાવું હોય
તો બીજાનું લૂટી લો. જો શબ્દનો અર્થ ગાય અને જમીન બે ચામ છે એમનો
ઉપભોગ ચોરજ કરે છે સિક્કરથી રણજીતસિંહ સુધીના બધા ચોર એની સાબીતી
છે વિજયથી મેળવેલો અધિકાર પણ (રાષ્ટ્ર ઓફ કોન્કસ્ટવે) એક પ્રકારનો અધિ-
કાર છે તો ચોરીનો અધિકાર (રાષ્ટ્ર ઓફ થેફ્ટ) તે શું અધિકાર નહિ ? માટે હે
ગોવાલણ ! તું કાયદા પ્રમાણે ચાલ. ઐતિહાસિક રાજનીતિ પ્રમાણે ચાલ. ચોરને
ગાય આપી દે.

આટલું બોલી કમલાકાન્ત ચાલતા થયા. ખરેખર, તદ્દન કાતરીયુ ગેબ થઈ ગયું હતું !

તમે રોજ ગીતાનો પાઠ કરો છો ?

ન કરતા હો, તો તે શા માટે કરવો તે સાંભળો.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે ' હે અર્જુન ! આપણા આ ધર્મ સવાદરૂપ ભગવદ્-ગીતાનું જે કોઈ પઠન કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞથી મારૂ પૂજન કર્યું છે એમ હું સમજીશ. '

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે " વેદોના ત્રણે કાંડ ગીતામાં રૂપે કરેલા છે. (એટલું જ નહિ પણ) આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા મૂર્તિમાન વેદજ હોઈને ઔદાર્યમાં વેદ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે "

સ્વામી રામતીર્થજી કહે છે કે " તેના (મહાન અમેરિકન વિચારક એમરસનના) જાની દોસ્તોના કહેવાથી જણાય છે કે તેના મન પર ગીતા અને ઉપનિષદોની વધારે અસર થઈ હતી. "

મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે " એક વખત મારો અતકાળ પાસે આવેલો જણાયો, તે વખતે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઈ હતી "

બંગા સાહિત્યસમ્રાટ બંદિમચંદ્ર કહે છે કે -

' જ્યારે મનુષ્યની સંવર્ણ વૃત્તિઓ એકમાત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ અનુસરે, ત્યારેજ ભક્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ થયું જણાય '

' ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ અથવા માનવામાં આવે છે તેનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્ત ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે અન્ય કોઈ અથર્માં આવું સામંજસ્ય નથી. '

' આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે -આવી અદ્ભુત ધર્મગ્રાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ પણ કાળે, કોઈએ કરી હોય એમ મારા જણવામાં નથી '

' ભક્ત્યાત્મક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે '

' શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ અથવા કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે આવો હિંસર અને ઉત્તમ ભક્તિવાદ જગતમાં ખીજો ક્યાય નથી '

' સ્વધર્મના અથોનો ત્યાગ કરીને સૌ પહેલા અશ્રેષ્ઠ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારૂં વિશેષ અનિષ્ટ થયું છે '

મહાત્મા શંકર કહે છે કે " પ્રાચીન યુગની સર્વસ્મરણીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્ગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ પણ વસ્તુ નથી x x x ભગવદ્ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વગ્રાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઈ જવા છતાં તેના જેવો ખીજો એકે અંથ હજી સુધી લખાયો નથી x x x ગીતાની સાથે સરખાવતા જમતનું આધુનિક સર્વ જ્ઞાન મને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતા આ અથનું મહત્ત્વ મને એટલું બધું જણાય છે કે, કોઈ કોઈ વખત " આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઈ જૂઠાણ યુગમાં લખાયું હોવું જોઈએ, " એવો વિચાર મારા મનમાં થઈ આવે છે. x x x હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારી બુદ્ધિ અને અતઃકરણને ભગવદ્ગીતાના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું "

આવી મહા મહિમાવંતી ગીતાનો પાઠ પ્રત્યેક હિંદુસંતાને હરહમેશ કરવો જોઈએ, કુટુંબમાં તેનું નિત્ય શ્રવણ કરાવવું જોઈએ, તથા સારામાઠા પ્રસંગે અને અમરશો પણ ગીતા અથા છટથી ભેટ આપવો જોઈએ.

धर्मतरु

बंगसाहित्यसम्राट् बाबु बंकिमचंद्रना
जीवनवृत्तांत सहित

ધર્મતત્ત્વ

અધ્યાય ૧ લો—દુઃસ્વ ઇટલે શું?

ગુરુઃ—વાયસ્પતિ મહાશયના શુ સમાચાર છે ? તેમની વેદના કાંઈ શાત થઈ કે નહિ ?

શિષ્ય —તેઓ તો કાશી તરફ ગયા.

ગુરુઃ—પાછા ક્યારે આવશે ?

શિષ્યઃ—હવે આવે એમ લાગતું નથી. ધણું કરીને કાશ્યમને માટેજ ગયા છે.

ગુરુઃ—એમ કરવાનું કારણ ?

શિષ્ય —એવું તે શુ સુખ છે કે અહીંઆ રહેવાને તેઓ રાજી થાય ?

ગુરુઃ—તેમને શુ દુઃખ હતું ?

શિષ્ય —એમને વિચારાને ચોતરફનું દુઃખ હતું. દુઃખમાં કાંઈ બાકી નહોતું એમ કહી તોપણ જોડું નથી. આપ ધણીવાર જણાવો છો કે ધર્મમાજ સુખ છે તોપણ વાયસ્પતિ મહારાજ જેવા પરમ ધાર્મિક મનુષ્યો આવા દુઃખોથી કેમ રીખાતા હશે ? જગતમાં વાયસ્પતિ મહાશય જેવા ધાર્મિક મનુષ્ય ઘોડાજ હશે, છતાં તેમના જેવો દુઃખી મનુષ્ય પણ બીજો કાંઈ નહિ હોય ?

ગુરુઃ—તેઓ કાં તો દુઃખી નહિ હોય અને કાં તો ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્યઃ—તેમને કાંઈ દુઃખજ નહિ હોય એમ શુ આપ કહેવા માગો છો ? વસ્તુતઃ તેઓ એટલા બધા કમાલ અને દરિદ્ર છે કે પૂરું ખાવાનું પણ મળતું નથી. તે ઉપરાંત શરીર ઉપર પણ દહેણું નહિ. સર્વદા કાંઈક ને કાંઈક રોગ તો હોયજ ! અધુરામાં પૂરું તેમનું ઘર પણ સળગી ગયું. આને જો દુઃખ ન કહેવાય તો પછી દુઃખ બીજું કેવું હોય ?

ગુરુ —ત્યારે તેઓ ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય —એમ કેમ કહેવાય ? શુ આપ એમ કહેવા માગો છો કે દારિદ્ર્ય-કાળપણ, રોગ અને ધર બળવુ, એ સર્વ અધર્મના ફળ છે ?

ગુરુ —હા. હુ એમજ કહેવા માગુ છુ.

શિષ્ય —પૂર્વજન્મના અધર્મનું ફળ ?

ગુરુ —પૂર્વજન્મને વચમાં શામાટે નાખે છે ? આજ જન્મના અધર્મનું ફળ ?

શિષ્ય —આપ શુ એમ માનો છો કે આ જન્મમાં અધર્મ કર્યો હોય તેના ફળરૂપેજ રોગશોકાદિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ —હુ જ નહિ, પરંતુ તારે પણ માનવુ પડેશે વધારે ઠંડી લાગે તો શરદા થાય અને ભારે ભોજન વધારે પ્રમાણમાં લેવાય તો અજીર્ણ થાય તેમ જુ નથી માનતો ?

શિષ્ય —ઠંડી લાગવી એ શુ અધર્મ છે ?

ગુરુ —ખીજ અનેક ધર્મો પૈકી શારીરિક ધર્મ પણ એક ધર્મ છે નુકસાનકારક ઠંડી લાગવા દેવી એ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, અને તેથી તે અધર્મ છે.

શિષ્ય —આપે તો અહિંસા ધર્મને શારીરિક અર્થમાં લઇ લીધો.

ગુરુ —જે શરીરસ બધી નિયમોથી વિરુદ્ધ હોય તે શારીરિક અધર્મ લેખાય.

શિષ્ય —ત્યારે શુ સ્વાસ્થ્યનિયમોને અનુસરવુ એનું નામ ધર્મ, અને એ નિયમોનો ભંગ કરી અવળા ચાલવુ તેનું નામ અધર્મ ?

ગુરુ —ધર્મ અને અધર્મને લગતો વિષય એવો છે કે એટલી બધી સરળતાથી તેનો નિર્ણય થઇ શકે નહિ. જે તેમ હોત તો ધર્મતત્ત્વ ભૌતિક પદાર્થવેત્તાઓનાજ હાથમાં રહેવા પામત. એમ છતાં ઠંડી લાગવા સમયે ઉપર જે કંઇ છે તે ખોટું નથી.

શિષ્ય —ધારો કે એ વાત માની લીધી પણ મારો પ્રશ્ન એજ છે કે વાચ્યપતિ મહાશયનું દારિદ્ર્ય-દુખ એ કયા પાપનું ફળ ?

ગુરુ —દારિદ્ર્ય-દુખ એટલે શુ ? એ વાત પ્રથમ બરાબર સમજી લે. ભલા, તેમને શું દુખ હતું ?

શિષ્ય —પહેલું તો એજ કે પ્રજા ખાવાનું પણ તેમને મળતું નહોતું.

ગુરુ —ત્રાયપતિ મહાશયને તે દુખ તો નહિજ હોય એમ હુ ખાત્રાપૂર્વક કહી ચકુ છુ, કેરણ કે જે તેમને ખાવાનુંજ મળતું ન હોત, તો તેઓ ક્યારનાયે મરી ગયા હોત.

શિષ્ય —કોઇ વખત માત્ર ભાત કે દોષ વખત માત્ર જર ઉપર આખા કુટુંબને નિભાવવું પડે એ શુ સુખ મણાય ?

ગુરુ—શરીરરક્ષામાટે અને પોષણમાટે જો તે પૂરતું ન હોય તો તેને દુઃખ કહી શકાય શારીરિક અને માનસિક પુષ્ટિને માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં અન્ન મળવા છતાં વધારે સારા અન્નમાટે બળાપો ક્યાં કરવો, એ ધાર્મિક મનુષ્યનું લક્ષણ નથી. સ્વાદિષ્ટ ખોરાક મેળવવા પાછળ તો પેટભગ્ગોજ હાય હોય કરે, અને એવા-પોતાનું પેટજ ભરવાની લાલસાવાળાઓ ધાર્મિક નથી.

શિષ્ય—ફાટ્યા-તૂટ્યા કપડાં મળે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—જો વસ્ત્રોવડે લજ્જાનું નિવારણ થઈ શકે તેવા વસ્ત્રો મળવાથી ધાર્મિક પુરુષો હમેશાં સતોષજ માને છે. શીતકાળમાં શરદીનું નિવારણ કરવું એ વસ્ત્રોનો ખાસ ઉદ્દેશ છે, અને તે ઉદ્દેશ મે તેવી જાડી-પાનળી કે ફાટી-તૂટી કાંબળથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે એવું એકંકે વસ્ત્ર શું વાચનપતિ મહાશયને નથી મળતું ?

શિષ્ય:—એ તો મળે. પણ બિચારા જીવને પોતાનેજ પાણી ભરવું પડે, હાથેજ વાસણ માળવા પડે તથા ધરમાથી જાડું પણ હાથેજ ઠાંકવું પડે એ આપદા શું ઓછી કહેવાય ?

ગુરુ—શારીરિક પરિશ્રમ કરવો એ ઈશ્વરી નિયમ છે. જો કોઈ મનુષ્ય એવો પરિશ્રમ કરવા નથી ચાહતો તે અધાર્મિક છે. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે ધનનું કાંઈજ પ્રયોજન નથી. મારા કહેવાનો સારાશ એ છે કે જગત્માં જેઓ પોતાને દીન-દુઃખી અને દરિદ્ર માને છે તે તેઓની પોતાની કૃશિક્ષા અને કુવાસનાનુંજ ફળ ભોગવે છે અર્થાત્ અધર્મના સરકારોજ તેમને માટે કષ્ટના કારણભૂત બને છે. અનુચિત ભોગ-લાલસાજ અનેકોને માટે દુઃખનું કારણ હોય છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શું જોને માટે દારિદ્ર્ય એ યથાર્થરીતે દુઃખમય નિવડે એવું કોઈ પૃથ્વીમાં નહિ હોય ?

ગુરુ:—કરોડો છે જેમને શરીરરક્ષા પૂર્તા વસ્ત્રો મળી શકે નહિ, અને રહેવાને માટે આશ્રય પણ મળે નહિ તેઓ ખરેખર દરિદ્ર હોવા વડે છે તેમને માટે દારિદ્ર્ય એ દુઃખના કારણભૂત છે, એમ કહી શકાય.

શિષ્ય—ત્યારે એ દારિદ્ર્યને પણ શું તેમણે આ જન્મમાજ કરેલા અધર્મના ફળરૂપ લેખાય ?

ગુરુ.x—હાજ તો

x મનુષ્યો જે સુખ-દુઃખ ભોગવે છે તેમાં પોતે કરેલાં કર્મોજ ધણેખરે અશે કારણભૂત હોય છે, પરંતુ તે સિવાય બીજા કારણો પણ હોય છે, એ વિષય બીજા કોઈ સ્થાનમાટે મુલતવી રાખીએ છીએ.

શિષ્ય:—કયા અધર્મનું એ કૃળ ?

ગુરુ:—અન ઉપાર્જન કરવામાટે તેમજ અન્ન-વસ્ત્ર વિગેરે પ્રાપ્ત કરવામાટે જે કૃત્તરીક શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ આપણામા રહેલી છે તેને જેઓ મથાથં ગીતે કૃળવતા નથી અથવા તો ખીલવતા નથી તેઓ દરિદ્ર રહે એ સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય—હુ ધાર છું કે આપણે આપણી સમસ્ત શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓને કૃળવવી તથા ખીલવવી એજ ધર્મ, અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ, એમજ આપ કહેવા માગો છો.

ગુરુ:—હુ કહી ચૂક્યો છું કે ધર્મનો વિષય ખીજ સર્વ વિષયો કરતા બહુજ મહત્ત્વ અને કઠિન છે તે આખો વિષય કાંઈ એક-એ વાતો ઉપરથી જ સમજી શકાય નહિ. છતાં માની લે કે મેં ધર્મ-અધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી તેજ જે સંપૂર્ણ હોય તે તેમાં શું દોષ છે ?

શિષ્ય—એ તો વિલાયતના ‘ડૉક્ટરીન ઑફ રીટર’ (અનુશીલનવાદ) જેવું થયું!

ગુરુ:—અનુશીલન વસ્તુ એ કાંઈ વિદેશી નથી હિન્દુધર્મનો સારાશ પણ તેજ છે

શિષ્ય—વાહ ! ‘રીટર’ શબ્દનો અર્થ દર્શાવે એવો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતિ-શબ્દજ નથી હુ ધાર છું કે આપણા દેશની કાંઈ પણ ભાષામાં એના અર્થને ન્યૂવે એવો કાંઈ શબ્દજ નહિ હોય.

ગુરુ:—આપણે ખાલી વાતોજ કરીએ છીએ મૂળ વાતની તો કાંઈ તપાસે જતું નથી એને લીધેજ આજે આપણી આટલી બધી અધોગતિ થઈ છે આપ-ણુ મા જે ચાર આશ્રમો કહ્યા છે તેનો હેતુ તું જાણે છે ?

શિષ્ય:—‘સીન્ટમ ઑફ રીટર’ ? (અનુશીલનવાદ ?)

ગુરુ:—એ તત્ત્વ તમારા મેથ્યુ આરનોલ્ડ જેવા પાશ્ચાત્ય અનુશીલનવાદીઓ પણ નહીં રીતે સમજ્યા હોય તે વિષેજ મને તો શક છે સંધવાઓની પતિભક્તિ, વિધવાઓનું પ્લહનચર્યા, અને તે સિવાયનાં સમસ્ત વ્રત-નિયમોમાં માત્ર અનુશીલન તત્ત્વજ એક માત્ર સમાવેલું છે જ્યારે આ તત્ત્વ હુ તને બરાબર સમજાવીશ ત્યારે તારી ખાતરી થશે કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જે પરમ પવિત્ર અમૃતમય ધર્મ પ્રખો-વવામાં આવ્યો છે તે પણ આ અનુશીલનતત્ત્વ ઉપરજ નિર્ભર રહેલો છે

શિષ્ય—આપની આવી વાતો માંલજ્યા પછી આપની પાસેથી અનુશીલનતત્ત્વ ન બધી કાંઈક સાંભળવાની દરજ્જા થાય છે અનુશીલનવદ એ કેવળ પાશ્ચાત્ય નારિત-કેનોજ મત છે, એમ હુ અત્યાર સુધી માનતો હતો, અદલુજ નહિ પણ કોન્ટના મિલ્લતો અનુશીલનની એક પ્રકારની અનુજ્ઞાનપદ્ધતિ સિવાય ખીજું કંઈ સૂચવતા નથી એવીજ મારી માન્યતા હતી.

ગુરુ:—એ તારી વાત ખોટી નથી. વિલાયતી અનુશીલનવાદ નિરીશ્વર હોવાથી

તે અસપૂર્ણ અથવા પરિણામવિનાનો છે, કે પછી તે અસપૂર્ણ અથવા પરિણામ રહિત છે એટલાજ માટે તે નિરીશ્વર છે, એ એમથી શું કહેવું તે હું સમજી શકતો નથી હિન્દુઓ પરમ ભક્ત છે, અને તેથી તેમનો અનુશીલનવાદ જમદીશ્વરના ચરણકમળમાજ સમાપ્ત થાય છે

શિષ્ય.—સમજ્યો પણ તેનું કારણ ખુલ્લું છે આપણો ઉદ્દેશ મુક્તિ મેળવવાનો હોય છે, ત્યારે વિલાયતી અનુશીલનવાદીઓનો સિદ્ધાંત સુખપ્રાપ્તિનો હોય છે એમજ કે નહિ ?

ગુરુ.—સુખ અને મુક્તિને પૃથક્ પૃથક્ જાણાટે લેખવા, એનોજ આપણે પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ મુક્તિ એ શું સુખ નથી ?

શિષ્ય.—પ્રથમ તો મુક્તિ એ સુખ નથી-મુક્તિમાં સુખ-દુઃખ માત્રનો અભાવ હોય છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલી શકે બીજી વાત એ કે મુક્તિને એક પ્રકારની સુખયુક્ત અવસ્થા માનો તોપણ માત્ર સુખી થવું એને કાંઈ મુક્તિ કહી શકાય નહિ મીઠાઈના એક એ કડડા ખાવાથી મને સુખ થાય તેથી કાંઈ મને મુક્તિ મળી ગઈ એમ કહી શકાય ?

ગુરુ.—તે વાતને જોતાજે ચડાવી દીધી સુખ અને મુક્તિ એ બે વાતો જો પહેલાં ખરાબર સમજી લે નહિતર અનુશીલનવાદમાં તને ખરાબર સમજણ પડશે નહિ આજે હવે વખત નથી સાજ પડી ગઈ છે ચાલ, જગા આ ટક્કના રોપા-ઓને પાણી સીંચીએ આવની કાંચે એ વિષે ચર્ચા કરીશું

અધ્યાય ૨ જો—સુખ એટલે શું ?

શિષ્ય.—કાંકે આપે કહ્યું હતું કે આપણી શારીરિક અને માનસિક સર્વ શક્તિ-ઓનું ખરાબર અનુશીલન ન થાય તો દુઃખ ભોગવવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. મનુષ્ય કે શક્તિઓના અનુશીલનનો અભાવ એજ આપણા દુઃખમાં કારણભૂત છે. એમજ ને ?

ગુરુ.—ત્યાર પછી ?

શિષ્ય.—મેં કહ્યું હતું કે વાયસ્પતિ મહાશય દેશત્યાગ કરી ગયા તેનું એક કારણ આ પણ હતું કે તેમનું ઘર અગ્નિ લાગવાથી સળગી ગયું હતું. હવે એ આગ કોની બૂલથી લાગવા પામી અને કેવી રીતે લાગી તે કાંઈના જાણવામાં નથી. છતાં વાયસ્પતિ મહાશયના દોષથી તો નથીજ લાગી, એ વાતની અમને સર્વને ખાતરી છે. પ્રશ્ન એ છે કે તેમની એવી તે કયી શક્તિનું અનુશીલન નહોતું કે જેથી એ આગ લાગવા પામી ?

ગુરુ:—અનુશીલન એ શુ વસ્તુ છે તે સમજ્યા વિના મારો ઉત્તર તું કેવીરીતે મમજી શકશે ? સુખ અને દુખ એ બંને માત્ર માનસિક અવસ્થા સિવાય બીજું કશું નથી. સુખ-દુખ એ કાંઈ ખાસ બાહ્ય વસ્તુ નથી અને માનસિક અવસ્થા, એ તો કેવળ અનુશીલનનેજ આધીન હોય છે, એ વાત સ્વીકારવામાં પણ તને કાંઈ હઠકત નહિ હોય. આટલી વાત જો તું બરાબર સમજી શકશે તો પછી માનસિક શક્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન થયું હોય તો ધરનું બળવું પણ દુખ-રૂપ ન લાગે, એ વાત તારા લક્ષ્યમાં આવી જશે.

શિષ્ય—અર્થાત્ વૈરાગ્ય હોય તો દુઃખ ન થાય એજ આપને કહેવાનું છે કે બીજું કાંઈ ? કેવી ભયંકર વાત !

ગુરુ—આજકાલ જોને વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે તેને તારે ભયંકર કહેવો હોય તો કહે પરંતુ હું તો તે વિષે કશી વાતજ કરવા માગતો નથી.

શિષ્ય—તે સિવાય આપને બીજું કહેવા જેવું શુ છે ? આપ તો શુ પણ મમજી હિદુધર્મનો ઝાઝ એ દિશામાં છે સાખ્યકાર કહે છે કે ત્રણ પ્રકારના દુખોની નિવૃત્તિ—અત્યંત નિવૃત્તિ તેનું નામજ પરમ પુરુષાર્થ ત્યારબાદ આગળ વધતાં તે કહે છે કે સુખ એટલું બધું અલ્પ છે કે તેને દુખમાજ ગણી લઈએ તો-પણ ખોટું નથી મતલબ કે સુખ-દુખનો ત્યાગ કરી જડ-પૂતળા જેવા બનાવો એજ એક વાત હિદુધર્મ નિરતર કહ્યા કરે છે. આપનો ગીતાધર્મ પણ તે વિના બીજું શુ પ્રબોધે છે ? ટાટ-તડકામાં તથા સુખ-દુખાદિ દ્વંદ્વોમાં સમાન શુદ્ધિ ગાખવી એજ એક વાત ગીતાકારને કહેવાની છે કે બીજું કાંઈ ? હું કહું છું કે જો સુખથી આપણે સુખી ન બનીએ તો પછી જીવવાની જરૂરજ શુ છે ? સુખનો ત્યાગ કરી દેવો એજ જો ધર્મનો ઉદ્દેશ હોય તો હું તો એ ધર્મને દૂરથીજ નમસ્કાર કરું છું. આપના અનુશીલનવાનો પણ જો એવોજ કષ્ટક ઉદ્દેશ હોય તો હું તે પણ સાલળવા માગતો નથી.

ગુરુ—એટલા બધા ઉસ્કેરાઈ જવાની જરૂર નથી અમારો અનુશીલનવાદ તને મીઠાઈના એક-બે કકડા ખાવા દેવામાં કાંઈ જાતનો વાધો નહિ લે-ઉલટો એ તો મીઠાઈ ખાવાની વિધિજ બતાવશે સાખ્યદર્શનને ધર્મરૂપે સિદ્ધ કરી તેનો સ્વીકાર કરવાનું હું તને કદાપિ કહીશ નહિ, એ વાતની ખાત્રી રાખજો શીત-ઉષ્ણ તથા સુખ-દુખના દ્વંદ્વોમાં તુલ્યશુદ્ધિ રાખવા સખધી જે ઉપદેશ ગીતા વિગેરેમાં કહ્યો છે તેનો એવો અર્થ બીલકુલ નથી કે મનુષ્યોએ મુદ્દલ સુખ ભોગવવુંજ નહિ. તેનો સાચો અર્થ કરવા જેટલો અત્યારે સમય નથી. તે મધ્ય કાલ કહ્યું હતું કે વિદ્યા-યતી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ સુખ અને ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે હું તેના ઉત્તરમાં કહું છું કે મુક્તિ પણ એ સુખની એક

અવસ્થા વિશેષજ છે સુખની સંપૂર્ણ માત્રા અથવા સુખની હૃદયી ઉત્કૃષ્ટતા એનુંજ નામ મુક્તિ જો આ વાત ખરી હોય તો પછી ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ પણ સુખજ છે એમ કહીએ તો તેમા શું દોષ છે ?

શિષ્ય:—અર્થાત્ આ કાળે દુખ અને પરકાળે સુખ ?

ગુરુ:—નહિ આ કાળે પણ સુખ અને પરકાળે પણ સુખ.

શિષ્ય:—પરતુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળ્યો મારા ધારવા પ્રમાણે જીવ મુક્ત થયા પછી સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોને ઓળખીને દૂર ચાલ્યો જાય છે અને જો તેમજ હોય તો પછી એવી સુખગ્રહિત અવસ્થાને સુખ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—તેનો ઉત્તર આપુ તે પહેલાં તારે સુખ એટલે શું અને મુક્તિ એટલે શું એ વાત ખરાખર સમજી લેવી જોઈએ હમણાં મુક્તિની વાતને એક બાજુ રહેવા દઈને પ્રથમ સુખ એટલે શું તેજ વાતનો નિર્ણય કરી લે

શિષ્ય:—કહો, ત્યારે

ગુરુ:—તે કાલે કશું હવુ કે મીઠાઈના એક-બે કકડા તને મળે તો તેથી તું સુખી થાય, પરતુ શામાટે સુખી થાય, તે કંઈ સમજી શકે છે ?

શિષ્ય:—મારી ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય, તેથી.

ગુરુ:—એક મુઠી અણુમમરા ખાવાથી પણ જૂખની તો નિવૃત્તિ થઈ શકે તો તેનાથી અને મીઠાઈના એક ટુકડાથી શું તને સમાન સુખ થશે ?

શિષ્ય:—ના, મીઠાઈ ખાવા મળે તો વધારે સુખી થાઉં, એ વાત નક્કી છે

ગુરુ:—તેનું શું કારણ ?

શિષ્ય:—મીઠાઈમા રહેલા પદાર્થો સાથે મનુષ્યોની જીભને એવો કોઈ નિત્ય સંપર્ક છે કે તેથી તે મિષ્ટ લાગવીજ જોઈએ.

ગુરુ:—મિષ્ટ લાગે તે તો હું સમજ્યો પણ મારો પ્રશ્ન એ નથી. હું એમ પૂછું છું કે મીઠાઈ ખાવાથી તને સુખ થાય છે તે શાથી ? મિષ્ટતાથી કાંઈ સર્વને સુખ થતું નથી તું એક અસલ વિલાયતી માણસને તારા કંદોઈની મીઠાઈ તારા જેટલી સરળતાથી ખવરાવી નહિ શકે તેમજ તું પણ રોષ્ટ કે બીફનો એકાદ ટુકડો ખાઈશ તો સુખી નહિ થઈ શકે. “ રોબીન્સન ક્રુઝો ” નામના પ્રથમા કાંઈડે નામક જે જગલીનું વર્ણન છે તે યાદ છે કે ? કહે છે કે તેને કાચુ માસજ ભણજી કરવામા આનંદ મળતો જો કોઈ મીઠું વગેરે નાખીને પકાવેલું માંસ તેને આપતું તો તેને તે બીલકુલ ગમતું નહિ. આટલા વૈચિત્ર્યો ઉપરથી તું સમજી શકશે કે તને મીઠાઈ ખાવાથી જે સુખ થાય છે તે તારી જીભને ઘી-સાકર સાથે અમુક પ્રકારનો નિત્ય સંપર્ક હોવાથી નહિ, પણ તે સિવાય બીજું કોઈ કારણ છે તુંજ કહે કે તે શું કારણ ?

શિષ્ય — અભ્યાસને લીધે

ગુરુ — અભ્યાસને બદલે અનુશીલન કહે

શિષ્ય — અભ્યાસ અને અનુશીલન એ બન્ને શુ પૃથક્ પૃથક્ છે ?

ગુરુ — એટલાજ માટે તો કહું છું કે તેને અભ્યાસ કહેવાને બદલે અનુશીલન કહે.

શિષ્ય — એ બેમાં શુ ભેદ છે, તે જરા બતાવશે.

ગુરુ — અત્યારે તે સમજાવવા જેટલો વખત નથી અનુશીલનનો આખો વિષય ત્યાસુધી તારી બુદ્ધિમા નહિ ઉતરે ત્યાસુધી તેમાંની એકે વાત તારાથી યથા-યોગ્ય સમજી શકાશે નહિ. છતાં હાલ તુર્તમા આટલું કહું છું કે જે રોજ ક્વીના-ધન ખાય તેને ક્વીનાધન કેવું લાગે ?

શિષ્ય — હું ધારું છું કે ક્વીનાધન મિષ્ટ તો નજ લાગે હા, વખત જતાં તેની કડવાશ અસહ્ય ન લાગે.

ગુરુ — એ પ્રકારે મહન થતું એ અભ્યાસનું ફળ છે. હુકામા અનુશીલન એ શક્તિને અનુદૂળ હોય છે, અને અભ્યાસ એ શક્તિને પ્રતિદૂળ હોય છે. અનુશીલનથી શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે, ત્યારે અભ્યાસથી શક્તિઓનો વિકાર થાય છે. અનુશીલનથી પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભ્યાસથી પરિણામે સહિષ્ણુતા (સહનશીલતા) પ્રાપ્ત થાય છે. હવે પેલી મીઠાઇવાળી વાત યાદ કર. ત્યાં તારો પ્રયત્ન તારી નસ ચાખવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને અનુદૂળ હોય છે, તેથી તારી તે શક્તિ અનુશીલિત થાય છે અને એને લીધે તેમાં તને સુખ લાગે એ પણ તદ્દન બનવા યોગ્ય છે. આ રીતે અનુશીલનના બળથી વખત જતાં તને ‘રોષ્ટ’ વિગેરે પાશ્ચાત્ય ખાણામા પણ આનંદ મળી શકે બીજા ખાણા-પીણાના સબધમાં પણ તેમજ સમજી લેવું.

એ હપગત બીજી ઇન્દ્રિયોના અનુશીલનથી પણ નુખતી ઉત્પત્તિ થઇ શકે છે. સંગીતના શ્રવણથી જે આનંદ થાય છે તે પણ આપણા શરીરની અમુક ઇન્દ્રિયના એટલે કે અમુક શારીરિક શક્તિના અનુશીલનથીજ થાય છે. યુરોપીય પંડિતોએ તેને ‘મસ્ક્યુલર સેન્સ’ એવું નામ આપ્યું છે એજ પ્રમાણે બીજા અનેક શારીરિક શક્તિઓ માણસમા રહેલી છે, અને તે સર્વના અનુશીલનથી સુખનો અનુભવ થાય છે.

શરીર સબધી વાતને બાજુએ મૂકીને હવે આપણે આગળ વિચાર કરીએ. આપણામા કેટલીક માનસિક શક્તિઓ પણ રહેલી છે, અને તે શક્તિઓના અનુશીલનથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેને પણ સુખની પકિતમાજ મૂકી શકાય. શક્તિઓના અનુશીલનમા ખરું જોતાં જે સુખ છે, તેવું સુખ બીજા કશામા નથી. અનુશીલનનો અભાવ એજ દુઃખ દુઃખ એ કંઈ જૂનો પદાર્થ નથી. સમજ્યો કે

શિષ્ય — ના પ્રથમ તો શક્તિ એટલે શુ એજ હું જોઇયે તેવું સમજીને

નથી. ધારો કે દયા એ આપણા મનની એક અવસ્થા છે. તેના અનુશીલનથી સુખ થાય એ પણ હું સ્વીકાર છું, છતાં “આપણે સર્વેએ દયાશક્તિનું અનુશીલન કરવું જોઈએ” એમ કહી શકાય ખરું ?

ગુરુ—“શક્તિ” શબ્દમાં જરા ગુચ્છવણું જેવું છે, એ વાત ખરી છે. તેને બદલે તારે બીજો કોઈ શબ્દ મકવો હોય તો તે સખધે મારે કશો વાધો નથી મો પહેલા મૂળ વસ્તુને સમજી લે ત્યાર પછી સમજવાની ખાતર તેને મને તે નામ આપીશ તે ચાલ્યું જશે માણુમને શરીર પણ એક હોય છે અને મન પણ એકજ હોય છે, પરંતુ તે એકેક છતાં પણ તે દરેકમાં જૂદા જૂદા પ્રકારની અનેક ક્રિયાઓ જોવામાં આવે છે, અને તેથી કરીને તે સર્વ જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ કરનારી શક્તિઓને જૂદા જૂદા નામ આપવાં અયોગ્ય નથી એ પ્રત્યેક શક્તિનું મૂળ વસ્તુત એકજ હોવા છતાં ક્રિયાઓમાં તેનું જૂદાપણું સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. અધ મનુષ્ય જોઈ શકતો નથી, પરંતુ માલગી શકે છે ખરો. બહેરો માણુસ કાને સાંભળી શકતો નથી, પણ જોઈ તો ગઈ છે ખરો. ચાદશક્તિ વિનાનો માણુસ ધણીવાર સુદર કદપના કરનારો સુકવિ હોય છે. વળી કોઈ માણુસ કદપના કરવામાં બહુ અશક્ત હોય છે, પણ બુદ્ધિમાં બહુ પ્રખર હોય છે કોઈ ઇશ્વરમાં ભક્તિગત્વ હોય છે, પણ લોકો ઉપર ધણી દયા રાખનારો હોય છે કેટલાકો નિર્દય હોવા છતાં પણ ઇશ્વરમાં સહેજસાજ ભક્તિભાવ ધરાવતા હોય છે. મતલબ કે દેહ અને મનની લિન્ન લિન્ન શક્તિઓનો સ્વીકાર કરવામાં કંઈ દોષ જેવું નથી છતાં એટલું પણ અત્ર કહી દેવું જોઈએ કે સ્નેહ-દયા વિગેરે કેટલીક એવી શક્તિઓ છે કે જેને “શક્તિ” નામ આપવું યોગ્ય નથી લાગતું, પરંતુ તેને બદલે બીજો કયો શબ્દ મુકવો હોય તો કીક ?

શિષ્ય:—અગ્રેજી શબ્દ-‘ફેક્સ્ટી’નો અર્થ અનેક લેખકો વૃત્તિ શબ્દથી કરે છે તે શબ્દનો વ્યવહાર કયો હોય તો ?

ગુરુ:—પાતજલ વગેરે દર્શનશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ શબ્દ એકજ લિન્ન અર્થમાં વપરાયો છે

શિષ્ય:—પરંતુ, આપણી ભાષામાં તે શબ્દનો તેવો અર્થ પ્રચલિત નથી. ઘણેખરે સ્થાને સામાન્ય અર્થમાંજ ‘વૃત્તિ’ શબ્દને નીભાવી લેવામાં આવે છે.

ગુરુ:—તો પછી ‘વૃત્તિ’ જ કહે માત્ર સમજવાનુંજ કામ છે ને ? તમે લોકો જ્યારે ‘મોરક્સ’ નો અર્થ “નીતિ” અને ‘સાયન્સ’ નો અર્થ “વિજ્ઞાન” કરો છો તો પછી ‘ફેક્સ્ટી’ નો અર્થ “વૃત્તિ” શબ્દથી કરો તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી અસ્તુ.

શિષ્ય—હવે મારો બીજો એક વાધો આપને જણાવું છું. આપે કહ્યું હતું કે વૃત્તિના અનુશીલનમાં સુખ છે, પરંતુ પાણી વિના તૃપાનું અનુશીલન કરવું એમાં

તે દુષ્કર્મોનું અનુભવ થાય છે

ગુરુ — એક વાત બરાબર લક્ષમાં રાખજો કે, વૃત્તિના અનુશીલનનું ફળ સૌથી પ્રથમ સ્ફુર્તિરૂપે પ્રકટ થવું જોઈએ અને છેવટે વૃત્તિની અવસ્થામાં સમાપ્ત થવું જોઈએ. ધારેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી જે સુખ થાય, તે એ પરિવૃત્તિનું સુખ લેખાય. ઉક્ત સ્ફુર્તિ તથા પરિવૃત્તિ એ બન્ને સુખને માટે આવશ્યક છે.

શિષ્ય:—એનેજ જે સુખ કહેતા હો તે હું ધારું છું કે એ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્યોનો પવિત્ર ઉદ્દેશ નજરે પડે. જોઈએ કેમકે વિષયી માણસ યોગ્યતાની વિષયી વૃત્તિઓના અનુશીલનથી પરિવૃત્તિનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો દરેકે ઉદ્દેશ રાખવો એ શું ઠીક મણાય ?

ગુરુ — નહિજ, કારણ કે તેથી ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ એટલી બધી પ્રખળ થઈ જાય કે માનસિક વૃત્તિઓ દબાઈ જાય અને ધીમે ધીમે વિલુપ્ત પણ થઈ જાય. એટલા માટે દરેક મનુષ્યે એક સ્થૂળ નિયમ પાળવો જોઈએ અને તેનું નામ છે ‘સામજસ્ય’ । અર્થાત્ જ્યારે જેટલી જરૂર હોય તેટલેજ અર્થે વૃત્તિઓને પરિવૃત્તિ કરવી અને તેને બેકાવી દેવા જેટલી હદે ન લઈ જતા યોગ્ય પ્રમાણમાંજ રાત કરવી, તેનું નામ ‘સામજસ્ય’ નું પાલન ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓનો સર્વથા વિલોપ કરી નાખવો એ સિદ્ધાંત ધર્મને અનુકૂળ નથી. તેમનું સામજસ્ય સાચવવું, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ અંકુશમાં રાખવી અને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ વૃત્તિ કરવી એજ પણ ધર્મનો સિદ્ધાંત છે. વિલોપમાં અને સમયમાં મહાન ભેદ ગ્રહેલો છે, પણ એ વાત હવે પછી સમજાવીશ હાલ તુર્તમાં તો આ એક ગ્રંથના વાંચનના સમયે લે કે વૃત્તિઓના અનુશીલન સમયે એક બીજી વૃત્તિ સાથેનું તેમનું પરસ્પરનું સામજસ્ય બરાબર મચવાવું જોઈએ. આ સામજસ્ય એટલે શું ? એ વાત હું તને હવે પછી સમજાવીશ. અત્યારે તો આપણે સુખના ઉપાદાન સમજીને થોડોક વિચાર કરીશું.

પ્રથમ — શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ સુખના હંતુબૂત છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. અનુશીલનદ્વારા પ્રકટતી સ્ફુર્તિ, તે સમયની અવસ્થાને માટે ઉપયોગી પ્રયોજનમિત્ર અને છેવટે પરિણતિ એ પણ સુખમાં કારણબૂતજ છે.

બીજું:—તે મર્વ વૃત્તિઓનું પગપર ઉપયોગી સામજસ્ય

ત્રીજું:—કર્મસાધનદ્વારા ઉક્ત વૃત્તિઓની પરિવૃત્તિ

મે ઉપર કહ્યું તે સિવાય બીજી કોઈ જાતનું સુખ હોય એમ સંભવતું નથી. યોગીઓને યોગદ્વારા જે સુખ મળે છે તે સુખ પણ ઉપલા નિયમોમાં આવી જાય છે, એ વાત હું તને બીજે કોઈ પ્રસંગે સમજાવીશ. તે સુખનો અભાવ એજ

દુઃખ x વાયસ્પતિ મહાશયનુ ધર સળગી ગયું અને તેથી તેમને જે દુઃખ થયું તથા એમના કરતાં પણ વધારે કમનસીબ માણસને પુત્રમૃત્યુથી જે દુઃખ થાય તે પણ ઉક્ત નિયમમાજ આવી જાય છે, એ વિષે હું તને બીજે કોઈ પ્રસંગે મમજીયુ પાડીશ મારે જે કોઈ કહેવાનું છે તે તું બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળશે તો તો મારા કલા વિના પણ તું સમજી જઈશ

શિષ્ય —ધારો કે એ તો સમજી ગયો તથાપિ મૂળ વાત તો રહીજ મદ આપણે જે વાત ચાલતી હતી તે એજ હતી કે વાયસ્પતિ મહાશય પોતે ધાર્મિક વ્યક્તિ છે, છતાં દુઃખી છે. આપે કહ્યું હતું કે જે મનુષ્ય દુઃખી હોય તે ધાર્મિક હોય નહિ. આપે આપની વાત સિદ્ધ કરવા સુખ એટલે શું એ વાત સમજાવી, અને સુખની સાથે દુઃખ શું એ સમજાવ્યું અસ્તુ આટલી વાત ઉપરથી હું જે કોઈ મમજી શક્યો છું તે માત્ર એટલુંજ કે વાયસ્પતિ મહાશય વસ્તુતઃ દુઃખી નહોતા બલકે તેમને દુઃખી મણવામાં આવે તોપણ તેઓ પોતાનાજ દોષથી અર્થાત્ પોતાની શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન બરાબર રીતે ન કરી શક્યા તેથીજ દુઃખી થયા, પરંતુ એથી કરીને તેઓ અધાર્મિક છે એમ તો કહી શકાય નહિ. આપના અનુશીલન તત્ત્વ સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે તે કોઈ બુદ્ધિમા ઉતરતું નથી. અનુશીલન એજ ધર્મ, તે સિવાય વધુ કોઈ મને સમજાયું નથી

ગુરુ:—અત્યારે તો એટલું પણ બસ છે જો કે તે સિવાય બીજી એક ગંભીર વાત પણ સમજવા યોગ્ય છે, કારણ કે જ્યાંસુધી એ વાત તારા સમજવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી અનુશીલનની સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે, એ વિષય તું બરાબર સમજી શકશે નહિ, પરંતુ એ વિષયસંબંધી ચર્ચા સૌ પછી કરીશું કારણ કે અનુશીલન એટલે શું એજ વાત તારે પ્રથમ તો સમજવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી તે સમજાય નહિ ત્યાંસુધી વધારે કહેવું નિર્થક થાય તેમ છે.

શિષ્ય:—અનુશીલનને વળી ધર્મ સાથે સંબંધ ? બહુ નવાઈ જેવી વાત છે !

ગુરુ:—નવાઈ જેવું તેમાં કશુંજ નથી પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું કહેલું જ માત્ર સમજવું છું.

અધ્યાય ૩ જો-ધર્મ એટલે શું ?

શિષ્ય:—અનુશીલનને ધર્મ કેવી રીતે કહી શકાય એ મારાથી સમજાતું નથી. અનુશીલનનું ફળ તો સુખરૂપે મળે છે પણ શું ધર્મનું ફળ પણ સુખ હોય ?

x કર્મના ફળાફળ સંબંધી વાતને એક બાજુએ મૂકી દઈનેજ આ વાત ચર્ચવી પડે છે, કારણ કે તેમ કરવા જતાં આ વિષય બહુ ગુચ્છવશુભર્યો થઈ ચડવાનો ભય રહે છે.

ગુરુ — નહિ તો ધર્મનું ફળ શું હુ ખરૂંપ હોત / જો તેમ હોત તો હુ પોતે જગતના સર્વ મનુષ્યોને ધર્મનો પરિત્યાગ કરવાનીજ ભલામણ કરત.

શિષ્ય.—ધર્મનું ફળ પરકાળે સુખ હોઇ શકે, પરન્તુ આ કાળે પણ શુ સુખ મળવે ?

ગુરુ.—ત્યારે અત્યાર સુધી મે શુ સમજાવ્યું ? ધર્મનું ફળ આ કાળે તો સુખ છેજ, પરન્તુ જો પરકાળ હોય તો પરકાળે પણ સુખજ હોય. ‘ધર્મ’ એજ સુખનો એક માત્ર અદ્વિતીય ઉપાય છે આ કાળે કે પરકાળે ધર્મ સિવાય સુખનો બીજો એકે ઉપાય નથી.

શિષ્ય:—તથાપિ કાંઈ સમાધાન થતુ નથી આપણે જેને ક્રિશ્ચિયન ધર્મ, બાદ ધર્મ અને વૈષ્ણવધર્મ કહીએ છીએ તેને બદલે તેમને ક્રિશ્ચિયન અનુશીલન, બાદ અનુશીલન અને વૈષ્ણવ અનુશીલન એમ કહી શકાય ખરૂં ?

ગુરુ.—ધર્મ શબ્દનો અર્થજ તે અહીં આ તો ઉઘટાવી નાખ્યો. ધર્મ શબ્દ વિવિધ અર્થોમા વપરાય છે. પણ આપણે તે સર્વ અર્થો સાથે આજે કંઈ મ મધ નથી + તે અત્યારે ધર્મ શબ્દનો જે અર્થ કર્યો તે અગ્રેજી ‘રીલીજીઅન’ શબ્દનો તરજુમો માત્ર છે અને એ શબ્દ વિદેશી હોઇ તેમા આપણો દેશીય ભાવ નથી

+ધર્મ શબ્દના આધુનિક વ્યવહારથી ઉદ્ભવેલા કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન અર્થો તેના અગ્રેજી પ્રતિશબ્દદ્વારા બકિમ બાબુના “ધર્મબિજ્ઞાના” ગ્રંથમાંથી નીચે આપ્યા છે

૧ અગ્રેજીમા જેને ‘રિલિજીઅન’ કહે છે, તેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ જેમકે — ‘હિંદુધર્મ’, ‘બૌદ્ધધર્મ’ અને ‘ખ્રિસ્તીધર્મ’ ૨ જેને ‘મોરેલીટી’ કહે છે, તેને પણ આપણે ધર્મ કહીએ છીએ જેમકે અમુક કાર્ય ‘ધર્મ-વિરુદ્ધ’ ‘માનવધર્મશાસ્ત્ર’ ‘ધર્મસૂત્ર’ ઇત્યાદિ વળી, ‘નીતિ,’ આ શબ્દ પણ ‘ધર્મ’ શબ્દને ઠેકાણે કેટલીકવાર વપરાય છે ૩ ‘ધર્મ’ શબ્દથી ‘વરચ્યુ’નો બોધ પણ થાય છે ‘વરચ્યુ’ એટલે સદાચાર વળી આપણે કહીએ છીએ કે અમુક બક્તિ ‘ધાર્મિક’ છે અને અમુક બક્તિ ‘અધાર્મિક’ છે અહીં અધર્મને અગ્રેજીમા ‘વાઇમ’ કહે છે ૪ રિલિજીઅન અથવા નીતિને અનુ-ફળ જે કાર્ય, તેને પણ ધર્મ કહે છે, અને તેનાથી વિપરીતને અધર્મ કહે છે જેમકે — ‘દાન પરમ ધર્મ છે.’ ‘અહિંસા પરમધર્મ છે’ ‘ગુરનિંદા મહાન્ અધર્મ છે’ આનેજ સર્વ કાંઈ પાપ પુણ્ય પણ કહે છે અગ્રેજીમા આ અધર્મનું નામ ‘સીન’ કહેવામા આવે છે એકજ વાતમા પુણ્ય શબ્દનો વ્યવહાર પણ અનેક નામથી થાય છે ૫ ધર્મ શબ્દવડે ગુણનો પણ બોધ થાય છે જેમકે ‘લોહચુબકનો ધર્મ લોહાક પર્ણ છે’ બીજા અર્થમા અધર્મનો પણ ધર્મ શબ્દથી વ્યવહાર કરવામા આવે છે જેમકે ‘પરનિષ્ઠા ક્ષુદ્ર ચિત્તવાળાઓનો ધર્મ છે’ ભગવાન મનુએ પણ તે આ અર્થ-માજ પાખડ ધર્મની વાત લખેલી છે જેમકે — “ દિવ્યાર્દિસે મૃદુક્રૂરે ધર્માધર્મા-

શિષ્ય:—ત્યારે ‘રીલીજીઅન’ એટલે શું ? તેજ સમજાવો

ગુરુ —“ રીલીજીઅન ” શબ્દ પાશ્ચાત્ય છતાં ત્યાના પડિતો પણ તેનો ત્રિવિધ અર્થોમા વ્યવહાર કરે છે અને તેના અર્થ સંબંધે એકમત નથી *

વૃતાનૃતે । યદસ્ય સોડધ્યાત્ સર્ગે તત્તસ્ય સ્વયમાવિશેન્ ॥ અર્થાત-સૃષ્ટિમા હિસક અને અહિસક, મૃદુ અને દુર, ધર્મ અને અધર્મ, સત્ય અને અસત્ય, આમાના જે કોઈ કર્મ જે જે પુરુષ કરે છે તે તે કર્મો પોતાની મેળે તે તે કર્તામા પ્રવેશ કરે છે વળી પણ “ પાસ્વળ્લગણધર્મોઞ્ચ શાસ્ત્રેડસ્મિન્નુક્તવાન્મનુ । ” ભગવાન્ મનુએ આ શાસ્ત્રમા પાખડીઓના ધર્મ-ગુણ-સ્વભાવો-કહેલા છે કે ધર્મ શબ્દ ક્યારેક ક્યારેક આચરણ અથવા વ્યવહારના અર્થમા પણ વપરાય છે ભગવાન્ મનુએ આજ અર્થમા કહ્યું છે કે—

‘ દેશધર્માન્ જાતિધર્માન્ કુલધર્મોઞ્ચ શાશ્વતાન્ । ’

ધર્મશબ્દના આ છ અર્થ થતા હોઇને આપણા લોકો તેના ઉપયોગમા બહુજ અવ્યવસ્થા કરી દે છે. તેઓ ધર્મ શબ્દનો એક અર્થમા ઉપયોગ કરીને બીજા ક્ષણેજ તેનો બીજા અર્થમા ઉપયોગ કરે છે, અને તેથી પોતાના સિદ્ધાંતમાથી વ્યુત થાય છે. આ પ્રમાણે અનિયમિત પ્રયોગો કરાતા હોવાથી ધર્મસંબંધી કોઈ પણ તત્ત્વની સુદર રીતે મીમાંસા થઈ શકતી નથી એ અવ્યવસ્થા આજ નવીન નથી જે મથોને હિંદુશાસ્ત્રના નામથી કહેવામા આવે છે તેમા પણ એ અવ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમા છે મનુ સહિતાના પ્રથમાધ્યાયના છેલ્લા છ શ્લોકો આના હિનમ ઉદાહરણરૂપ છે ધર્મ શબ્દનો ક્યારેક રિલિજીઅનના અર્થમા, ક્યારેક નીતિના અર્થમા, ક્યારેક સદ્-ગુણના અર્થમા, ક્યારેક અવગુણના અર્થમા અને ક્યારેક પુણ્યકર્મના અર્થમા પ્રયોગ થવાથી નીતિનું લક્ષણ રિલિજીઅનમા અને રિલિજીઅનનું લક્ષણ નીતિમા, સદ્ગુણનું લક્ષણ કર્મમા અને કર્મનું લક્ષણ સદ્ગુણમા આવી જવાને લીધે એક મહાન્ અવ્યવસ્થા ઉભી થાય છે તેનું એ પરિણામ આવ્યું છે કે ધર્મ (રિલિજીઅન) ગૌણધર્મોથી મિશ્રિત, નીતિ ભ્રાંતિયુક્ત, અબ્યાસ દહિન અને પુણ્ય દુ ખજનક થઈ પડેલ છે. હિંદુધર્મની અને હિંદુ નીતિની આધુનિક અવનતિ અને ધર્મનીતિપ્રતિ આધુનિક અનાસ્થાનું મહાન્ કારણ ઉપર વર્ણવેલી અવ્યવસ્થા પણ છે

* ગુરુ —રાંલજીઅન શું છે ?

શિષ્ય.—તે તો જાણીતી વાત છે. પારલૌકિક વ્યવહારમા વિશ્વાસ ?

ગુરુ —પ્રાચીન યહૂદાઆ પરલોકને માનતા નહિ. તો યહૂદીઓનો પ્રાચીન ધર્મ તે શું ધર્મ નહિ ?

શિષ્ય:—ત્યારે દેવદેવીમા વિશ્વાસ ?

ગુરુ.—ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી અને યહૂદી આદિ ધર્મમા દેવી નથી. તે સર્વ ધર્મોમા

શિષ્ય — પરતુ એ “ રીલીજીઅન ” શબ્દમાં કોઈ નિત્ય વસ્તુ નથી સમાઈ જતી કે જે દરેક ધર્મમાં મળી આવે .

ગુરુ — છે, પરતુ તે નિત્ય પદાર્થને રીલીજીઅન શબ્દથી સંબોધવાની કશી જરૂર નથી તેને આપણે ધર્મ શબ્દથીજ વ્યવહરીશું તો તે યોગ્ય થઈ પડશે

શિષ્ય — તે કેવી રીતે ?

દેવ પણ એક ઈશ્વરજ છે, તો તેથી શું તે સધળા ધર્મો નહિ ?

શિષ્ય — ત્યારે શું ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ ?

ગુરુ — એવા અનેક સુદર ધર્મો છે કે જેઓ ઈશ્વરને પણ માનતા નથી ઋગ્વેદસહિતાના અત્યંત પ્રાચીન મંત્રોની સમલોચના કરતાં સમજી શકાય છે કે તે મંત્રોની રચનાના કાળમાં અનેક દેવદેવીઓ મનાતા હતા, પરતુ તે વેળા ઈશ્વરને માનતા નહોતા. વિશ્વકર્મા, પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા, ઇત્યાદિ ઈશ્વરવાચક શબ્દો ઋગ્વેદના તે પ્રાચીન મંત્રોમાં નથી, પણ જે મંત્રો પ્રાચીન મંત્રોની અપેક્ષાએ આધુનિક કહી શકાય તેમાજ છે. પ્રાચીન સાખ્યો પણ અનીશ્વરવાદી હતા અને તે છતાં પણ તેઓ ધર્મહીન નહોતા, કેમકે તેઓ કર્મોનાં ફલને માનતા હતા, અને નિત્યમુને પણ ઈચ્છતા હતા. ઐહિકધર્મ પણ નિરીશ્વરવાદી છે. આથી ઈશ્વરવાદ એજ ધર્મનું લક્ષણ છે એમ કેમ કહી શકાય? માટે તારા કહેવા પ્રમાણે તો કાંઈ સ્પષ્ટીકરણ થવું નથી.

શિષ્ય — ત્યારે પાશ્ચાત્ય તાર્કિકોનાં ભાષાનું અવલંબન કરીને કહું છું કે ‘લોકાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ.’

ગુરુ:—અર્થાત્ તારા કહેવા પ્રમાણે તો ‘સુપરનેચરાલિઝમ’—કુદરતથી અતીતપણુ—થયું, પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરતા તું ક્યા આવી પહોંચ્યો તે જો. પ્રેતતત્ત્વગોના મ પ્રદાયસિવાય આધુનિક વિજ્ઞાનવેત્તાઓના મતમાં ‘લોકાતીત ચૈતન્ય’ નું કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી, આમ તારી રીતે તો ધર્મ પણ નથી અને ધર્મનું પ્રયોજન પણ નથી મારી માન્યતા પ્રમાણે તો હું ‘રિલિજીઅન’ને ધર્મ કહું છું.

શિષ્ય — ત્યારે તે રીતે પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓમાં પણ ધર્મ તો છેજ. જેમકે — “ રિલિજીઅન ઓફ હુમેનિટી—માનવધર્મ ”

ગુરુ — તો પછી ‘લોકાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ ’ એ ધર્મ નહિ.

શિષ્ય — ત્યારે આપજ કહો કે ધર્મ કેને કહેવો ?

ગુરુ — પ્રશ્ન અત્યંત પ્રાચીન છે “ અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ” એ પૂર્વમીમાં-સાદર્શનનું પ્રથમ સૂત્ર છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટેજ મીમાંસાદર્શનની પ્રવૃત્તિ છે તેનો સર્વગ્રાણ ઉત્તર અઘાપિપર્યંત મળી શક્યો નથી, હું પણ તેનો યથાર્થ ઉત્તર આપવા માટે સમર્થ થઈશ એવો સંભવ નથી, તોપણ પ્રાચીન પડિતોનો અભિપ્રાય તને સંભળાવી શકીશ. પ્રથમ મીમાંસાકારનો ઉત્તર સાંભળો. તેમણે કહ્યું

ગુરુ:—સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે અર્થાત્ ક્રિશ્ચિયનો—મૌદ્દો—હિન્દુઓ અને મુમ-લમાનો એ સર્વને માટે જે ધર્મ હોય તેજ ‘ધર્મ’ નામને યોગ્ય છે

શિષ્ય:—એવો સમસ્ત મનુષ્યજાતિમાટેનો ધર્મ કેવી રીતે ઝાળખી શકાય ?

ગુરુ:—મનુષ્યનો ધર્મ શું એ એકજ વાતનો વિચાર કરવાથી સમસ્ત મનુષ્ય-જાતિને માટે ધર્મનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે

શિષ્ય:—મારી જાણાસા પણ એજ છે કે મનુષ્યનો ધર્મ શું હોઈ શકે ?

ગુરુ:—એનો ઉત્તર તદ્દન સરળ અને બુદ્ધિમા ઉતરી શકે તેવો છે. જેના અસ્તિ-ત્વથી મનુષ્ય “મનુષ્ય” નામને યોગ્ય બને અને જેના અસ્તિત્વના અભાવે મનુષ્ય

છે કે—‘ નોદના લક્ષણો ધર્મ:’ નોદના એટલે ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વાક્ય. એ પ્રમાણે લક્ષણ માનવામાં તો વિરોધ નથી, પરંતુ જ્યારે તદ્દુપરાત કહેવામાં આવેલું છે કે “ નોદના પ્રવર્તકો વેદવિધિરૂપ:” આમ ‘વેદવિધિરૂપ’ એવું વિશેષણ આવવાથી મને મોટા સંશય ઉપજે છે કે તું એને ધર્મ માનીને સ્વીકારીશ કે નહિ

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે તો હું ક્યારેય ન સ્વીકારું જે તેમ સ્વીકાર કરે તો જેટલા બિન્ન બિન્ન પ્રથો છે તેટલા સઘળા ધર્મ માનવા પડે ખ્રિસ્તીઓ કહેશે—‘બાઇબલે કહેલો વિધિ તે ધર્મ’ મુસલમાનો પણ એ પ્રમાણે ‘કુરાનમાં કહેલો વિધિ તે ધર્મ’ એમ કહેશે ધર્મની પદ્ધતિ બંધે બિન્ન બિન્ન હો, પરંતુ ધર્મ એ એકજ વસ્તુ નથી શું ? ધર્મ એટલે ‘રિલિજિયન’ અને તે એક સર્વ સાધારણ વસ્તુ નહિ ?

ગુરુ:—હા એક સપ્રદાયનો એવા પણ મત છે ‘લૈંગાક્ષિભાસ્કર’ આદિ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—“ વેદપ્રાતિપાદ્યપ્રયોજનવદ્ધર્મો ધર્મ: ” (વેદવડે પ્રતિપા-દન કરવા યોગ્ય પ્રયોજનવાળો વિષય તે ધર્મ.) આ સર્વ વાતનું પરિણામ એ આવેલું છે કે ધર્મ શબ્દવડે યોગાદિ અને સદાચારનોજ બોધ થાય છે જેમ મદા-ભારતમાં કહ્યું છે કે—

“ શ્રદ્ધાકર્મ તપશ્ચૈવ સત્યમક્રોધ एव च ।

સ્વેષુ દારેષુ સંતોષ શૌચં વિદ્યાનસૂચિતા ॥

આત્મજ્ઞાનં તિતિક્ષા ચ ધર્મ: સાધારણો નૃપ ॥

અર્થાત્ હે રાજન્ ! શ્રદ્ધા, કર્મ અને તપ, તથા સત્ય અને અક્રોધ, પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ, પવિત્રતા, વિદ્યા, ઇર્ષ્યાનો અભાવ, આત્મજ્ઞાન અને તિતિક્ષા—સહન-શીલતા—આ સર્વ નિશ્ચય સાધારણ ધર્મરૂપ છે.

અથવા કેટલાક કહે છે કે “ દ્રવ્યક્રિયાગુણાદિનાં ધર્મત્વં । (દ્રવ્ય, ક્રિયા અને ગુણ આદિનું ધર્મપણું છે.) કાંઈ કહે છે કે “ અદૃષ્ટ વિશેષ તે ધર્મ. ” પરિણામે આર્યોના સાધારણ અભિપ્રાય એવો છે કે ‘ વેદ અથવા લોકાચારમાં જે

“મનુષ્ય” નામને માટે અથોગ્ય લેખાય, તેનુજ નામ મનુષ્યનો ધર્મ.

સમત હોય તે ધર્મ. ’ જેમ વિશ્વામિત્ર ઋષિએ કહ્યું છે કે:-

યમાર્યાઃ ક્રિયમાણં હિ શંસંત્યાગમવેદિનઃ ।

સ ધર્મો યં વિગર્હન્તિ તમધર્મે પ્રચક્ષતે ॥

વેદવેતા આય પુરુષો જે ધર્મની પ્રશંસા કરે છે તે ધર્મ અને જેની નિંદા કરે છે તે અધર્મ કહેવાય છે

પરંતુ હિંદુશાસ્ત્રોમા પણ ભિન્ન ભિન્ન મતો નથી એમ નથી

“દ્વે વિદ્યે વેદિતવ્યે इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥”

અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવેતા પુરુષો પરા અને અપરા એમ બે વિદ્યા બાણુવાયોગ્ય છે એમ કહે છે. આ અને આવા અર્થવાળી બીજી શ્રુતિઓપરથી મચિત થાય છે કે વૈદિક જ્ઞાન અને તેને અનુસરતા યાગાદિક નિષ્કૃષ્ટ ધર્મ છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાનજ્ઞ પરમશ્રેષ્ઠ-ધર્મ છે ભગવદ્ગીતાનુ સ્યૂક્ત તાત્પર્ય કર્માત્મક વૈદિકાદિ અનુષ્ઠાનોની નિષ્કૃષ્ટતા કહેવામા છે, અને ગીતામા કહેલ સૂક્ષ્મ ધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા કહેવામા સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય છે. હિંદુધર્મમા વિશેષે કરીને એક એવો પરમ રમણીય ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે આધારસ્થરીતે પૂર્વોક્ત મીમાંસા અને તેમાં કહેલ હિંદુધર્મવાદનો વિરોધી છે આ ધર્મ ગીતા, મહાભારત અને ભાગવતમા સર્વત્ર જોવામા આવે છે તેના વક્તા શ્રીકૃષ્ણ છે, એટલા માટેજ હિંદુશાસ્ત્રમા કહેલા ઉત્કૃષ્ટતર ધર્મને આપણે શ્રીકૃષ્ણોક્ત ધર્મ કહીએ છીએ મહાભારતના કર્ણ પર્વમાથી એક વાક્ય લખને એનું ઉદાહરણ આપવામા આવે છે

કેટલાક શ્રુતિઓને ધર્મની બાબતમાં પ્રમાણરૂપે કહે છે, તેમાં હું દોષનો આરોપ કરતો નથી, પરંતુ શ્રુતિમા પણ સમસ્ત ધર્મતત્ત્વ કહેલું નથી, અને એટલા માટે કેટલેક સ્થળે અનુમાનદ્વારાજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવો પડે છે ‘પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને નિમિત્તેજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવામા આવે છે. ’ ‘ અહિસાયુક્ત કાર્ય કરવામા આવે એટલે ધર્મચરણ કર્યું કહેવાય છે ’ ‘હિંસા કરનારાઓની હિંસાના નિવારણ માટેજ ધર્મની રચના થયેલી છે ’ ‘ ધર્મ પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે માટેજ તેનું નામ ધર્મ છે. ’ ‘ જેવડે પ્રાણીઓની રક્ષા થાય તેનું નામ ધર્મ છે ’ એમ શ્રીકૃષ્ણના વચન છે આ પછી વન પર્વમાથી ધર્મવ્યાધે કહેલી ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. “જેનાથી સર્વ જૂતોનું હિન થાય તેજ સત્ય, સત્યજ ત્રેવપ્રાપ્તિ માટે અદ્વિતીય ઉપાય રૂપ છે સત્યના પ્રભાવવડેજ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે અને તેથીજ યથાર્થ હિત સંધાય છે. ” અહિ સત્ય શબ્દનો ધર્મના અર્થમાજ વ્યવહાર થયો છે

શિષ્ય —આ દેશના લોકોએ ધર્મના જે વ્યાખ્યા કરી છે, તે નીતિની અથવા પુણ્યની વ્યાખ્યા છે, તો ‘રિલિજીઅન’ની વ્યાખ્યા શી ?

શિષ્ય:—તેનું ખાસ નામ શું ? કાષ્ઠક જૂદું નામ તો હશેજ ને ?
ગુરુ —હા તેનું નામ ‘મનુષ્યત્વ’

અધ્યાય ૪ થો- મનુષ્યત્વ એટલે શું ?

શિષ્ય:—કાલે આપે કહ્યું હતું કે જેના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય “મનુષ્ય” ના નામને યોગ્ય લેખાય અને જેના અભાવે મનુષ્ય “મનુષ્ય” નામને યોગ્ય ન

ગુરુ —‘રિલેશન’ શબ્દવડે જે વિષયનો બોધ થાય છે, તે વિષયના ઉપ-
આપણા દેશના લોકોની સ્વતંત્રતા ક્યારેય થતી નથી આપણા મનમાં જે વિષયનો
વિચાર સરખાય આવતો નથી, તેને આપણે આપણા કયા પરિચિત શબ્દવડે કહી શકીએ.

x x x x x
x x x x x

તને ધર્મની જેટલી વ્યાખ્યાઓ સાબળાવી તે સર્વમાં હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા
સર્વોત્કૃષ્ટ છે, અને જે એ વ્યાખ્યા વચ્ચે હોય તો હું કહું છું કે સર્વ ધર્મોમાં
હિંદુધર્મ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

શિષ્ય —પ્રથમ તો ધર્મ શું છે એ હું સમજી શકું, તોજ પછી હિંદુધર્મને
સમજું. આ સર્વ પડિતોએ કરેલી ધર્મની વ્યાખ્યા સાબળાવે મને તો એમ લાગે
છે કે ‘ મેં સાત કાનવાળો હાથો જોયો. ’

ગુરુ —તારું કહેવું ખરું છે એવો કયો મનુષ્ય જન્મ્યો છે કે જેણે ધર્મનું
પૂર્ણ સ્વરૂપ અનુભવ્યું હોય. જેમ સમસ્ત વિશ્વને કાષ્ઠ મનુષ્ય પોતાની આંખે જોઈ
શકતો નથી, તેમ સમગ્ર ધર્મને કાષ્ઠ પણ મનુષ્ય અનુભવી શકતો નથી અન્યની
વાત તો બાળુએ મૂકીએ, પણ બુદ્ધદેવ, ઇસુખ્રિસ્ત, મહામહા અમરા ચૈતન્ય દેવ
એમાના કાષ્ઠ પણ ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને અનુભવી શક્યા હતા, એમ હું સ્વીકાર કરી
શકતો નથી હા, અન્ય મનુષ્યો કરતાં તો તેમણે સારી રીતે અનુભવ કર્યો હતો,
પણ સંપૂર્ણ તો નહોતા અનુભવી શક્યા જે મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને ધર્મના પૂર્ણ
સ્વરૂપને કાષ્ઠએ પણ હૃદયમાં અનુભવ્યું હોય અને મનુષ્યલોકમાં તેનો પ્રચાર કરી
શક્યા હોય, તો તે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના કર્તાજ. ભગવદ્ગીતાના વચનો ઇશ્વરાવતાર
શ્રીકૃષ્ણના છે કે કાષ્ઠ મનુષ્યના છે તે હું જાણતો નથી, પરંતુ કાષ્ઠ પણ સ્વર્ગને
જો ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ વ્યક્ત અને વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શક્યું હોય તો તે
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંજ થયું છે.

(બાંકિમકૃત “ધર્મનિઘાસા” માંથી)

લેખાય, તેનુંજ નામ મનુષ્યનો. ધર્મ. આ સિદ્ધાંત સમજવામાં કાંઈક કઠિન જણાય છે, કારણ કે સહુ કોઈ જાણે છે કે મનુષ્યે જન્મ લીધો ત્યારથીજ તે મનુષ્ય ગણાય, અને તે મૃત્યુ પામ્યો એટલે મનુષ્ય નામને યોગ્ય નહિ રહેતાં રાખ કે ધૂળનો ઢગલો બની રહે છે એટલા માટે એમ કહેવામાં આવે કે ત્યાંસુધી જીવન હોય ત્યાંસુધીજ મનુષ્ય “મનુષ્ય” છે અને જીવન ચાલ્યુ મૃત્યુ એટલે મનુષ્ય “મનુષ્ય” મરી જાય છે, તો તેમાં શું બૂલ છે ? આપનો ઉદ્દેશ એથી બીજો છે કે શું ?

ગુરુ — સ્તનપાન કરનાર એક નાના બાળકમાં પણ જીવન તો છે. તેને શું મનુષ્ય કહેવાય ?

શિષ્ય — કેમ નહિ ? માત્ર વય નાની એટલુજ. જાણે તેને નાનો મનુષ્ય કહો.

ગુરુ — મનુષ્યો જે જે કાર્યો કરી શકે તે તે કાર્યો શું તે બાળક કરી શકે ?

શિષ્ય — એક મનુષ્ય પણ મનુષ્યજાતિના સમસ્ત કાર્યો પોતે એકલો કરી શકે છે ? અનેક માણસો હારે વજનના બોજાઓ ઉચકી જાય છે, અનેક મનુષ્યોએ મહાન સમરાંગણોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને અનેક મનુષ્યો કીંગ લીયર અથવા કુમારસભવ જેવા અદ્ભુત નાટકો લખી અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. આપ પોતે પણ મનુષ્ય છો, પરંતુ શું આપ એ સર્વ કાર્યો કરી શકવા સમર્થ છો ? અથવા બીજા એવા કોઈ મનુષ્યનું નામ આપી શકશો કે જે પોતે એકલો ઉક્ત સર્વ કાર્યો કરી શકે ?

ગુરુ — હું ન કરી શકું તેમજ એવા કોઈ મનુષ્યનું નામ પણ અત્યારે આપી શકું તેમ નથી કે જે પોતે એ સર્વ કાર્યો કરી શકતો હોય. છતાં એક મનુષ્ય કે જેણે ઉક્ત સઘળાં કાર્યો એક કાળે કર્યા હોય એવો કોઈ મનુષ્ય જન્મ્યોજ નથી, એમ માનવાને તો હું કોઈ રીતે તૈયાર નથી. તેમજ હવે પછી એવો કોઈ મનુષ્ય નહિ જન્મે એમ પણ માની શકતો નથી.

શિષ્ય — મનુષ્યથી બનવા યોગ્ય સર્વ કાર્યો એક મનુષ્યથી બની શકતાં હોય તો કેમ કોઈ એવાં કાર્યો કરતું જોવામાં આવતું નથી ?

ગુરુ — પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી સંપૂર્ણ રીતે કાઢ કરતું નથી, તેટલાજ માટે એવી શક્તિવાળા પુરુષો જોવામાં આવતા નથી.

શિષ્ય — પણ મૂળ વાત તો રહીજ ગઈ કયી વસ્તુના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય “મનુષ્ય” નામને યોગ્ય લેખાય એનો તો કશો ખુલાસો થયોજ નહિ. શું આપ એમ કહેવા માગો છો કે પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી થાય અર્થાત્ શક્તિઓનું અનુશીલન થાય તોજ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? જો એમજ હોય તો જગલી માણસો કે જેમની એકે શક્તિ ખીલી નથી તેમને મનુષ્યનું નામ આપી શકાય કે નહિ ?

ગુરુ — જેની કોઈ પણ શક્તિ ખીલી ન હોય (અનુશીલિત થઈ ન હોય) એવો

કોઈ જંમથી માણસ તું જોઈ શકશે નહિ પણ જૂના વખતમાં પણ મનુષ્યોની અમુક શક્તિઓ વિકાસ પામ્યા વિના રહેતી નહિ જે તેમ ન હોય તો તેઓ પથ્થરની છરીઓ વિગેરે કેવી રીતે બનાવી શકે ? હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેમને મનુષ્ય કહી શકાય કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો મથાઈ ઉત્તર મેળવતા પહેલાં વૃક્ષત્વ એટલે શું એ વાત ખરાખર સમજ લે. અહીંયાં તુ એક ધાસનુ તૃણ જુએ છે અને સામે એક વડવૃક્ષ જુએ છે તે બન્નેને તુ એકજાતીય કહી શકશે કે નહિ ?

શિષ્ય—હા, એક રીતે તેઓ બન્ને એકજાતીય તો ખરોજ, કારણ કે બન્ને વનસ્પતિની જાતના છે

ગુરુ—પણ બન્નેને વૃક્ષ કહી શકાય ?

શિષ્ય—ના. વૃક્ષ તો વડનેજ કહી શકાય આ તો તૃણમાત્ર છે

ગુરુ—એવો બેઠ શામાટે ?

શિષ્ય—ફળ-ફૂલ-શાખા-પાન-વગેરેને લઈને વડ 'વૃક્ષ'ના નામને યોગ્ય છે તૃણમા એ સર્વ વિભાગો નથી એટલે તેને વૃક્ષ કહી-શકાય નહિ

ગુરુ—ધાસમાં પણ એ સર્વ છે. અલબત્ત, તે બહુ મુદ્ર છે તેથી તેની શાખા-ચાંઈ કે ફળ-ફૂલ તને દ્રષ્ટિગોચર થતા નથી મતલબ કે તે અપરિણત એટલે સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં છે. તારાજ કહેવા પ્રમાણે જે ધાસને વૃક્ષ ન કહેવાય તો પછી જે મનુષ્યની સર્વળી વૃત્તિઓ અનુશીલિત ન થઈ હોય અને જે ખીલ્યા વિનાની અવસ્થામાં પડી રહી હોય, તેને મનુષ્ય કેમ કહેવાય ? ધાસ જેમ વનસ્પતિ તરીકે એકજાતીય છે, તેવીજ રીતે જગલી મનુષ્યોને પણ એકજાતીય કહી શકાય ખરા, પણ દરેક વનસ્પતિમાથી જેમ વૃક્ષત્વ હોઈ શકતું નથી તેવીજ રીતે મનુષ્યોનો ધર્મ જે મનુષ્યત્વ તે જેનામાં ન હોય તેને મનુષ્ય કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય—વશ અથવા બીજને કારણબૂત લેખીએ તો ?

ગુરુ—તે વિષય હમણાં એક બાજુએ રહેવા દે જે વાત સરળ અને મોટાળા વચરની છે તેજ પ્રથમ સમજ લે. ત્યારપછી વશ અને બીજ વિગેરેની કડાકૂટમાં પડતું હોય તો પડજે વૃક્ષત્વનું ઉદાહરણ બૂલીશ નહિ, કારણ કે સમજવાને માટે તે બહુ ઉપયોગી છે. અહીંયાં જે વાંસ જુએ છે તેને વૃક્ષ કહીશ કે નહિ ?

શિષ્ય—મારા ધારવા પ્રમાણે તેને પણ વૃક્ષ તો કહી શકાય નહિ. અલબત્ત, તેને ગાંઠો, શાખા અને પલ્લવ વિગેરે તો છે, પણ ફળફૂલ ક્યાં ? તેનામાં સંપૂર્ણ ખીલવણી (પરિણતિ) થઈ નથી, માટે તેને વૃક્ષ કહી શકાય નહિ.

ગુરુ—તને ખખર નથી. પચાસ-સાઠ વર્ષ પછી તેને પણ એક વખત ફળ-ફૂલ આવે છે. તેને જે ફળ આવે છે તે કેટલેક અંશે ચોખાને મળતા આવે છે.

શિષ્ય—તો પછી વાંસને પણ વૃક્ષ કહેવામાં હરકત નથી.

ગુરુ:—નહિ. તેમ છતાં પણ વાંસ તૃણમાજ લેખાય છે. તુ એક ધાસનું તૃણ પાસે રાખીને વાંસની સાથે મુકાવલો કરી નો. બંને મુકાવલામાં સરખા જણાય છે તેથીજ વનસ્પતિશાસ્ત્રના પંડિતોએ વાસને તૃણની શ્રેણીમાં મૂક્યો છે આ ઉપરથી તુ ભેદ શકશે કે તૃણ જેવા પદાર્થોમાં પણ એક માત્ર સ્ફુર્તિના ગુણને લઈને કેટલો બધો ભેદ પડી જાય છે? ધાસ જેમ તૃણ છે તેમ વાસ પણ તૃણ છે છતાં સ્ફુર્તિગુણને લીધે વાસને વૃક્ષ માનવાનું મન થઈ જાય છે. તોપણ એક વાત લક્ષમાં રાખજો કે વાંસની સંપૂર્ણ ખીલવણી, અથવા જેને સર્વાંગીન પરિણતિ કહે છે તે વાસમાં થઈ નથી. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સર્વાંગીન પરિણતિ (વિકાસ) સંપૂર્ણ થાય તે અવસ્થાને હું ‘મનુષ્યત્વ’ કહું છું.

શિષ્ય:—ઉક્ત પરિણતિને ધર્મની સાથે શું સંબંધ છે?

ગુરુ:—વનસ્પતિની પરિણતિ કિંવા ઉત્કર્ષ કેટલેક અંશે પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે સાધારણ રીતે જેને આપણે ખેતી કહીએ છીએ તે ખેતી કાંઈ જગ્યાએ મનુષ્યોદ્ધારા યામ છે તો કાંઈ જગ્યાએ કુદરતદ્વારા (કુદરતી રીતે) થાય છે. એક સામાન્ય ઉદાહરણ આપું તને કાંઈ દેવતા આવીને એમ કહે કે —“ વૃક્ષ અને ધાસને એક સાથે હું પૃથ્વીમાં રાખવા માગતો નથી. માટે તુ કહે તો સર્વ વૃક્ષોનો નાશ કર અને કહે તો સર્વ ધાસનો નાશ કર. માટે બોલ તને શું પસંદ છે? ” તો તુ તેનો શું જવાબ દે? વૃક્ષનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે કે ધાસનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે?

શિષ્ય:—વૃક્ષનેજ રાખવાનું કહું તેમાં પૂછવા જેવું જ શું? ધાસ ન રહે તો કદાચ ગાય—ભેસ વિગેરેને કષ્ટ ખમવું પડે, પરંતુ વૃક્ષ ન હોય તો પછી જાત જાતના ફળો—મેવાઓ વિગેરે ક્યાંથી મળે? ફળ—ફૂલના અભાવે મનુષ્યોને કેટલું બધું કષ્ટ થાય?

ગુરુ:—મૂર્ખ! તૃણજાતિ જગતમાં ન રહે તો અજાતના અભાવે મૈને મરવું પડે તેની કાંઈ ખબર પડે છે? ધાન પણ તૃણજાતીયજ છે. ખેતી કરવાથી તૃણમાં પણ કેવી જીવનદાયિની શક્તિ આવવા પામે છે, તેનો કાંઈ ખ્યાલ કરી શકે છે? અત્યારે જે વસ્તુઓ તને મિષ્ટ અને મધુર લાગે છે તે વસ્તુઓ એક કાળે ઘણીજ કડવી અને સ્વાદરહિત હતી, એમ વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનો સિદ્ધ કરે છે કૃષિ વિગેરેથી એજ વસ્તુઓ આજે મિષ્ટ અને ખાવાયોગ્ય બનવા પામી છે ખેતીથી જેમ વનસ્પતિમાં ઉત્કૃષ્ટતા આવે છે તેવીજ રીતે મનુષ્યો ચોતાની વૃત્તિઓના અનુશીલનથી ઉન્નત અથવા યથાર્થ મનુષ્ય બની શકે છે. અગ્રેજીમાં તો ખેતીને અને અનુશીલનને ઉલ્લખને ‘કલ્ચર’ એવું જ નામ આપવામાં આવે છે. એટલાજ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ધી સપ્સ્ટન્સ ઓફ રીલીજિયન ઇઝ કલ્ચર’ અર્થાત્ માનવવૃત્તિનો ઉત્કર્ષ એનું જ નામ ધર્મ.

શિષ્ય:—તે ગમે તેમ હો, પણ મૂળ વાતનો તો કશોજ ખુલાસો થયો નહિ. મનુષ્યોની

સર્વાંગીન પરિણતિ કાને કહેવાય ?

ગુરુ:—એક નાનકડા અકુરતુ પરિણામ અથવા વિકાસ કે ઉત્કર્ષ, તેજ મહાન વૃક્ષરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ એજ અકુરતે જો તું તેની પ્રાથમિક દશામાં ઉપરથી માટી ખસેડીને જુએ તો તને તે લગભગ અદૃશ્ય જેવો ક્રિવા અત્યંત ક્ષુદ્ર જેવા લાગ્યા વિના નહિ રહે. વખત જતા એ ક્ષુદ્ર અકુરજ મહાન ઘટાદાર ચબીર વૃક્ષમાં પરિણત થાય છે. એટલે, તેને માટે ખેતી-પાણી-ખાતર વિગેરે તો જોઈએજ સરસ માટી, યોગ્ય પ્રમાણમાં પાણી અને નિયમિત સૂર્યનો તાપ, વિગેરે જો એ અકુરતે ન મળે તો અકુર કોઈ કાળે પરિણત-ઉત્કર્ષ અવસ્થાએ પ્રહોંચી શકે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ જે તત્ત્વોથી વનસ્પતિને પોષણ મળે એવાં તત્ત્વોવાળું ખાતર પણ આપણે તેને પૂરે પાડવું જોઈએ, અને પગ કે માથાસો નુકશાન ન કરે તેને માટે આસપાસ વાડ પણ બાંધી લેવી જોઈએ. આ પ્રકારની જો સરસ-બાળ લેવામાં આવે તોજ તે નાનકડો અકુર વખત જતા મહાન વૃક્ષરૂપે પરિણમે, એવીજ રીતે મનુષ્યોના સખધર્માં પણ સમજી લેવું જે બાળકના સખધર્માં તે આગળ વાત કરી, તે પણ એક પ્રકારનો અકુરજ છે. યથાયોગ્ય કર્પણથી અથવા અનુશીલનથી તે બાળક યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલુંજ નહિ પણ તે બાળક અનુશીલનના પ્રતાપે એક વખત સર્વ ગુણોયુક્ત અને સર્વ મુખસપન્ન મનુષ્ય પણ બની શકે. મનુષ્યોની જે પરિણતિ હું કહેવા માગુ છું તે એજ પ્રકારની.

શિષ્ય:—પરંતુ કોઈ સમજાયું નહિ સર્વ પ્રકારે મુખી અને સર્વ પ્રકારે ગુણયુક્ત શું પ્રત્યેક મનુષ્ય બની શકે ?

ગુરુ:—સર્વ મનુષ્યો સર્વ ગુણયુક્ત બની શકે કે નહિ અને બને તો ક્યારે બની શકે એ વિષયની ચર્ચા કરવા જતાં બહુ મમય નીકળી જાય તેમ છે; કારણ કે તેમાં બહુ વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર છે. તથાપિ હું એટલો સ્વીકાર કરું છું કે હમણાં હમણાં કોઈ એવો મનુષ્ય થઈ ગયો હોય એમ મારા જાણવામાં નથી, તેમજ નજીકના લવિષ્યમાં કોઈ એવો પુરુષ સહસા નીકળી આવે એવો પણ સંભવ નથી, છતાં ધર્મની હું જે બાખ્યા કરવા માગુ છું તેના યથાયોગ્ય અવલંબનથી સમસ્ત મનુષ્યો સર્વ ગુણયુક્ત બનવાનો પ્રયત્ન કરે તો કાળક્રમે તેઓ બહુ ગુણયુક્ત તો બની શકેજ એમાં મને જરા પણ શંકા નથી. મનુષ્યો જો સર્વ પ્રકારનાં મુખો પ્રાપ્ત કરવાનો તન-મનથી પ્રયત્ન કરે તો અનેક પ્રકારનાં મુખો તેઓ મેળવી શકે એ વાત નિસંશય છે.

શિષ્ય:—અવિનય થતો હોય તો ક્ષમા કરશો, પણ મનુષ્યોની સર્વાંગીન પરિણતિ કાને કહેવાય તે તો હજી હું સમજી શક્યો નથી.

ગુરુ:—જો, બાળ આપ. મનુષ્યને મુખ્ય બે અંગ છે. એક શરીર અને બીજું

મન. શરીરને કેટલાંક પેટા અંગ છે—જેમ કે હાથ—પગ વિગેરે કર્મે દ્રિયો, આખ—કાન વિગેરે જ્ઞાનેદ્રિયો, મસ્તિક—હૃદય—વાયુકોષ વિગેરે જીવનસચ્ચાલક પ્રત્યંગો, અસ્થિ મજ્જા—મેદ—માંસ—રુધિર વિગેરે શારીરિક ઉપાદાનો, અને મુઘા—તૃપ્તા વિગેરે શારીરિક વૃત્તિઓ આ સર્વ પ્રત્યંગોની યથાયોગ્ય પરિણતિ (ખીલવણી) થવી જોઈએ શરીરના પેટા અંગ જેમ મેં ગણાવ્યા તેમ મનને પણ કેટલાંક પેટા અંગ છે જેમ કે—

શિષ્ય.—મનસબધી વાત હવે પછીને માટે રહેવા દો અત્યારે તો શારીરિક પરિણતિઓના સબંધમાંજ ચર્ચા થવા દો, કારણ કે પ્રથમ જો તે સમજાય તો પછી આગળ જતાં મનના વિષયમાં કઠિનતા જેવું કાંઈ જણાય નહિ આપે જે શારીરિક પ્રત્યંગો ગણાવ્યા તેની કેવી રીતે પરિણતિ થઈ શકે ? બાળકના, શરૂઆતમાં નાના અને દુર્બળ જણાતા બાહુઓ, વય વધવાની સાથે પોતાની મેજેજ બળવાન અને પરિણત થતા જાય છે. એમાં વળી અન્ય પ્રયત્નનો અવકાશજ ક્યા રહે છે ?

ગુરુ.—ને જે સ્વાભાવિક પરિણતિની વાત કહી તેનાં બે કારણો છે હું પશુ તેજ બે કારણો ઉપર ભાર મૂકવા માગું છું આ બે કારણોમાં પ્રથમ કારણ તોપણ અને બીજું કારણ ગતિ અથવા હીલચાલ જો એક બાળકના બાહુને તેના ખભાની સાથે નાનપણથીજ બાંધી રાખવામાં આવે, અને બાહુમાં લોહી હરીફરી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો એ બાહુ વધારે પુષ્ટ થઈ શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ અવશ્ય તે દુર્બળ અને નિર્ચક પણ બની જાય કારણ કે બાહુની પુષ્ટિ માટે જે લોહી જોઈએ તે બાહુ મેળવી શકે નહિ બાહુને બાંધવામાં ન આવે તો એક બાળક પોતાનો હાથ કોઈ પણ સમયે હલાવી શકે નહિ એવા બદોબસ્ત કરવામાં આવે તોપણ હલાવ્યા વિનાનો—નિર્ચક પડી રહેલો હાથ નિર્બળ અને પાતળો પડી ગયા વિના ગ્રહેશે નહિ કદાચ તે એટલો બધો નિર્બળ ન બનવા પામે તોપણ ડેવટે હાથમાં જે ઝડપ આવવી જોઈએ તેવી ઝડપ તો કોઈ કાળે નહિજ આવે. કેટલાંક બાવાઓ હાથને નિરતર ઉઘા રાખી તપસ્યાનો દેખાવ કરે છે તેમને જોયા છે !

શિષ્ય.—સમજ્યો અનુશીલનવડે એક બાળકના કામળ અને નાના બાહુ ધીમે ધીમે પ્રુપ્ત વયના મનુષ્યના બાહુ જેટલા વિસ્તારવાળા—બળવાળા અને ઝડપવાળા બની શકે છે, પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એ ક્રિયા તો સહજ રીતે થયાજ કરે છે તેને માટે પ્રયત્નની શું જરૂર છે ?

ગુરુ.—તું તારા બાહુની સાથે આ બાગવાન—માળીના બાહુની સરખામણી કરી જો તે તારા બાહુની આગળીઓને એવી રીતે કેળવી છે કે અત્યારે તારે પાંચ મીનીટમાં એક બે લાખ કાગળો લખવા હોય તો ખુશીથી તું લખી નાખી શકે અને આ બાગવાન ગિયારો દશ દિવસ સુધી મહેનત કરે તોપણ તારા

જેવો “ક” અક્ષર પણ લખી શકે નહિ. તારે જ્યારે અમુક વાત કામળમાં લખવાની હોય છે ત્યારે વિચાર કર્યા વિના કે ચલ્ન કર્યા વિના ગમતા રમતા જે સ્થાને જે આકારવાળા અક્ષરો જોઈએ તે તુ લખી નાખી શકે છે, પણ માણીને તો બહુજ નવાઈ જેવું લાગે છે તે બિચારો તો આ બધું કેવી રીતે બનતું હશે તે કહી પણ શકતો નથી જગતમાં અનેક માણસો અત્યારે લેખનકળા જાણે છે તેથીજ તેમને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું લાગતું નથી બાકી વસ્તુતઃ તો એ લિપિવિદ્યા એક જાદુઈ કળા કરતા પણ અધિક આશ્ચર્યકારક છે, કારણ કે તેમાં બહુજ અનુશીલનની જરૂર પડે છે દાખલાતરીકે તુ એક શબ્દ લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધાર કે આ “અનુશીલન” શબ્દજ તારે લખવાનો છે પ્રથમ તો તારે એ શબ્દનું પૃથક્કરણ કરી તેમાં કયા કયા વર્ણો રહેલા છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. “અનુશીલન”નું પૃથક્કરણ કરવાથી “અ, ન, ઉ, ણ, ઈ, લ, અ, ન, અ” આ પ્રમાણે એક ચિત્ર તારા માનસપટ ઉપર અક્ષિત થાય, પછી એ પ્રત્યેક વર્ણનો આકાર કેવો છે તેનું તારે ઝમરણ કરવું પડે અને તેમાં કયો સ્વર મળે તો ઠીક એ વાતનો પણ નિર્ણય કરવો જોઈએ આટલું નક્કી થયા પછી જ્યારે એક એક વર્ણને યાદ કરી કરીને કામળમાં લખે ત્યારેજ માંડ માંડ “અનુશીલન” એ એક શબ્દ લખાય છતાં તુ જ્યારે એ શબ્દ લખવા બેસે છે ત્યારે એટલી બધી ઝડપથી લખી નાખે છે કે તારે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક ક્રિયા કરવી પડતી હોય તેમ જણાવું નથી એક માત્ર અનુશીલનના ગુણને લદ્દનેજ આવી અસાધારણ કુશળતા અવસ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અનુશીલનનો એક બીજો બેદ પણ સમજવાયોગ્ય છે તુ આ માણીના બાહુ સાથે તારા બાહુની સરખામણી કરી જો જેવી રીતે પાંચ મીનીટમાં એટ-એ લાંબા કાગળો તુ પોતે લખી નાખી શકે છે, તેવી રીતે આ માણી પાંચ મીનીટમાં બે-ત્રણ કુટ માટી બાદી કાઢવી હોય તો ખુશીથી ખોદી શકે. તું બે કલાક સુધી તો શું પણ બે પહોર સુધી મહેનત કર્યા કરે તોપણ તારાથી એ કામ પાર પડે નહિ કારણ કે તે તારા બાહુઓને એ વિષયમાં બરાબર કેળવ્યા કે અનુશીલિત કર્યા નથી, અને તેથી બાહુની જે યથાયોગ્ય પરિણતિ થવી જોઈએ તે થઈ શકી નથી. એટલા માટે એમ કહેવામાં હવે કોઈ જાતની હરકત નથી કે તારા પોતાના અને આ માણીના હાથના હાથો કેટલેક અંશે અપરિણતજ રહી ગયા છે-તમારે બન્નેએ હાથની જે સર્વાંગીન પરિણતિ કરવી જોઈએ તે તમે કરી શક્યા નથી. એક બીજો દાખલો આપુ એક શિક્ષિત ગવૈયાની સાથે તારી પોતાની તુલના કરી જો. બાધ્યાવરથામાં તારા કંઠમાં ને ગવૈયાના કંઠમાં ધણ કરીને ધણો તફાવત નહિ હોય, પરંતુ ગવૈયો અનુશીલનના પ્રતાપે પોતાના કંઠને મધુર તથા આકર્ષક

ખનાવી શકે છે, અર્થાત્ પોતાના કંઠની સર્વાંગીન પરિણતિ કરી શકે છે, જ્યારે તમે તેવું કશું કરી શકતા નથી અને એને લઇને તમારો કંઠ અનુશીલિત થયા વિનાનો રહી જાય છે. બધા, પગે ચાલીને જવું હોય તો તું કેટલા કોશ સુધી જઈ શકે

શિષ્ય.—મારાથી વધારે ચાલી શકાય નહિ બહુ બહુ તો બે ત્રણ કોસ ચાલી શકું

ગુરુ.—એનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે તારા બન્ને પગોની સર્વાંગીન પરિણતિ થવા પામી નથી નિસશ્ચય તારા હાથની, પગની અને ગળાની સહેજસાજ પુષ્ટિ અને પરિણતિ થઈ છે, તોપણ તેને સર્વાંગીન પરિણતિ તો કાઢી રીતે કહી શકાયજ નહિ એજ પ્રમાણે અન્ય શારીરિક પ્રત્યંગોના સબધમાં પણ સમજી લેવું. જ્યાંસુધી શારીરિક સમસ્ત પ્રત્યંગોની સર્વાંગીન પરિણતિ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણા શરીરની સર્વાંગીન પરિણતિ થઈ છે એમ કહી શકાયજ નહિ, કારણ કે જ્યાંસુધી સોળ આનામાં એક આનો પણ અધુરો હોય ત્યાંસુધી પૂરો રૂપિયો છે એમ કહેવાય નહિ. એક આનામાં એક પાઈ ઘટતી હોય ત્યાંસુધી રૂપિયો પણ અપૂર્ણ રહે શરીરના સબધમાં જેમ આ વાત લાગુ પડે છે તેજ રીતે મનના સબધમાં પણ એજ નિયમ સમજી લેવો મનના પણ અનેક પ્રત્યંગો છે, અને તેને “વૃત્તિ” એવું નામ આપણે આપી ગયા છીએ મનની કેટલીક વૃત્તિઓ જ્ઞાન મેળવવાનું તથા વિચાર કરવાનું કામ કરે છે કેટલીક વૃત્તિઓ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું કામ કરે છે જેમકે ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વગેરે તે સિવાય કેટલીક વૃત્તિઓ આનંદનો ઉપભોગ કરાવવાનું કામ કરે છે દાખલાતરીકે હૃદયને સૌંદર્યમાં જોડી, રસમંદુર કરાવવો અને ચિત્તને વિનોદ કરાવવો એ આ વૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓની સંપૂર્ણ પુષ્ટિ તથા સંપૂર્ણ વિકાસ એનું જ નામ માનસિક સર્વાંગીન પરિણતિ.

શિષ્ય.—અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પાડિત્ય, વિચારમાં દક્ષતા, કાર્યમાં તત્પરતા, ચિત્તમાં ધાર્મિકતા, અને સૌંદર્યમાં રસિકતા એ સર્વ હોય તો જ મનુષ્યના મનની સર્વાંગીન પરિણતિ થઈ ગણાય. તે ઉપરાંત, વળી શારીરિક સર્વાંગીન પરિણતિ પણ થવી જોઈએ એમ આપણે કહેવું છે અર્થાત્ મનની સાથે શરીર પણ બળવાન, નીરોગ અને સર્વ પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાઓ કરવામાં યોગ્યતાવાળું બનવું જોઈએ. આવી યોગ્યતાવાળા કૃષ્ણ અને અર્જુન અથવા રામ અને લક્ષ્મણ સિવાય બીજા કોઈ થયા હોય એમ હું તો ધારતો નથી

ગુરુ.—મનુષ્યજાતિમાં ઉત્કૃષ્ટ લેખાતી પ્રજા પ્રયત્ન કરે તો સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ ન કરી શકે એમ હું તો કદાપિ માનતો નથી યુગાન્તરે જ્યારે મનુષ્યજાતિ યથાર્થ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ આકર્ષાશે ત્યારે અનેક મનુષ્યો ઉક્ત આદર્શનું અનુકરણ અવશ્ય કરશે, એમ પણ હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું. સંસ્કૃત

મંથોર્મા પ્રાચીન ભારતવર્ષના જે રાજાઓનું વર્ણન છે, તે વાચવાથી જણાય છે કે પૂર્વે રાજાઓએ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોયું જોઈએ અલગત તે વર્ણનોનો મોટો ભાગ ઇતિહાસ તથા પુરાણકારોનો કપોલકલ્પિત છે, પરંતુ એ ઉપરથી આટલી વાત સમજવા જેવી છે કે જે રથજો આવા રાજાઓનું વર્ણન થતું હોય તે રથજો એક કાળે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની સન્મુખ મે કહ્યો તેવો એક ખાસ આદર્શ રહેતો હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન અયોગ્ય નથી હું પણ આજે તેજ આદર્શ સંબંધ કાંઈક કહેવા માગુ છું. સામાન્ય રીતે એક એવા નિયમ છે કે જે મનુષ્ય પોતે જેવો બનવા માગતો હોય તેની સામે તેવા પ્રકારનો મર્વામસપન એક આદર્શ તો રહેવો જ જોઈએ બલે, કદાચ તે સંપૂર્ણરીતે તે આદર્શના જેવો ન થઈ શકે તોપણ તેનું અનુકરણ કરવાથી અનેક અંશે તે આદર્શની પાસે તો પહોંચી શકેજ સોળ આનાનું જ્ઞાન હોય તો મનુષ્ય છેવટે આડ આના પણ પ્રાપ્ત કરે, પરંતુ એ બાળક કે જેને રૂપિયાના સોળ આનાનું જ્ઞાન ન હોય તે બાળક રૂપિયાના ચાર પૈસા લઈને પણ સતોષપૂર્વક પાછો આવે તો આશ્ચર્ય નથી

શિષ્ય:—પણ એવો આદર્શ ક્યા ? આજ કાલ તો કાંઈ એવો મનુષ્ય હોય એમ જણાતું નથી.

ગુરુ:—મનુષ્ય ન હોય તેથી શું થયું ? ઈશ્વર તો છે ને ? ઈશ્વર પોતેજ મર્વ ગુણોની સર્વાંગીત સ્તુતિ તથા ઉત્કૃષ્ટ પરિણતિનું એકમાત્ર ઉદાહરણ છે. વેદાન્તનો નિર્ગુણ ઈશ્વર ધર્મત્વની પ્રાપ્તિમાં બરાબર સહાયક થઈ શકતો નથી, કારણ કે તે નિર્ગુણ હોવાથી આપણા આદર્શરૂપે આપણી સન્મુખ રહી શકતો નથી અદ્વૈતવાદીઓનું *एकमेवाद्वितीयम्* ચૈતન્ય અથવા હર્મટ્ રેપેન્સરે જેને “ ઇન્ફ્યુટેબલ પાવર ઇન નેચર ” નું નામ આપ્યું છે, અર્થાત્ જે કેવળ માત્ર દાર્શનિક અથવા વૈજ્ઞાનિક ઈશ્વર છે તેની ઉપાસના કરવાથી સંપૂર્ણ રીતે ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી આપણા પુરાણો જેનું વર્ણન કરે છે, ઇતિહાસ જેનો મહિમા ગાય છે તે ઈશ્વર અથવા તો ક્રિશ્ચિયનોના ધર્મપુસ્તકમાનો સગુણ ઈશ્વર-તેની ઉપાસના કરવી એજ ધર્મનું મૂળ છે, કારણ કે એવો સગુણ ઈશ્વરજ આપણા આદર્શસ્થાનને માટે યોગ્ય છે. જેને ‘ ઇમ્પર્સનલ ગોડ ’ નિર્ગુણ ઈશ્વર-કહેવામાં આવે છે, તેની ઉપાસના નિષ્ફળ છે. જેને ‘ પર્સનલ ગોડ ’-સગુણ ઈશ્વર-કહેવાય તેનીજ ઉપાસના સાર્થક છે.

શિષ્ય:—સગુણ ઈશ્વરને આદર્શરૂપે માનવા જોઈએ એ તો જાણે કે ઠીક, પણ તેની ઉપાસના શામાટે કરવી ?

ગુરુ:—ઈશ્વરને આપણે જોઈ શકતા નથી, તેથી તેમનું વર્તન નીરખીને તે પ્રમાણે આપણે વર્તી શકીએ એવો ખીલકુલ સંભવ નથી. આપણે જે કાંઈ કરી શકીએ તે માત્ર એટલુંજ કે મનવડે તેનું ધ્યાન કરી શકીએ. એ રીતે ધ્યાન

કરવું તેનું જ ખીણું નામ ઉપાસના છે. બેશક ઉપાસનાને વેડનો બોલો ગણી ઝટપટ પતાવી દેવી તેનો તો ઠાઠ અર્થજ નથી. સાજો સવારે માત્ર સધ્યાનું રટણ કરી જવું એ તો વિશેષ ફળપ્રદ નથીજ. ઈશ્વરના સર્વગુણસપન્ન-વિશુદ્ધ-સ્વભાવ ઉપર ચિત્તને સ્થિર-એકાગ્ર કરવું જોઈએ, અને સપૂર્ણ ભક્તિભાવથી તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ પ્રીતિપૂર્વક હૃદયને તેના સ્વરૂપચિત્તન પ્રત્યે વાળવું જોઈએ ઈશ્વરના સ્વભાવ અનુસાર આપણે પણ સ્વભાવ બધાતો બધા એવી ધ્યાનકળે દૃઢ ભાવના સેવવી જોઈએ. આ રીતે ઉપાસનાદિ કૃત્યો થાય તોજ ઈશ્વરના મહાન પવિત્ર ગુણોની વિમલ જ્યોતિ આપણા જીવનમાં પડે માટે પરમાત્માની નિર્મળતા આપણા જીવનમાં પ્રવેશ કરે, અને તેના જેવીજ સર્વત્ર મગળમય શક્તિ આપણા ચરિત્રમાં સ્પુરે, તેવી દૃઢ ઇચ્છાના ભક્તે રાખવી જોઈએ, તથા સર્વદા તે આપણી પોતાની પામેજ રહેલો છે એમ માની તેના સ્વભાવની સાથે તક્ષીન બનવાના નિરતર સતત પ્રયત્નો ચાલુ રાખવા જોઈએ દુઃકામાં, તેના મામીધ્યની, સાહોક્યની, સાદૃધ્યની, અને સાયુજ્યની ભાવના સેવવી જોઈએ આમ થાય તોજ આપણે ધીમે ધીમે ઈશ્વરની પાસે પહોંચવા લાગ્યશાળી બનીએ આર્યઋષિઓ વિશ્વાસપૂર્વક પ્રબોધી મયા છે કે ઉપાસનાથી મનુષ્યો ક્રમે ક્રમે ઈશ્વરના સાદૃધ્ય અને સાયુજ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ઈશ્વરમાં તક્ષીન થઈ શકે છે, અને ઈશ્વરમાંજ મળી જઈ શકે છે આમ થવું એનું જ નામ મોક્ષ મોક્ષ એ કાંઈ કેંઈ જૂદી વસ્તુ નથી ઈશ્વરી આદર્શને અનુસરી ઈશ્વરી સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવો તેનું જ નામ મોક્ષ જોએ મુક્ત થઈ શકે છે તેઓ સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી મુક્ત થઈ સર્વ સુખોના અધિકારી બની શકે છે

શિષ્ય —હું આજ સુધી એમ સમજતો હતો કે ઈશ્વર મહાન સમુદ્ર સમાન છે, અને તેની તુલનામાં આપણે એક મિદુમાત્ર પણ નથી

ગુરુ:—ઉપાસનાનો મર્મ જેવો હિદુઓ સમજી શક્યા છે તેવા મર્મ કોઈ ખીણ પ્રજા સમજી શકી નથી આજકાલ એ પરમ રમણીય અને તાત્ત્વિક ઉપાસના હૃદય-વવરાત આત્મપીડનરૂપે તથા શૃંગારરૂપે આપણામાં ફેરવાઈ ગઈ છે.

શિષ્ય —મને એક વાત સમજાવો મનુષ્યોમાં યથાર્થ મનુષ્યત્વનો અર્થાત્ સર્વાંગ-સપન્ન સ્વભાવનો આદર્શ મળી આવતો નથી તેથી ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું જોઈએ એ વાત હું કબૂલ કરું છું, પરંતુ ઈશ્વર તો અનતપ્રકૃતિમય છે આપણી હૃદય પ્રકૃતિ તેને કેવી રીતે સ્પર્શી શકે ? આપણી અપેક્ષાએ તેના ગુણો પણ અનત અને વિસ્તાર પણ અનત છે, તો પછી હૃદય વસ્તુનો આદર્શ અનતભાવમય ઈશ્વર કેવી રીતે બની શકે ? એ તો અનત સમુદ્રને જોયા પછી તળાવની પાળ તોડી નાખવા જેવું અથવા અનત આકાશને જોયા પછી ઘરના ચદરવાને ફાડી નાખવા જેવું સાહસ ગણાય એમ હું ધારું છું

ગુરુ —ધર્મના ઇતિહાસની જરૂર દર્શાવવામાં આવે છે તે એટલાજ માટે. ધર્મના

ઇતિહાસમાં-(રીલીજિયસ હીસ્ટરી) માં યથાર્થ ધાર્મિક પુરુષોના જીવનચરિત્રો આપવામાં આવે છે અનતપ્રકૃતિમય ઇશ્વર, ઉપાસકોની પ્રાથમિક અવસ્થામાં આદર્શરૂપ ન બની શકે એ તારી વાત સત્ય છે, પરંતુ ઇશ્વરને અનુસરનારા મહાત્માઓ અર્થાત જે મહાપુરુષોના ગુણો જોઈને તેમને ઇશ્વરીઅંશ માનવાનું આપણને મન થઈ આવે તેઓજ પ્રાથમિક અવસ્થામાં આપણા આદર્શરૂપ બનવાને યોગ્ય છે. એટલુંજ માટે ઇસુખ્રિસ્ત એક વખત ક્રિશ્ચિયનોના આદર્શ-ગ્રાંથને ગિરાજ્યા હતા, એટલાજ માટે ઐલ્ફોએ શાક્યસિંહને આદર્શ પુરુષનું એક કાળે પવિત્ર સ્થાન અર્પણ કર્યું હતું એટલું જતાં હિંદુશાસ્ત્રમાં ધર્મપ્રચારક આદર્શ પુરુષોને જેવું બહુ માન મળ્યું છે તેવું પૃથ્વીના બીજા કોઈ ધર્મપુસ્તકમાં બીજા કોઈ પુરુષને મળ્યું નથી. જનકાદિ રાજર્ષિ, નારદાદિ દેવર્ષિ, અને વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મર્ષિઓ એક કાળે આર્ષપ્રજ્ઞમાં અનુશીલનના જશવત આદર્શરૂપે પ્રકાશી રહ્યા હતા તે ઉપરાંત શ્રી રામચદ્રજી, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, લક્ષ્મણ, અને દૈવીવ્રત ધારણ કરનાર બીજા વિગેરે ક્ષત્રિયપુત્રો પણ આદર્શ પુરુષનું સુદર સ્થાન શોભાવી ગયા છે. ઇસુખ્રિસ્ત તથા શાક્યસિંહ વિગેરે તો માત્ર ઉદાસીન, ડોપીનધારી, સરળ ધર્મવેત્તાઓ હતા એટલુંજ. આપણા હિંદુધર્મના આદર્શ પુરુષો તેથી જૂદાજ પ્રકારના હતા તેઓનામાં કેવળ એક-એ ગુણોજ નહોતા, પણ એકી સાથે ઘણા ગુણો પ્રકટી નીકળ્યા હતા, અને તેમણે પોતાની સર્વ વૃત્તિઓને મર્વાગીન પરિણત તથા સ્પૃર્તિવાળી બનાવી હતી વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહું તો હિંદુઓના આદર્શ પુરુષો સિંહાસન ઉપર વિરાજવા જતા પણ અતરમાં ઉદાસીન (તટસ્થ-રામદેવરહિત) હતા, હાથમાં ધનુષ્ય-આણું ધારણ કરવા જતા પણ હૃદયથી અહિંસા ધર્મના મર્મને જાણનારા હતા, રાજા હોવા જતા પડિત પણ હતા, અને શક્તિમાન હોવા જતાં સર્વ ભૂતમાં પ્રેમભાવ રાખનારા હતા તથાપિ ઉક્ત સર્વ આદર્શોના શિખરે વિરાજી અમરસ્થાન લઈ શકે એવો એક બીજો આદર્શ પણ હિંદુઓને માટે છે એ આદર્શ એવો છે કે જેની પાસે બીજા આદર્શો શીકણ પડી જાય. યુધિષ્ઠિરે જેમની પાસેથી ધર્મનું શિક્ષણ લીધું હતું, સ્વયં અર્જુન જેમનો શિષ્ય હતો, રામ અને લક્ષ્મણ જેમના અંશમાત્ર હતા, અને જેમના જીવનચરિત્ર સમાન બીજું મહામહિમામય જીવનચરિત્ર કોઈ કાળે મનુષ્ય-ભાષામાં લખાયું નથી, ચાલ આજે તને તેની ઉપાસનાથી દીક્ષિત કરે

શિષ્ય.—તે કાણ ? કૃષ્ણ ?

ગુરુ.—તમે લોકો માત્ર જયદેવના કૃષ્ણને અથવા વૃદ્ધવનવાળા કૃષ્ણનેજ ઓળખો છો અને તેથીજ કૃષ્ણનું નામ સાલગળતાની સાથે આમ ચમકી ઉઠે છે. કૃષ્ણનું

* જયદેવે “ગીત-ગોવિંદ” નામનો એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત ગ્રંથ ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં મુખ્યત્વે સમારિક કાવ્યો છે

અનુવાદક

જીવન હજી તમે સમજતા નથી. જમદેવવાળા કૃષ્ણની પાછળ સર્વ ઇશ્વરીયુક્ત્યુક્ત જે કૃષ્ણચરિત્ર પ્રકાશી રહ્યું છે તેને હજી તમે લોકો જોઈ શક્યા નથી. જે કૃષ્ણો-પાસનાથી તને હું આજે દીક્ષિત કરવા માગુ છું તે શ્રીકૃષ્ણની શારીરિક વૃત્તિઓ મર્વાગીનસ્કૃતિ પામી, આપણે જેની કલ્પના પણ ન કરી શકીએ તેવા સૌદર્યમા એકરસ યષ્ઠ, અતુલનીય બળશાળી બની ચૂકી હતી, એટલું જ નહિ પણ જેની માનસિક વૃત્તિઓ પણ એજ પ્રકારે સર્વાંગીન સ્કૃતિ પામી, ત્રણ જગતમાં પ્રકાશ ફેલાવી શકે એવી વિદ્યા-શિક્ષા અને વીર્યયુક્ત બની ચૂકી હતી, તેની સાથે જેની પ્રીતિ-ત્યાગ વિગેરે વૃત્તિઓ પણ જગતનું હિત સાધવામાં કામ રીતે પછાત પડી નહોતી એટલા માટે તેને પોતાને પણ કહેવું પડે છે કે —

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥

સારાંશ એજ કે પોતાના બાહુબળથી દુષ્ટોનું દમન કર્યું હતું, શુદ્ધિબળથી ભારતવર્ષને એકતાના સૂત્રવડે બાધી રાખ્યું હતું, જ્ઞાનબળથી જેણે અપૂર્વ નિષ્કામ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો તેને હું નમસ્કાર કરું છું કેવળ પ્રેમમયજ હોવાથી જેણે નિષ્કામપણે સર્વ મનુષ્યોના દુષ્કર કાર્યો પણ કરી આપ્યા હતા, જેણે બાહુબળથી સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ બીજાને માટે સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં પોતે મુખ્ય આગેવાન હોવા છતાં જેણે સિંહાસન ઉપર વિરાજવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહોતું, જેણે શિશુપાળના સેકડો અપરાધોને ક્ષમા આપી ક્ષમાગ્રાણીનો પ્રચાર કર્યો છે, અને કેવળ દડ આપવાની ખાતર જેણે દડ આપવામાં પણ જરાય સંકોચ સેવ્યો નથી, જેણે વેદની પ્રબળતાવાળા જમાનામાં નિડરપણે જાહેર કર્યું હતું કે “વેદમાં ધર્મ નથી, ધર્મ જોઈતો હોય તો લોકહિત કરો” તે પુરુષ ભલે ઇશ્વર હોય યા ન હોય તોપણ હું તેને નમસ્કાર કરું છું જેનામાં એકીસાથે શાક્યસિંહ, ઇસુખ્રિસ્ત અને રામચન્દ્રના સર્વ ગુણો સ્પષ્ટપણે પ્રકાશી રહ્યા હતા, જે પુરુષ એક કાળે જનસમાજના બળના આધારરૂપ હતો, મમાજના ગુણના આધારરૂપ હતો, જે સર્વ ધર્મોનો વેત્તા હતો, એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે જે સર્વત્ર પ્રેમમય હતો, તે આદર્શપુરુષ ભલે ઇશ્વર હોય કે ન હોય, હું તેને નમસ્કાર કરું છું :—

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।

અધ્યાય ૫ મો-અનુશીલન

શિષ્ય — માફી રહેલી વાત આજે કહો તો સંભળવાની બહુ ઇચ્છા છે.

ગુરુ — હજી ખરેખરી વાત તો રહીજ ગઈ છે. અત્યારસુધીમાં આપણે માત્ર

એજ વાતોનો વિચાર કર્યો (૧) મનુષ્યોનું યથાર્થ મુખ્ય મનુષ્યત્વમાં છે, અને (૨) આ મનુષ્યત્વ તે બીજું કંઈ નહિ પણ સર્વ વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્પૃતિ, પરિણતિ અને સામજિક થવા દેવું તેનું જ નામ છે હવે વૃત્તિઓ કેટલા પ્રકારની છે તે વિષે કંઈક વિચાર કરીએ

વૃત્તિઓને સાધારણરીતે બે ભાગોમાં વહેચી દઈ શકાય. એક તો શારીરિક વૃત્તિ અને બીજી માનસિક વૃત્તિ. માનસિક વૃત્તિઓમાં કેટલીક વૃત્તિઓ જ્ઞાન મેળવવાનું કાર્ય કરે છે, કેટલીક વૃત્તિઓ શરીર પાસે માત્ર કાર્ય અથવા તો પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, અને કેટલીક વૃત્તિઓ એમાંનું એકે નહિ કરતાં માત્ર આનંદનોજ અનુભવ કરાવે છે હવે જે વૃત્તિઓ જ્ઞાન ઉપાર્જન કરે છે તેને આપણે જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓ કહીશું. જે વૃત્તિઓ માત્ર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરાવીનેજ બેસી રહે છે તેને કાર્યકારિણી વૃત્તિ કહીશું, અને જે વૃત્તિઓ કેવળ આનંદજ આપે છે તેને આનંદદાયિની અથવા ચિત્તરંજિની વૃત્તિ કહીશું જ્ઞાન, કર્મ અને આનંદ એ પ્રમાણે આ ત્રિવિધ વૃત્તિઓનું ફળ શું હોઈ શકે એમ જો કાંઈ પૂછે તો તેનો ઉત્તર માત્ર એટલોજ કે “સન્નિવિદાનં” ની પ્રાપ્તિ એજ એ ત્રિવિધ વૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ અથવા લક્ષ્ય છે

શિષ્ય —આપે જે ત્રણ વિભાગો પાડ્યા તે શું નિર્દોષ છે ? મારા માનવક પ્રમાણે તો સર્વ વૃત્તિઓની પરિતૃપ્તિમાં આનંદ સિવાય બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ

ગુરુ.—અલગત એ વાત સત્ય છે, પરંતુ જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિનું મુખ્ય ફળ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ હોય છે, અને ગૌણ ફળ આનંદ હોય છે કાર્યકારિણી વૃત્તિનું મુખ્ય ફળ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે, અને ગૌણ ફળ આનંદ હોય છે, પરંતુ કેટલીક વૃત્તિઓનું મુખ્ય ફળ પણ આનંદ અને ગૌણ ફળ પણ આનંદજ હોય છે પાશ્ચાત્ય પડિતો તેને ‘એસ્થેટિક ફેક્ટરીઝ’ કહે છે.

શિષ્ય —પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તો આ છેલ્લી વૃત્તિનો પણ ‘ઇન્ટેલેકચ્યુઅલ’ અને ‘ઇમોશનલ’માં સમાવેશ કરી દે છે આપ તો તેને ચિત્તરંજિની વૃત્તિનું નામ આપી બૂઠી પાડો છો તેનું કેમ ?

ગુરુ —કારણ કે હું અહીં આ માત્ર પાશ્ચાત્યનેજ અનુસરતો નથી, તેમજ તેને અનુસરવાને બધાયલો પણ નથી. મને વિશ્વાસ છે કે સત્યને અનુસરવાથી મારો ઉદ્દેશ ફળાશ્રૂત થયા વિના રહેશે નહિ. હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. મનુષ્યોની સઘળી શક્તિઓને ચાર ભાગોમાં વહેચી નાખીએ તો નીચે પ્રમાણે વિભાગો કરી શકાય:—

(૧) શારીરિક વૃત્તિ. (૨) જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિ. (૩) કાર્યકારિણી વૃત્તિ, અને (૪) ચિત્તરંજિની વૃત્તિ.

આ ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય સ્પુરણ, પરિણતિ તથા સામજિક, એનુંજ નામ મનુષ્યત્વ, એ વાત હવે પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય — ક્રોધ વિગેરે જે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ અને કામ વિગેરે જે શારીરિક વૃત્તિઓ તેની પણ ખરાબર સ્પૃતિ તથા પરિણતિ, અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ માટે શું જરૂરની છે ?

ગુરુ — ઉક્ત ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે મારે એક-એ વાતો કહેવાની છે તે કહી લેવા દે. ત્યારપછી તારી ઇકાનુ સમાધાન કરીશ.

શિષ્ય — તેની સાથે એક બીજી પણ શકા છે આપે જે કાંઈ કહ્યું તેમાં મને નવું જણવા જેવું કશું લાગતું નથી વ્યાયામ અથવા કસરતથી શારીરિક વૃત્તિઓને પરિપુષ્ટ કરવી એમ સૌ કહે છે અને અનેકો તેમ કરે પણ છે. જેઓ સારી સગવડો ધરાવે છે તેઓ પોતાના પુત્રો તથા આશ્રિતોને સારી કેળવણી આપી તેમની જ્ઞાન-સંપાદક વૃત્તિઓ ખીલવવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન પણ કરે છે આજકાલ જેટલા વિદ્યાલયો જુઓ છો ત્યાં જ્ઞાનમંપાદક વૃત્તિઓને ખીલવવા સિવાય બીજું કામજ નુ થાય છે ? ત્રીજી કાર્યકારિણી વૃત્તિનું જે કે ખરાબર અનુશીલન થતું નથી એમ મારે સ્વીકારવું જોઈએ તોપણ તેમ કરવાની પણ આપણી ફરજ છે એમ સૌ કોઈ માને છે. ચોથી-ચિત્તરંજિની વૃત્તિનું ચુરણ ઇચ્છવાયોગ્ય છે એ વાત તો સાહિત્ય-લક્ષિતકળા અને સૂક્ષ્મ શિલ્પવિદ્યા ઉપરથી મિલ્કે થઈ શકે તેમ છે, અને સાહિત્યમાં પણ તેનાં સેકડો પ્રમાણે મળી આવે છે એમા આપે નવી વાત શું કહી ?

ગુરુ — આ સસારમાં ખરૂં પૂછે તો ભાગ્યેજ કોઈ નવી વાત હશે. ખાસ સ્વર્ગમાં જઈ ત્યાંથી કોઈ નવો સંદેશ તારે માટે આ પૃથ્વી ઉપર હું લાવ્યો નથી. વસ્તુતઃ મારી સર્વ વાતો પુરાતનીજ છે મને પોતાને પણ નવીનતામાં વિશ્વાસ નથી, અને તેમા પણ હું અત્યારે તો ખાસ કરીને ધર્મની વ્યાખ્યા કરવા બેઠો છું ધર્મ પુરાતન છે તો પછી ધર્મની વાતમાં નવીનતા કેવી રીતે સંભવે ? નૂતન ધર્મ કયાથી લાવવો, એજ હું તો સમજી શકતો નથી.

શિષ્ય:—છતાં આપે વિદ્યા અથવા શિક્ષણને ધર્મના અગરૂપે માની લીધાં એમા મને નૂતનતાનો ભાસ થાય છે.

ગુરુ:—નહિ, તે નૂતન સિદ્ધાંત નથી શિક્ષણને ધર્મના એક અંશતરીકે હિંદુ-ધર્મમાં મૂળથીજ યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે પ્રત્યેક હિંદુધર્મ-શાસ્ત્રમાં શિક્ષણ-પદ્ધતિને વિધિ-નિયમોથી ખરાબર ગુથી રાખવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે હિંદુઓનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો વિધિ નથી તો બીજું શું છે ? કેટલાં વર્ષો સુધી અધ્યયન કરવું, કેવી રીતે અધ્યયન કરવું અને કયા કયા વિષયોનું અધ્યયન કરવું એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે બ્રહ્મચર્યાની પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે તે પણ શિક્ષણનોજ એક વિભાગ છે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન થઈ રહે છે. ત્યાર-પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનું અનુશીલન કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત

થાય છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારની શિક્ષણ-પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવામા હિંદુધર્મશાસ્ત્રે જે મહાન ફાળો આપ્યો છે, તે જગતના સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. હું પણ તેજ આર્યઋષિઓના ચરણકમળમાં વદન કરી તેમણે પ્રદર્શિત કરેલી પદ્ધતિનો તને કાંઈક ખ્યાલ આપવા માગુ છું. તેની માથે એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ અને તે એજ કે આજથી ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વે ભારતવર્ષને માટે જે વિધિ-નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તેજ નિયમો અક્ષરે અક્ષર અત્યારના કાળમાં બદલેસતા થઈ શકે નહિ, અને હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરું છું કે જો તે ઋષિમહાત્માઓ અત્યારે જીવતા હોત તો તેઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેત કે —“ ના, અમારા તે સમયના નિયમો આ સમયે ચાલી શકે તેમ નથી. જો તે નિયમોને અત્યારે પણ અક્ષરે અક્ષર વળગી રહેશે તો અમારા દશાવેદના ધર્મનો તમે ખોટો અર્થ કરો છો. એમ અમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. ” હિંદુધર્મના બાહ્ય નિયમો અને વિધિઓમાં મને તેટલો ફેરફાર થાય તોપણ તેનો મર્મ ભાગ તો સર્વદા અમરજ રહેવા યોગ્ય છે તે મર્મભાગ સદા-સર્વદા જીવત રહી મનુષ્યોનું હિત સાધવાને સર્વથા સમર્થ છે, કારણ કે તે નિયમોનો મૂળ પાયોજ માનવ-પ્રકૃતિ ઉપર રચાયેલો છે. કાંઈ કાંઈ વિધિ દેશ-કાળભેદે રૂપાંતર પામે તો તેથી ગભરાવાનું નથી જેમ બીજી વસ્તુઓના સબધમાં બને છે તેમ નિયમો પણ સમય જતાં ચોક્કસ ફેરફાર પામ્યા વિના રહેતા નથી હિંદુધર્મમાં પ્રસંગોપાત જે સુધારા-વધારાઓ થતા રહ્યા છે, તેનો એ સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે

શિષ્ય —આપ કહ્યું કરીને વિદ્યાર્થી પદ્ધતિને અનુસરતા હોય એવો મને સંદેહ રહે છે, કારણ કે શક્ષિણ એ ધર્મનો અર્થ છે એ વાત ક્રાંતના સિદ્ધાંત મિત્રાચ બીજે ક્યાંક સાબળી નથી

ગુરુ—હિંદુધર્મના કાંઈ એકાદ અશની સાથે ક્રાંતનો સિદ્ધાંત મળતો આવે તેથી શું આપણે આપણો આર્યમત તજી દેવો ? ક્રિશ્ચિયનધર્મમાં ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું છે તેથી શું આપણે હિંદુઓએ ઇશ્વરોપાસનાને તિલાંજલિ આપી દેવી જોઈએ ? એક પ્રસંગે “ નાઇટીન્થ સેચ્યુરી ” પત્રમાં હમ ટરપેન્સરે ક્રાંતના મિદ્ધાંતોની સામે વાંધો ઉઠાવતા ઇશ્વર-સબધે પોતાના જે વિચારો જણાવ્યા હતા તે કણાખરા આપણા વેદાન્તના અદ્વૈતવાદ તથા માયાવાદ સાથે મળતા આવે છે સ્થિતોક્ષના વિચારો સાથે પણ વેદાન્તમતનું સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે. હવે વેદાન્તની સાથે હર્મટસ્પેન્સર અને સ્થિતોક્ષનો મન મળતો થયો એટલાજ માટે આપણે આપણું વેદાન્ત તજી દેવું એ ક્યાનો ન્યાય કહેવાય ? મારો પોતાનો અભિપ્રાય જાણુવા માગતો હોય, તો હું તો વેદાન્ત મતનો ત્યાગ કરવાને બદલે સ્થિતોક્ષ અથવા સ્પેન્સરનેજ યુરોપીયન હિન્દુ તરીકે ગણી લઉં. હિંદુધર્મના સ્થૂળ અંશોને યુરોપ

સહેજસાજ સ્પર્શી શક્યો તે ઉપરથી હિન્દુધર્મ ફેટલો વ્યાપક તથા શ્રેષ્ઠ હોવો જોઈએ, તેનો તુ કાંઈ વિચાર કરી શકે છે ?

શિષ્ય —આપના કહેવા અનુસાર તો એકઠે વાત ધર્મની બહાર હોય એમ લાગતું નથી ધર્મ એજ જો યથાર્થ સુખનો એક માત્ર ઉપાય હોય તો સમસ્ત મનુષ્યજીવન ઉપર કેવળ ધર્મનોજ અધિકાર પ્રવર્તવો જોઈએ હિન્દુધર્મનો પણ એજ ઉડામા ઉડા આશય છે અન્ય ધર્મો એટલા બધા ભારપૂર્વક એ વિષયનો ઉપદેશ કરી શકતા નથી, એમ પણ હું જોઈ શકું છું, અને એટલા માટે બીજા ધર્મો અપૂર્ણ છે એમ માનવાને કારણે મળી આવે છે હિન્દુઓની પાસે આ ભવ કે પરભવ, મનુષ્ય કે ઈશ્વર, સમસ્ત જીવ કે સમસ્ત જગત્ એ સર્વ ધર્મમયજ બની રહે છે. એવો સર્વવ્યાપી-સર્વસુખમય અને પવિત્ર ધર્મ બીજો કયો હોઈ શકે ?

અધ્યાય ૬ દ્વો-સામંજસ્ય

શિષ્ય:—વૃત્તિનું અનુશીલન શું એ તો કાંઈક સમજ્યો. હવે કયે સ્થળે કયી વૃત્તિને ખીલવવી અને કયે સ્થળે કયી વૃત્તિનું દમન કરવું તે મમજવો, અર્થાત્ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય કેવી રીતે જળવાવું જોઈએ તે વિષે આપના મુખથી સાલજવાની ઇચ્છા છે. હું જાણુવા માગું છું કે જે શારીરિક વૃત્તિઓ વિગેરેનું આગે વર્ણુન કર્યું તે સર્વ વૃત્તિઓ શું એક સરખી રીતે ખીલવી હોય તો મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? કામ-ક્રોધ-લોભ આદિ વૃત્તિઓનું જે રીતે અનુશીલન થાય છે, તેજ પ્રકારે શું ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરેનું પણ અનુશીલન કરવું ? પૂર્વ પુરુષોએ-પ્રાચીન ધર્મવેત્તાઓએ કામક્રોધાદિનું દમન કરવાનો અને ભક્તિ-પ્રીતિ-દયાને ખીલવવાનો ઉપદેશ કયો છે, તેનો અર્થ શું ? જો એ બંને પ્રકારની વૃત્તિઓનું એકમરખું અનુશીલન થાય તો પછી સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું ?

ગુરુ:—ધર્મવેત્તા મહાપુરુષો જે કાંઈ કહી ગયા છે તેજ તેને માટે પૂરતું છે, કાગણું કે વિચાર કરવાથી તેનું મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા સમજી શકાય તેમ છે ભક્તિ-પ્રીતિ વિગેરે ત્રેણ વૃત્તિઓ જેની સપ્રસારણ શક્તિ-અર્થાત્ વિસ્તાર પામવાની-ખીલવાની શક્તિ મૈ કરતા અધિક છે તે વૃત્તિઓને અધિક પ્રમાણુમા ખીલવા દેવી, તેનો અધિક વિસ્તાર થવા દેવો એજ યોગ્ય છે, અને એમ થાય તોજ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય સચવાઈ રહે છે મે સધળી વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ તથા સામંજસ્ય માટે જે ઉપદેશ કયો છે તેનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક વૃત્તિને સ્વચ્છતાપૂર્વક આગળ ને આગળજ વધાર્યા કરવી. તું જાણે છે કે બગીચામાં જે જે વૃક્ષો અને રોપાઓ હોય તેને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ખીલવા દઈએ

તોજ બગીચાની શોભામાં મનોહરતા આવે એક તાડ અથવા નારીયેળીના વૃક્ષને ખૂબ ઉંચે ચડતુ જોઇ ગુલાબ અથવા મલ્લિકાના રોપને પણ તેની પેઠે ઉંચે ને ઉંચે ચડાવતા જઇએ તો બગીચામાં અવ્યવસ્થા કિવા બેડાળપાતુ જણાયા વિના રહે નહિ, કારણ કે ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી. મતલબ કે જે વૃક્ષની જેવી સપ્રસારણ શક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને ખીલવા દેવું એજ સુયોગ્ય માણીતુ કર્તવ્ય છે. જો એક વૃક્ષની વૃદ્ધિથી બીજા વૃક્ષને ખીલકુલ પોષણ મળી શકતુ ન હોય, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહું તો આખલી કિવા નારીયેળીની વૃદ્ધિથી ગુલાબનો રોપો સુકાઇ જતો હોય તો ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી એવો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઇએ વૃક્ષોના સખધમાં આ નિયમ જેમ ઉપયોગી છે તેવીજ રીતે મનુષ્યોના સખધમાં પણ સમજી લેવું હું કહી ગયો છું કે ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયા વિગેરે વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેને ખૂબ વૃદ્ધિ પામવાનો આપણે અવકાશ આપવોજ જોઇએ, અને જો એમ થાય, એટલે કે બીજી વૃત્તિઓ કરતાં તેને અધિક સ્ફુર્તિ તથા વિસ્તાર મળી શકે તોજ બાકીની સર્વ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય સુરક્ષિત રહે. કેટલીક શારીરિક વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેની વિસ્તાર પામવાની શક્તિ મૂળથીજ અધિક હોય છે હવે જો તે શારીરિક વૃત્તિઓને બને તેટલી છુટથી આગળ વધવા દઇએ તો તેથી બીજી વૃત્તિઓની યોગ્ય સ્ફુર્તિને ઘણી હાનિ પહોંચે એ તદ્દન સંભવિત છે, અને એટલા માટે શારીરિક વૃત્તિઓને સ્વચ્છદતા પૂર્વક ઉછેરવી એ અયોગ્ય છે આખલીના ટક્ક પાસે ગુલાબના રોપાઓ વાળ્યા હોય તો ગુલાબનો રસ આખલી ચૂસી લે એવો એક નિયમ છે પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે એવા વૃક્ષોનો બગીચામાંથી છેક ઉચ્છેદન કરી નાખવો જોઇએ કારણ કે જીવનમાં અનેકવાર ખટાઈની પણ જરૂર તો પડે છેજ તેવી રીતે નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરી નાખવો એ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે જીવનમાં તેની પણ જરૂર પડે છે, પરંતુ એ વિષે બીજો કોઇ પ્રસંગે વિસ્તારથી બોલીશ આખલીના વૃક્ષનો ઉચ્છેદ તો નજ કરવો, પણ બગીચાના એક ખૂણામાં તેને ઉછરવાનો અવકાશ આપવો જોઇએ. ત્યાં રહીને પણ તે બહુ જોર કરી ન જાય અને બીજા રોપાઓને નુકશાન ન કરે તેની સાવચેતી રાખવી જોઇએ તેમજ સમગ્ર ઉદ્યાનમાં એવાં વૃક્ષો બે-ત્રણથી વધુ ન હોય તે માટે પણ બહુ રાખવું જોઇએ, કારણ કે એક બગીચામાં આખલીનાં બે ત્રણ વૃક્ષો બસ લેખાય. તેજ રીતે નિકૃષ્ટ-વૃત્તિઓદ્વારા સામાનિક જરૂરિયાતો પૂરી પડે તેટલે જ અશે તેની ઉપયોગિતા સ્વીકારવી, અને તેને તેટલેજ અશે ખીલવા દેવી જોઇએ જરૂર કરતાં વિશેષ જોર કરી જાય એમ બનવા દેવું નહિ યોગ્ય વૃદ્ધિ અને યોગ્ય સામંજસ્ય એમ જે મેં કહ્યું તે એનુંજ નામ.

શિષ્ય:—હવે સમજ્યો કે કેટલીએક એવી વૃત્તિઓ છે, કે જેનું દમન કરવાથીજ ખીજી વૃત્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલી શકે.

ગુરુ:—પણ જો “દમન” શબ્દનો અર્થ “ધ્વસ” એવો કરતો હોય તો તે ઠીક નથી કામનો. ધ્વસ કરવાથી તો મનુષ્યજાતિનોજ ધ્વસ થાય એટલા માટે ગમે તેવી હલકી વૃત્તિનો પણ ધ્વસ કરવો એ ધર્મવિરુદ્ધ છે—અધર્મ છે. આપણા પરમ રમણીય હિંદુધર્મમાં પણ એજ વાત કહેવામાં આવી છે. હિન્દુશાસ્ત્રકારોએ તેનો ધ્વસ કરવાનો કદાપિ ઉપદેશ કર્યો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મર્થે તેની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારી છે. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુત્રોત્પત્તિ અથવા વંશરક્ષા એ પણ એક ધર્મનુંજ અંગ મનાય છે, તોપણ એક વાત ભૂલી જવાની નથી અને તે એજ કે ધર્મના પ્રયોજન સિવાય ઉક્ત વૃત્તિઓની સ્કૃતિ થવા દેવી એ નિષિદ્ધ વાત છે હું જે ધર્મવ્યાખ્યા તને આજે સંભળાવવા માગુ છું તેમાં પણ મારે એની એજ વાત પુનઃ કહેવાની છે, કારણ કે વંશરક્ષા કિંવા સ્વાસ્થ્યરક્ષા સિવાય એવી નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિને અધિક પ્રમાણમાં ખીલી શકે તો ખીજી ઉચ્ચતર વૃત્તિઓની વૃદ્ધિમાં તે આડે આવ્યા વિના રહે નહિ અને તેથી સામાન્યસ્યનો ભગ થાય અયોગ્ય અને અનુચિતવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો એનેજ જો દમન કહેવામાં આવે તો મેં ઉપર કહી તેવી સર્વ વૃત્તિઓનું દમન કરવું એને અનુશીલન કહેવામાં હરકત નથી, એવા અર્થમાં ઈંદ્રિયોનું દમન કરવું એ પરમ ધર્મ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય:—વંશરક્ષા અર્થે કામવૃત્તિની મહેજસાજ જરૂર છે, એ વાત ઠીક છે, અને એને માટે એની આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઈએ, પણ તે સિવાય એવી ખીજી અનેક નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ છે, તેની સ્કૃતિ માટે આપનું ઉક્ત કથન કેવી રીતે બંધબેસતું થઈ શકે ?

ગુરુ:—પ્રત્યેક વૃત્તિને માટે મારો ઉપલેખ ઉપદેશ લાગુ પડી શકે તેમ છે તુંજ કહે કે એવી કયી વૃત્તિ છે કે જેને માટે ઉક્ત ઉપદેશ બંધબેસતો ન થઈ શકે ?

શિષ્ય:—દાખલાતરીકે ક્રોધ ક્રોધવ્રાતનો જડમૂળથી ઉચ્છેદ કરવામાં આવે તો તેમાં હું કાંઈ અનિષ્ટ જોતો નથી.

ગુરુ:—આત્મરક્ષા અથવા સમાજરક્ષાને માટે ક્રોધ ધણો ઉપયોગી છે સજ કરવાનો અથવા દડ કરવાનો કાયદો એ વિધિયુક્ત સામાજિક ક્રોધ નથી તો ખીજું શું છે ? ક્રોધનો ઉચ્છેદ થાય તો તેની સાથે કાયદા-કાનુનનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જાય, અને કાયદા-કાનુનનો ઉચ્છેદ થાય તો પછી સમાજનો પણ ઉચ્છેદ થતાં વાર લાગે નહિ.

શિષ્ય:—દડનીતિને હું ક્રોધમૂલક ગણી શકતો નથી. તેને તો દયામૂલકજ મણવી જોઈએ, કારણ કે દડનીતિનો પ્રચાર કરનાર અથવા તે પ્રમાણે શિક્ષા કરનાર પુરુ-

પોતો હિદેશ જનસમાજનુ કલ્યાણ કરવા સિવાય બીજો કાંઈ સંભવતો નથી સર્વ લોકોની કલ્યાણ-કામના એજ રાજદાના પ્રણેતાઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે.

ગુરુ:—મે આત્મરક્ષાની વાત તને કહી તેવિધે ગભીરતાથી વિચાર કરી જો. અનિષ્ટકારી મનુષ્યોથી પોતાનો બચાવ કરવાની લાગણી તેનું જ નામ ક્રોધ. એવો ક્રોધ આપણામાં હોય તોજ હરામખોરોની સામે આપણે થઈ શકીએ, અને કોઈની સામે થવું એજ આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન, એમ કહેવું અયોગ્ય નથી તું કદાચ એમ કહેશે કે અનિષ્ટકારીઓથી બચતા રહેવાનો પ્રયત્ન તો આપણે આપણા બુદ્ધિમળથી કરી શકીએ તેમ છીએ તો પછી ક્રોધની શું જરૂર છે ? પરંતુ તેની સાથે આ એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે જો કેવળ બુદ્ધિમળથીજ આપણે આપણા બચાવ કરી શકતા હોઈએ તો આપણામાં એટલો બધો આગ્રહ કે વેગ આવી શકે નહિ દુષ્ટોનું દમન કરવા માટે આપણામાં જે આગ્રહ, વેગ કે ત્વરા રહેલી છે તે કેવળ ક્રોધનેજ આભારી છે ધીમે ધીમે જ્યારે મનુષ્યો બીજાને પોતાના જેવાજ-અર્થાત્ આત્મવત્ જોતાં શીખશે ત્યારે તેજ ક્રોધ આત્મરક્ષા તથા પરરક્ષામાં એકસરખો ઉપયોગી બની રહેશે. બીજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિયમ-બદ્ધ જે ક્રોધ તેને દહનીતિ કહેવામાં આવે છે

[શિષ્ય —અસ્તુ. પરંતુ લોકમાં તો મને ધર્મ જેવું કાંઈ લાગતું નથી

ગુરુ —જે મનોવૃત્તિની અનુચિત સ્ફુર્તિને “લોભ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેજ વૃત્તિની ઉચિત ક્રિયા યોગ્ય સ્ફુર્તિને ધર્મસંગત અર્જનસ્પૃહા (મેળવવાની ઇચ્છા) કહી શકાય આપણી પોતાની જીવનયાત્રા સહીસલામત રીતે ચલાવવાને માટે, તેમજ જેઓની જીવનયાત્રા નિભાવવાનો ભાર આપણા ઉપર આવી પડ્યો છે તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પણ ફરજ છે આ પ્રમાણે યોગ્ય સીમામાં રહીને જે કાંઈ કમાવું તેને હું દોષપાત્ર લેખતો નથી, પણ એ ઉપરથી માત્ર ધનજ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એમ હું કહેવા નથી માગતો. લોભ વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો મારો હિદેશ છે અને તે ધર્મયુક્ત છે હવે તેમાં જો યોગ્ય સીમાનું ઉલ્લંઘન થાય તો તે સદ્વૃત્તિ તુરંતજ અશુભવૃત્તિમાં-લોભમાં ફેરવાઈ જાય છે આ પ્રમાણે જે વૃત્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ એક કાળે ધર્મસંગત હતું તેજ વૃત્તિનું અયોગ્ય સ્ફુરણ મહાપાપરૂપ બની જાય છે મારો કહેવાનો આશય બરાબર સમજી લે. જેને આપણે નિકૃષ્ટવૃત્તિ કહીએ છીએ તે સર્વ વૃત્તિઓને તેની ઉચિત હદમાં ખીલવા દેવી તેનું નામ ધર્મ અને તેનું ઉલ્લંઘન થવા દેવું તેનું નામ અધર્મ. આ સર્વ વૃત્તિઓ એવી તેજસ્વી છે કે જો આપણે સાવચેતી ન રાખીએ તો તે આપોઆપ પણ બળવાન થઈ જાય અને આપણા ઉપર અધિકાર જમાવી બેસે. એટલા માટે તેનું યથાયોગ્ય દમન કરવું એજ અનુચીલન

માર્ગનો મૂળ ઉદ્દેશ છે દમન અને ઉચ્છેદ એ બે શબ્દો છેક જૂદા અને ભિન્ન અર્થ-વાચક છે એ બૂલી જઈશ નહિ મહાદેવે મન્મથને હૃદયી વધારે બળવાન બનતો જોઈ તેનો એક મમયે ઉચ્છેદ કર્યો હતો, પરંતુ લોકહિતાર્થે તેને પાછો જીવિત કર્યા સિવાય આલ્યુ નહિ x શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામા કૃષ્ણે જે ઉપદેશ કર્યો છે તેમા પણ ઇન્દ્રિયોનો ઉચ્છેદ કરવાનું કયાય કશું નથી દમન કરવાનું જ સર્વત્ર પ્રબોધ્યુ છે, કેમકે ઇન્દ્રિયો સયમમા રહે તોજ હૃદયની શાંતિનો ભગ થાય નહિ દર્શતરૂપે --

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયશ્ચરણ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

શિષ્ય — અસ્તુ. હવે એ બામત ઉપર વધુ વખત ગાળવાની જરૂર નથી હવે અધુના ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરે શ્રેષ્ઠવૃત્તિઓના અનુશીલન સમયે કાંઈક ઉપદેશ કરો

ગુરુ. — એ વિષય ઉપર મને પણ એટલા બધા વિસ્તારથી બોલવાની ઇચ્છા નહોતી, પરંતુ કેટલાંએક કારણોને લઈને તેમ કરવું પડ્યું પ્રથમ તો એ કે તારી શકાનું નિવારણ કયા સિવાય આગળ વધવાનું મને ચોગ્ય લાગ્યું નહિ, અને ખીજું એ કે આજકાલ યોગધર્મની જે ઘેલછા લોકોમાં દાખલ થવા પામી છે તેના પ્રત્યે મને એવો તિરસ્કાર છે કે પ્રસંગોપાત તેવિષે બોલ્યા વિના રહી શક્યો નહિ. યોગની પાછળ ઘેલા જેવા બનેલા કેટલાક માણસોનો અભિપ્રાય એવો છે કે કેટલીક વૃત્તિઓનો સમૂહો ઉચ્છેદ કરી નાખવો અને કેટલીક વૃત્તિઓને હદ ઉપરાંત બળવાન બનાવી દેવી આ અભિપ્રાય બહુ બૂલભરેલો છે વૃત્તિઓનું યથાચોગ્ય અનુશીલન થાય નહિ અને એક વૃત્તિની ખીલવણી ખીજી વૃત્તિને વિધ્નરૂપ થાય તો ત્યાં સામ-જસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી અને એથી કરીને ધમ પણ અધર્મરૂપે પરિણમે છે. નિકૃષ્ટવૃત્તિ કે ઉત્કૃષ્ટવૃત્તિ એ ઉભયમાથી એકેકે વૃત્તિનો છેક ઉચ્છેદ કરી નાખવો એ અધર્મ છે વિપરીત અથવા સ્વાર્થી માણસને આપણે અધર્મી કહીએ છીએ, તે શા માટે ? કારણ કે તેની તે નિકૃષ્ટવૃત્તિઓ ઉચ્ચવૃત્તિઓને આડે આવી એ ઉચ્ચવૃત્તિઓને જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ખીલવા દેતી નથી તેજ પ્રમાણે એક યોગી પણ અધર્મીક છે, કારણ કે તે ખીજી બધી વૃત્તિઓ તરફ ઉપેક્ષા કરી પોતાની ઉચ્ચવૃત્તિઓનેજ હૃદયી અધિક પ્રમાણમાં ફળવ્યા કરે છે અલગત એટલું છે કે ઉચ્ચ અને નીચ

x મન્મથનો ઉચ્છેદ થવા છતાં મનુષ્યો રતિથી પોતાનો બચાવ કરી શક્યા નહિ, એટલા માટે મન્મથને પુનઃ સજીવન કરવો પડ્યો આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું છે કે વૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ જેમ ઇષ્ટ નથી તેજ પ્રમાણે વૃત્તિઓને બહેકાવી દેવી એ પણ ઇચ્છવાચોગ્ય નથી પૌરાણિક કથાઓનો આ રીતે અર્થ કરવામાં આવે તોજ તે માર્થક થાય એક-એ પૌરાણિક વાર્તાઓનો અર્થ આજ નિબંધમા હવે પછી અમે આપીશું

વૃત્તિના ભેદોને લઈને સ્વાર્થી તથા વિષયા માણસને હલકી કાટીનો અધાર્મિક અને યોગી તથા કઠોર તપસ્વીને ઉચ્ચ કાટીનો અધાર્મિક કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી. અધાર્મિક તો બન્નેય છે જે મને ખરૂં પછે તો હું તો એટલે સુધી કહું છું કે વસ્તુતઃ એકે વૃત્તિ નિકૃષ્ટ & અનિકૃષ્ટ નથી આપણા પોતાના દોષને લઈને કોઈ વૃત્તિ અનિકૃષ્ટ થાય તો તેમા એ વૃત્તિને શામાટે નિહવી ? નિકૃષ્ટ જેવી કાંઈ વસ્તુજ પરમાત્માએ આપણને આપી નથી તેની પાસે નિકૃષ્ટ & ઉત્કૃષ્ટ એવો કરેા ભેદજ નથી તેણે જે જે કાંઈ કર્યું છે તે કેવળ અમુક ઉપયોગ પરતું જ ર્યું છે, અને જ્યાંસુધી અમુક વસ્તુ ઉપયોગી હોય ત્યાંસુધી તે ઉત્કૃષ્ટજ રહે છે ખરૂં છે કે જગતમાં કેટલુંક અમગળ જેવું પણ છે, પરંતુ એ અમગળ મગળની સાથે એવા તો ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલું છે કે તેને મગળનો એક અશ્વિશેષ લેખીએ તો તે કાંઈ રીતે અયોગ્ય નથી. આપણી સર્વ વૃત્તિઓ મગળમયજ છે જ્યારે તેનાથી કાંઈ અમગળ થઈ જાય ત્યારે સમજવું કે તે આપણા પોતાના દુરુપયોગ અથવા દોષનુંજ પરિણામ છે જગતસંબંધી શાત રીતે તું વિચારેા કરશે તો તને જણાશે કે આપણું મગળ કરવા સિવાય જગત-રચનાનો ખીજો ઉદ્દેશજ નથી. નિખિલ વિશ્વના સર્વ અંશો મનુષ્યોની વૃત્તિને કેવળ અનુકૂળતાજ આપી રહ્યા છે એટલાજ માટે યુગોના યુગો વીનવાની માથે મનુષ્ય-જાતિની એકદરે ઉન્નતિજ થતી રહી છે-એકદરે અવનતિ તો થઈજ નથી, જરણુ કે ધર્મ સિવાય ઉન્નતિનું ખીજું એકકે કારણુ નથી જે નારિતક વૈજ્ઞાનિકધર્મનું ઉપહાસ્ય કરી વિજ્ઞાનનેજ જગતની ઉન્નતિના કારણરૂપ માને છે તે મિચારેા એટલું સમજી શકતો નથી કે તેનું વિજ્ઞાન એ પણ ધર્મનોજ એક અશ્વ-આગ છે, અને પોતેજ તે અશનો ધર્માચાર્ય છે. તે વૈજ્ઞાનિક જ્યારે 'હાવ' નો માહમા ગાય છે, અને આપણે જ્યારે પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણુ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સર્વ માત્ર એકજ ક્રિયા કરીએ છીએ-એકજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ બન્નેની વાણી કેવળ વિશ્વેશ્વરનું કીર્તન કરે છે મનુષ્યો ધર્મની પાછળ આવા ઉપહાસ્યો તથા કંઠેશ્વ-કકાઓ શામાટે કરતા હશે તેનું કારણુજ હું સમજી શકતો નથી.

અધ્યાય ૭ મો-સામંજસ્ય અને સુખ

ગુરુ —નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓ સંબંધી વાત રહેવા દઈ હવે ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના સંબંધમા જે કાંઈ કહું તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ.

શિષ્ય —આપ કહી ગયા છો કે ભક્તિ વિગેરે કેટલીક કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ ખૂબ આગળ વધી શકે તેવી છે, અને તેથી તેને વિસ્તાર પામવા દઈએ તોજ સર્વ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય જળવાઈ રહે એથી હલકી રીતે કામાદિ વૃત્તિઓ એવી છે કે

તેને જે વિસ્તાર પામતી અટકાવવામા ન આવે તો સામજ્યનો ભગ થયા વિના રહે નહિ બન્ને પ્રકારની વૃત્તિઓ વિસ્તાર પામવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત તો આપ પણ કબૂલ કરી ગયા છો જે ઉભયવિધ વૃત્તિમાં વિસ્તાર પામવાની એક-સરખી શક્તિ રહેલી છે તો પછી ભક્તિ વિગેરેને આગળ વધવા દેવી અને કામાદિ વૃત્તિને અમુક સીમાથી આગળ વધવા ન દેવી તેનું શું કારણ ? આપ કહી ગયા છો કે જે કામાદિ વૃત્તિ બળવાન બની જાય તો ભક્તિ-પ્રીતિ અને દયાદિ વૃત્તિઓ બરા-બર ખીલી શકે નહિ પરંતુ ભક્તિ-પ્રીતિ આદિ વૃત્તિ જે બળવાન થઈ જાય તો કામ-ક્રોધાદિની ઉત્તમ રીતે ખીલવણી થઈ શકે નહિ, અને તેથી સામજ્યનો ભગ થાય, તેમ કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન આપ કેવી રીતે કરો ?

ગુરુ.—શારીરિક વૃત્તિઓ કે જેને પાશવવૃત્તિ કહેવામા આવે છે, અર્થાત્ જે વૃત્તિ પશુઓમા પણ છે, અને આપણામાં પણ છે તે વૃત્તિ આપણા જીવનની રક્ષાને માટે અથવા તો વંશની રક્ષાને માટે જરૂરની છે એમ આગળ કહી ગયો છું પરંતુ આ પાશવવૃત્તિ પોતાની મેળેજ સ્ફુરી શકે એવી હોવાથી તેને ખીલવવાને માટે અનુ-શીલનની કે પ્રયત્નની જરૂર રહેતી નથી દાખલાતરીકે ક્રુધા અને તૃષ્ણા માટે આપણે કોઈ ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, તેમજ ઉધવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને પણ કોઈ ખાસ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કયાય જેવામા આવતી નથી અહીંઆ એક વાત બહુજ લક્ષમાં રાખવાની છે સ્વતસ્કૃત વૃત્તિ અને સહજ વૃત્તિ એ બે છેક લિન્ન લિન્ન વસ્તુઓ છે જે વૃત્તિ જન્મની સાથેજ આપણામા ઉતરી આવી છે તેને “સહજ” કહી શકાય, અને સર્વ વૃત્તિ “સહજ”-દેહની સાથેજ ઉત્પન્ન થયેલી છે, પરંતુ સર્વ વૃત્તિને સ્વતસ્કૃત (પોતાની મેળેજ સ્ફુરવાવાળી) કહી શકાય નહિ જે સ્વત-સ્કૃતિવાળી વૃત્તિ છે તેને બીજી વૃત્તિનું અનુશીલન કરી હરકત કરી શકતું નથી

શિષ્ય.—કોઈ સમજાય નહિ જે વૃત્તિ સ્વતસ્કૃત નથી તે બીજી વૃત્તિના અનુશીલનથી શામાટે લુપ્ત થાય ?

ગુરુ.—અનુશીલનને માટે ત્રણ વસ્તુ જરૂરની છે (૧) સમય (૨) શક્તિ—અને (૩) અનુશીલનનું ઉપાદાન—અર્થાત્ જે વડે વૃત્તિનું અનુશીલન થાય તે અત્યારના કાળમાં આપણી શક્તિ અને સમય અત્યંત પરિમિત છે મનુષ્યજીવન અમુક વર્ષ કરતાં વધારે લખાઈ શકતું નથી ભરણુ-પોષણુ અર્થે વખતનો જે ભોગ આપવો પડે છે, તેના હિસાબે વૃત્તિઓને ખીલવવાનો સમય આપણને બહુજ અદ્ય મળે છે, એ વાત નિર્વિવાદિત છે હવે જે આ અવકાશના સમયનો કોઈ પણ રીતે સદુપયોગ ન થાય તો વૃત્તિઓના અનુશીલનને માટે બીજો સમય મળી શકે નહિ. સમયનો દુરુપયોગ ન થાય તેટલા માટે એવો નિયમ કરવો જોઈએ કે “જે વૃત્તિને માટે અનુશીલનની જરૂર નથી—અર્થાત્ જે સ્વતસ્કૃત છે તેના અનુ-

શીલનને માટે હું વધારે વખત આપીશ નહિ, અને જે વૃત્તિને અનુશીલનની જરૂર છે, અર્થાત્ પ્રયત્ન કરવાથીજ જે વૃત્તિ ખીલી શકે તેમ છે તેની પાછળજ હું બાકીના સમયનો ઉપયોગ કરીશ ” એવો નિયમ જો ન કરવામા આવે અને સ્વતંત્ર રૂપે વૃત્તિના નિર્ચયક અનુશીલન પાછળજ સઘળો સમય વીતાવી દેવામા આવે તો સમયના સ કાચને લઇને અન્ય વૃત્તિઓનું આવશ્યક તથા યોગ્ય અનુશીલન ન થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, અને એમ થાય તો બાકીની વૃત્તિઓ અપકવ અવસ્થામાજ પડી રહે એમ કહેવાની જરૂર નથી સમયના સખધમાં જેમ ઉપલી વાત સત્ય ઠરે છે તેવીજ રીતે શક્તિના સખધમા પણ એજ વાત લાગુ પાડી શકાય. આપણામાં કાર્ય કરવાની જે શક્તિ રહેલી છે તે મોટે ભાગે પરિમિત છે, અને આજીવિકા ચલાવવા માટે તેનો ધણો ખરો ભોગ આપવો પડે છે આથી કરીને સ્વતંત્ર રૂપે વૃત્તિઓને કેળવવા માટે જે શક્તિ ખર્ચવી જોઇએ તે આપણાથી ખર્ચી શકાતી નથી. તેમાં પણ પાશવવૃત્તિઓને અધિક પોષણ આપવાથી શક્તિનો ધણો ક્ષય થાય છે એ વાત પણ લક્ષમા રાખવી જોઇએ ત્રીજી વાત એ પણ સમજવાયોગ્ય છે કે સ્વતંત્ર રૂપે પાશવવૃત્તિના અનુશીલનના ઉપાદાનમા x અને માનસિક વૃત્તિના અનુશીલનના ઉપાદાનમાં પરસ્પર બારે વિરોધ રચા કરે છે. વધારે સ્પષ્ટરીતે કહું તો જ્યાં પાશવવૃત્તિ બળવાન હોય ત્યાં માનસિક વૃત્તિ સંપૂર્ણ બળથી ખીલી શકતી નથી. જે મનુષ્ય વેશ્યાઓના મડળમા રાતદિવસ વસતો હોય તેના હૃદયમાં ઈશ્વરસખધી વિચારો આવવા પ્રાય અસંભવિતજ છે કાંઇ ભયકર ગુસ્સાવાળા લોકરી માણસ પાસે જેમ દીન લિક્ષુક જતા ચરચરે છે તેમ વિલાસની પાસે જતા વિશુદ્ધિ પણ કમકમે છે. દુકામા કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે પાશવવૃત્તિઓ શરીરની રક્ષાને માટે અથવા જાતિની રક્ષાને માટે ઉપયોગી છે તેમે લઇને હો, કે વશપરપરાથી તેની ખીલવણી થતી આવે છે તેને લઇને હો કે પછી આહાર, વિહાર, રીતરીવાજના દોષોને લીધે માણસો નબળા બનતા ચાલીને પાશવવૃત્તિઓના દુરુપયોગને રોકી શકતા નથી તેને લઇને હો-મમે તેમ હો-પણ એ વૃત્તિઓ એટલી બધી બળવાન હોય છે કે તેની ખીલવણી કરતી વખતે સમસ્ત હૃદય ઉપર તેની સત્તા વર્તવા લાગે છે, અને બીજી કાંઇ વૃત્તિને ખીલવાનો અવકાશ મળતો નથી.

હવે જે વૃત્તિઓ સ્વતંત્ર રૂપે નથી તેને કેળવવાને માટે આપણે આપણા અવકાશના અવસરનો ઉપયોગ કરીએ અથવા આજીવિકાના નિહર્વામાંથી બાકી રહે તેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ તો તેથી સ્વતંત્ર રૂપે વૃત્તિને કાંઇ પણ પ્રકારનું

x ઉપાદાન એટલે વસ્તુની ઉત્પત્તિમા અનિવાર્ય સાધન જેમકે માટી વિના ધડો થઇજ શકે નહિ માટે માટી એ ધડાનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય, ઉપાદાનને અંગ્રેજીમાં “ મટિરીયલ કોઝ ” કહેવામાં આવે છે. અનુવાદક

વિદ્યન થતું નથી, કારણ કે તે વૃત્તિઓ પોતેજ સ્વત સ્કૃત્ હોય છે, તેની ખીલવ-
ણીને માટે કોઈને કશો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, એ વાત હું તને આગળ કહી ગયો
છું નિઃસંશય, એટલું થાય કે જેમ જેમ માનસિક વૃત્તિઓ કેળવાય તેમ તેમ
પાશ્વવૃત્તિઓ દબાતી જાય, અર્થાત્ બન્નેનાં ઉપાદાનો બિન્ન બિન્ન હોવાથી પાશ્વ-
વૃત્તિઓનું દમન થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય દમન એજ
વસ્તુતઃ વૃત્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન છે.

શિષ્ય — પરંતુ, યોગીઓ અન્ય વૃત્તિઓને ખૂબ કેળવીને અથવા તો ખીળ
કાઠ ઉપાયથી પાશ્વવૃત્તિનો છેક ધ્વસ કરી નાખે છે તે યોગ્ય કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ — પ્રયત્ન કરવાથી કામાદિ વૃત્તિનો ઉચ્છેદ ન થાય એવું કશુંજ નથી,
પરંતુ તે બંધવસ્થા અમારા અનુશીલન ધર્મમાં નથી સન્યાસ ધર્મને માટેજ તેને
રહેવા દે, કારણ કે સન્યાસ એ નિવૃત્તિનો માર્ગ છે, અને અનુશીલન એ પ્રવૃત્તિનો
માર્ગ છે.

શિષ્ય — અસ્તુ આપના સામજસ્યતત્ત્વનો સામાન્ય નિયમ સમજાય તેવો છે
અર્થાત્ જે સ્વત સ્કૃત્ વૃત્તિ છે તેને બહુ વધવા ન દેવી અને જે વૃત્તિ સ્વત સ્કૃત્
નથી તેને ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વાત તો બરાબર સમજાઈ, પરંતુ તેમાં
એક શકા છે પ્રતિભા-જેને અંગ્રેજીમાં “ જનીયસ ” કહેવામાં આવે છે તે શું
સ્વત સ્કૃત્ નથી ? પ્રતિભા એ કોઈ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ નથી એ વાત મારા
જાણુવામાં છે, પરંતુ ધારો કે કોઈ માનસિકવૃત્તિ એવી હોય કે જે પોતાની મેળે
બળ કરી આગળ વધવા મામતી હોય તો શું તેને વધવા ન દેવી ? હું માનું છું
કે એવી વૃત્તિને દબાવવી તેના કરતા આત્મહત્યા કરવી એજ વધારે યોગ્ય છે.

ગુરુ — તારે કહેવું બરાબર છે.

શિષ્ય — જો ઉક્ત કથન યથાર્થ હોય તો હવે પ્રશ્ન એ છે કે અમુક વૃત્તિને
વધવા દેવી અને અમુકને ન વધવા દેવી એનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અમુક
વસ્તુ પીત્તજની છે કે સુવર્ણની છે એનો નિર્ણય કરવા માટે કોઈ કસોટી તો જોઈ-
એને ? આપની પાસે એવો કોઈ કસોટીનો પથ્થર છે ?

ગુરુ — હું કહી ગયો છું કે સુખનો ઉપાય ધર્મ છે, અને મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ
એજ સુખ છે. એટલા માટે સુખ એજ આપણી કસોટી.

શિષ્ય — બહુ બયકર વાત ! હું એમ કહું કે ઇન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિ એજ ખરું
સુખ છે, તો આપ તેની સામે કેવી રીતે વાંધો લઈ શકશો ?

ગુરુ — નહિ. હવે તારાથી એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે સુખ એટલે શું એ
વિષય હું તને અગાઉ સમજાવી ગયો છું આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓનું સ્કૃત્, સમસ્ત
વૃત્તિઓનું પરસ્પર સામજસ્ય અને તેમની યથાયોગ્ય પરિતૃપ્તિ એજ યથાર્થ સુખ છે.

શિષ્ય —ત્યારે એ વિષય મારાથી ખરાબર સમજાયો નથી. સમસ્ત વૃત્તિઓની એકી સાથે સ્તુતિ અને પરિતૃપ્તિ થવા દેવી તેમાં યથાર્થ સુખ હશે કે પ્રત્યેક ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિની સ્તુતિ તથા પરિતૃપ્તિ થવા દેવી તેમાં યથાર્થ સુખ હશે ?

ગુરુ—સમસ્ત વૃત્તિઓની એકીસાથે યથાયોગ્ય સ્તુતિ થવા દેવી તેજ યથાર્થ સુખ ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિની સ્તુતિ તથા પરિતૃપ્તિ એ તો સુખનો આભાસ અથવા અશમાત્ર છે.

શિષ્ય —ત્યારે કસોટી દેવી રીતે કરવી ? સુખનો અશમાત્ર પ્રાપ્ત થતો હોય તો તે વૃત્તિને ખીલવા દેવી કે એકીસાથે સમસ્ત વૃત્તિઓને ખીલવા દેવી ?

ગુરુ—સમસ્ત વૃત્તિઓને એકીસાથે ખીલવા દેવી અને તેથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તેનેજ યથાર્થ સુખ લેખવું

શિષ્ય—એ વાત ખરાબર સમજાતી નથી ધારો કે હું ચિત્રવિદ્યામાં કુશળ છું કેટલીક માનસિકવૃત્તિઓ સારી રીતે કેળવાય ત્યારેજ એવી વિદ્યાઓમાં કુશળ થવાય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી અહીં આ સ્વાભાવિકરીતેજ એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે મારે મારી ચિત્રવિદ્યાસંબધી વૃત્તિઓની ખીલવણીમાં તત્ક્ષીનતાપૂર્વક લાગ્યા રહેવું કે નહિ ? આપ તેના ઉત્તરમાં એક જ વાત કહેશો કે “ સમસ્ત વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્તુતિ એકીસાથે થઈ શકે અને કોઈપણ એક વૃત્તિને ખીજી વૃત્તિ હાનિ ન કરે એ પ્રમાણે તમારે તમારી વૃત્તિને ખીલવવી ” અર્થાત્ હું એક ચિત્ર આકેવાને માટે હાથથી પીછી પકડું તે પહેલાં મારે આટલી વાતો ઉપર વિચાર કરી લેવો જોઈએ કે ‘ આ ચિત્ર તો હું આંકું છું, પરંતુ એથી મારી શારીરિક શક્તિઓને કોઈ વિધન નડશે કે નહિ ? મારી આખી અને કાનની શક્તિને કોઈ સહન કરવું પડશે કે નહિ ? ઈશ્વર પ્રત્યેની મારી ભક્તિ તથા મનુષ્યો પ્રત્યેની મારી પ્રીતિમાં કોઈ અડચણ આવશે કે નહિ ? દીનદ્રરિદ્રો પ્રત્યેની મારી દયામાં, સત્ય પ્રત્યેના અનુરાગમાં પુત્રો પ્રત્યેના સ્નેહમાં, શત્રુ પ્રત્યેના ક્રોધમાં, કિંવા કાવ્યસંબધી મારી કલ્પનામાં અને સાહિત્યસંબધી મારી સમાલોચનામાં કોઈ વિધન આવશે કે નહિ ? એક સામાન્ય વૃત્તિને કેળવતા પહેલાં આટલી બધી બાબતો ઉપર વિચાર કરી લેવો એ શું બનવાયોગ્ય છે ?

ગુરુ—અલ્પત્ત એ કામ કઠિન છે, પરંતુ એટલું ચોક્કસ સમજી રાખજો કે ધર્માચરણ એ કોઈ નાનાં છોકરાંની રમત નથી ધર્માચરણ અત્યંત કઠિન બાપાર છે જન્મતમા યથાર્થ ધાર્મિક પુરુષોનો બહુધા અભાવ રહ્યા કરે છે તેવું પણ એજ કારણ છે ધર્મ એજ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, પરંતુ એકા એકા કોઈ કોઈ સુખ મળી જતું નથી. સુખને પ્રાપ્ત કરવાને માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રયત્ન કઠિન તો છે, પરંતુ અસાધ્ય તો નથીજ.

શિષ્ય:—પરતુ મારા ધારવા પ્રમાણે ધર્મ સમસ્ત જનસમાજને હિપયોગી થઈ શકે એવો હોય તોજ તે હિચિત લેખાય

ગુરુ:—મારાથી કે તારાથી ધર્મ ઉત્પન્ન કરી શકાતો હોત તો આપણે જન-મમાજને હિપયોગી બની શકે એવી રીતનો ધર્મ તૈયાર કરી આપત—મોકાનો “ઓર્ડર” મળત તે પ્રમાણે ધર્મને તૈયાર કરી મોકલી આપી શકત, પરતુ ધર્મ એ વસ્તુ કંઈ એવી નથી કે આપણી ઇચ્છામા આવે તે પ્રમાણે તેને બદલી નાખી શકીએ ધર્મ તો ઈશ્વરી નિયમોને આધીન છે ધર્મના પ્રણેતાઓએ જે રીતે તેનું બવારણ કર્યું છે તેજ રીતે આપણે તેને સમજવો જોઈએ છતાં ધર્મ જનસમાજને માટે નિરુપયોગી કિંવા અનુપયોગી છે એમ તો કહી શકાય નહિ પ્રયત્ન કરવાથી અનુશીલનદ્વારા સર્વ કોઈ ધર્મને માટે અધિકારી થઈ શકે છે એક વખતે સમસ્ત મનુષ્યજાતિ ધર્મને માટે યોગ્ય બની શકશે, એમ પણ હું દૃઢ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું જ્યાંસુધી તમે પરમ ધાર્મિક બની શકો નહિ ત્યાંસુધી તમારે તમારા આદર્શનું અનુકરણ કરવામાં કોઈ જાતનો પ્રમાદ કરવો ઘટે નહિ આદર્શસભ્ય મે જે કાંઈ કહ્યું છે તે એકવાર પુનઃ યાદ કરી લે આદર્શ પુરુષો કેવા હોય તેનું બરાબર સ્મરણ કરી શકશે તો તારી શકાતું સમાધાન તું પોતેજ કરી શકશે.

શિષ્ય:—પરતુ જો હું એમ કહું કે મને તમારા એ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા કે દુષ્પ્રાપ્ત સુખની જરૂર નથી, મને તો ઈન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિનું સુખ મળે એજ ઇચ્છા છે તો આપ શું કહેશો ?

ગુરુ:—ખીજી શું કહું ‘ માત્ર એટલુંજ કહીશ કે તે જે સુખ કહ્યું તે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ધર્મની જરૂર નથી, અવર્મ એજ એક માત્ર એવા-ઈન્દ્રિય-સુખનો હિપાય છે

શિષ્ય:—ઈન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિમા શું સુખ નથી ? ત્યાં પણ ઈન્દ્રિયવૃત્તિનું સ્ફુરણ તથા સાર્થક્ય તો છેજ તો પછી ઈન્દ્રિયના વિષયોને નિર્બંધ કરી નાખી દયા-પ્રીતિ-ભક્તિ આદિ વૃત્તિઓને વિશેષ બળવાન શામાટે બનાવવી તેનું કારણ સમજાતું નથી. ઈન્દ્રિયના વિષયોને વધારે પ્રમાણમાં પોષણ આપીએ તો દયા-દક્ષિણ્ય આદિ વૃત્તિઓનો ધ્વસ થઈ જાય એવો ભય રહે છે, એમ આપે અમાઉ કહ્યું છે હું તેના ઉત્તરમા કહું છું કે ધ્વસ થતો હોય તો બલે થાય, મારે ઈન્દ્રિય-મુખોથી શામાટે દૂર રહેવું ?

ગુરુ:—તારી એ કલ્પના બહુ ભૂલભરેલી છે તોપણ હું તેનો ઉત્તર આપવા યત્ન કરીશ તને ઈન્દ્રિય-વિષયોની પરિતૃપ્તિમા સુખ લાગતું હોય તો બલે હું ઈન્દ્રિય-વિષયો મોગવવાની સપૂર્ણ છૂટ આપું છું, એટલુંજ નહિ પણ એક દસ્તાવેજ સુદ્ધા લખી

આપુ છું કે તને કોઈ તારા વિષયસુખમા કોઈપણ પ્રકારની હરકત કરશે નહિ-તારી નિદ્રા પણ કોઈ કરશે નહિ છતાં કોઈ હરકત કરે કે નિદ્રા કરે તો તેને માટે હું તને નુકસાની આપવાને પણ તૈયાર રહીશ મારા દસ્તાવેજના બદલામા તારે પણ એક દસ્તાવેજ લખી આપવો પડશે, અને તેમા તારે લખી આપવું પડશે કે— “ હવે આમાં કોઈ સુખ લાગતું નથી, એમ કહીને હું વિષયભોગોથી કોઈ કાળે કટાણીશ નહિ, વિષયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે મારે ગમે તેટલી મહેનત કરવી પડે, ગમે તેટલાં કષ્ટો ખમવા પડે, ગમે તેટલા રોમના હુમલાઓ સહન કરવા પડે, ગમે તેટલો આયુષ્યનો ક્ષય થાય તોપણ વિષયભોગોની નિદ્રા કરી નાસી છુટવાનો સંકલ્પ કદી પણ નહિ કરે ” કેમ આવો દસ્તાવેજ લખી આપવાને તું તૈયાર છે ?

શિષ્ય—મહેરબાની આપની હું એવા દસ્તાવેજથી બધાવા રાજી નથી, પરંતુ હું જાણુવા માગુ છું કે જેમણે સમસ્ત જીવન ઈન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવવા પાછળજી ગુમાવી દીધું હોય એવા મનુષ્યો પણ શું આ સંસારમા નહિ હોય ? હું ધારું છું કે એવા મનુષ્યો એક-બેજ નહિ પણ સંખ્યાબધ મળી આવે તેમ છે.

ગુરુ—એવા મનુષ્યો સંસારમા અનેક હશે એમ આપણને માની લેવામા કશો બાધ નથી, પરંતુ આપણે કેવળ બહારનીજ ખબર રાખીએ છીએ, તેમના અંતઃકરણમા શું શું થતું હશે તેની કલ્પના કોણ કરી શકે તેમ છે ? વસ્તુતઃ જો વિષયો મનુષ્યોના અંતઃકરણમા ઉતરીને આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે કે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ લોકો ઈન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે જે પ્રબળ પ્રયત્ન કરે છે તેના પ્રમાણમાં તેઓ પરિતૃપ્તિનું સુખ લેશ પણ અનુભવી શકતા નથી. વિષયોથી જો તૃપ્તિ થાય તો પછી તેના ઉપર કટાણો પણ આવવોજ જોઈએ, પરંતુ વાસનાઓની સંપૂર્ણ પરિતૃપ્તિ થતીજ નથી, અને તેટલાજ માટે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ મનુષ્યોનો પ્રબળ યત્ન સતત ચાલુ રહ્યા કરે છે તેમના અંતઃકરણમાં રાતદિવસ અશાંતિનો અગ્નિ સળગતો હોય છે એ અગ્નિ શાંત કરવાને તે બિચારા શાંતિરૂપી પાણીની તપાસમા ચોતરફ રખડી મરીને અશાંતિમાં હિલટો વધારેજ કરે છે, પણ એ વાત તેમને કોણ સમજાવે ?

શિષ્ય—છતાં એવા પણ અનેક મનુષ્યો જેવામાં આવે છે કે જેઓ રાતદિવસ ઈન્દ્રિયના વિષયોમા રમ્યા પમ્યા રહે છે તોપણ તેનાથી તેમને કટાણો આવતો નથી દાખલાતરીકે દારૂડીયાઓનેજ દ્યો કેટલાક દારૂડીયા માણસો મેં એવા જોયા છે કે તેઓ આખો દિવસ દારૂ પીવા કરે છે, અને ઘેનમાં ને ઘેનમાંજ વખત પસાર કરે છે, છતાં તેઓ દારૂથી કટાણી ગયા હોય એમ કોઈ દિવસ જણાતું નથી પરિતૃપ્તિના અંતે કટાણો આવતો હોય તો પછી શામાટે તેઓ દારૂ તજ દેતા નથી—શામાટે દારૂ તજ દેવાની ઇચ્છા પણ કરતા નથી ?

ગુરુ.—“શામાટે તજ દેતા નથી” એનો અર્થ સમજ લે. “તજ દેતા નથી” તેનું કારણમાત્ર એક જ છે અને તે એજ કે તજ શક્તા નથી, કારણ કે વખત જતાં દારૂ પીવાની લાલસા એક વ્યાધિ સમાન બની જાય છે. ડોક્ટરો તેને ‘ડિપ્સોમેમ્બ્રીઆ’ કહે છે તેને માટે દવા અને ચિકિત્સા છે રોગીની એકલી ઇચ્છા માત્રથી તે રોગ દૂર થઈ જતો નથી રોગીનો રોગ દૂર કરવો એ વૈદ્યના હાથમાં છે દવા નિષ્ફળ જાય તો રોગનું અનિવાર્ય પરિણામ રોગીને સહન કર્યા વિના ચાલે નહિ—અર્થાત્ મૃત્યુદેવ પોતે આવીને રોગીનો હૃદય કરે દારૂડીયો માણસ દારૂ છોડી દેવા માગતો નથી, એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ, પણ છોડી દઈ શકતો નથી એમ કહેવું એજ વાજબી છે લોકો ગમે તેમ કહે, પરંતુ હું તો ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે દારૂડીયાની ટોળીમાંથીજ દારૂ છોડી દેવાની ઉત્ક્રાંતિ આ અનેક માણસો તને મળી આવશે જે દારૂડીયો માણસ અકવાડીયામાં એકવાર દારૂ પીએ છે તે આજે એમ કહી શકશે કે—“દારૂ પીવો શામાટે તજ દઉં” કારણ કે તે વખતે તેની દારૂ પીવાની ઇચ્છા અત્યંત બળવાનપણે તેનામાં વર્તતી હોય છે બળવાન બનેલી દારૂની તૃષ્ણા તેના મુખમાંથી ઉક્ત શબ્દો બહાર કઢાવે છે પરંતુ જે મનુષ્યની દારૂ પીવાની તૃષ્ણા પરિતૃપ્ત થાય છે તે મનુષ્ય પોતેજ પોતાને જગતના સર્વ મનુષ્યો કરતા વિશેષ દુખી માનવા લાગે છે કેવળ દારૂ પીવાના સબધમાંજ આ વાત લાગુ પડે છે એમ નથી વસ્તુતઃ સર્વ પ્રકારની ઇન્દ્રિયવાસનાઓનું એ પરિણામ અનિવાર્ય છે એક બ્યભિચારી મનુષ્ય પોતાની વિષયવાસનાને બેઠાવી દે તો તેનું ફળ એક ખાસ પ્રકારના રોગરૂપે તેને સહન કરવું પડે તેને માટે પણ ઔષધ છે અને ઔષધ નિષ્ફળ થાય તો મૃત્યુ પોતે અકાળે આવીને તેને રોગમાંથી મુક્ત કરે છે અને મારા એક ડોક્ટર મિત્રે એક રોગીના સબધમાં એવી વાત કરી હતી કે “અમુક રોગી મનુષ્ય એટલો બધો બ્યભિચારી હતો કે છેવટે તેને હાથ-પગ બાંધીને ઇસ્પીતાલમાં લાવવો પડ્યો અને ત્યાં તેના હાથ-પગ ઉપર તથા બીજા અંગ-પ્રત્યંગ ઉપર છરી અને સૂઈ વતી કેટલાક જખમો કર્યા ત્યારે તે શાંત થયો” બહુ ભોજન કરનારા પેટભરાઓની વાત તો તે સાબળીજ હશે એક એવા માણસનો મને થોડા વખત ઉપર પરિચય થયો હતો તે માણસ ભોજન વખતે એટલું બધું ઠાંઠી ઠાંસીને ખાતો કે છેવટે તેને મગજથી રોગ લાગુ પડ્યો ક્રુધાવૃત્તિને હદ ઉપરાંત પોષણ આપવાથી કેવા બચકર પરિણામો આવે છે તે સર્વને પરિચિત છે તે માણસ પોતે મૂર્ખ પણ ન હતો તે સારી રીતે સમજતો હતો કે વધારે પડતું ભોજન કરવાથી કાંઈ રીતે લાભ નથી, અને તે માટે ખાવાના લોભને સયમમાં રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કરતો પરંતુ ક્રુધાવૃત્તિનું અયોગ્ય અનુશીલન તેનામાં એટલું બધું બળવાન થઈ ગયું હતું

કે તે પોતે પોતાનો સકલ્પ સિદ્ધ કરી શકતો નહિ. એવટે તે ત્રિચારો અકાળે મરણને શરણુ થયો. 'તુંજ કહે કે એને શુ "સુખ" કહેવું ઉચિત છે ?

શિષ્ય:—આપની સુખસખધી વ્યાખ્યા હવે સમજાય છે જે સુખ ક્ષણિક હોય તેને સુખ કહી શકાય નહિ એજ આપના કથનનો આશય છે ને ?

ગુરુ:—ક્ષણિક સુખ હોય તોપણ તેને સુખ શામાટે ન કહેવાય ? ધાર કે મને એક સુદર ગુલાબનું ફૂલ મળે છે, અને તેની સુગંધનો આનંદ લઉં છું આ પુષ્પ તથા તેની સુગંધ ક્ષણિક છે તોપણ તેનાથી સુખપ્રાપ્તિ નથી થતી એમ કમ કહેવાય ? એક ઉસ્તાદ ગવૈયો આપણને એક સુદર ગાયન ત્રજણાવીને આપ્યો જાય ત્યારે ગાયનથી મળતો આનંદ પણ બધ થઇ જાય, એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ ક્ષણિક સુખને સુખ નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? મતલબ કે ગમે તે સુખ ગમે તેટલું ક્ષણિક હોય તોપણ તેને સુખ તો કહેવુંજ જોઇએ

શિષ્ય:—હવે સમજ્યો. જે સુખ ક્ષણિક હોય અને જેના પરિણામે ધણા લાખા વખત સુધી દુખ ભોગવવું પડે તેને સુખ ન કહેવાય એવા પ્રકારનું સુખ તે દુખની પ્રથમાવસ્થાજ છે, એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી કેમ ? એમજ ને ?

ગુરુ:—હવે માર્ગ ઉપર આવ્યો. પરંતુ એ વ્યાખ્યા ન્યાયની દૃષ્ટિએ દૂષિત છે એટલા માટે સુખના બે ભેદ પાડીએ તો ડીક (૧) સ્થાયી અને (૨) ક્ષણિક, તેમા—

શિષ્ય —સ્થાયી સુખ કેને કહેવું ? ધારો કે કોઇ એક વિપ્રવાસકત વ્યક્તિ પાંચ વર્ષ સુધી ઈન્દ્રિયસુખ ભોગવે છે પાંચ વર્ષ સુધી સુખ ભોગવવાનો પ્રસંગ મળવો એ આ જગતમા અસ્વાભાવિક પણુ નથી હવે એટલી મુદ્દતના સુખને ક્ષણિક સુખ કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ:—પહેલી વાત તો એ કે સમસ્ત જીવનની સરખામણીમાં પાંચ વર્ષ એ એક મુદ્દત જેટલા પણુ નથી તુ પરકાળ માનતો હોય ન માનતો હોય પણુ હું તો માનું છું અને એટલા માટે કહું છું કે અનતકાળની સાથે સરખામણી કરતા પાંચ વર્ષ કશીજ ખીસાતમાં લેખાય નહિ અત્રે પ્રસંગોપાત મારે કહી દેવું જોઇએ કે પરલવનો ભય ખતાવી હું તને ધાર્મિક ખનાવવા માગતો નથી, કારણ કે અનેક મનુષ્યો પરલવને માનતા નથી—વાણીમાત્રથી ભલે માનતા હોય પણુ હંદયથી પરલવને માનનારાની સખ્યા બહુ અલ્પ છે ઘણા મનુષ્યો તો એમજ માની બેઠા છે કે પરલવનો ભય એ ખીજું કશુંજ નથી, પણુ લઘુ વયના બાળકોને ડરાવવા માટે જેમ વાધનો ભય ખતાવવામાં આવે છે, તેના જેવોજ એક પ્રકારનો મિથ્યા ભયમાત્ર છે ઘણા ખરા મનુષ્યો આજકાલ પરલવને માનના નથી તેનું પણુ એજ કારણ છે. જે ધર્મનો પાયો "પરલવના ભય" ઉપર ચણવામાં આવે

છે તે ધર્મ અત્યારે જનસમાજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. જે ભય એક કાળે આપણા દેશમાં પ્રબળપણે વર્તતો હતો અને જે ભયને લીધે એક કાળે યુરોપમાં પણ ધર્મના સરકારો દાખલ થવા પામ્યા હતા તે પરભવનો ભય આ “વીસમી સદી” એ વિજ્ઞાનનું બળ બતાવી દૂર કર્યો છે. ભોગ-વિલાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા મુખવાળી આ વીસમી શતાબ્દિએ એક હાથમાં તોપ-બંદુક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંઓને ધારણ કરી સેંદડો શિક્ષિત-અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત હિંદી યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી ભ્રષ્ટ કર્યા છે-પરકાળની માનીનતા એ કેવળ ભ્રમ છે એમ માનતા કરી દીધા છે હું પણ આપણી ધર્મચર્યામાં પરકાળને એક બાબુએજ મૂકી રાખીશ, કારણ કે જે વસ્તુ તમારા હૃદયક્ષેત્રમાં નથી તે વસ્તુ ઉપર ધર્મનો પાયો નાખવામાં આવે તો તે બીલકુલ ટકી શકે નહિ પરકાળને બાદ કરવાથી આપણી ધર્મચર્યામાં કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી ઉભી થવા પામે તેમ નથી, કેમકે આ કાળે પણ સુખનો ઉપાય એકમાત્ર ધર્મજ છે, અને પરકાળે પણ સુખનો ઉપાય ધર્મજ છે. દુકામાં સુખનો ઉપાય ધર્મ અને દુખનો ઉપાય અધર્મ એમ મે જે કહ્યું તે જેમ આ કાળને માટે સત્ય છે તેવીજ રીતે પરકાળને માટે પણ અબાધિત સત્ય છે આ કાળે દુખના નામમાત્રથી પણ સૌ કોઈ થરથરે છે, અને સુખને માટે તન-મન-ધનથી પ્રયત્ન કરે છે,* એટલા માટે આ કાળનાજ સુખ-દુખ ઉપર તારા હૃદયમાં ધર્મની સ્થાપના કરીશ તો તે સપૂર્ણ દૃઢતાથી ચિરકાળને માટે ટકી રહેશે, એમાં શક નથી આ બે કારણોને લઈને એટલે કે આ કાળ સર્વસમત હોવાથી અને બીજું પરકાળ સર્વસમત નહિ હોવાથી હું કેવળ આ કાળ ઉપરજ ધર્મનો પાયો નાખવા માગુ છું પરંતુ “સ્થાયી સુખ કોને કહેવાય ?” એવો પ્રશ્ન જ્યારે રજુ કરવામાં આવે ત્યારે તો મારે કહેવું જોઈએ કે અનતકાળપર્યંત ટકી રહેનારું જે સુખ-આ કાળ અને પરકાળ (શરીર પડ્યા પછીનો સમય) એમ ઉભયકાળમાં વ્યાપી રહેનારું જે સુખ તેજ “સ્થાયી સુખ” કહેવાય એ સિવાય એક બીજો ઉત્તર પણ છે.

શિષ્ય:—આપનો બીજો ઉત્તર પાછળથી સાબળીશ અત્યારે એક વાતનો નિર્ણય થઈ જવો જોઈએ ક્ષણભરને માટે પરકાળનો સ્વીકાર કરવામાં મને હરકત નથી, પરંતુ હું જાણુવા માગુ છું કે જે સુખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ સુખ શું પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? તેવીજ રીતે જે દુખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ દુખ શું પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? આપે કહ્યું કે “જે સુખ આ કાળ અને પરકાળ એમ ઉભયકાળ વ્યાપ્ત હોય તેજ સાચું સુખ કહેવાય” એક

* ક્ષિપ્રં हि मानुषे लोके सिद्धिर्मवति कर्मजा-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૪-૧૨.

પ્રકારનું સુખ શું બન્ને કાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

ગુરુ:—પરકાળનો સ્વીકાર કર્યા વિના એ વિષય કવી રીતે ચર્ચવો તેની મને સમજણ પડતી નથી, પરંતુ ખેર-તારા પ્રશ્નનો હિતર આપતા પહેલાં મારે એ બાબતો બણી લેવી જોઈએ, કારણ કે જન્માતરને માટે જેના હૃદયમાં શ્રદ્ધા હોય તેને સમજવવાનો માર્ગ જૂનો છે, અને જન્માતરને માટે જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેને સમજવવાનો માર્ગ જૂનો છે બોલ, તું જન્માતર માને છે ?

શિષ્ય:—ના

ગુરુ:—ભલે, પરકાળનો જો તું સ્વીકાર કરે છે અને જન્માતરને માનતો નથી તો તારે એ વાતોનો સ્વીકાર કરવો પડશે. પહેલી વાત તો એજ કે આ શરીર આપણી સાથે કાયમ રહેવાનું નથી, અને તેને લીધે શારીરિક વૃત્તિઓદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું સુખ-દુખ એ કાંઈ પરકાળે આપણી સાથે આવી શકે નહિ. બીજી વાત એ કે શારીરિક સુખો કદાચ આપણી સાથે પરકાળમાં ન આવે તોપણ ત્રણ પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓ તો કાયમને માટે સાથે ને સાથેજ રહેવાની અને તેને લીધે માનસિક વૃત્તિઓદ્વારા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સુખ-દુખ તો પરકાળે પણ રહેવાનુંજ આ પ્રકારના માનસિક સુખો જ્યાં અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને સ્વર્ગ કહી શકાય, અને જ્યાં માનસિક દુખો અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને નરક કહી શકાય.

શિષ્ય:—પરકાળ જો હોય તો ધર્મવ્યાખ્યામાં તેને એક અગત્યનું સ્થાન આપણે આપવું જોઈએ બીજી અનેક ધર્મ વ્યાખ્યાઓમાં પરકાળ ઉપર ઘણું ખર્ચ વર્જન કરવામાં આવ્યું છે. આપ પણ પોતે પરકાળને માનવા છતાં ધર્મવ્યાખ્યામાંથી તેનો બહિષ્કાર કરશો તો આપની વ્યાખ્યા અસંપૂર્ણ તેમજ ભૂલભરેલી થઈ પડશે એમ મને લાગે છે

ગુરુ:—અસંપૂર્ણ થઈ પડે એમાં તો કશો સંદેહ નથી પરંતુ ભૂલભરેલી થઈ પડે એમ માનવાને કશું કારણ નથી, કારણ કે સુખનો ઉપાય જો એક માત્ર ધર્મ હોય અને આ કાળનું સુખ પરકાળે પણ ટકી શકે એમ હોય તો પછી આ કાળનો ધર્મ તેજ ધર્મ પરકાળે માટે પણ હોવા યોગ્ય છે, એમ માનવું અસંગત નહિ લેખાય. પરકાળને ન માનતો હોય તે મનુષ્ય પણ આ કાળનેજ સર્વસ્વ માની અસંપૂર્ણરૂપે ધાર્મિક બની શકે ધર્મ નિત્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મ આ કાળે જેમ સુખપ્રદ છે તેજ રીતે પરકાળે પણ સુખપ્રદ છે. તું પરકાળને માન્યા ન માન તોપણ ધર્મને માન આપી ધર્માચરણ કરવામાં પ્રમાદ કરીશ નહિ, એજ મારી તને પુનઃ પુનઃ ભલામણ છે ધર્માચરણથી મનુષ્ય આ કાળે પણ સુખી થઈ શકે છે અને પરકાળ હોય તો પરકાળે પણ સુખી થઈ શકે છે.

શિષ્ય:—આપ પોતે પરકાળ માનો છો તે કાંઈ પ્રમાણને આધારે કે પરકાળની

માનીનતા હીક લાગે છે એટલાજ ખાતર ?

ગુરુ — પ્રમાણ વિના તો હું કોઇ વાતજ માનતો નથી

શિષ્ય — જો પરકાળને માટે આપની પાસે પૂરતા પ્રમાણો હોય અને આપ ખાતે પરકાળને માનતા હો, તો પછી મને વિશ્વાસ ઉપજવવા આપ શામાટે ઉપદેશ આપતા નથી ? આપની પાસે જે પ્રમાણો હોય તે મને કેમ સમજવતા નથી ?

ગુરુ — તે પ્રમાણો બહુધા વિવાદાત્મક છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. છતાં એ સર્વ વિવાદોનો નિર્ણય થયો નથી તેમજ થઈ શકે તેમ નથી એમ હું માનતો નથી. આજકાલ એ વિવાદોનું બરાબર સમાધાન થતું નથી, તેનું એજ કારણ છે કે વૈજ્ઞાનિકોએ કુસંસ્કારથી અનેકનાં ચિંતોને મસિન બનાવી દીધાં છે. વિવાદવાળા વિષયો ચર્ચવાની મારી મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવાની મને જરૂર પણ નથી “ જરૂર નથી ” એમ કહું છું તે એટલાજ માટે કે પવિત્ર બનવાનો, શુદ્ધચિત્ત બનવાનો અને ધર્માત્મા બનવાનો જે ઉપદેશ હું આપું છું તેમાજ સઘળું રહસ્ય સમાઈ જાય છે, અને તેથી ખાસ જૂલ પ્રકારના વિવાદાત્મક વિષયો ચર્ચવાની મને જરૂર નથી પડતી. આપણે આ ધર્મવ્યાખ્યામા જેમ જેમ આગળ પ્રવેશ કરતા જઈશું તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે સર્વ વાતો સ્પષ્ટ થતી જશે સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓની સ્વામીન સ્ફુર્તિ અને પરિણતિવિષે મેં જે ઉપદેશ તને હજી હમણાંજ આપ્યો છે તેનું છેવટનું ફળ ચિત્તશુદ્ધિ—કિંવા પવિત્રતા સિવાય બીજું કાંઈજ નથી, એ વાત પણ તને હવે પછી સમજશે. પરકાળને માટે તું શ્રદ્ધા રાખે કે ન ગણે તે માટે મારો બહુ આગ્રહ નથી, તથાપિ જો તું તારા ચિત્તને શુદ્ધ કરી શકશે, તારા આત્માને પવિત્ર બનાવી શકશે, તો તું આ કાળે અને પરકાળે પણ સુખી થઈ શકશે, એમ હું હિમ્મતપૂર્વક કહી શકું છું ચિત્તની શુદ્ધિ થવાથી આ કાળેજ સ્વર્ગનું સુખ ભોગવી શકાય તેમ છે જો આ કાળેજ સ્વર્ગ સમાન સુખ મળે, તો પછી પરકાળે સ્વર્ગ મળશે કે નહિ એ શકાજ નિરર્થક છે જો મારી આટલી વાત તું બરાબર સમજી શકશે તો પરકાળ માનવા માટે હું તને શામાટે આગ્રહ નથી કરતો તેનું રહસ્ય પણ તારાથી સહેજે સમજાઈ જશે મારી આ ધર્મવ્યાખ્યા પરકાળ માનનારાઓને માટે તેમજ પરકાળ ન માનનારાઓને માટે—બન્નેને માટે એક સરખી ઉપયોગી છે. જેઓ પરકાળ નથી માનતા તેમને આ કાળે યથાર્થ સુખી થવું હોય તોપણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ, અને જેઓ પરકાળ માનતા હોય તેમણે પણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ જો આમ છે તો પછી આ કાળ કે પરકાળ માટે કોઈને આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ કરવાની શું જરૂર છે ? પરકાળ માનનારાઓ વિશ્વાસ પ્રતિદિન દૃઢતર થતાં જાય એવી પ્રભુપ્રાર્થના કરી આપણે હવે મૂળ વિષય તરફ જવું જોઈએ

શિષ્ય —આપે કહ્યું હતું કે આ કાળ અને પરકાળ-ઉભય કાળબાપી જે સુખ તેજ યથાર્થ સુખ છે. જે લોકો જન્માતર માનતા નથી તેમને માટે આપે એક જાતનું સુખ ઉભય કાળમાં હોય શકે એ વાત સિદ્ધ કરી, પરંતુ જે લોકો જન્માતર માનતા હોય તેમને માટે આપ શું કહી શકશો ?

ગુરુ:—મારા પ્રથમના શબ્દો યાદ કર મેં કહ્યું છે કે અનુશીલનની સપૂર્ણતા એજ મોક્ષ અનુશીલન પૂરેપૂરું થાય તો પછી પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી. ભક્તિ-તત્ત્વનો વિષય જ્યારે તને સમજાવીશ ત્યારે મારા આ કથનનું રહસ્ય વધારે સ્પષ્ટ-તાથી તને જણાવીશ

શિષ્ય:—જનનમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય અનુશીલનની સપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ સહજ નથી અને જેઓ સપૂર્ણ અનુશીલન કરી ન શકે તેઓને પુન જન્મ લેવો પડે એ તે સ્વાભાવિકજ છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે જેઓએ આ ભવમાં થોડું બાલ્ય અનુશીલન કર્યું હોય તેઓને તે ગત જન્મના અનુશીલનનું સુખરૂપી ફળ પરજન્મે મળી શકે ખરું ?

ગુરુ —આ જન્મના કર્મનું ફળ પરજન્મમાં મળવું જ નોંધ્યું, એવો જન્મા-તરવાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. સમસ્ત કર્મોનો સમવાય-એકીકરણ એજ અનુશીલન-અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ જન્મના અનુશીલનનું શુભ ફળ પરજન્મમાં અપ્રસ-મેવ મળવું નોંધ્યું શ્રી કૃષ્ણે પોતેજ અર્જુનને એ વાત કહી છે:—“તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ॥

શિષ્ય —શ્રી વાતથી આપણે બહુ દૂર નીકળી ગયા છીએ “સ્થાયી સુખ” કેને કહેવાય એ વાત તો રહીજ ગઈ આપે કહ્યું હતું કે જે સુખ આ કાળે અને પરકાળે પણ સ્થાયી રહી શકે તેજ યથાર્થ-સ્થાયી સુખ કહેવાય તે સિવાય બીજો પણ એક ઉત્તર છે એમ આપે કહ્યું હતું. એ બીજો ઉત્તર શું છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો ‘

ગુરુ —મારો બીજો ઉત્તર પરકાળ ન માનનારાઓને માટે છે “આ જીવન એજ સર્વસ્વ છે, મૃત્યુ પામ્યા પછી જીવન જેવું કાંઈજ રહેતું નથી” એમ જેઓ માની બેઠા છે તેમને માટે તો આ જીવનમાં જે સુખ અતકાળસુધી ટકી રહી શકે એજ સ્થાયી સુખ કહેવાય, કારણ કે જેઓ પરકાળ ન માનતા હોય તેમને તો આખી જીવગી સુધી જે સુખ ચાલે તેજ સ્થાયી સુખ એમ કહેવા સિવાય બીજો શું ઉપાય છે ? તે કહ્યું હતું કે અનેક મનુષ્યો પાંચ-પાંચ અને દશ-દશ વર્ષ સુધી ઇન્દ્રિય-સુખોમાં નિમગ્ન રહે છે, પરંતુ પાંચ-સાત કે દશ વર્ષ એ કાંઈ બહુ લાંબું જીવન ન કહેવાય બાલ્ય કરીને અનેક મનુષ્યોનું ઇન્દ્રિયસુખ જીવનના અત સુધી ટકી શકતું નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિય-પરાયણ મનુષ્યોનું સુખસ્વભવ ત્રણ પ્રકારે હીટી જાય છે. પ્રથમ તો અતિભોજોપભોગ ભોગવવાને લીધે જે આત્મિક અથવા વિરાગ ઉપજે તેને

લક્ષને, બીજી ઇન્દ્રિયાસક્તિને લીધે જે રોગ કિંવા અસામર્થ્ય અવશ્યમેવ આવવું જોઈએ તેને લક્ષને, અને બીજી વ્યોવૃદ્ધિને લક્ષને. એક મનુષ્ય ઇન્દ્રિયસુખોમાં ગમે તેટલો રમીપમી રહે તોપણ ઉક્ત ત્રણ પ્રકારમાંથી કોઈ એક પ્રકારે તેનું સુખ-વ્યવ્ર ઉડી જવાનું, એ વાત ચોક્કસ છે, અને તેથી ઇન્દ્રિયસુખો ક્ષણિક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન યથાર્થ છે.

શિષ્ય — ત્યારે જે વૃત્તિઓને ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ કહેવામાં આવે છે તે વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તે સુખ શું આ જીવનમાં ચિરસ્થાયી રહી શકે ?

ગુરુ — એમાં તો અણુમાત્ર સંદેહ નથી એક સામાન્ય ઉદાહરણથી આ વાત તને સમજાવું પ્રથમ દયાવૃત્તિને લક્ષ્યે પરોપકારથી દયાવૃત્તિ ખીલી શકે છે આ વૃત્તિમાં માત્ર એકજ દોષ છે, અને તે એજ કે જે મનુષ્ય પરોપકારવડે દયાવૃત્તિને યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલવી શકતો નથી તે મનુષ્ય દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાં કેવા પ્રકારનું ખાસ સુખ રહેલું છે તેનો તે પોતે અનુભવ કરી શકતો નથી જેઓએ દયાવૃત્તિનું અનુશીલન કર્યું છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે દયાના અનુશીલનમાં અશ્વત્થા તો પરોપકારમાં એક પ્રકારનું એવું તીવ્ર સુખ રહેલું છે કે નિકૃષ્ટ વર્ગના મનુષ્યો તેની કલ્પના પણ કરી શકે નહિ પરોપકાર કરવાથી દ્વંદ્વમાં જે સુખ થાય છે તે સુખ જગતની સર્વોત્તમ સુંદરીઓના સહવાસમાં પણ મળી શકતું નથી. વળી તેમાં બીજી ખુબી એ છે કે એ દયાવૃત્તિને જેમ વિશેષ વિશેષ ખીલવતા જઈએ તેમ તેમ તેની સુખજનકતા વધતી જાય છે. નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનથી ઝ્ઞાનિ ઉપજવાનો જે જય સ્વાભાવિક રીતે રહેલો હોય છે તેવો જય તો આ દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાં જરા સરખો પણ રહેતો નથી. તેજ પ્રમાણે અતિતૃપ્તિથી જે વિરાગ તથા દુર્ગંધતા ઉત્પન્ન થવાનો જય હોય છે તે પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં રહેતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ જેમ જેમ વિશેષરૂપે ખીલતી જાય છે તેમ તેમ તેનું બળ અને સામર્થ્ય વૃદ્ધિ પામતું જાય છે તે સિવાય તેના નિયમિત અનુશીલનમાં પણ કોઈ દિવસ વિઘ્ન નડતું નથી એક પેટભરો મનુષ્ય બહુ બહુ તો દિવસમાં બે વાર, ત્રણ વાર કે ચાર વાર ઠાસી ઠાસીને ખાઈ શકે તેજ રીતે બીજા ઇન્દ્રિયલોભી મનુષ્યોના ભોગની પણ અમુક હદ હોય છે, પરંતુ પરોપકારી વૃત્તિ તો એવા પ્રકારની છે કે કલાકે ને કલાકે કિંવા ક્ષણે ક્ષણે તેનું અનુશીલન કરવામાં આવે તોપણ કોઈ દિવસ કટાણા-વિરાગ કે રોગ ઉત્પન્ન થવાનો જય રહે નહિ જે કોઈ ધારે તો છેવટે જીવનના અતિમ સમયપર્યંત તે વૃત્તિનું અનુશીલન નિભાવી શકે અનેક મનુષ્યો મરતાં મરતાં પણ અમુક વાક્યોથી કે અમુક ઈસારાથી લોક-કલ્યાણના કાર્યો કરતા જાય છે એડીસને મરતાં મરતાં એક દુરાચારી યુવકને બોલાવીને કહ્યું હતું કે—“જો ધાર્મિક મનુષ્ય

કેવા આનંદથી મરી શકે છે ? ”

હવે પરકાળવિષે બોલીશ. ભલે, જન્માતર માનવામાં ન આવે અને પરકાળ-નોજ સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ આપણી માનસિક વૃત્તિઓ પરકાળે પણ વિશ્વ-માન હોય છે, મતલબ કે દયાવૃત્તિ પણ પરકાળે હોય છે-કારણ કે તે એક પ્રકારની માનસિકવૃત્તિ છે આપણે આ જીવનમાંથી જે પ્રકારની માનસિક અવસ્થા સાથે લઇને જઈશું તેજ અવસ્થા પરકાળની પ્રાથમિક અવસ્થા લેખાશે. કેમકે જ્યાં સુધી કોઈ એક ખાસ કારણ નથી મળતું ત્યાંસુધી કોઈ પણ અવસ્થામાં આકસ્મિક ફેરફાર થવા પામતો નથી એવો એક સામાન્ય નિયમ છે. આપણે આપણી માન-સિકવૃત્તિને ઉત્તમરૂપે આ અવસ્થામાં ખીલવી શકીએ તો તે આ અવસ્થામાં સુખપ્રદ થાય એટલુંજ નહિ પણ પરકાળે પણ તે સુખપ્રદ થઈ શકે. જે આપણે ધારીએ તો પરકાળે પણ એ પ્રાથમિક અવસ્થાને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવી અધિક સુખી બની શકીએ

શિષ્ય—એ સર્વ સુખો કેવળ સ્વપ્રવૃત્તિ હોય એમ મને લાગે છે, અને તેથી મારા અત કરણમાં તે વાત ઉતરતી નથી દયાનું અનુશીલન અને સાર્થક કર્મ-નેજ આભારી છે. આપણે જ્યારે આ દેહનો ત્યાગ કરી જઈશું ત્યારે દેહની સાથે આપણી કર્મેન્દ્રિયો પણ અહિં આવ રહી જવાની, તો પછી પરકાળમાં કર્મ કેવી રીતે થઈ શકે ?

ગુરુ.—તારો આ પ્રશ્ન બહુજ કુદ્ર છે તું એટલું પણ નથી જાણતો કે જે ચૈતન્ય આ દેહમાં બ્યાપી રહ્યું છે તેજ ચૈતન્ય કર્મેન્દ્રિયોદ્વારા પોતાનું કામ કરે જાય છે, પરંતુ જે ચૈતન્ય દેહથી બંધાયલું હોતું નથી તે ચૈતન્યને કામ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયોની જરૂર પડે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી, અને તે યુક્તિસંગત પણ નથી

શિષ્ય—કેમ યુક્તિસંગત નથી ? અન્યથા સિદ્ધિશૂન્યસ્ય નિયત પૂર્વવર્તિતા કાર-ણમ્ ॥ મતલબ કે કર્મેન્દ્રિયો વિના કર્મ કોઈ કાળે થઈ શકે નહિ. જે મનુષ્ય કર્મેન્દ્રિયરહિત હોય તે મનુષ્ય કર્મ કરી શકતો હોય એવું તો મેં ક્યાંય જોયું નથી.

ગુરુ—ઇશ્વરમાં નથી જોઈ શકતો ? અગર તું એમ કહેવા માગતો હો કે “હું ઇશ્વરને માનતો નથી ” તો આપણી વાત આગળ ચાલી શકશે નહિ. પરકાળને ધર્મથી જુદો પાડી તારી સાથે ધર્મચર્યા કરવા કું તૈયાર છું, પરંતુ ઇશ્વર વિના ધર્મની બ્યાખ્યા મારાથી કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. અગર તું એમ માનતો હો કે “ ઇશ્વર સાકાર છે, અને તેથી તેણે એક કારીગરની માફક આ જગત તૈયાર કર્યું છે ” તોપણ કું તારી સાથે આગળ વાત ચલાવવા માગતો નથી. કું આશ્ચર્ય છું કે તું ઇશ્વરને તો માનતો હોઈશ, તેમજ તે નિરાકાર છે એમ પણ સ્વીકારતો હોઈશ. જે આટલી વાત તું સ્વીકારી શક્યો તો ઇશ્વર પોતે કર્મેન્દ્રિયરહિત હોવા

છતાં કર્મનો કર્તા બની શકે છે તે વાતનો સ્વીકાર કરવામાં તને કઠિનતા જેવું નહિ જણાય, કારણ કે ઇશ્વર પોતેજ સર્વકર્તા અને સર્વસૃષ્ટા છે

પરલોકમાં જીવનની અવસ્થા જૂદાજ પ્રકારની હોય છે, તેથી તેમની જરૂરીઆતો પણ જૂદાજ પ્રકારની હોય છે ત્યાં તેમને ઇન્દ્રિયોની જરૂર ન પડતી હોય તો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે

શિષ્ય —કદાચ તેમ હોઇ શકે, પરંતુ એ સર્વ વાતો માત્ર અનુમાનવાળી છે અનુમાન અથવા કપોલકલ્પના ઉપર મને વિશ્વાસ નથી

ગુરુ —કપોલકલ્પના નહિ, પણ અનુમાનવાળી વાત છે, એમ તો હું પણ સ્વીકારું છું, પરંતુ તેનો તારે સ્વીકાર કરવો કે નહિ તે તારી ઇચ્છાને આધીન છે હું પરલોક પ્રત્યક્ષ જોઇ આવ્યો છું અને તને તે સબધી વિશ્વાસ કરવાનું કહું છું, એમ તો કાંઇજ નથી. એ સર્વ વાતો એવી છે કે તેને માટે અનુમાન સિવાય બીજું એકે પ્રમાણ મળી આવતું નથી, તેમ છતાં અનુમાનવાળી વાતોનો પણ કોઇ એક ખાસ પાયો અવશ્ય હોય છે પાયા વગરનું અનુમાન ટકી શકતું નથી હવે જો પરકાળ હોય અને તું “લો ઓફ કન્ટીન્યુઇટી” —અર્થાત્ માનસિક અવસ્થાનો કમાન્વય માનતો હો તો પરકાળસબધી મેં જે અનુમાન કર્યું તે સિવાયનું બીજું કોઇપણ પ્રકારનું અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી મેં જે ‘લો ઓફ કન્ટીન્યુઇટી’ —કમાનુગત ભાવ સબધી ઇસારો કર્યો તે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે હિન્દુઓનું, ક્રિશ્ચીઓનું અને ઇસ્લામીઓનું સ્વર્ગ-નરક ઉક્ત નિયમથી વિરુદ્ધ છે

શિષ્ય —પરકાળનો સ્વીકાર કરી ચૂક્યો છું તો પછી આપનો એ નિયમ સ્વીકારવામાં બહુ આનાકાની કરવી એ વ્યર્થ છે આખું કોણું મળે ઉતારી જાય તેને એક ક્ષુદ્ર બીજ મળી જવું કાંઇજ મુશ્કેલ નથી, પણ હું જાણુવા માગું છું કે એ પરકાળની રાજ્યની લગામ કેના હાથમાં હશે ?

ગુરુ:—જેણે સ્વર્ગ-નરકની રચના કરી છે તેણેજ પરકાળરૂપી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં ગળી છે, મારા તારા જેવાથી એ રાજ્યની વ્યવસ્થા કે સ્થાપના થઇ શકે નહિ હું તો માત્ર મનુષ્ય-જીવનની સમાલોચના કર્યા પછી ધર્મનો જે રચૂળ મર્મ સમજી શક્યો છું તેજ તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું, છતાં એક વાત તને કહી રાખું છું. વિદ્યાર્થી પાઠશાળામાંથી બહાર પડ્યા પછી તુરતજ જો કે મહામહોપાધ્યાય બની શકતો નથી, પરંતુ કાળક્રમે તે એક મહાન પડિત બની શકે એવો સભવ રાખીએ તો તે ખોટું નથી એથી ઉશ્કેટી રીતે જોઇએ તો જે વિદ્યાર્થી પાઠશાળામાં ભણ્યો નથી, તેમજ જોન રટુઅર્ટ મીલની માફક પિતાના શિક્ષણ તણે પણ ઉછર્યો નથી એવો વિદ્યાર્થી વખત જતાં ધુરધર પડિત બની શકે એવી સભાવના રહેતી નથી આ લોકને હું એક પાઠશાળાની ઉપમા આપું છું જે મનુષ્ય

જીવનકાળમા પોતાની સદ્વૃત્તિઓને કેળવી-સ્વચ્છ કરીને પોતાની સાથે લઇ જાય છે તે મનુષ્ય પરકાળે અમામાન્ય રહુર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે વૃત્તિઓ ત્યાં તેને અનત-સુખની કાંઈપણ ખબર નથી રહે છે, આવું અનુમાન કરવું એ કોઈ રીતે અયુક્ત નથી. એજ પ્રમાણે જેની સદ્વૃત્તિઓ અનુશીલનના અભાવે અપકવ અવસ્થામાં પડી રહે છે, અને એવી અપકવ વૃત્તિઓને સાથે લઇને પરલોક જવું પડે, તેને પરલોકમાં કોઈપણ પ્રકારનું સુખ મળવા સંભવ રહેતો નથી જે મનુષ્ય આ લોકમાં પોતાની અસદ્વૃત્તિઓને ઉશ્કેરી દઈ તેવી વૃત્તિઓને પોતાની સાથે લઇ જાય છે તે મનુષ્ય પરકાળે અનત દુખ ભોગવે છે જન્માત્મ માનવામાં ન આવે, તોપણ ઉપર કહ્યા તેવા સ્વર્ગ-નરક તો માનવાજ લોકોએ, કારણ કે તે અનાયાસે યુદ્ધિગમ્ય થઇ શકે તેમ છે.

શિષ્ય --હવે આપ પરકાળની ચર્ચાને તજી દઈ આ કાળ સખધી જે સુખની વ્યાખ્યા કરતા હતા તે વિષય પુનઃ હાથમા લ્યો.

ગુરુ:--તું હવે એટલું તો સમજી શક્યો હોઈશ કે પરકાળના વિષયને એક બાજુએ મુકી રાખીએ તોપણ કયા સુખને સ્થાયી સુખ કહી શકાય અને કયા સુખને ક્ષણિક સુખ કહી શકાય ?

શિષ્ય --હજીમુધી એ વાત મારાથી બરાબર સમજાઇ નથી ધારે કે હું એકાદ ગઝલ કે નાટકનો એકાદ અભિનય ભેઠ આવ્યો, અને તેથી મને સહેજસાજ આનંદ થયો હવે એ આનંદને સ્થાયી સુખ કહી શકાય કે ક્ષણિક સુખ કહી શકાય ?

ગુરુ --માગ સમજવા પ્રમાણે એ તો ક્ષણિક સુખજ છે ચિત્તરંજની વૃત્તિઓનું જે યોગ્ય અનુશીલન થાય અને તેના પરિણામે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેનેજ સ્થાયી સુખતરીકે લેખી શકાય એ સ્થાયી સુખના એક અશ અથવા સાધન તરીકે તે જે ગઝલ અથવા અભિનયનું સુખ કહ્યું તેને લેખી શકાય હવે કેટલીએક વૃત્તિઓ એવી છે કે તેના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને અસ્થાયી સુખ કહેવામાં આવે છે આ અસ્થાયી સુખના હું બે ભેદ પાડું છું -

(૧) એક સુખ એવા પ્રકારનું છે કે જેનું પરિણામ દુઃખરૂપ હોય, અને (૨) એક સુખ એવા પ્રકારનું કે જે ક્ષણિક હોવા છતાં પરિણામે દુઃખરહિત હોય ઇન્દ્રિયાદિ નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓના સંબંધે ચર્ચા કરતી વખતે મેં જે કોઈ કહ્યું છે તે ઉપરથી તું એટલું તો સમજી શક્યો હોઈશ કે નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓનું પણ જે યોગ્ય અને પરિમિત અનુશીલન થાય તો દુઃખરહિત સુખ પ્રાપ્ત થાય અને એજ વૃત્તિઓને જે સ્વચ્છ હતાપૂર્વક બહેકાવી દેવામાં આવે તો તેથી દુઃખરૂપી ફળવાળું સુખ પ્રાપ્ત થાય આ પ્રમાણે એકદરે સુખના ત્રણ પ્રકાર કહી શકાય

(૧) સ્થાયી સુખ

(૨) ક્ષણિક, પરંતુ પરિણામે દુઃખરહિત સુખ.

(૩) ક્ષણિક, પરંતુ પરિણામે દુખના કારણભૂત સુખ.

એમાના છેલ્લા પ્રકારના સુખને તો “ સુખ ” કહેવું ઘટિતજ નથી માટે આપણે જે પ્રકારનું સુખ માનીશું. એક તો સ્થાયી સુખ અને બીજું અસ્થાયી સુખ અસ્થાયી સુખનો અર્થ અહીંમાં “ દુખશૂન્ય સુખ ” એવો કરવાનો છે સુખનો ઉપાય ધર્મ છે એમ મેં જે તને આગળ કહ્યું હતું ત્યાં આ પ્રકારનું સુખ સમજવું જે સુખનું પરિણામ દુખમય હોય તેને સુખ કહેવું એ તો શબ્દનો દુરુપયોગજ કરવા જેવું છે, કારણ કે દુખના પરિણામવાળું સુખ એ વસ્તુતઃ સુખ નથી, પરંતુ દુખની પ્રથમાવસ્થાજ છે દુખના પરિણામવાળા સુખને તો મૂર્ખ મનુષ્યો કિંવા પશુઓજ સુખ માની લે છે જે પ્રાણી પાણીમાં ડૂબી મરે તેને પાણીની શીતળતા થોડો વખત તો આનંદ યા સુખ આપી શકે, પણ પરિણામે જે પ્રાણુ જાય તો તે સુખને “ સુખ ” એવું નામજ શી રીતે ઘટી શકે? પાણીમાં ડૂબતા મનુષ્યને પાણીની શીતળતાથી જે સુખ થાય તે યથાર્થ સુખ નથી, પણ ડૂબી મરવાના દુખની પ્રથમ અવસ્થામાત્ર છે, તેવીજ રીતે દુખના પરિણામવાળું ગમે તે સુખ તેને સુખનું નામ આપી શકાય નહિ.

હવે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું તે સાબળ તે પૂછ્યું હતું કે “ અમુક વૃત્તિનેજ વધવા દેવી અને અમુક વૃત્તિને તો સયમમાજ રાખવી એનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો? અર્થાત્ એવું કાંઈ લક્ષણ હશે કે જે લક્ષણને લઈને તેનો નિર્ણય થઈ શકે? ” હવે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તું ખરાખર સમજી શકશે જે વૃત્તિના અનુશીલનથી સ્થાયી સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેનેજ યથાશક્તિ આગળ વધવા દેવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. દાખલાતરીકે ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરે અને જે વૃત્તિના અનુશીલથી ક્ષણિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેને સયમમા રાખી આગળ વધવા ન દેવી એજ આપણું માટે ઈષ્ટ છે, કારણ કે ક્ષણિક સુખ આપનારી વૃત્તિઓનું પરિણામ દુખમય હોય છે, એ વાત હું તને આગળ જણાવી ગયો છું. જ્યાંસુધી તેનું અનુશીલન અમુક પરિમિત હદમાં રહીને થાય ત્યાંસુધી તો કાંઈ વિઘ્ન નથી, કારણ કે યોગ્ય પ્રમાણમાં કળવાયેલી વૃત્તિ દુખના પરિણામવાળી હોઈ શકતી નથી હવે એ સખધે મારે કાંઈ વિશેષ બોલવા જેવું રહેતું નથી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ માત્ર સુખની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજો કશોજ સંભવતો નથી એટલા માટે જે અનુશીલનના પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય અને જે સુખમાં દુખનો લેશ પણ ન હોય તેજ અનુશીલન કર્તવ્ય છે, તેજ અનુશીલન વિહિત છે મતલબ કે સુખ એજ લક્ષણ અને સુખ એજ કસોટી. સુખની કસોટી ઉપર દરેક વૃત્તિને કસી જોવી, અને પરિણામે સ્થાયી કિંવા દુખશૂન્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય એવો સંભવ લાગે તો તે વૃત્તિને આગળ વધવા દેવી.

અધ્યાય-૮ મો શારીરિક વૃત્તિ

શિષ્ય —આપની આટલી વાત ઉપરથી “ અનુશીલન ” એટલે શું એ વિષય સમજાયો. “ સુખ ” એટલે શું એ પણ સમજાયું તેની સાથે સુખ એ અનુશીલનનો ઉદ્દેશ અને સામજીક એ તેની સીમા, એ વાત પણ લક્ષમાં આવી ગઈ, પરંતુ વૃત્તિઓના અનુશીલન સખ ધે આપે હજી સુધી કાંઈ કંઈ નથી અર્થાત્ વૃત્તિઓને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે આપે કાંઈ ઉપદેશ આપ્યો નથી કથી વૃત્તિને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે કાંઈ ઉપદેશ આપવાની જરૂર હોય એમ આપને નથી લાગતું ?

ગુરુ —એ વિષય શિક્ષણશાસ્ત્રનો છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં આવી જાય છે, પરંતુ આજની આપણી ચર્ચામાં એને માટે ધ્યાન નથી આપ્યું. ઉદ્દેશ તો માત્ર એટલોજ છે કે ધર્મ એટલે શું એ વિષય ખરાખર સમજી લેવો. વિષયાતર ન થાય તેટલા માટે શિક્ષણસખ ધે જેટલું કહેવા યોગ્ય હશે તેજ હાલ તો કહીશ.

વૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે. (૧) શારીરિકી, (૨) જ્ઞાનાર્જની (૩) કાર્યકારિણી, અને (૪) ચિત્તરજિની. સ પહેલાં શારીરિક વૃત્તિના સખધમાં બોલીશ, કારણ કે જીવનમાં એજ વૃત્તિનું સ્ફુરણ સૌ પ્રથમ અનુભવાય છે. શારીરિક વૃત્તિની સ્ફુર્તિમાં અને પરિવૃત્તિમાં જે સુખ છે તે વિસ્તારથી સમજાવવાની જાગ્યેજ જરૂર છે, પરંતુ ધર્મની સાથે તેનો સખધે કેવા પ્રકારનો હોઈ શકે એ વાત બહુ અગત્યની હોવાથી હું તેજ વિષય હાથમાં લઉંશ.

શિષ્ય —વૃત્તિને કેળવવી અને ખીલવવી એ ધર્મ છે, એમ ધણાખરા માણસો વિશ્વાસપૂર્વક માનતા નથી, તેટલાજ માટે આપને એ વિષય ચર્ચવાની જરૂર પડી છે ને ?

ગુરુ —કોઈ કોઈ યુરોપીયન અનુશીલનવાદી, વૃત્તિના અનુશીલનને ધર્મ અથવા તો ધર્મનો અજ્ઞ માનવાને તૈયાર જણાય છે, પરંતુ શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનની જરૂર હોય એવું તો તેમાના કોઈએ કંઈ નથી.

શિષ્ય —તો પછી આપનેજ એમ કહેવાની જાગ્યાટે જરૂર પડી ?

ગુરુ —જો સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ ધર્મ હોય તો પછી શારીરિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ પણ ધર્મમાંજ આવી જવું જોઈએ, પરંતુ અત્યારે એ વાતને એક બાજુએ રહેવા દે જમતમાં જોને સર્વત્ર ધર્મ કહેવામાં આવે છે તેમાના તુ ગમે તે મતવિષે વિચાર કરશે તો તને જણાશે કે શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન માટે ક્યાંઈ ઉપેક્ષા કે બેદરકારી બતાવવામાં આવી નથી. યામયજ્ઞ, વ્રત-અનુષ્ઠાન, તથા ક્રિયાકલાપ વગેરેને જો તુ ધર્મ કહેતો હો, જો દયા-દાક્ષિણ્ય, પરા-પકાર વિગેરેને તુ ધર્મ લેખતો હો, જગર તો દેવતાની ઉપાસના કિંવા ઇશ્વરોપાસ-

નાનેજ માત્ર ધર્મ કહેનો હો, એટલુજ નહિ પણ ક્રિશ્ચિયનધર્મ કે ઇસ્લામધર્મ-નેજ ધર્મ કહેતો હો તો તે દરેક ધર્મને માટે શારીરિકવૃત્તિના અનુશીલનની પણ અનિવાર્ય જરૂર છે અલગત, શારીરિકી વૃત્તિઓને ખૂબ ફળવતી એવો મુખ્ય અને ખુલ્લો ઉપદેશ કોઈ ધર્મમાં નથી, છતાં ધર્મમાં જે વિધો નડે તે વિધોનો નાશ કરવા અર્થે તેની પણ ધણીજ જરૂર છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. આ વાત કોઈ ધર્મવેત્તાએ કદાપિ સ્પષ્ટરૂપે ઉપદેશી નથી, પરંતુ અત્યારનો કાળ એવો છે કે હવે તે વાત ખાસ કરીને સ્પષ્ટરીતે કહ્યા સિવાય ચાલતું નથી.

શિષ્ય:—ધર્મમાં વિધન હોયજ કેમ શકે ? અને કદાચ વિધન આવતું હોય તો શારીરિકી વૃત્તિનું અનુશીલન તેને કેવી રીતે દૂર કરી શકે તે સમજાવો.

ગુરુ.—દાખલાતરીકે પ્રથમ રોગનેજ લે. રોગ એ ધર્મમાં મોટામાં મોટું વિધ છે જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ રોગના પળમાં સપડાઈ જાય તે મનુષ્ય યાગયજ્ઞ, વ્રત-નિયમ કે તીર્થદર્શન વિગેરે કાંઈ કરી શકે નહિ એ તો સ્પષ્ટજ છે જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ પરાં પકારાદિ સદ્ગુણોને ધર્મ માનતો હોય તેને માટે પણ રોગ એક મહાન વિધરૂપ છે મતલબ કે રોગને લીધે જે મનુષ્ય પોતેજ અસક્ત હોય તે ખીજાને કેવી રીતે ઉપ-યોગી થઈ શકે ? જે મનુષ્યો એમ માનતા હોય કે ધર્મને માટે હાથ-પગ હલાવ-વાની કશી જરૂર નથી—માત્ર ઈશ્વરનું ધ્યાનજ કર્યા કરવું તેજ યથાર્થ ધર્મ છે તેને માટે પણ રોગ એ ધર્મમાં અતરાયરૂપ છે. કારણ કે રોગી મનુષ્ય ઈશ્વરસંબંધી જેવું જોઈએ તેવું ધ્યાન કરી શકતો નથી રોગની વેદનાને લીધે તેનું મન એકાગ્ર થઈ શકતું નથી. શારીરિક વેદનાનું પ્રાપ્ત્ય એટલું બધું છે કે ચિત્તને તે વિચલિત કે પરાજીત કર્યા વિના રહેતું નથી રોગ એ કર્મયોગીઓના કર્મમાં મહાન વિધ રૂપ છે. જ્ઞાનયોગીઓના જ્ઞાનયોગમાં વિધરૂપ છે, અને ભક્તોની ભક્તિમાં પણ વિધરૂપ છે હુકમાં રોગ એ ધર્મનું પરમ વિધ છે.

સમસ્ત શારીરિકી વૃત્તિઓને બરાબર ખીલવવામાં ન આવે તોજ રોગ થાય, એ વિષય, હું ધાર છું કે તને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય.—આ વિષયની શરૂઆતમાંજ શરીરને વિશેષ શરદી લાગવા દેવી એને આપે અધર્મ કહ્યો હતો. શરદી લાગવા દેવી એને પણ શું અનુશીલનનો અભાવ કહી શકાય ?

ગુરુ.—શારીરિક તત્ત્વોનો તે અભ્યાસ કર્યો હશે તો તું સમજી શકશે કે શરદી એ ત્વચા ઇન્દ્રિયના સ્વાસ્થ્યકર અનુશીલનમાં એક વિધ અથવા વ્યાધાત સમાન છે.

શિષ્ય.—આપના કહેવા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિનું જ્યાસુધી બરાબર અનુશીલન થાય નહિ ત્યાસુધી શારીરિક વૃત્તિનું પણ યથાયોગ્ય અનુશીલન થઈ શકે નહિ.

ગુરુ —ના તેમ નથી સમસ્ત વૃત્તિઓના યથાયોગ્ય અનુશીલનને પરસ્પરના અનુ-
શીલન સાથે ધણો ગાઢ સબ્ધ રહેલો છે કેવળ માત્ર જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું યોગ્ય અનુ-
શીલન થયું હોય તોજ શારીરિક વૃત્તિનું અનુશીલન થઈ શકે એવું તો છેજ નહિ.
એની સાથે કાર્યકાગિણી વૃત્તિઓનું પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન થવું જોઈએ. કયું
કાર્ય કેવી રીતે કરવા યોગ્ય છે, કયી વૃત્તિનું કેવી રીતે અનુશીલન થઈ શકે, તેમજ
અનુશીલનની આડે આવતા પ્યાનાતો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન
મેળવવા માટે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિની પણ આવશ્યકતા છે જ્ઞાન વિના તો તું ધન્યરને
પણ ન જોળખી શકે, પરંતુ એ વાત હમણા રહેવા દે

શિષ્ય:—નહિ, એ વાતને એટલેથીજ મૂકી દઈ શકાય નહિ કારણ કે એક
પ્રકારની વૃત્તિનું અનુશીલન બીજી વૃત્તિના અનુશીલન સાથે ધણો ગાઢ સબ્ધ ધરાવે
છે. તો પછી સૌ પ્રથમ કઈ વૃત્તિનું અનુશીલન કરવું તેના નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ?

ગુરુ:—સધળી વૃત્તિઓનું યથાસાધ્ય અનુશીલન એકી સાથે એકજ વખતે શરૂ
કરી દેવું જોઈએ અર્થાત-શૈશવાવસ્થામાં

શિષ્ય.—એ તો બહુ નવાઈની વાત ! ઈર્ષ વૃત્તિનું કેવી રીતે અનુશીલન કરવું
તેની તો શૈશવાવસ્થામાં કોઈને ખબર પણ ન હોય ! તો પછી એકી સાથે સમગ્ર
વૃત્તિઓનું અનુશીલન કેવી રીતે કેમ કરી શકે ?

ગુરુ:—એટલાજ માટે શિક્ષકની સહાયના લેવી જરૂરની છે શિક્ષક અને
શિક્ષણ વિના કોઈ મનુષ્ય યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે લાગ્યશાળી થઈ શકે
નહિ શિક્ષકનો આશ્રય લેવો એ તો સર્વત્ર મુખ્ય કર્તવ્ય છે માત્ર બાલ્યાવસ્થા-
માંજ નહિ પણ ચિરકાળને માટે આપણે અન્યની પામેથી શિક્ષણ લેવા તૈયાર
રહેવું જોઈએ. હિંદુશાસ્ત્રમાં ગુરુની પદવીને માટે જે બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું
છે તે છેક નિરર્થક નથી, એટલુંજ નહિ પણ બહુ રહસ્યાત્મક છે, એમ કહું તો
પણ વધારે પડતું નથી આજે આપણી મધ્યમાં જેવા જોઈએ તેવા ગુરુઓ
મળી આવતા નથી, તેમજ જેવું જોઈએ તેવું ગુરુનું સન્માન થતું નથી
તેટલાજ માટે આજે આપણા સમાજની આટલી બધી અવનતિ થઈ છે.
ભક્તિવૃત્તિના અનુશીલનવિષે જ્યારે હું ઉપદેશ કરીશ તે વખતે આ વિષય યાદ
કરજે હમણા તો મૂળ વાત ઉપરજ આવીશ

પ્રત્યેક વૃત્તિને અન્ય પ્રકારની વૃત્તિ સાથે બહુ નજીકનો સબ્ધ હોવાથી શારીરિક
વૃત્તિના અનુશીલનની ધણીજ અમત્ય છે જે શારીરિક વૃત્તિને યોગ્ય પ્રમાણમાં
કેળવવામાં ન આવે તો રોગતાપાદિ વિદ્ને ધર્મકાર્યમાં નડ્યા વિના ન રહે એ
વાત હું તને સમજાવી ગયો છું. જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને પણ શારીરિક વૃત્તિની સહાય
સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી. કારણ કે જે શરીર જેવું જોઈએ તેવું સુદૃઢ ન હોય

તો જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને યોગ્ય પોષણ મળી શકે નહિ. સર્વ કાષ્ટ સારી રીતે જાણે છે કે જે શારીરિક શક્તિઓ બળવાન અને પુષ્ટ ન હોય તો માનસિક શક્તિઓ પણ બળવાન અને પુષ્ટ થઈ શકે નહિ—અથવા તો સંપૂર્ણ વિકાસ પામી શકે નહિ. જેવી રીતે શારીરિક આરોગ્ય સુરક્ષિત રાખવાને માટે માનસિક આરોગ્યની જરૂર છે, તેવીજ રીતે માનસિક સ્વાસ્થ્યના રક્ષણને માટે શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જરૂર છે. યૂરોપિયન વિદ્વાનોએ અને વિજ્ઞાનવાદીઓએ શરીર તથા મનનો આ સબધ બહુ ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કર્યો છે. આપણી ઝૂલેજેમા અને શાળાઓમા અત્યારે જે શિક્ષણ અપાય છે તેમાં જે કાષ્ટ મુખ્ય અને મહાન દોષ હોય તો તે એજ છે કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખીલવણી તરફ ઘટતું લક્ષ અપાતું નથી એ દોષને લીધે જનસમાજની શારીરિક અવસ્થા શોચનીય બનતી જાય છે, તેની સાથે માનસિક અધ પતન પણ શરૂ થાય છે, અને ધર્મનો આધાર માનસિક શક્તિ ઉપર રહેલો હોવાથી ક્રમે ક્રમે ધર્મની પણ અધોગતિ થવા લાગે છે.

ત્રીજી વિધન તો ઉક્ત વિધન કરતા પણ અધિક મહત્ત્વનું છે જેની શારીરિક વૃત્તિઓ બરાબર કેળવાતી નથી તે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકતો નથી હવે તું વિચાર કરી જો કે જે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા બરાબર ન કરી શકે તે મનુષ્ય નિર્વિધને ધર્માચરણ કેવી રીતે કરી શકે ? પ્રત્યેક વસ્તુની પાછળ શત્રુઓ તથા લૂટારાઓ તો લાગેલાજ હોય છે, અને તેઓ પ્રસંગોપાત ધર્માચરણમા હરકત કર્યા વિના રહેતા નથી. તે ઉપરાંત જેઓ પોતાના બાહુ-બળથી દુષ્ટોનું દમન કરી શકતા નથી તેઓને નિર્બળતાને લઇને આત્મરક્ષા અર્થે અધર્મનું અવલંબન પણ લીધા વિના ચાલતું નથી. આત્મરક્ષા મનુષ્યને એવી તો પ્રિય હોય છે કે પરમ ધાર્મિક મનુષ્ય પણ સીધી નહિ તો આડકતરી રીતે પણ કટોકટીના વખતમા અધર્મનું અવલંબન લીધા વિના રહેતોજ નથી મહાભારતકારે “અશ્વત્થામા હત્ત્વ ઇતિ ગજ.” એ વાતમા તેનું બહુ ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે * બાહુબળવડે દ્રોણાચાર્યનો પરાભવ કરવામા અસમર્થ નીવડ્યા એટલે યુધિષ્ઠિર જેવા પરમ ધાર્મિક પુરુષને પણ મિથ્યા વાત કહીને તેમને છેતરવાની જરૂર પડી.

શિષ્ય:—પ્રાચીનકાળમા એવા પ્રસંગો આવતા હોય, પરંતુ અત્યારના જમાનામાં તો રાજા પોતે સર્વત્ર રક્ષણ કરવાને બધાયેલ છે. આત્મરક્ષા માટે અત્યારે સર્વ કાષ્ટને બળવાન બનવાની શું જરૂર છે ?

ગુરુ:—રાજા સર્વની રક્ષા કરે એવો નિયમ છે ખરો, પરંતુ વસ્તુતઃ કાર્યમા

* “અશ્વત્થામા હત્ત્વ ઇતિ ગજ:” એવા શબ્દો મહાભારતમાં નથી. “હત્ત્વ કુંજ:” એ પ્રમાણે છે.

તેમ બનવું જણાતું નથી, જે તેનાથી તેમ થઈ શકતું હોત તો આજકાલ રોજ જે ક્લેશો-મારામારીઓ-કુટકાટો-ચોરીઓ અને ખુનો થાય છે તે થવા પામત નહિ. પોલીસના રીપોર્ટો વાંચવાથી જણાય છે કે જેઓ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અસમર્થ હોય છે તેઓના ઉપરજ સર્વત્ર જીવન ગુજરવામાં આવ્યો હોય છે. બળવાન મનુષ્ય ઉપર કોઈ હુમલો કરી શકતું નથી, પરંતુ મારી આ વાતનો ખોટો અર્થ ન થાય તેટલા માટે મારે એ પણ સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ કે આત્મ-રક્ષાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનાજ શરીરની અને પોતાનાજ ધનની રક્ષા કરીને બેસી રહેવું હું જ્યારે તને પ્રીતિજીતના અનુશીલનવિષે કહીશ ત્યારે તું જોઈ શકશે કે આત્મરક્ષા એ જેમ આપણું મહત્ત્વનું કર્તવ્ય છે, તેમ આપણું સ્ત્રી-પુત્રો, પરિવાર, સ્વજન, કુટુંબ, પાડોશી વિગેરેની રક્ષા કરવી એ પણ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. પોતાની આત્મરક્ષા સાથે જે બીજા મનુષ્યોની રક્ષા ન કરે તેને પરમ અધાર્મિક સમજવો અને એટલાજ માટે મેં કહ્યું છે કે તેવી રક્ષાને માટે જે બળ અથવા શારીરિક શિક્ષણ જરૂરનું છે તે બળ અને શિક્ષણ જેનામાં ન હોય તેને પણ અધાર્મિક સમજવો.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા કરતા પણ બીજા એક વાત અધિક મહત્ત્વની છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મના એક પ્રધાન અણગમ છે અનેક મહાત્માઓએ આ ધર્મનું પાલન કરવા જતા પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો છે અને અનેક પવિત્ર પુરુષોએ સર્વસ્થૂળનો પરિત્યાગ કરી આપત્તિમાજ જીવન ગાળવાનું પસંદ કર્યું છે. હું અહીં આ હવે સ્વદેશરક્ષાવિષે બોલવા ઇચ્છું છું.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ જો ધર્મ હોય તો પછી સ્વદેશરક્ષા પણ ધર્મમાંજ સમાઈ જાય છે એમ કહેવાની જરૂર નથી એક મનુષ્ય જેમ બીજા મનુષ્ય ઉપર હુમલો કરી તેનું સર્વસ્વ પકાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ એક સમાજ અથવા દેશ પણ બીજા સમાજ અથવા દેશ ઉપર હુમલો કરી તેનું સર્વસ્વ લુટી જવાનો યત્ન કરે છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યોને રાજાના હુકમથી કિંવા ધર્મની આજ્ઞાથી અકુશમા રાખવામાં ન આવે ત્યાંસુધી મનુષ્યો પરસ્પર-એક બીજા ઉપર હુમલાઓ કર્યા વિના રહેતા નથી. જે સમાજમાં રાજાની આજ્ઞાનું પાલન થતું નથી તે સમાજનાં મનુષ્યો પોતાની મરજીમાં આવે તેને હેરાન કરી શકે છે, અને મરજી મુજબ ત્રાસ વર્તાવી શકે છે મનુષ્યોના સખધમાં જેમ આ વાત ખરી છે તેમ સમાજોના સખધમાં પણ તેટલીજ ખરી છે. જે વિવિધ મનુષ્ય-સમાજો ઉપર એક રાજા અથવા એક શાસનકર્તા ન હોય તો એક બળવાન સમાજ બીજા નિર્બળ સમાજને હેરાન કરી તેનું સર્વસ્વ લુટી જાય, એ સ્વાભાવિક છે. હું અહીં આ જગતી-અસહ્ય સમાજોના વિષયમાં બોલતો નથી, સુધરેલા મણાતા

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પણ એ પ્રમાણે બનતું આપણે જોઈએ છીએ. આજે ક્રાન્સ જર્મની ઉપર હુમલો કરે છે તો કાલે જર્મની ક્રાન્સને જમીન દોસ્ત કરવા આગળ વધે છે. આજે તુર્કી ગ્રીસ ઉપર ચડાઈ લઈ જાય છે તો કાલે રશીઆ તુર્કીને મળી જવાની હીલચાલ કરે છે એવીજ રીતે આજે પોલાન્ડનો વારો તો કાલે બલ્ગેરીઆનો વારો, એ પ્રમાણે યુરોપની સંબંધબંધિઓ પણ કૂતરાની માફક પરસ્પર ડોકીઆ કરી રહી છે શેરીનો કૂતરો જે મળે તે મોમાં નાખીને નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે સંબંધ બંધિ અથવા અસંબંધબંધિ પણ બીજી બંધિ પાસેથી પડાવી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે મતલબ કે દુર્બળ સમાજને પગતળે કચડી નાખવા બળવાન સમાજ હમેશા તૈયારજ હોય છે એટલાજ માટે કહેવું પડે છે કે દેશ-રક્ષા સિવાય આત્મરક્ષા કોઈ કળે થઈ શકે નહિ આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ જો ધર્મ હોય તો દેશરક્ષા એ પણ ધર્મ છે, એટલુંજ નહિ પણ મૈત્રી અગત્યનો અને સૌથી વધારે મહત્વનો ધર્મ છે કારણ કે જો દેશરક્ષા થઈ શકે તોજ સ્વ-પરતુ બરાબર રક્ષણ બની શકે, અને તોજ ધર્મોન્નતિનો માર્ગ નિષ્કટક બની શકે. પુનરુદ્ધિના લયથી એ વિષે વધારે બોલતો નથી

કેટલીક સામાજિક અવસ્થાઓ ધર્મને માટે ઉપયોગી છે તો કેટલીક નિરુપયોગી હોય છે કેટલીક અવસ્થાઓ આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓના અનુશીલનને માટે અનુકૂળ હોય છે તો કોઈ કોઈ સામાજિક અવસ્થા પ્રતિકૂળ પણ હોય છે અનેક સમયે એવી પ્રતિકૂળતાઓ રાજ અથવા રાજપુરુષનેજ આભારી હોય છે યુરોપમાં એક સમયે પ્રોટેસ્ટન્ટ મતવાળાઓને કૂરતાથી જીવતા બાળા દેવામાં આવતા હતા ઔર-મજેબના વખતમાં હિંદુઓ ઉપર જે જીલ્લો થતા તે પણ તેના ઉદાહરણરૂપે ઉમેરી શકાય ધર્મને માટે જે સામાજિક અવસ્થા અનુકૂળતાવાળી હોય તેને સ્વાધીનતા કહેવામાં આવે છે “સ્વાધીનતા” એ દેશી વસ્તુ નથી વિલાયતમાંથીજ એ ચીજ આપણા દેશમાં આવવા પામી છે. મૂળ શબ્દ “લીમટી” નો એ અનુવાદ માત્ર છે. એ સ્વાધીનતાનો અર્થ એવો નથી કે રાજ પોતે સ્વદેશીજ હોવો જોઈએ. સ્વદેશી રાજ પણ અનેક સમયે સ્વાધીનતાનો શત્રુ હોય છે, અને વિદેશી રાજ અનેક પ્રસંગે સ્વાધીનતાનો મિત્ર હોય છે. એને માટે હુ ધાર છું કે ઉદાહરણ આપવાની જરૂર નથી

ધર્મોન્નતિને માટે સ્વાધીનતા અત્યંત જરૂરની વસ્તુ છે એટલાજ માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે આત્મરક્ષા-સ્વજનરક્ષા તથા સ્વદેશરક્ષાને માટે પોતાની સમસ્ત શારીરિક વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ અનુશીલન કરવું જોઈએ

શિષ્ય — ત્યારે એમજ કહી દો ને કે દરેકે યોદ્ધા બનવું જોઈએ !

ગુરુ.—નહિ, સમ્રાજાઓએ યુદ્ધનો ધંધો કરવો એવો મારો આશય નથી. હા, એટલું છે કે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે યુદ્ધમાં કામ આપી શકાય તેટલા માટે આગમચર્ચીજ

બળવાન બનવું જોઈએ. નાના રાજ્યોએ પણ પોતાના રાજ્યમાં યુવાન પુરુષોને યુદ્ધનું શિક્ષણ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. જો તેઓ તેમ ન કરે તો બીજી મોટું રાજ્ય અનાયાસે નાના રાજ્યોને ચમદી નાખ્યા વિના રહે નહિ. ગ્રામીન ઝીક પ્રજાના પ્રાય. સધળા મનુષ્યો યુદ્ધને માટે સર્વદા તૈયાર રહેતા. મહાન રાજ્યોમાં અથવા મહાન સમાજોમાં યુદ્ધનો ધંધો અમુક માણસો કરતા આવ્યા છે. ગ્રામીન ભારતવર્ષમાં પ્રજાની વતી ક્ષત્રિયો યુદ્ધ કરતા, અને મધ્યકાલીન ભારતવર્ષમાં પણ રાજપૂતો દેશના પ્રતિનિધિરૂપે લડતા એ વાન સર્વ કોઈના જાણવામાં છે, પરંતુ એ રિવાજનું પરિણામ એવું આવતું કે જો પ્રજાનો એ એક જ ભાગ શત્રુની સાથે લડતાં પરાજય પામતો, તો સમસ્ત દેશને શત્રુના પાંખમાં સપડાવું પડતું ભારતવર્ષના રાજપૂતો જેવા પરાજિત થયા કે તુરંતજ મુસલમાનોએ ભારતવર્ષને કમળમાં લીધેલ હવે રાજપૂત સિવાયની ભારતવર્ષની અન્ય અન્ય પ્રજાઓ પણ જો યુદ્ધને માટે તૈયાર હોત તો ભારતવર્ષની એવી દુર્દશા કોઈ કાળે થવા પામત નહિ. ઇ સ ના અઢારમાં મૈકાના અતલાગમાં ફ્રાન્સના સમગ્ર યુવકોએ નેપોલિયન બોનાપાર્ટની આગેવાની નીચે અસ્ત્ર ધારણ કરીને એકસ પીથી યુરોપને ધૂમ્મવ્યુ હતું.

શિષ્ય — શરીરને કેવી રીતે કેળવ્યું હોય તો આપે કહો તે ધર્મ બરાબર પાળી શકે

ગુરુ.—કેવળ બળની જ જરૂર નથી જગદી માણસો સાથે લડવામાં શારીરિક બળ ઉપયોગી થાય તેટલું જ બાકી આ વીસમી સદીમાં તો શારીરિક બળ કરતા શારીરિક ક્વાયતજ બહુ જરૂરની છે. અત્યારના સમયમાં સૌ પ્રથમ શારીરિક બળની અને અરિથ તથા મામપેશીની પરિપુષ્ટિને માટે વ્યાયામ જોઈએ. આ દેશમાં પહેલા દડ-કુસ્તી તથા મગદળ વિગેરે અનેક પ્રકારની કસરતો પ્રચલિત હતી, પરંતુ અંગ્રેજ સુધારાએ એ સર્વ આપણા હાથમાંથી લઈ લીધું છે આપણે આપણી પૂર્વની કસરતો અને રમતોને શામાટે તિલાંજલિ આપી દેવી તેનું એકેકે યથેષ્ટ કારણ મારા જાણવામાં નથી આપણી અનુકરણપ્રિયતા અથવા તો બુદ્ધિશ્રમનું એ એક ઉદાહરણ છે.

બીજી—અસ્ત્રશિક્ષાને પ્રધાનપદ આપવું જોઈએ આપણામાંના પ્રત્યેક અસ્ત્ર-શિક્ષાના પ્રયોગોમાં પકવ બનવું જોઈએ

શિષ્ય.—પરંતુ અત્યારનો કાયદો અસ્ત્ર ધારણ કરવાની આપણને મનાઈ કરે છે, તેનું કેમ કરવું ?

ગુરુ.—એ તો કાયદા બાધનારાઓની જૂલ છે કાયદાની એ જૂલ વખત જતા સુધરી શકશે

ત્રીજી—અસ્ત્રશિક્ષા ઉપરાંત કેટલીક શારીરિક ક્વાયતો પણ શીખવી જોઈએ, કારણ કે શારીરિક ધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરવા માટે કેટલીક ક્વાયતો બહુ જ જરૂરની છે 'દાખલાતરીકે અશ્વારોહણ, યુરોપમાં જે મનુષ્ય અશ્વારોહણ કરી શકે તો

નથી, અને અભિવિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો નથી તે મનુષ્ય ત્યાં બહુ ઉપહાસપાત્ર લેખાય છે વિલાયતની સ્ત્રીઓ પણ અશ્વારોહણ તથા અસ્ત્રધારણ કરવાને શક્તિવાન હોય છે આપણે હાથે કરીને કેવી દુર્દશાએ પહોંચ્યા છીએ ?

જેવી રીતે અશ્વારોહણ શારીરિક ધર્મનું એક પ્રકારનું અનુશીલન છે, તેવીજ રીતે પગે ચાલીને દૂર ફરવા જવું, તથા તરતા શીખવું એ પણ એક અનુશીલન છે જે મનુષ્ય પગે ચાલીને અમુક મજલ કાપી શકે નહિ, તેમજ નદી-નાળુ તરી શકે નહિ તે યથાર્થ થોડો બની શકે નહિ મેં કહ્યું તે શિક્ષણ કેવળ થોડાઓનેજ માટે જરૂરનું છે એમ માની લઈશ નહિ જે મનુષ્યને તરતા ન આવડે તે મનુષ્ય પાણીમાં પોતાનું કે બીજાનું કદાપિ રક્ષણ કરી શકે નહિ યુદ્ધના પ્રસંગે લડવૈયાઓને આત્મરક્ષા અથવા પરરક્ષા કરવી પડે એટલાજ માટે તરતા શીખવું જોઈએ એવો સિદ્ધાંત કરીને જેસી રહીશ નહિ સામા પક્ષ ઉપર હલ્લો લઈ જવાને તેમજ શત્રુના પગમાંથી બચવાને માટે પણ આપણે અનેક પ્રસંગે પાણીમાં તરતા તરતા જવું પડે છે પગે ચાલીને પણ કેસોના કેસો સુધી દોડવું પડે છે, માટે મનુષ્યમાત્રે આ સર્વ ક્વાયતો શીખવી જોઈએ

શિષ્ય:—મતલબ કે શરીર પુષ્ટ અને બળશાળી બને તેટલાથીજ શારીરિકવૃત્તિનું અનુશીલન સંપૂર્ણ થયું ન ગણાય, પરંતુ તેની સાથે કસરત—ક્વાયત વિગેરે—

ગુરુ:—કસરત કિવા બ્યાયામમાં મલ્લયુદ્ધનો પણ સમાવેશ કરી દેવો જોઈએ કારણ કે તે બહુ બળદાયક છે તેમજ આત્મરક્ષા તથા પરોપકારને માટે પણ તેની ધણી જરૂર પડે છે.

શિષ્ય:—સમજ્યો. દુકામાં શરીરની પુષ્ટતા, બ્યાયામ, મલ્લયુદ્ધ, અભિવિદ્યા, અશ્વારોહણ, સતરણ તથા પગે ચાલતા દૂર સુધી જવાની પણ ટેવ પાડવી જોઈએ—

ગુરુ:—એટલુંજ નહિ સહનશક્તિ પણ જોઈએ ટાઢ-તડકો તંથા ક્ષુધા-તૃષ્ણા મહન કરતાં શીખવું જોઈએ ગમે તેટલો પરિશ્રમ મયો હોય તોપણ ચિત્તમાં ખેદ કે ગ્લાનિ ન થાય તે માટે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. તે સિવાય એક લડવૈયાને માટે બીજા પણ કેટલાક અભ્યાસો કરવા જોઈએ દાખલા તરીકે જરૂરના પ્રસંગે માટી ખોદતાં આવડવું જોઈએ, ઘર બાંધતા શીખવું જોઈએ, વજન ઉચકી જવાની ટેવ પાડવી જોઈએ, વિગેરે અનેક સમયે થોડાઓને દશ-આર દિવસ ચાલે તેટલો અન્નનો જથ્થો પીઠ ઉપર ઉચકીને લઈ જવો પડે છે. દુકામાં એક કારીગર પોતાના ઉપયોગી અસ્ત્રો પોતાની પાસે રાખી તેને બરાબર ધારવાળા બનાવીને સાથે લઈ જાય છે તેવીજ રીતે આપણે, આપણું હુરૂપી શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્રની માફક હમેશા તૈયાર રાખવું જોઈએ. કારીગર જેમ પોતાના સળવી રાખેલા અસ્ત્રોથી સર્વ દ્રવ્યોને તોડી-ફાડી તથા સાધી શકે છે, તેવીજ રીતે આ દેહ પણ

સર્વ કર્મો કરી શકે તેવો સક્ષમ બનાવવો જોઈએ

શિષ્ય —પણ એ કેમ બની શકે તેનો ઉપાય તો આપે કાંઈ બતાવ્યો નહિ.

ગુરુ —તેના ઉપાયો (૧) વ્યાયામ, (૨) શિક્ષણ, (૩) આહાર, (૪) ઇન્દ્રિય-સમય. એ ચાર ઉપાયો શારીરિક અનુશીલનને માટે પ્રતા છે

શિષ્ય —તેમાં આપે વ્યાયામ તથા શિક્ષણ સબધે જે કાંઈ કહ્યું તે મેં જ્ઞાન-પૂર્વક સંભળ્યું છે, પરંતુ આહાર સબધે કાંઈ ખુલાસો થયો નથી શરૂઆતમાંજ વાયસ્પતિ મહાશયના જ્ઞાનપાનસબધે જે પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો તે હવે મને યાદ આવે છે. વાયસ્પતિ મહાશય કેવળ ભાત-દાળ ઉપરજ જીંદગીનો નિર્વાહ કરતાં યુ માત્ર એટલું ખાઈને બેસી રહેવું તે ધર્માનુકૂળ છે ? તેનાથી વિશેષ પ્રકારનાં દ્રવ્યો આહારમાં લેવા એ શું અધર્મ છે ? હું ન જૂલતો હોઉં તો આપનો કહેવાનો આશય તે વખતે કાંઈક એવાજ પ્રકારનો હતો.

ગુરુ —મેં કહ્યું હતું કે શરીરની રક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે જો એટલોજ ખોરાક યથેષ્ટ હોય તો તેથી અધિક આહારની લાલસા રાખવી એ અધર્મ છે શરીરની રક્ષા તથા પોષણને માટે કેવા પ્રકારના આહારની જરૂર છે એ વિષય તો વૈજ્ઞાનિક પડિતોના હાથમાંજ રહેવા દેવો જોઈએ ધર્મના ઉપદેશકોનું તે કામ નથી. હું માનું છું કે વૈજ્ઞાનિક પડિતો દાળ-ભાતને શરીરરક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે યથેષ્ટ લેખશે નહિ, પરંતુ તેની સાથે વાયસ્પતિ મહાશયના સંયોગને વિચારણામાં લઈએ તો તેમના જેવા શરીરશ્રમ વિનાના માણસો માટે એવા સાદા ખોરાક યથેષ્ટ પણ લેખાવા જોઈએ. આપણે તે ચર્ચામાં માથું મારવાની અત્યારે કશી જરૂર નથી. વૈજ્ઞાનિકોનું કામ વૈજ્ઞાનિકો કરે એજ ઇચ્છવાયોગ્ય છે આહારસબધેનો એક મહત્ત્વનો ઉપદેશ, કે જે સ્વયં શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાંથી હું તને સંભળાવું છું, એટલાથીજ સંતોષ માની લેજે —

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્ય સુખપ્રીતિવિવર્દના. ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધા સ્થિરા દૃઢા આહારાઃ સાત્ત્વિકાપ્રિયા ।।

અર્થાત—જે આહાર આયુષ્યમાં, ઉત્સાહમાં, બળમાં, સ્વાસ્થ્યમાં, સુખમાં અને ચિત્તના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરે, સ્થિતિને પ્રદીપ્ત કરે, જે આહાર રસયુક્ત હોય, સ્નિગ્ધ હોય, અને જેનો તાત્ત્વિક અંશ શરીરમાં પાચન થાય તેવો અર્થાત “ન્યુટ્રીશીઅસ” હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેના દર્શનમાંથી ખાવાની ઇચ્છા થાય તેજ આહાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય થઈ પડે છે.

શિષ્ય.—પણ એમાં મધ-માંસ આહારોએ લેવા જોઈએ કે નહિ તે તો કાંઈ આવ્યુંજ નહિ.

ગુરુ —તે કામ વૈજ્ઞાનિકોનું છે. શારીરતત્ત્વવેત્તાઓને અથવા તો વૈદ્યોને પૂછી

એ કે મઘ-માસ વિગેરે આયુષ્ય, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ, તથા પ્રીતિવૃત્તિમા વૃદ્ધિ કરે છે કે નહિ ? મઘ-માસમાં શા શા ગુણો તથા અવગુણો રહેલા છે તેનો ખુલામો તેમની પાસેથી મેળવી લે.

શિષ્ય — હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ તો તેનો નિષેધ કર્યો છે.

ગુરુ — મારા વિચાર પ્રમાણે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ મઘ-માસનો નિષેધ કરવામાં ખોટું કર્યું નથી “અનુશીલન” તત્ત્વ એજ તેમના ધર્મોપદેશનુ મૂળ હતું, કારણ કે મઘ-માસ અનિષ્ટકારી, અનુશીલનને હાનિકર તથા જેને તમે ધર્મ કહો છો તેને વિધ્નકર હોવાથી એનો નિષેધ કરવામાં તેઓએ વાજબીજ કર્યું છે.

શિષ્ય — કોઈ પણ અવસ્થામાં શું મઘનો વ્યવહાર નજ કરવો ?

ગુરુ — જે પીડિત વ્યક્તિની પીડા મઘ સિવાય બીજા કશાથી શાંત ન થાય એમ હોય, તેને માટેજ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. તથાપિ એક અવસ્થા એવી પણ છે કે જે સમયે ચિકિત્સકો કે વૈજ્ઞાનિકોની આગ્રાની રાહ ન જોતાં પરિમિત મઘપાન કર્તવ્ય છે.

શિષ્ય — એવી કયી અવસ્થા છે ?

ગુરુ — યુદ્ધ સમયની અવસ્થા એજ મારો કહેવાનો આશય છે. યુદ્ધભળે મઘ-પાન ધર્માનુકૂળ લેખાય છે તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે જે જે વૃત્તિઓના બળથી યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિજય મળી શકે તે તે વૃત્તિ પરિમિત મઘપાનથી વિશેષ બળવાન બને છે આ સિદ્ધાંતને હિંદુશાસ્ત્ર પણ યોગ્ય માન આપે છે મહાભારતમાં લખ્યું છે કે જયદ્રથવધના દિવસે એકલો અર્જુન શત્રુની સેનાને ભેળીને શત્રુઓની મધ્યમાં જઈને ઉભો રહ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરને આખા દિવસમાં અર્જુનસંબધી કાંઈ સમાચાર મળ્યા નહિ તેથી તેઓ વ્યાકુળ થિતે બેસી રહ્યા હતા. તે સમયે પાંડવ-સેનામાં સાત્યકિ સિવાય બીજો એકે એવો વીર યોદ્ધો નહોતો કે જે શત્રુઓની મધ્યમાં જઈ અર્જુનના સંઘા સમાચાર લઈ આવે યુધિષ્ઠિરે સાત્યકિને આ દુષ્કર કાર્ય કરવાની રજા આપી તેના ઉત્તરમાં સાત્યકિએ ઉત્તમ પ્રકારના મઘની પ્રાર્થના કરી યુધિષ્ઠિરે પોતે તેને ઉત્તમ પ્રકારનો મઘ આણી આપ્યો. માર્કેંડેય પુરાણમાં પણ જણાવ્યું છે કે સ્વયં કાલિકાને અમુરોનો વધ કરતાં પહેલાં સુરાપાન કરવું પડ્યું હતું.

૧૮૫૭ નો મહાન બળવો થયો તે વખતે ચિનહોરના યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સેનાને હિંદુ તથા મુસલમાનોની સેનાએ પરાજિત કરી હતી સ્વયં સર હેનરી લૉરેન્સ તે યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સેનાનો નાયક હોય, છતાં તેમને હાર ખાવી પડી હતી. અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખક સર જોન રે તેના કારણો આપતાં એક કારણ એવું પણ બતાવ્યું છે કે તે દિવસે અંગ્રેજ સેનાને જરૂરજોગો મઘ મળી શક્યો નહોતો. એ કારણ છેક અમલવિત નથી.

તે મમે તેમ હો મઘસેવનના સખધમાં મારો મત દુકમાં આ પ્રમાણે છે - (૧) યુદ્ધકાળે પરિમિત મઘસેવન થઈ શકે, (૨) સુયોગ્ય ચિકિત્સકની આજ્ઞાનુસાર રોગાદિમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય, (૩) તે સિવાય મઘપાન કરવું અનુચિત છે.

શિષ્ય — માસાહારસખધે આપનો શું મત છે ?

ગુરુ — મત્સ્ય-માસ શરીરને ઉપકારી છે કે અપકારી છે તેનો નિર્ણય કરવો તે વૈજ્ઞાનિકોનું કામ છે x ધર્મવેત્તા તો માત્ર એટલું જ કહી શકે કે મત્સ્ય-માસનો આહાર કરવાથી મનુષ્યની પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનને ધકકો પહોંચે છે, તેથી તે નિષિદ્ધ છે ભૂતમાત્રમા પ્રીતિ રાખવી એ હિદુધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે અમારો અનુશીલનવાદ પણ તે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે, પણ આમ કહેવા ઉપરથી અનુશીલનવાદ હિદુધર્મથી કાંઈ જુદો જ મતવાદ છે, એમ માની લઈશ નહિ. અનુશીલનવાદ પણ હિદુધર્મનો જ એક વિષય છે

શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનસખધે વિવેચન કરતાં (૧) વ્યાયામ (૨) શિક્ષણ તથા (૩) આહારના વિષયમાં મે મારા વિચારો જણાવ્યા હવે (૪) ઇન્દ્રિયસયમના સખધમાં મારે જે બોલ કહેવા જોઈએ શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનને માટે ઇન્દ્રિય-સયમની અત્યંત જરૂર છે, એ વાત તને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની અગત્ય હો જોતો નથી ઇન્દ્રિયસયમના અભાવે શરીર યોગ્ય પ્રમાણમાં પરિપુષ્ટ થઈ શકતું નથી, વ્યાયામ કરવા જેટલી ધરજ રહેતી નથી, શિક્ષણની સાર્થકતા થઈ શકતી નથી, એટલું જ નહિ પણ જે આહાર હોજરીમા જાય તે આહાર પણ સંપૂર્ણરિતે પચી શકતો નથી, અને તેને લીધે શરીરમા જેવું જોઈએ તેવું બળ આવતું નથી. તે સિવાય ઈન્દ્રિયોને સયમમા રાખવી એજ ઇન્દ્રિયોનું યોગ્ય અનુશીલન છે, એ વાત હું ન જૂલતો હોઉં તો તને આગળ સમજાવી ગયો પણ છું. આટલે દૂર આવ્યા પછી મારે તને યાદ આપવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયસયમ એ માનસિક વૃત્તિના અનુશીલનને સંપૂર્ણ આધીન છે, કારણ કે જે માનસિક વૃત્તિ નિર્ભળ હોય તો શરીર ઉપર જેવો જોઈએ તેવો અકુશ રહી શકે નહિ. સારાંશરૂપે મારે કહેવું જોઈએ કે હું આગળ જણાવી ગયો તેમ માનસિક વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન, શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનના ઉપર આધાર રાખે છે, તેવી જ રીતે હવે તું જોઈ શકશે કે શારીરિક વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન પણ માનસિકવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે આ પ્રમાણે શરીર તથા મન એકબીજા સાથે બહુ જ ગાઢ સખધથી જોડાયેલાં છે એટલા અનુશીલન સિવાય અન્યનું અનુશીલન કોઈ કાળે સંભવે નહિ. જે કર્મોપદેશકો કેવળ માત્ર માનસિક વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર જ બાર મૂકીને બેસી રહે છે, તેઓનો

x આ મૂળ પુસ્તક ઘણાં વર્ષો પર લખાયલું હોઈને તે પછી ઘણાખરા વૈજ્ઞાનિકોએ માસાહાર નુકશાનકારક હોવાનું જાહેર કરેલું છે સંપાદક

ઉપદેશ અસપૂર્ણ છે જ્ઞાનજ પ્રાપ્ત કરીને ખેસી રહેવું એવો ઉપદેશ અસપૂર્ણ હોવાના કારણે ધર્મવિરુદ્ધ છે કાલેજના શિક્ષણ માત્રથી વિદ્યાર્થીઓ જેમ યથાર્થ મનુષ્ય બની શકતા નથી, તેમ થોડા ઘણા પુસ્તકો કઠસ્થ કરવાથી પણ વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય પ કેત બની શકતા નથી આ બંને માર્ગો અપૂર્ણ અને તેથી અનિષ્ટકારી છે.

અધ્યાય ૧ મો—જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ

શિષ્ય — શારીરિક વૃત્તિઓના સમઘમા તો આપનો ઉપદેશ સાલજ્યો હવે જ્ઞાનાર્જની (જ્ઞાન મેળવનારી) વૃત્તિઓના અનુશીલનસમયે કાષ્ટક કહો તો માલજવાની ઈચ્છા છે મારા સમજવા પ્રમાણે બીજા પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જે સુખ મળી શકે તે સુખ આ વૃત્તિના અનુશીલનથી પણ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, અને જ્યાં સુખ ત્યાં ધર્મ પણ હોયજ એટલા માટે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું અનુશીલન અથવા તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ કર્તવ્ય છે

ગુરુ — અલગત તે આવશ્યક કર્તવ્ય છે, કારણ કે જ્ઞાન વિના અન્ય વૃત્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન થઈ શકે નહિ, એ વાત શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન સમયે હું તને બરાબર સમજાવી ચૂક્યો છું તે સિવાય બીજી એક બાબતને માટે પણ જ્ઞાનની જરૂર છે, અને તે બાબત ઘણી મહત્ત્વની છે અને તે એ કે જ્ઞાન સિવાય ઇશ્વરને ઓળખી શકાય નહિ, તેમજ વિધિપૂર્વક ઇશ્વરની ઉપાસના પણ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય — જ્ઞાન હોય તોજ ઇશ્વરોપાસના થઈ શકે, એમ જો આપ કહેવા માગતા હો તો પછી મૂર્ખ મનુષ્યો ઇશ્વરની ઉપાસના કેવી રીતે કરી શકે ? ઇશ્વર શું કેવળ પડિત પુરુષોને માટેજ છે ?

ગુરુ — મૂર્ખ મનુષ્યો માટે ઇશ્વરોપાસના નથી મૂખને માટે તો ધર્મ જેવી કાંઈ વસ્તુજ નથી એમ કહું તોપણ ખોટું નથી જગતમા જ્ઞાનપૂર્વક જેટલા પાપો થાય છે તેમાનાં ઘણાખરા પાપો પ્રાય મૂર્ખ મનુષ્યો દ્વારાજ થાય છે અને મારે એક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ જેને લખતાં વાંચતાં આવડતું ન હોય તેનેજ મૂર્ખ મનુષ્ય માની લઈશ નહિ, તેમજ જેને લખતાં-વાંચતાં આવડતું હોય તેજ જ્ઞાની એમ પણ માની લેવાનું નથી પુસ્તકો વાંચ્યા વિના પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે પાદશાળાઓ અને નિશાળામા લખ્યા વિના પણ જ્ઞાનની ત્રિદિ થઈ શકે છે આપણા દેશની પ્રાચીન સ્ત્રીઓએ તેના ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો આપણને પૂરા પાડ્યા છે તે સન્નારીઓમા પ્રાય કાંઈને પણ લખતા વાંચતા આવડતું નહોતું છતાં તેમના જેવી ધાર્મિક વ્યક્તિઓ પૃથ્વીમા થોડીજ થઈ હશે તે આદર્શ નારીઓએ પુસ્તકોનું વાંચન કર્યું નહોતું તેથી તે સર્વમૂર્ખ હતી, એમ કહેવાનું કોઈનાથી

સાહસ થઈ શકશે નહિ. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક ખાસ માર્ગો હતા, તે સર્વ આજે લુપ્તપ્રાય થઈ ગયા છે “કથા” અને હરિકીર્તન એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સન્નારીઓ કથાકારોના મુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો સાંભળતી અને એથી કરીને પુરાણ-ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર છુપાયેલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઈ જતો. કથાઓના શ્રવણથી તેમની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ બહુ સારી રીતે સ્વચ્છ તથા પરિતૃપ્ત થઈ શકતી હતી તે સિવાય હિંદુધર્મના પ્રતાપે આપણા દેશમાં વશપરપરાએ જે જ્ઞાનપ્રવાહ સતત વહ્યા કરતો તે પ્રવાહ ઉપર પણ સન્નારીઓનો અધિકાર રહેતો હતો. આ સર્વ કારણોને લઈને અત્યારના આપણા સુશિક્ષિત ગણાતા યુવકો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. દાખલાતરીકે અતિથિસત્કારનું માહાત્મ્ય જ્ઞાનવિના કોઈ કાળે સમજી શકાય નહિ, તેમજ વિશ્વવ્યાપી સત્યની સાથે અતિથિ-સત્કારને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે પણ જ્ઞાનદષ્ટિ વિના જોઈ શકાય નહિ. અત્યાગ્રનો આપણો સુધરેલો વર્ગ અતિથિનું નામ સાંભળીને પણ બળી જાય છે. અત્યારના શિક્ષિત વર્ગને જે જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન પૂર્વની અશિક્ષિત સન્નારીઓને હતું, એજ વાત હું કહેવા માગુ છું તે સ્ત્રીઓ અતિથિ-સત્કારનું માહાત્મ્ય બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. આ પ્રકારનાં એક નહિ પણ સેકડો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. એ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાચીન કાળની નિરક્ષર સ્ત્રીઓનેજ જ્ઞાની લેખવી જોઈએ, અને અત્યારના આપણા સુશિક્ષિત વર્ગને અજ્ઞાની લેખવો જોઈએ.

શિષ્ય —એમાં શિક્ષિત વર્ગનો શો દોષ? ઇંગ્રેજ-શિક્ષાની પદ્ધતિજ એવી એમાં કોઈ શું કરે?

ગુરુ —અલગત, એ વાત ખરી છે. મેં જે અનુશીલનવાદ તને સમજાવ્યો, અર્થાત્ સમસ્ત વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન થવું જોઈએ, એમ મેં જે કહ્યું તે વાત અત્યારના શિક્ષણમાં યોજાયેલી નથી, અને તેને લઈનેજ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ દૂષિત ગણાય છે. અંગ્રેજ રાજ્યના અધિકારીઓએ સિદ્ધાંત કર્યો કે પાઠશાળામાં તો એક ચોક્કસ પ્રકારની વૃત્તિનુંજ અનુશીલન થવું જોઈએ, અને એ પ્રમાણે કાર્યની શરૂઆત થઈ ગઈ. મતલબ કે વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ તેમના અમુક ઉદ્દેશો અને આવશ્યકતાઓનેજ આધારી છે, અને તેથીજ તે સંદોષ રહી ગઈ છે. આજકાલની શિક્ષણપ્રણાલીમાં ત્રણ મહાન દોષો ઉઠો વિચાર કરવાથી સહેજે તરી આવે છે.

શિષ્ય —એ દોષો કયા કયા?

ગુરુ —પ્રથમ દોષ તો એજ છે કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓપ્રત્યે બહુજ વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે, અને કાર્યકારિણી અથવા ચિત્તરંજની વૃત્તિની ખીલવણી

માટે કાદજ પ્રયત્ન થતો નથી, અને તેથી કરીને કેળવણીનું જોષએ તેવું ઉત્તમ ફળ મળી શક્યું નથી હિંદી યુવકો મનુષ્ય વથી બહુ વેગળા પડી ગયા છે. વકીલ, ડોક્ટર અથવા સરકારી નોકર બનવું એનેજ જીવનનું પરમ લક્ષ્ય તેઓ માની બેઠા છે બીજી તરફ યુરોપના એક ભાગની પ્રજા જ્યારે શિષ્યકુશળ તથા સપત્તિપ્રિય બનવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે તો બીજી તરફ બીજા ભાગની પ્રજા યુદ્ધપ્રિય તથા જીલમી બનવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હોય છે આવી દ્વિવિધ શિક્ષણપદ્ધતિના પરિણામે યુરોપમાં કેટકેટલાં યુદ્ધો તથા અત્યાચારો થયા છે તથા થાય છે તે ક્રાંતિથી અગ્નિપ્રય નથી શારીરિક વૃત્તિ, કાર્યકારિણી વૃત્તિ તથા ચિત્તરંજની વૃત્તિની ખીલવણીની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમાં જો માનસિક વૃત્તિની પણ ખીલવણી થાય તોજ તે જગતને તથા જનસમાજને ઉપકારી અથવા મુશ્કેલીકારી થઈ શકે બીજી વૃત્તિઓનો તિરસ્કાર કરી કેવળ માત્ર જીવિતનેજ કેળવ્યા કરવી એ કોઈ રીતે ઈચ્છવાયોગ્ય નથી અમારા જેવા સાધારણ મનુષ્યોની ધર્માનુકૂળ માન્યતાઓ કેવા પ્રકારની છે તે તું જાણે છે ' હિંદુઓ માત્ર રૂપવાન ચંદ્ર અથવા બળવાન કાર્તિકેયનેજ પૂજનીય માનીને બેસી રહેતા નથી, માત્ર જીવિતમાન બૃહસ્પતિ કિંવા યાની બલ્લાની ઉપાસનાનેજ સર્વસ્વ માનીને તેટલેથીજ અટકી જતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ કેવળ રસમ મંથર્વરાજ અથવા સરસ્વતી દેવીનેજ આરાધ્યરૂપે સ્વીકારી શાંત થતા નથી, પરંતુ હિંદુઓની ભક્તિ, હિંદુઓની પૂજા, હિંદુઓનું સર્વસ્વ તે સર્વાંગસંપન્ન—અર્થાત્ સર્વાંગીન પરિણુતિયુક્ત, છ પ્રકારના ઐશ્વર્યયુક્ત વિષ્ણુ ભગવાનનાજ ચરણમાં સમર્પિત થાય છે અનુશીલન—નીતિના મુખ્ય સિદ્ધાંત પણ એજ છે કે સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓને એવી યોગ્યતાપૂર્વક કેળવવી કે એક વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને દાબી દઈ સ્વચ્છેદતાપૂર્વક આગળ વધી શકે નહિ સારાશ કે પ્રત્યેક વૃત્તિને પોતપોતાની સીમામાં રહેવા દઈ તેનું યોગ્ય અનુશીલન કરવું એજ વિષ્ણુની આરાધનાનું મૂળ—પ્રધાન રહસ્ય છે

શિષ્ય —એ તો શિક્ષણના એક દોષની વાત માર્ગ બીજો દોષ શું છે ?

ગુરુ —આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલીનો બીજો દોષ એ છે કે તે પ્રત્યેક મનુષ્યને એક ખાસ વિષયમાં પરિપક્વ થવાની ફરજ પાડે છે આથી સર્વ મનુષ્યોને સર્વ પ્રકારના વિષયો જાણવાનો અવકાશ મળતો નથી અર્થાત્ એક મનુષ્ય ધારે તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ખૂબ પારંગત બની શકે, પરંતુ તેને માટે સાહિત્યના દ્વાર તો બંધજ ગ્રહેવાના એક મનુષ્ય ધારે તો સાહિત્યની શાખામાં પરમ વિદ્વાન બની શકે, પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવાની તેને રજા મળતી નથી આવી રીતે એક મનુષ્ય જો એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિનેજ કેળવીને ઉપશાંત થાય તો પછી મનુષ્યની બાકીની વૃત્તિઓને ખીલવવાનો અવકાશજ ક્યારે મળે ? પરિણામ એ આવે કે જ્યાં જુઓ ત્યાં તમને અર્ધ મનુષ્યત્વવાળાજ માણસ મળી આવે—સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વવાળા મનુષ્યનું

તો દર્શન પણ લાગ્યેજ તમને થવાનું ! એક મનુષ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય, પણ જો તે કાવ્યરસાદિના આસ્વાદનથી કમનસીબ હોય તો તે અર્ધ મનુષ્યજ છે, એમ કહેવું જોઈએ એવીજ રીતે જે મનુષ્ય સાંદર્યપ્રિય હોય અને સર્વ માંદર્યોમાંથી પોતાની રસગતિને પોપણુ આપી શકતો હોય, પરંતુ જગતના અપર વૈજ્ઞાનિક તરવોથી અજ્ઞાન હોય તો તે પણ અર્ધ મનુષ્યજ છે ઉપર કહ્યા તે ઉભય પ્રકારના મનુષ્યો મનુ'યત્વરહિત છે, અને તેથી તેટલે અશે ધર્મબ્રષ્ટ છે જે ક્ષત્રિય-પુત્ર પોતે યુદ્ધવિશારદ હોય છતાં રાજધર્મથી અનભિજ્ઞ હોય, અથવા તો રાજધર્મ જાણવા છતાં રણવિદ્યામાં અજ્ઞાન હોય તો તે હિંદુધર્માનુસાર ધર્મબ્રષ્ટ છે હિંદુ-રાષ્ટ્રનો યથાર્થ મર્મ એજ પ્રમાણે છે

શિષ્ય:—આપની ધર્મવ્યાખ્યા અનુસારે તો સર્વ મનુષ્યોએ સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવીજ જોઈએ

ગુરુ:—નહિ, સર્વ મનુષ્યોએ તેમજ કરવું જોઈએ એવો મારો આગ્રહ નથી. અલખત, એટલું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની સમસ્ત મનોવૃત્તિઓની કમોટી તેમજ ખીલવણી તો કરવીજ જોઈએ

શિષ્ય.—તે બરાબર છે, પરંતુ સર્વ મનુષ્યોથી તેમ બની શકે એવું આપને લાગે છે ખરું ? સર્વ મનુષ્યોની સર્વ વૃત્તિઓ એકસરખી તેજસ્વી હોતી નથી. કોઈની મનોવૃત્તિ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં વધારે તેજસ્વી હોય છે તો કોઈની વૃત્તિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અદ્ભુત કાર્ય કરી શકે તેવી હોય છે સાહિત્યની વૃત્તિવાળો મનુષ્ય વિજ્ઞાનની શાખામાં જાય તો તેને પ્રાય નિષ્ફળજ થવું પડે, તેને બદલે વિજ્ઞાનની વૃત્તિવાળો મનુષ્ય બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાનું સાહસ ન કરતા વિજ્ઞાનની પાછળજ સતત મડયો રહે તો વખત જતા તે એક મહાન વૈજ્ઞાનિક બની શકે એકજ મનુષ્ય સાહિત્યમાં અને વિજ્ઞાનમાં-ઉભયમાં કેવી રીતે પારગત બની શકે ?

ગુરુ:—તે ન બની શકે, પરંતુ “ પ્રતિમા ” વિષે સ્પષ્ટીકરણ કરતા મેં જે વિચારો તને અગાઉ જણાવ્યા હતા તે પુનઃ યાદ કર તારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મારે જે કંઈ કહેવું જોઈએ તે સર્વ તેજ વખતે જણાવી ગયો છું પુનરુક્તિની અત્રે જરૂર નથી હવે ત્રીજો દોષ સાબળ.

વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિનો એક સાધારણ દોષ એ પણ છે કે તેમાં પાત્ર-પાત્રનો લેશ પણ વિચાર કરવામાં નથી આવતો. અર્થાત્ અમુક વિષય વિદ્યાર્થી-ઓના અતઃકરણમાં વિકાસ પામે છે કે નહિ, તે જોવાની કોઈ તસ્દી લેતું નથી.

૧ આ વિષય પાંચમા અધ્યાયમાં શિષ્યના એવા પ્રશ્નમાં મળી આવશે.

અનુવાદક

એક વૈદ્ય રોગીને હુધાતુર જોઈ ખાવાની છૂટ આપે, પણ તે દર્દી 'ખાધેડું' અન્ન પાચન કરી શકે તેમ છે કે નહિ તેનો ખિલકુલ વિચાર ન કરે તો તેને સુયોગ્ય ચિકિત્સક કહેવાય નહિ તેવીજ રીતે જે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની શક્તિનો નોલ કર્યા સિવાય મગજમાં જોજોજ લઈ કરે તેને પણ સુયોગ્ય શિક્ષક લેખી શકાય નહિ દર્દીને બહુ અનાજ ખાવા બદલ જેમ અજીર્ણનું દર્દ ભોગવવું પડે છે તેમ હદ ઉપરાંત જોજો વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં ભરવાથી વિદ્યાર્થીઓને પણ માનસિક અજીર્ણને આધીન થવું પડે છે આથી કરીને ક્રમે ક્રમે વિદ્યાર્થીની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની અવનતિ થતી જાય છે “ મુખસ્થ કરો, યાદ કરો, ગોખી નાખો, કોઈ કોઈ પૂછે તો પોપટની માફક એકદમ ઉત્તર આપતા શીખો ” એજ પ્રકારનું શિક્ષણ આજકાલ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે, પરંતુ આવા શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થતી જાય છે કે બુદ્ધિ થતી જાય છે, સ્વશક્તિ યુક્ત થતી જાય છે, કે પ્રાચીન પુસ્તકોનો પાલવ પકડી પાછળ પાછળ ચાલનારી થતી જાય છે, તેનો તો કોઈ જૂલે ચૂકે પણ વિચાર કરતું નથી. અર્થાત્ વિદ્યાર્થીઓને જે માનસિક આહાર આપવામાં આવે છે તે તેમનાથી પાચન થઈ શકે છે કે નહિ તે તરફ તો કોઈ નજર પણ કરતું નથી બિચારા શિક્ષિત ગર્દભો જ્ઞાનનો ભાર વહન કરી સસારમાં ચોતરફ ભટકીને આયુષ્ય પૂરું કરે છે છેવટે વિસ્મૃતિ નામની કરુણામયી દેવી આવીને તેમનો ભાર લઈ લે છે, એટલે પછી તેઓ ટોળામાં મળી જઈ સ્વચ્છદતાપૂર્વક ઘાસ ખાવા લાગે છે

શિષ્ય—અમારા દેશના શિક્ષિત વર્ગ પ્રત્યે આપની એટલી બધી કોપદષ્ટિ કેમ છે ?

ગુરુ.—હું માત્ર આપણા દેશનાજ શિક્ષિત વર્ગવિષે જોલતો નથી અહીંના અંગ્રેજો પણ એકે યા બીજા પ્રકારે એવાજ છે આપણે તેમને મહાપ્રભુ માની તેમનું અનુકરણ કરવા લલચાઈએ છીએ, અને તેમના અનુકરણ માત્રથી મનુષ્ય-જન્મ સાર્થક થયો માની લઈએ છીએ તેઓ પણ સકીર્ણ બુદ્ધિના છે, તેમનું જ્ઞાન પણ પીડાદાયક છે

શિષ્ય—અંગ્રેજોની બુદ્ધિ સકીર્ણ છે ?

ગુરુ—શર્ને શર્ને સર્વ સમજશે, જે જાતિ દોઢસો વર્ષથી ભારતવર્ષ ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે છતાં ભારતવાસીઓસબધી એક વાત પણ હજી સુધી સમજી શકી નથી, તેમનામાં બીજા લાખો ગુણો હશે, તોપણ તેમનામાં વિજ્ઞાન બુદ્ધિ હોય એમ તો હું કહી શકીશ નહિ, પણ બીજી તરફ અંગ્રેજોના કરતાં પણ આપણા હિંદીઓની બુદ્ધિ વિશેષ સકીર્ણ માર્ગે પ્રવર્તે છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી અંગ્રેજોના શિક્ષણ કરતાં આપણું શિક્ષણ વિશેષ હલકા પ્રકારનું છે,

એમ પણ સ્વીકારવું જોઈએ, પરંતુ આપણે એ કુસરકારોનું મૂળ જોવા જઈએ તો યુરોપના અનુકરણ સિવાય ભાગ્યેજ બીજું કંઈ હશે કેમ, તારી પહેલી શકા દૂર થઈને ?

શિષ્ય.—પણ આપે જ્ઞાનને પીડાદાયક કહ્યું તેનો અર્થ શું સમજવો ?

ગુરુ.—જેની રીતે આહાર સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં અજીણ થવાથી પીડાદાયક થાય છે તેવીજ રીતે જ્ઞાન સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં જો તેનો દુરુપયોગ થાય તો તે પણ પીડાદાયક થવા વિના રહે નહિ. જ્ઞાનનું અજીણ પીડાદાયક છે, અર્થાત્ અમુક અમુક વાતો જાણી લીધા પછી તે પ્રત્યેકને પરસ્પર કેવો સખ છે, અથવા તો એ જ્ઞાનનું પરિણામ શું તેનો વિચાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે નિર્અર્થ-કળ છે કાંઈ કહે કે ગૃહમાં તો ખૂન પ્રકાશ છે, માત્ર સીડી ઉપરજ અધાર છે, તો તેનો અર્થ શું ? રસ્તોજ ન સૂઝે ! ક્યાં થઈને ક્યાં જવું તેની કશી માહિતીજ ન મળે ! જ્ઞાનની પીડામાં ફસાયલા માણસો અમુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેજ જાણતા નથી એક સમયે એક અગ્રેજે ઈ.લાડથી હિંદમાં આવી એક બગીચો ખરીદ કર્યો તેને આ ૧- રીતરિવાજોનું બીજાનું જ્ઞાન નહોતું એક દિવસે માળાએ આવીને તેને એક તાણુ નાળાએર ભેટદાખલ અર્પણ કર્યું સાહેબે તો નાળાએરની છાલ ઉતારી લીધી અને અદરનો ગોટો ફેંકી દીધો ! માળાને આ વાતની ખબર પડી એટલે તે સાહેબ પાસે ગયો અને કહ્યું કે “ સાહેબ ! છાલ નહિ પણ તેનો તો અદરનોજ ભાગ ખાવામાં વપરાય છે ” ત્યાર પછી માળાએ તેજ સાહેબને કેટલીક ફેરીઓ બગીચામાંથી લાવીને અર્પણ કરી સાહેબ માળાને ઉપદેશ બૂલી ગયો નહોતો. તેથી તેણે ફેરીની છાલ-ગર્ભ વિગેરે ફેંકી દીધું, અને ગોટલીજ ખાવા માટે લઈ ગયો ! સાહેબને ખાત્રી થઈ કે આ હિંદુસ્તાની ફળોમાં કંઈ રસજ હોતો નથી ! માળાએ પુનઃ આવીને સાહેબને કહ્યું કે—“ સાહેબ, તેને તો ચૂસીને અથવા ચીરે ફરીને જ ખવાય, અને ગોટલી તો ફેંકીજ દેવી જોઈએ ” સાહેબે માળાનો ઉપદેશ લક્ષમાં રાખી લીધો. છેવટે માળાએ એક દિવસે રતાળુની એક માક મોકલી સાહેબ પેલા માળાનું શિક્ષણ વિસરી ગયો નહોતો. તેથી તે રતાળુની ચીરો ફરી ફરીને ખાઈ ગયો, પણ રતાળુએ પેટમાં જઈને એવું તો દર્દ થઈ કહ્યું કે સાહેબ કોઈથી લાલ-પીળો થઈ ગયો, અને માળાને મારી-મારીને મરણતોલ કરી નાખ્યો. આવો દુઃખદાયક બગીચો પણ નહિ જોઈએ, એમ ધારીને અર્ધ કિમતે બગીચો પણ વેચી નાખ્યો અનેક મનુષ્યોના માનસક્ષેત્રો આવી રીતે બગીચાની માફક ફળ-ફૂલોથી પરિપૂર્ણ હોય છે, પરંતુ તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની

તેમને ખબર ન હોવાથી બિચારાઓ ટોપરાને બદલે કાચલી અને રસને બદલે ગોટલી ખાઈને હેરાન થાય છે. અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો ક્યા અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની સૂચના ન મળે તો એવું જ્ઞાન પણ દુષ્કાર્યક થઈ પડે છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શું જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓના અનુશીલનમાટે જ્ઞાનની કશી જરૂર નથી ?

ગુરુ:—એવકુદ્ ! એક અસ્ત્ર સમવવું હોય તો શું ખાલી જગ્યામા ફેરવવાથીજ તે હેતુ સિદ્ધ થઈ જાય ? જોય વસ્તુ સિવાય જ્ઞાનની ખીલવણી થઈજ કેવી રીતે શકે ? છતાં એટલું લક્ષમા રાખવું જોઈએ કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સાથે આપણી જ્ઞાનેચ્છા પણ વિકાસ પામવીજ જોઈએ. અત્યારે જે શિક્ષણપદ્ધતિ આપણામા પ્રચલિત છે તે તો આપણા પેટમા ઠાસી ઠાસીને ખોરાકજ લઈ કરે છે ! આપણે તે ખોરાકને પચાવી શકીએ છીએ કે નહિ, અને પછી ક્ષુધા જન્ય થાય છે કે નહિ, પેટમા વધારે અન્ન રહી શકે તેમ છે કે નહિ, તેનો કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં, બસ, ઠાસી ઠાસીને ખોરાકજ લઈ કરે છે ! કેટલીક મૂર્ખ માતાઓ બાળકને ખૂબ ખવરાવી ખવરાવીને બાળકના શરીરનું સત્યાનાશ વાળે છે, તેનીજ રીતે અત્યારના પિતાઓ તથા શિક્ષકો પણ પુત્રોની તથા વિદ્યાર્થીઓની ઉન્નતિને બદલે અવનતિજ કરે છે !

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે ધર્મનો એક પ્રધાન અંશ છે, પરંતુ એને બદલે અત્યારે તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઉક્ત ત્રણ દોષો પ્રવર્તી રહ્યા છે ! ધર્મનો ચથાર્થ મર્મ જ્યારે લોકો સમજવા લાગે ત્યારેજ આ કુશિક્ષારૂપી પાપ પણ સમાજમાંથી દૂર થઈ શકશે

અધ્યાય ૧૦ મો—મનુષ્યભક્તિ

શિષ્ય —વૃત્તિઓનું યોગ્ય સંકુરણ, સામજિક તથા સાર્થક્ય એજ સુખ અને એજ મનુષ્યત્વ એ વાત બરાબર સમજઈ વૃત્તિઓ ત્રણ પ્રકારની તે પણ સમજાયુ, જેમકે (૧) શારીરિક, (૨) જ્ઞાનાર્જની અને (૩) કાર્યકારિણી અથવા ચિત્તરજની. તેમા શારીરિકી વૃત્તિ તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે આપે જે ઉપદેશ કર્યો તે મે બરાબર સાંભળ્યો છે નિકૃષ્ટ કાર્યકારિણી વૃત્તિઓના અનુશીલનનો શું જરૂર છે, તે વાત પણ આપે સામજિકનો વિષય સમજવતી વખતે, લય-ક્રોધ-લોભ-હત્યા-દિના દષ્ટાંતપૂર્વક કહી સંભળાવી. હવે નિકૃષ્ટ કાર્યકારિણી વૃત્તિસંબંધે આપને વિશેષ બોલવાનું હોય એમ હું ધારતો નથી ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે આપને કાંઈ કહેવાનું હોય તો કહે.

ગુરુ:—હવે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓમા જેને સર્વત્ર ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે તે

ત્રિવિધે વિવેચન કરે તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ. જે અર્થમાં વનિતે નિકૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે, તેથી છેક જૂનાજ અર્થમાં અમુક ત્રિવિધોને ઉત્કૃષ્ટત્રિવિધ કહેવામાં આવે છે. દાખલાતરીકે ભક્તિ-પ્રીતિ વગેરે

શિષ્ય — ભક્તિ અને પ્રીતિ એ ઉભય ત્રિવિધો શુ જૂદી જૂદી છે ? ઈશ્વરમાં જે પ્રીતિનો આરોપ થાય તેને ભક્તિ કહેવાય એમજ હુ તો માનુ છુ

ગુરુ — તારી એ માનીનતાવિષે મારે વાધો ઉઠાવવાની જરૂર નથી, પરંતુ અનુ-શીલન તત્ત્વ મમજતી વખતે તેને પૃથક્ પૃથક્ ઓળખવાથી બહુ સરળતા થાય તેમ છે ખરૂં પૂછે તો ઈશ્વરમાં જે પ્રીતિનુ આરોપણ થાય તેનેજ ભક્તિ કહેવાય એવુ પણ નથી. મનુષ્યો-અર્થાત્ રાજા, ગુરુ, પિતા, માતા તથા સ્વામી વિગેરે પણ ભક્તિને પાત્ર છે તે સિવાય એમ પણ બનતુ જોઈએ છીએ કે અનેકાને ઈશ્વર પ્રત્યે બીલકુલ ભક્તિભાવ નથી હોતો, છતાં પ્રીતિ તો હોય છેજ

ઈશ્વરભક્તિની વાતને હાલ તુર્તમાં રહેવા દે પ્રથમ મનુષ્યભક્તિવિષે જે કહુ તે સામ્રાજી લે આપણા કરતાં જે ઉત્કૃષ્ટ હોય અને જેની ઉત્કૃષ્ટતા આપણને ઉપકારક થઈ શકે તેજ આપણી ભક્તિને પાત્ર બની શકે છે, એવો ભક્તિનો એક સામાન્ય નિયમ છે ભક્તિની સામાજિક આવશ્યકતા મુખ્ય એ કારણોને આભારી છે (૧) ભક્તિ સિવાય નિકૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યનુ અનુસરણ કરી શકે નહિ અને (૨) જે નિકૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યને અનુસરી શકે નહિ તો સમાજમાં ઐક્ય રહી શકે નહિ સમાજનાં બધાં તૂટી જાય તો સમાજની ઉન્નતિ થઈ શકે નહિ, એ વાત સહેલાઈથી સમજાય તેમ છે

હવે મનુષ્યોમાં કોણુ કોણુ ભક્તિને પાત્ર હોઈ શકે તેવિષે વિચાર કરીએ (૧) પિતામાતા આપણી ભક્તિને પાત્ર છે તેઓ આપણા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ વાત સમજાવવામાં બહુ સમય વીતાવવાની જરૂર નથી ગુરુ આપણા કરતાં જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ છે, અર્થાત્ આપણને જ્ઞાન આપનાર છે, અને તેથી તેઓ પણ ભક્તિને પાત્ર છે. વસ્તુતઃ જો ગુરુ ન હોય તો મનુષ્યો મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ શારીરિકી વૃત્તિનો વિષય અર્થતા પ્રસંગોપાત એ વાત હુ તને કહી ગયો છુ, એટલા માટે ગુરુ તો ખાસ કરીને ભક્તિને પાત્ર છે, એમ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી. હિંદુ-ધર્મ સર્વતત્ત્વદર્શી છે, એથી કરીને ગુરુભક્તિ ઉપર ભાર મૂકવામાં હિંદુધર્મ જેટલુ અભિમાન લઈ શકે તેટલુ અભિમાન બીજો કોઈ ધર્મ લઈ શકે તેમ નથી. પુરોહિત-અર્થાત્ આપણા કલ્યાણને અર્થે ઈશ્વરની પાસે જે નિત્ય પ્રાર્થના કરે, આપણા હિતને માટે સર્વદા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરે, અને આપણા કરતાં પણ જે અધિક પવિત્ર તથા ધર્માત્મા હોય તે પણ ભક્તિને પાત્ર છે જે મનુષ્ય કેવળ પેટની ખાતરજ પુરોહિતનો ધધો કરતો હોય તે ભક્તિને પાત્ર નથી. સ્ત્રીના કરતાં સ્વામી દરેક

રીતે શ્રેષ્ઠ છે, એટલા માટે સ્વામી પણ ભક્તિને પાત્ર છે હિદુધર્મ એમ પણ કહે છે કે સ્ત્રીઓએ પણ સ્વામીની ભક્તિને પાત્ર બનવું જોઈએ, કારણ કે હિદુધર્મ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે છે કે સ્ત્રીને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપા માનવી જોઈએ ધરનાં મનુષ્યો, જે ભક્તિને યોગ્ય એવાં વડીલોની ભક્તિ ન કરે, અર્થાત્ પુત્ર કન્યા અથવા વધુ જે પોતાના માતા-પિતાની ભક્તિ ન કરે, જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીપ્રત્યે ભક્તિ ભાવ ન રાખે, જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનો તિરસ્કાર કર્યા કરે, વિદ્યાર્થીઓ જે ગુરુનું અપમાન કર્યા કરે તો તે ગૃહ કાષ્ટ કાળે હિનનાતિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, એવા ગૃહને ગૃહ કહેવા કરતાં નરકજ કહેવું એ વધારે યોગ્ય છે આ વાત એવી તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે કષ્ટપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર પડે તેમ નથી આવી રીતે ભક્તિને પાત્ર એવાં વડીલોપ્રત્યે યોગ્ય ભક્તિભાવ વહેવા દેવો એ પણ અનુશીલનવાદનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે હિદુધર્મનો પણ તેજ હિદેશ છે, એટલું જ નહિ પણ અન્યાન્ય ધર્મો કરતાં હિદુધર્મ એ વિષયને ધણુંજ અમત્યનું સ્થાન આપે છે હિદુધર્મ જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ લેખાય છે તેનું એ પણ એક કારણ છે

(૨) ગૃહના જેવુંજ સમાજનું પણ બધારણુ સમજી લેવું ગૃહના સ્વામીની માફક અથવા પિતામાતાની માફક રાજ આપણા સમાજનો અવિપતિ છે તેના ગુણના પ્રતાપે કિંવા તેના દડના પ્રતાપે સમાજ સર્વદા પોતાનું રક્ષણુ કરી શકે છે. સત્તાનો વડે પિતા જેવી રીતે ભક્તિપાત્ર છે તેવીજ રીતે રાજ પણ પ્રજા તરફની ભક્તિને પાત્ર છે ખરી રીતે તો પ્રજાની ભક્તિજ રાજને બળવાન તથા શક્તિમાન બનાવે છે. નહિ તરે એક રાજના બે બાહુમા તે કેટલુંક બળ રહી શકે ?

શિષ્ય — તો પછી બીજા શીલીપ જેવા તથા ઔરંગઝેબ જેવા રાજાઓની વિરુદ્ધમા લડત ચલાવવી એ પાપરૂપ લેખાય કે નહિ ?

ગુરુ — કદાપિ નહિ રાજ જ્યાંસુધી પ્રજાપાલક હોય ત્યાંસુધીજ તે રાજ છે. જ્યારે તે પ્રજાપીડક બને ત્યારે તે રાજ નથી, અને તેથી, તે આપણી ભક્તિને પાત્ર નથી આવા રાજની ભક્તિ કરવાને બદલે તેને પોતાને સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાની ફરજ પડે તેવી રીતનું વર્તન ચલાવવું એજ દેશવાસીઓનું કર્તવ્ય છે, કારણ કે રાજ સ્વચ્છંદી હોય તો તેથી પ્રજાનું કાષ્ટ કાળે કદ્યાણુ થાય નહિ, પરંતુ આ સર્વ વાતો ભક્તિના વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી, તેથી તે વિષે અહીં આ સમયનો બ્યય કરવો અનુચિત છે પ્રીતિનો વિષય નીકળશે ત્યારે તે વિષે વિસ્તારપૂર્વક હું બોલીશ અત્યારે તો માત્ર એકજ વાતનો ઉદ્દેશ્ય કરી રાજભક્તિનો વિષય સમાપ્ત કરીશ રાજ જેવી રીતે આપણી ભક્તિને પાત્ર છે તેવીજ રીતે રાજના પ્રતિનિધિરૂપ રાજ પુરુષો પણ યથાયેગ્ય સન્માનને પાત્ર છે, પરંતુ જ્યાંસુધી તેઓ રાજકાર્યમા નિયુક્ત હોય અને ધર્મપૂર્વક પોતાની ફરજ બજાવતા હોય ત્યાંસુધીજ તેઓ સન્મા-

નને પાત્ર છે તેમ ન હોય ત્યારે તો તેઓને પણ એક સાધારણ મનુષ્યજ લેખના જોડાએ.

રાજપુરુષોપ્રત્યે યોગ્ય ભક્તિ દર્શાવવી એ ઠીક છે, પરંતુ કોઈ પણ બામતમા હદ ઓળંગી જવી એ ઠીક નથી, કારણ કે ભક્તિની માત્રા વધી જાય તો ખીજ પ્રતિઓને હાનિ સહન કરવી પડે એ વાત હું તને પ્રથમ કહી ચૂક્યો છું રાજાઓ સમાજના પ્રતિનિધિ સમાન છે અને રાજપુરુષો સમાજના નોકરો છે એ વાત કોઈએ વિસરી જવી જોઈતી નથી. આપણા દેશી લોકો એ વાતને ભૂલી જઈ, રાજપુરુષોની અપરિમિત ખુશામત કરે છે, તે અનુચિત છે.

(૩) રાજના કરતા પણ સમાજના શિક્ષકા અધિક ભક્તિને પાત્ર છે જેઓ વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન હોવાની સાથે સમાજને પણ પરિશ્રમપૂર્વક શિક્ષણ આપવાના નિરંતર પ્રયત્નો કરે છે તેઓજ સમાજના યથાર્થ નેતા છે-તેઓજ સમાજના યથાર્થ રાજાઓ છે. મતલબ કે ધર્મવેત્તાઓ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, નીતિવેત્તાઓ, દાર્શનિકો, પુરાણવેત્તાઓ, સાહિત્યકારો, તથા કવિઓપ્રત્યે યથોચિત ભક્તિ દર્શાવવી એ પણ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે અત્યારસુધીમાં પૃથ્વીની જે કાંઈ ઉન્નતિ થઈ છે તે આજ મહાપુરુષોને આભારી છે તેઓ જે માર્ગે પૃથ્વીને લઈ જવા માગે તેજ માર્ગે પૃથ્વી ગતિ કરવા લાગે છે તેઓ રાજાઓના પણ ગુરુ છે, કારણ કે રાજાઓ જ્યારે તેમની પાસેથી યોગ્ય શિક્ષણ લે છે, ત્યારેજ તેઓ સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય બને છે ભારતવર્ષમાં ભારતીય ઋષિ-મહર્ષિઓની જે કીર્તિ હજી સુધી સચવાઈ રહી છે, અને બાસ, વાલ્મીકિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, કપિલ, તથા ગૌતમ આદિ ભારતવર્ષના પૂજ્યપાદ મહર્ષિઓના જે કીર્તિસ્થભો અમર રહી ગયા છે, તે તેમના સામાજિક ગુરુપદનેજ આભારી છે યુરોપમાં પણ ગેલિલીઓ, ન્યૂટન, ક્વાન્ટ, ડાન્ટે તથા રોકસપીઅર વિગેરેએ એ મહત્વના આસનો એક કાળે શોભાવ્યા હતા.

શિષ્ય —જેનો જેટલા પ્રમાણમાં આપણાપર ઉપકાર થાય તેનાપ્રત્યે તેટલોજ ભક્તિભાવ ધરાવવો, એવો આપનો કહેવાનો આશય છે શું ?

ગુરુ —નહિ. ઉપકારીપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો તેને ભક્તિ નહિ, પણ કૃતજ્ઞતા જ લેખવી જોઈએ અનેક સમયે નિકૃષ્ટ મનુષ્યો પણ આપણાપર ઉપકાર કરી શકે છે ભક્તિ આપણી પોતાની ઉન્નતિને અર્થે છે. જેનામાં ભક્તિભાવ નથી હોતો તે પોતાના ચરિત્રની ઉન્નતિ કરી શકતો નથી લોકગુરુપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવા વિષે મેં જે હમણાં તને ઉપદેશ કર્યો તે પુનઃ યાદ કર દાખલાતરીકે તું કોઈ એક અથકારનો અથ વાચવા બેઠો છે હવે જો તને તે લેખક કિંવા અથકારપ્રત્યે ભક્તિ ભાવ ન હોય તો તે અથ તારા ઉપર કોઈ પ્રકારનો ઉપકાર કરી શકે નહિ. અથ-મનો ઉપદેશ તારા ચરિત્ર ઉપર કશી અસર ઉપજવી શકે નહિ એટલુંજ નહિ પણ

ભક્તિભાવ વિના અથકારનો આશય પણ તુ યથાર્થ રીતે સમજવાને ભાગ્યશાળી થઈ શકે નહિ અથકારની સાથે તારી સહાયતા ન હોય તો તેના કથનો તારે માટે નિષ્ફળજ થાય એટલાજ માટે મે કશું હવું કે જે જગતના શિક્ષકો પ્રત્યે આપણને ભક્તિ ન હોય તો તેમનું શિક્ષણ પણ આપણા માટે નિરર્થક થઈ પડે છે સહાયતાવાળું શિક્ષણ, અને ભક્તિભાવયુક્ત જ્ઞાન એજ આપણી ઉન્નતિનું મૂળ કારણ છે. ભક્તિ સિવાય કોઈ કાળે કોઈની ઉન્નતિ થઈ નથી તેમ થાય એવો સભવ પણ નથી શિક્ષકોપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો એ પણ પરમ ધર્મ છે

શિષ્ય:—આપ જે ધર્મની અનેકવાર પ્રશંસા કરો છો તે હિંદુધર્મ તો એવા ધર્મનું શિક્ષણ આપતો હોય એમ હું ધારતો નથી

ગુરુ —એવી વાતો તો મૂર્ખ મનુષ્યનાજ મુખમાં શોભે હિંદુધર્મ જોડે અશે એવી બાબતોનું શિક્ષણ આપે છે તેવું શિક્ષણ જગતનો અન્ય કોઈ ધર્મ આપતો નથી હિંદુધર્મમાં બ્રાહ્મણો સર્વત્ર પૂજ્ય લેખવામાં આવ્યા છે, તેનું શું કારણ છે, તે તું જાણે છે ? તેઓ વર્ણુત્રેષ્ઠ તથા એક પામરથી લઈ એક શ્રીમત સુધી પ્રત્યેકની ભક્તિને પાત્ર લેખાય છે તેનું એજ કારણ છે કે ભારતવર્ષમાં એક કાળે બ્રાહ્મણોજ મામાજીક શિક્ષકો હતા ધર્મવેત્તાઓ પણ તેઓ, નીતિવેત્તાઓ પણ તેઓ, એટલુંજ નહિ પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, પુરાણવેત્તાઓ, દાર્શનિકો તથા સાહિત્યપ્રણેતાઓ અને કવિઓ પણ તેઓજ હતા એટલાજમાટે હિંદુધર્મના અનંત જ્ઞાની ઉપદેશકોએ તેમની સંપૂર્ણ ભક્તિ કરવાનું લોકોને ફરમાવ્યું છે સમાજના મનુષ્યો બ્રાહ્મણોપ્રત્યે સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ ધરાવતા હતા તેટલાજ માટે ભારતવર્ષ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો ભારતવર્ષીય જનસમાજે બ્રાહ્મણ શિક્ષકોની આધીનતા સ્વીકારી તેથીજ તેઓ અનાયાસે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચ્યા હતા

શિષ્ય —અત્યારે તો ધણાખરા લોકો એમજ કહે છે કે બ્રાહ્મણોએ ઠગાઈ કરીને પોતાનું પેટ ભરવા માટેજ બ્રાહ્મણભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો છે

ગુરુ —એમ કહેનારાઓ પોતાની સ્થૂળ બુદ્ધિને લીધે બ્રહ્મભક્તિનું યથાર્થ સહસ્ય જોઈ શકતા નથી, તેથીજ તેઓ બ્રાહ્મણોને શિરે ખોટો આરોપ મૂકે છે તુ બરાબર વિચાર કરી જોશે તો તને જણાશે કે પૂર્વે આપણા સમાજનાં સર્વ વિધિ-વિધાનો તથા વ્યવસ્થાઓ બ્રાહ્મણોનાજ હાથમાં હતા. આવી રીતે પોતાના હાથમાં દરેક પ્રકારની સત્તા હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની આજીવિકાસબંધે કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તેનો એકવાર વિચાર કરી જો. બ્રાહ્મણોથી રાજ્યના અધિકારી થવાય નહિ બ્રાહ્મણોથી વાણિજ્ય કે ખેતીવાડીના ધંધો પણ થાય નહિ એવી વ્યવસ્થા પોતેજ પોતાને માટે બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી લીધી પોતાની ઉપજીવિકા માટે આ પ્રમાણે તેમણે ઈરાદાપૂર્વક અન્ય સર્વ મહત્ત્વના માર્ગો બંધ

કરી દઇને જે એકજ માર્ગ ખુલ્લો રાખ્યો તે કયો માર્ગ ? માત્ર શિક્ષા. શિક્ષાના જેવા દુઃખદાયક અને દરિદ્ર માર્ગ લાગ્યેજ ખીજો કોઇ હશે આવા નિસ્વાર્થ અને ઉદારચિત્ત મનુષ્યોને ભારતમાતા સિવાય ખીજી કયી માતા જન્મ આપી શકે ? તેઓએ પોતાની બહાદુરી બતાવવા અથવા તો પુણ્યનો સચ્ચ કરવાના હેતુથી એ શિક્ષાવૃત્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો નહોતો, પરંતુ તેઓ સમજતા હતા કે જે ઐશ્વર્ય-સંપત્તિમાં મન જશે તો પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા વિઘ્ન નડ્યા વિના રહેશે નહિ. તેમજ સમાજને પણ જેવું જોઇએ તેવું શિક્ષણ મળી શકશે નહિ એકાગ્ર મનથી ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને એકનિષ્ઠાપૂર્વક લોકશિક્ષણ આપવું એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી શિક્ષાવૃત્તિનો એક માત્ર માર્ગ પોતાને માટે ખુલ્લો રાખ્યો હતો. યથાર્થ નિષ્કામ ધર્મ જેમના હાડોહાડમાં વ્યાપ્ત થઇ ગયો હોય તેઓજ આમ પરહિતગ્રામની પ્રતિજ્ઞા લઇ સર્વત્યાગી બનવાની હિમત કરી શકે તેઓએ પોતાના પ્રત્યે અચળ લક્ષિ રાખવાનું લોકોને ઉપદેશ્યું હતું તે પણ કાંઈ તેમના પોતાના સ્વાર્થને માટે નહોતું. તેઓ સમજતા હતા કે જે સામાજિક શિક્ષકો પ્રત્યે લોકોનો લક્ષિભાવ ન હોય તો સમાજની કોઇ કાળે ઉન્નતિ થાય નહિ, અને એટલાજ માટે તેમણે બાહ્યલક્ષિતો ભારતવર્ષમા પ્રચાર કર્યો હતો. આવી રીતે તેમણે જે એક સમાજ તથા સભ્યતાની સૃષ્ટિ કરી હતી તે આજે પણ જગતમાં અતુલનીય લેખાય છે. હજીસુધી યુરોપ પણ એ આદર્શનું અનુકરણ કરી શક્યો નથી, કારણ કે હજીસુધી પણ યુરોપમા યુદ્ધને એક સામાજિક આવશ્યકતા સમજવામા આવે છે આ દેશના બાહ્યોએજ યુદ્ધનું ભયકર દુષ્પ, યુદ્ધની ભયકર ખાનાખરાખી તથા યુદ્ધનો સામાજિક ઉત્પાત પોતાના આગ્રિમળથી દૂર કર્યો હતો. બાહ્યની નીતિનું અવલખન લેવાથી સમાજને યુદ્ધ કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વના બાહ્યોના કીર્તિસ્તંભોમાથી હજી એક કાકરી પણ ખરવા પામી નથી, એજ તેમની અક્ષય કીર્તિનું જ્વલત ઉદાહરણ છે જગતમાં જે જે ઉન્નત જાતિઓ અત્યારસુધીમાં થઈ ગઇ છે તેમાં બાહ્યોના જેવી પ્રતિભાશાળી, શક્તિશાળી, જ્ઞાની તથા ધાર્મિક જાતિ ખીજી કોઈ થઈ નથી. ગ્રાચીન એથેન્સમાં અથવા રોમમાં, મધ્યકાલીન ઇટાલીમા અથવા વર્તમાન કાલીન જર્મનીમાં કે ઈંગ્લાડમા બાહ્ય જેવી એક પણ ઉન્નત, પ્રતિભાશાળી તથા ક્ષમતાશાળી જાતિ થઇ નથી. રોમના પુરોહિતો, કે બાહ્યના શિક્ષકો કે અન્ય કોઈ સપ્રદાયના ધર્મોપદેશકોમા પણ બાહ્યોના જેવા જ્ઞાની કે ધાર્મિક હજી સુધી થયા નથી.

શિષ્ય —પરંતુ અત્યારે તો બાહ્યો ખુલ્લી રીતે વેપાર-ધંધો કરવા લાગી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ કાલી માતાના નામથી કસાઇનો પણ ધંધો કરવા લાગ્યા

છે શુ તેમની પણ ભક્તિ અમારે કરવી જોઈએ ?

ગુરુ —કદાપિ નહિ જે ગુણને માટે આપણે જેની ભક્તિ કરીએ તે ગુણ તેનામાં ન હોય તો પછી આપણે શામાટે ભક્તિ કરવી ? ગુણવિના ભક્તિ કરવી એ તો અધર્મજ છે ભારતવર્ષના મનુષ્યો આ હેતુની વાત ન સમજી શક્યા તેથીજ તેમની અવનતિ થઈ જે ગુણના પ્રતાપે આહ્વાણ એકવાર ભક્તિને પાત્ર હતા તે ગુણજ જે તેમનામાં ન રહ્યો તો પછી તેમની ભક્તિ કરવાની જરૂરજ શુ હોય ? દુર્ગુણી અને દુર્ગત્યારી આહ્વાણની ભક્તિ કરવાથી લોકો ધીમે ધીમે કુશિક્ષાનાજ સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા અને એ રીતે સમાજની અધોગતિનો આરભ થયો હવે આપણે સમજ્યા. પછી તો એ રસ્તેથી પાછુજ ફરવું જોઈએ

શિષ્ય —અર્થાત્ હવે આહ્વાણની ભક્તિ ન કરવી, એમજ ને ?

ગુરુ —નહિ, તેમ નહિ જે આહ્વાણમાં સદ્ગુણ હોય, અર્થાત્ જે ધાર્મિક, વિદ્વાન, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તેની ભક્તિ કરવી, અને જેનામાં એવા ગુણ ન હોય તેની ભક્તિ ન કરવી તેને બદલે જે શૂદ્રમાં આહ્વાણના જેવા ગુણો હોય, અર્થાત્ જે વ્યક્તિ જન્મથી શૂદ્ર હોવા છતાં પણ જે વિદ્વાન, ધાર્મિક, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તો તેની ભક્તિ કરવામાં હવે કોઈએ સંકોચ રાખવો નહિ.

શિષ્ય —આપના સિદ્ધાંત સાથે કાંઈ હિંદુધર્માવલંબી એકમત થાય એમ મને તો લાગતું નથી

ગુરુ —ભલે ન થાય, તેથી શુ થયું ? પરંતુ હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ તો તેજ છે. મહાભારતના વનપર્વમાં માર્કંડેય સમસ્યા-પૂર્વાધ્યાય ૨૧૫ માં આ પ્રમાણે ઋષિ વાક્ય છે —“ પાતિત્યજનક, કુક્રિયાસકત, અને દાહિક આહ્વાણ વિદ્વાન હોય તોપણ તે શૂદ્ર સમાન છે અને જે શૂદ્ર સત્ય, દમ અને ધર્મમાં સતત અનુરકત હોય તેને આહ્વાણ મમાન હું લેખુ છું કારણ કે મનુષ્ય માત્ર વ્યવહારથીજ મનુષ્ય કે શૂદ્ર બની શકે છે ” પુનઃ વનપર્વમાં અજગર પર્વાધ્યાય ૧૮૦ માં રાજર્ષિ નહુષ આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે —“ વેદમાં કહેલા ધર્મો જેવા કે —સત્ય, દાન, ક્ષમા, અહિંસા અને કરુણા વિગેરે શૂદ્રમાં પણ જેવામાં આવે છે સત્યાદિ આહ્વાણચિત ધર્મો જે શૂદ્રમાં જેવામાં આવે તો તે શૂદ્ર પણ શુ આહ્વાણજ ગણાય ? ” તેના ઉત્તરમાં યુધિષ્ઠિર કહે છે કે —“ અનેક શૂદ્રોમાં આહ્વાણના જેવા લક્ષણો અને અનેક દ્રિજોમાં શૂદ્રોના જેવા લક્ષણો જેવામાં આવે છે માટે આહ્વાણકુલમાં જન્મેલો આહ્વાણજ ગણાય અને શૂદ્ર કુળમાં જન્મેલો શૂદ્રજ ગણાય એમ કહેવાય નહિ. જે જે વ્યક્તિઓમાં વૈદિક વ્યવહારો જેવામાં આવે તેઓજ આહ્વાણ નામને યોગ્ય છે, અને જેમનામાં એ લક્ષણો જેવામાં ન આવે તેઓ શૂદ્ર નામને યોગ્ય છે ” એવા

એવા અન્ય અનેક વાક્યો ઉદ્ધૃત કરી શકાય તદ્દ ગૌતમ સહિતાના ૨૧ માં અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે -

ક્ષાન્તં દાન્તં જિતક્રોધં જિતાત્માનં જિતેન્દ્રિયમ્ ।
તમેવ બ્રાહ્મણં મન્યે શેષા શૂદ્રા इति स्मृता ॥
અમિહોત્રવ્રતપરાન્ સ્વાધ્યાયનિરતાન્ શુચીન્ ।
ઉપવાસરતાન્ દાન્તાંસ્તાન્ દેવા બ્રાહ્મણાન્ વિદુઃ ॥
ન જાતિ પૂજ્યતે રાજન્ ગુણાઃ કલ્યાણકારકાઃ ।
ચણ્ડાલમપિ વૃક્ષસ્થં તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥

અર્થાત્—ક્ષમાવાન, યમશીલ, જિતક્રોધ, અને જિતાત્મા તથા જિતેન્દ્રિયનેજ બ્રાહ્મણ કહેવાય તે સિવાયના સર્વને શૂદ્રજ નાણુવા જેઓ અમિહોત્ર વ્રતને વિષે તત્પર હોય, સ્વાધ્યાયમાં તક્ષીન રહેતા હોય, પવિત્ર હોય, ઉપવાસરત અર્થાત્ સયમી હોય તેઓનેજ દેવતાઓ બ્રાહ્મણના નામથી ઓળખે છે હે રાજન્ ! જાતિ પૂજ્ય નથી, ગુણજ કલ્યાણકારક છે જન્મથી ચણ્ડાલ છતાં પણ જો વ્રતશીલ હોય તો દેવતાઓ પણ તેને બ્રાહ્મણ સમાનજ માને છે

શિષ્ય —અસ્તુ મનુષ્ય-સમાજમાં ત્રણ વર્ગના મનુષ્યો પ્રતિ ભક્તિભાવ પ્રકટ કરવો એજ આપનું કહેવાનું તાત્પર્ય છે ને ? (પ્રથમ) ગૃહમાં વસતા મુરબ્બીઓ પ્રતિ, (દ્વિતીય) રાજા પ્રતિ અને (તૃતીય) સમાજ શિક્ષકો પ્રતિ તે સિવાય બીજો કોઈ વર્ગ છે ?

ગુરુ —(૪) જે વ્યક્તિ ધાર્મિક અથવા જ્ઞાની હોય તેનો ઉક્ત ત્રણ વર્ગમાંના એકકે વર્ગમાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો નથી, છતાં તે ભક્તિને પાત્ર છે ધાર્મિક મનુષ્ય ગમે તેટલો નીચ જાતિનો હોય તોપણ તે ભક્તિપાત્ર છે

(૫) તે સિવાય પણ કેટલાક એવા માણસો છે કે જે કેવળ વ્યક્તિવિશેષરૂપેજ ભક્તિને પાત્ર હોઈ શકે, અથવા તો અવસ્થા વિશેષમાં તેમના પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવી શકાય આ પ્રકારની ભક્તિને આરાધિતપણું અથવા સન્માન કહીએ તોપણ ચાલી શકે કોઈ એક ખાસ કામ પાર પાડવા માટે આપણે બીજા કોઈ મનુષ્યની આરાધા પાળવી પડે તેમ હોય તો તે વ્યક્તિ પ્રત્યે આપણે આપણી ભક્તિ કિંવા સન્માન પ્રદર્શિત કરવું જોઈએ અગ્રેજીમાં તેનું એક બહુ સુદર નામ છે, અને તે એજ કે ‘સર્વોર્ડીનેશન’ એ શબ્દ યાદ આવતાની સાથેજ અને “ઓશીશીયલ સર્વોર્ડીનેશન” નું સ્મરણ થઈ આવે છે. આપણા દેશમાં એ વસ્તુ છેક નહોતી એમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ તે ઈચ્છવાયોગ્ય તો નહોતીજ આપણા દેશમાં ભક્તિને બદલે પ્રથમ બય હતો. ભક્તિ એ મનુષ્યની શ્રેષ્ઠ વૃત્તિ છે, જ્યારે બય એ નિકૃષ્ટ વૃત્તિ છે. ભક્તિશૂન્ય બય જેવું માનસિક અવનતિનું મહાન કારણ ભાગ્યેજ બીજું કોઈ

હશે દરેક માણસે પોતાના ઉપરિની આજ્ઞાનુ પાલન કરવું, તેનું સન્માન કરવું, અને તેની ભક્તિ કરવી, પરંતુ કારણ વિના તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારે ડરવું નહિ એક બીજા પ્રકારની આજ્ઞાકિતતા પણ આપણા દેશમાં જરૂરની છે. આપણા ધર્મ-કર્મો તથા આચાર-વ્યવહારો પ્રાય સમાજના હિતાર્થેજ હોય છે સમાજનું કામ માણસોએ એકસાંપીથી એકત્ર થઈને ચલાવવું જોઈએ પાંચ માણસોમાં જો એકતા ન હોય તો તેમનાથી સામાજિક હિતનું કોઈ કામ થઈ શકે નહિ એટલા માટે પાંચ જણમાંથી એક મનુષ્યે નાયક બનવું જોઈએ, અને બાકીનાઓએ તેની આજ્ઞાનુ પાલન કરી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ આ સ્થળે પણ આજ્ઞાકિતતા (સર્વોદીનિશ્ચય) ની જરૂર છે કમનસીબે આપણામાં અત્યારે એવું આજ્ઞાકિતપણું રહ્યું નથી જે કાર્ય પ્રથમ દશ માણસો એકત્ર થઈને કરતાં તે કાર્ય આજે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતે એકલેજ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરે છે આજે કોઈ કોઈની આજ્ઞાને માન આપતું નથી તેથી અનેકોના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે અનેક સમયે એમ પણ બને છે કે એક નિષ્કૃષ્ટ વ્યક્તિ આગેવાનતરીકે નીમાય છે, અને કેટલાક શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચલાવવું પડે છે આવી રીતે સમાજના હિતને અર્થે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોએ નીચ આગેવાનનું સન્માન સાચવવું એ કર્તવ્ય છે, કારણ કે જો તે તે ન કરે તો કાર્યનો ઉદ્દેશ સફળ થાય નહિ, અને સમાજને હાનિ સહન કરવી પડે. આપણા દેશમાં આવી ઉદારતા બતાવવામાં આવતી નથી, તેથી આપણી સામાજિક ઉન્નતિ સંપૂર્ણરીતે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી

(૬) એક મનુષ્ય જે વિષયમાં બહુ નિપુણતા ધરાવતો હોય તે વિષયમાં તેનું ખૂબ સન્માન કરવું એ પણ ભક્તિના વિષયમાં આવી જાય છે ઉમરમાં જોઓ મોટા હોય તેમને વયોવૃદ્ધરૂપે ભક્તિપાત્ર લેખવા

(૭) સમાજપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો મનુષ્યમાં જેટલા ગુણો હોય તે સર્વ ગુણો સમાજમાં પણ હોયજ, એ વાત બહુ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે. સમાજ આપણને યોગ્ય શિક્ષણ આપી આપણું બરણપોષણ કરી આપણી રક્ષા કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગોપાત દડ કરીને આપણને અયોગ્ય માર્ગે જતા રોકે છે. એટલા માટે સમાજ આપણા ગુરુ સમાન પણ છે અને આપણા રાજ સમાન પણ છે જે રીતે સમાજનું કલ્યાણ થાય તે રીતે સંપૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક આપણે વર્તવું જોઈએ આ શિક્ષણનો વિશેષ પ્રચાર કરવા માટે કોમ્પેલેક્સ “ માનવ-દેવી ” ની પૂજા કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે બહુ યોગ્ય છે.

આજકાલ ભક્તિના અભાવે આપણા દેશની કેટલી દુર્દશા થઈ છે ! કેટલી બધી ઉચ્છ્રાંખલતા આવી ગઈ છે ! પૂર્વે હિંદી પુત્રોમાં ભક્તિનો લેશમાત્ર અભાવ જોવામાં આવતો નહોતો હિંદુધર્મમાં અથવા હિંદુશાસ્ત્રમાં ભક્તિ ઉપરજ મુખ્ય

ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, એમ કહુ તોપણ અત્યુક્તિ નથી; પરંતુ અત્યારે આપણા સુચિક્ષિત ગણ્યતા વર્ગમાં તેમજ અચિક્ષિત વર્ગમાં ભક્તિનો છાટો પથ રહ્યો નથી. પાશ્વત્ય સામ્યવાદ (સોશીઆલીઝમ) નો મતાર્થ મર્મ નહિ સમજી શકવાને લીધે હિંદી યુવકોના મનમાં કાંઈક ઉધા ખ્યાલોજ ભરાઈ બેઠા છે. અત્યારના સુધરેલા યુવકો એમ માને છે કે મનુષ્યમાત્ર સમાન છે-મનુષ્યમાં ઉચ્ચ-નીચના બેદો પાડવા અસ્વાભાવિક છે, અને તેથી કોઈએ કોઈની ભક્તિ કરવાની કશી જરૂર નથી મનુષ્યની સર્વત્રેષ્ઠ વૃત્તિ, જે ભક્તિ, તેને અત્યારના ભણેલા યુવકો નીચતાનું ચિન્હ સમજવા લાગ્યા છે, તે ખરેખર શોચનીય છે પિતાને અત્યારે “ માઈ ડીધર ફાધર ” કહેવામાં કોઈને કશો સંકોચ થતો નથી, પણ એનો ખરો અર્થ તો એટલોજ થઈ શકે કે “ જુદો છોકરો ” આજકાલ માતાને “ ફાધરના ફૂંબીલી ” તરીકે અર્થાત્-પિતાના પરિવાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, અને મોટા બાઈને તો પોતાની જાતિનો એક મનુષ્યજ લેખવામાં આવે છે ગુરુને એક સાધારણ માસ્તરતરીકે ગણી કાઢવામાં આવે છે પુરોહિતો તો જાણે કાંઈ કામનાજ નથી ! જે સ્વામીની એક કાળે દેવતા સમાન પૂજા થતી તે સ્વામીને આજકાલ એક સાધારણ બંધુ સમાન લેખવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ કવચિત્ કવચિત્ તેની પાસેથી નોકરનું પણ કામ કરાવવામાં આવે છે સ્ત્રીને આપણે લક્ષ્મીસ્વરૂપ માનવી બેઠાએ એવું તો કોઈના મનમાં પણ આવતું નથી, કારણ કે લક્ષ્મીને માને છેજ કોણ ? આ તો જાણે આપણા ગૃહની વાત થઈ ! ગૃહની બહાર જઈને બેઠા તો જણાશે કે રાજાને અનેક માણસો પોતાના કદા સત્તુ સમાન માનવા લાગી ગયા છે. રાજપુરુષ એ જાણે કે કોઈ જુલમી રાક્ષસ હોય એમજ સૌ કોઈને ઠસી ગયું છે સમાજના ગુરુઓ તો આપણી પાસે ઉપહાસ્યાસ્પદજ બની ગયા છે, અને આપણી સમાલોચના શક્તિ કેટલી તીક્ષ્ણ છે તે પ્રકટ કરવા માટે સમાજશિક્ષકના વિષય સિવાય બીજો કોઈ વિષયજ આપણને મળતો નથી. જમતમાં કોઈ ધાર્મિક કે જ્ઞાની હોય એમ તો આપણા સ્વપ્નમાં પણ આવતું નથી જો કોઈ ધાર્મિક પુરુષના અનાયાસે દર્શન થઈ જાય છે તો આપણને ભક્તિભાવ સ્ફુરવાને બદલે તેના પ્રત્યે દયા કિંવા તિરસ્કારજ સ્ફુરે છે ! કોઈ જ્ઞાની પુરુષ મળ્યો તો તેને પરાજિત કેવી રીતે કરવો તેનાજ ખ્યાલો આપણા મનમાં રમ્યા કરે છે ! હુ કોઈના કરતાં નિકૃષ્ટ છું અથવા મારા કરતાં અમુક મહાન છે, એમ માનવું એ આ કાળે એક મહાન મૂર્ખતા ગણાય છે આથી કરીને આપણા જીવનને ઉચ્ચ લક્ષ્યપ્રતિ દોરી શકે એવો કોઈ આદર્શ આપણને મળી શકતો નથી. આ સર્વનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ઐક્યપૂર્વક આપણાથી જે સામાજિક હિતનાં કાર્યો થવાં બેઠાએ તે આપણાથી બની શકતાં નથી વિદ્વાન

તથા વૃદ્ધ પુરુષોની મશ્કરી કરતાં આપણને સહેજે સ કાચ થતો નથી. સમાજના ભયથી ડરી ડરીને ચાલીએ છીએ, પરંતુ સમાજ પ્રત્યે જે ભક્તિ જોઈએ તે આપણામાં રહી નથી. આ સર્વના પરિણામરૂપે આજે આપણું ગૃહ નદનવન ખનવાને બદલે નરકાવાસ સમાન થઈ પડ્યું છે. શિક્ષણ અથવા કૃત્રિમવણી પણ એવી છે કે તે આપણું હિત કરવાને બદલે અહિતજ કરી રહી છે. રાજનૈતિક પુરુષોમાં પણ અનેક પ્રકારના મતભેદો પડવા લાગ્યા છે. સમાજમાં અધોમતિ તથા ઉચ્છ્રંખલતાએ પ્રવેશ કર્યો છે. આપણા ચિત્તમાં મલિનતાએ તથા મગજમાં અભિમાને ઉડા મૂળ નાખ્યા છે.

શિષ્ય:—ઉત્તરિને માટે ભક્તિની આટલી બધી જરૂર હોય એમ તો મેં કદાપિ ધાર્યું નહોતું.

ગુરુ:—એટલાજ માટે ભક્તિને હું સર્વત્રેષ્ઠ વૃત્તિ કહેતો હતો હજી તો મેં મનુષ્યભક્તિનીજ તને વાત કરી છે. હવે પછી ઈશ્વરભક્તિવિષે વિવેચન કરીશ. ત્યાર પછી ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા વિશેષરૂપે તું સમજી શકશે.

અધ્યાય ૧૧ મો—ઈશ્વરમક્તિ

શિષ્ય —આજે ઈશ્વરભક્તિવિષે કાંઈક ઉપદેશ આપો, એવી મારી પ્રાર્થના છે.

ગુરુ:—અત્યાર સુધીમાં તેં જે કાંઈ મારી પાસેથી સાંભળ્યું છે અને હવે પછી જે કાંઈ સાંભળશે તે સિવાય ઈશ્વરભક્તિસંબંધે બીજો કાંઈ ખાસ ઉપદેશ નથી. અક્ષયત્ત, સમજવવા માટે તે વિષયનું અન્ય પ્રકારે વિવેચન કરવું પડે એ જૂદી વાત છે. હિંદુધર્મમાં “ભક્તિ” શબ્દ મહાન્ અર્થસૂચક લેખાય છે, અને તે શબ્દ આપણામાં એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે તેને માટે વિશેષ બોલવું અનાવશ્યક છે. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવેત્તાઓએ તેની વિવિધ પ્રકારે વ્યાખ્યાઓ કરી છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ જેવો આર્યેતર ધર્મ પણ ભક્તિને પ્રધાનપદ આપે છે, તે તું જાણતો હશે. સર્વ ધર્મોના સિદ્ધાંતોનું મનન કર્યા પછી અને અતિ ઉન્નત ભક્તોના જીવનચરિત્રોના અભ્યાસ કર્યા પછી ભક્તિના સ્વરૂપવિષે મેં જે નિર્ણય કર્યો છે, તે હું તને આજે જણાવવા ઇચ્છું છું બહુ ધ્યાનપૂર્વક એકાગ્ર મનથી મારી વાત નહિ સાંભળે તો તારો અને મારો ઉભયનો પરિશ્રમ નિરર્થક જશે.

શિષ્ય —હરમાવો.

ગુરુ:—મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય અર્થાત્ સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વર તરફ વળે તેને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—મારાખર સમજાયું નહિ.

ગુરુ —અર્થાત્ જ્યારે આપણી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ઈશ્વરસંબંધી અધ્યયન કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે, કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનેજ સમર્પિત થાય, ચિત્તરજની વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરના સૌંદર્યનોજ ઉપભોગ કરે, અને શારીરિકી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનાં કાર્યો બળવવામાંજ તક્ષીન રહ્યા કરે, અથવા ઈશ્વરની આજ્ઞાનુજ પાલન કરવા લાગે, ત્યારે તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે જેનું જ્ઞાન પણ ઈશ્વરમાંજ સમાપ્ત જાય, જેનું કર્મ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાપ્ત જાય, આનંદ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાપ્ત જાય અને જેનો દેહ પણ ઈશ્વરનેજ આધીન રહે તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ સમજવું. ઈશ્વરભક્તિનું યોગ્ય સ્પુરણ તથા ખીલવણી પણ ત્યારેજ થયા ગણાય.

શિષ્ય —આપના આ કથન સામે મારો પ્રથમ વાધો તો એજ છે કે આપે અત્યારસુધી ભક્તિને અન્ય અન્ય વૃત્તિઓ પૈકીની એક વૃત્તિમાત્રજ જણાવી હતી, અને હવે સઘળી વૃત્તિની સમષ્ટિને—એકત્રતાને ભક્તિ કહો છો. એનો અર્થ શું સમજવો?

ગુરુ —ભક્તિ નામની એકજ વૃત્તિ છે મારો કહેવાનો આશય એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ અનુસરે ત્યારેજ ભક્તિનું યોગ્ય સ્પુરણ થયું ગણાય અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓમાં ભક્તિ વૃત્તિની મે ત્રેષ્ઠતા તને જણાવી તેનું કારણ પણ એજ છે. ભક્તિ જ્યારે ઈશ્વરમાં સમાર્પિત થાય ત્યારે બીજી વૃત્તિઓએ તેને આધીન થવું જ જોઈએ, ઈશ્વરાર્પિત ભક્તિ જે માર્ગ દર્શાવે તે માર્ગે અન્યાન્ય વૃત્તિઓએ જવું જ જોઈએ, એજ મારો કહેવાનો આશય છે ભક્તિ એટલે સઘળી વૃત્તિઓની સમષ્ટિયુક્ત એક શક્તિ, એવો અર્થ કરવો તદ્દન અયોગ્ય છે.

શિષ્ય —તો પછી સામંજસ્ય ક્યા રહ્યું? આપ અમાઉ કહી ગયા છો કે સઘળી વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્પુર્તિ તેનું જ નામ મનુષ્યત્વ. યથાયોગ્ય સ્પુર્તિનો તો સ્થળે આપે એવો અર્થ કયો હતો કે કાષ્ઠપણ વૃત્તિને એટલી બધી આગળ વધવા ન દેવી કે જેથી કરીને બીજી વૃત્તિઓની સ્પુર્તિને હાનિ પહોંચે હવે જો સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ આધીન રહે તો પછી બીજી વૃત્તિઓને આજ્ઞાધીન રહેવું જ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, અને જો એમ થાય તો વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય ક્યા રહ્યું?

ગુરુ —ભક્તિને અનુસરવાથી કાષ્ઠપણ વૃત્તિની ઉત્કૃષ્ટ સ્પુર્તિને વિદ્ય નડતું નથી. મનુષ્યની વૃત્તિને એક ચોક્કસ પ્રકારનો ઉદ્દેશ હોવોજ જોઈએ. તેમાં ઈશ્વર સંબંધી ઉદ્દેશ સર્વથી મહાન છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે વૃત્તિ યોતે આગળ વધવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે વૃત્તિ જો ઈશ્વરાનુવર્તી થાય તો તેના આગળ વધવામાં કોઈ

જાતનું વિદ્ય નડે નહિ. ઈશ્વરજી એ વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, અર્થાત્ અનંત મંગળ, અનંત જ્ઞાન, અનંત ધર્મ, અનંતસૌંદર્ય, અને અનંત શક્તિ એ વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, તેને આગળ વધતી કેણું અટકાવી શકે? માટે ભક્તિવૃત્તિને આધીન રહેવું એજ સર્વ વૃત્તિઓનું મથાર્થ સામજસ્ય છે.

શિષ્ય — આપે જે મનુષ્યતત્ત્વ અને અનુશીલન ધર્મ સમજાવ્યો તેનું સ્થૂળ તાત્પર્ય, મારા સમજવા પ્રમાણે, એવું નીકળે કે ઈશ્વરભક્તિ, એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ, એટલુંજ નહિ પણ ભક્તિ એજ અનુશીલનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હોવાયોગ્ય છે.

ગુરુ — અનુશીલન ધર્મનો એવો આશય છે, એ વાત ખરી વસ્તુતઃ જ્યાં-સુધી સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરમા સમર્પિત ન થાય ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. વૃત્તિઓનું ઈશ્વરને અર્પણ કરવું તેજ સાચું કૃષ્ણાર્પણ! એજ સાચો નિષ્કામ ધર્મ! અને એજ સાચું સુખ! પ્રકારાતરે કહીએ તો ચિત્ત-શુદ્ધિ પણ એનુંજ નામ! ધર્મ પણ એજ! અને ભક્તિ, પ્રીતિ, શાંતિ વિગેરે જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે પણ તેજ ધર્મના! મેં ઉપર કહ્યો તે સિવાય બીજો કોઈ મથાર્થ ધર્મ નથી. મારે જે કાંઈ કહેવાનું છે તેનું મૂળ હું તનેજ સમજાવી ગયો, પણ એટલા ઉપરથી તું એમ માની લઈશ નહિ કે એટલી વાત સમજવા માત્રથીજ અનુશીલનધર્મનું સંપૂર્ણ રહસ્ય તું સમજી ગયો!

શિષ્ય. — વસ્તુતઃ હું કાંઈજ સમજ્યો નથી એ વાતનો હું પોતેજ સ્વીકાર કરું છું. અનુશીલન ધર્મમાં ભક્તિનું સ્થાન કયા છે તેવિષે હું હજી તદ્દન અજ્ઞાન છું. શારીરિક અનુશીલનની વ્યાખ્યા આપે કહી સંભળાવી ત્યારે મારી ખાત્રી થઈ હતી કે શારીરિક બળમાં વૃદ્ધિ કરવી અથવા તો શરીરની મામપેશીઓને મજબૂત બનાવવી એ કર્તવ્ય છે. હવે, ધારો કે કોઈ મનુષ્ય રોગ, દારિદ્ર્ય કે એવાજ બીજા કોઈ કારણથી પોતાની શારીરિક વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ પ્રમાણુમા કેળવી ન શકે તો શું તેનાથી ઈશ્વરભક્તિ ન થઈ શકે?

ગુરુ: — મારે કહેવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવાય. અમુક વ્યક્તિનું શારીરિક બળ અધિક ન્યૂન અથવા ગમે તેટલું હોય પણ જો તે વ્યક્તિ ઈશ્વરાભિમુખ રહે, અર્થાત્ પોતાના શારીરિક બળનો ઉપયોગ ઈશ્વરાનુમત કાર્યમાં કરે, તેમજ તેની સાથે પોતાની બીજી વૃત્તિઓને પણ સંયુક્ત કરે તો તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ કહી શકાય. જે મનુષ્યમા જેટલું બળ ન્યૂન હોય તેટલે જાશે તેની કર્તવ્યપાલનતામા ખામી આવે એ વાત તો ખુદીજ છે. અનુશીલનની જરૂર એટલીજ છે કે શરીરને કિંવા મનને બરાબર કેળવી તેનો ઈશ્વરાનુમત (ઈશ્વરે ઉપદેશલા) કાર્યમાં અંત-કરણપૂર્વક ઉપયોગ કરવો. દાખલાતરીકે એક લૂટારો એક ભલા-નિર્દોષ માણસને

હેરાન કરે છે આ દેખાવ બે માણસો બુદ્ધે છે. ધારો કે આ બન્ને પ્રેક્ષકો ઈશ્વર પ્રત્યે ભક્તિભાવયુક્ત છે, પરંતુ તેમાં એક જથ્થુ બળવાન અને બીજો નિર્બળ છે. બળવાન માણસે બહાર આવી પેલા લૂટારાના હાથમાંથી પેલા નિર્દોષ માણસને મુક્ત કર્યો, પરંતુ બીજો દુર્બળ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે કાર્યમાં વિજયી થઈ શક્યો નહિ. આવા પ્રસંગે વૃત્તિવિગેષના અનુશીલનના અભાવે દુર્બળ મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વની ખામી હતી, એમ આપણે કહી શકીએ, પરંતુ તેનામાં ઈશ્વરભક્તિનો કિંવા મનુષ્યભક્તિનો અભાવ હતો, એમ કહેવું જાણે નહિ. શારીરિક વિગેરે વૃત્તિઓનું જ્યાંસુધી યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન થાય નહિ ત્યાંસુધી કોઈ પણ વ્યક્તિ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, તેની સાથે મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિઓના સામર્થ્યને જ્યાંસુધી ઈશ્વર-ભક્તિ પ્રેતિ વહેતુ ન કરે ત્યાંસુધી તેણે મનુષ્યત્વ મેળવેલું હોય તોપણ તે નિષ્ફળ છે, એમ કહેવું જોઈએ માટે એ ઉભય યોગ્યતાઓનો સમાવેશ એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ. મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે જેમ વૃત્તિઓનું સ્વાતંત્ર્ય સુરક્ષિત રહેવું જોઈએ તેમ તેની સાથે ભક્તિનું પણ પ્રાધાન્ય રહેવું જોઈએ એટલાજ માટે મેં કહ્યું હતું કે વૃત્તિઓ ઈશ્વરને મમર્ષિત કરવા માત્રથીજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ તેની સાથે વૃત્તિઓનું સમુચિત અનુશીલન પણ અત્યાવશ્યક છે.

શિષ્ય:—હજી એક બીજો વાધો છે. જે ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય થઈ શકે એવું ન હોય, તેને હું ઉપદેશજ કહેતો નથી. હું પૂછું છું કે આપના ઉપદેશ પ્રમાણે શું મર્વ વૃત્તિઓને ઈશ્વરાભિમુખી કરી શકાય? ક્રોધ પણ એક પ્રકારની વૃત્તિ છે હવે ક્રોધને ઈશ્વરાનુમાની કેવી રીતે કરી શકાય?

ગુરુ:—જન્મતની તે અતુલ મહાક્રોધવાણીનું તને સ્મરણ છે?

ક્રોધં પ્રમો સંહર સંહરેતિ ચાચદ્વિર સ્તે મહતાં ચરન્તિ ।

તાવન્ સ વહ્નિર્મવનેત્રજન્મા મસ્માવશેષં મદનં ચકાર ॥

આ ક્રોધ મહા પવિત્ર ક્રોધ ગણાય, કારણ કે યોગમાં ભગ કરનારી મદનની કુમ્ર-વૃત્તિ તે ક્રોધના પ્રતાપે વિનષ્ટ થઈ ગઈ. આવા ક્રોધને સ્વયં પ્રભુનોજ ક્રોધ કહી શકાય. આવીજ એક નીચ વૃત્તિ કે જેને ઈશ્વરાભિમુખી કરવાથી વ્યાસદેવ મહાભારત જેવો અદ્વિતીય કાવ્યગ્રંથ જન્મતને આપતા ગયા! પણ હું જૂલું છું. તારા જેવા નવા જમાનાની રોશની પામેલા-વીસમી સદીના યુવકોને આ વાત એકાએક મને હિતરશે નહિ. એટલા માટે મારૂં વિશેષ કથન તારા જેવાને માટે નિર્મર્થક છે.

શિષ્ય:—બીજો પણ એક વાધો છે—

ગુરુ:—તે સ્વાભાવિક છે. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સંપૂર્ણ વૃત્તિઓ ઈશ્વરમુખી

અથવા ઇશ્વરાનુવર્તી હોય તેને ભક્તિ કહેવાય. આ વાત એટલી બધી ગંભીર છે, અને તેની અદર એટલી બધી મહત્ત્વની વાતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે કે એક વાર કહેવા માત્રથીજ તુ તે સમજી શકે એવી બિલકુલ સલાવના નથી અનેક શક્યો થાય, અનેક વાંધાઓ જણાય, અનેક છિદ્રો જણાય, એટલુંજ નહિ પણ છેવટે આ ઉપ દેશ તને અર્થશૂન્ય પ્રલાપ જેવો લાગે તો તે પણ સભવિત છે, પરંતુ મારી તને પુન પુન એટલીજ ભલામણ છે કે એટલેથીજ નિરાશ ન થઈ જવું પ્રતિદિન, પ્રતિમાસ, અને પ્રતિવર્ષ એજ એક તત્ત્વસંબધી વિચારો કર્યા કરવા અને એજ એક તત્ત્વને ક્રિયામાં મૂકવાના હૃદયપૂર્વક યત્નો કરી જેવા એથી કમશ એ તત્ત્વ તારી દષ્ટિ સન્મુખ દીપકની માફક સંપૂર્ણ તેજથી પ્રકાશવા લાગશે, અને જ્યારે એમ થાય ત્યારે સમજજે કે તારૂ જીવન સાર્થક થયું ! તારો મનુષ્યજન્મ સફળ થયો ! ઉક્ત ગંભીર તત્ત્વ સિવાય અન્ય એકેક વાત મનુષ્યે લક્ષ્યપૂર્વક શીખવાની નથી. એક મનુષ્ય પોતાનું સમસ્ત જીવન સદ્વિચાર અને હિંમત ભાવનાઓમાંજ વ્યતીત કરે અને છેવટે ઉક્ત તત્ત્વ સમજી, તેને ક્રિયામાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે તોજ તેનું જીવન સફળ થયું જણાય.

શિષ્ય.—આવું દુષ્પ્રાપ્ય જ્ઞાન આપને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું ?

ગુરુ.—અનિ તરુણ અવસ્થામાંથીજ મારા મનમાં આ એક પ્રશ્ન સદા ઉદ્ભવ્યા કરતો કે —“ આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય ? આ જીવનમાં એવું શું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ કે મનુષ્યભવ સફળ થાય ? ” સમસ્ત જીવન આ એકજ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મેળવવા અર્થે મેં વ્યતીત કર્યું છે, અને તેના ઉત્તરની શોધમાંજ જીવન પ્રાય પૂરૂ થવા આવ્યું છે અનેક પ્રકારના લોકપ્રચલિત ઉત્તરો અત્યાર સુધીમાં મને મળી ચૂક્યા છે તેની સત્યતા કિંવા અસત્યતાનો નિર્ણય કરવા માટે હું અનેક ભોગો પણ આપી ચૂક્યો છું, અનેક કષ્ટો સહન કર્યા છે, યથાશક્તિ વાચવામાં અને વિચારવામાં પણ પ્રમાદ કર્યો નથી, અનેક પ્રકારના લેખો પણ લખી વાળ્યા છે, અનેક લોકોની સાથે વાર્તાલાપો અને ચર્ચાઓ કરવામાં પણ કયાશ રાખી નથી, એટલુંજ નહિ પણ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી ચૂક્યો છું. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, દર્શન તથા દેશી-વિદેશી શાસ્ત્રો પણ ઉઘલાવી જોયાં છે. દુઃખમાં, જીવન સફળ કરવા અર્થે પ્રાણ્તાંત પરિશ્રમ કરી ચૂક્યો છું આ સર્વ પરિશ્રમો અને કષ્ટોના પરિણામે હું એટલું સમજી શક્યો છું કે સખળા વૃત્તિઓને ઇશ્વરાનુવર્તી કરવી તેજ યથાર્થ ભક્તિ, અને એવી ભક્તિ વિના યથાર્થ મનુષ્યત્વ કોઈ કાળે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. “ આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક કરવું ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એ એકજ ઉત્તર મને યથાર્થ અને સંતોષકારક લાગ્યો છે બાકી સર્વ ઉત્તરો અને નિરર્થક જેવાજ જણાયા છે વસ્તુતાએ મનુષ્યના સમસ્ત જીવનનું —સમસ્ત પરિ-

અમનુ એજ એક અતિમ ફળ, એજ એક છેલ્લુ સુફળ છે “ આપે આવુ જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું ? ” તેના ઉત્તરમા મારે તને માત્ર એટલુજ જણાવવુ જોઈએ કે સમસ્ત જીવન એ એકજ ગભીર પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવા અર્થે મેં વ્યતીત કર્યું છે, અને તેનો જે ઉત્તર આટલા લાંબા કાળે મને પ્રાપ્ત થયો છે, તેજ હું તને સંભળાવવા માગુ છું. મારા સમસ્ત જીવનના પરિશ્રમેનુ ફળ તું એકજ દિવસમા કેવી રીતે સમજી શકે ?

શિષ્ય.—આપના કહેવા ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે ભક્તિના લક્ષણોસંગથી આપે મને જે ઉપદેશ આપ્યો તે આપનો પોતાનોજ એક ખાસ સિદ્ધાંત છે આર્ય-ઋષિઓ તે તત્ત્વ જાણતા નહોતા.

ગુરુ:—મૂર્ખ ! મારા જેવા હુદ્ર પ્રાણીમાં તે એવી શુ શક્તિ છે કે આર્ય મહર્ષિઓ જે વાત ન જાણી શક્યા તે વાત હું જાણી કે શોધી શકું ? મારા કથનનો સારાંશ માત્ર એટલોજ છે કે સમસ્ત જીવન પર્વત તેમના શિષ્યોનો અભ્યાસ કરવાથીજ હું તેમના આશયો સમજી શક્યો છું હા, એટલુ છે કે જે ભાષામા હું તને આજે ભક્તિ તત્ત્વ સમજાવુ છું તે ભાષામા તેઓએ તે વાત સમજાવી નથી તમારા જેવા વીસમી સદીના નવયુવકોને મારે વીસમી સદીની ભાષામાંજ આ વાત સમજાવવાની જરૂર પડી છે. ભાષામાં ગમે તેટલો પ્રભેદ પડી જાય તોપણ સત્ય વસ્તુમા કોઈ કાળે ફેરફાર થવા પામતો નથી. સત્ય વસ્તુ નિત્ય છે તેમા વિકાર કે પ્રભેદ કદાપિ થતો નથી. કાલિદયના સમયમાં ભક્તિનું જે સ્વરૂપ હતુ તેજ સ્વરૂપ હતુ આ કાળે પણ વર્તમાન છે ભક્તિનુ યથાર્થ સ્વરૂપ હતુ પણ આર્ય મહર્ષિઓના કથનોમાં અને ઉપદેશોમાં મળી આવે છે જેવી રીતે સમુદ્રમા કુળકી માર્યા વિના રત્નનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જણાતુ નથી, તેવીજ રીતે હિન્દુશાસ્ત્રપી અગ્રાધ સમુદ્રમાં નિમજ્જન કર્યા વિના શાસ્ત્રીય તત્ત્વરત્નોની યથાર્થ પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

શિષ્ય:—આર્ય મહર્ષિઓએ ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેજ વ્યાખ્યા આપની પાસેથી સાંભળવાની મારી જિજ્ઞાસા છે.

ગુરુ:—એવી જિજ્ઞાસા ખરેખર આવકારદાયક છે ભક્તિ ઉપર હિન્દુઓનીજ માલેકી છે, કારણુ કે ભક્તિ એ વસ્તુજ હિન્દુઓની છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મમા પણ જે કે ભક્તિવાદ છે, પણ હિન્દુધર્મમાં જે ખુબીથી ભક્તિની સાર્થકતા દર્શાવવામાં આવી છે, તેવી ખુબી બીજા કોઈ ધર્મમા નથી ખેદ માત્ર એટલોજ છે કે આર્ય મહર્ષિઓએ ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાને તમા સંભળાવવાને જોઈએ તેટલો આપણને અવકાશ નથી આપણો મૂળ ઉદ્દેશ અનુસીલન ધર્મ સમજાવવાનો હતો, તે તને સ્મરણમાં હશે. છતાં ભક્તિસંબંધી સ્થૂળ વ્યાખ્યા હું તને પ્રસંગોપાત સંભળાવીશ.

શિષ્ય:—પહેલા મને એ વાત કહો કે શુ ચિરકાળથીજ ભાકતવાદને હિંદુધર્મના એક અશૂર્યે માનવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુ:—ના, તેમ નથી. વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી. હું ધારું છું કે વૈદિક ધર્મથી તું પરિચિત હોઇશજ સાધારણ ઉપાસકોની સાથે ઉપાસ્ય દેવોનો જે સંબંધ આજ-કાલ આપણી નજરે પડે છે તેવોજ સંબંધ વૈદિક યુગમાં હતો “ હે પ્રભુ ! મારા અર્પણ કરેલા આ સોમરસનું આપ પાન કરો, હવિ બોજન કરો અને મને ધન આપો, સંપત્તિ આપો, પુત્ર આપો, માય આપો, ધાન્ય આપો, તથા મારા શત્રુઓનો પરાજય કરો. ” વિગેરે. આગળ વધીને બહુ બહુ તો તેઓ એટલે સુધી પ્રાર્થના કરતા કે— ‘ હે પ્રભુ ! મારા પાપોનો પ્વસ કરે. ’ આ પ્રમાણે દેવોને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી વૈદિક યુગમાં લોકો યજ્ઞો વિગેરે કરતા એવી રીતે કામ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિએ જે યજ્ઞાદિ કરવા તેને કામ્ય કર્મ કહેવામાં આવે છે જે ઉપાસનામાં કામ્ય કર્મોની મુખ્યતા હોય તેને સાધારણ રીતે “ કર્મ ” કહેવામાં આવે છે “ તમે અમુક કામ કરશે તો તમને અમુક ફળ મળશે, માટે તમારે અમુકજ કર્મ કરવું, ” એવી રીતની ધર્મ કરવાની પદ્ધતિને કર્મ કહેવાય વૈદિક યુગના છેલ્લા સમયમાં આવી રીતના કર્મોમાં ધર્મનું બળ બહુ વધી પડ્યું હતું. મામમયોની પ્રબળતા એટલે સુધી વધી પડી હતી કે ધર્મના યથાર્થ મર્મનો છેક લોપ થઈ જાય એવો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો હતો. બરાબર એજ સમયે કેટલાક પ્રતિભાશાળી પવિત્ર પુરુષોને વિચાર થયો, કે આ કર્મોમાં ધર્મ એજ યથાર્થ ધર્મ હોય એમ બને નહિ. તેઓએ વિચાર કર્યો કે વૈદિક દેવ-દેવીઓની કલ્પનામાત્રથીજ આ જગતનું અસ્તિત્વ બરાબર સમજાય નહિ આ સર્વ કલ્પનાઓની પાછળ એક અનંત અને અસંખ્ય કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ આ કારણની તપાસ કરવા તેમણે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. લોકોની મદદ પણ ધીમે ધીમે કર્મ ઉપરથી ખસવા લાગી છેવટે ત્રણ પ્રકારના વિષ્ણવ (યુગાતર—અથવા ઉચ્ચપાદલ) આ દેશમાં ઉપરિચિત થયા, કે જે વિષ્ણવોની સત્તા હજી પણ આપણા દેશમાં પ્રચલિત છે. એ ત્રણ પ્રકારના વિષ્ણવોમાં એક વિષ્ણવ ચાર્વાકોદ્વારા ઉપરિચિત થયેલ તેમણે એવા ઉપદેશની શરૂઆત કરી કે સધળા કર્મોકાંડો મિથ્યા છે ખસ, ખાઓ, પીઓ અને મોજ-મજ ભોગવો. બીજો સપ્રદાય શુદ્ધ અથવા શાક્યસિંહે ઉત્પન્ન કર્યો. તેણે કહ્યું કે—કર્મનું ફળ અલબ્ધત માનવા યોગ્ય છે, પરંતુ કર્મ એજ હું ખના કારણબૂત છે કર્મને લીધેજ પુનર્જન્મો લેવા પડે છે, માટે કર્મનોજ નાશ કરો. વિવિધ તૃષ્ણાઓને શાત કરી ચિત્તસમમપૂર્વક અષ્ટાગધર્મના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરો. ત્રીજો વિષ્ણવ દાર્શનિકોદ્વારા ઉપરિચિત થયો. તેઓ પ્રાય બલવાદી હતા. તેમને જણાયું કે તેઓએ જગતનું અનંત કારણબૂત જે ચૈતન્યની શોધ કરવા માંડી હતી તે તત્ત્વ અતિશય દુર્ગેય છે.

આ બ્રહ્મવસ્તુ જે બરાબર સમજાય તો તે પરમાત્મા સાથે કિંવા જગત્મા તે અત-
રાત્મા સાથે આપણો કેવો સબધ છે, તેમજ આ જગત્મા સાથે પરમાત્માને અને
આપણો શુ સબધ છે, વિગેરે રહસ્યો સમજી શકાય. આ રહસ્યો સમજ્યા પછી
“ આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય ” તે કંઈન પ્રશ્નનો ઉત્તર આપોઆપજ મળી
જાય છે. એટલા માટે બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કંઈન છે તોપણ મથાર્થ
ધર્મ તેજ છે મતલબ કે જ્ઞાન એજ ધર્મ અને જ્ઞાન એજ નિત્યેયસૂ અથવા પરમ
મમળ છે. વેદના જે અશ્વને “ ઉપનિષદ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે
આ જ્ઞાનવાદીઓનીજ શોધનું પરિણામ છે ઉપનિષદમાં આપણા મહર્ષિઓની જ્ઞાન-
કીર્તિ પૂર્ણ પ્રમાણી પ્રકાશી રહી છે. બ્રહ્મનિરૂપણ અથવા આત્મજ્ઞાન એજ ઉપનિ-
ષદોનો ઉદ્દેશ છે. ત્યાર પછી છ દર્શનોમાં આ જ્ઞાનવાદ વિશેષ વૃદ્ધિ પામતો મયો
અને તેનો પ્રચાર પણ વૃદ્ધિમત થતો મયો કપિલના સામ્યમતમાં જે કે બ્રહ્મનો
ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તોપણ તે દર્શનશાસ્ત્ર જ્ઞાનવાદાત્મક મણાય છે દર્શનોમાં
કેવળ પૂર્વમીમાંસાજ કર્મવાદી છે. બાકીનાં સર્વ દર્શનો જ્ઞાનવાદી છે

શિષ્ય — જ્ઞાનવાદ તો બહુ અપૂર્ણ હોય એમ મને લાગે છે. જ્ઞાનથી ઈશ્વરને
જાણી શકાય પરંતુ જ્ઞાનથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. જાણુ-
વામાત્રથી કોઈ વસ્તુની કાંઈ થોડીજ પ્રાપ્તિ થાય ? ધારો કે ઈશ્વરની સાથે આ-
પણા આત્માનું એકત્વ છે એ વાતનો મને નિશ્ચય થયો, પણ તેટલાથીજ ઈશ્વરની
પ્રાપ્તિ થઈ જાય એ કેવી રીતે બને ? આત્મા અને પરમાત્માને—કેલયને એકત્વ કર-
નાર કોઈ એક વસ્તુ જોઈએ કે નહિ ?

ગુરુ.—જ્ઞાનવડે જે ઐક્ય નથી પ્રાપ્ત થતું તે ભક્તિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ભક્તિ-
વાદીઓ પણ એમજ કહે છે કે જ્ઞાનથી તો માત્ર ઈશ્વરને ઓળખી શકાય પણ
જાણુવા માત્રથીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જગતમાની અનેક વસ્તુઓને આપણે
જાણીએ છીએ, પણ તે જાણુવામાત્રથી શુ આપણી પાસે આવી જાય છે ? આપણે જેના
પ્રત્યે દ્રેષ ધરાવતા હોઈએ તેને પણ ઓળખીએ તો છીએજ, પરંતુ શુ તેથી તેની
સાથે આપણે આપણું ઐક્ય સ્થાપી શકીએ છીએ ? નહિજ. તેવીજ રીતે જે આપણે
ઈશ્વરને જાણીએ અને છતાં તેનાપ્રત્યે દ્રેષ રાખીએ તો તે આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થાય ? એથી ઉલટી રીતે જોઈએ તો જેના પ્રત્યે આપણી ચાહના—પ્રીતિ હોય તેને
અનાયાસે આપણે મળી શકીએ છીએ. એક શરીરધારી મનુષ્ય પણ જે આપણી
અતઃકરણની પ્રીતિ વિના આપણી સાથે દળીમળી શકતો નથી તો પછી જે અશ-
રીરી છે, અને જે કેવળ અતઃકરણદ્વારાજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે તે પ્રીતિ કે ભક્તિ
વિના કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? મતલબ કે જે આપણો ઇશ્વર પ્રતિ ગાઢ અનુરાગ
હોય તોજ આપણે તેનું સત્ય સ્વરૂપ પામી શકીએ. આ પ્રકારનો ચાહ અનુરાગ

તેનુજ ખીજુનામ ભક્તિ છે શાંડિલ્યસૂત્રના ખીજ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

સા (મક્તિઃ) પરાનુરાકિરીશ્વરે ॥

શિષ્ય —આ પ્રમાણે ભક્તિવાદની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ સાંભળવાથી મને બહુ લાભ થયો. આપે જો આટલી પ્રસ્તાવના કરી ન હોત તો હું ભક્તિવાદ યથાર્થ રીતે સમજી શકત નહિ. આપની વાત સાંભળ્યા પછી મારા અંતઃકરણના ઉદ્ધાર આપની પાસે પ્રકટ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. યુરોપીય વિદ્વાનો તથા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી વિગેરે આ દેશના વિદ્વાનો વૈદિક ધર્મને શ્રેષ્ઠતમ ધર્મ કહી તેની પ્રશ્ન સા કરે છે, પરંતુ તેઓ પૌરાણિક ધર્મને અથવા તો આધુનિક હિંદુધર્મને બહુજ નિકૃષ્ટ ગણી કાઢે છે, તે ઠીક નથી, એમ મને હવે સ્પષ્ટ રીતે બજાયા છે. વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી, એટલા માટે તેને અસંપૂર્ણ કિંવા નિકૃષ્ટ ગણી શકાય પરંતુ પૌરાણિક અથવા આધુનિક વૈષ્ણવાદિ ધર્મ કે જેમાં ભક્તિની પ્રધાનતા છે તેને અસંપૂર્ણ કાંઈ રીતે કહી શકાય નહિ. જેઓ પૌરાણિક ધર્મનો લોપ કરી વૈદિક ધર્મને પુનરુજ્જીવન આપવા માગે છે તેઓ ગજીર બૂલ કરે છે, એમ મારાથી કહ્યા વિના રહેવાતું નથી.

ગુરુ —તું જે કહે છે તે એક રીતે ઠીક છે, પરંતુ વેદમાં ક્યાંઈ ભક્તિવાદ નથી, એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ. શાંડિલ્ય સૂત્રના ટીકાકાર સ્વપ્નેશ્વરે છંદોગ્ય ઉપનિષદમાંથી એક વચન ઉદ્ધૃત કરી આ વાત સિદ્ધ કરી છે કે વેદમાં ભક્તિ શબ્દનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નહિ હોવા છતાં ભક્તિવાદનો સારાશ તો કેટલેક અંશે આવી ગયો છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે —

“ આત્મૈવેદં સર્વમિતિ સ વા ઇષ એવ પશ્યન્નેવં મન્વાન एवं વિજાન-
આત્મરતિ-રાત્મક્રીડ આત્મામિથુન આત્માનન્દ સ સ્વરાજ્ઞભવતીતિ ॥ ”

અર્થાત—(પૂર્વે જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે) સર્વ આત્મામાંજ છે જે તેને નિહાળી, વિચારી અને સમજીને આત્મામાં તટ્વીન થાય, આત્માની સાથેજ ક્રીડા કરે, આત્માની સાથેજ મિથુન (મૈત્રી) કરે અને આત્મામાંજ જે આનંદ મેળવે તે સ્વ-રાજ (પોતે પોતાનો રાજા અથવા પોતે પોતાનામાંજ આનંદ અનુભવનાર) થાય ” યથાર્થ ભક્તિવાદ તે એનુજ નામ

અધ્યાય ૧૨ મો—ઈશ્વરમક્તિ-શાંડિલ્ય

ગુરુ:—ભક્તિને માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ પ્રધાન ગ્રંથ છે છતાં ગીતામાં પ્રત્યોધાયેલો ભક્તિવાદ તને કહ્યું તે પહેલાં ઐતિહાસિક પ્રધાને અનુસરી વેદમાં ભક્તિસંબંધે જે કંઈ કહ્યું હોય તે ટુકામાં મારે તારી પાસે રજુ કરવું જોઈએ

એમ ધારી અત્યારસુધી તે વિષયની ચર્ચા કરી, તોપણ કેટલુંક કહેવાનું બાકી રહ્યું છે તે આજે સંપૂર્ણ કરીશ. વેદમાં ભક્તિસખાંધી ઉદ્દેશ્ય મળી આવતો નથી એ વાત હું તને અગાઉ જણાવી ગયો છું. જાદોગ્ય ઉપનિષદમાં તે સખાંધી ઇસારો છે, એમ પણ મેં કહ્યું છે. જાદોગ્ય ઉપનિષદમાં જે ઉદ્દેશ્ય છે તેની સાથે શાંડિલ્ય મહર્ષિનું નામ જોડાએલું છે.

શિષ્ય:—ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતા શાંડિલ્ય મહર્ષિ કહેવાય છે તે એજ કે ?

ગુરુ:—શાંડિલ્ય નામના એ મહર્ષિઓ પૂર્વે થઈ ગયા છે, એમ મારે તને પ્રથમજ કહી દેવું જોઈએ. તેમાં પ્રથમ શાંડિલ્યનું નામ ઉપનિષદની સાથે જોડા-એલું છે, અને બીજા શાંડિલ્યનું નામ ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતાતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉપનિષદવાળા શાંડિલ્ય મહર્ષિ જેટલા પ્રાચીન છે તેટલા ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતા શાંડિલ્યઋષિ પ્રાચીન નથી. ભક્તિસૂત્રના ત્રીજા સૂત્રમાં પ્રાચીન શાંડિલ્યના નામને ઉદ્દેશ્ય છે.

શિષ્ય:—કોઈ આધુનિક સૂત્રકારે પ્રાચીન મહર્ષિનું નામ આપી પોતાનો અથ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તો તે શું સંભવિત નથી ? હાલ પુર્ત તો પ્રાચીન શાંડિલ્યના મતનીજ વ્યાખ્યા કરો.

ગુરુ:—કમનસીએ તે પ્રાચીન ઋષિપ્રણીત કોઈ અથ અત્યારે મળી આવતો નથી. શ્રીશંકરાચાર્યે વેદાન્તસૂત્રનું જે ભાષ્ય રચ્યું છે તેમાંના કોઈ એક સૂત્રના ભાષ્યના ભાવાર્થ ઉપરથી કોલપ્તક સાહેબે એવું અનુમાન કર્યું છે કે પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્યે પચરાત્રની રચના કરેલી હોવા જોઈએ. કોલપ્તક સાહેબનું આ અનુ-માન કદાચ સત્ય હોય અને ન પણ હોય. પચરાત્રમાં, એક ભાગવત ધર્મનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથાપિ એવા એક સામાન્ય મૂળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શાંડિલ્ય મહર્ષિનેજ પચરાત્રના પ્રણેતાતરીકે માની લેવા એ ઠીક નથી. તથાપિ પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્ય ભક્તિધર્મના એક પ્રધાન પ્રવર્તક હતા તેમ માનવાને આપણી પાસે પૂરતાં કારણો છે. જ્ઞાનવાદી શંકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં ભક્તિવાદી શાંડિલ્યની નિંદા કરતાં કહ્યું છે કે,—

“વેદ પ્રતિષેધઃ મવાતિ ચતુર્ણાં વેદેષુ પરમ એવોડલબ્ધ્વા શાંડિલ્ય-દ્વમ્ શાસ્ત્રમાધિગતવાન્ દત્ત્યાદિ વેદનિન્દાદર્શનાત્ ॥ તસ્માદસંગતા યથા કલ્પના इति सिद्धम् ।”

અર્થાત્—આથી કરીને વેદનો પ્રતિનિષેધ થાય છે ચાર વેદવડે શાંડિલ્યને પરમ-ત્રેયની પ્રાપ્તિ ન થઈ તેટલા માટે તેણે આ શાસ્ત્રની રચના કરી. તેણે વેદની જે નિંદા કરેલી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેની કલ્પનાઓ ગિલકુલ અસમત છે. ”

શિષ્ય:—પરંતુ એ પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્ય ભક્તિવાદમાં કેટલી હદસુધી આગળ

વધ્યા હતા તે બાળુવાનુ કાઈ સાધન મળી શકશે ?

ગુરુ:—હા, છે. છદિગ્ધ ઉપનિષદના તૃતીય પ્રપાઠકના ચૌદમા અધ્યાયમાંથી સહેજ તને વાંચી સંભળાવું છું તે શ્રવણ કર.

“ સર્વકર્મા સર્વકામ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમધ્યાસ્ત્રેઽધાક્યેના-
વર ણ્વ મમ આત્માન્તર્હૃદય ણ્વતદ્ બ્રહ્મૈતમિતઃ પ્રેત્યામિસંભવિતાત્મીતિ
યસ્ય સ્યાદદ્ધા ન વિચિકિત્સાસ્તીતિદ્ સ્માદ્ શાન્ડિલ્યઃ ”

અર્થાત્—સર્વકર્મવાળો (દોષ રહિત), સર્વ કામવાળો—(સુખકર) સર્વ
મધવાળો, સર્વ રસવાળો, સર્વ પ્રતિ અભિવ્યાપ્ત, વાણીરહિત, સશ્રમરહિત
આ મારો આત્મા હૃદયની અંદર છે, આ બદલને આ શરીરથી વિયોગ પામીને હું
અવશ્ય પ્રાપ્ત થનારો છું, એવો જેનો નિશ્ચય હોય અને તેમા (એ નિશ્ચયના
એવા ફળના સંબંધમાં) સશય ન હોય (તે વિદ્વાન્ ઇશ્વરભાવને પામે છે.)
એવી રીતે પ્રસિદ્ધ શાન્ડિલ્ય કહેતા હતા

જો કે આ વાત બહુ મહત્ત્વની નથી. કારણ કે ઉપનિષદના જ્ઞાનવાદીઓ પણ
એજ વાત કહેતા આવ્યા છે. શ્રદ્ધા શબ્દ ભક્તિવાચક નથી, છતાં બધા શ્રદ્ધા હોય
ત્યાં સશય ન રહે એ વાત માનવા જેવી છે, અને એથી શ્રદ્ધા શબ્દ ભક્તિને
ઉદ્દેશીને લખાએલો હોય તો તે બનવાયોગ્ય છે. છતાં મૂળ વાતની શોધ કરવી
હોય તો આપણે વેદાન્તસાર ગ્રંથનું મનન કરવું જોઈએ. વેદાન્તસારના કર્તા સદા-
નંદાચાર્ય ઉપાસના શબ્દની વ્યાખ્યા કરતા કહે છે કે—

“ ઉપાસનાનિ સગુણબ્રહ્મવિષયકમાનસવ્યાપારરૂપાણિ શાન્ડિલ્ય-
વિચારીનિ ”

હવે ખરાખર વિચાર કરી જો હિંદુધર્મમાં ઇશ્વરસંબંધી વિવિધ કલ્પનાઓ
કરવામા આવી છે. હિંદુઓએ ઇશ્વરના મુખ્યત્વે બે સ્વરૂપો કલ્પ્યાં છે. એક નિર્ગુણ
ઇશ્વર અને બીજો સગુણ ઇશ્વર. અગ્રેજીમા જેને ‘ એબ્સોલ્યુટ ’ અથવા ‘ અન-
કન્ડીશનલ ’ કહેવામાં આવે છે તેજ નિર્ગુણ ઇશ્વર. જે ઇશ્વર નિર્ગુણ હોય તેની
કોઈ પણ પ્રકારે આપણે ઉપાસના કરી શકીએ નહિ નિર્ગુણ ઇશ્વરની તો સ્તુતિ
પણ આપણાથી થઈ શકે નહિ કારણ કે જે નિર્ગુણ છે, જેની ‘ કન્ડીશન્સ ઓફ
એક્ઝીસ્ટન્સ ’ જ નથી તેને સંબોધનજ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેની પ્રાર્થના તથા
તેનું સ્મરણ કેવી રીતે કરવું તે પણ આપણે જાણી શકીએ નહિ. એટલા માટે
ઉપાસના અર્થે તો સગુણ ઇશ્વરજ ઉપયોગી છે, નિર્ગુણવાદમાં ઉપાસનાને સ્થાન
મળતું નથી સગુણવાદીઓ અથવા તો ભક્તિવાદીઓનેજ અર્થાત્ શાન્ડિલ્ય આદિ
પુરુષોનેજ ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે. વેદાન્તસારનું જે વાક્ય મેં હમણાં
ઉદ્કૃત કર્યું, તેમાંથી બે મુખ્ય વાતો સિદ્ધ થઈ શકે છે. પ્રથમ તો એજ કે

સચ્ચવાદનો પ્રથમ પ્રવર્તક જે કાંઈ હોય તો તે શાંડિલ્યજ હોવા યોગ્ય છે, અને બીજી વાત એ કે ઉપાસનાનો પ્રથમ પ્રવર્તક જે કાંઈ હોય તો તે પણ શાંડિલ્યજ હોવો જોઈએ. ભક્તિ સચ્ચવાદ વિના ટકી શકે નહિ, એ વાત તો બહુ સરળતાથી સમજાય તેવી છે.

શિષ્ય:—તો શું સમસ્ત ઉપનિષદો નિર્ગુણવાદી હશે ?

ગુરુ:—ઈશ્વરવાદીઓમાં કાંઈ યથાર્થ નિર્ગુણવાદી હશે કે નહિ તે માટે મને શક છે. વસ્તુતઃ યથાર્થ નિર્ગુણવાદીઓને નાસ્તિક કહીએ તોપણ ખોટું નથી. જ્ઞાનવાદીઓએ માયાનામક એક ઈશ્વરી શક્તિ હોવાની કલ્પના કરી છે, અને જગતની ઉત્પત્તિમાં તેનેજ કારણભૂત માની છે. તેઓ કહે છે કે આ માયાને લીધેજ આપણે ઈશ્વરને જાણી શકતા નથી, માયાથી મુક્ત થઈ શકાય તોજ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને બ્રહ્મમાં તક્ષીન બની શકાય. મતજ્ઞજ કે જ્ઞાનવાદીઓ પાસે ઈશ્વર એક માત્ર રેય-જલુવાયોગ્ય વસ્તુજ બની રહે છે બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનાની અગત્ય તેઓએ સ્વીકારી છે શ્રમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ રીતે છ પ્રકારની સાધના * તેઓએ પ્રયોધી છે ઈશ્વર સંબંધી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન સિવાય અન્ય વિષયોનું ચિંતન ત્યજી દમ અન્તરિન્દ્રિયોનો નિમ્મલ કરવો તેને શ્રમ કહેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિમ્મલને દમ કહેવામાં આવે છે વિષયોમાંથી પાછી વાળેલી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના દમનપૂર્વક અને વિધિપુર સર બાવહારિક ધર્મોનો પરિત્યાગ કરવો તેને ઉપરતિ કહેવામાં આવે છે. ટાઢ-તડકા વિચેરે કળે સહન કરવા તેને તિતિક્ષા કહેવામાં આવે છે. દમનની દૃઢતાને સમાધાન અને ગુરુવાક્યાદિમાં વિશ્વાસ રાખવો તેને શ્રદ્ધા કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણેજ છ સાધનાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે એમ માની લેવાનું નથી. તથાપિ ધ્યાન-ધારણા અને તપસ્યાદિને જ્ઞાનવાદીઓએ પ્રાચ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનવાદીઓ પણ ઉપાસનાનો સ્વીકાર કર્યા વિના રહી શક્યા નથી. સાધારણ રીતે જેને ઉપાસના કહેવામાં આવે છે તેને એક રીતે અનુશીલન કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી, પરંતુ તે ઉપાસનાને સંપૂર્ણ તો નજ લેખી શકાય એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છું. ભક્તિદ્વારા પ્રકટેલી ઉપાસના એજ યથાર્થ ઉપાસના છે. ભક્તિતત્ત્વની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરતાં જ્યારે ઝીતોક્ત ભક્તિતત્ત્વ તને સમજાવીશ ત્યારે આ વિષય બની શકશે તેટલો સ્પષ્ટ કરીશ.

* બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રવેશવા ઇચ્છનાર માટે વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્મપત્તિ અને મોહોન્ન. એ ચાર સાધનોથી સંપન્ન હોવાની આવશ્યકતા કહેલી છે તે પૈકી પદ્મ સંપત્તિ નામક સાધનનેજ આ છ પ્રકારની સાધનારૂપે આ રજને વર્ણવેલું જણાય છે.

શિષ્ય —અત્યારમુખીમાં આપની પાસેથી મેં જે કાંઈ સાંભળ્યું તે ઉપરથી શું મારે એમ સમજી લેવું કે પ્રાચીન મહર્ષિ શાહિલ્ય એજ ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તક છે ?

ગુરુ —છદિગ્ય ઉપનિષદમાં જેવી રીતે શાહિલ્યનું નામ છે તેવીજ રીતે દેવકી-નંદન કૃષ્ણનું પણ નામ છે. હવે આ બેમાં પ્રથમ કોણુ તે પ્રશ્નનો સતોષકારક નિર્ણય થઈ શક્યો નથી, અને એટલા માટે ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તકતરીકે શ્રીકૃષ્ણને માનવા કે શાહિલ્યને માનવા એ મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી.

અધ્યાય ૧૩ મો--ભગવદ્ગીતાનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ

શિષ્ય:—હવે ગીતોક્ત ભક્તિતત્ત્વવિષે ઉપદેશ આપો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે

ગુરુ:—ગીતાના બાર અધ્યાયોને ભક્તિયોગના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે, પરંતુ બારમાં અધ્યાયમાં ભક્તિતત્ત્વની વ્યાખ્યા બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં છે. બીજાથી બારમાપર્યંતના સર્વ અધ્યાયોની સૂક્ષ્મ આલોચના કર્યા વિના ગીતોક્ત યથાર્થ ભક્તિતત્ત્વ સમજી શકાય નહિ. ગીતાનો ભક્તિવાદ સમજવો હોય તો પ્રથમના અગ્રીઆર અધ્યાયોનું સહજ મનન કરી લેવું જરૂરનું છે. આ અગ્રીઆર અધ્યાયોમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણે વિષયો આવી જાય છે—ત્રણેની પ્રશ્નસા આવી જાય છે અને કોઈ અથર્થમાં આવી પ્રશ્નસા પણ નથી તેમજ આવું સામ-જસ્ય પણ નથી. ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ અર્થ માનવામાં આવે છે તેનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે અને કોઈ અર્થમાં આવું સામજસ્ય નથી. છતાં મેં તો એવોજ નિર્ણય કર્યો છે કે આ ત્રણે તત્ત્વોની જે અતિમ અવસ્થા તે ભક્તિતત્ત્વમાંજ પરિસમાપ્ત થાય છે. અને એટલા માટે વસ્તુતઃ ગીતા એ ભક્તિશાસ્ત્ર છે, મ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી

શિષ્ય:—આપ શું કહેવા માગો છો તે હું બરાબર સમજી શક્યો નથી. પોતાના બહુ અને વડીલોનો વધ કરી રાજ્યપ્રાપ્તિ કરવી એ યોગ્ય નથી એવો વિચાર કરી અર્જુન યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા માગે છે તેને ઉપદેશ આપી શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધમાં જોડે છે એજ ગીતાનો મુખ્ય વિષય છે જો આ વાત સત્ય હોય તો ગીતાને ભક્તિશાસ્ત્ર કહેવાને બદલે “ધાતક શાસ્ત્ર” કહીએ તો શું ખોટું છે ?

ગુરુ:—અથર્થના માત્ર એકાદ બે પાના વાંચવાથી સમસ્ત અર્થનો આશય પોતે સમજી ગયા, એવો ખોટો ડોળ કરવાની અનેકાને ટેવ હોય છે. આવા ઉપર-ચોટીઆ વાંચનારાઓ ગીતાને ધાતકશાસ્ત્ર કહેતા હોય તો ભલે કહે. દુઃકાર્માં, અર્જુનને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવો એજ કાંઈ ગીતાનો મૂળ-મૂખ્ય ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ

હમણાં તે વાતને રહેવા દે બધાજ પ્રકારનાં યુદ્ધ પાપરૂપ નથી એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું.

શિષ્ય:—હું ન બૂલતો હઉં તો આપે એમ કહ્યું હતું કે આત્મરક્ષાઅર્થે અથવા સ્વદેશરક્ષા અર્થે યુદ્ધ કરવું એ પાપ નથી.

ગુરુ:—આ સ્થળે અર્જુનને પણ આત્મરક્ષાજ કરવાની છે. પોતાની સપત્તિને ઉદ્ધાર કરવો તે પણ એક પ્રકારની આત્મરક્ષાજ છે

શિષ્ય:—કેટલાક નરાધમો પણ યુદ્ધને માટે એવાજ ખોટાં ખાનાં કઢી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનોજ દાખલો હતો. ક્રિસ્ટિયન બાપ્ટિસ્ટ કહી સમસ્ત યુરોપને નરશોષિતથી કલકિત કર્યું તેનો બચાવ આપ કેવી રીતે કરશો ?

ગુરુ:—નેપોલીઅનનું જીવનચરિત્ર જ્યારે કોઈ નિષ્પક્ષપાત લેખકદ્વારા લખાશે ત્યારેજ જગત જોઈ શકશે કે નેપોલીઅનનું કયન અસત્ય અથવા બહાનારૂપ તો નહોતું જ. નેપોલીઅનને નરાધમ ગણવો એ બૂલ છે + પરંતુ અત્યારે આપણે તે વિષયની ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી આપણે જે કાંઈ સમજવાનું છે તે એજ કે અનેક સમયે યુદ્ધ પણ પુણ્યકર્મજ હોય છે

શિષ્ય:—પણ તે ક્યારે ?

ગુરુ:—એ પ્રશ્નના બે ઉત્તરો છે. એક યુરોપીયન હિતવાદીઓનો ઉત્તર અને બીજો ભારતવર્ષીય ઉત્તર યુરોપીઅન હિતવાદીઓ તેનો ઉત્તર એવી રીતે આપે છે કે જે સ્થળે એક લાખ માણસોનું અનિષ્ટ થતું હોય અને બીજી તરફ એક કોટી મનુષ્યોનું કલ્યાણ થતું હોય તો તે સ્થળે યુદ્ધ પુણ્યકર્મ છે, પરંતુ આ ઉત્તરની સામે એક એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે એક કોટી મનુષ્યોના હિતની ખાતર એક લાખ મનુષ્યોનું અહિત કરવું એ યોગ્ય છે, એ વાત એક ક્ષણભરને માટે માની લઈએ, તો પણ એક કોટી મનુષ્યોના હિતને અર્થે એક લાખ માણસોનો સહાર કરવાનો આપણને શું અધિકાર છે, તેનો કોઈ ઉત્તર આપશો ? યુરોપીઅન હિતવાદીઓ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકતા નથી ભારતવર્ષીય ઉત્તર આધ્યાત્મિક કેવા પારમાર્થિક છે અધ્યાત્મ અથવા પરમાર્થ એજ સમસ્ત આર્થનીતિનું મૂળ છે આ મૂળ સમજવવા માટે યુદ્ધના નિમિત્ત કોઈ ગમે તેટલા વિસ્તારથી બોલવા ધારે તો બોલી શકે. યુદ્ધ સિવાયના બીજા નિમિત્તો કેટલાએક કઠિન પ્રશ્નોના નિર્ણય માટે બહુ ઉપયોગી થઈ શકતાં નથી. એટલા માટે ગીતાકારે અર્જુનના યુદ્ધથી ઉપરાંત થવાના પ્રસંગનિમિત્ત પરમ પવિત્ર ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો મૂકી દીધો છે.

શિષ્ય:—મૂળ વાતની સરખાત કેવી રીતે થઈ ?

+ વિવિધ ગ્રંથમાળાનું આની આગલું પુસ્તક નેપોલિયનના ચરિત્રનું જોઈને તે બંધિત બાણના આ કમનની પૂરેપૂરી સત્યતા સ્પષ્ટ કરે છે. સંપાદક.

ગુરુ:—ભગવાન કર્તાવ્ય-અકર્તાવ્ય સબધે અર્જુનને પ્રથમ બે પ્રકારનાં અનુજ્ઞાને સમજાવે છે તેમાં પ્રથમ આધ્યત્મિકતા અર્થાત્ આત્માની નિત્યતા-અવિનાશીપણુ-વિષે વિવેચન કરે છે. આ વિષય જ્ઞાનનો છે, અને તેથી તેને જ્ઞાનયોગ અથવા સાંખ્યયોગ પણ કહેવામાં આવે છે. તૃતીય અધ્યાયમાં તેઓ કહે છે કે.—

લોકેઽસ્મિન્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરાપ્રોક્તા મયાનગ્ર ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥

ભાવાર્થ—હે પાપરહિત અર્જુન ! આ લોકમાં જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનયોગવડે અને યોગીઓની કર્મયોગવડે એવી બે પ્રકારની નિષ્ઠા મેં આગળ કહી છે.

તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનયોગ સંક્ષેપમાં સમજાવ્યા પછી કર્મયોગ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે આ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ બે તુ બરાબર સમજી શકશે તો તને જણાશે કે ગીતા એ એક ભક્તિશાસ્ત્ર છે. ગીતાનો ભક્તિવાદ સમજાવવા માટે આજે આટલું લખાણ કરવું પડ્યું

અધ્યાય ૧૪ મો—મગવદ્ગીતા—કર્મયોગ

ગુરુ —હવે હું તને ભગવદ્ગીતામાં કહેલો કર્મયોગ સમજાવવા માગુ છું, પરંતુ તે પહેલાં ભક્તિની મેં જે વ્યાખ્યા કરી તે પુનઃ યાદ કરી જ. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય તે માનસિક અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે, અથવા તો જે વૃત્તિની પ્રબળતાને લીધે એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તેને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે હવે વિશેષરૂપે હું જે કહું તે એકાગ્રતાપૂર્વક શ્રવણ કર

શ્રીકૃષ્ણ કર્મયોગની પ્રશસા કરતા અર્જુનને કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે, તે વખતે તેઓ કહે છે કે—

ન હિ કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યવશ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥

કોઈ પ્રાણી ક્ષણવાર પણ નિષ્કર્મ બનીને બેસી રહી શકે નહિ, કારણ કે તે પોતે કદાચ કર્મ ન કરે તોપણ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને લીધે તેને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ થવું જ પડે.

મતલબ કે તેણે કર્મ તો કરવાનું જોઈએ પરંતુ તે કર્મ કયા ?

હું પૂર્વે કહી ગયો છું કે પ્રથમ તો કર્મ કહેવાથી વેદોક્ત કર્મજ સમજાતા; અર્થાત્ પોતાના કલ્યાણની કામનાથી દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવી માટે જે યજ્ઞયાગાદિ

કરવામા આવે તેનેજ કર્મ એવું નામ આપવામા આવતું. મતલબ કે કર્મ એટલે કામ્ય-કર્મ પ્રાચીન વેદોક્ત કર્મની સાથે કૃષ્ણોક્ત ધર્મની ભિન્નતા તથા ઉત્કૃષ્ટતા અહિં યાથીજ શરૂ થાય છે વેદોક્ત કામ્યકર્મના અનુષ્ઠાનોની નિંદા કરતા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે -

યામિમાં પુષ્પિતાં ઘાચં પ્રવદન્ત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતાં પાર્યં નાન્યદસ્તીતિ વાદિન ॥

કામાત્માન સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષબહુલાં મોઘૈશ્વર્યગર્તિ પ્રતિ ॥

મોઘૈશ્વર્યપ્રસક્તાના મયાપહૃતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ સમાધૌ ન વિધીચતે (૨-૪૨-૪૪)

ભાવાર્થ - હે પાર્થ ! વેદના વાદમાજ મમ રહેનારા અને ભોગ તથા ઐશ્વર્ય વિના બીજી કાંઈ મેળવવાનું નથી એવું બોલનારા અજ્ઞાનીઓ માત્ર પુષ્પના જેવી સુશોભિત વાણીને બોલે છે, અને વિષયોનીજ કામનાવાળા તથા સ્વર્ગનેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનનારા તે મનુષ્યો ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જન્મ તથા કર્મનાં ફળને આપનારી એવી અનેક પ્રકારની બહોળી ક્રિયાઓ કરવાનું કહે છે એવી વાણી સાંભળીને જેઓનું ચિત્ત તે તરફ ખેંચાઈ મગ્ન હોય એવા ભોગ અને ઐશ્વર્યમા અતિ આસક્તિવાળા મનુષ્યો એવી ક્રિયાઓ કરે તોપણ કાર્યની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ પ્રત્યે રાખવો જોઈતો સમભાવ તેઓની વ્યવસાયવાળા બુદ્ધિમાં ઉપજતો નથી

અર્થાત્ વૈદિક કર્મ અથવા કામ્યકર્મનું અનુષ્ઠાન એ કાંઈ ધર્મ નથી છતાં કર્મ તો કરવાજ જોઈએ. તો પછી કેવા કર્મો કરવા એવો સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે તેના ઉત્તરમા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જે કર્મ કામનારહિત હોય તેને નિષ્કામ કર્મ કહેવાય, અને એવા નિષ્કામ કર્મ કરવા તેજ સત્ય ધર્મમાર્ગ છે, તેજ સત્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન છે.

શિષ્ય.—નિષ્કામ કર્મ કેને કહેવાય ?

ગુરુ:—ભગવાન પોતેજ નિષ્કામ કર્મનું આ પ્રમાણે લક્ષણ બોધે છે -

કર્મણ્યેવાચિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલદેતુર્મૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ (૨-૪૭)

અર્થાત્-કર્મમાજ તારો અધિકાર છે, કર્મના ફળમા નહિ. કર્મના ફળની આશા તજ દે. કર્મનો ત્યાગ કરી દઇશ નહિ.

સારાંશ કે કર્મ કરવાને આપણે બધાયેલાજ છીએ, પરંતુ કર્મના ફળસંબંધી લેશ પણ આકાંક્ષા ન રાખવી જોઈએ.

શિષ્ય.—ફળની આકાંક્ષા ન રહે તો પછી કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિજ કોણુ કરે ?

ગુરુ:—એ પ્રમાણે શકા થવી સ્વાભાવિક છે એમ ધારીને ભગવાન પોતેજ

ધ. ૭

ખીજી શ્લોકમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

યોગસ્થઃ કુરુ કર્મણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધ્યનંજય ।

અર્થાત્ હે ધનંજય ! સમનો ત્યાગ કરીને અને યોગમાં સ્થિર થઈને કર્મ કર.

શિષ્ય —કાંઈજ સમજાયું નહિ સંગ એટલે શું ?

ગુરુ —સંગ એટલે આસક્તિ. કર્મમાં આપણને કાંઈ પણ પ્રકારનો અનુરાગ કે આસક્તિ ન હોવી જોઈએ.

શિષ્ય —અને યોગસ્થ એટલે શું ?

ગુરુ —ખીજી ચરણમાં તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે -

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો મૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥

અર્થાત્—કર્મ તો કરવાનું, પરંતુ કર્મ સિદ્ધ થાય કે અસિદ્ધ થાય તેમાં મમાન બુદ્ધિ રાખવી તમારાથી બની શકે તેટલા કર્તવ્યો કરો. પરંતુ તેમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય તેને માટે હર્ષ કે શોક કરશો નહિ. આવી રીતે સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી તેને ભગવાને “યોગ” કહ્યો છે. આ પ્રમાણે યોગમાં સ્થિર થઈને, કર્મમાં આસક્તિશૂન્ય બનીને કર્મનું જે અનુષ્ઠાન કરવું તેને નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—હજી બરાબર સમજાયું નહિ. ધારો કે હું હાથમાં ખાતરીથી લઈને તમારે ત્યાં ખાતર પાડવા (ચોરી કરવા) આવ્યો છું તમે તે વખતે ભગતા હો છો આથી કરીને હું ચોરી શક્યો નહિ, તેમજ તે માટે મને કાંઈ દુઃખ પણ ન થયું. મેં વિચાર કર્યો કે—“ભક્ષા, ચોરી થઈ તો ઠીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ.” તે સ્થળે મેં નિષ્કામ ધર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યું એમ કહેવાય ?

ગુરુ:—તે વિચાર કર્યો કે “ચોરી થઈ શકી તો ઠીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ.” એ વાત બોલવામાં તો ઠીક લાગે છે, પરંતુ જો તું ચોરી કરવાના ખાસ ઉદ્દેશ-થીજ આવ્યો હો તો તારા મનમાં એવો વિચાર કદાપિ આવવા પામે નહિ, કારણ કે ચોરી કરવાની આકાંક્ષા રાખીને તું ન આવ્યો હો, અર્થાત્ ધનરૂપી ફળ પ્રાપ્ત કરવાની આસક્તિ તારા હૃદયમાં ન હોય તો ચોરી કરવાનો વિચારજ તારાથી ન થઈ શકે જોને “કર્મ” કહેવામાં આવે છે તેમાં ચોરી વિગેરેનો સમાવેશ નથી થતો, એ વાત પણ તારે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. “કર્મ” એટલે શું એ વાત તને હવે પછી હું સમજાવીશ છતાં એક ક્ષણભરને માટે માની લઈએ કે ચોરીનો પણ કર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, તોપણ એટલી વાત તો ચોક્કસજ છે કે તું અનાસક્તિપૂર્વક ચોરી કરવાને આવ્યો ન હતો. એટલા માટે એવાં કર્માનુષ્ઠાનને સત્ અથવા નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાન કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:—પણ મારી શકાતું નિવારણ ન થયું ધારો કે એક ખીસાડીની

માફક હું બાણી ચાટવા બેઠો છું અથવા તો વીલીયમ પી સાઇલેન્ટની માફક દેશનો ઉદ્ધાર કરવા બેઠો છું આ બન્ને ક્રિયાઓમાં ફળની આકાંક્ષા રહે તે સ્વાભાવિકજ છે.

ગુરુ:—જે જે કર્મ આપણે માટે કર્તવ્યરૂપ હોય તે તે કર્મ, કર્તવ્યપાલન કરવાની બુદ્ધિથીજ થવું જોઇએ. આદાર તેમજ દેશોદ્ધાર એ તમારો કર્તવ્યધર્મ છે. એટલા માટે તે ધર્મનું તમારે પાલન કરવુંજ જોઇએ. ચોરી એ કાંઈ કર્તવ્ય ધર્મ નથી.

શિષ્ય:—તો પછી કયું કર્મ કર્તવ્ય છે અને કયું નહિ, તે કેવી રીતે બણી શકાય ? જ્યાંસુધી એ વાતનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી નિષ્કામ ધર્મનું મૂળજ ન સમજાય.

ગુરુ:—એ અપૂર્વ ધર્મપ્રણેતાએ કાંઈ વાત બાકી રાખી નથી, અનુબંધ્ય કર્મના સમધર્મા તેણે કહ્યું છે કે—

यद्धार्यात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥

આ સ્થળે પણ શબ્દથી ઇશ્વરનું મૂચન થાય છે મારી વાત ઉપર તને વિશ્વાસ ન એસતો હોય તો શક્યમાર્થના પોતાનાજ શબ્દો શું કહે છે તે લક્ષમાં લે ઉક્ત શ્લોકના બાળ્યમાં તેઓ કહે છે કે—“ यद्धार्या वै विष्णुरिति अर्तयद् ईश्वर-स्तदर्थम् ॥”

હવે ઉક્ત શ્લોકનો નિ.સ.શ.ય એવો અર્થ થઇ શકે કે—“ ઇશ્વરાર્થે અથવા ઇશ્વરને ઉદ્દેશીને જે કર્મ—તે કર્મ સિવાયના સમસ્ત કર્મોને બન્ધનમાર્ત્રજ સમ-જવા—અર્થાત્ બાકીના કર્મો અનુબંધ્ય (કરવા યોગ્ય) નથી. ” સારાંશ એજ છે કે આપણે કેવળ ઇશ્વરનેજ ઉદ્દેશીને કર્મો કરવા જોઇએ. આમ કરવાનું પરિણામ શું આવે તેની કાંઈ કલ્પના તું કરી શકે છે ? એથી કરીને તો સધળી વૃત્તિઓને ઇશ્વરાભિમુખી થયા વિના ચાલેજ નહિ, કારણ કે જો વૃત્તિઓ ઇશ્વરમુખી ન થાય તો ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મજ ન થઇ શકે. આ નિષ્કામ ધર્મને લક્ષિત કહેવામાં કાંઈ બાતની હરકત નથી, કારણ કે લક્ષિત એ નિષ્કામ ધર્મનું નામાતરમાત્ર છે આ રીતે આપણે લક્ષિત અને કર્મ વચ્ચેનું સામજસ્ય તપાસી ગયા. કર્મની સાથે લક્ષિતને જે ઐક્ય છે તે અન્ય સ્થાને એથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ છે.—मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्यात्मवेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्वस्व विगतज्वरः ॥ અર્થાત્ વિવેકબુદ્ધિથી સકળ કર્મો અને અર્પણ કરે અને નિષ્કામ તેમજ મમતા તથા વિકારશૂન્ય બની યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા.

શિષ્ય:—ઇશ્વરને કેવી રીતે કર્મો અર્પણ થઇ શકે ?

ગુરુ:—“ अज्ञात्मात्मवेतसा ” એ વાક્યની સામે “ संन्यस्य ” શબ્દનો અર્થ સમજી લેવો જોઇએ. “ अज्ञात्मात्मवेतसा ” શબ્દની આખ્યા કરતાં ભગવાન

શ્રીકૃષ્ણાર્યે લખ્યું છે કે.—“ અહં કર્તેશ્વરાય મૃત્યુવત્ કરોમીત્યમચા
બુદ્ધ્યા ” અર્થાત્ કર્તા એટલે ઇશ્વરની ખાતર તેના નોકરતરીકે આ કામ કરે
છું, એવી બુદ્ધિપૂર્વક જે કર્મ થાય તેજ કર્મ કૃષ્ણને અર્પણ થયેલું ગણાય.

આટલા વિસ્તાર પછી કર્મયોગનું રહસ્ય તુ સમજી શક્યો હોઇશ, એમ હું
ધાર છું તોપણ સારાંશરૂપે એકવાર પુનઃ કહી જઇશ પ્રથમ વાત તો એજ કે
કર્મ કર્યા વિના કોઇથી રહી શકાય તેમજ નથી, પરંતુ કર્મ શબ્દથી અનુષ્ટેય
કર્મજ સમજવા જોઇએ. જે કર્મ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિયુક્ત) કિંવા
ઇશ્વરાભિપ્રેત (ઇશ્વરે ઉપદેશીત) હોય તેજ કર્મ અનુષ્ટેય અથવા કર્તવ્ય લેખાય.
તે કર્મ પણ આસક્તિરહિતપણે કરવા જોઇએ, તેની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમા
મમાન બુદ્ધિ રાખવી જોઇએ, અને તે કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરવા જોઇએ, અર્થાત્
મારા સ્વામીની વતી એક નોકરતરીકે હું આ કામ કરે છું એવી બુદ્ધિથી કર્મ
કરવા જોઇએ જ્યારે આ પ્રમાણે કર્તવ્ય—કર્મો થવા લાગે ત્યારે કર્મયોગ સિદ્ધ
થયો, એમ સમજી લેવું.

જ્યારે ઇશ્વરાર્થે કર્મો કરવા લાગીએ ત્યારે આપણે આપણી શારીરિક વૃત્તિ
એને પણ ઇશ્વર પ્રત્યે વાળવી જોઇએ, એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી આ પ્રમા
ણેનો કર્મયોગ તે પ્રકારાતરે ભક્તિયોગજ બની રહે છે, એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ
નથી કર્મની સાથે ભક્તિને કેટલું ઐક્ય છે તે વિચાર કરવાથી બહુજ સ્પષ્ટ થવા
યોગ્ય છે. આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ
દૃષ્ટિગોચર થાય છે આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ
કાળે, કોઈએ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી ગીતાક્ત ધર્મનો
વ્યાખ્યા હજી પૂર્ણ થઇ નથી, કારણ કે કર્મયોગમાંજ ધર્મની સમાપ્તિ નથી. કર્મ
એ તો ધર્મનું, પ્રથમજ પગથિયું છે આવતી કાલે હું તને યોગયોગનું રહસ્ય
સમગ્રવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

અધ્યાય ૧૫ મો—ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન

ગુરુ.—હવે જ્ઞાન સંબંધી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોનો સારાશ કહું તે શ્રવણ
કર કર્મનો વિષય સંપૂર્ણ કરી, ચતુર્થ અધ્યાયમાં પોતાના અવતારવિષયક કથન
સમયે તેઓ કહે છે કે:—

વીતરાગમયક્રોધઃ મન્મથા મામુષાશિસાઃ ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥

ભાવાર્થ:—રાગ, ભય અને ક્રોધ જેના ટળી ગયા છે એવા મારાંરૂપ થયેલા, મારે આશ્રયે રહેલા અને યાનરૂપી તપથી શુદ્ધ થયેલા બહુ મનુષ્યો મારા ઇશ્વર સ્વરૂપને પામ્યા છે.

શિષ્ય:—એ જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું ?

ગુરુ:—જે જ્ઞાનના પ્રતાપે જીવ સમસ્ત જૂતમાત્રને પોતાના આત્મામાં અથવા ઇશ્વરમાં જોઈ શકે તે જેમકે:—

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ।

અર્થાત્ જે જ્ઞાન સમગ્ર જૂતમાત્ર મારામાં (ઇશ્વરમાં) તેમજ પોતાના આત્મામાં રહેલાં સમજાય તે જ્ઞાન

શિષ્ય:—તે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું ?

ગુરુ:—ભગવાને પોતે તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन सेवया

उपदेक्ष्यान्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

અર્થાત્—પ્રણિપાત, પ્રશ્ન, અને સેવાદ્વારા જ્ઞાની-તત્ત્વદર્શીઓ પાસેથી તે શીખવું જોઈએ.

શિષ્ય:—હું આપને સેવાદ્વારા પરિવૃષ્ટ કરી પ્રણિપાત તેમજ પરિશ્રમસહિત પ્રાર્થના કરું છું કે મને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો.

ગુરુ:—મારાથી તે બની શકે નહિ, કારણ કે હું જ્ઞાની નથી તેમજ તત્ત્વદર્શી પણ નથી. છતાં સ્પૂળ વાત કહેવામાં હરકત નથી હું તને પૂછું છું કે “જ્ઞાનદ્વારા સમસ્ત જૂત માત્રને પોતાનામાં તેમજ ઇશ્વરમાં જોઈશ” તે વાક્યમાં કયા કયા પદ-થેનિ પરસ્પર સંબંધ છે

શિષ્ય:—જૂત, હું, અને ઇશ્વર.

ગુરુ:—જૂતને જાણવાનું શું સાધન છે ?

શિષ્ય:—શાસ્ત્રવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

ગુરુ:—અર્થાત્ આ વીસમી સદીમાં ગણિત, જ્યોતિષ, પદાર્થતત્ત્વ અને રસાયણ. (‘મેથમેટીક્સ, એસ્ટ્રોનોમી, ફીઝીક્સ, કેમીસ્ટ્રી.’) આદિ શાસ્ત્રો જાણવા આવશ્યક છે. એવા શાસ્ત્રીય જ્ઞાન માટે આપણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને શુરુપદે સ્થાપવા જોઈએ. ત્યાર પછી હવે કહે જોઈએ કે “આપણને-પોતાને” જાણવાનું શું સાધન છે?

શિષ્ય —મહિર્વિજ્ઞાન અને અતર્વિજ્ઞાન.

ગુરુ:—અર્થાત્ છેલ્લાં બે શાસ્ત્રો (બાયોલોજી, સોશીયોલોજી) પ્રકૃતિવિજ્ઞાન તથા સમાજવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આ જ્ઞાન પણ આપણને પાશ્ચાત્ય શુરુઓ પાસેથીજ મળી શકે તેમ છે

શિષ્ય—હવે, ઇશ્વરને જાણવાનું શું સાધન છે ?

ગુરુ—હિંદુશાસ્ત્ર ઉપનિષદો, દર્શનશાસ્ત્રો, પુરાણો, ઇતિહાસમંથા તથા મુખ્યતઃ ગીતા

શિષ્ય—એટલે કે જન્મતમા જે જે રોય પદાર્થો છે તે સર્વ આપણે જાણવા જોઈએ આજપર્યંત પૃથ્વીમા જેટલા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રચલિત થયું છે તે સર્વ જ્ઞાન આપણે સંપાદિત કરવું જોઈએ ત્યારે શું જ્ઞાન સ્વપ્નેના અહીંઆ બહુ સાધારણ અર્થમા વ્યવહાર થયો છે ?

ગુરુ—હું પૂર્વે કહી ગયો છું તેનું પુનઃ સ્મરણ કર મેં કહ્યું હતું કે જ્ઞાનાર્જની. વૃત્તિઓની બરાબર રચિતિ તથા હિન્નતિ થવી જોઈએ જ્યાંસુધી સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનોની આપણે ચર્ચા ન કરીએ અથવા રસપૂર્વક તેમાં લાગ ન લઈએ ત્યાંસુધી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ અનુશીલન અથવા ખીલવણી થાય નહિ. હવે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિનું યોગ્ય રજૂરણ થયા પછી જો અનુશીલન-ધર્મની વ્યવસ્થાને અનુસરી તે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ભક્તિને આધીન થઈ ઇશ્વરમુખી થાય તોજ તે ગીતોક્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે કર્મયોગ જેવી રીતે અનુશીલનધર્મમા સમાઈ જાય છે તેવીજ રીતે જ્ઞાનયોગ પણ અનુશીલનધર્મમાજ સમાઈ જાય છે.

શિષ્ય—અનુશીલનધર્મનું રહસ્ય હવે કાંઈક સમજાય છે આત્યારસુધી અનુશીલનવાદને હું જુદાજ રૂપમા સમજ્યો હતો.

ગુરુ—હમણાં વિષયાતરને રહેવા દે આપણે આજે જ્ઞાનયોગ સમજવાનોજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શિષ્ય—જ્ઞાનમાજ ધર્મની મૂર્છુતા જો આવી જતી હોય તો તો પછી પડિતોનેજ ધાર્મિક પુરુષો માની લેવા જોઈએ

ગુરુ—પાંડિત્યમા અને જ્ઞાનમા જમીન આસમાન જેટલો તફાવત છે એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું જે બક્તિ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજે છે તથા ઇશ્વર અને જન્મની સાથે પોતાને કેવા સંબંધ છે તે જાણે છે, તે બક્તિ કેવળ પંડિતજ નથી, પરંતુ જ્ઞાની પણ છે પાંડિત્ય વિના અનેક સત્પુરુષો જ્ઞાનીનું પવિત્ર પદ શોભાવી ગયા છે. કેવળ જ્ઞાનવડેજ તેને પોતાને (ઇશ્વરને) પામી શકાય છે, એમ શ્રીકૃષ્ણે પોતે પણ ક્યાંઈ કહ્યું નથી તેઓ ખુલા રીતે જાહેર કરે છે કે:—

वीतरागभयक्रोधाः मन्मथा मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥

અર્થાત્—જેઓએ પોતાના ચિત્ત ઉપર સંયમ કર્યો છે, ઇશ્વરપરાયણ છે, તેઓ જ્ઞાનદ્વારા પવિત્ર બનીને મારા ભાવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મતલબ કે કેવળ જ્ઞાન-દ્વારાજ તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એવો કૃષ્ણોક્ત ધર્મનો મુદ્દલ આશય નથી.

જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયનો સયોગ જોઈએ. એકલુ જ્ઞાન જેમ ઉપયોગી નથી તેમ એકલુ કર્મ પણ ઉપયોગી નથી. * કર્મદ્વારા જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલાજ માટે, સ્વયં ભગવાન કહે છે કે:--

આરુઢ્યોર્મુનેયોર્ગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

અર્થાત્—જ્ઞાનયોગમાં આરૂઢ થવા ઇચ્છનારને માટે કર્મજ ઉપયોગી—કારણબુદ્ધ છે. મતલબ કે કર્મોનુષ્ઠાનદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ આ સ્થળે ભગવદ્વાક્યનો અર્થ એવો કરવાનો છે કે કર્મયોગ સિવાય ચિત્તશુદ્ધિ થઈ શકે નહિ, અને ચિત્ત-શુદ્ધિ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી જ્ઞાનયોગપ્રતિ મતિ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—તો શું કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ?

ગુરુ:—નહિ, બનતેનો સયોગ તથા બનતેની યથાયોગ્યતા સચવાવી જોઈએ ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્મોષિ નિવઘ્નન્તિ ધનંજય ॥

અર્થાત્—હે ધનંજય ! જેણે યોગવડે કર્મોનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કર્યો છે તેને, અને જ્ઞાનવડે જેના સંશયો હેઠાઈ ગયા છે તેને તથા આત્મામાં નિષ્કાવાળા પુરુષને કર્મો બાંધી શકતા નથી.

એટલાજ માટે મુખ્યતઃ બે વસ્તુઓ જરૂરની છે (૧) કર્મોનો સંન્યાસ અથવા ઇશ્વરાર્પણ, અને (૨) જ્ઞાનદ્વારા સંશયહેન આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદ અને કર્મ-વાદના વિવાદનો નિવેડો આણી શકાય તેમ છે, તેમજ ધર્મની વ્યાખ્યા પણ તેથી સંપૂર્ણ થાય છે. ગીતાકારે સધળા વિવાદોના નિર્ણયપૂર્વક જે અપૂર્વ-નતન ધર્મ પ્રબોધ્યો છે તેનું યથાર્થ માહાત્મ્ય બાવાજ સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે તમારા કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરો, અને કર્મદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી પરમાર્થ-તત્ત્વસંબંધી તમારા સંશયોને હેદી નાખો, એ પ્રમાણેના ઉપદેશમાં જ્ઞાન અને બક્તિ ઉભયનો સયોગ થઈ જાય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

* આ સિદ્ધાંત જ્ઞાનવાદી શ્રીકૃષ્ણઆચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. તેમના મતાનુસાર જ્ઞાનમાં કર્મને તિલમાત્ર સ્થાન નથી. ઉદાર વિચાર વાળા સુશિક્ષિત વર્ગો સિવાય, શ્રીકૃષ્ણઆચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ જણાવું અમારે આ કથન વર્તમાનકાળે કોઈ સાબળશે નહિ, એ અમારા લક્ષ્ય બહાર નથી શીઘર સ્વામી જેવા બક્તિવાદીઓ શ્રીકૃષ્ણઆચાર્યના અનુવર્તી નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતાના પૂર્વગામી આચાર્યોના મતનું ખડન કરવા કિંવા પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા શ્રી-કૃષ્ણઆચાર્યને પોતાના બાળ્યમાં અનેક સ્થળે વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે, એ વાત પણ પ્રજ્ઞોપાત અમારે કહી દેવી જોઈએ.

તદ્બુદ્ધયસ્તવાત્માનસ્તાન્નિષ્ઠાસ્તસ્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥

ભાવાર્થ:—ધર્મમાન જેમની બુદ્ધિ છે, ધર્મમાન જેમનો આત્મા છે, ધર્મમાન જેમની નિષ્ઠા છે, અને જેઓ ધર્મપરાયણ છે, તેમના પાપો જ્ઞાનવડે ધોવાઈ જાય છે અને તેઓ પુનર્જન્મરહિત મોક્ષપદને પામે છે

શિષ્ય:—જ્ઞાન અને કર્મની સાથે-સમવાયપણે જીવિત રહેલી છે, એ વાત હવે મારાથી સમજાય છે કર્મને માટે કાર્યકારિણી અને શારીરિક વૃત્તિઓની ઉપયુક્ત સ્કૃતિ તથા પરિણતિ જરૂરની છે તેની સાથે તે વૃત્તિઓને ધર્મરાનુમાની બનાવવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે. જ્ઞાનને માટે પણ જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની તેજ પ્રમાણે સ્કૃતિ તથા પરિણતિ જોઈ જરૂરની છે, તેટલી જ તેને ધર્મરમુખી બનાવવાની જરૂર છે આ બંને વિષયો બહુજ સ્પષ્ટ થયા પણ ચિત્તરંજિની વૃત્તિનું શું કરવું ?

ગુરુ:—તેનું પણ તેજ પ્રમાણે સમજી લેવું. પરંતુ તે વિષે વિસ્તારથી બોલવાનું હજી માફી છે હાલ તુરંત તો મેં ઉપર કહ્યું તેજ ચિત્તરંજિની વૃત્તિસંબંધે પણ સમજી લેવું

શિષ્ય:—આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓને યથાયોગ્ય સ્કૃતિ તથા પરિણતિયુક્ત કરી તેમને ધર્મરમુખી કરવી, એજ ગીતોક્ત જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ એ વાત હવે સ્પષ્ટ જણાય છે અને જ્ઞાન તથા કર્મનો સંયોગ તેજ જીવિત મનુષ્યત્વ અને અનુશીલનધર્મ-મત્તરે પૂર્વે મને જે આપે ઉપદેશ કર્યો હતો તે આ ગીતોક્ત ધર્મનીજ તૃતીય આખ્યા હોય એમ મને લાગે છે

ગુરુ:—કમે કર્મ એ વાત વધારે સ્પષ્ટ થતી જશે

અધ્યાય ૧૬ મો-મગવદ્ગીતાનો સંન્યાસ

ગુરુ:—ત્યાર પછીની એક વાત સાંભળી લે. યુવાવસ્થામાં જ્ઞાનાર્જન કરવું અને મધ્યવયે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કર્મ કરવા એવી હિંદુશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, પરંતુ ગીતોક્ત ધર્મમાં તેવી ખામ આજ્ઞા નથી ગીતોક્ત ધર્મ તો કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી એજ ઉપદેશ આપી રહ્યો છે અને એ વાત સત્ય પણ લાગે છે; કારણ કે કેવળ અધ્યયનવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તે મને તેમ હો. મનુષ્યને માટે જીવનમાં એક સમય એવો આવે છે કે જે સમયે તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હોય છે, અને કર્મ કરવાનો અવકાશ અથવા તો શક્તિ કે આવશ્યકતા તેને હોતી નથી. આવી અવસ્થામાંજ તૃતીય અથવા ચતુર્થ આશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનું હિંદુશાસ્ત્ર

કહે છે. સાધારણ રીતે તેને સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. “ કર્મનો ત્યાગ કરવો ” એ સંન્યાસીઓનું સ્થૂણ કર્તવ્ય છે. મુક્તિના હિપામ તરીકે સ્વયં ભગવાને પણ તેજ માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે. તે સિવાય તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે “ જો તમારે જ્ઞાનયોગમાં આરંભ થવું હોય તો ‘ કર્મ ’ એજ તમારે માટે આવશ્યક છે, પરંતુ જો જ્ઞાનયોગમાં આરંભ થઈ ચૂક્યા હો તો ‘ કર્મત્યાગ ’ એજ સહાયક છે ”

આરુદ્ધોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુદ્ધસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥

અર્થાત્—યોગની ઇચ્છાવાળા મુનિને માટે નિષ્કામ કર્મજ સાધન કહેવાય છે, અને યોગમાં આરંભ થયેલા મુનિને માટે શમ—સંકલ્પનો ત્યાગ—એજ સાધન કહેવાય છે.

શિષ્યઃ—પરંતુ કર્મત્યાગ અને સંસારત્યાગ એ બન્ને શું એકજ અર્થનું સૂચન કરે છે? જો તેમજ હોય તો તો સંસારત્યાગ પણ એક પ્રકારનો ધર્મજ ગણાય! તાનીને માટે શું તેજ કર્તવ્ય છે?

ગુરુઃ—પૂર્વગામી શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત તો તેજ છે. જ્ઞાનીની સાધનામાં તેનો પોતાનો કર્મત્યાગ સહાયબૂત બને છે એ વાત સત્ય પણ છે સ્વયં ભગવદ્વાક્ય તેને ટેકા આપે છે, પરંતુ કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિરૂપ યોગ્યતા મેળવ્યા વિનાજ દરકોઈએ કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો અથવા સંસારને તિલાંજલિ આપી દેવી, એવી કૃષ્ણોક્ત પ્રુણમય ધર્મની શિક્ષા નથી. ભગવાને કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ એ ઉભયને મુક્તિનાં સાધન કહ્યાં છે, પરંતુ તેમાં શ્રેષ્ઠતા તો કર્મયોગનેજ આપવામાં આવી છે.

સંન્યાસઃ કર્મયોગઃ જિઃઘેયસકરાવુમૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્ કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

ભાવાર્થઃ—કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને માર્ગો નિશ્ચય કલ્યાણને કરનારા છે, પણ તેમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ—કર્મ કરવાં તેજ શ્રેષ્ઠ છે.

શિષ્ય—એવું તો કાઈ કાળે બને નહિ. રોગને દૂર કરવો એ જો ઇચ્છવા યોગ્ય હોય તો રોગનો હુમલો કદાપિ આવહારદાયક લેખી શકાય નહિ. કર્મત્યાગનો માર્ગ જો ઠીક ગણાતો હોય તો પછી કર્મયોગનો માર્ગ કદાપિ શ્રેષ્ઠ હોઈ શકે નહિ.

ગુરુઃ—કર્મ કરવા છતાં જો કર્મત્યાગનું ફળ મળી શકતું હોય તો?

શિષ્ય.—તો તો પછી કર્મયોગજ શ્રેષ્ઠ; કારણ કે તેમ કરવાથી તો કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ ઉભયનું એકીસાથે ફળ મળી જાય.

ગુરુઃ—ત્યારે યથાર્થ વસ્તુ પણ તેજ છે. પૂર્વગામી હિંદુધર્મનો ઉપદેશ એવો છે કે કર્મત્યાગપૂર્વક સંન્યાસ મહત્ત્વ કરો. ગીતા એવો પ્રબોધ કરે છે કે કર્મ એવા ચિંતથી કરો કે કર્મ કરવા છતાં સંન્યાસનું ફળ મળી શકે. નિષ્કામ કર્મ કરવાં એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી ચો ન ક્ષેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।
 નિર્ઘન્દો હિ મહાબાહો સુખં વંચાત્પ્રમુખ્યતે ॥
 સાંખ્યયોગૌ પૃથક્ બાહ્યઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।
 ઇકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિદતે ફલમ્ ॥
 યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૌરપિ મમ્યતે ।
 ઇકં સાંખ્યં ચ યોગં ચ ચઃ પદ્યતિ સપદ્યતિ ॥
 સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃસ્વમાપ્તુમયોગતઃ ।
 યોગયુક્તો મુનિર્મદ્ય ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ (અ. ૫-૩૫૧૬.)

અર્થાત્ જે મનુષ્ય દેવ કરતો નથી તેમજ ઈન્દ્રિયે કરતો નથી તેને સદાએ સંન્યાસીજ નહિવે, કેમકે હે મહાબાહો ! એવો રાગદેવરહિત નિર્ઘન્દ પુરુષ સુખપૂર્વક બધેથી મુક્ત થાય છે. (સાંખ્ય) સંન્યાસ અને (કર્મ) કર્મયોગ એ બંને જૂદા જૂદા છે એવું તો બાળકો એટલે અજ્ઞાની મનુષ્યોજ કહે છે— પડિતો નહિ, કારણ કે એ બેમાંથી કોઈ પણ એક માર્ગને યથાર્થ રીતે આચરનારો મનુષ્ય બંને માર્ગના ફળને પામે છે. જે મોક્ષસ્થાન^x સાંખ્ય-સંન્યાસ-વડે પમાય છે તે સ્થાન યોગથી (કર્મયોગથી) પણ પમાય છે, માટે સાંખ્યને અને યોગને જે એક જણે છે તેજ યથાર્થ જણે છે, છતાં હે મહાબાહો ! કર્મયોગ વિનાનો સંન્યાસ તો દુઃખ પામવાને માટેજ છે. કેમકે કર્મયોગવાળો સંન્યાસી થોડા વખતમાજ બહાને પામે છે મતલબ કે જે મનુષ્ય અનુષ્ટેય કર્યો કરવા છતાં ચિત્તથી નિષ્ક્રમ રહે છે, અથવા તો હૃદયમા કર્મસંબંધે સંન્યાસી બની રહે છે તેજ યથાર્થ ધાર્મિક મનુષ્ય છે

શિષ્ય —આવો પરમ પવિત્ર વૈષ્ણવ ધર્મ ત્યજી દઈને લગેડીવાળા બાવાઓ શામાટે આમ તેમ રખડવા બહાર નીકળી પડ્યા હશે તે સમજાતું નથી પાશ્ચાત્યો જેને ‘અસેટીસીઝમ’ કહે છે તેવો અર્થ વૈરાગ્ય શબ્દમાંથી નીકળતો નથી એ વાત હવે મને સમજાવવાની જરૂર નથી ગીતોક્ત પરમ પવિત્ર ધર્મમાં વૈરાગી આચાર્યના જીવનને સ્થાન નથી, તેમજ તેના જેવો પવિત્ર, સર્વબાપી અને ઉન્નતિશીલ વૈરાગ્યધર્મ જગતમાં અન્ય કોઈ નથી એવો હવે મારો વિશ્વાસ બધાયો છે. ગીતોક્ત પવિત્ર વૈરાગ્ય પાસે કિંવા સકર્મ વૈરાગ્ય પાસે ધર્મચાર્યોની જીવનની સત્તા નથી શક્તી નથી ગીતા જેવા સરળ-અપૂર્વ ધર્મશાસ્ત્રને એક બાબુએ મૂકી દઈને લોકો વેદમાં, સ્મૃતિમાં, બ્રાહ્મણમાં તથા કુરાનમાં શામાટે ધર્મની શોધ કરતા હશે તે મારાથી સમજાતું નથી. ગીતોક્ત ધર્મના પ્રચારક જેવા ધર્મવેતા પુરુષ પાસે બીજો કોઈ ધર્મવેતા ઉભો રહી શકે નહિ. ભામા, એ દૈવીધર્મપ્રણેતા કોણ હશે ?

x “સાંખ્ય” એ શબ્દના અર્થ માટે જેને સદા હોય તેણે શાંકરભાષ્ય જેવું.
 મૂળ લેખક

ગુરુ:—કુસ્થેત્રના મુદ્ધ સમયે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના રથ ઉપર ચઢી આવો ઉપદેશ કર્યો હતો, એમ જે કહેવાય છે તે ઉપર મેને વિશ્વાસ નથી, કારણ કે વિશ્વાસ નહિ રાખવાના અનેક સખળ હેતુઓ મળી આવે છે. ગીતા એ મહાભારતમાં પ્રક્ષિપ્ત અશ છે, એમ મારે માનવું છે, પણ ગીતોક્તધર્મના કર્તા કૃષ્ણજ છે એ સત્ય છે અને લેશમાત્ર શંકા નથી. તેના અનેક સખળ કારણો પણ છે. અત્યારે તું જોઈ શકશે કે એ પવિત્ર-પુણ્યમય ઉપદેશના પ્રતાપે નિષ્કામ ધર્મનો જગતમાં વિસાળ પ્રચાર થતો જાય છે. માનવ-જીવન નિષ્કામધર્મની આરાધનાવડે સફળ કરવાની પવિત્ર ભાવનાઓ પ્રસરતી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ નીતિ અને ધર્મમાં પણ એજ નિષ્કામ ધર્મના પવિત્ર અશો પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે. વસ્તુતઃ કામ્ય કર્મનો ત્યાગ એજ સંન્યાસ અથવા તો નિષ્કામ કર્મ કરવાં તેનું જીભુ નામ સંન્યાસ નિષ્કામ કર્મનો પણ ત્યાગ કરવો એને સંન્યાસ કહી શકાય નહિ.

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણા ॥

અર્થાત્ વિદ્વાનો સકામ કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ જાણે છે, અને વિચક્ષણ પુરુષો સર્વ કર્મના ફળના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે.

જે દિવસે યુરોપીય વિજ્ઞાન અને શિક્ષણ, તથા ભારતવર્ષનો આ નિષ્કામધર્મ એ બંને એકત્ર થશે ત્યારે આ સંસાર સ્વર્ગ સમાન બનશે, અને મનુષ્યો દેવ સમાન બનશે. ત્યાર પછી વિજ્ઞાન અને શિક્ષણના નિષ્કામ પ્રયોગો થવા લાગશે, અને વિજ્ઞાનાદિ વિદ્યાઓનો સકામ વ્યવહાર કેવી રીતે કરવો તેની કાંઈને કલ્પના પણ આવશે નહિ.

શિષ્ય:—મનુષ્યોના ભાગ્યમાં એવો દિવસ કાંઈ કાળે આવશે ખરો ?

ગુરુ —તમે લોકો આર્થપુત્રો છો, તે કેમ જૂલી જાઓ છો ? તમારાથી શું અસાધ્ય છે ? તમે જે કાંઈ ધારો તે કરી શકો તેમ છો. તમે દંઢ ધારણા કરો તો સમસ્ત પૃથિવીના દોરનાર બની શકો. જે તમારા હૃદયમાં આવી મહત્વાકાંક્ષા તથા આત્મ-બળ ન હોય તો મારો આ સર્વ બકવાદ નિષ્ફળ છે અસ્તુ. હવે, ગીતોક્ત સંન્યાસવાદનું યથાર્થ તાત્પર્ય તું શું સમજ્યો ? કર્મરહિત સંન્યાસ એ હલકી કાટીનો સંન્યાસ છે, એજ આજની આપણી ધર્મવ્યાખ્યાનો નિષ્કર્ષ છે. ભક્તિયુક્ત કિંવા ભક્ત્યાત્મક કર્મો આપણે કરવાં જોઈએ એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું એટલા માટે ગીતોક્ત સંન્યાસનું પણ અતિમ તાત્પર્ય તો એજ નીકળી શકે કે ભક્ત્યાત્મક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.

અધ્યાય ૧૭ મો—ભક્તિ—ધ્યાન—વિજ્ઞાનાદિ

ગુરુ. —ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ પાંચ અધ્યાયોવિષે હું વિવેચન કરી ચૂક્યો છું. પ્રથમ અધ્યાયમાં સૈન્યદર્શન, બીજા અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગનો સ્થૂલ આભાસ, ત્રીજામાં સાંખ્ય યોગ ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્મયોગ, ચોથા અધ્યાયમાં જ્ઞાન-કર્મસંન્યાસયોગ, અને પાંચમા અધ્યાયમાં સંન્યાસયોગ વિગેરે વિષયો આવી જાય છે. છઠ્ઠો અધ્યાય ધ્યાનયોગનો છે. ધ્યાન એ જ્ઞાનવાદીઓનું અનુષ્ઠાન છે, તેથી તેનું જૂદું વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ અધ્યાયમાં યોગ કોને કહેવાય તેનાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે જે અવસ્થામાં યોગાનુષ્ઠાનદ્વારા ચિત્તનો નિરોધ થાય, જે અવસ્થામાં વિશુદ્ધ અત-કરણદ્વારા આત્મદર્શન થવાથી, આત્મામાં જ પરિતૃપ્તિ અનુભવાય અને જે અવસ્થામાં કેવળ શુદ્ધિવડેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું અતીન્દ્રિય-આત્મતિક સુખ પ્રાપ્ત થાય, એટલું જ નહિ પણ જે અવસ્થામાં એક સમય રિચિતિ થયા પછી પાછું ફરવા-પણું રહેતું નથી અને જે અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા સુખની તુલના કોઈ પણ વસ્તુની સાથે થઈ શકતી નથી, તેમજ ગમે તેવું ભારે દુઃખ પણ જે અવસ્થામાંથી મનુષ્યને વિચલિત કરી શકતું નથી, તે અવસ્થાને “ યોગ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કેવળ નેતી-ધોતી, મુદ્રા, આસન, કે પ્રાણાયામ જેવાં સ્થૂળ સાધનોથીજ યોગ-દશા પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ભક્તેનાનરાત્મના ।

અદ્ભાવાન્ મજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥

અર્થાત્ જે યોગી મારામાં જ મન રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક મને ભજે છે તેને મે યોગયુક્ત વ્યક્તિઓમાં સર્વોત્તમ યોગી માનેલો છે. આ ભગવદુક્તિ સાબળ્યા પછી હવે તને ખાતરી થઈ હશે કે ગીતાકૃત જ્ઞાન, કર્મ, ધ્યાન કે સંન્યાસ વિગેરે ધર્મોમાંનો એકેકે ધર્મ ભક્તિવિના સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. ભક્તિ એજ સર્વ રહસ્યોનો અને સર્વ તરવોનો એકમાત્ર નિષ્કર્ષ છે.

સાતમો અધ્યાય વિજ્ઞાનયોગસંબંધી છે. તેમાં ઇશ્વર પોતે પોતાના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવે છે. જે કે તે સ્થળે ભગવાન્ પોતે પોતાના નિર્ગુણ અને સગુણ ભાવનું વર્ણન કરે છે, તથાપિ નેની સાથે એટલું પણ ખુલ્લી રીતે કહી દે છે કે ભક્તિ સિવાય મને પ્રાપ્ત કરવાનો એકેકે ઉપાય નથી. મતલબ કે ભક્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ સહાયક છે.

આઠમા અધ્યાયમાં તારકબ્રહ્મયોગ આવે છે એ પણ એક પ્રકારનો સંપૂર્ણ ભક્તિયોગ છે. આ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે ઇશ્વરપ્રાપ્તિના સ્થૂળ ઉપાયોનું વર્ણન છે.

તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ સિવાય તેને પ્રાપ્ત કરવાનો ખીજો એકે ઉત્તમ માર્ગ નથી.

નવમા અધ્યાયમાં વિખ્યાત રાજગુણયોગને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે આ અધ્યાયમાં ઘણીખરી વાતો અતિશય મનોહારિણી છે અત્યાર પૂર્વે જમદીશ્વર એક અતિશય મનોહર ઉપમાદ્વારા, જગતની સાથેનો પોતાનો સગવડ દર્શાવી ચૂક્યા છે. અર્થાત્-એક સૂત્રના દોરામાં જેવી રીતે અનેક મણિઓ ગુથામલા હોય છે, તેવીજ રીતે આ સમસ્ત વિશ્વ એક મારાવડેજ ત્રયિત થયેલું છે એમ કહ્યું છે પ્રસ્તુત નવમા અધ્યાયમાં એક બહુજ સુંદર ઉપમા આપવામાં આવી છે જેમ -

“ સર્વ જૂતમાત્રનુ પાલન તથા ધારણુ મારો આત્માજ કરી રહો છે છતાં મારો આત્મા કાંઈ જૂતોમાજ આવી રહેતો નથી જેમ મહાન અને સર્વત્ર મતિ કરનારો વાયુ તેથી પણ મહાન એવા આકાશમાં નિત્ય રહેલો છે તે રીતે સર્વ જૂતો મારામાં સમાઈ રહેલો છે, પણ હું જૂતોમાં સમાઈ રહેલો નથી. ” હર્ષદ રપેન્સરની નદી ઉપરના પાણીના પરપોટાઓની ઉપમા કરતાં આ ઉપમા કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે.

શિષ્ય-—મારી આંખ ઉપરના પાટાઓ ધીમે ધીમે દૂર થતા જાય છે નિર્ગુણબ્રહ્મ-વાદ એક પ્રકારનો ‘પાન્થેઇઝમ’ માત્ર છે, એવી મારી આજપર્વ ત માન્યતા હતી. હવે મારી એ માન્યતામાં મોટો ફેર પડી ગયો છે.

ગુરુ-—એકવાર અગ્રેજ સરકારો પ્રાપ્ત કર્યા, એટલે પછી આર્યસાસોનુ અવલોકન કરવા છતાં પણ યથાર્થ સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ જે કહેવાય છે તે સત્ય છે, અને તારા આ વાક્યો પણ એજ વાતને સિદ્ધ કરે છે આપણામાં અનેક માથુસો એવા મળી આવે તેમ છે કે જેઓને કામના ગ્લાસમાં પાણી ભરીને ન આપીએ તો તેમને તે પાણી પીવાની ઈચ્છાજ ન થાય. અત્યારનો સુધરેલો વર્મ મહિન પાણી પણ કામના ગ્લાસમાં ગટગટાવી જાય છે. તમે લોકો તો એમજ માની બેઠા છો કે સામ્યવાદ અથવા સમાનભાવના સિદ્ધાંતો શુદ્ધધર્મ કે ક્રીશ્ચિયન ધર્મ સિવાય ખીજો કશોય છેજ નહિ. એક માત્ર સાકયસિદ્ધ કિંવા ઇસુખ્રિસ્તજ જમતના મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવાનેજ સમર્થ છે, એવું જૂત તમારા મનમાં ભરાઈ પેડું છે. તમને એવા સરકારો વળગી ગયા છે કે હિન્દુધર્મમાં વર્ણભેદ સિવાય ખીજો કોઈ મહત્ત્વની વાતજ નથી, અને એટલા માટે મૂર્ખ તથા યાની, ધની તથા દરિદ્ર પુરુષ તથા સ્ત્રી, અને જૂદ તથા બાળક વિગેરેનો સમાનભાવે ઉદ્ધાર કરવાને શુદ્ધ-ધર્મ કે ક્રીશ્ચિયન ધર્મ સિવાય હિન્દુધર્મ કોઈ રીતે ઉપકારક મધ શકે નહિ, પરંતુ પ્રસ્તુત અધ્યાયના માત્ર એજ ‘બોદાનું’ શ્રવણ કર—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः।

वे भवन्ति हि मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

+ + + + +
માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્ચિત્ય ચેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્થિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ ચાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥ (૬-૩૨)

અર્થાત્ યદપિ હુ સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાન રહ્યો છું, ને મારે કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી; તોપણ જેઓ મને લકિતથી લગ્ને છે તેઓ મારામાં અને હુ તેઓનામાં વિશેષ ભાવે રહેલા છીએ. x x x x જેઓ પાપકર્મથી નીચ યોનિમાં જન્મેલા હોય, તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તોપણ તેઓ મારો આશ્રય કરવાથી પરમ મતિ (મોક્ષ) ને પામે છે

શિષ્યઃ—ધણ કરીને આ આશ્રય તો બૌદ્ધ ધર્મમાંથીજ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો હશે.

ગુરુઃ—અત્યારના લાણેલા મણાતા વર્ગમાં એજ એક મોટામાં મોટી બેવકુશી પ્રચલિત છે. યુરોપીયન પડિતો તમને શીખવે છે કે ૪૫૦ વર્ષે શાક્ય-સિંહ મૃત્યુ પામ્યો હતો. એટલા ઉપરથી તમે આખો મીઝીને એવો સિદ્ધાંત કરી બેઠા છો કે ભારતવર્ષમાં જે કાંઈ સારૂ તત્ત્વ જેવામાં આવે તે સર્વ બુદ્ધધર્મનુંજ હોવું જોઈએ. તમને એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે હિંદુધર્મ એવો નિકૃષ્ટ છે કે તેમાંથી કાંઈ સારી વસ્તુ કાંઈ કાળે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, પરંતુ બૌદ્ધધર્મ પોતેજ હિંદુધર્મનો એક ફાંટો છે, એ વાત અત્યારનો લાણેલો વર્ગ ભૂલી જાય છે હિંદુધર્મમાંથી બુદ્ધધર્મ જેવો એક પ્રજાળ ધર્મ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો તો પછી તેજ હિંદુધર્મમાં ખીજ કેટલાયે મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો ભર્યા હશે, તેનો કાંઈ વિચાર કરી શકો છો ?

શિષ્ય —આપનું કહેવું ચોગ્ય છે જો આપને ઠીક લાગે તો હવે રાજગુણયોગની વ્યાખ્યા સંભળાવવા કૃપા કરો.

ગુરુ —રાજગુણયોગને સર્વપ્રધાન સાધન માનવામાં આવ્યું છે. તેનો સ્થૂલ આશ્રય એવો છે કે — જો કે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ સર્વને માટે સંભવિત છે, તથાપિ જે મનુષ્ય જે ભાવે તેનું ધ્યાન કરે તેને તેવાજ રૂપે તે પ્રાપ્ત થાય, એવો પણ એક સામાન્ય નિયમ છે જેઓ દેવ-દેવીઓની સંકામ ઉપાસના કરે છે, અને તે દ્વારા ઇશ્વરાનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ સ્વર્ગે જઈ શકે છે, પરંતુ તેમને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેઓ નિષ્કામપણે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરે છે, તેઓની ઉપાસના નિષ્કામ હોવાથી એક રીતે તેઓ ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે, એમ કહી શકાય, કારણ કે ઇશ્વર સિવાય ખીજે દેવજ ક્યાં છે ? અને તેથી તેઓ નિષ્કામ ઉપાસનાના ફળરૂપે સાક્ષાત્ ઇશ્વરત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં આં એવી સમજાવવી સંભવિત છે કે જો દેવ-દેવીઓમાં પણ ઇશ્વર વ્યાપ્ત છે, તો પછી નિષ્કામ ઉપાસનાદ્વારા તે

કેમ પ્રાપ્ત થતો નથી ? તો તેનું સમાધાન માત્ર એટલું જ છે કે સકામ ઉપાસના એ ઇશ્વરની આરાધનાનો સત્ય માર્ગ નથી. જો કે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરનારાઓ પણ પ્રકારાતરે તો ઇશ્વરની જ ઉપાસના કરે છે, તોપણ વસ્તુતઃ ઇશ્વરની નિષ્કામ ઉપાસના એ જ મુખ્ય ઉપાસના છે તે સિવાય ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો એકેક રાજમાર્ગ નથી. એટલા જ માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી, ઇશ્વરને જ સર્વ કર્મો અર્પણ કરવા અને ઇશ્વરમાં દૃઢ ભક્તિભાવ રાખવો એ જ ધર્મ અને એ જ મોક્ષનો ઉપાય છે. આ રાજગુણયોગ ભક્તિરસથી જ પરિપૂર્ણ છે.

સાતમા અધ્યાયમા ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વર્ણવવામા આવ્યું છે, અને દશમા અધ્યાયમાં તેની વિભૂતિઓનું વર્ણન છે. આ વિભૂતિયોગ બહુ વિચિત્ર છે, પરંતુ અત્યારે તે વિષયમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. દશમા અધ્યાયમા વિભૂતિઓનું વિવરણ કરી તેનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ દર્શનના આકારમા અર્જુનને અગીઆરમા અધ્યાયમા બતાવ્યા દર્શાવે છે. ત્યાર પછી બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિનો પ્રસંગ નીકળે છે આવતી કાલે હું તને એ ભક્તિયોગ સંભળાવીશ.

અધ્યાય ૧૮ મો-મગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ

શિષ્ય:—ભક્તિયોગ વિષયક વ્યાખ્યા કરવા પહેલાં મને એક વાત સમજાવો. ઇશ્વર એક છે તો પછી તેની પ્રાપ્તિના સાધનોમા આટલો બધો વિવાદ કેમ ? સીધો માર્ગ તો સર્વદા એક જ હોવો ધટે છે. એક ગ્રામમાં જવાને માટે સીધા પાંચ માર્ગ હોય એમ બને જ નહિ.

ગુરુ:—સીધો માર્ગ પાંચ ન હોય, પરંતુ એક જ હોય એ વાત સત્ય છે. પરંતુ પ્રત્યેક માણસને સીધો માર્ગ જ પ્રાપ્ત થાય એમ બનતું નથી. એક પહાડના શિખરે પહોંચવા માટે જે એક સીધો માર્ગ હોય તે માર્ગે ચઢને કેવળ એક-એ જળવાનું બ્યક્તિઓ સિવાય બાકીના બીજા કોઈ ઉપર ચઢી શકે સાધારણ માણસોને માટે એવા સ્થળોએ ધીમે ધીમે ચડતા રાવે એવા લાંબા માર્ગે ચઢને ધીમે ધીમે ચડતું એ જ વધારે માફક હોય છે. આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો વસે છે. તેઓનું શિક્ષણ, તેઓના સરકાર તથા તેઓની પ્રકૃતિ પણ અનેક પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કેટલાકે સંસારી હોય છે, તો કેટલાકે સંસારલેખમાં પ્રવેશ પણ કર્યો હોતો નથી, કેટલાકે સંસાર ભોગવીને તેથી વિરક્ત બની ગયા હોય છે, તો કેટલાકે સંસારમાં જ રહેવાનું પસંદ કરે છે. સંસારીઓને માટે કર્મ, તેમજ અસંસારીઓને માટે સંન્યાસ એ જ ઉપયુક્ત છે. જે મનુષ્ય

જ્ઞાની હોવા છતાં સ સારમંજ રહ્યો હોય તેને માટે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનયોગ એજ પ્રસસ્ત છે. તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય જ્ઞાની હોવાની સાથે સ સારનો ત્યાગ કરી ચૂક્યો હોય, તેને માટે અર્થાત્ જ્ઞાની યોગીને માટે જ્ઞાનયોગ એજ ઉત્તમ છે. તે સિવાયના પામરથી લઇને ઉચ્ચ કોટી સુધીના સર્વ મનુષ્યોને માટે સર્વ ક્ષેત્ર એવો રાજગુણયોગજ ઠીક છે. સારાશ કે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે તેટલાજ માટે સ્વયં જગદીશ્વરેજ આવા આશ્ચર્યમય અપૂર્વ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે પરમાત્મા યોતે અનત કરુણામય છે, તેથીજ તેમણે સર્વને અનુકૂળ આવે એવા ઉદ્દેશથી આવા સીધા માર્ગો દર્શાવ્યા છે

શિષ્ય:—પરંતુ આપની ધર્મવ્યાખ્યા જો સત્ય હોય તો તો પછી ભક્તિજ સર્વ સાધનાઓનું મૂળ છે, અને જો પ્રત્યેકને માટે ભક્તિયોગજ ઉત્તમ હોય તો તેનેજ એક સીધા માર્ગરૂપે આપણે ન લેખી શકાય ?

ગુરુ:—ભક્તિનું અનુશીલન અત્યાવશ્યક છે, એટલાજ માટે અનેક પ્રકારની સાધનાઓ તથા અનુશીલનપદ્ધતિઓ પ્રચલિત થઇ છે મારો અનુશીલનવાદ જો તું બરાબર સમજી શકશે તો પછી તે ઉપર કહી તેવી શકાનું તું પોતેજ સમાધાન કરી શકશે. બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોને માટે બિન્ન બિન્ન અનુશીલન પદ્ધતિઓ જરૂરની છે યોગ એ કેવળ અનુશીલનપદ્ધતિનું નામાંતર માત્રજ છે.

શિષ્ય —પરંતુ સકળ યોગોનું જે પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પાંડકવર્ગને સ્વાભાવિકરીતેજ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા યોગ્ય છે નિર્ગુણ્યજ્ઞની ઉપાસનાને—અર્થાત્ જ્ઞાનને એક પ્રકારનું સાધન મણાવવામાં આવ્યું છે, તેવીજ રીતે સગુણ્યજ્ઞની ઉપાસનાને—અર્થાત્ ભક્તિને પણ એક પ્રકારના સાધનરૂપે મણાવવામાં આવી છે અનેક મનુષ્યોને માટે આ બન્ને સાધનો ઉપયોગી તેમજ સાધ્ય હોવા યોગ્ય છે તો જેમને માટે બન્ને માર્ગો એકસરખા ઉપયોગી હોય તેમણે એમાંના કયા માર્ગનું અવલંબન લેવું ? બન્ને સાધનાઓમાં ભક્તિ તો રહેલીજ છે, એ વાત મારા લક્ષ્યહાર નથી, તથાપિ પ્રશ્ન એ છે કે જ્ઞાનમયી ભક્તિ અને કર્મમયી ભક્તિ એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ?

ગુરુ:—મારમાં અધ્યાયની શરૂઆત થતાની સાથેજ અર્જુને એ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યો હતો—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેનો જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તેજ આ બારમાં અધ્યાયના ભક્તિયોગરૂપે આપણી પાસે પ્રગટ છે. અર્જુનના પ્રશ્નનું અને તેના ઉત્તરનું રહસ્ય તું બરાબર સમજી શકે તેટલાજ માટે ગીતાના પૂર્વગામી અગીઆર અધ્યાયો હું તને ટુકામાં સમજાવી ગયો. કારણ કે જ્યાંસુધી પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ન સમજાય ત્યાંસુધી ઉત્તર પણ બરાબર જુદામાં ન ઉતરી શકે એ સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય:—શ્રીકૃષ્ણે તેનો શું ઉત્તર આપ્યો ?

ગુરુ—તેમણે ૨૫૪ રીતે કહી દીધું કે નિર્બુધ્ધબંધના ઉપાસકો તથા સમુદ્ધ ધન્યરક્તો હોય ધન્યરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ તેઓમાં તદ્દાવત માત્ર એટલોજ છે કે બંધના ઉપાસકોને અનેકાનેક કષ્ટો તથા દુઃખો સહન કરવા પડે છે, જ્યારે ભક્તો બહુજ સહેલાઈથી ઉદ્ધાર પામી જાય છે.

હેક્ષોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસકચેતસામ્ ।
અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવાગ્નિગ્ધાપ્યતે ॥
યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।
અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયંત ઉપાસતે ॥
તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।
મવામિ ન ચિરાત્પાર્ય મય્યાવેશિતચેતસામ્ ॥

અર્થાત—જેઓ અવ્યક્તમા (જાનોપાસનામાં) આસક્તચિત્તવાળા છે તેમને અતિ ધણો કલેશ થાય છે, કારણ કે દેહધારીઓ અવ્યક્તની ગતિને બહુ દુ ખથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ જેઓ સર્વ કર્મો અને અર્પણ કરીને મત્પરાયણ થઈ અનન્ય યોગવડે મારે ધ્યાન કરે છે, અને અનેજ ઉપાસે છે, તેવા મારામાંજ આવે-શ્યુક્ત ચિત્તવાળાઓનો આ મૃત્યુયુક્ત સંસારસમુદ્રમાંથી હું સત્વર અને રૂડી રીતે ઉદ્ધાર કરે છું.

શિષ્યઃ—ભલા, તે ભક્તો કેવા હશે ?

ગુરુ—સ્વય ભગવાન્ તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે કરે છે —

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્ર કરુણ एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥
संतुष्ट सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चय ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यો मे भक्तः समे प्रियः ॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकાન્નોદ्वિજતે च य ।
हर्षामर्षभयोद्वેગैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥
अनपेक्ष शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मङ्गलः स मे प्रियः ॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥
समः क्षत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयो ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवाजितः ॥
तुल्यनिदास्तुतिर्मौની संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

अहधाना मत्परमा भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रियाः॥

અર્થાત—જેને માર-નાર એવી મમત્વશુદ્ધિ નથી, જે નિરહકાર છે, જેને સુખ અને દુઃખ ઉભય સમાન છે, જે ક્ષમાવાન છે, જે કાષ્ટનો પણ દેષ કરતો નથી, જે સર્વજ્ઞનો મિત્ર છે, જે દયાળુ છે, જે સર્વદા સતુષ્ટ છે, જે સ્થિરચિત્તવાળો (યોગી) છે, જેણે પોતાના મનનો સંયમ કર્યો છે, જે બળવાન નિશ્ચયવાળો છે, અને જેણે પોતાનું મન તથા શુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યા છે, એવો જે મારો ભક્ત તેજ મને પ્રિય લાગે છે. જેનાથી લોકોને ઉદ્દેગ થતો નથી, અને લોકોથી જેને સતાપ થતો નથી તેમજ જે હર્ષ-ક્રોધ તથા લય-ત્રાસથી મુક્ત હોય છે તેજ મને પ્રિય લાગે છે. મારો જે ભક્ત નિરપૃહ, પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, દુઃખરહિત, અને સર્વ આરબોનો પરિત્યાગ કરવાને શક્તિમાન હોય છે તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે. જેને કોઈ પણ વસ્તુપ્રત્યે દેષ નથી તેમજ આમંત્રિત પણ નથી, જે કદાપિ શોક કે આકાંક્ષા કરતો નથી, અને જે શુભ કે અશુભનો ત્યાગ કરવાને સમર્થ હોય છે તેજ મને પ્રિય હોય છે જે શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે એકસરખોજ અવહાર રાખે છે, માન અને અપમાનમાં મમાન ભાવ રાખે છે, ટાઢ-તડકો કે મુખ-દુઃખને પણ સમાન મણે છે, જે કોઈ પણ વસ્તુપર આસક્તિ ધરાવતો નથી, જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે, જેણે પોતાની વાણી ઉપર કાબૂ મેળવ્યો છે, યદ્વચ્ચા જે પ્રાપ્ત થાય તેથીજ જે સતુષ્ટ રહે છે, જેનું કોઈ નિશ્ચિત રથાન નથી, જેની શુદ્ધિ સ્થિર છે, અને જે મારી ભક્તિ કરે છે, તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે મારાપર શ્રદ્ધા રાખી મત્પરાયણ થઈ મારા જે ભક્તો ઉપર વર્ણવેલા ધર્મામૃતનું સેવન કરે છે તે મને અતિશય પ્રિય છે.

હવે ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાયું ને? દેવપૂજનો ડોળ કરવામાત્રથીજ કાષ્ટ સાચો ભક્ત બની શકતો નથી માત્ર માળાના મણકા ફેરવવાથી કે માત્ર હરિ ! હરિ ! શબ્દોના ઉચ્ચારથી ભક્ત થવાનું નથી હા ઇશ્વર ! અરે પ્રભુ ! એવી બીજા-ઓને સંભળાવવા માટે ખાલી બૂમો પાડવાથીજ સત્ય ભક્તનું બીરદ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય, જેનું ચિત્ત સંયમમા રહી શકતું હોય, જે સમદર્શી હોય, અને જે પરહિત કરવાને સદા તત્પર રહેતો હોય, તેજ યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે પોતાના તેમજ સર્વના અતઃકરુણા સર્વદા ઇશ્વર વિરાજી રહ્યો છે એમ દહતાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખી, પોતાના ચરિત્રને સંપૂર્ણ નિર્દોષ બનાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેમજ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ઇશ્વરાભિમુખી કરે છે, તેજ યથાર્થ સંતપુરુષ કે ભક્ત મહર્ષિ છે. જેના ચરિત્ર ઉપર ભક્તિનો પ્રભાવ નથી, તે કદાપિ ભક્તના પદને માટે ચોગ્ય નથી. જેની સમસ્ત વૃત્તિઓ ઇશ્વરાભિમુખી નથી, તે પણ પોતે ભક્ત હોવાનો કદિ દાવો કરી શકે નહિ.

મીતોક્ત ભક્તિયોગનો એજ સ્થૂલ આશય છે, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મગ્રંથ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાન જગતમાં બીજો ક્યાય નથી.

અધ્યાય ૧૯ મો-ઈશ્વરભક્તિ-વિષ્ણુપુરાણ

ગુરુ.—ભગવદ્ગીતાના બાકી રહેલા અશ્વત્થુ વિવેચન કરવાની હવે જરૂર નથી. અત્યાર પૂર્વે જે કંઈ હું કહી ચૂક્યો છું તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને માટે, હવે વિષ્ણુપુરાણમાંથી પ્રસ્લાદ્યચરિત્ર લઈ તેનીજ સમાધેશના કરીશ. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રસ્લાદ અને ધ્રુવ એ બે જગપ્રસિદ્ધ ભક્તાત્માઓનાં જીવનચરિત્ર છે આ બન્ને ભક્તાત્માઓની ભક્તિ એક બિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હતી. હવે તું એટલું તો સમજી શકશે. હોઈશ કે ભક્તિ મુખ્યત્વે બે પ્રકારની છે—(૧) સકામ, અને (૨) નિષ્કામ સકામ ઉપાસનાને કામ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે અને નિષ્કામ ઉપાસનાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે ધ્રુવની ઉપાસના સકામ હતી, કારણ કે તેણે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ અર્થે વિષ્ણુની આરાધના કરી હતી એટલા માટે તેની ઉપાસનાને યથાર્થ ભક્તિ કહી શકાય નહિ જો કે ઇશ્વરમાં તેને દૃઢ વિશ્વાસ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં મનબુદ્ધિ પણ તેણે ઇશ્વરનેજ અર્પણ કરી દીધાં હતા, છતાં તેની ઉપાસનાને ભક્તની ઉપાસના કહી શકાય નહિ પ્રસ્લાદની ઉપાસના નિષ્કામ હતી, કારણ કે તેણે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરી નહોતી. બદ્ધે ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવા માટે તેને અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાંથી પમાર થતું પેડતું હતું, છતાં તેણે ઇશ્વરભક્તિમાં મહેજ પણ સંશય સેવ્યો નહોતો તે જાણતો હતો કે કેવળ ભક્તિની ખાતરજ તેને આ સર્વ આપત્તિઓ મહન કરવી પડે છે, તે છતાં તેણે ભક્તિનો એક છેલ્લી ધડી સુધી ત્યાગ કર્યો નહોતો આવો નિષ્કામ પ્રેમ તેજ યથાર્થ ભક્તિ છે, તેમજ પ્રસ્લાદ જેવો નિષ્કામ પ્રેમીજ સાચા ભક્તના પવિત્ર નામને સંપૂર્ણ યોગ્ય છે. વિષ્ણુપુરાણના ત્રયકર્તાએ સકામ ઉપાસના અને નિષ્કામ ઉપાસનાનાં ઉદાહરણો પૂરા પાડવા અર્થે તેમજ એક-બીજા જીવનચરિત્રની પરસ્પર તુલના કરવા અર્થેજ આવા બે ચરિત્રોની—ધ્રુવ તથા પ્રસ્લાદનાં ઉપાખ્યાનોની—રચના કરેલી હોવી જોઈએ. ભગવદ્ગીતાના રાજયોગમળધે મેં જે કંઈ કહ્યું હતું, તે જો તને યાદ હશે તો તું સમજી શકશે કે સકામ ઉપાસના પણ એક નિષ્ફળ તો નથીજ હોતી. જે મનુષ્ય જેવી કામનાપૂર્વક ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે તેને તે કામના અનુસારજ

ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ખુદ ધર્મરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ધ્રુવે ઉચ્ચપદની કામના રાખી ધર્મરની ઉપાસના કરી હતી તેથી તેને પણ તેવું જ ફળ મળ્યું. તેની ઉપાસનાને નીચલી શ્રેણીની ઉપાસના કહી શકાય, પરંતુ તેને ભક્તિ તો નજ કહી શકાય. પ્રસાદની ઉપાસના સપૂર્ણ ભક્તિમય હતી, તેથી તેને મુક્તિ મળી.

શિષ્ય — કેટલાકો તો એમ કહે છે કે ખરો લાભ તો તેમાં ધ્રુવને જ મળ્યો. મુક્તિ એક પ્રકારનો પારલૌકિક લાભ છે, અને તેની સત્યતા કે યથાર્થતા માટે પણ અનેક સંશયો છે. આવા ભક્તિમય ધર્મની લોકો દૂર કરે એવી મને તો સલાવના જણાતી નથી.

ગુરુ — મુક્તિનું સત્ય સ્વરૂપ તુ જાણી ગયો જણાય છે. આજ લોકમાં અને મનુષ્યો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે અને કરી પણ શકે છે જેનું ચિત્ત શુદ્ધ હોય અને દુઃખનો જેને સ્પર્શ થતો ન હોય તે આ લોકમાં પણ મુક્તાત્મા છે. એક મહાન ચક્રવર્તી રાજા પાસે અતુલ સત્તાસંપત્તિ હોય છે તો પણ તે દુઃખથી મુક્ત રહી શકતો નથી, પરંતુ એક મુક્ત જીવ પાસે એક કોડી ન હોવા છતાં પણ તે સુખી રહી શકે છે, કારણ કે તે સ્પષ્ટ તેમજ શુદ્ધિમા ઉતરી શકે તેવું છે. જે મનુષ્ય પોતાના આત્મા ઉપર વિજય મેળવે તે મનુષ્ય વિશ્વ ઉપર વિજય મેળવી શકે. એમાં આશ્ચર્ય જેવું જ શું છે ? ચક્રવર્તી રાજાને કેવા પ્રકારનું સુખ હોય તે કોઈથી કહી શકાય નહિ, અથવા તો તે જહુ સુખીજ હોય એ બનવાયોગ્ય નથી; પરંતુ મુક્તાત્મા અર્થાત્ સયમી-વિશુદ્ધ ચિત્ત મહાત્મા પોતાના હૃદયમાં કેવું અને કેટલું સુખ ભોગવે છે તેનું વાણીથી વર્ણન થઈ શકે નહિ. મુક્તાત્મા આ જગતમાં પણ સુખપૂર્વક રહી શકે છે એટલાજ માટે મેં તને એક પ્રસંગે કહ્યું પણ હવે કે ધર્મ સિવાય સુખ પ્રાપ્તિને અન્ય એકંદે ઉત્તમ માર્ગ નથી. મુક્તાત્માની સકળ વૃત્તિઓ સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ પામી ચૂકી હોય છે, અને તેની સાથે તેનું સામજિક પણ સુરક્ષિત રહેલું હોય છે, તેથીજ તેને મુક્ત કહેવામાં આવે છે. જેની વૃત્તિઓ સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ નથી પામી હોતી તે કા તો અજ્ઞાન હોય છે, કા તો અસમર્થ હોય છે અને કા તો મલિન ચિત્તવાળો હોય છે તેથી તે મુક્ત થઈ શકે નથી.

શિષ્ય — મને તો એમ લાગે છે કે એવી જીવન્મુક્તિની કામનાએજ ભારત-વર્ષને અધોગતિની ઉડી ખાધમાં ફેંકી દીધું છે, કારણ કે જેઓ જીવન્મુક્ત બને છે અથવા તો જીવન્મુક્ત બનવાની સાધનાઓ કરે છે તેઓ સાંસારિક બાબતોમાં જેવું જોઈએ તેવું લક્ષ આપી શકતા નથી, અને તેથી પરિણામે દેશની અવનતિ થાય છે. ભારતવર્ષની અવનતિનું પણ તેજ કારણ હોય એમ મને લાગે છે.

ગુરુ — મુક્તિનું યથાર્થ તાત્પર્ય નહિ સમજી શકવાને લીધેજ એવા જૂલભરેલા ખ્યાલો તમારામાં ભરાઈ પેડા છે જેઓ મુક્તાત્મા હોય છે, અથવા તો જેઓ

મુક્તિમાર્ગના મુસાફરો હોય છે, તેઓ સસારમાં નિર્લેપભાવથી રહે છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તેઓ નિષ્કામભાવથી પણ પોતાના કર્તવ્યો કર્યા વિના તો રહેતા નથીજ, એ વાત ખાત્રીપૂર્વક માની લેવી મહાત્માઓના નિષ્કામ કર્મો સ્વ-દેશનું તથા જગતનું જેટલું કલ્યાણ કરી શકે છે તેટલું સકામ કર્મ કરનારાઓના કામોથી દેશનું કે જગતનું મગળ થઈ શકતું નથી. નિષ્કામ કર્મવીરોની સમ-સ્ત વૃત્તિઓ વિકસિત તેમજ સ્ફુર્તિયુક્ત બની ચૂકી હોય છે તેથી તેઓ જેટલા દક્ષ તથા પ્રબળ પરિશ્રમી હોય છે તેટલા બીજા કોઈ હોઈ શકે નહિ. અમાઉ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું એક વાક્ય ઉપ્મૃત કરીને મેં તને બતાવી આપ્યું છે કે દક્ષતા એજ ખરા ભગવદ્ભક્તોનું એક લક્ષણ છે અને જેઓ દક્ષ હોવાની સાથે નિષ્કામ કર્મચોગી હોય તેઓ સ્વજાતિનું તથા જગ-તનું જેટલું હિત કરી શકે તેટલું અન્ય કોઈથી કોઈ કાળે નજ થઈ શકે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. આ દેશનાં સમસ્ત મનુષ્યો જ્યારે મુક્તિમાર્ગનું અવલંબન લેશે ત્યારેજ ભારતવર્ષીય પ્રજા જગતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાતરીકેનું ઉચ્ચ પદ દીપાવશે મુક્તિતત્ત્વનો યથાર્થ ભાવ આજકાલ આપણામાં વિલુપ્ત થઈ ગયો છે, તેટલાજ માટે આ અનુશીલનવાદદ્વારા તેનો પુનઃદ્યાર કરી તારા જેવા યુવકોના હૃદયમાં તેનો અભિષેક કરવા માગું છું.

શિષ્ય — પ્રસ્તાવ્યરિત્રની જે સમાલોચના આપ કરવાના હતા, તે તો એક બાબતુએજ રહી ગઈ !

ગુરુ:—પ્રસ્તાવ્યરિત્ર વિષે વિસ્તારથી બોલવાની મને ઈચ્છા નથી, તેમજ તેટલી જરૂર પણ નથી. માત્ર પ્રસ્તાવના જીવનની એક વાત બહુ લક્ષમાં લેવા જેવી છે, તેજ કહીશ. મેં કહ્યું છે કે—“ હે ઈશ્વર, અરે પ્રભુ ! ” એવી માત્ર મોહાની બૂમો પાડવાથીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જે આત્મજન્મી પુરુષ સર્વ ભૂતમા-ત્રને પોતાનાજ આત્મા સમાન લેખે અને સર્વજનના હિતાર્થે તસ્વીન રહ્યા કરે, એટલુંજ નહિ પણ શત્રુ તથા મિત્રમાં સમાનભાવ રાખી શકે, તેજ નિષ્કામ-કર્મી અને યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે ભગવદ્ગીતામાં પણ એજ મહત્ત્વની વાત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તાવ્યરિત્ર તેનુંજ એક જવલત ઉદાહરણ છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો ભગવદ્ગીતામાં જે વાત ઉપદેશના રૂપમાં છે તેજ વાત વિષ્ણુ-પુરાણમાં વાર્તાના રૂપમાં છે + શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભક્તાત્માનાં જે લક્ષણો કહ્યા છે તે તું જૂઠી ગયો હોયશ એમ ધારી પુનઃ એકવાર તારી પાસે કહી જઉં છું તીએનાં લક્ષણો તારી યાદશક્તિમાં ખરાબર સમઠી લે.—

+ અહીં આ વાત પણ વાચક બહુઓના ખાસ લક્ષપર લાવવા જેવી છે કે શ્રી-મદ્ભાગવતમાં તો વળી ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનેજ અમલમાં આવેલો દર્શાવી આપ-

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્ર કરુણ એવ ચ ।
 નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુ સુખઃ ક્ષમી ॥
 સંતુષ્ટ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચય ।
 મદ્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
 યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકોન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।
 હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો ય સ ચ મે પ્રિય ॥
 અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ચક્ષુસીનો ગતઘ્વયઃ ।
 સર્વારંભ પરિત્યાગી યોમદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિય ॥
 યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।
 શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્ યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
 સમઃ ક્ષત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયો ।
 શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેપુ સમઃ સંગવિવાર્જિતઃ ॥
 તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મૈત્રી સંતુષ્ટો યેનકેનચિત્ ।
 અનિકેત સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

અદ્વિધાનામત્પરમા ભક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયા ॥ (૧૨ ૧૩શ્લોક) *

પ્રારભમાજ પ્રલ્હાદને સર્વત્ર સમદર્શી અર્થાત્ સમાન દષ્ટિવાળો જણાવવામાં આવ્યો છે પ્રલ્હાદના ગુણોવિષે ચરિત્રકાર આ પ્રમાણે લખે છે —

સમચેતા જગત્યસ્મિન્ ય સર્વેષ્વેવ જન્તુષુ ।
 યથાત્મનિ તથાન્યત્ર પરં મૈત્રગુણાન્વિતઃ ॥
 ધર્માત્મા સત્યશૌચાદિગુણાનામાકરસ્તથા ।
 ઉપમાનમશેષાનાં સાધૂનાં યઃ સદામવત્ ॥

અર્થાત્—અચકારે પ્રલ્હાદને સર્વ ભૂતમાત્રમાં સમાનશુદ્ધિ રાખનાર, પોતાનાજ સમાન અન્ય પ્રાણીઓને મહુનાર તથા સત્ય-શૌચાદિ અનેક ગુણગુણાલક્ષકૃતજણાવ્યો છે, પરંતુ કેવળ ગુણવાદ કરવાથી શુ વળે ? જેની સ્તુતિ કરવામાં આવે તેના જીવન ચરિત્રમાં તેવા ગુણો સ્પષ્ટ ન થાય તો તે ગુણાનુવાદ કશી અસર કરી શકતા નથી. પ્રલ્હાદનો સૌથી પ્રથમ ગુણ તેના જીવન-ચરિત્રમાં જો જોવામાં આવે છે કે તે પરમ સત્યવાદી હતો. સત્ય બોલવાના સબધમાં તે એટલો બધો દૃઢ હતો કે મને નારી એવી અનેક વાતો આવેલી છે. ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ તો એવી થોડીક વાર્તાઓ ધરાવવા ઉપરાંત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની એકાદ ઉત્તમ ટીકા જેવોજ છે.

સપાદક

* આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ પૂર્વના અધ્યાયમાં જોઈ લેવો.

તેવા દુ ખના પગમાં સપડાવા છતાં તેણે સત્યનો લેશમાત્ર પરિત્યાગ કર્યો નહિ. ગુરુ પાસેથી પ્રસ્લાદને જ્યારે તેના પિતા-હિરણ્યકશિપુ પાસે લઇ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેના પિતાએ તેને પૂછ્યું કે. “ બોલ, તું અત્યારસુધીમા શું શીખ્યો ? કહે જોઇએ ? ”

પ્રસ્લાદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે “ હું જે કંઈ શીખ્યો છું તેનો સારાંશ એટલો જ છે કે જેને આદિ નથી, અત નથી, મધ્ય નથી, વૃદ્ધિ નથી, અને ક્ષય નથી અર્થાત્ જે અચ્યુત છે, જે મહાત્મા છે, અને જે સર્વકારણોનું પણ કારણ છે, તેને નમસ્કાર હો. ”

આ શબ્દો પુત્રના મુખથી સાંભળી હિરણ્યકશિપુ ક્રોધથી લાલચોળ જેવો બની ગયો. તેનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિની ચીજુમારીઓ બહાર નીકળવા લાગી. તેણે ક્રૂણતા અવાજે પ્રસ્લાદના ગુરુનો સખ્ત તિરસ્કાર કર્યો. ગુરુએ કહ્યું કે “ એમાં મારો લેશ પણ દોષ નથી. મેં તેમની એક પણ વાત તેને શીખવી નથી. ”

ત્યારબાદ હિરણ્યકશિપુએ પ્રસ્લાદને પ્રશ્ન કર્યો કે —“ તો પછી બોલ ! પ્રસ્લાદ તને આ સર્વ વાતો કાણે શીખવી ? ”

પ્રસ્લાદ બોલી ઉઠ્યો કે “ પિતા ! જે વિષ્ણુ ભગવાન આ અનત જગત ઉપર પોતાનો અધિકાર વર્તાવી રહ્યા છે, અને જે મારા હૃદયને ત્રિષે પણ વિરાજી રહ્યા છે તેના સિવાય બીજું કાણુ શીખવી શકે તેમ છે ? ”

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે “ ભરે બેવકુફ ! આ જગત્તો ઇશ્વર તો હું જ છું ! વિષ્ણુ તે વળી કાણુ ? ”

પ્રસ્લાદે જવાબ આપ્યો કે : “ જેના પરમપદને વ્યક્ત કરવાને વાણી અશક્ત બની રહે છે, યોગીઓ જેના પરમપદનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે, જેનાવડે આ સમસ્ત વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે, અથવા જે પોતેજ વિશ્વસ્વરૂપ છે, તે વિષ્ણુજ પરમેશ્વરના નામને યોગ્ય છે. ”

હિરણ્યકશિપુનો ક્રોધ હવે અતિશય વેગથી વધવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે. “ પુનઃપિ એજ વાત ! તારા માથા ઉપર મોતજ ભગતું જણાય છે ! પરમેશ્વર કેને કહેવાય તે તું જાણે છે ? મારી હૈયાતિમા તારો પરમેશ્વર મારા સિવાય બીજો કાણુ હોઇ શકે ? ”

પ્રસ્લાદે નિઃસ્વતાપૂર્વક જણાવ્યું કે “ પિતા ! તે શું કેવળ મારો એકલાનોજ પરમેશ્વર છે, એમ આપ માનો છો ? જગતનાં સર્વ ગ્રાણીમાત્રનો તેજ એક પરમ ઇશ્વર છે આપનો પણ તેજ ઇશ્વર છે. ધાતા કહે, વિધાતા કહે, ગમે તે કહે, તે સર્વ એક માત્ર તેજ પરમેશ્વરમાં આવી જાય છે ! પિતાજી ક્રોધ કરશો નહિ. પ્રસન્ન થાઓ !

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે : “ કાઈ પાપાત્માએજ આ બેવકુફ બાળકના હૃદયમાં

પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ જણાય છે ”

પ્રહ્લાદે ઉત્તર આપ્યો કે:- “ નહિ પિતાજી ! આપ જૂલો છો તે કેવળ મારા એકલાનાજ હૃદયમાં વસતો નથી, પરંતુ તે સર્વ લોકમાં વ્યાપી રહ્યો છે તેજ એક મર્વના સ્વામી સમાન વિષ્ણુભગવાને મને, આપને તથા સર્વને સર્વ કર્મોમાં નિયુક્ત કરી દીધા છે. ”

હવે પેણુ ભગવદ્વાક્ય યાદ કર. *યત્તાત્મા દૃઢનિશ્ચય । એમાં ભકતને દૃઢ નિશ્ચયવાળો શામાટે જણાવવામાં આવ્યો તેનો ભેદ અહીં આ સ્પષ્ટ થાય છે “ હર્ષામર્ષમયોદ્વૈગૈર્મુક્તો ય સ ચ મે પ્રિયઃ ” એ વાક્યનું પણ સ્મરણ કર ભકતાત્મા ભયથી નિરતર મુક્ત હોવો જોઈએ એમ શામાટે કહેવું પડ્યું તેનો અર્થ પ્રહ્લાદના ઉક્ત જીવનપરથી સમજાવેને ? ભયથી મુક્ત, તથા દૃઢ નિશ્ચયવાળો ભકત કેવો હોય તેવિષે શું હવે વિશેષ કહેવાની જરૂર રહી છે ? મન્યર્પિતમનો બુદ્ધિઃ એટલે શું તે પણ સમજાવ્યું ગયું ને ? એક ભકતાત્માનાં યથાર્થ લક્ષણો આ પ્રમાણે પ્રહ્લાદચરિત્રમાં જ્વલતપણે પ્રકાશી રહ્યાં છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી

હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદનો તિરસ્કાર કર્યો અને તેને ત્યાથી હાંકી કહાડ્યો. પ્રહ્લાદ પુનઃ ગુરુગૃહે ગયો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પુનઃ તેના અભ્યાસની પરીક્ષા કરતા પિતાએ તેને સભામાં બોલાવી મંગાવ્યો. પ્રહ્લાદે પ્રથમ પ્રશ્નનાજ ઉત્તરમાં પુનરપિ પોતાનો પુરાણ નિશ્ચય તેટલીજ પ્રબળતાથી પ્રકટ કર્યો, અને તે નિશ્ચય બીજો કાંઈ નહિ, પણ આપણે સૌ કોઈ જાણીએ છીએ તેજ એટલે કે—કારણં સકલસ્યાસ્ય સ નો વિષ્ણુઃ પ્રસીદતુ ।

પ્રહ્લાદને મારી નાખવાનો હિરણ્યકશિપુએ હુકમ કરાવ્યો. સેકડો અને હજારો દૈત્યો તેને કચડી નાખવા એકત્ર થયા, પરંતુ પ્રહ્લાદે “ઈશ્વરાર્પિતમનોબુદ્ધિ” — અર્થાત્ પોતાનું સર્વસ્વ જેણે ઇશ્વરનેજ સમર્પિત કર્યું છે તે પ્રહ્લાદ—દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રહ્લાદ—ગભીરતાપૂર્વક જ્યનિ ત્યાંજ સ્થિર થઈને ઉભો રહ્યો અને કહ્યું કે તમારાં શત્રોમાં પણ તેજ વિષ્ણુ ભગવાનનો નિવાસ છે, અને મારામાં પણ તેજ ભગવાન વિરાજી રહ્યા છે તમારાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો મને કશી હાનિ કરવાને સમર્થ નથી. ” દૃઢ નિશ્ચય તે એનું જ નામ !

શિષ્યઃ—વિષ્ણુપુરાણ એક પ્રકારની નવલકથા છે અને તેમાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો વિગેરે પ્રહ્લાદને સ્પર્શી શક્યાં નહિ એવી વાત આવે છે, એ વૃત્તાંત હું સારી રીતે જાણું છું, પરંતુ નવલકથામાં જે વાત સારી લાગતી હોય તે બ્યવહારમાં પણ યથાર્થરૂપે

* સન્તુષ્ટઃ સતતં યોગી યત્તાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મન્યર્પિતમનોબુદ્ધિયો મદ્મક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

ખની શકે એમ હું માની શકતો નથી. એક મનુષ્ય મને તેટલો ઇશ્વરભક્ત હોય તો પણ કુદરતી નિયમે તેની પાસે નિષ્ફળ હોય એમ માનવું યોગ્ય નથી પરમ ભક્ત પુરુષને પણ જો એક તલવારનો ધા લાગે તો રુધિર નીકળવું જોઈએ.

ગુરુ:—અર્થાત્ તું ‘ મીરેકથને ’ (અદ્ભૂત વ્યાપારોને) માનતો નથી, એજ વાત તારે કહેવાની છેને ? વિષ્ણુપુરાણુવાગ્ની ઘટના બહુ પુરાતન છે. ઇશ્વરની શક્તિને તું જેવી સીમાબદ્ધ માને છે તેવી હું માની શકતો નથી વિષ્ણુપુરાણુમાં પ્રસ્તાવેની જેવી રીતે રક્ષા થયાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, તેવી રીતની રક્ષા આજકાલ આપણી દષ્ટિ સન્મુખ કાઢતી થતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ એવી રક્ષા એક માત્ર નવલકથામાજ શોભા પામે એ વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું, પરંતુ ઇશ્વરકૃપાના પ્રતાપે કાંઈ એક ખાસ કુદરતી નિયમદ્વારા બીજા કુદરતી નિયમોમાં ફેરફાર નજ થઈ શકે એમ તો તારાથી કહી શકાય નહિ એકાદ અભિના આધાતથી પરમ ભક્તના શરીરમાંથી રુધિર વહેવા લાગે એ ખરું, પણ ભક્તપુરુષ ઇશ્વરકૃપાપ્રતાપે પોતાની શક્તિ તથા બુદ્ધિનો એવો સરસ ઉપયોગ કરે કે અભિના આધાતો પણ નિષ્ફળ થાય, તો તે શું બનવાયોગ્ય નથી ? ભક્તાત્મા ખાસ કરીને “ દક્ષ ” પુરુષ હોવો જોઈએ એ વાત હું તને સૌ પ્રથમજ કહી ગયો છું જે પુરુષ દક્ષ હોય તેની સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓ સંપૂર્ણ અનુશીલિત થઈ હોય છે, અને તેથી તે અતિશય કાર્યક્ષમ હોય છે. તે ઉપરાંત તેના ઉપર ઇશ્વરનો પણ સંપૂર્ણ અનુગ્રહ હોય છે ઇશ્વરાનુગ્રહ હોય તો મને તેવા હું ખના પ્રસંગોમાં પણ મનુષ્ય કુદરતી ઉપાયોવડેજ પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકે એમાં તને અસંભવિતતા જેવું શું જણાય છે ? પણ તે વાતને હમણું જવા દે અત્યારે એ વાતને ચર્ચવાની કાંઈ જરૂર નથી, કારણ કે હું અત્યારે ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવવા માગું છું. ભક્ત ઇશ્વરાનુગ્રહ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે અથવા પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ તેવિષે હું અત્રે બોલવા માગતો નથી ભક્તાત્માએ કાંઈ પણ પ્રકારના ફળની કામના રાખવી ન જોઈએ, કારણ કે કામનાયુક્ત ભક્તિને નિષ્કામ ભક્તિ કહેવાય નહિ

શિષ્ય:—પરંતુ પ્રસ્તાવે તો તે સમયે પોતાની રક્ષા થાય એવી કામના રાખેલી—

ગુરુ:—નહિ. તેણે એવી લેશમાત્ર ઇચ્છા રાખી નહોતી. માત્ર એવો દૃઢ સંકેપ તેણે કર્યો હતો કે જો મારા આરાધ્ય વિષ્ણુભગવાન મારા પોતાનામાં વાસ કરી રહ્યા છે તો પછી તેઓ આ અભિના પણ હોવાજ જોઈએ. એથી કરીને આ અભિ વિગેરે મને કશી હાનિ કરવાને સમર્થ નથી. તેનો આ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય ધીમે ધીમે અધિક સ્પષ્ટ અને બળવત્તર થતો ગયો છે, એજ એક વાત મારે ભાર મૂકીને કહેવાની છે.

હવે મૂળ કથા ઉપર આવીએ. અભિ-શભના આધાતોથી પણ બ્યારે પ્રસ્તાવના

શરીરને કાષ્ટ ક્ષતિ ન થઇ ત્યારે હિરણ્યકશિપુએ પ્રસ્તાદને કહ્યું કે - “ અરે દુર્બુદ્ધિ ! હજી પણ શત્રુની સ્તુતિ કરવી ત્યજી દે મૂર્ખાઇની પણ હદ હોય છે જો મારા શત્રુ ના ગુણગાન કરવા ત્યજી દે તો હું તારા સર્વ અપરાધોની ક્ષમા આપવા તૈયાર છું.”

ક્ષમાની વાર્તા સાંભળી પ્રસ્તાદ બોલી હાથે કહે:- “ જોઓ સર્વના બચાને હરવાને સમર્થ છે, જોઓનું સ્મરણમાત્ર કરવાથી જન્મ-જરા-મૃત્યુના બચે નાશ પામે છે, તે અનંત ધૈર્યને હૃદયમાં રમાવ આપ્યા પછી મને કાષ્ટ જાતનો ભય લાગતો નથી-હું નિર્ભય-નિડર છું ”

ગીતાની “ મયોદ્વેગૈર્મુક્ત ” વાળી વાણી યાદ કર. ત્યાર પછી હિરણ્યકશિપુએ તેના ઉપર સર્પો છોડી મૂક્યા પરંતુ સર્પદંશથી પ્રસ્તાદ મૃત્યુ પામ્યો નહિ. આ વાત ઉપર તને શ્રદ્ધા ઉપજતી ન હોય તો મને તેથી કશી હાનિ નથી; પરંતુ પુરાણકારને આ સર્પદંશવાળા વિગત સામાટે લખવી પડી તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ -

સત્ત્વાસક્તમતિઃ કૃષ્ણે દશ્યમાનો મહોરગૈઃ ।

ન વિવેદાત્મનો ગાત્રં તત્ સ્મૃત્યાત્હવાદસંસ્થિત ॥

તે સમયે પ્રસ્તાદનું મન કૃષ્ણમાં એટલું બધું આસક્ત હતું કે અનેક મહા ભયકર સર્પોએ તેને ડસ માર્યા તથાપિ કૃષ્ણ-સ્મરણના આનંદમાં તેને તેની કશી વ્યથા જણાઇ નહિ. આવો ભક્તિપૂર્ણ આનંદ, નિર્મળ આનંદ, હૃદયમાં જગૃત થાય છે ત્યારે સુખ-દુઃખમાં કાંઈ ભેદ જણાતો નથી પેલું ભગવદ્વાક્ય પુનઃ સ્મૃતિમાં લાવ - “ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ” ક્ષમી એટલે શું એ વાત હું હવે પછી કહીશ. હાલ તુર્ત તો “ સમદુઃખસુખઃ ” એ કથનનું રહસ્ય સમજી લે

શિષ્યઃ—સમજ્યો. ભક્તિઆત્માના મનમાં રાત્રિદિન એક એવું મહાન સુખ રહ્યા કરે છે કે જેથી અન્ય પ્રકારના સુખ-દુઃખોને તે ગણતરીમાં લેખતો નથી

ગુરુ—હા સર્પદંશથી પણ જ્યારે પ્રસ્તાદનું મૃત્યુ ન થયું, ત્યારે હિરણ્યકશિપુએ તેનાપર મહોન્મત્ત હસ્તિઓને છોડી મૂક્યા હસ્તિઓના દાંત ભાંગી ગયા, પણ પ્રસ્તાદને કશી હાનિ થઇ નહિ તે પ્રસંગે પ્રસ્તાદ પેતાના પિતાને શું કહે છે તે એક વખત સાંભળી લે -

દન્તા ગજાનાં કુલિશામનિષ્ઠુરા શીર્ણાયદેતે ન વહં મમૈતત્ ।

મહાવિપત્ પાપવિનાશનોઽયમ્ જનાર્દનાનુસ્મરણાનુમાવઃ ॥

અર્થાત્—વજ્રના અગ્રભાગ જેવા કઠિન ગજદંતો ભાંગીને તૂટી પડ્યા એ કાંઈ મારા બળથી થયું નથી. જોઓ મહા વિપદ અને મહાપાપથી રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે તે એક જનાર્દન પ્રભુના સ્મરણનાજ પ્રતાપે તેમ બન્યું છે.

પુન પેણુ ભગવદ્વાક્ય યાદ કર. “ નિર્મમો નિરહંકારઃ ” + ઇત્યાદિ ભગ-વદ્ભક્તિમાં જે નિરહંકાર શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે આવા સ્થળે સાર્થક થાય છે ભક્તાત્મા આ વાત બહુ સારી સમજે છે કે વિશ્વમાં જે કાંઈ બને છે તે કેવળ પરમાત્માની ઇચ્છાથીજ બને છે, અને તેથી તે ભક્ત પુરુષ હમેશા અહંકાર રહિત રહે છે.

હસ્તિઓ પણ પ્રલ્હાદના અંગને કશી હાનિ કરી ન શક્યા, ત્યારે હિરણ્યકશિપુ-એ તેને આગમાં બાળીને ભસ્મ કરવાનો હુકમ કર્યો પ્રલ્હાદને ધનધનતા અગ્નિમાં નાખવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાંથી પણ તે જેવોને તેવોજ બહાર નીકળ્યો ભક્તાત્મા દાદ-તડકામાં તથા સુખ-દુઃખમાં સમાનભાવવાળો હોય છે, એ વાત અમારે ઈશી ચૂક્યો છું પ્રલ્હાદને તે અગ્નિકુડ પણ કમળપત્રના જેવો શીતળ જણાયો.

ત્યારબાદ દૈત્યપુરોહિત ભાર્ગવોએ દૈત્યપતિને જણાવ્યું કે “ આપ ક્રોધને શાત કરી પ્રલ્હાદને અમારે હવાલે કરી દો. અમારી પાસે રક્ષા પછી પણ જો તે વિષ્ણુ-ભક્તિનો પરિત્યાગ નહિ કરે તો અમે અમારા જાદુમંત્રજથી તેનો વધ કરી નાખીશું. અમારા રાક્ષસી પ્રયત્નો કદાપિ નિષ્ફળ થતા નથી ”

દૈત્યેશ્વર આ પ્રસ્તાવને સમ્મત થયો ભાર્ગવો પ્રલ્હાદને પોતાની સાથે લઈ ગયા અને દૈત્યપુત્રો જ્યાં લજ્જતા હતા ત્યાં પ્રલ્હાદને પણ લજ્જવા બેસવાનું કહ્યું. પ્રલ્હાદ આ દૈત્યશાળામાં બેઠો તો ખરો, પણ ત્યાં એક જૂદો વર્ગ ખોલી, દૈત્યપુત્રોને એકત્રિત કરી, તેમને વિષ્ણુભક્તિસંબંધી ઉપદેશ આપવા મડી મયો. પ્રલ્હાદની વિષ્ણુભક્તિ એ માત્ર તેનું પરહિતવ્રત હતું એમ કહીએ તોપણ ચાલે -

વિસ્તારઃ સર્વભૂતસ્ય વિષ્ણોર્વિશ્વમિદં જગત્ ।

દ્રષ્ટવ્યમાત્મવત્સમાદર્શનદેન વિચક્ષણૈઃ ॥

સર્વત્ર દૈત્યાં સમતામુપેત્ય સમત્વમારાધનમચ્યુતસ્ય ॥

અર્થાત્ આ સમગ્ર જગત્ એ સર્વ ભૂતસ્તરરૂપ વિષ્ણુનો વિસ્તારમાત્ર છે. એટલા માટે વિચક્ષણુ બક્તિએ સર્વને પોતાની સાથે અભેદભાવવાળા માનવા જોઈએ. x x x x હે દૈત્યગણ ! તમે સર્વત્ર સમાન શુદ્ધિ રાખતા બન્યો. આતુ સમાનત્વ-એટલે કે-સર્વ ભૂતમાત્રને પોતાના આત્મવત્ લેખવા-એજ ઈશ્વરની આરાધના-પ્રભુની ભક્તિ છે.

પ્રલ્હાદના પોતાના શબ્દો ખાસ કરીને વિષ્ણુપુરાણમાંથી વાંચી લેવાની હું તને ભલામણ કરું છું. નમુનાતરીકે અહિં આ એક-એ શ્લોકો આપ્યાવિના રહી શકતો નથી -

અથ મદ્રાણિ ભૂતાનિ હીનશક્તિરહં પરમ્ ।

મુદં તથાપિ કુર્વીત્ હાનિદ્વેષફલમ્ ચત્ ॥

+“ નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃસુસુક્ષ્મ સ્તમી ।”

बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्तत ।

शोक्यान्यद्दोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणा ॥

અર્થાત્—જેથી કરીને આપણે શકિતરહિત બનતા હોઈએ, પરંતુ ખીજનું મગળ થતું હોય તો તેથી આપણે આનંદિત થવું જોઈએ કોઈના પ્રત્યે કદાપિ દ્વેષભાવ રાખવો નહિ, કારણ કે—દ્વેષ એ અનિષ્ટનું મૂળ છે જેઓ પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે તેઓ મોહથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા હોય છે, એમ ધારી યાની પુરુષો તે માટે દુઃખી થાય છે

હવે પેલું ભગવદ્વચન યાદ કર લકતાત્માના લક્ષણો મથુાવતાં પ્રભુ પોતેજ કહે છે કે:—

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च य ।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ॥

એમાંના “ ન દ્વેષ્ટિ ” શબ્દ ઉપર વિચાર કરી જો ઉક્ત ભગવદ્વાક્યસખધે પુરાણકાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

પ્રહ્લાદે વિષ્ણુભક્તિનો ઉપદ્રવ પુનઃ ચાલુ કર્યો છે એમ હિરણ્યકશિપુના જાણવામા આવતા તેણે તેને ઝેર આપવાનો હુકમ કરમાયો વિપયપાનથી પણ પ્રહ્લાદ મૃત્યુ પામ્યો નહિ. ત્યાર બાદ દૈત્યેશ્વરે પોતાના પુરોહિતોને બોલાવી ક્રોધ પણ મત્ર-તત્ર કે જાદુપ્રયોગથી પ્રહ્લાદને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. તે પુરોહિતો પ્રહ્લાદને પોતાની સાથે લઈ ગયા અને એકાતમા કુટલોક ઉપદેશ આપ્યો. તેઓએ પ્રહ્લાદને કહ્યું કે: “ તારો પિતા પોતે જન્મતો ઈશ્વર છે, તો પછી અનત પરમાત્મા જેવાઓનાં ગુણગાન કરવાથી તારે શું કસ્યાણુ થવાનું હતું ? ” પ્રહ્લાદના વિચારોમાં કે વિશ્વાસમાં એથી પણ લેશમાત્ર ફરક ન પડ્યો મતલબ કે પ્રહ્લાદ “ * સ્થિરમતિ ” જ રહ્યો, અને પુરોહિતોના ઉપલા શબ્દો સાંભળીને માત્ર હસ્યો છેવટે દૈત્યપુરોહિતોએ અભિચાર ક્રિયા અજમાવવાનો આરભ કર્યો. અમિમય સ્વરૂપવાળા અભિચાર-ક્રિયાએ પ્રહ્લાદના હૃદયમાં ત્રિશળ માર્યું, છતાં પ્રહ્લાદને તેથી કશી હાનિ થઈ નહિ, ઉશ્કડુ ત્રિશળ ભાગીને ચૂરેચૂરા થઈ ગયું. ત્યાર પછી તે મૂર્તિમાન અભિચાર ક્રિયાને પોતાનેજ નિર્દોષ પ્રહ્લાદ પ્રતિ પ્રેરવામાં આવી તેના બદલે લેવા ક્રોધાવેશમાં અભિચાર ક્રિયા કરનારા દૈત્યપુરોહિતો તરફ પાછી ફરી અને તેમનો પોતાનોજ ખ્વસ કરવા લાગી આ દેખાવ જોઈ પ્રહ્લાદ કરુણ સ્વરે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે: “ હે કૃષ્ણ ! હે અનત ! આ જીવોની રક્ષા કરો ! ” એટલી પ્રાર્થના કરીને શાંત બેસી ન રહેતાં તે પેતે દૈત્યપુરોહિતોને બચાવવા આગળ દોડ્યો અને પરમાત્માને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે “ હે સર્વવ્યાપિન, હે જન્મત-

* अनिकेत स्थिरमतिर्मक्तिमान् मे प्रियो नरः ।

સ્વરૂપ ! હે જન્મત્ કર્તા ! હે જનાર્દન ! આ બ્રાહ્મણોને આવા અસહ્ય દુઃખમાથી મુક્ત કરો. સકળ ભૂતમાત્રમા આપજ એક સર્વત્ર વ્યાપક છો એવી મારી દૃઢ માન્યતા હોવાથી એ બ્રાહ્મણો મારા શત્રુ બનીને મને મારવા આવ્યા હતા, પરંતુ તેમને હું શત્રુરૂપે માની શક્યો નથી. તેમની રક્ષા કરો ! જેઓ મને વિષપાન કરાવવા માગતા હતા, જેઓ મને હાથી નીચે ચમટી નાખવા માગતા હતા, અને જેઓ મને બાળીને બસ્મ કરવા ચાહતા હતા, તેઓ પણ મારા મિત્રોજ છે ! તેઓપ્રત્યે જે મને અત્યારપર્યંત દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થયો ન હોય અને મારો મૈત્રીભાવ આદિથી અત્યારપર્યંત જેવોને તેવોજ જળવાઈ રહ્યો હોય તો હે પ્રભો ! મારા એ સત્ત્વના બળથી એ બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ધાર કરો ” તે પછી ધૃત્વરકૃપાથી બ્રાહ્મણો જીવતા થયા અને પ્રહ્લાદને આશીર્વાદ આપી પોતાના ગૃહ તરફ વિદાય થયા.

આવી ઉદ્ધારકથા બીજા કોઈ ધર્મસાહિત્યમા મળવી અશક્ય છે. આવો ઉન્નત ભક્તિવાદ આર્યધર્મ સિવાય બીજે કોઈ પણ સ્થળે તુ બતાવી શકશે ? આવા ઉન્નત ધર્મનો અન્ય કોઈ પણ દેશમા કોઈ પણ કાળે પ્રચાર થયો હોય, એમ હજી સુધી મારા જાણવામા નથી *

શિષ્ય —આપનું કહેવું યથાર્થ છે. સ્વધર્મના અન્યોનો ત્યાગ કરીને સૌ પહેલાં અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારું વિશેષ અનિષ્ટ થયું છે, એ વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું.

ગુરુ:—ભગવદ્ગીતામા જે ભક્તાત્માને ક્ષમાશીલ-તેમજ-શત્રુમિત્રમા તુલ્ય ગાની જણાવવામા આવ્યો છે તે ભક્તાત્મા વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ, તેનો તને કાંઈક ખ્યાલ આવી ગયો હશે.

હિરણ્યકશિપુ પોતાના પુત્રનો આવો અપૂર્વ પ્રભાવ જોઈને બહુજ ચકિત થયો, અને તેણે પ્રહ્લાદને પૂછ્યું કે “ તારામા આવો પ્રભાવ કેવી રીતે આવી શક્યો ? ” તેના ઉત્તરમા પ્રહ્લાદે જણાવ્યું કે:—“ જેઓના હૃદયમા અન્યુત હરિ વિશેષરૂપે અવસ્થાન કરે છે તેમનામા સ્વાભાવિકરીતેજ એવા પ્રભાવનો પ્રવેશ થાય છે. જે મનુષ્ય બીજાનું અનિષ્ટ કરવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર કરતો નથી, તેનું કદાપિ કોઈ

* સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાણુ પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર પોતાના ‘ઓરિયેન્ટલ ક્રાઇસ્ટ’ નામના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રન્થમા એવા ભાવનું લખે છે કે. “ જેઓ પોતાના પ્રાણ લેવા માગતા હતા, તેઓપ્રત્યે દયા કરી ધસુખિસ્તે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે: “ પિતા ! તેઓને ક્ષમા આપો, કારણ કે તેઓ પોતે શુ કરે છે, તેનું તેમને પોતાને જ્ઞાન નથી. આવી આદર્શ ક્ષમા બીજી ક્યાં હોઈ શકે ? ” પરંતુ ધસુખિસ્તની દયા કરતાં પ્રહ્લાદની દયા કેટલી બધી ઉચ્ચ આદર્શસ્વરૂપ છે, તેનો તોલ ઉપલા જીવન-ચરિત્ર ઉપરથી વાચકોએ કરી લેવો.

અનિષ્ટ કરી શકતું નથી, કારણ કે ત્યાં મૂળ કારણનોજ અભાવ હોય છે. જે મનુષ્ય પોતાના કર્મોદ્ધાર, અથવા તો મન કે વાણીદ્વારા બીજને પીડા આપે છે તે મનુષ્ય હાથે કરીને પોતાનાજ વિનાશના બીજ વાવે છે, એમ સમજવું.”

“ જે કેશવ મારામાં બ્યામ છે તેજ કેશવ સર્વ જૂતમાત્રમા રહેલો છે, એમ માની હું કોઇનું શુરુ છઠ્ઠો નથી, તેમજ કોઇનું અનિષ્ટ કરતો નથી. પ્રત્યેક પ્રાણીનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય તેજ સંબંધી વિચારો હું રાત્રીદિન સેવ્યા કરું છું તો પછી કોઇ પણ શક્તિ માફ શારીરિક કે માનસિક અથવા ભૌતિક કે દૈવી અશુભ કેવી રીતે કરી શકે ? પરમાત્મા સર્વમય છે, એમ માની જૂતમાત્રની અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવી તે પડિતોનું કર્તવ્ય છે.

આથી અધિક ઉન્નત ઉપદેશ બીજે કયો હોઇ શકે ? આપણા વિદ્યાલયોમા કિવા કોલેજોમા આવા ઉપદેશનાં મૂળતરવો પણ સમજવવામાં આવતાં નથી આપણી ઉદાર ધર્મધ્યાઓને ત્યજી દઈ મેકાલેક્ટ વૉર્ન હેરટીંગ્સ કે લોડ ક્લાર્કવિના પાપપૂર્ણ ઉપન્યાસોજ આપણી સન્મુખ ધરવામાં આવે છે, અને જાણે કે એ ઉપન્યાસોજ આપણામા ઉચ્ચ સરકારો પ્રેરી શકે છે, એમ માની આપણા શિક્ષકો અભિમાન લે છે, એ કેટલું બધું શોચનીય છે ?

પ્રજ્ઞાદના ઉપલા શબ્દો સંભળી દૈત્યપતિ અત્યંત કુદ્ધ થયો અને તેણે પ્રજ્ઞાદ ને અગાસીએથી નાખી દઈને મારી નાખવાનો આજ્ઞ કર્યો, એટલુંજ નહિ પણ વાયુદ્વારા, માયાદ્વારા તથા બીજા અનેક ઉપાયોદ્વારા તેનો જીવ લેવાનો હિરણ્યકશિપુએ પ્રયત્ન કરી જોયો, પરંતુ પ્રજ્ઞાદને કશી હાનિ થઇ નહિ દૈત્યપતિએ વિચાર કર્યો કે જો પુનઃ પ્રજ્ઞાદને વિદ્યાલયમા મોકલી તેના હૃદય ઉપર અન્ય પ્રજ્ઞારના સરકારોની છાપ પાડવામા આવે તોજ તે કહાચિત સુધરી શકે બાકી આવી શિક્ષાઓથી તેને કાંઇ અસર થાય તેમ લાગતું નથી. એવડે તેને નીતિશિક્ષણ આપવા પુનઃ ગુરુ-ગૃહે મોકલવામાં આવ્યો. નીતિનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ થયું એટલે દૈત્યગુરુ પોતે પ્રજ્ઞાદને સાથે દહ્મ દૈત્યેશ્વરની પાસે આવ્યા દૈત્યેશ્વરે પ્રજ્ઞાદની પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન કર્યો કે -

“ હે પ્રજ્ઞાદ ! મિત્રો તથા શત્રુઓપ્રત્યે રાજાઓએ કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો જોઈએ ? યુદ્ધક્ષેત્રમા રાજાઓએ કેવી રીતે વર્તવું ઉચિત છે ? પોતાના પ્રધાન મંત્રીઓ તથા અમાત્યોપ્રત્યે કુશળ રાજાઓએ કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું જોઈએ ? ચોરો, આરોપીઓ, ગુન્હેગારો તથા રાજ્યના શત્રુઓપ્રતિ રાજાએ કેવી દષ્ટિથી જોવું જોઈએ ? સહિસમયે, વિગ્રહસમયે તેમજ રાજ્યના રિપુઓના દમન સમયે રાજાનું શું કર્તવ્ય છે ? મારા આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ ? ”

પ્રજ્ઞાદે સૌ પ્રથમ પિતૃદેવને પ્રજ્ઞામ કર્યા અને કહ્યું કે. “ શુરુદેવે મને એ સર્વ

પ્રભોના ઉત્તરે શીખવ્યા છે, અને હું તે શીખ્યો પણ છું-પરંતુ તેમણે શીખવેલી રાજનીતિ મને સતોષપ્રદ જણાઇ નથી. શત્રુઓ તથા મિત્રોપ્રત્યે પ્રસંગોપાત સામ-દામ-દડ-ભેદ વિગેરે ઉપાયો અજમાવવા એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ, પિતાજી ! મારાથી જો કંઈ અપરાધ કે અવિનય થતો હોય તો તેની દુઃખા યાચીને મારે કહેવું જોઈએ કે હું તો શત્રુઓ અથવા મિત્રોમાં કશો બિજલાવજ નિહાળી શકતો નથી-મારી દૃષ્ટિએ તો હિલચ એકસમાન છે અને કંઈ કરવાપણું હોય એમ જ હું તો માની શકતો નથી, અને તેથી રાજનીતિ જેવાં સાધનોની મને સહાય લેવાની જરૂર પડે એમ માનતો નથી જો જગન્નમય જગન્નાથ પરમાત્મા ગો-વિન્દ પોતેજ સર્વભૂતોના અતઃકરણમાં નિવાસ કરીને રહેલા છે તો પછી શત્રુ-મિત્ર જેવા ભેદો પાડવા એ એક જાતની મૂર્ખતા નહિ તો બીજું શું છે ? આપનામાં જો ભગવાન વ્યાપ્ત છે તેજ વિમૂર્તિ મારામાં અને સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપ્ત છે વસ્તુતઃ શત્રુ અથવા મિત્ર એવા ભેદો આપણે શામાટે પોષવા, તેજ હું તો સમજી શકતો નથી, અને એથી કરીને દુષ્ટ વિધિ-વિધાનવાળી નીતિશિક્ષા મને લેજ માત્ર આવશ્યક નથી ”

હિરણ્યકશિપુની ક્રોધજ્વાળા નખથી શિખાપર્યંત ભજૂકી નીકળી તેણે એકદમ હિભા થઈ પ્રહ્લાદની છાતીમાં છાત મારી અને પોતાના અનુચરોને ફરમાવ્યું “ જાઓ, આ દુષ્ટને નાગપાશથી બાંધી સમુદ્રમાં ફેંકી દો ” અનુચરોએ તુરંતજ દૈત્યપતિની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું અને પ્રહ્લાદને નાગપાશથી બંદ કરી, સમુદ્રમાં ફેંકી તેના ઉપર પત્થરો દાગી દીધા. તે વખતે પ્રહ્લાદ ધૈર્યની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. કારણ કે અતિમકાળે ધૈર્યસ્તુતિ કરવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યની પવિત્ર ફરજ છે પ્રહ્લાદે આવા કષ્ટના સમયમાં પણ પોતાની આત્મરક્ષા કરવા પ્રભુને પ્રાર્થના કરી નહિ. ધૈર્યમાં તહીન થવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે, એમ માની તે ધ્યાન કરતો કરતો ધૈર્યસ્તુતિમાં એકાગ્ર થઇ ગયો. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રહ્લાદ એક યોગી હતો, એમ કહીએ તોપણ કાંઈ દોષ નથી. * અને તેના બધાનો શિશિલ થઇ ગયા, સમુદ્રનું પાણી સૂકાઇ ગયું, અને તેના શિર ઉપરના પત્થરો એક બાજુ ખસી ગયા. પ્રહ્લાદ વિષ્ણુસ્તવન કરતો કરતો ત્યાંથી હિભો થયો. આ સર્વ મમયે પ્રહ્લાદ જે સ્તુતિ કરતો હતો તે તેના પોતાના આત્મરક્ષણ અર્થે કરતો હતો તેમ માનવાનું એકક કારણ આપણને મળી આવતું નથી. નિષ્કામપણે ધૈર્યનું ભજન કરવું તે પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે, એ વાત તે પોતે બહુ સારી રીતે સમજતો હતો. વિષ્ણુ પરમાત્માએ તેને આખરે પોતાનાં દર્શન આપી કૃતાર્થ કર્યો. પરમાત્માએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઇ વર માગવાનો આદેશ કર્યો. પ્રહ્લાદ હમેશા સંતુષ્ટ હતો,

* સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી ચતાત્મા દૃઢચિત્તઃ ।

તેથી તેને કંઈ મામવાપણ હવુજ નહિ. છતાં પ્રભુની આગાને માન આપી પ્રહ્લાદે એટલીજ યાચના કરી કે -“ જે હજારો યોનિઓમા મારે પરિભ્રમણ કરવું પડે તે સર્વ જન્મોમા આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ અચળ રહે એવી મને આશિષ આપો ” ભક્તાત્મા ભક્તિ સિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુની કામના કરતો નથી.

ભગવાને કહ્યું “ જે વસ્તુ તારામા છે, તે તો સર્વદા રહેવાનીજ છે તો પછી ભક્તિ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુની માગણી કર. ”

પ્રહ્લાદે બીજી વાર પ્રાર્થના કરી કે -“ હું આપની ભક્તિ કરું છું તેથી મારા પિતાજીએ દ્વેષ અને ક્રોધથી જે પાપનો ભાર સચિત કર્યો છે, તે પાપભર તેમના શિરેથી દૂર થાય, એવી કૃપા કરો ”

ભગવાને તે યાચનાનો સ્વીકાર કર્યો, અને તૃતીય વર માટે પ્રાર્થના કરવાનો આદેશ કર્યો, પરંતુ નિષ્કામ પ્રહ્લાદ માટે તૃતીય પ્રાર્થના કરવા જેવી કોઈ પણ વસ્તુ જગતમા નહોતી, કારણ કે તે સર્વારંભપરિત્યાગી-હર્ષ-શોક-દ્વેષ-તથા રાગથી સંપૂર્ણ મુક્ત હો, એટલુંજ નહિ પણ શુમાશુમપરિત્યાગી x પણ હતો. છેવટે તેણે પ્રભુની પાસે એવી યાચના કરી કે “ પ્રભુ, આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ સર્વદા અબલિચ્છારિણી રહે એવો આશીર્વાદ આપો. ”

x સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્ત સ મે પ્રિયઃ ॥

યો ન દુષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોષતિ ન કાંક્ષતિ,

શુમાશુમપરિત્યાગી મક્તિમાન્ ય સ મે પ્રિયઃ ॥

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન છેવટેનો વર પ્રદાન કરી ત્યાંથી અતર્હિત થયા ત્યાર પછી હિરણ્યકશિપુએ પણ પ્રહ્લાદ ઉપર અત્યાચાર કરવો ત્યજી દીધો.

શિષ્ય —હું ધારું છું કે ત્રાજવાના એક પદ્ધતિમા વેદ, બાઈબલ, કુરાન તથા જગતનાં સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોને મૂકીએ અને બીજા પદ્ધતિમા જે પ્રહ્લાદચરિત્ર મૂકીએ તો એ જેમા પ્રહ્લાદચરિત્રજ વધી જાય.

ગુરુ —અરુ છે કે પ્રહ્લાદકથિત આર્ય ધર્મ સકળ ધર્મોમા એક શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આર્ય ધર્મ એ સર્વ ધર્મોનો એક માત્ર નિષ્કર્ષ (સારાશ) છે, અને તેથીજ તે સર્વ વિશુદ્ધ ધર્મોમા વ્યાપ્ત છે જે ધર્મ જેટલે અશે વિશુદ્ધ જણાય તેટલે અશે તે આર્ય ધર્મ છે એમજ આપણે તો સમજવું જોઈએ ક્રિશ્ચિઅન ધર્મ કહો કે બુદ્ધધર્મ કહો કે બીજો ગમે તે ધર્મ કહો, પરંતુ તે સર્વ એક આર્યધર્મમાજ પરિસમાપ્ત થઈ જાય છે “ ગોડ ” ના નામથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરનાર, “અલ્લાહ” ના નામથી પ્રભુને સંબોધનાર અથવા “બહા” શબ્દથી ઇશ્વરનું આરાધન કરનાર એકમાત્ર જન્મનાશનેજ બોલાવે છે સર્વ જૂતના અતરાત્મસ્વ રૂપ યાન જેણે જાણ્યું છે, તથા જેણે જ્ઞાનહમય ચૈતન્યને પામવાનો પ્રયત્ન કરે

છે, અથવા તો કરે છે, અને જે સર્વ જૂતોમાં પોતાના આત્મા જેવી અમેદ ભુદ્ધિ રાખે છે, તે પુણ્ય ગમે તે દેશમાં જન્મ્યો હોય કે ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય તો પણ તે હિંદુ-આર્ય તથા વૈષ્ણવ છે, એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી. જેઓ મહાકૃષ્ણ તથા દેવ-પ્રપચમાં અદોનિશ તક્ષીન રહેતા હોય, પોતાના માનવજાતિ-નુજ ગળુ કાપવા તૈયાર હોય અને જનસમાજનું અનિષ્ટ કરવામાં જેમને લેશ પણ સંકાચ રહેતો ન હોય, તેઓ ગળામાં મુતગ્ને તાંતણે તથા કડમાં રદાક્ષમાળા રાખવા છતાં પણ હિંદુ-આર્યના નામને યોગ્ય નથી એકબીજાને દેવ કરનાર તથા માનવજાતિપ્રત્યે દૂરતાથી વર્તનાર મનુષ્યો મ્લેચ્છથી પણ અધમ છે, અને તેથી તેઓને સ્પર્શ કરનાર પવિત્ર મનુષ્ય પણ દૂષિત થાય છે

અધ્યાય ૨૦ મો-મક્તિનું સાધન

શિષ્ય:—હવે મારો પ્રશ્ન માત્ર એટલોજ છે કે આપે ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કહી તે ભક્તિને મારે સાધનરૂપે માનવી કે સાધ્યરૂપે માનવી ?

ગુરુ:—ભક્તિને સાધનરૂપે તેમજ સાધ્યરૂપે પણ માની શકાય. ભક્તિથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલા માટે ત્યાં ભક્તિ સાધનરૂપે છે. વળી, ભક્તિ મુક્તિપ્રદ હોવા છતાં તે પોતે મુક્તિની કે બીજી કોઈ પ્રકારની કામના રાખતી નથી, એટલા માટે તે સાધ્ય પણ છે.

શિષ્ય:—ભક્તિને જે સાધ્યરૂપે લેખીએ તો પછી તેના સાધનો પણ હોવા જોઈએ આપે કહી તે અનુશીલનપદ્ધતિને શું તેના સાધનરૂપે માની શકાય ? ઉપાસનાને ભક્તિના સાધનરૂપે ધણી કાળથી સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ આપે હમણાં જે વ્યાખ્યા કરી બતાવી તેને લક્ષમાં લેતા ભક્તિમાં કયાંય ઉપાસનાને સ્થાન હોય તેમ હું જોઈ શક્યો નથી

ગુરુ:—ભક્તિમાં પણ ઉપાસનાને યોગ્ય સ્થાન છેજ; પરંતુ ઉપાસના શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાતો હોવાથી અલગત ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે સકળ ચિત્તવૃત્તિઓને તેમજ શારીરિક વૃત્તિઓને ધ્રુવરાભિમુખી કરવી તે સિવાય બીજી એકે ઉત્તમ ઉપાસના નથી. તું જ્યાંસુધી તારા નિત્ય-નૈમિત્તિક કાર્યો કરતા અતઃકરણ પૂર્વક ધ્રુવરત્ન સ્મરણ ન કરે ત્યાંસુધી તારાથી એ ઉપાસના થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય —તથાપિ હિંદુશાસ્ત્રમાં ભક્તિની અનુશીલનપદ્ધતિવિષે જે કાંઈ નિયમો પ્રબોધવામાં આવ્યા હોય તેવિષે હું આપની પાસેથી ચતુર્કિચિત સાંભળવા ઇચ્છું છું.

આપે જે લક્ષિતત્ત્વ મને સમજાવ્યું તે હિંદુશાસ્ત્રને અનુકૂળ તો છે, પરંતુ વર્તમાન કાળે તેનો પ્રચાર નથી એટલે કે અત્યારે હિંદુઓમાં લક્ષિતભાવ તો છેજ, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ કંઈક જૂદાજ પ્રકારનું જણાઈ આવે છે. આજકાલ તો એક પ્રતિમાની સ્થાપના કરી, તેની પાસે બે હાથ જોડી, ગદ્ગદભાવે અશ્રુમોચન કરતાં “ હે પ્રભુ ! હે હરિ ! હે માતા ! ” ઇત્યાદિ શબ્દોનો ઉચ્ચસ્વરે ઉચ્ચાર કરવો અને પ્રતિમાનાં ચરણોમા મરતક નમાવી, પ્રતિમાનું ચરણામૃત માથે-મુખે-કાને-નાકે આંખે લગાડી-

ગુરુ—તું જે કાંઈ કહેવા માગે છે તે હું સમજી ગયો છું. પ્રતિમા પાસે એવો ભાવ દર્શાવવો તે પણ ચિત્તની એક પ્રકારની ઉન્નત અવસ્થા છે માટે મસ્કરી કરીને તેને હિંડાવી દબાવ નહિ. તારા હૃદયસહી અથવા ટીંડલ કરતાં એવા ભક્તાત્મા પ્રત્યે હું વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોઉં છું; પરંતુ તે જે વાત કરી તે ગૌણ લક્ષિતસંબધી છે

શિષ્ય—આપની પ્રથમની વાતો સાંભળવાથી તો મને એમજ લાગ્યું હતું કે આપ એવી ભક્તિને લક્ષિતરૂપેજ નહિ સ્વીકારતા હો.

ગુરુ—અવશ્ય, એ ભક્તિને હું મુખ્ય લક્ષિતરૂપે સ્વીકારતો નથી, તોપણ તે ગૌણ અથવા નિકૃષ્ટ ભક્તિ તો છેજ. આધુનિક હિંદુશાસ્ત્રોમાં પ્રાયઃ એવી ભક્તિને બહુજ અગત્યનું સ્થાન આપી દેવામાં આવ્યું છે, તે પણ મારા લક્ષ્ય બહાર નથી

શિષ્ય—ગીતા જેવા પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં મુખ્ય લક્ષિતતત્ત્વના સિદ્ધાંતો મળી આવવા છતાં આધુનિક શાસ્ત્રોમાં ગૌણભક્તિને એટલું બધું મહત્ત્વ આપાટે આપી દેવામાં આવ્યું હશે ?

ગુરુ—હું ધારૂં છું કે જ્ઞાનાત્મક અને કર્મોત્તમક એવી રીતે ભક્તિના બે પ્રકાર છે, તે વાત તું અત્યાર પૂર્વે સમજી ચૂક્યો હોઈશ. ભક્તિ ઉભયાત્મક હોવાથી તેના અનુશીલન પ્રસંગે મનુષ્યોએ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ઇશ્વરાભિમુખી કરવી જોઈએ, એવો એક સામાન્ય નિયમ છે અર્થાત્ સકળ વૃત્તિઓ ઇશ્વરને અર્પણ કરવી એ ભક્તિમાર્ગનું પ્રધાન રહસ્ય છે હવે જો આપણી ભક્તિ કર્મોત્તમક હોય, અથવા આપણે આપણાં સર્વ કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરવાના હોય તો પછી એ સ્વાભાવિક છે કે આપણે આપણી સમસ્ત કર્મોન્દ્રિયો પણ ઇશ્વરને અર્પણ કરી દેવી જોઈએ અર્થાત્ હું તને કહી ગયો છું કે જગતમાં જેટલાં દરવા યોગ્ય કર્મો છે, જેટલાં ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો છે, અથવા તો જેટલાં કર્તવ્ય કર્મો છે તે સંખ્યા એવાં છે કે તેમાં આપણી શારીરિકવૃત્તિને યોજવા વિના આપણાથી રહી શકાય નહિ, અને શારીરિકવૃત્તિ ઇશ્વરાનુમોદિત (ઇશ્વરે ગીતાદિ સત્ શાસ્ત્રદ્વારા અનુમોદન આપેલાં) કર્મમાં જોડાઈ, એટલે તે શારીરિકવૃત્તિ પણ ઇશ્વરાભિમુખી થઈ, એમજ લેખી શકાય, પરંતુ કેટલાંએક શાસ્ત્રકારો આ વાતને જૂદાજ પ્રકારે સમજ્યા છે. તેઓ

પોતાની કર્મેન્દ્રિયો કેવી રીતે ધ્વરને અર્પણ કરવા માગતા હતા, તેનું ઉદાહરણ આપવા ભાગવત પુરાણમાંથી અત્રે કેટલાએક શ્લોકો આપુ છું. ભગવત્કીર્તન સંબંધે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે —

ચિલે ઘસોરુક્રમચિક્રમાન્ યે ન શ્રૂણવતઃ કર્ણપુટે નરસ્ય ।
જિહ્વાસતી દર્દુરિકેવ સૂત, ન યોષગાયત્યુરુગાયગાથા ॥
મારઃ પરં પટ્ટકિરીટજુષ્ટમપ્યુત્તમાંનં ન નમેન્મુકુન્દમ્ ।
પાદૌ કરૌ નો કુઠત સપર્શૌ હરેર્લસત્કાંચનકંકણૌ વા ॥
ઘર્હીયતે તન્નયનં નરાણાં લિક્કાનિ વિષ્ણોર્ન નિરીક્ષતે યત્ ।
પાદૌ નૃણાં તૌ દ્રુમજન્મભાજૌ ક્ષેત્રાણિ નાનુવ્રજતો હરેયૌ ॥
જીવઙ્છ્વો ભાગવતાશ્ચિગ્રેણું ન જાતુ મર્ત્યોઽભિલમેત યસ્તુ ।
શ્રીવિષ્ણુપદ્યા મનુજસ્તુલસ્યા શ્વસઙ્છ્વો યસ્તુ ન વેદ ગન્ધમ્ ॥
તદ્દશ્મસારં હૃદયં વતેદં ચદ્ગૃહ્યમાજૈર્હરિનામધેયૈ ।
ન વિક્રિયેતાથ યદા વિકારો નેત્રે જલં ગાત્રરુદ્ધેષુ હર્ષઃ ॥

અર્થાત્—જે મનુષ્ય દર્શ્યવડે શ્રીહરિના ગુણાનુવાદનું શ્રવણ ન કરે, તેના મનને કશો વૃથા ગતિ (ખાડા) માત્ર છે હે સૂત । જે હરિકીર્તન કરે નહિ તેની અશુભ જીહ્વા દેહકાની જીહ્વા સમાન છે મસ્તકવડે જે મુકુન્દને નમસ્કાર નથી કરતો તેનું મસ્તક મુગટવડે બેસે સુશોભિત હોય તોપણ તે નિષ્ફળ ભારૂપ છે જે પોતાના હસ્તદ્વયવડે હરિની પૂજા ન કરે તેના હાથ કનક-કંકણથી શોભતા છતાં પણ મુડદાના હાથ સમાન છે. જે ચક્ષુઓવડે વિષ્ણુમૂર્તિનું દર્શન ન થાય તે ચક્ષુઓને ચક્ષુ નહિ સમજતાં મોરના પીછામાના ડાઘ સમાન સમજવા. જેના ચરણો હરિતીર્થમાં પર્યટન ન કરે તે ચરણો નિષ્ફળ છે. પ્રભુની ચરણરજ જે મનુષ્ય ધારણ કરતો નથી તે જીવવા છતાં પણ શમસમાન છે વિષ્ણુના ચરણમાં અર્પણ કરેલી પુલસીની મધ જે મનુષ્ય નથી લેતો, તેના 'વાસોઽઘ્વાસ ચાલતા હોય તોપણ તે મૃતવત્ છે. હરિના નામનું કીર્તન સાંભળી જેનું હૃદય ઉન્મત્ત ન થાય અને જેની આંખમાં પાણી ન આવે તથા જેનું અંગ રોમાચિત ન થાય તેનું હૃદય લોહમય છે, એમ સમજવું.

આ પ્રમાણે એક શ્રેણીના બહુતો ધ્વરને પોતાની બાહ્યેન્દ્રિયો સમર્પણ કરવાનો માર્ગ દર્શાવતા ગયા છે, પરંતુ એ ઉપાસના મૂર્તિની અપેક્ષાવાળી છે નિરાકાર પ્રભુ પ્રત્યે ઉપર કહ્યો તેવો આખ-કાનનો નિયોગ થઈ શકે એ અસંભવિત છે.

શિષ્યઃ—પરંતુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હજી મને મળ્યો નહિ. ભક્તિનુ માર્ગ સાધન શું ?

ગુરુ — ભગવાન પોતે ગીતાના આરંભ અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહે છે —

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार सागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मद्यावेशितेष्वतसाम ॥

मय्येष मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव મત્ કર્મે ન સંશયઃ ॥ (૬-૭-૮)

અર્થાત—હે અર્જુન ! સર્વ કર્મો મારેવિષે અર્પણ કરીને, મત્પરાયણ રહીને, અને માત્ર સિવાય અન્ય આલ્ષળ્ય નથી એમ માનીને જેઓ ભક્તિયોગ સેવે છે, અર્થાત મારે ધ્યાન અને ઉપાસના કરે છે, તેવા મુમુક્ષુઓનો—મારેવિષે જેઓ ગુચિત છે એમ ભકતોનો—આ મૃત્યુયુક્ત સસારમાંથી હું સત્વર ઉદ્ધાર કરું છું મારેજાણે તે તારા મનની સ્થિરતા કર, અને બુદ્ધિને પણ મારેજ વિષે તું સ્થાપન કર એમ કહેવાથી દેહ છૂટ્યા પછી પણ તું મારા વિષેજ વસીશ ’

શિષ્ય — બહુ કઠિન વાત જણાય છે. એવી રીતે કેટલાં માણસો ઇશ્વરને વિષે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરી શકે ?

ગુરુ — ધારે તો સર્વ કોષ્ટ કરી શકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

શિષ્ય — પણ એવો પ્રયત્ન કરવો કેવી રીતે ?

ગુરુ — શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતેજ તે વાતનો ખુલાસો કર્યો છે સાંજળ —

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंજय ॥

અર્થાત—“ હે અર્જુન ! મારેવિષે ચિત્તને સ્થિર કરવા જેટલું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો યોગાભ્યાસવડે મને પામવાની ઇચ્છા કર. ” મત્કર્મ કે ઇશ્વરને વિષે ચિત્તની ચિન્તા ન થાય તો પુનઃ પુનઃ પ્રયત્નોદ્વારા તેવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ

શિષ્ય — અભ્યાસમાત્ર કઠિન છે, અને તેમાં પણ આવો અભ્યાસ તો બહુજ કઠિન હોય છે માત્ર ધારવા પ્રમાણે આવો અભ્યાસ સર્વ કોષ્ટથી થઈ શકે નહિ જેમનાથી આવો અભ્યાસ ન થઈ શકે તેમણે શું કરવું ?

ગુરુ — જેઓ કર્મ કરવાને શક્તિમાન છે તેમણે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ અથવા ઇશ્વરનુમોદિત કર્મો કરવાનો અભ્યાસ કરવો આ પ્રમાણે સર્વદા કર્મો કરતા રહેવાથી કર્મે કર્મે ઇશ્વરમાં મનની સ્થિરતા થશે એટલા માટે ભગવાન પોતે કહી ગયા છે કે—

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि॥ (૧૨ અ. ૧૦ શ્લો)

અર્થાત્—જો અજ્ઞાન કરવા જેટલું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો મારે વાસ્તેજ સર્વ કર્મ કરવા લાગ—અર્થાત્ મત્પગાયજી થઈને કર્મો કરવા લાગ મારે વાગ્ને કર્મ કરુંતે. થકો પણ તુ મિદ્ધિને પામશે

શિષ્ય—પરંતુ કટલાએકવી તો કર્મ પણ થઈ શકના નથી અને હેઠ અકર્મણ્ય જેસી રહે છે, તેમને માટે કાંઈ ઉપાય ખરો ?

ગુરુ.—એવા પ્રશ્નની આશંકા કરી ભગવાન પોતેજ કહે છે કે.—

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यत्तात्मवान् ॥

અર્થાત્—જો એ પ્રકારે મને હિંચીને કર્મ કરવાનું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો નિયત ચિત્તવાળો થઈ સર્વ કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કર.

શિષ્ય.—એમ કેવી રીતે બની શકે ? જે કર્મ કરવાને અશક્ત છે, તેમજ જેને માટે કાંઈ કર્મ નથી, તે પોતે કર્મના ફળનો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકે ?

ગુરુ.—કોઈ પણ જીવ તદ્દન કર્મશૂન્ય હોઈ શકે નહિ. જે સ્વતઃ પ્રવૃત્ત થઈને કર્મ ન કરે, તેને પણ કદંક ને કદંક તો કરવુંજ પડે. આ સંબંધી ભગવદ્વચન હું તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છું એક મનુષ્ય પોતે જે કર્મ કરે, તે કર્મના ફળની આકાંક્ષા ન રાખે તો તેથી અન્ય કામનાના અભાવે ઈશ્વર પોતેજ તેનો એકમાત્ર કામ્ય પદાર્થ બની રહે; અને જો એમ બને તો અનાયામેજ ચિત્ત ઈશ્વરમાં ઝિથર થઈ જાય

શિષ્ય.—એ ચતુર્વિધ સાધનો તો બહુ કઠિન હોય તેમ મને લાગે છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉપાસનાનો કોઈ હેતુ સિદ્ધ થતો હોય એમ પણ મને લાગતું નથી.

ગુરુ.—એ ચતુર્વિધ માધનજ ત્રેહ પ્રકારની ઉપામના છે. જે સાધક એવી સાધના અથવા ઉપાસના કરી શકે તેમને માટે અન્ય પ્રકારની સાધનાની કે ઉપામનાની કશી જરૂર નથી.

શિષ્ય.—પરંતુ અજ્ઞાની, દુરાચારી, નથા બાળકો માટે આપે કહી તે માધના કાંઈ ઉપાયોગી થઈ પડે એમ હું ધારતો નથી શું તેઓને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર નથી ?

ગુરુ.—ને કહ્યું એવા મનુષ્યોને માટે ઉપામનાત્મક ગૌણભક્તિ ઉપયોગી થઈ શકે ગીતામાં કહ્યું પણ છે કે—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहम् ।

અર્થાત્—જે પ્રકારે જે મારો આશ્રય લે છે, તેને હું તેજ પ્રકારે પ્રાપ્ત થઉં છું. વળી, બીજે રથને તેઓ કહે છે કે—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

તદહં મક્ત્યુપહૃતમભામિં પ્રયતાત્મનઃ ॥

અર્થાત્—પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ ભક્તિવડે જે પુરુષ મને આપે છે, તે શુદ્ધ વૃત્તિવાળા પુરુષે ભક્તિભાવવડે આપેલું તે સર્વ હું મદ્યુ કરું છું.

શિષ્યઃ—ત્યારે શું ગીતામાં પણ સાકાર મૂર્તિની ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે ?

ગુરુ—ફળ-પુષ્પાદિ અર્પણ કરવા યોગ્ય રથૂળ પદાર્થો, કેવળ પ્રતિમાનેજ અર્પણ થઈ શકે એવો કાંઈ નિયમ નથી ઇશ્વર સર્વત્ર છે એટલે જ્યાં આપણે અર્પણ કરીશું ત્યાં તે પોતે તે સ્વીકારી લેશે.

શિષ્યઃ—પ્રતિમા આદિની પૂજાવિષે વિશુદ્ધ હિ હૃદયમાં નિષેધ હશે કે વિધાન હશે ?

ગુરુ—અધિકારીભેદે તે નિષિદ્ધ તેમજ વિદિત પણ છે તે સત્યથી ભગવાન કપિલ-જનુ કથન હું ભાગવત-પુરાણમાંથી અહીં ઉધ્ધૃત કરું છું. ભાગવત-પુરાણમાં કપિલ ને ઇશ્વરનો અવતાર માનવામાં આવ્યા છે તેઓ પોતાની માતા-દેવહૃતિને નિર્ગુણ ભક્તિયોગના સાધનો કહી બતાવે છે તેમાં તેઓ એક રીતે સર્વજૂતમાત્રપ્રત્યે પ્રીતિ-ભાવ રાખવાનું તથા દયા-મૈત્રી અને યમ-નિયમ પાળવાનું કહે છે, તે બીજી રીતે પ્રતિમાની પૂજા-દર્શન કરવાનું પણ કહે છે. પરંતુ વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે —

અહં સર્વેષુ ભૂતેષુ ભૂતાત્માવસ્થિત સદા ।

તમવક્ષાય માં મર્ત્યઃ કુરુતેઽર્ચોવિહમ્બનમ્ ॥

યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમીશ્વરમ્ ।

હિત્વાર્ચામ્ મજતે મૌઢ્યાદ્ મસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ ॥ ૩ સ્કં. ૧૭

અર્થાત્—હું સર્વજૂતમાત્રમાં તેમના આત્મસ્વરૂપે રહેલો છું. મારી અવગત કરીને—અર્થાત્ જૂતમાત્રની અવગત કરીને જેઓ પ્રતિમાપૂજા કરે છે, તેઓ વ્યર્થ વિહમ્બના પામે છે સર્વ જૂતોના આત્મસ્વરૂપ જે હું ઇશ્વર તેનો પરિચય કરીને જે મનુષ્યો પ્રતિમાને બજે છે, તેઓ ભસ્મમાં વ્યર્થ ઘી હોમે છે

વળી,

અર્ચર્ચાદાવર્ચયેત્તાવદીશ્વરમ્ માં સ્વકર્મકૃત્ ।

યાવન્ન વેદ સ્વહૃદિ સર્વભૂતેષ્વવસ્થિતમ્ ॥

“ જે વ્યક્તિ પોતાના કર્મોમાંજ તક્ષીન રહે અને સર્વ જૂતમાત્રમાં ઇશ્વર રહેલો છે એવી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાંસુધી તેણે પ્રતિમાની પૂજા કરવી જોઈએ.”

હવે તારી ખાત્રી થઈ હશે કે શાસ્ત્રોમાં પ્રતિમા પૂજાની જેમ વિધિ છે તેમ નિષેધ પણ છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રેમભાવ ન ઉદ્ભવે અને ઇશ્વરસત્યથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી પ્રતિમાની પૂજા એ એક પ્રકારના સાધનરૂપ છે. જેના હૃદયમાં સર્વ જનપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રહ્યા કરતો હોય, અને જેને ઇશ્વરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેને માટે પ્રતિમાપૂજા આવશ્યક નથી જ્યાંસુધી ઉપર કહ્યું તેવું

જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી વિષયી લોકો માટે પ્રતિમાપૂજા જરૂરની છે, કારણ કે તેથી કરીને ક્રમે ક્રમે ચિત્તની શુદ્ધિ થતી ચાલે એવો સંભવ છે. પ્રતિમાપૂજાને ગૌણભક્તિમાં ગ્રહીતી જોઈએ.

શિષ્ય—ગૌણભક્તિ કાને કહેવી તેજ હું તો ખરાખર સમજતો નથી.

ગુરુ:—મુખ્યભક્તિમાં અનેક વિધો રહેલા છે. આ વિધોનો જેવડે નાશ થાય તેને શાંતિસૂત્રના પ્રણેતાએ “ગૌણભક્તિ” એવું નામ આપ્યું છે. ઇશ્વરનું નામકીર્તન, ફલ-પુષ્પાદિદ્વારા તેની પૂજા-અર્ચના, વદના અને પ્રતિમાપૂજન, વિગેરેને ગૌણભક્તિના લક્ષણો ગણાવવામાં આવ્યા છે. સૂત્રના દીકાકારે પોતે પણ એટલી વાત તો સ્વીકારી છે કે ઉક્ત અનુષ્ઠનો ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનભૂત છે, અને તેટલા માટે તેને ભક્તિજનક સાધનો કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી. ઉક્ત અનુષ્ઠાનોનું તે સિવાય બીજું કાંઈ ફળ નથી. *

શિષ્ય:—તો હું ધાર છું કે પૂજા-હોમ-યજ્ઞ-નામકીર્તન તથા સંખ્યાવદનાદિ, વિશુદ્ધ હિંદુ-ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી, એવો આપનો મત છે. તેની સાથે આપનો એવો પણ આશય છે કે એ સર્વની માત્ર ભક્તિના સાધનોતરીકે જેટલી કિંમત આપી શકીએ તેટલીજ આપી શકાય.

ગુરુ:—તે સાધન તો છે, પણ નિષ્કૃષ્ટ સાધન છે, એમ પણ મારે કહી દેવું જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ સાધન કાને કહેવાય તે વાત પણ કૃષ્ણવાક્ય ઉદ્ધૃત કરી તને જણાવી ગયો છું. જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાને અશક્ત હોય તેમને માટેજ પૂજાદિનું વિધાન છે. છતાં સ્તુતિ વિગેરે માટે મને થોડું જોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખાસ લક્ષ્યપૂર્વક સાલળી લે. જ્યારે ઇશ્વરસ્મરણના ઉદ્દેશ્યપૂર્વક પૂજા-હોમ વગેરે થાય ત્યારે તેને ગૌણભક્તિના લક્ષણરૂપે નહિ સ્વીકારતાં મુખ્ય ભક્તિનુંજ લક્ષણ માનવું જોઈએ. દાખલાતરીકે જીવન્મુક્ત પ્રહ્લાદે જે વિષ્ણુસ્તુતિ કરી હતી તેને મુખ્યભક્તિજ કહેવી જોઈએ, પરંતુ અમારાં પાપોનો ધ્વસ થાઓ, અમર જીવન સુખમાં પસાર થાઓ, એવી રીતની સકામ પ્રાર્થનાઓ તથા સંખ્યા-વદનાદિ ક્રિયાઓ ગૌણભક્તિમાંજ ગણાવાયોગ્ય છે. મરી તો તને એટલીજ ભક્ષામણ છે કે કૃષ્ણવાક્યને હૃદયમાં ધારણ કરી, ઇશ્વરાભિમુખી વૃત્તિઓદ્વારા બની શકે તેટલા કર્મો કરવાનો તારે પ્રયત્ન કરવો.

શિષ્ય:—પૂજા-હોમ-મામ-યજ્ઞ વિગેરે પણ ઇશ્વરને અર્પેજ —

ગુરુ:—એ તારી ભૂલ છે. પૂજા-હોમ વિગેરે કર્મો ઇશ્વરાર્થે નથી હોતાં, પણ સાધકના પોતાના હૃદયાણને માટે હોય છે. કાંઈ એમ કહે કે એ સર્વ કર્મો કેવળ

* મક્ત્યા કીર્તનેન મક્ત્યા દાનેન પરા ભક્તિ સાધયેદિતિ x x x x ન
ફલાન્તરાર્થમ્ ગૌરવાદિતિ ॥

લક્ષિતની વૃદ્ધિ અર્થે થાય છે તો તેને 'ધર્મચાર્ય' કર્મો' કેમ ન કહેવાય ? તેનો ઉત્તર માત્ર એટલોજ છે કે સાધક પોતે પોતાની લક્ષિતા વૃદ્ધિ કરવા સાડ જે કર્મ કરે તે કર્મ પણ માધકના પોતાના કલ્યાણને અર્થે થતું હોવાથી તેને ધર્મરોદિષ્ટ કર્મ કહી શકાય નહિ ધર્મ જગત્ત્વ છે અને તેથી જગત્ત્વ જે કાર્ય, તેજ તેનું કાર્ય, એમ આપણે દૃઢ વિશ્વાસ પૂર્વક માનવું જોઈએ જે કાર્ય કરવાથી જગત્ત્વ કલ્યાણ થાય તેજ કાર્યને કૃષ્ણોક્ત સત્કર્મ કહી શકાય. એવા જગત્ત્વિતનાં કાર્યો કરવાને તત્પર થા, અને મમસ્ત વૃત્તિઓને સુદરૂપે કેળવી તે દ્વારા જગત્ત્વ કલ્યાણ કરવાને યોગ્ય થા જગત્ત્વ કલ્યાણ કરવું તેજ ધર્મચરનો ઉદ્દેશ છે. જે આપણે પણ એવા ઉદ્દેશપૂર્વક કર્મો કરવા લાગીએ તો સ્વાભાવિક રીતેજ આપણું મન ધર્મચરી સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય અને ક્રમે ક્રમે જીવન્મુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

જેઓ એમ કરવાને અસક્ત હોય તેઓ જોણું ઉપાસના અર્થાત્ પૂજા-નામકીર્તન તથા સંધ્યાવદનાદિદ્વારા લક્ષિતા નિરૂપ્ત અનુશીલનમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે પણ ધર્મચાર્યોગ્ય છે, તોપણ એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે જે કાંઈ સાધના કરવી તે અત્ કરણપૂર્વક કરવી જોઈએ. શુદ્ધ હૃદયપૂર્વક જ્યાંસુધી કોઈ અનુષ્ઠાન થાય નહિ ત્યાંસુધી લક્ષિતનું લેશમાત્ર અનુશીલન થતું નથી કેવળ બાહ્ય આડબરોથી અનેક મનુષ્યો હિતને બદલે અહિતજ કરી બેસે છે. ઘણીવાર બાહ્ય આડબરો લક્ષિતા સાધનરૂપ બનવાને બદલે ઠગાધના સાધનરૂપ બની જાય છે, એ વાત પણ વિસરી જવી જોઈતી નથી. આવી શક્તા કરવા કરતાં તો કાંઈ કરવું નહિ એજ બહેતર છે. કેમકે જેઓ કોઈ પણ પ્રકારનું અનુષ્ઠાન અથવા લક્ષિતનું સાધન કરતા નથી, તેઓ અલ્પજ્ઞ ઠગજકનો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ તેમનામાં અને પશુઓમાં કાંઈ ભેદ હોય એમ હું માનતો નથી.

શિષ્ય — તો પછી અત્યારના અનેક હિંદુઓને આપણે દગ, શક અને પશુ-સમાનજ લેખવા પડે.

ગુરુ — હિંદુધર્મની અવનતિનું એજ એક મુખ્ય કારણ છે, પરંતુ મને આશા છે કે જ્યારે હિંદુઓમાં વિશુદ્ધલક્ષિતનો પ્રચાર થશે ત્યારે તેઓ નવજીવન પ્રાપ્ત કરી, કેમ્બેલના સમયના અંગ્રેજો જેવા તથા મહમદના સમયના આરબો જેવા અતિશય પ્રતાપાન્વિત બન્યા વિના રહેશે નહિ; અને એ દિવસ પણ હવે બહુ દૂર નથી.

શિષ્ય:—મન-વચન-કાયાથી જગદીશ્વરને પ્રાર્થના કરે છું કે આપની એ આશા શીઘ્ર ફલીભૂત થાય !

અધ્યાય ૨૧ મો-પ્રીતિ

શિષ્ય — હવે ભિન્ન ભિન્ન હિંદુગ્રન્થોમાં ભક્તિની દ્રવી ગીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે સત્યગવણની મારી ઈચ્છા છે

ગુરુ:—હુ જે અનુશીલનધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત છું, તેમાં તે વિષય અમત્યનો નથી ભાગવત-પુરાણમાં પણ ભક્તિતત્ત્વ સખધે અનેક કથાઓ છે. છતાં તે સર્વમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાજ એક માત્ર મૂળસ્વરૂપ છે. અન્યાન્ય ગ્રન્થોમાં પણ ભક્તિતત્ત્વવિષે જે કથન મળી આવે છે તેને હુ તો ગીતામૂલકજ સમજી છું. એટલામાટે સર્વ ગ્રન્થોની અને કથાઓની પર્યાલોચના કરી કાળક્ષેપ કરવો તે હુ ઉચિત સમજતો નથી. માત્ર ચૈતન્યદેવનો ભક્તિવાદ કાંઈક જૂદા પ્રકારનો જણાય છે, પરંતુ આપણા અનુશીલનધર્મ માથે તે ભક્તિવાદને મજબ નથી, ઉદ્ધટો સહેજ વિરોધ આવે છે, અને એ કારણને લીધે હુ તે ભક્તિવાદની આલોચનામાં ઉતરવા માગતો નથી.

શિષ્ય:—તો પછી હવે પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનસખધે ઉપદેશ આપવાની કૃપાકરો.

ગુરુ — ભક્તિવૃત્તિના મખધે ઓછતાં પ્રીતિના મૂળતત્ત્વવિષે પણ હુ બેલી ગયો છું મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રીતિભાવ ન ઉદ્ભવે ત્યામુધી ઈશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ રકુરતો નથી પ્રલ્હાદચરિત્રની આલોચના સમયે પ્રલ્હાદના પોતાના શબ્દોમાં આ સિદ્ધાંતની અમરકારકતાવિષે હુ વિવેચન કરી ચૂક્યો છું અન્ય ધર્મો મનુષ્યપ્રીતિ ઉપર આટલું વળન મૂકે છે કે નહિ તે હુ જાણતો નથી, પરંતુ હિંદુધર્મ તો તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. પ્રીતિના અનુશીલનમાટે બે માર્ગો છે એક તો પ્રાકૃતિક માર્ગ અથવા યુરોપીય માર્ગ અને બીજો આધ્યાત્મિક અથવા ભારતવર્ષીય માર્ગ આધ્યાત્મિક માર્ગની અર્થાને હમણા આપણે મુલતવી રાખીશું, અને પ્રાકૃતિક માર્ગવિષે હુ જે કાંઈ સમજ્યો છું, તેજ હુ તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ

પ્રીતિ બે પ્રકારની છે (૧) સહજ અને (૨) સસર્ગજ કેટલાએક મનુષ્યોપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે દાખલાતરીકે માતાપિતાની પોતાના સંતાન પ્રત્યેની પ્રીતિ, અથવા સંતાનની માતાપિતાપ્રત્યેની પ્રીતિ. આ પ્રીતિને સહજ પ્રીતિનું નામ આપવામાં આવે છે બાકી કેટલીક પ્રીતિવૃત્તિ સસર્ગજ હોય છે ઉદાહરણતરીકે સ્વામીની સ્ત્રીપ્રત્યેની પ્રીતિ અથવા સ્ત્રીની સ્વામી પ્રત્યેની પ્રીતિ. જન્મુઓની પરસ્પરની પ્રીતિ તથા શેઠ અને નોકરની પરસ્પરની પ્રીતિ, વિગેરેને પણ એજ પેટામાં મૂકી શકાય આ સહજ અને સસર્ગજ પ્રીતિ ધીમે ધીમે પારિવારિક જઘનમાં પરિણમે છે, કિંવા એ ઉભય પ્રીતિને લીધેજ આપણા પારિવારિક

જીવનો બધાય છે, એમ કહુ તો અયોગ્ય નથી. આ પરિવાર એજ આપણી પ્રીતિ-વૃત્તિને કેળવવાનું પ્રથમ અને યોગ્ય શિક્ષાસ્થળ છે, કારણ કે જે બાલને આપણે વશીભૂત થઈ અન્યની ખાતર આત્મત્યાગ કરવાને તૈયાર થઈએ તેનું નામજ પ્રીતિ એવી પ્રીતિની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. પુત્રાદિને અર્થે આપણે આત્મત્યાગ કરવા નિત્ય તૈયાર રહીએ છીએ, એટલામાટે સસારમાં આપણી પ્રીતિવૃત્તિને ખીલવાનો પ્રથમ પ્રસંગ ત્યાજ પ્રાપ્ત થાય છે. ધાર્મિક પુરુષો પારિવારિક જીવનની મહત્તા માય છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. હિંદુશાસ્ત્રકારોએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી પસાર થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવાનું ફરમાવ્યું છે, તેનું પણ એજ કારણ છે.

જો પારિવારિક જીવનમાં યોગ્ય અર્થે પ્રીતિવૃત્તિનું અનુશીલન (ખીલવણી) થાય છે તો તે પ્રીતિવૃત્તિ પરિવારની સીમામહાર વિસ્તરવાનો સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે છે. હું પૂર્વે કહી ગયો છું કે અન્યાયત્રેષ્ઠ વૃત્તિઓની માફક પ્રીતિવૃત્તિ પણ અતિશય સ્ફુરણશીલ એટલે કે અધિક વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, અને તેથી તે ગૃહ અથવા પરિવારની નાની નાની દીવાલોને તોડી નાખી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતે આ પ્રીતિવૃત્તિ જ્યારે વિશેષ વિકસીત થતી જાય છે, ત્યારે તે ક્રમે ક્રમે બધુવર્ગ, સ્નેહીવર્ગ, અનુચરવર્ગ તથા આશ્રિતવર્ગ પ્રત્યે પણ ગતિમાન થાય છે અને તે પ્રસંગે પણ જો તેનું બરાબર અનુશીલન (ખીલવણી) થાય તો તે સ્વાભાવિક રીતે ગામનાં મનુષ્યો, ગ્રામનાં મનુષ્યો અને છેવટે દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પણ ફરી વળે છે. આ પ્રમાણે પ્રીતિવૃત્તિ જ્યારે સમસ્ત દેશનાં મનુષ્યો ઉપર વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તેને “દેશવાત્સલ્ય” ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં એ પ્રીતિ બહુજ બળવાન બને છે, અને બનવી પણ જોઈએ. આ પ્રીતિવડે દેશની પ્રજાના અનેક માગલિક તથા કલ્યાણકારક કાર્યો થયા છે તથા થાય છે. યુરોપિયન પ્રજામાં આ પ્રીતિવૃત્તિનું બહુજ પ્રાપ્ત્ય જોવામાં આવે છે, અને એજ પ્રબળતાને લીધે તે પ્રજા આજે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી છે.

શિષ્ય:—યુરોપમાં એવી પ્રબળ સ્વદેશપ્રીતિ જોવામાં આવે છે અને આપણા દેશમાં નથી જોવામાં આવતી તેનું શું કારણ હશે?

ગુરુ:—મેં એ વિષે બહુ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારો કરી જોયા છે. યુરોપનો ધર્મ વિશેષે કરીને આધુનિક યુરોપનો ધર્મ—આપણા હિંદુધર્મ જેટલો ઉન્નત નથી, એમ મને વિચાર કરતા લાગ્યું છે. આ વાત તારી શુદ્ધિમાં ઉતરે તેટલા માટે મારે જરા વિસ્તારથી બોલવું પડે તેમ છે.

પ્રીતિવૃત્તિની સ્ફુર્તિ (ખીલવણી) દેશવાત્સલ્યપર્યંત પહોંચે એટલે તેને પ્રીતિની અંતિમ સીમારૂપે માની લેવી એ એક ગંભીર બુદ્ધિ છે. દેશવાત્સલ્યની ઉપર પણ પ્રીતિને માટે એક પમથીઉં અડવાનું બાકી હોય છે. સમસ્ત જગત ઉપર પ્રીતિ-

ભાવ ઉપજવો એજ પ્રીતિવૃત્તિની છેલ્લી સીમા છે, અને યથાર્થ ધર્મ પણ તેજ છે જ્યાંસુધી સમસ્ત જગતપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સમાનભાવે ન રહુરે ત્યાં સુધી એ પ્રીતિ અપૂર્ણ રહે છે, અને તેથી ધર્મ પણ અપૂર્ણ રહી જાય છે.

અમારે આપણે એટલું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે યુરોપીય પ્રજાની પ્રીતિવૃત્તિ પોતાના સ્વદેશથી એક પણ પગલું આગળ વધી શકતી નથી જે પ્રીતિએ સમસ્ત જગત અને સમસ્ત મનુષ્યો ઉપર ફરી વળવું જોઈએ, તે પ્રીતિ તેમનામા માત્ર સ્વદેશની સંકુચિત સીમામાં જ અટકી ગઈ છે પોતાના દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ રાખવો અને અન્ય દેશનાં મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરવો, એવો પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો સામાન્ય સ્વભાવ બન્યાઈ ગયો છે. તે સિવાય બીજી કેટલી-એક પ્રજાઓ એવી પણ છે કે જે પોતાના સ્વધર્મો અને પ્રેમપૂર્વક ચાહે છે, પરંતુ વિધર્મીઓપ્રત્યે સ્નેહભરી નજરથી જોઈ શકતી નથી, દાખલાતરીકે મુસલમાન પ્રજા એક મનુષ્ય જે મુસલમાન ધર્મ પાળતો હોય તો પછી તે કયા દેશનો છે, તે જાણવાની પરવા નહિ રાખતા મુસલમાનો તેને પ્રેમપૂર્વક ચાહવા લાગશે. મતલબ કે ધર્મની એકતા જોયા પછી તેઓ જાતિને માટે દેવભાવ રાખતા નથી. મુસલમાન દષ્ટિ સર્વ મુસલમાન પ્રજાને એકસમાન લેખે છે, પરંતુ અંગ્રેજ-ક્રિશ્ચિયનો અને રૂ-ક્રિશ્ચિયનોમા ભારે વિરોધભાવ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય — આપે કહ્યું તે રીતે તો જેમ મુસલમાન પ્રજાની પ્રીતિ * જાગૃતિક નથી તેમ યુરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પણ જાગૃતિક નથી

ગુરુ — મુસલમાનોના પ્રીતિ-વિસ્તારમાં પણ અતરાય કરનાર તેમની અમુક માન્યતા છે ખરી, પરંતુ જે સમસ્ત જગત મુસલમાન ધર્મનો અંગીકાર કરે તો મુસલમાન પ્રજા પણ સમસ્ત જગતને પ્રેમથી ચાહવા લાગે * પરંતુ ક્રિશ્ચિયનોથી

* સમસ્ત જગત અથવા સમસ્ત મનુષ્યોપ્રત્યેની પ્રીતિને જાગૃતિક પ્રીતિ કહેવામાં આવે છે

અનુવાદક

* દિલ્લીગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં સ્વાથી ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની હલકી અસર મુસલમાનો ઉપર પણ પહોંચી ગઈ, અને લાખો મુસલમાનોએ સામા પક્ષમાંના પોતાના ધર્મજીવો ઉપર હથીઆર ચલાવ્યાં. હિંદુઓની તો આ વિષયમાં અવદશા સેકડો વર્ષથીજ ચાલુ થઈ ચૂકેલી છે. પરદેશીઓના ધર ભરવા સારૂ ભારતવર્ષની અખજોની સપ્તિ લૂટી આપવા માટેના કાપડ વગેરેના ધંધા કરીને પોતાના પાપી પેટ ભરવાનું અધમ કાર્ય કરવાવાળા, મોટા મોટા ટીલાવાળા અને ધર્માત્મામા ગણાયે જતા લાખો હિંદુઓ મુખ્ય અને બીજાં શહેરો તેમજ ગામોમાં આજે પણ પડેલાજ છેને ! કરોડો લૂટી આપી તેમાંથી લાખોની મળતર મેળવવી અને તેમાંથી થોડા સો કે થોડા હજારનું દાન કરી પોતાને ધર્માત્મા માની

તેણે બની શકે એમ નથી સમસ્ત જગત્તે જો ક્રિયિયનધર્મોવલમ્બી થાય તો પણ જર્મનો જર્મનક્રિયિયનને અને ફ્રેન્ચ ફ્રેન્ચક્રિયિયન સિવાય અન્ય કોઈને ચાહી શકવાના નહિ હવે પ્રશ્ન એ છે કે યુરોપીય પ્રીતિ દેશ-પાપક બનવા છતાં શામાટે વિશેષ આગળ ગતિ કરી શકતી નથી ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા માટે સા પ્રથમ પ્રીતિ-પ્રતિભા મુખ્ય વિરોધી વસ્તુ કયાં છે તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ મને વિચાર કરતાં એમ જણાયું છે કે આત્મપ્રીતિ એ તેમની પ્રીતિ-પ્રતિભા મુખ્ય વિનંત્રવરૂપ છે પણ-પક્ષીઓની માફક મનુષ્યોમાં પણ આત્મપ્રીતિની અતિશય પ્રબળતા જોવામાં આવે છે તેમનામાં કુદ-રત્ની રીનેજ પરપ્રીતિ કરતાં આત્મપ્રીતિ બહુજ બળવાન હોય છે. એટલા માટે જો ઉન્નત ધર્મદ્વારા આપણા સ્વાર્થી જીવનને અંકુશમાં ન રાખીએ તો પ્રીતિનો વિસ્તાર આત્મપ્રીતિની સીમા બહાર એક પગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી જ્યાંસુધી પોતાના સ્વાર્થને ધક્કો ન લાગતો હોય અને આગળ પાછળ કાંઈ બદલો મળ્યો હોય કે મળવા સંભવ હોય ત્યાંસુધી જ આત્મપ્રીતિની ખીલવણી માણસથી થઈ શકે છે, એથી લેશ પણ તે આગળ વધી શકતો નથી આપણી પારિવારિક પ્રીતિને આત્મપ્રીતિ સાથે મિશ્રકુશ વિરોધ આવતો નથી, કાગણ કે આ મારો પુત્ર, આ મારી ભાર્યા, અને આ સર્વ મારા નુખનાં સાધનો છે, એમ માની તેમને ચાહવાનો આપણને સ્વભાવ પડી ગયો હોય છે તેથી આપણા કુટુંબ, મિત્રમંડળ, આશ્રિતવર્ગ તથા અનુચરવર્ગને આપણે પ્રેમથી ચાહીએ છીએ એજ પ્રમાણે ગામ, નગર કે દેશને પણ આપણા મુખને માટે આપણે ચાહી શકીએ છીએ પરંતુ જગતની સાથે આપણે કશો સંબંધ હોય એમ આપણને સમજતું નથી અને તેથી સમસ્ત જગતને આપણે પ્રેમપૂર્વક ચાહી શકતા નથી આ પૃથ્વી ઉપર લાખો અને કરોડો મનુષ્યો વસે છે, તેમનો દેશ-પ્રાંત અલ-

લેનારા એ બમ્બમતો ! તમારા જેવાઓના પ્રતાપેજ દેશ નિર્ધન બની જઈને દર વરસે લાખો અને કરોડો માણસો ભુખમગથી, દુષ્ટાળોથી અને વ્યાધિઓથી મરે છે એ તું ચોખ્ખીને ચદ્ વાત નથી ? શું એ બધાઓના ખુની તમે નથી ? આ મહા ઘોર ગુન્હાથી ખચવા માટે શું ઇશ્વરની આંખોમાં પણ તમે ધૂળ નાખી શકશો ? જ્યાંસુધી ગાંધી જેવો શુરુ આવી બામતો ચોકખી રીતે સમજાવનારો તમને નહોતો મળ્યો, ત્યાંસુધી તો અજાણપણતો પણ ખચાવ કદાચ ચાહી શકે, પણ હવે તો ચોકખા-દંતપર્યાકનાજ ખુનીઓ તમે ખરા કે નહિ ? જગો, અને તમારું લાલુ તાકીને એવા ધધાથી છેટા રહો ! ચાર દહાડાનું ચાંદરણું તો કાલે ટળી જશે અને પછી દીર્ઘકાળ સુધી ઘોર નર્કમાં સડવાનું અને નીચ યોનિઓમાં રવડવાનું આવશે

સપાદક

જાત આપણા દેશ અથવા પ્રાંતથી ભિન્ન હોય છે પરંતુ તેઓ જે પૃથ્વી ઉપર વસે છે તે પૃથ્વી કાંઈ આપણી પૃથ્વીથી ભિન્ન હોતી નથી, પરંતુ તે છતાં પણ આપણે પૃથ્વીને આપણી પોતાની માની શકતા નથી, અને તેથી પૃથ્વીપરના મનુષ્યોને આપણે ચાહી શકતા નથી.

શિષ્ય — એવી માનિનતા અધિક જવાનું શું કારણ હશે તેનો ઉત્તર તું હજી કાંઈએ નહિ આપ્યો હોય ?

ગુરુ. — યુરોપમાં એ પ્રશ્નના અનેક પ્રકારે ઉત્તરો આપવામાં આવે છે યુરોપમાં હિતવાદની અહુજ પ્રખળતા છે તેઓનો મુખ્ય મિદ્ધાંત જનસમાજના મોટા ભાગનું અધિક કલ્યાણ થવા દેવું, એવા પ્રકારનો છે. તે ઉપરાંત ઇસુ ખ્રિસ્તનો જાગૃતિક પ્રીતિવાદ પણ એવું કહે છે કે સર્વ મનુષ્યમાત્ર ઇશ્વરના પુત્રસ્વરૂપ છે, તેથી પ્રત્યેકે મનુષ્યો પ્રતિ લાઇ સમાન આચરણ રાખવું જોઈએ.

શિષ્ય — આવા સંતોષકારક ઉત્તરો વર્તમાન હોવા છતાં, અને તે ઉપરાંત ક્રાઇસ્ટ ધર્મનો ઉન્નત નીતિવાદ પ્રચલિત હોવા છતાં, યુરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પોતાના દેશની બહાર કેમ વિસ્તાર નહિ પામી શકતી હોય ?

ગુરુ. — તેના કારણોની તપાસ કરવા આપણે પ્રાચીન કાળના ગ્રીસ તથા રોમ તરફ જવું પડશે પ્રાચીન ગ્રીસ તથા રોમમાં પ્રથમ કાંઈ પ્રકારનો ઉન્નત ધર્મ નહોતો જે કાંઈ સુદર અને શક્તિમાન હોય તેની મૂર્તિપૂજા સિવાય તેઓ કાંઈ વિશેષ જાણતા નહોતા, અને તેથી તેઓ ઉચ્ચ ધર્મના સિદ્ધિપાથી એક વિમુખ હતા જગતના મનુષ્યો પ્રતિ શામાટે પ્રેમ રાખવો તે પ્રશ્નનો તેઓની પાસે એકે ઉત્તર નહોતો એટલા માટે તેમનો પ્રીતિભાવ દેશની સીમાને ઓળંગી બહાર જઈ શક્યો નહોતો પરંતુ મેં જે જાગૃતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો તે જાગૃતિઓ ઉન્નતસ્વ-ભાવવાળી આર્થવશમાંથી ઉદ્ભવેલી હતી, તેથી તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ મહત્ત્વના ગુણો ગ્રહેલા હતા આ મહત્ત્વને લઈને તેમની પ્રીતિ સ્વદેશની સીમાપર્યંત વિસ્તરવા પામી હતી, અને એ દેશપ્રીતિએ અહુજ મનોહર તથા આકર્ષક સ્વરૂપ પકડ્યું હતું. દેશવાત્સલ્યના ગુણમાં ઉક્ત જાગૃતિઓ પૃથ્વીમાં અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગઈ છે.

આધુનિક યુરોપમાં વર્તમાન કાળે, એક મુખ્ય પોતે કિશિયન હોય કે ગમે તે હોય સંતોષ તેને મુખ્યત્વે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાંથી ઉતરી આવેલું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. દુકામાં, પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમ અભ્યાસના યુરોપને માટે આદર્શ સ્વરૂપ મનાઈ ગયા છે. આ આદર્શોએ આધુનિક યુરોપમાં એટલું બધું આધિ-પત્ય મેળવ્યું છે કે તેની પાસે મહાત્મા ક્રાઇસ્ટની નીતિ પણ ઝાંખી પડી ગઈ છે. તે સિવાય આધુનિક યુરોપ ઉપર એક ખીજી જાગૃતિની પણ સૂઝાડ અસર જોઈ શકાય છે હું માફદીજાતિ વિષે બોલવા માગું છું તે તું સમજી ગયો હોઈશ. માફદી

પ્રજા ખાસ કરીને બહુજ દેશવત્સલ હોય છે, પરંતુ દેશવાત્સલ્ય અને જગત્ વાત્સલ્યને અતિશય છેદુ છે, એ વાત પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી. જે દેશવત્સલ હોય તે જગત્વત્સલ પણ હોય એમ ભાગ્યેજ બનતું જોવામા આવે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની અસરો પ્રધાનત યુરોપીય પ્રજા ઉપર થઈ છે, અને તેથી તે લોકવત્સલ બનવાને બદલે દેશવત્સલ બનવા પામી છે. તેમાં પણ ખૂબી તો એજ છે કે આટલું છતાં યુરોપનો ધર્મ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ગણાય છે. ત્રિચારો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પણ ઉક્ત ત્રણ અસરોને લીધે એટલો બધો નિર્બળ થઈ ગયો છે કે હવે તે માત્ર વાણીમાજ રહી ગયો છે તેના જગત્ હિતના સિદ્ધિ તરફ કાંઈનું લક્ષ જોવાતું નથી યુરોપીય પ્રજા મોટેથી તો પોતાને જગત્વત્સલ બતાવવાનો ડાળ કરે છે, પરંતુ તેઓનાં અંતઃકરણોમા જો હંડા ઉતરીને તપાસીએ તો દેશવાત્સલ્ય સિવાય બીજું કાંઈ દેખાશે નહિ મારા કથનને આશ્ચર્ય સમજાય છે ને ?

શિષ્ય — પ્રીતિવૃત્તિનું પ્રાકૃતિક અથવા યુરોપીય અનુશીલન તો જાણે માગ સમજ વામા આવ્યું. આત્મપ્રીતિરૂપી અતરાય નડવાથી યુરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિવૃત્તિ દેશવાત્સલ્યથી વિશેષ આગળ વધી શકતી નથી, અને તેથી તેઓ પ્રીતિની સંપૂર્ણ ખિલવણી કરી શકતા નથી, એ વાતમા મને હવે કાંઈ શંકા રહી નથી. જે પ્રજા જગત્ની સાથે પોતાનો અમુક સંબંધ છે, એ વાત શ્રદ્ધાપૂર્વક ન સ્વીકારે, તે પ્રજા જગત્નાં મનુષ્યોનું હિત સાધવાને તત્પર ન થાય, એમા હવે મને કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું જણાતું નથી હવે પ્રીતિનો પારમાર્થિક અથવા ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો મર્મ સમજાવવાની કૃપા કરશો ?

ગુરુ — પરંતુ તે પહેલાં તારે ભારતવર્ષીય દૃષ્ટિએ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વિચારી લેવું જોઈએ ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર જગત્થી તદ્દન સ્વતંત્ર છે અલગત તે જગત્નો ઇશ્વર છે, એમ મનાય છે, પરંતુ જર્મની અથવા ઝશીયાનો ગામ જેવી રીતે સમસ્ત જર્મન પ્રજા અથવા ઝશીયાન પ્રજાથી એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે, તેવીજ રીતે ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર પણ જગત્થી એક પૃથક-ભૂદીજ વ્યક્તિ ગણાય છે આ પૃથ્વીના રાજાઓની માફક તે ઇશ્વર પણ જગત્થી વિજ રહી રાજ્યપાલન તથા રાજ્યશાસન ચલાવે છે, અર્થાત્ દુષ્ટોનું દમન, શિષ્ટોનું પાલન, તથા લોકોની સાર સલાહ પણ તે લે છે. તેમનો ઇશ્વર પોલીસની માફક મનુષ્યો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. મૃત્યુના રાજાની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા જેવી રીતે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેવીજ રીતે તે જગત્ના ઇશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યોએ તેના પ્રતિ પ્રીતિ તથા ભક્તિ-ભાવ દર્શાવવો જોઈએ.

હિંદુઓનો ઇશ્વર તેવો નથી. તે તો સર્વ બ્રૂતમય-સર્વ પ્રાણીમાત્રના અતરાતમા સ્વરૂપ છે તે જડ જગત્મય નથી-પણ જગત્થી પૃથક્ છે, છતાં તેના વડેજ આ

જગત્ની સ્થિતિ તથા ગતિ છે. જેવી રીતે એક સૂત્રના આધારે મણિનો હાર શોભે છે, અને જેવી રીતે આકાશને વિષે વાયુ ગતિ કરે છે તેવીજ રીતે આ જગત્ ઈશ્વરનાજ આધારે ટકી રહ્યું છે. કેઈ પણ મનુષ્ય એવો નથી કે જેનામાં ઈશ્વરનો વાસ ન હોય તે પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાં વિદ્યમાન છે મારામાં પણ તેનોજ નિવાસ છે મને પ્રેમથી ચાહનાર મનુષ્ય ઈશ્વરનેજ ચાહે છે ઇશ્વરને નહિ ચાહનાર મનુષ્ય મને પણ ચાહી શકતો નથી, અને ઇશ્વરને ચાહનાર મનુષ્ય સકળ મનુષ્ય જાતિને પણ પ્રેમથી ચાહી શકે છે જે કોઈ, ઇશ્વરને ચાહી શકતું નથી તે ઇશ્વરને કે પોતાને પણ ચાહી શકતો નથી. અર્થાત્ સમસ્ત જગત્ જ્યાંસુધી પ્રીતિની અત-ગંત યર્ધ ન જાય ત્યાંસુધી પ્રીતિનું અસ્તિત્વજ સ્વીકારી શકાય નહિ. આ સમસ્ત જગત્ ઈશ્વરમય અથવા મારા પોતામયજ છે—હું પોતેજ હું એમ જ્યાં સુધી આપણે સમજી શકીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણે આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન, નિર્મળ બુદ્ધિ, પવિત્ર ભક્તિ કે મનોહર પ્રીતિભાવ પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી નિષ્ફળ છે. આ પ્રકારની જગતિક પ્રીતિ એજ હિંદુધર્મનું મૂળ છે. આવી અહેદ્ય અને અલિન્ન જગતિક પ્રીતિ સિવાય હિન્દુત્વ પણ સંભવતું નથી.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના તે મહામહિમામય વાક્યોનું પુનઃ સ્મરણ કર:—

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાન્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।

તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥ *

અર્થાત્—જે યોગયુક્ત આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પોતાનેજ રહેલો સમજે છે અને પોતાનામાંજ સર્વભૂતોનો વાસ છે, એમ માને છે, તથા જે મને સર્વત્ર વ્યાપક સમજે છે અને મારામાંજ સર્વને રહેલા બુદ્ધિ છે તેનાથી હું અદસ્ય રહેતો નથી તેમજ તે પણ મારાથી અદસ્ય રહેતો નથી

દુઃકામાં એટલુંજ કહેવું જસ થશે કે હિન્દુશાસ્ત્ર અનુસારે મનુષ્યપ્રીતિ એ ઈશ્વરભક્તિની અદરજ સમાવેશ પામી જાય છે. મનુષ્યપ્રીતિ ન હોય તો ઇશ્વર-ભક્તિ પણ અસંભવિત છે. ભક્તિ અને પ્રીતિ, હિન્દુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તદ્દન અલિન

* વૈદિક ધર્મ પણ તેજ છે. વાજસનેય સહિતોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ ।

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥

યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદિજાનતઃ ।

તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક ઇકત્વમનુપશ્યતઃ ॥

અને અડેછ છે-લક્ષિત વિના પ્રીતિ રહીજ ન શકે તમ પ્રીતિ વિના લક્ષિત પણ રી શકે નહિ લક્ષિતતત્ત્વનું સ્પષ્ટીકરણ કરતી ગણા આ વાત હું તને કહી ગયો છું ભગવદ્ગીતા તેમજ વિષ્ણુપુરાણવાળા પ્રહ્લાદચારિત્રમ થી મેં જે વાક્યો તારી પાસ ઉપ્સૂત કર્યા હતા, તે ઉપરથી પણ તું જોઈ શક્યો હોઈશ કે લક્ષિત અને મનુષ્ય પ્રીતિને બહુજ નિકટનો સંબંધ છે

જ્યારે હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદને પ્રશ્ન કર્યો કે -“ શત્રુની સાથે રાગ્નએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ? ” ત્યારે પ્રહ્લાદે ઉત્તરમાં કહ્યું -“ રાત્રી હોઈજ કેમ શકે ‘ પ્રાણીમાત્ર વિષ્ણુમય-ધર્મરમય છે. શત્રુ અને મિત્ર એવા બંને કેવી રીતે પાડવ તેમ હું તો સમજતો નથી ” પ્રીતિતત્ત્વ સંબંધે આપણે જે વિચાર કરવાનો હતો તેનો થોડો અંશ તો અહિંજ સમાપ્ત થાય છે વસ્તુતઃ પ્રહ્લાદના છેલ્લા શબ્દો એવા મહત્ત્વના છે કે એટલા શબ્દો ઉપરથીજ હિદુધર્મની શ્રદ્ધતા તથા મહત્તાનું સંપૂર્ણ માપ કાઢી શકાય છે. પ્રહ્લાદના સંકળ ઉત્તરો તથા ભગવદ્ગીતામાંથી ચુકી કહાડેલા વાક્યોનું આ રચને એકવાર પુનઃ સ્મરણ કરી લે જે તે વાક્યો તારા સ્મરણમાં ન રહ્યા હોય તો તેનું ઉક્ત અર્થોમાંથી પુનઃ અધ્યયન કરી લે જ્યાં સુધી એ વાક્યોનું મહત્ત્વ તારા હૃદયમાં અક્ષિત નહિ થાય ત્યાંસુધી હિદુધર્મનું પ્રીતિતત્ત્વ તું સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકશે નહિ. આ પ્રીતિવડેજ જગત્ ટકી રહ્યું છે જે આવી પ્રીતિ આપણામાં સ્વાભાવિક રીતેજ ન હોત તો જગત્ ક્યારનુંયે અભ્યવરિયત અને છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હોત પ્રીતિ વિના આ જગત્ કેવળ જડપિંડ જેવું જ બની ગયું હોત મનુષ્યોમાં પ્રીતિતત્ત્વનો છેક અભાવ હોત તો જે વિદેશી મનુષ્યો આ જગત્ ઉપર એક ક્ષણ માત્ર પણ જીવી શકત નહિ પ્રીતિના અભાવે આ સંસાર ક્યાગનો મનુષ્યશૂન્ય બની ગયો હોત, અને કદાચ તેમ ન બન્યું હોત તો આ મનુષ્યજોડે અમલ નરકનું ભયકર રૂપ ધારણ કર્યું હોત લક્ષિત પછી પ્રીતિની આગળ બીજું એક ઉચ્ચવૃત્તિ નથી જેવી રીતે ઇશ્વરને વિષે આ જગત્ ગુલાયેલું છે, તેવીજ રીતે પ્રીતિવડે આ જગત્ મતિમાન થઈ રહ્યું છે ઇશ્વર પોતેજ પ્રીતિ અને ઇશ્વર પોતેજ લક્ષિત સ્વરૂપે જન્મતો એક માત્ર આધાર છે. પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં જે પ્રીતિ તથા લક્ષિત રહેલી છે તે ઇશ્વરરૂપજ છે અજ્ઞાનને લીધે આપણે ઇશ્વરને ઓળખી શકતા નથી, તેમજ અજ્ઞાનને લીધે આપણે પ્રીતિ તથા લક્ષિતનું સંપૂર્ણ માહાત્મ્ય સમજી શકતા નથી એટલાજ માટે મેં કહ્યું છે કે લક્ષિત તથા પ્રીતિના યોગ્ય અનુશીલન અર્થે મનુષ્ય માત્રે પોતાની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓને યથા યોગ્ય પ્રમાણમાં ફેળવવી જોઈએ. જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ જે ફેળવાય નહિ તો લક્ષિત પ્રીતિ આદિ વૃત્તિઓ પણ વિકસિત થઈ શકે નહિ પ્રત્યેક વૃત્તિનું યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન અથવા ખીલવણી કરવી એ મનુષ્ય માત્રની પવિત્ર દરજ છે, એમ કહ્યું

હવે તે એટલાજ માટે કે સમસ્ત વૃત્તિઓની વથાથોગ્ય રુકૃતિ ન થાય તો ધર્મની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—પ્રીતિવૃત્તિની ભારતવર્ષીય અથવા પારમાર્થિક અનુશીલન પદ્ધતિ મારા જાણવામા આવી ગઈ. જ્ઞાનદારા ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજી જગત્ની સાથે તેની તથા આપણી અભિન્નતા છે, એવી ક્રમે ક્રમે આપણે દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ છેવટે જ્યારે સર્વ લોકને આપણે આપણા આત્મા સમાન લેખતાં શીખીએ ત્યારેજ પ્રીતિવૃત્તિની સંપૂર્ણ સ્થુર્તિ થઈ એમ જણાય. આત્મપ્રીતિ (સ્વાર્થવૃત્તિ) પણ એ જાતનું પ્રીતિની વચમા વિધન નાખી શકતી નથી કારણ કે સમસ્ત જગત્ જો પ્રભુમય અથવા આત્મમય જણાવા લાગે તો પછી આત્મપ્રીતિ કંઈ હાનિ કરી શકે એવો સંભવ રહેતો નથી. આવી પ્રીતિસ્થુર્તિનું પરિણામ છેવટે માત્ર દેશવાત્સલ્યમાજ આવીને નહિ અટકતાં જગત્ વાત્સલ્યમાજ પરિણામ પામે છે પ્રાકૃતિક (ભૌતિક અથવા સ્થૂલ) હિન્નતિના પરિણામે યુરોપમાં તો દેશવાત્સલ્યનો જન્મ થયો છે, પરંતુ હું જાણુવા માગુ છું કે આપણા ભારતવર્ષમાં જગત્ વાત્સલ્ય કયાં જન્મ લીધો છે ?

ગુરુ —આજકાલ એવું બનતું જોવામાં આવતું નથી પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સંસ્કારોએ આપણા ઉપર એવી તો સંજ્ઞા અસર કરી છે કે હવે આપણે જગત્વાત્સલ્ય થવાને બદલે દેશવાત્સલ્ય થવા લાગ્યા છીએ. અત્યારે આપણને અન્ય પ્રજાઓ ઉપર તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો છે, પરંતુ અત્યાર સુધી આ દેશમાં એવું કંઈજ નહોતું. “દેશવાત્સલ્ય” એવી વસ્તુજ આ દેશમાં નહોતી. અન્ય પ્રજાપ્રતિ ભેદભાવે વર્તવું, એવો કાંઈને કદાપિ ખ્યાલ પણ આવતો નહોતો. હિંદુ રાજાઓની પછી મુસલમાન રાજાઓ થયા તોપણ હિંદુઓએ તેમની સામે કશો વાધો ઉઠાવ્યો નહિ. હિંદુઓને મન હિંદુ તથા મુસલમાન એક સમાન હતા. મુસલમાન પછી અંગ્રેજો આવ્યા, તો પણ હિંદુઓએ એકેકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓએજ અંગ્રેજોને બોલાવી રાજ્ય ઉપર બેસાર્યા. હિંદુ સીપાહીઓ અંગ્રેજોની તરફથી લડ્યા અને હિંદુઓનું રાજ્ય તેમનેજ અર્પણ કર્યું કારણ કે અંગ્રેજો પોતાનાથી ભિન્ન જાતિના છે, એવો ખ્યાલજ હિંદુ પ્રજાને આવી શક્યો નહોતો. અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમને મુદ્દલ દ્વેષભાવ નહોતો. આજે પણ ભારતવર્ષ અંગ્રેજી રાજ્યપ્રત્યે સંપૂર્ણ વફાદાર છે અંગ્રેજ પ્રજા હિંદુજાતિની આવી પ્રભુભક્તિ-રાજભક્તિ સમ્યક્રૂપે સમજી શકતી નથી, અને તેથી તે હિંદુજાતિને દુર્બળ માની કૃત્રિમ પ્રભુભક્ત જાતિ માને છે. પરંતુ અંગ્રેજી પ્રજાની તે એક ગભીર ભૂલ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.*

* અંગ્રેજ પ્રજાની એ ભૂલ, અને તે લોકોને એક માની લેવાની હિંદીઓની ભૂલ, એ બંને ભૂલો અથવા ભ્રમણાઓનો પરસ્પર હવે કેવી રીતે થવા માંડ્યો છે તે વાત હવે પ્રસિદ્ધ છે

સંપાદક

શિષ્ય:—પરતુ હિંદુ પ્રજા અથવા અગ્રેજોના હિંદુ સીપાઇઓ “ ઇશ્વર સર્વ બ્રૂતમાત્રમા છે, સર્વત્ર આત્મતત્ત્વ છે ” એમ માનીનેજ અગ્રેજો તરફથી લડ્યા હોય એમ હું તો માની શકતો નથી.

ગુરુ:—સાધારણ જનસમાજ એવી તાર્ત્વિક વાતોને સમજી ન શકે. એ વાત તો તદ્દન રપબ્દજ છે પરતુ જાતીય ચરિત્ર સર્વદા જાતીય ધર્મનેજ અવલંબી રહ્યું હોય છે, એ સિદ્ધાંત વિસરી જવો જોઈતો નથી. જેઓ પોતાનો જાતીય ધર્મ સમજતા નથી તેઓને પણ જાતીય ધર્મને અધીન રહ્યા સિવાય ચાલતું નથી. અર્થાત્ જાતીયધર્મદ્વારાજ જાતીય ચરિત્ર ધરાય છે ધર્મનો ગૂઢ મર્મ તો બહુજ અદ્ય મનુષ્યો સમજી શકે છે; પરતુ જેઓ તે ગૂઢ મર્મ સમજી શકે છે તેમની આજ્ઞાથી અને તેમના અનુકરણદ્વારા તે દેશનું જાતીય (સામાજિક) ચરિત્ર પણ ક્રમે ક્રમે ગઠિત તથા શાસિત થતું ચાલે છે હું તને જે અનુશીલન ધર્મ આજે સમજાવવા બેઠો છું તે ધર્મ પણ સર્વ સાધારણ હિંદુ પ્રજાને માટે સહજ સમજાય એમ હું માનતો નથી, પરતુ એટલું તો નિશ્ચિતજ છે કે જે વિદ્વાન્ પુરુષો આ ધર્મના રહસ્યને જરાજર સમજીને ગૃહજ કરે તો તેમની આજ્ઞા અને અનુકરણદ્વારા સમસ્ત હિંદુજાતીનું જાતીય ચરિત્ર પણ ગઠિત થયા વના રહે નહિ જાતીય ધર્મનું મુખ્ય ફળ બહુજ અદ્ય મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે પરતુ તેનું ગૌણ ફળ તો સૌ કોઈને અવશ્યજ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય —એક વાત હજી જરાજર સમજાઈ નહિ આપે પ્રીતિની જે પારમાર્થિક અનુશીલનપદ્ધતિ દર્શાવી તેના પરિણામે જન્મત વાતસલ્યમાં દેશવાતસલ્ય સમાઈ જાય, એ વાત તો હું સમજી ગયો. પણ દેશવાતસલ્યના અભાવે આ ભારતવર્ષ સાતસે વર્ષથી પરાધીનપણે અવનતિ પામતો જાય છે, તેનો કાંઈ વિચાર કર્યો ? આપે કહી તે પારમાર્થિક પ્રીતિ સાથે જાતીય ઉન્નતિને કાંઈ સંબંધ છે ખરો ?

ગુરુ:—નિઃકામ કર્મયોગદ્વારાજ જાતીય ઉન્નતિ થઈ શકે. પોતાના સર્વ કર્તવ્ય-કર્મ નિઃકામપણે કરવા જોઈએ જે કર્મો ઇશ્વરાનુમોદિત એટલે કે શાસ્ત્ર-સમત હોય તેજ કર્મો અનુષ્ટેય છે, એ વાત તો પૂર્વે હું કહીજ ગયો છું. આત્મ-રક્ષા, દેશરક્ષા, પરપીડિતની રક્ષા, અને પતિતોનો ઉદ્ધાર—એ સર્વ ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો છે, અને તેથી તે આચરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ નિઃકામ ચિત્તે આત્મરક્ષા, દેશ-રક્ષા, પીડિત બંધુઓની રક્ષા તથા દેશીય લોકોની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયત્નો અત-કરણ પૂર્વક કરવા જોઈએ.

શિષ્ય:—નિઃકામપણે આત્મરક્ષા કેમ થઈ શકે, તે સમજાતું નથી. આત્મરક્ષા પોતેજ સકામ છે.

ગુરુ —તે પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે પછી આપીશ.

અધ્યાય ૨૨ મો-આત્મપ્રીતિ

શિષ્ય —નિષ્કામ આત્મરક્ષા કેવી રીતે થઈ શકે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે આજે આપવાનું કશું છે. કૃપા કરીને તેનું સમાધાન કરો તો સાબળવાની ઈચ્છા છે.

ગુરુ —આપણા ભક્તિવાદના સમર્થન માટે કોઈ પાશ્ચાત્ય પંડિત પ્રમાણે આપે એવી આશા હું રાખતો નથી. છતાં હર્મટરપેન્સરની એક યુક્તિનો ભાવાર્થ હું તને કહું તે સાબળ —

“ ઇશ્વરની સૃષ્ટિની રક્ષામાટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાની આત્મરક્ષા કરવી જોઈએ. સૃષ્ટિ રક્ષા અર્થે આત્મરક્ષા અત્યંત પ્રયોજનીય છે, અને તેથી તે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે એ ઇશ્વરગનુમોદિત કર્મ સર્વદા નિષ્કામપણે કરવું જોઈએ આત્મરક્ષા પણ નિષ્કામપણે થઈ શકે છે, અને તેમ કરવું એ પ્રાણીમાત્રની ફરજ છે. ”

હવે, પરહિત અને પરરક્ષાની સાથે આ આત્મરક્ષાની સરખામણી કરી જો. પરહિત કર્મ કરતાં પણ આત્મરક્ષાકર્મનું ગૌરવ અધિક છે જો જગતના લોકો પરસ્પરનું હિત ન કરે, અથવા પરસ્પરની રક્ષા ન કરે તો તેથી જગત મનુષ્ય-રહિત થઈ જાય એવો સંભવ નથી. ઉદાહરણ તરીકે અસંખ્ય કિંવા જમલી મનુષ્યો પરહિત કર્મને લેશ પણ સમજતા નથી. છતાં પણ જગતમાથી જમલી જાતિઓ હજી નષ્ટ થઈ નથી, અને થઈ શકે પણ નહિ, પરંતુ કોઈ પણ સંખ્ય અથવા અસંખ્ય સમાજ જો આત્મરક્ષામાં બેદરકાર રહે તો તેનો નાશ તો વહેલો મોડો થયા વિના રહેજ નહિ જો પ્રત્યેક મનુષ્ય અથવા પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાની આત્મરક્ષા અર્થે સર્વદા તત્પર ન રહે તો જગતમાં એક પણ મનુષ્ય કે એક પણ પ્રાણી બચી શકે નહિ મતલબ કે પરહિત કરતાં પણ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી એ અત્યંત પ્રયોજનીય છે.

શિષ્ય —આપના આ સિદ્ધિતા મને તો નાસ્તિક જેવા જણાય છે કેમકે હું કાંઈને કાંઈ પણ આપ્યા વિના મારૂં પેટજ ભર્યા કરું તો તેનું પરિણામ શું આવે ?

ગુરુ:—તું તારા માટે જે કાંઈ ખાવાની સામગ્રી એકત્ર કરી શકે, તે સર્વ સામગ્રી જો તું દરરોજ અન્યને વહેંચી દે તો, બહુ બહુ તો સાત-આઠ દિવસે તારા દાનધર્મનો અંત આવ્યા વિના રહે નહિ, કારણ કે તું પોતે ખાઈ ન શકે તો તારો દેહ પણ ટકી શકે નહિ. પરાયે કાંઈ પણ વાપરવું નહિ, એમ કું કહેવા માગતો નથી, પરંતુ પોતાની આત્મરક્ષાઅર્થે પણ પ્રત્યેકે ખાવું તો જોઈએ, એમ કું કહેવા માગું છું. પરાયે કાંઈ પણ વાપરી શકે એવી જેની સ્થિતિ ન હોય, તેણે પરને આપ્યા વિના પોતેજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી લેવો જોઈએ. અહીંમાં કેટ-

હીક ગેરમનજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે ખરો. જેઓ પોતાના મોજશોખની ખાતર લખલૂટ ખર્ચ કર્યા કરતા હોય, તેઓ પરાથે કાંઈ પણ દાન આપી શકે નહિ, તો તે તેમને માટે કાંઈ પણ રીતે ક્ષતવ્ય લેખી શકાય નહિ જેઓ ભૂતમાત્રમાં આત્મ-બુદ્ધિ રાખતા હોય, તેમણે તો પોતાના આહારમાં અને પેરના આહારમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખવો ઉચિત નથી; કારણ કે પોતાનામા અને અન્યમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

શિષ્ય — ઉદાહરણ આપવામાં જ મારી બૂલ થઈ ગઈ પરોપકારાર્થે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો એ શું આપણું કર્તવ્ય નથી ?

ગુરુ — અનેક સમયે તેમ કરવું એ પણ આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને તેવે સમયે તે કર્તવ્ય નહિ બળવવું એ અધર્મ છે.

શિષ્ય — એ વિષે કૃપા કરીને એક બે દૃષ્ટાંતો આપો તો સાબળવાની ઇચ્છા છે.

ગુરુ — જે માતાપિતાના પ્રતાપે તને આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે, અને જેમના પ્રતાપે તું કર્મ તથા ધર્મ કરવાને યોગ્ય બન્યો છે, તે માતાપિતાની રક્ષાર્થે પ્રસંગો-પાત પ્રાણ અર્પણ કરવો પડે તો કરવો એ ધર્મ છે, અને તેવે પ્રસંગે તે કર્તવ્ય ન બળવવું તે અધર્મ છે.

તેવીજ રીતે તને પ્રાણદાન આપવાનો જો અન્ય કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો હોય, તો તેમને માટે પણ તારે પ્રાણનું બલિદાન આપવાને તત્પર રહેવું જોઈએ.

તેજ પ્રમાણે જેઓના રક્ષકતરીકે તારે તારું કર્તવ્ય બળવવાનું હોય, તેમને માટે પણ પ્રાણ આપવો એ પણ તારું આવશ્યક કર્તવ્ય છે હવે, તું કોનો કોનો રક્ષક છે, તે વિષે વિચાર કરી જો એક તો તારા સ્ત્રી-પુત્રાદિનો અને તારા પરિવાર વર્ગનો, (૨) સ્વદેશનો, (૩) તારા સ્વામીનો—અર્થાત્ જેઓ તને પગાર આપી પોતાના કાર્યમાં યોગ્ય છે તે શેઠનો, અને (૪) શરણાગતનો એટલા માટે સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર, સ્વદેશ, સ્વામી તથા શરણાગત વિગેરેની રક્ષાઅર્થે તારે તારા પ્રાણની આકૃતી આપવી એ તારો ધર્મ છે.

જેઓ પોતાની રક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, તેમની રક્ષા મનુષ્યમાત્રે કરવી જોઈએ. સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, રોગીઓ તથા આધળા-અપંગો વિગેરે પોતાની રક્ષા કરી શકતા નથી આવા મનુષ્યોની રક્ષાઅર્થે પણ આપણે પ્રાણનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે કરવો એ ધર્મ છે.

એ સિવાય પણ પ્રાણપરિત્યાગ કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે, કે જેની અત્યારે ગણતરી થવી અશક્ય છે, તેમજ તેની એટલી બધી આ પ્રસંગે જરૂર પણ નથી જેની જ્ઞાનાર્જની તથા કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ યથાયોગ્ય વિકાસ પામી હોય છે, તેઓ કેવે પ્રસંગે પ્રાણપરિત્યાગ કરવો તે ધર્મ છે, અને કેવે પ્રસંગે તેમ કરવું એ

અધર્મ છે તે વાત બહુ સારી રીતે સમજી રાકે છે

શિષ્ય:—આપનો કહેવાનો આશય એવો છે કે આત્મપ્રીતિ એ અન્ય પ્રત્યેની પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી હોવા છતાં તે તિરસ્કારને પાત્ર તો નથીજ, પરંતુ આત્મપ્રીતિને યોગ્ય નિયમોથી સીમાબદ્ધ કરીનેજ તેનું હિયિત અનુસરણ તથા વિકાસ કરવો જોઈએ. એમજને ‘

ગુરુ:—વસ્તુતઃ. જો સ્વ-પરમા કાંઈ બેદ ન લાગતો હોય અને સર્વ કાંઈ સમાન છે, એવી વૃત્તિ સતત રહ્યા કરતી હોય, તો તો પછી સ્વ અને પર એવા બેદો પાડવા એજ અનુચિત છે આત્મપ્રીતિને યોગ્યરૂપે કેળવવાથી તથા તેને વ્યવસ્થિત બનાવવાથી ક્રમે ક્રમે તેનો સમાવેશ જગતિક પ્રીતિમા થઈ જાય છે, કારણ કે આપણે કાંઈ આ જગતની બહાર નથી ધર્મનું, અને તેમા પણ ખામ કરીને હિંદુધર્મનું મૂળ એક માત્ર ઇશ્વર છે. ઇશ્વર સર્વ જૂતમા વ્યાપ્ત છે, અને તેથી પ્રાણીમાત્રનું હિત સાધવું એજ આપણો ધર્મ છે હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે સર્વ વૃત્તિઓને ઇશ્વરમુખી કરવી એ મનુષ્યજન્મનો અતિમ હિંદેશ છે જો પ્રાણીમાત્રના હિતમાધનમાં ધર્મ હોય તો પછી પરનું હિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મકર્તવ્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી તેવીજ રીતે પોતાનું હિત સાધવું એ પણ આપણું ધર્મકર્તવ્ય છે, કારણ કે આપણે પણ સર્વ જૂતના અંતગતજ છીએ જેવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓમાં ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ છે, તેવીજ રીતે આપણામાં પણ છે, એ વાતનો અસ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે ? સારાશ કે પરપ્રાણીની રક્ષા કરવી એ જોમ આપણો ધર્મ છે, તેવીજ રીતે પોતાની રક્ષા કરવી એ પણ આપણો ધર્મ છે

શિષ્ય —પણ મૂળ વાતમાજ મોટો વાધો આવે છે, તેનું કેમ ? જે રમ્યે આત્મહિત અને પરહિત વચ્ચે પરસ્પર વિરુદ્ધતા ઉપસ્થિત થાય ત્યારે આત્મહિત સાધવું કે પરહિત સાધવું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અત્યાર પૂર્વેના ધર્મવેત્તાઓ એમજ કહી ગયા છે કે જ્યાં આવો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં પરહિત સાધવું એજ ધર્મ છે તે વિષે આપનો શું અભિપ્રાય છે ?

ગુરુ:—તે જે છેલ્લી વાત કહી તેવી વાત કાંઈ ધર્મમા હોય એમ મારા જાણવામાં નથી કિશ્ચિયન ધર્મ કહે છે કે બીજાઓ તરફથી જે પ્રકારના વર્તનની ઇચ્છા તમે રાખતા હો તેવા પ્રકારનું વર્તન તમે તેમના પ્રત્યે કરો આ વચન ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય છે કે તેમા પરહિતને પ્રાધાન્ય આપવાને બદલે સ્વહિત તથા પરહિત એ ઉભયને એકસરખું મહત્ત્વ આપવામા આવ્યું છે પરંતુ એ વાતને આપણે હમણાં રહેવા દઈએ, કારણ કે આપણે પણ આ અનુશીલન તત્ત્વની વ્યાખ્યામાં, ખાસ પ્રસંગે પરહિતનેજ અમત્મનું સ્થાન આપવું પડશે, પરંતુ તારા પ્રશ્નનો નિર્ણય તો બહુજ સરળ રીતે થઈ શકે તેમ છે. તારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં

સર્વથી પ્રથમ મારે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે પરંતુ અનિષ્ટ થાય એ તો સદાચ અધર્મજ છે એટલે કે અન્યનું અનિષ્ટ કરી પોતાનું હિત સાધવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી હિંદુધર્મ તથા ક્રિશ્ચિયનધર્મ તથા ખ્રીસ્ત ધર્મો પણ આમા સમ્મત થયા વિના રહેશે નહિ વર્તમાન દાર્શનિકો તથા નીતિવેત્તાઓ પણ તેથી જૂઠા પડી શકે તેમ નથી અનુશીલન તરવ તું જો મગજન સમજી શક્યો હોયશ તો તારા લક્ષમા આટલી વાત તો ખાસ કરીને આવીજ હશે કે પરંતુ અનિષ્ટ ચિત્તજીવ એ પણ ભક્તિ, પ્રીતિ આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં મહાન્ વિમરૂપ છે, એટલુંજ નહિ પણ સમાનભાવ કે જેને ભક્તિ તથા પ્રીતિના લક્ષણરૂપ માનવામા આવે છે, તે સમાનભાવનો પણ એ દુષ્ટવૃત્તિ હિંદેદ કરે છે પરંતુ અનિષ્ટ કરવાની ભાવનાથી ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ લુપ્ત થઈ જાય છે, એટલા માટે અન્યનું અહિત કરીને પણ પોતાનું હિત સાધી લેવું એ તો છેકજ અનુચિત છે હિંદુશાસ્ત્રની તથા આપણા અનુશીલન ધર્મની પણ એજ આગ્રા છે આત્મપ્રીતિનો ઉપર કહ્યો તે એક મુખ્ય નિયમ છે.

શિષ્ય.—આ નિયમનો અમલ કેરી રીતે કરવો, તે સમજાવો દાખલાતરીકે એક માણસ ચોર છે, અને તેના સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુંબીઓ લુપ્તથી ટળવળી રહ્યા છે ચોરી કરનારા મનુષ્યો ધણુ કરીને એવી અવસ્થાજ ભોગવતા હોય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી એવો કાંઈ ચોર, ધારો કે મારે ત્યા રાત્રે ખાતર પાડવા આવે, અને તાળાં તોડવા માટે તો તે વખતે મારે શું તેને ન પકડવો? ચોરી કરવાનો તેનો હિંદેશ પોતાના પરિવાર વર્જને અન્ન-વસ્ત્ર આપવા સિવાય ખીજે કાંઈજ નથી, એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો, પરંતુ એવા ચોરને જતો કરવો, અથવા તો તેને ધનામ આપીને વિદાય કરવો, એને આપ શું યોગ્ય ધારો છો?

ગુરુ.—નહિ, એવાઓને તો પકડી યોગ્ય સજા અપાવવી જોઈએ

શિષ્ય.—એમ કરવાથી મારી સપત્તિની તો રક્ષા કરી શકું અને મારૂં પોતાનું હિત સાધી શકું, પણ પેલા ચોરનું તથા તેના કુટુંબીઓનું લયકર અનિષ્ટ થાય તેનું શું કરવું? આપનો પ્રથમ નિયમ હવે ક્યાં ગયો?

ગુરુ.—ચોરનાં નિરપરાધી સ્ત્રીપુત્રાદિ જો લુપ્તથી રીઆતા હોય અને તેમને ખાવા માટે તું કાંઈ આપે તો તે કાર્ય અયોગ્ય નજર કહેવાય. ચોર પોતે પણ ક્રુધા-તૃષ્ણાથી પીડાતો હોય તો તેને પણ અન્ન-પાણી આપવું જોઈએ, પરંતુ તેને તેની ચોરીના અપરાધ માટે તો અવશ્ય દડ મળવોજ જોઈએ, કારણ કે ચોર વિગેરેને જો હિંચિત શિક્ષા ન કરવામા આવે તો તેથી આપણુ એકલાનુંજ નહિ પણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિનું અનિષ્ટ થાય છે ચોરોને આશ્રય આપવાથી ચૌધૃત્તિને હિરોજન મળે છે અને તેથી એકદરે સમાજનું અહિતજ થાય છે

શિષ્ય —આ તો આપે વિલાપતી હિતવાદનો સિદ્ધાંત રજુ કર્યો જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું હિત થાય એ સૂત્રનું આવા પ્રસંગે અવલંબન લેવું જોઈએ, એમજ આપ કહેવા માગો છો ને ?

ગુરુ —હિતવાદનો સિદ્ધાંત મરકરીમાં ઉડારી મૂકવા જેવો નથી હિતવાદીઓની એક મહાન ભૂલ છે તે આપણે સુધારી લેવી જોઈએ તેઓ એમ કહે છે કે હિતવાદની અદરજ સમસ્ત ધર્મોનું રહસ્ય સમાપ્ત જાય છે, પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. હિતવાદ તો ધર્મતત્ત્વનો એક સામાન્ય અશ્વમાત્ર છે મેં હિતવાદને ઉપર જે મહત્ત્વ આપ્યું તેને તો આપણા અનુશીલનવાદના એક ખુણામાજ ફૂ રથાન આપ્યું છે. હિતવાદનો સિદ્ધાંત સત્ય છે, પણ તે ધર્મતત્ત્વના સમસ્ત ક્ષેત્ર ઉપર પ્રસરી જાય એટલો બળવાન નથી ધર્મ જોઈએ તો ભક્તિમા અથવા સર્વજૂતમાત્રમાં સમદષ્ટિ રાખવામાં છે એ ભક્તિ કિંવા સમદષ્ટિથી મહાશિખરમાથી જે હજારો નદીઓ તથા ઝરાઓ વહે છે તે પૈકી હિતવાદ તો એક નજીવામાં નજીવો ઝરો માત્ર છે પરંતુ તે ઝરાનું જળ પવિત્ર છે હિતવાદ પણ ધર્મનો છેજ હિતવાદને અધર્મ કહેવાનું સાહસ કરવું એ મૂર્ખતા છે

વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે કહું તો અનુશીલન ધર્મમાં “જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું હિત થાય” તે સિવાય અન્ય કોઈ વાત કહેવાની નથી. પ્રાપ્તલાતરીક જૂત-માત્રનું હિતસાધન કરવું એ જો ધર્મ હોય તો પછી એક જણનું હિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મજ છે. એક જણને બદલે જો દશ જણનું એક સરખું હિત થતું હોય તો તે વળી એકના હિતની અપેક્ષાએ દશ ગણો ધર્મ છે જો એક તરફ એકજ વ્યક્તિનું હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ દશ જણનું તેટલુંજ હિત સધાતું હોય તો એક જણના હિતના ભોગે પણ બીજા દશ જણનું હિત સાધવું એ ધર્મ-કર્તવ્ય છે. આવા સ્થળે દશ જણના હિતના ભોગે એક વ્યક્તિનું હિત થવા દેવું એ અધર્મ છે * મોટા ભાગના હિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે સફળ થાય છે.

બીજી રીતે કહીએ તો એક તરફ એક જણનું સ્વરૂપ હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ એક જણનું વિશેષ હિતસધાતું હોય તો આવા સ્થળે અરૂપ હિતનો પરિત્યાગ કરી વિશેષ હિતસાધન થવા દેવું એજ ધર્મ છે, અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ છે મહાન હિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે

શિષ્ય —આ વાતો તો બહુજ સરળ અને સ્પષ્ટ છે

ગુરુ:—આ વાતો અત્યારે જેટલી સ્પષ્ટ જણાય છે તેટલી કાર્ય કરતી વેળા

* દશ જણના હિતાર્થે એક જણનું અનિષ્ટ કરવું, એવો અર્થ મહેરબાની કરીને આ ઉપદેશમાંથી કોઈએ કહાડવો નહિ, કારણ કે એવો અર્થ યથાર્થ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી

સ્પષ્ટ જણાતી નથી. દષ્ટાંતતરીકે એક તરફ એક કુલીન બ્રાહ્મણ ગરીબાઇને લીધે પોતાની કન્યા મોટી વયની થઇ જવા છતાં પરણાવી શકતો ન હોય અને બીજી તરફ એકાદ ગરીબનું કુટુંબ ભુખમરાથી અધમુવા જેવી અવસ્થા ભોગવતું હોય, એવા પ્રસંગે મોટું હિત પેલા ગરીબના પક્ષમાં હોવા છતાં તેને પૂરો એક આનો પશુ તુ આપી શકશે નહિ અને પેલા બ્રાહ્મણને પાચ રૂપીયા આપવા છતાં પશુ તને તે રકમ નજીવી જણાશે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રસંગોએ બને છે વિશેષ હિત કેના પક્ષમાં છે, તેનો યથાવત્ તોલ અથવા વિવેક બહુજ ઓછા મનુષ્યો કરી શકે છે.

શિષ્ય—એ વાતને જવા લો. થોડાં મનુષ્યો કરતાં વધારે મનુષ્યોનું હિત-સાધન એ ધર્મ છે, તેમજ એક મનુષ્યના અસ્પદિતને બદલે બીજા મનુષ્યોનું તેથી વધારે હિત થતું હોય તો તે વિશેષ હિત કરવું એ ધર્મ છે, એ વાત સમજાઇ, પરંતુ જે સ્થળે એક મનુષ્યનું વધારે હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ દસ મનુષ્યોનું અસ્પદિત સધાતું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ—એવે સ્થળે માર્ક મૂકવા, અર્થાત્ આકાંક્ષાની ગણતરીથી કામ કરવું જોઇએ. ઉદાહરણતરીકે કલ્પના કર કે એક તરફ એક મનુષ્યનું જેટલું હિત સધાતું હોય તેના ચોથા ભાગ જેટલું હિત જો સો મનુષ્યોનું—પ્રત્યેકનું સધાતું હોય તો એકદરે પચીસ મનુષ્યોનું હિતસાધન એક મનુષ્યના હિતસાધન કરતાં બહુજ વધી જાય. આવા પ્રસંગે એક જણનું વિશેષ હિતસાધન રહેવા દઇ સો જણનું અસ્પદિતસાધન કરવું, એ ધર્મ છે. બીજી રીતે જોતાં એક મનુષ્યનું જેટલું હિત સધાતું હોય તેના હજારમા ભાગ જેટલું હિતસાધન જો સો મનુષ્યોનું સધાતું હોય તો તેવે સ્થળે સો જણના હિતને રહેવા દઇ એક મનુષ્યનું સપૂર્ણ હિત સધાવા દેવું એ કર્તવ્ય છે કારણ કે સો મનુષ્યોના હિતની પેલા એક મનુષ્યના સુખની સાથે તુલના કરીએ તો માત્ર એક દશાશજ થાય.

શિષ્ય:—હિતાહિતનું એવી રીતે માપ થઇ શકે એ સંભવિત નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે જો એમ હિસાબ કરવા બેસીએ તો હિસાબમાં ને હિસાબમાંજ સમય નીકળી જાય.

ગુરુ—અનુશીલનતત્ત્વના અભ્યાસીઓને માટે એ કાર્ય બહુ સરળ છે. જેઓની સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓ અને તેમાં પશુ વિશેષે કરીને જેઓની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ સારી રીતે કેળવાઇને સ્ફુર્તિપાત્ર (સૂક્ષ્મ) થઇ હોય તેઓ હિતાહિતનો નિર્ણય બહુ સારી રીતે કરી શકે છે જેઓ અનુશીલનપદ્ધતિથી વિમુખ છે તેઓનેજ એ કામ કઠિન જેવું જણાય છે વસ્તુતઃ એવા મનુષ્યોને માટે સર્વ પ્રકારનો ધર્મ દુસાધ્ય છે, એ વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું. યૂરોપીય હિતવાદીઓ એ વિષે બહુજ સ્પષ્ટ રીતે પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી મારે તે વિષયપરત્વે વિશેષ વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી. અનુશીલનવાદ તથા હિત-

વાદના સ્થાનો તારાથી નિશ્ચિત થઈ શકે એટલા માટેજ એ દિતવાદસબધી અત્રે ધસારો કર્યો છે.

શિષ્ય —એ સ્થાનોનું જરા સ્પષ્ટીકરણ કરો.

ગુરુ.—દિતવાદ તથા અનુશીલનવાદ, બંનેનો પ્રીતિવૃત્તિના સામજસ્યમાં સમાવેશ થઈ જાય છે સર્વ જૂતપ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવો જોઈએ; પરંતુ જે સમયે વ્યક્તિ-વિશેષનું દિત પરસ્પર વિરોધી જણાય તે સમયે આંકડા મૂકીને તથા નિબ્ધ-રૂપાત શુદ્ધિએ તુલના કરીને જનસમાજના મોટા ભાગનું વિશેષ દિત ક્યાં સમાવેશુ છે, તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ તટસ્થપણે રહી એ વ્યક્તિઓના દિતાદિ-તનો નિર્ણય કરવો એ કાર્ય બહુ કઠિન નથી, પરંતુ જ્યારે આત્મદિત અને પર-દિત વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પોતાની સમતોલન વૃત્તિને ગુમાવી બેસે છે એટલા માટે એવે સ્થળે નીચેના નિયમો સદા સ્મરણમાં લાવવા જોઈએ —

(૧) જ્યારે એક તરફ તારે પોતાનું દિત સમાયેશુ હોય અને બીજી તરફ એક કરતાં વધારે મનુષ્યોનું સરખું દિત રહેશુ હોય, ત્યારે તારે આત્મદિત ત્યજી દર્ષ પરદિત કરવું એ ધર્મ છે.

(૨) જ્યારે એક તરફ તારે પોતાનું દિત સમાયેશુ હોય અને બીજી તરફ બીજા કોઈએક મનુષ્યનું અધિક દિત સમાયેશુ હોય, તો તે સ્થળે પણ તારે પરદિતજ કરવા તત્પર થવું જોઈએ.

(૩) જ્યારે એક તરફ તારે વિશેષ દિત સમાયેશુ હોય અને બીજી તરફ બી-જાનું અદ્યપદિત સમાયેશુ હોય તે સ્થળે જે તરફની દિતની માત્રા એકદરે વિશેષ જણાય તે તરફનું દિતસાધન કરવું એજ કર્તવ્ય છે. જો સામા પક્ષના દિતની માત્રા એકદરે વિશેષ પ્રમાણમાં જાય તો સામા પક્ષનું દિત થવા દેવું અને જો તારા પક્ષનું દિત વિશેષ પ્રમાણમાં થતું હોય તો તારે પોતાનું દિત સાધવું.

શિષ્ય —પણ (૪) જે સ્થળે બંને પક્ષનું દિત સમાનભાવે રહેશુ હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ —તે સ્થળે પરદિત થવા દેવું એજ ધર્મ અથવા કર્તવ્ય છે.

શિષ્ય.—કેમ ? જો સર્વ જૂતમાત્ર સમાનજ હોય તો પછી હિંકત પ્રસંગે પણ સ્વ તથા પર પ્રત્યે મમાન ભાવ કેમ ન રાખવો ?

ગુરુ —તેનો હિતર અનુશીલનવાદ બહુ યોગ્ય પ્રકારે આપે છે પ્રીતિવૃત્તિ પરાનુરાગિણી હોય છે કેવળ આત્માનુરાગિણી (સ્વાર્થ) પ્રીતિને પ્રીતિ કહી શકાય નહિ પોતાનુંજ દિત સાધીને બેસી રહેવાથી પ્રીતિનું અનુશીલન, સ્કુરણ તથા સાર્થક્ય થતું નથી. પરદિત સાધનાએ જો પ્રીતિનો ઉપયોગ થાય તોજ તે પ્રીતિવૃત્તિ વિશેષ ઉન્નત તથા દિવ્ય બની શકે એટલા માટે જ્યારે સ્વાર્થ તથા

પરાર્થ વચ્ચે જે ચાખેચી ચાય તે સમયે પરપક્ષનું હિતસાધન કરવું, અને તેમાં પણ આત્મહિત થયા વિના રહેતું નથી. કારણ કે પરહિત કરવામાં જ્યારે માણસની પ્રીતિવૃત્તિ યોજાય છે ત્યારે તેની પોતાની પ્રીતિનું અનુશીલન સ્કુરણ તથા સાર્થક્ય થયા વિના રહેતું નથી; અને એવી રીતે પરહિત કરવામાં પણ તેનું પોતાનું હિત તો સમાયેલું જ રહે છે. મતલબ કે નિઃસંતર પરપક્ષનું હિત કરવા ઉદ્દેશીય રહેવું.

મે જે ત્રણ નિયમોનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો તેમાંનો પ્રથમ નિયમ બહુજ સ્પષ્ટ છે અર્થાત્ જ્યાં અન્યનું અનિષ્ટ થતું હોય ત્યાં પોતાના સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપવી આ નિયમની મીમા નક્કી કરવા હિતવાદીઓએ દ્વિતીય નિયમનો સ્વીકાર કર્યો છે.

તે સિવાય એક બીજો નિયમ પણ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે અનેક સમયે આપણું આત્મહિત જોટલું આપણા હાથમાં હોય છે તેટલું અન્યનું હિત આપણા હાથમાં હોતું નથી. ઉદાહરણતરીકે આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ જોટલી ધારીએ તેટલી સાધી શકીએ, પણ અન્ય કોઈ વ્યક્તિની માનસિક ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય આપણા હાથમાં તેટલે અશે હોતું નથી. આવા પ્રસંગે સૌ પ્રથમ આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ સાધી લેવી એજ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. કારણ કે તેમાં સિદ્ધિની-સફળતાની સંભાવના વિશેષ રહેલી છે. વળી અનેક સ્થળે એવું પણ બને છે કે જો સૌ પ્રથમ આપણે આપણું હિત ન સાધી શકીએ તો પરહિતનું એક પણ કાર્ય આપણાથી થઈ શકે નહિ. એવે સ્થળે પરહિત પૂર્વે આત્મહિતજ માધી લેવું જોઈએ દૃષ્ટાંતરૂપે જો હું મારી માનસિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત ન કરું તો તારી માનસિક ઉન્નતિ કરવાને કદાપિ સશક્ત બની શકું નહિ મતલબ કે આવા સંયોગોમાં સૌ પ્રથમ આપણે આપણું હિત સાધવા તરફજ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ વૈષ્ણ પોતેજ માદગીની પથારીએ પડ્યો હોય તો તે પોતે આરામ થવા પહેલાં અનેક દરદીઓને આરામ આપવાનું કર્તવ્ય બજાવી શકે નહિ માટે એવા સંયોગોમાં પ્રથમ આત્મહિતજ સાધી લેવું, એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

અત્યાર પૂર્વે જે કાર્મ હું તને કહી ગયો તેનો સક્ષિપ્ત સાર પ્રુન કહી સંભળાવું છું તે સારીપેઠે ધ્યાનમાં રાખજો.

પ્રથમ—આત્મ તથા પરનું અભેદ જ્ઞાન એજ પ્રીતિવૃત્તિનું યથાર્થ અનુશીલન છે.

દ્વિતીય—પરંતુ તેથી કરીને આત્મપ્રીતિનો એક નિષેધ થાય છે, એમ સમજવાનું નથી અમુક સીમામાં યોગ્ય પ્રકારે આત્મહિત પણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે સર્વ જૂતમાં પોતાનો પણ સમાવેશ છે.

તૃતીય—વૃત્તિઓના અનુશીલનનો છેલ્લો ઉદ્દેશ એજ હોવો જોઈએ કે ક્રમે ક્રમે સર્વવૃત્તિઓ ઈશ્વરોન્મુખી થઈ શકે ઈશ્વરોદિષ્ટ કર્મોજ નિરતર કર્યા કરવા કરવા.

યોગ્ય કર્મોમા સયોગોને અનુસરીને તથા ખૂબ વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય લાગે ત્યારે આત્મહિતને તથા પરહિતને પણ પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.

ઉક્ત નિયમોના પાલનથી હિંદુધર્મમા કહેલા સમભાવને કથું વિધન થતું નથી જે રથને આત્મરક્ષા કરવાનો એક માણસને અધિકાર હોય છે તે રથને અન્ય માણસને પણ આત્મરક્ષા કરવાનો તેટલોજ અધિકાર છે જે રથને પરહિતાર્થે આત્મભોગ આપવાને તું બધાએલો હોય છે તે રથને અન્ય પણ તારે માટે આત્મવિસર્જન કરવાને બધાએલો છે આ પ્રકારનું જ્ઞાન એજ સમત્વ જ્ઞાન છે. મેં અનેક વાતો બહારથી લાવી અહીં બધાએસતી કરી છે તેથી ગીતોક્ત સામ્યજ્ઞાનને કશી હાનિ થતી હોય એમ માનીશ નહિ.

શિષ્ય —પરંતુ મેં પૂર્વે જે એક પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો તો યોગ્ય ઉત્તર મળ્યો નહિ. મેં જિજ્ઞાસાપૂર્વક એમ પૂછ્યું હતું કે હિંદુઓની પારમાર્થિક પ્રીતિની સાથે જાતીય ઉન્નતિને કેવા પ્રકારનો સંબંધ રહેલો છે ?

ગુરુ —તે પ્રશ્નના ઉત્તરનું પ્રથમ સૂત્ર નક્કી થઈ ગયું. હવે, ધીમે ધીમે એજ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

અધ્યાય ૨૩ મો-સ્વજનપ્રીતિ

ગુરુ:—હવે હર્મટરપેન્સરનું પેલું વચન પુનઃ યાદ કર. તેણે કહ્યું છે કે —

“પ્રત્યેક પ્રાણી જે પોતાની સલાહ ન લે તો બીજાની સલાહ લેવા નીકળવાનું પરિણામ પોતાના મૃત્યુમાજ આવે, અને પ્રત્યેક પ્રાણી જે આ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગુમાવે તો પછી સલાહ લઈ શકે એવા કોઈ પ્રાણી જન્મતમા રહે નહિ.”

જમદાજીએ જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે તે સૃષ્ટિની રક્ષા કરવી, એવો ઇશ્વરનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામા આવે તો આત્મરક્ષા કરવી એ પણ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે, એ વાતમાં લેશ પણ સંશય રહેતો નથી, કારણકે તે સિવાય સૃષ્ટિરક્ષા અસંભવિત છે, પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે મને તે પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવી એજ કર્તવ્ય છે જેઓ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, અને જેઓની આત્મરક્ષા કરવાની જવાબદારી આપણા ઉપર રહેલી હોય તેઓની રક્ષા પણ આત્મરક્ષા જેટલીજ પ્રયોજનીય છે, કારણ કે તે સિવાય જનતરક્ષા પણ સંભવે નહિ.

શિષ્ય:—આપ બાલ્યવ્યા વગેરેને ઉદ્દેશીને એ વાત કહો છો ?

ગુરુ —હા. હું પ્રથમ એ વિષેજ બોલવા ઇચ્છુ છું. બાળકો પોતાનું રક્ષણ અને

પાલન કરવાને શક્તિવાન હોતા નથી જો તેઓની રક્ષા તથા લાલન-પાલન કરવાનો ઓજો બીજાઓ પોતાના માથે ન લે તો તે બાળકો છી જકે નહિ. જો સમસ્ત બાળકો પાલન અને રક્ષા વગર રહે તો તેઓને માટે મુવા સિવાય બીજો રસ્તો રહે નહિ, અને એથી પરિણામે જગત જીવ શૂન્ય બની જાય એટલા માટે આત્મરક્ષા કરવાની જોટલી ગંભીર જવાબદારી આપણા શિરે રહેલી છે, તેટલીજ ગંભીર જવાબદારી સત્તાનાદિના પાલન માટે આપણા શિરે રહેલી છે. આત્મરક્ષાની માફક સત્તાન-રક્ષા પણ ઈશ્વરોદિષ્ટ (ઈશ્વરનાઉદ્દેશમુજ્જ્વળનુ) કર્તવ્ય છે તેથી તે કર્મને પણ નિષ્કામ-કર્મમા પરિણત કરી શકાય, એટલુંજ નહિ પણ આત્મરક્ષાની અપેક્ષાએ મતાના-દિનુ પાલન તથા રક્ષણુ વિશેષ જવાબદારીવાળુ છે, એમ કહું તોપણ અતિશયો-ક્તિ નથી, કારણ કે જો સમસ્ત જગત આત્મરક્ષા માટે છેક ઉદાસીન બની જાય, અને કેવળ સત્તાનાદિની રક્ષામાજ સપૂર્ણ લક્ષ્ય આપે તો તેથી પણ સૃષ્ટિ સુરક્ષિત રહી શકે, પરંતુ જો સમસ્ત જીવો સત્તાનાદિની રક્ષા નહિ કરતાં પોતાની આત્મ-રક્ષાજ ક્યાં કરે તો તો સત્તાનાદિના અભાવે જીવસૃષ્ટિનો લોપજ થઇ જાય. મારો કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે આત્મરક્ષા કરતાં પણ મતાનરક્ષા એ વધારે મહ-ત્વનુ ધર્મકર્તવ્ય છે.

આ રથજે એક મહત્ત્વની વાત પ્રત્યે તારે લક્ષ્ય ખેંચવું જોઈએ, અને તે એજ કે સત્તાનાદિની રક્ષા અર્થે પોતાનો પ્રાણ આપવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તે ધર્મ-સગત હોઇ કર્તવ્ય છે આ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું, પરંતુ આ રથજે યુન કહેવાનો પ્રસંગ લીધો તેનું કારણ એટલુંજ છે કે આ વાત આ સમયે પ્રમાણ-પૂર્વક રજુ થાય છે.

પશુ-પક્ષીઓ પણ પોતાના સત્તાનોની રક્ષા કરે છે ધાર્મિક જ્ઞાનને લીધે તેઓ એમ કરે છે, એમ કહી શકાય નહિ, પણ અપત્યપ્રીતિ એ એક સાધારણ વૃત્તિ છે, અને તે વૃત્તિને વશીભૂત થઇ તેઓ તેમ કરે છે. પુત્રપ્રેમ જો સ્વતંત્ર સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય તો તે સાધારણ પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી થાય એ બનવાયોજ છે, અને ધણીવાર તેમ બનતું જોવામા પણ આવે છે કટલીક વાર આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક પ્રાણીઓ સત્તાનસ્નેહને વશીભૂત થઇ અન્યનુ અનિષ્ટ કરતાં આવડે. ખાતા નથી. જગતિકપ્રીતિ અને આત્મપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો ભય મેં પૂર્વે દર્શાવ્યો હતો તેજ પ્રમાણે જગતિકપ્રીતિ અને અપત્યપ્રીતિ વચ્ચે પણ એવો ભય તથા મશય હોમો થાય છે.

જગતિકપ્રીતિ અને સત્તાનપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે, એટલુંજ નહિ પણ ધણીવાર સત્તાનપ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ પણ જોડાયેલી હોય છે, એમ ન્યાયની ખાતર કહી દેવું જોઈએ. ‘આ મારો પુત્ર છે’ માટે બીજાની

પાસેથી પડાવી લઇને પશુ તેને આપવું એવી ભાવના મનુષ્યોને તથા પ્રાણીઓને રહ્યા કરે છે. પુત્રના હિનમા માતપિતાઓ પોતાનું જ હિત માને છે, અને તેથી જમે તે રીતે પુત્રનું હિન માધવા તૈયાર રહે છે અને મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓ આવીજ શુદ્ધિથી પ્રેરાઇને કામ કરે છે એમ કહેવાની જરૂર નથી એટલા માટે અપત્યપ્રીતિની યથાયોગ્યતા સાચવવા સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

શિષ્ય — એવી સાવચેતી કેવી રીતે રાખવી ?

ગુરુ:—હિદુધર્મનું કિંવા પ્રીતિતત્ત્વનું પેલું મૂળ સૂત્ર યાદ કર. ‘સર્વશૂત પ્રત્યે સમાનભાવ’ સમાનપ્રીતિનો સમાવેશ જનમતિકપ્રીતિમાં કરી દઇ અપત્યપાલન તથા રક્ષણ એ ઇશ્વરોદિષ્ટ કર્મ છે માટેજ તે આચરવા યોગ્ય છે એમ માનીને “જગદીશ્વરની સેવા બળવવા ખાતર આ કર્મ-કર્તવ્ય કરે છું, મને તેમાં ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ જેવું કંઈજ નથી” એવી શુદ્ધિ રાખીને કરવાયોગ્ય કર્મો કરવા જોઇએ. જો આમ બની શકે તો સત્તાનના પાલન તથા રક્ષણનો ધર્મ પણ નિષ્કામધર્મમાં પરિણત થઇ શકે આવી રીતે નિષ્કામ ધર્મમાં યોગ્યવાથી મનુષ્ય એક તરફ પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોને સુદરભાવે કરી શકે તેમ બીજી તરફ શોક-મોહાદિથી નિર્લિપ્ત રહી પાપ તથા દુષ્ટ વાસનાઓના પળમાંથી પણ મુક્ત રહી શકે.

શિષ્ય — આપ શું આ સત્તાનસ્નેહરૂપી વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરી તે સ્થળે જનમતિક પ્રીતિને સ્થાપવાનો ઉપદેશ કરો છો ?

ગુરુ — નહિ હું કોઇ પણ વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરવાનો ઉપદેશ કરતો નથી, એ વાત મારે પુનઃ પુનઃ બાર મૂકીને જણાવવી જોઇએ. છતાં પાશવવૃત્તિ સંબંધે મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તેનું ફરી સ્મરણ કર. પાશવવૃત્તિઓનું દમન કરવાનો ઉપદેશ તારા સ્મરણમાં હોવો જોઇએ. સત્તાનસ્નેહરૂપીવૃત્તિ એક પ્રકારની પરમ રમણીય તથા પવિત્ર વૃત્તિ છે. પાશવવૃત્તિ સાથે તેની સરખામણી કરીએ તો માત્ર એટલું જ મળતા-પણું મળી આવે કે તે વૃત્તિ જેમ મનુષ્યોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેજ પ્રમાણે પશુ-ઓમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી વૃત્તિઓ સ્વતઃસ્કૃત (પોતાની મેળેજ સ્કુરવા-વાળા) હોવાય છે, એ વાત પુનઃ જણાવવાની જરૂર નથી. એટલા માટે સત્તાન-સ્નેહરૂપી પ્રીતિવૃત્તિ પણ સ્વતઃસ્કૃત છે, અને તેથી સમસ્ત માનસિક વૃત્તિઓ કરતાં તેનું બળ અતિ દુર્લભનીય છે, એમ પણ કહી દેવું જોઇએ. સત્તાનપ્રીતિ જમે તેટલી રમણીય તથા પવિત્ર હોય તોપણ તેની અનુચિત સ્કૃતિ ધણીવાર વિધ્નરૂપ થઇ પડે છે. સ્વતઃસ્કૃત વૃત્તિને સયમમાં રાખવામાં ન આવે તો તે એકદમ અનુચિતપણે બળવાન થઈ બેસે છે, એટલા માટે તેના ઉપર અકુશ રાખવાની જરૂર છે. જો તેના ઉપર અકુશ ન રહે તો તે વૃત્તિના પ્રવાહમાં ઇશ્વરભક્તિ તથા મનુષ્યપ્રીતિ પણ તણાઇ જાય છે. હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિ તથા મનુષ્યોપ્રત્યે

પ્રીતિ એજ ધર્મનો મુખ્ય સાર, અનુશીલનનો મુખ્ય હિદેશ તથા સુખનું મૂળ છે. મનુષ્યત્વની અંતિમ અવસ્થા પણ એજ હોવા યોગ્ય છે. માટે સત્તાનપ્રીતિના અનુચિત સ્ફુરણથી ધર્મનાશ, સુખનાશ તથા મનુષ્યત્વનાશ ન થાય તે માટે સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે જનસમાજનો મોટો ભાગ આવી વૃત્તિઓની ગુલામગીરીમાં સપડાઈ જાય છે, અને ઇશ્વરત્વ તથા મનુષ્યત્વને છેક વિમરી જાય છે તેઓ એમજ માની જેસે છે કે સત્તાનસ્નેહવિના ઇશ્વર કે જગત્ જેની ખીજ કાંઈ વસ્તુજ નથી પોતાના પુત્ર-પરિવાર સિવાય અન્યને માટે કાંઈ કર્તવ્ય હોય એવો તેને ખ્યાલ પણ આવતો નથી આ સર્વ પરિણામ સ્વતન્ત્રકૃત વૃત્તિઓના અનુચિત સ્ફુરણમાં થીજ પ્રકટે છે, એ વાત તુ સમજી શક્યો હોઈશ. આની સાથે ખીજ પણ એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. અવસ્થાવિશેષમાં પુત્રસ્નેહરૂપી વૃત્તિનું દમન કરવાને બદલે તેને વિશેષ પ્રદીપ્ત કરવી એ પણ કર્તવ્ય છે અન્યાન્ય પાશવવૃત્તિઓની સાથે તેની સરખામણી કરતાં એક બહુજ મહત્ત્વનો ભેદ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે, અને તે એજ છે કે તે પુત્રસ્નેહવૃત્તિ કામાદિ નીચવૃત્તિની માફક સર્વદા તેમજ સર્વત્ર સ્વતન્ત્રકૃત હોતી નથી એવા પણ નરપિશાચો તથા નારીપિશાચીઓ જેવામાં આવે છે કે જેઓની આ અપત્યસ્નેહરૂપી પરમ રમણીય, પવિત્ર તથા સુખકર સ્વાભાવિક વૃત્તિ છેક લુપ્ત થઈ ગઈ હોય છે કેટલીક સામાજિક કુરીતીઓને લઈને પણ આ વૃત્તિનો લોપ થાય છે. તે જોયું હશે કે અનેકવાર માતાપિતારૂપી પિશાચો ધનની આશાથી પોતાના પુત્રને કે કન્યાને વેચવામાં સહેજ પણ આવકો ખાતા નથી ત્યાં તેઓનામાં અપત્યપ્રીતિ હોય છે, એમ કાંઈ કહી શકે ? લોકમાં પોતાની અપકીર્તિ થશે એવા ભયથી ઘણી કુલકલકિનીઓ પોતાના સંતાનોનો નાશ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. અનેક બ્યભિચારિણીઓ સત્તાનનો પરિત્યાગ કરી નાસી જાય છે મારી કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે અપત્યપ્રીતિ કિંવા સત્તાનપ્રીતિનો અભાવ અથવા લોપ એ પણ અતિ ભયકર અધર્મનું કારણ છે જે રચળે આ વૃત્તિ યોગ્ય રીતે સ્વતન્ત્રકૃત ન થઈ હોય તે રચળે અબ્યાસદ્વારા તેની સ્મૃતિ થવા દેવી એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે જે યથાયોગ્ય રીતે આ વૃત્તિને કેળવી હોય તો ઇશ્વરભક્તિ સિવાયની ખીજ કાંઈ વૃત્તિ એટલી સુખદાયી થતી નથી. સુખદાયીપણામાં સત્તાનપ્રીતિ (એક માત્ર ઇશ્વરભક્તિને બાદ કરતાં) સર્વ શ્રેષ્ઠ છે

સત્તાન પ્રીતિના સખધર્માં જેટલું કંઈ તેટલુંજ દાપત્યપ્રીતિના સખધર્માં પણ કહી શકાય તેમ છે. અર્થાત્ (૧) સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણનો ભાર આપણા શિરે રહેલો છે સ્ત્રી પોતે પોતાનું આત્મગ્ધણ અથવા પાલન કરી શકે તેટલી મજબૂત હોતી નથી, તેથી તેના રક્ષણ તથા પાલનની જવાબદારી પુરુષો ઉપર રહેલી છે સ્ત્રીનું પાલન તથા ગ્ધણ ન થાય તોપણ પરિણામે જગદીશ્વરની સૃષ્ટિને લુપ્ત

થવાનો પ્રસંગ આવે, એટલા માટે જગદીશ્વરના હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સ્ત્રી-પુત્રાદિની રક્ષા કરવી એ મનુષ્યોનું અનુષ્ટેય કર્મ છે આ અનુષ્ટેય કર્મ બળવતાં સ્વામીને પ્રાણત્યાગ કરવો પડે તો તે પણ ધર્મસંગત છે.

(૨) સ્વામીનું પાલન તથા રક્ષણ સ્ત્રીથી થઈ શકે નહિ, પરંતુ પતિની સેવા-ચાકરી તો સ્ત્રીથી બની શકે તેમ છે. માટે સ્ત્રીઓના પક્ષે પતિસેવા એ ધર્મકર્તવ્ય છે. હિંદુધર્મમાં સ્ત્રીને સહધર્મિણીતરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. હિંદુધર્મ બીજા સર્વ ધર્મો કરતાં શ્રેષ્ઠ તથા સંપૂર્ણ હોવાનું એ પણ એક કારણ છે, પરંતુ દાપત્યપ્રીતિને જે પાશવવૃત્તિમાં ફેરવી નાખવામાં ન આવે, તોજ સ્ત્રીને આપવામાં આવેલું સહધર્મિણીનું પદ માર્થકય થાય સ્ત્રી સ્વામીના ધર્મની સહાયક છે, તેથી તેણે સ્વામીની સેવા કરવી, સ્વામીના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો તથા તેના કર્તવ્યોમાં સહાયતા આપવી એજ સ્ત્રીનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

(૩) જમતની રક્ષા કરવી તથા ધર્માચરણ કરવું એજ દપતીપ્રીતિનો ઉદ્દેશ છે. આ વાત નિરતર સ્મરણમાં રાખી દાપત્યપ્રીતિનું અનુશીલન કરવામાં આવે તો તે વૃત્તિ પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત થઈ શકે છે, અને તેમ કરવું એ ઉચિત પણ છે. જે ઉકળ ઉદ્દેશ બુદ્ધી જવામાં આવે તો તેને પાશવવૃત્તિનું નામ આપવામાં બહુ હરકત નથી.

શિષ્ય:—હું તો એ દાપત્યપ્રીતિનેજ પાશવવૃત્તિ માનું છું. જે કે સતાન-પ્રીતિને એટલે અગે પાશવવૃત્તિ લેખવા તૈયાર નથી, કારણ કે પશુઓમાં પણ દાપત્યપ્રેમ હોય છે, અને તે પ્રેમ પણ બહુ તીવ્ર હોય છે.

ગુરુ:—પશુઓમાં દાપત્યપ્રેમ નથી હોતો. જે સ્થળે રતિ સાથે કામદેવ હાજર થાય છે તે સ્થળેજ એવા પાશવ પ્રેમનો વિકાસ થાય છે. પશુઓમાં જે અનુરાગ જેવામાં આવે છે તે ભોમની કામનાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. આવો અનુરાગ જેમ મનુષ્યોમાં હોય છે તેમ પશુઓમાં પણ હોય છે. આવા અનુરાગને મેં પૂર્વે કામવૃત્તિરૂપે ઓળખાવ્યો છે, તે તારા સ્મરણમાં હશે. એ અનુરાગને હું દપતિ-પ્રેમતરીકે ઓળખાવવા માગતો નથી આ અનુરાગ સ્વતઃસ્ફુર્ત હોવાથી તેનું પણ દમન કરવું એ અનુશીલનમાં અતર્ગત થઈ જાય છે. કામવૃત્તિ સહજ છે, જ્યારે દપતિપ્રીતિ સસર્ગજ (સસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલી) હોય છે. કામથી ઉદ્ભવેલો અનુરાગ ક્ષણિક હોય છે, જ્યારે દપતિપ્રીતિ ચિરસ્થાયી હોય છે. એટલું જતાં અનેક સમયે દપતીપ્રીતિનું સ્થાન કામવૃત્તિ પડાવી લે છે, એ વાતનો હું અસ્વીકાર કરતો નથી. તેની સાથે એટલું પણ કહી દેવું જોઈએ કે કેટલીકવાર કામવૃત્તિ દપતિપ્રીતિ સાથે જોડાયેલી પણ હોય છે. જે અવસ્થામાં જેટલે અંશે ધ્વન્નિયવાસનાની પ્રબળતા જેવામાં આવે તે અવસ્થામાં તેટલે અંશે દપતિપ્રીતિને પાશવવૃત્તિ કહી

શ્રાવ્ય. આવા પ્રસંગે દપતિપ્રીતિ પણ બહુજ બળવાન વૃત્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે પરંતુ તેમ થવા દેવું એ યોગ્ય નથી સર્વ વૃત્તિઓની યથાયોગ્યતા સમવાળી જોઈએ એ ઉપર જે નિયમોનો હિસાબ કર્યો છે, તે નિયમોને અનુસરીને વૃત્તિઓ ઉપર અકુશ રાખવો એજ વિધેય છે.

શિષ્ય:—મને તો એમજ લાગે છે કે કામવૃત્તિ એજ સૃષ્ટિરક્ષામાં કારણભૂત છે દપતિપ્રીતિ ન હોય અને એકલી કામવૃત્તિજ હોય તોપણ તેનાથી જગત્ની રક્ષા થઈ શકે, અને એ વૃત્તિને પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય, એમ હું માનું છું. દપતિપ્રીતિને નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય એવી કોઈ વિચાર પ્રણાલી મારી શુદ્ધિમાં આવતી નથી.

ગુરુ—સ્મરણ (કામથી ઉત્પન્ન થયેલી) વૃત્તિ પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત થઈ શકે તે સંબંધે મારો ભિન્ન અભિપ્રાય નથી, પરંતુ તારી વાતનો મૂળ પાચોજ કયો છે દાપત્યપ્રીતિવિના કેવળ પાશવવૃત્તિથી જગત્ની રક્ષા થઈ શકે એમ માનવું એજ ભૂલ છે.

શિષ્ય.—કેમ ‘પશુસૃષ્ટિ શું કેવળ પાશવવૃત્તિથીજ નથી જીવતી’

ગુરુ—પશુસૃષ્ટિ જીવિત અને રક્ષિત રહી શકે, પરંતુ મનુષ્યસૃષ્ટિ એવી રીતે જીવિત તથા સુરક્ષિત રહી શકે નહિ, કારણ કે પશુઓમાં સ્ત્રીજાતિને પોતાની રક્ષા તથા ભરણપોષણ કરવાની શક્તિ રહેલી હોય છે, અને મનુષ્ય-સ્ત્રીજાતિમાં તેવું કંઈ હોતું નથી માટે જો મનુષ્યજાતિમાં પુરુષો સ્ત્રીજાતિનું રક્ષણ તથા પાલન કરે નહિ તો સ્ત્રીજાતિનો લોપ થવાનો સંભવ રહે છે.

શિષ્ય—મનુષ્યજાતિમાં જેઓ જગલી અવસ્થા ભોગવે છે, તેમનું શું થતું હશે ?

ગુરુ—જગલી અવસ્થા ભોગવતાં મનુષ્યો તો એક રીતે પશુસમાનજ હોય છે. તેઓમાં વિવાહ પ્રથા જેવું કંઈ હોતું નથી તેમજ જગલી અવસ્થામાં રહેતી સ્ત્રીઓ પોતાનું પાલનપોષણ તથા રક્ષણ કરવાને કેટલી સક્ષમ હોય છે, તેવિધે વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી. જગલી મનુષ્યોના જીવનને ધર્મની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી જ્યાંસુધી મનુષ્યો સમાજના બધારણ્યતમે નથી આવતાં ત્યાંસુધી તેમને શારીરિક ધર્મ સિવાય અન્ય કોઈ હિન્નત ધર્મનો ખ્યાલ પણ હોતો નથી ધર્માચરણ થઈ શકે તેટલા માટે સમાજરૂપી બધારણ્યની જરૂર છે સમાજ સિવાય યાનોન્નતિ થઈ શકે નહિ, અને યાનોન્નતિ સિવાય ધર્માધર્મનો વિવેક થઈ શકે નહિ. ધર્મજ્ઞાન સિવાય ઈશ્વરભક્તિ પણ અસંભવિત છે. જે સ્થળે મનુષ્યોમાં પોતાનામાંજ જ્યાંસુધી કંઈ પણ પ્રકારના સંબંધો ન થાય અને તેઓ સમાજના જગત્ તમે ન આવે ત્યાંસુધી તે સ્થળે મનુષ્યપ્રીતિ આદિ ધર્મોની આજ્ઞા રાખવી એ પણ વ્યર્થ છે મતલબ કે જગલી અવસ્થામાં શારીરિક ધર્મ સિવાય

અન્ય કોઈ ધર્મ હોય એ સંભવિત નથી

મનુષ્યેા ધર્માચરણ કરી શકે તેટલા માટે સમાજની આવશ્યકતા છે સમાજની સ્થાપના કરવા પહેલાં વિવાહપ્રથા સુદૃઢ થવી જોઈએ સ્ત્રી અને પુરુષ એકત્ર થઈ સાંસારિક વ્યવહાર પોતપોતાની જવાબદારી પ્રમાણે ચલાવે એ માટે વિવાહપ્રથા ચાલુ કરવાની સમાજને જરૂર જણાય છે વિવાહ કર્યા પછી પુરુષ સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણની જવાબદારી પોતાના શિરે રાખવી સ્ત્રી પોતે પાલન તથા રક્ષણ માટે મને તેટલી સશક્ત હોય તેપણુ તેણે તે કાર્યથી વિમુખ રહેવું એજ યોગ્ય છે કારણ કે સ્ત્રીને બીજા વિવિધ કર્તવ્યો બજાવવાના હોય છે આપણે જોઈએ છીએ કે લાંબા કાળથી જે પદ્ધતિ ચાલી આવે છે તેને લક્ષને સ્ત્રીઓ પોતાનું રક્ષણ પોષણ કરવાની શક્તિ ધરાવતી હોતી નથી આવા સંયોગોમા જો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓનું પાલન-પોષણ ન કરે તો સ્ત્રીવર્ગનું અસ્તિત્વ વિનાશ પામવાની હદ આવ્યા વિના રહે નહિ. આ રથને જો કોઈ એવી શક્તિ કરે કે સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે અને લાંબા કાળથી પરાધીન રહેવાનો જે અભ્યાસ તેમને પડી ગયો છે તે દૂર કરવામાં આવે તો શું તેઓ પોતાનું પાલન-પોષણ ન કરી શકે ? આ સંબંધે મારું કહેવું માત્ર એટલું જ છે કે વિવાહપ્રથાનો નાશ કર્યા વિના અથવા તો સમાજના બધારણને છિન્નભિન્ન કર્યા વિના એ વ્યવહાર નબી શકે નહિ. અર્થાત્ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા અર્પવાની સાથેજ સમાજને નાશ પણ અવશ્ય લાવી છે

શિષ્ય —પાશ્રાત્ય પ્રજા કે જે સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે સમાનતા સ્થાપવનો પ્રયત્ન કરે છે તે શું વ્યર્થ વિડબનામાત્ર છે ?

ગુરુ —બીજું શું ? પુરુષો શું કોઈ કાળે પુત્ર પ્રસવ કરી શકે ? અથવા શું શિશુઓને સ્તનપાન કરાવી શકે ? બીજું રીતે શું સ્ત્રીઓ પલટનમાં દાખલ થઈ યુદ્ધક્ષેત્રમાં લડાઈ કરી શકે ?

શિષ્ય —આપનું કથન મને પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળું જણાય છે આપ પૂર્વેજ કહી ચૂક્યા છો કે પ્રત્યેક પુરુષે તથા સ્ત્રીએ પોતાની શારીરિકવૃત્તિ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવવી જોઈએ. હવે જો આપ સ્ત્રીઓને યુદ્ધમાં મોકલવાની વિરુદ્ધમાં હો તો શું સ્ત્રીઓએ પોતાની શારીરિકવૃત્તિને બંને તેટલે અશે ન ખીલવવી ?

ગુરુ —જામાટે ન ખીલવવી ? જેની જેટલી શક્તિ હોય તેણે તે શક્તિ બહાર આણવાનો પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ. સ્ત્રીઓમાં યુદ્ધ કરવાની શક્તિ હોય તો બંને તે શક્તિને યોગ્ય પ્રકારે ખીલવે, અને પુરુષોમાં સ્તનપાન કરાવવાની શક્તિ હોય

x અપવાદરૂપે કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ તેમ પણ કરી શકે, પરંતુ આ તો સામાન્ય ધોરણની વાત છે.

તો ભલે તેઓ પણ તે શક્તિ ખીલવે !

શિષ્ય —યૂરોપમાં અનેક સ્ત્રીઓ અશ્વારોહણ કરી નિશ્ચાનખાજી ચલાવતા શીખે છે, અને પુરુષોના જેટલીજ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરે છે, તે સમયે આપ શુ ખુલાસો આપો છો ?

ગુરુ —અભ્યાસજનિત એવાં વિકૃત દષ્ટાંતો સમસ્ત મનુષ્યસમાજને માટે બધા બેસતા થઇ શકતાં નથી અભ્યાસમાં અને અનુશીલનમાં મેં જે ભેદ દર્શાવ્યો છે, તેનું સ્મરણ કરી વિકૃત દષ્ટાંતોની ઉપેક્ષા કરવામાં જ લાભ છે જેટલી જરૂરની વાત હતી તેટલી તને આ પ્રસંગે કહી દીધી હવે, સત્તાનપ્રીતિ તથા દપતિપ્રીતિસમયે જે બોલ કહી આ વિષય સમાપ્ત કરીશ.

પ્રથમ કહી ગયો છું કે સત્તાનપ્રીતિ સ્વતઃસ્પૃત્ છે દપતિપ્રીતિ સ્વતઃસ્પૃત્ નથી, તોપણ ઇન્દ્રિયવાસના કે જે સ્વતઃસ્પૃત્ હોય છે તેની તૃપ્તિની લાલસા દપતિપ્રીતિની સાથે સંયુક્ત હોવાથી એ દપતિપ્રીતિ પણ સ્વતઃસ્પૃત્ વૃત્તિની માફક બળવતી બેવામાં આવે છે આને લઇને એ ઉભય વૃત્તિઓ અતિ દુર્દમનીય બનવા પામે છે અપત્યપ્રીતિ જેવી દુર્દમનીય વેગવાળી વૃત્તિ મનુષ્યોમાં અન્ય કોઇ હોય એમ હું ધારતો નથી.

બીજી—એ બંને વૃત્તિઓ અતિશય રમણીય છે એ વૃત્તિઓના જેટલું બળ અથવા વેગ બીજી કોઇ વૃત્તિમાં હોય તો તે બનવાયોગ્ય છે, પરંતુ તેના જેવી પરમ રમણીય વૃત્તિ તો બીજી નથી, એમ સ્પષ્ટતાથી કહી દેવું જેમએ પોતાની સ્વાભાવિક રમણીયતાને લીધે આ ઉભય વૃત્તિઓએ મનુષ્યની શોષ વૃત્તિઓ ઉપર એટલો બધો કાબૂમાં મેળવ્યો છે કે સસારની સમસ્ત પ્રજાના કાવ્યસાહિત્યમાં એ બંને વૃત્તિઓને—તેમાં પણ વિશેષે કરીને દપતિપ્રીતિને—બહુજ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે દપતિપ્રીતિ અથવા સત્તાનપ્રીતિ સિવાય જગતનું કોઇ પણ કાવ્ય ખાલી રહ્યું હોય એમ ભાગ્યેજ કોઈ કહી શકે.

ત્રીજી—સાધારણ મનુષ્યોને માટે એ જે વૃત્તિઓ જેટલી બીજી કોઇ વૃત્તિ સુખદાયક થતી નથી અલગત, ભક્તિ અને ભગતિકપ્રીતિનું સુખ સૌથી વિશેષ તીવ્ર તથા ઉચ્ચ છે, તોપણ અનુશીલનાવના તે સુખની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે એ અનુશીલન પણ કંઈન જ્ઞાનનું સહયોગી છે સત્તાનપ્રીતિનું જે સુખ છે તેને માટે અનુશીલનની જરૂર રહેતી નથી દપતિપ્રીતિનું સુખ જે કે કેટલે અશે અનુશીલનની અપેક્ષા રાખે છે, તો પણ તે અનુશીલન બહુ સહજ અને સુખકર હોવાથી તેમાં વિશેષ શ્રમ પડતો નથી.

ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે અનેક સમયે ઉક્ત બંને વૃત્તિઓ મનુષ્યના ધર્મપાલનમાં વિઘ્નભૂત થાય છે ઉક્ત વૃત્તિઓ પરમ રમણીય અને સુખદાયક

હોવાથી મનુષ્યો તેની અપરિમિત ખીલવણી કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એ વૃત્તિ-ઓનો પાતાનો વેગ સ્વાભાવિકરીતેજ બહુ પ્રબળ હોવાના કારણે તે દુર્દમનીય થઈ પડે છે. આથી એનું પરિણામ એવું આવે છે કે એ જે વૃત્તિઓ અન્ય સર્વ વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી જાય છે, અને કાંઈને આગળ વધવા દેતી નથી. પછી ભક્તિ, પ્રીતિ અને અન્ય સમસ્ત ધર્મો તેનાજ વેગમાં સપડાઈ જઈ પોતાની સત્તા ગુમાવી બેસે છે અનેક મનુષ્યો સ્ત્રી-પુત્રાદિની પાછળ માંડા જેવા બની જાય છે અને ધર્મકર્મને તિલાંજલિ આપી બેસે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે આપણી હિંદી પ્રજા ઉપર આ કલંક ખાસ કરીને બળવાન થયેલું જણાવવામાં આવે છે, તે અસત્ય નથી.

સન્યાસ ધર્મના પ્રવર્તકો અથવા ઉપદેશકો અપત્યપ્રીતિ તથા દપતિપ્રીતિ પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નીહાળે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે સન્યાસીઓ સ્ત્રીમાત્રને પિશાચીરૂપે માને છે, પરંતુ હું તને આગળ કહી ગયો છું કે જો મતાનપ્રીતિ તથા દપતિપ્રીતિને તેની યોગ્ય સીમામાં કેળવવામાં આવે તો તે પરમ ધર્મ છે તેમ કરવાને બદલે સ્ત્રી-પુત્રાદિનો નિર્દયપણે ત્યાગ કરી દેવો એ પરમ અધર્મ છે તે ઉપરાંત જગતિક પ્રીતિ સખધે વિવેચન કરતી વેળા હું તને કહી ગયો છું કે જગતિક પ્રીતિપર્યંત પહોંચવાને માટે પારિવારિક પ્રીતિ એક પગથીઆ સમાન છે જેઓ પારિવારિક પ્રીતિરૂપી પ્રથમ પગથીઆનો ત્યાગ કરી જગત સાથે પ્રીતિ જોડવાનો દેખાવ કરે છે તેઓ તેમાં અનેકવાર નિષ્ફળ થયા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય — ઇસુના સખધમાં એ કયન કેવી રીતે લાગુ પાડશો ?

ગુરુ — ઇસુ અથવા શાક્યસિંહની માફક જેઓ એવું પરાક્રમ દાખવી શકે તેઓને હું ઈશ્વરશી લેખુ છું તે સાથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે ઇસુ અથવા શાક્યસિંહ જેવા મનુષ્યો સિવાય એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી આગળ વધવાને ભાગ્યેજ કાંઈ સમર્થ થઈ શકે છે હું એમ માનું છું કે જો ઇસુ અથવા શાક્યસિંહે ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહી ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો હોત તો તેઓની ધાર્મિકતા અત્યારે છે તેના કરતાં પણ અધિકતાપાત્ર થઈ હોત, એમાં શક નથી. શ્રીકૃષ્ણ જેવા આદર્શ પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ રહ્યા હતા ઇસુ અથવા શાક્યસિંહ માત્ર સન્યાસીઓ હતા—આદર્શ પુરુષો નહોતા.

સત્તાનપ્રીતિ અને દપતિપ્રીતિ સિવાય સ્વજનપ્રીતિના સખધમાં પણ થોડું બોલવાનું રહી જાય છે (૧) જેઓ વસ્તુતઃ આપણા સત્તાન ન હોય પણ સત્તાનના સ્થાને હોય તેઓ પણ આપણી સત્તાનપ્રીતિના હક્કદાર છે. (૨) જેઓ આપણી સાથે એક વસના લોહીથી જોડાયેલા હોય, તેઓ અર્થાત્ ભાઈ-બેન

વિગેરે પણ આપણા પ્રીતિપાત્ર છે સસર્ગને લઇને હોય કે આત્મપ્રીતિની ઉદારતાને લઇને હોય, પણ તેઓના પ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો એ આપણુ કર્તવ્ય છે. (૩) આ પ્રમાણે પ્રીતિનો વિસ્તર ચતાની સાથેજ આપણા કુટુંબ તથા આડોશીપા ડોશીપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવનો નિર્મળ ઝરો વહેવા લાગે છે પ્રીતિનો સ્વાભાવિક વિકાસ કેવી રીતે થતો જાય છે, તે વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું (૪) અનેક સમયે આપણે એવાં મનુષ્યોના સમાગમમા આવીએ છીએ કે તેઓ આપણા સ્વજન ન હોય તોપણ તેમના ગુણોપ્રત્યે મુગ્ધ થઇને તેમના પ્રત્યે ખાસ પ્રીતિભાવ રાખ્યા વિના આપણે રહી શકતા નથી આવી રીતની બન્ધુ પ્રીતિ પણ કેટલીક વાર બહુ બળવતી થયેલી અનુભવવામા આવે છે

ઇશ્વરપ્રીતિની પણ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવણી થવી જોઇએ, કારણ કે તે મનુષ્યોનો હિતકૃષ્ટ ધર્મ છે કયા કયી પ્રીતિને બળવાન બનાવવી તેનો શુદ્ધ હૃદયથી નિર્ણય કરીને, અથવા ઉપર જણાવ્યા તે સાધારણ નિયમોને લક્ષમા રાખીને પ્રીતિ વૃત્તિનું અનુશીલન કરવું એજ યોગ્ય અને ઉત્તમ છે

અધ્યાય ૨૪ મો—સ્વદેશપ્રીતિ

ગુરુ:—સમસ્ત વૃત્તિઓને જગૃત તથા હિન્નત કરી ઇશ્વરમુખી કરવી એ અનુશીલનનો ઉદ્દેશ છે, અને તેને માટે સાધકે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મો કરવાં જોઇએ ઇશ્વર પ્રાણીમાત્રમા વ્યાપક છે, તેથી સમસ્ત જગતને પોતાના આત્માસમાન લેખી તેને આહવા શીખવું જોઇએ જગતને આત્મવત્ લેખવામા આવે તોજ મનુષ્યના હૃદયમા જગતિક (સમગ્ર જગત ઉપરની) પ્રીતિનો ઉદય થાય કોઇ એમ પૂછે કે સમસ્ત જગતને આત્મવત્ શામાટે માનવું ? તો તેનો એજ ઉત્તર આપી શકાય કે તેમ કરવું એ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્તવ્ય છે, અને તેથી તે ધર્મકાર્ય છે છતાં એવી શકા કરવામા આવે કે જે કોઇપણ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ જગતિક પ્રીતિથી વિરુદ્ધ જવું હોય તો ત્યાં શું કરવું ? આવા સ્થળે જે દિશાઓની સપૂર્ણ રક્ષા થવી અશક્ય છે તો પછી ત્યાં કયી દિશામા કર્તવ્ય કરવું ?

શિષ્ય:—તે સ્થળે નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરી જે ત્રાજવામા જે ત્રાજવું નમતું જણાય, તેજ દિશાનું અવલમ્બન લેવું જોઇએ, એમ મને લાગે છે.

ગુરુ:—એ વાત ખરી છે તોપણ એ સંબંધ હું કહું તે બરાબર અવલું કર. દુષ્ટિપ્રીતિનો વિષય સમજાવતી વેળા મેં તને કહ્યું હતું કે જેઓ સમાજની બહાર હોય છે તેઓનું જીવન પશુવત્ હોય છે દાખલાતરીકે જમલી મનુષ્યો સમાજમા

હોતા નથી, તેથી તેમનું જીવન લગભગ પણ જેવું જ હોય છે સમાજ સિવાય મનુષ્ય યથાયોગ્ય પ્રકારે ધાર્મિક જીવન ગાળી શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ સમાજ સિવાય મનુષ્ય કોઈપણ પ્રકારનું મગળ અથવા આત્મત્રેય સાધી શકે નહિ, એમ કહી તોપણ અત્યુક્તિ નથી હવે જો સમાજનો પ્વસ થાય તો મનુષ્યના ધર્મનો પણ પ્વસ થયા વિના રહે નહિ, અને ધર્મનો પ્વસ થાય તો પછી સર્વ પ્રકારનાં મગળ કાર્યોનો પ્વસ પણ તેની સાથે જ થાય, એ સ્વાભાવિક છે આ વિષે વધારે વિસ્તારથી તારા જેવા સમજીને સમજાવવાની જરૂર નથી

શિષ્ય —વાચસ્પતિ મહાશય જો આ પ્રસંગે હાજર હોત તો તેઓ એ દલીલની નામે વાધો ઉઠાવત, પણ મને તેમાં કોઈ સશય નથી.

ગુરુ —અસ્તુ જો એમજ હોય, એટલે કે જો સમાજના પ્વસની સાથે ધર્મ-પ્વસ જોડાયેલો હોય અને ધર્મ-પ્વસની સાથે સર્વ મગળ કાર્યોનો પ્વસ અનિવાર્ય હોય તો એટલું તો ચોક્કસ છે કે જો તે પ્રકારે સમાજની રક્ષા કરવી એ આપણું ગંભીર કર્તવ્ય છે હર્બર્ટ સ્પેન્સર પણ કહે છે કે “આત્મરક્ષા કરતા પણ દેશરક્ષા એ ત્રેષ ધર્મ છે અને એટલા માટે હજારો તથા લાખો મનુષ્યો પોતાના આત્માનો ભોગ આપીને પણ દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે”

આત્મરક્ષા જે કારણે ધર્મ લેખાય છે તેજ કારણે દેશરક્ષા પણ ત્રેષ ધર્મ લેખાય છે સ્વજનરક્ષાને પણ ધર્મનું અગ લેખવામાં આવ્યું છે, તેનું એજ કારણ છે, કારણ કે આપણો પરિવાર એ પણ સમાજનું એક અંગ છે, પરંતુ સમુદાયના હિતની ખાતર પારિવારિક હિતની પણ ઉપેક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષાની પેઠે સ્વદેશરક્ષા એ પણ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે, કારણ કે તેમાં સમસ્ત જગતના હિતનો સમાવેશ થઈ જાય છે સામાજિક મનુષ્યો અથવા દેશના મનુષ્યો આંતરવિગ્રહથી લડી મરતા હોય તે સમયે જો કોઈ પાપિષ્ઠ જાતિનો આગેવાન આવીને દેશજનોને દબાવી દે તો પૃથ્વીમાથી ધર્મ તથા હિન્નતિનો ઉચ્છેદ થયા વિના રહે નહિ. એટલા માટે ભૂતભાવના હિતની ખાતર સ્વદેશ-રક્ષણ કરવું એ પણ ધર્મ છે

સ્વદેશરક્ષાને જો આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની પેઠે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ માનવામાં આવે તો તેને પણ નિષ્કામ કર્મ બનાવી શકાય આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષા કરતા સ્વદેશરક્ષાના કર્મને વિશેષ સહેલાઈથી નિષ્કામ કર્મ બનાવી શકાય, એ વાત હવે તને બહુ શ્રમપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર હું ધારતો નથી.

શિષ્ય —આ પ્રશ્નની શરૂઆતમાં આપે કહ્યું હતું કે “વિચાર કરીને જ નિર્ણય કરવો.” તો હવે હું જાણુવા ઇચ્છું છું કે આટલા વિચારના પરિણામે આપણે શું નિર્ણય ઉપર આવ્યા ?

ગુરુ:—એજ કે સર્વ જૂતપ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખવી એ જેમ આપણું કર્તવ્ય કર્મ છે, તેજ પ્રકારે આત્મરક્ષા સ્વજનરક્ષા તથા દેશરક્ષા પણ આપણું કર્તવ્ય કર્મો છે. એ ઉભયની અદર જ્યારે પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કયા તરફનું ત્રાજુ ભારે છે, તે ખારીકાથી-નિષ્પક્ષપાતપણે જોઈ જવું આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની જરૂર એટલા માટે છે કે તેનાથી દેશરક્ષા તથા જગત્સુખાર્થે બહુ મોટી સહાય મળે છે, માટે બની શકે ત્યાંસુધી દેશરક્ષા કિંવા જગત્સુખાર્થે તરફજ વિશેષ લક્ષ આપવું.

વસ્તુતઃ જાતિક પ્રીતિની માથે આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ તથા દેશપ્રીતિને વિરોધ ઉત્પન્ન થાય એવા સંભવજ લાગતો નથી. દષ્ટાંતતરીકે ધારો કે કોઈ એક મનુષ્ય આપણા ઉપર હુકો કરે, તો તેનાથી આપણે આપણું આત્મરક્ષણ કરવું પરંતુ તેની સામે નિર્દયતા કિંવા દ્વેષ દાખવવાની જરૂરજ શું છે? હુકાતુર ચોરના સંબંધમાં જ્યારે આપણે પ્રસંગ નીકળ્યો ત્યારે આ વાત હું તને મમળવી ચૂક્યો છું તે વખતે મેં તને એવા આશયનું કહ્યું પણ હવે કે જાતિક પ્રીતિ અથવા સર્વત્ર સમાનલાવનો અર્થ એવો નથી કે આપણે મૂગે મોટે માગજ ખાધા કરવો. મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જો સર્વ પ્રાણીમાત્ર આપણા પોતાના આત્મા-સમાનજ છે, તો પછી આપણે કોઈનું કદાપિ અનિષ્ટ ન કરવું કોઈ મનુષ્યનું તો શું પણ કોઈ સમાજનું પણ કદાપિ અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થવું નહિ આપણા સમાજનું જેવી રીતે યથાશક્તિ ઇષ્ટસાધન કરવું, તેવીજ રીતે બની શકે તો પરસમાજનું પણ ઇષ્ટ કરવા ચૂકવું નહિ શક્તિ પ્રમાણે ઇષ્ટ કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કરવાનો છે કે કોઈ સમાજનું અનિષ્ટ કરી અન્ય સમાજનું ઇષ્ટ કરવું એ બીલકુલ ઉચિત નથી પરસમાજનું અનિષ્ટ કરી આપણા સમાજનું ઇષ્ટ ન સાધવું તેજ રીતે આપણા સમાજનું અનિષ્ટ કરી પરસમાજનું ઇષ્ટ સાધવું એ પણ યોગ્ય નથી આમ થાય તોજ યથાર્થ સમાનલાવ, જાતિકપ્રીતિ તથા સ્વદેશપ્રીતિની યથાયોગ્યતા સચવાય.

કેટલાએક દિવસો ઉપર તે એક પક્ષ પૂઠ્યો હતો, તેનો ઉત્તર આપવાનો હવે યોગ્ય પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે હું ધારું છું કે તારા મનમાં યુરોપીય “ પેટ્રીયોટીઝમ ” (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ના સરકારો બહુ દૃઢ થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ, અને તેનેજ લીધે તે એવો પ્રશ્ન મૂક્યો હશે મેં તને આજે જે સ્વદેશપ્રીતિસંબંધે ઉપદેશ કર્યો છે, તેને યુરોપની સ્વદેશવાત્સલ્યતા સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી યુરોપીય પેટ્રીયોટીઝમ (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ને એક પ્રકારના મહાધોર પૈશાચિક પાપરૂપેજ હું તો ઓળખું છું. પાશ્ચાત્ય સ્વદેશવાત્સલ્યતાનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે પરસમાજની પાસેથી જે કંઈ હોય તે છીનવી લેવો અને પોતાના સમાજમાં લાવો. તે પેટ્રીયોટીઝમ ધર્મ કહે છે કે અન્ય સમસ્ત જાતિઓનું સત્તાનાશ કાઢીને પણ

સ્વદેશની શોભા વધારે આવા જ્યારે સ્વદેશપ્રેમરૂપી ધર્મને લઇને અમેરિકાની અસલી જાતિઓ આજે પૃથ્વીમાથી લગભગ લુપ્ત થઇ ગઇ છે. આવો દેશવાત્સલ્યરૂપી ધર્મ ભારતવર્ષીય પ્રજાના હૃદયમાં કેમ કાળે રથાન ન પામે, એજ મારી જગ દીશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે જોલ, પ્રીતિતત્ત્વનો સ્થૂલ આશય હવે સમજ્યો ને ?

શિષ્ય:—હા જ મનુષ્યની સર્વ વૃત્તિઓ ખીલે અને તે ઇશ્વરાનુવર્તિની થાય તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવાય, એ વિષય હવે હું ખરાખર મમજી ગયો છું. આવી અવસ્થાનું પરિણામ જનમતિક પ્રીતિરૂપેજ ફળે, કારણ કે જૂતમાત્રમાં ઇશ્વર વ્યાપી રહ્યો છે, એ વાત પણ મારાથી સમજી શકાય છે તેની સાથે એટલી વાત પણ નક્કી થઇ ગઇ કે જનમતિકપ્રીતિ સાથે સ્વજનપ્રીતિ અથવા સ્વદેશપ્રીતિને વિરોધ આવવાનો ભય પણ અસ્થાને છે જે કઇ વિરોધ કવચિત્ જોવામાં આવે છે, તે તો આપણી સકામવૃત્તિનેજ આભારી હોય છે જે નિષ્કામપણે કર્તવ્યો જનવવામાં આવે તો એવો વિરોધ કદાપિ ઉત્પન્ન થાય નહિ.

તે સાથે એટલું પણ સમજી શક્યો છું કે આત્મરક્ષા કરતા સ્વજનરક્ષાનું કર્તવ્ય વધારે મહત્ત્વનું છે, અને સ્વજનરક્ષા કરતા પણ સ્વદેશરક્ષાનું કર્તવ્ય વિશેષ મહત્ત્વનું છે જ્યારે અત કરણમાં ઇશ્વરભક્તિ તથા સર્વ લોકપ્રીતિના સંસ્કારો દૃઢ થાય, ત્યારે તો દેશપ્રીતિ એ માત્ર ઇશ્વરભક્તિ કરતાજ ઉતરતું અને અન્ય સર્વ કરતા અધિક મહત્ત્વનું કર્તવ્ય બની રહે છે.

ગુરુ:—ભારતવર્ષીય પ્રજાની સામાજિક તથા ધાર્મિક અવનતિનું કારણ હવે સ્પષ્ટ થઇ શકશે ભારતવર્ષની આર્યપ્રજામાં ઇશ્વરપ્રીતિ તથા સર્વલોક પ્રત્યે સમદષ્ટિ હતી, પરંતુ તેઓએ દેશપ્રીતિને સાર્વલૌકિક પ્રીતિની અદરજ દુઆડી દીધી

આથી પ્રીતિવૃત્તિની ક્રમે ક્રમે જે ખીલવણી થતી જોઇએ તેવી થઇ શકી નહિ દેશપ્રીતિ તથા સાર્વલૌકિક પ્રીતિ એ બન્ને યથાસ્થાને યોગ્ય ખીલવણી થતી જોઇએ જ્યારે આ વાત આર્ય પ્રજાના હૃદયમાં ઉતરવા પામશે ત્યારે ભારતવર્ષ પુન પૃથ્વીની શ્રેષ્ઠ જાતિના ઉચ્ચ સિદ્ધાસને વિરાજશે એમાં મને જરા પણ સંશય નથી.

શિષ્ય:—આપે જે ધર્મતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરી છે, તે ધર્મતત્ત્વ જો આર્યપ્રજા સમજી શકે અને તેને કાર્યમાં પરિણ્વિત કરી શકે તો કેટલો બધો લાભ થાય ?

✽આ વાક્યને સ્થાને આવું વાક્ય ઠીક ગણાત કે ‘કાળે કરીને ભારતવર્ષની આર્ય પ્રજાનાં આચરણમાંથી ઇશ્વરપ્રીતિ તથા સર્વ લોકપ્રત્યેની સમદષ્ટિ નીકળી ગઇ અને દેશપ્રીતિનું સ્થાન પણ સ્વાર્થ અને વિષયલોભપતાએ લીધું.

અધ્યાય ૨૫ મો-પશુપ્રીતિ

ગુરુ:—પ્રીતિતત્ત્વ સમ્બધી હજી એક વાત કહેવાની બાકી છે અન્ય સર્વ ધર્મોની અપેક્ષાએ હિંદુ ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેનાં હજારો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે પ્રીતિતત્ત્વ સમજાવતી વેળા હિંદુધર્મની ચેકતા હુ પ્રસંગોપાત મિદ્ધ કરી ચૂક્યો છું હિંદુધર્મ જાગતિકપ્રીતિનો જેવો ઉપદેશ કરે છે તેવો ઉપદેશ અન્ય કોઈ ધર્મમાં નથી. ન્યાયની ખાતર મારે આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે અલખત અન્યાન્ય ધર્મો પણ મર્વ લોકપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવાની ભલામણ તો કરે છે, પરંતુ તેમ કરવાનું જે યથાયોગ્ય નહીં કરણ દર્શાવવું જોઈએ તે તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, અને તેથી તેમની તે ભલામણ સાર્થક થઈ શકી નથી ત્યારે ઈશ્વર મર્વવ્યાપક હોવાથી સર્વ-જૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવાનો હિંદુધર્મનો ઉપદેશ તરતજ હૃદયમાં ઉતરી જાય છે. હિંદુધર્મે ઉપદેશી દપતિપ્રીતિ પણ અન્ય જાતિઓમાં આદર્શરૂપ છે તેમજ વિવાહપ્રથા પણ કોઈ રીતે ઓછી અનુકરણીય નથી આ ઉપરાંત હિંદુધર્મના પ્રીતિતત્ત્વનું એક વિશેષ ઉદાહરણ-પ્રમાણ આપું છું તે લક્ષ પૂર્વક સાંભળ

જૂતમાત્રમાં ઇશ્વરનો નિવાસ છે, એટલા માટે પ્રાણીમાત્રપ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખવી એ કર્તવ્ય છે, પરંતુ જેઓ એમ સમજતા હોય કે “જૂતમાત્ર” કહેવાથી કેવળ મનુષ્યોનોજ તેમાં સમાવેશ થાય છે તો તે ભૂલ છે જૂતમાત્ર કહેવાથી જગતના સર્વ પ્રાણીઓ તેમાં આવી જાય છે અર્થાત્ પશુઓ પણ મનુષ્યોની પ્રીતિને પાત્ર છે મનુષ્યોપ્રત્યે જેમ પ્રીતિભાવ રાખવાનો છે, તેજ પ્રકારે પશુઓપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવ રાખવો જોઈએ. આવો અભેદભાવ હિંદુધર્મ અથવા તો હિંદુધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલ ઐશ્વર્ય સિવાય અન્ય સ્થળે નથી

શિષ્ય:—એ અભેદભાવ ઐશ્વર્યને હિંદુધર્મ પાસેથી લીધો હશે કે ઐશ્વર્ય પાસેથી હિંદુધર્મ લીધો હશે ?

ગુરુ:—અર્થાત્ તું એમ પૂછવા માગે છે કે પિતાની મીલકતનો વારસદાર પુત્ર થયો કે પુત્રની મીલકતનો વારસદાર પિતા થયો ?

શિષ્ય —પિતાને પણ કેટલીકવાર પુત્રની સપત્તિ મળે છે

ગુરુ —કુદરતી નિયમથી વિરુદ્ધ વાત જે કોઈ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે, તેણે પૂરાવો જણ કરવો જોઈએ ઐશ્વર્ય પાસેથી હિંદુધર્મે ઉક્ત અભેદજ્ઞાન લીધું, એમ કહેવામાં તું શું પ્રમાણ આપી શકશે ?

શિષ્ય:—મારી પાસે તો એવું કંઈ પ્રમાણ નથી, પણ જુદાધર્મે હિંદુધર્મ પાસેથી એ અભેદજ્ઞાન લીધું એમ આપ કેવી રીતે પૂરવાર કરો છો ?

ગુરુ:—પિતાની માલ-મીલકત પુત્રને મળે એ એકમ પ્રમાણુ મારે માટે બસ છે. તે સિવાય વાજસનેય ઉપનિષદની શ્રુતિ ઉદ્ધૃત કરી મે તને બતાવી આપ્યું છે કે સર્વ ભૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવો એજ પ્રાચીન વેદોક્ત ધર્મ છે

શિષ્ય —પરંતુ વેદમા તો અશ્વમેધાદિની પણ વિધિ મળી આવે છે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—વેદ જે કાંઈ એકજ વ્યક્તિવિશેષનો રચેલો અથ હોત તો અસંગતિ દોષનો આરોપ તેના ઉપર મૂકી શકાત ટોન્સ એકવીન્સના કથનની સાથે હર્મટ ર્પેન્સરના સિદ્ધાંતોનું મળતાપાત્ર તપામવું એ જેમ વિચિત્ર છે, તેજ પ્રકારે વેદના ભિન્ન ભિન્ન અંશોનું પરસ્પર મળતાપાત્ર શોધવું એ વિચિત્ર છે એટલું જ નહિ પણ અસંભવિત છે હિમામાથીજ અહિસાની ઉત્પત્તિ છે, પરંતુ તે વાતને હમણું રહેવા દઇશું “ પશુઓપ્રત્યે દયા કરવી” એ હિંદુધર્મનો ઉપદેશ પરમ રમણીય છે, એમા તો કાંઈજ શક નથી હિંદુઓ આ ઉપદેશનું લાખા કાળથી પાલન કરતા આવ્યા છે જેઓ હિંદુઓ નથી તેઓ પણ અહિસાધર્મનું અનુસંગણુ દયાશક્તિ કરે છે કેવળ ખેતી અર્થે અથવા સ્વારી કરવા માટે પશુઓનું પાલન કરે છે, તેમનેજ ઉદ્દેશીને હું આ વાત કહેતો નથી કૃતરાત્રુ માસ કાંઈ ઉપયોગમાં આવતું નથી, છતાં કેટલાકે કૃતરાત્રે બહુ પ્રેમથી ઉછેરે છે, કારણ કે તેમાંથી જે આનંદ-સુખ તથા પ્રેમનો બદલો મળે છે, તે તેઓ બહુ સારી રીતે જાણતા હોય છે. આપણા દેશમાં કેટલીએક બાઈઓ બિલાડી પાળી સતાનહીનતાના દુખને બૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે મે એક અગ્રેજી પુસ્તકમાં વાંચ્યું છે કે “ જે ધરમાં પાંજરામાં પક્ષી આનંદથી નાચતું હોય તે ગૃહમાં કોઈ પ્રેમી અથવા સુગ મનુષ્ય રહે છે, એમ સમજવું ” આ પુસ્તકનું નામ મને અત્યારે સ્મરણમાં નથી, પણ વાત બહુજ મહત્વની છે

હિંદુઓમાં ખાસ કરીને ગાયને સર્વથી વિશેષ પ્રીતિપાત્ર માનવામાં આવે છે હિંદુઓને માટે ગાયના જેવી અન્ય એકે પરોપકારી વસ્તુ નથી. ગાયનું દૂધ હિંદુ ઓના જીવનસ્વરૂપ છે. આપણે હિંદુઓ માંસભોજન કરતા નથી જે અન્નભોજન આપણે આહારમાં લઇએ છીએ તેમાં પ્રુષ્ટિકર દ્રવ્ય બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે, તેથી જો ગાયનું દૂધ ન વાપરીએ તો એ દ્રવ્યની ખોટ કાંઈ રીતે પૂરી થાય નહિ. ગાય કેવળ દૂધ આપીને આપણને ઉછેરે છે, એટલુંજ નથી, પણ જે ધાન્ય ઉપર આપણો સંપૂર્ણ આધાર છે તે ધાન્ય પણ એક રીતે ગાય-માતાનેજ આભારી છે, અને એટલા માટે ગાયને અન્નદાતા કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. બળદોદ્વારા ખેતરો ખેડાય છે, અને બારે બોળઓ એક ગામથી બીજે ગામ લઇ જવામાં આવે છે જો ગાયોનું રક્ષણ ન થાય તો કેટલાં બધા ખેતરો ખેડાયા વિના પડ્યા રહે માડાં બરી બરીને જે માલ પરમામ મોકલવામાં આવે છે, તે કાણુ વહન કરી શકે?

ટુકામાં, ભારતવર્ષમાં ઘણું ખરું કમ ગાય અને તેની સતત ઉપરજ નિર્ભર રહે છે ગાય અને બળદો મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ દધીચિની માફક પોતાના હાડ, ચામ તથા શી ગડાદ્વારા આપણા ઉપર ઉપકાર કરતાં જાય છે કેટલાએક મૂર્ખ મનુષ્યો કહે છે કે - ‘ ગાય તો હિંદુઓનો એક દેવતા છે ’ વસ્તુતઃ તે દેવતા નથી, પણ દેવતા જેટલો ઉપકાર આપણા ઉપર કરે છે, એટલાજ માટે તેને દેવતાસમાન લેખવામાં આવે છે વૃષ્ટિદેવતા આપણા ઉપર જેટલો ઉપકાર કરે છે તેના કરતા પણ ગાય વિગેરે ઉપકાર કરે છે ઇન્દ્ર જે પૂજ્ય હોય તો ગાય પણ પૂજવાયોગ્ય છે જે આપણા દેશમાંથી ગાયનો લોપ થઈ જાય તો હિંદુમંત્ર પણ તેની સાથેજ લોપ થઈ જાય, એમાં શક નથી મુસલમાનોની દેખાદેખાથી જે હિંદુઓ પણ ગોમાસ બદલ્યું કરવા લાગ્યા હોત તો અત્યાર પૂર્વે હિન્દુ નામનો ક્યારનોયે લોપ થઈ ગયો હોત, અથવા તો હિંદુઓ અત્યંત દુર્દશા ભોગવતા હોત, એમ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થયા વિના રહેશે નહિ હિંદુઓના અહિંસાધર્મેજ હિંદુઓની રક્ષા કરી છે અનુશીલનનું પ્રત્યક્ષ ફળ જેવું હોય તો પશુપ્રીતિના સાક્ષાત્ ઉપકારોપ્રત્યે એકવાર દષ્ટિપાત કરી જ પશુપ્રીતિના અનુસરણના પ્રતાપેજ હિંદુમંત્ર આજે જીવતી રહી ગઈ છે

શિષ્ય:—ઘણા મુસલમાનો પણ ગોમાસ નથી ખાતા

ગુરુ—એ પ્રતાપ હિંદુઓના સહવાસનો છે જેઓ હિંદુ વશમાં જન્મવા છતાં ગોમાસ બદલ્યું કરતા હોય તેઓ કુર્લાંગાર છે—નરાધમ છે એથી વધારે સખ્ત શબ્દો મારી પાસે નથી.

શિષ્ય.—કેટલાક પાશ્ચાત્ય પડિતો કહે છે કે “ હિંદુઓ જન્મોત્તર માને છે તેથી રખેને આપણો કોઈ પૂર્વપુરુષ દેહાતર પ્રાપ્ત કરીને પશુરૂપે આપણે ત્યાં આવ્યો હોય તો ? એવા બમથી હિંદુઓ પશુઓપ્રતિ દયાવાન રહે છે. ”

ગુરુ—પાશ્ચાત્ય પડિતો અને પાશ્ચાત્ય ગર્દભો વચ્ચેનો ભેદ બૂલવો જોઈએ નહિ હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ મે તને કહી દીધો છે હજી પણ તું શું ગર્દભ કેને કહેવાય અને પડિત કેને કહેવાય તેનો નિર્ણય કરી શક્યો નહિ ? ગર્દભ તો એના અવાજ ઉપરથીજ પકડાઈ જાય હિંદુ કથન કોઈ પાશ્ચાત્ય પડિતનું હોવા સંભવ નથી

અધ્યાય ૨૬ મો—દયા

ગુરુ—ભક્તિ અને પ્રીતિ પછી દયાનું સ્થાન આવે છે આર્ત અથવા દુઃખી પ્રાણીપ્રત્યે જે વિશેષ પ્રીતિભાવ તેને દયા કહેવામાં આવે છે ભક્તિના પેટામાં જેમ

પ્રીતિનો સમાવેશ છે, તેવીજ રીતે દયા પણ પ્રીતિનો એક ખાસ પેટા ભાગ છે. સર્વ જૂતમાત્રમા જે પોતાનાજ આત્માને જોતો હોય અથવા સર્વ જૂતમાત્રનો પોતાના-માજ અનુભવ કરતો હોય તે મનુષ્ય નિરતર દયામયજ હોય છે એટલા માટે ભક્તિના અનુશીલન (અનુસરણ અને વિકાસ) થી જેમ પ્રીતિનું અનાયાસે અનુ-શીલન થાય છે તેવીજ રીતે પ્રીતિના અનુશીલનની સાથે દયાનું અનુશીલન પણ રહેલુંજ હોય છે. ભક્તિ, પ્રીતિ અને દયાને હિંદુ ધર્મે એવા સૂત્રથી એક બીજા સાથે ગુથેલી છે કે તેને જૂદી પાડી ગતાવવાનું કામ સહજ નથી. હિંદુધર્મ જેવા સર્વાંગસંપન્ન ધર્મ અન્ય કોઈ નથી, એવા ઉદ્દગારો આવા પ્રસંગે બળપૂર્વક બહાર આવ્યા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય — છતાં દયાનું અનુશીલન પૃથક્ રીતે કરવાનું હિંદુધર્મમાં કહેલું છે ગુરુ — એકવાર નહિ પણ હજારવાર પુનઃ પુનઃ દયાના વિષય ઉપર બાર મૂકવામાં આવ્યો છે વસ્તુતઃ જેનામાં દયા નથી તેને હિંદુ એવું નામજ આપી શકાય નહિ. તોણજુ એટલું છે કે હિંદુધર્મમાં દાન શબ્દનો જેટલો છૂટથી ઉપયોગ થયેલો આપણા જોવામાં આવે છે તેટલો દયા શબ્દનો વ્યવહાર થયેલો જોવામાં આવતો નથી ખરી રીતે તો દાનમાંજ દયાનું સત્ય અનુશીલન રહેલું છે, પરંતુ “દાન” શબ્દના અર્થ તરફ ઘરાઘરા લક્ષ આપવામાં આવતું નથી “દાન” કહે વાંચી માત્ર અન્નદાન, વસ્ત્રદાન અથવા ધનદાનજ સર્વત્ર સમજવામાં આવે છે; પરંતુ એ અર્થ તો બહુજ સાકડો છે દાનનો ખરો અર્થ ત્યાગ છે ત્યાગ અને દાન એક બીજાના માત્ર પ્રતિશબ્દોજ છે દયાના અનુશીલનાર્થે ત્યાગ શબ્દનો પણ અનેક સ્થળે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે આ ત્યાગ શબ્દથી કેવળ ધનત્યાગજ સમજવો, એ યોગ્ય નથી ત્યાગ શબ્દથી સર્વ પ્રકારના ત્યાગોનું સૂચન થાય છે, અને તેમાં પ્રાણત્યાગ પણ સમાઈ જાય છે મતલબ કે જ્યાં દાનધર્મનો આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં આત્મત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પણ સાથેજ રહેલો છે એમ સમજી લેવું આ પ્રકારનું દાન કરવું તેમાંજ યથાર્થ દયાના અનુશીલનનો માર્ગ રહેલો છે. એક માણસ પાસે પુષ્કળ ધન-સંપત્તિ હોય, અને તે સંપત્તિનો અમુક અંશ કોઈ દીન-દરિદ્રીને અર્પણ કરે તો તેથી તેણે દયા કરી એમ કહી શકાય નહિ; કારણ કે એક તળાવમાંથી કોઈ પ્રવાસી જાળો બરીને પાણી પીવે તેથી તળાવને કોઈ ખોટ જતી નથી, તેમ તારા ઉક્ત પ્રકારના દાનથી તને કોઈ કષ્ટ થતું નથી. તેણે જેવો સ્વાર્થત્યાગ કરવો જોઈએ તેવો સ્વાર્થત્યાગ એથી થતો નથી. આ ઉપરથી એવા દાનની પણ જરૂર નથી એમ માની લઈશ નહિ. જો એવું નજીવું દાન પણ કરી શકતા નથી તેઓ ધોરતર નરાધમથી કોઈ રીતે

ચડીયાતા નથી પરંતુ જેઓ એવું દાન કરતા હોય તેઓએ તેમાં પોતાની દાનવીરતા અથવા બહાદુરી સમજી લેવી એ પણ ખૂલ છે એવી દાનવૃત્તિથી દયાનુ મથાર્થ અનુશીલન (અનુસરણ અને ખીલવણી) થઈ શકતું નથી પોતે કંઈ સહીને પણ પરોપકાર કરવો તેજ ખરું દાન છે.

શિષ્ય — જો આપણને કંઈ સહન કરવું પડે તો પછી શુભ વૃત્તિના અનુશીલનમાં સુખ રહેલું છે, એમ આપે કશું તેનો શું અર્થ ?

ગુરુ — શુભ વૃત્તિનું અનુશીલન (અનુસરણ અને વિકાસ) થવાથી તે કંઈજ સુખના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે એજ વૃત્તિઓ ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરેનું આ એક ખાસ લક્ષણ છે કે તેના અનુશીલનથી દુઃખ પણ સુખરૂપેજ અનુભવાય છે હિંદુ વૃત્તિઓ સર્વ પ્રકારના દુઃખોને સુખમાં ફેરવી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. ધર્મ એજ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, એમાં શકા રાખવા જેવું નથી સસારી મનુષ્યો જેને કંઈ કહે છે તેની ઉત્પત્તિ “આ માંડ અને આ પારકું” એવા ભેદજ્ઞાનમાંથીજ થાય છે ધર્માનુકૂળ આત્મ-પ્રીતિની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમાં આત્મત્યાગ રહેલો હોય તો પછી તેમાં કંઈ કે દુઃખ જેવું કશુંજ જણાતું નથી એટલું ખરું કે એવું પ્રત્યેક અનુબંધન-કર્તવ્યકર્મ કે ઇશ્વરાનુમોદિત કર્તવ્ય નિઃકામ ભાવથી કરવું જોઈએ.

હિંદુશાસ્ત્રકારોએ દાનધર્મની જે સ્થાપના કરી છે, તેવિષે મને આ પ્રસંગે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે હિંદુધર્મના કેટલાક સાધારણ દર્શનકારો કહે છે કે ‘દાન કરવાથી પુણ્ય થાય માટે દાન કરો.’ કહેવાની જરૂર નથી કે આ સ્થળે પુણ્યને સ્વર્ગાદિ કામ્ય વસ્તુઓના ઉપાયરૂપે સૂચવવામાં આવ્યું છે દાન કરવાથી અક્ષય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે દાન કરવું એવોજ સાધારણ હિંદુશાસ્ત્રકારોનો મત હોય છે આવા દાનને હું ધર્મનું નામ આપી શકતો નથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે ધનનું દાન કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કે સ્વર્ગમાં રહેવાની સારી જગ્યા મળે એટલા માટે અત્યારથીજ મૂલ્ય આપીને ત્યાં જમીન ખરીદી લેવી. આ દાનને ધર્મ કહી શકાય નહિ. એ તો એક પ્રકારનો વેપાર અથવા વિનિમય છે એવા વાણિજ્ય-વ્યાપારને ધર્મનું નામ આપવું ઠીક કહેવાય નહિ. x

દાન કરવું તે નિષ્કામપણેજ કરવું હિંદુઓમાં છે નિષ્કામ દાન કરવાથીજ દયાવૃત્તિનું અનુશીલન થાય છે, અને દયાવૃત્તિના અનુશીલનથી પ્રીતિવૃત્તિનું પણ અનુશીલન થાય છે, તથા પ્રીતિના અનુશીલનથી ભક્તિનું અનુશીલન થાય છે.

x પરંતુ સ્વર્ગ સુખના હેતુથી પણ દાન કરવામાં આવે, એ કાંઈ પણ દાન ન કરવા કરતાં તો સારુંજ છે એટલુંજ નહિ પણ એવા દાન પણ વધને વધતે નિરકામ કર્મમાં દોરવનારા થઈ રહે છે, એ પણ ખૂલવું જોઈએ નહિ. સંપાદક

એ પ્રમાણે એક માત્ર દાનવૃત્તિના અનુશીલનથી (ખાલન અને વિકાસથી) ઉત્તરોત્તર અનેક ઉત્તમ વૃત્તિઓનું સ્વાભાવિક રીતેજ અનુશીલન થાય છે માટે જેથી કરીને દયાનું અનુશીલન થાય તેજ સ્થાન, સમય અને પાત્રમાં દાન કરવું એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે વૃત્તિના અનુશીલનમાં કર્તવ્ય અથવા ધર્મ ગહેલો છે માટે તે ધર્માર્થેજ દાન કરવું એ ઉત્તમ છે સ્વર્ગાર્થે અથવા ખીજે કાંઈ બદલો મેળવવા માટે દાન કરવું એ તેવું ઉત્તમ નથી. ઇશ્વર સર્વ જૂતમાં છે માટે સર્વજૂતને દાન આપવું, જે ઇશ્વરનું છે તે ઇશ્વરનેજ આપવું, અથવા તો ઇશ્વરાર્થે સર્વસ્વનો ભોગ આપવો એ મનુષ્યોનું પરમ કર્તવ્ય છે સર્વજૂતમાં અને તારામાં તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતા કશો ભેદ નથી, એટલા માટે તારી પાસે જે કાંઈ છે, તેના ઉપર તારો પોતાનો તેમજ સર્વ પ્રાણીનો હક્ક છે, અને જે વસ્તુ ઉપર પ્રાણીમાત્રનો અધિકાર છે, તે વસ્તુ પ્રાણીમાત્રને અર્પણ કરવા મર્દવ તત્પર રહેવું જોઈએ ગીતોક્ત ધર્મમાં જે દાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તથા યથાર્થ હિન્દુધર્મ જે દાનની મહત્તા ગાય છે, તે દાન મે ઉપર કશું તેજ પ્રકારનું સમજવું એવી ભાવનાથી જે દાન થાય તેજ યથાર્થ દાનધર્મ છે રસ્તે ચાલતા એકાદ બિશુક તરફ અમુક વસ્તુ ફેંકી દેવી તે કાંઈ દાન નથી કેટલાં એક મનુષ્યો તો એવું નિઃકૃષ્ટ દાન પણ કરી શકતાં નથી, એ જોઈ મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે

શિષ્ય:—સર્વને સમાન રીતે દાન આપવામાં આવે તો પછી પાત્રપાત્રનો વિચાર ક્યા રહ્યો ? આકાશસ્થ સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર સર્વ સ્થળે કશાપણ ભેદભાવ વિના પોતાના કિરણો ફેંકે છે, એ વાત ખરી, પણ તેનાથી કેટલા પ્રદેશો દગ્ધ થઈ જાય છે ? આકાશનો મેઘ સર્વત્ર જલ વર્ષાવે છે પણ તેથી કેટલા ગામડાઓ તથા શહેરો તણાઈ જાય છે ? એવી રીતના વિચારશૂન્ય દાનથી લાભને બદલે હાનિ થવાનો શું ભય નથી રહેતો ?

ગુરુ:—હું પૂર્વેજ કહી ચૂક્યો છું કે દાન કરવું તે એટલાજ માટે કે તેથી આપણી દયાવૃત્તિનું અનુશીલન થાય જે દયાપાત્ર હોય, અને જે આર્ત અથવા પીડિત હોય તેનેજ દાન આપવું—અન્યને નહિ સર્વજૂતપ્રત્યે દયા કરવી એમ કહેવામાં મારો એવો મુદ્દલ આશય નથી કે જેને કાંઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય તેને માટે પણ આપણે સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર થઈ જવું તથાપિ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે જેને કાંઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય એવો મનુષ્ય આ સસારમાં દુર્લભ છે જેને દારિદ્ર્ય દુઃખ ન હોય તેને ધનનું દાન આપવું નિષ્ફળ છે. તેવીજ રીતે જેને કાંઈ પણ પ્રકારનો રોગ ન હોય તેને દવાનું દાન આપવું એ નિરર્થક છે. અનુચિત દાનથી અનેકવાર પૃથ્વીમાં પાપની વૃદ્ધિ થાય

છે, એ પણ લક્ષ્મી રાખવાયોગ્ય છે અનેક લોકોમાં અનુચિત દાન કરવાની પ્રવૃત્તિ વધી પડેલી હોવાથી, જે મનુષ્યો પૃથ્વીમાં સત્કાર્યપરાયણ રહીને જીવન ગાળી શકે તેવા હોય તેવાઓ પણ ભિક્ષુક અથવા પ્રપચકનો વેશ ધારણ કરે છે અનુચિત દાન કરવાની પ્રવૃત્તિને લીધે સમારના પ્રપચોમાં ઘટાડો થવાને બદલે ઉલટી વૃદ્ધિ થાય છે સશક્ત ભિખારીઓને દાન આપવાથી આળસને ઉત્તેજન મળે છે, એમ માનીને પણ કેટલાકે દાન કરતાં અચકાય છે આ પ્રમાણે બન્ને બાજુઓ તપાસીને યોગ્ય પાત્રે યોગ્ય દાન આપવું એજ ઉત્તમ છે જેઓની માનાર્જની અથવા કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકસિત થએલી હોય છે, તેમને પાત્રાપાત્રનો વિચાર બહુ મુશ્કેલીભર્યો નથી લાગતો, કારણ કે તેઓ દયાશીલ હોવાની સાથે વિચારવાનું પણ હોય છે મતલબ કે મનુષ્યની સર્વવૃત્તિઓ સુદર રીતે વિકસિત ન થાય ત્યાંસુધી તેની કાંઈ એક વૃત્તિ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી

ગીતાના સપ્તદશ અધ્યાયમાં દાનસંબંધે લગવાનું જે કથન છે, તેનું તાત્પર્ય પણ એવુંજ છે.

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય ઘા પુન ।

દીયતે ચ પરિક્ષિપ્તં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યઃ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૩॥

અર્થાત્—“ આપવું એજ કર્તવ્ય ” છે એમ માનીને જે દાન આપવામાં આવે, જેના બદલાનો હેતુ ન રાખવામાં આવે, અને જે દાન દેશ, કાળ, પાત્રનો વિચાર કર્યા પછીજ આપવામાં આવે, તેજ યથાર્થ—સાત્ત્વિક—દાન છે. બદલાની આશાથી જે દાન આપવામાં આવે, અમુક ફળની આશાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે, અથવા અપ્રસન્ન થઇને જે આપવામાં આવે તે રાજસ દાન છે દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના, અથવા અનાદર અને અવજ્ઞાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે તે તામસદાન છે

શિષ્ય —દાન આપતી વેળા દેશ-કાળ-પાત્રનો કેવી રીતે વિચાર કરવો, તે વિષે ગીતામાં કાંઈ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુ —ગીતામાં નથી, પણ બાહ્યકારોએ તે વિષય ચર્ચ્યો છે, પણ અત્યારે તેવી લગાણ ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી કાંઈ પણ કર્મ એવું નથી કે જેમાં દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ન હોય દાનને માટે પણ તેમજ છે

દેશ કાળ પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના જે દાન કરવામાં આવે તેને સાત્ત્વિક નહિ, પણ તામસ દાન કહેવામાં આવ્યું છે. આમ કહેવાનું કારણ એટલું બધું સ્પષ્ટ છે કે તે સમજવાને માટે હિંદુધર્મની કોઈ વિશેષ વિધિ શોધી કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી. દાખલાતરીકે આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં દુષ્કાળ પડ્યો હોય અને તેજ વખતે માએસ્ટરની કાપડની મીલો પણ બંધ પડી ગઈ હોય, અર્થાત્ બંને જગ્યાએ કારી-ગરો અને મજૂરો દુષ્પી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોય તે પ્રસંગે આપણે કાંઈ પણ આપી શકીએ એવી અવસ્થામાં હોય એ તો આપણી પ્રથમ ફરજ છે કે સૌ પહેલાં આપણે આપણા પ્રતિના કષ્ટનિવારણાર્થે જ હાથ લખાવવો. બની શકે તો બંને સ્થાનોમાં અમુક અમુક સહાયતા આપવી એ પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ જો ગુજરાતનાં મનુષ્યોને સહાય આપવાને બદલે માએસ્ટર તરફ જ પક્ષપાત રાખીએ તો દેશનો વિચાર આપણે રાખ્યો છે, એમ ન કહેવાય. કારણ કે માએસ્ટરના દુષ્પી મનુષ્યોને મદદ કરે એવા અનેક પુરુષો બહાર આવે એવો સભવ છે, પણ ગુજરાતનાં મનુષ્યો તરફ કોઈની દ્રષ્ટિ પડવાનો સભવ નથી કાળનો પણ તેજ પ્રકારે વિચાર કરવાનો છે, આજે જે વ્યક્તિને તે તારા પ્રાણના ભોગે બચાવ્યો હોય તેજ વ્યક્તિને કદાચ આવતી કાલે સળ કરવાની ફરજ તારે શિરે આવી પડે તો તેને તું કોઈ પણ રીતે પ્રાણદાન આપી શકે નહિ. પાત્રપાત્રનો વિચાર પણ સ્પષ્ટજ છે—પ્રાય સર્વ તેનો વિચાર કરી શકે છે એક દુષ્પી મનુષ્યને દાન આપવા અનેક માણસો તૈયાર થાય છે, પણ કોઈ ચોર કે જુગારીને આપવાને તત્પર થતું નથી એટલા માટે વેશે કાલેજ પાત્રે જ એની સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યામાં ખાસ કરીને ઉતરવાની જરૂર નથી જે ઉદાર જગતિક મહાનીતિ સર્વના હૃદયમાં રહેલી છે, તેને અનુસરીનેજ દેશ કાળ પાત્રના ભેદો દર્શાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ વિવિધ ભાષ્યકારોએ એ સ્પષ્ટ અને સરળ વાતના પણ કેવા વિચિત્ર અર્થો કર્યા છે, તે પણ જોવા હોય તો એક નમુનો આપું. શ્રીશંકરાચાર્ય તથા શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે દેશે એટલે કુરુક્ષેત્ર આદિ તીર્થસ્થાનોમાં જે દાન થાય તેજ દાન યોગ્ય દેશ થયેલું ગણાય. કાળનો કેવો વિચિત્ર અર્થ કર્યો છે, તે જો શંકરાચાર્ય કહે છે કે સંક્રાન્તિ આદિ પર્વને વિષે જે દાન થાય તેજ યોગ્ય દાન કહેવાય, તથા શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે મહાશ્વ પ્રસંગે જે દાન કરવામાં આવે તેજ શ્રેષ્ઠ છે, પાત્ર એટલે શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે જે વેદમાં પારગત હોય, છ અંગોનો સારી રીતે જાણ-કાર હોય, તથા આચારમાં નિષ્કાવાળો હોય તેને યોગ્ય પાત્ર સમજવો તેજ સબધે શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે જે તપ જપ વ્રત આદિ કરતો હોય એવા બ્રાહ્મણનેજ યોગ્ય પાત્ર માનવો જોઈએ. સર્વનાશ ! હું મારા દેશમાં રહી દીનદુષ્પી પીડિત મનુષ્યોની સેવા પહેલી તારીખથી ૩૧ મી તારીખપર્યંત કર્યા કરું તો,

તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભગવદભિપ્રેત દાન થયું એમ નજ મણાય । ભાષ્યકારોના વિચાર પ્રમાણે તો ગરીબ રોગી કે દુખીને સહાય કરવી એ યોગ્ય દાન ન લેખાય આ પ્રમાણે કોઈ કોઈ ભાષ્યકારે અતિ ઉન્નત ઉદાર તથા સાર્વજનિક હિન્દુધર્મને એવો તો સકાર્ણ, અનુદાર તથા ઉપધર્મ ખનાવી દીધો છે કે તે ભાષ્યકારોના વિચારોને યથાર્થ હિન્દુધર્મના વિચારો કહેવાની હિમત ટાપથી થઈ શકે નહિ મને એમ લાગે છે કે સ્મૃતિને અનુમોદન આપવા માટેજ ભાષ્યકારોએ ભગવાનના ઉદાર વાક્યને એટલું બધું મકાર્ણ રૂપ આપી દીધું હશે જો કે ઉક્ત સર્વ અને મહા પ્રતિભાસપન્ન, સર્વશાસ્ત્રવિત્ ભાષ્યકારોની પાસે હું દર્શીજ મિસા તમા નથી, તોપણ મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે,—

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णय ।

युक्तिहीनविचारे तु धर्महानि प्रजायते ॥

અર્થાત્ માત્ર શાસ્ત્રના આધારેજ કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય નથી યુક્તિહીન-વિચારગ્રન્થ બનીને કર્તવ્ય કરવાથી તો ધર્મહાનિજ થાય છે વિચાર કર્યા વિના, આજો મીચીને ધર્મત્રયેનું અનુસરણ કરવા જતાં આજગલ આપણે કેવી દુર્દશા-અધર્મ અથવા વિચૂળતાવાળી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ તેનો વિચાર કરતા ત્રાસ થયા વિના રહેતો નથી હજી પણ વિના વિચારે એવુંજ કર્યા કરીએ તો એ ઉચિત નથી. પોતપોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે સર્વેએ વિચાર કરવો જોઈએ, નહિતર ચદનવાહી ગર્દભ જેવીજ આપણી સ્થિતિ રહી જવાની—અર્થાત્ ચદનનો મહિમા સમજવાને બદલે ચદનનો ભાર વહન કરીનેજ જીવન વીતાવી દઈશું

શિષ્ય:—તો પછી ભાષ્યકારોના પંજમાથી યથાર્થ હિન્દુધર્મનો ઉદ્ધાર કરવો એ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય નથી શું ?

ગુરુ:—પ્રાચીન ઋષિ-મહર્ષિ તથા પડિતો અતિશય પ્રતિભાસપન્ન તથા મહા યોગી હતા તેમનાપ્રત્યે વિશેષ ભક્તિભાવ રાખવો, અને તેમનો અનાદર અથવા અમર્યાદા કદાપિ ન થાય તેનું સતત લક્ષ રાખવું એ આપણો ધર્મ છે. છતાં જો સ્થળે તેમનું વાક્ય ઇશ્વરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધતાવાળું જણાય તે સ્થળે તે વાક્યનો પરિત્યાગ કરી ઇશ્વરાભિપ્રાયનું અનુસરણ કરવું, એજ મારો કહેવાનો મર્મ છે

* મનુ ૧૨ મો અધ્યાય, ૧૧૩ મા શ્લોકની ટીકામા ગૃહસ્પતિનું વચન

અધ્યાય ૨૭ મો-ચિત્તરંજિની વૃત્તિ

શિષ્ય — હવે અન્યાન્ય કાર્યકારિણી વૃત્તિઓની અનુશીલન-પદ્ધતિ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખુ છું

ગુરુ — એ વિષય શિક્ષણશાસ્ત્રનો છે, તેથી તેવિષે અત્રે વિસ્તારથી બોલવાનો પ્રમગ નથી શારીરિક વૃત્તિ તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિસંબંધે કુ કેવળ સાધારણ અનુશીલન પદ્ધતિ તને કહી મર્યો છું-વૃત્તિવિશેષને ખાસ કરીને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે મેં કાંઈ કહ્યું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહું તો શરીરને કેવી રીતે બળવાન બનાવવું, કેવી રીતે અભ્યશક્તિ ચલાવવા, કેવી રીતે બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ બનાવવી તથા મગજને ગણિતશાસ્ત્ર સમજી શકે એવી યોગ્યતાવાળું કેવી રીતે બનાવવું, એ સર્વ વિષયોને મેં સ્પર્શ કર્યા વિનાજ રહેવા દીધા છે, કારણ કે એ વિષય કેળવણીશાસ્ત્રનો છે. અનુશીલન તત્ત્વનો સ્થૂંત મર્મ સમજવાને માટે કેવળ સાધારણ વિધિનું જ્ઞાનજ બસ છે એટલા માટે શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે મેં સાધારણ વિધિજ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ કાર્યકારિણી વૃત્તિની અનુશીલન પદ્ધતિ-સાધારણ વિધિ-ભક્તિના વિષયમાં સમાવેશ પામી જાય છે પ્રીતિતત્ત્વ ભક્તિતત્ત્વની અદર સમાવેશ પામે છે તથા દયાતત્ત્વ પ્રીતિતત્ત્વની અદર સમાવેશ પામી જાય છે, એ વાત કુ તને પૂર્વે કહી મર્યો છું સમસ્ત ધર્મો હિંતા ત્રણ તત્ત્વોની અદરજ સમાવેશ પામે છે, એમ કહું તોપણ અતિશયોક્તિ નથી એટલા માટે મેં ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયાનો વિષય બની શકે તેટલા વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે નહિતર હિંતા સર્વ વૃત્તિઓની મણુના કરાવવી તેમજ તેની અનુશીલનપદ્ધતિનો નિર્ણય કરવો એ મારો હિદેશ નથી, તેમજ તેટલી શક્તિ પણ નથી. શારીરિક, જ્ઞાનાર્જની અને કાર્યકારિણી વૃત્તિસંબંધે મારે જે કાંઈ બોલવા યોગ્ય હતું તે બોલી મર્યો છું હવે, ચિત્તરંજિની વૃત્તિસંબંધે સંક્ષેપમાં કહું તે સાંભળ

જમતના સર્વ ધર્મોમાં એક અપૂર્ણતા રહી મઠ હોય, એમ મને લાગે છે, અને તે એજ કે ચિત્તરંજિની વૃત્તિઓના અનુશીલનમાટે ખાસ કરીને કાંઈએ ભાર મૂક્યો નથી, પરંતુ એ ઉપરથી એવો સિદ્ધાંત કરી લેવો યોગ્ય નથી કે પ્રાચીન ધર્મવેત્તાઓ તેની આવશ્યકતા બરાબર સમજી શક્યા નહિ હોય, અથવા તો તેઓએ એ વિષયનો બીલકુલ ઉપદેશ નહિ કર્યો હોય હિંદુઓની પૂજાની સામગ્રી-પુષ્પ, ચંદન, ધૂપ, દીપ, વૃત્ત, ગીત તથા વાદ્ય આદિનો હિદેશ ભક્તિના અનુશીલનપૂર્વક ચિત્તરંજિની વૃત્તિના અનુશીલનનો પણ હોવો જોઈએ, અથવા

તો ઉક્ત સાધનોદ્વારા ભક્તિનેજ જગૃત કરવાનો હોવો જોઈએ, એમ વિચાર કરતા લાગ્યા વિના રહેતું નથી પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના ધર્મમાં તથા મધ્યકાળના યુરોપીય રોમન ક્રિસ્તીઅન ધર્મમાં ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ અર્થે ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા. આપિલીસ અથવા રાફેલેનાં ચિત્રો, અને જર્મનીના રિખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રીઓનું સંગીત એ સર્વની ઉપાસના સમયે સહાયતા લેવામાં આવતી, એટલુંજ નહિ પણ ચિત્ર-શિલ્પ તથા સંગીત આદિ લલિત કળાઓ ધર્મના ચરણ પાસે મસ્તક નમાવીને ઉભી રહેતી ભારતવર્ષમાં પણ ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, તથા સંગીત વિદ્યાને ઉપાસના અર્થે સહાયક સામગ્રી માનવામાં આવે છે.

શિષ્ય.—ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની વૃત્તિને તૃપ્ત કરવા માટેજ મૂર્તિપૂજા વિગેરેનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોય, એમ મને લાગે છે.

ગુરુ.—એ વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે, પણ તે સિવાય મૂર્તિપૂજાની ઉપયોગિતા અન્ય કોઈ કારણે સિદ્ધ થતી નથી, એમ કહી શકાય નહિ મૂર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે વિષે વિચાર કરવાનો અત્રે અવકાશ નથી ચિત્રવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા તથા સંગીત વિદ્યા વિગેરે ચિત્તરજિની વૃત્તિને તૃપ્તિ તથા સ્ફુર્તિ અર્પી શકે છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ કાવ્યના જેવો ચિત્તરજિની વૃત્તિને ખીલવવાનો અન્ય એકુંકે એક ઉપાય નથી. ગ્રીક અને રોમન ધર્મોએ પણ કાવ્યની સહાય લીધી હતી, કિન્તુ હિંદુધર્મે કાવ્યનો જે પ્રભાવ સ્વીકાર્યો છે, તે તે બ્રહ્મના અપૂર્વજ છે રામાયણ અને મહાભારત જેવા કાવ્ય ગ્રંથો એજ હિંદુઓના પ્રધાન ધર્મગ્રંથો મનાય છે વિષ્ણુપુરાણ તથા ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાં એવાં એવાં વાક્યો મળી આવે છે કે અન્ય કોઈ દેશના ધર્મસાહિત્ય સાથે તેની તુલના થઈ શકે નહિ આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચિત્તરજિની વૃત્તિની ખીલવણી મનમાં હિંદુધર્મે કાઈજ લક્ષ આપ્યું નથી, એમ તો આપણાથી કહી શકાય નહિ. છતાં એટલું છે કે પૂર્વે જે શુભ પ્રવૃત્તિ વિધિરૂપે નહિ પણ લોકાચારરૂપે ચાલતી હતી, તે પ્રવૃત્તિને આ કાળે આપણે વિધિબદ્ધ કરવી જોઈએ, અને શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર જેટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેટલોજ ભાર ચિત્તરજિની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર પણ મૂકવો જોઈએ.

શિષ્ય —અર્થાત્ આપ એમ કહેવા માગો છો કે શાસ્ત્રમાં જેવી રીતે ગુરુ જનની ભક્તિ કરવાનું, દયા રાખવાનું, દાન કરવાનું તથા શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તેજ પ્રકારે ચિત્રવિદ્યા-શિલ્પવિદ્યા-નૃત્યગીત-તથા કાવ્ય આદિ લલિતકળાઓની પણ ખીલવણી કરવા શાસ્ત્રદ્વારા લોકોને પ્રેરણા કરવી જોઈએ ?

ગુરુ:—હા, નહિતર મનુષ્યોનો ધર્મ અપૂર્ણજ રહી જાય.

શિષ્ય —તે કેવી રીતે ?

ગુરુ. —આપણે પ્રત્યક્ષ જે કંઈ જોઈ શકીએ છીએ તે ઉપરથી તો જગત્ એટલે જડ શરીરો અને બીજી વસ્તુઓની સમષ્ટિ, એટલું જ કહી શકાય, પરંતુ આ જગતમા આપણે જે વિવિધ પ્રકારની, વિવિધ પ્રકૃતિવાળી તથા વિવિધ ગુણોવાળી વસ્તુઓ નિત્ય અનુભવીએ છીએ, તે સર્વ અનેકતાની અદર તને કંઈ ઐક્ય જેવું જણાય છે? વિશુદ્ધતાની મધ્યમા કાંઈ શુદ્ધતા જેવું જણાય છે?

શિષ્ય —હા

ગુરુ. —કેવી રીતે, કહે જોઈએ

શિષ્ય. —એક અનત સત્ય અથવા અનિર્વાચનીય શક્તિ—જેને હર્ષદે સ્પેન્સર ‘ઇન્સ્કુટેબલ પાવર ઇન નેચર’ કહે છે, તેમાંથીજ સર્વ વસ્તુઓ જન્મે છે, જીવે છે અને છેવટે તેમાંજ વિલીન થઈ જાય છે

ગુરુ. —એ સર્વોપરિ તત્ત્વને અથવા શક્તિને આપણે વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યના નામથી ઓળખીશું તે ચૈતન્યરૂપિણી શક્તિને ચિત્તશક્તિ કહીશું તો તે યોગ્ય થઈ પડશે હવે, કહે જોઈએ એ સતમા ચિત્તના અવસ્થાનનું કૃણ શું?

શિષ્ય —કૃણ તો આપે હમણાજ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું, અને તે એજ કે આ જગતિક શુદ્ધતા—વ્યવસ્થા, કિંવા અનિર્વાચનીય ઐક્ય

ગુરુ. —હવે જરા વિચાર કરીને જવાબ આપ કે જીવના સંબંધે આ અનિર્વાચનીય શુદ્ધતાનું પરિણામ શું?

શિષ્ય —જીવનની ઉપયોગિતા અથવા જીવનું સુખ

ગુરુ. —તેનું જ નામ આનંદ એ સચ્ચિદાનંદનું જ્ઞાન થાય એટલે જગતનું પણ માથેજ જ્ઞાન થાય, પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે તેને જાણવું શી રીતે? હવે ક્રમે ક્રમે આપણે તેનો વિચાર કરીશું પ્રથમ તો એ સત્ અર્થાત્ જે ત્રિકાલાખ્યા છે, તેનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે જાણવું?

શિષ્ય —એ સતની સાથે સતના ગુણો પણ આવી જાયને?

ગુરુ. —હાજ તો

શિષ્ય: —તો પછી સત્ અથવા મત્યને પ્રમાણુદારા જાણવું જોઈએ

ગુરુ. —પ્રમાણુ કેટલા છે?

શિષ્ય. —મુખ્યત્વે તો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બાકીનાં પ્રમાણોનો સમાવેશ અનુમાનમાંજ સમાજીને તેને પૃથક્કરણે ગણાવ્યાં નથી

ગુરુ: —હીક. અનુમાનનું મૂળ પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ છે, અથવા તો સત્યજ્ઞાન પણ હમેશાં પ્રત્યક્ષમૂલક હોવા યોગ્ય છે, એ વાત સ્મરણુર્મા રાખજો જ્ઞાનેન્દ્રિયદારા કાંઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. એટલા માટે પ્રથમ તો ચમાર્થ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ-અર્થે ઇન્દ્રિયોની—અર્થાત્ શારીરિકી વૃત્તિઓની ખીલવણી થવી જોઈએ, અને જતે

પ્રમાણે અનુમાનજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓની યોગ્ય સ્થુતિ તથા ખીલવણી થવી જોઈએ જેને આપણે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિ કહીએ છીએ તેમાની કેટલીક વૃત્તિને મન એવું નામ આપણા દર્શનશાસ્ત્રમા આપવામા આવ્યું છે, તથા કેટલીક વૃત્તિઓને બુદ્ધિ એવું પણ નામ આપવામા આવ્યું છે સકલ્પવિકલ્પની એટલે કે વિચારક વૃત્તિઓને ‘મન’ એવું નામ અપાયલું છે અને નિર્ણયાત્મક વૃત્તિ ‘બુદ્ધિ’ નામથી ઓળખાય છે એ પૈકી અનુમાનજ્ઞાનને માટે મનોમય વૃત્તિઓનીજ સ્થુતિ ખામ કરીને જરૂરની છે હવે કહે જોઈએ એ સદ્વ્યાપી ચિદને-ચૈતન્યને-કેવી રીતે જાણી શકાય.

શિષ્ય:—અનુમાનપ્રમાણુદાર

ગુરુ —એમ કહેવું તે ઠીક નથી. જેને બુદ્ધિ અથવા વિચારકવૃત્તિ એવું નામ આપવામા આવ્યું છે તેદ્વારા-અર્થાત્ જ્ઞાનદારાજ સતને જાણવું જોઈએ, અને ધ્યાનદારા ‘ચિત્’ને જાણવું જોઈએ, પરંતુ ત્યારબાદ આનંદને કેવી રીતે જાણવો.

શિષ્ય:—‘આનંદ, એ તો અનુમાનગમ્ય નથી, પણ અનુભવગમ્ય છે આપણે આનંદને અનુમાનથી જાણી શકતા નથી, પણ અનુભવથી-ભોગથી-જાણી શકીએ છીએ એ આનંદનો અનુભવ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિથી થવો અશક્ય છે આનંદની પ્રાપ્તિ અર્થે તો કાંઈ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ જોઈએ

ગુરુ —જે ઘંટાની હું વાત કરવા માગુ છું તેજ તે વૃત્તિ, અર્થાત્ ‘ચિત્તર-જિની’ વૃત્તિ તેના સમ્યક્ અનુશીલનથીજ આ સચ્ચિદાનંદમય જગત્ અથવા જગત્મય સચ્ચિદાનંદનો સ્વરૂપાનુભવ થઈ શકે છે ન્યાસુધી તેવો અનુભવ ન થાય ત્યાસુધી ધર્મ અપૂર્ણ લેખાય છે ચિત્તરજિની વૃત્તિની ખીલવણી ન થાય ત્યાસુધી સપૂર્ણ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ, એમ કહેવાય નહિ આપણા સર્વાગમપત્ર હિન્દુ-ધર્મનો ઇતિહાસ જો તું બરાબર લક્ષમા લેશે તો આ વાત તું બહુ સારી રીતે સમજી શકશે આપણા ધર્મમા જેટલા જેટલા ફેરફારો થયા છે તે સર્વ હિન્દુધર્મને સપૂર્ણ બતાવવા માટેજ થયા છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ આપણી પ્રથમાવસ્થામા ઋગ્વેદમહિતાનો ધર્મ બહુ પ્રખળ હતો તે ધર્મની આલોચના કરવાથી તને જણાશે કે જે કાંઈ શક્તિમાન, જે કાંઈ ઉપકારી અથવા જે કાંઈ સુદર હોય તેનીજ ઉપાસના કરવી એ આદિ વૈદિક ધર્મ હતો તેમા અલખત આનંદનો ભાગ યથેષ્ટ પ્રમાણુમાં હતો, પરંતુ સત્ તથા ચિત્તની ઉપાસનાનો કિવા જ્ઞાન તથા ધ્યાનનો પ્રાપ્તિ અભાવ હતો એટલાજ માટે ઉપનિષદોએ તેમાં સુધારો કર્યો. ઉપનિષદનો ધર્મ પરબ્રહ્મની ઉપાસનાની વિધિ દર્શાવે છે એટલામાટે તેમા જ્ઞાન અથવા ધ્યાનનો અભાવ નથી, પરંતુ આનંદનો અભાવ છે, x એમ તો મારે કહેવું જોઈએ.

x આ બંને કથન યોગ્ય જણાતાં નથી. પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, તો પછી આનંદ તો એના પેટામાજ આવી ગયો એ સચ્ચિદાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિ

સર્વ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિનો છે, એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો, પરંતુ તે જ્ઞાન તથા ધ્યાનમય ધર્મમાં ચિત્તરંજનીવૃત્તિને ખીલવવાની કાંઈ વ્યવસ્થા દર્શાવવામાં આવી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી + ઔદ્ધોમાં ઉપાસના નથી. ઔદ્ધો સત્તેજ માનતા નથી, તે પછી તેમના ધર્મમાં આનંદ હોયજ કયાંથી? ઋગ્વેદ, ઉપનિષદ તથા ઔદ્ધ એ ત્રણે ધર્મોમાંથી એકેકે ધર્મ સામ્યદાન દેખાતો હોવા છતાં સંપૂર્ણ સ્થાયીરૂપે નહીં રાક્યો નહિ, પરિણામે એ ત્રણે ધર્મોનો સારભાગ ગ્રહણ કરી પૌરાણિક હિન્દુધર્મ બહાર આવ્યો. આ પૌરાણિક ધર્મમાં સત્તેજી ઉપાસના, ચિત્તેજી ઉપાસના તથા આનંદની ઉપાસના બહોળા પ્રમાણમાં છે તેમાં પણ ખાસ કરીને આનંદભાગ વિશેષરૂપે સ્મૃતિ પામ્યો છે, અને એટલાજ માટે તે જાતીય ધર્મતરીકેનું અચળ સ્થાન હજી પણ સાચવી રહ્યો છે કાંઈ પણ વિજાતીય અસંપૂર્ણ ધર્મ તેના ઉપર હુમલો કરીને હજી સુધી ફાવી ગયો નથી આજકાલ જેઓ ધર્મસંસ્કાર અર્થે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેઓએ આ એક વાતનું નિઃતર સ્મરણ રાખવું જોઈએ કે ઈશ્વર જેવી રીતે સત્તેજ છે, જેવી રીતે ચિત્તેજ છે તેવીજ રીતે આનંદસ્વરૂપ પણ છે માટે જ્યાં સુધી ચિત્તરંજનીવૃત્તિઓના અતુશીલનની વિધિ તથા ઉપાય દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સંસ્કાર પામેલો ધર્મ પણ કદાપિ સ્થાયીરૂપે ટકી શકે નાહ.

શિષ્ય — પરંતુ પૌરાણિક હિન્દુધર્મમાં આનંદનો ભાગ હદ કરતાં વધારે છે, અને તેથી આનંદની યથાયોગ્યતા મંચવાઈ નથી, એ મંચ ઘે આપનો શું અભિપ્રાય છે? ગુરુ. — એ વાત સત્ય છે હિન્દુધર્મમાં અનેક જાળા-ઝાંખરા બાંધી ગયા છે

માટે અને હું ખમાત્રની આત્યંતિકી નિવૃત્તિને માટે તો કર્મ ઉપાસનાદિ સાધનો કહેલા છે સાધન એજ સાધ્ય નથી, મુજબની ટીકીટ લઈ રહેવેના ડાખા બેડા, તે ડાખા મુમ્મ નથી કે તેમાં મુજબનો અનુભવ થાય એમાં તો 'ઉલટું ધરમાં સુખ મગવડ હશે તેટલાં પણ નહિ મળતા કેટલુંક કષ્ટ પણ વેડવું પડશે, અને મુજબ તો તે સમયે માત્ર ઉદ્દેશમાં સમાયણું રહીને તેનો સાક્ષાત્કાર તો એ પ્રયત્નની છેવટે-ફળરૂપેજ થવાનો આજ્ઞાના થડ, ડાળ, પાદડા, વગેરેમાં ફેરીને સ્વાદ નજ હોય, પણ ઉલટી તુરાણજ હોય એ બધાથી આગળ વધી ડાળની છેવટે પહોંચવાથીજ ફેરી અને તેનો ઉમદા સ્વાદ મેળવી શકાય આવી રીતે વિચાર કરવાથી સમજાશે કે ઉપનિષદે ઉપદેશલા ધર્મમાં આનંદનો અભાવ નથી પણ આનંદ તો (કેવળ આનંદજ નહિ પણ અનંત પ્રકારની અનુપમ અતુલ્ય મહત્તાઓ) તેના ઉદ્દેશમાં અને ફળમાં રહેલોજ છે, અને એ સમ્યક્દાનદને પ્રાપ્ત કરવાના શિક્ષણથીજ ગીતા ઉપનિષદ બરપૂર છે બાહ્ય પદાર્થોદ્ધાર મેળવી શકાતા આભાસમાત્ર વિષયાનંદ કે જેની ઇચ્છાવાળાનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકરણ નથી એમ એ વિદ્યાના ત્રયો પ્રથમ-થીજ કહી દે છે તેમાં-ગીતા ઉપનિષદાદિમાં વિષયાનંદનું શિક્ષણ કે વ્યવસ્થા ન હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે

સંપાદક.

એ હું કબુલ કરું છું, અને તેને ખખેરી નાખવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે, એમ પણ હું માનું છું હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ જેઓ સમજી શકશે તેઓ ધર્મના આવશ્યક તથા અનાવશ્યક અંશોને પણ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. તેથી તેઓ આવશ્યક અંશોનો સ્વીકાર તથા અનાવશ્યક અંશોનો પરિહાર બહુજ સહેલાઈથી કરી શકશે, એમાં શક નથી આમ નહિ થાય ત્યાં સુધી હિંદુમતિની ઉન્નતિ થવી અસંભવિત છે હવે, આપણે આ સ્થળે જે કાંઈ વિચારવાનું છે, તે એજ છે કે જે ઈશ્વર અનંત સૌંદર્યમય હોય તે ઈશ્વર જે સર્ગુણ હોય તેનામાં સકળ ગુણોનો સમાવેશ હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે કારણ કે તે સર્વમય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેના સકળ ગુણો પણ અનંત છે જે અનંત હોય તેના ગુણ અતવાળા કે પરિમાણવાળા હોઈ શકે નહિ મતલબ કે ઈશ્વર અનંત સૌંદર્યવિશિષ્ટ હોઈને તે મહાન, પવિત્ર, પ્રેમમય, વિચિત્ર છતાં એક, સર્વાંગસંપન્ન તથા નિવિકાર પણ છે તેના આ સર્વ ગુણો અમાપ હોવાથી એ સકલ ગુણોનું સમવાય સ્વરૂપ જે સૌંદર્ય તે પણ અનંત હોવા યોગ્ય છે આપણી જે વૃત્તિઓના સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરી શકીએ તે વૃત્તિઓને જે આપણે યોગ્ય પ્રકારે ન કેળવીએ તો તે સૌંદર્ય કેવી રીતે અનુભવી શકીએ ? તેટલાજ માટે હું કહું છું કે જેમ શુદ્ધિ આદિ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓને અને ભક્તિ આદિ કાર્યકારિણીવૃત્તિઓને કેળવવાની, ધર્મપ્રાપ્તિ અર્થે જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્તરજિનીવૃત્તિને પણ કેળવવાની તથા ખીલવવાની જરૂર છે જ્યાંસુધી પરમાત્માના સૌંદર્યનો સમુચિત અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી તે પરમાત્માપ્રત્યે આપણો સમ્યક્પ્રેમ અથવા સમ્યક્ભક્તિ રુકુરી સંકે નહિ આધુનિક વૈષ્ણવધર્મે કૃષ્ણોપાસનાની સાથે વ્રજલીલા-કીર્તનનો સંયોગ કર્યો છે, તેનું કારણ હવે તું સમજી શકશે

શિષ્ય — પણ એ વ્રજલીલાનું ફળ શું સારું આવ્યું છે, એમ આપ કહી શકશે ?

ગુરુ.—જેઓ આ વ્રજલીલાનું યથાર્થ તાત્પર્ય સમજી શક્યા છે, અને જેઓનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય છે, તેમને માટે એ વ્રજલીલાનું પરિણામ બહુ ઉત્તમ થયું છે, એમ કહેવામાં દોષ નથી, પરંતુ જેઓ અજ્ઞાન હોય, વ્રજલીલાનો યથાર્થ આશય સમજવાને જેઓ અશક્ત હોય, અથવા જેઓની ચિત્તવૃત્તિ મૂળથીજ કલુષિત હોય તેમને માટે એનું પરિણામ ખરાબજ આવે છે ચિત્તશુદ્ધિ સિવાય, કિંવા જ્ઞાનાર્જની, કાર્યકારિણી અને ચિત્તરજિની વૃત્તિના ઉચિત અનુશીલન સિવાય કેાઈપણ મનુષ્ય યથાર્થ વૈષ્ણવ થઈ શકે નહિ વૈષ્ણવ ધર્મ અજ્ઞાન અથવા પાપાત્માઓ માટે નથી. જેઓ રાધાકૃષ્ણને હૃદયસુખમાં તટ્થીન માની તેમને ઉપાસે છે, તેઓ યથાર્થ વૈષ્ણવ નથી—પણ પિશાચ છે

ધણખરા લોકો તો એમજ માને છે કે રાસલીલા એ એક પ્રકારનો અપવિત્ર

અશ્લીલ અથવા ખરાબ વ્યાપાર છે અલખત, વખત જતાં લોકોએ રાસલીલાને એક રીતનો નીચ વ્યાપારજ બનાવી દીધો છે, પરંતુ ખરે જોઈએ તો મૂળમાં તો તે માત્ર ઇશ્વરોપાસનાનોજ એક પ્રકાર હતો. અનત સુદર એવા પરમાત્માના સૌંદર્યની હિપાસના સિવાય અને ચિત્તરજિની વૃત્તિને ઇશ્વરાભિમુખી કરવા સિવાય એ રાસલીલાનો અન્ય એક ઉદ્દેશ નથી.

શિષ્ય:—હવે, એ ચિત્તરજિની વૃત્તિના અનુશીલનસમયે કાંઈક ઉપદેશ આપો.

ગુરુ:—જગતના સૌંદર્ય તરફ ચિત્તને આકર્ષણ અને જોડવું, એજ ચિત્તરજિની વૃત્તિને કેળવવાનું પ્રધાન સાધન છે. જગત સૌંદર્યમય છે, બાહ્ય પ્રકૃતિ જેમ સૌંદર્યમય છે તેવીજ રીતે આંતરપ્રકૃતિ પણ સૌંદર્યમય છે. બાહ્ય પ્રકૃતિ ચિત્તને બહુજ સહેલાઈથી આકર્ષી શકે છે એ આકર્ષણને વશીબૂત થઈ સૌંદર્યગ્રાહી વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં (તે વૃત્તિઓને જગાડવા અને ખીલવવામાં) નિત્ય તત્પર રહેવું. એ વૃત્તિઓ જેમ જેમ વિકાસ પામતી જશે તેમ તેમ આંતરપ્રકૃતિના સૌંદર્યનો પણ અનુભવ થવા લાગશે, એટલુંજ નહિ પણ જગદીશ્વરના અનત સૌંદર્યનો આભાસ સુદા. આવશે સૌંદર્ય ગ્રાહિણી વૃત્તિઓનો એક એવો સ્વભાવ છે કે તે દ્વારા પ્રીતિ, દયા અને ભક્તિ આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ પણ સાથે સાથે જન્મી તથા પરિપુષ્ટ થયા વિના રહેતી નથી છતાં એક વાતમાં બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે ચિત્તરજિની વૃત્તિઓના અનુચિત અનુશીલન તથા રકુર્તિથી અન્ય કેટલીક કાર્ય-કારિણી વૃત્તિઓ દુર્ભાગ થઈ જાય છે એટલા માટે ધણાખરા મનુષ્યોનો એવો દૃઢ વિશ્વાસ બધાઈ મળે છે કે કવિઓ વિગેરે કાવ્યો સિવાય અન્ય વિષયોમાં છેક નિરુપયોગી જેવા થઈ જાય છે એક રીતે આ વાત સત્ય પણ છે, જેઓ ચિત્તરજિનીવૃત્તિનું અયોગ્ય અનુશીલન કરે છે, અને અન્ય વૃત્તિઓ સાથે તેનું યથાયોગ્યતા કિંવા સામજરય સાચવવાની કાળજી રાખતા નથી, અથવા “હું પ્રતિભાશાળી હોવાથી કવિતા લખવા સિવાય બીજું કામ મારાથી કરાવજ નહિ.” એમ માની જેઓ વૃથા ગર્વથી ફૂલી જાય છે, તેઓ સંસારમાં પ્રાય નિરુપયોગી થઈ પડે છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ જે શ્રેષ્ઠ કવિઓ પોતાની અન્ય વૃત્તિઓ કેળવવાની સાથે સાથે ચિત્તરજિનીવૃત્તિને પણ કેળવતા રહે છે તેઓ તો નિરુપયોગી થવાને બદલે સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં પણ અધિક કુશળતા દાખવી શકે છે. યૂરોપના કવિઓ—શેક્સપીઅર, મિલ્ટન, ડેડે, ગેટે વિગેરે શ્રેષ્ઠ રસિકાત્માઓ સંસારવ્યવહારમાં પણ અતિ નિપુણ હતા, એમ કહેવાય છે. કાલદાસે કાશ્મીરનું રાજતત્ત્વ પોતાના હાથમાં લીધું હતું, તે શુ વ્યવહારદક્ષતા સિવાય ‘લોર્ડ ટેનીસનની કુર્તિ પણ શુ સિદ્ધ કરે છે? ચાર્લ્સ ડીકન્સ વિગેરેના જીવનચરિત્રો પણ એની એજ વાત કહે છે.

શિષ્ય:—કેવળ નૈસર્ગિક સૌંદર્યપ્રત્યે ચિત્તને સંયુક્ત કરવાથી, ચિત્તરજિની

વૃત્તિઓની શુ સમુચિત રકુર્તિ થઇ શકે ?

ગુરુ —એ વિષયમાં તો મનુષ્યોજ મનુષ્યોને ઉત્તમ સહાય આપી શકે છે શિષ્યવિદ્યા ચિત્રવિદ્યા, સંગીતવિદ્યા, તથા નૃત્યવિદ્યા વિગેરે વિદ્યાઓ મનુષ્યદ્વારાજ ઉદ્ભવી છે, અને તે વિદ્યાઓ ચિત્તરન્નિનીવૃત્તિને કેળવવામાં અમૂલ્ય સહાય આપી શકે છે ઉક્ત વિદ્યાઓના અભ્યાસથી બાહ્ય સૌદર્યનો અનુભવ કરવાની શક્તિ ખાસ કરીને સતેજ થયા વિના રહેતી નથી વસ્તુતઃ કાવ્ય એ એક અતિઉપયોગી સાધન છે. કાવ્યથી ચિત્ત વિશુદ્ધ થાય છે, અને હૃદય આતર પ્રકૃતિના સૌદર્યમાં રસ લેતા શીખે છે. કવિને ધર્મનો પ્રધાન સહાયક લેખવામાં આવ્યો છે, તે પણ એટલાજ માટે. મનુષ્યત્વની ખીલવણી માટે વિજ્ઞાન અથવા ધર્મોપદેશ જોટલો જરૂરનો છે, તેટલુજ કાવ્ય પણ જરૂરનું છે જેઓ ઉક્ત ત્રણ વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ ઉપર હદ કરતાં વધારે ભાર મૂકી દે છે તેઓજ મનુષ્યત્વ અથવા ધર્મનો યથાર્થ લહાવો લઇ શકતા નથી.

શિષ્ય —પરંતુ કાવ્યમાં તો કેટલાક કુવાક્યો પણ હોય છે

ગુરુ —ખરી વાત, પણ એથી કરીને તેનો ત્યાગ કરવો, તેના કરતા વિશેષ સાવચેતીપૂર્વક કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો એજ હિતકારક છે જેઓ કુકાવ્યો રચી જન-સમાજની વૃત્તિને કલુષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેઓ ચોર અને લુટારાઓની પેઠે મનુષ્યજાતિના શત્રુઓ છે એમ ગણી એવા કુકવિઓને પણ શિક્ષા કરવી જોઇએ.

અધ્યાય ૨૮ મો—ઉપસંહાર

ગુરુ—અનુશીલનમળધી માફ વક્તવ્ય હવે સમાપ્ત થાય છે મારે જે કાંઈ કહેવા યોગ્ય હતું તે સર્વે કહી ચૂક્યો છું. એમાં કેટલીક વાતો અપૂર્ણ તેમજ અસ્પષ્ટ રહી ગઇ હશે, તેપણુ મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે એ વિષય ચર્ચ્યો છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી જે પ્રત્યેક વાતનો નિર્ણય કરવા એસીએ તો મૂળ વાતનો કોઈ દિવસે ઉકેલ આવે નહિ એટલા માટે ન છૂટકે કેટલીક વાતો અસ્પષ્ટ તથા અપૂર્ણ રાખીને આગળ ચાલવાની મને જરૂર પડી છે હું આશા રાખું છું કે અત્યાર સુધીમાં મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તે સર્વ તુ યથાયોગ્ય રીતે સમજી શક્યો હોઇશ, અને જે વાત બરાબર સમજવામાં આવી ન હોય તે સમજવાનો પ્રયત્ન બવિષ્યમાં ચાલુ રાખીશ. મને વિશ્વાસ છે કે એમ કરવાથી કાળક્રમે તે વાત તારા સમજવામાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ. ધણુ કરીને રચૂલ વાતો તો તારા સમજવામાં બરાબર આવી ગઇ હશે.

શિષ્ય:—કેટલીક મર્મકથાઓ સક્ષિપ્તમાં બોલ જઈ છું, તે કૃપા કરીને એકવાર

સાંભળી જાઓ:-

(૧) મનુષ્યમાં કેટલીક શક્તિઓ હોય છે, તેને આપે “ વૃત્તિ ” એવું નામ આપ્યું તે વૃત્તિઓનું અનુશીલન-એટલે કે તેની જાગૃતિ, અનુસરણ અને ઉન્નતિ કરીને તે શક્તિઓ અથવા વૃત્તિઓને ચરિતાર્થ કરવી તેજ મનુષ્યત્વ, એમ આપ સિદ્ધ કરી ગયા છે.

(૨) મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ એજ ધર્મ છે

(૩) તે અનુશીલનની સીમા, અને વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામજસ્ય સાચવવું જોઈએ

(૪) વૃત્તિઓનું સામજસ્ય તથા સ્ફુરણ એજ મુખ્ય

(૫) સમસ્ત વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન કરી, તેને ઇશ્વરમુખી કરવી જોઈએ, અને વૃત્તિઓને ઇશ્વરમુખી કરવી એજ યથાર્થ અનુશીલન છે એ અવસ્થાને ભક્તિ પણ કહી શકાય.

(૬) ઇશ્વર સર્વ ભૂતમાત્રમાં છે, એટલા માટે સર્વ પ્રાણીપદાર્થ પ્રત્યે ભક્તિ તથા પ્રીતિ રાખવી એ અત્યાવશ્યક છે ભૂતમાત્રપ્રત્યે ભક્તિભાવ ન જન્મે ત્યાં સુધી ઇશ્વરપ્રતિ પણ ભક્તિભાવ ઉદ્ભવે નહિ, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યત્વ તથા ધર્મ પણ અપૂર્ણ જ રહી જાય

(૭) આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ, સ્વદેશપ્રીતિ, પશુપ્રીતિ તથા દયા એ સર્વ પ્રીતિની અદ્વર સમાવેશ પામે છે. તેમા પણ મનુષ્યની અવસ્થાનો વિચાર કરતા સ્વદેશપ્રીતિ એ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, એમ કહી શકાય ખસ, આપના કથનનો એટલો સ્પૂળ મર્મ મારા હૃદયમાં સુવર્ણાક્ષરે કોતરાઈ ગયો છે

ગુરુ:-પણ શારીરિક વૃત્તિ, જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ, કાર્યકારિણી વૃત્તિ તથા ચિત્તર-જિની વૃત્તિ વિગેરેનું તો તે નામ પણ ન લીધું ?

શિષ્ય:-એની કાંઈ જરૂર નથી અનુશીલનતત્ત્વના સ્થૂલમર્મનું વર્ણન કરતા એવા વિભાગો પાડવા અનાવશ્યક છે હવે હું અરાખર જોઈ શકું છું કે કેવળ મને સમજાવવા માટેજ આપે એવા વિભાગો પાડ્યા હતા

ગુરુ:-હવે તું અનુશીલનતત્ત્વ સમજ્યો છે તારી ઇશ્વરભક્તિ દઢ થાય તથા તારો સ્વદેશપ્રેમ સવિશેષ પવિત્ર થાય એવી મારી આશિષ છે

અનુશીલન અથવા તત્ત્વની સાથે જાતિભેદ અને કર્મનો સંબંધ

આપણે આપણી તમામ વૃત્તિઓદ્વારા શું કરીએ છીએ ? કેટલીક વૃત્તિઓ વડે કેટલાંક કર્મ કરીએ છીએ, અને કેટલીક વૃત્તિઓવડે કેટલુંક જાણીએ છીએ, મનુ-

બ્યના જીવનમાં વૃત્તિ માત્રનું કર્મ અને જ્ઞાન સિવાય બીજું પરિણામ અથવા ફલ નથી, એટલા માટેજ જ્ઞાન અને કર્મ મનુષ્યોનો સ્વધર્મ છે જે સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાની સમગ્ર વૃત્તિઓને વિહિત માર્ગમાં અભ્યાસવાળી કરે તો જ્ઞાન અને કર્મ બંને સર્વ મનુષ્યોના સ્વભાવરૂપજ થઈ જાય, પરંતુ મનુષ્યસમાજની અપ રિપકવ દશામાં સાધારણ રીતે તેમ બંનેનું સંભવનું નથી. કેટલાક કેવળ જ્ઞાનનેજ પ્રધાન ગણી સ્વધર્મરૂપ માને છે, અને કેટલાક કેવળ કર્મનેજ પ્રધાન ગણી લઈ સ્વધર્મરૂપે સ્વીકારે છે.

જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર છે સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મમાં છે, એટલા માટેજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એ જેમનો સ્વધર્મ છે, તેમને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રહ્મનું શબ્દમાથી થયેલો છે.

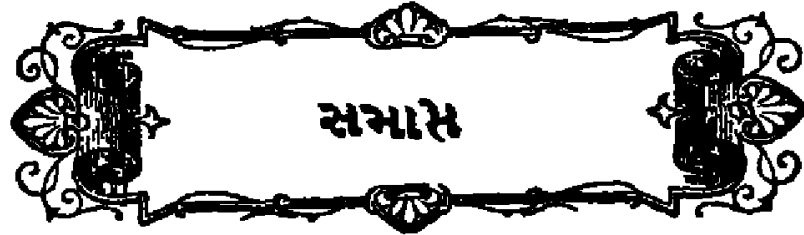
કર્મને ચાર શ્રેણીમાં વિભક્ત કરી શકાય, પરંતુ તે સમજવા પૂર્વે કર્મના વિષયને સારી રીતે જાણી લેવો જોઈએ જગત્માં આત્મિક વિષય અને બાહ્ય વિષય એમ બે પ્રકારના વિષય છે આત્મિક વિષયને કર્મો વિષય કરી શકે નહિ બાહ્ય વિષયને કર્મોનો વિષય છે તે બાહ્ય વિષયોમાંના કેટલાક સર્વભોગ્ય છે મનુષ્યોના કર્મ મનુષ્યોના ભોગ્ય વિષયનોજ આશ્રય કરી શકે છે તે આશ્રય ચાર પ્રકારનો છે (૧) ઉત્પન્ન કરવું અથવા બનાવવું, (૨) યોજના કરવી અથવા સમ્રહ કરવો, (૩) રક્ષા કરવી, અને (૪) સેવા કરવી.

(૧) એમાં જેઓ ઉત્પન્ન કરે તેઓ કૃષિધર્મી બેકુત, (૨) જેઓ સંયોજન અથવા સમ્રહ કરે તેઓ શિલ્પી અથવા વ્યાપારી, (૩) જેઓ રક્ષા કરે તેઓ યુદ્ધધર્મી અને જેઓ સેવા આપી કરે તે સેવાધર્મી (૪) જ્યારે જ્ઞાનધર્મવાળા, યુદ્ધધર્મવાળા અને વાણિજ્ય અથવા કૃષિધર્મવાળાઓને પોતપોતાના કાર્યો એટલા વધી પડે, કે જેથી તેઓ પોતાના દેહવ્યવહાર આદિ અમત્યના કાર્યોને ન પહોંચી વળે, ત્યારે કેટલાક લોકો તેમની સેવામાં નિયુક્ત થાય છે તેમને શ્દ્ર કહે છે આમ હોયનેજ (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અથવા લોકશિક્ષણ, (૨) યુદ્ધ અથવા સમાજ રક્ષણ, (૩) શિલ્પ અથવા વ્યાપાર, (૪) ઉત્પાદન અથવા ખેતી અને (૫) પરિચર્યા-સેવા આ પાંચ પ્રકારનાં કર્મો છે હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં એમાંની પહેલી બાબત તે બ્રાહ્મણના સ્વધર્મરૂપ કહી છે બીજી બાબતને ક્ષત્રીયના સ્વધર્મરૂપ, ત્રીજી અને ચોથી બાબતને વૈશ્યના સ્વધર્મરૂપ અને ચોથી બાબતને શ્દ્રના સ્વધર્મરૂપ કહેલી છે.

ભગવદ્ગીતાની ટીકામાં મે જે લખ્યું છે, તેમાંથી આ કેટલીક વિગત લીધેલી છે અહિં એ સ્મરણમાં રાખવું અમત્યનું છે, કે સર્વ પ્રકારના કર્મોનું જ્ઞાન માટે અભ્યાસનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે. જેનો જે સ્વધર્મ છે, તેને અનુસરતો અભ્યાસ કર્યા વિના તેનાથી તે સ્વધર્મનું સારી રીતે પાલન થઈ શકતું નથી.

સ્વધર્મને અનુમરતો અભ્યાસ જોઈએ, એમ કહેવાનો અર્થ એ છે, કે સ્વધર્મની આવશ્યકતાને અનુસરીને તેણે કર્મનો અથવા વૃત્તિનો અમુક સમય સુધી વિશેષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

યોગ્યતાની રક્ષાદારા અમુક કર્મ અથવા વૃત્તિનો વિશેષ અભ્યાસ શી રીતે થઈ શકે તે મારા લખેલા 'શિક્ષાતત્ત્વ' મા આવી ગયેલું છે એથી આ ગ્રંથમાં તે વિષયના વિશેષ અભ્યાસની વાત લખવામાં આવી નથી મેં આ ગ્રંથમાં સાધારણ અભ્યાસનીજ વાત કહી છે, કેમકે તેનોજ ધર્મતત્ત્વમાં સમાવેશ થઈ શકે એમ છે વિશેષ અભ્યાસની વાત કહી નથી, કેમકે તે શિક્ષણતત્ત્વનો વિષય છે. બનેલા કાંઈ પણ વિરોધ નથી, અને હોઈ પણ ન શકે, એટલું મારે અહિં કહેવું અમત્યનું છે.

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પૂરાં પાડનારી, આખા હિંદમાં
સર્વથી સસ્તી અને ૧૫ વર્ષથી ૫૦૦૦ પ્રતમાં નીકળતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા-ચાલુ વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે પાાX૮ના કદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં વિવિધ
વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪ માં અને પાકાં
પૂઠાં સાથે રૂ. ૫ માં મળે છે. પોંખાફ.

“વિવિધ ગ્રંથમાળા”નાં સં. ૧૯૮૧ નાં પુસ્તકો—સ્વામી રામતીર્થ ભાગ
૧૨-૧૩ મો, સત્યાગ્રહ અને અમહકાર, યોગી રામચરકનું આરોગ્ય વિષેનું ઉત્તમ
પુસ્તક, ટુકી વાતોનો નવો ભાગ, દૃષ્ટાન્ત્રમગ્રહ, ટાગોરકૃત ભારતધર્મ, જેમ્સ
એક્લનના પુસ્તકો, ભારતીય નીતિકથાઓ, સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ, એમાંથી
તેમજ વધુ પસંદગી જરૂરી રહી તેમાંથી પણ નીકળશે

સૂચના ૧—અમે તે માસમા ગ્રાહક થનારને પુસ્તકો આખા વર્ષનાંજ અપાઈ
લવાજમ પણ પૂરૂ વર્ષનુંજ લેવાય છે ૨ વર્ષ પૂરૂ થતા સુધીજ પોસ્ટેજ માફ હોઈ
તે પછી જુદું ચડે છે ૩—આ માળાનાં બે વર્ષના પુસ્તકો મહિને મહિને નથી
નીકળતા, પણ મોટે ભાગે ૩૦૦થી ૫૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો નીકળે છે, અને તે તૈયાર થાય
ત્યારે ત્યારે મોકલાતા રહીને વર્ષ પૂરૂ થતા સુધીમા બધા પુસ્તક અપાઈ જાય છે ૪—વર્ષે
પ્રથમથી અખરઆપીને દરેક વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલીને નવા વર્ષનું
લવાજમ મગાવાશે. ૫—માળા ઉપરાંતના જે નાનામોટા ગ્રંથો નીકળે છે, તેની અખર
માળાના પુસ્તકોમાં છપાઈ તરતમાં લેનારને ખાસ કિંશાયતે અપાય છે

આ માળાના આગલાં વર્ષોના હજી મળતા સેટ

સંવત ૧૯૭૬ નાં ત્રણ પુસ્તક—(કદ ૫x૬લા, પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૨૫) સ્વામી
વિવેકાનંદ ભાગ ૬-૭ મો, ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ, ટુકી વાર્તાઓ ભાગ ૬ થી

સંવત ૧૯૭૭ નાં ત્રણ પુસ્તક—(કદ ૫x૬લા, પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૩૫ પાકાં
૪૫) ટુકી વાર્તાઓ ભાગ ૭ મો, કાઉન્ટ ટાઉસ્ટોય, સ્વામી વિવેકાનંદનો રાજયોગ

સંવત ૧૯૮૦ નાં ત્રણ પુસ્તક—(કદ ૫ાX૮, પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, રૂ. ૪, પાકાં પૂઠા
સાથે રૂ. ૫) સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧૦-૧૧-૫૪ ૫૨૮, નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું
વિસ્તૃત ચરિત્ર પૃષ્ઠ ૮૪૦, ધર્મતત્ત્વ-પૃષ્ઠ ૨૪૮

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં—ત્રણદરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશનકોર્ટ પાસે.
મુંબઈમાં—કાલબાદેવીરોડ, હનુમાનગલીને નાકે, કાલબાદેવીના મદીરસામે

સંતમહાત્માઓની બોધપ્રદ વાણી, તથા મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં
ઉત્તમ જીવનચરિત્ર સ્વરૂપ મૂલ્યે આપવાની યોજના

વિવિધ ગ્રંથમાળા-નવીન વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે સંતમહાત્માઓ ઈની બોધપ્રદ વાણીનાં,
તથા ઉત્તમજીવન ચરિત્રનાં ૫૪૬ ના કદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં
પુસ્તકો માત્ર રૂ ૪)માં-અને પાકાં પૂઠાં સાથે
રૂ. ૫) માં મળશે. પો. માફ.

આ વિભાગ સવત ૧૯૮૧થી શરૂ થઈ તેનાદ્વારા નીચે જણાવેલામાંથી તેમજ
બીજા નક્કી થશે તે તે પુસ્તકો નીકળશે

જીવનચરિત્રો.—સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતી, મહાન મૌરંગનુ વિસ્તૃત
ચરિત્ર, મુસલમાન મહાત્માઓના બોધપ્રદ વૃત્તાત, જગન્નરસિદ્ધ હિદારાત્મા કારનેગી

સંત મહાત્માઓની વાણી —આ વાણીના પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા તેમજ
બીજા અનેક સંત મહાત્માઓનાં ધોળ, ભજન, મરખી, છંપા, મહિના, સાખીઓ,
રેખતા, આખ્યાન વગેરે નીકળશે જેમ કે પ્રીતમ, ભોળો, ધીરો, નરસિંહ, મીરાબાઈ,
નીરાંત, બાપુ, નિષ્કુળાનંદ, રવીદાસ, બાણુદાસ, દયાળબક્ત, ગોપાળ, બુટીયો, મોરાર,
લાલદાસ, નરહરિ, શામળ, ગિરધર, દયારામ, વગેરે વળી આમળ જતાં દલપતરામ,
કેશવ, કલાપિ, મણિલાલ, નાનાલાલ, કાન્ત, ભોળાનાથ, બોટાદકર, મૈથિલિશ્વરજી,
નૃસિંહાચાર્ય, ૪૦ વર્તમાન કવિયુગના હિન્દી તથા ગુજરાતી કવિઓની કવિતાઓ
પણ ચુટી કઢાડીને અપાશે અખાની વાણી તો નીકળી છે.

બંને વર્ગમાં ગ્રાહક થવાથી સ્વાસ્થ્ય લાભ

જેઓ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ચાલુ વિભાગમાં ગ્રાહક હોવા

(અથવા થવા) ઉપરાંત નવીન વિભાગમાં પણ ગ્રાહક

થશે, તેમની પાસેથી રૂ. ૧) કમી એટલે કે રૂ ૮ ને

બદલે ૭ અને પાકાં પૂઠાં સાથે ૧૦ ને

બદલે ૬ લેવાશે. પો. માફ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદદંઈચ	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ ..	૭૫૦	૫૧૧x૬	૨૧	૦૧
ધર્મતત્ત્વ-અકિમચરિત્ર સાથે	૨૫૬	૫૧x૮	૦૧	૦)૨
અખાની વાણી... ..	૫૦૦..	૫x૮	૧૧	૦૧૨
શ્રીવાલ્મીકી રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં ..	૧૪૦૦	૬૧૧x૧૦	૬)	૧૧૨
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ	૬૦૦	"	૨)	૦૧૨
શ્રીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ..	૬૨૦	૫૧x૮	૨૧	૦૧૨
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ	૭૦૦	૫૧x૮૧૧	૨૧૧	૦૧
શ્રીમદ્ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાતર ..	૭૦૦	૮x૧૧	૫)	૧)
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-બે ભાગ ભેગા ..	૬૫૦	૫૧x૮	૨૧	૦૧૨
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ ભા. ભા ૧થી ૫	૫૦૦	૫૧x૮	૨)	૦૧૨
" " ગ્રંથ ૨ ભા ૬ થી ૯...	નવી આવૃત્તિ સત્વર	અસિદ્ધ	થશે	
" " ગ્રંથ ૩ ભા ૧૦-૧૧ ..	૫૦૦	૫૧x૮	૨)	૦૧૨
" " ગ્રંથ ૪ થા ભા ૧૨-૧૪ થોડા માસ પછી છપાશે				
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ ભા ૧-૨-૩ ..	૫૭૫	"	૨૧	૦૧૨
" " ગ્રંથ ૨ ભા ૪-૫ ..	૬૦૦	"	૨૧	૦૧૨
" " ભાગ ૬-૭-૮ નોખા નોખા ૧૦૦૦	૫x૬૧૧	૩	૦૧૨	
" " ભાગ ૯ મો-સ પૂર્ણચરિત્ર ..	૧૦૪૦	"	૨૧	૦૧૨
" " ભાગ ૧૦ મો રાજયોગ ..	૩૦૦	"	૧૧	૦)૨
શ્રીભજનસાગર-નવી આવૃત્તિ	૨૦૦..	૫x૮	૦૧૨	૦)૨

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આગળ ધસો	૫૮૪	૫x૬૧૧	૧) .. ૦)૨
ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ ..	૭૨૦	"	૧૧ ...૦
ગુપ્ત સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ ..	૫૫૨	"	૧)૨ ૦)૨
પ્રભુમય જીવન	૨૧૬	"	૦૧ .. ૦)૨
અકિમનિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વ તથા ચરિત્ર સાથે ૬૦૦...	૫૧x૮	૧૧૧	૦૧૨

વૈદક સબધી ઉપયોગી પુસ્તકો

આર્યભટ્ટ અથવા હિદનો વૈદરાજ ..	૧૦૦૦...	૫૧x૮૧૧ .. ૪)	૦૧૨
આરોગ્યવિષે સામાન્યજ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત ..	૧૪૦...	૫x૬૧૧ .. ૦૧	૦)૨

બોધદાયક જીવનચરિત્રો

કાઉન્ટ ટોલસ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર..	૬૨૦	પાાx૮	૨૥	.. ૦)જ
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર...	૭૪૦	.	પx૬૥૥	૨૥	૦)જ
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી)	૩૫૦	.	"	..૧)	૦)જ
મહાન નેપોલિયન...	..	૮૪૦	પાાx૮	૩)	૩)
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ગ્રંથ ૧ લો	}	૨૦૦૦...	પાાાx૮૧	૬)	૧૧
" " ૨ લો					
" " ૩ લો					

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો માટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

ટૂંકી વાર્તાઓ ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ થોડા માસ પછી છપાઈ બહાર પડશે.					
ટૂંકી વાર્તાઓ-ભા ૫ મો-૨૮ વાતો .	૩૦૪	..	પx૬૥૥	...૦૥	...૦)જ
ટૂંકી વાર્તાઓ-ભા ૬ થો-૨૭ વાતો ..	૩૬૦	.	"	૦૥	૦)જ
ટૂંકી વાર્તાઓ-ભા ૭ મો-અનેક વાતો .	૩૫૦	.	"	૧૧	...૦)જ
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી	૧૬૮	.	૪x૭૥	૦૧	..૦)જ

બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો ૬૯ ખરાબનેલા બનાવો	૧૨૮	.	પx૭૥	૦૧	૦)જ
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૧૨	.	"	૦૧૦૥	૦)જ
બાળકોની વાતો-રસિક વાતચીતરૂપે ૨૧ પાઠ	૯૬	.	પx૬૥૥	૦૧	૦)જ
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સચોટ સાર્યાદષ્ટાતો .	૯૦	.	પાાx૮	૦૧	૦)જ
સુબોધકનીતિક્ષા ૧૫૨ બોધદાયક નાની વાતો.	૧૮૪	..	પાx૭	...૦૥	૦)જ

ભગવદ્ગીતા, પંચરત્ન ગીતા, ઇત્યાદિ

			કદ ઈંચ	સાદુ પૂકું	પાકુ પૂકું	પોસ્ટેજ
ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી ટીકા સહિત				૦)જ	૦૥	૦)જ
" " મરાઠી કે હિંદી ટીકા સહિત				૦)જ	૦૥	માફ
ભગવદ્ગીતા-મૂલભાષા-નાના અક્ષરમાં	૩૥x૫૧			૦)જ	...	"
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	"			૦)જ	૦)જ	"
" " મોટા અક્ષરમાં	૫૧x૭			૦)જ	૦)જ	"
પંચરત્નગીતા-મૂલભાષા-નાના અક્ષરમાં	૩૥x૫૧			૦)જ	૦)જ	"
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	"			૦)જ	૦)જ	"
" " મોટા અક્ષરમાં	૫૧x૭			૦)જ	૧)જ	"

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણ દરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
મુ'બઈ-કાલખાદેવી રોડ, હનુમાન મંદીર નાકે. કાલખાદેવીના મંદિર સામેની દુકાન

હવે પછી બહાર પડનારા ગ્રંથો

નીચલામાના ઘણાખરા ગ્રંથો ચાલુ તેમજ આવતા-૧૯૮૨ ના વર્ષમાં વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા તેમજ છુટા નીકળશે અને તરતમા લેનારને કિંદ્રાયતે મળશે.

રામતીર્થ-ભાગ ૧૨ થી ૧૪

મહાન અકબર

પઢિયારનાં રવગાનાં પુસ્તકો

ટૂકી વાતોના નહિ મળતા ભાગો

ભારતના સંતપુરુષો

શ્રીગૌરાંગ મહાપ્રભુતુ મોટું ચરિત્ર

સંતવાણીસંગ્રહ-અનેક ભાગોમા.

તુલસીકૃત રામાયણ-મૂળ તથા ટીકા

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-૫ ને ભાગ

યોગવાસિષ્ઠ અને ભાગ-નવી આવૃત્તિ

ભગવતી ભાગવત-નવી આવૃત્તિ

મહાભારતના અઢારે પર્વ

સંપૂર્ણ મહાભારત

આ ગ્રંથ કહાડવાની યોજના અગાઉ આ સરચાએ પડતી મૂકેલી તે પાછી નવેમરથી શરૂ કરવાની તૈયારી ચાલે છે ઈશ્વરેચ્છા તો આવતા વર્ષમાં તેની યોજના ગ્લુ કગાઈને અનતા સુધી એકાદ વરસમાજ આખો ગ્રંથ ૩ ૨૫)મા બહાર પડી જ

પુસ્તકો મંગાવનારને ખાસ સૂચના

૧-પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી પી ખર્ચ પણ ૩ ૧૦ સુધીનું ૩ ૦ જુદું લાગે છે. ૨-મુબઈમા પણ બહારગામનીજ (અમદાવાદથી સહજ વધુ) કિંમત લેવાતી હોવાથી બહારથી મંગાવનારે અમદાવાદજ લખવું ૩-મંગાવેલામાથી જે પુસ્તક ન આવે તે બલામ સમજવું ૮-૩ ૧) થી ઓછાના પુસ્તકાદિ જોઈએ તો વી પી થી ન માગતા મ ઓ કે ટીકીટોજ મોકલવી ૫-પૂરૂ મૂલ્ય તથા વધારાના પેકીંગ ૦ બદલ ૦ ગ્રંથમથીજ મોકલીને દશેક રૂ ના સામટા પુસ્તકાદિ રેલરસ્તે મંગાવનારને ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે ૬-૩ ૨૫) થી વધુના પુસ્તકાદિ લેવાથી પેકીંગ માફ છે, તથા કમીશન પણ મળશે ૭-બહારના પુસ્તકો લાવીને મોકલાશે નહિ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણદરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે

મુબઈમાં-કાલ્યાદેવી રોડ, હનુમાન ગલીને નાકે કાલ્યાદેવીના મંદિર સામે.

આસો વદી ૧૨ સ ૦ ૧૯૮૦

